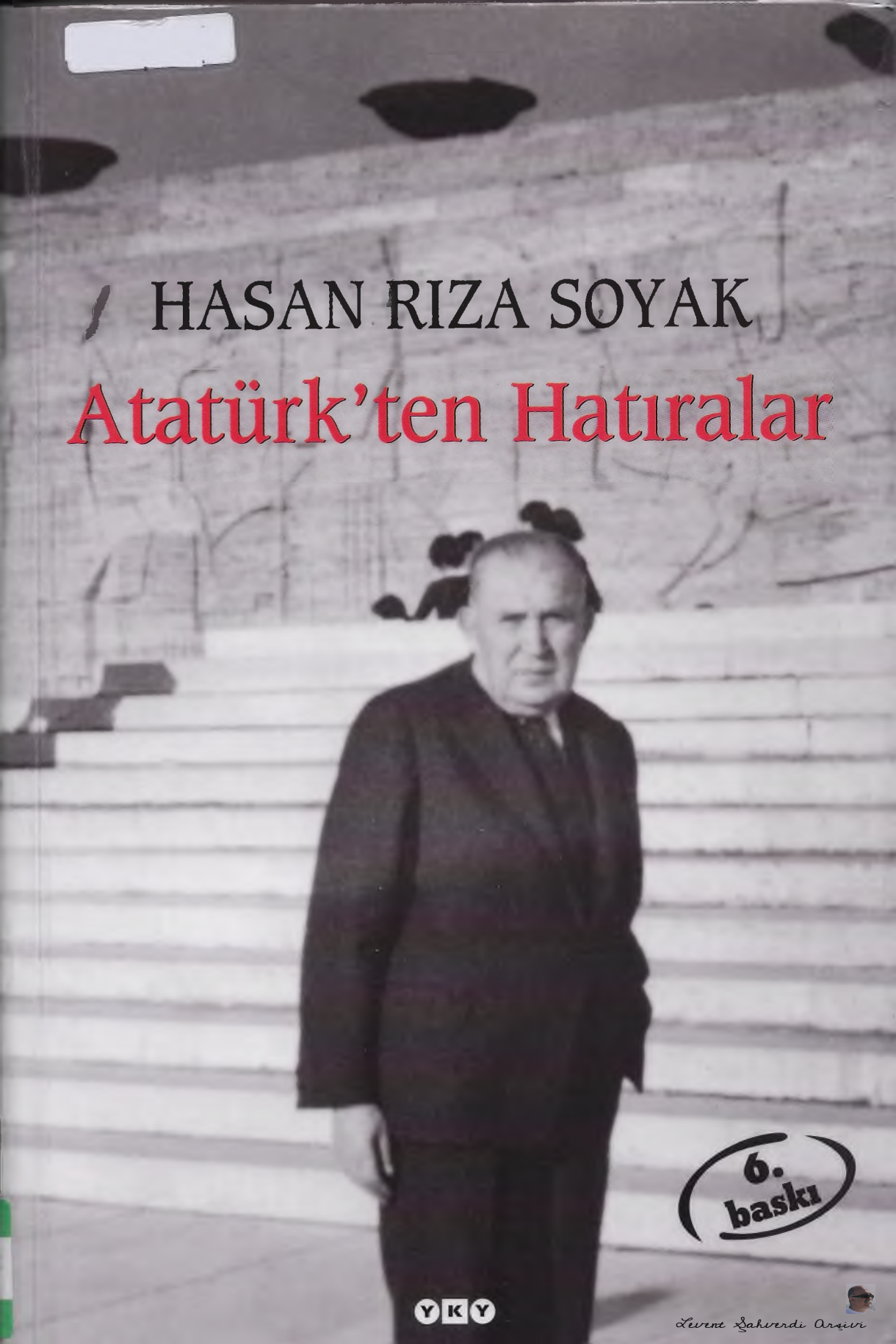
HASAN RIZA SOYAK

Atatürk'ten Hatıralar

6. baskı

YKY

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'TEN HATIRALAR

Hasan Rıza Soyak 1888 yılında Üsküp'te doğan Hasan Rıza Soyak, Rüştiye'yi bitirdikten sonra İstanbul'da, Vilayet kaleminde devlet hizmetine girdi; 1914'te İstanbul Merkez Komutanlığına bağlı Sıkıyönetim Komutanlığı katipliği görevinde bulundu. Aynı yıl 1. Kolordu Kurmaylığı bürosunda görevlendirildi. I. Dünya Savaşı'nın ilk yılını burada geçirdi ve 1916'da 2. Kolordu Kurmaylığında aynı nitelikte bir göreve nakledildi. Hasan Rıza'nın, Ankara'daki görev yılları 1922'de, TBMM'de katip olarak başladı. Bu görev, kendisini sürekli olarak Mustafa Kemal'in yakınında tutuyordu. Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, 1924'te kendisini mutemet olarak Çankaya Köşkü'ne aldı. 1927'de özel kalem müdürü, 1932'de genel sekreter vekili, 1934'te de genel sekreter oldu ve bu görevi Atatürk'ün ölümüne kadar sürdü. Genel sekreterliği sırasında bir dönem de Burdur milletvekilliği yaptı. 1970 yılında İstanbul'da öldü.

Levent Sakverdi Arşivi

HASAN RIZA SOYAK

Atatürk'ten Hatıralar

YKY
İSTANBUL

Levent Sahverdi Arşivi

Yapı Kredi Yayınları - 2131
Tarih - 23

Atatürk'ten Hatıralar / Hasan Rıza Soyak

Kitap editörü: Müsemma Sabancıoğlu
Düzelti: Belgin Sunal

Kapak ve sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Kapak fotoğrafı: Sungu Rıza Soyak

Baskı: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Avcılar / İstanbul
Tel: (0 212) 422 18 34 Faks: (0 212) 422 18 04
www.acarbasim.com

1. baskı: Yapı Kredi Bankası A.Ş., 1973
YKY'de 1. baskı: İstanbul, Kasım 2004
6. baskı: İstanbul, Ocak 2010
ISBN 978-975-08-0882-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2004
Sertifika No: 12334
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ • 7

I. BÖLÜM • 9
II. BÖLÜM • 75
III. BÖLÜM • 131
IV. BÖLÜM • 187
V. BÖLÜM • 241
VI. BÖLÜM • 299
VII. BÖLÜM • 385
Ağaoğlu Ahmet Bey'in Raporu • 471
VIII. BÖLÜM • 487
IX. BÖLÜM • 563
X. BÖLÜM • 621
XI. BÖLÜM • 679
EK: Ahmet Emin Yalman'ın 23 Ocak 1961 tarihli makalesi • 733
Fotoğraflar • 737
Dizin • 747

Yayıncının Notu: 1973'te yine Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. tarafından yayımlanan *Atatürk'ten Hatıralar* kitabının yayına hazırlanmasında şu noktalara dikkat edilmiştir:
Belge niteliği taşıyan yazışmalar, raporlar ve alıntıların diline dokunulmamış, yazarın 1973 baskısında koyu renk karakterle gösterdiği birtakım cümle, paragraf ve bölümlerden sadece yazarının kendi kişisel görüşü doğrultusunda özellikle vurgu yapmak istediği yerler yine koyu renk karakterle gösterilmiştir. Yazarın hitabında karakteristik bir özellik olduğu için Atatürk'ün kast edildiği "Büyük Adam, "Eşsiz İnsan" gibi sıfatlar ilk baskıda olduğu gibi büyük harfle yazılmıştır. Arapça ya da Farsça kelimeler metnin genelinde yer almakla beraber, akıcılığı ve anlaşılırlığı olumsuz anlamda etkilemediği karanyla sadeleştirilmemiştir. Yazarın metni kaleme aldığı yıllarda yaygın olarak kullanılan "tamamiyle, vasıtasiyle, istiyerek, erkânile" örneklerinde görülen kullanımlar günümüz Türkçesine uyarlanmıştır.

ÖNSÖZ

İlk baskısı Cumhuriyet'in ellinci yıldönümünün kutlandığı günlerde çıkan bu kitap, benzerlerinden oldukça farklıdır. Nitekim, ne yazarının yaşamöyküsü, ne de bir Atatürk biyografisi. Bu haliyle tek değil gerçi; Mazhar Müfit Kansu'nun *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* (Ankara, 1966-1968) adlı kitabı da Atatürk merkezli bir anı kitabıdır. Ancak Kansu, temelde siyasal bir anı kitabı yazmış, satırlarına da Atatürk'le paylaştıkları bazı anların ayrıntılarını eklemiştir. Siyasal tarihe ilişkin anlatısında, Atatürk ve çevresindekilerin Sivas'tayken kahvelerine koyacakları şekeri bile alamayacak kadar parasız oldukları gibi bilgi parçacıklarına da rastlarsınız. Ama Atatürk karşınıza her şeyden önce siyasal bir önder olarak çıkar. İnsan olarak Atatürk pek betimlenmez. Siyasal önderin içindeki insanı, okurun kendisinin bulup çıkarması gerekir. *Atatürk'ten Hatıralar* ise, ister istemez siyasal tarihe ilişkin bir ayrıntı zenginliği olsa da, özellikle insanın öyküsüdür. Okurlar bu kitapta, Şeyh Sait isyanına, İzmir suikastına, Serbest Fırka'nın kuruluşuna ya da Atatürk'le İnönü'nün yollarının ayrılmasına ilişkin zengin bir tarih anlatısı bulacaklar. Ama Atatürk'ün tedirginlikleriyle, neye gülümseyip, neye kaşlarını kaldırdığıyla, neyle alay edip, neye sinirlendiğiyle birlikte izleyecekler bu anlatıyı.

Anıların yazarı Hasan Rıza Soyak (1888-1970), Atatürk'ün önceleri mutemedi, sonraları da özel kalem müdürüydü. Dolayısıyla, Atatürk'ün yakın çevresindekiler arasında bile Atatürk'e en yakın olan kişiydi. Bu yüzden o yalnız adamın birçok yalnızlık anını paylaşmış, Atatürk'ün belki başkalarının da çeşitli vesilelerle bilincine varabildikleri hüzünlerini, sevinçlerini, sıkıntılarını, heyecanlarını daha yakından ve ayrıntılı bir biçimde gözlemleyebilmiştir. Ayrıca Atatürk, bu duygularının birçoğunu, kâh uzun bir iç boşaltma, kâh anlamlı tek bir cümle, bazen de uzunlu kısalı diyaloglar biçiminde Soyak'la paylaşmıştır. Örneğin bu diyalogların birinden, Atatürk'ün Serbest Fırka'nın iktidara alternatif olması fikrine bile dayanamadığını öğrenirken, bir diğerinden de 1930 belediye seçimlerinde kazanan tarafın Cumhuriyet Halk Partisi değil, "idare fırkası ... yani [illegible]

ma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler" olduğunu söyleyebildiğini öğreniyoruz.

Atatürk'ün, Lozan barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı günlerde kaybettiği annesinin mezarı için gayet alçakgönüllü bir kitabe istediği ve bu isteğinde yıllarca direndiği, Şeyh Sait isyanı sırasında kapsamlı bir karşı-devrim korkusuna kapılarak Trabzon ve İstanbul gibi isyan bölgesinden çok uzaktaki yörelerin bile durumunun nasıl olduğunu soruşturduğu ya da çiftliğindeki bira fabrikasıyla rekabette olan Bomonti bira fabrikasına nasıl hırslandığı, Soyak'ın anılarında karşılaştığımız birçok anekdottan yalnızca birkaçı. Bunların hepsini de yazar gayet akıcı bir üslupla ve, yaşına karşın, hiç de eski olmayan bir Türkçeyle anlatıyor. Ancak, yazarın bir yandan Atatürk'e sınırsız bir sevgiyle bağlı olması, diğer yandan da Atatürk'ün ölümünden sonra en yakın çevresindekilerin neredeyse tümü gibi siyasetten dışlanmış olması, Soyak'm Atatürk'le zaman zaman şu veya bu nedenle fikir ayrılığına düşmüş herkes gibi İsmet Paşa'ya karşı da soğuk bir tavır takınmasına neden olmuş. Nitekim İsmet Paşa'dan söz ettiği bölümlerde Soyak, sık sık "başvekil" sözcüğünü kullanmış.

Hasan Rıza Soyak'm anıları, Cumhuriyet'in ilk yıllarını daha iyi anlamamıza yardımcı olan, çok kıymetli bir kitap. Bu kıymeti yalnızca içeriğinin zenginliğinden kaynaklanmıyor. Çok uzun olmayan, dolayısıyla da rahatça okunabilen ve içerikleri konusunda başlangıcında kısa bilgiler bulunan bölümlerden oluşması, metni bir çırpıda okunabilecek bir anı kitabından başka, bir de başvuru kaynağı haline getiriyor. Dört-beş yıl kadar önce yeniden basılmasını önerdiğim *Atatürk'ten Hatıralar*'ın tekrar okurla buluşacak olması beni gerçekten sevindiriyor.

Ahmet Kuyaş
2004

I.

Hususiyetleri * Vazife telakkisi * Memleket ve devlet idaresi *
Umumi terbiye hakkındaki görüşleri* Ağaç ve çocuk sevgisi

Saçlar altın sarısı. Yüz, güneşten hafif yanmış koyu pembe. Alın, dikkati çekecek kadar enli ve kırışık. Kaşlar, gür ve şahlanmış gibi alna doğru kalkık. Gözler, iri, gök mavisi renginde ve çelik parıltılarla dolu. Elmacık kemikleri biraz çıkık. Burun, kusursuz fakat kanatları dolgun olduğundan büyük görünür. Dudaklar, ince, üst dudak altındakinden daha mütebariz. Çene, azim ve kuvvet ifade eden yapıda geniş. Omuzlar da öyle: Geniş ve yuvarlak. Göğüs kabarık. Pazılar dolgun adaleli fakat ellerle parmaklar ince ve uzun. Karınsız, bacaklar düzgün, ayaklar da eller gibi ince.

Atlet vücutlu, zarif endamlı, keskin ve derin bakışlı, ciddi tavırlı, hareketleri canlı ve çalak, her haliyle alımlı bir erkek güzeli.

İşte Mustafa Kemal Atatürk'ün portresi.

Boyu 1.74'tü, fakat vücudundaki tenasüp itibariyle daha uzun görünürdü. Kilosu 74 - 76 arasında değişirdi.

* * *

Yeni harflere dair fikir ve görüş teatisi için Dolmabahçe Sarayı'na davet edilenler arasında bulunup Atatürk'ü ilk defa orada yakından görmüş olan rahmetli şair Ahmet Haşim onu şöyle tarif ediyor:

> Bebekleri en garip ve esrarengiz madenlerden yapılmış bir çift gözün; mavi, sarı, yeşil ışıklarla aydınlattığı asabî bir çehre. Yüzde, alında, ellerde bir sıhhat ve bahar rengi. Muntazam taranmış, noksansız, sarı genç saçlar. Bütün zemberekleri çelikten, ince, yumuşak, toplu, gerilmiş ter ve taze bir uzviyet.

* * *

1928 senesi Temmuzundan 1933 senesi yazına kadar beş sene Fransa'nın Ankara Büyük Elçiliğinde bulunup bu zamana ait hatıralarını *Atatürk'ün Türkiyesinde* adı altında neşretmiş olan Kont de Chambrun –ki Atatürk ile iki memleketi alakadar eden meseleler dolayısıyla sık sık görüşmüş, kendisiyle uzun uzun konuşmak fırsatını bulmuş bir zattır– hatıratında, Atatürk'ün şahsını tasvir yolunda şunları yazıyor:

İstanbul'dan Devlet merkezine dönen Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal beni 27 Eylül 1928 günü kabul edeceğini bildirdi. O gün bizi Cumhurbaşkanlığının otomobilleri ile Çankaya Köşkü'ne götürdüler. Maiyetimdekileri başka bir odada bırakarak kabul odasına yalnız girdim. Gazi'ye baktım, etrafında yaverleri, sağında Dışişleri Bakanı olduğu halde şık bir elbise ile ayakta durmuş, elini hafifçe yazı masasına dayamıştı. O da bana bakıyordu; bazen mavileşen, bazen gri bir renk alan gözlerinin çelik akisleri vardı. Cumhurreisi bir kâğıda bakmadan konuştuğumu görerek parmaklarının arasında tuttuğu kâğıdı nezaketen bir kenara koydu. Pek zarif bir lisanla bana Türkçe cevap verdi. Uzaklara daldığı zaman insanlara ait şeylerin üstünden geçiyormuş hissini veren bakışı, muhatabının üzerinde durunca garip bir tatlılık alıyordu. Sarı saçlarla çevrelenen sebatkâr bir alın, yanaklarının çıkık kemikleriyle asabiyeti belirten çehresine azimli bir ifade veriyordu. İnce, kavisli, iradeli üst dudağı hemen hiç görünmeyen alt dudağını örtüyordu. Yalnız burun delikleri titriyordu. Çöllerin ateşinden, şarkın karlarından yılmadan sert döşeklerde yatan bir asker gibi adaleli ve kuvvetli idi, omuzları, bütün mesuliyetleri taşıyabilecek kadar genişti. Bu adam; zaferi tevazu ile tutabilecek kudrette idi. Siması bu suretle hafızamda yer ederken Mustafa Kemal sustu. Nutkun metnini Dışişleri Bakanına verdi, Bakan Fransızca tercümesini okudu.

* * *

Atatürk'ün mülakatta bulunduğu sayılı yabancı gazetecilerden biri olan Amerikalı Miss Gladys Baker de (yıl 1935) O'nu tarif ederken diyor ki:

İnsanı teslim alıcı gözlerinde Gazi'nin fevkalade önderlik kuvveti vardır. Kalın kaşları sakin durmaz, yüksek entellektüel zirvelere kalkar ve hayrete şayan bir derecede geniş alında derin çizgiler oyacak bir şekilde çatılır. Derisi açık renkli ve güneşten yanmıştır, esmer değildir. Saçı sarımtrak kahve ve kül rengindedir. *[O zaman saçları seyrelmiş ve beyazlarla dolmuştu]* Ağızının temiz kesilmiş hattı ve çenesi kararlarının kesinliğini gösterir; O tetiktir, cevabı hazırdır. Nazarı dikkati celbedecek kadar zekidir. İstirahatta iken O, sert dudaklı ve trajiktir. Neşeli olduğu zaman bile gözleri çelik parıldamasını muhafaza eder.

Bir müddet Ankara'da Birleşik Amerika'yı temsil etmiş ve Atatürk' ün şahsi dostluğunu kazanmış olan General Sherrill'in *Üç adam: Kemal, Rosvelt, Mussolini* adıyla neşrettiği kitapta şu satırlar vardır:

Kemal'in bende bıraktığı ilk intiba kaydolunmaya değer. Arkasını ışıktan yana verdiği için sadece ahenkli endamının farkına vardım. Daha sonra müsait zamanda yaptığım gibi çehresini teferruatiyle inceleyemedim. Bununla beraber bir bakışta anladım ki gayet gür, çok geniş kaşlı, zekâ ile ışıldayan bir yüz üzerine açılmış keskin ve açık renk gözlü bir adam, sağlam yapılı olan bütün tabiî varlığıyla önümüzde durmaktadır. Bize bahşettiği kısa mülakat sırasında, sanki her an tetikte duran dinçliğine ve omuzlarının kudretine dikkat edebildim. Şahsında kuvvet ve maharetin bu imtizacı, O'nu Amerikalı bir futbol mütehassısına, muhacim hattından ziyade müdafaa hattında oynamak için seçtirirdi. Şu ciheti derhal belirtmeliyim: Sebebi başkanlık ettiği törenin resmi hüviyetine izafe edilebilecek bir çekingenliğe rağmen rengi kâh mavi, kâh sincabi olarak eşsiz bir şekilde değişen hareketli gözlerinin cazip ifadesiyle beni hayrette bıraktı.

* * *

Atatürk bilindiği gibi 1881 yılında Selanik'te doğmuştu. Babası, ilkin gümrük memurluğu, sonra kereste tüccarlığı yapan Ali Rıza Efendi'yi çok küçük yaşında kaybetmiş, kendisini annesi Zübeyde Hanım büyütmüştür. Ne yazık ki doğduğu ay ve gün, ailesi tarafından bir yere kaydedilmiş değildir; yalnız kendisi annesinin, her zaman, bir ilkbahar günü dünyaya geldiğinden bahsettiğini söylerdi. Annesinin vefatından sonra Selanikli yaşlı hanımlardan –ki bunlar Zübeyde Hanım'ın arkadaşları idi– yaptığımız uzun soruşturmalar sonunda gerçekten aynı yılın ilkbaharında ve galip bir ihtimalle Mayıs ayı içinde doğmuş olduğunu tespit ettik.

Hal tercümesi defalarca neşredilmiş olduğundan burada tekrar etmeye lüzum görmüyorum; yalnız çocukluğundan ve ilk tahsil çağından beri çalışkanlığı, üstün zekâsı ve anlayışı, kibar, terbiyeli ve mert tavırları ile daima muhitinin dikkatini çektiğini, arkadaşlarının her zaman ve her yerde kendisine bir lider gibi muamele edip öylece bağlandıklarını, orduda sadece kendi yüksek meziyet, liyakat ve kahramanca hizmetleriyle yükseldiğini belirtmekle yetineceğim. Zaten O, askerî mektebe de kendi teşebbüsü ile –hatta buna muarız olan annesinden gizli olarak– girmişti.

Annesine derin bir sevgi ve saygıyla bağlı idi. Çankaya'da yanında kaldığı kısa müddet zarfında görüyordum; izin almadan odasına girmiyordu, girince de elini öpüyor, sıhhati ile ilgileniyor, arzularını soruyordu.

Zübeyde Hanım, Ankara'ya rahatsız olarak gelmişti. Hastalığı ciddiydi ve her gün biraz daha ağırlaşıyordu. Ankara'nın yüksek ve sert iklimi de bunda müessir oluyordu. Doktorların tavsiyesi üzerine İzmir'e gönderildi.

Bu sayın ve mutlu Türk kadını orada müstakbel gelini sayın Latife Hanım'ın evinde, O'nun şefkatli ve hürmetkâr ihtimamı altında tedavi edilirken 15 Ocak 1923 gecesi hayata gözlerini kapadı.

Büyük oğlu o gece Eskişehir'de bulunuyordu. Kara haberi kendisine İzmir'de bulunan Başyaver Salih Bey (Bozok) telgrafla bildirmişti.

Derhal cevap verdi:

"Verdiğiniz elim haber beni çok müteessir etti. Merhumenin münasip bir tarzda merasimi tedfiniyesini ifa ettiriniz. Cenab-ı Hak, millete hayat ve selamet bahşeylesin."

* * *

Birkaç gün sonra İzmir'deydi; trenden iner inmez anasının Karşıyaka'da Osman Paşa Mescidi avlusundaki mezarını ziyarete gitti ve büyük bir teessür ve heyecan içinde, gözleri dolu dolu, şu sözlerle içini döktü:

"Annem ölmüş, bu hazin hakikat karşısında benim için teselliyi mucip bir nokta var; kurtuluşu, hepimiz için, bütün millet için bir gayei-emel ifade eden bu güzel İzmir'in mukaddes topraklarında gömülmüş olması.

Arkadaşlar; tabiatın en tabii bir kanunu olan ölümün bazen pek hazin tecellileri vardır. İzmir'in şu güzel topraklarına gömülen zavallı annem, zulmün, cebrin, velhasıl koca bir milleti uçuruma götüren keyfi saltanatın kurbanı oldu. Bunu izah için müsaade buyurursanız, ıstıraplı hayatının bariz birkaç hattını işaret edeyim: Abdülhamid devrinde mektepten erkânıharb yüzbaşısı [kurmay subay] olarak çıktığım esnada siyasetle uğraşmak suçu ile bir gece beni tevkif ettiler, zindana attılar, o vakit annem Selanik'teydi. Aylarca süren bu zindan hayatından kendisini haberdar etmemiştim. Fakat O, nasılsa haber almış, İstanbul'a gelmişti. Beni vapurla sürgüne gönderirlerken Sirkeci rıhtımında ağlıyordu. Menfa hayatım, annemin mevcudiyetinde bir saika tesiri yapmıştı; sürgünde geçirdiğim yıllar, benden ziyade O'na ıstırap vermişti. Bir nokta daha; Anadolu'ya geçtiğim zaman yanımda bir adamım vardı. Erzurum'a geldikten sonra bir icap üzerine, bu adamı İstanbul'a iade ettim. Annem onun yalnız olarak geri gönderildiğini görünce, halife ve padişah tarafından hakkımda verilen idam kararının yerine getirilmiş olduğuna zahip olmuş, bu zehap onu felce uğratmıştı. Ondan sonra 3,5 senelik hayatı, elem, ıstırap ve korku içinde geçti. İkâmet ettiği ev sık sık hükümet tarafından taharri ediliyor, padişah ve halifenin türlü türlü izacatına maruz kalıyordu; bu elem senelerinde döktüğü gözyaşları, O'na gözlerini de kaybettirdi. Pek az bir zaman evvel valideme kavuşmuştum; ama O, adeta maddilikten tecerrüt etmiş, manen yaşıyor gibiydi. İşte bugün gözlerim yaşlı, fakat kalbim müsterih olarak, mezarının önünde bu-

lunuyorum. Şüphesiz müteessirim; fakat O'nu, hatta hepimizin büyük ve müşfik annesi vatanı, mahv ve harabiye götüren keyfi saltanat artık bir daha avdet etmemek üzere mezarı ademe gömülmüştür. Varsın, annem bu toprakların altında yatsın; fakat milli hakimiyet ilelebet payidar olsun. Bu hakimiyet ilelebet devam edecektir. Bu, beni teselli eden en büyük kuvvettir.

Arkadaşlar; ben hem annemin önünde, hem de Allah'ın huzurunda ahit ve peyman ediyorum. Bundan sonra hayatta en büyük idealim, bu kadar kan dökerek kazandığımız milli hakimiyetimizi muhafaza ve müdafaa etmek olacaktır; buna ölünceye kadar çalışacağım."

Atatürk annesi için -kati olarak bilmiyorum ama, tahminime göre sayın Latife Hanımefendi tarafından- yaptırılan mermer sandukalı ve uzun kitâbeli kabrin fotoğrafisini, senelerce sonra, bir albümde görmüş, beğenmemiş, hele kitâbede: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin validei muhteremeleri Zübeyde Hanımefendi'nin" diye başlayan cümleden hiç hoşlanmamıştı.

Bana, "İlk fırsatta İzmir'e gidersin, bu sandukayı ve kitâbeyi kaldırtırsın, dağdan iki büyük ve uzun taş getirirsin, birini olduğu gibi bir temel üzerine tespit ettirir, diğerini baş tarafına diktirirsin ve bunun bir yerini biraz düzelttirerek "Atatürk'ün anası Zübeyde burada gömülüdür" diye yazdırırsın, altına da ölüm tarihini koydurursun, yeter" emrini vermişti.

Hem üzülerek, hem de utanarak itiraf edeyim ki aradan uzun yıllar geçtiği halde ben bir türlü bu emri yerine getirememiştim.

* * *

1938 yılı yazında yani Büyük Adam'ın hastalığı sırasında, bir gün İzmir Belediye Reisi Sayın Dr. Behçet Uz, Dolmabahçe Sarayı'na geldi. Beraberinde bahtiyar Türk anası için, Belediye Meclisi kararı ile hazırlattığı bir türbe projesi getirmişti; bu tatbik edilirse, abide halinde muazzam bir eser olacaktı. Etrafında bir park ile bir de çocuk bahçesi vücuda getirilecekti. Arzusu üzerine projeyi Atatürk'e arz ettim. Bir an göz ucu ile baktı,

"Hayır" dedi; "ben sana mezarının nasıl yapılacağını tarif etmiştim; yine öyle yapılmalıdır. Hem belediyenin masraf etmesine lüzum yoktur, bunu biz yaptıralım."

Aşağıya indiğim zaman doktoru, Başvekil Celal Bayar'la görüşür buldum; emri tebliğ ettim:

"İstedikleri şey, 1500-2000 liralık küçük bir masrafla olur, lütfetsinler, hiç değilse bunu İzmirlilere bıraksınlar" diye yalvardı. Bu ricaya Bayar da iştirak etti. Yatak odasına döndüm keyfiyeti kendisine arz ettim, muvafakat buyurdular.

* * *

Güzide ananın o eşsiz evladı da fani hayattan çekildikten sonra istirahat için İsviçre'de tahsilde bulunan çocuklarımın yanına gitmiştim. Orada iken bu türbe teşebbüsünün tazelendiğini memleketten gönderilen gazetelerden okudum. Derhal zamanın Başvekili rahmetli Dr. Refik Saydam'a bir mektup yazdım, vaziyeti hikâye ettim ve Ebedi Şef'in ısrarlı arzusuna aykırı bir harekete herhalde kendilerinin de muvafakat etmeyeceklerinden emin olduğumu bildirdim. Avdetimde karşılaştığım Saydam, bana mezarın tarife uygun bir şekilde yapıldığını haber verdi, müsterih oldum.

O zamandan beri ilk defa olarak 1954 yılında İzmir'e gitmiş, kabri ziyaret etmiştim. Hakikaten istenildiği gibi yapılmıştı, yalnız etrafı biraz bakımsızdı. Doğrusu bundan teessür duymuştum.

1958 senesinde vaki olan ikinci ziyaretimde ise daha bakımlı gördüm, teessürüm zail oldu.

İzmir Belediyesi'nin bu hususta göstereceğinden şüphe etmediğim devamlı dikkat ve alaka, muhakkak ki, daima takdir ve şükranla karşılanacaktır.

* * *

Atatürk annesinin mezarını ilk ziyaret ettiği günden 12 gün sonra 29 Ocak 1923 Pazartesi günü Latife Hanım ile evlenmişti. Evlendiği zaman 42 yaşındaydı.

Latife Hanım; İzmirli Uşakizade rahmetli Muammer Bey'in kerimesidir. Uzun müddet Avrupa'da bulunmuş, çok iyi tahsil görmüş, Fransızca ve İngilizce dilleri ile de mükemmel konuşan ve yazan, her bakımdan hürmete layık yüksek kültürlü bir hanımefendidir.

Muzaffer Başkomutan, ordusunun başında, İzmir'e girdiği zaman bu güzide ve yurtsever Türk kızı, Başkomutanlık Karargâhı'na koşarak O'na:

"Paşam; bir nezrim var, İzmir'e girince sizi evimizde misafir edeceğiz, lütfen kabulünüzü rica ederim" demiş, Paşa da bu nazikâne daveti kabul etmişti.

İşte bu suretle tanışmışlar ve sonunda hayatlarını birleştirmeye karar vermişlerdi.

O gün Muammer Bey'in evinde yapılan nikâh töreni gayet sade olmuştu. O zamanki usule göre nikâhı her yerde mahallin kadısı veya onun izniyle mahalle imamlan kıyardı. Törende nikâhlanacaklar bulunmazdı; onların yerine seçtikleri vekiller ile şahitler bulunurdu. Atatürk ve Latife Hanım vekil tayinine lüzum görmemişler, bir yenilik olmak üzere, törende bizzat hazır bulunmayı tercih etmişlerdi.

Atatürk'ün şahitleri rahmetli Müşir Fevzi Paşa (Mareşal Fevzi Çakmak) ile rahmetli Kâzım Karabekir Paşa; Latife Hanım'ın şahitleri de İzmir Valisi rahmetli Mustafa Abdülhalik Bey (sonradan Maliye ve Milli Müdafaa Vekillikleri ve Büyük

Millet Meclisi Reisliğini yapan Abdülhalik Renda) ile rahmetli Başyaver Salih Bozok idi.

Saat 17.00'de Atatürk, Latife Hanım ve şahitler ile İzmir kadısı ve davetliler bir masa etrafına oturdular. Atatürk, kadıya:

"Efendi hazretleri; biz Latife Hanım ile evlenmeye karar verdik, lütfen lazım gelen muameleyi yapar mısınız?" demiş, bunun üzerine kadı efendi, Latife Hanım'a dönüp sormuştu:

"On dirhem gümüş mihri müeccel ve aranızda kararlaştırılan mihri muaccel ile burada hazır bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleriyle evlenmeyi kabul ediyor musunuz?"

Latife Hanım, "Kabul ettim" cevabını verdi. Kadı efendi bundan sonra Atatürk'e de aynı suali sordu ve "Evet kabul ettim" cevabını alınca nikâhı kıydı ve tören sona erdi.

Bu suretle kurulan hayat arkadaşlığı, ne yazık ki, ancak iki buçuk sene kadar yani pek kısa bir müddet sürmüş, 5 Ağustos 1925 günü ayrılmakla neticelenmiştir.

Herkesi çok üzen bu hazin olayda, tek başına müessir olmuş, belli başlı bir sebep aramamalıdır. Benim pek yakından görüşlerime göre ayrılma hadisesi, iki tarafın yaşama itiyatları ve müşterek hayat hakkındaki telakkileri arasında mevcut esaslı farkların tabii bir neticesinden ibarettir.

Atatürk, beraber yaşadıkları müddetçe, refikasına daima muhabbet ve hürmet göstermiştir; kendisini hiçbir suretle rencide etmemek için büyük gayretler de sarf ettiği muhakkaktır. Fakat, bilindiği gibi O, şahsi hayatında, ne durumda ve nasıl olursa olsun, bir kayıt altına girecek adam değildi; yaradılışı buna mani idi, bu itibarla, evlendikten sonra da, alıştığı tarzda yaşamaya devam etmişti.

Latife Hanım ise çoğu zaman zevcinin "fevkalade"liğini unutuyor, O'na karşı herhangi bir koca muamelesi yapmaya, hareketlerine, biraz da yersiz ve yakışıksız şekillerde, müdahale etmeye yelteniyordu. Atatürk'ün bu hallerden pek mustarip olduğu görülüyordu.

İşte bu durum aralarında sık sık münakaşalara sebep olmakta idi. Nihayet bir gece münakaşaların en şiddetlisi olmuş, Atatürk Köşk'ü terk ederek istasyondaki hususi kalem binasına inmişti.

Halinden ve sözlerinden ayrılmaya, her iki tarafı çok üzen bu hayata artık son vermeye kati karar verdiği anlaşılıyor; fakat bunu derhal açıklamayı muvafık bulmuyordu.

Hususi Kalem'deki yazı odasında Latife Hanım'a bir mektup yazdı. Öğrendiğime göre, bunda her iki tarafın asabi olduğundan bahsederek sükûnete gelebilmek için bir müddet ayrı yaşamalarının münasip olacağını bildiriyor ve o gece İs-

tanbul'dan Ankara'ya gelmek üzere yolda bulunan annesi ile beraber İzmir'e gidip bir müddet istirahat etmesini tavsiye ediyordu.

Sonradan İzmir'e gönderilmek üzere bir de talakname [boşanma kâğıdı] hazırlamıştı.

Mektubun ertesi sabah hanımefendiye verilmesini ve seyahatinde kendisine yaver yüzbaşı Muzaffer Bey'in (Kılıç) refakat etmesini emretti. Ankara'da kalacak olan arkadaşlara bu hususta daha bazı talimat da verdikten sonra hazırlanmış olan iki vagonluk küçük bir hususi trene binerek Sivas istikametinde yola çıktı. Refakatlerinde yakın arkadaşı Nuri (Conker), Recep Zühtü (Soyak) ve Başyaver Binbaşı Rusuhi beylerle ben bulunuyordum.

Sivas hattı o zaman henüz tamamlanıp işletmeye açılmıştı. Tren emirleriyle Asi - Yozgat istasyonunda durdu; istasyondaki telgraf hattı üzerinden hususi kalem ile telefon irtibatı temin edildi. Ankara'daki arkadaşlar orada olup bitenden vakit vakit malûmat veriyorlardı.

Bir gün sonra hanımefendinin İzmir'e hareket ettiğini bildirmeleri üzerine Atatürk derhal avdet emrini verdi ve Ankara'ya dönüldü.

Talak hakkındaki vesikayı, İzmir'e, hanımefendinin yakınlarından Kastamonu Mebusu deniz albaylığından emekli rahmetli Ali Rıza Bey vasıtasıyla göndermiş, aynı zamanda boşanmanın vuku bulduğunu Başvekilliğe yazdığı bir tezkere ile hükümete bildirmişti.

Bu hususta hükümet şu resmî tebliği neşretmişti:

"Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri Başvekâlete yazdıkları 11 Ağustos 1925 tarihli tezkerelerinde Uşakizade Latife Hanımefendi hazretleri ile rabıta-i izdivaciyelerine hitam vererek birbirlerinden ayrılmaya karar verdiklerini ve 5 Ağustos 1925 tarihinde talak vuku bulmuş olduğunu tebliğ buyurmuştur. Keyfiyet malûm olmak üzere Vekiller Heyeti kararı ile resmen tebliğ olunur."

* * *

Atatürk çocukluğundan beri temizliğe ve iyi giyinmeye meraklı idi. Bazı sıcak günlerde iki, üç defa yıkandığı olurdu. Harp esnasında en sıkışık cephelerde bile ne yapıp yapmış, mutlaka her gün yıkanabilecek bir yer sağlamıştır.

Kendisine her çeşit elbise yakışırdı; bilhassa askerî üniforma.

* * *

Yemek meraklısı değildi; sabahları bir şey yemez, yalnız bir kahve ve sigara içerdi.

Öğle yemeklerini bazen sadece bir dilim ekmekle bir bardak ayran veya limonata teşkil ederdi. Ekmeği, uzun uzun parçalar halinde doğrar, bardaktaki ayran veya limonataya batıra batıra yerdi. Sevdiği ve istediği sayılı yemeklerin başında

sade yağlı kuru fasulye (buna kendisi yağlı fasulye derdi) ve pilav gelirdi; bunlar mutfakta daima hazır bulundurulurdu. Geceleri, çok geçe kaldığı zamanlar, fasulye ve pilav yer öyle yatardı.

Bunlardan başka yağ ve yumurta ile ezilmiş beyaz peynirden yapılan bir nevi omleti, etli taze bamyayı ve meyvelerden kavunu severdi.

Erken veya geç; uykudan uyanır uyanmaz derhal kalkar, odadaki geniş koltuğuna bağdaş kurar, bir taraftan getirilen kahve ile sigarasını içerken, bir taraftan da günlük gazeteleri gözden geçirirdi. Ondan sonra banyoya girer, traş olur, yıkanır ve derhal giyinerek ya gezmeye çıkar, yahut kütüphanesine geçerek çalışmaya veya kitap okumaya koyulurdu.

Yatak odasında uzun müddet kalmak itiyadında değildi; pijama kullanmazdı, beyaz keten entari ile yatar, yataktan çıkınca üzerine bir ropdöşambır giyerdi. Ancak fazla rahatsız olup da geniş koltuğunda istirahat etmeye mecbur olduğu zamanlar pijama giydiği olurdu ki, bu da pek nadirdi; çünkü sıhhatine, lüzumu kadar itina etmez, ufak tefek hastalıklara aldırmaz, doktorların tavsiyelerine pek kulak asmazdı. 38 derece ateşle giyinip gezmeye çıktığı ve sofraya indiği çok olmuştur.

Tütün ve kahveye çok düşkündü; bilmem ama, herhalde günde 10-15 fincan kahve ve 40-50 sigara içerdi.

Burada hem tütüne olan düşkünlüğünü, hem de geniş hakbilir ve hoş görürlüğünü belirten bir olayı nakledeceğim: Tekel İdaresi sigara kâğıdının satışını yasak etmişti. Kaçak tütün içenlerden parası olanlar bu kâğıdı karaborsadan tedarik edebiliyorlardı. Fakat, halkın ve bilhassa köylülerin büyük kısmı sigaralarını gazete kâğıdı ile sarmak zorunda kalmışlardı. (Bazı köylerde bugün dahi aynı hal devam etmektedir.)

Bir gün vatandaşın biri kasaba veya köy kahvesinde böyle hazırladığı bir sigarayı içerken, fena kokusundan şikâyet ediyor ve bütün iyilik ve kötülükleri en başta bulunana atfetmek itiyadı ile Atatürk aleyhinde ağzına geleni söylüyor. Kahvede bulunanlar bir zabıt tutuyorlar. İş Hükümete intikal ediyor. Cumhurbaşkanına karşı işlenen suçlardan dolayı takibatta bulunmak O'nun müsaade ve muvafakatına bağlı olduğu için ilgili vekil meseleyi kendisine arz ediyor, takibat için müsaadelerini istiyor.

Atatürk vekile soruyor:

"Sen hiç gazete kâğıdı ile sarılmış sigara içtin mi?"

Vekil cevap veriyor:

"Hayır efendim."

"Ben içtim" diyor, "o kadar berbat bir şeydir ki. Adam haklıdır, ben de olsam aynı şeyi yapardım. Takibata lüzum yoktur. Zavallıyı serbest bırakınız."

* * *

Kumardan hazzetmezdi, kumarcı arkadaşlarını bu iptiladan vazgeçirmeye çalışırdı. Bununla beraber bazı geceler evinde veya davetli bulunduğu yerlerde, vakit geçirmek için poker oynardı; fakat sonunda mutlaka ortadaki fişleri harman eder, herkese parasını iade ederdi.

Yine eğlenmek için pek nadir olarak, arkadaşları ile tavla oynadığı da vakidir.

* * *

İçki olarak rakıyı tercih ederdi. Başka içkileri, mesela bira, şarap, viski ve şampanyayı nadiren içerdi. Baş mezeleri leblebi, beyaz peynir ve kavundu. İçkiden sonra behemehal yemek yerdi.

Akşamları sofra başında sohbet etmekten büyük zevk duyardı. Gençliğinden beri âdet edindiği bu sohbetler çoğu zaman sabaha, yahut sabaha yakın saatlere kadar sürerdi.

Burada her şeyden, din, dil, tarih ve diğer çeşitli bilim dallarından tutunuz da dünya meselelerine ve günlük politika olaylarına kadar her konudan söz açılır, tartışmalar yapılırdı. Tartışmalarda o söyler, sofradakileri de söylemeye zorlardı. Böylece hem bilmediklerini öğrenmek –ki buna çok meraklı idi– hem de düşüncelerini yaymak veya kontrol etmek fırsatını bulurdu.

Bazı gecelerde kendi hayatından, çocukluk, okul, askerlik ve politikadaki acı, tatlı hatıralarından bahseder, bunları hiçbir şey gizlemeden, büyük bir samimiyetle ve çok tatlı bir dille anlatırdı.

Bütün tahminlerin aksine, sofra başındaki uzun saatlerde en az yer tutan şey eğlence idi. Ekseriya misafirlerinin arzusu ile güya eğlenmek için davet edilen saz, ses veya dans artistlerinin bir köşede unutulup, sofra dağılırken, geldikleri gibi gittikleri geceler pek çoktur.

Konuşma ve tartışmalar sırasında, pek nadir olmakla beraber ve mutlaka kışkırtıcı bir sebeple, hiddet ve heyecana kapılarak sofradakilerden birine karşı incitici bir muamelede bulunduğu olurdu; fakat sükûnete gelir gelmez bundan büyük üzüntü duyar, ya hemen orada, yahut ertesi akşam yine aynı kimselerin davetli bulunduğu sofrada incittiği zatın gönlünü hoş etmeye çalışırdı.

* * *

Pek muhterem dostum merhum Vali Fazlı Güleç, Bursa'da Atatürk' ün evinde ve sofrasında geçen böyle bir hadiseyi şöyle anlatır: (Ben o sıralarda vazife ile Avrupa'da olduğumdan bu seyahatte bulunamamıştım.)

"Bursa'da vali idim; 1935 yazında Atatürk orayı şereflendirmişti. Meclis kapalı olduğu için mebuslarımızdan birkaçı da Bursa'da bulunuyordu. İlk akşam on-

ları, beni ve daha bazı kimseleri lütfedip, yemeğe davet buyurdular. Yemeğe başlamadan önce öteden beriden konuşuluyordu. Bir aralık Atatürk mebuslardan birine döndü[1]:

'Sizin benimle sınıf arkadaşı olan bir kardeşiniz vardı, ne oldu?' diye sordu. Mebus arkadaş:

'İzmir'de öğretmendir; fakat tatil dolayısıyla şimdi burada bulunuyor, emrederseniz çağırayım' cevabını verdi. Atatürk çağırmasını istedi. Birkaç dakika sonra, tekrar aynı zatın başka kardeşleri olup olmadığını da sordu. Mebustan bir de büyük kardeşi olduğunu, onun da Bursa'da öğretmen bulunduğunu öğrenince onun da çağırılmasına muvafakat etti ve mebus her iki kardeşini davet etti.

Bir saat kadar sonra davetliler geldiler. Atatürk'ün sınıf arkadaşı olan zat salon kapısından girer girmez yüksek sesle ve gayet laubali bir tavırla, 'Hoş geldin Kemal' dedi. Bu her bakımdan yakışıksız hareket, meclise bir ağırlık çökmesine sebep oldu. Büyük Adam'a gelince, O hiç bozmadı; 'buyurun, oturun' diyerek her ikisine yer gösterdi. Sofraya oturmuş içmeye başlamıştık, belki de içkinin tesiri ile sınıf arkadaşı[2]: 'Bu akşamki daveti muhterem talebemden bilirim, beni başka kimse hatırlayamaz' yolunda bir sitemde bulundu. Talebem derken sofrada bulunan Afet Hanım'ı (Prof. Afet İnan) kastediyordu. Bu sözler de, davetin nasıl olduğunu bilen bizler üzerinde çok fena tesir yapmıştı. Fakat Atatürk arkadaşının yüzüne bakıyor, hafifçe gülüyordu; hatta bir ara çok ağırlaşan havayı dağıtmak da istedi. Arkadaşına ismiyle hitap ederek şöyle bir muhavere kapısı açtı:

'Sen Selanik'te evlenmiştin, çocukların olmadı mı?'

'Oldu efendim, bir kızımla, bir oğlum var; her ikisi de benim gibi öğretmenlik yapıyorlar. Kemal; bilir misin o zaman sana da Paşa'nın kızını istedikti de vermedilerdi.'

'Yok canım. Ben evlenme işini bir defa düşündüm ve yaptım. Bunlar laftır.'

Arkadaşının bu birbirinden münasebetsiz sözlerine çok içerlediği, fakat misafirini hırpalamamak için nefsiyle mücadele etmekte olduğu her halinden seziliyordu; ama ona mutlaka bir ders vermek lazımdı. Lazımdı ama bunu bir miktar daha içmeden yapamayacaktı; kadehe sarıldı, arkadaşını da beraber içmeye davet etti. Birbiri üstüne birkaç kadeh içtiler, tekrar arkadaşına hitap etti:

'Sen hangi dersi okutuyorsun?'

'Felsefe'

'Ruh nedir? Bana anlatır mısın?'

Felsefe hocası sınıfta ders verir gibi bir tavır aldı; 'Tevrat bunu diyor, Kur'an

1 Muhiddin Baha Pars
2 Hakkı Baha Pars

bunu diyor, filan filozof bu fikirde. Falan filozof da şu fikirde' diye konuşmaya başladı. Atatürk dayanamadı, sözünü kesti, yüksek sesle:

'Ben senin kendi kanaatini sordum. Harbiye'de seninle beraber okuduk, fakat felsefe diye bir ders görmedik. Ben senden sonra iki yıl daha okudum; yine böyle bir ders yoktu. İnsan okumadığı dersi okutmaya kalkarsa işte böyle olur, vatan evladı da cahiller elinde perişan olur, gider' dedi ve bana dönerek, 'Yarın bunu hocalıktan uzaklaştırınız.' emrini verdi. Münakaşa sırası değildi. 'Başüstüne efendim' dedim. Bundan sonra hadiseden büyük bir gönül azabı duyduğu yüzünün çizgilerinden belli olan öteki kardeşle konuşmaya başladı:[3]

'Sen ne okutuyorsun?'

'Müzik efendimiz.'

'Bir parça çal bakalım.'

Zavallı adam beraberinde getirdiği udla bir parça çaldı; beğenmemişti. Onun da işine son verilmesini emretti ve sofrayı dağıttı."

Rahmetli Fazlı Güleç hikâyesine devam ediyor:

"Ertesi gün iki kardeş sabah erkenden beni makamımda ziyaret ettiler; istifa mektuplarını da beraber getirmişlerdi. Kendilerine acele etmemelerini, Atatürk'ün bu işi elbette böyle bırakmayacağını ümit ettiğimi söyledim, gittiler. Öğleye doğru köşke çağırıldım ve Atatürk'ten şu talimatı aldım. 'Ben Uludağ'a çıkıp döneceğim; bu geceyi de burada geçireceğim, o iki kardeşin gönüllerini almak istiyorum. Siz, dün akşam soframda bulunanların hepsini bu akşam da yemeğe davet ediniz.'

O akşam bir gece evvelki davetlilerin hepsi beraber, yine sofradayız. Atatürk sınıf arkadaşı ile uzun uzadıya konuştu, ona Manakyan'ın taklidini yaptırdı*, böylece mektepten hatıralarını canlandırdılar, yemeğin sonuna doğru bize döndü; sınıf arkadaşı için:

'Bu zat, kıymetli bir arkadaştır' dedi. 'Kendi kendini yetiştirmiş kendi kendine felsefe öğrenmiş ve okutmaktadır; bunun kıymetini bilmek gerektir.'

Müzik öğretmeni olan zattan da tekrar bir parça çalmasını rica etti,

'Bu parçalar,' dedi, 'Atalarımızın yadigârı kıymetli eserlerdir; bunların kaybolmamaları lazımdır. (Bana bakarak) Beyefendiye yardım ediniz de çok talebe yetiştirsinler."

Herkes memnundu. Yemek de bitmişti, ayağa kalktı; iki kardeşe, dikkati çekecek kadar nazik bir tavırla veda etti, neşe içinde dağıldık."

* * *

3 Mehmet Baha Pars

* Mordiros Manakyan (1839-1920) Dram Kumpanyası'nın ve Manakyan Tiyatrosu'nun kurucusu, oyuncu, yazar ve yönetmen. (ed.n.)

İçki sofrasında konuşulanların, yazılanların, hatta verilen kararların üzerinde, sonradan ciddiyetle durduğuna hiç şahit olmadım. Böyle sofralarda olanlar ve konuşulanlar, "oralarda kalır ve kalmalıdır" derdi.

Bir gece geç vakit, sofracılardan biri, Atatürk'ün beni istediğini telefonla bildirdi, saate baktım; 2.00'ye yaklaşıyordu. Kalktım, giyinip Köşk'e gittim.

Mevsim yazdı; sofra yeni Köşk'ün ortasındaki havuzun bir kenarına kurulmuştu. Misafirlerin çoğu Dil Kurumu üyelerindendi. İçişleri Bakanı sayın Şükrü Kaya da sofrada idi.

Ben gittiğim zaman Dil Kurumu üyelerinden biri, herhalde bazılarının telkiniyle, daha evvel yazılmış bir yazıyı yüksek sesle okuyordu.

Atatürk'ün işareti üzerine sofranın bir köşesine iliştim. Yazı; dildeki değişiklikleri uygun bulmayan, Dil Kurumu'nun çalışma metotlarını beğenmeyen bir zat tarafından[4] Kurum'a karşı yapılmış olan tenkit ve tarizlere cevap mahiyetinde idi; ilmi bir münakaşada hiç yeri olmayan bir eda ile gayet kırıcı bir lisanla yazılmıştı.

Okuma bitince Atatürk bana döndü:

"Bunu al, yannki Ulus gazetesine konulmasını temin et ve bana haber getir" dedi. Kâğıtları aldım, büroma gittim. Yazıyı tekrar dikkatle okudum; asıl konu ile hiç ilgisi olmayan birtakım şahsi hücumlarla doluydu ve kullanılan lisan cidden ağırdı.

Okurken; Büyük Adam'ın, "İçki sofrasında olanların, yazılanların ve konuşulanların yine orada kalması lazım geldiği" yolunda her vesile ile tekrarladığı sözleri de hatırlamıştım. Bunun üzerine bu yakışıksız yazıyı gazeteye vermekte acele etmemek kararına vardım. Ertesi sabah bu hususta tekrar emrini isteyecektim. Fakat, "Neticeyi bana haber ver" demişti. Kalktım Köşk'e girdim, sofraya doğru yürürken göz göze geldik; hemen sordu:

"Oldu?"[5]

"Evet efendim, yarın neşredilecektir."

Arkasından da ilave ettim:

"Zaten bugünkü gazete çoktan bağlanmış, hatta basılmış bile."

Sofradakilerden biri söze karıştı:

"Fakat bugünkü gazete bu sabah çıkmadı mıydı?"

Sükûnetle:

"Hayır beyefendi;" dedim. "O sizin dediğiniz dünkü gazetedir; saat 24.00'ten beri yeni bir gün, yani bugün başlamıştır. Makale (Atatürk'e bakarak) emir buyurdukları gibi yarınki gazeteye konulacaktır."

Atatürk kahkaha ile gülmeye başladı, yavaş yavaş bu hal bütün sofraya yayıldı.

4 Hüseyin Cahit Yalçın.

5 Bu gibi yerlerde çoğu zaman soru eki kullanmaz, maksadını sesinin tonu ile belli ederdi.

Gülüşmeler arasında Zarif Adam bana dönerek ve göz kırparak latife etti:

"Başvekil olacak adamsın çocuk."

Artık sofra dağılıyordu, ben de Köşk'ten çıkmak üzereydim. Şükrü Kaya Bey arkamdan yetişti; her zamanki sevimli hali ve inceliğiyle latifeyi tamamladı:

"Hasan Rıza, temenni et ki Atatürk'ün iltifatı şayi olmasın; bilirsin bunun şakasına dahi tahammülümüz yoktur. (O zamanki Başvekili kastederek) Duyarsa gittiğin gündür."

Atatürk o gün öğleye doğru uyanmıştı; makale elimde, yatak odasına girdim. Beni görünce sordu:

"Elindeki kâğıtlar nedir?"

"Gece sofrada yazılmış olan yazı efendim."

Gülümseyerek emretti:

"Yırt şunları yahu. Sen gece işi tatlıya bağlamıştın ya."

* * *

Bir sabah, gün doğarken, sofra dağılmış. Atatürk, her zamanki gibi misafirlerini Köşk'ün dış kapısına kadar geçirip uğurlamış ve yatmadan önce bir at gezintisi yapmak istemiş.

Başyaver binbaşı Celal Öner ile nöbetçi yaveri süvari yüzbaşı Cevdet Tolgay, yorgun ve uykusuz olduğunu göz önüne alarak kendisini ata binmekten vazgeçirmeyi düşünmüşler; binmek istediği atın topalladığını, birkaç günden beri tedavi altında bulunduğunu söylemişler. Israr etmemiş, yatak odasına çıkıp yatmış. Fakat merak etmiş. Uyandıktan sonra sorup soruşturmuş. Atın sapasağlam olduğunu öğrenmiş, tabiatiyle sinirlenmiş, bu suretle oyalanmış olmak ona pek dokunmuş. Hadiseyi bana hayli üzülerek hikâye etti. Ben:

"Belli ki arkadaşlar, sizi rahatsız olmaktan korumak istemişler, kusurlarını iyi niyetlerine bağışlayınız" ricasında bulundum; üzerinde fazla durmadı.

O akşam misafir davet etmedi; Köşk'ün üst katındaki hususi salonda, küçük bir masada rahmetli Nuri Conker'le baş başa yemek yemeyi tercih etmişti; yanlarında bir de Afet Hanım vardı. Gece geç vakit beni emretmiş. Gittim:

"Yarın bunun icabını yaparsın." diyerek elime şu yazılı emri verdi:

"Hasan Rıza Soyak; başyaver Celal ve yaver Cevdet'in vazifelerine nihayet verilmiştir, kendilerine tebliği... K. Atatürk"

Yanından çıkarken:

"Bak beri"[6] diye seslendi. "Fakat herhalde kendilerinin arzu ettikleri ve memnun olacakları başka vazifelere tayinlerini de temin etmelisin!"

6 Kullandığı kelimelerden

Sonradan öğrendiğime göre Atatürk konuşma arasında yanındakilere, bu arkadaşlara kızdığını belli eden sözlerle, sabahki hadiseyi anlatmış. Başyaver Celal, bir müddet evvel, hem Nuri Bey'le, hem de Afet Hanım'la ayrı ayrı birer Avrupa seyahatinde bulunmuştu. Nedense her ikisi Celal'in bu seyahat esnasındaki bazı hareketlerinden hoşnut olmamıştı, kendisinden ufak tefek şikâyetleri vardı, Celal'den söz açılınca onlar da şikâyetlerini arz etmek fırsatını kaçırmamışlar, işte bu hava içinde emir yazılmış.

Ertesi sabah günlük işler hakkında maruzatta bulunmak üzere huzuruna çıktığım zaman mutadı veçhile, "Ne haber?" diye sordu.

"Müsaade buyurursanız, önce başyaver Celal ile yaver Cevdet'in emrettiğiniz şekilde, başka vazifelere nakillerine dair düşündüklerimi arz etmek istiyorum." dedim; eliyle işaret ederek sözümü kesti, yüzü hafifçe kızarmıştı, önüne bakarak:

"Hayır, hayır. Zahmet etmeye lüzum yok" dedi. "Her ikisi de yerlerinde kalacaklardır. Yalnız kendilerine kati olarak ihtar et, bir daha bu gibi çocukça hareketlerde bulunmasınlar."

Yerimden kalktım; mümanaatına rağmen elini öptüm, o arkadaşlar adına teşekkür ettim, mesele kapandı.

* * *

Askerî, siyasi, büyük ve önemli meselelerin cereyan ettiği veya konuşulacağı zamanlarda hiç içmezdi. Gündüz içmenin de aleyhindeydi. Yanında bulunduğum uzun yıllar zarfında yalnız iki defa, gündüz birkaç kadeh konyak veya rakı içtiğini gördüm.

Maiyetinde çalışanların, vazifeli oldukları saatlerde, içki kullanmalarını da hoşgörmez, men ederdi.

* * *

Atatürk, gerçi, pek hoşlandığı içki sofralarında saatlerce kalırdı ama miktar itibariyle çok içen bir adam sayılmazdı. Böyle olmakla beraber devamlı içkinin, yukarıda işaret edildiği gibi zaten "sağlık koruma" kaidelerine hiç uygun olmayan yıpratıcı çalışma ve yaşama tarzının zamanla doğuracağı arızalarla birleşerek, bir gün, sıhhati üzerinde çok kötü tesirler yapabileceğini düşünüyor, daimi bir üzüntü içinde bunalıyordum.

Diğer taraftan herkes, hatta kendisiyle bizden daha serbest konuşabilecek durumda bulunan kimseler bile, bizi, yani etrafında bulunanları tedbir almamakla suçlandırıyorlardı.

Karar vermiştim; bir fırsat bulup kendisi ile bu hususta konuşacaktım.

Bir sabah baş ağrısından şikâyet etti, aradığım fırsat belirmişti; bundan hemen faydalandım. İlkin dilimin döndüğü kadar içki aleyhinde bulundum; zararla-

rını saydım. "Bu baş ağrıları da ondandır" dedim. Sonra da yakından bildiğim hoşgörürlüğüne sığınarak, her akşam içmekten vazgeçmesini, eğer bunu yaparsa bir müddet sonra kendisinin de pek memnun kalacağını, çok itinalı bir dille arz etmek cesaretinde bulundum.

Sükûnetle dinledi; ben susunca O konuşmaya başladı:

"Haklısın, bunları ben de bilmez değilim çocuk" dedi. "Fakat ne yapayım ki içmeye mecburum; kafam çok ama beni mustarip edecek kadar çok ve hızlı çalışıyor; vakit vakit onu uyuşturup biraz dinlenmek ihtiyacını duyuyorum. Harbiye ve Erkânıharbiye (Harb Akademisi) mekteplerinde iken sabahları beni ekseriya koğuş arkadaşlarım uyandırırdı; çünkü akşam zihnim herhangi bir meseleye takılırdı; onu düşüne düşüne kafam şişer, uykum kaçardı. Bütün gece yatağın içinde dönüp dururdum; ancak sabaha karşı, yorgun, bitkin bir halde uyuyakalırdım ve tabii kalk borusunu duyamazdım.

Şimdi de öyle, içmediğim zamanlar uyuyamıyorum; ıstırap içinde bunalıyorum. Aynı zamanda içki barsaklarımı da tanzim ediyor. Bu durumda, takdir edersin ki yapabileceğim şey ancak miktarını, mümkün mertebe azaltmak olabilir; ona çalışalım."

Gerçekten içmediği günler, hem uyumak, hem de bağırsaklarını harekete geçirmek için devamlı olarak ilaç almak zorunda kalırdı.

Zaten doktorları onun mizacındaki belli başlı özellikleri şöyle tespit etmişlerdi: Uykusuz, munkabiz ve utangaç.

Kendisi, içmeye mecbur olduğunu söylerken, bunların yalnız ikisinden bahsetmişti ama bence bu mecburiyeti doğuranlar arasında üçüncüsü de –hatta belki diğerlerinden fazla– yer tutmaktaydı.

Gösterişi ve alayişi sevmezdi; teşrifattan sıkılırdı. Riyadan ve riyakârlardan nefret ederdi; her yerde olduğu gibi görünür, tabii hayatını gizlemeye lüzum görmezdi.

Gammazlıktan hazzetmezdi; kendisine biri hakkında ihbar ve isnatlarda bulunan kimseyi, ne yapar yapar, en kısa zamanda aleyhinde bulunduğu zat ile yüz yüze getirir, sözlerini onun huzurunda da tekrar etmesini talep ederdi. Hele imzasız ihbar mektuplarına çok kızardı; "samimi ve dürüst insanlar aynı zamanda medeni cesaret sahibi olur, imzalarını saklamaya tenezzül etmezler, belli ki bunu yazan ahlâksız yalancının biridir" derdi ve bu gibi mektupları ekseriya kendisinden bahsedilen zata gönderirdi.

* * *

Hususi meclislerinde, çocukluğundan beri tesiri altında kaldığı alaturka musikiyi dinlemekten zevk duyar, ekseriya kendisi de tatlı sesiyle saza iştirak ederdi.

En çok sevdiği eserler; rast makamından "Habıgâhı yâre girdim arz için ahvalimi; Bir perişan halini gördüm unuttum halimi", uşşaktan "Câna rakibi handan edersin, Ben binevayı giryan edersin", hicazkârdan "Mâni oluyor halimi takrire hicabım, Üzme yetişir, üzme firakınla harabım", şat-arabandan "Badei vuslat içilsin kasei fağfurdan, Bir ilâhî neş'e doğsun nağmei tamburdan", suzinaktan "Sen bezmimize geldiğin akşam neler olmaz", besteniğardan "Kaçma mecburundan ey ahuyi vahşi ülfet et, Gayrı bu bigânelikten geç vefayı âdet et" ve aynı makamdan "Gayrıdan bulmam teselli sevgilim, Sendedir divane gönlüm sendedir" şarkıları ile bütün Rumeli ve serhat türküleri idi. Bilhassa bunlardan "Vardar Ovası" ve "Pencere açıldı Bilâl oğlan piştov patladı" türküleri.

Bununla beraber Garp musikisine hayrandı; memlekette bunu yaymaya büyük önem vermekte idi. Bilindiği gibi bu maksatla hayatında, sonradan müzik, tiyatro, opera ve bale bölümleri ile mükemmel bir konservatuar halini alan, musiki muallim mektebini kurdurmuştu.

Büyük Millet Meclisi'nde 1 Kasım 1934 günü söylediği açış nutkunda bu konuya dair şu önemli işaret ve dilek vardır:

> Arkadaşlar! Güzel sanatların hepsinde ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak bunda en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir. Bir ulusun yeni değişikliklerinde ölçü; musikide değişikliğini alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bugün dinletmeye yeltenilen musiki, yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır, bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce genel musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu güzeyde, Türk Ulusal Musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir. Kültür İşleri Bakanlığının buna değerince önem vermesini, kamunun da bunda O'na yardımcı olmasını dilerim.

* * *

19 Haziran 1934 yılı Ankara Halkevi'nde, İran Şehinşahı Rıza Pehlevî'nin şerefine yazılıp bestelenen *Özsoy* operası temsil edilmişti. İstanbul ve Ankara'daki Türk sanatkârlarının, ancak birkaç günlük çalışması sonunda, büyük başarı ile sahneye konulmuş olan bu eserle Türk Operası'nın ilk tohumu atılmış ve bir yıl sonra Devlet Operası da kurulmuştur.

* * *

Atatürk'ün işareti üzerine, bir aralık, o zamanki Matbuat Genel Müdürü kıymetli arkadaşım Vedat Nedim Tör'ün teşebbüsüyle Ankara Radyosu "yüz ağartıcı

değerde olmaktan uzak" musikiyi yayın programlarından çıkartmıştı. Fakat bir, iki yıl sonra, halkın mütemadiyen Mısır radyosunu dinlemekte olduğu gerekçesi ile ilkin halk türküleri ve klasik Türk musikisi adı altında tekrar aynı müziğin yayınlarına başlanmıştır.

İftihar ve şükranla ifade etmeliyiz ki bu müddet zarfında bir taraftan çok sesli Batı tekniğine uygun eserler yaratan çok kıymetli bestekârlarımızla gerek bu sahada ve gerek operada milletlerarası şöhret yapan değerde yüksek sanatkârlarımız da yetişmiştir.

* * *

Atatürk zarif endamıyla çok güzel dans ederdi; büyük bir haz ve heyecanla seyrettiği halk oyunlarını, bilhassa erkek ve yiğitçe figürleriyle zeybek oyununu takdir ve teşvik ederdi.

* * *

O, gerek şahsi, gerek siyasi hayatında, ilk defa işlediği bir kusuru itiraf ederek pişmanlık gösterenlere karşı daima gayet müsait davranırdı. Bu gibileri affa, hatta korunmaya layık görür, şahsiyetlerini yeniden yapmak için kendilerine fırsat vermeyi tercih ederdi. "Medeniyet demek af ve müsamaha demektir" derdi.

İkramcı ve kibar bir evsahibi idi; misafirleri ile ayrı ayrı meşgul olurdu. Gördüğü kusurları ekseriya görmemezlikten gelirdi. Sofrada içkinin tesiriyle şahsına karşı taşkınlık gösteren olursa sofrayı, onun yerine kendisi terk ederdi.

Yazılarımda, Büyük İnsan'ın af ve müsamahadaki cömertliğini gösteren bir çok misallere rastlanacaktır. Ben burada yalnız şimdiye kadar çok defa, ya bütün bütün hakikate aykırı veya değişik ve noksan olarak, hikâye edilmiş olan bir olayın gerçek şeklini ve bunun doğurduğu neticeleri nakledeceğim:

Atatürk bir akşam, Beyoğlu'nda beyaz Rus bir karı koca tarafından idare edilen Roz-Nuvar adlı gece kulübüne gitmişti. Buraya daha önce birkaç defa uğramıştı, sahiplerini tanıyordu. Bir aralık hususi bir salonda, yanına sokulan mal sahibi kadın, bankalardaki kredilerinin kesilmesi yüzünden zor bir duruma düştüklerini ileri sürerek, yardım talebinde bulunuyor. Atatürk de İstanbul İş Bankası'na hitaben: "Bu müesseseye muayyen bir miktarda kredi açılmasını rica" yollu bir mektup yazıyor, kadına veriyor.

Ertesi sabah erkenden Dolmabahçe Sarayı'ndaki yatak odama, İş Bankası'nın İstanbul şubesi müdürü Muammer Bey (Eriş) telefon etti:

"Atatürk'ün bir emirlerini aldım; bunun mahiyeti hakkında sizin fikrinizi öğrenmek istiyorum" dedi ve mektubu okudu. (Mektubun metnini not etmediğimden aynen yazamıyorum).

Burada bir noktayı tasrih etmeliyim, Muammer Bey'in bana müracaatı, aynı zamanda Atatürk'ün umumi vekili oluşumdandır.

Derhal vaziyeti anlamıştım:

"İfade açıktır; sizden istenilen şey, kesilen kredinin tekrar açılıp, Bankanın normal şartlarına uygun teminat mukabilinde, işlemesini sağlamaktır" cevabını verdim. Bunun üzerine Muammer Bey, kendilerine Atatürk'ün arzularına uyacağını söylemiş ve talep ettikleri parayı ikraz etmek için usulü dairesinde ikinci ve muteber bir imza istemiş, bunu temin edememişler ve tabii parayı da alamamışlardı.

Uyanınca keyfiyeti Atatürk'e arz ettim:

"Tamam" dedi, "zaten ben de bunu kastetmiştim."

İşte gerçek durum bu iken kadına verilmiş yazıyı - aklımda kaldığına göre 15.000 liralık bir çek mahiyetinde telakki etmiş olan rahmetli Aydın Mebusu Dr. Reşit Galip Bey –ki doktorluktan ziyade tarih, dil ve edebiyatla uğraşan devrimci, milliyetçi, yurtsever ve idealist bir genç bilgindi– ertesi akşam Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk'ün hususi dairesinde kurulan sofrada fazlaca alkol almanın tesiriyle, ilkin, Harbiye mektebinde Atatürk'ün hocalığını yapmış, albaylıktan emekli ve yaşlı bir zat olan zamanın Maarif Vekili rahmetli Esat Mehmet Bey'in şahsı ile Maarifin sakat gördüğü işleri hakkında uzun uzadıya atıp tuttuktan sonra bu mektup meselesine de temas ederek hürmet ve nezaket dışı birtakım uygunsuz sözlerle şiddetli tenkitlerde bulunmuş.

Atatürk, doktorun bu halinde, kendisi ile terbiye ve mantık dairesinde konuşmanın mümkün olmayacağına hükmederek: "Galiba rahatsız oldunuz, biraz ayrılıp istirahat etseniz" gibi yumuşak bir ifade ile sofrayı terk etmesini tavsiye etmiş. Fakat Doktor, "Burası millet sofrasıdır; ben o sofrada oturuyorum" cevabını vermiş; yerinden kımıldamamış; bunun üzerine nazik ev sahibi, "Öyle ise sofrayı terk etmek bize düşüyor" demiş ve kalkıp yatak odasına çekilmiş. Ben sofrada değildim; hadiseyi sofra dağıldıktan sonra arkadaşlardan öğrendim.

* * *

Ertesi sabah sükûnete gelen doktor erkenden sarayı terk ederek ilk trenle Ankara'ya gitmişti. Saraydan ayrılırken o zamanki Riyaseticumhur Umumi Kâtibi Tevfik Bıyıklıoğlu'na, parası olmadığından bahsederek bir miktar ödünç para istemiş; o da 25 lira vermiş. Atatürk bunu haber alınca çok üzülmüştü. Tevfik Bey'e, "İnsan o halde bulunan arkadaşına 25 lira mı verir? Hiç değilse benim hesabımdan birkaç yüz lira vermeli idin" diye çıkışmıştı. Doktor Ankara'dan Atatürk'e yazdığı uzun bir mektupla affını istemişti; Eşsiz Lider mektu-

bu hafif bir tebessümle okumuş. Yalnız, "Nedir, bir kabahati mi var ki?" demişti.

Kısa bir müddet sonra Ankara'ya dönünce bir gece yarısı doktoru Çankaya Köşkü'ne getirterek iltifatta bulunmuştur. Daha sonra Başvekil nezdinde, lehinde yaptığı bir teşebbüsle, istifa eden Esat Mehmet Bey yerine –sakat gördüğü işleri düzeltmek üzere– 1932'de Maarif Vekilliğine tayinini temin etmişti.

Maateessüf hadise etrafındaki yersiz söylentiler, Dr. Reşit Galip Bey'in İstanbul'dan uzaklaşması ile sona ermiş değildi. Onun Ankara'ya doğru yola çıktığı gün Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Özalp İstanbul'a geliyordu; arkadaşlar kendisini karşılamak için Haydarpaşa'ya gitmişlerdi.

Paşa, trenden iner inmez karşılayıcılar arasında bulunan Tevfik Bıyıklıoğlu'na, "Atatürk nasıl, sıhhat ve neşesi yerinde mi?" diye soruyor. Tevfik Bey buna, "İyidir, geziyor, eğleniyor ve bar kadınlarına para dağıtıyor" yolunda cevap veriyor, arkasından iki gece evvelki olayı –sanki Roz - Nuvar sahiplerine gerçekten 15.000 liralık bir çek verilmiş gibi– hikâye ediyor.

Atatürk akşam üstü bundan haberdar oluyor. Tabii, çok müteessir olmuştur; fakat Tevfik Bey biraz evvel, Türkiye'nin mümessilleri arasında Milletler Cemiyeti'nin silahsızlanma komisyonunda bulunmak üzere, Cenevre'ye hareket etmiştir; kendisi ile karşılaşıp konuşmak imkânı kalmamıştır.

İşte böyle bir durum ve ruh haleti içinde sofraya oturan Atatürk hazır olanlara vaziyeti anlatıyor ve pek haklı olarak Tevfik Bey'in hareketini, şiddetle takbih eden sözler sarf ediyor. Sofrada bulunan ve öteden beri Tevfik Bey'le araları iyi olmayan rahmetli Salih Bozok, bunu fırsat biliyor; Bıyıklıoğlu'nun aleyhinde konuşuyor, bu arada, bir zaman, eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'dan mektupla, rüşvet mahiyetinde para istediğini söylüyor.

Atatürk hayret içinde kalıyor; Salih Bozok'a söylediklerini ispat edip edemeyeceğini soruyor; Salih Bey: "Kavalalı İsmail Hakkı'yı çağırınız o size hakikati söyleyecektir" cevabını veriyor.

* * *

Rahmetli Kavalalı İsmail Hakkı Bey, Harbiye mektebinden çıkmış bir subaydı; Atatürk'ün de sınıf arkadaşı idi, sonradan ordudan ayrılmış; bir taraftan İstanbul'da tütün ticaretiyle, bir yandan da eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın hususi işlerini takip etmekle meşgul bulunuyordu.

Atatürk bu sınıf arkadaşına, gördüğü yerde iltifat ediyor, her fırsatta sofrasına da davet ediyordu. Fakat nedense bir aralık hükümet kendisinden şüphelenmişti; hareketleri kontrol altına alınmakla beraber Atatürk'ün muhitinden de uzaklaştırılmıştı.

İsmail Hakkı Bey, hakkında reva görülen bu ağır muameleden, tabiatiyle çok muztaripti ve başına gelenleri Hükümet Başkanı İsmet İnönü ile sıkı münasebeti bulunan Tevfik Bey'den biliyordu.

Filhakika Tevfik Bey, Milli Mücadele'de kurmay binbaşı olarak Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın maiyetinde, harekât şubesi müdürlüğünde bulunmuş, teveccüh ve itimadını kazanmıştı, bu sebeple kendisine İsmet Paşa'nın yakın bir adamı, bir mahremi gözüyle bakılıyordu.

Salih Bozok'un ifadesi üzerine derhal saraya çağrılan Kavalalı: "Tevfik Bey'in Abbas Hilmi Paşa'dan para istediğine vakıf olduğunu, hatta bu hususta gönderdiği mektupları da okuduğunu, mektupların Hıdiv'in Cenevre'de bir bankadaki hususi kasasında mahfuz bulunduğunu" söylüyor; arzu edilirse Cenevre'ye gidip mektupları getirebileceğini de ilave ediyor.

Bunun üzerine Atatürk beni istemiş; gittim. İsmail Hakkı Bey'i işaret ederek, "Beyefendi yarın Cenevre'ye gidecektir; pasaportunu ona göre hazırlat ve biletlerini temin et" emrini verdi. Sonra sesini alçaltarak: "Kendisine kâfi miktarda para vermeyi de unutmazsın tabii" dedi.

Böylece İsmail Hakkı Bey ertesi akşam Semplon Expresi'yle Cenevre'ye doğru yola çıktı.

* * *

Avdetinde Tevfik Bey'in el yazısı ile –hatırladığıma göre– 1926 senesinde yazılmış iki mektup getirdi. Ben o zamanlar birinde asil, diğerinde vekil olmak üzere özel kalem ve daire müdürü idim; bu sıfatla kendisine vekâlet etmekte bulunduğum Umumi Kâtip, bu mektuplarında, Abbas Hilmi Paşa'ya, Trakya'da, Keşan havalisinde petrol araması için hükümetten istediği müsaadeye ait muameleyi, İcra Vekilleri nezdinde, takip etmekte olduğunu, ancak teşebbüsü müspet neticeye ulaştırabilmek için –İcra Vekilleri Heyetinden alakalıları da zan altına sokacak imalı bir ifade ile– bazı hususi masraflara ihtiyaç olduğunu bildiriyor ve yine Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da kurduğu Sanayi ve Ticaret Bankası'nın müdürü ve mutemedi Şaban Bey'e bu hususta talimat ve salâhiyet verilmesini rica ediyordu. Mektubun birisinde Başyaver Rusuhî Bey'in de imzası vardı.

Atatürk, okuduktan sonra, mektupları o günlerde sarayda bulunan Sıhhiye Vekili merhum Dr. Refik Saydam'a vermiş, bunların kanun muvacehesinde durumunu tetkik etmesini rica etmişti.

Refik Saydam tarafından enine boyuna yapılan uzun incelemeler sonunda, mektup sahipleri hakkında kanuni takibatta bulunmanın imkân dahilinde olmadığı neticesine varılmıştı.

Bu vaziyette kendilerini, münasip şekilde, Cumhurbaşkanlığı muhitinden uzaklaştırmaktan başka yapılacak şey yok demekti.

Atatürk de buna karar vermişti:

O yıllarda birçok kimseler nasıl ve ne yoldan olursa olsun, servet sahibi olmak hevesine düşmüşlerdi; anlaşılan bu arkadaşlar da o zaman aynı cereyana kapılmışlar, böyle çirkin bir teşebbüste bulunmuşlar, şüphesiz bu hareketleri suçtur, fakat ne çare ki bugün kendilerini kanunun pençesine tevdi edip cezalandırmak imkânından mahrum bulunuyoruz. Yani biz şimdi eskilerin 'şüyuu vukuundan beter' diye vasıflandırdıkları bir hadise karşısında bulunuyoruz; binaenaleyh ister istemez susacağız. Umarım ki, Tevfik, bana kusurunu itiraf edecek ve af dileyecektir. O takdirde Afganistan'daki elçimiz Hikmet Bey'i (Bayur) tekrar Umumi Kâtipliğe [Bayur daha evvel de Umumi Kâtiplikte bulunmuştu] getirir, Tevfik Bey'i de onun yerine Kabil'e göndeririz; orada kendisini ve kusurunu unutturmaya çalışır" diyordu. Aynı zamanda kendisi ile görüşünceye kadar meselenin ve kararın şayi olmamasına dikkat etmemizi sıkı sıkı tembih etmişti.

* * *

Rusuhî Bey'e gelince, o, hadiseyi hemen o gün öğrenmişti. İki, üç gün büyük bir korku, ıstırap ve vicdan azabı içinde kıvrandıktan sonra, bir gece yarısı, Salih Bozok vasıtasıyla Atatürk'ün huzuruna çıkmış, mektubu okumadan imza ettiğini, bu suretle Tevfik Bey'in bir oyununa kurban olduğunu ifade ederek –tevil yoluyla da olsa– kusurunu itiraf eylemişti.

Atatürk ilkin kendisini teskin etmiş, nasihatlerde bulunmuş, sonunda artık Başyaverlikte kalmasının doğru olmayacağını, aynlmak için bizzat teşebbüste bulunmasının çok münasip ve hakkında hayırlı olacağını izah etmiş.

Ertesi gün bana bunları hikâye etti ve "Arkadaşına yardım et, başka bir vazifeye naklini istemesi için mantıki bir sebep bulup icabını yaptır" emrini verdi.

Cumhurbaşkanlığı Başyaverliği, orduda, geri hizmetlerden sayılırdı; böyle hizmetlerde bulunanların terfi edebilmesi için mutlaka önce bir kıtaya nakletmesi, staj görmesi ve oradan müsait sicil alması şarttı.

Rusuhî Bey'in de terfi zamanı gelmişti, binaenaleyh yaverlikten naklini istemesi için başka bir sebep ve mazeret aramaya lüzum yoktu; en tabii sebep zaten mevcuttu.

Hemen, pek perişan bir halde bulunan, bahtsız arkadaşımla görüştüm, mutabık kaldım. Terfiine imkân hazırlamak üzere orduda faal bir vazifeye nakline müsaade buyurulmasını istirham yollu bir istida hazırladım. İstida Milli Müdafaa Vekâleti'ne havale edildi ve ricamız üzerine İstanbul'da bulunan bir piyade alayı kumandan muavinliğine tayini yapıldı; böylece Başyaverlikten ayrılmış oldu.

Bir, iki gün sonra Tevfik Bey Cenevre'den bana telefon etti: "Rusuhî Başya-verlikten çekilmiş, sebep nedir?" diye sordu. "Sebep gayet basit. Terfi ve staj meselesi" cevabını verdim. Konuşmasından yalnız bunu değil, bütün olan biteni, teferruat ve tafsilâtı ile öğrenmiş bulunduğunu anlamıştım.

* * *

İstanbul'a döndüğü sabah kendisini Sirkeci'den karşıladım. Saray'a aynı otomobille döndük; neşesiz ve heyecanlı görünüyordu; yolda öteden beriden konuştuk, fakat hadiseye hiç temas etmedik.

Saray'a geldiğimiz zaman Atatürk henüz uyanmamıştı; Tevfik Bey bundan istifade ederek, İstanbul'da bulunan ailesini görmeye gitti.

Öğleye doğru Atatürk'ün kalktığını, giyinip yatak odasına bitişik büyük salona geçtiğini haber verdiler. Derhal yanına gittim, salonun denize nazır bir köşesinde oturuyordu, bana karşısında yer gösterdi. Tevfik Bey'in geldiğini arz ettim, tekrar yukarıda bahsettiğim kanaat ve kararından söz açtı.

Konuşmamız devam ederken: "Ha, işte geldi, merdiven başındaki camekânın arkasında durmuş, bize bakıyor. Hadi sen kalk git, bizi yalnız bırak" dedi; kalkıp huzurundan ayrıldım.

Büroma döndüğümden ancak 5-10 dakika geçmişti ki, koridordan Tevfik Bey'in sesini duydum, oda hizmetçisini azarlıyordu; merak edip koridora çıktım, büyük bir bavulu açmış, telaşla Atatürk'e hediye olarak getirdiği kravatları arıyordu, buldu ve tekrar hususi daireye gitti.

Biraz sonra Atatürk tarafından çağrıldım. Bu sefer aynı salonun kara tarafındaki köşesinde oturuyordu; yanında Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam vardı.

"Gel otur da neler oldu, anlatayım" dedi, "sen gidince salona girdi, yanıma geldi, çok heyecanlı görünüyordu. Biraz sükûnete gelmesi için; bana neler getirdin bakayım" diye sordum. Bir düzine kravat aldığını söyledi; "ne duruyorsun gidip getirsene" dedim, kalktı gitti. Biraz sonra elinde küçük bir paketle döndü. Dikkat ettim sükûnet bulmuştu. Yavaş yavaş meseleyi açtım; bir zaman, bir vesile ile eski Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'dan para istediğini duyduğumu söyledim; önce beklediğimin tam aksine asla ve kat'a sözleriyle inkâr etti. Bunun üzerine mektupları gösterdim, bu sefer de küstahça bir tavır takındı. "Bunların hukuki ve kanuni ne kıymeti var ki?" dedi. Anladım ki hakkında beslediğim iyi niyet, tamamen yersizdir. O kusurunu itiraf edip benden af istemek şöyle dursun, kanun siperinin arkasına çekilerek ahlâksızca hareketini, bana karşı dahi müdafaa etmek kararındadır. Binaenaleyh artık kendisi ile konuşmak beyhude idi; o dakikadan itibaren vazifesine son verdiğimi, derhal kalkıp gitmesini söyledim; kalktı gitti. İşte vaziyet bu. Şimdi not defterini çıkar da yaz."

Not defterimi çıkardım, ajans vasıtasıyla yayınlanmak üzere Tevfik Bey'in Umumi Kâtiplik vazifesine nihayet verildiğine dair, bir tebliğ ile Başvekile aynı mealde bir telgraf dikte etti; "Hadi bunları hemen tape ettir, getir imza edeyim" emrini verdi.

Çok hiddetli idi; buna rağmen, bütün cesaretimi topladım, arkadaşımın bu ilk kusurunu affetmesini, hakkında evvelce verdiği kararın tatbikine müsaade buyurmasını istirham ettim. Aynı zamanda bana yardım etmesi için Refik Saydam'a bakıyordum ama doktor oralı olmuyordu.

Atatürk istirhamıma sertçe bir dille mukabele etti:

"Olamaz çocuk" dedi; "Ancak kusurlarını itiraf edenlerdir ki affa layık olabilirler, çünkü bunlar kusurlarını anlamış, pişman olmuş, bir daha aynı hatayı işlememeye karar vermiş kimselerdir. Fakat bunun gibi apaçık suçlarını bile, tevile ve müdafaaya kalkışanlar aynı yolda devam edecekler demektir ki bunları hoşgörüp affetmek asla caiz değildir. Sen, boş yere, arkadaşını korumaktan vazgeç de dediğimi yap."

Büyük bir teessür ve çaresizlik içinde büroma indim. Son bir ümidim vardı; belki Saydam yalnız kaldıkları zaman, benim ricama iştirak eder ve kararı hafifletebilir diye düşünüyordum. Bu düşünce ile emri yerine getirmekte acele etmiyor, vakit kazanmaya çalışıyordum.

Fakat olmadı; hususi daireden birbiri peşine telefon ediliyor: "Atatürk sizi bekliyor" yahut, "çabuk olmanızı istiyor" deniliyordu. İşi geciktirmek imkânsızlaşmıştı. Yazılanları aldım, götürdüm, imza etti ve Tevfik Bey'in Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliği'nden, bu şekilde uzaklaştırılması, maateessüf bir emri vaki oldu.

Bahis konusu mektuplar; Refik Saydam tarafından bir zarf içinde iade edilmiş ve Atatürk'ün emri üzerine, eski köşkteki yatak odasında bulunan şifreli kasaya konulmuştu. Fani hayattan çekildikten sonra köşklerdeki eşyayı tespit eden hakimin huzurunda kasa açılmış ve içindekilerle beraber bu zarf da hakime verilmişti. Sonradan bunun ve torbalara konulup mühürlenmiş olan diğer evrak ile eşyanın ne olduğunu öğrenemedim. Son zamanlarda Atatürk'e ait kasa ve torbaların açılıp içlerindeki evrakın Tarih Kurumu ile daha bazı ilgili dairelere tevdi edildiğini öğrenmiş bulunuyorum. Bilmem bu mektuplar bunlar arasında var mıdır?

* * *

Muharebe meydanlarının cesur ve kahraman komutanı; gayet ince hisli, rakik kalpli, pek müşfik bir insandı. O kadar ki bir hayvanın bile gözü önünde kesilmesine dayanamaz, kana bakamazdı.

Büyük Zafer'in henüz taze olduğu günlerde, eski bir ahbabı İstanbul'dan kendisine bir tablo gönderdiğini bildirmişti. O zaman küçük bir bağ evi olan Çan-

kaya Köşkü'nde[7] eşya namına öteden beriden toplanmış birkaç basit parçadan başka bir şey yoktu; hele tablo: Hiç.

Diğer taraftan Atatürk güzel eşyaya, umumiyetle ev döşemesine çok meraklı idi. Cumhurbaşkanı olduktan sonra dahi evini büyük bir arzu ve zevkle, bizzat tanzim ederdi. Bu arada kendisi ile beraber yanında bulunan arkadaşlarına da yerlerini değiştirmek istediği eşyayı taşıtır, bazen bir salon düzeltmek için saatlerce çalışırdı; hatta seyahatlerinde misafir edildiği evlerdeki eşyayı bile zevkine göre tanzim ile uğraştığı çok olmuştur.

Nihayet sağlam bir sandık içine konulan hediye geldi, Köşke götürdük, Atatürk antrede bekliyordu; sandık, nezareti altında itina ile açıldı. Tablonun üstündeki talaşlar boşaltıldı, temizlendi ve eser meydana çıktı.

Bu anda Atatürk'ün birdenbire yüzü karıştı, ayağa fırladı ve bağırdı:

"Kapatın, kaldırın şunu. Ne iğrenç manzara! Gönderenin şaşarım aklı perişanına,[8] ahmak."

Tablodaki manzara şuydu: Yerde bir Yunan efzun neferi sırt üstü yatıyor, fesli bir Osmanlı askeri onun göğsüne basmış, bir taraftan da süngüsünü saplamış. Efzunun yarasından kan boşanmış.

Bu tablonun 1897 Osmanlı - Yunan muharebesi esnasında bir ressam tarafından yapılıp İkinci Abdülhamid'e takdim edilmiş olduğunu sonradan öğrenmiştim. Herhalde gönderen zat, bunu o zamanki havaya çok uygun bulmuş, Muzaffer Komutan'ın bundan pek çok hoşlanacağını tahmin etmişti. Fakat ne çare ki kendisinin pek beğendiği hediyesi hiç de iyi karşılanmamış, düşündüğünün tamamen aksi bir akıbete uğramıştı.

Hiç şüphesiz Atatürk'ün gösterdiği hassasiyette, asla hoşlanmadığı kan kadar, tabloda canlandırılmak istenen mananın da yeri vardı.

Tablo, tekrar sandığa konulmuş, tavan arasına kaldırılmıştı; senelerce sonra ben Köşkten ayrıldığım zaman tablo hâlâ oradaydı.

* * *

İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye'yi ziyareti sırasında Atatürk, çok sevdiği misafirini İzmir'e, oradan Balıkesir yoluyla Çanakkale'ye de götürmüştü. O zaman Çanakkale Boğazı'nın iki tarafında, Lozan Muahedesi mucibince, bazı gayri askerî bölgeler vardı. Bu sebeple Anadolu yakasında, Çanakkale kasabasının güneyinde, bu bölgenin sınırı üzerindeki Kirazlı mevkiinde büyücek bir askerî garnizon tesis ediliyordu.

7 Eski Köşk... Bu Köşkün büyük yemek salonu ile yatak odası ve yazı odasının kule kısmı sonradan ilave edilmiştir.

8 Birine kızdığı zaman ekseriya kullandığı, kendine mahsus tabirlerden.

Garnizon binalarından birinin, hatırımda kaldığına göre, alay karargâhının, temel atma töreni, iki dost devlet başkanının ziyaret gününe tesadüf ettirilmişti.

Atatürk, o bölgede bulunan askerî kıtaları, ikiye ayırarak küçük bir manevra yaptırmış, aziz misafiri ile beraber bindiği açık bir otomobille, tatbikatı takip ede ede temel atma töreninin yapılacağı yere gelmişti. Otomobilde Şehinşah sağda, Atatürk solda –ki temel atılacak yer de bu tarafta idi– oturuyordu ve yine o yanda yapılmakta olup sonuna gelmek üzere bulunan manevranın neticesini, eliyle bazı yerleri işaret ederek, Şehinşah'a izah etmekte devam ediyordu.

Birdenbire bir koyunun, temel için açılan çukura doğru, yere yatırılmış boğazlanmak üzere olduğunu gördü; kurban kesiyorlardı: "Durunuz" diye bağırdı, durdular.

O izahatını tamamlarken iki devlet başkanı tarafından imzalanmış olan bir vesika, madeni bir kutu içinde temele yerleştiriliyordu, bu iş de bittikten sonra başını sağa çevirdi: "Şimdi yapacağınızı yapın" emrini verdi.

Şehinşah duyduğu derin hayretini gizleyemeyerek istifhamkâr bir eda ile: "Fakat Hazret-i Gazi?" dedi. (Şehinşah, Atatürk'e böyle hitap ediyordu.)

Atatürk büyük misafirinin ne demek istediğini anlamıştı; sözünü kesti:

"Evet;" diye cevap verdi. "Ben kana bakamam. Bir tavuğun dahi boğazlandığını görmeye tahammülüm yoktur."

Şehinşah'ın şaşkınlığı artmıştı; tekrar sordu:

"Ya bu kadar çok bulunduğunuz büyük ve kanlı muharebe meydanları?"

Atatürk:

"Ha" dedi, "o başka meseledir; öyle yerlerde cesetlerin üzerinden atlayarak yürürüm" ve gözleri dalgın tekrarladı:

"O bambaşka bir iştir."

Evet; O'nun için bu bambaşka bir işti; çünkü o daima vatan ve hak müdafaası yolunda çarpışmıştı ve bu yolda katlanmayacağı cefa ve fedakârlık yoktu. Sırası gelmişken, şunu da söyleyeyim ki, O tecavüz harbinin şiddetle aleyhindeydi; "Harp zaruri ve hayati olmalıdır, milletin hayatı tehlike ile karşılaşmayınca harp cinayettir" derdi.

* * *

Atatürk çok ince hisli ve rakik kalpli bir insan olmakla beraber şahsını aşan memleket meselelerinde yalnız mantık ve şuuruyla hareket etmek kudretine de malikti. Bu, müstesna yaradılışındaki muvazene mükemmelliğinin açık delillerinden biri idi.

1923 yılı yazında Çankaya'daki eski köşkün genişletilmesine karar verilmiş,

inşaata başlanmıştı. Bu sebeple Atatürk refikası ile beraber, yine Çankaya'da sonradan yanmış olan üç odalı küçük bir binada oturuyordu.

Mevsim ilerlemiş, sonbahar gelmişti; birkaç günden beri sürekli bir yağmur yağıyordu. Zaten pek sağlam olmayan yapının damı akmaya başlamıştı. Odaların tavanlarından sular damlıyordu. Hem oturma, hem de yemek salonu olarak kullanılmakta olan odanın ötesine, berisine bu damlalara karşı leğenler yerleştirilmişti. Salona girdiğim zaman Atatürk'ü, bir köşedeki geniş koltuğuna sığınmış, gazeteleri karıştırıyor buldum; beni görünce yerinden kalktı; ortadaki yemek masasının başına geldi; oturduk, çalışmaya başladık.

Getirdiğim kâğıtlar arasında, Mısır'a yerleşmiş bulunan bir Osmanlı generalinden (hatırladığıma göre Keçecizade İzzet Fuat Paşa) gelmiş bir de mektup vardı; Atatürk'le ordudan tanışan bu eski Paşa mektubunda; özet olarak. San Remo'ya gidip son Osmanlı Padişahı Vahdettin'i ziyaret ettiğini, konuşmaları sırasında Vahdettin'in kendisinden sitayişle ve hürmetle bahsettiğini hikâye ettikten sonra: "Bu altı, yedi asırlık hanedan üyesinin hal ve tavrından maddi sıkıntı içinde olduğunu, yardıma muhtaç bulunduğunu sezdim" diyordu ve kendisine yardımda bulunmasını rica ediyordu.

Ben mektubu okurken Atatürk, başını solundaki pencereye çevirmiş, dikkatle dinliyordu. Ben sağda oturduğum için yüzünü göremiyordum, ama birkaç defa derin derin göğüs geçirdiğini görmüştüm. Mektubun okunması bitip de başını bana doğru çevirdiği zaman gözleri yaşarmış bulunuyordu. Bir an durdu, gözlerimin içine baktı; sonra başını sallayarak:

"Gördün mü dünyanın halini çocuk? Nerede o haşmet, nerede o azamet, nerede o saltanat. Şimdi hepsinin yerlerinde yeller esiyor; bu alemde hiçbir şeye güvenilmez. Bundan dolayı insanın hayatta daima çok ölçülü olması lazımdır" dedi. Yine düşünceye daldı; pek müteessir olduğu her halinden belliydi. Nihayet merhamet ve zaaf hislerini yenmişti, konuşmaya devam etti:

"Nasıl yardım edilebilir? Benim şahsi servetim yok ki, devlet hazinesi ise fakir. Hem zengin bile olsa, oradan yardıma hiç hakkımız yok. Memleketin en mamur yerleri, bilhassa son ölüm kalım mücadelemizde harap oldu. Bahis konusu olan zatın da hataları yüzünden vatan hak ve müdafaası için boğuşmak mecburiyetinde kalarak şehit olan memleket evladı, arkalarında yüz binlerce yetim ve kimsesiz insan bırakmış bulunuyor. Devlet varidatını, ancak memleketin imarına ve bu zavallıları yaşatmaya sarf edebiliriz. Binaenaleyh bu bahsi bırakalım çocuk. Yalnız bu mektubu bir vesika olarak sureti mahsusada hıfzedersiniz" buyurdu. Mektubu zarfı ile birlikte ikinci bir zarfa koyarak, üzerine: "Sureti mahsusada hıfzı emir buyurulmuştur" diye yazdığımı ve böylece hususi kalem dosyalarına tevdi ettiğimi hatırlıyorum.

* * *

Kim olursa olsun insana ve insanlığa çok kıymet verirdi.

Bir gün Çankaya'da, eski köşkün üst katındaki kütüphanede oturuyorduk. Birdenbire bahçeden küfürlerle dolu hiddetli bir ses yükseldi. Atatürk merakla başını solundaki pencereye çevirdi; o anda yüzü kıpkırmızı kesildi, bana dönüp bağırdı:

"Bak, bak. Bu bunak adam ne yapıyor? Yahu, hiç insan dövülür mü? Bu ne hamakat [ahmaklık]. Çabuk koş, mani ol ve oradaki adamları köşke getir."

O sırada ben de ayağa kalkmış, pencereye yanaşmıştım; Milli Müdafaa Vekâleti tarafından (Çankaya Köşkü o zaman Milli Müdafaa Vekâleti'nin malı idi ve Ordu Köşkü adıyla Başkomutanın ikâmetine tahsis edilmişti) Köşkün dış idaresine memur edilmiş bulunan alaydan yetişme, emekli ve yaşlı bir subayın, birkaç işçiyi yüksek sesle azarlayıp tokatlamakta olduğunu gördüm. Yerde birkaç eski torba ile darmadağın bir halde bazı giyecek eşya vardı.

İşçiler, bir müddet bahçede çalıştırılmış olup o gün memleketlerine dönmek için Köşkten ayrılmak üzere bulunan Yunan esirlerindendi.

Koşarak bahçeye çıktım; yanlarına gittim, bizim yaşlı arkadaşı hiddetten zangır zangır titreten hadiseyi öğrendim; meğer esirlerin sıkı sıkıya muayene ettiği torbalarından, kendilerine ait eşya arasında, Atatürk'ün hususi sigaralarından birkaç paket de çıkmış. Herhalde bunları, esirlere köşkün içinde hizmet eden bizimkilerden biri vermişti; başka türlü olmasına imkân yoktu.

İhtiyarı birkaç kelime ile teskin ettikten sonra, esirleri yanıma alıp köşke doğru yürüdüm; Atatürk antreye inmişti. Esirlerden biri uzaktan O'nu görür görmez, müthiş bir korku içinde titremeye başladı ve tam kapıya yaklaştığımız anda düşüp bayıldı.

İnce duygulu, Büyük Adam, bu manzaradan pek müteessir olmuştu. Emri üzerine, yanındakiler, esirin yüzüne su ve kolonya serperek ayılttılar.

Bu arada ben de kendisine durumu arz etmiştim. İçerden beş on paket sigara daha getirtti; esirlere dağıttı. Bir miktar para da verdirtti; sonra kendilerine, yapılan fena muameleden teessür duyduğunu söyledi ve iyi yolculuklar diledi.

Köşkten ayrılırken esirlerin gözleri, minnet yaşları ile dolu idi; tabii ihtiyar arkadaş da Milli Müdafaa emrine iade edilmişti.

* * *

Ağaçları çok severdi, değerli yazarımız Falih Rıfkı Atay'ın bir eserinde dediği gibi: "Tabiat âşığı idi. Yurdunun çöl boşluğundan ıstırap duyardı. Ankara'daki orman çiftliğini yoz topraktan ormanlık haline soktu. Ağaçların dikilişini, tutuşunu, büyüyüşünü adım adım kolladı; Akköprü tarafında çiftliğe giden yolun etrafında-

ki boş topraklar yemişlik oldu. Bir gün bu yemişlikten geçerken birdenbire şoförüne "dur" dedi. Arabasından inerek orada bulunanlara: "Burada bir iğde ağacı vardı. Ne oldu?" diye sordu. Kimse iğde ağacını bilmiyordu. Atatürk'ün biraz önceki neşesi kalmamıştı; çünkü çiftliğin ilk çorak günlerinin yeşillik hatırası sökülüp atılmıştı."

* * *

Evet; ben de hatırlıyorum; bu iğde ağacının sökülüp atılması O'na çok dokunmuştu. Ağacın yerine daha güzeli dikilmek üzere kesilmiş olması gerçeği bile O'nu teselli edememişti. Bu acıklı olayı uzun zaman unutamadı. Her sözü edildikçe hayıflanır, yapanlara karşı kırgınlığını belirtirdi.

* * *

Çankaya'daki yaverlik dairesi dar gelmeye başlamıştı; keyfiyeti kendisine arz ettim, binanın ihtiyaca yetecek kadar genişletilmesini muvafık gördü.

Yazın biz İstanbul'da iken tevsi işine başlandı ve bir iki ay içinde tamamlandı; bu arada yapılan ilaveye yer açmak için büyücek bir ağaç da kesilmişti.

İstanbul'dan dönüşümüzde binanın yeni halini görmek istedi. Köşkten beraberce oraya doğru yürüyorduk; bina görünür görünmez durdu ve büyük bir heyecanla sordu:

"Şu yanda bir ağaç vardı, ne oldu?"

Ben ve yanımızdaki arkadaşlar önümüze baktık, cevap veremedik. Çok kederlenmişti; birkaç saniye olduğu yerde kaldı:

"Yazık, çok yazık. Yahu, bu iş ağaca dokunulmadan yapılamaz mıydı sanki? Bana söyleseydiniz çaresini bulurdum" dedi ve geri döndü; binaya girmeye tahammülü kalmamıştı.

Orman çiftliğinin arazisi içinde, Balgat köyünün altında "Söğütözü" denilen bir yer vardır; burada oldukça bol su, bir küçük havuz ile ilk zamanlarda belki yüz kadar yetişmiş söğüt ağacı mevcuttu.

Atatürk çok beğendiği bu yerde küçük bir köy evi, daha doğrusu. O'nun deyişiyle bir koliba (kulübe) ve bir çardak yaptırmak istedi, fakat kulübe ile çardak için ayırdığı parçada 20-30 söğüt ağacı bulunuyordu; bunları kesmek lazımdı. Daha ilk anda büyük bir güçlükle karşılaşılmıştı; ağaçları bir türlü feda edemiyordu.

Nihayet düşünmüş, taşınmış, söğütleri yanlara nakletmek kararını vermişti. Bu kendisi için çok önemli işi bizzat yapacaktı.

Çiftlikten lüzumu kadar amele seçildi; bir gün, kendisi başta, faaliyete geçildi. İlkin yerleri değiştirilecek ağaçlar için yeni çukurlar açtırdı; sonra ağaçları söktürüp hazırlanan çukurlara diktirmeye başladı.

Levent Şahverdi Arşivi

Sabahları gayet erken, iş yerine geliyor, akşam oluncaya kadar işçilerle beraber çalışıyordu. Öğle yemeklerini orada yiyordu; paydos zamanları da yere serilen hasır ve seccadeler üzerinde dinleniyordu. Günlük resmî işleri de orada görüyor, hazırlanan evrakı yine orada imzalıyordu.

Çalışma esnasında amele ile arasında bazı anlaşmazlıklar da oluyordu; çukurlar açılır, yahut ağaçlar dikilirken işçilere verdiği emirlerde; muvazi (paralel) yahut amut (dikey) gibi kelimeler kullanıyordu. Tabii amele bunları anlamadığından sinirleniyor, koşup bizzat durumu düzeltiyordu.

Bir defasında, yine bu yüzden, işçilerden birine kızdı:

"Ben senin kafası işlemez, işe yaramaz bir adam olduğunu zaten ilk görüşte anlamıştım; çekil oradan, şuraya otur, işe karışma" diye çıkıştı; onu bir kenara oturttu ve akşama kadar çalıştırmadı. Akşam üzeri işe son verirken bana:

"Çiftlikteki arkadaşlara söyle de bu delikanlının gündeliğini tam olarak versinler; yarından itibaren de başka bir yerde kullansınlar. Sakın işten çıkarmasınlar, bunu sıkı tembih et" emrini verdi. Adama acımıştı; hatta belki de gönlünü kırdığını düşünerek müteessir de olmuştu.

Böylece birkaç gün çalışıldı. Bir akşam artık iş bitmiş, kulübe için seçtiği yer açılmıştı. Kendisi memnun olmakla beraber biraz düşünceli yere çömelmiş, etrafı gözden geçiriyordu; ben ayakta duruyordum. Başını kaldırıp sordu:

"Ne dersin çocuk; acaba bu ağaçlar tutacak mı?"

"Katî bir şey söyleyemem paşam" dedim. "Yalnız bendenize öyle geliyor ki, önümüzdeki kış çiftlik, yakacak bakımından sıkıntı çekmeyecektir."

Yüzü pembeleşti; bıyık altından gülmeye başladı:

"Bana da öyle geliyor, hele bakalım" dedi, yerinden kalktı, Köşke dönmek üzere otomobile bindik.

* * *

Ne dersiniz, yerlerini değiştirdiği bütün ağaçlar tutmuştu; o günlerden bugüne aradan 30 seneden fazla bir zaman geçmiş bulunuyor. Şimdi; Söğütözü'nde, o vakit Atatürk'ün, çiftlikte sebze bahçelerinde çalışan Bulgarlara, kendisi için kerpiçten yaptırdığı, ocaklı ve çardaklı kulübe ile yanında yine o tarzda inşa edilmiş küçük bir bina, etrafında da bir fidanlık, bir de küçük orman var.

Sık sık oraya gider, bazen orada yemek yer, sonra ot minderli sedire uzanarak rahat, sakin uyurdu.

Burayı birkaç yıl önce ziyaretimde yeri değiştirilen ihtiyar söğütlerden bir kaçının çürüyüp kurumaya yüz tuttuğunu gördüm, kulübenin yanındaki binada oturan bekçi, ağaçlara bir kurt arız olduğunu, bunların imhasına çalışıldığını söyledi.

Kim bilir; belki bu mutlu ağaçlar ömürlerini tamamlamaktadır. Bu tabii hadiseyi imkân olduğu kadar geciktirmek, tarihî kulübeyi de zamanın yıpratıcı tesirinden korumak için her tedbirin alınmasını gönül ne kadar arzu ediyor.

* * *

Atatürk çalışmalarında; zaman, mekân, hatta imkân mefhumlarıyla ilgili değildi. Nerede, hangi şartlar altında olursa olsun bir vazife karşısında bulundu mu, hiç vakit geçirmeden, onun icabını yapmaya koyulurdu. Cumhurbaşkanı olduktan sonra ve normal zamanlarda bile, çok kere, kırda, bayırda yere oturarak veya otomobil içinde çalıştığı, evrak tetkik ve imza ettiği olmuştur.

Eğlenirken, herhangi bir vazifeliyi görünce: "Ne haber, beni mi istiyorsun?" diye sorar, müspet cevap alırsa eğlenceyi bırakıp onu dinlerdi.

Tâ yüzbaşılığından beri vazifesini herhangi sebep ve suretle ihmal ettiği veya işine geç geldiği görülmüş değildir.

Maiyetinde çalışanlar, kendisi ile her zaman, her yerde görüşebilirlerdi; bu gibilere acele ve önemli gördükleri işleri arz etmek için hiç tereddüt etmeden, kendisini uykudan uyandırmak yetkisini de vermişti.

* * *

Yapmayı tasarladığı işlere girişmeden evvel –bütün ihtimalleri göz önüne almak suretiyle– gayet titiz ve etraflı incelemelerde bulunurdu. Ayrıca sofrada veya başka toplantılarda maksadını belli etmeden, sırasını getirir; düşündüğü konular üzerinde mübahaseler açar, ortaya attığı sorularla mevzuu mütemadiyen işleterek ileri sürülen mütalâaları, büyük bir dikkat ve sükûnetle dinlerdi.

Başladığı bir işi bitirmeden rahat edemezdi; zaruret olmazsa, işini geriye bırakmak âdeti değildi; bazen hiç durmadan 30-40 saat çalıştığı vakidir.

Büyük nutkunu hazırlar ve dikte ederken, beraber çalışan arkadaşlardan bitap düşüp, baygınlık geçiren olmuştur; fakat ekseriya, bir düziye 20 - 30 saat kâh ayakta, kâh oturarak yüzlerce vesikayı tetkik ve nutkunu dikte eden kendisinde yorgunluk eseri görülmemişti.

Yalnız aylarca süren bu yorucu çalışmanın sonlarına doğru bir gün, göğsünde ve sol kolunda şiddetli ağrılar duymuş, doktorların ısrarı ile birkaç gün istirahat etmek zorunda kalmıştı (Bundan ve geçirdiği diğer hastalıklardan ayrıca bahsedilecektir).

Sayın Falih Rıfkı Atay *Dünya* gazetesinin 20 Kasım 1955 tarihli nüshasında: "Atatürk'ün hususiyetleri" başlığı altında yayınlanan bir makalesinde şöyle diyor:

> Mustafa Kemal'in hususiyetlerinin başında; çok düşünmek, çok danışmak, kendi inandıklarını iyice kontrol etmek ve başkalarının da O'na inan-

dıklarını görmek gelir. Anadolu'ya geçmezden önce İstanbul'da görüşmediği, danışmadığı ne dost, ne de düşman kalmıştır. Sofrasını da, bütün eserleri ve fikirleri duymak, kendisininkilerle karşılaştırmak için başlıca vasıta olarak kullanmıştır.

Eski Başyaveri Salih Bozok anlatırdı:

Anadolu'ya geçmeden evvel bir gün Şişli'de şimdi müze olan evinde Atatürk'ün ziyaretine gelen –ona göre basit– birkaç zat ile ciddi bir konu üzerinde yaptığı böyle bir konuşmada hazır bulunmuş, söylenenleri sinirlenerek dinlemiş. Misafirler gittikten sonra dayanamamış. "Paşam, bunlar senden daha akıllı mıdırlar ki kendilerinden fikir almaya çalışıyorsun?" diye sormuş. Atatürk aşağı yukarı, şu cevabı vermiş: "Enayiye bak" demiş, "Böyle yapmakla ne kaybederim. Adamlar ziyaretime gelmişler, kendileri ile elbette bir şeyler konuşmak lazım. Aklıma bu konu geldi ve ondan söz açtım. Bilesin ki bazen hiç ummadığın kimselerde pek isabetli ve kıymetli fikirler bulunabilir; ben bunları alır, üzerlerinde işler ve faydalanırsam fena mı olur?"

* * *

Atatürk, her vazifelinin, üzerine aldığı işleri; aklını, zekâsını, bilgisini ve kanuni yetkilerini, son haddine kadar kullanarak zamanında yapmaya çalışmasını, mesuliyet yüklenmekten çekinmemesini isterdi.

Mesuliyet karşılığı salâhiyetlere taassup derecesinde hürmetkârdı.

Herhangi bir mesele hakkında vazifeli ve alakalıların mütalaalarını dinlemeden, hatta onlarla müzakere ve münakaşa etmeden kendi görüşünü açıkladığı ve karar verdiği vaki değildir. Ben, nihayet bir memur olduğum halde, maiyetindeki uzunca vazife hayatımda ciddi meseleler üzerinde, etraflıca konuşup fikir teati etmeden kendisinden emir aldığımı hatırlamıyorum; aynı zamanda huzurunda konuşurken aklıma gelen mütalaaları arz etmekten çekinmek gibi bir hisse kapıldığımı da tahattur etmiyorum.

* * *

Vazifeli oldukları işler hakkında, tetkike dayanan bir mütalaada bulunmayıp kendisinden emir isteyen kimselere çok sinirlenirdi. Bu gibilere, "Yahu, senin kafan işlemiyor mu? Meseleyi tetkik etmedin mi? Bu hususta hiçbir mütalaan yok mu?" diye çıkışırdı.

O, kendisinin tasvibine sunulacak işlerin, asıl vazifelilerce enine boyuna incelenmiş, üzerinde konuşulup münakaşa ve icabında kendileri tarafından müdafaa edilebilecek bir karara bağlanmış olarak arz edilmesini isterdi.

Kafası işlemeyen, yahut her ne sebeple olursa olsun kafasını yormak lüzu-

munu duymayan, bir husus hakkında reyi sorulunca: "Siz nasıl emrederseniz isabet ondadır" diyen insanları müspet ve semereli iş yapmak kabiliyetinden mahrum, manasız ve çekilmez mahlûklar telakki eder, böylelerine zerre kadar kıymet vermezdi.

* * *

Atatürk, millet ve memleket namına behemehal başarılması icap eden bir vazifeyi ifa sırasında, önüne çıkıp da yenilmesi muhal gibi görünen güçlüklerden yılmaz, tereddüde düşmez, hiçbir fedakârlıktan çekinmezdi; cesaretle ihtiyatı çok iyi bağdaştırmasını bilirdi. O'nun atılganlığını muhakemesiz hareketlerden, hayal ve maceraperestlikten dikkatle ayırmak lazımdır.

O, her manası ile gerçekçi idi. Ne kadar acı olursa olsun, daima gerçekle temas halinde bulunmak şiarı idi. O'nun hayatında hiç mevcut olmayan şey, körü körüne hareket, hayal ve maceraperestliktir. İdeallerine doğru yürürken, yolunu aydınlatmak için daima realitelerin emin ve parlak ışığını kullanmıştır. Bütün faaliyet ve teşebbüsleri, böyle aydınlık içinde, derin ve eşsiz bir ileri görüşlükle yapılan en ince hesaplara dayanmıştır; aldığı sağlam ve müspet neticeler de bunu açıkça göstermektedir.

* * *

Bir yurtiçi seyahatinde 21 Ekim 1925 günü Afyonkarahisar'a da uğramış, belediye dairesinde, yani Dumlupınar Zaferi ile neticelenen büyük meydan muharebesi esnasında kaldığı tarihî binada şerefine kalabalık bir ziyafet tertip edilmişti.

Eşsiz Başkomutan, binaya girer girmez, evvela o zaman yattığı odayı arayıp, buldu; buraya "Türk'ün halâs nuru buradan doğdu" cümlesi ile sona eren bir levha asılmıştı. Üzerinde çalıştığı masa da orada idi; masayı tanıdı ve dalgın mırıldandı: "Evet, o masa."

Sonra hep beraber ziyafet salonuna geçildi. Yemeğin sonunda Türk Ocağı'ndan İsmail Kemal adında bir genç, kendisine halkın hürmet ve tazimlerini tekrar eden bir hitabede bulundu. Bu ateşli genç konuşmasını bitirirken, milletin O'na daha uzun zaman muhtaç bulunduğunu, vazifelerinin bitmemiş olduğunu ifade ve ihtar etmişti.

Atatürk, zafer günlerine ait hatıralarını canlandıran bu tarihî binada bulunmaktan ve hakkında söylenen samimi sözlerden çok içlenmişti. Aşikâr bir heyecanla ayağa kalktı ve konuştu:

"Afyonkarahisar'ın muhterem ahalisi tarafından hakkımda izhar olunan samimi hislere, yapılan coşkun tezahürlere karşı şükranlarımı arz ederim" dedi. "Halkın hislerini tercüme eden genç arkadaşımızın sözlerinden çok müteessis oldum. Kendilerine bilhassa bir noktadan dolayı teşekkür edeceğim; o

da vazifenin bitmemiş olduğunu ihtar etmeleridir (Vazifemin değil de, vazifenin demekle bunun yalnız kendisine terettüp eden bir şey olmadığına işaret ediyordu).

Ben vazifemin bitmediğini, yüklendiğim sorumluluğun da yüksek ve çetin olduğunu idrak ediyorum. Arkadaşlar! Bu vazife bitmeyecektir, ben toprak olduktan sonra da devam edecektir. Ben ise sevine sevine bütün varlığımı bu kutsal vazifeme hasredeceğim ve onun yüksek sorumluluğunu yüklenmekle mesut olacağım. Vazifeye başarı ile devam edeceğim, çünkü büyük milletimizin kalp ve vicdanından bana karşı sarsılmaz bir emniyet ve itimadın taşmakta olduğunu görüyorum. Bu, benim için büyük kuvvettir, büyük salahiyettir."

Filhakika O, hiçbir şart altında, hiçbir zaman vazifeye olan müstesna dikkat ve aşkını kaybetmemiş, hatta vazife uğrunda katlandığı meşakkat ve fedakârlıklar yüzünden fani hayata gözlerini vaktinden evvel kapamıştır.

* * *

Yukarıda da işaret ettiğim gibi, Atatürk, gerek hususi, gerek umumi müzakerelerde, bahis konusu olan mesele hakkındaki mütalaasını, ancak herkesi söyletip dinledikten sonra açıklardı. Bu hareketi; hem şahsi düşünceler üzerinde müessir olmaktan çekinmek, hem de serbestçe ifade edilecek fikirlerden faydalanmayı sağlamak arzusuna dayanırdı. Bununla beraber müzakereleri o kadar maharetle idare ederdi ki –eğer daha evvel verilmiş kati bir kararı varsa– hazır olanları, kendileri hiç fark etmeden ona doğru sürüklemeye muvaffak olurdu. Bu, bir taraftan da verdiği kararların ne kadar yerinde, makul ve mantıki olduğunu ispat eder.

Zamanında uzun müddet Hariciye Vekilliği etmiş olan, tâ Selanik'ten arkadaş ve dostu Sayın Dr. Tevfik Rüştü Aras, Ankara'da çıkan *Zafer* gazetesinin 10 Kasım 1953 tarihli nüshasında neşredilip, aşağıya bazı parçalarını aldığım yazısında, buna en güzel misâli veriyor:

"1920 yılı, İlkbaharın sonlarına doğru bir gün, Mustafa Kemal beni Ankara istasyonunun bitişiğindeki ikâmet etmekte olduğu evciğe çağırdı. Bir yaverinin, kendisine haber verilmeksizin "Yeşil Ordu" teşkilatına alındığından şikâyet etti. Birinci Büyük Millet Meclisi kurulalı, sekiz on hafta olmuştu. Memleketimizin kurtarılması için başvurulan, yer yer ve türlü tedbirler arasında bir de "Yeşil Ordu" namı verilen gizli teşkilat yapılmıştı. Fakat Birinci Büyük Millet Meclisi her manasıyla ve bütün kuvvetleriyle işlemeye başladığı için artık her türlü dağınık tedbirlerin kaldırılması ve her faaliyetin Büyük Millet Meclisi selahiyeti içine alınması zamanı da gelmişti. "Yeşil Ordu" teşkilatına da lüzum kalmamıştı. Mustafa Kemal o gece bazı arkadaşların davet edilerek, nezdinde toplanmaklığımızı istedi. Öylece de yapıldı. Hatırımda kaldığına

Levent Sabuncu Arşivi

göre o gece dokuz, on kişi kadar vardık. Bulunanlar arasında Sayın Cumhurreisimizi (Celâl Bayar), merhum Muhtar Beyi[9], merhum Yunus Nadi Beyi ve Kılıç Ali Beyi hatırlıyorum. Ciddi işler konuşulduğu zaman Atatürk'ün yanında kahveden başka bir şey içilmezdi. Hele alkol asla bulundurmazdı. O geceki müzakere uzunca sürdü. Bittiği zaman gece yarısını geçeli iki saat olmuştu. Toplantıya mûtad mucibince, kendisi riyaset ediyor ve müzakereyi o idare ediyordu.

Memleketimizin haricinde ve dahilinde muhtelif yerlerden ve zatlardan gelen raporlar okunmuş, kurtuluş etrafında muhtelif mevzular konuşulmuş ve aramızda çetin müzakerelerden sonra üzerinde mutabık olduğumuz görüşler, hatta bazı kararlar sırasıyla yazılmıştı. Müzakere tamamıyla nihayetlendikten sonra o gece için son kahve içilirken Mustafa Kemal bana hitap ederek:

'Bugün öğleden sonra bu mevzular etrafında bir arkadaşla görüşmüş, bazı notlar almıştım. Tevfik Rüştü, lütfen köşedeki saksının içinde duran o notları alır okur musunuz?' dedi. Tabiatiyle istediği kâğıdı bulup okumaya koyuldum.

Hepimiz hayret içinde kalmıştık. Saatlerce üzerlerinde konuşularak vardığımız ve kendimizin zannettiğimiz kararların hepsinin tamamıyla, aynı olmak üzere, o not kâğıdında yazılmış olduğunu gördük."

* * *

Okumayı çok severdi; umumi bilgisini mütemadiyen artırmaya çalışırdı. Zengin bir kütüphanesi vardı. Okuması da, çalışması gibiydi; eline aldığı kitabı, eğer enteresan buldu ise bitirmeden bırakmazdı.

Okuduğu kitaplarda, ileri sürülen esas fikirlerle güdülen hedefleri sarahat ve isabetle tespit ve gayet iyi hulasa ederdi.

Bir seyahatten Ankara'ya dönüyordum. Sabahleyin trenden iner inmez doğru Köşke gitmiş, hususi hizmetine bakanlara ne vaziyette olduğunu sormuştum. "İki gün, iki gecedir ki durmadan kitap okuyor; yalnız birkaç defa banyo yaptı ve koltuğunda istirahat etti" dediler.

İzin alıp yatak odasına girdim; beyaz keten gecelik entarisi ile geniş koltuğuna bağdaş kurmuş, dinleniyordu; elinde bitirmek üzere bulunduğu kitap vardı, bana:

"Hoş geldin, otur bakalım. Elime bir tarih kitabı geçti. Bilmem ne zamandan beri okuyorum" dedi. Hayretle sordum:

"Yorulmadınız mı Paşam?"

"Hayır; yalnız gözlerim yaşarıyor, fakat onun da çaresini buldum. Birkaç metre tülbent aldırdım, işte gördüğün gibi parça parça kestirdim; ara sıra bunlarla gözlerimi kuruluyorum."

9 Hariciye Vekâleti Vekili Ahmet Muhtar Bey

Atatürk münakaşadan ve tenkitten hoşlanır, buna talip olur ve samimi tenkitleri yine samimiyetle ve büyük memnunlukla karşılardı. Bizzat kendi hareketlerini tenkit ettiği de çok olmuştur. Hele hükümeti ve idareyi tenkit hususunda gayet şiddetli davranırdı.

Cumhuriyetin 10. yıldönümünde, kendisi tarafından okunmak üzere, Hükümetçe uzun bir nutuk hazırlanmıştı; bunda hükümetin icraatını bildiren, sene başı nutuklarında âdet olduğu gibi geçen on yıl içinde yapılmış olan işler, sayılıp dökülmekte idi.

Atatürk bu yıldönümü için o tarzı beğenmemiş, bir gece sofra dağıldıktan sonra, yatak odasında rahmetli Bolu Mebusu Cevat Abbas Gürer'e bilinen nutkun esasını dikte etmişti.

Ertesi sabah, yine yatak odasında, nutku bana okutup dinliyordu ki, odaya o zamanki Umumi Kâtip Hikmet Bayur girdi. Atatürk müsveddeyi benim elimden aldı, ona verdi:

"Al, bak, gece çalıştım, nutku hazırladım. Oku da mütalaanı söyle" dedi.

* * *

Bayur'un buna ait hatırası ve müsveddenin klişesi defalarca neşredilmiştir.

İlkin şunu açıklamalıyım ki; klişesi neşredilen müsveddedeki el yazısı, bazı yerlerde ifade edildiği gibi, Atatürk'ün değil, yukarıda söylediğim gibi Cevat Abbas Gürer'indir.

Bayur'un neşredilen hatırasında; pek doğru ve isabetli mütalaalar vardır.

Bu cümleden olarak Bayur diyor ki:

"Atatürk bu yıldönümüne çok ehemmiyet vermişti; bunun sebebi sadece 10 rakkamının sayı usulündeki ehemmiyeti değildi; asıl sebep o sıralarda siyasal iç işlere ait inkılâp hamlelerinin hemen hemen tamam olmuş olması ve bundan böyle ekonomik ve kültürel kalkınma ve ilerleme işleri ile dış piyasada yeni hamleler yapılması keyfiyetinin ön safhaya geçmesidir. Filhakika programlı surette bir sürü fabrikanın kurulması ve cihan iktisadi buhranı sıkıntısının Türkiye üzerinden kaldırılması, Türkiye'yi Avrupa manzumesinin önemli bir üyesi yapan Balkan Anlaşması ile Montrö Boğazlar Mukavelesi'nin yapılması ve Hatay'ın anayurda kavuşturulması, o sıralarda veya ondan itibaren girişilmiş veya tahakkuk ettirilmiş başarılardır. Nutuktaki 'Yurdumuz cihanın en mamur' cümlesi, ondan sonraki cümleler ve 'Türk Milletine çok yaraşan' cümlesi bundan böyle girilecek olan yolu da işaret etmektedir. **O, samimi olmak şartıyla, azami surette tenkitleri ister ve arardı; yakınlarınca bunun yapılmamasını samimiyetsizlik sayar, keza ehemmiyet verdiği her**

işle etrafındakilerin de meşgul olmasını isterdi. Bu suretle aynı işle meşbu dimağlardan çıkacak mütalâa ve tenkitlerin daha esaslı olmasını temin etmiş olurdu. 1933 İlkteşrin (Ekim) ortalarında bana, 'Onuncu yıldönümünde ne söyleyeceğiz? Düşünüp bir şeyler hazırlayalım...' tarzında bir emir vermişti."

Hikmet Bayur, bu emri alışının ikinci günü, Atatürk'ün kendisine bizzat hazırladığı nutuk müsveddesini verdiğini de anlattıktan sonra ilave ediyor:

"Yukarıdaki müsvedde işte bu yazıdır. (Söylediğimiz gibi Bayur makalesinin başına müsveddenin klişesini koydurmuştu.) Ondan sonra bazı değişiklikler görmüştür. Fakat ben okuyucularımın dikkatini bilhassa 1/5 işaretini taşıyan ve klişesi yukarıda bulunan bu sahifede çizilmiş olan dört satır üzerine çekmek isterim: 'Bu söylediklerimin hakikat olduğu gün senden ve bütün medenî beşeriyetten dileğim şudur: Beni hatırlayınız...' Bu sözler bana çok hazin gelmişti; adeta bir vedaname hissini veriyordu."

Bilindiği gibi, bu nutukta, memleketin geleceğine ait çok iyimser mütalaa, vait ve beşaretli konuların ifadesi vardı; Bayur'un dokunduğu cümle bunlardan sonra geliyordu.

Filhakika Bayur, nutku okurken bu cümle üzerinde durmuştu; çok müteessir olduğu belli idi:

"Paşam, bütün millet o güne sizinle beraber erişmeyi ister, bu cümle herkesi teessüre sevk edecektir, kaldırılmasını rica ederim" dedi. Arkasından, belki duyduğu aşırı heyecanın tesiri ile ve ihtiyarı dışında, ağzından şu sözler dökülüverdi:

"Hem zaten bunları tahakkuk yoluna koymak, sizin için güç ve uzun zamana ihtiyaç gösteren bir şey değildir ki. Milli Mücadele zamanındaki gibi çalışırsanız bunu da az zamanda başaracağınıza şüphe yoktur; fakat şimdiki gibi sofradan yatağa, yataktan sofraya giderseniz, tabiîdir ki, geç ve güç olur."

Atatürk son cümleleri ile yersiz ve haksız olarak –yersiz ve haksız diyorum; çünkü Büyük Adam hayatı boyunca, üzerine düşen vazifeleri, hiçbir zaman ve hiçbir durumda, bir an bile ihmal etmiş değildi –evet, son cümleleri ile yersiz ve haksız olarak en basit nezaket hududunu bile aşan bu sözleri her zamanki sakin haliyle dinledi; gülümseyerek bana baktı: "Adamın samimiyetini bilmesek darılacağız" diye fısıldadı. (Bilindiği gibi Bayur biraz ağır işitir.) Sonra ona döndü:

"Pekâlâ ver bakayım" dedi, müsveddeyi aldı, o cümlenin etrafını çizdi, bir, iki gün sonra da nutuktan çıkardı.

Bayur'un dediği gibi o cümleyi gören herkes aynı şeyi tekrarlamıştı.

* * *

Hikmet Bayur'un, sırf **ifade itibariyle** dikkatsiz ve ölçüsüz bulduğum bir tenkidini daha nakledeceğim:

Atatürk'ün Silifke'deki çiftliğinden dönüyordum; yolumun üzerinde bulunmaları itibariyle Mersin ve Adana'ya da uğramıştım. Her yerde, vergi tahsilatına hız vermiş olan mahalli maliye memurlarının birtakım aşırı hareketlerinden bahsediliyor, vergisini ödemeyen bazı mükelleflerin, borçları için en lüzumlu ev eşyasına, kap kacağına, hatta yatak ve yorganına kadar haczedilip pazarda haraç - mezat satıldığı söyleniyordu; şikâyetler umumi bir hal almıştı.

Çankaya'ya vardığım zaman Atatürk, eski Köşkteki yemek salonunda Hikmet Bayur ile öğle yemeği yiyordu; beni de sofraya, soluna oturttu. Çiftliğe ait işleri konuştuktan sonra: "Oralarda başka ne var, ne yok?" diye sordu. Dinlediğim şikâyetleri, olduğu gibi, arz ettim. Bayur dayanamadı; söze karıştı: "Fakat Paşam, Sultan Hamid devrinde bile fakir halka böyle zulmedilmemiştir" dedi.

Ben büyük bir fırtına kopacak vehmi içinde gözlerimi Atatürk'e çevirdim; hayret? Dudaklarında hafif bir tebessüm belirmişti; başını biraz eğdi ve kulağıma: "Heyecana kapıldı; ama haksız da değildir" dedi. Sonra doğrularak yüksek sesle devam etti:

"Bu vergi tarh ve cibayet usullerini, daha adil ve mutedil esaslara bağlamak lazımdır. Daha doğrusu maliyeyi, o kötü zihniyet ve bütün eski mevzuatıyle beraber ateşe verip, yerine yepyeni bir idare kurmalıdır; nasıl olsa bir gün ona da sıra gelecektir."

* * *

Dördüncü Büyük Millet Meclisi, kanuni müddeti sona ermek üzere olduğundan, yeni seçim yapılmasına karar vererek dağılmıştı. Bu vesile ile müstakil mebuslardan İzmir Mebusu rahmetli Halil Menteş ve Kocaeli Mebusu Sırrı Bellioğlu, Cumhurbaşkanı Atatürk'e birer veda mektubu göndermişlerdi; bu mektupları günlük diğer evrak arasında kendisine arz ettim. O akşam İstanbul'a doğru bir seyahate çıkacaktı:

"Halil Bey henüz Ankara'da ise" dedi, "hemen kendisini gör; ayrılmış ise mektup yaz. Hizmetlerinden pek memnun olduğumuzu, gelecek seçimde tekrar müstakil olarak namzetliğini koymasının münasip olacağını, selamlarım ve hakkındaki en iyi dileklerimle beraber bildir, seçilmesi için benim şahsen çalışacağımı da ilave et. Sırrı Bey'e de aynı şeyleri söyleyeceksin ama bunun acelesi yoktur. O gitse gitse İstanbul'a gider, nasıl olsa kendisine orada rastlarsın, yahut telefonla bulur konuşursun. Unutmadan şunu da söyleyeyim; bu akşam bana istasyonda bunları hatırlatırsın, İsmet Paşa ve Recep Bey'le görüşeceğim."

(İsmet İnönü o zaman Başvekil ve parti genel başkan vekiliydi; Recep Peker de parti genel sekreteri idi.)

Köşkten doğruca Büyük Millet Meclisi binasına gittim, Halil Bey orada idi; kendisine Cumhurbaşkanının emirlerini tebliğ ettim, pek mütehassıs oldu, heyecandan gözleri yaşarmıştı:

"Naçiz hizmetlerime verilen değerden dolayı çok iftihar duydum; daima izlerinde ve emirlerindeyim. Kendilerine sonsuz minnet ve şükran duygularımla tazimlerimi arz etmenizi rica ederim; işaret buyurdukları gibi hareket edeceğim" dedi.

Sırrı Bey'in, bir gün evvel, Ankara'dan ayrılmış olduğunu da öğrenmiştim. Akşamüstü Atatürk'ü, Etimesut'a kadar geçirmek üzere İsmet İnönü ile Recep Peker de trene binmişlerdi. Hareketten sonra yanıma sokularak vaziyeti arz ettim ve emirlerini hatırlattım.

Hususi vagonun arka tarafındaki küçük salonda idik; arkadaşlar birer birer ayrıldılar, yanında yalnız Başbakan ile parti genel sekreteri ve ben kalmıştım. Onlara yer gösterdi, hep beraber oturdular; bana, "Sen de kal" diye işaret ettiğinden bir köşeye çekilip ayakta durdum.

Atatürk, Halil ve Sırrı beylerden aldığı mektuplardan bahsederek söze başladı; bu bağımsız mebusların Meclisteki faaliyetlerinin çok faydalı olduğunu söyledi. Sonunda kendilerinin tekrar bağımsız mebus seçilmelerine yardım etmenin muvafık olacağı mütalaasını ileri sürdü.

Recep Bey bu sözlerden pek sinirlenmişti; kendini tutamadı, hiddetle atıldı:

"Halil Bey için bir diyeceğim yoktur; fakat Sırrı Bey geçen devre zarfında, çok şiddetli tenkitlerde bulundu, adeta muhalefet yaptı; birçok işlerde bizi güç durumlara düşürdü, bize kök söktürdü. Onun tekrar Meclise girmesi katiyen doğru olamaz" dedi ve bu yolda devam eden asabi ifadesini kuvvetlendirmek için de Sırrı Bey'in yaptığı tenkitlerden bazı misaller vermeye başladı.

İsmet İnönü'ye gelince O, pek az, bazen bir iki kelime ile söze karışıyordu ama çok yüksek sesle konuşan Recep Bey'in her cümlesinin sonunda tasvip yollu başını eğerek onunla aynı fikirde olduğunu belirtmekten de geri durmuyordu.

Atatürk'ün kaşları çatılmış, dudakları büzülerek titremeye başlamıştı; asabileşiyordu, bununla beraber Peker'in heyecanlı nutkunu sonuna kadar sabırla dinledi, sözünü kesmedi, ancak o sustuktan sonra konuşmaya başladı. Sesinde ve tavrında açık bir kırgınlık, daha doğrusu, bir üzüntü vardı:

"Elbette konuşacaklar, elbette tenkit edecekler;" dedi. "Biz bu arkadaşların Meclise girmelerini neden teşvik ve ihzar ettik Recep, bir oyun olsun diye mi? Hayır efendim; bilâkis biz onları gayet ciddi bir düşünce ile işlerimiz hakkındaki fikir

ve kanaatlerini açıkça söylesinler, yaptıklarımızı tenkit etsinler, yani yeri boş kalan muhalefetin, bir dereceye kadar olsun, vazifesini görsünler diye Meclise getirdik, öyle değil mi? O halde niçin sinirleniyorsunuz, neden şikâyet ediyorsunuz? Yoksa kendinizden emin değil misiniz, icraatınızda müdafaa edemeyeceğiniz noktalar mı var? Şunu açıkça söyleyeyim ki benim katiyen böyle bir endişem yoktur, bütün yaptıklarımı her zaman, her yerde müdafaa edebilirim."

Karşısındakiler susmuşlar, kendisi de sükûnete gelmişti. Tren Etimesut İstasyonuna girmek üzere idi; ayağa kalktı, sözüne devam ederek sordu: "Demek ki, Sırrı Bey'in tekrar seçilmesine taraftar olmuyorsunuz öyle mi?" İkisi de tasdik işareti yaptılar. "Öyle ise, pekâlâ; artık bu meseleyi bırakalım. Başka?" (Sözü değiştirmek istediği zaman daima bu kelimeyi kullanırdı.)

Bir, iki dakika başka şeylerden konuştular: tren durunca da güler yüzle, ellerini sıkıp veda etti, trenden indiler.

Tren tekrar yola düzülünce, istasyonda bulunan köylüleri selamladığı pencereden çekildi; bana döndü, hafif hafif başını sallayarak pek müteessir bir eda ile:

"Hali gördün mü çocuk?" dedi. "Tenkide hiç tahammülümüz yok. Maateessüf arkadaşları bir türlü buna alıştıramadım. Hele bakalım; elbette bunun da bir sonu olacaktır."

Sonra gözlerimin içine bakarak ilave etti:

"Artık Sırrı Bey'le görüşmeye lüzum kalmadığını anladın değil mi?"

Evet anlamıştım; hatta Sırrı Bey'e arzusunu ulaştırmakta acele etmeme lüzum olmadığı hakkındaki tembihinin sebebini de anlamıştım. Demek ki mütalaasının nasıl karşılanacağını önceden tahmin etmiş, ihtiyatlı davranmıştı.

Huzurundan çıkarken, **O büyük kudret sahibi insanın, parti yüksek divanında ekalliyette kalınca teklifini nasıl sükûnetle geri aldığı gözümün önüne geldi.** (Parti yüksek divanı, umumi başkan, başkan vekili ve genel sekreterden müteşekkildi.)

Şüphesiz yetkilere olan "Fartı dikkat ve riayet"* itiyadından ileri gelen bu asil hareketini fikren büyük bir hayranlıkla takdir etmekle beraber, his itibariyle, kendisine için için kızmaktan da kendimi alamadığımı itiraf ederim.

* * *

Bir yurt gezisinde yapılan aydınlar toplantısında, hazır bulunanlara; yaptıklarının hangilerini beğenmediklerini sormuş, "Sizden ciddi ve samimi tenkit bekliyorum" demişti.

Herkes, tereddüt içinde susarken, Asım Kültür isminde bir genç, ortaya atıldı: "Madem ki emrediyorsunuz, söyleyeceğim" diyerek söze başladı:

* Aşırı dikkat ve saygı anlamındadır. (ed.n.)

"İsyanla itiraf ediyorum" dedi. "Başardığınız inkılâplardan bazıları hâlâ, yüksek dağların tepelerinden esip vadilere inemeyen büyük rüzgârlara benziyor; ben çok yakın bir geçmişte bir şoföre rastladım; şeyh olduğunu söyleyen bir yobazın kerametine inanmıştı. Onu gitmek istediği yere bedava götürmüştü. Görülüyor ki içimizde hâlâ şeyhin kerametine inanabilen cahiller var; halbuki biz inkılâplarımızın fikir tohumlarını bir bereket rahmeti gibi, yurdun her bucağına yağdırabilseydik, şeyhin kerameti, softanın nefesi, bu memlekette, tesirini ve itibarını, çoktan kaybederdi. Bugün şeyh efendi kendisini istediği yere bedava götürecek gafiller bulabiliyorsa bundan ürkmeliyiz. Çünkü o yobaz yarın bu gibileri peşinden sürükleyebilir."

Toplantıda bulunanlardan Atatürk'ü henüz tanımamış olanlar bu sözlerden alınıp kızacağını beklemişlerdi; fakat öyle olmadı, O, biraz düşündükten sonra sükûnetle cevap verdi:

"Çok doğru söylüyorsunuz."

Evet. Gencin söyledikleri doğruydu; doğruydu ama bunun böyle olmasında O'nun kusuru yoktu; O yapacağını fazlasıyla yapmıştı; üst tarafı, yani inkılâpları yurdun her bucağına yaymak ödevi, aydınların ve bilhassa tenkidi yapanın da dahil bulunduğu inkılâpçı gençlerindi.

* * *

Bu hadiseden birkaç gün sonra Balıkesir halkevinde etrafını saran gençlere sordu:

"Köylere gidiyor, köylülerle temas ediyor musunuz? Onlara inkılâpların manasını anlatmaya çalışıyor musunuz?"

Bir genç kekeleyerek cevap verdi:

"Gitmek, temas etmek istiyoruz ama gidemiyoruz, çünkü tahsisatımız yok."

Arkadaşları ile beraber devrimleri yurtta kökleştirmekle ödevli bulunan gencin bu cevabı, Büyük Adama, kendisini istediği yere bedava taşıtan şeyh efendiyi hatırlatmıştı; canı sıkılarak:

"Ne demek?" dedi. "Şeyh efendinin tahsisatı mı vardı?"

* * *

Bir muallim ve muharrir arkadaş benim de gözümün önünde cereyan eden bu birbirine bağlı iki hadiseyi, bir gazete makalesinde tafsilatıyla anlattıktan sonra şöyle diyor:

"Eminim ki, Asım Kültür'ün anlattığı vakıadan habersiz bulunanlar, o gün Atatürk'ün sualine de, isyanına da hiçbir mana verememişlerdi. Fakat o günden beri ne zaman, herhangi bir zorluk karşısında; başarmak mecburiyetinde bulunduğu inkılâpçılık hamlesinden geri kalan bir vatandaşa rastlasam gözlerimin önü-

ne, kavgasında tek engel tanımayan Atatürk'ün; sarışın, ışıklı yüzü gelir ve O'nun azim yoksulluğuna uğrayan vatandaşlardan aynı suali sorduğunu duyar gibi olurum: "Ne demek, şeyhin tahsisatı mı vardı?" Hiç şüphe yok ki, Atatürk'ün inkılâp neslinde görmek istediği meziyet şeyh efendinin yobazca hilekârlığı değildi. O, bizden şeyh efendinin saf vatandaşlar üzerindeki nüfuzuna meşru yollardan tevarüs etmemizi istiyordu. Evvela, koskoca bir milleti peşine, sonra da koskoca bir düşmanı önüne katan Atatürk, dehası kadar hudutsuz bir tevazua sahip bulunmasaydı, aynı suali bize yerden göğe kadar haklı olarak, şu şekilde soramaz mıydı? Ne demek; bütün bir husumet cihanı karşısında tek başına dikildiği zaman Mustafa Kemal'in tahsisatı mı vardı?"

* * *

Övünmesini bilmediği gibi, övülmesini, kudretinden, büyük başarılarından konuşulmasını da istemezdi. Hele kendisinden bütün başarıların tek yapıcısı olarak bahsedilmesine hiç tahammül edemezdi. Böyle şahıs idaresini andıran, zararlı bir düşüncenin zihinlerde yer etmemesi için çok büyük bir titizlikle gayret sarf etmiş, kendisine izafe edilmek istenen kuvvetleri mütemadiyen itmiştir.

İzmir'e ikinci defa gittiği zaman; 27 Ocak 1923 gecesi Hükümet konağının büyük salonunda, belediye tarafından, büyük bir ziyafet verilmişti.

Yemeğin sonuna doğru Maarif müdürü ile Müftü efendi, kendisini çok öven, birer nutuk verdiler. Başkomutan bunlara verdiği cevapta, bilhassa aşağıdaki cümleler üzerinde önemle ve ısrarla durdu:

"Beyan edilen kıymetli sözler arasında bilhassa milletin ve kahraman ordumuzun istihsal ettiği muvaffakiyet ve muzafferiyetleri, benim şahsımda temsil edilmiş görmekten dolayı hassaten teşekkür ederim. Fakat bir noktayı kaydetmek mecburiyetindeyim; bunu gayet ehemmiyetli olarak arz ederim ki, bütün bu muvaffakiyetler bütün milletin azim ve imanla işbirliği yapması neticesidir; kahraman milletimizin ve güzide ordumuzun kazandığı muvaffakiyetler ve muzafferiyetlerdir. Efendiler. Bir millet, bir memleket için necat, selamet ve muvaffakiyet istiyorsak, bunu yalnız bir şahıstan hiçbir vakit talep etmemeliyiz. Herhangi bir şahsın muvaffakiyeti demek, milletin muvaffakiyeti demektir; bir milletin muvaffakiyeti ise, mutlaka bütün milli kuvvetlerin bir istikamette teşekkül etmesiyle mümkündür. Binaenaleyh bilelim ki, eriştiğimiz başarılar; milletin kuvvetlerini ve faaliyetlerini birleştirmesinden ileri gelmiştir. Eğer aynı başarı ve zaferleri ilerde taçlandırmak istiyorsak, aynı temele dayanalım ve aynı surette yürüyelim; çünkü başarı, ancak böyle elde edilebilir."

* * *

1924 senesi yaz aylarında sayın eşi Latife Hanımefendi ile beraber uzun bir yurt gezisine çıkmış, bu arada Samsun'a da uğramıştı. Burada Öğretmenler Birliği tarafından şereflerine tertip edilen çay ziyafetinde kadın erkek birkaç öğretmen, bütün arkadaşları adına çok içli, çok ateşli nutuklar vererek kendisine karşı besledikleri sevgi, hayranlık ve bağlılık duygularını pek heyecanlı ve şairane sözlerle belirtmişler, O'nun işaret ettiği yenilik ve ilerleme yolunun şaşmaz yolcuları olduklarını, vatan yavrularını buna göre yetiştirmeye çalışacaklarını söylemişlerdi.

Öğretmenlerin geleceğe ait vaatlerini dinlerken genç, muzaffer Başkomutanın gözleri, sevinç içinde parlıyor, fakat şahsı hakkındaki sözler söylenirken gözlerini indiriyor, yüzü kızarıyor, sıkıldığını belli ediyordu.

Konuşanlar arasında Hamdi Bey adında bir ilköğretim müfettişi de vardı. Toplantıda Atatürk'ün şahsı hakkında söylenen sözlere bir örnek vermek üzere, bu zatın söylevinden bazı parçaları alıyorum; Hamdi Bey O'na şöyle sesleniyordu:

"Ulu Gazi; bundan 5 yıl önceydi; 600 yıldan beri büyük bir tarih yaşayan, büyük bir milletin son günleriydi. Bütün yaratıklar, bütün tabiat, bu milletin matemini paylaşıyordu. Ufuklar parçalanmış, güneş kararmış, yıldızların nuru sönmüştü veya biz göz nurundan mahrum kalmıştık. Her taraf cehennemi bir sükût içinde. Bülbüller susmuş, baykuşların matemli sedaları kulaklarımızda uğulduyordu, kartalların leş didikleyen gagaları beynimizde, gözlerimizde dolaşıyordu. Artık her şey bitmişti; esen rüzgâr, sahile çarpan dalgalar, bu milletin matemini hıçkırıyor, haykırıyordu. İşte o anda, o elemli kara günlerde siz Ulu Gazi, siz ey zafer nuru, siz ey Türk diyarının kıymetli ve unutulmaz kurtarıcısı, siz yetiştiniz. Ulu Gazi; binbir milletin yardımıyla meydana gelen bir ordunun karşısında yalnız ve kimsesizdiniz. Silah namına göğsünüzdeki azim ve imandan başka bir şey yoktu; kalktınız, yürüdünüz, her adımda binlerce ölüm saklı karanlık yollardan, müthiş uçurumlardan yürüdünüz; dağdan dağa, şehirden şehire, köyden köye koştunuz. Nihayet can çekişme halinde bulunan milleti kaldırdınız ve yürüttünüz. Bütün bir husumet cihanına karşı galip geldiniz; bizi iç ve dış düşmanlardan, esirlikten kurtardınız."

İşte bu hava ve eda içinde devam eden nutuklar bitince Atatürk yerinden kalkmış, yavaş yavaş konuşmaya başlamıştı:

"Muhterem hanım, muhterem beyefendiler. Bu çay ziyafetini hazırlayanlara sureti mahsusada teşekkür ederim; bu vesile, beni Samsun'un çok aydın çevresinde bulundurmuş oldu; bu vesile beni dimağları ilim ve fen ile bezenmiş değerli insanlardan mürekkep bir topluluğun huzurunda bulunmakla pek mesut etti. Efendiler; dünyada her şey maddiyat için, maneviyat için, hayat için, başarı için

en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delalettir; yalnız, ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki gelişimini kavramak, ilerlemeleri zamanında takip etmek şarttır. 1000-2000 hatta binlerce yıl önceki ilim, fen ve lisanın çizdiği düsturları şu kadar bin yıl sonra bugün, aynıyla uygulamaya çalışmak, elbette ilmin ve fennin içinde bulunmak değildir; çok mesut bir duygu ile anlıyorum ki karşımda bulunanlar öğretim ve eğitimleri altındaki yeni nesli bu gerçeğin ışıklarının doğmasına yarayacak surette yetiştireceklerini vaadeylemişlerdir. Bu, hepimiz için övünülmeye değer bir noktadır. Muhterem efendiler. Burada konuşan kadın erkek sayın ve duygulu arkadaşlarımız uzak geçmişten söz açtılar; yakın geçmişin acılarını da yürekleri sızlatacak tarzda gözlerimizin önüne serdiler. Bu vesile ile şahsıma karşı büyük teveccühlerde bulunmak nezaketini de gösterdiler. Samimi yüreklerden taşması itibariyle bunlardan, şüphesiz, çok memnunum, mütehassısım ve müteşekkirim. Yalnız sizden olan bir kişiye, sizden fazla önem vermek, her şeyi bir millet ferdinin benliğinde toplamak, yüksek bir topluluğun geçmişe, hâle, geleceğe ait bütün meselelerini açıklamayı, o topluluğun bir tek şahsiyetinden beklemek elbette layık değildir, elbette lazım değildir. Sayın arkadaşlar; memleket ve milletin hayatına ve geleceğine olan sevgi ve saygımdan dolayı huzurunuzda bir gerçeği açıklamak zorundayım.

Vatandaşlar; vatanınızda herhangi bir kimseyi, istediğinizi sevebilirsiniz; kardeşiniz gibi, arkadaşınız gibi, babanız gibi sevebilirsiniz; fakat bu sevgi; sizi, ulusal varlığınızı herhangi bir kimseye, herhangi bir sevdiğinize vermek yoluna götürmemelidir. Aksine hareket kadar büyük hata olamaz; ben büyük Milletimin artık böyle bir hatayı yapmayacağına inanmış olmakla övünç ve rahatlık duyuyorum.

Arkadaşlar; ben ve benim gibi birçok vatandaşlar, kardeşler; bundan beş buçuk yıl önce vatan ve millet, ümitsiz bir halde, felakete düştüğü zaman, görevli oldukları, vicdan ve namus haysiyetiyle borçlu bulundukları vazifeyi yapmak durumunda kaldılar. Bunu tabiatıyla yapacaklardı; yapmak zorundaydılar, bu vicdan, insanlık ve milli namus icabıydı; ben bu kutsal esasların dışında hareket edebilir miydim?

Efendiler; elbette edemezdim; Türk ulusunun gerçek hiçbir ferdi de bu icapların dışında hareket edemezdi. Bence mensup olmakla övünmekte bulunduğum milletin hiçbir ferdi bu namus icabından asla ayrılmamıştır; eğer böyle gösterilenler varsa, emin olunuz, aziz ve namuskâr vatandaşlar; onların kalp ve vicdanları, milletimizin müşterek ve temiz vicdanından hiç ilham almamış, kapkara, sefil vicdanlardır."

* * *

Toplantıda kendisinden evvel söz söyleyenlerden biri ona: "Nereden ilham ve kuvvet" aldığını da sormuştu. Büyük Adam bu soruya millet hizmetinde bulunan insanların ilham kaynakları hakkında, uzunca bir tahlil yaparak cevap verdi. Sonunda kısaca demişti ki:

"Efendiler. İlham ve kuvvet kaynağı milletin kendisidir; Milletin müşterek arzusu, gerçek temayülüdür. Varlığımızı, istiklalimizi kurtaran bütün teşebbüs ve hareketler; milletin müşterek fikrinin, arzusunun, azminin yüksek tecellisinden başka bir şey değildir."

(Atatürk'ün bu nutku, seyahatini, temsilcisi ile takibeden Anadolu Ajansı tarafından çıkarılan bir broşürde mevcuttur.)

* * *

Konya'da Atatürk'e, halk tarafından, hediye edilmiş olan konakta –ki şimdi Vali Konağı olarak kullanılmaktadır– ora mebuslarından bazılarının da, davetli olarak bulunduğu bir akşam yemeğinde, Milli Mücadele'den söz açılmıştı; sofrada bulunanlar, o zamana ait hatıralarını anlatıyorlardı; Atatürk çok neşelenmişti. Bu tatlı sohbet en hararetli noktasına geldiği bir sırada mebuslardan Refik Bey (Refik Koraltan) Atatürk'e hitaben uzun bir nutuk vermeye koyuldu; özet olarak, "Her şeyi yapan sensin, bütün varlığımızı sana borçluyuz; sen olmasaydın, başka hiç kimse, hiçbir şey yapamazdı, bundan sonra da yapamaz. Allah seni başımızdan eksik etmesin..." demek istiyordu.

Atatürk'ün neşesi kaçmış, bunalmaya başlamıştı; bahsi kapatmak istedi:

"Beyefendi" dedi, "bütün yapılanlar, herkesten evvel büyük Türk milletinin eseridir; onun başında bulunmak bahtiyarlığına ermiş bulunan bizler ise, ancak onun şuurlu fedakârlığı sayesinde ve fikir ve iman birliği içinde müşterek vazife görmüş, öylece başarı kazanmış insanlarız; hakikat bundan ibarettir."

Fakat Koraltan, alkolün tesiriyle coşmuştu, susmak niyetinde değildi, atıldı: "Paşam bu kadar yüksek tevazua tahammülümüz yoktur."

Atatürk artık iyice sinirlenmişti; sesini biraz yükselterek cevap verdi:

"Efendim; müsaade buyurunuz. Ortada tevazu filan yok. Gerçeğin ifadesi vardır. Zatıâlinize bir şeyi hatırlatacağım; elbette dikkat etmişsinizdir; ben önümüze çıkan meseleler hakkında, her zaman uzun uzadıya konuşur, istişarelerde bulunurum; herkesi söyletir ve dinlerim. İtiraf edeyim ki, konuşulacak meselelerin hal şekilleri hakkında vazıh bir fikre sahip olmadan müzakerelere girdiğim çok olmuştur; bu konularda, ancak arkadaşlarımı yani sizleri dinledikten sonradır ki kanaate varmışımdır. Binaenaleyh tatbikatta olduğu gibi, verilen kararlarda da hepinizin hissesi vardır; bunu bilesiniz."

Biraz sustuktan ve düşündükten sonra devam etti:

"Şimdi mevzuun asıl ince noktasına geliyorum; Beyefendi; içeride ve dışarıda şahsıma karşı suikastler tertip edilmesinin sebep ve hikmeti nedir, hiç düşündünüz mü? Bu tertiplerin peşinde koşanların benimle şahsi bir alıp verecekleri mi vardır? Hayır! İntikam hissiyle mi hareket ediyorlardır? O da değil. O halde neden beni ortadan kaldırmak istiyorlar?

Cevap vereyim; çünkü, inkılapçı Türkiye Cumhuriyeti'nin benimle kaim olduğunu, ben gidince yıkılacağını, bu suretle hainçe emellerine kavuşacaklarını vehmediyorlar da ondan. Sizin sözlerinizin de onların sakat muhakemesine uygun olduğunu bilmem fark ediyor musunuz?

Çok rica ederim Beyefendi, eğer samimi iseniz; bu fikri kafanızdan çıkarınız. hatta böyle düşünenlere rastlarsanız, onlara da aynı şeyi ihtar ediniz. Herkes milli vazife ve mesuliyetini bilmeli ve memleket meseleleri üzerinde o zihniyetle, düşünüp çalışmayı itiyat edinmelidir."

Sonra sofradakilere döndü:

"Efendiler;" dedi; "size şunu söyleyeyim ki, inkılâpçı Türkiye Cumhuriyeti'ni benim şahsımla kaim zannedenler çok aldanıyorlar. Türkiye Cumhuriyeti; her manası ile büyük Türk Milletinin öz ve aziz malıdır. Kıymetli evlatlarının elinde daima yükselecek, ebediyen payidar olacaktır. Şimdi rica ederim artık bu bahsi kapayalım, bir daha da tekrar etmeyelim."

* * *

1937 senesinde Ankara'yı ziyaret eden, Romanya'nın Dış İşleri Bakanı Antonesko ile Ankara Palas'ta yaptığı hususi bir hasbıhalde Atatürk milletleri idare edenler için çok yüksek bir siyasi ahlâk dersi teşkil eden kanaatlerini şöyle ifade etmişti:

"Milletler gam ve keder bilmemelidirler; vaktiyle kitaplar karıştırdım; hayat hakkında filozofların ne dediklerini anlamak istedim; bir kısmı, her şeyi kara görüyordu; madem ki hepimiz sıfıra varacağız, dünyadaki muvakkat ömür esnasında, neşe ve saadete yer bulunmaz diyorlardı. Başka kitaplar okudum, bunları daha akıllı adamlar yazmışlardı; diyorlardı ki, madem ki hayatın sonu nasıl olsa sıfırdır, bari yaşadığımız müddetçe şen ve şatır olalım. Ben kendi hareketlerim itibariyle, ikinci hayat telâkkisini tercih ediyorum; fakat şu kayıtlar altında: İnsanlığın bütün varlığını kendi şahıslarında gören adamlar bedbahttırlar, besbelli ki o adamlar fert sıfatıyla, mahvolacaklardır. Herhangi bir şahsın yaşadıkça memnun ve mesut olması için lazım gelen şey, kendisi için değil, kendisinden sonra gelecekler için çalışmaktır. Makûl bir adam, ancak bu suretle hareket edebilir. Hayatta tam zevk ve saadet, ancak gelecek nesillerin şerefli varlığı ve saadeti için çalışmakla bulunabilir; her insan böyle hareket ederken, benden sonra gelecekler,

acaba böyle bir ruhla çalıştığımı fark edecekler mi diye düşünmemelidir. Hatta en mesut olanlar, hizmetlerinin bütün nesillerce meçhul kalmasını tercih edecek karakterde bulunanlardır; ancak bu tarzda düşünen ve çalışan adamlardır ki, memleketlerine, milletlerine, bunların istikbaline faydalı olabilirler. Bir adam ki memleket ve milletinin saadetini düşünür, o adamın kıymeti birinci derecedir; esas kıymeti kendine veren, mensup olduğu millet ve memleketi ancak şahsiyetiyle kaim gören adamlar, milletlerinin saadetlerine hizmet etmiş sayılmazlar; kendi gidince terakki ve hareket durur zannetmek, gaflettir."

* * *

Yüzüne karşı methedilmekten hoşlanmak şöyle dursun herhangi bir iyiliğinden dolayı kendisine teşekkür edildiği zaman bile sıkılır, utanır, hemen lafı değiştirirdi.

Hiç unutmam; Umumi Kâtipliğe asil olarak tayin edildiğim gün –ki bana bu haberi Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'la beraber Atatürk'ün yanından çıkan Başvekil İsmet İnönü vermişti– elimde günlük evrak olduğu halde huzuruna girmiştim; yeni köşkün kütüphanesinde büyük toplantı masasının başında oturuyordu.

Her zaman olduğu gibi: "Buyursunlar, otur bakalım" dedi. Oturmadan önce; naçiz şahsıma karşı, değerimin çok üstünde göstermek lûtfunda bulunduğu teveccühten dolayı birkaç kısa cümle ile teşekkür etmek istedim. Daha ilk kelimeyi işitince yüzü kızardı, gözlerini indirdi, önündeki kâğıt ve kalemleri karıştırmaya başladı. Yüzüme bakmadan, eliyle işaret ederek: "Otur otur. Elindeki kâğıtlarda ne haberler var?" diyerek sözümü kesti, kafamda hazırladığım cümlelerden ilkini bile tamamlayamadan çalışmaya başladık.

* * *

Atatürk'ü, şahsı hakkında yapılan tenkitler arasında hemen hemen tek üzen şey diktatör telâkki edilmesiydi; bundan, haklı olarak, aşırı derecede teessür duyardı. Nasıl müteessir olmasındı ki? O, yaradılışı ve mizacı itibariyle, diktatörlükten, diktatörlerden nefret eden bir adamdı; çocuk denilebilecek yaşlarından başlayarak, şahıs veya zümre saltanatı, keyfi idare, tahakküm ve istibdat ile durmadan mücadele etmişti. Bu yüzdendir ki, anasının mezarı başında söylediği nutukta da ifade ettiği gibi, mektepten kurmay yüzbaşı olarak çıktığı günlerde tevkif ve hapis edilerek aylarca zindan hayatı yaşamış, sonunda Şam'a sürülmüştü.

O, "Ferdin saltanatı ve onun temsil ettiği meşum bir idare şekline çevrilen silah mukaddestir" diyordu.

İktidara geçip cumhurbaşkanı olduktan sonra da –hem bu sefer kendi çevresinde– beliren tahakküm istidatlarını önlemek için mütemadiyen gayret sarf ettiği.

icra mevkiinde bulunanlara ait yetki ve sorumlulukların, keyfi hareketlerden ve sorumsuzların müdahalesinden tamamıyla azade ve salim bir ahenk içinde akımını sağlamak yolunda çalıştığı, bugün, O'nun hayatını tetkik eden –eski tabirle– yâr ve ağyarın teslim ettiği bir gerçek olmuştur.

* * *

Milli kurtuluş mücadelesini eşsiz zaferiyle sona erdirdikten sonra, eğer isteseydi; O, her şey olabilirdi; mesela, müstevlilerle beraber, memleketi terk edip giden son Osmanlı padişahının yerine geçmek, kendisi için işten bile değildi. Bu suretle kalan ömrünü, halkın muhabbet ve minnettarlık halesiyle çevrili olarak, büyük bir ihtişam ve rahatlık içinde tamamlayabilirdi. Bu hem mümkün, hem de bencil bir insan için tutulacak en çekici ve üzerinde yürünmesi, o nisbette, kolay bir yoldu.

Fakat istemedi; şahsı için kuvvet, pâye ve unvan peşinde koşan beşeri ihtiraslara mağlup bir insan değildi. Bu yoldaki teşvik ve tekliflere hiç iltifat etmedi. "Kendilerine bir milletin talihi tevdi olunan adamlar, milletin kuvvet ve kudretini, yalnız ve ancak milletin gerçek ve elde edilmesi mümkün menfaatleri yolunda kullanmakla görevli olduklarını bir an hatırlarından çıkarmamalıdırlar" sözleriyle ifade ettiği akidesine bağlı kaldı. Kazandığı bütün kuvvetleri yalnız memleketin hayrına ve menfaati uğruna kullandı; padişahlığı kaldırıp Cumhuriyet ilanını sağladı. Arkasından, hiç tereddüt etmeden, medeniyet alanında ilerlememize engel olup saf halka, kutsal olarak tanıtılmış olan birtakım geri ve kötü müesseseleri; birer birer yıkmak gibi çetin, aşılması güç ve bilhassa şahsı için çok büyük tehlikelerle dolu bir yola girmekten çekinmedi; çekinmedi çünkü taparcasına sevdiği aziz milletinin gerçek kurtuluşunu bu yolda görüyor ve teşebbüslerinde başarıya ulaşacağından emin bulunuyordu. Millete hizmet bahis konusu olunca, her fedakârlığa katlanmak ise O'nun hiçbir durumda değişmemiş olan şiarı idi.

* * *

Hep biliyoruz, O'na halifelik ve hayat kaydiyle Cumhurbaşkanlığı da teklif edilmişti; şiddetle reddetti. Teşkil ettiği fırkanın daimi başkanlığını bile kabul etmedi: "Milletin sevgi ve güvenini kaybetmediğim müddetçe tekrar seçilirim; milletin reyi esastır" diyordu.

Bu arada; fani hayattan çekildikten sonra, yerine geçen zatın –nasıl bir muhakeme ve mucip sebeple olursa olsun– resmen (milli şef ve partinin değişmez başkanı) ilan edilmiş olmasının, O'nun ısrarla peşinden koştuğu ideale her bakımdan çok aykırı bir hareket olduğunu belirtmekten kendimi alamıyorum.

* * *

Anayasada cumhurbaşkanının yetkilerini, en küçük hadde indiren de bizzat Atatürk'tür. Bir aralık, cumhurbaşkanına, Büyük Millet Meclisinden çıkan kanunlara karşı (veto) hakkı verilmesini istemişti; fakat bazı arkadaşlarının, bilhassa İzmir mebusu Mahmut Esat Bozkurt[10] ve Saraçoğlu Şükrü[11] beyler gibi genç hukuk adamlarının itirazı üzerine cereyan eden uzun tartışmalardan sonra bundan da vazgeçmişti; böylece Devlet Reisine, yalnız tasdikine sunulan kanunların, on gün zarfında mucip sebeplerini de bildirmek suretiyle, yeniden müzakeresini istemek hakkı tanınmıştı.

Kendisi, her münasebet düştükçe: "Bizde Cumhurbaşkanı bir imzacıdan başka bir şey değildir" derdi.

* * *

Anayasaya göre kabineye reislik etmek hakkına malik olduğu halde, bunu ancak ısrarlı davetler üzerine ve çok mühim meselelerin müzakeresi için pek nadir olarak kullanmıştır.

Sorumluluk mevkiinde bulunanların kanuni yetkilerine taassup derecesindeki riayeti; çoğu zaman, memleket işlerine ilgisizlik gibi telakki edilmiş ve aşağıda belirteceğim veçhile şiddetle tenkit olunmuştur.

Kendisini gayet yakından tanımak fırsatını bulmuş olan Fransız Büyük Elçisi Kont de Chambrun, yukarıda bahsettiğimiz hatıratında, O'nun hakkındaki kanaatlerini yer yer şöyle açıklamaktadır:

> Mustafa Kemal; hükümdar, diktatör, halife ve daha birçok şeyler olabilirdi, fakat büyük adam olmak için O'nun parlak unvanlara ihtiyacı yoktu. Hazırladığı ve kendi ölçüsüne göre kurduğu bir Cumhuriyetin Reisi olduktan sonra çizdiği medeniyet yolunda yürümeye başladı. Kendisi, şüphesiz, tahta çıkabilirdi. Fakat basireti buna mani oldu. Kibirsizdi; gösterişi sevmez, övünmesini bilmezdi. Her gün biraz daha filozoflaşıyor, halk arasında kıymeti artıyordu.
>
> Milletin sevgisi ile Cumhurbaşkanlığına getirilip kılıcını astığı, üniformasını çıkardığı günden beri sözlerine sadık kalmıştı. Şeritsiz, sırmasız olan bu haki üniformayı, askerleri, kim bilir, kaç defa ilk hatlarda görmüşlerdi. Şimdi O, kuvvetlerini Türk Milletinin inkişafına hasretmişti; ne orijinal adam?
>
> İhtiraslarını tahdit etmesini biliyor, hayatı bir rekabet muvazenesi sa-

10 Adliye Vekilliğinde bulunmuş inkılâpçı bir zattır.

11 Saraçoğlu Şükrü Bey Maliye, Adliye, Hariciye Vekilliklerinde ve İnönü'nün cumhurbaşkanlığında bir müddet başvekillikte bulunmuştur.

yesinde, devam eden yorgun bir memleketi, milletler cemiyetinde aza olan canlı bir devlet haline getirmişti.

* * *

Amerikalı gazeteci Miss Gladys Baker, Atatürk'ten neden diktatör diye çağrılmaktan hoşlanmadığını sormuştu; cevap olarak:

"Çünkü ben diktatör değilim" demişti. "Benim kuvvetim olduğunu söylüyorlar; evet, bu doğrudur; benim arzu edip de yapamayacağım bir şey yoktur, fakat ben zoraki ve insafsızca hareket etmeyi bilmem. Bence diktatör; diğerlerinin iradesini reddedendir. Ben ise kalpleri kazanarak hükmetmek isterim."

Atatürk, o zamanlar Avrupa'da mevcut olup, vaziyet ve hareketlerini hiç beğenmediği birtakım şeflerle kendisi arasında ne şekilde olursa olsun, bir benzerlik ifade eden mütalâalara pek sinirlenirdi. Esasen O yalnız yaşayanlarla değil, tarih içinde gelip geçmiş herhangi şöhretli bir komutan, yahut devlet adamı ile kıyaslanmayı da istemez, hoşgörmezdi.

Yine Kont de Chambrun hatıratının bir yerinde; O'nunla geçen bir muhavereyi şöyle hikâye ediyor:

> Mustafa Kemal, Selanik civarında İskender'in doğduğu yere yakın bir mahalde dünyaya gelmiştir. Bir gün O'nunla konuşurken bu tesadüfe işaret etmiştim. "Mukayese burada sona erer" demişti. "İskender dünyayı fethetmişti, ben böyle bir şey yapmadım. O, dünyayı istila edeyim derken, kendi vatanını unutmuştu; ben kendi vatanımı hiçbir zaman unutmayacağım.

* * *

Birinci Dünya Savaşı esnasında, Bağdat cephesinde ordumuza esir olan İngiliz Generali Tawsend, 1922 yılının Haziran ayında Adana yoluyla Konya'ya gelmiş ve Akşehir'deki karargâhından gelen Başkomutan Atatürk'e mülâki olmuştu. İki Generalin bir gece, kurtuluş mücadelemiz ve dünya vaziyeti hakkında yaptıkları uzun konuşma esnasında Tawsend, Atatürk'e: "Siz Napolyon'a benziyorsunuz?" demiş. Atatürk bu benzetişi reddetmiş ve "Napolyon arkasına bir sürü muhtelif milliyetteki insanı toplayarak macera aramaya çıktı, bunun içindir ki yarı yolda kaldı. Ben bir anadan, bir babadan gelen kardeşlerimle kendi vatanımı kurtarmak davası yolundayım ve muhakkak muvaffak olacağım" cevabını vermişti.

O gece sabaha karşı, büyük bir hayranlık içinde, Atatürk'ten ayrılan Tawsend'ın, refakatine memur Türk subayına "Ben şimdiye kadar 15 hükümdar ve

cumhurbaşkanı ile hususi ve resmî konuşmalar yaptım. Bu geceki kadar ezildiğimi hatırlamıyorum; Mustafa Kemal'de büyük bir ruh kudretinin esrarı var" dediği de meşhurdur.

* * *

Bu bahse muhterem arkadaşım sayılı bilgin ve yazarlarımızdan Vedat Nedim Tör'ün: "Atatürk'e diktatör diyenlere." başlığı altında yayınlamış olduğu çok veciz bir yazısı ile son vereceğim[12].

"Atatürk'e diktatör diyenler, gelseler de ölümünden 19 yıl sonra bile, nasıl hâlâ, hatta daha da canlı, diri ve taptaze yaşadığını görseydiler. Tarih boyunca lanet ve nefretten başka bir duygu ile anılan bir diktatör hatırlıyor musunuz? Korkunun nasibi daima nefret olmuştur. Ata'nın da bir dediği iki olmazdı ama yüreklerimizi sevgi ile fethetmesini bilmişti. Şimdi yıllar geçtikçe, bu sevginin daha da derinleştiğini, daha da manalaştığını ibretle görüyoruz. Tarih, hep O'nu haklı çıkarıyor. Biz, hep O'nun gerisinde kalıyoruz. O, hâlâ varılması ve aşılması gereken bir hedef olarak karşımıza dikiliyor. O'ndan uzaklaştıkça zayıfız, O'na yaklaştıkça kuvvetimiz artıyor.

O, Türk milletinin kurtuluşunu özlüyordu. O, bütün sömürge ve yarı sömürge milletlerinin kurtuluşuna örnek olmak istiyordu. Batıya yönelmiş, batı metotlarına dayanan bir kurtuluş O'nun idealiydi. Bolşevik metotlarla kurtuluşun düşmanıydı. Yalnız dış düşmanlara değil, gerilik, taassup, iptidailik, cehalet, hurafe, istibdat gibi iç düşmanlara karşı da çevrilmiş bir kurtuluş hareketinin öncüsüydü. Onun içindir ki Kemalizm sadece askerî ve siyasi bir hareket değil, ideolojik bir felsefe sistemi, yeni bir hümanizma olmanın da bütün cevherlerini içinde taşır. Ne yazık ki düşünürlerimiz onu tedvin edemediler.

Ayrıca, nasıl ki, Batı Almanya, bütün dünyaya, Doğu Almanya'nın aksine, batılı metotlarla kalkınmanın örneğini verdiyse, biz Kemalist Türkiye'de bütün Asya ve Afrika'nın sömürge ve yarı sömürge milletlerine batılı metotlarla kurtuluşun ideal bir örneğini verecek durumdayız.

Atatürk'ü sevmek, Atatürk'ü anlamak demek, batılı metotlarla çalışmasını ve yaratmasını bilmek demektir."

* * *

Kolayca tahmin edilebilir ki, Atatürk, Birinci Dünya Harbi'nden sonra, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde, birtakım şeflerin ortaya attıkları ideolojilerle onların tabiî neticesi olarak meydana gelen idare sistemlerinin şiddetle aleyhindeydi.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri rahmetli Recep Peker, Avrupa'da, bilhassa İtalya ve Almanya'da, o zaman epeyce dedikodulara sebep olan uzun ve

12 *Tercüman*, 14 Kasım 1957

masraflı bir tetkik seyahati yapmıştı; dönüşünde, yakında toplanacak olan parti kurultayına –ki bu Atatürk'ün hayatında toplanan son kurultaydır– arz edilmek üzere yeni bir nizamname ile çok uzun, çok teferruatlı bir program hazırlamıştı. Bunlar; partinin genel başkan vekili –fiilî başkan ve Başbakan– İsmet İnönü tarafından da kabul ve imza edilerek partinin genel başkanı Atatürk'e takdim edilmek üzere bana tevdi olunmuştu.

Bir akşamüstü elime geçen bu evrakı, acele ile biraz karıştırdıktan sonra Atatürk'e götürdüm; kısaca neye dair olduklarını, bana bizzat Başbakan tarafından verildiğini arz ettim. Misafirleriyle beraber sofraya oturmak üzereydi: "Kütüphanede masamın üstüne bırak sonra okurum" buyurdu, emrini yerine getirerek köşkten ayrıldım.

Ertesi sabah, her günkü gibi, hizmetinde bulunanlara telefonla kalkıp kalkmadığını sordum; hiç yatmadığını, sofradan erken ayrılıp kütüphanede sabaha kadar meşgul olduğunu, o anda banyoda bulunduğunu söylediler.

Derhal giyinip köşke gittim, yatak odasında idi; banyodan yeni çıkmış, sırtında bornoz, günlük gazeteleri gözden geçiriyordu. Üzerinde ilk bakışta sezilen bir sinirlilik hali vardı; beni görünce azarlar gibi sordu:

"Bu zorbalar kimlerdir, onları kim seçecektir?" Şaşırmıştım, kekeledim:

"Hangi zorbalar Paşam?"

Daha sert ve yüksek bir sesle:

"Efendim; sen dün akşam bana getirdiğin kâğıtları okumadın mı?"

"Biraz okumuştum Paşam."

"Ha; işte orada bahsedilen, bütün kuvvetleri nefsinde toplayıp tek partiyi, tabiî dolayısıyla, devleti ve memleketi kendi başlarına idare edecek olan yüksek meclisin azasını diyorum; onları kim seçecek; bu zorbalar heyeti, kuvvet ve salâhiyetlerini kimden ve nasıl alacak? Hayret, hayreti uzma (Böyle vaziyetlerde daima kullandığı kelimelerden) Bu ne sakat düşüncedir, bu nasıl zihniyettir? Görülüyor ki varmak istediğimiz hedef, henüz en yakın arkadaşlar tarafından bile, zerre kadar anlaşılmış değildir. Çocuk; biz öyle bir idare, öyle bir rejim istiyoruz ki; bu memlekette bir gün –eğer dünyada hükümdarlık aleyhinde gittikçe artan kuvvetli cereyan muvacehesinde kalanlar varsa– Padişahlığa taraftar olanlar dahi bir fırka kurabilsinler."

Biraz düşündü, asabiyetini yenmeye çalışıyordu, ayağa kalktı:

"Her ne ise" dedi. "Sen şimdi kütüphaneye git, o evrak, masamın üstündedir. Partinin bugünkü nizamnamesinden ve programından birer nüsha bul; kitaplar arasında vardır zannediyorum, şayet yoksa getirt. Ben şimdi giyinip gelirim."

Kalktım, kütüphaneye geçtim; istediği nizamname ve programı bulduktan sonra bahis konusu olan evrakı bir kere daha gözden geçirdim. Gerek nizamname, gerek program, o zamanın tek partili totaliter idarelerindeki esaslara göre kaleme alınmıştı. Başta azası mahdut, fakat kudret ve selahiyeti sınırsız bir heyet tasavvur ediliyordu. Bütün kararları, bu âli heyet veriyor, Büyük Millet Meclisi bir şekilden ibaret kalıyordu. İtalya ve Almanya'da olduğu gibi, üniformalı gençlik teşkilatı kuruluyordu. Bir kelime ile ve tam manası ile faşizm! Hele program, nihayet hükümetlerin senelik programlarına girebilecek birçok teferruat ile doluydu; içinde, çocuklar için süt damlaları teşkiline kadar, akla ne gelirse hepsi vardı.

Ben bunlan okurken Atatürk geldi; kütüphanedeki büyük masada karşı karşıya oturduk. Yeni nizamname ve programı eline aldı, hem tekrar okuyor, hem de hiddetle söylenerek her sayfasını karalarcasına çiziyordu. Bir aralık başını kaldırıp sordu:

"Bunları İsmet Paşa okuduktan sonra mı imza etmiştir dersin?"

"Bilmiyorum efendim, ama dün akşam da arz ettiğim gibi bana size takdim edilmek üzere, kendileri verdiler."

"Hayır, hayır mutlaka okumamıştır; nasıl olsa fırka yüksek divanında, üçümüz hep beraber okuyup müzakere edeceğiz, diye okumayı ihmal etmiştir. Başka türlü olamaz."

Eski nizamnameyi ve programı da yeniden, baştan aşağıya tetkik etti; kongreye, bazı tadiller ile yine bunların götürülmesinin münasip olacağını söyledi. Bu çalışmalar bittikten sonra:

"Şimdi, telefonla, İsmet Paşa ile Recep Bey'i bul, hemen buraya gelmelerini rica ettiğimi söyle. Sen de Köşkten ayrılma" emrini verdi.

Köşke gelen Genel Başkan vekili İsmet İnönü ve Genel Sekreter Recep Peker ile kütüphanede birkaç saat görüştüler; ben de emirleri veçhiyle kütüphaneye bitişik salonda neticeyi bekledim. Tabiî aralarında nasıl ve neler konuşulduğunu bilmiyorum; yalnız İnönü ile Peker gittikten sonra yanına girdiğim zaman Atatürk mütebessim bir çehre ile:

"Vaziyet tahmin ettiğim gibi çıktı çocuk. İsmet Paşa, Recep'in marifeti olan o saçmaları okumadan imza etmiş. Neyse her şey olduğu gibi kalacaktır." dedi.

* * *

O nizamname ve program taslakları; muhafaza edilmiş midir, edilmiş ise şimdi nerededir; bilmiyorum. Şayet Cumhuriyet Halk Partisi evrakı arasında veya başka herhangi bir yerde mahfuz ise, onları, oldukları gibi, neşretmek, ilgililerce gerek O Büyük Adama, gerek Cumhuriyetimizin tarihine ve geleceğine karşı ya-

pılması elzem olan, kutsal bir görev sayılmalıdır. Çünkü bu vesikalar; Atatürk'ün totaliter idarelerin ne kadar aleyhinde olduğunu, bütün gayret ve icraatının memleketi, en sağlam ve sarsılmaz temeller üzerine kurulmuş gerçek bir halk ve hukuk idaresine kavuşturmak hedefine müteveccih bulunduğunu, bu arada, yabancı ideolojilerin şatafatına kapılmış olan bazı en yakın çalışma arkadaşları ile dahi nasıl uğraşmak zorunda kaldığını, bir kere daha, pek açık olarak belirten mühim belgelerdendir.

* * *

Atatürk, çocukları çok severdi. O'nun dilinde çocuk, sevgi demekti. Sevdiklerine, hangi yaşta olursa olsunlar, çocuk diye seslenirdi.

Kendisinin çocuğu olmamıştı; bundan dolayı vakit vakit iç acısı duymuş mudur bilmiyorum ama doğrusu ben buna hiç de ihtimal vermiyorum; bütün Türk yavruları, O'nun öz çocukları gibiydi. O, bu yavrulara öylesine gönül vermiş, onlar, O'na öylece candan bağlanmışlardı. Dünyada böyle bir mutluluğa erişmiş kaç insan vardır ve böyle bir insanın yüreğinde öyle bir üzüntü nasıl yer tutabilir.

* * *

Atatürk'ün yanından hiç ayırmak istemediği, şipşirin bir çocuk vardı; Ona kendisi "Ülkü" adını vermişti. Ülkü, çocuklara karşı beslediği derin ilgiyi ne kadar yerinde, ne güzel belirten bir isim!

Küçük Ülkü'yü sık sık Çankaya'daki evine getirirdi. Henüz yürümeye, birkaç yarım yamalak kelime ile konuşmaya başlamış olan bu çok sevimli, hareketli yavruyu kucağına alır, kendisi ile saatlerce meşgul olurdu.

Bir gün yanına girdiğim zaman, onu yine Büyük Adam'ın kucağında bulmuştum; şakalaşıyorlardı. Çocuk katıla katıla gülerek O'nun altın saçlarını çekiyor, burnuna yapışıyor, ara sıra yumak elleriyle yüzüne küçük küçük tokatlar indiriyordu.

O da çocuklaşmış gibiydi; bir yandan kahkahalarla gülüyor, bir yandan da güya başını korumaya çalışıyordu. Bir aralık; bana baktı, gök parçası gözleri sevgi ve neşeden ışıl ışıldı:

"Çocukluk ne güzel şey. Çocuklar ne sevimli, ne tatlı yaratıklar değil mi? En çok hoşuma giden halleri nedir bilir misin? Riyakârlık bilmemeleri, bütün istek ve duygularını içlerinden geldiği gibi açıklamaları" dedi. Sonra Ülkü'yü derin bir şefkatle bağrına bastı; iki yanağından öptü. Ben bu öpücüklerde bütün çocuklara karşı olan sonsuz sevgisinin izlerini görür gibi olmuştum.

* * *

Başka bir gün, çocuk terbiyesinden konuşuyorduk, bu konudaki mütalâalarını şöyle izah ettiydi:

"Çoğu ailelerin ötedenberi çok kötü bir alışkanlıkları var; çocuklarını söyletmez ve dinlemezler. Zavallılar lafa karışınca, "Sen büyüklerin konuşmasına karışma" der, sustururlar. Ne kadar yanlış, hatta zararlı bir hareket. Halbuki, tam tersine, çocukları serbestçe konuşmaya, düşündüklerini, duyduklarını, olduğu gibi ifade etmeye teşvik etmelidirler; böylece hem hatalarını düzeltmeye imkân bulunur, hem de ileride yalancı ve riyakâr olmalarının önüne geçilmiş olur. Kısacası çocuklarımızı artık düşüncelerini, hiç çekinmeden açıkça ifade etmeye, içten inandıklarını savunmaya, buna karşılık da başkalarının samimi düşüncelerine saygı beslemeye alıştırmalıyız. Aynı zamanda onların temiz yüreklerinde; yurt, ulus, aile ve yurttaş sevgisiyle beraber doğruya, iyiye ve güzel şeylere karşı sevgi ve ilgi uyandırmaya çalışılmalıdır. Bence bunlar, çocuk terbiyesinde ana kucağından en yüksek eğitim ocağına kadar her yerde, her zaman üzerinde durulacak önemli noktalardır. Ancak bu suretledir ki çocuklarımız memlekete yararlı birer vatandaş ve mükemmel birer insan olurlar."

* * *

Burada umumi talim ve terbiye hakkındaki düşüncelerine de bir nebze temas edeceğim. Yukarıda 1924 senesi yazında, Samsun'da verilen bir çay ziyafetinde konuşulanların bir kısmından bahsetmiştik; toplantıda söz söyleyenler arasında, Kılıç Dede İlkokulu öğretmenlerinden Mustafa Behçet Efendi adında bir zat da vardı; bu sarıklı hoca efendi, tabiî kendi tahsil alanındaki ilmin büyüklüğünü belirterek, bütün felaketlerin, bu ilme değer verilmemesinden ileri geldiğini iddia etmiş, sözlerini Kur'an'dan ayetler okuyarak ve bunları yine kendine göre tefsir ederek kuvvetlendirmeye çalışmıştı.

Atatürk, verdiği nutkun sonunda, hoca efendinin mütalâalarına ve bu vesile ile belki ilk defa olarak, umumi terbiye konusuna da temas ederek demişti ki:

"Arkadaşlar; bugün eriştiğimiz netice, şüphe yok ki çok memnunluk ve umut vericidir. Fakat bu memnunluğu korumak, umutları gerçekleştirmek için bundan sonra dikkat edilecek noktalar da çoktur. Son söz söyleyen hoca efendinin beyanları vesilesiyle, arz edeyim ki; bunların arasında en önemli, en esaslı nokta terbiye meselesidir. Terbiyedir ki, bir milleti hür, müstakil, şanlı ve yüksek bir topluluk halinde yaşatır, yahut bir milleti kölelik ve sefilliğe sürükler.

Efendiler; terbiye, güdülen hedef ve gayelere göre çeşitlenir; mesela dinî terbiye, milli terbiye, milletlerarası terbiye. Ben burada yeni Türk Cumhuriyeti'nin, yeni nesle vereceği terbiyenin, milli terbiye olduğunu, kesin olarak, ifade edeceğim. Diğerleri üzerinde durmayacağım. Yalnız işaret etmek istediğim manayı, kısa bir misal ile açıklayacağım. Yeryüzünde üç yüz milyonu aşan Müslüman vardır; bunlar, ana, baba ve hocalarından terbiye ve ahlâk dersi almaktadırlar; fakat

esefle görülen gerçek olay şudur ki, bu yüz milyonlarca insan toplulukları şunun veya bunun esaret ve zillet zincirleri altındadır. Aldıkları manevi terbiye ve ahlâk onlara bu esirlik zincirlerini kırabilecek insanlık meziyetini verememiştir, veremiyor, çünkü terbiyenin hedefleri milli değildir.

Efendiler; milli terbiyenin ne demek olduğunu bilmekte artık bir gûna karışıklığa yer vermemelidir. Milli terbiye esas olduktan sonra da onun dilini, usulünü, vasıtalarını da milli yapmak, münakaşası kabil olmayan bir zaruret olur. Genç dimağları, milli terbiye ile geliştirmeye ve yükseltmeye çalışırken bir yandan da onları; paslandırıcı, uyuşturucu, hayali birtakım fazla şeylerle doldurmaktan dikkatle çekinmek lazımdır.

Efendiler; genç neslin dimağları yorulmadan her şeyi kavramaya elverişli bir halde gerçeklerle bezenmelidir."

* * *

Bugün Afrika'nın Kuzeybatısından, Asya'nın yakın ve uzak bölgelerine kadar başka milletlerin idaresi altında, sömürge hayatı yaşamakta bulunan birçok Müslüman toplulukların kurtuluşlarını sağlamak ve tamamlamak için milliyetçilik yolunda mücadeleye atıldıklarını; birer birer bağımsızlık elde ettiklerini görüyoruz. Bu sevindirici manzara karşısında, Atatürk'ün sözlerini hatırlamamak imkânsızdır.

Candan temennimiz; bu kardeş milletlerin, siyasi bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da, Atatürk'ün gösterdiği yolda yürümekte devam ederek, cehalet ve taassubun köleliğinden de sıyrılmaları, bu suretle tam ve gerçek kurtuluş saadetine erişmeleridir.

* * *

Atatürk kendisine yalnız Atam diye hitap edilmesini hoş karşılamazdı: "Benim soyadım ne Ata, ne de Türk, sadece. Bunun ikiye bölünerek söyleneceğini bilseydim başka bir soyadı alırdım" derdi.

* * *

Atatürk, çok derin sevgi ve saygı duygularıyla bağlı olduğu halk arasına karışıp serbestçe dolaşmayı, oturup eğlenmeyi isterdi. Fakat ilk yıllarda buna pek imkân bulamıyordu; gittiği umumi yerlerde bulunanlar, O'nu görür görmez –sanki bir kabahat işliyorlarmış gibi– eğlencelerini bırakarak birer tarafa çekiliyor, sakin ve hareketsiz oturuyorlardı. Kendisi bu halden çok sıkılıyor, üzülüyordu.

Ankara'da zamanla, hele şehir büyüyüp toplantı yerleri çoğaldıkça durum yavaş yavaş değişmeye, halktaki çekingenlik azalmaya başladı.

Artık sık sık Ankara Palas salonlarıyla pavyonuna, bahçe ve gazinolara giderek kalabalık arasına giriyor, herkesle beraber hoş vakit geçirmeye imkân bulabiliyordu.

İstanbul'da da öyle. Kışın Park Oteli salonları en çok devam ettiği yerdi; bazen Tokatlıyan ve Pera Palas otelleriyle Roznuvar, Gardenbar gibi gece kulüplerine de uğradığı olurdu. Yazın Büyükada'daki Anadolu kulübüne, Sarayburnu'ndaki gazinoya ve muhtelif bahçelerle plaj gazinolarına gider, yahut pek sevdiği Boğaziçi'nde motor gezintileri yapardı.

Böyle olmakla beraber, yine kendisini, alıştığı ve özlediği tam serbest hayata kavuşmuş saymıyordu; halinden şikâyetçi idi.

Ankara'da bir akşamüstü, günün işleri hakkında maruzatta bulunmak üzere Çankaya'ya çıkmıştım. O zaman henüz yeni Köşk yapılmamıştı. Eski Köşkte oturuyordu; kendisini bu Köşkün holünde buldum, yalnız başına bilardo oynuyordu.

Beni görünce elindeki istakayı bıraktı; yandaki koltuklardan birine ilişti; beni de karşısına oturttu.

"Nereden geliyorsun?" diye sordu. "Çarşıdan efendim"

"İşin mi vardı?"

"Hayır efendim. Karaoğlan'daki çiftlik mağazasına uğramıştım. Mağazanın önünde eski bir arkadaşıma rastladım, beraberce etrafı seyrederek ve konuşarak Samanpazan'na kadar yürüdük ve döndük; oradan arabaya bindim ve buraya geldim."

"Gördün mü ya? İşte ben bu kadarını da yapamıyorum. Sizin geçtiğiniz yerlerden ben ancak otomobille geçebiliyorum. Herkes gibi yaya yürümem imkânsız. Çok kere tecrübe ettim. Arabadan inince derhal etrafımı kalabalık bir meraklı kitlesi sarıyor; yol kapanıyor, trafik duruyor, araya polis de karışıyor ve tabiîdir ki bundan halkın çoğunluğu rahatsız oluyor. Ben de serbest yürümek imkânını kaybediyor, tekrar otomobile binip uzaklaşmak zorunda kalıyorum. Sebebi ne olursa olsun bu, benim için hoş bir şey değil çocuk."

Çok heyecanlanmıştı, gözlerini bir noktaya dikerek bir, iki dakika sustu. Belliydi ki sükûnete gelmeye ve konuyu değiştirmeye çalışıyordu; fakat yapamadı; tekrar aynı heyecanla derdini dökmeye devam etti:

"Yani ben burada bir nevi mahpus hayatı yaşıyorum." dedi. "Gündüzleri ekseriya yalnızım; herkes işinde, gücünde. Benim ise çok günler, bütün günümü değil, bir saatimi dahi dolduracak işim yok. Şu halde ya uyuyacağım, olmazsa kitap okuyacağım, yahut bir şeyler yazacağım. Arada biraz dinlenmek ve hava almak ihtiyacını duyarsam dediğim gibi şehrin içinde ve dışında ancak otomobil ile gezintiler yapacağım, sonra? Sonra yine bu hapishaneye döneceğim ve işte böyle kendi kendime bilardo oynayıp, sofra zamanını bekleyeceğim. Bari orada biraz değişiklik olsa, ne gezer? Bu sofra nerede kurulursa kurulsun, karşımda, aşağı yukarı hep aynı şahıslar, aynı yüzler, aynı sözler. Hasılı bıktım usandım çocuk. Ne ise şimdi bunu bırakalım; sende ne haberler var?"

Günlük haberleri arz ettim ve yanından ayrıldım.

Dışarı çıktıktan sonra da bilhassa son sözlerinin ruhumda uyandırdığı hazin yankılar devam ediyordu; bir kere daha şahit olmuştum: O eşsiz halk, hareket ve heyecan adamı –daima neşeli görünmesine rağmen– içinden çok muzdaripti.

Kurduğu yeni devletin bünyesine, kanuni yetki ve sorumluluklara dayanan, hakiki ve medeni bir idare sistemini yerleştirmek yolunda gösterdiği dikkat ve titizlik O'nu adeta âtıl bir duruma sürüklüyordu. Diğer yandan, bulunduğu yüksek mevkiin resmî icapları, özel hayatında, alıştığı ve istediği gibi yaşayıp oyalanmasına engel oluyordu ve aşikârdı ki bu sıkıntılar, hem memleketin Garp aleminden çok geri kalmış olmasından, hem de beşeriyetin büyük gaflet içinde ağır bir felakete doğru yuvarlanmakta olduğunu görmesinden doğan ızdıraba katılınca –bütün soğukkanlılığına rağmen– ara sıra böyle sinir buhranlarına kapılmaktan kendini alamıyordu.

* * *

Asayişi ve şahsını muhafaza vesilesiyle, halkı sıkıntıya sokacak ve onunla doğrudan doğruya temasını güçleştirecek şekilde sert tedbirler alınmasına katiyen rıza göstermezdi. Bu yüzden o işlerle görevli bulunanların bazen çok güç durumlara düştükleri oluyordu.

1925 yılının sonbaharındaydı; bilindiği gibi o yılın başında Güneydoğu illerimizde büyük bir isyan çıkmıştı; oralarda çeşitli şekillerde saf ve cahil halkı baskıları altında tutan bazı şeyh ve ağalar dıştan gelen kışkırtmalarla müstakil bir Kürdistan kurmak yolunda harekete geçmişlerdi. Bunlar asıl maksatlarını gizlemek ve memleketin diğer bölgesinde de taraftar kazanmak için "Din elden gidiyor" uydurmasını bayrak olarak kullanıyorlardı. Yapılan geniş askerî faaliyet sonunda bu hareket bastırılmış olmakla beraber sarsıntıları henüz tamamen yatışmış, yurdun her tarafında sükûnete kavuşulmuş değildi. Elazığ ve Ankara'da kurulmuş olan İstiklal Mahkemeleri hâlâ iş başında bulunuyor, yakalanmakta olan bir kısım fesatçı ve suçluların yargılanmaları ile meşgul oluyordu.

İşte böyle bir zamanda, eşsiz inkılâpçı, başında şapka, Kastamonu'dan başlamak üzere uzun bir yurt gezisine çıkmış, bu arada Bursa'ya da uğrayıp birkaç gün kalmıştı[13].

Bu gezi sırasında her geçtiği yerde vatandaşlara medeni kıyafet ve bilhassa şapka lehinde nutuklar veriyor, ekseriyetle müspet sonuçlar alıyordu. Bununla beraber alınan haberlerle yer yer meydana çıkan belirtilerden birtakım yobazların bu devrime karşı gelmek düşüncesiyle bazı hazırlıklarda bulundukları seziliyordu.

13 Gerek Şeyh Sait İsyanı diye anılan Şarktaki büyük isyan, gerek bu seyahat hakkında aşağıda geniş malumat vardır.

Atatürk Bursa'da "Temenyeri"ndeki Cumhuriyet köşküne misafir edilmişti. Köşkün şehir dışındaki dik ve virajlı yolu, tütün tarlaları arasından geçiyordu. Mevsim itibariyle tütün fideleri çok gelişmiş ve yükselmişti. Öyle ki, burada da bulunması muhtemel olan kötü niyetliler, tarlaların içine, görünmeden girip gizlenebilir ve virajlarda yavaşlayacak otomobile tecavüzde bulunabilirlerdi.

Muhafız komutanı sayın arkadaşım İsmail Hakkı Tekçe ile bu ihtimali göz önüne aldık[14]. Tedbir olarak yolun iki tarafına, bilhassa virajlara sık sık süngülü nöbetçiler koymayı münasip gördük. Bu iş için daha önce muhafız kıtasından Bursa'ya getirilip köşkün yakınındaki bir binaya yerleştirilmiş olan piyade bölüğü kullanılacaktı.

Atatürk Bursa'ya bir akşamüstü gelmiş, köşke çıkıncaya kadar hava iyice kararmıştı; tabiî bu durumda kendisi, bizim pek münasip ve isabetli bulduğumuz muhafaza tertibinin farkına varmamıştı. Ancak ertesi gün, şehre inişinde vaziyeti, yani, yolun süngülü nöbetçilerle sarıldığını görmüştü.

Köşke dönüşünde beni çağırmış. Gittim, ayaktaydı, kırgın ve kızgın görünüyordu. Yüzüme dikkatle bakarak sordu:

"Yoldaki hal nedir?"

Birdenbire şaşırmıştım, cevap veremedim; sözüne devam etti:

"Sen olsan ve buraya gelip benimle görüşmek istesen iki yanı süngülü askerlerle tutulmuş bir yoldan geçmek hoşuna gider miydi?"

Kekeledim:

"Efendim, bu tedbir yalnız siz geçerken alınıyor."

"Nasıl olursa olsun iyi bir şey değil. Esasen buna lüzum da yoktur; bir daha yapılmamalıdır; hatta kapıdaki resmî elbiseli polisleri de istemem. Lazımsa onların yerine siviller kullanırsınız. Hiç unutmayın; alınacak koruma tedbirleri halkı hiçbir suretle ürkütmeyecek ve rencide etmeyecek şekilde olmalıdır" emrini verdi.

Bunun üzerine dış kapıdaki resmî elbiseli polisler çekildi. Yoldaki tertipte de –esasına dokunulmadan– şöyle bir tâdil yapıldı: Nöbetçiler tarlaların içine alındı ve yüzükoyun yere yatırılarak yoldan görünmemeleri temin edildi.

Ertesi günü halk, Belediye Dairesi önünde çok kalabalık ve heyecanlı bir toplantı yaparak başlarındaki fesleri yırtıp yere atmışlar ve kimisi bulabildikleri şapka ve kasketleri giymiş, kimisi de açıkbaş olarak, gösteriler yapa yapa, serbestçe köşke kadar gelmişlerdi. Atatürk kapıyı açtırarak bu muazzam kalabalığı bahçeye aldırdı. Kendisi de köşkün önüne çıktı. Pek memnundu. Karşılıklı nutuklar söylendi; burada da bazılarının elinde kalmış olan fesler yırtılıp atıldı. Bu suretle neşe ve heyecanı son haddini bulan topluluk, büyük liderlerinin müsa-

14 İsmail Hakkı Tekçe ile ben gereken hazırlıkları yapmak üzere dört, beş gün evvel Bursa'ya gitmiştik.

adesiyle yavaş yavaş bahçeden çıkarak aynı gösterilerle şehre döndüler ve dağıldılar.

Bilindiği gibi Atatürk son yıllarda, yazın birkaç ayını Florya'da geçiriyordu.

Her gün çok kalabalık bir halk kitlesi ile dolup taşan bu plajda "Halk arasında huzursuzluk yaratır" diye hiçbir şekilde açık ve silahlı muhafaza tertibi alınmasına, hatta resmî elbiseli asker ve polisin bu işte kullanılmasına rıza göstermiyordu; verdiği kesin emir üzerine, yaverler ve polislerden başka muhafız kıtaatından alınan posta neferlerine bile sivil elbise giydirtiyordu.

Plajda bulunanlar; Deniz Köşkü'nü karaya bağlayan kısa köprünün önünden serbestçe geçiyorlardı; hiç kimseye, hiçbir nevi güçlük çıkarılmaması kati emirleri iktizasındandı.

Kendisi çok zaman, köşkün giriş kapısının hemen sol tarafında plaja açılan geniş pencerenin önünde oturuyor, öğle yemeklerini de ekseriya oradaki küçük masada yiyordu.

Hemen her gün –hem de plajın en kalabalık bulunduğu saatlerde– köşkten çıkıyor, mayolu veya giyinik halkın arasına giriyordu; yahut bir sandala binip denize açılıyor, çevresi halk ve bilhassa gençler tarafından sarılı olarak, uzun müddet denizde kalıyordu.

O, bu gezintilerden pek memnundu; çünkü dediğim gibi, öteden beri, büyük sevgi ve saygı ile bağlı olduğu yurttaşlarının arasında bulunmak, onlarla birlikte eğlenmek, neşelenmek O'nun başlıca zevki idi.

Fakat şahsını muhafaza ile görevli bulunanlar için durum öyle değildi. Onlar, ancak sivil memurlarla alabildikleri koruma tertiplerini bir türlü kâfi göremiyor, topluluğun arasına birtakım kötü maksatlı unsurların da katılabileceğini düşünerek daimi bir endişe ve huzursuzluk içinde bulunuyorlardı.

Bir gün Hükümetten şöyle bir haber gelmişti: Bulgaristan'da Atatürk'e suikastte bulunmak üzere, eski komitecilerden mürekkep bir çete kurulmuş. Bunun sınırımızdan geçirilip İstanbul'a sokulmasına çalışılıyormuş.

Kötü tesadüfe bakınız ki, o günlerde Bulgaristan'dan gelen bir vagonun altına gizlenmiş, hüviyeti meçhul bir "Bedavacı" da yakalanmıştı.

Filhakika çok kere bu gibi haberler alır, pek önem vermez, hele kendilerine hiç bahsetmezdik. Ama bu sefer vaziyet oldukça ciddi görünüyordu.

Temas halinde bulunduğumuz İstanbul Valiliği, bir taraftan hudut ve yol üzerindeki vilayetlerle müşterek tedbirler alırken, bir taraftan da o gece şehrin bütün otel, han, hamam, pansiyon, bekâr odası gibi yabancıların bulunduğu yerler ile şüpheli gördüğü bazı binaları, muhtelif polis ekipleriyle taramaya karar vermişti.

Keyfiyeti kendisine arz etmek mecburiyetini duydum ve valilikçe verilen ka-

rar tatbik edilip neticesi alınıncaya kadar 48 veya hiç olmazsa 24 saat dışarıya çıkmamasını ve birkaç gün için köşkün civarında, resmî elbiseli elemanlarla bazı sıkı tedbirler almamıza müsaade buyurulmasım istirham ettim.

Telaşlı halimizle alay eder gibi gülümsedi:

"Peki, peki çıkmam." dedi. Dedi ama arkasından hemen ilave etti:

"Fakat plajın serbest durumunu değiştirecek şekilde tedbirler alınmasına izin veremem, esasen buna lüzum dahi görmüyorum. Sakın öyle bir şey yapmayınız."

* * *

Köşkten çıkmamak yolunda verdiği sözü 24 saat kadar tutmuştu. Bu müddet zarfında valilik de kararlaştırdığı taramayı yapmış, müspet bir sonuç alamamıştı; diğer yerlerden de ilk haberi teyit edecek hiçbir malûmat gelmemişti. Buna bakarak, Hükümet tarafından bildirilen o haberin de, memleket dışında bulunan ve örtülü ödenekten elde edegeldikleri menfaati kaçırmamak için uydurma raporlar vermekten çekinmeyen emniyet ajanlarının hayal mahsulü olduğuna hükmetmek gerekiyordu.

Böyle olmakla beraber, biz tamamen müsterih olmak için mevcut koruma tertiplerine yenilerinin katılması lüzumu üzerinde duruyorduk.

Başyaver, muhafız komutanı ve diğer ilgililerle baş başa verdik, akla gelen bütün ihtimalleri göz önüne aldık. Eğer bir gün –ki o zamana kadar aklımıza gelmemişti– çete halinde bir topluluğun, şöyle, ya da böyle bir teşebbüsü karşısında kalırsak ne yapabileceğimizi düşündük.

Bu hususta iki ihtimal vardı:

1– Böyle bir topluluk köprüden ani bir hücumla köşke girmeye kalkışabilirlerdi.

2– Yahut Atatürk'ün plaja çıkıp halk arasına karışmasını beklerlerdi.

Bunun üzerine şu kararları verdik:

Köprünün üzerindeki ışık kulesinin elverişli bir yerine daima etrafı gözleyecek olan bir onbaşının kumandasında bir makineli tüfek koydurmak.

Plajda zaten mevcut bulunan ve gelen geçeni tetkik eden mayolu polislerin adedini arttırmak ve bunların bazılarına bornozlar giydirerek, bellerinde tabancalarını taşımalarını sağlamak.

Kararımızı derhal tatbik ettik, bu suretle biraz müsterih olmuş bulunuyorduk. Tabiîdir ki Atatürk bunlardan hiçbir zaman haberdar olmamıştır.

* * *

Büyük Komutan, askerî kıtaları teftiş ederken daima iki şeye dikkat ederdi: (Âdet haline gelmiş olan erlerin kılık kıyafeti ile pek meşgul olmazdı. Bilindiği gibi teftiş gününden evvel yapılan hazırlıklar neticesinde bunlar mümkün olduğu kadar düzgün olurdu.)

1- Erlerin sıhhat ve gıda durumu.

2- Önündeki birliğin harp kabiliyeti.

Ekseriya erleri omuzlarından iterek kuvvetlerini denerdi; basit teftişini bitirdikten sonra da mutlaka kıtaya -komutana verdiği bir mesele üzerinde- tatbikat yaptırarak birliğin harp bakımından ne kadar yetişmiş olduğunu tespite çalışırdı[15].

Öğrendiğime göre O; genç zabitliğinden beri kıta talim ve terbiyesinde daima bu ciddi, verimli ve pratik yolda çalışmıştı ve gösterdiği müstesna kabiliyet ve dikkat çeken başarılarıyla amirlerinin takdir ve itimatlarını kazanmış olduğundan kendisine her zaman rütbesinin tekabül ettiği kıtalardan çok yüksek birliklerde komuta vazifesi verilmişti.

Eski bir subay olup, sonradan İstanbul'da ithalat ve ihracat ticaretiyle meşgul bulunan sayın Bay Ziya Kılıç'ın bana lütfettiği bir yazılı ifadesinde, Mustafa Kemal'in daha çok genç yaşında ve küçük rütbede iken alay komutanlığı yaptığına ve nasıl çalışıp daha o zamanlar neler düşündüğüne dair kıymetli malûmat mevcuttur.

Bu ifadeyi -sayın sahibine teşekkürlerimi sunarak- aşağıya dercediyorum:

"Sene 1910. Üçüncü ordu merkezi olan Selanik'te 38. merkez alayının birinci taburunun üçüncü bölüğünde takım komutanıyım. Alay komutanımız miralay (albay) Sadeddin Bey gözlerinden rahatsız olduğundan izin almış ve bir gün alaydan ayrılmıştı. Aynı gün akşamı Kolordunun günlük emrinde şu haberi okuduk: 'Beşinci kolorduya mülhak erkânıharp (kurmay) kolağası (şimdiki kıdemli yüzbaşı derecesinde askerî bir rütbe) Mustafa Kemal Bey alay komutanlığı vekâletine tayin edilmiştir.' O zamanlar alaylar dört taburlu idi ve tabur komutanları binbaşı rütbesinde idi. Bir kurmay kolağasının böyle bir alay komutanlığına getirilmesi bütün komutanları şaşırtmıştı.

Bir gün sonra alay komutan vekilinin, alayı teslim almak üzere geleceği haber verildi; Alayımız kışla meydanında teftiş nizamı aldı, nihayet beyaz ata binmiş, uzunca boylu, gür, dik bıyıklı ve keskin bakışlı kurmay kolağası geldi.

Nizam gereğince en kıdemli tabur komutanı, alaya selâm vaziyeti aldırarak komutan vekilini karşıladı ve tekmil verdi.

Mustafa Kemal Bey alaya yaklaştı; gür bir sesle: 'Merhaba asker' dedi; o tarihlerde yoklama ve teftişlerde komutanlar, asker ile tanışmak için 'Selâmûn aleyküm' derler, askerler de 'Aleyküm selâm' diye cevap verirlerdi. Alışmadığı bu tek kelimelik hitap karşısında, asker biraz tereddüt ettikten sonra aynı kelime ile cevap verdi. İşte o tarihten sonradır ki, ordu bu tek kelimelik selâm usulünü kabul etmiştir.

15 Yazılarımın müteakip kısımlarında buna ait misaller vardır.

Mustafa Kemal Bey, iki saat gibi kısa bir süre içinde alayın bütün bölük komutanlarını, bölüklerine basit tatbikatlar yaptırmak suretiyle imtihana çekti; muvaffak olamayanları, derhal Selanik'te Alman albay Vaytman tarafından idare edilen ve onun adıyla anılan talimgâha göndererek yeni askerî usulleri öğrenmelerini temin etti ve kısa bir zamanda yaptırdığı tatbikatlarla 38. alayı, kolordu içinde numune haline getirdi; anlamıştık ki, bu 28 - 29 yaşındaki kolağası rütbelerin basit hudutları içinde kalacak ve ölçülecek insan değildir ve daha o zaman kendisine alay değil, tümen komutanlığı bile az gelirdi."

Sayın Ziya Kılıç, burada Mustafa Kemal'in Çanakkale'de Ordu Komutanı Mareşal Liman Fon Sanders ile vâki olan meşhur bir telefon konuşmasına temas ediyor:

"Bu tarihten ancak beş yıl geçmişti; Birinci Cihan Harbi içindeydik. Çanakkale'de 19. tümen komutanı bulunan albay Mustafa Kemal Bey, Ordu Komutanı Alman Liman Fon Sanders Paşa'ya, Anafartalar Muharebesi'ni kazandığı günün gecesi, muharebe neticesini ve geleceğini bildirirken Anafartalar grubunun selameti bakımından emir ve komutanın bir elde bulunması lazım geldiğine işaret ederek bu vazifeye kendisinin tayin edilmesini istemişti; Liman Paşa 'Grup Komutanlığı size çok gelmez mi?' diye sormuş, O da 'Az bile gelir' cevabını vermişti."

(Miralay Mustafa Kemal Bey'in bunun üzerine Anafartalar Grubu Komutanlığına tayin edildiği ve bu vazifeyi büyük başarı ile ifa ettiği bilinmektedir.)

Bundan sonra sayın Ziya Kılıç, sözü yine Selanik'teki 38'inci alaya naklederek oradaki hatıralarını anlatmaya devam ediyor:

"Bir gece tatbikatından sonra Selanik'in doğusunda bulunan Karaburun istikametinde yürüyüş yapmıştık; Mustafa Kemal Bey, Alayın başında, bizlerin önümüzde yürüyordu; ufukta aydınlık başlamış, güneş doğmak üzereydi. Birden, 'Çocuklar;' dedi. 'Nerede ise şafak sökecek. Yıllarca bu vatanın ufuklarında doğacak bir şemsi tabanın [parlak güneş] tuluğunu bekledim, bakalım bu sabaha.'

Güneş doğdu, fakat geceden kalan bulutlar berraklığını peçeliyordu. Mustafa Kemal tekrar konuştu: 'Hayır, hayır. İntizarında bulunduğum böyle müzlim bulutlarla mestur olan bir güneş değildir. Ben vatan ufkunda her türlü bulutlardan âri, parlak bir güneşin doğuşunu bekliyorum ve bekleyeceğim.' Biz bilâihtiyar dirseklerimizle birbirimize dokunduk; anlayamadığımız bir muamma karşısındaydık. Bu muammayı ancak 1923 senesinde Cumhuriyetin ilanıyla çözebilmiştik.

Yine böyle bir yürüyüş sabahı bize, 'İki sene önceye kadar akşam yoklamalarında askere, 'Padişahım çok yaşa' diye bağırtırdık; söyleyin bana, bizi yediren, içiren, giydiren, millet değil midir, şu halde kimin yaşaması lazımdır?' diye sormuştu. Bu sorunun cevabını da kendi kendimize yine o gün vermiştik."

II.

Birinci Dünya Harbi'ne girişimiz hakkındaki düşünceleri * Bu harbin seyri yolunda Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya yazdığı rapor * Veliaht Vahdettin Efendi ile Almanya'ya gidişi * Mağlubiyetimiz ve Mondros Mütarekenamesi üzerindeki mütalâaları * Bu hususta Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile yaptığı telgraf münakaşası ve aldığı tedbirler * Genç Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğu'nun akıbeti hakkındaki görüşü * Cepheden dönüşünden sonra İstanbul'daki faaliyeti * Anadolu'ya geçişi, Erzurum ve Sivas kongreleri * Temsil Heyeti Reisi olarak Ankara'ya gelişi * Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ve Milli Misak * Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplanma yeri hakkındaki münakaşalar * Bu Meclisin İngilizler tarafından dağıtılması ve İstanbul'un işgali * Nihayet Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kurulması * Sevr Muahedesi * Cumhuriyet idaresi üzerinde Rauf Bey ve arkadaşları ile yaptığı görüşme.

Artık kati olarak, bilinmektedir ki Atatürk, Birinci Dünya Harbi'ne, durumun nasıl gelişmekte olduğunu iyice görmeden girmek taraflısı değildi. O, acele etmemek, beklemek, fırsat kollamak, harbe girilecekse askerî durum ile siyasi olayların inkişafına göre en münasip zaman ve tarafı seçmek ve tabiî millet ve memleketimizin hayat ve menfaatlerine en uygun şartları da, kesin olarak sağladıktan sonra girmek fikrindeydi.

Avrupa'da harp patladığı zaman, kurmay yarbay olarak Sofya elçiliğinde ataşemiliterdi; düşüncelerini resmî, hususi her vasıta ile ilgililere de bildirmekten çekinmemişti. Ne yazık ki, sözlerini dinleyen olmamıştı.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu, başında bulunanların bir olup - bittisi ile harbe katılınca her şeyi unutmuştu. Şimdi kutsal bir vazife, bir vatan görevi karşısındaydı. Başka her türlü düşünceleri bir tarafa atarak yurtseverliğin ve askerliğin icabını yerine getirecek, ordumuzun başarıya ulaşması için elinden geleni yapacaktı.

İsteği ile Sofya ataşemiliterliğinden ayrıldı; yurda döndü; tümen, kolordu, ordu komutanı olarak cepheden cepheye koştu. Çanakkale'de; Arıburnu ve Anafartalar'da, Kafkas cephesinde çok önemli başarılar kazandı. Öyle ki; eğer O'nun bu olağanüstü başarıları olmasaydı, bizim taraf, daha o zamanlar yenilmiş olacaktı.

Çanakkale müdafaasında yarattığı harika, dünya askerlik tarihinin nadir şaheserleri arasında müstesna bir yer almıştır.

* * *

Atatürk bundan sonra da harbin seyri ve muhtemel neticesi hakkındaki berrak düşüncelerini, devleti idare edenlere, tam bir medeni cesaretle ve bütün çıplaklığıyla açıklamaktan ve selamet yollarını göstermekten geri durmamıştı.

Yedinci Ordu Komutanı iken 20 Eylül 1917 tarihinde, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya, ordunun ve memleketin acıklı ve tehlikeli durumu hakkında gönderdiği mühim bir rapor bu konuda bilhassa anılmaya ve incelenmeye değer bir mahiyet taşımaktadır.

Atatürk raporuna:

"Umumi vaziyet hakkındaki âcizane mütalâalarımı aşağıda arz ediyorum.

Memleketin mukadderatını idarede sorumlu ve ilgili olan zatı devletlerinin ifadelerimi hiçbir bedbinliğe ve telâşe hamletmeyerek kemali itidal ve ciddiyetle telâkki edeceklerine olan itimadım, mülâhazalarımı, ihata edebildiğim en geniş mikyasta, tasvire saik olmuştur" sözleriyle başlamakta, ondan sonra mütalâalarını –özet olarak– madde madde şöyle sıralamaktadır:

"1– Memleketin umumi hali her şeyden önce, dikkati çekmektedir; halk ile idare arasındaki bağlar sarsılmıştır. Evlerinde kalanlar –ki kadınlardan, âcizlerden ve firarilerden ibarettir– her bakımdan Hükümetten uzak kalmakta menfaat görüyorlar; çünkü, mülki ve askerî idareler bunların emekleri ile elde ettikleri, kendilerinin hayatlarını idameye bile yeter miktarda olmayan mahsullerini, inat ve ısrarla, istemek ve almak mecburiyetindedirler. Hükümet anarşiye sürüklenen umumi hayatı idareden tamamen âciz bir hale düşmüştür; bu yüzden adalet ve hakkaniyete aykırı hareketlerde bulunmak zaruretini duymakta, böylece ahalinin nefretini arttırmaktadır. Zabıta kuvveti yoktur; memurlar, ihtiyaç derdiyle, irtikâba alışmışlardır. İhtikâr ve suistimaller almış, yürümüştür. Adalet cihazı işleyememektedir. İaşe, ticaret ve iktisat işleri müthiş bir süratle çökmeye başlamıştır. Bir para meselesi, yani kâğıt paraya olan itibar ve itimatsızlık, ortaya çıkmış bulunuyor; bu dert, ahalide ve memurda geleceğe karşı emniyet duygusunu yok etmektedir. Kısaca; harp devam ettiği takdirde, karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her yüzden çürüyen, büyük saltanat binasının, bir gün, birdenbire, içinden ve toptan çökmesi ihtimalidir.

2– Umumi askerî durumda, harbin yakında biteceğine dair bir işaret mevcut değildir. Müttefiklerimizin askerî darbelerle düşmanlarımızı sulha zorlamaları artık bahis konusu olamaz. Almanlar sevkulceyş idaresini 'geliniz bizi mağlûp ediniz' esasına bağlamışlardır. Düşmanlarımızın birbirinden ayrılmayacakları ve kendilerine göre emin bir sonuç alıncaya kadar harbi devam ettirebilecekleri görülüyor. Bütün bunlardan, 'harp daha devam edecektir ve onu sona erdirmek bizim partinin elinde değildir' neticesini çıkarmak lâzım gelir."

Atatürk, raporunun 3. maddesinde ordumuzun umumi durumunu tasvir ediyor; bu konuda; "Ordumuz harbin ilk devirlerine nispetle fevkalade zayıftır. Birçok orduların mevcutları lazım olan miktarın beşte biri gibidir. Memleketin insan menabii, noksanı ikmale muktedir değildir," diyor; sonra cephelerdeki vaziyeti ayrı ayrı tahlil ediyor ve şu hükümleri veriyor:

Garpta düşmanla doğrudan doğruya temasımız yoktur. Ancak payitahtımızın cihan ile olan deniz muvasalası yüzünden ve çevresinin memleketin en zengin mıntıkası olması bakımından bu cepheye, düşman tarafından, hayati darbelere teşebbüs edilmesi ihtimal dahilindedir.

Kafkasya'daki askerî vaziyet tavakkuf halindedir; herhangi bir sebeple, Ruslar burada tekrar faaliyete geçerlerse, bunu men veya tahdit etmek, bizim kuvvetimize tâbi olmayan bir meseledir; Ruslar kendi hazırlıkları ve vasıtaları nispetinde iş görürler ve bunların müsait olmadığı yerde dururlar.

Irak'ta İngilizler hedeflerini elde etmişlerdir; daha ileriye gitmeleri için siyasi, iktisadi ve askerî sebepler yoktur. Mamafih tekrar harekete geçer ve muvaffak olurlarsa, kayıplarımıza, mesela Musul da katılmış olur; bu da umumi hayata katî bir darbe mahiyetinde olamaz; denilebilir ki, umumi vaziyet âdeta değişmemiş olur. O halde bu cephede beklemekten başka bir şey yapamayız.

Sina ve Hicaz cephelerine gelince; düşman, burada henüz askerî ve siyasi hedeflerini istihsal etmemiştir ve anlaşıldığına göre, bunları elde etmek için hararetle hazırlanmaktadır. Hulâsa; bu vaziyette yapılacak şey, düşmanın Cenup cephesinden gelecek asıl taarruzuna, başarı imkânı vermemek, bu arada Garpta da ciddi taarruz ihtimalini gözden uzak tutmamak olmalıdır. Durum bu halde iken mesela son kuvvetlerle Bağdat'ın istirdadını düşünmeye imkân yoktur.[16]

Çünkü en kuvvetli düşman Sina'dadır ve bunun cazibesine kapılmamak kabil değildir; kaldı ki, Bağdat teşebbüsü için kuvvet de yoktur. Bu işe girişecek orduların mevcutları, pek zayıf ve kıymetsiz olup daha iki ay yürüdükten sonra –çünkü ordu bütün ağırlıklarıyla ancak karadan yürüyerek toplanma mıntıkasına gidebilir– biraz mübalâası ile hadameden ibaret bir kitle haline gelir; düşmanın Bağdat'a demiryolu ve gemilerle yetiştireceklerine; Şahturla ve deve ile mukabele edilemez."

4. maddede, her yönden Büyük Adam, bizim için beliren hayati tehlikeyi bertaraf etmek yolunda düşündüğü tedbirleri açıklıyor:

"Umumi duruma bu kısa göz atıştan çıkardığım netice; artık her şey bitmiştir ve bulunacak bir çare kalmamıştır, zemininde değildir. Böyle kötümser bir kanaatin düşmanların ve tehlikelerin en vahimi olduğunu izaha hacet görmem. Kurtulma imkânı mevcuttur. Ancak isabetli tedbirleri bulmak lâzımdır. Bence bugün takip olunacak kararlar şunlar olmalıdır:

Jandarmayı kuvvetlendirmek, memurları ve mümkün olduğu kadar adliyeyi ve her halde iaşe işleri ile ticari ve iktisadi işleri yoluna koymak, suistimalleri, hiç olmazsa, asgari hadde indirmek. **O suretle ki, memleket sağlam bir üs halinde bulunmalıdır ve harbin devamı, yeni külfetlere ve kayıplara sebep olursa, elimizde kalacak mıntıkaları ve halkı dayanıksız, çürümüş bir durumda bulmamalıyız.**

16 O zaman böyle bir düşünce ve hazırlık vardı ve bu hareketi Alman kumandanlarından general Falkenhayn tertip etmekteydi.

Askerî siyasetimiz bir müdafaa siyaseti, yani elimizde bulunan kuvvetleri, hatta bir tek neferi son ana kadar saklamak siyaseti olmalıdır.

Sina ve Hicaz cephesi bir Osmanlı komutanının emrine verilmeli, bütün askerî ve dahili kuvvetler, yani sevk ve idarenin asli hatları ile beraber geri hizmetleri ve vilayetlerle aşiretlerin idaresi bu komutanın elinde bulunmalıdır; General Falkenhayn yalnız askerî komutan vaziyetinde kalmalıdır."

Atatürk bundan sonra, Yedinci Ordunun ve diğer kuvvetlerin Cenup cephesine indirilmesini ve düşman daha evvel taarruz etmezse, bizim taarruz etmemiz veya müdafaada kalmamız şıklarından birine, ancak bu kuvvetler tayin edilen yerlere vardıktan sonra, karar verilebileceğini yazıyor; Suriye'nin heyeti umumiyesiyle General Falkenhayn'a verilemeyeceği meselesinde Almanları kırmak ve onların lüzum ve kuvvetlerini ihmal etmek gibi kısa bir mülâhazaya kapılmadığına itimat edilmesini rica ediyor ve içinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlarla beraber olarak kurtulmak zaruri ise de Almanların bu zaruretten ve harbin uzamasından faydalanarak bizi müstemleke haline sokmak ve memleketimizin bütün kaynaklarını ellerine almak siyasetine muarız olduğunu ifade ederek General Falkenhayn'ın bu yoldaki faaliyetine açık misaller veriyor.

Atatürk; bugün bile, yalnız bizim değil, birçok millet ve memleketler için çok kıymetli ve önemli tavsiyeleri de kapsayan raporunu; gerek Hükümet ve gerek halk içinde yapılacak işlerin alelade bir mesele değil, birinci derecede bir memleket müdafaası meselesi olduğunu tekrarlayarak bitiriyor.[17]

* * *

Atatürk; raporunu gönderdikten birkaç hafta sonra 1917 yılı Ekim ayı içinde, Yedinci Ordu Komutanlığından ayrılıp İstanbul'a gelmiş ve 15 aralık 1917 tarihinde Veliaht Vahdettin Efendi (son padişah VI. Mehmet) refakatinde Almanya'ya gitmiştir.

Orada harbin neticesi hakkında görüşünü Almanya'nın en yüksek askerî ve siyasi şahsiyetlerine de açıklayarak, aleyhlerine dönmüş olan harp talihini değiştirmeye artık muktedir olmadıklarını askerce ve bütün teferruatıyla ifade ve izah etmiştir.

Bütün bunlardan anlaşılan hakikat şudur ki; Atatürk –o sıralarda bilhassa Almanlar tarafından çok kullanılan tabirle– nihai zafere inanmamaktadır; fakat raporunda da ifade ettiği gibi yeise de kapılmış değildir. Bizim taraf için mukadder gördüğü yenilgiden sonra dahi yalnız başımıza bir kurtuluş hareketine girişerek,

17 Bu rapor *Vatan* gazetesinin 10 Kasım 1953 tarihli sayısında aynen neşredilmiştir. Ayrıca bakınız: Atatürk'ün tamim, telgraf ve beyannameleri, IV (1968), s. 2-8.

varlığımızı korumayı imkân dahilinde görmektedir ve bu maksatla kuvvetlerimizi, boş yere harcanmaktan ve milli bünyeyi büsbütün zaafa düşmekten kurtarmak için çırpınmaktadır.

Almanya'dan döndükten sonra hastalanmış ve tedavi için Viyana ve Karlspad'a gitmiştir. Avdetinde, ikinci defa olarak Yedinci Ordu Kumandanlığına tayin edilmiş ve 18 Eylül 1918 tarihinde, yani umumi bozgundan bir ay kadar evvel Filistin'de bulunan ordusuna iltihak eylemiştir.

* * *

Nihayet bir yandan Atatürk'ün önceden görüp ifade ettiği gibi Almanya'nın ve diğer müttefiklerimizin orduları yer yer çözülürken Güney Cephemizde –O'nun büyük raporunda önemle işaret eylediği– düşman taarruzu da vaki olmuş, yine O'nun bütün uyarmalarına rağmen, çok zayıf ve dağınık kalmış olan ordumuz bozguna uğramıştır. Bu bozgundan emrindeki kuvvetlerin mühim bir kısmını kurtaran tek komutan yine O olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen dağılmasına yol açan bu yenilginin âmilleri arasında, Türk'ten gayri unsurların kahraman ordumuzu hainice arkadan vurmalarının önemli yeri olduğunu ilave etmeliyim.

* * *

Halep'te çok cesurca bir hareket ve sokak savaşı ile Halep'in Kuzeybatısında İngiliz - Arap kuvvetleriyle yaptığı çetin muharebede mahalli bir zafer kazandıktan sonra düşman askerlerini, aşağı yukarı bugünkü güney sınırımız üzerinde –ki güneyde Türk çoğunluğu ile meskûn mıntıkanın hemen hemen ucunda bulunuyordu– durduran da O olmuştur. Bu hususta kuvvetlerine verdiği emirde "Düşman bu hattın ilerisine geçmeyecektir" diyordu ve nitekim Mütarekeye kadar geçmemiştir de.

* * *

Atatürk, o günlere ait olayları da içine alan bazı hatıralarını, 1926 yılında, Ankara'da *Hakimiyeti Milliye* ve İstanbul'da *Milliyet* gazetelerinde yayınlanmak üzere, ünlü yazarımız Falih Rıfkı Atay'a not ettirmiş ve bazı vesikalar da tevdi etmiştir.

Bu notlar ve belgeler, o tarihte tefrika şeklinde kısmen yayınlanmış ve sonradan 1955 yılında Sel Yayınları tarafından bir kitap halinde neşredilmiştir[18]. İleri ve derin görüşlü Büyük Vatanperverin, yenilgimiz karşısında neler düşündüğünü, Mütareke şartlarını nasıl karşıladığını, bunun üzerine daha neler tasarladığını, ordunun ve silahların, imkân nispetinde, mahfuz kalması, güneyde; halkının bütünü denebilecek derecede büyük çoğunluğu Türk olan yurt parçalarının düşman

18 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul 1955.

Levent Şakirerdi Arşivi

işgali altına düşmemesi için, şahsi kararları ile ne gibi tedbirler aldığını, kısaca ilerisi için düşündüğü hareketi hazırlamak yolunda nasıl gayret sarfettiğini, buna karşılık İstanbul'daki hükümetin, ne derin bir acz ve gaflet içinde bulunduğunu gösteren bu hatıra ve vesikalar; dikkatle ve tekrar tekrar okunmaya değer kıymettedir.

Bu not ve belgelerin; üzerinde durduğumuz konu ile ilgili parçalarını aşağıya alacağım:

Atatürk notlarında; Halep'in kuzeybatısında –üzerine gelen düşman kuvvetlerini yenerek durdurmak suretiyle– tespit ettiği hattan bahsederken, gerek Erzurum, gerek Sivas kongrelerinde, bu hattı, milli hudut olarak kabul ve teklif ettiğini, daha sonra Ankara'da Milli Misakı da ona göre tanzim eylediğini ifade etmekte ve sözüne devam ederek: "İtiraf ederim ki ben de milli hududu, biraz Wilson prensiplerinin insani maksatlarına göre ifadeye çalıştım; o insani prensiplere istinadendir ki, Türk süngülerinin müdafaa ve tespit ettiği sınırları müdafaa etmişimdir. Zavallı Wilson, anlamadı ki süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin müdafaa edemediği hatlar, başka hiçbir prensiple müdafaa edilemez" demektedir.

Lozan Sulh Konferansı'nda muhtelif mecburiyetlerden ötürü, bu hududun temini mümkün olamamış, yalnız o hattın kuzeyinde, fakat Lozan'da kabul edilen sınırın güneyinde kalan Türk ekseriyeti için Hatay milli kültür ve benliklerini koruyucu özel bir idare tesisi sağlanmıştı.

Atatürk bu idareyi daima muvakkat telâkki etmiş, Türk süngüsünün çizdiği tabiî sınırı, hiçbir an unutmamıştır ve ileride ayrıca tafsilâtiyle anlatacağımız veçhile, son yıllarında bu meseleyi de hallederek, gözlerini fani hayata kapamıştır.

* * *

Mağlubiyetimiz tahakkuk ettiği günlerde Talât Paşa'nın başkanlığında bulunan Kabine istifa ederek Müşir (mareşal) Ahmet İzzet Paşa sadrazam olmuştu. Birkaç gün sonra da Talât Paşa ile eski Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver, İttihat ve Terakki Fırkası erkânıyla beraber, memleketi terk etmişlerdi; bu arada güneydeki Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Alman Generali Liman Fon Sanders Paşa da bu vazifeden ayrılmış, yerine tayin edilen Atatürk, Adana'ya gelerek grup komutanlığını üzerine almıştı.

* * *

Atatürk notlarında kabinenin değişmesi olayına da dokunarak diyor ki:[19]

"Halep'te bulunduğum günler zarfında memleketin genel durumunu kendi kendime mülâhaza ettim. Vaziyet şu idi: Müttefiklerimiz ve biz partiyi kaybetmiştik; fakat Türkiye için mesele, bütün varlığını kaybetmek sonucuna varacak ka-

19 Notlardaki bazı kelimeler günümüzde kullanılan karşılıkları ile değiştirilmiştir.

dar tehlikeli idi. O tarihte düşünülecek şey, kaybolduğuna şüphe kalmayan partiyi iade etmek olamazdı, yalnız varlığımızı korumak için en çabuk ve kesin çarelere başvurmakta tereddüt etmemeliydik. Hatta bu uğurda bütün müttefiklerimizden ayrı olarak, icap ederse yeniden vaziyet almak zaruri olabilirdi.

Halbuki harbi bu neticeye götüren o günkü kabineden böyle bir hareket beklemek beyhude idi. Derhal bu kabineyi düşürmek, onun yerine benim de düşündüğüm tarzda iş görebilir yeni bir kabineyi iktidar mevkiine getirmek lüzumuna kani oldum. Şunu da ilave etmeliyim ki, tasavvurlarımı tatbik edebilmek için bu yeni Kabinede mutlaka bütün ordunun komutası bana tevdi olunmak lüzumuna da kanaat etmiş bulunuyordum.

Vaziyet buhranlı olduğundan ve alınacak tedbirlerin çok ciddi ve çabuk alınması lazım geldiğinden bu mütalâamı telgrafla Padişah Vahdettin'e bildirdim. Yeni kabine için Sadrazam olarak İzzet Paşa'yı ve Nezaretlere (Vekâletlere) de arkadaşları isimleriyle tavsiye etmiştim. Aynı telgrafta kendimin de bu kabinede Harbiye Nazırı (Milli Müdafaa Vekili) olarak bulundurulmaklığımı çok samimi bir dille istedim. Padişaha bu müracaatımdan, kabine için tavsiye ettiğim zevata da ayrıca malûmat verdim.

Çok geçmedi, Talât Paşa Kabinesi istifa etti. İzzet Paşa'nın riyasetinde yeni kabine kuruldu. Bu yeni kuruluşun benim iş'arımla ilgili olup olmadığı hakkında bir şey diyemem. Ancak tavsiye ettiğim arkadaşlarımın mühimleri kabineye girdiler. Yeni kabinenin kuruluşundan hemen sonra Sadrazam Paşadan aldığım bir telgrafname hatırımda kaldığına göre şu cümle ile bitiyordu: 'Badessulh (Sulhtan sonra) refakatimiz eltaf-ı süphaniyeden (Allahın lütuflarından) memuldur.' Bu telgrafa verdiğim cevapta şunları anlatmaya çalıştım: Ben sulhun çabuk gelemeyeceğini, sulha kadar çok buhranlı ve mühim vaziyetler karşısında kalacağımızı ve bu güçlükler içinde vatanıma ciddi hizmetler etmek kabil olduğunu anladığım içindir ki Harbiye Nezareti makamını istemiştim. Yoksa sulha erişildikten sonra onun huzur ve sükûnu içinde Harbiye Nezareti vazifelerini benden çok mükemmel yapacak kıymetli zevat olduğunu bilirim. Buna göre (badessulh refakatimizi) hiç de zaruri, hatta lüzumlu saymıyorum."[20]

Ne garip tecellidir; sonradan duymuştuk ki, Atatürk'ü her zaman kendisine muhalif, hatta rakip saymakla beraber üstün zekâ, celâdet, yüksek kabiliyet ve olgunluğuna hürmetle takdir beslemekten dahi geri durmadığı anlaşılan eski Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili, rahmetli Enver Paşa memleketten ayrılırken, alakalılara: "Benim yerime Mustafa Kemal Paşa'yı getiriniz. Bu durumda ancak o bir şey yapabilir" demiş.

20 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, 1955, s. 62, 63.

Atatürk'ün fani hayattan çekilişinden bir gün sonra rahmetli Hüseyin Cahit Yalçın *Yedi Gün* dergisinde yayınladığı bir yazıda şahidi olduğu bu tavsiyeyi şöyle açıklamıştı:

> Mağlubiyet tahakkuk etmişti, harbi yapan Kabine mevkiini terk ediyordu. Zihinlerde ve ruhlarda endişe ve ıstırap vardı; Enver'in (Paşa) sesi hâlâ kulaklarımdadır; Padişaha istifasını götürecek Talât Paşa'ya 'Harbiye Nezareti için Mustafa Kemal'i tavsiye et, Harbiye'ye O gelmelidir. O'ndan başka orduyu toplayacak kimse yoktur' diyordu. Padişah, Harbiye Nezaretine Mustafa Kemal'i getirmedi, fakat, O, kendisini daha yüksek bir makama kendisi getirdi...

Atatürk anlatmaya devam ediyor:

"Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'nı üzerime aldıktan sonra, düşündüğüm esaslı noktalar şunlardı: Doğrudan doğruya elim altında bulunan kuvvetleri, geçirdikleri bütün badirelere rağmen, hakiki kuvvet haline getirmek; düzenlemek, teşkil etmek, takviye etmek. Hicaz seferi kuvvetini, Maan kuvvetlerini hiç de hesaba katmayı düşünmedim. Onların zaten esirliğe mahkûm olduklarını iki sene evvel Cemal ve Enver paşalara anlatmıştım.

Musul civarında bulunan Altıncı Orduyu istifade edilebilir halde görmek isterdim. Bu maksat ile bu ordunun komutanıyla doğrudan doğruya muhabereye giriştim. İstanbul ve Çanakkale civarında bulunan kuvvetlere ümit bağlamıyordum.

Şark'ta Azerbaycan ve İran'da bulunan ordular ile hiçbir temas ve münasebetim yoktu; onlar için de henüz bir şey düşünecek halde değildim.

Aden kapısını zorlayan Sait Paşa fırkasının mevcut olduğunu bile hatırlamıyorum. Fakat her şeyden önce elim altında bulunan iki ordunun arzu ettiğim tarzda takviyesi halinde, bütün felaketlere rağmen Türk sesinin işittirilebileceği kanısında idim. Bu yolda işe başladım. Bütün görüşlerimi anlamış, bana, her ihtimale karşı yardım etmeye söz vermiş, zevat vardı; bu tiynette olmayanlar da vardı. Onları birer suretle bertaraf ettim; mesela menzil (konaklama) müfettişi Avni Paşa –ki sonradan bahriye nazırı ve vekâleten harbiye nazırı olmuştur.– Ben ve arkadaşlarım, bu esaslı görüş noktası üzerinde çaba harcar iken İstanbul'dan şu emri aldım:

Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'na;
Karargâh
2729

İtilaf devletleri ile yaptığımız mütareke şartları aşağıya dercedilmiştir. Malûmat alınması ve her ordunun kendine ait hususları derhal tatbik etmesi lâzımdır; bu bapta lüzum görüldükçe izahat ve talimat verilecektir.

Sadrazam ve Başkomutanlık
Kurmay Başkanı
İZZET

Bu emirle bildirilen Mütarekenamenin şartları cümlece malûmdur. Onu ben size tekrar etmeye lüzum görmüyorum. Bu mütarekenameyi baştan sonuna kadar inceledikten sonra bende beliren kanaat şu idi: Osmanlı Devleti, bu mütarekename ile kendini kayıtsız, şartsız düşmanlara teslim etmeye muvafakat etmiştir. Yalnız muvafakat etmiş değil, düşmanların memleketi istila etmesi için yardım etmeyi de vaad etmiştir. Bu beni hazin düşüncelere sevk etti. İstedim ki, İstanbul Hükümetini biraz tenvir edeyim; buna çalıştığımı zannederim. Fakat bu zemin üzerinde iki muhtelif zihniyet ve telakki kendini gösterdi. Ben size bunu hikâye etmeyeyim; tercih ederim ki, şimdiye kadar kısmen malûm olmuş olan vesikaları aynen tevdi edeyim. O vesikalar, benim bu dakika söyleyeceklerimden çok kuvvetlidir. Bunları okuduğunuz zaman göreceksiniz ki, ben, yapılan Mütarekenamenin sakatlığını gördüm ve bu sakat noktaların tashihine çalışmak lüzumuna kani olarak alakadar makamlara söyledim. Bu mütarekename, olduğu gibi, tatbik edildiği halde, memleketin baştan nihayete kadar işgal ve istilaya uğrayacağı kanısını ortaya attım. Düşmanların her dediğine semi'nâ ve ate'na (işittik ve uyduk) demekten doğacak durumun, bütün Türkiye'ye bu istilacıların hakim olması sonucunu vereceğine şüphe edilmemek lazım geldiğini ve bir gün Osmanlı kabinesinin düşmanlar tarafından tayin edileceğini anlattım. Bunun için hiç de kehanete (gaipten haber verme, falcılık) lüzum yoktu. Kendini zayıf ve aciz gören insanlar, nispeten kuvvetli ve azimli insanlardan merhamet dilendikleri zaman mutlaka, kendilerine acındıracaklarına kani olmak için bilmem ne his ve sıfatta olmalıdırlar..."

Şimdi bu mütarekenamenin şartları hakkında Atatürk ile Sadrazam İzzet Paşa arasında yapılan telgraf muhaberesine ait vesikaları, tarihlerine göre sıralayacağım. Şunu da arz edeyim ki, bu vesikaların asıllarındaki bazı kelimeleri, yine bugünkü karşılıkları ile değiştirmiş ve içlerindeki, o zamanın birtakım boş resmî tabir ve unvanlarını da çıkarmış bulunuyorum.[21]

21 Bu vesikalar için bakınız: Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul 1955, s. 70-82

Başkomutanlık Genel Kurmay Başkanlığı'na

Numara Adana'dan

565 3.11.1334 (1918)

Mütareke şartlarını havi emri aldım. Her ordunun kendine ait hususları derhal tatbik etmesi emir buyuruluyor. Uygulamaya başlanabilmek için şartlann pek umumi olan bazı maddelerinin açıklanmasını istemeye mecburiyet görüyorum. Bu maddeleri sırasıyla arz edeceğim:

1– Madde 10: Toros tünellerinin galipler tarafından işgali maddesinin açıklanması lazımdır.

Toros tünelleri denilen tüneller en son açılan iki tüneldir; işgal edilecekler yalnız bunlar mıdır? İşgalin mahiyeti o kısımdaki hattın işletilmesine de şamil midir? Yoksa muhafaza tertiplerinden mi ibaret kalacaktır? Büsbütün ayrı bir grup teşkil eden Amanos tünelleri de bu arada mıdır? Toros tünellerini tutacak işgal kuvvetlerinin miktarı nedir ve nereden gelecektir?

2– Suriye hududunu; Suriye vilayetimizin kuzey sınırı saymakla beraber, bu hususta başka bir noktai nazar ve karar var ise bildirilmesi icap eder. Suriye'de bıraktığımız ve bizimle irtibatı olan hiçbir kıta yoktur. Hicaz'da bir seferi kuvvetimiz vardır, onunla telsizle dahi irtibatımız yoktur.

Kilikya havalisinin Adana vilayetinin önemli bir kısmını içine aldığı malûm ise de sınır meçhuldür; bunun da açıklanması icap eder.

3– Terhise dair olan kesin kararların diğer icraat ile pek ziyade ilgisi vardır. Şartnamenin 20'nci maddesinde zikredilen talimat nereden ve ne vakit alınacaktır? Bu hak tamamen Hükümetimize mi, yoksa galiplere mi aittir?

4– Mütareke şartlarından her ordunun kendine ait olanları uygulamaya başlaması emir buyurulduğuna göre; galiplerle birlikte düzenlenmesi icap eden hususlarda galiplerin müracaatını beklemeden, tarafımızdan heyetler gönderilerek mütarekeye başlanması mı talep buyurulmaktadır?

Bahsedilen maddeler hakkında lazım gelen izahat alınıncaya kadar ittihazına girişilen tedbirleri aşağıda arz ediyorum:

Yalnız mükâleme (konuşma) heyetleri teşkili,

Grup mıntıkasındaki sahillere konulan torpilleri taramak veya kaldırmak hususunda istenilecek yardımı yapmak için bir denizci müfrezesinin hazırlanması;

Harp esirleri ile Ermeni esir ve mevkuflarının nakline ait tertipler,

Kadrosu en genç erlerden doldurulmak üzere kuvvetli bir tümen teşkili ve jandarmanın takviyesi,

Fazla askerî madde ve malzemenin Toros kuzeyine nakli ve hiçbir suretle tahrip edilmesine meydan verilmeyecek tedbirler alınması,

Demiryolu işletme işlerinin, Alman sivil memurlarının dahi çıkarılacağına göre, tanzim edilmesi (Grup bu yolda İstanbul'dan azami yardım bekler).

Terhis edilecek kuvvetlerimize ait teçhizat, silahlar, cephane ve sair vasıtaların toplanma ve biriktirilmesi için alınan tertiplerden ibarettir.

MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Ordulan Grubu Komutanlığı'na

Harbiye 567

4-5.11.1334 (1918) 1505

C. 3.11.1334 tarih ve harekât 565

1– Toros tünellerinin İtilâf Kuvvetleri tarafından işgali yalnız bir muhafaza mahiyetini taşır. İşletme işleri, kontrol altında olarak, size aittir. Mütareke metninde yalnız Toros tünelleri yazılıdır. Eğer Amanos tünellerini de işgal etmek isterlerse Mütareke metninde yalnız Toros zikredilmiş olduğundan bahsederek Amanos'un işgal edilmemesinde ısrar edilir ve Umumi Karargâha haber verilir. İşgal Kuvvetlerinin nereden geleceği ve miktan İngiliz komutanı tarafından bildirilir.

2– Suriye'deki garnizonların teslimi maddesi ihtiyaten yazılmış bir maddedir. Herhalde bugün cephede bulunan kıtalar, bu hususta katiyen bahis mevzuu değildir. Suriye'de terk edilmiş bulunan Hicaz seferî kuvvetine, Birinci Kuvve-i Mürettebeye, Maan dolayındaki kıtalara, mütarekenin kendilerine ait maddesi hakkında, Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı tarafından emir verilmesi lâzımdır. Bunun için İngiliz telsiz telgrafından istifade olunur. Bugün cephede bulunan kıtalar Mütarekenamenin beşinci maddesi mucibince, yeni sevkulceyş kararlaşıncaya kadar bugün bulunduğu hatta kalacaktır. Kilikya hududu, icap ederse bildirilecektir.

3– Terhise, yeni vazülceyşe ait kararlar ve yirminci maddede zikredilen talimat size buradan verilecektir.

4– Zikredilen hususlarda galiplerin müracaatını beklemek lazımdır.

5– Alınmasına girişilen ilk tedbirler muvafıktır.

Başkomutanlık Kurmay Başkanı

İZZET

Levent Şahverdi Arşivi

Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'na

Adana

5.11.1334 (1918)

Pek aceledir.

C. 4/5.11.1334 tarih ve 567/1505 numaralı emre.

1– Toros tünellerinin işgal kuvvetlerinin miktarı İngiliz Komutanlığı tarafından bildirilir buyuruluyor. Bu kuvvet; mesela, icabında bütün Anadolu'yu hükmü altına geçirecek dahi olsa müsaade edilecek midir?

2– Suriye'deki garnizonların teslimi maddesi, ihtiyaten yazılmış bir maddedir, buyuruluyor, münasip cümleler ile cephede bulunan kıtaların bu hususla alakası olmadığı izah ediliyor. Benim telakkilerime göre; bu maddenin İngilizler tarafından bizi iğfal için konulmuş olduğuna ve Hükümet murahhaslarının imzalarını attıkları mütareke şartlarının, iki tarafça başka başka telâkki edildiğine şüphe yoktur. Çünkü aynı maddede, cephede bulunan kıtaların Suriye'de bulunmadığı telakkisine karşı, İngilizler, bu geceki raporla tafsilâtı arz edileceği veçhile, Suriye kıtasında bulunuyor diye Yedinci Ordunun teslimini teklif etmişlerdir.

İcap ederse bildirileceği irade buyurulan (Kilikya) hududunu sormaktan maksadım, bu tarihî ismi ve bunun sınırını resmen kabul eden Hükümetin, bu mıntakayı gösteren İngilizce Atlas'ta (Kilikya) mıntakasının doğusunda Suriye kuzey sınırının Maraş kuzeyinden geçtiğini, nazarı dikkate alıp almadığını anlatmaktı. Çünkü bana göre, Adana ismi yerine Kilikya tarihî adını koyan İngiliz Hükümetinin, Suriye hududunu da, Kilikya kuzey hududunun doğuya temdidinden ibaret kabul ettiğine şüphe yoktur. Bu zan Irak hududunun İngiliz Komutanı tarafından Altıncı Orduya gönderilen haritada, Siirt'ten geçtiği gösterilmiş olmasıyla da kuvvetleniyor. İngilizlerin birkaç günden beri İskenderun'a asker çıkarmaktan ve Halep'te milyonlarca erzak var iken oradaki kuvvetlerini beslemek için erzak biriktirmekten bahsetmeleri de İskenderun'un, Kilikya mıntakasını gösteren haritada Suriye ve Kilikya hudutları üzerinde bulunuşundandır. Pek ciddi ve samimi olarak, arz ederim ki mütareke şartları arasında kötü telâkki ve anlayışları yok edecek tedbirler alınmadıkça orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek olursak onların ihtiraslarının önüne geçmeye imkân kalmayacaktır.

Yıldırım Ordular Grubu Komutanı

MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na

Numara 2735 — Harbiye'den 5.11.1334 (1918)

Altıncı Ordu Komutanlığına verilen emrin suretidir: Mütarekename mucibince İngiliz Irak ordusu komutanlığının ne Musul'u işgale, ne de Irak'ı istediği gibi tefsire salahiyetli olmadığı, İskenderun'un İngilizler tarafından işgaline dair Mütareke metninde bir kayıt bulunmadığı Mondros'taki Visamiral Galtrop'a yazılmıştı. Onun ifadesine atfen gelen cevapta, Musul ve diğer mevki hakkında bir daha böyle kötü anlayışa yol açan hareketlerde bulunulmaması için İngiliz orduları komutanlarına emir verilmesinin hemen Londra'ya yazıldığı bildiriliyor. Binaenaleyh keyfiyetin nazikâne surette İngiliz orduları komutanlarına tebliği, Londra'dan verilecek emri beklemeleri hususunun temini.

Sadrazam ve Başkomutanlık
Kurmay Başkanı
İZZET

Mustafa Kemal'in bahsettiği raporuna verilen cevap:

Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na

Sadaret Konağı 5.11.1334
(Sonradan)

4/11/1334 tarihli ve 650 numaralı rapora:

Mütarekename hükümlerince İngilizlerin İskenderun'u işgale hak ve yetkileri yoksa da Halep civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan faydalanmak istemeleri de muhik bir talep mahiyetindedir. Mütarekenamede, bir hayli maddeleri tâdil ederek vaktin darlığından dolayı bize yalnız sözlü olarak izahat ve teminat verebilen İngiliz murahhasının bu centilmenliğine karşılık bir cemile olmak ve Yunanistan'ın faaliyet alanına çıkarılmamasını sağlamak ve kolaylaştırmak üzere İskenderun limanından İngilizlerin erzak v.s. göndermek hususunda istifade ve İskenderun - Halep yolunu tamir etmelerine müsaade etmekte –ordunun vaziyetince de– bir mahzur görmüyorum. Bu limandan ve yoldan faydalanmasını temin etmekle, İskenderun liman ve şehrini kendilerine bırakmış olmuyoruz. Liman ve şehir yine bizde kalacak, askerî ve sivil Hükümetimiz (?) her şeyimiz yine yerli yerinde bulunacak. Onlar yalnız limandan ve yoldan sırf bir misafir sıfatıyla istifade edebileceklerdir.

Keyfiyetin tarafınızdan İngiliz Suriye Ordusu Komutanlığına bildirilmesi...

Sadrazam ve Başkomutanlık
Kurmay Başkanı
İZZET

Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'na

No. 579 Adana, 6.11.1334 (1918)

Geciktiren idam olunur.

Altı saat ara ile alınan biri açık, diğeri şifreli 5.11.1334 tarihli iki adet telgrafınızın içindekileri uygulamak için durmaya ve düşünmeye lüzum gördüğümü itiraf ederim.

İngilizlerin Halep dolaylarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan istifade etmek istemeleri muhik değildir. Çünkü İngilizlerin eline geçmiş bulunan Halep ilinde ve şehrinde milyonlarca erzak olduktan başka, Mütareke şartnamesinin 21'inci maddesine göre gerçekten Halep'teki İngiliz ordusuna iaşece yardım etmek lazım gelirse pek çok erzaka malik bulunan Kilis ve Antep dolaylarından hususi tertip ve tedbirler ile erzak satılabilir. Sizi temin ederim ki maksat Halep'teki İngiliz ordusunu iaşe etmek olmayıp, İskenderun'u işgal ve İskenderun - Kırıkhan - Katma yoluyla hareket ederek Antakya - Diricemal - Ahterin hattında bulunan Yedinci Ordunun geri çekilme hattını kesmek ve bu orduyu, Altıncı Orduya Musul'da yapıldığı gibi, teslim olmaktan kaçınamayacak bir duruma sokmaktır.

İngilizlerin Ermeni çetelerini bugün Islâhiye'de faaliyete geçirmiş olmaları da bu zanna kuvvet verecek niteliktedir.

İngiliz murahhasının centilmenliğini ve buna karşılık bu tarzda cemile gösterilmesini idrâk ve takdir nezaketinden yoksun bulunduğumu arz ederim.

Yunanistan'ın faaliyet alanına çıkarılmamasını sağlamak için İngilizlerin İskenderun ve İskenderun - Halep yolu üzerinde yerleşmelerindeki mantıki münasebeti anlayamadığım gibi bu hususta müsamahayı da bilakis mahzurlu görüyorum.

Binaenaleyh keyfiyetin, tarafınızdan İngiliz Suriye ordusu komutanına tebliğine vasıta olmakta mazurum. İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker çıkarmaya girişecek İngilizlerin ateşle karşılanıp durdurulmasını ve Yedinci Orduya bugün bulunulan hatta gayet zayıf bir ileri karakol tertibatı bırakarak kısm-ı küllîsini Katma - Islahiye istikametinde hareket ettirerek Kilikya hududu içerisine girmesini emrettim.

İngilizlerin aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerini İngilizlerden ziyade haklı gösterecek ve buna karşılık cemile gösterilmesini içine alacak emirleri hüsnü tatbika (iyi uygulamaya) yaradılışım müsait olmadığından ve halbuki Başkomutanlık Kurmay Başkanlığının içtihadına, hare-

ketlerimi uyduramadığım takdirde birçok suçlamalar altında kalmaklığım tabiî bulunduğundan komutayı hemen teslim etmek üzere yerime tayin edeceğiniz zatın süratle emir ve tebliğini bilhassa istirham ederim.

Yıldırım Orduları Grubu Komutanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na

Harbiye
6.11.1334 (1918)

C. 781 ve 782 Şifreye.

1– İskenderun'a çıkacaklara karşı tarafımızdan silah kullanılmasına emir verilmiş olması Devletin siyasetine ve memleketin menfaatlerine katiyen aykırı olduğundan bu yanlış emrin derhal tashih olunması tavsiye olunur. Mütareke şartlarının kötü yorumundan ve kötü uygulanmasından ve çeşitli tâbirlerden doğmuş güçlükler görülmüştür. Mütarekede bu müsait olmayan hükümleri kabul ettiren gaflet değil, kesin mağlûbiyetimizdir. Devlet bugünkü durumun mütehammil olduğu (taşıyabileceği) siyasi teşebbüslerde bulunmakta ve basan ummaktadır. Şurası samimi olarak ifade olunur ki, bu nazik zamanda, Devletin âtisine büyük etkisi olan hareket ve münasebetlerin cephede tarafınızdan ifası, ziyadesiyle emniyeti mucip olacağına şüphe yoktur. Bununla beraber nazik olan bugünkü durumda ahvalin münakaşasına ve gecikmelere tahammülü olmayıp ordulara tarafımızdan verilen talimatlara, katî surette uymak icap eder ve Grubun, lağvı emrinin icrası kabildir. Alıkonulması münasip görülen karargâha Yedinci Ordu Karargâhı adı verilir ve fazla olanlar kaldırılır. Gruptaki müfettişlerin ve sair zevatın Yedinci Ordu unvanıyla dahi kazanılmış hakları mahfuz olduğundan iş zamanında hizmetten çekinmeleri umulmaz.

Sadrazam
AHMET İZZET

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya

Adana'dan
7.11.1334 (1918)

C. Şifreli iki mâruzâtıma cevap olan 6.11.1334 tarihli şifreye.

1– İskenderun'a çıkacaklara karşı silah kullanılması hakkında verdiğim 5.11.1334 tarihli gizli emrin ilgili maddesini aynen bildiriyorum:

"İngilizlerin çeşitli bahanelerle İskenderun'a asker çıkararak Yedinci Ordu kıtalarını zor duruma sokmak istediklerini anlıyorum. Buna meydan vermemek için Üçüncü Kolordu İskenderun'a kuvvet çıkarılmasını, Yirminci Kolordu için birinci maddede yazılan harekât son buluncaya kadar icap ederse ateşle meneyleyecektir."

Sözü edilen birinci madde ise Yirminci Kolordu külli kısmının Katma-Subaşı hattının kuzeyine geçmesine aittir. Bu hareket sona erdiğinden silah kullanılması hakkındaki emrin uygulama zamanı geçmiştir, bununla beraber emriniz üzerine oradaki komutana yeniden mahsus talimat verilmiştir.

2– Dünün kötülüklerinin mirası olan bugünkü elverişsiz durumdan Devletimizi kurtarmak yolunda, başarılı olması umulan siyasi teşebbüslerde, Allah'ın lûtuflarına mazhar olmalarını bütün ruhumla niyaz ederim. Cephedeki hareket ve münasebetlerin tarafımdan ifası hususunda gösterilen samimiyetten şüphe etmem ve bu samimiyet ve teveccühe itimadımın derecesi, memleketin kurtarılması yolunda bana verilen vazifelerin tatbikine ait fiili hareketlerde kendini gösterecektir.

3– Bugünkü durumun nazikliğini, bütün mahiyeti ile ve pek açık bir surette takdir edebileceğime, emniyetinizin tükenmesi kadar beni üzecek bir şey yoktur. Vazife ifasında mutlaka memleketin selâmetini hedef tutan tarzı icra etmenin ve bunun lüzumlu kıldığı bazı istirhamlarda bulunmanın geciktirme sebebi mahiyetinde telâkkiye uğratılmamasını hassaten rica ederim.

MUSTAFA KEMAL

Mustafa Kemal Paşa yukarıdaki şifreli telgrafının 4. maddesinde Grup kargâhının Yedinci Ordu Karargâhı durumuna getirilmesi hakkındaki emre cevap olarak Yıldırım Orduları Grubu adının "Yıldırım Grubu" şeklinde muhafazasına müsaade edilmesini istemektedir.

Yedinci Ordu Komutanlığı'na

No. 24 8.11.1334

Bugün Britanya Hükümetinden aldığı emre uyarak Visamiral Galtrop, İskenderun şehrinin General Allenbi tarafından bildirilecek müddet zarfında teslimini, aksi takdirde, General şehri, zorla işgal edeceğinden bu hususta İskenderun'daki kıta komutanına acele talimat verilmesini istemiştir; Mütarekenamenin yedinci, onuncu ve on birinci maddeleriyle şehrin teslimi teklifine hak ve salâhiyetleri olduğuna ve harbe devamdan, katî surette, âciz bulunduğumuz aşikâr olup İskenderun şehri için, güç hal ile akdine muvaffak

olduğumuz Mutarekenin feshedileceği de muhakkak bulunduğuna göre, müracaat vukuunda, şehrin boşaltılıp teslim olunması için icap edenlere acele talimat verilmesi lazımdır.

İskenderun limanından ve Halep şosesinden istifade edebilecekleri teklif edilmiş iken böyle dehşetli bir cevaba mâruz kalmaklığımızda İskenderun komutanına ilk müracaatlarına sert ve soğuk bir cevap verilmesinin büyük tesiri olduğu katiyen melhuz olduğundan, meyus olmamak şartıyla, aczimizin göz önünde bulundurulması ve hareketlerimizin buna uydurulması memleketin selâmeti için elzemdir.

Sadrazam
AHMET İZZET

Sadrazam İzzet Paşa Hazretlerine

Adana,
8.11.1334

İskenderun şehrinin İngilizlere teslimi hakkındaki 8.11.1334 tarihli emriniz alındı. İskenderun limanından ve Halep şosesinden istifade edebilecekleri hakkında İtilâfçıların vuku bulan ilk müracaatlarına, tarafımızdan, sert ve soğuk bir cevap verilmiş olduğu hakkındaki düşünceye sapışın ne sebepten doğduğu anlaşılmamıştır.

Muhtelif sebep ve bahanelerle İngilizlerin İskenderun'u işgal için vuku bulan ilk ve son müracaatlarına oradaki komutan tarafından, talimatımıza uygun olarak, verilen cevap, pek ziyade nazikâne ve Hükümetin bize tebliğ ettiği Mütareke şartnamesi münderecatına ve emirlerinize tamamen mutabık olduğu Grupça, vesikalara dayanılarak iddia olunur. Bu bapta sert ve soğuk cevap alındığı Britanya Hükümetinin murahhasları tarafından dahi söylenmiş olduğuna dair bir kayıt ve işaret yoktur. Binaenaleyh İngilizlerin dehşetli bulduğunuz en son cevaplarının sebeplerini başka yerde aramak lazımdır ve yavaş yavaş bütün memleketi istilaya kadar varacak olan böyle dehşetli cevapların tekrarlanacağına şüphe olmadığından arz ettiğim sebeplerin derin düşüncelerle nazarı muhakemeye alınması lüzumunun arzını vazife addederim.

Halep'te bulunan İngiliz Komutanı, istifade etmelerini istedikleri İskenderun - Halep şosesini emniyet altında bulundurabilmek için kıtalarımızın Kilis - Payas hattının kuzeyine alınmasını İngiliz Başkomutanlığının İstanbul'a teklif ettiğini ve vakit kaybına mahal kalmamak üzere Halep - İskenderun şosesinin şimdiden keşfine müsaade olunması lüzumunu bildirmiştir.

Altıncı Ordu Kumandanlığının 7.11.1334 tarihli raporu da tabiî tarafınızdan görülmüştür. Bu raporun içindekilere göre İngilizlerin "Nusaybin - Cerablus - Halep" şimendiferlerini işgale işaret olan ve İngiliz Ordusu Başkomutanının Musul'un derhal terki ve aksi takdirde zorla gireceği hakkındaki teklifi ne suretle yorumlanacaktır? Görülüyor ki, meselenin, tarafımızdan İngiliz murahhaslanna karşı vuku bulduğu zannolunan soğukluğa yüklenmesine mahal yoktur.

Bu mütalâaları bildirmekten maksadım şudur: Her ne sebebe dayanarak olursa olsun, İngilizlerle yapılan Mütarekenin imza altına giren mazbut şekli Osmanlı Devletinin siyanet ve selameti için kâfi mana ve mahiyette değildir. Bu maddelerin mühim ve şamil anlamlarının bir an evvel tesbiti lazımdır. Yoksa İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu tarzda, mukabelede devam edildiği takdirde bugün Payas - Kilis hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizler tarafından, yarın, Toros'a kadar olan Kilikya mıntakasının ve daha sonra Konya -İzmir hattının işgali lüzumu tekliflerinin birbirini takip edeceğine ve neticede ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idaresi ve hatta Osmanlı Vekiller Heyetinin Britanya Hükümeti tarafından intihabı lüzumu gibi tekliflerin karşısında da kalmak uzak bir ihtimal değildir. Âcz ve zaafımızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tâyin ve tahdit etmek lazım geleceği kanaatini muhafaza ederdim. Yoksa Almanya ile müttefik iken, sonuna kadar devam etmek halinde, büsbütün hezimete uğranıldığına göre İngilizlerin haliyle bulabilecekleri neticeyi, onlara, kendi yardımımızla bağışlamak tarihte Osmanlılık için ve bilhassa şimdiki hükümet için pek kara bir sayfa vücuda getirir.

Şayet hükümetçe İngilizlerle, ciddiyet ve samimiyetine inanılabilecek, bir gizli ittifak yapılmış veya yapılması kuvvetli bir ihtimal derecesinde bulunuyorsa bu hususun bizce bilinmemesi tabiî bizi yanlış muhakemelere sevk edebileceğinden, mümkün ise bu bapta, ima suretiyle olsun, aydınlatılmamızı rica ederim. Vatanın akıbeti ile endişede olmaktan doğan ve samimi olduğuna şüphe edilmemek lazım gelen işbu mütalâalarımın münakaşa mahiyetinde, telakki edilmek temayülünde bulunulmamasını da rica ederim.

Bilhassa sizce anlaşıldığına kani bulunduğum ve icap edenlere arz ve iblâğını memleketin selâmeti icabı kabul ettiğim içtihatlarıma uymaktan nefsimi alıkoymaya muktedir değilim.

MUSTAFA KEMAL

Atatürk'ün bu muhaberede ve bilhassa son telgrafındaki bütün teşhisleri, maateessüf, en az zamanda tahakkuk etmiş ve bütün Kilikya ve civar vilayetler ile İzmir, Antalya, Afyon, Eskişehir, Çanakkale, Bursa mıntakaları ve hatta, pek feci surette İstanbul ve civarı işgal altına alınmış ve İstanbul'daki Hükümet tamamen müstevlilerin emrine girmiştir.

* * *

Burada 15, 20 yıl öncesine dönüp Atatürk'ün yetiştiği, son senelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu nasıl bulduğunu ve onun hakkında neler düşündüğünü –yakından bildiklerime dayanarak– anlatmak istiyorum. O Müstesna Varlığın, kendini bilecek yaşa gelip de memleket işleriyle ciddi surette alakadar olmaya başladığı yıllarda yurdumuzun genel siyasi durumu şöyle idi:

Üç kıtaya yayılmış olan geniş Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında, Padişah İkinci Abdülhamid'in sıkı istibdat idaresi hüküm sürüyordu; Genç Türkler bu idareyi kaldırmak için harekete geçmişler, canla başla çalışıyorlardı.

Türk'ten gayri unsurlarda –ki bazı yerlerde çoğunluk halinde idiler ve dünyada gittikçe kuvvetlenen milliyetçilik ve özgürlük ile egemenlik cereyanlarının cazibesine kapılmışlardı– çoktan beri belirmiş olan imparatorluktan ayrılma hareket ve teşebbüsleri günden güne artmakta ve şiddetlenmekte idi.

İmparatorluğun çevresinde, evvelce ondan koparak kurulmuş olan küçük ve haris devletlerle emperyalist gayeler peşinde koşan uzak, yakın büyük devletlerden her biri –tabiî kendi hesaplarına– bu, gözleri dönmüş unsurlardan birisini tutmakta, onları durmadan kışkırtarak ve silahlandırarak yer yer geniş isyanlar çıkartmakta, icabında da –aralarındaki rekabetleri bir yana iterek– her türlü hak ve hakikatları çiğnemek suretiyle, kendilerini müştereken himaye etmekte idiler.

Bilhassa Rumeli'de dağlar, isyancıların kurdukları eşkıya çeteleri ile dolu idi. Bunlar, köylerden başka, vakit vakit kasaba, hatta büyük şehirlere de inip tedhiş hareketlerinde bulunmaktan ve oralarda dahi hükümet kuvvetleriyle müsademeye tutuşmaktan çekinmez hale gelmişlerdi.

Ayrıca şehirlerde bazı büyük binalara, şimendifer istasyonlarına ve kalabalık pazar yerlerine saatli bombalar koyuyor, demiryollarını dinamitle tahrip ediyorlardı; takip ettikleri gaye, memleketi asayişsizlik içinde göstermek ve büyük devletlerin, o zaman mevcut bazı ahitnamelerden faydalanma yoluyla müdahalelerine zemin hazırlamaktı.

Ortadoğu'da, Yemen, Hicaz ve Suriye'de dahi yerli halk arasında imparatorluk aleyhinde sık sık birtakım kımıldanışlar, büyük - küçük isyancı hareketler görülmekte idi.

Türk milletine gelince, bu sabırlı ve cefakeş millet, başında bulunanların –imparatorluğu ayakta tutmak gayretiyle verdikleri emirlere uyarak– kıtadan kıtaya koşuyor, içte ve dıştaki düşmanları ile boğuşuyor, bu yüzden mütemadiyen zayıf ve fakir düşüyor, Batı'daki ilerleme hareketlerinden de nasipsiz kalıyordu.

Ne hazin tecellidir ki, milletimiz giriştiği çetin çarpışmaların sonunda, bazen başarılar kazansa bile "Düveli Muazzama" denilen insafsız ve ileride kendi başlarına aynı dertlerin gelmesi mukadder olan sömürgeci imparatorlukların gafil diplomatları tarafından birtakım dolambaçlı tertiplerle vaziyet daima aleyhine sonuçlandırılıyordu.

Bir aralık ordudaki genç subayların –ki bunların arasında Mustafa Kemal pek mümtaz bir yer tutuyordu– önderliği altında yapılan kesin bir devrim hamlesiyle istibdat idaresi yıkılmış, hürriyet ilan edilmiş ve İkinci Meşrutiyet idaresi kurulmuştu. Biraz sonra da bir irtica teşebbüsü neticesinde Abdülhamid tahttan indirilmişti.

Böylece imparatorluktaki elim karışıklıkların son bulacağı, bütün unsurların hak eşitliği ile nizam, asayiş ve emniyet içinde beraberce yaşamalarının sağlanabileceği, dışardan beslenen emperyalist heveslerin de zamanla söneceği umulmuştu.

Maateessüf bu umut da boşa çıkmıştı; pek az süren bir durulmadan sonra silahlı ayaklanmalar ve çete faaliyetleri yeniden başlamıştı. Bunlara paralel olarak, memleketimiz üzerindeki dış emeller de, daha açık, daha kesin, daha hızlanmış ve saldırgan bir hal almıştı.

Belli idi ki, o şanlı ve muazzam Osmanlı İmparatorluğu tâ temelinden sarsılmıştı. Dünyada imparatorluklar aleyhindeki fikir cereyanları da durmadan yayılıyordu. Bu durumda onu, ne yapılırsa yapılsın, kuvvetle ayakta tutmaya imkân kalmamıştı, er geç yıkılıp çökmeye, dağılmaya mahkûmdu.

Genç ve gerçekçi Mustafa Kemal, bu akıbeti, yüreği sızlayarak, görmüştü ve o zamana kadar yapılan şekilde, mücadeleye devam etmenin yalnız Türk Milletini her gün biraz daha yıpratmaktan başka bir sonuç vermeyeceğine inanmış bulunuyordu.

Binaenaleyh artık bu beyhude boğuşmaya son vermek, diğer unsurlar arasından, her bakımdan büyük Türk milletini, gelecekteki hayatı hesabına, mümkün olduğu kadar zinde bir halde çekip çıkarmak lazımdı.

Bunun için düşündüğü çare şu idi: Yerinde ve icabında, Türk ulusunun yüksek menfaatleriyle öz yurdunu en iyi ve en geniş ölçüde temin edecek siyasi uzlaşmalar yolunu tutmak, bu esas düşünce ile zaten dağılmak üzere bulunan İmparatorluğun yavaş yavaş tasfiyesini ciddi surette göze almak, siyasetimizi ona göre düzenlemek.

Bu, elbette ki hazin bir karar olacaktı ama zaruri idi, aksi halde büyük milletimiz, çökecek imparatorluğun yıkıntıları altında ezilecek, başlı başına dinç ve bağımsız bir devlet kurmak şansını da kaybetmek tehlikesine düşmüş olacaktı.

Atatürk'ün bana defalarca söylediğine göre, memleketimizin hakiki durumu ile cihanda belirmiş fikir cereyanlarının aldığı istikamet hakkındaki görüşlerini ve ilerisi için düşündüğü tedbirleri, o zaman temas edebildiği yetkili kimselere de açıkça ifade etmişti. Fakat bir sürü hayaller peşinde koşmaktan sağduyuları uyuşmuş olan bu rical, kendisini asık bir çehre ve aşikâr bir kötümseme edası ile dinlemişlerdi. Öyle ki, az daha O'nu, O Eşsiz Vatanperveri bir devlet haini ilan edeceklerdi.

* * *

Zaman ilerlemiş, yukarıda bahsettiğimiz büyük, küçük devletlerin saldırmaları neticesinde çıkan Batı Trablus'u ve Balkan harpleri, İmparatorluğu yer yer çökertmişti. Bu arada bilhassa Rumeli'nin Türklerin çoğunlukta bulunduğu çok kıymetli parçaları da dahil, en büyük kısmı elimizden çıkmıştı.

* * *

Nihayet katıldığımız Birinci Cihan Harbi ve fecî akıbet. Bu harpte Büyük Komutan Mustafa Kemal –bilindiği gibi– bulunduğu cephelerde, düşmanların bile hayranlıkla karşıladığı harikalar yaratmış, millet ve ordumuz da beşer takatinin üstünde gayret ve fedakârlıklar harcamıştı. Ne çare ki genel idarenin bozukluğu ile beraber yukarıda da işaret ettiğimiz gibi müttefik cephelerinin çözülmesi neticesi, mağlûp olmuştuk. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen dağılmasına yol açan bu elim olayın âmilleri arasında Türk'ten gayri unsurların kahraman ordumuzu hainice arkadan vurmalarının önemli yeri olduğunu ilave etmeliyim.

Şimdi, maateessüf aziz milletimiz çok yorgun, adeta bitap bir halde, Büyük Dâhi'nin yıllarca evvel anlatmaya çalıştığı tehlike ile yani tamamen yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyordu.

Mustafa Kemal bu vahim durum karşısında dahi –yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi– ümitsizliğe düşmüş değildi. Çünkü ümitsizlik, bir fert için de, bir millet için de felaketlerin en büyüğü idi. O, bu görünüşteki imkânsızlıklar içinde dahi azim ve cesaret sahibi bir yurtsever için yapılacak çok şey olduğu kanısında idi.

O'na göre, milletimizin –ülke itibariyle layık olduğundan daha küçük olsa bile– her bakımdan öz malı olan topraklar üzerinde hür, bağımsız, kuvvetli ve itibarlı bir yeni devlet kurması hâlâ mümkündü. Bu yolda, icap ederse kendi deyimi ile Galiplere karşı yeniden vaziyet alınabilir ve başarı elde edilebilirdi. Çünkü emindi ki, içinden tanıdığı ve taparcasına sevdiği büyük milleti, kısa zamanda ilk şaşkınlıktan silkinecekti ve tekrar öz yurdunda egemenliğini kurtarmak ve kur-

mak için gereken her türlü fedakârlığı yapmaya azimli bir duruma yükselecekti. Bu inançla yukarıdaki muhabereden de anlaşılacağı gibi, kendi cephesinde ilk hazırlık olarak elde kalan kuvvet silahları, yurdun daha emniyetli yerlerine çekmek yolunda başarılı gayretler harcamış, merkeze de bu hususta teklif ve tavsiyelerde bulunmuştu.

Bu sıralarda Yıldırım Orduları Grubunun lağvedilmesi ve sadaretten (başvekillik) istifa eden Ahmet İzzet Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a doğru yola çıktı.

Vapurla Haydarpaşa'dan İstanbul'a geçerken bir müddet dalgın ve nemli gözlerle heybetli düşman zırhlılarını seyretmiş, sonra yaverine dönüp: "Geldikleri gibi gideceklerdir!" demişti.

Kendisi İstanbul'un o zamanki hazin manzarasını şöyle tasvir etmektedir:

"İstanbul sokakları, düşman askerleri ile dolu. Boğaziçi, toplarını sağa-sola çeviren düşman zırhlıları ile örtülü. Denizin mavi suları görünmüyor âdeta. Birçok duygulu İstanbullular, ancak ekmek ve yiyecek almak için evlerinden çıkıyorlar. Yolda hakarete uğramamak için ezilip büzülerek yürüyorlar.. Koskoca İstanbul, yüzbinlerce insanı ile, sesi kısılmış bir halde..."

* * *

İstanbul'da bulunduğu aylar zarfında her kapıya başvurdu, uğraştı, didindi durdu. Osmanlı tarihinde Altıncı Mehmet diye anılan son padişah Vahdettin'den başlayarak, zamanın bütün kalburüstü devlet adamları; politikacılar ve mebusları ile görüştü. Onlara Türklerin bütün yaşama haklarını kaybederek âdeta yok olmak tehlikesi karşısında bulunduğunu anlatmaya çalıştı. Kurtulma yolundaki düşüncelerini de –beyhude yere– uzun uzadıya anlattı; tavsiyelerde, ricalarda bulundu. Ne çare ki bunların hiçbirinden müspet bir sonuç alamadı.

Padişah, milleti bir koyun sürüsü, kendisini de sürünün çobanı sayıyor, bunu açıkça söylemekten çekinmiyordu. Onun biricik düşüncesi; millet ve memleket için ne kadar ağır, ne derecede haysiyet kırıcı şartlar altında ve nerede olursa olsun şahsi saltanatını devam ettirmeyi sağlamaktı.

Diğerleri de, âcz ve miskinlik içinde bocalayıp duruyorlardı; hepsine göre, tek çıkar yol, Galiplere körü körüne teslim olmak, onların her istediklerini yerine getirmek yoluydu. Nitekim, daha evvel, Mondros Mütarekenamesi de böyle bir düşüncenin tesiri altında, tanzim ve imza edilmişti.

Şimdi, önlerine çıkıp, kendilerine, celâdet ve dayanma tavsiye eden bu ateşli genç generale hayale kapılmış, siyaset acemisi bir adam gözüyle bakıyorlardı. Nihayet O da bu sözde "siyaset kurtlarından" ümidini kesmişti.

* * *

Ünlü Edibimiz Sayın Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Tercüman* gazetesinde neşredilen "Atatürk ve Gençlik" başlıklı bir sohbetinde Büyük Adamın, o aylarda, hatta Milli Mücadele esnasında çektiği ızdırabı ne güzel ifade ediyor:

> Mustafa Kemal'in daima meçhul kalan tarafı, Büyük Zaferini başarmazdan evvel çektiği azap ve işkencelerdir. Arkadaşlarına söz geçiremez; amirlerine dert anlatamaz; devlet ve siyaset adamlarını yola getiremez; kapıları çalar, açılmaz; bağırır, çağırır, işiten olmaz; devlet batıyor der, padişah gözlerini kapar, mesuller dudak büker. İşte gençliğe her şeyden önce Atatürk'ün bu mihnet, bu çevir ve cefa devri anlatılmalıdır. Gençlik en ziyade O'nun bu cephesindendir ki muhtaç olduğu azim ve irade dersini alabilir.

* * *

Artık iyice anlamıştı. İstanbul'daki devlet ricali ile hiçbir suretle anlaşmasına imkân yoktu; güç de olsa başarı ile sonuçlanacağına inandığı Kurtuluş Mücadelesini ancak, tarih içinde daima hür ve efendi yaşamış, aziz milleti yapabilirdi, bunun için de her şeyden önce, mukadderatına bizzat hakim olması, idareyi eline alması şarttı.

İşte O ilkin bunu sağlamaya karar vermişti.

Resmî bir vazife ve genişçe yetkiler ile Anadolu'ya geçmek yolunu arayacaktı. Böyle bir vazife ne de olsa durumunu hayli kolaylaştıracaktı. Orada, ilk günden umduğu gibi, yer yer, dağınık bir halde, başlamış olan Galiplere karşı direnme teşebbüs ve hareketlerini bir araya toplayıp düzenleyecek, idealine varmak için cesur ve civanmert milletinin içinde onunla beraber, önüne çıkan her engelle çarpışacak, öz yurdunu istilacılardan temizleyecek, bağımsızlığını sağlayacaktı.

Sırası gelince de artık her bakımdan hayatiyetlerini kaybetmiş olan padişahlık ve halifelik müesseselerini birer birer bertaraf eyleyecek, Cumhuriyet ilan edecek, sosyal bünyedeki gerilikleri tasfiye ederek milletimizi çağdaş medeniyet seviyesine yükseltmek savaşına girişecekti; bütün bu hareketlerinde muvaffak olacağına da emin bulunuyordu.

* * *

Atatürk'ün İstanbul'daki açık ve cesur faaliyetinden o zamanki hükümet adamları ürkmeye başlamışlar, bir sebeple O'nu İstanbul'dan uzaklaştırmaya karar vermişlerdi.

Durumu öğrenen Atatürk, o zayıf iradeli, şaşkın ve gafil adamların bu tasavvurundan da maksadı lehine istifade ederek, kendisini doğudaki "Dokuzuncu Ordu Müfettişliği"ne tayin ettirmeye muvaffak oldu; bu sıfatla Anadolu'ya geçti. Aynı günlerde galipler de, Yunan ordusunu, İzmir'e çıkartmışlardı.

Atatürk, 19 mayıs 1919 günü, Samsun'da karaya ayak basar basmaz, hiç vakit kaybetmeden, planını tatbik etmeye ve mübarek hedefine doğru yol almaya koyuldu. Amasya'dan 22 Haziran 1920 tarihinde yayınladığı genel bir bildiri ile milleti kurtuluş davası yolunda teşkilatlanmaya davet etti. Daha sonra bu uğurda Ordu Müfettişliğinden, hatta canı kadar sevdiği askerlikten çekildi. Halk ile beraber, rütbesiz, nişansız bir fert, bir er gibi çalışmaya başladı.

* * *

Kendisi, o zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun, içinde bulunduğu perişan ve acıklı durumu, bundan kurtulup istiklal ve hürriyete kavuşmak için milletçe ne kadar çetin güçlüklere göğüs gerildiğini ve ne büyük fedakârlıklara katlanıldığını, hiç şaşmadan ve sarsılmadan büyük idealine nasıl yürüdüğünü, bir yandan padişahın ve onun hükümetinin "Kuvai İnzibatiye" veya "Hilafet Ordusu" adı altında harekete geçirdiği kuvvetler ve ötede beride çıkarttığı isyanlarla; diğer yandan da düşmanların son çare olmak üzere kandırıp yurdumuza saldırttığı maceracı Yunan ordusu ile ne ağır şartlar içinde çarpışıldığını, hülasa; Büyük Türk Milletinin vatan ve istiklal aşkıyla dünya tarihinin sinesine nasıl yeni ve eşsiz bir kahramanlık destanı daha yazdığını, Türklerin milli, kutsal kitabı olan *Nutuk*'unda tafsilatıyla anlatmıştır. Milletlerin istiklal ve hürriyeti tarihinde yeni ve mesut bir çığır açan bu muazzam hadisenin büyüklük, eşsizlik ve genişliğini hakkıyla kavramak için o kutsal kitabı defalarca ve dikkatle okumak gerektir.

Son zamanlarda *Nutuk*'un –anlamına dokunmadan– bugünkü dile uydurulması yolundaki teşebbüs ilerlemiştir. Bu suretle yeni yetişen gençlerimizin, onu kolayca okuyup anlaması, sağlanmış olacaktır.

* * *

Ben, şimdi burada *Nutuk*'tan da parçalar almak suretiyle, Dumlupınar Zaferi ve Cumhuriyet ilanı ile neticelenen Milli Mücadele devrini –küçük bir tablosunun çizerek– hatıralarda canlandırmaya çalışacağım:

Atatürk'ün Anadolu'da ne yapmak istediği anlaşıldıktan sonra, kendisini geri dönmeye zorlayan, hatta yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi için türlü tertipler peşinde koşan İstanbul Hükümeti, o cihan ölçüsünde müstesna bir değer taşıyan aziz varlığı ölüme de mahkûm etmişti. Buna karşılık milleti, Büyük Evladını bağrına basmış, O'nu sonsuz bir sevgi, inanış ve güvenle başına geçirmişti.

Başkanlığı altında toplanan Erzurum ve Sivas kongrelerinde, haksızlığa karşı şahlanan, bütün kuvetler, "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti" adı altında birleşmişti.

Aynı zamanda, milli hareketi idare etmek üzere, Heyeti Temsiliye adıyla bir heyet teşkil edilmiş, başkanlığına yine o seçilmişti.[22]

Evvelce padişahın iradesiyle dağıtılmış olan Osmanlı "Mebuslar Meclisi" için –Atatürk'ün Erzurum ve Sivas'tan vaki olan sürekli teşebbüsleri neticesinde– yeni bir seçim yapılmasına karar verilmiş ve işe başlanmıştı.

Atatürk Mebuslar Meclisinin İstanbul'da yaşatılmayacağına kani idi. Bunun için Meclisin –muvakkat kaydıyla– Anadolu şehirlerinden birinde toplanmasını istiyor, Heyeti Temsiliye arkadaşlarının hemen tamamına yakın çoğunluğu da bu isteğine iştirak ediyorlardı.

O sıralarda yeni kurulmuş olup, sözde mutedil ve milli harekete saygılı görünen, Ali Rıza Paşa[23] Kabinesinde Bahriye Nazırı bulunan Salih Paşa Heyeti Temsiliye ile yakından temas etmek ve günün çeşitli meseleleri üzerinde müzakerelerde bulunmak üzere, görüşme yeri olarak kararlaştırılan Amasya'ya gelmiş, orada Başkan Atatürk ve üyelerden Hüseyin Rauf (Orbay) ve Bekir Sami beylerle karşılaşmıştı. Yapılan konuşmalarda –tabiî olarak– Mebuslar Meclisinin toplantı yeri de bahis konusu olmuş, müzakere sonunda Salih Paşa Heyeti Temsiliye'nin bu hususta ki kanısına katılmıştı. Ancak, bu katılmanın şahsına ait olduğunu, Kabine namına söz veremeyeceğini açıklamayı unutmamıştı. Bununla beraber, arkadaşlarını da aynı düşünceye getirmek yolunda elinden geleni yapacağını vaad ederek, muvaffak olamadığı takdirde hükümetten çekilmekten başka yapacak bir şeyi olmadığını sözlerine eklemişti.

Söylemeye hacet yoktur ki Salih Paşa –eğer yaptı ise– bu gayretinde muvaffak olamamış, Kabineden çekilmek için verdiği sözde de durmamıştır.

* * *

Atatürk, eğer Meclisin Anadolu'da içtimaı temin edilemezse bu halde kendisinin Meclis başkanlığına seçilmesini istemişti. Hakikatta hiçbir zaman İstanbul'a gelip, Meclise fiilen başkanlık edecek değildi, O'nu, bu arzusunu ileri sürmeye sevk eden çeşitli sebeplerden en önemlisi, İstanbul'da yaşatılmayıp ergeç dağıtılacağına emin bulunduğu Meclisi, tekrar Anadolu'da toplamanın, resmî reislik sıfatından faydalanmak yoluyla, daha kolay olabileceğini düşünmüş olması idi.

Maattessüf, o zamana göre, padişah ile hükümetinin durumuna ait şartları da, göz önünde bulunduran bu haklı, hesaplı ve uzak görüşlü her iki isteği gerçekleşememiştir. Buna sebep, ilkin, milli hareketin lüzum ve isabetine, bir türlü içlerinden inanamayan zatlardan kurulmuş İstanbul Hükümetinin karşı durması ile ona kapılmış mahalli teşkilat ileri gelenlerinin ve sonradan Meclise giren me-

22 Erzurum ve Sivas kongrelerindeki söylevleri ile Sivas Kongresi'nde beyannamesi: Nutuk, C. III (Vekisalar'. S. 26-30, 43-47, 149-152. Vesika: 38, 54, 130

23 Balkan Harbi'nde Rumeli'de Batı Cephesi Komutanı olan zat.

buslann -hem de yakını sanılan ve yanından ayrılırken düşüncelerine taraftar görünmüş olan arkadaşları da dahil- çoğunluğunun, çevrenin menfi etkileri altında kalmaları ve bu halin doğurduğu birtakım zayıf mülâhazalarla tereddüde düşmüş olmaları idi.

Böylece Meclis İstanbul'da ve başka bir zatın başkanlığında toplanmıştı.

* * *

Fakat iki ay bile geçmeden Atatürk'ün endişesi tahakkuk ederek 16 Mart 1920 günü İstanbul İtilaf Kuvvetleri tarafından resmen işgal altına alınmış, Meclis zorla ve zorbaca dağıtılmış, yakalanan bazı mebuslar, eski devlet adamı, memur, subay, gazeteci ve politikacı gibi birtakım güzide vatandaşların yanında Malta'ya sürülmüşlerdi. Bunlar arasında, vaktiyle Osmanlı Devleti'nin Bahriye Nazırı olarak İngilizlerle Mondros Mütarekenamesi'ni tanzim ve imza etmiş olan Hüseyin Rauf (Orbay) Bey de vardır.

* * *

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin kurulmasıyla sonuçlanan bu tarihî olaylar hakkında biraz daha tafsilat vermeyi, Atatürk'ün bu hususlaki düşüncelerini ve O'nunla ilgililer arasında geçen yazışma ve tartışmanın mühim parçalarını, *Nutuk*'un vesikalarından faydalanarak, kısaca tekrar etmeyi, tetkike meraklı okuyucular için sağlayacağı kolaylık bakımından faydalı sayıyorum.

* * *

Atatürk, 13 Ekim 1919 tarihinde, Sivas'tan Heyeti Temsiliye Reisi olarak, gönderdiği bir şifreli telgrafla, -daima yaptığı gibi kendi görüşünü açıklamadan- İstanbul teşkilatından soruyordu:

> Bir buçuk aya kadar mebuslar seçimi bitecek, Meclis açılacaktır. Teşrii kuvvetin gerek dış, gerek iç düşmanlara karşı emniyet ve muhafaza altında hizmet görmesi, bugünün düşünülecek en önemli meselesidir. İstanbul'da bu açıdan durumu nasıl görüyorsunuz? İtilafçılar (yani galip devletler) tarafından bir saldırma ihtimali var mıdır? Her iki ihtimale karşı gizli ve açık ne gibi korunma ve savunma tedbirlerinin alınması düşünülüyor? Zabıta, jandarma, milli ve gizli teşkilat bugün ne haldedir? Ve ne yapmak tasavvur olunuyor?[24]

Şifreli muhabere, İstanbul'da, Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Miralay (Albay) Şevket Bey[25] ve Sivas'ta Üçüncü Kolordu Komutanlığı vasıtasıyla yapılmakta idi.

24 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), S. 209. Vesika 178.

25 Şevket Bey, orduda Galatalı Şevket diye tanınmış şöhretli bir komutandı.

Bu sorulara İstanbul'dan aynı vasıta ile verilen cevapta, özetle, aşağıdaki mütalâa ve malûmat yer alıyordu:

1– Mebuslar Meclisinin İstanbul'da toplanmasında bir mahzur ve tehlike yoktur.

2– İtilaf devletlerinin herhangi bir hareketleri, medeni cihanda fena tesir yapacağından dolayı imkân dahilinde değildir. Yalnız Teşrii kuvvet, mevcut yetkisini genişletmeye yeltenirse, Padişahın, Meclisi dağıtmaya kalkışması, muhaliflerin tehlikeli bir durum almaları, İtilaf devletlerinin de bundan faydalanarak Mustafa Kemal ile bazı arkadaşlarına taarruz etmeye cesaret etmeleri ihtimali vardır.

3– İstanbul'da üç şubemiz vardır: Bunların üyeleri çoktur. Asker, jandarma, sivil ve memurların büyük kısmı, kıtaların (yani askerî birlikler) hemen hepsi elde edilmiştir. Milli Teşkilat genişletilmektedir. Bu kuvveti idare edenlerin gizli kalmaları ve Anadolu'daki "Kuvayi Milliye"ye dayanmaları muvafıktır.

4– Teşrii kuvvetin, iç ve dış düşmanlara karşı, her ihtimalde korunması için ancak sulh oluncaya, hatta Meclis vazifesini bitirinceye kadar "Kuvayi Milliye"nin her kuvvetin üstünde "Kemal-i mehabet ve hamiyetle" vazifesine devam etmesi kâfidir.

5– Her ihtimale karşı, Mustafa Kemal ile Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Rauf (Orbay) ve Refet (Bele) beyler gibi "Kuvayi Milliye"yi açıkça idare edenlerin yine sulhun akdine kadar İstanbul'a ayak basmamaları ve gazetelerde görülen, mebus olmak ve askerlik mesleğine girmek gibi arzularını derhal yalanlamaları ve "Kuvayi Milliye"nin büyük vatani vazifesini idarede devam etmesi elzemdir.[26]

* * *

İstanbul'daki teşkilat adına hareket eden Kara Vasıf Bey de[27] 20 Ekim tarihinde, yine o vasıta ile çektiği şifre telgrafta; hem Sadrazam ve bazı nazırlarla, hem de orada şöhret ve kuvvet (!) sahibi sayılan kimselerle görüştüğünü, –başta Ahmet İzzet Paşa olduğu halde– isimler de zikrederek, bildiriyor, bütün fikirlerin birleştiği noktaları sıralayarak bilhassa şu nokta üzerinde duruyordu:

26 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), 5. 209-210. Vesika 179.

27 Bu zat kurmay subay idi. Hayatı boyunca memleket ve politika işleriyle ilgilenmiştir. Gayet esmer bir adam olduğundan "Kara Vasıf" diye şöhret almıştı.

Mebuslar Meclisinin İstanbul'da içtimai, siyaseten zaruri, mecburi ve memleket mukadderatı icabıdır, buna kendisi de inanmıştır. Sadrazam Paşa, Meclisin İstanbul'da vicdan huzuru ile karar verebileceğini, yabancılardan söz alarak, vaad etmiştir.

Vasıf Bey, bazı isim değişikliği ile Komutan Şevket Bey'in bildirdiği tavsiyeyi de tekrar ediyordu:

Mustafa Kemal Paşa ile Rauf ve Bekir Sami beyler için teminat almak mümkün olamayacağından, bu zatların, mebus olurlarsa izin alıp İstanbul'a gelmemeleri, yahut mebus olmayıp, gönülden sevilen yüksek kimseler olarak kalmaları münasip olur.[28]

* * *

Atatürk'ün yine Heyeti Temsiliye Reisi sıfatıyla, bunlara, çok esaslı mütalâa ve tahlillerle dolu olarak verdiği uzun cevap her bakımdan çok enteresandır. Manasına halel gelmemek şartıyla bazı kelimelerini, bugünkü karşılıklarıyla değiştirerek esvabın tamamını aşağıya alıyorum:

1- Mebusanın İstanbul'da içtimai tamamen tehlikeli ve mahzurludur. Çünkü milletin ve memleketin mukadderatı hakkında söz söyleyecek mebusların, mutlak emniyette oldukları bir yerde toplanması şarttır. Bu itibarla ahalisine bir miting yapmaya bile müsaade edilmeyen, ancak camilerde halinden şikâyete mecbur olan, hususiyle İngilizlerin her türlü tesiri altında bulunan İstanbul'da hür bir Mebuslar Meclisinin toplanıp iş görmesi imkânsız görülmektedir. Avrupalılar milletimizi meşrutiyeti idrâk etmiş, yetişmiş bir millet olarak tanımış olsalardı, o zaman Milli Meclise karşı bir tecavüz ve taarruz belki memul bulunmazdı; halbuki İtilaf Devletleri, milletimizi insan yerine saymamaktadır; Mütarekeden beri, çeşitli hak çiğnemeleri ile Türk'e karşı yapılan ahit ve verilen sözlerin tutulmamasını bir namussuzluk saymadıklarını fiilleriyle ispat eylemişlerdir.

Vakıa dışarda toplanmanın birtakım propagandalara yol açacağı meydandadır. Fakat bunu yapacaklar, başta Venizelos olmak üzere Mebuslar Heyetinin emin bir yerde kararlar almasından endişeli olan İtilafçılar olacaktır. Buna karşılık, İstanbul dışında içtima ile millet; hilafet ve saltanatı tehlike altında saydığını, orada mevcut işgali asla kabul etmediğini ve tanımadı-

28 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 210-211. Vesika 180.

ğını bütün cihan umumi efkârına ve İslam alemine fiilen göstermiş ve protesto etmiş olacaktır.

Bu hususta, vaki olan müracaat üzerine Harbiye Nazırı Cemal Paşaya da[29] delilleriyle ve tafsilâtiyle verdiğimiz uzun cevaptaki esas hatların özeti şöyledir:

a– Düşman donanması toplarının tesirinde, işgal kuvvetlerinin ayakların altında, polis ve jandarmasının müşterek müdahale ve tahakkümü içinde, basını da düşmanların kontrolü altında, Kabine erkânına varıncaya kadar giren, çıkanlar düşman kontrolü, teftişi ve yasağı karşısında bulunan payitaht bugün tam çevrilmiş bir haldedir. Osmanlı hakimiyeti burada manen ve fiilen cari değildir. Buna Rum ve Ermenilerin isyan durumunu ilave edersek İstanbul'da Millet Meclisi'nin emin olamayacağını, iş göremeyeceğini anlamakta tereddüt edilemez.

b– Birkaç kişinin şahıslarına vaki olacak yabancı taarruzun aynı ruh ve kanaatte bulunan diğer mebuslara da vaki olabileceği muhakkaktır; hatta tekmil Meclisin aynı akıbete uğramayacağına dair bizi temin edecek elimizde hiçbir şey yoktur. Hüsn'ü-zan tehlikenin bertaraf edilmesine kâfi gelmez.

c– Bazı nazırların –toplantı yerine– gidip gelmesi veya komiser bırakması mümkündür. Esasen mukadderatı şüpheli olan İstanbul, mukadderatı malûm ve emin bir yerden kurtarılabilir. Venizelos'un Selanik'te, icra kuvveti bile teşkil etmesi Atina'yı kurtarmış ve hiçbir vakit payitahtın nakli manasını taşımamıştır.

d– Padişahın halifelik makamı İstanbul'dur diye sırf milleti temsil eden heyetin taşrada toplanmış bulunması ayrılık manasını taşımaz. Padişah, Meclisi açmak için arzu ederlerse, bir vekil tayin edebilirler.

e– Siyasi fırkalardan bir kısmının taşrayı istememeleri orada Kuvayi Milliye'nin tesirinde kalacakları endişesinden doğmaktadır. Halbuki asıl milletin mümessilleri olan mebuslardan büyük kısmı da yabancı tesirinde kalmamak için taşrayı istemektedir. Büyük çoğunluk nerede ise nisap (yani ekseriyet haddi) oradadır. Fazla zan ve tereddüde düşecek bu kabil mebusların, memleket ve milletin menfaatleri adına istifa etmeleri umulur ve beklenir.

29 Cemal Paşa, Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin içinde Heyeti Temsiliye'nin murahhası olarak bulunuyordu. "Mersinli Cemal" diye tanınmıştır. Balkan Harbi'nde Ali Rıza Paşa'nın komutanı bulunduğu Garp Ordusu Kurmay Başkanlığı'nda ve sonra muhtelif yüksek komutanlıklarda bulunmuştur. Milli Mücadele başlangıcında Konya'da İkinci Ordu Müfettişi iken bazı zevat ile temas etmek ve ailesiyle görüşmek üzere on gün müddetle izin alarak İstanbul'a gitmiş ve bir daha dönmemiştir. Harbiye Nazırlığına da orada iken atanmıştır.

2– Mebuslar Meclisi var iken ayrıca milli bir kuvvetin (yani Kuvvei Milliye) faaliyet halinde bulunması, memleket menfaatlerine zararlı olur. Meclisin İstanbul'da toplanması faraziyesine göre, orada tesir altında bulunacak mebusların memleket menfaatlerine aykırı bir kararı tasdik ettikleri takdirde, taşradaki "Kuvayi Milliye" bunu tanımayacak, bu suretle milletin kendi vekillerine karşı isyan etmiş olması gibi garip ve mantıksız bir şekil hasıl olacaktır. Vatanımızın kurtarılması, ancak meşru ve meşruti bir tarzda mümkündür. Bu ise milletin istiklalini, vatanın tamamlığını gaye edinmiş zatların istisnasız mebus olması ve mesai harcaması ile kabildir. Bugün vatana ve millete yapılacak en son ve en büyük iyilik; memleketi kurtarmaya azmetmiş şahısların emin bir yerde ve meşru bir durumda bulunan Milli Meclise girmelerine çalışmaktır. Bunu, bilhassa İstanbul'da sizler gibi hamiyetli, aydın arkadaşlardan bekleriz.

3– Teşkilatınızın genişletilmesi ve kuvvetlendirilmesi yolundaki çalışmalarınız iftihar ve şükrana şayandır. Durumun meydana çıkardığı fırsat pek büyüktür. Bundan faydalanarak sarsılmaz, yıkılmaz, kuvvetli bir milli teşkilatın İstanbul'da kökleşmesi hayati bir meseledir. Milli hareketleri idare edenler ve bizler gibi talihin şevki ve Allah'ın inayeti ile başta bulunmak mazhariyetine ermiş olanlar hakkındaki fikirlerinize, ilkin cümlece iştirak edilmekte idi. Yalnız, vakaların doğurduğu son durum Heyeti Temsiliye'nin bu kanaatini, haklı olarak değiştirmiştir. Sulh akdine kadar İstanbul'a ayak basmamak, değil bizim için hatta yukarıda arz ettiğimiz gibi, bütün Millet Vekilleri için dikkatle göz önüne alınacak bir meseledir. Fakat bir millet ferdi olarak mebus olmak ve Meclise aynı ruh ve kanaatin hakim olmasına çalışmak, millet egemenliği ve vatan bağımsızlığı için semereler alınacak bir zamanda azami faaliyet ve gayret harcamak, bugün Heyetimizce farzı Ayin (herkesin behemehal yapması lâzım gelen şey) sayılmaktadır. Çünkü Heyeti Temsiliye yukarıda arz ettiğimiz gibi Milli Meclisin üstünde bir kuvvet tanımamakta ve bunu, vatan için tehlikeli saymaktadır. Hal böyle iken yine âcizleri ve Rauf Beyefendi ile Rafet Bey'in ve daha kimler varsa bu zatların seyirci mevkiinde kalmaları, behemehal arzu buyuruluyor ve bilhassa milletin selameti bu noktada görülüyorsa, icabı düşünülmek üzere mucip sebepleriyle beraber bildirilmesini hassaten rica ederiz.[30]

* * *

Atatürk, bu arada, ayrıca Vasıf Bey'e de bir cevap vermişti. Bunda, Vasıf Bey'in görüştüğünü yazdığı kimselerin şahsiyetleri hakkındaki kanaatlarını bildirdikten son-

30 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 212-214. Vesika 181.

ra, "Bunların nasihatları tetkike şayandır. Tekrar arz edeyim ki, Mebusanın her bakımdan emin bir mahalde toplanması, ilk ve esaslı şarttır" ve "asıl şaşılacak nokta, üç kişiyi teminde âciz gösteren Hükümetin diğer mebusları nasıl koruyacağı meselesidir" diyor ve ilave ediyordu: "Bizde yavaş yavaş belirmeye başlayan düşünce ve kanaat; maalesef, yabancıların değil, belki onlardan ziyade, Hükümet adamlarıyla daha bazı kimselerin o üç kişiyi mahzurlu saymalarıdır." [31]

Bu konu üzerindeki muhabere, bir süre daha, devam etmişti. Mesela Kara Vasıf Bey, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın açık imzasıyla ve tabiî onunla fikir birliği halinde Heyeti Temsiliye'ye gönderdiği bir şifre telgrafta; yine Meclisin İstanbul dışında toplanmasının siyasi, idari mahzurlarından, hatta bu şekilde toplanmanın imkânsızlığından bahsediyor. Bir diğer telgrafta da, Meclisin Anadolu'da toplanması isteğinden vazgeçmenin "vatanî bir vazife" olduğunu yazıyordu.

* * *

Her zaman ve her durumda umumi efkâra ve milli iradeye dayanmayı şiar edinmiş olan Atatürk Heyeti Temsiliye ile beraber olarak, İstanbul ile bu muhabere ve münakaşaları yaparken bir taraftan da hem Meclisin toplanma yeri. hem de toplandıktan sonra Heyeti Temsiliye ve milli teşkilatın alacağı şekil ile çalışma tarzı ve o sıralarda toplanacak Paris Konferansı'nın hakkımızda vereceği müspet veya menfi kararlara karşı nasıl hareket edileceği konuları üzerinde her vasıta ile umumi efkârı yoklamaya girişmiş ve yine bunları müzakere etmek üzere bazı kumandanları Sivas'a davet etmişti.

Atatürk *Nutuk*'ta bundan bahsederken diyor ki:

"Çok önemli olan bu toplantı yeri meselesine hotbehot (yalnız başına) karar vermek ve bu kararı millete ve seçilecek mebuslara uygulatmak pek tehlikeli olurdu. Bu sebeple çok dikkat ve hassasiyetle, bütün özel ve genel düşünce ve duyguları araştırmak, gerçek eğilimi öğrenerek icra kabiliyeti olan kararı seçmek zarureti karşısında bulunuyordum. Bir taraftan İstanbul ricaliyle muhabere ederken, bir taraftan da çeşitli vasıtalarla umumi efkârı yokluyordum. Vereceğim kararın uygulanmasını temin için ordunun noktai nazarını almak da pek mühimdi. Bu sebeple Ekim'in 29'unda 15, 20, 12 ve 3. Kolordu Komutanlarını Sivas'ta bir toplantıya davet ettim."[32]

* * *

Gerek yurdun muhtelif yerlerinden gelen mütalâalardan ve gerek Sivas'a gelen komutanlarla günlerce süren uzun müzakerelerin sonucundan, Meclisin toplanma yeri hakkındaki fikirlerin çok dağıldığı ve yine Atatürk'ün ifadesine göre

31 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 215. Vesika 182.
32 *Nutuk*, C. I, İstanbul 1934, s. 194.

İstanbul Hükümeti ile onun yardakçılarının, umumi efkârı pek karışık ve çapraşık bir hale koyduğu, bu itibarla artık Meclisin Anadolu'da toplanması isteğinde ısrar etmenin fena neticeler doğuracağı anlaşılmıştı.

Bunun üzerine, bütün mahzurlara ve tehlikelere rağmen –Hükümetin dışarda toplanmasına muvafakat etmemesi yüzünden ve memleketi bir buhrana sürüklemekten de çekinilerek– Meclisin İstanbul'da içtimaı zarureti kabul edilmiş, yayınlanan bir beyannamenin ilk maddesinde bu cihet açıklanmıştı.

Beyannamenin bu maddesinde aşağıda sıraladığımız kararların da alındığı bildirilmekteydi.

1– Bütün mebuslar durum hakkında aydınlanacak ve hepsinin mütalâaları sorulacak,

2– Mebuslar, İstanbul'a gitmeden önce Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir ve Edirne gibi yerlerde kısım kısım bir araya gelerek, Milli Meclisin İstanbul'da toplanmasına göre gerek orada, gerek dışarda alınması lazım gelen emniyet tedbirlerini ve programın esaslarını koruyacak kuvvetli bir grubun vücuda getirilmesi esbabını düşünüp kararlaştırarak,

3– Teşkilatın süratle yapılıp kuvvetlendirilmesi için Kolordu Komutanları; bölge komutanları ve askerlik şubeleri başkanları vasıtasıyla, fiili ve seri delaletlerde bulunacak.

4– Bütün yüksek idare memurlarından, her ihtimale karşı, milli teşkilata sadakatte bulunacaklarına dair söz alınacak ve mevcut vasıtalarıyla, teşkilatı geliştirmek yoluna süratle girmeleri istenecek.

Beyannamenin ikinci maddesinde, Milli Meclis İstanbul'da toplandıktan sonra mebusların, tam emniyet ve serbestliğin içinde teşrii vazifelerini ifa etmekte olduklarını teyit edecekleri güne kadar, Heyeti Temsiliye'nin, hariçte olduğu gibi kalarak milli görevine devam edeceği bildirilir.

Üçüncü maddede, o sırada yapılması kararlaştırılan Paris Sulh Konferansı, hakkımızda menfi bir karar verdiği ve Hükümetle, Milli Meclisçe de bu karar kabul ve tasdik edildiği takdirde seri ve münasip vasıtalarla, milli iradeye başvurularak, nizamnamede açıklanan esasların elde edilmesine çalışılacağı yazılı idi.

Bu beyanname yayınlanırken, bir taraftan da Heyeti Temsiliye takviye edilmiş ve Meclisin İstanbul'da yaşatılmaması ihtimaline karşı beyannamede yazılı olan veya olmayıp da akla gelen her türlü tedbirler alınmış, hazırlıklar yapılmıştı.

Güya Kabinede milli hareketin mümessili bulunan Harbiye Nazırı Kemal Paşa da dahil Hükümetin ve ona uyan İstanbul'daki bazı mebusların, önüne geçmek için harcadıkları çeşitli çabalara rağmen, mebusların mühim bir kısmı; beyannamenin birinci maddesinde gösterilen yerlerde toplanabilmiş, ondan sonra

da Heyeti Temsiliye'nin yeni merkezi olan Ankara'ya (orada Heyeti Temsiliye Sivas'tan, Ankara'ya nakletmiş bulunuyordu) gelip Atatürk'le temasa geçmişlerdi.

Atatürk'ün ifade ettiğine göre, Ankara'ya gelen mebuslar aynı günde, toplu olarak bulunamamışlar, tek tek veya küçük gruplar halinde gelip gitmişlerdir.

Bu zatların veya heyetlerin hepsine, ayrı ayrı hemen aynı esaslı noktalar günlerce tekrar edilmiştir.

Her şeyden evvel manevi kuvvetlerin, yani kalp ve vicdan kuvvetlerinin yüksek tutulması şart olduğundan bu noktayı nemalandırmak üzere iç ve dış durumun emmiyet ve ferah verici mahiyette olan tarafları araştırılarak bunlann izah ve ispatına çalışılmış, sonra da belirli bir maksat uğrunda şuurlu ve azimli birleşmenin sarsılmaz bir kuvvet olduğu tekrarlanmıştır.

Bir içtimai topluluğun saadet ve bekasının, ancak emellerde ve bunların elde edilmesi yolunda tam iştirak halinde bulunulmasına bağlı olduğu belirtilmiş, yurdun kurtulması ile egemenliğin sağlanması amacına yöneltilmiş olan bir birliğin; esaslı ve muntazam teşkilata ve bu teşkilatı iyi sevk ve idareye muktedir dimağlarla enerjilerin bir dimağ ve enerji halinde iç içe çalışmalarına ihtiyacı olduğu üzerinde de durulmuştur; netice olarak, İstanbul'da açılacak Mecliste, bu karaktere sahip kuvvetli bir grubun kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca mebuslar, milletin kurtuluş azmini ifade ve ilan eden Erzurum ve Sivas kongrelerinde tespit edilen esaslara sadık olduklarını beyan ettikleri için seçilmiş olduklarına göre kurulacak gruba da, bu esasları güden Cemiyete bağlı olduklarını göstermek üzere Müdafai Hukuk Cemiyeti Grubu adı verilmesi kabul edilmiştir.

Aynı toplantılarda; Atatürk'ün telkini ile Türk milletinin her ne pahasına olursa olsun, elde etmek için tekrar savaşa atıldığı hak ve gayeleri; kısa bir programa esas olacak şekilde ve toplu bir halde, ifade etmek de düşünülerek, "Milli Misak"ın ilk müsveddeleri kaleme alınmıştır.

Böylece tespit edilen esaslar; İstanbul'daki Mebuslar Meclisi tarafından –Atatürk'ün deyimiyle– gerçekten iyi ve toplu bir halde tahrir ve tespit olunup 20 Ocak 1920 tarihindeki gizli bir toplantısında kabul ve imza edilmiş, 17 Şubat 1920 günkü açık oturumunda da dünya parlamentolarına ve basına bir beyanname ile tebliğ olunmuştur. İlkin "Ahd-i Milli" adı verilen, altı maddeden ibaret bu beyannamenin başında, Meclisin "haklı ve devamlı bir barışa varmak için yapabileceği fedakârlığın azami haddinin bu maddelerde yazılı esaslar olduğu" açıklanmaktaydı.

Daha önce Atatürk'ün Amasya'dan yayınladığı malûm beyanname ile başkanlığında toplanmış olan Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararlarının ruhunu taşıyan bu vesikaya sonradan "Milli And" veya şimdi de kullanıldığı gibi, "Milli Misak" adı verilmiştir.

* * *

Milli Mücadele esnasında ve sonra büyük bir kıskançlık ve titizlikle izlenen "Milli Misak" maddelerinin özetleri:

1– Osmanlı ülkesinin, ahalisi çoğunluk itibariyle, Arap olan kesimlerinin mukadderatı; halk tarafından serbestçe verilecek reylere göre tayin edilmelidir.

2– Ahalisi, ilk serbest kaldıkları zamanda, genel oylarıyla anavatana katılmış olan üç sancak (Kars, Ardahan ve Artvin) için icap ederse serbestçe umumun reyine müracaat edilmesi kabul edilir.

3– Garbî Trakya'nın hukuki vaziyeti de, sakinlerinin tam hürriyet içinde, verecekleri oylara göre tespit olunmalıdır.

4– İstanbul şehri ile Marmara denizinin emniyeti mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz (Çanakkale) ve Karadeniz (İstanbul) boğazlarının ticaret ve münakâlata açılması yolunda bütün ilgili devletlerin verecekleri karar muteber olacaktır.

5– Azınlıkların hakları; İtilaf devletleriyle hasımları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan esaslar dahilinde –aynı haklardan civar memleketlerdeki Müslüman ahalinin de faydalanacaklarından emin olarak– teyid ve temin olunacaktır.

6– Milli ve iktisadi gelişmemizi sağlamak ve işlerimizi daha asri ve düzgün bir şekilde çevirebilmek için her devlet gibi bizim de tam serbestlik ve egemenliğe sahip olmamız, hayat ve bekâmızın başlıca esasıdır. Bu sebeple siyasi, adli, mali ve gelişmemize engel olacak, sair kayıtlara muhalifiz. Tahakkuk edecek borçlarımızın ödeme şartları da bu esaslara aykırı olmayacaktır.

* * *

Mecliste bir "Müdafaai Hukuk Cemiyeti Grubu" teşkiline dair olan karar uygulanmış mıydı? Atatürk *Nutuk*'ta bundan bahsederken: "Her görüştüğümüz zat veya zevat, bizimle fikir ve kanaatte birleşik olarak ayrılmışlardı. Fakat İstanbul Meclisi'nde 'Müdafaai Hukuk Cemiyeti Grubu' diye bir grubun teşekkül ettiğini işitmedik" diyor ve soruyor:

"Niçin? Evet Niçin?! Buna bugün cevap isterim!"

Sonra bu soruya yine kendisi herhalde pek yerinde olarak, bu sert ve dokunaklı cevabı veriyor:

"Çünkü efendiler! Bu Grubu teşkil etmeyi, vicdan borcu, millet borcu bilmek vaziyet ve kabiliyetinde bulunan efendiler, imansız idiler... cebin (korkak) idiler. cahil idiler...

İmansız idiler; çünkü milli emellerin ciddiyet ve katiyetine (kesinliğine) ve emellerin mesnedi (dayanağı) olan milli teşkilatın selabetine (sağlamlığına) inanmıyorlardı.

Cebin idiler; çünkü milli teşkilata mensubiyeti (ilişikliği) daii mehâlik (tehlikeler davet edici) görüyorlardı.

Cahil idiler; çünkü yegâne (tek) istinatgâhı halâsın (kurtuluş dayanağı) millet olduğunu ve olacağını takdir edemiyorlardı. Padişaha tekâpu ederek (yaltaklanarak), ecanibe (yabancılara) hoş görünerek mülayim ve nazik davranarak büyük gayelerin istihsal olunabileceği (elde edilebileceği) gafletini gösteriyorlardı.

Bundan başka nankör ve hodperest (bencil) idiler, milli fikir ve milli teşkilatın, kısa bir zamanda, sağladığı şeref ve varlığı istismar ediyorlardı (küçümsüyorlardı). Vücut bulmuş olan durum ve varlığın sehlülistihsal (kolay elde edilir) olduğunu zan ve vehmetmekle çirkin gururlarını tatmin sevdasına düşüyorlardı. Erzurum'da, Sivas'ta söylenmiş ve tespit olunmuş bir unvanı aynen kabul etmek zül (aşağılık) olmaz mıydı? O unvandan daha manalı unvan mı yoktu? Evet işittik efendiler; varmış: 'Felahı Vatan Grubu..."[33]

Evet! Mecliste teşkil edilen çoğunluk grubuna, "Müdafaai Hukuk Cemiyeti Grubu" adı değil, "Felahı Vatan Grubu" adı verilmişti.

Atatürk, geçmişe ait olayları Mecliste, konuşabileceği çerçeve içinde gerçeğe uygun olarak tespit etmek azminde olduğunu da ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Ben Mebuslar Meclisi'nin İstanbul'da tecavüze uğrayacağına ve dağılacağına kesin olarak intizar ediyordum. Bu takdirde alınacak tedbir de kararlaştırılmış, bu yolda hazırlık ve tertiplerimiz başlamıştı: Ankara'da toplanmak. İşte bu vazifeyi yaparken, milletçe sui tefehhümleri (kötü anlayışları) mucip olmamak için tedbir olarak bir şey düşünmüştüm: Mebuslar Meclisi'ne Başkan seçilmek. Bundan maksat dağıtılan mebusları, Meclis Başkanı sıfat ve yetkisiyle davet etmekti. Gerçi bu tedbir, ancak zevahiri (işin görünür taraflarını) kurtarmakta muvakkaten faydalı idi. Fakat herhalde buhranlı zamanlarda faydası muvakkat olsa dahi, her türlü tedbirin alınmış olması bakımından zait (fazla) sayılamazdı. Hakikatte İstanbul'a gitmeyecektim. Fakat bunu itiraf etmeksizin zaman kazanacaktım ve durum, muvakkaten ayrı bulunuyormuşum gibi düzenlenerek Meclis, başkan vekilleri tarafından idare olunacaktı. Bu tedbirin tatbiki tabiidir ki, Meclise giden ve gerçek vaziyeti idrak etmiş olmaları lazım gelen arkadaşların himmet ve çalışmaları ile olabilecekti.

Bu hususu icap eden zatlara söyledim; görüşümü ve mütalâamı muvafık buldular. Bu yolda çalışacaklarını vaat ve temin ederek İstanbul'a gittiler. Fakat pek müstesna bir veya iki arkadaştan maadasının bu fikrî ağza dahi almadıklarını öğrendim.

33 *Nutuk*, C. I (İstanbul 1934), s. 259.

Bu meselede hakim olan muhakeme ve mantık şu imiş: Bunca millet vekili içinde Meclis Başkam olacak liyakatta bir adam yok mudur ki, hazır olmayan bir mebusu, Mecliste yok iken reis intihap edeceğiz.[34] Meclisi teşkil eden azayi kiramı bu kadar liyakatsiz göstermek, yabancıların nazarında, fena tesiri mucip olmaz mıydı? Diğer bir mantık da, Meclis Başkanlığına "Kuvayi Milliye" başkanını seçmek, daha ilk günden meclisin üzerine şüphe ile tecavüzü çekmeye vesile vermektir. Bu, akıllı işi midir? Bu nevi muhakeme ve mantık yapanların pek de uzak insanlar olmadığını görenler susmak yolunu tutmuşlardır. İtiraf etmeliyim ki, istediğim tedbirin alınmamış olması, Meclis dağıldıktan sonra beni küçük bir zorluk ile karşılaştırmıştır."[35]

* * *

Bu mesele üzerinde, Atatürk ile Sivas mebusu olarak İstanbul Meclisi'nde bulunan Hüseyin Rauf (Orbay) arasında hususi bir muhabere yapılmıştır. Hem Meclis Umumi Heyetinin, hem de Atatürk'e yakın tanınan kimselerin ruh haletlerini iyice aydınlatan bu muhabereyi –ki üç telgraftan ibarettir– aşağıya almak faydalı olacaktır:

Beşiktaş, 28.1.1336 (1920) Ankara'da 20. Kolordu K.

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

Bugüne kadar mebuslarla icra eylediğimiz temaslardan çıkan netice zatı devletlerinin, her ihtimale karşı hariçte, Kuvai Milliyenin resikârında (işi başında) kalmaları noktasında temerküz ediyor (toplanıyor). Meclis-i Mebusan riyaseti hususunda vaki olan propagandalarımızdan da anladığımıza göre İstanbul'a gelmek caiz görülmediğinden reis olursanız gayri tabiî bir vaziyet hasıl olacağı, Meclis-i Milli'nin hakikatte hariçte imiş gibi bir tesir yapacağı, Heyeti Temsiliye'nin müessir-i hakikî (gerçek tesir sahibi) bulunduğu fikrinin tahassulü mehazırını ileri sürüyorlar. Öyle anlıyoruz ki bize taraftar bulunanlar da sırf bu nokta-i nazardan düşünerek ita-i reyden (oy vermekten) istinkâf edeceklerdir (çekineceklerdir). Böyle meş'um bir neticenin vahdet-i milli üzerine yapacağı tesir, müstagni-i arzdır (bildirilmesine hacet yoktur). Bu sebeple biz pek azîm mahzur tevlit edecek olan (doğuracak olan) bu ciheti ileri sürmekten sarf-ı nazar ediyoruz (vazgeçiyoruz). Bu baptaki iradelerini istirham eyleriz. İstihbarat-ı mevsukaya nazaran (alınan doğru haberlere göre) sadr-ı esbak (eski sadrazam) Tevfik Paşa'ya İngilizler 'Meclis-i Milliyi toplamamalı idi-

34 Atatürk de Ankara Mebusu seçilmişti.

35 *Nutuk*, C I (İstanbul 1934), s. 259-260.

niz' demişlermiş. Onlara Kanunu Esasî (Anayasa) mucibince buna mecburiyet olduğunu bildirmiş 'Fakat Meclis İtilâf devletleri aleyhine galeyan ederse ne yaparsınız?' demişler. O dahi 'Fesh ve tatil hukuku padişahidendir' demiş (Rauf).

Çanakkale Müstahkem Mevki K.
ŞEVKET[36]

Ankara, 29-30.1.1336 (1920)

Rauf Bey'e,

Riyaset meselesinde mebusların beğendiklerini yapmaya hakları tabiîdir. Kezalik benim riyasetimi mevzuu bahsederek muvaffak olamamak Kuvayi Milliyenin zaafını ima edebileceğinden muvaffakiyet temin edilmedikçe hiç teşebbüs etmemek evlâdır. Serd buyurulan (ileri sürülen) mehazir (mahzurlar) evvelce etrafiyle düşünülen şeylerdir. Reisin mutlaka İstanbul'da bulunması lüzumlu görülürse badelintihap (seçildikten sonra) benim riyasetten istifa etmekliğim kabildi. Benim riyasetimi mevzuu bahseden esbap, Kuvayi Milliyenin, millet tarafından kabul edildiğini teyit etmek, Meclis feshol unduğu halde riyasete ait vezaifi emniyetle ifa eylemek, hayatımızla gayri kabili telif bir sulh teklifi karşısında kıyamı milli yapılırsa riyaset vaziyetiyle milletin maddi ve manevi bütün kuvvetlerini müdafaaya tevcih etmek mülâhazaları idi. Mütaleanızdan müdafaai milliyeye taallûk eden (Milli savunma ile ilgili olan) bu esbabın, bugün İstanbul muhitinde şayanı ihmal (ihmal edilebilir) addolunduğu anlaşılıyor. Halbuki nazırların cebren iskatı, mebusların tevkifi ve saire[37] gibi ahvalden, Kuvayi Milliye aleyhtarlığı, Meclisin feshi ihtimali ve müdafaai milliyeye teşebbüs zamanı karip (yakın) olduğunu zannediyoruz. Eğer noktai nazarda isabet etmemekten müdafaai milliyede halen ve atiyen noksan hasıl olursa, mesuliyet hata edenlere ait olur. Şahsen benim bu hususta müstağni olduğumu temine hacet yoktur, zannındayım.

MUSTAFA KEMAL[38]

36 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 269. Vesika 230a.

37 O günlerde Harbiye Nazın Cemal Paşa ile Genel Kurmay Başkanı Cevat Paşa, galip devlet temsilcilerinin talep ve tazyiki ile vazifelerinden ayrılmak zorunda kalmışlar ve mebuslardan Reşat Hikmet Bey de –ki Meclis Reisliğine seçilen zattır– bir sebeple yabancılar tarafından tevkif edilmişti. Atatürk "Nutuk"ta: "Reşat Hikmet Bey'in kurtarılması İçin de Ankara'dan çalışmak lâzım geldi" demektedir. "Nutuk"ta bu olaylar hakkında uzun tafsilât ve muhaberat mevcuttur.

38 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 270-271, Vesika 231.

İstanbul, 1.2.1336 (1920)
Şifre aynen

Ankara 20. K. K.

"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

Divanı Riyaset (Başkanlık divanı) meselesi hususi mahrem (özel ve gizli) bir içtimada tekrar mevzuu bahs oldu. O vakit Şeref Bey (Edirne mebusu) Zatı âlilerinin intihabı fevaidinden (faydalarından) bahsetti. Neticei müzakeratta, Heyeti umumiye fikrinin zatı devletlerine son derece hürmetkâr olduğu ve riyasetin bile mevkii bülendinize (yüksek mevki) nazaran küçük kalacağına hükmeyledikleri görüldü. İntihap hususunda teşettütü âra (oy karışıklığı) tekrar katiyetle mahsus (hissedilmiş) olduğundan milletin resikârında Meclisi Milliye nigehban (gözetleyici) olarak kalmayı zaten tercih buyurdukları tarafımızdan söylenerek alkışlarla hakkı samilerinde tezahüratı samimaneye şahit olundu. İçtimai umumide Reşat Hikmet Bey reisi evvel ve Hüseyin Kâzım Bey birinci, Hoca Abdülaziz Mecdi Efendi ikinci reis vekili intihap edildi (Rauf).

Çanakkale M. M. K.
ŞEVKET

Hüseyin Rauf Bey'in, uzun yıllar sonra İstanbul'da çıkan *Yakın Tarihimiz* adlı mecmuada yayınladığı hatıralarında, (34 numaralı sayı) yukarıya koyduğumuz telgraflara da yer verilmekte, fakat tarih sırasına riayet edilmeyerek yayınlanan bu vesikalardan, Atatürk'ün 29/30 Ocak 1336 (1920) tarihli telgrafında bazı dikkate değer değişiklikler yapılmaktadır. Şöyle ki: Telgrafın son cümlelerinden birinde mevcut "Kuvayi Milliye aleyhtarlığı ve Meclisin feshi ihtimali" fırkalarından sonra gelen **"Müdafaai Milliyeye teşebbüs zamanı karip"** fıkrası çıkarılmış ve "Eğer noktai nazarda isabet etmemekten, Müdafaai Milliyede, halen ve atiyen noksan hasıl olursa, mesuliyet hata edenlere ait olur..." cümlesindeki **"noktai nazar"** sözü de **"noktai nazarını"** şeklinde yazılmıştır. Yapılan değişikliklerin[39] bu mühim telgrafı hem sözün gelişi (eski tabirle siyak ve sebak) bakımından ne kadar bozduğu, hem de mana ve mantık itibariyle nasıl aslına tamamen aykırı bir yöne sürüklediği meydandadır.

Rauf Bey; bu telgrafı o şekilde dercederken: "Mustafa Kemal Paşa, içinde bulunduğumuz hal ve şartların gerektirdiğini takdir ettiğini ve bu neticeyi kabul ettiğini aşağıdaki cevabı ile bildirerek meseleyi kapatmış oldu" demektedir.

Hemen ifade edelim ki, bahis konusu olan telgraf, tarihinden de anlaşılacağı

39 *Nutuk*, C. I (İstanbul 1934), s. 268 - 269.

gibi Rauf Bey'in başkanlık seçimi sonucunu bildiren 1 Şubat 1336 (1920) tarihli ikinci telgrafına değil, yersiz bir tereddüdü ifade eden 23 Ocak 1336 (1920) tarihli birinci telgrafına cevap olarak yazılmıştır ve dikkatle okunacak olursa hemen anlaşılır ki, Atatürk, Heyeti Temsiliye'nin murahhasları olarak Mecliste bulunan ve kendisine yakın sanılan arkadaşlarının meseledeki hareket tarzını takdir etmek şöyle dursun, tasvip dahi etmemiştir. Tam tersine, onların Ankara'daki taahhütlerine uygun yolda yürümeleri lüzumunu bir kere daha ihtar etmektedir.

Nitekim *Nutuk*'ta da bu noktaya dokunuyor: "Benim riyasetimden bahseden, demek ki, yalnız Şeref Bey oluyor; sair zevat tarafından ne maksatla riyasete intihabım bahis mevzuu edildiği, mahrem olduğu bildirilen bu içtimada, imaen olsun, söylenmiyor. Ciddi mütaleata istinaden, benim riyasetimi bahis mevzuu etmeli idiler. Ondan sonra, teşettütü efkâr olup olamayacağını tetkik etmeliydiler. Yalnız Şeref Bey'in ifadatı üzerine, efkârın ciheti temayülüne hüküm vermekte isabet olmayabilirdi" diyor ve telgrafının, bu meseledeki düşüncesini açıklayan cümlelerini tekrar ediyor.

* * *

1920 Şubat ayının sonlarına doğru (19 Şubat 1920) İngiltere Hariciye Nezaretinin İstanbul'daki siyasi mümessilliğine verdiği talimat üzerine, bu mümessillik tarafından Hükümete yapılan sözlü bir tebliğde; saltanat payitahtının (yani İstanbul'un) Osmanlı Devleti'nde bırakıldığı, fakat bu, Ermeni kıtalarıyla, Yunanlılar da dahil, İtilaf devletleri kuvvetlerine karşı yapılan hareketlerin hemen durdurulması şartına bağlı olup aksi halde hakkımızdaki barış şartlarının değişebileceği bildirilmişti.

Hükümet bunu icap edenlere naklederken bilhassa "Şikâyete yol açacak en küçük olaylara dahi meydan verilmemesini" tavsiye ediyordu.

Sözlü tebliğde, Ermeni kıtaatı hakkında ileri sürülen iddia yersiz ve asılsızdı. Çünkü memleketin güney kısmında yabancı kuvvetler tarafından silahlandırılan Ermenilerdir ki mazhar oldukları himayeden cüret alarak, Müslüman halka saldırmakta idiler. Maraş'ta, yabancı kuvvetlerle birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle şehri yakıp yıkmışlar, kadın ve çocukları da merhametsizce öldürmüşlerdi. Bu vahşetin asıl failleri Ermenilerdi, Türk ve Müslümanlar, ancak namus ve canlarını korumak için mukavemet ve müdafaa durumunda idiler. Maraş'ta 20 gün süren çok feci olaylar sırasında orada bulunmuş olan Amerikalıların, İstanbul'daki temsilcilerine çektikleri bir telgraf, faciaya sebep olanları, reddedilemeyecek bir şekilde ortaya koymakta idi.

Adana mıntıkasında, halk tepeden tırnağa kadar silahlandırılan Ermenilerin süngü tehditleri altında, korkulu bir hayat yaşamakta idiler.

İzmir ve havalisinde de durum aynı ve belki daha feci idi. İtilaf devletlerinin öz yurdumuza saldırttıkları gafil Yunanlılar her gün yeni kuvvet ve vasıtalar getirip taarruza hazırlanıyor, aciz halka karşı amansız tecavüzlerini de durmadan arttırıyorlardı.

Gerçek şu idi ki, milletimiz sebepsiz olarak hiçbir yerde, hiçbir yabancı unsura saldırmış ve saldırmakta değildi, diğer taraftan şikâyetçilerin ileri sürdükleri, elim olayları durdurmak tamamen kendi ellerinde idi.

Hal böyle iken onlar, durup dururken bu garip şartlı, yersiz tebliği neden yapmışlardı?

Dahası var, İngiliz temsilcisi İstanbul Hükümetine o günlerde şöyle bir teklifte daha bulunmuştu: Yunanlılar karşısında bulunan Milli Kuvvetleri üç kilometre geri aldırmak.

Acaba, İtilafçılar bu teşebbüsleri ile ne elde etmek istiyorlardı?

Atatürk bunu her ihtimali göz önüne almak suretiyle uzun uzadıya düşünüp araştırmış, sonunda şu tahmin üzerinde durmuştur:

Milli kuvvetlerin, işgal kesimlerinde saldırıcılara karşı yalnız İstanbul'u değil, bütün öz vatanı ve onunla beraber egemenliğini korumak ve kurtarmak için kurduğu savunma cephelerini çözmeye, açtığı muharebe ve başladığı hareketleri durdurmaya, İstanbul'daki Hükümet –ne kadar ister ve çalışırsa çalışsın– muktedir olamayacaktır. Binaenaleyh –Yunanlılar da dahil olmak üzere– İtilâf kuvvetlerine karşı koyma hareketleri önlenememiş, Ermeni kıtaline nihayet verilmemiş, milli kuvvetlerin geri alınmamış olduğunu bahane ederek İstanbul'u da resmen işgal edeceklerdir.

Bu arada tabiîdir ki Mebuslar Meclisi de dağıtılacaktır.

Böylece İstanbul'da kendilerine kayıtsız, şartsız tabi, milli murakabeden azade, tam kukla bir Hükümet kurdurmak yolu açılmış olacaktır.

Memleketin o günlerdeki panoramasını tamamlamak için Yunanlıların 3 Mart 1920 günü taarruza geçmiş bulunduklarını da ilave etmeliyim.

* * *

Çok geçmeden baş gösteren olaylar, Atatürk'ün tahminleri istikametinde gelişme yoluna girmiştir.

Ali Rıza Paşa Kabinesi, yabancı temsilcilerin birbiri ardından gelen isteklerini ve tamamen onların tesirine girmiş bulunan Padişahın emirlerini yerine getirmek için epeyce çaba harcamıştı. Fakat milli hareketin önüne geçilmez akışı ile bu baskılar arasında sıkışıp kalarak, takip ettiği –eski tabirle– "İdare-i maslahat" politikasına devam etme gücünü tüketmiş, düştüğü çok zor durumdan sıyrılmak çaresini ancak istifa edip 3 Mart 1920 tarihinde iş başından çekilmekte bulmuştu[40].

* * *

40 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 283 - 284. Vesika 241.

Çekilen Kabine hakkında "Felah-ı Vatan Grubu" ile Rauf Bey'in görüşleri neydi; istifayı nasıl karşılamışlardı, yeni Kabine için neler düşünmüş, ne gibi tahminlerde ve teşebbüslerde bulunmuşlardı? Bu soruların cevabını Rauf Bey'in hatıralarındaki ifadeleriyle[41] gerek onun, gerek Kara Vasıf Bey'in Atatürk'e gönderdikleri şifreli telgraflardan çıkaracağız[42].

Bu vesika ve yazılarda belirtilen kanaat ve verilen malûmata göre:

a– Ali Rıza Paşa Kabinesi umulan ve beklenen salabeti gösterememiş, gerek mahiyetini anlayamadan fazla çekindiği Padişaha ve gerek her istediklerini yerine getirmekten kendini alamadığı İtilaf devletlerine hoş görünmek için yalpalayıp durmaktan kurtulamamıştır. Bu durumda daha fazla mevkiini muhafaza etmesi imkânsızdı.

b– Mebuslar telaşlıdırlar; fakat arzuya uygun bir kabinenin iktidara getirileceğinden emindirler.

c– Bununla beraber sultan Vahdettin'in, İngilizlerin ve Hürriyet ve *İttilâfçılar* (muhalif parti) ile nigâhbancıların (o zaman muhalif partiye meyilli bazı komutan ve subaylara verilen isim) tesirine kapılarak onların irticai hareketlerinde muvaffak olmaları için –Grupça hiçbir suretle tasvip edilemiyeceğini bildiği halde– Damat Ferit Paşa'yı tekrar iktidara getirmesi ihtimal dahilindeydi. Bu ihtimali bertaraf etmek üzere Gruptan bir heyetin hemen saraya gidip Padişahı, usulü dairesinde ikaz etmesi lüzumlu görülmüştür.

d– Seçilen heyet, Meclis Reisi Celâlettin Arif Bey'in[43] başkanlığında Yıldız'a gitmiştir. Müracaatları üzerine, Vahdettin eski sadrazamı ve daha önceden randevu almış olan Danimarka elçisini kabul ile meşgul olduğunu bildirerek Mabeyin Başkâtibi ve Başmabeyinci ile görüşmelerini tasviye etmiştir.

e– Heyet bu zatlarla görüşmüş, Celâlettin Arif Bey Grup adına, milli teşkilatın padişaha sadakatini (?!) vatanî maksatlarını, milli misak esaslarını ve milli teşkilata dayanan Grubun nizamnamesini izah etmiş, sonra istifa meselesine geçerek şunları söylemiştir:

"Padişah, Hükümet reisini ve şeyhülislamı bizzat seçmek hakkına maliktir. Fakat buna karşılık, Meclisin de Hükümete itimat veya itimatsızlık reyi vermek selahiyeti vardır. Memleketin ise şu sırada bir Hükümet buhranına tahammülü yoktur. Böyle bir halin olmaması için padişahın iyi düşünüp, Meclis ve çoğunluğun fikrini hesaba katması lazımdır. Ferit Paşa ve yaranını, hatta Tevfik Paşa'yı sakın seçmemelidir. Yoksa neticesi mutlaka buhrandır, zaten tecrübe de edilmiştir."

41 *Rauf Orbay'ın Hatıraları* Yakın Tarihimiz III (Sayı: 35-1962), s. 272-278.

42 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 284-286. Vesika 242.

43 Reşat Hikmet Bey'in vefatı üzerine seçilen Başkan.

f– Celâlettin Arif Bey'in bu sözlerini padişaha bildiren Başkâtip, kendisinden şu cevabı getirmiştir:

"Bütün mebuslara selam. Ahval ve vaziyetin vahametini ben de onlar kadar müdrikim. Hal ve vaziyetin icabına göre birini intihap edeceğim; onun selahiyetine tecavüzle arkadaşlarını intihabına müdahale edemem; ancak ona Mecliste ekseriyet grubu ile anlaşmasını tavsiye edeceğim."

g– Bunun üzerine, heyet teşekkür ederek saraydan ayrılmıştır.

Kara Vasıf Bey, Ferit Paşa veya yaranından birinin iktidara getirilmesi ihtimalinden bahsederken ayrıca, "Tabiî Meclisi de feshedeceklerdir. Nezd-i Şahanede oradan müessir tedabirde bulunulması ve herhalde vakit kazanmak için İstanbul'da Meclis-i Mebusan vasıtasıyla Kuvayi Milliye'nin kanuni hakimiyetinin temini esbabının istikmali maruzdur" diyordu.

Atatürk, bu maruzatı nasıl telakki ettiğini *Nutuk*'taki şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Garip değil midir ki, bugün bu maruzatta bulunanlar daha birkaç hafta evvel: 'Meclis resmen kuşat edilmiş olmasına nazaran, atiyen evamirinizin acizlerinize tebliğini ve nikati nazarınızın her makam nezdinde hakkiyle müdafaa edileceğine itimat buyurulmasını' tebliğ eden zevattır[44]. Birkaç hafta evvel, Hükümet-i Merkeziye ile hemfikir olarak beni, muamelât ve icraata müdahaleden menetmek isteyen zevat, bugün İstanbul'da hiçbir şey yapmaya muktedir bulunmadıklarını itiraf ederek buradan, Heyeti Temsiliye'den tedabiri müessireye intizar ediyorlar. Biz bu arzuyu da ifa edeceğiz. Fakat, bu zevatın arzusu olduğu için değil, bunu vatan menfaati emrettiği için..."[45]

Filhakika Atatürk derhal harekete geçerek padişaha ve Meclis Başkanlığına birer telgrafla, Heyeti Temsiliye'nin kesin düşünce ve kararını bildirmişti.

Padişaha yazılan telgraf şu cümlelerle bitiyordu:

> Milli Meclisin ekseriyet grubunda toplanan milli emeller ve temayüllerin tarafınızdan himayeye mazhar olacağına, bütün teb'a gibi, heyetimiz de emindir; ancak dahili ve harici bin türlü ihtirasların galeyaniyle, sükûn ve selâmeti tehdit altında bulunan memleketimizin, milli vicdanı temin edemeyecek bir Kabine reisine hiçbir dakika tahammül edemeyeceğini ve maazallah böyle bir halin vukuu Osmanlı Devleti tarihinde geçmemiş olan elim olaylara sebep olacağını arz etmeyi bir hamiyet ödevi telakki ederiz[46].

44 Vasıf, Rauf, Bekir Sami beyler tarafından çekilen müşterek şifreli telgrafa işaret edilmiştir. Bakınız: *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 267. Vesika 227.

45 *Nutuk*, C. I (İstanbul 1934), s. 284.

46 *Nutuk*, C. I (İstanbul 1934), s. 285.

Bu telgrafın bir suretini Meclis Reisliğine de verdirmiştir. Meclis Reisliğine çekilen telgrafta ise:

> Aydın cephesinde, mübarek vatanı istila etmeye çalışan düşmanla milli kuvvetlerin çarpışarak her karış toprağa sadık ve fedakâr evlatlarının naaşlarını gömmekte olduğunu, hiçbir kuvvetin, hiçbir selâhiyetin; tarihin emrettiği bu vazifeden milleti alıkoyamayacağını, milli istiklal ile vatanın kurtarılması hususunda her fedakârlığa amade bulunan milletin kutsal heyecanını, ancak onun tam itimadını kazanan bir Hükümetin iş başına geçmesi tatmin edebileceğini, bütün ulusun bu tarihî günlerde, milli iradenin mutlak vekâletini taşıyan mebusların kesin kararlarını sabırsızlıkla beklediğini, bu kararların yüklenilen mesuliyet ile Cihan'daki bütün gözlerin müzakere kürsüsüne dikilmiş olduğu düşünülerek verileceğine emniyet beslenildiğini ve vatanperverâne çalışmalarında milletin kendilerine müzahir olduğunu"

bildiriyordu. Diğer taraftan Ali Rıza Paşa Kabinesi ile ondan sonraki durumu, bütün komutanlıklara ve teşkilat merkezleri vasıtasıyla millete tebliğ etmiştir[47].

* * *

Nihayet Padişah Vahdettin, Kabineyi kurmaya eski Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı memur etmiş ve Salih Paşa, Meclisteki ekseriyet grubu ile anlaşmaya yanaşmadan Kabinesini kurmuştu.

Padişaha gelince; Rauf Bey'in de hatıratında ifade ettiği gibi, Yıldız Sarayı'na giden heyete, hem de kendiliğinden verdiği vaade rağmen, Sadrazamın işine müdahale etmekten hiç çekinmemiş, bütün hükümet üyelerini Meclis dışından seçtirmiştir.

* * *

Rauf Bey, 11 Mart 1920 tarihinde Harbiye Nezareti Başyaveri Salih Bey'in (Omurtak) açık imzasıyla çektiği bir şifre telgrafta;[48] İstanbul'daki İtilâf devletleri temsilcilerinin 10 Mart günü Londra'dan gelen ve Kuvayi Milliye reislerinin tevkifine dair olan emri, müzakere ederek kabul ettiklerini, İtalyan kaynaklarına mensup itimat edilir bir zatın haber verdiğini, aynı zamanda bu gibi kimselerin İstanbul'dan uzaklaşmalarını tavsiye ettiğini yazıyordu. Kendileri (yani Rauf Bey ve arkadaşları) bu kararı iki ihtimale bağlamakta idiler: Bu ya İtilafçıların bir blöfüdür, yahut tekrar Ferit Paşa'yı iktidara getirmek yolundadırlar ki bu tabiatiyle Milli Meclisin dağıtılması neticesini verecektir.

47 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 286-287. Vesika 243-244.

48 Bu telgrafın sureti Harbiye Nezareti başyaveri Salih Bey'in bir telgrafından sonra konulmuştur. Bakınız: *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 298-299. Vesika 253.

* * *

Rauf Bey telgrafında bu ihtimalleri mütalâa ettikten sonra; her iki ihtimale karşı İstanbul'dan bir yere gidilmeyerek işin sonuna kadar namus vazifesini yapacaklarını, Salih Paşa'nın bu vaziyete bilerek sebep olmakta bulunduğunu, binaenaleyh bu renksiz Kabinenin düşürülmesi için son dereceye kadar çalışılacağını ve başaracaklarından emin olduklarını ilave ediyordu.

Atatürk, meseleyi başka türlü mütalâa ediyordu. O'na göre –ki Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşalarla, Refet ve Fahrettin beyler de aynı fikirde idi– Kabineye itimatsızlık oyu vermek suretiyle taarruzun Grup tarafından yapılması hususunda o kadar kuvvetli bir sebebe dayanılamayacaktır. Grubun, ne dereceye kadar celâdet göstereceği ve birlik olarak yürümek yolundaki azmi hakkında açık fikir ve kanaat edinmeden, Salih Paşa'nın Grup idare heyeti ile müzakere etmeksizin, hareket etmesini bir meşrutiyet meselesi yapmaya kesin karar vermek meselesi üzerinde bir mütalâada bulunmak kendisi için imkânsızdır. İtilaf devletlerinin herhalde zor kullanacaklarına şüphe yoktur. Tevkif kararına ve muhaliflerin yaygaralarına karşı Meclisin sonuna kadar cesurâne vazifesine devam etmesi de pek parlak ve faydalıdır. Ancak Rauf Bey'le beraber, ileride yapılacak teşebbüsler için vücutları elzem olan, memleketi temsil vasıflarına haiz, icabında Hükümet teşkil ve idare edebilecek liyakatta bulunan arkadaşların, neticede kendisine iltihaklan esbabı hazırlanıp sağlanmış olmalıdır. Aksi halde Grubun birlik içinde azimle hareketini düzenleyebilecek kimseleri şimdiden vazifelendirerek bu arkadaşların, hemen Ankara'ya gelmeleri elzemdir.

Atatürk bu düşünce ve tavsiyelerini Rauf Bey'e 12 Mart 1920 tarihli şifre ile bildirmişti.[49]

Rauf Bey, İstanbul'dan ayrılmak niyetinde değildi; hatıratında bu yoldaki kesin kararını şöyle izah ediyor:[50]

> Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafiyle Meclis basılıp da benim yakalanmam ihtimali belirdiği anda[51] bazı arkadaşları yanıma alıp, Anadolu'ya kaçmamı istiyordu. Fakat ben, Paşa'nın işaret ettiği vasıftaki arkadaşlarla kaçtığım takdirde İngilizlerin Meclisi basmak lüzumunu duyacaklarını[52] kuvvetle tahmin ettiğim ve bu tahminim tahakkuk ettiği takdirde, evvelce Anadolu'da kumandanlar toplantısında verdiğimiz kararla tespit ettiğimiz

49 *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 300-302. Vesika 255.

50 Rauf Orbay'ın Hatıraları *Yakın Tarihimiz III*, Sayı: 35-1962, s. 274 d.

51 Rauf Bey'in müteakip ifadesiyle karşılaştırmak üzere okuyucuların bilhassa bu cümle üzerinde dikkatle durmaları lüzumludur.

52 Bu, sözün gelişine ve müteakip açık cümlelere göre "duymayacakları" olacak.

Levent Şahverdi Arşivi

şekilde, Millet Meclisinin ve dolayısiyle Milli Hükümetin Anadolu'da kurulmasına yol açılamayacağını düşündüğüm için ne olursa olsun, İngilizleri dünya ve milletimiz gözünde zalim ve mütecaviz durumuna sokmak maksadiyle[53] kaçmamak kararını verdim ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım son telgrafla da müşterek kararımızı hatırlatarak 'Biz burada kalıp vicdan borcumuzu yapacağız,' diyerek, bu kararımı kendisine bildirdim. Esasen Meclis, o güne kadarki çalışmalarıyla, yapılması gereken işleri yapmıştı. Misakı Milliyi Meclisten geçirecektik, geçirdik; şimdi asıl gayemize ulaşmak için, Meclisi bastırmak işi kalmıştı. Bunu da behemehal, dilediğimiz şekilde neticelendirmemiz gerekiyordu. Yoksa kaçmak benim için üzerinde zihin yorulmaya değer bir mesele değildi. Ben buradan Anadolu'ya mütemadiyen kıymetli insanlar kaçırdım: Dr. Adnan Adıvar, Halide Edip Hanım gibi birçoklarını. Vaniköy tarafındaki bir dergâhtan, Maltepe'de Endaht mektebi kumandanı olan Yenibahçeli Şükrü Bey vasıtasıyla, Kartal yoluyla kafile kafile kaçırmıştık; kendim de kaçabilirdim. Fakat kaçtığım takdirde, Meclisin basılmaması ihtimali olduğu gibi, bir başka mahzur da vardı: Felâh-ı Vatan Grubunu teşkil eden arkadaşların hepsi buraya bize, daha doğrusu bana (?!) inanarak gelmişlerdi. Kaçtığım takdirde, bu arkadaşların, (işte çeşitli vaatlerle bizi buraya getirdiler, şimdi de kaçıp gittiler, bizim başımızı da belaya soktular) diyerek Mecliste kalmaları (?!) ve kendilerine katılacak olan diğer kalanlarla Meclisi devam ettirmeleri ihtimali vardı. Sonra da ben Anadolu'da bir orduya kumanda edecek değildim. Oradaki arkadaşlar, yeni kuracakları Meclisle, yeni Hükümeti de teşkil edip idareyi yürütebilirlerdi. Fakat asıl olan, behemehal Meclisin İngilizler tarafından basılmasını sağlamaktı; bu olmadıkça Anadolu'da ne Millet Meclisi, ne de Milli Hükümet kurulabilirdi. Bu noktada aylarca evvel Mustafa Kemal Paşa ile mutabık kaldığımız da malûmdu...

Rauf Bey devam ediyor:

İngilizlerin mütareke şartlarına aykırı olduğu kadar, hak ve adalet mefhumlariyle bağdaşamayan hareketlerle de kalmayarak, İstanbul'da bütün bütün gözleri yıldırmak hevesine kapılıp bir şeyler yapmaya hazırlandıkları duyulduğu günlerde, Sultan Vahdettin de herhalde kendi hesabına bazı tehlikelere maruz kalabileceği endişesiyle telaşa düşerek, Mebusan Meclisi riyasetinden (içine bil-

53 Bu görüş, hatırlanacağı gibi, Meclisin toplantı yerini tayin hakkındaki muhabereler esnasında da ileri sürülmüş, Atatürk buna çok gerçekçi ve mantıki bir cevap vermişti. Bakınız: *Nutuk*, C. III (Vesikalar), s. 212-214. Vesika 181.

hassa benim de katılmam kaydiyle) bir Mebuslar Heyetinin gidip kendisini ziyaret etmesini istemişti. Meclisin kabul ettiği bu ziyaret, Padişahın tensibi ile Mart'ın 15'nci günü öğleden evvel yapılacaktı. Heyet, benimle, Meclis başkanı Celâlettin Arif ve Konya Mebusu Vehbi Hoca Efendi'den mürekkep olarak seçilmişti...

Rauf Bey'in ifadesine göre o sabah (yani 15 Mart sabahı) Meclise Padişahın rahatsız olduğu, bundan dolayı ziyaretin ertesi güne bırakıldığı bildirilmiş. Bugünlerde Rauf Bey, bazı yakın arkadaşları ile verdikleri bir karara uyarak, İngilizlere Meclisten gayri bir yerde yakalanmamak için geceleri evlerine gitmiyor, ahbaplarında kalıyorlarmış. Kendisi de dostlarından ticaretle meşgul Haşim Bey'in Şişli'deki apartmanında kalmakta imiş.

16 Mart 1920 günü nasıl geçmiş ve neler olmuş? Rauf Bey hatıratında bunları da anlatıyor:

"Gece yarısı," diyor, "Mustafa Kemal Paşa'dan acele bir telgraf geldi. Mahrem muhaberatımıza vasıta olan Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın (Çakmak) seryaverî Salih Bey'in (Omurtak) bana gönderdiği bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa, 'Osmanlı Bankasiyle bin lira gönderildi, al da gel' diyordu. Ben derhal 'Evvelce kararlaştırdığımız gibi, namus borcumuzu yapacağız; Meclisi bastırmak için orada kalacağız. Aksi takdirde, bize güvenerek burada kalanlar kendilerine haber verilmeden, aralarından ayrılmamıza muğber olurlar da içtimaa devam ederlerse o zaman Meclisin Ankara'da toplanması meselesi ciddi şekilde tehlikeye girer' şeklinde cevap verdim.

16 Mart günü sabahı, uyanır, uyanmaz ilk işimiz bermutat gazeteleri aramak oldu. Fakat o sabah gazeteler gelmedi. Sebebini soruştururken, İngilizlerin ani bir baskınla Şehzadebaşı karakolundan itibaren şehri yer yer işgal ettiklerini haber aldık; biraz sonra da İngilizlerin, benim Beyoğlu'nda oturduğum apartmanı basmış ve beni orada bulamayınca nerede bulunabileceğimi tahkike koyulmuş olduklarını öğrendik, bu durumda, sokağa çıkarken de ihtiyatlı bulunmak gerekiyordu.[54]

Haşim Bey'in apartmanından çıkıp, arka yolları takiple doğru Mebusan Meclisi'ne gitmek üzere idim ki Kâzım Paşa (Orbay) ile mi-

54 Burada yazılıp esasla ilgili olmayan birtakım zait tafsilât alınmamıştır.

ralay (albay) Seyfi Bey ziyaretime geldi. Teessür ve heyecan içindeydiler, hemen Ankara'ya gitmek istediklerini söylediler...

O günlerde hele İngilizlerce mimlenmiş güzide şahsiyetlerin İstanbul'dan Anadolu'ya geçmeleri, ancak gizli yollardan mümkün olabiliyordu. Bizce hazırlanıp tespit edilmiş en emin yolun mebdei Vaniköy'deki tekke idi...

Kâzım Paşa ile Seyfi Bey'e de bu yolu tavsiye ettim; onlar veda ile yanımdan ayrıldıktan sonra, ben de doğru Meclise gittim.

Rauf Bey bundan sonra, padişahı ziyaret etmek üzere Mecliste aradığı Celâlettin Arif Bey'i bulamadığını, onun yerine reis vekili Balıkesir Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'yi alarak Konya Mebusu Vehbi Efendi ile beraber heyet halinde Yıldız Sarayı'na gittiklerini, padişahın kendilerine gayet soğuk davrandığını, Anadolu'dan gelen birtakım zatların, İstanbul'un emniyet ve huzurunu ihlal edecek hareketlerde bulunduklarından bahisle, İtilaf Devletleri mümessillerinin şehrin asayişini muhafaza için bir nümayiş yapılmasına karar verdiklerini haber verdiğini, "Bunlar her şeyi yaparlar, Meclisteki sözlerinize dikkat edin" dediğini yazıyor.

Rauf Bey, Vehbi Hoca'nın "Ne yapsalar milleti yıldıramazlar, millet hilafet ve saltanata sadıktır, memleketin kurtarılması için uğraşıyoruz..." Abdülaziz Mecdi Efendi'nin de Dolmabahçe önünde demirli düşman donanmasını göstererek: "Bu kâfirlerin zoru işte su kenarına kadar geçer, ötesinde sökmez, Anadolu pulattır, memleketin selameti için atıldığı mücadelede mutlaka muvaffak olacaktır" dediklerini, Vahdettin'in bunlara: "Tekrar ediyorum, akıl için yol birdir, vaziyet meydandadır; isterlerse yarın Ankara'ya da giderler" diye cevap verdiğini bildirdikten sonra diyor ki:

Vahdettin'in bütün ruh haletini ve bilhassa şunun, bunun tesiri ile gözünde büyüttükçe büyüttüğü düşmanlardan, her arzu ve emellerine kayıtsız, şartsız mutavaat edecek dereceyi bulan korkaklığını sarahatla belirten bu sözleri karşısında ben de kendimi tutamadım: 'Müsaade buyurun' dedim; 'Misakı Milli ile tespit edildiği veçhile, hilafet ve saltanat makamı ile memleketin kurtarılması bahis konusudur. Fakat cereyanı hale göre eğer biz, bu milletin duygularına tercüman olabiliyorsak, şunu arz edelim ki milletin sizden istediği Meclis kararı olmadan herhangi bir milletlerarası vesikayı imzalamamaktır. Aksi takdirde, istikbali çok karanlık görüyoruz; o kadar ki, akıbetin ne olacağı şimdiden kestirilemez.'

Vahdettin bu sözlerim üzerine, sinirliliğini açıkça belirten bir tavırla oturduğu koltuktan kalkıp, bakışlarını gözlerime dikerek: 'Rauf Bey!' dedi; 'Bir millet var, koyun sürüsü. Buna bir çoban lazım. O da benim.'

Artık bizim için söylenecek bir şey kalmamıştı. Zaten onun davranışı ile beraber biz de oturduğumuz koltuklardan kalkmıştık; karşılaştığımız andaki halden çok daha soğuk bir hava içinde ayrıldık ve doğru Meclise döndük.

Meclis bir matemgâha dönmüştü; işgal faciasiyle beyinlerinden vurulmuşa dönen mebuslar, heyecan ve üzüntü içinde ne yapılması gerektiğini düşünerek dertleşiyorlardı; bizim geldiğimizi görünce, padişahtan getirdiğimiz haberleri bir an evvel almak merakına düştüler. Meclis Reisi Celâlettin Arif Bey, hâlâ meydana çıkmadığından Abdülaziz Mecdi Efendi başkanlığında bir grup toplantısı yapılmasına karar verildi.

Abdülaziz Mecdi Efendi, kürsüye çıkarak, Vahdettin ile görüşmemizi olduğu gibi, anlatmaya başladı. Mebuslar hikâyenin sonunu beklerken, Meclis muhafız kıtası kumandanı salona girerek; kapıya gelen bir İngiliz müfrezesinin benimle Kara Vasıf Bey'i teslim almak istediklerini haber verdi. Bunu duyan mebuslar, bir anda feveran ettiler. 'Teslim etmeyiz. Olamaz! Silahla mukabele ederiz' sesleri ortalığı çınlatıyordu. Bu arada Gümüşhane Mebusu Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) ile bazıları bana hitapla kaçmamı teklif ediyorlardı. Meclis binası malûm Fındıklı'da deniz kıyısında olduğundan bu arkadaşlar için akla gelen kaçmaktan kolay şey yoktu. Fakat ben hiç sesimi çıkarmıyordum. Bu sırada Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk): 'Arkadaşlar, sakin olunuz. Bu işte asıl salâhiyet sahibi Rauf Bey'dir. O karar versin!' deyince ben de: 'Şimdiye kadar sizin durumunuz tehlikeye düşmesin diye sustum. Madem ki Meclis taarruza uğramıştır burada muhafız bölüğü var, emir verilsin, mukavemet etsin, vazifesini yapsın' dedim. Bu sözüm üzerine, muhafız kıtası harekete geçirilmek istendi ise de Reis Celâlettin Arif Bey'in, Meclisten ayrılırken böyle bir ihtimali düşünerek, ne maksatla olursa olsun, silah kullanılmaması emrini vermiş olduğu anlaşıldığından, muhafız kıtası, âtıl bir vaziyette kalmaya mecbur oldu...

Salonda gürültü devam ediyordu; davayı bir an evvel halletmek maksadiyle Trabzon Mebusu bahriyeli Ali Şükrü Bey'e[55] gidip

55 Sonradan Ankara'da Topal Osman Ağa tarafından öldürülen zat.

kapıdaki İngiliz zabitleriyle görüşerek kan dökülmesinin önüne geçmek için ancak beni müzakere salonundan (?!) zorla teslim aldıklarına (!?) dair yazılı bir vesika verdikleri takdirde, teslim olacağımı **bildirmesini söyledim. Ali Şükrü Bey gitti.** Fakat Meclisteki arkadaşlardan bir çoğu hâlâ, ne suretle olursa olsun teslim olmamam, kaçmam taraftarı idiler. Çünkü niçin kaçmak istemediğimi bilmiyorlardı (?) Bir yalı olan Fındıklı sarayının rıhtımından oracıkta duran sandal veya motorlardan birine binerek, gözden kaybolmak ihtimali bu kadar var iken dış kapıya gelen İngilizlere teslim olmak, **elbette akıl kârı değildi. Lâkin o anda ben,** nefsimi, kendimi, kendi rahat ve huzurumu ve hürriyetimi dahi uğrunda hiç tereddüde düşmeden feda edebileceğim, başka şeyler düşünüyordum (!?)

Ali Şükrü Bey, İngilizlerle görüştükten sonra teklifimi kabul ettikleri cevabını getirince artık salonda ses, seda kesildi. Bunun üzerine İngilizlerden istediğim vesikayı alıp, Meclis reisliğine tevdi ettikten sonra hâlâ şaşkınlıklarından sıyrılamamış arkadaşlara **veda ederek, kapıda bekleyen İngilizlere teslim oldum.** Kara Vasıf Bey de aynı şekilde benimle beraber geldi.

Silahlı İngilizler, bizi Meclis kapısından bindirdikleri, askerî otomobille, doğru Tophane'ye sevkle, şimdi Malûl Gaziler Yurdu olan*, Tarihî Köşk'e soktular ve oradan yine Tophane rıhtımından ufak, köhne ve pis bir gemi ile açıkta demirli bulunan Benbow dritnotuna götürdüler ve en alt katta, assubaylara mahsus olan loş ve havasız bir yere tıktılar. Orada, bizden evvel yakalanmış Edirne mebusları Şeref ve Faik beylerle diğer bazı mebuslar da vardı.

Hikâye, bundan sonra, aynı dritnotla götürüldükleri Malta'daki hayatlarından bahisle devam ediyor.

* * *

Rauf Bey'in kendi hareket tarzını savunma gayretinden doğan bu ifadelerini dikkatle incelerken, Meclisin toplanma yeri hakkında daha evvel cereyan eden yazışmaları da göz önünde bulundurmak yerinde olur. Bence böyle etraflı ve toplu bir tetkik, onun bu son iddialarının, hem gerçekten, hem de tevazudan ne kadar uzak birtakım bencil duyguların mahsulü olduğunu, aynı zamanda eski tabirle nasıl "sümmettedarik" bir zemine dayandığını meydana çıkaracaktır.

Ben yalnız bu yazılardan –altlarını çizdiğim** cümlelere dayanarak– bir nok-

* Günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi tarafından misafirhane olarak kullanılmaktadır. (ed.n.)

** Bu cümleler 1973 baskısında olduğu gibi, koyu renk ile gösterilmiştir. (ed. n.)

taya işaret etmekle yetinecek, kesin hüküm vermeyi, okuyucularımın yüksek idrâk ve sağduyusuna terk edeceğim.

Rauf Bey, İstanbul'da Mebuslar Meclisi'nin İngilizler tarafından basılmasının, Anadolu'da Milli Meclisin ve hatta Hükümetin kurulmasını kolaylaştıracağı fikrindedir. Böyle bir hal bir Milli Meclis'in İstanbul'da serbestçe vazife göremeyeceğini fiilen ispat edeceği için yerinde sayılabilir; fakat o, bu basılma hareketinin, ancak kendisinin İstanbul'da ve Mecliste kalması ile vaki olacağını da iddia ediyor. Çünkü ona göre eğer daha evvel İstanbul'dan aynlırsa, sırf ona inanıp buraya gelen arkadaşların, Mecliste kalarak kendilerine katılacak olanlarla beraber idareye devam etmeleri ihtimali vardır ve böylece bir fırsat kaçırılmış olacaktır.

Hadi, Meclisin diğer azasını hiçe sayan bu sakat düşünceyi de kabul edelim. Fakat 16 Mart günü durum değişmişti. İstanbul zorla işgal edilmişti. Kürsüden bizzat söylediği gibi Meclis de taarruza uğramıştı; demek ki maksat hasıl olmuştu; diğer taraftan, bu sefer doğrudan doğruya arkadaşları kendisine ısrarla kaçmak tavsiyesinde bulunmakta idiler ve açıkça ifade ettiği gibi, buna imkân da vardı. Kaldı ki Atatürk de ondan –yine kendi deyimiyle– Meclis basılıp da yakalanması ihtimali belirdiği anda, bazı arkadaşları alıp Anadolu'ya geçmesini rica etmişti.

Şu halde kapıdaki İngilizlerden garip bir vesika alıp teslim olmasının mantık çerçevesi içinde izahına imkân var mıdır?

Atatürk, O Büyük ve Mert İnsan, bu konuda bakınız ne diyor:

"Rauf Bey'i ve diğer zevatı tam zamanında davet etmiş olduğumuz, vakayi ile, hem de üç, dört gün geçmeden sabit oldu. Fakat maateessüf bu davetimiz, layık olduğu ehemmiyet ve ciddiyetle nazarı dikkate alınmak mazhariyetine nail olamadı. Rauf Bey, Vasıf Bey gibi zevat, en nihayet kemali mutavaatle Malta'ya gittiler; bu cihet malûmunuzdur.

Son dakikaya kadar Anadolu'ya geçmek ve Ankara'ya gelmek fırsat ve tedabirinin bazı arkadaşlar tarafından tehiye (hazırlamak) ve temin olunduğu bana hikâye edilmiştir. Eğer böyle idiyse[56] bu zevatın Ankara'ya gelmeye muvafakat etmeyip, İngilizlere teslim olmayı ve Malta'ya gitmeyi tercih eylemelerindeki sebep ve mazeret, cidden tetkike şayan görülür. Filhakika, Türkiye vaziyetinin ve akıbetinin meşkûk (şüpheli), müzlim (karanlık), mühlik (tehlikeli) görüldüğü faraziyesine nazaran bu karanlık tehlike içine atılanların mahuf (korkunç) ve müthiş bir akıbetle karşılaşmaları vehmi, tahtı tesirinde (tesiri altında) en nihayet herhangi bir zindanda bir müddet kalmak üzere düşmana arzı teslimiyeti müreccah görebilecekleri istib'at (uzak sayma) olunamaz. Maahaza (bununla beraber) ben burada böyle ağır bir muhakeme yürütmekten ictinap ederim çekinirim). Bu mü-

56 Görüldüğü gibi Rauf Bey yazılarında böyle olduğunu açıkça ifade etmektedir.

taleaya binaendir ki, bu zevatı Malta zindanlarından kurtarmak için her fırsattan istifade ederek mümkün olan teşebbüsatta bulunmaktan geri durmadım.[57]"

İşte bu teşebbüsler neticesindedir ki Malta'dakiler serbest bırakılmış, bunların arasında Ankara'ya gelen Rauf Bey, yine Atatürk'ün desteği ile vekilliklere ve hatta Başvekilliğe seçilmiştir. Bu devamlı hoşgörürlüğü ile temiz arkadaşlık duygularına, ne kadar hafif ve basit sebeplerle, nasıl mukabele edildiği aşağıda görülecektir.

* * *

İstanbul'un kanlı bir baskın şeklinde resmen askerî işgal altına alınması, bu arada İngilizler tarafından vaki olan zorbaca hareket karşısında Mebuslar Meclisi'nin de dağılması üzerine Atatürk derhal harekete geçerek, daha önce hazırlanan plana göre her vilayetçe yeniden seçilen mebuslar ile İstanbul Meclisi üyelerinden gelenlerden mürekkep bir Meclisi Ankara'da toplamıştı. 23 Nisan 1920 günü açılan bu her manası ile milli ve serbest Meclis "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" adı altında Anadolu'da idareyi eline almış, başkanlığına bu sefer de, Atatürk'ü seçmişti.

Böylece, çetin yolculuğun, ümit ve ferahlık verici ilk merhalesine varılmış, milletin büyük çoğunluğu, mukadderatına bizzat hükmedebilecek mutlu bir durum elde etmiş bulunuyordu.

* * *

İstanbul'da milletin kendi öz yurdunda, bütün egemenlik haklarına sahip olarak yaşama, azim ve heyecanına tamamen bigâne padişah ile onun ne yapacağını bilmez bir hale gelen Hükümeti, İtilaf Devletlerinin dikte ettikleri "Sevr" Muahedesini kabul ve imza etmişlerdi. Bu Muahede ile Türkiye; payitahtı İstanbul olmak üzere ülkesi Anadolu'nun ortasında, birkaç vilayetten ibaret bulunan, idari, siyasi, mali, adli, kısacası her alanda kontrol ve vesayet altında, istiklalden mahrum; ordusu, hatta inzibat kuvvetleri mahdut, küçük ve oyuncak bir devlet; tarih içinde daima şan ve şerefle yaşamış, kıtalara ve taçlara hükmetmiş Büyük Türk Milleti de köle bir millet derecesine düşmüş oluyordu. Yalnız padişah tahtını, sarayını ve sözde saltanatını; etrafındakiler de şahsi vaziyet ve mevkilerini muhafaza etmiş oluyorlardı. Şunu da ilave etmeliyim ki, galipler, vasisi olacakları bu devlete, yine İstanbul'u, ancak Muahedenin samimî olarak tatbiki şartıyla bırakıyor, aksi halde burasının da elden gideceğini açıkça ifade ediyorlardı.

Mondros Mütarekenamesi'nin, zayıf hükümlerinden faydalanarak, nasıl birtakım bahanelerle çiğnendiği göz önüne getirilirse, bu şartın da ne demek olduğunu anlamak hiç de güç değildi.

Tabiidir ki; milletin hakikî temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve

57 *Nutuk*, C. I (İstanbul 1934), s. 293.

Hükümeti, bu yüz karası vesikaya zerre kadar kıymet vermemiş, bunu şiddetle reddetmiştir ve İstanbul'da birbirini takip eden hükümetlerle, ciddi surette, ilgilenmeyerek eşsiz bir azimle mücadelesine ve müstevli kuvvetlere karşı taarruz hazırlıklarına devam eylemiştir.

* * *

Büyük Adam, memlekette Kurtuluş Mücadelesini yaratıp geliştirerek başarıya doğru yürütmek yolunda çırpınıp dururken her adım başında, karşılaştığı engellerden başka, her hususta kendisiyle mutabık olduklarını zannettiği en yakın arkadaşları ile dahi, vakit vakit ciddi surette uğraşmak zorunda kalmış, onları idare etmek için de beşer takati üstünde bir sabır ve tahammül kudreti göstermiştir.

Bunlara –Büyük *Nutuk*'tan naklen– bir misal vereceğim, bu misal ilerde O'ndan ayrılan bazı mücadele arkadaşlarının nasıl bir ruh ve tefekkür haleti içinde bulunduklarını belirtmekte olması itibariyle de ayrıca dikkate şayandır.

Atatürk, *Nutuk*'ta diyor ki:

"Meclis muhitinde muhalifler, benim saltanatı kaldıracağım hakkında telaşlı ve heyecanlı propagandalar yapıyorlardı. Rauf Bey bir gün Meclisteki odama gelerek benimle mühim bazı hususlara dair görüşmek istediğini ve akşam, Keçiören'de Refet Paşa'nın (Bele) evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Bey'in teklifini kabul ettim. Fuat Paşa'nın da (Ali Fuat Cebesoy) hazır bulunmasına muvaffakatımı istedi. Onu da münasip gördüm. Refet Paşa'nın evinde dört kişi toplandık. Rauf Bey'den dinlediklerimin hülasası şuydu: Meclis, saltanat makamının, belki de, hilafetin ortadan kaldırılması noktai nazarının güdüldüğü endişesiyle eza içindedir, sizden ve sizin ilerde alacağınız durumdan şüphe etmektedir. Binaenaleyh Meclis ve dolayısiyle milletin umumi efkârını tatmin etmeniz lazımdır kanaatindeyim. Rauf Bey'den, saltanat ve hilafet hakkındaki kanaat ve mütalâasının ne olduğunu sordum, verdiği cevapta şu açıklamada bulundu: **'Ben,'** dedi, **'saltanat ve hilafet makamına vicdanen ve hissen bağlıyım; çünkü benim babam padişahın ekmeği ve nimetleriyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha sadakatimi muhafaza etmek borcumdur. Halifeye bağlılığım ise, terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumi mütalâam da vardır. Bizde, umumi vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam sağlayabilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır. Bu makamı kaldırmak, onun yerine başka mahiyette, bir varlık koymaya çalışmak felaket ve hüsranı muciptir. Asla caiz olamaz...'**

Rauf Bey'den sonra, karşımda oturan Refet Paşa'dan mütalâasını sordum;

Refet Paşa'nın cevabı şu oldu: 'Tamamen Rauf Bey'in fikir ve mütalâasına iştirak ederim; filhakika bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir idare şekli bahis konusu olamaz.'

Ondan sonra Fuat Paşa'nın fikrini öğrenmek istedim. Paşa, yeni Moskova'dan geldiğinden, durumu, umumun düşünce ve duygularını lazım olduğu kadar, incelemeye henüz vakit bulamadığından bahsederek görüşülen mesele hakkında kesin bir fikir ve kanaat bildirmekte mazur olduğunu ifade etti.

Ben, muhataplarıma kısaca, şu cevabı verdim: Bahis konusu ettiğiniz mesele; bugünün meselesi değildir. Mecliste bazılarının telaş ve heyecanına da mahal yoktur. Rauf Bey bu cevabımdan memnun göründü; fakat, şu veya bu tarzda mesele etrafında görüşülmeye devam olundu. Akşam üzeri başlayan mülakatımız bütün gece, sabaha kadar, uzadı. Rauf Bey'in bir şeyi sağlamak istediğini hissettim; benim hilafet, saltanat ve ilerde alacağım vaziyet hakkında kendilerine söylediğim tatmin edici sözleri bana Mecliste, kürsüden bizzat söyletmek. Kendilerine söylediğim sözleri aynen Mecliste söylemekte beis görmediğimi bildirdim. Fazla olarak bu sözleri kurşun kalemle bir kâğıt parçasına tespit ve ertesi günü Mecliste bir münasebetle, beyanat tarzında söyleyeceğimi vaad ettim; bu vaadimi yerine de getirdim."[58]

58 *Nutuk*, C. II, (İstanbul 1934), s. 181-182.

III.

Yunanlılar ile muharebeler, Büyük Taarruz ve Dumlupınar Zaferi * 1924 senesinde Dumlupınar'da verdiği nutuk * Saltanat ve Hilafetin ayrılması ile Vahdettin'in firarı * Lozan Konferansı * Büyük Millet Meclisi ikinci devre seçimleri * Halk Partisi'nin kurulması * Meclise Atatürk'ün mebus olmasına mani olacak şekilde yapılan bir teklif * Konferansta Murahhas Heyeti Reisi İsmet Paşa ile İcra Vekilleri Başkanı Hüseyin Rauf Bey arasındaki sert tartışma * Lozan Sulh Anlaşması ve Hüseyin Rauf Bey'in İcra Vekilleri Başkanlığından ayrılması * Cumhuriyetin ilanı.

Sahilden yurdumuz içine doğru epeyce ilerlemeye muvaffak olan Yunan ordularıyla, sırası ile Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri olmuş, bir aralık düşman Ankara yakınına, Polatlı'ya kadar sokulabilmişti.

Bu tehlikeli günlerde, bir taraftan Hükümet Ankara'yı boşaltarak Kayseri'ye taşımakla meşgul olurken, bir yandan da Büyük Millet Meclisi, Atatürk'ü Başkomutanlığa tayin etmiş, bu hususiaki yetkilerini O'na devretmişti. Bu suretle sevgili ordusunun, resmen de, başına geçmiş olan Büyük Komutan'ın yüksek idaresi altında, üç hafta kadar devam eden ve Milli Mücadele tarihine *Sakarya Muharebeleri* adıyla geçen çok kanlı çarpışmalardan sonra düşman mağlûp edilerek Eskişehir - Afyonkarahisar hattına çekilmeye mecbur edilmişti.[59]

Arada galip devletlerin daveti üzerine Londra'da ve Paris'te bazı siyasi müzakereler de yapılmış, fakat bunlardan müspet bir netice almak kabil olamamıştı. Yalnız Fransızların Mösyö Franklin Bouillon adındaki bir murahhası ile Ankara'da cereyan eden uzun müzakereler sonunda, 10 Ekim 1921 tarihinde "Ankara İtilâfnamesi" adı verilen bir anlaşma yapılmış, bu anlaşma ile Hatay, Adana, Gaziantep, Maraş ve Urfa illerimiz işgalden kurtarılmıştı; aşağıda bundan tafsilatlı olarak bahsedeceğiz.

* * *

Artık sıra düşmanı "Vatanın harimi ismetinde" boğmak hareketine gelmişti; bu tahakkuk etmeden eski düşmanlarımızla, milli and ve tam istiklal esasına uygun bir barış yapmanın imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Diğer taraftan, Milli Ordunun hazırlıkları –tabiî imkân nispetinde– tamamlanmıştı. Memlekette orduya lüzumlu ve yararlı ne kadar malzeme mevcut ise hepsine el konmuş, orduya verilmişti. Öyle ki, artık yıpranan malzemenin yerine yenilerini bulup koymak imkânsız hale gelmişti; binaenaleyh gün geçtikçe ordunun hareket ve harp kudreti azalacaktı.

Bunu gören Başkomutan, Hükümet ve Ordudaki arkadaşları ile uzun müzakere ve münakaşadan sonra düşman ordusuna taarruz etmek kararını vermiş ve

59 Bu muharebeler esnasında, Atatürk'ün attan düşerek kaburga kemikleri zedelenmiş olduğundan, harekâtı sargı ve şiddetli ağrılar içinde idare etmiştir.

1922 senesi Ağustosunun sonuna doğru bir gün, sessiz sedasız Ankara'dan cepheye hareket etmişti.

25 Ağustos 1922 akşamı Başkomutan Afyonkarahisar'ın 20 kilometre kadar güneyinde Şuhut kasabasında, bir köy evinin üst katında kurulmuş sofrada, bir petrol lambasının sönük ışığı altında, akşam yemeğini yemektedir; taarruz ertesi sabah başlayacaktır.

Yaver Muzaffer Bey (Muzaffer Kılıç. Bu malûmatı Onun bana lütfettiği notlardan alıyorum) kendisine topçu cephane miktarı hakkında malûmat veriyor. Buna göre taarruzdan evvel yapılacak toplu ve sürekli topçu ateşi, ancak üç, dört saat devam ettirilebilecektir.

Atatürk yemeğini bitirdikten sonra, iki tarafın arazi üzerindeki durumlarını gösteren haritayı istiyor; genel durumu bir kere daha inceliyor; yaverine Döğer mevkii ile Dumlupınar arasındaki mesafeyi ölçtürüyor. Elindeki kalemle bu noktaya birkaç kere vuruyor; ağzından şu cümleler dökülüyor:

"Döğer, Döğer; fakat döğemeyeceklerdir. Buradaki kuvvetleri hareketsiz kalmaya mahkûmdur."

Ayağa kalkıyor, Muzaffer Bey'e:

"Hadi haritaları topla" diyor, "hareket ediyoruz."

* * *

Gece yarısı olmuştur; Başkomutan, şimdi Kocatepe'nin eteklerindeki çadırlı ordugâhta, konik bir çadırdadır; gecenin koyu sessizliği içinde, yalnız ordugâhın önünden akan küçük bir dereden hafif su şarıltıları duyuluyor. Atatürk, bir ara çadıra giren yaverine, "Hazır mısınız?" diye soruyor. Müspet cevap alınca, doğruluyor, henüz bozulmamış olan portatif karyolasının üzerinden tabanca kemerini alıp kuşanıyor. Her günkü gibi traş olmuştur; eldivenleri elindedir, çadırdan çıkıyor. Ortalık zifirî karanlık. Petrol ve mum fenerlerinin titrek ışıkları altında Kocatepe'ye doğru çıkmaya başlıyor; öne doğru fazla eğilerek yürüyor. Arazi, arızalı olduğu için ağır ağır ilerliyor. Nihayet tepeye çıkmıştır; bütün karanlıkları delen gözleriyle ileriye bakıyor:

"Allah Türk Milletini ve Ordusunu koruyacaktır." diye mırıldanıyor.

* * *

26 Ağustos 1922. Sabahın ilk ışıkları görünmüştür; Başkomutan tarassut dürbününün başında, düşman tahkimatını seyrederken topçularımız ateşe başlıyor. Bu ateş, tahkimatı yer yer havaya uçurmaktadır. Fakat, bir taraftan da tonlarca cephane su gibi akıp gitmektedir. Endişeye kapılanlar oluyor; bunu Başkomutana da söylüyorlar. O, büyük bir soğukkanlılıkla:

"Tek mermi kalıncaya kadar ateşe devam edilecektir" emrini veriyor ve ilave ediyor: "Cephane ikmalimizi düşmandan yapacağız."

* * *

Akşam olmak üzeredir. Dâhi Komutan etrafına bakarak, "Yarın öğleden sonra Afyon'da olacağız," diyor. O anda herkes şüphe ve tereddütle birbirinin yüzüne bakıyor; fakat ertesi gün, yani 27 Ağustos günü öğleden sonra hep beraber Afyon'dadırlar.

28 ve 29 Ağustos günleri verilen emirlere göre, düşman kovalanmakta ve sıkıştırılmaktadır. Atatürk de, evvelce tasarladığı yerde, düşmana son darbeyi vurmak için hazırlanmaktadır.

Nihayet 30 Ağustos. Başkomutan otomobiline biniyor. Şimdi Zafertepe diye anılan yere doğru inmek emrini veriyor. Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa: "Paşam ateş hattına iniyorsunuz" diyor. Cevap veriyor: "Zatı Devletiniz burada kalınız!"[60]. Yoluna devam ediyor. Düşmanın top ateşi altında bulunan bir yere geliyor; oradan dürbünle düşmanın asıl kuvvetlerinin bulunduğu yerlere doğru ilerlemekte olan piyade birliklerimizin hareketini takip ediyor.

Birdenbire, "Allah, Allah" sesleri yükseliyor. Askerlerimizin süngüleri batmak üzere bulunan güneşin kızıl ışıklan altında alev alev yanmaktadır; ölümü hiçe sayan kahramanlarımız, düşmanın üzerine ateşten bir çığ gibi iniyor.

Bu anda Büyük Komutan elindeki sigarayı atıyor; ayağa kalkıyor. Siper içinde dimdik duruyor. Bu, çok sevdiği, üzerlerine titrediği askerlerine karşı bir saygı duruşudur, gözleri nemlenmiştir. Eliyle muharebe alanını göstererek bağırıyor: "Hacı Anesti, (Yunan Ordusu Başkomutanı) mağrur kumandan! Neredesin, gel de ordularını kurtar!"[61]

Ertesi gün, sabahın erken saatlerinde muharebe alanını dolaşıyor. Manzara çok hazindir; binlerce düşman cesedi. Birbirinin üzerine yıkılmış yüzlerce topçu hayvanı. Terk edilmiş toplar; cephaneler...

Asil ruhlu Büyük İnsan müteessir oluyor; "Bu manzara insanlığı utandırabilir, fakat meşru müdafaamız için buna mecbur olduk. Türkler, başka milletlerin vatanında böyle bir harekete teşebbüs etmezler," diyor.

Biraz ileride, topların arasında yerde bir Yunan bayrağı görüyor; eliyle işaret ederek emrediyor: "Bir milletin istiklal alametidir. Düşmanın da olsa ona hürmet etmek lazımdır: Bayrağı yerden kaldırıp topun üzerine koyunuz."

* * *

Atatürk bu engin insanlık duygusu ile milletlerin istiklali prensibine olan gönülden saygı ve bağlılığını İzmir'e girdiği sırada da göstermişti. O'na İzmir'de Kar-

60 Atatürk, 30 Ağustos 1924 Dumlupınar Nutku'nda hiç şüphesiz hem nezaket, hem de tevazuu icabı olarak bu konuşmadan bahsetmemiştir.

61 Az önce Türklerin taarruz etmeyeceklerine inanmış olan Yunan Başkomutanı Hacı Anesti, izinli olarak geldiği İzmir'de gazetecilere: "Karşımda Mustafa Kemal diye birini göremedim" demişti.

şıyaka'da bir ev hazırlanmıştı ki, bu evde işgal esnasında Yunan kralı Kostantin de kalmıştı. Evin sahibinin oğlu ile hazırlıkta çalışanların bazı yakın akrabası Yunanistan'da esir bulunuyorlardı. İşgal esnasında, bütün Türkler gibi, çok ıstırap çekmişlerdi; içlerinden yaralıydılar ve Yunanlılardan öç almak ateşiyle yanıp tutuşuyorlardı. Bu duyguların etkisi altında evin dış merdiveninin üzerine, Muzaffer Başkomutanın basıp geçmesi için ipek bir düşman bayrağı sermişlerdi.

Atatürk yere serili bayrağın önünde durmuştu; etrafında bulunan kadın, erkek İzmirliler, kendisini içeriye girmeye davet ediyor, gözleri yaşlarla dolu:

"Buyurunuz, geçiniz, bizim öcümüzü yerine getiriniz. Yabancı kral bu evden içeri, bizim bayrağımıza basarak girmişti; siz lutfedin, bu karşılıkla o lekeyi silin. Burası bizim şehrimizdir, bu ev sizin evinizdir, bu hak sizindir" diye yalvarıyorlardı.

Hiçbir durumda benliğini ve sağduyusunu kaybetmeyen Civanmert İnsan; kendilerine, en tatlı bakış ve sesi ile:

"O, geçmişse hata etmiş; bir milletin istiklalinin timsali olan bayrak çiğnenmez, ben onun hatasını tekrar edemem" cevabını vermişti ve ancak bayrağı yerden kaldırttıktan sonra beyaz mermerlere basarak içeri girmişti.

* * *

30 Ağustos 1922 günü, Dumlupınar'da sona eren Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde Milli Türk Ordusu tarafından kazanılan Büyük Zafer, derhal mesut neticesini vermiş, düşman ordusunun Türk süngüsünden kurtulabilen perişan sürüleri 9 Eylül 1922 günü İzmir'den denize dökülmüştü. Birinci Cihan Harbi galiplerinin o heybetli donanmaları da hakikaten "geldikleri gibi" gitmişlerdi.

Eşsiz Başkomutan kazanılan Büyük Zafer hakkında şunları söylüyor:

"Afyonkarahisar - Dumlupınar Meydan Muharebesi'ni ve ondan sonra düşman ordusunu kamilen imha veya esir eden ve kalanlarını Akdeniz'e ve Marmara'ya döken harekâtımızı izah ve tavsif için söz söylemekten kendimi müstağni addederim. Her safhasıyla düşünülmüş, hazırlanmış, idare edilmiş ve zaferle neticelendirilmiş olan bu harekât, Türk Ordusunun, Türk Zabitan ve Kumanda Heyetinin yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir kere daha tespit eden muazzam bir eserdir. Bu eser, Türk Milletinin hürriyet ve istiklal fikrinin lâyemut (ölümsüz) bir abidesidir. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evladı, bir ordunun Başkomutanı olduğumdan ilelebet mesut ve bahtiyarım."

Atatürk; Büyük Zaferin ikinci yıldönümünde (30 Ağustos 1924) Dumlupınar'ın Çal tepesinde yapılan muhteşem ve tarihî törende, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'dan sonra, muharebelere dair bazı kıymetli hatıralarıyla kazanılan zaferin önemi ve gerek yurdumuzda, gerek bütün dünyada doğuracağı yankı ve so-

nuçların azameti hakkında çok dikkate değer parçaları içine alan bir söylev vermiştir. Bu söylev aynı zamanda âtimiz için çok hayati ve kıymetli tavsiye ve direktifleri de ihtiva etmektedir.[62] Bunu, bazı kelimelerini, bugün kullanılan karşılıkları ile değiştirerek aşağıya alıyorum:

Efendiler! Fevzi Paşa hazretlerinin verdiği değerli izahatla, burada bulunanlar Afyonkarahisar - Dumlupınar Meydan Muharebesinin nasıl cereyan ettiği hakkında özet bir fikir edinmişlerdir. Beş gün fasılasız devam eden bu büyük meydan muharebesinin gerçek mahiyeti, bugün verilen tafsilâttan ziyade, yarın tarihin ve araştırmacıların dikkatli ve ince hükümleri okunduğu zaman daha açık ve şümûllü bir surette anlaşılacaktır. Beni, milletim, Türk milleti, emniyet ve güvenine layık görerek bu hareketlerin başında bulundurdu. Bu vazife ve memuriyetimin mesut hatırasını, milletime karşı daima en derin minnettarlıklarla duygulu olarak, haz ile, iftihar ile muhafaza ediyorum. Vazifelerini milletin vicdani arzusuna, gerçek ihtiyacına ve yalnız onun yüksek iradesine uygun olarak yapmış olanlara mahsus bir vicdan istirahati ile bugün karşınızda bulunurken duyduğum bahtiyarlığı ifade edemem. 1338 (1922) senesi Ağustosunun otuzuncu günü saat ikide, şimdi hep beraber bulunduğumuz bu noktaya gelmiştim. Üzerinde bulunduğumuz sırtlarda kahraman on birinci firkamız (eliyle işaret ederek) şu karşıki tepelerde muharebeye mecbur edilen düşman asıl kuvvetlerine taarruz için yayılarak ilerlemekte bulunuyordu. Su gördüğünüz Çal köyü alevler ve dumanlar içinde yanıyordu. Beni buraya getiren saikın ne olduğunu izah için hatırladığım bir, iki noktayı tekrar edeceğim. 29/30 Ağustos gecesi sabaha karşı, Garp Cephesi harekât şubesi müdürü Tevfik Bey, mutat olduğu gibi o saate kadar muhtelif karargâhlardan gelen raporlara göre, harita üzerinde tespit ve işaret ettiği genel durumu Cephe kumandanı İsmet Paşa'ya göstermiş, o da derhal 'Paşaya göster' emriyle Tevfik Bey'i yanıma göndermişti. Karahisar'da Belediye dairesinde bana ayrılan odada yatmaktaydım. Beni uyandıran Tevfik Bey'in gösterdiği haritaya baktım; hemen yataktan fırladım.

Arkadaşlar! Haritada gördüğüm şey şu idi ki; ordularımız düşmanın mühim kuvvetlerini, kuzeyden, güneyden ve batıdan çevirmeye elverişli bir durum almış bulunuyorlardı; şu halde tasarladığımız ve azami sonuçlar sağlayacağını umduğumuz vaziyetler tahakkuk ediyordu. Derhal, 'Fevzi ve İsmet paşaları çağırınız!' dedim. Üçümüz toplandık; durumu bir daha gözden

62 Bu Söylevin tam metni için bakınız: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* C. s. 173-182.

geçirdik. Kesinlikle hükmettik ki Türk'ün gerçek kurtuluş güneşi 30 Ağustos sabahı ufuktan bütün şaşaasiyle doğacaktır. Bu karara göre ordulara emir ve talimat yazıldı. Saat 6.30 oldu. Fakat vaziyet o kadar önemli, o kadar sürat ve şiddet talep ediyordu ki bu yazılı emirle yetinmek ihtiyata uygun olamazdı. Onun için Fevzi Paşa hazretlerinden bizzat Altıntaş ve güneyinden hareket eden ikinci ordumuzun ve bunun daha batısında bulunan süvari kolordumuzun yanına giderek tasarladığımıza göre harekâtı düzenlemesini rica ettim. Dördüncü kolordusuyla, hedef tuttuğumuz düşmanın kısmı küllîsini (en büyük kısım) güneyden takip eden birinci ordu karargâhına da ben bizzat gidecektim. İsmet Paşa'nın karargâhında kalıp umumi vaziyeti idare etmesini münasip gördüm. Fevzi Paşa hazretleri şimale hareket ederken, ben de otomobille demiryolunu takip ederek batıya hareket ettim. Akçaşar'da birinci ordu karargâhına saat dokuzdan evvel vasıl oldum. Ordu kumandanına bir taraftan Cephenin yazılı emri verilirken[63] ben de kendisine şifahen durumu izah ettim ve dördüncü kolordunun tekmil fırkalariyle ve sürat ve şiddetle işte bu köyün, Çal köyünün batısındaki düşman kısmı küllisini saracak surette muharebeye mecbur etmesini emrettim ve ilave ettim ki, düşman ordusu behemehal imha olunacaktır. Ordu komutam benim yanımda telefonla kolordu komutanı Kemalettin Sami Paşa'yı buldu, benim oraya geldiğimi ve emrimin ne olduğunu söyledi. Bir müddet bu karargâhta kaldım; mütemadiyen gelen muhtelif rütbedeki esir zabitlerle görüştüm; bunlardan biri bir kurmay zabitiydi; zavallı verdiği malûmat arasında istemeyerek başkomutan vazifesini alan General Trikopis ile ikinci kolordu komutanı General Digenis'in de bizim çevirmek istediğimiz çemberin içinde bulunduğunu ifade etmiş oldu. Derhal yanımda bulunan ordu komutanına "Kemaleddin Paşa'yı bulunuz, bizzat Trikopisle beraber bütün düşman generallerini herhalde esir etmesini söyleyiniz" dedim; bu emir hemen telefonla tebliğ olundu; zavallı esir zabit bunu işitir işitmez ikram ettiğimiz çayı içemeyerek büyük bir baygınlık geçirdi. Daha fazla bu ordu karargâhında kalamazdım. Muharebe vaziyetini gözümle görmek, benim için mukavemetsiz (dayanılmaz) bir ihtiyaç oldu. Ordu komutanını da beraber alarak dördüncü kolordu kumandanının tarassut için bulunduğu şu istikametteki Arpalık civarında bir tepeye geldik. Çal köyü batısında ve kuzeyinde patlayan topların tarrakalarını işitiyorduk; oradan vaziyeti dürbün ile tetkike uğraşmak bana sıkıntılı geldi; daha ileriye ateş yerine gitmek için kesin bir lüzum ve ihtiyaç

63 Başkomutan Mustafa Kemal, muharebeleri idare ederken daima böyle yapmış, yani emirlerini cephe veya ordu komutanlarına dikte ederek onlara imza ettirmiştir. Bir konuşmamızda buna işaret ederek: "Belki bir gün benim Başkomutan olduğum da inkâr edilebilir" diye latife etmişti.

duyuyordum. Bu noktayı, şimdi üzerinde bulunduğumuz bu tepeyi gösterdim 'Oraya gitmek lazımdır, buyurun gidelim' dedim. Otomobillere atladık; bu tepeye gelen yola girdik; ara sıra geçtiğimiz yolun soluna düşman mermileri düşüyordu. Dördüncü kolordunun tümenleri doğudan batıya yolumuzu keserek hızlı adımlarla ilerliyorlardı. Biraz evvel dediğim gibi saat ikide şuraya çıkmış bulunuyorduk. Düşman kuvvetlerini gündüz gözüyle tamamen sarmak ve düşmanın inatla savunduğu muharebe mevzilerine süngü hücumlarıyla girerek kesin sonuç almak elzem idi. Bunun için bütün birliklerimizin en yüksek fedakârlıklarla ilerlemesini ve bütün bataryalarımızın, hatta mesturiyete (örtülülük) bakmaksızın ateş mevzilerine girip düşman mevzilerini sarmasını istiyordum. Yanımdaki komutanlar bu noktai nazarımı anlar anlamaz derhal ve en asabi bir surette faaliyete geçtiler. Maateessüf şimdi ismini hatırlayamadığım, yanımda bulunan bir süvari zabitine birkaç kelime not ettirerek düşman mevzilerini kuzeyden saran ikinci orduya gönderdim ve şifahen burada benden işittiklerini onlara da söylemesini emrettim. Bu zabit vazifesini yapmış, birkaç saat sonra tekrar yanıma gelerek malûmat da vermiştir. On birinci tümenin kahraman komutanı Derviş Bey de bizzat ileriye atılarak bütün kuvvetiyle düşman mevzilerine ilerliyordu. Kolordu komutanı Kemalettin Paşa güneyden ve batıdan düşmana saldırttığı diğer tümenlerine yeniden yeniye, hareketlerini hızlandırmak için şiddetli emirler gönderiyordu. İkinci ordunun on altıncı ve altmış beşinci tümenleri düşmanla ciddi muharebeye girişiyorlar, diğer tümenleri de sarma çemberini daraltıyorlardı. Bunları görüyordum. Süvari kolordumuzun daha batıdan düşmanın arkasını kesmek üzere bulunduğunu, bana haber getiren süvari zabiti söylemişti.

Arkadaşlar! Saatler ilerledikçe gözlerimin önünde açılan manzara şu idi: Düşman başkomutanının şu karşıki tepede son gayretiyle çalıştığını görüyor gibiydim. Bütün düşman mevzilerinde büyük bir heyecan ve helecan vardı; artık topların, tüfeklerinin, mitralyözlerinin ateşinde sanki öldürücü hassa kalmamıştı. Bu ovadan kuzeyden ve güneyden birbirinin peşinden gelen avcı hatlarımızın guruba yaklaşan güneşin son ışınlariyle parlayan süngüleri her an daha ileride görülüyordu. Düşman mevzilerini saran bir daire üzerinde mevzi almış olan bataryalarımızın aralıksız ve amansız ateşleriyle, düşman mevzileri içinde barınılamaz, bir cehennem haline giriyordu. Güneş batı yerine yaklaştıkça, ateşleri kanlı ve ölümlü bir kıyametin kopmak üzere olduğu bütün ruhlarda duyuluyordu. Bir an sonra cihanda büyük bir inhidam (yıkılma, çökme) olacaktı; beklediğimiz halas (kurtulma) güne-

şinin doğması için bu inhidam lazımdı; karanlıklar içinde bu inhidam vuku bulmalıydı. Gerçekten göğün karardığı bir dakikada Türk'ün süngüleri, düşman dolu o sırtlara saldırdı. Artık karşımda bir kuvvet, bir ordu kalmamıştı; kâmilen mahvolmuş, perişan bir bakiyyetüssuyuf (kılıçlardan arta kalan) kütlesi bulunuyordu. Kendilerinin dediği gibi, korku ve titreme ile dolu şekilsiz bir kütle, acaip bir halita halinde, kaçmak için bir delik arıyordu; artık gecenin gürültü içindeki karanlığı sonucu görmek için, güneşin tekrar doğudan çıkmasını beklemeyi zaruri kılıyordu.

Efendiler! Ertesi günü tekrar bu muharebe meydanını dolaştığım zaman ordumuzun kazandığı zaferin azameti ve buna karşılık hasım ordusunun uğradığı felaketin dehşeti beni çok duygulandırdı. O karşıki sırtların gerilerindeki bütün vadilere bütün derelere bırakılmış toplarla, otomobillerle, bitmez, tükenmez teçhizat ve malzeme ile ve bütün bu bırakılanların arasında yığınlar teşkil eden ölülerle, toplanıp karargâhlarımıza götürülmekte bulunan sürü sürü esir kafileleri hakikaten bir mahşeri andırıyordu. Bu dar ateş ve saldırış çemberinden kurtulabilenler, birkaç bin kişilik bakiyyetüssuyuftan ibaretti; fakat onlar da daha büyük Türk çemberi içinden çıkmaya muvaffak olamayarak başlarında başkomutanları bulunduğu halde beyaz bayrak çekmeye mecbur olmuşlardır.

Efendiler! Ağustosun 31'inci günü aşağı, yukarı zevalde (öğle zamanı) idi ki bu Çal köyünde yıkık bir evin avlusu içinde İsmet ve Fevzi paşalarla buluştuk. Kırık kağnı arabalarının döşemelerine ilişerek bundan sonraki vaziyeti mütalâa ettik. Kazandığımız meydan muharebesinin bütün seferi sona erdirecek bir azamet ve ehemmiyette olduğunda birleştik. Şimdi Bursa istikametinde çekilen düşman kuvvetlerini yok etmekle beraber bütün asıl ordu ile durmadan İzmir'e yürüyecektik.

Efendiler! Bugünden sonra İzmir'de Akdenizi, Mudanya'da Marmara'yı görmek için 8 - 9 günlük bir zaman yetmişti; fakat hatırlatmalıyım ki bugün şu üzerinde bulunduğumuz tepeye gelmek için Sakarya'dan itibaren harcadığımız tam bir senedir; bu kutladığımız zaferi hazırlamak için bir seneyi çok bulmazsınız, zannederim. Çünkü, Efendiler; harp, muharebe, nihayet meydan muharebesi, yalnız karşı karşıya gelen iki ordunun çarpışması değildir. Milletlerin çarpışmasıdır. Meydan muharebesi, milletlerin bütün varlığıyla ilim ve fen alanındaki seviyeleriyle, ahlâklariyle, kültürleriyle, kısaca bütün maddi ve manevi kudret ve faziletleriyle ve her türlü vasıtlariyle çarpıştığı bir imtihan alanıdır. Bu alanda, çarpışan ulusların hakiki kuvvet ve kıymetleri ölçülür; sonuç: Yalnız, cismani kuvvetin değil, bütün kuvvet-

lerin, özellikle, ahlâki ve kültürel kuvvetin üstünlüğünü kesin olarak ortaya çıkarır. Bu sebeple meydan muharebesinde yenilen taraf, milletçe ve memleketçe bütün maddi ve manevi varlığı ile mağlûp edilmiş sayılır; böyle bir sonucun ne kadar feci olabileceğini tahmin edersiniz. Çökme ve yok olma yalnız savaş alanında bulunan orduya münhasır kalmaz, asıl ordunun mensup olduğu millet feci akıbetlere uğrar, tarih; başlarındaki taçlıların, haris politikacıların, birtakım hayali emellerin vasıtası mevkiine düşen istilacı orduların, istilacı milletlerin uğradığı feci akıbetlerle dopdoludur.

Efendiler! Türk vatanını fethetmek düşüncesini Türk'ü esir etmek hayalini genel bir düşünce haline koymaya çalışanların da layık oldukları akıbetten kurtulamamış olduklarını gözlerimizle gördük.

Efendiler! Kendilerine bir milletin talihi tevdi olunan adamlar milletin kuvvet ve kudretini yalnız ve ancak yine milletin gerçek ve elde edilmesi kabil menfaatleri yolunda kullanmakla ödevli olduklarını bir an hatırlarından çıkarmamalıdırlar. Bu adamlar düşünmelidirler ki bir memleketi zapt ve işgal etmek, o memleketin sahiplerine hakim olmak için yeter değildir. Bir milletin ruhu zaptolunmadıkça, bir milletin azim ve iradesi kırılmadıkça o millete hakim olmanın imkânı yoktur. Halbuki yüzyılların doğurduğu bir milli ruha, kavi ve sürekli bir milli iradeye hiçbir kuvvet karşı koyamaz. Mahkûm olmak istemeyen bir milleti esirlik altında tutmaya gücü yetecek kadar kuvvetli istilacılar artık dünya yüzünde kalmamıştır. Türk milleti; son mücadeleleriyle, bilhassa burada kazandığı zaferle, gösterdiği azim ve irade ile bilinen bu gerçekleri, bir defa daha tarihin sinesine çelik kalemle hakkettmiş bulunuyor.

Efendiler! Afyon - Dumlupınar Meydan Muharebesi ve onun son safhası olan bu 30 Ağustos muharebesi Türk tarihinin en önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Milli tarihimiz çok büyük ve çok parlak zaferlerle doludur; fakat Türk ulusunun burada kazandığı zafer kadar, kesin sonuçlu ve bütün tarihe, yalnız bizim tarihimize değil, Cihan tarihine yeni akım vermekte kesin tesirli bir meydan muharebesi hatırlamıyoruz. Hiç şüphe etmemelidir ki, yeni Türk Devletinin, genç Türk Cumhuriyetinin temeli burada kuvvetlendirildi, ebedi hayatı burada taçlandırıldı. Bu alanda akan Türk kanları, bu gökte uçan şehit ruhları, Devlet ve Cumhuriyetimizin ebedi koruyucularıdır. Burada temelini attığımız şehit asker abidesi, işte o ruhlarla beraber gazi arkadaşlarını, fedakâr ve kahraman Türk milletini temsil edecektir.

Bu anıt Türk yurduna göz dikeceklere Türk'ün 30 Ağustos günündeki ateşini, süngüsünü, saldırışını, kudret ve iradesindeki şiddeti hatırlatacaktır.

Efendiler! Bu muazzam zaferin çeşitli amillerinin üstünde en önemli ve en yükseği Türk milletinin kayıtsız, şartsız egemenliğini eline almış olmasıdır. Olayın tarihimizde, bütün cihanda ne büyük ve feyizli bir devrim olduğunu izaha lüzum görmem. Milletimizin uzun senelerden beri, hanlar, hakanlar, sultanlar, halifeler elinde, onların baskı ve istibdadı altında ne kadar ezildiğini, onların hırslarını tatmin (yürek rahatlığı verme) yolunda ne kadar büyük felaketlere ve zararlara uğradığını düşünürsek milletimizin egemenliğini eline almış olması olayının bütün azamet ve ehemmiyeti gözlerimiz önünde belirmiş olur. Gerçi Büyük Zaferin ertesine kadar İstanbul'da Halife ve Sultan adı altında bir kimse ve onun işgal ettiği Halifelik ve Sultanlık adıyla bir makam vardı. Fakat zaferden sonra millet o makamları ve o makam sahiplerini layık olduğu akıbete götürdü.

Efendiler! Milli egemenlik öyle bir nurdur ki onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar batar, yok olur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler, her taraftan yıkılmaya mahkûmdurlar. Avrupanın ortasından tâ şarkın öbür ucundaki binlerce senelik memleketlere bakacak olursak, Osmanlı İmparatorluğunun istihkak ettiği talihi daha güzel anlayabiliriz. Saraylarının içinde Türk'ten gayrı unsurlara istinat ederek, düşmanlarla ittifak ederek Türklüğün aleyhine yürüyen çürümüş gölge adamlarının Türk vatanından kovulması, düşmanın denize dökülmesinden daha kurtarıcı bir harekettir. Türk milletinin, mübarek atalarından emanet olan bu topraklarda tam manasıyla efendi olarak yaşaması, ancak o lüzumsuz ve manasız olduktan başka vücutları sırf zarar ve felaket olan makamların bertaraf edilmesiyle mümkün olabilirdi.

Efendiler! Onların yüzünden Türk vatanının ve Türk milletinin çektiği kederleri hissetmemiş bir ferdimiz yoktur. Bu kadar matemler, felaketler geçirdikten sonra elbette Türk öğrenmiştir ki vatanı yeniden yapmak ve orada mesut ve hür yaşayabilmek için herhalde egemenliğine sahip olmak Cumhuriyet bayrağı altında bütün evlatlarını toplu ve dikkatli bulundurmak lazımdır.

Efendiler! Asırlardan beri inleyerek feryat eden, fakat müstebitlerin, aldatıcıların, cahillerin vücuda getirdikleri engellerle, canhıraş sadasını, milletin kulağına duyuramayan, vatan, bu gün diyor ki, bu gün can kulağınızı, harap olmuş sinesinde, en derin ıstıraplan duymuş validenizin samimi hitabına daima açık bulundurunuz.

Efendiler! Asya'da, Avrupa'da, Afrikada hükümran olmak kabiliyet ve kudretini göstermiş olan cedlerimiz, vaktinde bu sadayı işitmekten alıkonul-

mamış olsalardı, Türk topluluğunun, Türk mefkuresinin, Türk menfaatinin, mahfuz ve feyizli olacağı anavatanı bu günkü harap halinde mi miras alacaktık.

Efendiler! Artık vatan imar istiyor; zenginlik ve refah istiyor; ilim ve marifet, yüksek medeniyet; hür fikir ve hür zihniyet istiyor. Şeref, namus, egemenlik, gerçek varlık; vatanın bu isteklerini tamamıyla ve süratle yerine getirmek için esaslı ve ciddi bir surette çalışmayı emreder. Yüzyıllardan beri Türkiye'yi idare edenler, çok şeyler düşünmüşlerdir; fakat yalnız bir şey düşünmemişlerdir: Türkiye'yi! Bu düşüncesizlik yüzünden Türk vatanının, Türk milletinin uğradığı zararları ancak bir tarzda giderebiliriz. O da artık Türkiye'de Türkiye'den başka şey düşünmemek. Ancak, bu niyetle hareket ederek her türlü selâmet ve saadet hedeflerine vasıl olabiliriz.

Efendiler! Bizim milletimiz, vatanı için, özgürlüğü ve egemenliği için fedakâr bir halktır; bunu ispat etti. Milletimiz yaptığı devrimlerin kıskanç koruyucusudur. Benliğinde bu faziletler yerleşmiş bir milleti, yürümekte olduğu doğru yolundan hiçbir kuvvet alıkoyamaz.

Efendiler! Milletimiz hakimiyetini eline aldığı gün, bilmeyen kalmamıştır; en kara, en derin bir uçurum kenarında bulunuyordu. Maddi kuvveti yıpratılmış, savunma vasıtaları zorla elinden alınmış, maneviyatı, mukadderatı da o kadar tecavüze uğramış, elim bir durumda bulunuyordu. Bütün bunlara rağmen varlığını ve egemenliğini kurtarmaya karar verdi. Bu kararında muvaffak olabilmek için bütün milletin kendine bir hedef ve hareket hattı tespit etmesi lazım geliyordu. Bütün milletin o hedef üzerinde, herhalde, muvaffak olmayı emellerinin gayesi telâkki etmesi icap ediyordu. Millet bütün varlığıyla, bütün fedakârlık ve imanıyla o hedefe, beraber yürüsün ve behemehal muvaffak olsun lazımdı.

Efendiler! O hedef burasıydı, emellerin gaye edindiği başarı, burada kazanılan zafer idi. Milletimiz, bundan sonraki çalışmalarında da başarıya ulaşabilmek için milli hedefini, bütün açıklık ve kesinliğiyle, tekmil vatandaşların nazarlarında ve vicdanlarında bütün parlaklığıyla tespit etmiş bulunuyor. İsterseniz burada hedef dediğim şeyi siz milletin mefkuresi (ideal, ülkü) diye adlandırınız. Fakat bu unvanı verirken dikkat ediniz ki hayali bir anlama kendimizi kaptırmayalım.

Efendiler! Milletimizin hedefi, milletimizin mefkuresi bütün cihanda medeni bir içtimai toplum olmaktır. Bilirsiniz ki dünyada her kavmin varlığı, değeri, hürriyeti ve istiklal hakkı mâlik olduğu ve yapacağı medeni eserlerle mütenasiptir; medeni eser vücuda getirmek kabiliyetinden yoksun olan ka-

vimler, hürriyet ve istiklallerinden ayrılmaya mahkûmdurlar. Beşeriyet tarihi baştan başa bu dediğimi teyit etmektedir. Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak hayat şartıdır. Bu yol üzerinde duraklayanlar veyahut bu yol üzerinde ileriye değil geriye bakmak cehil ve gafletinde bulunanlar genel uygarlığın coşan çalışma seli altında boğulmaya mahkûmdurlar..

Efendiler! Medeniyet yolunda başarı kazanmak yenileşmeye bağlıdır. İçtimai hayatta, ekonomik hayatta, ilim ve fen alanında başarıya ulaşmak için biricik gelişme ve yükselme yolu budur. Yaşama ve maişete hakim olan hükümlerin zaman ile değişmesi, gelişme ve yenileşmesi zarurîdir. Medeniyetin icatları cihanı değişiklikten değişikliğe götürdüğü bir devirde asırlık köhne zihniyetlerle, geçmişe tapmakla varlığını korumak mümkün değildir. Medeniyetten bahsederken şunu da kesin olarak bildirmeliyim ki medeniyetin temeli terakki ve kuvvetin temeli aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak içtimai, iktisadi, siyasi aczi mucip olur. Aileyi teşkil eden kadın ve erkek unsurlann tabiî haklanna mâlik olmaları, aile vazifelerini idareye muktedir bulunmaları lâzımdır.

Efendiler! Milletimiz, burada kutladığımız büyük zaferden daha önemli bir vazife peşindedir. O zaferi de elde etmek milletimizin ekonomi alanındaki başarılarıyla mümkün olacaktır. Bilirsiniz ki iktisaden zayıf bir millet, sefaletten kurtulamaz. Kuvvetli bir medeniyete, refaha kavuşamaz. İçtimai ve siyasi hastalıklardan yakasını kurtaramaz. Memleket idaresindeki başarı da ekonomideki kazançları derecesiyle mütenasip olur. Hiçbir medeni devlet yoktur ki ordu ve donanmadan evvel ekonomisini düşünmüş olmasın. Memleket ve istiklal savunması için lazım olan bütün kuvvetler ve vasıtalar ekonominin gelişme ve genişlemesiyle mümkün olabilir. Milletimizin kuvvetli seciyesi, sarsılmaz iradesi ve ateşli milliyetperverliği ekonomik başarılardan doğacak feyizlerle de layık olduğu derecede kuvvetlendirmek zorunluluğu vardır. Asrımızın güreşmesinde milletimizi başarıya götürecek bir ekonomik hayat sağlamayı amaç tutan genel öğretim ve eğitim sistemleri her gün daha çok parlayacak ve ileride başarıya ulaşacaktır.

Efendiler! Artık bu gün hayat ve insanlık icaplan bütün gerçekliği ile tecelli etmiştir. Bunlara aykın olan söylentiler ahlâk ve imana esas olmaz. Hakikat tecelli edince kizp ortadan kalkar. Safsatalar, hurafeler kafalardan çıkmalıdır. Her türlü yükselme ve gelişmeye istidatlı olan milletimizin içtimai ve fikrî devrim adımlarını kısaltmak isteyen engeller herhalde bir yana atılmalıdır.

Efendiler! Son sözlerimi münhasıran memleketimizin gençliğine tevcih

etmek istiyorum: Gençler! Cesaretimizi kuvvetlendiren ve devam ettiren sizlersiniz. Siz; almakta olduğunuz terbiye ve irfan ile insanlık ve uygarlığın, yurt sevgisinin, fikir hürriyetinin en değerli timsali olacaksınız; yükselen yeni nesil! İstikbal sizsiniz: Cumhuriyeti biz tesis ettik, onu yükseltecek ve devam ettirecek sizsiniz.

Arkadaşlar! Bu gaza ve şehamet diyarını terk ederken, şehit askeri hep beraber hürmet ve tazim ile selamlayalım!

* * *

Zaferden sonra, Mudanya Mütarekesi akdedilmiş ve Lozan'da toplanmasına karar verilen Sulh Konferansı'na Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile beraber, İstanbul Hükümeti de davet edilmişti. Bazı büyük devletler, İstanbul Hükümeti'nin katılacağı bir konferanstan herhalde, daha kârlı çıkabileceklerini hesap ediyor, bu iştiraki temine çalışıyorlardı.

Düşmanların insafına bel bağlayıp yalnız kendisinin ve hanedanının saltanatını kurtarmaya çalışan, bu maksatla Sevr Muahedesi'ni kabul ederek öz yurdumuzun dahi parçalanmasına rıza gösteren, milletin heyecan ve ızdırabını hiçe saymakla kalmayıp, üzerine düşman orduları ile birlikte, ordular sevk eden Padişah ile idaresi, yalnız düşman işgali altındaki İstanbul şehrinin sınırlarına münhasır kalan Hükümeti, ne gariptir ki, bu daveti kabul ederek konferansa gitmek için hazırlıklara başlamışlardı. Hatta daha ileriye giderek konferansta iki heyet arasında söz birliği sağlamak için Ankara ile müzakereye girişmek teşebbüsünde de bulunmuşlardı.

Bu zevatın; millete ve milli harekete karşı bütün yaptıkları ile beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküp dağılmış olduğu, yerine her bakımdan Türk'e ait bulunan topraklar üzerinde yeni bir Türkiye Devleti'nin doğduğu, "Teşkilatı Esasiye" kanunu ile hükümranlık haklarının da çoktan millete intikal etmiş bulunduğu hakikatini de unutmuş görünüyorlardı.

* * *

Artık bu oyuna son vermek, meseleyi kökünden halletmek zarureti aşikâr olmuştu. Büyük Millet Meclisi'ne yukarıda belirtilen gerçekleri izah ile hilafet ve saltanatın ayrılmasını ve saltanatın kaldırılmasını teklif eden seksen imzalı bir takrir verildi. Bunda Atatürk'ün imzası da vardı.

Takrir 1 Kasım 1922 günü Mecliste okunup, üzerinde epeyce münakaşalar da cerayan ettikten sonra, Atatürk söz aldı ve uzun beyanatta bulundu. İslam ve Türk tarihinden bahsederek hilafet ve saltanatın ayrılabileceğini, Milli Hakimiyet ve Saltanat makamının ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini, tarihî

vakalara dayanarak izah etti.[64] Sonunda, meselenin tetkiki, Teşkilatı Esasiye, Şer'iye ve Adliye Encümenlerine havale edildi. Bu Encümenler, derhal Meclis binasının bir odasında Kırşehir Mebusu Hoca Müfit Efendi'nin reisliği altında müşterek bir toplantı yaptılar; müzakereye başladılar.

Şer'iye Encümeni azasından bazı hoca efendiler, hilafetin saltanattan ayrılamıyacağını iddia ettiler. Birtakım, safsatalara dayanan bu iddialan çürütmek için serbest konuşabilecek kimselerin ortaya çıkmaktan çekindikleri görülüyordu.

Çok kalabalık olan odanın bir köşesinde müzakereleri takip etmekte bulunan Atatürk, daha fazla dayanamadı, Reisten söz istedi. Önündeki sıranın üstüne çıkarak, yüksek sesle :

> "Efendiler!" dedi. "Hakimiyet ve saltanat, hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk Milletinin hakimiyet ve saltanatına el koymuşlardır. Bu tasallutlarını 600 yıl devam ettirdiler. Şimdi de Türk Milleti bu mütecavizlerin hadlerini bildirerek hakimiyet ve saltanatını isyan ederek kendi eline fiilen almış bulunuyor. Bu bir olup bittidir. Bahis konusu; millete saltanatını ve hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemahal, olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde yine hakikat, usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat, ihtimal bazı kafalar kesilecektir. İşin ilmi cihetine gelince Hoca efendilerin hiç merak ve endişe etmelerine mahal yoktur. Bu hususta da izahat vereyim.[65]

Atatürk, bu sözlerden sonra, meselenin ilmi cephesi üzerinde de uzun uzadıya konuştu.

Nihayet söz alan Ankara Mebusu Hoca Mustafa Efendi: "Affedersiniz efendim. Biz meseleyi başka noktai nazardan mütalâa ediyorduk. İzahatınızdan tenevvür ettik" dedi. Bu suretle mesele de halledilmiş oluyordu. Müşterek Encümen kanun lâyihasını çarçabuk hazırladı, meclise sundu. Aynı gün, Büyük Millet Meclisi ikinci oturumunda saltanat ile hilafetin ayrılmasına ve saltanatın kaldırılmasına dair olan kanunu ittifakla kabul etti. Bunda saltanatın kaldırıldığı, hakimiyet ve hükümranlık haklarının gayrı kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere, Türkiye halkının hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinin manevi şahsiyetinde

64 Bu açıklamalar için bakınız: *Nutuk*, C. III (Vesikalar) s. 308 -319. Vesika 264.
65 *Nutuk*, C. II, (istanbul 1934), s. 186.

müdemiç olduğu belirtiliyordu. "Ben muhalifim," diyen menfi bir ses işitilmişse de o da "söz yok" sadaları arasında boğulup gitmişti.

Bunun üzerine. 17 Kasım 1922 sabahı Vahdettin bir İngiliz zırhlısına sığınarak memleketi terk etti. Halifelik makamına Büyük Millet Meclisince Abdülmecid Efendi seçildi.

Burada bir noktayı belirtmek istiyorum: Atatürk halifeliği, o müessesenin bütün İslam âlemine şamil bir kıymet ve kudrete sahip olduğu hakkında hem memleketimizde, hem de bazı yabancı ülkelerde hâlâ mevcut olan sathî görüşün ancak bir vehim ve hayal mahsulü olduğu, iyice anlaşılıncaya kadar– evvelce Bağdat'ta ve son olarak Mısır'da asırlarca olduğu gibi– devlet bünyesi dışında ve basit bir kadro halinde bırakmayı, o zaman için, münasip görmüştü. Fakat aynı zamanda Büyük *Nutuk*'ta, 264 numaralı vesikada görüldüğü veçhile, saltanatla hilafetin ayrılabileceğini, tarihî gerçeklere dayanarak izah ederken Hülâgü'nün daha Hicrî 556 yılında, Bağdat'ta, Abbasî halifelerinin sonuncusu Mustafasım'ı idam ettirerek fiilen halifeliğe nihayet verdiğine işaretle, o unvan hakkında asıl ne düşündüğünü ima etmeyi de ihmal etmemiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Sulh Konferansı'na iştirak edecek olan Murahhas Heyetinin kimlerden teşekkül edeceği hakkında Ankara'da çeşitli tahminler yapılıyor; yorumlarda bulunuluyordu. Bu arada, Vekiller Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Sıhhiye Vekili Rıza Nur beyler Murahhas Heyetinin tabii üyeleri telakki ediliyordu.

Atatürk'ün açıkladığına göre, Rauf Bey de öyle düşünmüş, hatta İsmet Paşa'nın Heyete müşavir olarak katılmasına müsaade etmesini kendisinden rica etmiştir. Fakat, o bunu terviç etmemiş, Rauf Bey'e, "İsmet Paşadan müşavir olarak edilecek istifade mahduttur, ancak reis olursa kendisinden azami istifade edileceğine ben de kaniim," cevabını vermiştir.

Atatürk, birkaç gün daha düşünüp, durumu tetkik ettikten sonra kati kararını vermiş ve vaki olan işareti üzerine Yusuf Kemal Bey Hariciye Vekilliğinden istifa ederek yerine İsmet Paşa Hariciye Vekili ve sulh konferansında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Murahhas Heyeti Reisi seçilmiştir.

(İsmet Paşa "İnönü" bilindiği gibi, Ankara'ya geldikten sonra ilkin Erkânıharbiye reisliğinde; sonra Ali Fuat Paşa'nın yerine Garp Cephesi Komutanlığında bulunmuş ve her iki İnönü muharebelerinde kuvvetlerimize kumanda etmiştir. Zaferden sonra Mudanya'da Mütareke akdine memur heyetin başında bulunmuş ve Mütarekenameyi imzalamıştı.)

Atatürk, büyük bir ilim adamı, aynı zamanda çok samimi, dürüst ve vatanperver bir insan olan Yusuf Kemal Bey'in kendisine daha evvel, Murahhas Heye-

ti Reisliği vazifesini en iyi İsmet Paşa'nın yapabileceğini söylemiş olduğunu da açıklamaktadır.[66] Diğer murahhaslar Trabzon Mebusu Hasan Saka ve Sinop Mebusu Rıza Nur beylerdi.

* * *

İsmet Paşa'nın Murahhas Heyeti Reisliğine seçilmiş olması bazı zevatı memnun etmemişti. Zaten bu zevat –ki aralarında Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir ve Refet (Bele) paşalar gibi komutanlar da vardı– her vesile ile İsmet Paşa'nın ilk zamanlarda Milli Mücadeleye katılmayıp İstanbul'da kalmış, hatta bir defa Ankara'ya gelip Atatürk ile görüştükten sonra tekrar İstanbul'a dönmeyi tercih etmiş olduğunu ve ancak İstanbul'un galipler tarafından işgali ile orada barınmak ihtimali kalmaması üzerinedir ki Anadolu'ya geçmek mecburiyetinde kaldığını ileri sürerek kendisini tenkit ve istihfaf ederlerdi. Rauf Bey'in de duygu ve düşünce itibariyle bu zatlara hak verdiği hissediliyordu.

Rahmetli Kâzım Karabekir Paşa'nın neşrettiği *İstiklal Harbinin Esasları* adlı kitapta aşağıdaki satırlar vardır. (Kitaptan aynen aldığım bu satırlar, Karabekir Paşa'nın, en yakın ve aziz arkadaşı olduğunu söylediği İsmet Paşa hakkında verdiği hükmü çok açık olarak belirtmektedir.)

> 29 Kasım 1334 (1918) Zeyrek'te kilise camii karşısındaki ağabeyimin evinin bahçesinde, ziyaretime gelen Harbiye Nezareti Müsteşarı en yakın ve aziz arkadaşım Miralay İsmet Bey'e milletin istiklalini kurtarmak için düşüncelerimi şöyle izah ettim: Genç kumandanların İstanbul'da toplattırılması ve hususi ile beni şarktan ayırmak büyük bir gaflet olmuştur. Beni derhal şarka iadeye çalış. Ben orada milleti tenvir ve onlara yardım ederek memleketin inhilâline karşı şarkta yeni bir milli Türk Hükümeti vücuda getirerek şarkı tehlikeden kurtardıktan sonra garp tehlikesi bertaraf edilebilir. Bu suretle, mütareke hududu dahilinde kalan Anavatanımız kurtulabilir. İtilaf devletleri harekâtı idare etmeyip bizimle mütarekeyi kabul etmelerinden itilafın bu hudut dahilinde yeni bir cidale kalkışacağını tahmin etmiyorum. İsmet Bey tehlikeyi büyük ve bu fikrimin imkânsızlığını söyleyerek askerlikten istifa ile bir köyde çiftlik yapmaklığımız fikrinde bulundu. Tek dağ başı, mezar oluncaya kadar, bu gayeden ayrılmayacağım dedim. Bunun üzerine beni şarka tayin için çalışacağını vaad etti.

* * *

66 *Nutuk*, C. II, (İstanbul 1934). s. 180.

Murahhas Heyeti 1922 senesi, Kasım ayının ilk günlerinde Ankara'dan hareket etti; 21 Kasım 1922 günü de Lozan Konferansı açılıp müzakereler başladı.

Atatürk, neticenin herhalde lehimizde olacağından emin bulunuyordu; "Türk milletinin varlığı için, istiklal için, hakimiyeti için behemahal elde etmeye mecbur bulunduğu esasların bütün cihan tarafından tasdik olunacağından asla şüphe" etmiyordu.

"Çünkü," diyordu, "gerçekte bu esaslar kuvvet ve liyakatla fiilen ve maddeten elde edilmişti. Konferans masasında isteyeceğimiz şey, zaten elde edilmiş olanların usulen ifade ve tasdikinden başka bir şey değildi.

Sonra, istediklerimiz açık ve tabiî haklanmızdır. Bu haklarımızı korumak için kâfi kudret ve kuvvetimiz de vardır.

En büyük kuvvetimiz, en emin ve sağlam dayanağımız; milli hakimiyetimizi idrak etmiş, onu fiilen halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi yine fiilen ispat eylemiş olduğumuzdur." İşte bu mülâhazalarla, Atatürk bir müddet Ankara'da Konferans müzakerelerini takip ettikten sonra yurt içinde uzunca bir seyahate çıkmıştı.

Halk ile yakından ve vasıtasız temas ederek zaferden ve saltanatın kaldırılmasından sonraki ruh haletini ve ileriye ait düşüncelerini öğrenmek istiyordu. Aynı zamanda Büyük Millet Meclisi, birinci devrenin son yılında bulunuyordu. Yakında yeni seçim yapılacaktı. O zamanın tek siyasi teşekkülü olan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'ni seçime girmeden evvel bir fırka haline koymayı düşünüyor, bunu pek lüzumlu görüyordu. Bu hususta da halk ile doğrudan doğruya hasbıhallerde bulunacaktı.

Zaten, 7 Aralık 1922 tarihinde, Ankara'daki gazeteler vasıtasıyla, halkçılık esasına dayanan bir siyasi fırka kurmak arzusunda bulunduğunu ilan ederek böyle bir fırkanın nasıl bir program takip etmesi münasip olacağı hakkında bütün yurtsever aydınların mütalâalarını bildirmek suretiyle kendisine yardımda bulunmalarını rica etmişti.

* * *

14 Ocak 1923 günü Ankara'dan hareket ederek İzmit, Bursa, Balıkesir ve İzmir'de her sınıf halk ile, bu arada birçok münevverler ve gazetecilerle uzun konuşmalar yaptı. Bahis konusu olan meselelerin başlıcaları, Lozan Konferansı ve muhtemel neticesi, milli hakimiyet mefhumu ve halifelik makamı ile bunların arasındaki münasebetler ve kurulacak fırkanın esaslarıydı.

İzmir'de, memleketin her yerinden gelen yetkili temsilcilerden mürekkep büyük bir "İktisat Kongresi" de toplanmış, burada memleketin ekonomik durumu uzun uzadıya incelenmişti.

Atatürk her yerde ortaya atılan konular üzerinde açık beyanatta bulunurken, Lozan Konferansı'ndaki müzakereleri, olduğu gibi anlatıyor, neticenin herhalde müspet olacağı yolundaki kanaatini belirtiyordu. Hilafet ile saltanatın ayrıldığı günden beri Halifenin vazife ve yetkileri hakkında birçok dedikodular ve yayınlar yapılmaktaydı. Atatürk, konuşmalarında bu konuya da geniş yer veriyor hülasa olarak şunları söylüyordu :

"Hilafete taraftar olanların iddiasına bakılırsa Halifenin vazifesi ruhani değildir. Halifeliğin temel taşı, maddi kudret ve Hükümet kudretidir. O gibiler, demek istiyorlar ki, hilafet bir Devlettir. Halife o devletin reisidir. Saltanatı bütün dünya müslümanlarına şâmildir. Yani halife adındaki hükümdar dünyanın her tarafındaki müslümanların ve müslüman memleketlerin işlerinde tasarruf sahibi olacaktır. Bu, hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve gerçekleşemeyecek olan bir hayaldir. Hemen kâmilen yabancı devletlerin tabiiyeti altında bulunan veya müstakil olan müslüman millet ve devletlere halife adıyla bir hükümdar tasavvur etmek akıl ve hakikat ile bağdaşamayacak bir düşüncedir. Hele, böyle bir devlet tesisi vazifesiyle görevli tahayyül edilen bir makamın, görevini yapabilmesi için Türkiye Devletini ve onun bir avuç nüfusunu o makamın eline vermek katiyen akıl kârı değildir. Türkiye halkı bu kadar büyük bir mesuliyeti, bu kadar manasız ve mantıksız bir vazifeyi üzerine alamaz. Milletimiz şimdiye kadar yüzyıllarca bu yoldan yürütüldü. Her gittiği yerde milyonlarca insan bıraktı. Netice meydandadır. Binaenaleyh, milletimiz artık ham hayaller peşinde kendisini israf edemez. O, yeni bir Devlet kurmuştur. Bu Devletin mukadderatına, işlerine, istiklaline, unvanı ne olursa olsun, hiç kimseyi müdahale ettiremez. Kurduğu devleti kendisi idare etmektedir. İstiklalini kendisi korumaktadır. Ebediyete kadar da kendisi idare edecek ve koruyacaktır. Halifeye öyle bir sıfat ve vazife vermek hevesinde olanlar, isterlerse sekiz, on misli fazla nüfusa mâlik olan başka İslam kitlelerine başvurabilirler. Bilmelidirler ki yeni Türkiye ve Türk halkı, artık kendi hayat ve saadetinden başka bir şey düşünmemektedir, başkalarına verecek bir zerresi de kalmamıştır."

Hasbıhaller sırasında gazetecilerden biri Büyük İnkılâpçıya, "Yeni devletin dini ne olacaktır?" diye sormuştu.

Atatürk, öteden beri laikliğe taraftardı; fakat henüz bunu açıklamak zamanı gelmemişti.

"Laik Hükümet" tabirinden dinsizlik manası çıkarıp zihinleri bulandırmak isteyenler olacaktı; bu gibilere fırsat vermekten çekiniyordu. Binaenaleyh gazeteciye kaçamaklı cevaplar verdi ve bahsi kapattı.

* * *

Bu konuşmalarda kurulacak fırkanın hangi sınıfa dayanacağı meselesi de bahis konusu olmuştu.

Memlekette Batı'daki gibi, ayrı ayrı topluluklar halinde belirmiş ve hususi hak isteyen sınıflar mevcut olmadığını göz önüne alan Atatürk, yapmacık sınıflar ve sınıf tezat ve kavgaları yaratmak demek olan böyle bir yola girmek taraflısı değildi.

O, Türk halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, ferdi ve sosyal hayat içinde– iş bölümü itibariyle– çeşitli mesai erbabına ayrılmış, sınıfsız ve imtiyazsız bir topluluk halinde muhafaza etmek istiyor ve bunu mümkün görüyordu. "Hepimiz halktanız, fırkanın ismi de halk olacaktır" diyerek bu bahse de son verdi.

Artık öğrenmek istediklerini öğrenmişti; Ankara'ya döndü. Gazetelerde vaki olan ricasına cevap verenlerin mütalaalarından, İzmir İktisat Kongresi'ndeki müzakerelerden ve doğrudan doğruya halk ile yaptığı hasbihallerden de istifade ederek teşkil edeceği fırkanın inaçları ile ilk olarak ele alacağı meseleleri 9 umde (ilke) halinde tespit eyledi.

* * *

Üzerine aldığı milli görevlerin önemli kısmını, 3 senelik devamlı ve feragatli çalışması ile başarıya ulaştırmış olan Büyük Millet Meclisi 1 Nisan 1923 tarihinde seçimin yenilenmesine karar verdi.

Bunun üzerine Atatürk 8 Nisan 1923 günü bir beyanname yayınladı. Bu beyannamede evvela, yakında tahakkuk etmesi kuvvetle umulan barış içinde, başlayacak olan yeni devrede, bütün dikkat ve gayretlerin memleketin ekonomik durumunu düzenlemek, her türlü teşkilatını tamamlamak, bu suretle millet ve memleketi refaha ulaştırmak gayesine yöneltileceğini belirtiyordu. Bundan sonra, yeni çalışma devresinde Meclisin çoğunluğunu bu gaye etrafında toplamak, memleketi milli hakimiyet dairesinde siyasi teşekküllere kavuşturmak için Halk Fırkası adı ile bir parti kuracağını, Meclisteki Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu'nun bu fırkaya intikal edeceğini, fırkanın halk hakimiyetini kuvvetlendirmek ve memleketin maddi, manevi gelişmesini sağlamak temellerine dayanan mufassal ve muntazam programının ileride bütün azasının münakaşa ve tasvibine arz edileceğini, şimdilik Grubun kabul ettiği 9 umde ile yeni seçime katılmaya karar verdiğini, bu umdelerin memleketin en müstacel ihtiyaçları ile birçok ihtisas sahibinin mütalâaları, hususiyle İzmir'de bütün memleket temsilcilerinin katılmasıyla toplanan İktisat Kongresi'nin çalışmaları göz önünde tutularak tespit edildiğini ilan ediyor ve 9 umdeyi sırasıyla bildiriyordu.

Sonradan, "Cumhuriyet Halk Fırkası" adını alan partinin kuruluşuna esas olan bu umdeleri– özlerine halel getirmeden biraz kısaltarak– aşağıya derc ediyorum :

Umde 1– Hakimiyet kayıtsız, şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır. Milletin hakiki ve biricik temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dışında hiçbir fert, hiçbir makam milli mukadderata hakim olamaz.

Umde 2– Saltanatın kaldırıldığına ve hükümranlık haklarının, "ayrılması, parçalanması ve devredilmesi kabil olmamak üzere," Türkiye halkının hakiki temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nin manevi benliğinde mündemiç bulunduğuna dair 1 Kasım 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin müttefikan verdiği karar; değişmez bir düsturdur. Dayanağı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan halifelik, İslamlar arası bir yüksek makamdır.

Umde 3– Memlekette emniyet ve asayişin korunması, en önemli vazifedir. Bu vazife, milletin arzu ve ihtiyacına tam uygun olarak yapılacaktır.

Umde 4– Mahkemelerin bilhassa süratle iş görmeleri temin edilecek, kanunlarımız milli ihtiyaca ve hukuk ilminin telâkkilerine göre yeni baştan düzenlenecektir.

Umde 5– a– Aşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetini mucip olan noktalar ıslah edilecektir.

b– Tütün ziraat ve ticaretini, milletin azami menfaatine göre temin edici tedbirler alınacaktır.

c– Mali müesseseler çiftçilere, sanat ve ticaret erbabına ve bütün çalışanlara kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir edilecektir.

d– Ziraat Bankası'nın sermayesi çoğaltılarak çiftçilere daha kolay ve daha geniş yardımda bulunması sağlanacaktır.

e– Ziraat makineleri ithal edilecek, çiftçilerimizin ziraat aletlerinden kolaylıkla faydalanması sağlanacaktır.

f– Hammaddeleri memleketimizde yetişen mamullerin burada imali, teşvik ve himaye edilecek, bu hususta her türlü tedbirler alınacaktır.

g– Acele olarak muhtaç bulunduğumuz demiryollarının inşası için derhal teşebbüs ve faaliyete geçilecektir.

h– Tedrisat birleştirilecek, mektepler asri esaslara ve ihtiyaçlara uydurulacak, öğretmenlerin refahı temin edilecek, her münasip vasıta ile halkın aydınlatılmasına çalışılacaktır.

i– Umumi sağlık ve sosyal yardım müesseseleri çoğaltılacak ve işçileri koruyan kanunlar yapılacaktır.

j– Ormanlarımızdan, fenni ilerlemelere göre faydalanmayı, madenlerin en faydalı tarzda işletilmesini, hayvanlarımızın ıslah ve teksirini sağlayacak esaslar konulacaktır.

Umde 6– Fiili askerlik müddeti kısaltılacaktır, bundan başka okuyup yazma bilenlerle orduda öğrenenlerin hizmet müddetleri bir derece daha indirilecektir. Ordu mensuplarının refahını temin eylemek bilhassa mültezemdir.

Umde 7– Yedek subayların hayat ve istikballerini kendilerine ve memlekete en faydalı bir surette sağlamak esaslı bir hedeftir. Yurdun ve istiklalin savunması uğrunda sakat kalanlarla bütün emekli, yetim ve dulların zaruret ve sefaletlerine meydan bırakmayacak tedbirler alınacaktır.

Umde 8– Halka ait işlerin azami süratle yapılması, çalışkan, muktedir ve müştekim memurların muntazam ve usûl ve kanun dairesinde iş görmesine bağlı olduğundan memurlar kadrosunun bu noktadan ikmaline çalışılacak, bütün devlet daireleri, teftiş ve murakabeye tabi tutulacaktır. Diğer taraftan memurların tayin, azil, terfih, masuniyet ve mesuliyet, takaüt ve taltif esasları tespit edilecektir. Memleketin aydın ve ihtisas sahibi fertlerinden, devlet işlerinde, istifade edilmesi mukarrerdir.

Umde 9– Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası için devletçe alınacak tedbirlerden başka, inşaat ve tamirat için yer yer şirketler kurulması teşvik ve temin edilecek ferdi teşebbüsleri himayeye yarayacak hükümler konulacaktır.

Sulh hakkındaki noktai nazar:

Mali iktisadi, idari istiklalimizi behemahal temin etmek şartıyla sulhun iadesine çalışmaktır. Bu şartları sağlamayan bir sulh andlaşması kabul edilemez.

* * *

Beyannamenin neşrinden sonra bir taraftan Halk Fırkası'nın teşkili ile uğraşılırken diğer taraftan da seçim faaliyetine geçilmişti. Fırka adına, seçim işlerini düzenlemek üzere umumi başkan Atatürk'ün reisliğinde kurulan bir heyet istasyonda bulunan Hususi Kalem binasının alt katında, binanın hat boyuna bakan cephesindeki orta odada çalışmaya başlamıştı. Binanın arka tarafındaki bahçede, çadır içinde, bir de telgrafhane tesis edilmişti.

Atatürk her gün buraya geliyor, heyetle beraber geç vakitlere kadar çalışıyordu.

* * *

Esasen Bağdat Demiryolu Şirketi'ne ait bulunan bu binanın üst katını Milli Mücadele esnasında Atatürk, uzunca bir müddet ikametgâh olarak kullanmıştır. Kendisi Çankaya Köşkü'ne naklettikten sonra aynı katta İsmet Paşa ve Rauf Bey de oturmuştur. Meclis'in ikinci devre seçimi yapılırken burada Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey ikâmet ediyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin yani yeni Türk Devleti'nin akdettiği ilk milletlerarası vesika olan Ankara İtilâfnamesi de Fransa Hükümetinin tem-

silcisi olan Mösyö Franklin Bouillon ile burada müzakere ve imza edilmiştir. Tarihî bir binadır. Bu itibarla yeni Ankara Garı yapılırken o zaman Nafıa Vekili bulunan rahmetli Ali Çetinkaya'nın yıktırmak yolundaki teşebbüs ve ısrarlarına rağmen, olduğu gibi muhafazası temin olunmuştur.

Hususi kalem tarafından tahliye edildikten sonra bir müddet Maarif Vekâleti'nin, bir müddet de Devlet Demiryolları'nın bazı büroları tarafından işgal edilmişti. Bir aralık Devlet Demiryolları tarafından kurulmuş olan "Raybank" merkezinin burada açılması düşünülmüş ve ona göre içinde birtakım tadiller yapılmış ise de teşebbüsten haberdar olan o zamanki Cumhurbaşkanı Bay Celâl Bayar, müdahale ederek binanın tekrar eski haline getirilmesini sağlamıştır. Ondan sonra, bir müze haline konulması için, benim de kısmen katıldığım bazı çalışmalar yapılmış, fakat asıl yetkili ve ilgililerin arasında muarızları çok olduğundan bu teşebbüs tahakkuk ettirilememiştir.

9 umde halinde yayınlanan programı, o zaman bir siyasi fırka için kısa ve kifayetsiz bulanlar olmuştur; hatta, "Halk Fırkası'nın programı yoktur," diyenler de çıkmıştır. Nitekim aşağıda görüleceği veçhile General Ali Fuat Cebesoy dahi, son zamanlarda neşrettiği hatıratında[67] Halk Fırkası'ndan niçin ayrıldığını izah ederken, kendine göre, en mantıkî sebep olarak bu fırkanın o zaman etraflı ve tafsilatlı bir programı olmamasını ileri sürmüştür.

Atatürk bu tenkitlerden bahsederken:

"Gerçekten umdeler adı altındaki programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda bir kitap değildi, fakat esaslı ve ameli idi. Biz de tatbik kabiliyeti olmayan birtakım fikirlerle bir sürü nazari teferruatı yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik, öyle yapmadık. Milletin manen ve maddeten gelişmesi yolunda ef'al ve icraat ile ahval ve nazariyata takaddüm etmeyi tercih ettik," diyor.[68]

* * *

Arada şunu arz edeyim ki, aylarca süren inceleme ve çalışmalar sonunda Halk Fırkası'nın nizamnamesi de hazırlanmış ve Fırka 19 Kasım 1923'te resmen kurularak reisliğine Gazi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) seçilmiştir.

Atatürk, aşağıda sureti yazılı tezkere ile İsmet Paşa'yı (İnönü) reis vekilliğine tayin etmişti:

67 Cebesoy'un bu yazıları yer yer müphem imalar, garip mütalâalar ve açık tenakuzlarla doludur. Aynı zamanda; yazardan başka yakın bazı arkadaşlarının da düşüncelerini aksettiren bir mahiyet ve eda taşımaktadır. Herhalde, vaktiyle bir duygu buhranı içinde işlenilmiş olan hatâların, tevil ihtiyacı ile ve ağır bir vicdan azabı altında yazıldığı anlaşılıyor. Genç nesle bu yazıları bulup dikkatle okumalarını tavsiye ederim.

68 *Nutuk*, C. II. (İstanbul 1934), s. 206-207.

19 Kasım 1923

İsmet Paşa'ya,

Halk Fırkası reisi umumiliği ile fiilen iştigale vazife-i haliyem müsait olmadığından zatı devletlerini tevkil ediyorum.

* * *

Bunun üzerine İsmet İnönü bütün iller Müdafaa Hukuk merkez heyetlerine telgrafla şu tamimi göndermiştir:

İntihabat münasebetiyle Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından neşrolunan umdeleri havi beyannamede bahsedildiği veçhile Halk Fırkası teşekkül etmiştir. Meclisteki Halk Fırkası Grubu fırka nizamnamesini tespit etmiştir ve mezkûr nizamname ahkâmına tevfikan Riyaset-i Umumiyyeye fırkanın müessisi bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa intihap olunmuştur. Müşarünileyh ahiren Riyaset-i Cumhura intihap edilmiş olmalarından fırka reisi umumiliği vezaifini fiilen ifaya acizlerini tevkil buyurmuşlardır. Bütün vatan için halâs ve istiklal getiren Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti, sulh devrinin feyizli inkişafatını da temine sarfı mesai eylemek üzere, bugünden itibaren Halk Fırkası'na inkılâp edecek ve Cemiyetin bütün idare heyetleri, Halk Fırkası idare heyetleri unvaniyle ifayı vazifeye devam edeceklerdir. Matbu nizamname ve hazırlanan mühürler derdest-i irsaldir. Fırka nizamnamesi mucibince fırka kâtibi umumiliğine Kütahya Mebusu Recep Bey (Peker) intihap olunmuştur. Kâtibi umumilik riyaset namına muhabere eder. İşbu mazuratımın vusulünün ve bilumum fırka teşkilatına tamimen iblâğ olunduğunun iş'arını rica ederim.

Vatanın necatı gayri mümkün zannolunduğu yeis anlarında Müdafaai Hukuk cemiyetleri Türk tarihinin timsali gibi ayaklandı ve muhali, mesut ve katî bir zafere kalbetti. Bütün Cihanın siyasi, içtimai ve iktisadi müşkilât içinde çırpındığı bu devrede Türkiye'nin sulh hayatını nasıl yaşatacağına ve gayri kabili iktiham zannolunan müşkilâtı nasıl yeneceğine bütün dünya imtihan nazarlariyle bakıyor. Müdafaai Hukuk Cemiyeti, Halk Fırkası unvanı altında müstakil, büyük sulh zaferini aynı katiyet ve hamasetle istihsal etmeğe muktedirdir. Bunu fiilen ve asariyle ispat edecektir. Bu kanaati kat'iyye ve samimiyye ile dünkü Müdafaai Hukuk Cemiyeti, bugünkü Halk Fırkası heyetleriyle ifayı vazifeye başlıyorum. 20 Teşrinisani (Kasım) 1339 (1923).

Halk Fırkası Reisi Umumisi Vekili
İSMET İNÖNÜ

* * *

Şimdi yine geriye dönüp Sulh Konferansındaki müzakerelerin arz ettiği çeşitli safhaları nakletmeye devam edeceğim.

Bilindiği gibi Lozan'daki sulh müzakereleri bir aralık kesilmişti. Buna sebep olan hadise şudur:

İtilaf Devletleri murahhas heyetleri, iki aylık müzakereleri hülasa ederek bir sulh projesi hazırlamış, Heyetimize vermişlerdi. Bu proje, mana ve ruh itibariyle, istiklalimizi zedeleyen şartları da içine almış bulunuyordu. Bu itibarla Heyetimiz projeyi kabul edemeyeceğini bildirmekle beraber, konferansta o zamana kadar verilen kararlar arasında, kabul edebileceklerimiz de mevcut olduğu gerçeğini göz önünde tutarak, "Birleştiğimiz noktaları imza edip sulh yapalım; ikinci, üçüncü derecedeki meseleleri aynca mütalâa ederiz" yolunda mukabil bir teklifte bulunmuştu.

İtilaf Devletleri de bizim bu karşı teklifimizi nazarı dikkate almadılar ve bunun tabiî neticesi olarak müzakereler kesildi, yalnız sulha doğru açık bir kapı olmak üzere, inkita'a "Müzakereleri talik" şekli verilmişti.

* * *

Bundan sonra bütün diğer Murahhas heyetleri gibi bizim Heyetimiz de memlekete dönmek üzere Lozan'ı terk etti.

O günlerde, Atatürk de, yukarda bahsettiğimiz tetkik seyahatini bitirmişti. İzmir'den Ankara'ya dönmek üzereydi. İsmet Paşa ile haberleştiler, hareketlerini, Eskişehir'de karşılaşabilecek şekilde düzenlediler ve orada buluşup Ankara'ya birlikte geldiler.

Bu suretle, Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkomutan –ki aynı zamanda lüzum gördükçe Vekiller Heyetine de başkanlık etmek yetkisine sahipti– Hariciye Vekili ve Murahhas Heyeti başkanından konferanstaki müzakerelerin son safhası hakkında tafsilat almak ve hasıl olan yeni durumu sıcağı sıcağına ve sükûnetle incelemek fırsatını elde etmiş oluyordu.

Atatürk'ün, haiz olduğu kanuni sıfat ve salâhiyetlere göre gayet tabiî sayılması lazım gelen bu buluşma ve konuşma, nedense bazılarının hoşuna gitmemişti. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey de bunların arasındaydı. Atatürk'e: "İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelip, Hükümet ve Meclis ile temas etmeden evvel kendisiyle buluşup konuşmasının mahzurlu (!) görüldüğünü ve suitefsir edildiğini" bildirmişti.

* * *

Ayrıca mebuslar arasında, Murahhas Heyeti Reisinin Hükümet tarafından verilen talimata aykırı hareket ettiğini, hatta sulh yapmak imkânı varken bundan istifade etmeyerek müzakerenin kesilmesine sebebiyet verdiğini iddia edenlere de

rastlanıyordu. Bu zevat, doğrudan doğruya Atatürk'ün şahsına muhalif olan ve o zaman İkinci Grup diye adlandırılan hizbe mensup kimselerdi.

Bunların içinden Atatürk'ün ileride mebus dahi olamaması için kanun teklifinde bulunacak kadar ileri giderek muhalefeti husumet derecesine çıkaran göz ve vicdanları karanmış bahtsızlar da çıkmıştı.

Genç nesillerin, ibretle ve bütün tafsilâtıyla okuyup incelemesi gereken bu yüz kızartıcı olaydan burada kısaca bahsetmeden geçemeyeceğim:

Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Mersin Mebusu Selahattin ve Canik (Samsun) Mebusu Emin beyler, Büyük Millet Meclisi'ne seçim kanun layihasının tadili hakkında bir teklifte bulunmuşlardı. Bu teklifin 14. maddesinde "Bir kimsenin Büyük Millet Meclisi'ne aza seçilebilmesi için Türkiye'nin o günkü sınırları içindeki ahalisinden olması, yahut bir yerde beş sene müddetle aralıksız ikâmet etmiş bulunması" şart koşuluyordu.

Aşikârdı ki madde, doğrudan doğruya, "Doğduğu yer milli hudutlar dışında kalan ve memleketi korumak ve kurtarmak için cepheden cepheye koşarken bir yerde beş sene, devamlı surette oturup dinlenmiye imkân bulamamış olan" Büyük Önder'i hedef tutuyordu.

Teklif, 2 Aralık 1922 oturumunda Büyük Millet Meclisi'ne getirilmiş, ikinci reis Dr. Adnan Bey (Adıvar), teamül icabıdır diye okunmadan encümene havalesini istemişti.

Durumdan daha evvel haberdar olan Atatürk, ikinci reisin bu talebi üzerine söz almış, büyük bir teessür içinde:

"Efendiler, bu kanun teklifi doğruca benim şahsımı ilgilendirdiğinden, müsaade ederseniz birkaç kelime ile fikrimi arz etmek istiyorum" diye konuşmaya başlamıştı. İlkin teklifin o maddesini okudu, sonra devam etti:

"Maalesef doğum yerim bugünkü hudutlar dışında kalmıştır, bir intihap dairesi içinde beş sene oturmuş da değilim. Doğum yerim milli sınırlarımız dışında kalmış ise bunda benim katiyen bir kast ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi; bütün memleketimizi, bütün milletimizi parçalayıp yok etmek isteyen düşmanlarımızın hareketlerinde muvaffak olmalarının kısmen önüne geçilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar maksatlarında tam başarı elde etselerdi, Allah korusun, bu teklife imza koyan efendilerin dahi memleketleri hudut dışında kalabilirdi. Bundan başka maddenin talep ettiği diğer şartı haiz bulunmuyorsam yani beş sene, sürekli olarak, bir intihap dairesinde oturamamış isem o da, bu vatana yaptığım hizmetler yüzündendir. Eğer bu maddenin istediği şartı kazanmaya çalışsaydım, İstanbul'u kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalar'daki müdafaalarımı yapmamaklığım lazım gelirdi. Eğer ben bir yerde beş sene oturmaya mahkûm olsaydım

Bitlis ve Muş'u aldıktan sonra Diyarbekir (Diyarbakır) istikametinde yayılan düşmanın karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muş'u kurtarmaktan ibaret olan vatani vazifemi yapmamaklığım lazım gelirdi. Bu efendilerin, istedikleri şartları kazanmak isteseydim Suriye'yi boşaltan orduların enkazından Halep'te bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa etmemekliğim ve bugün milli hudut dediğimiz hududu fiilen tespit etmemekliğim lazım gelirdi. Zannediyorum ki ondan sonraki mesaim cümlenin malûmudur. Hiçbir yerde beş sene oturamayacak kadar mesai sarf etmiş bulunuyorum.

Ben zannediyordum ki bu hizmetlerimden dolayı milletimin muhabbet ve teveccühüne mazhar oldum, belki bütün İslam âleminin muhabbet ve teveccühüne mazhar bulunuyorum. Binaenaleyh, bu teveccühler karşısında vatandaşlık haklarımın düşürülmesi yolunda bir teşebbüs ile karşılaşacağımı asla hatıra getirmezdim. Tahmin ediyorum ve ediyordum ki, yabancı düşmanlar bana suikast yapmak suretiyle memleketindeki hizmetimden ayırmaya çalışacaklardır, fakat, hiçbir zaman hatır ve hayale getirmezdim ki Yüksek Meclisinizde velev iki, üç kişi de olsa, aynı zihniyeti taşıyanlar bulunsun. Binaenaleyh anlamak istiyorum, bu efendiler intihap dairelerinin, ciddi olarak, duygu ve düşüncelerinin tercümanı mıdırlar? Yine bu efendilere karşı söylüyorum, mebus olmak itibariyle, tabiî, bütün memlekete şamil bir sıfatları vardır, millet kendileri ile hemfikir midir? Efendiler, beni vatandaşlık haklarından mahrum bırakmak selahiyeti bu efendilere nereden verilmiştir? Bu kürsüden resmen yüksek heyetinize, bu efendilerin intihap daireleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum."[69]

Heyecanı son haddini bulmuştu, o halde kürsüden indi. Belliydi ki, velev birkaç cümle olsun şahsından ve hizmetlerinden bahsetmek zorunda kalmış olması, O'na, o büyüklüğü nispetinde Mütevazi Adam'a çok ağır gelmiş, ayrı bir ıstırap vermişti.

Büyük Millet Meclisi'nde, teklife ve sahiplerine karşı, bir an içinde şiddetli bir teessür, hiddet ve itiraz tufanı kopmuş, bunun sert dalgaları hemen o gün bütün memleketi kaplamıştı. Başta teklif sahiplerinin seçim çevreleri olmak üzere, yurdun her tarafından bu sinsi ve hainee teşebbüsü tel'in ve takbih edici telgraflar yağmaya başlamıştı; öyle ki, gelen telgrafları tasnife dahi güç vakit bulabiliyorduk. Bu olağanüstü heyecan hali günlerce, hatta haftalarca devam etmiş, çekilen telgrafların bir kısmı o günkü gazetelerde neşredilmişti.

Tabiidir ki bu durum içinde, takrir sahipleri, ikinci devrede mebus seçilmemişlerdir.

69 Bu konuşmanın tam metni için bakınız: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, (Ankara 1961). s. 280 - 282.

Yukarıda da ifade ettiğim gibi Atatürk, şahsına karşı yapılan kötülüklerden dolayı kimseye kin beslemez, daima af ile muamele ederdi; hatta, mümkün olursa iyilikle mukabele etmek isterdi. Nitekim takriri verenlerden Erzurumlu Necati Bey'e, birkaç sene sonra, öğretmen olarak bulunduğu Eskişehir Lisesi'nde rastlayınca kendisine iltifatta bulunduğuna şahit oldum.

Başka bir devrede Emin Bey'in de, yeniden mebus seçilmesine ses çıkarmamıştı.

Sulh Konferansındaki müzakerelerin kesilmiş olması, intizar edildiği gibi, Büyük Millet Meclisinde şiddetli münakaşalara vesile olmuştur; yapılan tenkit ve tarizler arasında, Murahhas Heyetimizin, Hükümet tarafından verilen talimata aykırı hareket ettiği iddiası, en mühim yeri işgal ediyordu. Oturumlara Atatürk de katılıyor, konuşulanlan dikkatle takip ediyordu; nihayet söz sırası O'na gelmişti. Kürsüye çıkarak yapılan tenkitleri birer birer çürüten uzun beyanatta bulundu; sonunda:

"Efendiler!" dedi. "Murahhas Heyetinin verilen talimata aykırı hareket edip etmediğini söylemek yetkisi, müzakerede hazır bulunan Vekiller Heyetine aittir. Aynı zamanda Murahhas Heyeti, İcra Vekillerine karşı sorumludur; Meclise karşı sorumlu olan Vekiller Heyetidir. Binaenaleyh Meclis, Vekiller Heyetine, yeni duruma göre, yeni bir istikamet göstermek mecburiyeti karşısındadır. Vekiller Heyeti de murahhaslara bu yolda talimat verir. Meclisin, teferruat ile uğraşmasına mahal ve imkân yoktur."

Takip edilecek istikamet hakkındaki mütalâasını da şöyle hülasa etti:

"Musul meselesinin muvakkaten talikini bahis konusu etmemek üzere; siyasi, idari, mali, iktisadi, vesair meselelerde, millet ve memleketin haklarını ve istiklalini tam ve sağlam olarak elde etmek, kurtarılan yerlerimizin yabancı kuvvetler tarafından boşaltılmasını esaslı bir şart telakki etmek..." Bundan sonra, "Murahhas Heyetimizin kendisine verilen vazifeyi tam ve mükemmel surette ifa ederek hem milletimizin, hem de Meclisin şerefini korumuş olduğunu, eğer sulh meselesinin iyi bir neticeye bağlanması isteniyorsa, Murahhas Heyetinin, Meclis tarafından da manen kuvvetlendirilmesi gerektiğini, böyle hareket edilirse barış safhasına girmek mümkün olacağını" söyledi.

Bunun üzerine, münakaşalar ve dedikodular durmuştu; bir müddet sonra da Murahhas Heyetimiz, vaki olan anlaşma gereğince, müzakereye devam etmek üzere, yine Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın başkanlığında ve yeni talimat ile Lozan'a gitmişti.

* * *

Konferansın bu ikinci devresinde; Murahhas Heyeti ile İcra Vekilleri Heyeti arasında gide gide "Rauf Bey - İsmet Paşa" çatışması halini alan, tatbikata ait, bir

görüş ayrılığı baş göstermiş, Rauf Bey ile İsmet Paşa biribirlerine ağır ifadeli yazılar yazmaya başlamışlardı.

O zaman Büyük Millet Meclisi reisliği Hususi Kalem müdürü olan rahmetli Hayati Bey aynı zamanda İcra Vekilleri Heyeti reisliği Hususi Kalem müdür vekili idi. Şunu da belirtmeliyim ki, ilk zamanlarda gerek Büyük Millet Meclisi, gerek İcra Vekilleri reisliklerinde; büro olarak, yalnız hususi kalemler mevcuttu; bütün işleri bu kalemler idare ederdi.

Rahmetli Hayati Bey, daha fazla İcra Vekilleri kaleminde meşgul oluyordu. Büyük Millet Meclisi reisliği kalemini ise tahrirat baş kâtibi olarak, hemen hemen ben idare ediyordum. Hayati Bey ile çok yakın ve samimi arkadaş olmuştuk, vazife dışında da sıkı temas halindeydik; çoğu geceler buluşur dertleşirdik. Bu itibarla her iki dairede cereyan eden olayları içten takip edebilecek mevkide bulunuyordum.

Öğrendiğime ve harice de sızan haberlere göre; Rauf Bey, İsmet Paşa'nın müzakereleri idare tarzını beğenmiyordu. İcra Vekilleri toplantılarında, murahhas heyetinden gelen raporlar okundukça, sık sık, "İsmet Paşa bu işi beceremeyecek," diyerek, vekillerin de kendi düşüncesine katılmalarını sağlamaya çalışıyordu. Hatta bir aralık İsmet Paşa'nın geriye çağırılması yolunda bir teklifin ortaya atıldığı, fakat Milli Müdafaa Vekili Kâzım Paşa'nın (Özalp) yerinde ve tesirli müdahalesiyle bunun önüne geçildiği de işitilmişti.

İsmet Paşa'ya gelince; onda da Rauf Bey'e karşı bir emniyetsizlik hissi uyandığı ve kendisine muhtelif meseleler hakkında, Rauf Bey'in imzasıyla bildirilen noktai nazarlardan Atatürk'ün haberdar olmadığı vehmine kapıldığı seziliyordu.

Duruma yakından vâkıf olanlarda hasıl olan kanaat şu idi ki, bu iki idare adamı arasındaki uyuşmazlık; ciddi amillerden ziyade her iki tarafa ait ruhi ve hissi sebeplerden doğuyordu; nitekim Atatürk de nutkunda buna işaret etmektedir.

* * *

İhtilafı mucip olan meselelerin başında; Yunanistan'dan istenilen tamirat masrafı meselesi vardı. Yunanistan bu hususta talebimizi şiddetle reddediyordu. Hatta bu yüzden İsmet Paşa ile Yunan Baş Murahhası Venizelos arasında cereyan eden hususi müzakereler kesilmiş bulunuyor, Yunanlılar konferansı terk edeceklerini ifşa edip duruyorlardı.

Bu sırada, İtilaf devletleri arayı bulmak maksadıyla ve herhalde Yunanlıların telkini ile İsmet Paşa'ya, Edirne'deki Karaağaç mevkii ile civarının bize terki mukabilinde tamirat talebinden vazgeçilmesi yolunda bir hal şekli teklif etmişlerdi. İsmet Paşa esas itibariyle bu teklifin kabulüne taraftar olduğunu bildiriyordu.

Vekiller Heyeti ise, böyle bir anlaşmayı tasvip etmiyordu. İsmet Paşa'ya verilen cevapta; bu cihet belirtildikten sonra "İtilaf devletlerinin kendileriyle sulh yapmamıza mani olmaması için bu meselenin Yunanistan ile hallinde bizi serbest bırakmaları münasip olacağı" yolunda bir mütalâa ileri sürülüyordu.

Atatürk, İsmet Paşa'nın raporlarıyla Vekiller Heyetinin kararlarından muntazaman haberdar oluyordu. Fakat, tabiatiyle, Rauf Bey'in Vekiller Heyeti kararlarını İsmet Paşa'ya tebliğ eden yazılarını takip etmiyor, bunların nasıl bir ifade tarzı taşıdığından habersiz bulunuyordu.

* * *

İsmet Paşa, Hükümetin son talimatına cevap olarak yazdığı 24 Mayıs 1923 tarihli uzun raporda; vaziyetin son safhaya geldiğinden, iktisadi, ticari, ikamete müteallik maddelerle diğer maddelerden ekserisinin iyi bir şekilde halledilmiş olup, kalanların da böylece halli mümkün olduğundan, Yunanlılara para ödetmenin müttefiklerce imkânsız telâkki edildiğinden, yeniden başlayacak muharebe kazanıldıktan sonra dahi aynı imkânsızlıkla karşılaşılacağından bahsediyor ve "Karaağaç ile civarî hakkındaki teklif kabul edilip Yunan tamirat meselesi de tasfiye olunursa sulhu sağlamak ümidinin kuvvetli olduğunu" bildiriyordu.

Raporuna son verirken de:

> Kararımın hülasası şudur. Menfaatlerimize uygun ve elde edilmesi mümkün azami şartları kavrayan bir Sulh Muahedesi hazırlanmaktadır. Hükümet, gerek Yunan tamiratı, gerek sair meselelerde daha fazla menfaatler elde etmeye imkân görmekte ve inkitaı göze almakta sabit ise ben bu kanaate iştirak etmiyorum. Bu noktayı derhal ve açıkça bana bildirmesini Hükümet reisinden talep ediyorum. Aramızda mutabakat olmadığı takdirde vazifem, Murahhas Heyetini burada bırakarak memleketime dönmek ve Hükümet Heyetine şifahen dahi vaziyeti bir kere daha izah ettikten sonra harp ve sulh vadisinde sorumluluk durumumu sona erdirmektir.

diyordu. Aynı zamanda raporunun aynen Atatürk'e arzını rica ediyordu. Atatürk, bu raporu okuduktan ve ondan evvel geçen bütün muhabereleri baştan aşağıya bir kerre daha tetkik ettikten sonra, verdiği kararı *Nutuk*'ta şöyle açıklar :

> Meseleyi o yolda halletmek lazımdı ki, hem İsmet Paşa'nın teklifi kabul edilerek sulh olsun, hem de Rauf Bey ve başkanlık ettiği Vekiller Heyeti yerinde kalıp sulh oluncaya kadar çalışmalarına devam etsin. Mutlak olarak

iki tarafa karşı aldığım vaziyet yumuşak olmadı. Bir tarafa hak vererek, diğer tarafı ilzam etmek sistemini tatbik etmedim.[70]

* * *

Ertesi günü (25 Mayıs 1923) Vekiller Heyeti Atatürk'ün reisliğinde toplandı. İsmet Paşa'nın raporu üzerinde cereyan eden müzakereler neticesinde, Hükümetin kararı olarak, Rauf Bey'in imzası ile İsmet Paşa'ya aşağıdaki telgraf çekildi. Bunu Atatürk dikte etmişti:

Raporunuz üzerine Gazi Hazretlerinin reisliğinde toplanan Vekiller Heyetinin kararı aşağıda arz olunur. Sulha mani olan esaslı ve muallâk meseleler bizce bir kül halinde telâkki edilmektedir. Bu meselelerden herhangi biri hâd bir şekil aldığı zaman fedakârlığa davet edilir ve bu fedakârlığı zaruri görecek olursak kalan meselelerin aynı şekilde zararımıza hal olunması ihtimalini kuvvetle takviye ederiz. Yunan tamiratı meselesinde fedakârlık yapılacak olursa bu fedakârlık, hiç olmazsa, hâlâ asıntıda bulunan ve bizce elde edilmesi elzem olan meselelerin lehimize neticelendirilmesi suretiyle sulha hizmet edici olmalıdır. Binaenaleyh, umumi borçların faizleri, kısa zamanda tahliye, adliye formülü ve şirketler tazminatı meselelerinin Yunan tamiratı meselesi ile birlikte vazolunması ve lehimize halli temin ve taahhüt edildiği takdirde, mukabilinde ancak bu fedakârlığın ihtiyar edilmesi muvafık olabilir. Bu şekil dahilinde azami menfaatleri sağlayacak olan bir sulh elde edilmesi mümkün olduğu ve bunun haricinde uzun müzakerelerin hayırlı bir sulh getirmeyeceği kanaatinde olan Heyet; son kati şekilde konferansa tekliflerde bulunarak cevaba intizar etmenizi rica etmektedir.

* * *

Aynı zamanda Atatürk de, İsmet Paşa'ya iki telgraf yazmıştı. Bunlardan birinde mevcut meseleleri birer birer tahlil ediyor, sonunda şu tavsiyelerde bulunuyordu:

Telgrafınızda bildirilen kararınızda istical buyurmamanızı rica ederim. Esası, Meclisten gelen talimatın mühim olan mali, iktisadi, adli ve idari meselelerinde istiklal ve hayatımıza bağlı hakların tam ve sağlam olarak elde edilmesi henüz mümkün olmadığına göre fedakârlık noktasında ısrar göstermeye

70 *Nutuk*, C. II, (İstanbul 1934), s. 247.

yiniz. İtilaf devletleri, bize hayat ve istiklalimizle ilgili meselelerde behemehal aleyhimizde esaslı şartlar kabul ettirmeye karar vermedikçe tamirat meselesinde göstereceğimiz ciddi vaziyet üzerine Yunan ordusunun hareketine müsaade ve dolayısiyle hepsinin fiilen harp haline girmelerine muvafakat edemezler. Eğer, menfi noktai nazarlar muhafazasındaki kararlan kati ise Yunan tamirat meselesinde değilse İstanbul'un tahliyesi veya borçlann hangi para ile ödeneceği, yahut adli meseleler –ki bütün cihanı ilgilendirir– o meselelerde daha müsait şartlarda aleyhimizde fiiliyata geçerler. Bu halde fark bizim daha zayıf durumumuz olabilir. Yunanlılann Cumartesi günü konferanstan çekilmelerine mani olabilmek için arzulanı kabul etmek lehimize değildir ve böyle bir aynlış; İtilaf devletleri, aynı harekete katılmadıkça hiçbir mana ve tesiri haiz olamaz. Eğer, konferanstan çekileceklerini bildirmelerinin manası, fiilen askeri harekâta geçeceklerini haber vermek ise bu hususta İtilaf devletlerinden haklı olarak, açıklanması istenecek noktalar vardır.

Hülasa; böyle seri ve ani tehdit karşısında, başlı başına bir meselede fedakârlığı kabul ettiğinizi ifade etmek, sulhu uzaklaştırmak mahiyetinde telâkki olunabilir. Tekrar ediyorum; esas meseleleri halle İtilaf devletlerini davet buyurunuz.

* * *

İkinci telgraf zata mahsus işaretliydi ve şu mealdeydi:

Vekiller Heyeti reisliği ile Murahhas Heyetinin bütün muhaberelerini bir kere daha karşılaştırarak tetkike lüzum gördüm. Bazı telgraflardaki ifade tarzından arada yanlış anlaşmalar var gibi bir mana çıkardım. Tamiratı kabul etmek veya etmemekte ısrar yoktur. Bunu izah etmek için durumu ve görüşlerimle mütalâalarımı ayrıca arz ettim, tahassürle gözlerinizden öperim, kardeşim.

* * *

Meğer, İsmet Paşa uzun raporu ile aynı günde yani 24 Mayıs 1923 tarihinde Atatürk'e de aşağıdaki telgrafı yazıp göndermiş imiş;

Vaziyet hakkında Vekiller Heyeti reisliğine mufassal rapor takdim ettim. Hükümetle aramızda esaslı ihtilaf vardır. Mutabakat olmazsa geri dönmek zorunda ve kararındayım. Raporun zatı riyasetpenahilerine iblâğını tasrih ve istida eyledim. Konferans son günlerinde ve vaziyet gecikmeye ta-

hammülü olmayan bir andadır. Kanaatime göre sulh'un, bildirdiğim noktai nazarlar dahilinde sağlanması kabildir. Zatınızın bu fevkalâde zamanda umumi vaziyeti yakından takip buyurmalarını istirham ederim.

Bu telgraf, Hariciye Vekâleti vasıtasıyla ve o Vekâletin anahtarı ile şifre edilerek gönderilmişti ve anlaşılmayan bir sebeple dairemize çekiliş tarihinden iki gün sonra yani 26 Mayıs 1923 günü tevdi edilmişti.

Hariciye Vekâletinde İsmet Paşa'ya, Rauf Bey vekâlet ediyordu. Bu sıfatla telgrafı Atatürk'ten önce o görmüş, okumuştu. Yakınlarının söylediklerine göre; Vekiller Heyetine karşı emniyetsizliği ve kendisinden şikâyeti ifade eden bu yazıdan çok müteessir olmuş. O gün hususi kalem binasının üst katındaki ikametgâhından vakit öğleye yaklaştığı halde henüz çıkmamıştı. Halbuki o, her zaman çok erken kalkar ve Başvekâlet dairesine giderdi.

* * *

Atatürk her gün olduğu gibi o gün de, seçim işleriyle iştigal etmek üzere öğleden evvel kaleme geldi. Kendisine diğer evrak arasında İsmet Paşa'nın telgrafını da takdim ettim. Rauf Bey'in telgrafı gördüğünü, kendisinden şikâyet edilmesinden dolayı çok teessür duyduğunu işittiğimi de arz eyledim. Zaten telgrafın altında gecikmiş olduğuna dair Rauf Bey'in işareti ve imzası da vardı.

"Şimdi nerede?" diye sordu.

İkâmetgâhından henüz çıkmadığını söyledim. Derhal kalktı, üst kata Rauf Bey'in yanına çıktı. Uzunca bir müddet baş başa konuştular. Sonra beraberce alt kata indiler. Rauf Bey müsaade alarak şehirdeki İcra Vekilleri dairesine gitti. Atatürk de, İsmet Paşa'ya şu acele telgrafı dikte etti:

> 24 Mayıs 1923 tarihli şifreyi 26'da aldım. Ondan evvel uzun ve kısa iki şifre yazdım. Vaziyeti takip ediyorum. Avdet kararınızın saiki, tamirat meselesinde fedakârlık olduğuna göre doğru değildir. İş'arlarım dairesinde teşebbüse devam halinde daha müsait safhaya geçeceğinizi memul ederim. Vekiller Heyeti ile aranızda hissedilen görüş ayrılığı bertaraf edilir. Gözlerinizden öperim efendim.

Bundan sonra, Atatürk muhabereleri daha yakından takip etmeye, Vekiller Heyetine sık sık başkanlık etmeye, İsmet Paşa'ya tebliğ edilen Hükümet kararlarını bizzat kaleme almaya başlamıştı. Vakit vakit kendi imzası ile de kararları izah yollu telgraflar yazıyordu. Arada Türkiye Büyük Millet Meclisi ikinci dönem seçimi de yapılmıştı.

Artık hava sakinleşmiş gibiydi; durum bir ay kadar böylece devam etti. Fakat bir gün kuponlar ve imtiyazlar meseleleri hakkında Hükümet tarafından yazılan bir telgraf üzerine, İsmet Paşa yine asabiyete kapılmıştı; bu telgrafa verdiği cevapta: "Hükümetin, Murahhas Heyetini talimat esasları dışında, yani talimatın tatbik şeklini tayin hususunda dahi serbest bırakmayıp konferans müzakerelerini bütün teferruatı ile Ankara'dan idare arzusunda olduğunu" ifade ederek: "Hükümetçe tercih edilen bu şeklin 93 seferinin saraydan idaresinden farkı yoktur. Bize karşı itimatsızlık ve kifayetsizliğimiz hakkında gösterilen kanaat devam ettikçe bizim vasıtamızla sulh yapmak ihtimal dışındadır." diyor, İtilaf devletlerine görüşlerini aynen kabul ettirebileceklerine kani olanların; Rauf Bey'le Maliye Vekili Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi (Ataç) Bey'in de dahil olacağı bir heyet halinde, sorumluluğu deruhte ederek derhal Konferansa hareket etmeleri lüzumunu hatırlatıyordu.

Atatürk, Hükümet kararlarında kendisinin de reyi olduğunu Murahhas Heyeti Reisine birkaç defa bildirmişti. Buna göre Başmurahhasın bu ağır ve yersiz tarizi, Rauf Bey ve Hükümet erkânından başka; O'na da yöneltilmiş demekti.

Zata mahsus işaretiyle İsmet Paşa'ya şöyle bir telgraf yazdırdı:

> 26 Haziran 1923 tarihli cevabî telgrafnamenizi okudum, çok asabi bir halde yazılmıştır. Bunu lüzumlu kılacak hiçbir his, fikir ve muamele yoktur.
>
> Sizi haksız buldum. İçinde bulunduğunuz güçlükler ve sıkıntı takdir edilmektedir; bundan sonra bunlar; ihtimal ki daha da artacaktır. Ankara'da değil orada her gün bir hile ihdas edenler, küskünlük amilidir. Metanetle ve çok soğukkanlılıkla çalışmalarınızı, güzel neticelere bağlamaya himmet buyurunuz, arada yanlış anlaşmaların icap eden hiçbir husus görmüyorum. Faaliyet sahanız sınırlanmış değildir. Fakat mesai dairesi mahdut ve en mühim meselelere inhisar etmiş bulunduğu için tabiatiyle vaziyet sıkıntılı olmuştur. Gözlerinizden öperim.

* * *

Nihayet, Temmuz ayı ortalarına doğru bütün meseleler birer hal şekline bağlanarak bir Sulh Muahedesi hazırlanmış, İsmet Paşa bunu Hükümete bildirmişti. Fakat, aradan üç gün geçtiği halde Hükümetten müspet veya menfi hiçbir cevap alamayınca telaş etmiş, müstacel bir telgrafla yine Atatürk'e sığınmıştı; telgrafında, Hükümetin tereddüt edebileceği noktaları birer birer saydıktan sonra şu kararını bildiriyordu:

Eğer Hükümet kabul ettiğimiz şeyin, kesin olarak reddine ısrarlı ise bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Düşüne düşüne bulduğum yol, İstanbul'daki komiserlere tebligat yapıp imza yetkisini bizden almaktır. Bu halde, gerçi bizim için yeryüzünde görülmemiş bir skandal olur; fakat, vatanın yüksek menfaatleri, şahsi düşüncelerin üstünde olduğundan Milli Hükümet kanaatlerini tatbik eder. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz; yaptıklanmızın muhasebesini millete ve tarihe bırakıyoruz.

Durumun iç yüzünü bilen Atatürk, bu sefer İsmet Paşa'yı haklı bulmuştu; derhal cevap verdi:

İsmet Paşa hazretlerine;

18 Temmuz 1923 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. Kazandığınız başanyı en sıcak ve samimi duygularımızla tebrik etmek için usulen imza edildiğinin iş'arına intizar ediyoruz kardeşim.

İmza

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkomutan

GAZİ MUSTAFA KEMAL

* * *

İsmet Paşa'nın buna karşılık yazdığı aşağıdaki telgraf meşhurdur:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine;

Her dar zamanımda hızır gibi yetişirsin. Dört, beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim; pek sevgili kardeşim, Aziz Şefim.

İSMET

* * *

Hazırlanan Sulh Muahedenamesi 24 Temmuz 1923 günü imza edildi. Muahedenin şartlarını burada tekrara lüzum görmüyorum. Yalnız *Nutuk*'un Sevr Muahedesi ile bu muahedenin mukayesesine ait olan parçasını bir kere daha gözden geçirmeyi okuyucularıma tavsiye ederim. Muahede 24 Ağustos 1923 tarihinde yeni seçilmiş olan Büyük Millet Meclisi ikinci devresi tarafından tasdik edilmiştir.

* * *

Atatürk Muahedenin imza edildiği haberini, alır almaz, İsmet Paşa'ya tebrik ve teşekkürlerini telgrafla bildirdi. Bu telgraf özet olarak: "Millet ve Hükümetin

zatıâlilerine tevcih eylemiş olduğu yeni vazifeyi muvaffakıyetle tamamladınız" diye başlıyor ve şöyle devam ediyordu:

> Memlekete bir silsile müfit hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakiyetle tetvic ettiniz.
>
> Uzun mücadelelerden sonra, vatanımızın sulh ve istiklale kavuştuğu bugün de parlak hizmetiniz dolayısiyle zatıâlinizi ve mesainizde size yardım eden bütün Murahhas Heyetinin azasını teşekkürlerle tebrik ederim.

cümlesiyle bitiyordu.

* * *

Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey'e gelince; o gün hiçbir harekette bulunmamıştı. Şayi olduğuna göre O, İsmet Paşa'yı tebrik, hele ona teşekkür etmeye hiç lüzum görmemekte imiş. Ancak, gerek Atatürk ve gerek diğer bazı arkadaşlarının ihtarları üzerine tebrik yollu bir telgraf yazılmasını Milli Müdafaa Vekili Kâzım Paşa'dan (Özalp) rica etmiş; o da Maliye Vekili Hasan Fehmi ve Bahriye Vekili İhsan beylerle beraber bir müsvedde hazırlamış; fakat Rauf Bey bunu beğenmemiş. Kâzım Paşa'ya, "Sizin yazdığınız müsveddede adeta her işi yapan İsmet Paşa imiş gibi gösteriliyor; biz burada bir şey yapmadık mı?" demiş. Kendisi başka bir telgraf yazdırmış ve çektirmiş.

Rauf Bey'in İcra Vekilleri Reisi sıfatı ile Murahhas Heyeti Reisliğine hitaben çektiği bu telgraf, dikkat çekici bir yazılış edası taşımaktaydı. Filhakika, bunda evvela Osmanlı Devletinin Nazırı olarak akdeylediği, yani şahsen ilgili bulunduğu Mondros Mütarekenamesi'ni Cihan Harbinin hudutsuz ıstıraplarından kurtulmak ve milletimizin Cihan sulhunu kurmakta ne büyük bir amil olduğunu bilfiil ispat eylemek maksadiyle (?) imza ettiğini" belirtiyordu. Sonunda ise "Vekiller Heyeti azimkâr ve fedakâr milletimizin hayat hakkını ve istiklalin: temin edici bir ahitnamenin tanzimindeki mesaiden dolayı başta zatı devletleri olduğu halde Murahhaslarımız Rıza Nur ve Hasan beyefendilere ve -Müşavirler Heyetine tebrikatını takdim eyler" diyerek telgrafa bir Vekiller Heyeti kararını tebliğ mahiyetini vermek, böylece sunduğu tebrikatın şahsi olmadığını anlatmak istiyordu.

Telgrafın sureti:

> Lozan'da Murahhaslar Heyeti Reisliğine
>
> C. 20 ve 24 Temmuz 347 ve 348 numaralara:
>
> Cihan Harbinin hudutsuz ıstıraplarından kurtulmak ve milletimizin dünya sulhunu kurtarmakta ne büyük bir amil olduğunu fiilen ispat eyle-

mek maksadiyle imzaladığımız Mondros Mütarekenamesine rağmen, uğradığımız en fecî dilâzar [gönül incitici] tecavüzleri, hayat hakkımızla istikbalimizi payimal (ayak altına almak) eyliyen Sevr Ahitnamesi takip eylemişti. Yüzyıllarca hür ve müstakil yaşamış Aziz Türkiye'nin necip halkı, maruz kaldığı gayrımeşrû ve feci tecavüzler karşısında, bütün şuuru ve bütün varlığı ile hayat hakkını ve istiklalini kurtarmak için kıyam ederek teşkil eylediği yılmaz ve yenilmez milli ordusu ile büyük Reis ve Başkomutanımızın ve celâdetli komutanlarımızın sevk ve idaresiyle zaferden zafere yürüdü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümetinin milletten aldığı kudret ve kuvvetle ve ordularının pek müstesna kabiliyeti cengâveranesiyle istihsal eylediği bu muvaffakiyet ve muzafferiyetlerin Lozan'da aylardan beri devam eden sulh müzakereleri sonunda milletlerarası bir vesika ile tevsiki, milletimize yeni bir faaliyet ve sükûnet devresi hazırlamıştır. Vekiller Heyeti, azimkâr ve fedakâr milletimizin hayat hakkını ve istiklalini sağlayan bir Ahitnamenin tanzimindeki mesaiden dolayı başta zatı devletleri olduğu halde murahhaslarımız Rıza Nur ve Hasan beyefendilere ve Müşavirler Heyetimize takdimi tebrikat eyler, efendim.

İcra Vekilleri Heyeti
Reisi HÜSEYİN RAUF

Atatürk Nutuk'da bu telgrafı tahlil ederken:

Rauf Bey, Lozan Muahedesi'ni yapan ve ona imzasını koyan İsmet Paşa'yı tebrik vesilesiyle, kendisinin yaptığı ve imzasını koyduğu, Mondros Mütarekenamesi'nden bahsetmeye ve onu ne mühim ve âli maksatlarla imza ettiğini söyleyerek kendisini müdafaaya lüzum görüyor. Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devletinin müttefikleriyle beraber duçar olduğu acı mağlûbiyetin yüz kızartacak bir neticesidir. O mütarekename ahkâmıdır ki, Türk topraklarını ecnebilerin işgaline arz etti. O Mütarekenamede kabul edilen maddelerdir ki Sevr Muahedesi ahkâmının da suhuletle kabul ettirilebileceği fikrini ecnebilere mümkün ve makûl gösterdi.

demektedir.[71] Atatürk, bu arada Orbay'ın o Mütarekenameyi, milletimizin Cihan sulhunu tesiste ne büyük bir amil olduğunu bilfiil ispat eylemek maksadıyla imzaladığı hakkındaki iddiasına da dokunmakta ve Rauf Bey'in bu fantastik cümle

71 *Nutuk*, C. II (İstanbul 1934) s. 259.

ile kendinden başka kimseyi ikna ve tesliye edemeyeceğini, çünkü olayda böyle bir maksat olmadığını" kesin olarak ifade etmektedir.

Bütün bunlar; Rauf Bey'in o mesut günlerde dahi nasıl çarpık ve karışık bir ruh haleti içinde bulunduğunu, ayrıca konferans müzakereleri esnasında geçen sert tartışmaların tesirinden henüz kurtulamamış olduğunu göstermektedir.

* * *

Nitekim, Atatürk'ün *Nutuk*'ta açıkladığına göre, Rauf Bey, sulhun imzasından hemen sonra bir gün o zaman Büyük Millet Meclisi ikinci reisi bulunan Ali Fuat Paşa ile beraber kendisini ziyaret etmiş, "İsmet Paşa ile yüz yüze gelemeyeceğini, Onun Ankara'da karşılanması töreninde bulunamayacağını, bundan dolayı Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı (Mareşal Fevzi Çakmak) vekil bırakarak daha evvel Ankara'dan ayrılmaya ve eski intihap dairesi olan Sivas'a gitmeye karar verdiğini" söyleyerek izin istemişti. Atatürk'ün bu hususta acele etmemesi yolundaki ısrarlı tavsiyelerine karşı da, "Ne yapayım, kendime hakim olamıyorum" demişti. Bu suretle bir devlet adamında bulunması lazım gelen, şahsi duygulardan sıyrılma ve hoşgörürlük gibi mühim ve mümeyyiz vasıflara tamamen aykırı birtakım küçük hislerin mağlûbu olduğunu bir kere daha açığa vurmuştu.

Atatürk, onu bu kararından vazgeçiremeyeceğini anlayınca "Ankara'dan gitmesine ancak Vekiller Heyeti Reisliğinden tamamen ayrılması şartıyla muvafakat edebileceğini" söylemişti.

Netice öyle olmuş, Rauf Bey, Vekiller Heyeti Reisliğinden istifa ederek, İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönüşünden altı, yedi gün evvel Sivas'a hareket eylemişti. Yerine, Dahiliye Vekili Fethi Bey (Okyar) intihap edilmişti.

* * *

Ali Fuat Paşa da hatıratında; sulh muahedesinin imza edildiğini arz etmek vesilesiyle 25 Temmuz 1923 sabahı, Rauf Bey'le beraber, Atatürk'ü ziyaret ettiklerini yazmakta ve bu ziyaret esnasında konuşulanları şöyle hikâye etmektedir:

> Köşke on buçukta vardık. Aradan pek az zaman geçmişti ki Gazi, oturduğumuz odaya geldi. Robdöşambr yerine kullandığı güzel maşlahına bürünmüştü. Bizi fazla bekletmemek için giyinmemiş olduğunu söyleyerek özür diledi.
>
> Rauf Bey şu suretle söze başladı:
>
> 'Bizi bekletmediğinize çok iyi ettiniz, çünkü getirdiğimiz mesut haberin fazla beklemeye tahammülü yoktur. İsmet Paşa'nın sulh muahedesini imza ettiği hakkındaki telgrafını buyurun.'[72]

72 Yukarda yazıldığı gibi, Atatürk, zaten bundan haberdardı ve İsmet Paşa'ya bir tebrik ve teşekkür telgrafı da çekinişti.

Bu haberden çok sevinen Gazi heyecanından sapsan kesildi. Gözlerini telgraftan ayıramıyordu. Bir parça sakinleşince şunları söyledi:

'Rauf; son günlerde artık sulhun imza edileceğini ben de tahmin etmiştim. Fakat, tereddüdüm hiçbir vakit zail olmamıştı. Adamların son dakikada cayabileceklerini de hatırıma getirmemiş değildim. Verdiğiniz haber beni çok sevindirdi. Teşekkür ederim.'

Rauf Bey; 'Başta siz olmak üzere bu mesut günün muvaffakiyetini Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalara borçluyuz. (İsmet Paşa'dan bahis yok) Bu, sizin eserinizdir. Ben sizin aranızda bir arkadaşınız olarak çalışmakla kendimi dünyanın en bahtiyar insanı telâkki ediyorum. Sizlerin çok samimi surette bir araya gelerek Vatanın kurtuluşu için feragat ve fedakârlıkla çalışmaya başladığınız Amasya'dan beri içimden daima ellerinizi öpmek arzusu gelmiş, fakat bunu izhar edememiştim. Şimdi, bu hissiyatımı ellerinizi öpmek suretiyle açıklayacağım.'

Gazi; Rauf, fazla ve lüzumsuz nezaket gösteriyorsun, daha ilk günlerde hakiki bir vatan fedaisi gibi evvelâ Fuat Paşa'nın yanına, sonra beraberce benim yanıma gelerek ve bugüne kadar bir dakika ayrılmayarak birlikte çalışmadık mı? Senin hizmetinin de bizimkiler kadar olduğuna şüphe etmemelisin. Bir daha böyle sözler işitmek istemem.'

Rauf Bey; 'Teveccühünüze çok teşekkür ederim.' Gazi; 'Sevinçten bir türlü kendimi toparlayamıyorum. Birer kahve ve sigara içersek belki kendimize gelebileceğiz.'

Getirilen kahveleri içerken Rauf Bey şu maruzatta bulundu: 'Paşam, bugün sizi sıkmak hatırımdan geçmezdi. Fakat, daha müsait zaman bulamayacağımdan düşüncelerimi arz edeceğim. Ben, sulhun imzasına kadar her şeye göğsümü siper yapmaya ve nihayete kadar çalışmaya azmetmiştim. Hamdolsun bugün müşterek çalışmalarımızın neticesini almış bulunuyoruz. Bildiğiniz gibi, çok yorgunum. Midemden de rahatsızım. Müsaade ederseniz ikinci Meclis toplanmadan yerime Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'yı vekil bırakarak eski intihap dairem olan Sivas'a gitmek, kara günlerde Heyeti Temsiliye azalığını ve mebusluğu bana emanet eden Sivaslılara teşekkür etmek, bu intihapta neden İstanbul mebusluğunu kabul ettiğimi kendilerine anlatmak, sonra validem nezdinde bir müddet dinlenmek üzere İzmir'e gitmek istiyorum. 'Konuşmalarımız arasında Rauf Bey'in istifa arzusunun[73] sebebini kendi kendine bulmaya çalışan Gazi, birdenbire

73 Halbuki Rauf Bey istifa etmiyor, Ali Fuat Paşa'nın birkaç cümle evvelki açık İfadesine göre izin istiyordu; hatta kendisine bir vekil de seçmiş ve teklif etmişti...

bulmuş gibi tavır takınarak dedi ki: 'Konferans esnasında İsmet, haksız yere seni çok kızdırdı. Büyük sabır ve tahammül gösterdin. Senin her hususta İsmet'e yaptığın yardım ve gösterdiğin itidal sayesindedir ki bugünkü mesut neticeyi elde ettik. O zamanki hakemliğimden memnun olduğunu sanıyorum. İsmet'in o hareketleri yalnız sana değil, hepimize karşıydı. Bunda devam ederse o gün olduğu kadar, bugün de onu yola getiririm.'

Rauf Bey, 'Lozan Sulhu'nun bundan sonraki en mühim kısmını muahedenin tatbiki teşkil edecektir. Bu sebeple İsmet Paşa'nın en az Hariciye Vekili olması lazımdır. Biz, sizin partiler ve şahıslar üstünde hakiki bir hakem ve Devlet Reisi olarak kalmanızı arzu ederiz. Konferansın devamı müddetince bunu mükemmelen ifa buyurmuştunuz. Gazetelere verdiğiniz beyanattan sulh devresinde teşkil edeceğiniz Halk Partisi'nin başına geçerek günlük politikaya karışacağınız anlaşılıyor. Biz, buna taraftar değiliz. Sizin, Devlet Reisliğinde hakem ve nazım rolünüzü devam ettirmenizi, parti reisi olarak kendinizi yıpratmamanızı, memleket menfaatine uygun görüyoruz. Sizi fazla sıktığımdan dolayı affımı diler, istifa arzumun kabulünü rica ederim.'

Gazi, 'Rauf; acele etme. İkinci Meclis toplanıncaya kadar düşünebilmek için vaktimiz vardır. Seyahate çıkmadan evvel tekrar görüşürüz.

Rauf Bey, 'Hareketimden önce vedaa gelmem ve tekrar görüşmem pek tabiîdir.'

Görüşme burada sona erdi. Bundan sonra Gazi ile yaptıkları ikinci bir konuşma neticesinde Rauf Bey'in arzusu kabul edildi.[74]

Aşağıda görüleceği gibi Rauf Bey, ilk görüşmede Atatürk'e veda ederek ertesi günü Sivas'a hareket ettiğini ifade etmektedir. Buna göre Ali Fuat Paşa'nın son ifadesi yanlış olsa gerektir.

Görülüyor ki; Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in Ankara'dan ayrılması kararının, Atatürk'e açıkça ifade edilen asıl sebebini ve istifa tarzını, her nedense, gizlemeye çalışmaktadır. Derhal söylemeliyim ki; Paşa bu beyhude ve lüzumsuz gayretinde muvaffak olamamıştır.

Onun yazdığına bakılırsa, bu ayrılışın iki sebebi vardır:

1– Rauf Bey'in Sivas'a giderek eski seçmenlerine teşekkür etmek istemesi.

2– Yorgun ve hasta olduğundan istirahate çekilmesi.

Halbuki, Rauf Bey, ilk seçmenlerine karşı ifasını lüzumlu gördüğü vazifesini, mahalli Müdafaai Hukuk Cemiyetine göndereceği birkaç satır yazı ile de pekâlâ yerine getirebilirdi. Hadi diyelim ki bu hususta fazla duygululuk gösteriyor, vazi-

74 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar II*, (İstanbul 1960), s. 7-9.

fesini eski seçmenlerinin ayağına kadar giderek yüz yüze yapmak istiyordu. Fakat bunu birkaç gün geciktirmekte ne mahzur vardı?

Hususiyle Ankara'da, yeni Türkiye Devleti'nin cihan tarafından resmen tanındığına dair tarihî bir vesikayı getirmekte olan Murahhas Heyetimizin karşılanması töreninde, Başvekil sıfatıyla, Hükümetin ve halkın başında bulunmak gibi, o şahsi nezaket vazifesinden bin kat önemli, kutlu ve zevkli bir resmi vazifesi vardı. Bunu ihmal etmek elbette ki, içerde ve dışarda birtakım nahoş yorumlara ve dedikodulara yol açacaktı.

Yorgun ve hasta olması sebebine gelince; bu vaziyette kısa da olsa, bir müddet mesela Murahhas Heyetinin muvasalatına kadar beş, on gün Ankara'daki o zamana göre konforlu ikametgâhında kalıp, mutlak bir istirahat ve iyi bir tedavi devresi geçirmesi, ondan sonra dinlenmiş ve az çok sıhhatini kazanmış olarak yola çıkması daha tabii ve mantıki bir hareket olmaz mıydı?

Bilindiği gibi, o zamanki şartlar altında Ankara'dan Sivas'a gitmek, değil yorgun ve hasta bir adam için, tam sıhhatli olanlar için bile çok güç ve zahmetli bir yolculuktu. Binaenaleyh ileri sürülen bu sebepleri normal kabul etmeye imkân yoktur.

Diğer taraftan, Ali Fuat Paşa'nın hikâyesine göre, Rauf Bey, Atatürk'ün, İsmet Paşa'ya kızgın ve dargın olması ihtimaline işaret ederek, onu teskin etmeye çalışan sözlerini, bir kelime ile olsun reddetmemiştir. Verdiği cevapta yalnız İsmet Paşa'nın vaziyet icabı, en az Hariciye Vekili olması ve zaten Hariciye Vekili olduğuna göre, yerinde kalması lazım geldiğinden bahsetmişti. Bu manalı sükût ile imalı ifadeyi, onunla işbirliği yapamayacağını belirtmek istediğinden başka şekilde anlamaya ve yorumlamaya imkân var mıdır?

Atatürk'e tarafsız ve hakem mevkiinde kalması, bir partiye başkan olarak, kendisini yıpratmaması yolundaki tavsiyeye gelince; gerek Rauf Bey, gerek arkadaşları tarafından muhtelif vesilelerle tekrar edilmiş olan bu görüşü, ilerde başka vesilelerle ele alacağım; şimdilik yalnız, bir noktaya dokunacağım: Rauf Bey bu yoldaki isteğinde şahıslar ve partilerden bahsetmiştir; arkasından da Atatürk'ün, lüzumsuz ve yersiz şahsi tartışmalarla dolu olarak geçen "Konferansın devamı müddetince bunu mükemmelen ifa buyurduğunu" söylemiştir. Demek ki Atatürk şahısların üstünde kalan bir lider olduğunu ispat etmiştir. Partilere gelince, o zaman partiler değil, henüz Atatürk'ün düşündüğü Halk Partisi dahi kurulmuş değildi. O halde Orbay'ın bu talebini neye hamletmek ve nasıl manalandırmak mümkün olabilirdi? Bizce, bu tarzda bir konuşma; ancak, kendilerinin, şahsi ve kötü duygulardan bir türlü kurtulamadığına ve yine bu duyguların etkisi altında daha o zaman bir karşı parti kurmaya kararlı olduklarına

delalet eder. Aşağıda görüleceği gibi, buna ait daha başka, daha açık ve daha kuvvetli deliller de vardır.

Binaenaleyh, gerek Cebesoy'un ve gerek Orbay'ın sonradan bir karşı parti kurmaya neden mecburiyet duyduklarına dair olan hikâyelerini ciddi kabul etmeye imkân olmasa gerektir.

Bu bahse son verirken; Cebesoy'un yazılarının –kül halinde– sadece Atatürk'ün eşsiz nezaket ve müsamahasını ve arkadaşları arasındaki ahengi korumak yolunda ne kadar hassasiyet ve samimiyetle devamlı gayretler harcadığını belirtmiş olması bakımından önemli bir değer taşıdığını ifade etmeliyim.

* * *

Yukarıdaki yazıların yazıldığı tarihten birkaç yıl sonra Aralık 1962'de yine aynı konuya dönmek zaruretini duymuş bulunuyorum.

Rauf Orbay bu yıla kadar temas ettiği kimselerle yaptığı bütün konuşmalarda daima Cebesoy'un hikâye ettiği gibi Başbakanlıktan, eski seçim bölgesi olan Sivas'a giderek seçmenlerine teşekkür etmek, sonra oradan annesinin bulunduğu İzmir'e geçip bir müddet istirahat etmek için ayrıldığını tekrarlamakta, İsmet Paşa ile karşı karşıya gelmemek amacıyla, Ankara'dan uzaklaştığı yolundaki söylentileri ve böylece zımnen Atatürk'ün *Nutuk*'taki ifadesini de reddetmekte idi.

Fakat kırk yıl sonra *Yakın Tarihimiz* adındaki bir mecmuada hatıratını yayımlamaya başlayan sayın Orbay'ın, mecmuanın 13 Aralık 1962 tarih ve 42 sayılı nüshasında nihayet gerçeği itiraf etmiş olduğu görüldü. Bu parçayı olduğu gibi alıyorum:

> Sulhun takarrür edişinin ertesi günü İcra Vekilleri Heyeti Reisi olarak son imzayı Lozan'da Murahhas Heyeti Başkanlığına çektiğim şu telgrafın altına attım.

Orbay, buraya yukarıda suretini yazdığım tebrik telgrafını koymuştur; yalnız bu telgrafı "takdim-i tebrikat eylerim" sözleriyle bitirilmiş göstererek "tebrikat"a bu sefer şahsi bir eda vermek istemiştir. Halbuki gerçekte telgraf "eylerim" değil, benim yazdığım gibi, Vekiller Heyetinin kararını tebliğ mahiyetinde "eyler" kelimesiyle son bulmaktadır. Zaten cümlenin gelişi de aslının böyle olduğunu göstermektedir. Şunu da belirtmeliyim ki, Atatürk'ün *Nutuk*'unun eski yazı ile olan nüshasına da son kelime –bir hata neticesi olarak– "eylerim" diye geçmiştir. Fakat sonradan basılan yeni yazılı nüshada[75] bu sarih yanlış, aslına göre düzeltilmiştir.

75 *Nutuk*, C. II, (İstanbul 1934), s. 259.

Orbay anlatmaya devam ediyor:

> Bu telgrafı çektikten sonra, ertesi günü Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa ile birlikte, Çankaya Köşkü'ne giderek, Mustafa Kemal Paşa ile buluştuk. Yemeği orada hep birlikte yedik. Sofrada Latife Hanım da vardı. Sulh meselesini konuşurken, Paşa: 'İsmet de Lozan'dan yola çıkmış, geliyor' deyince gülümseyerek: 'Evet öyle. Ben de müsaadenizle gidiyorum' dedim ve anlattım:
>
> 'Lozan'dan yazdığı telgraflar ve aldığı vaziyet dolayısiyle, konuştuklarımız malûm. Gerçi onun yalnız beni değil, tarizlerine sizi de, vekil arkadaşları da hedef edindiğini ve zaman icabı bunu hoşgörmemiz gerektiğini söylemiştiniz, ama, ben ne olursa olsun, bir daha İsmet Paşa ile yüz yüze gelemem ve artık onunla birlikte imkânı yok çalışamam. Esasen sulh muahedesini imzalamış olduğu gibi, bunu tatbik işini de ona bırakmak doğru olur düşüncesindeyim.' Mustafa Kemal Paşa şaşırdı. 'Demek onu istikbal de etmeyeceksin?' 'Hayır!' dedim. 'Beni mazur görün, bunca yersiz tarizlerinden sonra, artık İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Yarın Sivas'a, seçim daireme gidip biraz istirahat edeceğim. Zaten Meclis de yok.'
>
> Müteessir oldu ve gayet samimi görünen, yumuşak bir sesle:
>
> 'Raufcuğum!' dedi. 'Ne söyleyeyim bilmem ki, haklısın. Bu muhit adamı ahlâksız yapıyor.'
>
> 'Paşam üzülme!' dedim. 'Bir düzine namuslu adamla sen bu memleketi mükemmel idare edersin...'
>
> Bu Mustafa Kemal Paşa ile son görüşmemiz oldu. Sofradan kalkınca, biraz da ayaküstü, fakat artık bu konulara hiç temas etmeden, görüştük ve kucaklaşarak vedalaştık.
>
> Ertesi günü Sivas'a giderken, İcra Vekilleri Heyeti başkanlığından istifanamemi yazdım ve 'Ben Sivas'tan bildirince verirsin!' diye Ali Fethi Bey'e bıraktım..."[76]

* * *

Burada da bir gerçeğe işaret etmek istiyorum: Bilindiği gibi Rauf Orbay sonradan yani Atatürk'ün fani hayattan çekildiği ve İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanı bulunduğu zamanlarda kendisi ile resmî ve hususi şekilde yıllarca yüz yüze gelmiş, yüz yüze oturup konuşmuş, sofrasında yemek yemiş ve birlikte çalışmıştır. Hatıralarında bu hususta birçok tafsilât vardır.

"Acaba," diyorum! "Bütün hırçınlıklar; çekemedikleri İsmet Paşa'dan ziyade, doğrudan doğruya Atatürk'e karşı mıydı? Ve bununla beraber ima edilen ayrılma

76 *Rauf Orbay'ın Hatıraları Yakın Tarihimiz IV* (Sayı: 42-1963), s. 83.

arzuları; Atatürk'ün millet ve devlet hayatında yapmak kararında olduğunu sezdikleri köklü değişikliklerin, kabilse önüne geçmek, olmadığı taktirde, hiç değilse, bunların mesuliyetlerine ortak olmamak düşüncesine mi dayanmakta idi?" Sonraki olaylar ve konuşmalar, hatta Orbay'ın son görüşmede ileri sürüp de hatıralarında açıklamadığı bir talep –ki aşağıdaki Atatürk'ün ağzından öğrenilecektir– aklımıza gelen suallere müspet cevap verir mahiyettedir.

Filhakika, sayın Rauf Orbay, Atatürk'le yaptığı bu görüşmede daha neler konuşulduğunu yazmamıştır ama gerçek şudur ki, kendileri, orada sonraki hareketlerine ışık tutan başka önemli meseleler üzerinde de durmuştur.

Mesela, Ali Fuat Paşa'nın, hatıratında ifade ettiği gibi, Atatürk'ten şahıslar ve partilerüstü hakem durumunda kalmasını istemiştir.

Ayrıca, Atatürk'ten çok önemli bir istekte daha bulunmuştur. Atatürk *Nutuk*'ta bunu şöyle anlatıyor:

> 'Ondan sonra Rauf Bey'le aramızda şu mükâleme cereyan etti. Rauf Bey, 'Vekiller Heyeti Reisliğinden çekilirken; sizden çok rica ederim' dedi, 'Devlet Reisliği makamını takviye ediniz!' Rauf Bey'e, 'Dediğinizi yapacağıma katiyen emin olunuz!' cevabını verdim. Rauf Bey'in ne demek istediğini ben pek güzel anlamıştım.
>
> Rauf Bey, Devlet Reisliği makamı olarak hilafet makamını düşünüyor ve o makama kuvvet ve salâhiyet teminini benden rica ediyordu. Rauf Bey'in benim müspet cevabımın medlülünü anlayıp anlamadığı meşkûktür [şüpheli]. Bilâhare Cumhuriyet ilanından sonra kendisiyle Ankara'da vukubulan bir mülâkatımızda, ne için muarız olduğunu, yapılmış olan şeyin, Ankara'dan müfarekat ederken [ayrılırken] benden yapılmasını rica ettiği ve benim söz verdiğim meseleden başka bir şey olmadığını söylediğim zaman, 'Ben,' demişti, 'Devlet reisliği makamını takviye ediniz derken asla Cumhuriyet ilanını tasavvur ve kastetmemiştim.' Halbuki Efendiler! Benim verdiğim cevabın medlulü tamamen o idi. Filhakika bence devlet riyaseti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi makamını memzuç [karışık] bulundurmak, Milli Hükümetimizin mahiyeti, Cumhuriyet Hükümeti olduğu halde onu kati olarak ifade ve ilan etmemek bir zaaf teşkil etmekte idi. İlk fırsatta resmen Cumhuriyet ilan etmek ve Devlet Reisliğini, Cumhurreisliği makamında temsil ederek kuvvetli bir vaziyet vücuda getirmek elzem idi. Rauf Bey'e bunu yapacağıma katiyen söz vermiştim. Eğer maksadıma intikal edememiş ise, zannederim, noksan bende değildir...

Ali Fuat Paşa ile de kısa bir müdavelei efkâr yapıldı. Fuat Paşa bana şöyle bir sual tevcih etti: 'Senin şimdi 'Apôtres'lerin kimlerdir, bunu anlayabilir miyiz?'

Ben bu sualden bir şey anlayamadığımı söyledim. Paşa maksadını izah etti. O zaman ben de şu beyanatta bulundum: 'Benim 'Apôtres'lerim yoktur. Memlekete ve millete kimler hizmet eder ve hizmete liyakat kudretini gösterirse 'Apôtres' onlardır...'[77]

* * *

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" bir Halk Hükümeti, yani hakikatte her manası ile bir "Cumhuriyet" idi. Böyle olduğu halde, ilk zamanlarda bu gerçeğin niçin açıkça ifade edilmeyip "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" şeklinin nasıl ve ne maksatla ihtiyar edildiğini ve ne gibi yetkilere sahip olarak kurulduğunu Atatürk *Nutuk*'ta yer yer şu satırlarla izah etmektedir:[78]

Hakikat; Osmanlı saltanatının ve hilafetin munkariz ve mülga olduğunu düşünerek yeni esaslara dayanan, yeni bir devlet kurmaktan ibaretti. Fakat, vaziyeti olduğu gibi telaffuz etmek maksadın büsbütün kaybolmasını mucip olabilirdi. Çünkü umumi fikir ve temayüller, henüz padişah ve halifenin mazur mevkiinde bulunduğu merkezindeydi. Hatta Mecliste ilk anda hilafet ve saltanat makamı ile bağlantı ve merkezi Hükümetle uyuşma aramak cereyanı başgöstermişti. İstanbul şartlarının, halife ve padişah ile ne açık, ne de hususi ve gizli temasa müsait olmadığını izaha çalıştım; böyle bir temasla ne anlamak istediğimizi sordum; 'milletin, istiklalini ve mülkün tamamiyetini temin için çalışmakta olduğunu haber vermek için ise buna hacet yoktur. Padişah ve halife olan zatın da bundan başka bir şey düşünmesine ve arzu etmesine imkân var mıdır? Bunun aksini ağzından işitsem inanmam; mutlaka bunun bir zorlama ve baskı altında söyletildiğini kabul ederim,' dedim. 'Aleyhimizde çıkarılan fetvanın bir oyun ve merkezi Hükümetin emir ve tebliğlerinin tefsire muhtaç olduklarını söyleyerek bazı zayıf kalpli ve zayıf muhakemeli insanların sürüklemek istedikleri teenniye lüzum olmadığını izah ettim. Hükümet teşkili (yani Ankara'da ayrı bir Hükümet) hakkındaki teklifimi ortaya atmadan evvel his ve telâkkileri göz önüne almak zarureti vardı. Bu zarurete tâbi olmakla beraber maksadı mahfuz bulunduran teklifimi bir takrir halinde sundum. Kısa bir münakaşa ile ve bazı itirazlara rağmen kabul olundu. Bu takriri bugün gözden geçirecek olursak

77 *Nutuk*, C. II (İstanbul 1934), s. 261.
78 Metinler, sadeleştirilmiş ve özetlenmiştir.

orada esaslı umdelerin tespit ve ilan edilmiş olduğunu görürüz, bu umdeleri, burada açıklayıp sayacağım.

1- Hükümet teşkili zaruridir.

2- Muvakkat kaydiyle bir Hükümet reisi tanımak veya bir padişah Kaymakamı ihdas etmek, tecviz edilemez.

3- Mecliste toplanan milli iradeyi, bilfiil vatanın mukadderatına el koymuş tanımak esas umdededir. TBMM üstünde bir kuvvet yoktur.

4- TBMM teşriî ve icraî salâhiyetleri nefsinde toplamıştır; Meclisten ayrılıp vekâlet verilecek bir heyet Hükümet işlerini görür; Meclis reisi bu heyetin de reisidir.

Bu esaslara dayanan bir Hükümetin mahiyeti kolayca anlaşılır; böyle bir Hükümet milli hakimiyete dayanan Halk Hükümetidir, Cumhuriyettir."[79] "Saltanattan, Cumhuriyete geçebilmek için bir intikal devresi yaşadık (1920- 1923). Bu devrede iki fikir; saltanat ve Cumhuriyet fikirleri durmadan çarpıştı. Ben Cumhuriyet taraflısı idim; fakat bunu açıkça söylemekte mahzur görüyordum. Yalnız, münasip zaman gelinceye kadar, saltanat taraflılarının fikirlerini, tatbik alanından uzaklaştırmaya ve TBMM'den daha büyük makam olmadığını telkinde ısrar ederek saltanat ve hilafet makamları olmadan da devleti idare etmenin mümkün olduğunu ispat etmeye çalıştım."[80]

Atatürk bundan sonra düşüncelerini anlatmaya şöyle devam ediyor:

"Kabine sisteminden çekiniyorduk, biliyorduk ki bu durumda saltanatçılar tarafından derhal padişahın yetkisini kullanması lüzumu ileri sürülecekti. Meclis reisliğini fiilen ikinci reis yapıyordu; Meclis reisi hakikatte devletin reisi idi; fakat bundan bahsedilmiyordu. Kanunlar yapıldıkça, bilhassa Anayasa konuşulurken saltanat taraflıları padişah ve halifenin hak ve yetkilerinin açıklanmasında ısrar ediyorlardı. Zamanı gelmediğini veya lüzum olmadığını ifade ederek o ciheti mütemadiyen meskût bırakıyorduk.[81]

* * *

20 Ocak 1337 (1921) tarihli ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun esas maddeleri şöyle idi:

79 *Nutuk*, C. II, İstanbul 1934, s. 4, 5.
80 *Nutuk*, C. II, İstanbul 1934, s. 293-294.
81 *Nutuk*, C. II, İstanbul 1934, s. 294.

1– Hakimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi temeline dayanır.

2– İcra kuvveti ve teşri selâhiyeti milletin biricik ve hakikî temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

3– Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur; Hükümeti, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır.

Bu kanunda, ayrıca bütün kanunların vaz'ı, tâdili, feshi; muahede ve sulh akti, vatan müdafaası ilanı gibi temel hakların Büyük Millet Meclisine ait olduğu, Meclisin, Hükümetin ayrıldığı daireleri, seçeceği vekiller vasıtasıyla idare edeceği, umumi heyet tarafından seçilecek bir reisin Büyük Millet Meclisi namına imza vaz'ına ve Vekiller Heyetinin kararlarını tasdike salâhiyetli olduğu, Büyük Millet Meclisi reisinin Vekiller Heyetinin de tabiî reisi olduğu yazılıdır.

* * *

Açıkça görülüyor ki; daha 1920 senesinde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğunun enkazı üzerinde kurulmuş yeni bir Türk Devletinden ve bu devletin idare şekli de Cumhuriyetten başka bir şey değildi. Yalnız, Atatürk'ün belirttiği gibi o zaman için bunun ifadesi mahzurlu görülmüştü.

Lakin şimdi, durum tamamiyle değişmişti. Memlekette hatta Atatürk'ün yakın arkadaşları arasında, her nedense, hâlâ Cumhuriyet sözünden ürkenler mevcut olmasına rağmen artık, yeni devlete asıl adını vermekte büyük bir mahzur kalmamıştı. Yalnız bunu; büyük karışıklık ve ayrılıklara meydan vermeden, bir halk tabiriyle, "kılı yağdan çeker gibi" dağdağasız yapmak lazımdı.

* * *

1923 senesinin Temmuz ayındaydı. Büyük Millet Meclisi ikinci devre seçiminin arkası yeni alınmıştı. Atatürk, Halk Fırkası'nın kuruluşunu tamamlamakla meşguldü. Lozan Muahedesi de o günlerde ya imza edilmiş, yahut imza edilmek üzereydi.

Bir gün Çankaya Köşkü'nden, Ankara İstasyonu'ndaki Hususi Kalem binasına gelen kalem müdürü rahmetli Hayati Bey, beni Paşa'nın (Atatürk) istediğini söyledi; sebebini sordum, "Bilmiyorum" dedi.

Gönderilen bir otomobille Köşke çıktım. Yanımda arkadaşım Bolu Mebusu ve Atatürk'ün eski yaveri rahmetli Cevat Abbas (Gürer) de vardı.

O sıralarda bir bağ evi olan eski Köşkün genişletilmesine karar verilmişti. Bu maksatla evin arkasındaki kayaların bir kısmı atılıyor, yapılacak ilave için müsait yer açılıyordu.

Atatürk benim geldiğimi görünce, yanında bulunan sayın eşi Latife Hanıme-

fendiyle, Cevat Abbas, Siirt Mebusu Mahmut beylere[82] ve şimdi kimler olduğunu hatırlayamadığım daha bir, iki misafirine:

"İsterseniz bahçeye çıkıp kayaların nasıl atıldığını görelim. Biraz hava da almış oluruz," dedi ve arkasından ilave etti:

"Hadi siz buyurun, ben de geliyorum."

Onlar salondan çıktıktan sonra yanıma yaklaştı, yelek cebinden birkaç küçük kâğıt parçası çıkarıp bana uzattı; bu kâğıtlar o zaman daima kullandığı bir not defterinden koparılmış yapraklardı.

"Bunları müsvedde halinde tebyiz edeceksin. Yazılar biraz karışıktır; dikkat et; okuyamadığın, yahut anlayamadığın yer olursa beni buraya çağırır sorarsın. Bir "Sepk-ü rapt"a* rastlarsan düzeltmeye mezunsun. Aynı zamanda şunu da söyleyeyim ki bunları şimdilik yalnız sen ve ben bileceğiz. Amirlerine dahi bahsetmeye lüzum yoktur" buyurdu. Bana çalışmak için kendi masasını gösterdi, bahçeye çıktı.

* * *

O çıkıp gittikten sonra kâğıtları okumaya başladım. Daha ilk satırlarda büyük bir heyecana kapıldım. Bunlar, o zaman mevcut olan 20 Ocak 1337 (1921) tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerini tâdil mahiyetindeydi. Evvela 1. maddeye "Türkiye Devletinin Hükümet şekli Cumhuriyettir." cümlesi ilave edilmişti. Ondan sonra aşağıdaki maddeler sıralanmıştı:

— Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, Hükümetin ayrıldığı idare şubelerini İcra Vekilleri vasıtasiyle idare eder

— Türkiye Cumhurreisi Büyük Millet Meclisi umumi heyeti tarafından ve kendi azası arasından bir seçim devresi için intihap olunur. Riyaset vazifesi, yeni Cumhurreisinin intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.

— Türkiye Cumhurreisi Devletin reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe, Meclise ve Vekiller Heyetine reislik eder.

— Başvekil, Cumhurreisi tarafından ve Meclisin azası meyanından intihap olunur. Diğer Vekiller, Başvekil tarafından ve yine Meclis azası arasından intihap olunduktan sonra hepsi birden Cumhurreisi tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis içtima halinde değilse tasvip keyfiyeti Meclisin içtimaına talik olunur."

Notlar bu maddelerden ibaretti. Görüldüğü gibi bunlar arasında dil ve dine ait bir kayıt mevcut değildi.

Çok küçük harflerle ve epeyce karışık olarak yazılmış olan bu yazıları tebyiz

82 Rahmetli Mahmut Bey Milli Mücadele esnasında piyade kıdemli yüzbaşısı olarak Atatürk'ün refakat zabitliğinde bulunmuş bir zattır. Sonradan mebusluk ve İş Bankası İdare Meclisi Reisliği yapmıştır. Bir aralık İstanbul'da *Tan* gazetesini de çıkarmıştır.

* Cümle düşüklüğü anlamındadır. (ed.n.)

ederken, kendisi bir iki defa salona gelerek yazdıklarımı kontrol etti. İş bitince de yazdıklarımı aldı, cebine koydu ve kendi notlarını yırtıp attı.

* * *

Bundan sonra, bir gün daha çalıştı; o zamanki Teşkilatı Esasiye Kanunu ile eski "Osmanlı Kanunu Esasi"sinin siyasi, idari, teşri'î mali ve kazai hükümlerini yeni duruma uygun şekle sokarak tam bir Anayasa Tasarısı vücuda getirdi[83] ve:

"Şimdi bunu al, Adliye Vekili Seyit Bey'e[84] götür, yarına kadar okusun; Halk Hakimiyeti ve Cumhuriyet mefhumlariyle, umumi hukuk kaideleri bakımından tetkik etsin, mütalâalarını bildirsin. Meselenin şimdilik üçümüzün arasında kalmasını arzu ettiğimi de söylersin." emrini verdi.

Seyit Bey'i evinde ziyaret ettim. Atatürk'ün ricalarını bildirerek tasarıyı kendisine verdim.

Ertesi gün, yine evinde buluştuk:

"Pek mükemmel, esaslarda tamamen mutabıkım. Yalnız birkaç talî noktada –emirlerine uyarak– mütalâalarımı not ettim," dedi. Tasarıyı aldım, Köşke çıkıp Atatürk'e takdim ettim.

* * *

O günden Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihine kadar geçen 3 - 4 ay içinde bir daha ben, doğrudan doğruya kendisinin bundan bahsettiğini işitmedim. Yalnız, Viyana'da çıkan *Neu Freie Presse* gazetesinin bir muhabirine verdiği beyanatı arasında "Yeni Türkiye Devletinin Teşkilatı Esasiye Kanununun ilk maddelerini size tekrar edeceğim: **"Hakimiyet kayıtsız, şartsız milletindir. İcra kudreti, teşri selâhiyeti, milletin tek hakikî temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz etmiştir."** Bu iki maddeyi bir kelime ile hülasa etmek kabildir: CUMHURİYET." demişti.

Bu beyanat, gerek memleket –bilhassa İstanbul– gazetelerinde ve gerek yabancı basında türlü tefsirlere yol açmış, "Cumhuriyet şekline geçmek üzere bulunduğumuz" yolunda neşriyat yapılmıştı.

Bir de, sulhun takarrür etmesi üzerine, tabiatiyle, değişmiş olan şartlara daha uygun, bir Teşkilatı Esasiye (Anayasa) projesi hazırlamak üzere Halk Fırkası'nca ilmi selâhiyeti haiz mebuslardan mürekkep bir komisyon kurulmuş ve istasyonda Hususi Kalem binasının üst katındaki salonda çalışmaya başlamıştı. Komisyon üyeleri arasında Diyarbakır Mebusu Ziya Gökalp de vardı. Atatürk ara sıra bu komisyonun müzakerelerine katılıyor; gazeteler, bunu haber verirken komisyonda

83 Bu taslağı, aşağıda bahsettiğim İlim ve İhtisas Komisyonuna tevdi ettiğini zannediyorum.

84 Rahmetli Seyit Bey İzmir mebusu ve hukuk profesörüydü, derin bilgisi ve yüksek faziletkârlığı ile temayüz etmiş pek muhterem bir zattı. İstanbul Darülfünunu (Üniversite) Fıkıh müderrisiyken 8 Mart 1925 tarihinde vefat etmiştir. Atatürk'ün kendisine büyük inan ve saygısı vardı.

Cumhuriyet şekli üzerinde durulduğunu da ilave ediyorlardı. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi Bey'de (Okyar) bir konuşmasında gazetecilerin soruları üzerine Anayasanın bazı maddelerinin tâdile muhtaç olduğunu ifade eylemiştir.

Bütün bunlardan anlaşılan şudur ki; bir işin sırası gelinceye kadar, kendisini tutmasını pek iyi bilen Büyük Adam, geçen müddet zarfında, bir taraftan düşündüğünü tatbik etmek için münasip fırsat zuhuruna intizar etmiş, diğer yandan fikirleri yoklamak ve hazırlamakla meşgul olmaktan da geri durmamıştı.

* * *

Beklediği fırsat, zuhur etmekte gecikmedi; 1923 yılı Ekim ayının son günlerinde mevcut Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun tatbikatına ait bir meseleden dolayı güçlük başgöstermişti.

Mesele şuydu: Ali Fethi Bey (Okyar) bütün dikkat ve vaktini İcra Vekilleri Reisliğine hasretmek düşüncesiyle Dahiliye Vekâleti'nden istifa etmişti. Aynı zamanda Meclis ikinci Reisliği de Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) çekilmesi üzerine boş kalmıştı.

Teşkilatı Esasiye Kanunu hükümlerine göre, bunların yerine Meclis Umumi Heyeti tarafından, yenilerinin seçilmesi icap ediyordu.

Diğer taraftan Büyük Millet Meclisi İkinci devresinde, birinci devredeki İkinci Grup gibi, daha ziyade gizli faaliyette bulunmayı tercih eden, Fırkanın Umumi Reisi ile istişare, hatta temastan çekinen ve birtakım şahsi hislere kapılarak İcra Vekillerini durmadan hırpalamaya çalışan muhalif bir hizbin vücut bulduğu görülüyordu.

İşte bu hizbin sinsi faaliyeti neticesi olarak Fırka Grubu; Hükümetin teklif ettiği zevat yerine[85] Dahiliye Vekilliği için Erzincan Mebusu Sabit (Sağıroğlu) ve Meclis İkinci Reisliği için de Rauf (Orbay) beyleri namzet göstermiş, fakat Fırkanın Umumi Reisi Atatürk bu kararı tasvip etmemişti.

* * *

Atatürk, *Nutuk*'ta bu hadiseyi şöyle anlatır:

> Fenalık, Hükümet teşkilinin Meclis intihabiyle olmasındaydı. Bu hakikati çoktan görmüştüm. Ben, Mecliste, gizli ve muhalif bir hizip keşfettikten, Meclisin mesaisinde hislerin hakim olduğunu gördükten ve Hükümet heyetinin çalışma düzeninin her gün esassız birtakım sebeplerle intizamsızlığa uğratılmakta olduğuna kanaat getirdikten sonra tatbikî için, münasip zamanı beklemekte olduğum, bir düşüncenin tatbiki zamanı geldiğine hük-

85 Hükümet Dahiliye Vekâletine Kütahya Mebusu Ferit ve Meclis ikinci Reisliğine Sinop mebusu ve eski Hariciye Vekili Yusuf Kemal beyleri teklif etmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

metmiştim. Bunu itiraf etmeliyim. Buna bakarak şimdi vereceğim malûmat ve izahatı anlamak daha kolay olacaktır. Halk Fırkası'nın, Rauf Bey'i gıyabında (Rauf Bey o günlerde İstanbul'da bulunuyordu) İkinci Reisliğe ve Sabit Bey'i Dahiliye Vekâletine namzet seçtiği tarih 25 Ekim 1923 Perşembe günüdür. Aynı gün ve ertesi Cuma günü Vekiller Heyeti, Çankaya'da nezdimde toplandı. Gerek Vekiller Heyeti Reisi Fethi Bey'in ve gerek diğer vekillerin istifa etmeleri zamanının geldiğini ve bunun lazım olduğunu ortaya attım. Meclisce yeni Vekiller Heyeti intihabında, eski vekillerden tekrar seçilenler olursa onlar da istifa ederek yeni Heyete girmeyeceklerdir, esasını da kabul ettik. Yalnız, o zaman vekiller gibi seçilen ve Vekiller Heyetine dahil bulunan Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa bu karardan hariç bırakıldı. Çünkü; Ordu, idare ve kumandasının tesadüfi bir zata tevdiî caiz görülmedi. Bu hareket tarzının ve alınan kararın mahiyeti tetkik olunursa şu netice çıkar: Hırslarına mağlûp hizbi, Hükümet teşkilinde tamamen serbest bırakıyoruz. Eski Heyete dahil vekillerden hiçbiri iştirak ettirilmeksizin kâmilen arzu ettikleri zatlardan, arzu ettikleri gibi bir Vekiller Heyeti teşkil ederek memleket mukadderatını idare etmelerinde bir behis görmüyoruz. Fakat, ne Hükümet teşkiline, ne de teşkil etseler bile memleketi idareye iktidar göstereceklerine emin bulunuyoruz. Meclisi aldatmaya çalışan ihtiras sahibi hizip şu veya bu tarzda bir Hükümet teşkiline muvaffak olabildiği takdirde bu Hükümetin bir müddet idare tarzını ve idaredeki liyakatini takip ve hatta ona yardım etmenin muvafık olacağı kanaatinde bulunduk; bu suretle teşekkül edecek Hükümet, memleket idaresinde ve yeni gayelerimizi takipte aciz ve inhiraf gösterirse bunu belirterek, Meclisi aydınlatacaktık. Hükümet teşkiline muvaffak olamadıkları halde hasıl olacak karışıklığın Mecliste intibahı mucip olacağı tabiî idi. Buhran ve kanşıklığın devamı tecviz edilemiyeceğinden, işte o zaman, bizzat müdahale ederek, tasarladığım meseleyi ortaya koymak suretiyle işi kökünden halledebileceğimi düşünmüştüm.[86]

* * *

26 Ekim 1923 akşamı, Vekiller Heyeti verilen karara uyarak Büyük Millet Meclisi Reisi Atatürk'e takdim ettikleri aşağıdaki mektup ile istifa ettiler:

Türkiye Devletinin, karşısında bulunan dahili ve harici mühim ve müşkil vazifeleri kolaylıkla neticelendirmeye muvaffak olması için gayet kuvvetli ve Meclisin tam müzaheretine mazhar bir Vekiller Heyetine kati ih-

86 *Nutuk*, C. II (İstanbul 1934) s. 265-266.

tiyaç bulunduğu kanaatindeyiz. Buna binaen, Yüksek Meclisin her suretle itimat ve müzaheretine dayanan bir Vekiller Heyetinin teşekkülüne hizmet etmek maksadiyle istifa eylediğimizi kemalî hürmetle arz eyleriz efendim.

* * *

Vekiller Heyetinin böylece istifasından sonra mebuslar, Meclis odalarında ve evlerde toplanarak listeler tanzimine koyuldular. Fakat, hiçbir Grup, Meclis Umumi Heyeti tarafından kabul edilebilecek ve umumi efkârı tatmin edecek bir liste tanzim edemiyordu. Bilhassa muhtelif vekilliklere talip olanların çokluğu bu hususta ki güçlüğü arttırıyordu.

Muhalif hizbe meyilli oldukları sezilmekte olan Rauf ve Doktor Adnan beylerle, Ali Fuat ve Refet paşalar da İstanbul'da Refet Paşa'nın Kalamış'taki köşkünde bir toplantı yapmışlardı. Ali Fuat Paşa'nın yazdığına göre bu toplantıda, Dr. Adnan Bey'in sorması üzerine, kendisi, arkadaşlarına yeni ayrıldığı Ankara'daki olaylar hakkında malûmat vermiş, Fethi Bey'in istifası ve yeni Hükümetin kurulamaması sebeplerini açıkladıktan sonra "Cumhuriyetin ilanının arifesindeyiz" demişti.

O günlerde, İstanbul gazeteleri mütemadiyen yeni Hükümetin kimler tarafından ve nasıl kurulacağı hakkında, tahminlerle dolu neşriyat yapmakta, bunlardan bazıları Vekiller Heyeti Reisliği için Kâzım Karabekir Paşa ile, Hüseyin Rauf Bey'i en münasip ve en kuvvetli namzetler olarak göstermekteydiler.

Bu arada şunu açıklayayım ki Atatürk, Fevzi Paşa'nın (Çakmak) Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliğinde kalmasını arzu etmekte, bundan başka, şahıs olarak, yalnız Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) Milli Müdafaa Vekilliğine seçilmesini iltizam eylemekte olup diğerlerine hiç karışmamakta idi.

Atatürk, hadiseyi anlatmaya devam ediyor:

28 Ekim 1923 günü geç vakit, toplantı halinde bulunan Fırka İdare Heyeti tarafından davet olundum. Fırka İdare Heyeti Reisi Fethi Bey'di. Fethi Bey, Fırka namına, idare heyetince, bir namzet listesi tertip olunduğundan ve bu hususta Fırka Umumi Reisi olduğum için benim de noktai nazarımın alınması muvafık görüldüğünden toplantılarına davet ettiklerini bildirdi. Tertip olunan listeye göz gezdirdim. Bence muvafık olduğunu, fakat bu listede isimleri bulunan zatların da rey ve muvafakatlarını almak lazım geldiğini söyledim; teklifim münasip görüldü. Mesela Hariciye Vekâleti için ismi bahis konusu edilen Yusuf Kemal Bey'i davet ettik. Yusuf Kemal Bey, bu listeye giremeyeceğini bildirdi. Bundan ve buna benzer bazı vaziyetlerden

anladım ki, Fırka İdare Heyeti dahi kabul edilebilir kati bir namzet listesi tertip edememektedir. İdare Heyeti azasına icap edenlerle daha sıkı konuşarak kati bir liste tespit etmelerini tavsiye ederek ayrıldım. Gece olmuştu. Akşam yemeğinde, 'Yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz' dedim. Hazır bulunan arkadaşlar derhal fikrime iştirak ettiler. Yemeği terk ettik. O dakikadan itibaren nasıl hareket edileceği hakkında, kısa bir program tespit ettim. Ve arkadaşları vazifelendirdim.[87]

Ertesi günü, (29 Ekim 1923 Pazartesi günü) öğleden evvel saat onda Halk Fırkası Grubu Fethi Bey'in reisliğinde toplanmış, Vekiller Heyetini intihap konusu üzerinde müzakereye başlamıştı.

Fethi Bey, İdare Heyetinin bu hususta hazırlık mahiyetinde bir liste tertip ettiğini, kararın Gruba ait olduğunu söylemiş ve reisliğinde Ali Fuat Paşa'nın bulunduğu bir listeyi sunmuştur. Bunun üzerine listede İktisat Vekilliğine namzet gösterilen İzmir Mebusu Mahmut Celâl Bey (3. Cumhurreisi Bay Celâl Bayar) söz alarak kendisinin seçilmemesini rica ettikten sonra, "Bu listede isimleri görülen zevat çekilenlerden daha kuvvetli değildir. Bizden refah ve İslâhat isteyen bir millet vardır. Herhalde yeniler eskilerden kuvvetli olmalıdır. Seçimde acele etmeyelim. Bilhassa Vekiller Heyeti Reisi intihabı için düşünelim" mütalâasında bulunmuştu.

Celâl Bey'den sonra konuşanlar da ekseriyet itibariyle aynı mütalâaları ileri sürmüşlerdi. Neticede Kernalettin Sami Paşa'nın[88] bir takriri üzerine meselenin halline, heyet tarafından Umumi Reis Atatürk'ün tevkil ve memur edilmesi kararlaştırılmıştı.

* * *

Bunun üzerine toplantıya davet edilen Atatürk, içtima salonuna girer girmez doğru kürsüye çıktı ve şu teklifte bulundu: "Vekiller Heyetini intihapta, fikirlerin dağıldığı anlaşılmıştır. Bana bir saat kadar müsaade buyurun, bulacağım hal suretini arz ederim."

Fethi Bey teklifi reye koydu ve kabul olundu.

Atatürk, bu bir saati, bazı zevatı Meclisteki odasına çağırarak hazırladığı kanun tasarısı müsveddesini göstermek ve fikir teatisinde bulunmakla geçirdi.

Saat 13.30'da Fırka Umumi Heyeti tekrar Fethi Bey'in reisliğinde toplandı. İlk söz Atatürk'te idi. Noksan ve kusurun takip edilmekte olan usul ve şekilde olduğunu açıklamakla söze başladı. Bu usulün bazen birçok karışıklıklara sebep olduğunu birinci Mecliste de aynı güçlüklere tesadüf edildiğini söyledi ve:

87 *Nutuk*, C. II, İstanbul 1934, s. 267-268.

88 Kemalettin Sami Paşa I. Dünya Harbi'nde ve Milli Mücadelede çok yararlıklar göstermiş ve muhtelif yaralar almış kıymetli bir komutandır. Sonradan sefirliklerde, bilhassa Berlin Büyükelçiliğinde bulunmuştur.

> Sayın Heyetiniz bu güçlüğün halline beni memur kıldınız; ben de arz ettiğim kanaatten ilham alarak düşündüğüm şekli tespit ettim. Onu teklif edeceğim. Teklifim kabulünüze mazhar olursa kuvvetli ve mütesanit bir Hükümet teşkili kabil olacaktır. Devletimizin şekil ve mahiyetini tespit eden ve hepimiz için gaye olan Teşkilatı Esasiye Kanunumuzun bazı noktalarını tavzih etmek lazımdır.

dedi ve elindeki teklifi okumak üzere kâtip beylerden birine vererek kürsüyü terk etti.

* * *

Atatürk'ün, teklif ettiği, devletin hakiki şekline, yani Cumhuriyete ait olarak dört ay evvel hazırladığı beş maddelik tâdil tasarısı idi.

Bu tasarı üzerinde Fırka Grubunda uzun müzakereler oldu; bilhassa, o zamanki Meclisin, Teşkilatı Esasiye Kanununu tâdile yetkili olup olmadığı, ciddi bir mesele halinde ortaya atılmıştı.

Bu konu üzerinde konuşan mebusların ekserisi, Meclisin tâdile salâhiyetli olduğunu müdafaa etmişler, muarızlara çok kuvvetli delillerle susturucu cevaplar vermişlerdi. Hatta bir mebus, sözleri arasında "Bizim Teşkilatı Esasiye Kanununu tâdile selâhiyetimiz yoktur demek gayrimeşrû olduğumuzu kabul etmek demektir." diyerek karşısındakileri müşkül duruma sokmuş, neticede bu meseleyi ortaya atanlar susmak zorunda kalmışlardı.

Arada Adliye Vekili Seyit Bey de konuşarak ezcümle şunları söylemişti:

"Teklif edilen şekil yeni bir şey değildir. Mevcut Teşkilatı Esasiye Kanununu tavzih ve tespitten ibarettir. Mevcut şekli daha vazıh ve sarih ifade edersek elbette millet ve memleketimizin menfaatine daha muvafık hareket etmiş oluruz."

İstanbul Mebusu büyük tarih bilgini rahmetli Abdurrahman Şeref Bey'in, hakikatin tam ifadesi olan şu sözleri de aza üzerinde büyük bir tesir yaratmıştı:

"Hükümet şekillerini saymaya lüzum yoktur; hakimiyet kayıtsız, şartsız milletindir dedikten sonra; kime sorarsanız sorunuz bu: CUMHURİYETTİR. Biz, şimdi, çoktan doğmuş olan çocuğun adını koyuyoruz. Ama bu ad bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin."

* * *

Grupta kabul edilen, tâdil teklifi akşama doğru Büyük Millet Meclisi'ne intikal etti. Kanunu Esasi Encümenine verildi. Encümenin teklife "din ve dil" hakkında bir madde ilave etmek suretiyle tanzim ettiği mazbata, Umumi Heyete arz edildi; derhal müzakeresi istendi. Müzakere neticesinde saat yirmiyi otuz geçe birçok mebusların "Yaşasın Cumhuriyet" avazeleri arasında kabul edildi.

On beş dakika sonra, ilk Cumhurreisliğine Mustafa Kemal Atatürk seçilmiş

bulunuyor ve keyfiyet TBMM önünde atılan 101 pare top ile memlekete ve bütün dünyaya ilan ediliyordu.

Atatürk, Cumhurreisi seçildikten sonra, verdiği kısa bir söylevde; Büyük Türk Milletinin Milli Mücadelede gösterdiği kabiliyet, istidat ve idraki övmüş, hakkında gösterilen teveccüh ve itimada teşekkür etmiş, muvaffak olabilmek için bu teveccüh ve itimadın devam etmesine muhtaç olduğunu belirtmişti ve sözlerini şu cümlelerle bitirmişti:

"Daima muhterem arkadaşlarımın ellerine çok samimi ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından kendimi bir an bile müstağni görmeyerek çalışacağım. Milletin teveccühünü daima dayanak noktası telâkki ederek hep beraber ileriye gideceğiz. Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."

İlk Cumhuriyet Kabinesini Başvekil olarak İsmet Paşa kurmuş, Fethi Bey de Meclis Reisliğine seçilmişti.

IV.

Cumhuriyet ilanından sonra bazı gazetelerdeki yersiz neşriyat; Rauf Bey'in de bu yazılara meyilli bir hal alması ve Halk Fırkası Grubu'nda bu yolda yapılan münakaşalar * Hilafet meselesi hakkında Ağa Han ve bir arkadaşından gelen mektup ile bunun yankıları * İstanbul'a bu iş için gönderilen İstiklal Mahkemesi'nin kararları * İstanbul Baro Reisi Lütfi Fikri Bey'in Halifeye karşı yayınladığı açık mektup. Bunun üzerine olan tartışmalar. Lütfi Fikri Bey'in İstiklal Mahkemesi tarafından mahkûm edilmesi ve bir süre sonra Büyük Millet Meclisi tarafından affedilmesi * Beraat eden gazetecilerin İzmir'de Atatürk'ü ziyaretleri * Hilafetin kaldırılması; Tedrisatın birleştirilmesi; Şer'iye, Evkaf, Genelkurmay Vekâletlerinin ilgası.

Levent Şahiverdi Arşivi

Memleketin her yanında büyük halk toplulukları Cumhuriyeti kutlamak için çok heyecanlı şenlikler yaparken, İstanbul'da çıkan *Vatan, Tevhidi Efkâr* ve *Tanin* gibi birkaç gazete, Cumhuriyetin ilan tarzını tenkit yollu, şiddetli yayınlara başlamıştı. Bir yandan Cumhuriyete taraftar olduklarını ısrarla iddia eden bu gazeteler, diğer taraftan yayınladıkları muhtelif makalelerde:

> **Birkaç saat içinde Anayasada tâdiller yaparak Cumhuriyet ilan edilmesinin en hafif tabirle gayri tabiî bir hareket olduğunu, 'Bunda sık boğaza getirilmiş gibi bir hal' bulunduğunu; hadisenin medeniyet dünyasını tetkik etmiş, okumuş ve anlamış, 'Devlet idaresine ehil dimağların eseri' olmadığını ileri sürüyorlar; sanki aksini söyleyenler varmış gibi 'Cumhuriyetin alkış ile, dua ile,** şenlik ve şehrayin ile yaşamayacağını' yazıyorlar; 'Cumhuriyet, bize idare şekli değişikliği ile birlikte zihniyet değişikliği de getiriyor mu, **Vekiller Heyetine girecek zatlara birer devlet adamı kafası hediye ediyor mu?' veyahut; 'Efendiler! Devletin adını taktınız, işleri de düzeltebilecek misiniz?'**

gibi garip suallerle zihinleri bulandırmaya çalışıyorlardı. Bütün bu ağır tenkit, yersiz şüphe ve mantıksız sorular; dünya tarihinin görünüşte en ümitsiz ve o nispette çetin mücadelelerinden birini –kendilerine inanmış olan Türk milleti ile beraber– büyük ehliyet, liyakat ve riyasetleriyle başarıya ulaştırmış, Türk milletinin haklarını cihana tanıtarak memleketi istiklale kavuşturmuş olanlardan mürekkep büyük bir çoğunluğa, daha doğrusu, onların ve milletin başında bulunan Dahi'ye, Atatürk'e karşı yapılıyordu.

Ne kadar dikkate şayandır ki, aynı günlerde Halifenin istifa ettiğine dair bir şayia çıkarılmıştı; bu asılsız söylentiye dayanılarak, yine o gazetelerde, Halife olan zat, mübalağalı bir şekilde övülüyor, Birinci Dünya Harbi'nde halife tarafından "Mukaddes Cihat" ilan edilmiş olmasına rağmen –Osmanlı tabiiyetinde bulunanlar da dahil– birçok müslüman milletlerin, düşman saflarında, bize karşı harp ettikleri gerçeğine göz yumula-

Levent Şahiverdi Arşivi

rak, Halifenin ve hilafet makamının İslam âleminde haiz olduğu büyük nüfuz ve ehemmiyetten bahseden yazılar yazılıyor, Halifenin vazifelerini tespit etmek zamanı geldiği, bunu bütün İslam âleminin, ilgi ile beklediği söyleniyordu.

Bundan başka Cumhurreisliğine seçilen Atatürk'ün hasta olduğu, eski Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili rahmetli Enver Paşa'nın hayatta olup, Türkistan'da "Damad-ı Hilafetpenahi" yani "Halifenin damadı" unvanıyla çalışmakta bulunduğu gibi asılsız haberler de yayılıyordu.

* * *

Yukarda tafsilâtiyle izah edildiği gibi Cumhuriyetten evvelki Anayasada Meclis Reisinin, Meclis namına yalnız imzaya yetkili olduğu yazılı olup –fiilen o vazifeyi yapmakla beraber– Devletin Reisi olduğuna dair hiçbir kayıt ve sarahat mevcut değildi. O zamanki telakkilere ve şartlara göre bunu açıklamak münasip görülmemiş, meskût bırakılmıştı; bu suretle Devlet Reisliği zahiren ve ismen, padişahın üzerinde kalmış oluyordu.

Padişahlık ile halifelik ayrılıp da padişahlık kaldırıldıktan sonra, Cumhuriyete doğru gidildiğini sezen ve buna aleyhtar olanlar, yine yukarda işaret edildiği gibi, "Halifeliğin temel taşı Hükümet kudretidir" yolunda bir tez tutturarak Devlet Reisliğinin halifelik makamına intikal ettiğini iddia etmeye, bu fikri yayarak tatbik alanına koydurmak için gayret sarf etmeye başlamışlardı.

Cumhuriyetin ilanı ile bu gibiler yani Halifenin Devlet Reisi olarak tanınmasını sağlamaya çalışanlar, tabiatiyle büyük bir hayalkırıklığına uğramışlardı.

İşte bu yaygara şeklindeki yayınların başlıca âmilleri onlardı ve halkı heyecana getirip bu suretle geriye doğru bir yol aradıkları meydanda idi.

Birtakım şahsi duyguların, dargınlık ve kıskançlıkların tesiri altında, şuurlarını kaybederek, en doğru ve tabiî hareketlere karşı dahi itiraz ve muhalefet yolunu tutmuş olanlar ile, aşağıda başka bir vesile ile mahiyetlerini açıklayacağımız eski İttihat ve Terâkki Fırkası azasından küçük bir grup da bu gibileri desteklemekteydi.

* * *

O günlerde İstanbul'da bulunan eski Vekiller Heyeti Reisi, İstanbul Mebusu Hüseyin Rauf Bey (Orbay) da bu itiraz ve tenkit kampanyasına katılmaktan kendini alamamış, *Tevhidi Efkâr* gazetesi sahip ve başyazarı Velit Ebüzziya ve *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman) ile beraber tertip ettiği –esas itibariyle o gazetelerin görüşlerini terviç eden ve halkın çoğunluğunun düşüncelerini aksettirmek gibi iddialı bir eda taşıyan– sualli, cevaplı bir demeçte bulunmuştu.

Rauf Bey; birtakım malûm nazariyelerin tekrarından ibaret bulunan bu de-

mecinde ezcümle: Ferdi saltanat yüzünden memleketin birçok felaketlere uğradığını, bunun neticesi olarak "Milletin mukadderatını kendisinden başka bir kimseye tevdi etmeği nefsi için zillet" sayıp "Milli Hakimiyeti kayıtsız, şartsız tatbik eden Büyük Millet Meclisini Müessisan yani Kurucular şeklinde intihap ettiğini" ifade ve Cumhuriyetten evvelki "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" şeklinin fikrince en iyi idare tarzı olduğunu ima ediyordu. Ondan sonra da "Cumhuriyetin bir günde verilen bir kararla ilan edilmesinin halkta sorumsuz birtakım zatlar tarafından tertip edilen bir şeklin (emrivaki) halinde ortaya atıldığı endişesini" uyandırdığını söylüyordu. Arkasından "Bu hal, halkımızın geçirdiği tecrübelerden faydalanarak uyanık bulunduğunu gösteriyor, bundan memnun olmak lazımdır, ben memnunum" diyordu.

Bütün bu olaylar; –hakikatte yalnız bir isim değişikliğinden ve Devlet Reisliği konusunda fiili durumu kanun yoluyla açıklamaktan ibaret bulunan– böyle bir meselede, Atatürk'ün, her zaman olduğu gibi gayet ihtiyatlı hareket etmesinin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

* * *

Rauf Bey, Vekiller Heyeti Reisliğinden çekildiği zaman Atatürk'ten "Devlet Reisliği makamını takviye etmesini rica etmişti; ayrıca bir konuşmalarında kendisine Cumhuriyetten bahseden Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşa'ya (Özalp), "Buna mani olabilirsen memlekete büyük hizmet etmiş olursun" demişti[89].

Bu konuşmalarla son demecini beraber mütalâa edenlerin zihinlerinde, tabiatiyle, Rauf Bey'in de, "Devlet Reisliğini, –kendi tabirince– hissen bağlı bulunduğu halifelik makamının tabiî vazifesi telâkki edenler arasında bulunduğu ve bunun resmen ifade edileceği zamana kadar, Devlet Reisliğini meskût bırakmış olan muvakkat idare şeklinin devam etmesini istediği" gibi ciddi bir şüphe belirmiş bulunuyordu. O günlerde Halifeyi ziyaret etmiş olması da bu bakımdan dikkati çekmişti.

Rauf Bey, birkaç gün sonra, İstanbul'dan Ankara'ya hareket etti. Haydarpaşa'da; öteden beri olduğu gibi, son hadisede de her söz ve hareketleriyle, onun görüşlerini paylaştıklarını belirten Kâzım Karabekir, Refet ve Ali Fuat paşalar ile Doktor Adnan Bey ve *Vatan* gazetesine göre bir "Cemmi gafir" yani büyük bir kalabalık tarafından uğurlanmıştı.

Rauf Bey, Ankara'ya varır varmaz Fırka (yani Halk Fırkası) arkadaşları ile sıkı temasa girmiş, düşüncelerini fırka içinde yaymaya koyulmuştu:

"Cumhuriyetin ilanında istical edilmiştir. İsticale sebep olanlar sorumsuz kimselerdir. Bu hareket tarzının içyüzünü anlamak lazımdır. Meclis milli egemen-

89 *Nutuk*'tan alınmıştır.

liği hakkiyle koruyabilmelidir. Meçhul maksatlarla sevk ve idare olunmaya ses çıkarılmazsa nereye varılacağı bilinemez. Cumhuriyetin gerçekten, bizim için lazım ve faydalı olduğu ispat olunmalıdır" diyordu. Anlaşılıyordu ki, eski Vekiller Heyeti Reisi, Hükümetin, Cumhuriyetin, kendi iddiasına göre acele ile ilanı için makûl ve makbul bir sebep gösterebilmesi şöyle dursun, bu idare şeklinin lüzumunu dahi ispat edemeyeceğine inanıyordu; böyle olunca da Cumhuriyetin ilanı ile bir hata işlendiği anlaşılacak ve belki bu hata tashih olunacaktı.

* * *

Fırkanın büyük çoğunluğu, bu faaliyetlerin gerçek hedefini kavramışlardı; bunlar arasında bulunan Cebelibereket[90] Mebusu İhsan Bey[91] Fırka Grubu Reisliğine (Grup Reisi İsmet Paşa idi) sureti aşağıda yazılı takriri vermişti:

> Ahiren İstanbul gazetelerinde Cumhuriyetin ilan tarzına itiraz yollu vuku bulan beyanat ile bizzat Cumhuriyet zaafa duçar edilmiş ve mezkûr beyanatın sahibi olan Rauf Beyefendi etrafında bir muhalif fırka teşekkül ettiği veya mevcut olduğu kanaati içerde ve dışarda vücut bulmuştur. Bu muhalif partinin kuvvet ve mahiyeti malûm olmaması, memleketin idari sorumluluğunu taşımakta olan çoğunluk fırkasını, kuvveti meçhul, iki kısma ayrılmaya müheyya göstermekte ve ayrılma sebebinin Cumhuriyet gibi bir hayati umdeye müteveccih olması ise Cumhuriyeti ve Halk Fırkası'nı ve Devlet teşkilatını münakaşaya maruz kılmaktadır. Keyfiyetin tez elden Fırka Grubunun müzakeresine sunularak Fırkanın durumunun aydınlatılmasını teklif ederim.

* * *

Bu takrir üzerine Fırka Grubu 22 Kasım 1923 günü toplandı[92].

Toplantıda ilkin takrir okundu, sonra Grup Başkanı İsmet Paşa konuştu; "Takririn idare heyetinde tetkik edildiğini, meselenin fırka bakımından taşıdığı önemden başka milletimizin devlet şekli hakkında verdiği karara ait olması itibariyle de ayrıca mühim olduğunu, binaenaleyh İdare Heyetinin meseleyi Fırkanın münakaşasına sunmaya karar verdiğini, bu karardan Rauf Bey'in de haberdar edildiğini, şahsiyet münakaşalarından, Fırka Reisinin uzak tutulması icap ettiğini, fakat bununla kendi şahsına matuf hususi veya resmî bir kusurun bahis konusu

90 Güneyde Osmaniye ve Kozan dolaylarında o zaman mevcut olan bir seçim dairesi.

91 Esasen subay olup Topçu İhsan diye anılan ve sonradan Bahriye Vekili olan zat.

92 Bu toplantıda Atatürk de bulunmuştur, kendilerinin açıkladıklarına göre, Rauf Bey içtima başlamadan önce yanına gelerek müzakereye katılmamasını rica etmiştir; Atatürk bu ricaya cevaben, söze karışmayacağını, fakat Fırka Başkanı sıfatı ile toplantıda bulunarak müzakereyi takip edeceğini söylemiş ve öyle yapmıştır.

edilmesine engel olmak istemediğini ifade ve bu kadar mühim bir içtimaa ait zabıtların gizli kalması, hem caiz, hem de mümkün olamayacağından aynen neşredilmesini" teklif etti. Aynı zamanda toplantıda kendisinin de söz alması ihtimalini ileri sürerek başkanlığı idare heyetinden Niğde Mebusu Galip Bey'e bırakıp riyaset kürsüsünden indi.

* * *

İlk olarak söz alan takrir sahibi İhsan Bey: "Rauf Beyefendi beyanatı ile, Cumhuriyetin ilan şeklini tenkit ederek bundan halkın, haklı olarak endişe ve tereddüde düştüğünü söylediler, aynı zamanda bu işte sorumsuz kimselerden bahsettiler" dedikten sonra Rauf Bey'den şunları sordu:

1– Kendilerinin kanaatine göre Cumhuriyet idaresi milli hakimiyete dayanan bir idare ise halkın endişeye düşmesinin sebebi nedir?

2– Acaba sorumsuz dediği zevat kimlerdir?

3– Beyanat sahibi mesul devlet adamları ile bazı mebuslardan kurulmuş bir heyetin Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Başkanlığı altında uzun müddet müzakere ve münakaşada bulunduğunu ve nihayet Cumhuriyet ilanının Gazi Paşa Hazretleri tarafından Meclise teklif edildiğini, Grupta ve Mecliste de teklifin dokuz saat tartışıldığını bilmiyorlar mı?

* * *

Bunun üzerine kürsüye gelen Rauf Bey, kendisine konuşmak fırsatı verdiğinden dolayı İhsan Bey'e teşekkür etti ve beyanatının önceden tertip edilmiş olmadığını söyledi. Sonra devamla:

"Efendim, Büyük Meclisin muhterem huzurundan uzak bulunduğum bir devrede, benim beyanatım dolayısiyle, bazı arkadaşlar ile aramızda anlaşamamazlık belirdiğinden müteessir ve müteessifim.

Arkadaşlar! Ankara'ya geldiğim gün Büyük Reisimizi ziyaret ve asla tükenmeyecek hürmetlerimi arz ederken kendi huzurlarında teessürlerimi ve bu yanlış anlamanın benim kalbimde açabileceği yaraları açıklamak istedim; fakat benim kardeş sözüyle de yeter derecede ifade edemeyeceğim, tasvir edemiyeceğim ve ruhen bağlı bulunduğum o Büyük Zatın geçirdiği sıhhî arıza[93] beni kendimden geçirdi ve kendilerine bundan bahsetmeyi, memleketin ve takip ettiğimiz yüksek gayenin selameti için mahzurlu gördüm.

İkinci bir hal çaresi vardı (yani meseleyi Atatürk'e arz etmekten başka) o da, hiç şüphe yok, her zaman karşılıklı bir hürmet ile yaşadığım, beni tanıyan ve benim tanıdığım, bu vatan için hayatını istihkar etmiş, nefis feragati ve fedakârlık

93 Yorgunluk neticesi geçirdiği ilk kriz ki bunun mahiyeti hakkında yazılarının (hastalıklarına) ait kısmında tafsilât vardır.

göstermiş arkadaşlarla hasbıhal etmek ve bunu umumileştirerek meseleyi bir halle ulaştırmak idi; ben bu yol üzerindeyim."

* * *

Rauf Bey bu sözleriyle Ankara'ya geldiğinden beri, Fırka üyeleri arasında yaptığı faaliyeti izah etmeye çalışıyordu.

Arada Cumhuriyetin ilanı sırasında İstanbul'da bulunan arkadaşlarından birçoğunun, isimleriyle, merkeze davet edildikleri halde kendisinin ihmal edilmiş olmasından teessür duyduğunu da işaret etmişti.

Bundan sonra Ankara'dan ayrıldığı güne kadar Cumhuriyet hakkında esaslı bir teşebbüsten haberdar olmadığını, yalnız bazı kimselerin kendisine hususi olarak "böyle bir şey söyleniyor" dediklerini fakat buna ehemmiyet vermediğini, sadece, bir gizli kapaklılık olmasın diye bir, iki arkadaşının **dikkat nazarını çekerek böyle bir şeyin Meclis kürsüsünde bahis ve münakaşa konusu edilmesi yolunda bir mütalâa ileri sürdüğünü,** mesul rical tarafından (burada, şüphesiz emniyetsizlikten dolayı değil, kaydını ilave ederek) kendisine böyle bir şeyden hiç bahsedilmediğini beyan eyledi, arkasından İhsan Bey'in ilk sualine cevap vermeyi ihmal ederek, sorumsuzlar bahsine geçti:

"Çok rica ederim," dedi, "sorumsuz zevat sözümü Gazi Paşa Hazretlerinin şahıslarına atfetmeyin, O Hükümetin tabiî reisliğini, Büyük Millet Meclisinin ve bugünkü Cumhuriyetin başkanlığını ihraz ettiği zamanlarda değil, üniformalarını çıkarıp attıkları dakikadan itibaren millete karşı sorumluluğu kabul ve ilan etmiştir; binaenaleyh bu söz, kendilerine matûf olamaz.

Ajanslar, meselenin mütahassıslar encümenine havale edildiğini bildiriyorlardı[94]. Halbuki mutahassıs ve müşavirler kararlarından sorumlu değillerdir. Zaten en büyük kıymet ve kudretleri de bundadır; mütahassıs ve müşavere heyetleri kendi malûmat ve mütalâalarını, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadan açıklarlar ve tabiî mesul değillerdir..."

* * *

Bu suretle de sorumsuz sözünün, o gibilere ait olduğunu iddia edivordu, fakat bu sırada sorumsuz kimselerin, aynı zamanda yetkisiz olacaklarını ve bu durumdakilerin Büyük Millet Meclisi'nin tümü üzerinde müessir olmalarına aklen ve mantıken imkân olmadığını unutuyor, **hele teklifin, Milli Mücadeleye başladığı günden itibaren, millete karşı sorumluluk yüklendiğini söylediği Atatürk tarafından geldiğinden habersiz görünüyordu.**

94 Rauf Bey daha evvel hastalığı icabı gazete okuması, doktorları tarafından men edildiğini, bu itibarla olaylardan yalnız pek kısa olan ajans yayınlarından haberdar bulunduğunu söyleyerek Cumhuriyetin ilanından çok önce gazetelerde çıkan bu mevzua ait tafsilât, mütalâa ve münakaşalardan habersiz olduğunu ifade etmişti.

* * *

Bundan sonra, başta müzakereye katılmak için Grup Reisliğini bırakmış olan İsmet Paşa olduğu halde birçok mebuslar söz aldılar ve Rauf Bey'den ısrarla Cumhuriyet idaresi hakkındaki kesin kanaatini bildirmesini istediler. Ayrıca Halife ile niçin ve neler görüştüğünü, içerde ve bilhassa dışarda bir muhalif fırka kuracağına dair söylentiler olduğundan bahsedilerek hakikaten Fırkadan ayrılıp bir parti kurup kurmayacağını ve nihayet halkın, bahsettiği tereddüt ve endişesinin –kendine göre– neden ileri geldiğini sordular.

Eski İcra Vekilleri Başkanının, uzun süren konuşması sırasında bu sorulardan üçüne, bazen tevil yoluna da saparak, verdiği cevaplar şöyle özetlenebilir:

Rauf Bey, "Ben Cumhuriyet ilanı için, niçin ilan edildi demedim; Cumhuriyet acele ilan edildi kanaati vardır ve bu endişeyi mucip oldu dedim. Ben ne ferdi saltanat yani mutlakiyet, ne de meşruti saltanat taraftarıyım; ben milletin hakimiyeti esasına bağlı olan adamlardanım. Bunun adı Cumhuriyettir, başımla beraber Cumhuriyetçiyim. Fakat Cumhuriyetin gelişmesi, kayıtsız, şartsız milli hakimiyettir ama Cumhuriyet, milli hakimiyetin tekâmülü değildir. Bunda ısrar ediyorum. Çünkü dünyada nice cumhuriyetler vardır ki yalnız isimleri Cumhuriyettir."

* * *

İsmet Paşa, Rauf Bey'in bu ifadesine karşı:

"Cumhuriyet müstacelen ilan edildi demekle o gün ilan edilmeyip de altı ay sonraya kalsaydı, belki başka bir şekil hasıl olurdu manasına yol açılıyor" dedi. "Ben yakından biliyorum ki kendileri, buradan ayrılırken Devlet Reisliği meselesini halletmek lazımdır kanaatinde ısrarlı idiler. Eğer beyanatlariyle kalmış olsaydı ve kendilerini bugün dinlemeseydik, Devlet Reisliği için ne düşünüyordunuz? diye soracaktık.

Siz dört ay önce Devlet Reisliği meselesinden 'haberdar değildim' buyurdunuz, fakat bu meseleyi halletmek istiyordunuz. Acaba nasıl halledecektiniz ve bunda kaç ihtimal vardır? diye soracaktık.

Bugün izah ettiler ki saltanatın taraftarı değillerdir; evvelce de öyle biliyorduk; ben de öyle biliyorum ve o kanaatteyim."

* * *

Rauf Bey devamla: "Ben İstanbul mebusu idim; bu sıfatla benimle görüşmek isteyen herkesle görüşmekte milli menfaatler gören bir adamım.

Halife hazretleri benimle görüşmek arzu ettiler. Kendisi Büyük Meclisin intihabı ile hilafet mevkiine gelmiş bir zattır. Böyle bir zatın arzusunu kabul etmemeyi insanlık, ahlâk ve terbiye şiarı ile uyuşmaz bir hal telâkki ettim ve Başvekillik

ile Hilafet makamı arasında irtibat sağlamaya memur ve mesul olan Doktor Adnan Bey (Adıvar) ve Refet Paşa (Bele) ile beraber gittim ve görüştüm. Fırkanın Hilafet makamı hakkında aksi bir kararı olduğuna vakıf değilim.

Kendileriyle sıhhat ve afiyetleri hakkında konuştuk; siyaset üzerinde hiçbir şey konuşulmadı. Vazifedar olduğum zaman kendileriyle bu mevzuda da konuşmuşumdur; fakat bugün o husus üzerinde görüşmeye salâhiyettar olan Hükümetimizin Vekili Adnan Bey'dir. Ben haddimi bilen insanım. Bir noktayı Büyük Meclise arz edeyim ki, hiç şüphe ve tereddüt kalmasın. Efendiler! Türk harsı, Türk irfaniyle yetişmiş bir ferd olarak ve Türkiye'nin şerefiyle hayatını yaşayan bir arkadaşınız sıfatıyla söylüyorum ki ahlâkiyatım ve terbiyem islamdır ve makam-ı muallayı hilafete (yüksek hilafet makamı) hürmetle zevk alırım. Fakat hiçbir zaman bu makamın yanlış içtihadiyle bundan evvel memlekete ihanet eden o hain gibi teşebbüslerine göz yummak ve vatanın bir karışını feda etmek taraftarı değilim ve hayalimden bile geçmez.

Ban Müdafaai Hukuk Cemiyeti namına mebus olmuş ve o cemiyetin Halk Fırkası'na intikal etmesini kabul etmiştim. Binaenaleyh Halk Fırkası'nın bir ferdiyim. Kabul edilen umdeler (ilkeler) üzerinde memleketin mütevazı bir evladı gibi nihayete kadar yürüyeceğim. Ben her zaman ifade ettiğim gibi siyasetin pek karışık olduğu bir zamanda muhalif fırka teşkili taraftarı olmayan bir arkadaşınızım.

Bu aile içinde samimiyetle koşarak eksiği, fazlayı tashih etmeyi, en mükemmel bir usul olarak görüyorum. Çünkü hepimiz müttefikiz ki hakiki sulh daha olmamıştır.

Efendiler açık söylüyorum, ben Ankara'ya gelirken benim gibi namuslu arkadaşların muhalif fırka yapmasının zaruri olduğu söylenmiştir; münakaşa ile memleketi yürüteceğiz denmiştir. Hayır Efendiler! Memleket henüz kurtulmamıştır, memleket hudutları kâğıt üzerinde tespit edilmiştir.

Fırka zehirdir, fırka bu mülk ve milleti ayırır. Arkadaşlar! Fırka yapmayacağım; beni Fırkadan ihraç ederseniz yapacağım şey mezuniyet alıp gitmektir. Kanaatlerimi, vicdanımın duygularını sarahaten söyleyeceğim, fakat benim etrafımda bir fırka görünmesini hiçbir zaman arzu etmem ve yapmayacağım."

* * *

Burada biraz durmak gerekiyor!

Aşağıda görüleceği gibi aradan bir yıl geçmeden, doğuda zuhur eden Nasturi hareketini tedip ile uğraşıldığı ve İngiltere devleti ile bir harp tehlikesi mevcut bulunduğu bir sırada Rauf Bey, alttan alta yaptığı faaliyet ile "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adında bir muhalefet fırkası kurulmasını sağlamış ve kendisi de o fırkaya katılmıştır ve Halk Fırkası'na gönderdiği istifa mektu-

bunda: "Şimdiye kadar haricen muhafaza etmekte olduğum vaziyeti terke mecbur oldum demek suretiyle bu konudaki ifadesinde samimi olmadığını itiraf etmiştir.

* * *

Rauf Bey, halkın Cumhuriyet ilanından dolayı neden endişe ve tereddüde düştüğü hakkındaki dördüncü soruya cevap verirkendir ki, halkın değil, bizzat kendisinin asıl düşüncesini açıklamış oldu ve:

"Hatırlarsınız, 'Türkiye Hükümetinin şekli nedir?' diye vâki olan suallere, Büyük Reisimiz bu kürsüde müspet cevap olarak, ilan buyurdular ki 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti' şeklidir. Hangi idareye benzer dediler, 'bize benziyor, çünkü biz bize benzeriz, bize mahsus bir idaredir' buyurdular. Bu benim vicdanımı tatmin eden en yüksek bir ifade idi, buna itiraz etmek müşküldür" dedi.

Hangi şartlar içinde ve nasıl bir zaruret altında vâki olduğunu pek iyi bildiği o ifadeyi, böylece hatırlattıktan sonra da **kendisiyle beraber halkın da çok itimat ettiği bu idare şeklinin**[95] **bir buhran zamanında sakat olduğu söylenerek** yerine başka bir idarenin getirildiğine de işaretle:

"Halkın, ya bu yeni idare de tatbik edilemez veya noksan görülür de ikmal için başka bir şekil aranırsa gibi bir tereddüt ve endişeye düştüğünü" ifade etti.

Görülüyor ki, Rauf Bey, bu sözleriyle, doğrudan doğruya, Cumhuriyet ilanını teklif ederken eski idare şeklinin kifayetsizliğinden bahseden Atatürk'e tariz ediyor, aynı zamanda açıkça:

> Halk; Cumhuriyeti ilan edenler, Osmanlı Hanedanını saltanattan uzaklaştırdıktan sonra Cumhuriyetten tekrar saltanata geçerek, saltanat makamını kendileri işgal etmeyecekler midir? Tarihte bunun misalleri yok mudur? diye düşünmüş, bundan dolayı, endişe ve tereddüde düşmüştür

* * *

demek istiyordu. Söz alan mebuslar Rauf Bey'in, bütün beyan ve iddialarına, –mantık ve gerçeklerin çerçevesi içinde– icap eden cevapları vermişler, bunların yersizliğini belirtmişlerdi.

Fakat denilebilir ki, münakaşalar en esaslı noktalarında, yalnız Rauf Bey ile

95 Halbuki Rauf Bey aynı konuşmasında İstanbul halkının yüzde doksanının, samimi olarak Cumhuriyet taraftan bulunduğunu ve ilandan pek memnun olduğunu da tekrar edip durmuştur.

İsmet Paşa arasında cereyan etmişti, öyle ki mebuslardan birçoğu meseleyi yine bir Rauf Bey - İsmet Paşa rekabeti şeklinde görmeye başlamıştı.

Muhtelif fasılalarla dört saat kadar süren konuşmaları arasında "duygularının, Cumhuriyet idaresinden başka hiçbir idarenin taraftarı olmadığı" merkezinde olduğunu da ifade eden Rauf Bey nihayet:

> Benim noktai nazarımca müzakere kâfidir. Bana ne tarzda hücum ederseniz ediniz. Namuslu bir arkadaşınız sıfatıyla vicdanî kanaatimi ifade ediyorum; karar sizindir. Ben şimdi buradan çıkıp gidiyorum. Kararınızı serbest olarak veriniz. Hemen Cenab-ı Hak, milletimize refah ve saadet versin. Şahıslar fanidir. Fikirler ise her zaman payidardır.

* * *

diyerek salonu terk etti. Grup çoğunluğuna hakim olmaya başladığını yukarıda işaret ettiğim görüşe bu son sözlerin yarattığı rikkat de katılınca İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver), İzmir Mebusu Mahmut Celâl (Bayar) ve Bursa Mebusu Osman Nuri beyler tarafından aşağıdaki takrir verildi:

> Riyasete— Rauf Beyefendi'nin beyanatı kâfidir. Arada hasıl olan su-i tefehhümleri verdikleri izahat tenvir etmiştir. Gazetelerde başkalarının zihinlerine iras edilmiş şüpheleri izale edecek tebligat resmen neşredilmelidir ve bu tebligata Rauf Beyefendi'nin ifadeleri esas tutulmalıdır.

Takrir kabul edilmiş, aynı zamanda zabıtların –harici siyasete ait olan kısmından gayrisinin– neşredilmesine karar verilmiştir.

Bu hususta yayınlanan tebliğ:

> Ankara 24 Kasım 1923 (AA) mühim ve müstaceldir. Halk Fırkası Grubu İdare Heyetinden tebliğ edilmiştir:
>
> Fırka azasından İstanbul Mebusu Rauf Beyefendi'nin 1 Teşrinisani (Kasım) tarihli *Vatan* ve *Tevhidi Efkâr* gazetelerinde vaki olan beyanatı, azadan bir zatın takriri üzerine Fırkamızın 22 Teşrinisani (Kasım) tarihli içtimaında mevzubahis ve münakaşa oldu. Müteaddit hatipler mezkûr beyanatın muhtelif aksamını teşrih ile müşarünileyhten izahat istediler. Rauf Beyefendi cevaplarında izahat-i mufassala vererek bütün manasiyle Cumhuriyetçi ve saltanat-ı meşruta aleyhtan olduklarını ve Fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ve mezkûr beyanatın suitefsir ve telâkkiye müsait aksamı

hakkında Fırkayı tatmin etmişlerdir. Bunun üzerine Fırka, ayrılık mevcut olmadığını görerek müzakerenin kifayetine karar vermiştir. Bu celse hakkındaki zabıtların aynen neşri de Fırka kararı iktizasındandır.

* * *

Bu suretle Rauf Bey ile, Halk Fırkası ileri gelenleri arasındaki ihtilaf, o gün için kapanmış bulunuyordu.

* * *

Atatürk, *Nutuk*'unda, malûm gazetelerin, özetlerini verdiğimiz yazılarıyla Rauf Bey'in demecine büyük bir yer ayırmış, bunları kendisine has kuvvetli mantığı ile cevaplandırmıştır. Ben burada okuyucularıma, o tenakuzlarla dolu yazılarla, Atatürk'ün cevaplarını tekrar tekrar okumalarını tavsiye etmekle ve bu cevapların yalnız Rauf Bey'in şahsı ile ilgili bazı sözlerine ait olan kısmını nakletmekle yetineceğim.

Atatürk bu hususta diyor ki:

Cumhuriyet şeklini bir günde kanunlaştırıp ilan eden; Rauf Bey'in de pek güzel tarif ve tavsif eylediği gibi, 'istiklal mücadelemizin biricik temel taşı olan ve milli egemenliği kayıtsız, şartsız uygulamakta yüksek kudret ve kabiliyet gösterdiği, fiili neticesiyle sabit bulunan Büyük Millet Meclisi' idi. Bahis konusu ettiği sorumsuz zatlardan maksadı; Meclis efkârını Cumhuriyet ilanına meylettiren ve Meclise bu hususta tekliflerde bulunan zat ise o, bendim ve onun ben olduğumu herkesten daha iyi Rauf Bey'in anlayacağını kabul etmekte hata yoktur. Eğer bunda hata varsa 'senelerden beri aramızda arkadaşlık ve kardeşlik duygularından başka karşılıklı güven de mevcut olduğunu ve bana karşı yüksek hürmet hisleriyle mütehassis bulunduğunu' ifade eden Rauf Bey'in, beni hiç tanımamış olduğuna hükmetmek lazım gelir. Benim teşebbüslerimi ve yaptıklarımı halkın endişesini mucip olacak mahiyette telâkki etmek ve sevincini ilan eden halk adına aksini, fuzuli olarak, beyan eylemek halka bu endişeleri, suni olarak, telkin eylemeye kalkışmaktır. 'Halkın geçen tecrübelerden, mütenebbih olduğunu ve uyanıklık peyda ettiğini görerek memnun olmalıdır, ben şahsen memnunum' diyen Rauf Bey'e bu vesile ile bir noktayı hatırlatmak mümkündür. Halkta uyanıklık duygularını geliştirmeye ömrünü hasretmiş bir adama karşı, böyle konuşulmaz ve halkta bu duygululuğun belirtisini görmekten kendisinin, benden ziyade, memnunluk göstermesine ne hakkı, ne de selahiyeti vardır.

Rauf Bey, bütün vatanı düşmanlara işgal alanı yapabilecek Mondros Mütarekenamesi'nin Sevkülceyş noktasından bahseden maddesini emrivaki

halinde kabul ettiği zaman, milletin ne kadar gönülden yaralanmış ve endişeye düşmüş olduğunu hissetti mi? Son zamana kadar Cumhuriyet ilanının ertesi gününde bile, resminin altına 'Mondros Mütarekesini imzalayan, fakat Lozan Muahedesi'yle de intikamını alan Rauf Bey' klişesiyle taraftarlarının muntazaman propagandasını yaptıkları bu zat; Türk milletinin gerçek emellerine, içten duygularına bizden fazla temas ettiğini, bizden fazla bu emeller ve duygularla ilgili ve münasebette olduğunu iddiaya kadar ileri varmamalıdır.[96]

* * *

Atatürk'ün o günlerde İstanbul'da çıkan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi başyazarına verdiği demecin de bazı parçalarını aşağıya alıyorum:

İstanbul'un saf, samimi ve mütevazı kitlesine minnettarım. En müşkül dakikalarımızda kalbimiz onlarla beraber çarpmıştır, İstanbul ahalisi, son senelerde çok elemli ve felaketli dakikalar geçirmişlerdir; bir halde ki elde ettikleri istiklal ve hürriyet nimetini takdir etmeyecek durumda değillerdir. Her zaman masum insanları baştan çıkarmak için uğraşanlar olmuştur. Böylelerinin sözlerine kulak asmamak, onlara tertip edilecek en iyi cezadır.

Mücadele hayatımızda elim dakikalar yaşadık. Bir aralık Konya'ya gitmiş idim. Orada ahaliye, halka, kötü çobanlarının sözlerine kanmamalarını tavsiye ettim, müsmir olmadı ve bildiğiniz elim akıbeti verdi. Emin olunuz ki hiç kabahati olmayan masumların[97] gadre uğraması kadar beni müteessir eden bir hadise yoktur.

Cumhuriyetimiz, öyle zannolunduğu gibi zayıf değildir. Cumhuriyet badihava [bedava] da kazanılmış değildir. Bunu istihsal için mebzulen [bol bol] kan döktük; her tarafta kırmızı kanımızı akıttık. İcabında müesseselerimizi müdafaa için lâzım olanı yapmaya amadeyiz.

Cumhuriyet fikirler serbestliği taraftarıdır. Samimi ve meşru olmak şartiyle her fikre hürmet ederiz; her kanaat bizce muhteremdir; yalnız muanzlarımızın insaflı olması lazımdır.

Bu memleket dünyada hiçbir milletin başına gelmeyen bir badireden yıkık, dökük kurtulmuştur; müşkülâtla ancak canımızı kurtardık. Şimdi şu şartlar dairesinde ve henüz resmen sulh haline bile girmemiş iken hükümetleri hiçbir şey yapamamakla itham etmek (suçlandırmak) bilmem ne dereceye kadar haklıdır. Memleket baştan başa şurezardır [harabelik]. Hain düş-

96 *Nutuk*, C. II, İstanbul 1934), s. 284-285.
97 Konya isyanını kastediyor.

man taş taş üstünde bırakmamıştır. Bütün buraları imara mecburuz. Memlekette şekavet vardır. Bunu tamamen kökünden söküp atacağız. Pek az zamanda memlekette tam emniyeti tesis edeceğiz. Şöyle, böyle pamuk ipliğine bağlanmış bir intizam ve asayiş değil, en müterakki memleketlerdeki kadar sükûn gelecektir. Bu noktada Fransa'ya veya İngiltere'ye gıpta etmeyecek bir hale behemehal geleceğiz. Zaten bu yoldan hayli yürüdük.

* * *

Bazı İstanbul gazetelerinde, kim bilir belki doğrudan doğruya Cumhuriyet aleyhinde bulunmamak veya baştakilere, nasıl olursa olsun çatmak için "İlanında sıkboğaza getirilmiş gibi bir hal olduğu" yolunda yapılan o yersiz, menfi ve dolambaçlı yayınlar. Bu hususta Halk Fırkası Grubu'nda geçip zabıtları neşredilen şiddetli münakaşalardan sonra durmuş gibi olmuş, daha doğrusu şekil ve yön değiştirmişti; bu sefer tekrar Halifenin durumuna, görev ve yetkilerine dair çeşitli yorumlar alevlenmiş, mesele yabancı basına da intikal etmiş bulunuyordu.

Yukarıda işaret edildiği gibi o sırada Halife Abdülmecid'in Bursa'ya çekileceği veya istifa edeceği hakkında bizzat Halife tarafından da yalanlanan birtakım dedikodular çıkarılmıştı. İşte hilafet ve yetkileri problemini yeniden ortaya atmak için bu söylentilerden istifade ediliyordu.

O günlerde İstanbul Baro Reisi Avukat Lütfi Fikri Bey de *Tanin* gazetesinde Halifeye hitaben -savunmaya çalıştığı fikirler itibariyle çok dikkat çekici- bir açık mektup neşretmiş ve mektubunu tenkit eden *Akşam* gazetesi başyazarı Necmettin Sadak Bey ile hilafet konusu üzerinde alenî bir münakaşaya girişmişti. Aşağıda bu mektup ve münakaşadan, mufassal olarak bahsedilecektir.

* * *

Londra'da çıkan *Times* gazetesinin İstanbul muhabiri, gazetesine çektiği bir telgrafta, Halife Abdülmecid'in istifa edip Bursa'ya çekilmek niyetinde olduğuna dair -bilhassa milliyetçi gazetelerde çıktığını belirtmeye önem verdiği- söylentilerden bahsederek diyordu ki:

"Haftalardan beri dolaşmakta olan bu söylentileri Türk memurları yalanlıyorlar. Fakat Türklerin son zamanlarda siyasi işlere Halifenin ismini karıştırmakta oldukları inkâr edilemez bir olaydır. Özel konuşmalarda Cumhuriyet ilanı münasebetiyle Halifenin, Gazi Mustafa Kemal Paşa ile teati ettikleri tebrik telgrafları bahis konusu olmakta ve bu telgrafların samimi olmadığı beyan edilmektedir."

Bu son telakki, büsbütün boş değildi. Aşağıya suretlerini koyduğum, tebrik ve cevabi telgraflar, görüleceği gibi hiç de samimi ve hararetli duyguların belirticileri sayılamazdı.

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

Bu kere teceddüt eden (yenileşen) şekli Hükümetin mülk ve memleket hakkında hayırlı olmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ve temenni eylerim.

31 Teşrinievvel (Ekim) 1339 (1923)

ABDÜLMECİT İBNİ ABDÜLÂZİZ HAN

İstanbul'da Halife-i müslimin Abdülmecit Hazretlerine: Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki hayırhahane temenniyat-ı Hilafetpenahilerine takdimi teşekkürat eylerim.

Türkiye Reisicumhuru

GAZİ MUSTAFA KEMAL

* * *

Hindistan ve Hicaz gibi İngiltere'nin nüfuzu altında bulunan ve halkı ya büyük bir kitle halinde veya tamamen Müslüman olan memleketlerde de bu konular üzerinde muhtelif neşriyata rastlanıyordu. Mesela, *Bombay Chronicle* bir başmakalesinde ezcümle şunları yazıyordu:

Türkiye Cumhuriyetinin ilaniyle birlikte, hilafet makamının Türk devletiyle olan münasebetlerini tayin eden bir beyan, name neşredilmemiş olması teessüfe şayandır. Gerçi Türkler hilafetin devlet teşkilatından ayrıldığını ilan etmişlerdir. Fakat Türkiye'de yeni bir Hükümet şeklinin teessüsünden sonra, hilafetin mevkiini, İslam âlemine açık surette bildirmek de temenniye şayandı. Acaba Türk Hükümeti, Türkiye dışındaki Müslümanların, hilafete gerçek bir ilgi göstermediklerini mi zannediyor?

Eğer Türkiye'de böyle bir zan mevcut ise bu zannı mümkün olan süratle gidermek lazımdır. Çünkü böyle bir yanlış düşünceye kapılmanın zararları çok olur (!?). Merkez hilafet komitesinin bu hususta teşebbüslerde bulunacağını umuyoruz; şimdiye kadar bu alanda atılan tek adım Seyyit Emir Ali'nin başkanlığı altındaki Londra İslam Cemiyeti'nin Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafnamedir[98]. Bu telgrafnamede İslam âleminde mevcut endişeyi kaldırmak için hilafetin durumunu belirtecek demeçler verilmesi rica edilmiştir. Gelecek cevabın memnunluk verecek bir tarzda olmaması mümkündür. Çünkü Türkler hilafetin, bundan sonra yalnız Türklere ait olmadığını, hilafetin ilerideki durumunun Türkiye dışındaki Müslümanların da iştirakiyle taayyün edeceğini açık bir dil ile söylemişlerdi: "Hilafeti İstanbul'da yeniden kur-

98 Ben böyle bir telgrafı hatırlamadım.

duk, müdafaa da edeceğiz, bundan ötesi size aittir" demişlerdi. Bu sözler birkaç ay önce söylenmiş olduğu halde yeni Halifenin İslamiyet esasları dairesinde nüfuzunu kuvvetlendirmek yolunda hiçbir şey yapılmamıştır. Hindistan'da Ceziret-ül Arab'ın (Arap yarımadası) kurtarılması için çok şeyler söyleniyor, burası er geç kurtulacaktır, bu bir zaman meselesidir. Çünkü orasını işgal etmekte olan Hıristiyan devletinin kendi menfaatleri de bir an evvel boşaltmak yolundadır. Fakat hilafet makamı, Müslümanların istekleri dairesinde ve İslamlığın temellerine uygun bir tarzda kuvvetlendirilmez ise Arap yarım adasının kurtarılmasında ne fayda vardır?

* * *

Hicaz Hükümetinin fikirlerini neşre vasıta olan *El kıble* gazetesi de bir makalesinde, Halifenin aczinden ve İngilterece, hilafetin Hicaz melikine intikal etmesi matlup olduğundan bahsediliyordu.

Bu yazıyı memleketimizde; "Eğer halifelik Hicaz melikine geçerse, İngilizler bundan faydalanarak o makamı Müslüman tebası üzerindeki nüfuzunu arttırmak için kullanılacaktır," yolunda yorumlayanlar pek çoktu. Bilindiği gibi o zamanlarda, başımıza gelen bütün felaketlerin, hep İngiltere'nin aleyhimizdeki tertipleri neticesi olduğu, memleketimizde haklı olarak, umumi bir kanaat halinde idi. Binaenaleyh o yorumda bulunanlar, "Hilafeti ihmal edip İngiltere'nin eline yeni bir kuvvetin geçmesine meydan vermemiz katiyen doğru ve memleket menfaatlerine uygun bir hareket olamaz" demek istiyorlardı.

Ayrıca yine bazı İngiliz gazeteleri, Fransa'nın da halifelikle, pek yakından ilgilendiğinden, bu makamı idareleri altında bulunan Fas sultanına verdirmek için uğraştıklarından, bu suret ve vasıta ile gerek Kuzey ve gerek Orta Afrika'daki durumlarını daha ziyade kuvvetlendireceklerine inandıklarından bahsediyorlardı.

Bu memleketlerin o zamanki idarecileri arasında, belki, doğrudan doğruya nüfuzları altına girecek halifelik makamının, kendi hesap ve çıkarlarına kullanılabilecek mühim bir koz olduğuna, samimi surette, inananlar vardı; fakat Türkiye'de hilafet kaldırılıp Halife de sınır dışına çıkarıldıktan sonra bu makam ve şahıs ile ciddi surette ilgilenen olmadığına ve ötede beride beliren birtakım zayıf ilgi ve teşebbüslerin de, hiçbir yerde, iltifat görmediğine bakılırsa, aklı başında olup işin içyüzünü bilen devlet adamlarının asla böyle bir hevese kapılmadıkları anlaşılır.

Bizce, nereden telkin edildikleri bilinen bu kabil yayım ve yorumların hedefi yalnız Türkiye Cumhuriyeti idi ve güdülen amaçlar şunlardı:

1- Birinci Dünya Harbi'ndeki fiili olaylara rağmen, hilafetin dünya Müslümanları arasında, hâlâ hiç küçümsenmeyecek bir nüfuza sahip olduğunu belirte-

rek, onun Türkiye için elden kaçırılması caiz olmayan mühim bir kuvvet kaynağı olduğunu yaymak. Böylece, o sıralarda memlekette "Hilafetin ilga edileceği" yolunda almış yürümüş olan söylentilere mukabele ederek öyle bir "olup bitti"nin önüne geçmek.

2– İçeride Halifeliğin yalnız "olduğu gibi muhafazası" ile kalmayıp, ayrıca o makama büyük önem ve yetkiler verilmesi lüzumunu da savunanlar vardı. Bunlar arasında, daha padişahlıkla halifeliğin ayrıldığı zaman "Halifeliğin temel taşı Hükümet kudretidir" teziyle ortaya çıkarak Devlet Reisliğinin halifelik makamına intikal etmesi lazım geldiğini ima ve Cumhuriyetten sonra da yine aynı yolda bir geri hareket hazırlamak için imkân arayıp bulmaya gayret edenler de yer almış bulunuyordu. İşte bu gibileri –dolayısıyla– destekleyerek cesaretlendirmek ve Cumhuriyet aleyhtarlarının taraftarlarını, kabil olduğu kadar çoğaltmak.

3– Bu suretle, birkaç haftalık körpe Cumhuriyetimizi ve bilhassa başta bulunanları sarsıp zor duruma düşürmek. Netice olarak, bir geri hareket yaratarak bunu başarıya ulaştırmak.[99]

Öz yurdumuzdan parçalar koparmak sevdasında olup, Padişahlık idaresine kabul ettirdikleri "Sevr Muahedesi"yle, bir aralık, emellerine kavuşmuş gibi olan gafil ve haris yabancı devlet adamlarının, ilerisi için, aynı yolda kalan tek ümitleri bu idi.

* * *

Tam bu sırada İstanbul'da çıkan ve Cumhuriyetin acele ilan edildiği yolunda ortaya atılan iddiaları benimsemiş bulunan gazetelerden *Tanin* ile *İkdam* gazeteleri, 5 Aralık 1923; *Tevhidi Efkâr* gazetesi de ertesi günkü nüshalarında "İngiltere İslâm Cemiyeti" adına İsmailiyye mezhebi reisi meşhur Ağa Han ve Emir Ali imzalarıyla Başvekil İsmet Paşa'ya[100] gönderilen, tercümesi aşağıda yazılı, 24 Kasım 1923 tarihli bir mektubu yayınlamışlardı:

Mektubun Türkçe sureti:

> 1– Yeni Türkiye'nin samimi dostları ve dünyanın serbest milletleri arasında tam istiklal sahibi olmak emel ve çabalarını takdir edenlerden olmak sıfatıyla Büyük Millet Meclisinin dikkat nazarını müsaadenizle Halifenin sünni mezhebine mensup büyük kitle üzerindeki durumunun bugünkü kararsızlığı üzerine çekmek arzusundayız.

99 Nitekim, aşağıda görüleceği gibi, bir müddet sonra, en büyüğü (Şark isyanı) olmak üzere birtakım geri hareketler teşvik ve tertip edilmiştir.

100 *Tanin* gazetesi bu mektubun Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderildiğini yazmış ise de bu doğru değildir.

Halifenin şeref ve nüfuzunun azalması yüzünden İslamiyetin manevi kuvvet ve bağlarında bir gevşeme belirmekte olduğuna dikkat ettik; bazı sebeplerden dolayı bu hususta misaller vermek istemiyoruz. Fakat bu açık ve tam bir hakikattir.

2– Söylemeye lüzum yoktur ki **sünni mezhebinde** hilafet, Müslümanları büyük bir cemaat halinde birbirine bağlayan bir bağdır. Hilafet makamının dış tecavüzlerle tehlikeye maruz olduğu zamanlarda bütün dünyada İslamlık duyguları galeyana gelmiş ve Hindistan Müslümanları, **Türklerin lehine mücadele etmekle İslam topluluğunun timsali olan hilafet makamını halelden koruma görevini yapmakta olduklarını sanarak** Türk milletine muhabbet ve müzaheret göstermişlerdir. O nazik zamanlarda Türk davasını hararetle müdafaa ettik. Garp Trablusu savaşından beri İngiliz Cemiyeti İslâmiyesi Türk milletinin ıstırap ve güçlüklerini hafifletmek için bütün kuvvet ve mesaisini sarf etti. Binaenaleyh umum Müslümanlarla ortak olarak ilgilendiğimiz bir mesele hakkındaki maruzat ve teklifatımızın Hükümetinizce nazarı iltifat ve itibara alınacağına eminiz.

3– Maruzatımızdan, en azından bile olsun milletvekillerinin yetkisini hafifletmek istediğimiz anlaşılmamalıdır. Saygı ile istediğimiz şey, sünni âleminin dinî reisliği makamının, **şeriata mutabık** bir surette masun kalmasıdır. **Fikrimizce hilafet nüfuzunun noksanlaşması, yahut hilafet makamından Türk siyasi bünyesinde bir dinî âmil olmak mahiyetinin kaldırılması** İslamiyetin yeryüzünde haiz olduğu manevi kuvvetin zevaline müncer olur ki bunu ne Büyük Millet Meclisinin, ne Reis Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin doğru bulmayacaklarına eminiz.

4– Fikrimizce Halife, sünni cemaatin birliğini temsil eder; Türk milletinin efradından ve millet tesis edenin torunlarından olması, Türkiye'ye İslam milletleri arasında mütefevvik (hepsinin üstüne çıkan) bir yer sağlar.

5– On dört asırdan beri ehli sünnet arasında bir icma-i ümmet kuvvetinde teessüs eden esasa göre Peygamber'in vekili olan Halife, sünnilerin imamı olduğundan ehli sünnet ve cemaat arasındaki rabıtanın vücudu ile kaimdir. Bu akide, İslam âleminde, bir nifak doğurmaksızın Müslümanların zihninden çıkarılamaz.

6– Malûmu âlileri olduğu üzere Halifenin maddi kuvvetlerini kaybetmiş olduğu zamanlarda bile İslam hükümdar ve reisleri milletleri üzerinde icrayı Hükümet etmek ve ahaliyi ibadete sevk edebilmek için Halifeye biat ediyorlardı. İslamiyetin büyük bir manevi kuvvet olarak kalması için hilafe-

tin mevki ve şerefi hiçbir zaman papanın mevki ve şerefinden daha aşağıya olmamalıdır.

7– Bu ve buna benzer diğer kuvvetli sebeplerden dolayı biz Türkiye'nin hakiki dostlan sıfatıyla Büyük Millet Meclisi'nden ve Türkiye'nin büyük ve aydın rical ve rüesasından saygı ile talep ederiz ki hilafet makamı İslam ümmetlerine itimat ve hürmet telkin edecek esaslar dairesinde İslamiyetin manevi ve dinî tesanüdünü korumaya hizmet edici bir hale konulsun. Bundan Türk Devletinin kuvvet ve şerefi dahi artacaktır.

İmzalar: AĞA HAN - EMİR ALİ[101]

Ayrıca Hint Müslümanları adına Abdülkadir imzasıyla *Jurnal dö Jönev* gazetesinde Türk Hükümetine hitaben bir açık mektup yayınlanmıştı. Mektubu yazan zat, hilafet aleyhinde bir makale neşreden bir Ankara gazetesinin Hükümetin resmî gazetesi olduğunu zannederek mutalâasını bu yanlış sanısı üzerine yürütüyor ve bu makalenin Hint Müslümanları üzerinde fena bir tesir bırakmış olduğunu yazdıktan sonra diyordu ki:

"Hint Müslümanları, Türklere yaptıkları manevi yardımın unutulduğuna teessüf ederler ve Halife ile onun hanedanını tahkir etmekle Türk olmayan Müslümanların derin duygularını rencide etmekte olduklarını beyan ederler. Müslümanlar arasında hilafet makamı her şeyden yüksektir; **Hint Müslümanlarının Türk milli hareketini desteklemeleri bu sebeptendir. Dinî reislerinin mekarri Türkiye'de olduğu içindir ki Türkiye'nin istikbalini desteklediler.** Bugün dahi Halifenin Osman sülalesinden olmasında ısrar ve diğer bir ırktan bir Halife seçilmesini İslamiyet aleyhine irtikap edilmiş bir hıyanet sayarlar. Hilafetin saltanattan ayrılmasından sonra Halife ile hanedanı, evvelkinden ziyade bütün Müslümanların malı olmuştur, dünkü saltanat hanedanı bugünkü hilafet hanedanıdır. Dinî reisimizin bu hanedana mensup olmasını istiyoruz; **bizim manevi ve siyasi desteğimize Türkiye ancak bu şartla nail olabilecektir.**"

* * *

Serbest fikirli ve samimî Hint Müslüman aydınlan arasında Ağa Han ve Emir Ali ile taraftarlarının zihniyet ve hareketlerini tasvip etmeyenler de vardı; hatta bunlar büyük bir çoğunluk halindeydi. Nitekim birkaç gün sonra Dr. Abdülaziz adında bir zat gazetelerimize, Hint ulemasının Halifelik ve Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki gerçek düşüncelerini aksettirerek Ağa Han ve Emir Ali'nin bu konuda, hele o tarzda konuşmaya tamamen yetkisiz olduklarını ilan eden şu mektubu göndermişti:

101 Bu kimselerin her ikisi Şiidirler ve genel savaş sırasında canla başla Osmanlı aleyhinde çalışmışlardır. Dolayısıyla o sırada Sünniliğin ve hilafetin koruyuculuğunu yapmalan yersizdir ve bir fesatçılık niteliğindedir.

Birkaç gün evvel Türk gazetelerinde Ağa Han ve Seyyit Emir Ali'nin hilafet meselesine dair 'İsmet Paşa Hazretlerine' gönderdikleri bir mektup yayınlanmıştır. Hint Müslümanlarının hilafet meselesi hakkındaki görüşlerinin kötü anlayışa uğramaması için Türk umumi efkârının dikkat nazarını Hindistan'da çoktan beri halledilmiş olan bazı noktalar üzerine çekmek istiyorum. Bu maksatla yazdığım şu satırların Türk umumi efkârını aydınlatmak için neşrini Türk basınından rica ederim:

1– Hint âlimler cemiyeti ile hilafet cemiyetinin muntazam toplantılarında, yeni Türkiye'nin hilafet meselesinde yaptığı ve yapmakta olduğu şeylerin tümüne bu cemiyetler tam itimatlarını bildirmişlerdir.

2– Bundan başka Mevlâna Abdülkelâm Azad, Delhi'de toplanan özel bir kongrenin başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine tam güvenini beyan etmiştir. Binaenaleyh Ağa Han her ne suretle olursa olsun kendi şahsi fikirlerini (Bu fikirlerin kendisine arzu edilmeyen bir taraftan telkin edilmiş olması da muhtemeldir) Hint Müslümanlarının fikirleri şeklinde göstermeye selahiyeti yoktur. Hilafet meselesinde Hint Müslümanları adına İsmet Paşa Hazretlerine bir mektup yazmak için Hint Müslümanlarının efkârını temsil ve idare sıfatını haiz olmak lazımdır ki mektup yazarlarının böyle bir sıfatları yoktur.

İhtimal ki İngiliz Hükümeti, Türk Cumhuriyetinden hoşlanmıyor. Fakat Asya'da Türk Cumhuriyeti'nin şekline hoşnutsuzluk gözüyle bakabilecek hiçbir millet yoktur.

Ağa Han ve Seyyit Emir Ali'nin şu nokta hakkında dikkatlerini çekmeye mecburuz: Türkiye'nin Hükümet şekli meselesi tamamıyla bir Türk meselesidir ve yalnız ve sadece Türk Milleti tarafından halledilmesi lazım ve vaciptir. Hilafet meselesi ise sünni mezhebine bağlı olan Müslümanlar dünyasını ilgilendirir. Milyonlarca sünni Müslümanlar arasında hilafet meselesini Türkiye ile uyuşma halinde hal ve tesviyeye muktedir pek çok akıl ve kudret sahibi vardır ki bunlar sünni olmayan Müslümanlardan rey ve nasihat almak lüzumunu duymazlar. Bu nasihatları verenler hilafet davasını müdafaa için Hint Müslümanları tarafından hiçbir zaman vekil tayin edilmemişlerdir.

Binaenaleyh kendisine ilgisi olmayan şeylere karışmamasını rica ederiz. Sünni Müslüman âlemi, kendi dışında olanların hilafet davasını müdafaa etmelerini istemez.

İmza : DR. ABDÜLHAFIZ

* * *

Ağa Han ile Emir Ali imzalı mektubun, doğrudan doğruya Türkiye'de mutlaka bir fesat çıkarmak emelinde bulunan o zamanki İngiliz siyasetinin bir eseri olduğu aşikârdı. Bu sebeple Hükümet meseleye, olağanüstü büyük bir önem vermişti.

Mektubun eski Başvekil Hüseyin Rauf Bey ile, İsmet Paşa ve Halk Fırkası erkânı arasında, Fırka Grubunda Cumhuriyetin ilan tarzı üzerinde cereyan eden uzun tartışma –ki bunda Halife ve Halifelik konusu da mühim bir yer almıştı– tarihinden iki gün sonra yazılmış ve daha İsmet Paşa'ya varmadan İstanbul'da neşredilmiş bulunması bilhassa dikkati çekiyordu. Hele, o sıralarda alınan bazı menfi haberlerle elde edilen birtakım evraka, bu olay da katılınca, başta bulunanlarda, merkezi İstanbul'da bulunan ve hilafet siyasetine alet olup Cumhuriyet aleyhtarlığı ve casusluk üzerinde, çok ciddi gayretler sarf eden gizli bir teşkilatın mevcut olduğu şüphesini son haddine ulaştırmıştı. Şunu da ilave etmeliyim ki, Halife Abdülmecit Efendi'nin gerçek durumunu unutarak, bilhassa olay ve yayınların ümit verici cazibesine kapılarak kendisine yavaş yavaş hükümdar süsü vermeye ve öyle yaşamaya yeltenmekte olması da şüpheleri arttıran amiller arasındaydı.

* * *

İşte böyle bir hava içinde İcra Vekilleri Heyeti, ilkin Başvekilin, sonra razı mebusların da iştirakiyle Devlet Başkanının Reisliğinde iki mühim ve uzun toplantı yapmış, neticede, Teşkilatı Esasiye (Anayasa) aleyhinde bir hareket telâkki edilen neşir hadisesinin faillerini yargılamak, aynı zamanda, şüphe edildiği mahiyette gizli bir teşkilatın mevcut olup olmadığını meydana çıkarmak için İstanbul'a bir "İstiklal Mahkemesi gönderilmesi" lüzumuna karar vermişti.

8/9 Aralık 1923 gecesi Başvekilin teklifi üzerine gizli bir oturum yapan Büyük Millet Meclisi de büyük çoğunluğu ile[102] bu lüzumu kabul etmiş ve Cebelibereket Mebusu İhsan Bey'in başkanlığında[103] bir İstiklal Mahkemesi kurarak derhal İstanbul'a hareket etmesini tensip etmişti.

Sonradan öğrendiğimize göre, bu gizli oturumda ilk olarak kürsüye çıkan Başvekil İsmet Paşa İstanbul'un son zamanlardaki ahvalinden ve bu hallerin zihinlerde yarattığı şüphelerden söz açmış, arada iç ve dış siyasetimize de temas etmiş ve Meclisin dikkatini bilhassa Ağa Han ve Emir Ali'nin müşterek mektubu ile bunun neşir tarzı üzerine çekerek sonunda İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi yollamayı Hükümet adına teklif etmişti. İsmet Paşa'dan sonra İstanbul Mebusu Yusuf Akçora Bey, teklifi tasvip eder tarzda konuşmuştu. **Üçüncü olarak konu-**

102 Oya 156 mebus iştirak etmiş, bunun 134'ü lehte oy vermiş, 22'si çekimser kalmıştı.
103 Evvelce de bildirildiği gibi, Bahriye Vekilliği yapan ve Topçu İhsan diye anılan zat.

şan, yine İstanbul Mebusu ve eski Başvekil Hüseyin Rauf Bey (Orbay) ise İstiklal Mahkemesi göndermenin lüzumsuzluğundan bahsederek -bir mesele olduğu takdirde- bu gibi şeylerin adi mahkemelerde halledilebileceği esasını müdafaa etmişti.

Bu sırada verilip kabul edilen "müzakerenin yeterliği" hakkındaki bir takrir üzerine, evvelce söz almış olan daha on beş mebusun konuşmalarına imkân kalmamış ve derhal Mahkeme Heyetinin seçilmesine geçilmişti.

* * *

Mahkemenin savcılığına Saruhan (Manisa) Mebusu Vasıf (Çınar), üyeliklerine de Hakkâri Mebusu Asaf, Konya Mebusu Refik (Koraltan) ve Kütahya Mebusu Cevdet beyler seçilmişti.

Mahkemeye geniş yetkiler verilmişti; yalnız idam hükümleri Büyük Millet Meclisi'nin tasdikine sunulacaktı.

Bu arada **İstanbul'a İstiklal Mahkemesi gönderilmesinin, alelade muhalefet ve yayın serbestliği ile ilgisi olmadığı, bu Mahkemenin sadece, Cumhuriyet aleyhindeki teşebbüslere ve vücudundan şüphe edilen zararlı teşekküllere karşı olduğu, bu sebeple halkın huzurunu bozacak ve basın hürriyetini kısacak olan "Örfi İdare" ilanının doğru bulunmadığı bilhassa belirtilmekte idi.**

İstiklal Mahkemesi Heyeti, seçilmelerini müteakip hemen toplanarak vazifelerinin icra şekli hakkında müzakerelerde bulunmuştu ve ilk iş olarak *İkdam* gazetesi sahip ve başyazarı Ahmet Cevdet, *Tanin* gazetesi sahip ve başyazarı Hüseyin Cahit, *Tevhidi Efkâr* gazetesi sahip ve başyazarı Velit beylerle bu gazetelerin mesul müdürlerinin nezaret altına alınmalarını kararlaştırmış ve gece yarısı İçişleri Bakanlığı'ndan İstanbul Valiliğine telgrafla bildirilen bu karara uyularak bu zatlar ile *Tevhidi Efkâr* gazetesi mesul müdürü Hayri Muhiddin Bey nezaret altına alınmışlardı.

* * *

İstiklal Mahkemesi 10 Aralık 1923 pazartesi sabahı İstanbul'a gelmiş, aynı gün Mahkeme Reisi aşağıdaki beyannameyi yayınlamıştı.

İstiklal mahkemesinin İstanbul halkına beyannamesi:

> İstihbarat müdürlüğünden tebliğ olunmuştur:
>
> Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin karar ve emriyle bugünden itibaren vazifesine başlayan mahkememiz matemli ve kara günlerde samimî tezahürat ve fedakârlıklar ibraz eden muhterem İstanbul halkına bazı hususatı izah etmeyi faydalı bulmaktadır. Birinci Türkiye Büyük Millet Mec-

lisi milli davamızın muvaffakiyetine maniler ihdas etmek isteyen dahili ve harici düşmanların hain emellerine set çekmek arzusuyla İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nu vazetmiş ve tarihimizde mutlak adalet ve büyük hizmetleri ile ebedi bir nam bırakacak olan bu mahkemeleri muhtelif mahallere göndermişti.

Milletimizin umumi fedakârlık ve gayreti neticesi olarak elde edilen zafer ve salah üzerine, bu mahkemelerin devamı faaliyetine sebep kalmamıştı. Son zamanlarda bazı tahrikatın yine eskisi gibi ikaı fesada başladığı anlaşıldığından Cumhuriyetimizi her ne pahasına olursa olsun muhakkak muvaffak etmeye azmeden Büyük Millet Meclisi mevcut kanunu mahsusa istinaden ve bu gibi teşebbüsatı ima etmek maksadiyle mahkememizi teşkil ve izam etti. Bu tarzdaki tahrikatın milletimiz için mucip olduğu elem ve felaketleri daima hatırlayacak olan mahkememiz yüzbinlerce Türk'ün kanı pahasına elde edilen Cumhuriyetimizin mevcudiyet ve esasatı hilafında hareket ve teşebbüsata cüret edenleri mevcut ve mevzu olan kanunları tatbik ederek şiddetle tecziye ve bu suretle muhterem İstanbul halkına çok muhtaç olduğu sükûn ve refahı temin edecektir.

Kararlarımıza yalnız selameti vatan endişesi, mefkuremizin lâyetezelzil aşkı ve vicdanlarımız hakim olacaktır. Tevfik Allah'tandır.

10 Aralık 1339 (1923)

Türkiye Büyük Millet Meclisi İstiklal Mahkemesi Heyeti

Namına Reis Cebelibereket Mebusu

İHSAN

* * *

İstiklal Mahkemesi, Fındıklı'da eskiden Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplandığı binaya (Şimdiki Atatürk Kız Lisesi)* yerleşmiş, binanın büyük ve loşça salonu Mahkeme salonu olarak düzenlenmişti.

Mahkemeye 15 Aralık 1923 Cumartesi günü saat ikide başlanmıştı. Savcı, aşağıdaki yazısı ile, sanıkların muhakeme edilmelerini istemekte idi:

"Ağa Han ile Emir Ali tarafından Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine yazılan mektubun, tercüme sureti, vasıl olmadan bazı gazetelerde dercedilmesi ve bu mektubun Teşrinisani (Kasım) 1338 (1922) tarihli karara muhalif mevad ve tahrikatı muhtevi olması dolayısiyle tarafı acizîden verilen emir üzerine nezaret altına alınan *Tanin* gazetesi imtiyaz sahibi ve mesul müdürü Hüseyin Cahit, *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet ve *Tevhidi Efkâr* gazetesi sahibi Velit ve mesul müdürü Muhiddin beylerin iptidaî isticvaplarını takdim ve mumailey-

* Günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi binasıdır.

hinin Hiyanet-i Vataniye kanununun birinci maddesine[104] tevfikan mahkemelerinin icrasını talep eylerim efendim."

Daha ilk oturumda Mahkeme başkan ve üyelerinin sanıklara karşı gayet nazik davranmaları, dinleyicilerle gazeteciler arasında hayret uyandırmış, takdirle karşılanmıştı. Filhakika Reis, onlara "Zatıâlileri" diye hitap ediyor, doğum yerlerini sorarken "Mahallî velâdeti âliniz" diyor, cevap isterken de "Lütuf buyurunuz" veya "istirham ediyoruz" gibi tabirler kullanıyordu. Üyeler de öyle idi; aynı zamanda Mahkeme Heyeti kendilerine her türlü düşünce ve kanaatlerini açıkça söylemek, istedikleri gibi konuşmak imkânını veriyor, hepsini dikkat ve sabırla dinliyordu.

Gazeteler bütün bunlardan övücü bir dille bahsetmekte idiler; mesela *İkdam* gazetesinde –ki imtiyaz sahip ve başyazarı sanıklar arasında bulunuyordu– çıkan bir yazıda "İstiklal Mahkemesi reisinin ve muhterem azasının bu nezaketi göstermeleri, Mahkemenin kudret, heybet ve satvetine nakısa vermek şöyle dursun bilâkis mevkiini ilan etmiştir" deniliyordu. Hele bu iyi muameleden çok heyecanlanan, avukat Haydar Rıfat Bey –ki Ahmet Cevdet Bey'in vekili idi– gazetecilere: "Bütün ceza mahkemelerini kaldıralım, yerlerine bu zatları getirelim. Gördünüz, Hüseyin Cahit Bey'e ne kadar serbesti verdiler. Ahmet Cevdet Bey'e de emsalsiz nezaket gösterdiler; müvekkilim fikirlerini oturarak, rahat rahat söyledi" gibi demeçler veriyordu.

Bu arada mahkeme heyetinin nazikâne hareketlerini, sanıkların beraat ettirileceğine delil sayıp bu yolda şayialar çıkaranlar olmuştu. Söylentiler arasında "Şayet sanıklar hakkında umulduğu gibi, beraat kararı verilirse İstanbul'a İstiklal Mahkemesi gönderilmesini Büyük Millet Meclisine teklif eden Hükümetin fena duruma düşeceği" şeklinde yorumlar da vardı.

Yine *İkdam* gazetesinin 20 Aralık 1923 nüshasının başmakale yerinde, "Her şeyden evvel adalet" başlığı altında, bu yorumlardan bahsedildikten sonra Hükümet ve Mahkemeyi överek müdafaa eden ve ister samimi, ister politika icabı olsun, herhalde pek doğru ve mantıki mütalâalarla dolu olan bir yazı çıkmıştı ki, meal ve özet olarak şöyle idi:

"Ankara mehafili, bir müddetten beri, İstanbul'da 1Kasım kararına aykırı

104 Hıyaneti Vataniye Kanununun birinci maddesi:
"Saltanatın ilgasına ve Hukuku Hakimiyet ve hükümranisinin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikîsi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç olduğuna dair 1. Teşrinisani (Kasım) 1922 tarihli karar hilâfında veya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine, isyanı mütezammın kavlen veya tahriren veya fiilen an kastin muhalefet veya ifsadat ve neşriyatta bulunan kesan haini vatan addolunur."
Aynı kanunun ikinci maddesi:
"Bilfiil Hıyaneti Vatsniyade bulunanlar şaiben idam olunur; fer'an zimedhal olanlar île müteşebbisleri, kanunu cezanın kırk beş ve kırk altıncı maddeleri mucibince tecziye edilirler."

tahriklerin vücudundan şüpheleniyordu. Binaenaleyh hakikati, adi veya olağanüstü vasıtalarla meydana çıkarmak, sorumlular için bir vazife hükmünü almıştı. Olayların açılışından anlaşılıyor ki Ağa Han'ın mektubu, bu şüpheleri doğurmuş değildi; bu mektup yalnız dolu bardağı taşıran bir su damlası olmuştu.

Henüz yeni doğmuş bir çocuk halinde bulunan Cumhuriyetimiz, dışardan gelecek en ufak sademelere karşı dahi, itina ile korunmaya muhtaçtır; bu ihtiyaç ve milletin son yıllarda çekmiş olduğu elemli ıstıraplar, katlandığı yüksek fedakârlıklar, iş başında bulunanları tabiatiyle, son derecede basiretli, uyanık davranmaya sevk etmektedir; bu itibarla onlar memlekete muhtaç olduğu sükûn ve rahatı, millete artık tamamiyle hak kazandığı emniyet, refah ve saadeti sağlamak için ortalığı karıştırabilecek olayları, vukuundan evvel önlemeyi ilk ödevlerinden saymaktadırlar.

İşte biz İstiklal Mahkemesi'nin buraya gelmesini bu noktadan takdir edenlerdeniz ve bu mahkemenin hak ve hakikati tecelli ettireceğine, adaletten asla ayrılmayacağına kuvvetle inanıyoruz.

Mahkemenin devam eden incelemeleri sonunda mektubun münderecat itibariyle 1 Kasım kararına aykırı mahiyette olduğu kabul edilse bile, gazetelerin onu kötü bir maksatla dercetmemiş oldukları sabit olunca, elbette ki bunun gayet tabiî ve biricik neticesi, kesin ve mutlak bir beraat kararı olacaktır; yine muhakkaktır ki bu karar, Hükümeti küçük düşürmek şöyle dursun, tam aksine, onun kuvvetini, şerefini ve mevkiini yükseltmiş bulunacaktır."

* * *

Mahkeme başkan ve üyeleri, genel olarak, sanıklardan "Ağa Han ve Emir Ali'nin mektuplarının matbaalarına nereden ve nasıl geldiğini, mektubu niçin, ne maksatla gazetelerine dercettiklerini" soruyor, "gazeteleriyle kendi meslek ve siyasi kanaatleri hakkında açıklamada bulunmalarını rica ediyorlardı."

İlk soruya her üç gazete sahip ve başyazarı, mektubun diğer gazetelere de olduğu gibi[105] posta ile geldiğini, kendilerinin bunu ancak neşredildikten sonra görüp, okuduklarını söylemiş, bu olayı izah için de gazetelerin iç idaresine ve yazı işlerinin nasıl ve hangi görevliler tarafından düzenlendiğine dair malûmat vermişlerdi.

Ayrıca Velit Bey, gazetesinin mesleğinin, şahsi inanışlarına uygun olarak, müfrit milliyetperver olduğunu, bu itibarla yabancıların, memleketimizin içişlerine, velev hayırhahlık şeklinde olsun, müdahale etmelerinin şiddetle aleyhinde bulunduğunu, Ağa Han ve Emir Ali'nin işlerimize karışarak Hükümetimiz erkânına nasihatte bulunmalarını tabiatiyle hoş görmediğini ifade etmişti.

105 Mektup *Vakit* ve *Vatan* gazetelerine de gelmiş, fakat onlarda neşredilmemişti.

Hüseyin Cahit Bey, gerek kendisinin, gerek gazetesinin radikal, laik Cumhuriyet taraflısı olduğunu, din meseleleriyle asla alakadar olmadıklarını beyan ettikten sonra, bu mektubu ancak bir vesika telakki ettiğinden, yarın da bulsa yine neşredebileceğini ve bunun bir suç sayılıp İstiklal Mahkemesi karşısına çıkarılabileceğini asla hatırına getirmeyeceğini söylemişti.

Bunun üzerine Reis:

"Şurasını hatırlatmak isterim ki, İstiklal Mahkemeleri, fikir hürriyetlerini tahdit etmek için değil, düşünce ve duygu serbestliğini tesis etmek için teşekkül etmişlerdir," ihtarında bulunmaya lüzum görmüştü.

Ahmet Cevdet Bey ise durumunu, aşağı, yukarı, şöyle izah etmişti:

"Gazetem siyasi meselelerden ziyade bilim ve ekonomik problemlerle ilgilenir; memleketimizin refah ve saadetini, ekonomik durumumuzun iyileşmesinden ve Maarifin ilerlemesinden bekler. Mesleğimiz Cumhuriyetçiliktir. Ben Cumhuriyetimizin öyle kuvvetli olduğuna kaniim ki, mahut mektup ona küçük bir tesir bile yapamaz ve Cumhuriyetin ondan hiç korkusu olamaz."

Soruşturma sırasında Reis ile Cevdet Bey arasında şöyle bir muhavere de geçmişti:

Reis: "Mektupta, Halifenin şeref ve nüfuzunun iadesinden bahsediliyor, bundan maksat siyasi nüfuz mudur?"

Cevdet Bey: "Halifenin siyasi nüfuzu olamaz; bu adam (yani Ağa Han) bizim teşkilatımızı bilmiyor. Bundan abes bir şey olamaz!"

* * *

Mahkeme, genel olarak, bu konular üzerinde ve karşılıklı saygı havası içinde devam etmişti. Yalnız şunu ilave edeyim ki; sanıkların, sorulara verdikleri cevaplar arasında, esasa da girerek mektup muhteviyatının müphem olduğu ve 1 Kasım kararı ile onu teyid eden "Hiyaneti Vataniye" Kanunu hükümlerine aykırı olmadığı iddiası da yer almış bulunuyordu.

Mahkeme 23 Aralık 1923 Cumartesi günü sona ermişti; iki gün sonraki bir oturumda da savcı iddianamesini okumuştu...

Vasıf Bey iddianamesine şöyle başlıyordu:[106]

"Ağa Han ve Emir Ali tarafından Başvekil Paşa Hazretlerine gönderilen mektubun, kendisine vasıl olmadan neşredilmesi gibi vaziyet karşısında yüksek Mahkeme, dört, beş celseden beri devam eden muhakemet ve isticvabatta bulunmuştur. İddia makamı, bu mektubun kapsadığı fikir ve mütalâalara göre sanık bulunan beyefendilerin Ağa Han ve Emir Ali ile aralarında bir ortaklık ve beraberlik

106 Gerek bu kısımda ve gerek iddianamenin aşağıya alınan diğer parçalarında bazı cümleler, manasına dokunulmadan kısaltılmış ve bazı kelimeler, bugün kullanılan karşılıklarıyla değiştirilmiştir.

noktası olmadığına kanaat getirmiştir. Filhakika 1 Kasım kararı ve onu teyit edici olan "Hiyaneti Vataniye Kanunu"nun birinci maddesine aykırı bir mektup neşredilmiştir, bu bir cürümdür. Bu cürüm tahlil edilirken, hiç şüphesiz, mektubun gazetelere nasıl bir saikle ve ne gibi kaynaklardan geçerek girdiğini incelemek zarurî idi, işte bu yapılmıştır ve sanık beylerin, bir siyasi maksatla veya doğrudan doğruya propaganda için Ağa Han ve Emir Ali, daha doğrusu, onları sevk eden kuvvet adına alet oldukları sabit olmamıştır.

İddia makamı bu netice karşısında derin bir memnunlukla mütehassistir. Filhakika en felaketli zamanlarda milli davaya sadakatle desteklik eden, onun için çalışan Türk matbuatının, temiz hayatında böyle bir lekenin belirmesi çok feci olurdu. Memleketin irfanı ve bütün matbuatı namına böyle bir lekenin mevcut olmamasından memnunluk duyuyorum. Fakat sanık beyefendilerin iddia ettikleri veçhile mektup muhteviyatının 1 Kasım kararı ile 'Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun hilafında hükümleri havi olmadığı fikrine iştirak etmekte mazurum.

Müsaade buyurursanız, ilkin mektubun muhteviyatını ve taşıdığı manaları tahlil etmek istiyorum. Evet! Mektup iddia edildiği gibi, müphemdir; fakat bir maksadı mahsus ile yazıldığına delalet edecek şekilde müphemdir. Yalnız bir satır veya bir cümlesi alınarak değil, bütünü göz önünde tutularak incelendiği zaman, hilafetin siyasi kuvvetten tecridi ehli sünnet mezhebinde (Türklerin büyük çoğunlukla mensup oldukları dini mezhep) olanlar için bir felaket olacağını ifade eden mektup sahiplerinin, hilafete siyasi kuvvet vermek maksadını güttükleri açıkça anlaşılır. Nitekim mektupta, **Halifenin nüfuzunun kırılması veya bir amili dinî gibi Türkiye'nin siyasi teşkilatından teb'idi,** İslamiyetin dağılması, o manevi cihan kuvvetinin ziyaı demek olacağı zikredilerek güdülen gaye tasrih edilmiş, yani Halifenin yalnız amili dinî olarak kalması değil, belki Türkiye'nin siyasi teşkilatı içinde bir nüfuz sahibi olması arzu edildiği sarahaten gösterilmiştir."

Savcı, bu hususta görüşünü ispat yolunda mektubun umumi tahlilini yapmaya, biraz daha devam ettikten sonra:

"Cumhuriyet adına yüklendiğim görevin yüksekliği ve omuzlarımdaki sorumluluğun büyüklük ve önemini takdir ediyorum, bu itibarla devamı teşrih ederken yalnız kanuni bir tahlil yaparak bununla yetinmeyi kâfi bulmuyorum. Umumi efkârımıza ve cihan umumi efkârına karşı mahut mektubu yayınlayan gazetelerin meslekleri hakkında da birkaç inceleme yapmak istiyorum," diyerek bu gazete ve gazeteciler hakkında edindiği kanaati izaha geçiyordu.

Vasıf Bey; iddianamesinin bu kısmında en çok Velit Bey'in neşir hayatı ile alakalanmıştı.

Velit Bey, Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde neşrettiği "Efendiler! İstical

ediyorsunuz" başlıklı bir makalesinde: "Bugünkü şekil (yani Cumhuriyet) bir emri vaki olmuştur" diye yazıyor, bir taraftan da Milli Hakimiyet taraflısı olduğunu söylerken diğer yandan ortaya attığı bir teori ile Cumhuriyetin milli egemenliği sağlayan tek şekil olmadığını savunup duruyor, daha sonra "Acizlerini örtmek için" başlığı altında yayınladığı bir yazıda da "Bütün liberal ve laik zümrenin şimdiye kadar yaptığı, ya Meclis kürsüsünde sınırsız sözler söylemek, yahut gazetelerinde, kendilerini beğenmiş bir eda ile sütunlar dolusu neşriyatta bulunmaktan ileri gitmemiştir. İçtimai ilerleyişler adına yaptıkları da, galiba hanımların peçelerini kaldırmak, onları kollarına takıp sinemaya götürmek veyahut Tokatlıyan gazinolarında frenklerin içine salıverip dans ettirmekten ibarettir" diyordu.

Velit Bey, hilafet hakkındaki tartışmalara da katılmış, bütün neşir hayatında olduğu gibi, müteassıp ve samimilikten uzak bir dindar kisvesine bürünerek bu makamı müdafaaya yeltenmişti.

Savcı, onun mesleğinden bahsederken işte bunları ileri sürüyor, kendisini şiddetle tenkit ediyordu.

Hüseyin Cahit Bey için, daha evvel Cumhuriyet lehinde yazdığı yazıları ve bu defa Mahkemede sorulan suallere verdiği müspet cevapları hatırlattıktan sonra, özet olarak, şunları söylüyordu:

"Bu kadar laik, bu kadar radikal düşünen Cahit Bey gönlüm arzu ederdi ki, kuvvetli kalemini ve kuvvetli fikrini bu davanın içinde yürümek ve bu davayı belirtip savunmak yolunda kullanmış olsun. Maalesef o kendisini beşeri hislerinden ve infiallerinden kurtaramamıştır. Cahit Bey, Cumhuriyet taraftarıdır. Cumhuriyete âşıktır ama Cumhuriyetin setlerini, umumi efkâr önünde çürük göstermek için, elinden geldiği kadar çalışmıştır; hatta bunu, Meclisi bir Bizans Meclisine benzetecek kadar ileri götürmüştür" diyordu.

Sıra Ahmet Cevdet Bey'e ve gazetesine gelince, savcı onlar hakkında bir kanaat sahibi olmadığını, incelediği yazıları arasında, açık ve belli başlı bir meslek ifade edecek esaslı noktalara rastlamadığını bildiriyordu.

Neticede; aşağıdaki mütalâasına dayanarak sanıkların cezalandırılmalarını talep ediyordu:

"Mektup 1 Kasım kararı ile onu teyit eden Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine tamamen aykırıdır; böyle bir mektubun neşri de, muhakkak ki bir suçtur. Her ne kadar sanıkların, bir siyasi maksat veya propaganda için, neşir yolu ile mektup sahiplerine alet oldukları sabit olmamış ise de Matbuat Kanunu'nun on birinci maddesindeki sarahat karşısında gazete sahipleri (faili müşterek) saymak ve öylece (yani durumlarına uyan Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun

üçüncü maddesi hükümlerine göre) cezalandırılmalarını istemek savcılık makamı için bir vazifedir."[107]

Savcı son söz olarak, Hüseyin Cahit Bey için "Fikirlerinde ve yazılarında mensup bulunduğumuz davanın esaslarını müdafaa etmiştir; bu kuvvetli bir hafifletici sebeptir" diyerek, hakkında herhangi bir ceza tayin edilirken bu sebebin göz önüne alınmasını iki mesul müdürün de (*Tevhidi Efkâr*'dan Hayri Muhiddin ve *İkdam*'dan Ömer İzzeddin beyler) beraatlerine karar verilmesini rica ediyordu.

* * *

Bundan sonra yapılan birkaç oturumda sanıkların avukatları müvekkillerini müdafaa ettiler; avukatlar başlıca şu noktalar üzerinde duruyorlar ve müvekkillerinin beraatlerine karar verilmesini istiyorlardı:

"Mektup münderecatı müphemdir. Kanuni mevzuatımıza göre bir 'kastı cürmî'yi de tazammun etmemektedir. Tabiîdir ki böyle bir mektubun neşri –hele kastın mevcut olmadığı anlaşıldıktan sonra– suç sayılamaz; zira Hiyaneti Vataniye Kanunu'nda kastın vücudu şart kılınmıştır. Matbuat Kanunu'nun da, burada tatbik kabiliyeti yoktur. Çünkü o kanuna göre, ilkin mesul müdürlerin suçlandırılması gerekir, halbuki savcılık onların beraatlerini istemiştir."

Avukatlar, müdafaalarında, gazete sahip ve başyazarlarının o zamana kadar, bilhassa Milli Mücadele yıllarında, memlekete ifa ettikleri hizmetlerden de uzun uzadıya bahsetmişlerdi.

* * *

Nihayet Mahkemenin, verdiği kararı açıklaması günü gelmişti. O gün (2 Ocak 1924) Mahkeme salonu tıka basa dolmuştu; dinleyiciler arasında bilhassa üniversite gençleri ve kadınlar çoğunluğu teşkil ediyordu.

Reis İhsan Bey, celseyi tam saat ikide açmış ve işareti üzerine zabıt kâtibi kararı okumaya başlamıştı.

Kararda özet olarak:

1– Ağa Han ve refiki Emir Ali'ye ait mektup münderecatının 1 Kasım 1922

107 Hiyaneti Vataniye Kanununun 3'üncü maddesi:
"Vaaz ve hitabet suretiyle alenen veya ezmineyi muhtelifede (muhtelif zamanlarda) eşhası muhtelifeyi sirren (gizli) ve kavlen (sözle) Hıyaneti Vataniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşviki suver ve vesaiti muhtelife ile tahriren ve tersimen (resim yapmak suretiyle) irtikap eyleyenler muvakkat küreğe konurlar. Tahrikat ve tesvikat sebebiyle Madde-i- fesat meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar."
Matbuat Kanununun 11. maddesi:
"Gazetelerde resail-i yevmiye ve mevkulenin münderecatından terettüp edecek mücazatı kanuniye evvelâ müdiri mesul veya mümessile, saniyyen makale zirinde imzası bulunan sahibi makaleye, salisen matbaacıya, rabian bayi ve müezzilere aittir. Ancak bu muhtelif derecattaki eşhastan her derecedekiler hakkında takibi dava imkânsız kalmadıkça ondan sonraki derecedekiler hakkında ikame-i dava edilemez. Yalnız sahibi makale ve bir de müdiri mesulden gayrı bir şahıs olduğu halde mümessil haklarında daima faili müşterek muamelesi ifa olunur. Zarar ve ziyan mahkûmiyetlerinden gazete ve risale sahibi dahi mesuldür."

kararı ile çatışmakta olduğuna ve Halifeye siyasi nüfuz verilmesi fikri müdafaa olunmak suretiyle de milletin egemenlik ve hükümranlık hakları aleyhine tahrik ve teşvik suçunu sarahaten muhtevi bulunduğuna,

2– Mektubun *Tanin* ve *İkdam* gazetelerine, Hüseyin Cahit ve Ahmet Cevdet beylerin haberi olmadan, *Tevhidi Efkâr* gazetesinede, sahibi bulunan Velit Bey tarafından esaslı bir tetkike tabi tutulmadan konulduğuna, mesul müdür olarak mahkemeye sevk edilen Hayri Muhiddin ve Ömer İzzeddin beylerin de bundan haberdar olmayıp mektubun her üç gazeteye, gazetelerin diğer mensupları tarafından, hususi bir maksat ile değil, sırf havadis koymak ve atlamamak gibi bir meslek gayreti ile dercedildiğine kanaat getirildiği,

3– Memleket menfaat ve düzenine bu kadar aykırı ve fesat ve tahriklerle dolu böyle bir mektubu ne suretle olursa olsun, gazetelere koyanların hareketleri herhalde hoşgörülemezse de kanuni mevzuatımıza göre, cezai müstelzim sayılmadığından bu fiil ve hareket hakkındaki hükmün umumi efkâra bırakılması zaruri görüldüğü, belirtilmekte idi.

Kararnamenin hükmü ihtiva eden son parçası aynen şöyle idi :

"Hülasa: Başlı başına bir fikri fesat ve tahriki mütezammın ve kanunî mevzuatımız itibariyle bir cürüm olan Ağa Han ve Emir Ali mektubunun üç gazeteye derc ve neşrinde gerek imtiyaz sahiplerinin ve gerek mensuplarının bir gûna alâka ve iştirakleri görülemediğinden, bu suretle mücazatı müstelzim ve kanunî sarahate göre kastı cürmiyi mütezammın bir hal ve hareket bulunmadığından ve yüksek iddia makamının bu noktaya matuf olarak maznunların Matbuat Kanununun on birinci maddesi delaletiyle Hiyaneti Vataniye Kanunu'na tevfikan tecrim ve tecziyeleri talebi kabule şayan görülmediğinden maznunlukları iddia edilenlerin cümlesinin beraatlerine müttefikan karar verildi. 2 Kânunusani (Ocak) 1924"

* * *

Kararnamenin okunması biter bitmez salonda, beş dakika devam eden bir alkış tufanı kopmuş ve ancak, aşağıdaki nutku vermek için harekete geçen Başkanın işareti üzerine dinmişti:

Başkanın beraat eden gazetecilere hitaben verdiği nutuk:

"Milletin en yüksek adilâne hislerine tercüman olan Heyetimizin verdiği karara muttalî oldunuz; bu münasebetle birkaç söz söylemeyi münasip görüyoruz.

Kararımızda kanaatimizi, iç ve dış umumi efkârına karşı izhar ettik ve bu neticeden milletimiz namına çok müftehiriz. Ancak milletin âmal ve efkârına tercüman olan sizler gibi münevver gazetecilerin şimdiden sonra insafına bıraktığımız birkaç esaslı cihet vardır. Zaferi ne mukabilinde kazandığımızı elbette takdir edersiniz. Dedikodu yüzünden milletin çekmekte olduğu ıstıraplara da şüphesiz vakıf-

sınız. Büyük Millet Meclisinin ve tesis ettiği şekli idare ve Cumhuriyetin şiarı, adalettir; milleti refaha, asri ihtiyaçlara uygun hakiki kurtuluşa sevk etmektir. İstiklalimizi ve Cumhuriyetimizi, her ne pahasına olursa olsun müdafaaya azmetmişizdir; bu yolda şiarımız adalettir. Ancak sizler gibi münevver zevatın da artık bundan böyle milletin huzur ve mutlak sükûnunu her an korumaya hasrı mesai edeceğinden eminiz.

Düşünür ve takdir edersiniz ki, milletimizin masumiyetinden istifade etmek isteyen hainler eksik değildir. Muzır bir fikir, çok defa bilinmeyerek, istenmeyerek vatan muhitine yayılabilir. Bunun efkârda husule getireceği zarar ve tahribattan hepimiz, aynı derecede mesul ve mutazarrır oluruz. Milletin adaleti karşısında, sizlerin de vicdan ve insaftan asla ayrılmayacağınıza ve harap vatanımızın imar ve ihyasına, efkârı milliyenin inkişaf ve terakkisine bundan böyle de çalışacağınıza tam itminan ile intizar ederiz."

* * *

Bundan sonra gerek hakimler ve gerek beraat edip serbest bırakılan gazeteciler, "Yaşasın Cumhuriyet" sesleri ve alkışlar arasında Fındıklı Sarayı'nı birer birer terk etmişlerdi.

* * *

İstiklal Mahkemesinin İstanbul'a geldiğinden üç gün sonra (13 Aralık 1923) savcılıktan verilen emir üzerine İstanbul Baro Reisi avukat Lütfi Fikri Bey[108] nezaret ve muhafaza altına alınmıştı.

Lütfi Fikri Bey, yukarıda yazdığımız gibi, 10 Kasım 1923 tarihli *Tanin* gazetesinde Halifeye hitaben yayınladığı bir açık mektupta makamından istifası şayialarından bahsederek bunu katiyen yapmamasını rica etmişti. Bu konu üzerinde *Akşam* gazetesi başmuharriri Necmeddin Sadak Bey ile de (Sadak) aleni bir münakaşaya girişmiş, gerek mektubunda, gerek bu münakaşada, umumi efkârı karıştırıcı ve bilhassa mevcut karar ve kanunlara aykırı fikir ve mütalâalar ileri sürmüştü.

Baro reisi "Huzuri Hazreti Hilafetpenahiye" başlığını ve "Efendimiz Hazretleri" hitabını taşıyan açık mektubunun başında Bursa'ya nakil veya istifa edeceği hakkında çıkarılan söylentilere; bütün tekziplere rağmen, devam edilmekte oldu-

108 Bildiğimize göre Lütfi Fikri Bey mülkiye mektebinden (Siyasal Bilgiler Okulu) mezundur; ayrıca Avrupa'da Hukuk ve Siyasi İlimler de tahsil etmiştir. Avrupa'dan döndükten sonra (İkinci Meşrutiyet'ten evvel) o zamanki idare aleyhinde Mısır'da çıkarılan *Mizan* gazetesinde yayınlar yaptığından mahkemeye verilmiş ve bir sene hapse mahkûm edilmiştir. Cezasını bitirince ilkin Isparta tahrirat müdürlüğünde, sonra da Tortum kaymakamlığında bulunmuş, oradan Rusya yoluyla Mısır'a kaçarak İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar Mısır'da dava vekâletiyle iştigal etmiştir. Memlekete avdetinde Dersim mebusluğuna seçilmiş ve bir devre, İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidarına karşı muhalif olarak mebusluk etmiştir. Birinci Dünya Harbi'ni İsviçre'de geçirmiştir. Mütarekeyi müteakip yurda dönünce İstanbul mebusluğuna intihap edilmiş ise de istifa ederek avukatlığa başlamıştır. Bu arada vakit vakit bazı neşriyatta da bulunmuştu.

günu, her ne kadar haber doğrudan doğruya tarafından da yalanlanmış ise de, "Pek elim bir halde sarsılan ruhların tabiî hale avdeti" mümkün olamadığını, bu yüzden, kendisini tasdike cüret ettiğini bildiriyordu.

Mektubun bundan sonraki kısmında şu cümleler dikkati çekmekteydi:

"Zat-ı Hazret-i Hilafetpenahilerinin hiç istifa fikri olmadığı halde memleket için, musibet ve felaketten başka bir şey getirmesine imkân olmayan, bu gibi, haber ve şayiaları kimler çıkarıyor ve bunlarla ne gibi bir gaye istihdaf ediliyor; buraları zaman ile elbette anlaşılacak ve felekzede memleketimizin en ziyade sükûn ve istirahata muhtaç olduğu bir zamanda onun için yeni felaketler hazırlayacak mahiyetinde olan bu şayiaların mehaz ve mastarı dahilde ise bunu yapanlar elbet tarihin ve torunlarımızın lanetine uğrayacaklardır.

Maazallah bir istifa vaki olursa, bu pek kabil bir istisnasiyle, bütün efrad-ı milleti dilhun edecek bir musibeti uzma olacaktır. Bugün zatı hilafetpenahilerinin istifası bu memleketin önüne umku (derinliği) ve nihayeti görülmeyecek kadar vasi bir uçurum açabilir. Onun için bundan kaçınmak hem muhafaza-i nefis, hem muhafaza-i hanedan ve hem muhafaza-i vatan (?!) ve hatta İslam âlemi namına bir farizadır.

Efendimizin şu zamanda ve şu bir senenin malûm vekayiinden sonra istifası; muhterem hanedanınızın ebediyen sükûtu, hatta artık bu memlekette bir huzur ve ikâmet hakkından bile mahrum edilerek muhacerete uğraması demektir.

Bir an şahsi teessürler ile fikrinizden istifa geçerse, hanedanınızın mukadderat ve istikbali, meleküssiyane (koruyucu melek) gibi pişi hayalinizde belirsin, dursun; bu makam efendimize büyük cedlerinizin bir mirasıdır; onu şahsi bir teessürle ebediyen mahva ve inkiraza uğratmak hakkınız değildir.

Maazallah Efendimiz istifa eder de, denildiği gibi bütün İslâm âlemi şimdiye kadar, hiç talep etmediği halde, yeni Halife intihabına davet edilirse[109] ilk Halifeyi Türk'ten intihap etseler bile, bundan sonra ne olacağını kim tahmin edebilir? İş bu şekle girdikten sonra âtide bir gün Halifenin bir başka kavmiyetten ve devletten intihap edilmeyeceğini kim temin edebilir?

Hilafet, büyük cedlerinizin azim ve himmetleriyle Türklüğe kazanılmış bir kuvvettir; bir manevi hazinedir. Acaba dünyanın neresinde görülmüştür ki bir millet ecdadının mirası olarak eline geçmiş bu kadar mühim bir kuvveti, bir manevi hazineyi, hiçbir tazyike uğramadan, kendi rızasıyla, elinden çıkarsın, başkasına versin. Hayır Efendimiz! Bu bir intihardır, evvela hanedanınız, sonra millet için, Türklük için (?!) bir intihardır. Ufuklarda dolaşan fakat inmemesi ihtimali de olan bir kasırgayı zatı hilafetpenahınız, istifanızla teşri edecek ve biz-

109 Bu hususta bir kanun mevcuttu; bunda, herhangi suretle açılacak olan hilafete, Osmanlı hanedanından en laik "Erşet ve eslâh" olanının seçileceği yazılı idi.

zat kendi hanedanınız üzerine çekeceksiniz. Bundan elbette tarihe ecdadınızın ruhlarına, hanedanınıza ve millete karşı mesul olacaksınız. Bundan hazer buyurunuz.

Zihnim almaz ki Efendimizin muhterem şahısları hakkında ademi istifa yüzünden bir tehlike mevcut olsun; farzı muhal olarak böyle bir tehlike varsa, o tehlikeyi de iktiham buyurmalısınız. Ahval ve zaman öyle getirdi ki zatı hilafetpenahiniz bugün, Türk ve İslam tarihine bir kararınızla şu veya bu mecrayı verebileceksiniz. Böyle anlar son derece şerefli, fakat aynı zamanda çok mesuliyetlidir. Vazifenin kudsiyet ve vüsati karşısında şahsi hayat tehlikesi sefil bir meşgale ve endişedir ki Efendimiz bundan münezzehtirler."

Bu nasihat yollu ve kışkırtıcı sözlerin arkasından Lütfi Fikri Bey, "tarihte daha az mühim ve nazik durumlarda celâdet göstermiş ve şahsi tehlikeleri istihfaf etmiş başlar eksik olmadığını" yazıyor, bir misal olarak da Fransa'da "Ecdadının hatalarından başka bir kabahati olmayan zavallı" diye vasıflandırmayı ihmal etmediği 16. Lui'nin yatak odasına kadar girip "Saltanatı terk et!" diye bağıran halka karşı celâdet gösterdiğini ve tecavüz edenlere "Oğullarım! Bu ne istifanın meşru bir sureti talebi, ne de bir tarzı itasıdır" deyip durduğunu hikâye ediyordu.

* * *

Kasım ayı içinde İstanbul'dan Londra'daki *Times* gazetesine gönderilen bir haberde "Ankara'da bir zümrenin gayri münasip kelimelerle Halifeyi istifaya icbar etmek istediği şüpheleri tezayüt etmekte olduğu" bildirilmişti; diğer taraftan o sıralarda Halifeliğin kaldırılarak hanedanın sınır dışına çıkarılacağı hakkında da birtakım rivayetler, hatta emareler mevcut bulunuyordu. Mektubunun yukarıya alınan parçalarından açıkça anlaşılıyordu ki, Baro Reisi bu her iki ihtimali göz önünde tutuyor, bunları önlemek için teşebbüse geçmiş, çırpınıp duruyordu. Eğer çabası, dışardan gelen teşebbüslerle birleşip de saltanat hanedanına mensup olan Halife, bir süre daha, yerinde kalabilecek olursa, başkalarının da düşündüğü gibi, ileride yapılacak bir karşı hareketle eski vaziyetin yani saltanatın geri getirilmesi kolayca mümkün olacaktı.

Aşağıda görülecektir ki, Lütfü Fikri Bey, Necmeddin Sadak Bey'e verdiği cevaplarda bunu teyit edecek daha sarih ifadelerde bulunmuştur.

* * *

Ertesi gün, *Akşam* gazetesi başyazarı profesör Necmeddin Sadak Bey (Sadak)[110] gazetesinde, Lütfi Fikri Bey'e cevap olarak bir başmakale yayınlamıştı. Necmeddin Sadak makalesine; Lütfi Fikri Bey'in şahsiyeti, bariz vasıfları ve iti-

110 Bilindiği gibi pek kıymetli bir yazar ve bir profesör olan rahmetli Necmeddin Sadak uzun müddet mebusluk, eski Cemiyeti Akvam'da Türkiye'nin daimi mümessilliğini yapmış ve bir aralık hariciye vekilliğinde de bulunmuş değerli bir zat idi.

yatları hakkında –hiç şüphesiz gayet doğru olarak– şöyle bir hülasa yapmakla başlıyordu:

> Yeni ve mühim bir hadise olduğu gün Lütfi Fikri Bey derhal bir makale yazar, hadise daha ziyade ehemmiyet kazanırsa bir risale neşreder; bu yazılarının mümeyyiz vasfı daima bir endişe, hale telehhüf (hayıflanma) maziye tahassürdür (hasret çekme).
>
> Lütfi Fikri Bey, haddi zatında (aslında) teceddüt taraftan, hürriyetperver bir mütefekkir görünür, fakat garip bir halet-i ruhiyye, onu yazılarında en koyu bir muhafazakâr ve her yeniliğin ebedi muhalifi diye gösterir.
>
> Muhterem meslektaşımızın tâ İttihat ve Terakki zamanındaki muhalefetinden[111] bugünkü hakimiyet ve hilafet telâkkilerine kadar mesleki bir tarihçesi yazılsa fırka ruhiyatına güzel bir eser kazandırılmış olur. Milli hakimiyet, Teşkilatı Esasiye meseleleri çıktıkça zaman zaman makalelerini okuduğumuz Lütfi Fikri Bey bugün de hilafet meselesine temas ediyor.

Bu biraz dokunaklı başlangıçtan sonra, Necmeddin Sadak Bey'in baştan aşağıya mantık ve tarihî gerçeklerin tam ifadesi olarak, devam eden makalesinin bazı parçalarını aşağıya alıyorum:

> Lütfi Fikri Bey'in bu açık arzası yerine, doğrudan doğruya hilâfet meselesi hakkında bizi tenvir etmesini tercih ederdik; çünkü fikirlerinin Tanin de büründüğü kisve, türlü tefsirlere müsaittir. İtiraf edelim ki, bu arzanın bir Halifeye mi, yoksa daha pek yakında milli bir inkılapla saltanat ve hakimiyeti elinden alınmış bir hanedanın muhterem bir uzvuna mı hitap ettiğini anlamak cidden müşküldür.
>
> Zatı hilafetpenahinin istifalarını hiç kimse arzu etmez; diğer taraftan, son asırda Türk milletinin Osmanlı hanedanından gördüğü fenalıklara ve milletin, son padişahların bazen bipayan (sonsuz) hırs ve iştahlarını, bazen belahet (abdallık) ve cehaletlerini, pek pahalı ödemiş olmasına rağmen Osmanlı Devletini kuran hanedana karşı muhabbet ve minneti bakidir.
>
> Tarih bugünkü vekayi ile bugünkü zihniyetle muhakeme edilemez, milli hakimiyet son asrın doğurduğu bir müessesedir. Ondan evvel asıl olan saltanattı ve Türk milleti son zaferini, nasıl milletin azim ve fedakârlığına borçlu ise, tarihin bir zamanlar bize nasip ettiği evc-i ikbalin (ikbalin en

111 Burada şunu belirtmeliyim ki o zamanın birçok koyu muhalifleri, Milli Mücadeleye hep İttihatçıların bir macerası diye bakmışlar, ona karşı öyle davranmışlardı.

yüksek noktası) hiç olmazsa kıymettar hatıralarını da padişahlara borçluyuz.

Milletler yaşamak ve terakki etmek için mazinin destanlarına muhtaçtırlar. Maziyi tahrip etmek, istikbali de tehlikeye düşürür.

Fakat bu hakikatı da artık gizlememeliyiz: Osmanlı hanedanı tarihe karışmıştır. Bugün hilafet makamını işgal eden Abdülmecid Hazretlerine karşı duyulan hürmet ve muhabbet daha ziyade şahsına aittir.

Zatı hilafetpenahinin istifası, Türk milletini, saltanat hanedanının istikbali nokta-i nazarından, Lütfi Fikri Bey'in zannettiği kadar endişeye düşürmez.

Son senelerin felaketleri, Padişaha rağmen milletin İstiklal Harbi'ni kazanması, nihayet milletin hakimiyeti ve Cumhuriyet; bir taraftan, milletle hanedan arasında bir uçurum açmış, diğer taraftan devletle hilafet arasındaki rabıtaları suni bir şekle sokmuştur.

Açık konuşalım! Bir tarafta Cumhuriyet ilan etmiş bir Türkiye Devleti var. Bütün hakimiyeti, saltanatı bir Millet Meclisinde cemetmiş ve bu hakimiyetin mümessili olarak bir Reisicumhur intihap etmiştir. Bütün salâhiyetler, kuvvetlerin tevazünü; bir Millet Meclisi, bir Cumhurreisi arasında taksim edilmiştir. Yani Türkiye Devleti içinde, hilafetin, tarihî bir hatıra olmaktan başka hiçbir vazifesi kalmamıştır.

Bu müessese, Osmanlı padişahlarında ancak saltanatla birlikte olduğu için yaşadı, bugün ise hiçbir vazifesi olmayan bir uzuvdur.

Hilafet bir zamanlar hakikaten bir kuvvet imiş, belki bugün de, sadece teselliye yarayan bir hazine-i maneviyedir. Türklük, hayatını ve istiklalini kaybetmek üzereydi; yegâne müstakil ve kuvvetli Müslüman memleketi olan Türkiye mahvediliyordu. Bu hilafet kuvveti âlem-i İslam üzerinde hiçbir tesir yapmadı; Harb-i Umumi'de Halife cihat ilan etti; bütün Müslüman memleketleri aleyhimize harp ettiler. İstiklal Harbi olurken Halife, mücahitleri tekfir etti. Anadolu harbinde hilafet tehlikede diye Müslüman memleketlerinden ne bir tek insan hilafeti kurtarmaya geldi, ne de Müslüman memleketlerinden en ufak yardımı gördük. Bu kuvvetten daha ne zaman ve nasıl istifade edeceğiz; tarihte Türklük ve Müslümanlık, daha büyük tehlikeler geçirmiş midir?

Necmeddin Sadak Bey; burada, böyle tarihî müesseseler bahis konusu edilirken birkaç senelik kısa devirler değil, uzun senelerin dikkate alınması ve şahıslar etrafında değil, müesseseler üzerinde münakaşa edilmesi lüzumuna işaretle makalesine devam ediyordu:

> Milli hâkimiyetin bu memlekette ebediyen ve sağlam surette teessüsüne ya taraftarız, ya değiliz; eğer taraftar isek düşünmeliyiz ki, bu memlekette menafii haleldar olmuş birçok insanlar maziye rücu etmeyi isteyecekler. Bugün olmasa bile, yann Fransa'da olduğu gibi açıktan açığa saltanat taraftarlan zuhur edecekti. Altı asır icrayı saltanat etmiş hanedanın, yalnız hilafet rütbesine malik mirasçılan için, bu hilafete, saltanat hakkını da ilave etmek pek meşru ve pek kolay görünecektir. Milli hakimiyetin samimi bir taraftarı olduğumuz için bu endişelerimizi açıktan açığa yazıyoruz. Bilmiyoruz; Lütfi Fikri Bey, hilafet meselesini yazarken muhafaza-i hanedan endişesi yanında bizim bu milli hakimiyet endişelerine kıymet verir mi?

Makale şöyle bir soru ile sona eriyordu:

> Milli bir inkılaba karşı koymak isteyen bir kral ile inkılabı tasvip eden bir Halife arasında bir mukayeseye lüzum var mıydı? Bunun içindir ki Lütfi Fikri Bey'in bir Halifeye mi, yoksa saltanat hakkı elinden alınmış bir hanedanın varisine mi hitap ettiğini doğrusu pek anlayamadık. Acaba bizim tehlike gördüğümüz noktalarda o fayda mı görüyor? Arızası bizde bu fikri hasıl etti.

* * *

Üç, dört gün sonra Lütfi Fikri Bey, yine *Akşam* gazetesinde Necmeddin Sadak Bey'e birtakım cevaplar vermişti. Sabit fikrini, nasıl olursa olsun, savunmak gayretiyle yazdığı, yer yer vakıalara da tamamen aykırı cevaplarında Lütfi Fikri Bey, ilkin, Necmeddin Sadak Bey'in, makalesinde kendisi için kullandığı "Garip halet-i ruhiye" sözünü ele alıyordu ve Garip denilen ruh haletinin, coşkun olmayanların, az çok bir ilme intisabı olanların ruh haleti olduğunu, bu gibi adamların tekâmülden hoşlanıp ihtilalden dehşete düştüklerini. Fransız ihtilalinin en büyük hasımlarının yine Renan ve Taine gibi Fransız hükemaası olduğunu, Hippolyye Taine'in *Şimdiki Fransa'nın Menşeleri* adındaki eserinde, göklere çıkarılan Bastille zaptının nasıl civar fahişeleriyle dostlarının alkışları arasında 200 - 300 kişilik bir kalabalığın el çabukluğundan ibaret olduğunu ve Meclisin kapısındaki kahveci tarafından nasıl bir buçuk frank yevmiye ile toplanan kimselerin milli hâkimiyetin temsilcisi olmak iddiasıyla içeriye sokulduğunu" yazıyor[112] ve "Necmeddin Sadak Bey gibi Darülfünun müderrislerimize yakışacak halet-i ruhiye işte o garip bulduğu ve mahiyetini mübalağa ettiği halet-i ruhiyedir diyordu.

112 Lütfi Fikri Bey'in bütün cihan karşısında, hayale sığmaz gayret ve fedakârlıklarla, yüzbinlerce şehit vererek memleketi kurtaran ve müstakil Türkiye Devleti'ni kuran mücahitleri, bu gibilerle mukayese şeklinde görünen bu yersiz ifadesi, o zaman umumi efkârda, çok üzüntü ve kırgınlık uyandırmıştı.

Lütfi Fikri Bey, bundan sonra padişahın, memleketi kurtarmak yolunda, canla başla mücadeleye atılanlara karşı ne kadar amansız hareket ettiği, mücahitlerin üzerlerine düşmanlarla birlikte, kuvayi inzibatiye veya hilafet ordusu adı altında kuvvetler gönderdiği gerçeklerine arka çevirerek, "Millet İstiklal Harbi'ni Osmanlı hanedanına rağmen kazanmadığı" gibi hem hazin, hem de gülünç bir iddiada bulunmakta idi. Bu iddiasını güya teyit etmek için de "İstiklal Harbi'ne iştirak eden efrad-ı milletin yüzde doksan dokuzu bu harbin Cumhuriyetle biteceğini bilmediği ve bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisteki bir nutkunda Padişahın harbi müteakip milletin sinesindeki muhterem mevkiini alacağını" söylediğini ifade ediyordu.

Bu suretle o zamanın ünlü bilgini, Türk milletinin, son gücü ve bütün varlığı ile atıldığı çetin savaşın, öz yurdunu kurtarmak için değil, sanki saltanatını nerede ve ne ölçüde olursa olsun devam ettirmek gayesiyle Aziz Türk Yurdunun en mühim parçalarını ve egemenliğini feda etmeye hazır olduğunu açıktan açığa belli eden hanedanı korumak için yaptığına, eğer bu olmasaydı dövüşmeyeceğine inanmış görünüyordu. Aynı zamanda "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti"nin daha ilk kurulduğu anda, hanedandan tamamen ayrı bir halk idaresi hüviyetinde meydana çıktığını, Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinin de o ölüm, kalım boğuşmasının en sıkışık bir devrinde içten ve dıştan gelen bazı karıştırıcı ve bozguncu propagandalara karşı o zaman için zaruri bir tedbir olarak söylendiğini sanki fark etmemiş gibi konuşuyordu. Onun bu ifadelerini samimi olarak kabul etmek, herhalde kendisinin zekâsını, ferasetini ve ilmî hüviyetini inkâr etmek olur; gerçek olan şudur ki, Baro Reisi, daha önce müphem sözlerle ortaya attığı ekseriyetle hisse ve alışkanlığa dayanan şahsi fikirlerini, yukarıda da dediğimiz gibi, nasıl olursa olsun savunmak gayretine düşmüş, uluorta kalem kullanmakta idi.

Lütfi Fikri Bey cevaplarının bir yerinde, "Cihat ilanı bir memleket tebaasını, Hükümeti aleyhine kıyama tahrik etmekti; binaenaleyh akim kalmaya mahkûmdu. Hilafetten artık o türlü istifade beklenemez; âlemi İslam, Halifenin memleketine yardım için asker gönderemez" diyordu.

Halbuki, bilindiği gibi, o memleketlerden birçok Müslüman askerler cephelerimize gelmişlerdi; fakat Halifeye yardım için değil, onun ordularıyla savaşmak için. Hatta iş bununla da kalmamış; Halifenin kendi tebasından olan bazı Müslüman milletler de isyan ve düşmanlara iltihak ederek ordularımızı arkadan vurmuşlardır. Baro Reisimiz bunlara ve bilhassa pek hazin iç olaylara hiç temas etmemektedir; bundan dolayı burada, bir kere daha, vakıaları hatırlamaktan kendimizi alamadık.

Lütfi Fikri Bey, garip, manasız, hatta gülünç ifadesine şöyle devam ediyordu:

"Esasen hilafetten beklenilen istifade, asıl inşallah memleketimiz mamur olduğu ve cihanşümul bir siyaset sahibi olmaya başladığı zaman için varittir; o vakit bundan siyasi ve iktisadi büyük faydalar memuldur, Halife memleketin tüccarına ve siyasilerine her türlü teshilâtı gösterebilir; bu az fayda mıdır?"

Ne gariptir ki, güya hilafetin büyük kıymet ve kuvvetini ispat etmek maksadıyla yazılmış olan bu gülünç denecek kadar hafif cümleler; görüldüğü gibi, belirtilmek istenilenin tamamen aksini, yani halifeliğin, Türkiye'nin gelişmesi yolunda hiçbir rolü ve faydası olamayacak, değerini kaybetmiş manasız bir makam, bu itibarla memleketimiz için, sadece masraflı bir yük olduğu hakkındaki kanıyı kuvvetlendirmektedir.

Hiç şüphesiz Lütfi Fikri Bey, bu kabil sözler ve mugalatalarla, idrak muhakeme sahibi kimseyi tatmin edemeyeceğini nihayet anlamış olacak ki, cevaplarının sonunda, kendisini bu yolda harekete getiren asıl düşüncesini apaçık ortaya atmıştı:

"Evet Muhterem Efendim," diyordu, "ben de sizin kadar belki daha fazla, milli hakimiyet endişesine kıymet veririm. Fakat karşımdaki Darülfünun müderrisine biperva (korkusuzca) söyleyebilirim ki, bu, mutlaka Cumhuriyet-i İdare ile tev'em değildir; onun bir Meşrutiyet-i İdarede dahi aynı derecede tahtı emniyete alınmasını mümkün görürüm ve hatta bizzat sizin esbabı mucibenizi alarak Meşrutiyeti Cumhuriyete tercih zaruretini hissediyorum. Çünkü, filhakika dediğiniz gibi, Hükümet-i cismaniyyesiz hilafeti yaşatmak mümkün olmayacak; meşrutiyette bu olup gidiyordu. Cumhuriyetin hatırı için hilafeti yok etmek ister ve sonra da Cumhuriyeti yerleştiremez isek, beyhude hilafeti elimizden kaçırmış, yani eski hayrattan da olmuş oluruz. Yine sizin esbabı mucibenizi benimseyerek diyorum ki, bu gibi tarihî müesseseler bahis konusu olurken, uzun seneleri nazarı dikkate almak lazım gelir. Bundan birkaç hafta evvel yine sizdiniz; bir makalenizde 'Mustafa Kemal Paşa'dan sonra Cumhuriyeti düşünüyorum ve tedehhüş ediyorum' dediniz. **İşte ben de bütün bu şeyleri düşündüğüm ve tedehhüş ettiğim içindir ki muhafazakâr oluyorum; bize hem hilafeti muhafaza ettirebilecek ve hem hakimiyet-i milliyeyi emniyette bulunduracak olan meşrutiyeti idareyi tercih ediyorum."**

Necmeddin Sadak Bey, Lütfi Fikri Bey'in cevaplarını gazetesine koyarken, başına şu mütalâayı ilave etmişti:

"Lütfi Fikri Bey'in, halifeye değil, bir padişaha hitap ettiği, mektubunun satırları arasından okunuyordu; itirazlarımdan sonra açıktan açığa Meşrutiyeti idare

taraftarı olduğunu itiraf etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bizim de ispat etmek istediğimiz bundan başka bir şey değildi. Meşrutiyeti idareyi müdafaasına gelince, ileri sürdüğü fikirlerde münakaşaya değer bir cihet göremedik."

* * *

Lütfi Fikri Bey'in, gerek Halifeye yazdığı açık mektupta, gerek Necmeddin Sadak Bey'e verdiği, yine açık cevaplarda muhakkak ki, 1 Kasım 1922 kararıyla onu teyit eden Hiyaneti Vataniye Kanunu'na tamamen aykırı parçalar –ki bunların yukarıda altları çizilmiştir[113]– vardı. Savcı bunları öne sürerek, İstiklal Mahkemesinden, kendisinin Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine göre, mevkufen, muhakeme edilmesini istemişti.

Muhakemeye, 19 Aralık 1923 günü başlanmıştı; Reis ve Üyeler, sanığa karşı, –gazetecilere olduğu gibi– gayet nazik davranıyorlar, bütün düşüncelerini hiç çekinmeden açıklamakta serbest olduğunu ve ayakta yoruluyorsa oturabileceğini tekrar tekrar ifade ediyorlardı.

* * *

Baro Reisi muhakeme ve müdafaaları esnasında, uzun müddet devam eden avukatlığının verdiği olgunluk ve alışkanlık neticesi, her yazdığına kolaylıkla, şöyle ya böyle, bir izah şekli buluyordu.

Mesela; açılacak olan halifeliğe, nasıl intihap yapılacağı, kanun ile tespit edilmiş olduğuna göre, *Akşam* gazetesinin, Halifenin bütün Müslüman memleketlerinden toplanacak bir heyet tarafından seçilmesi yolundaki mütalâasına karşı neden bu kadar telaş ettiği sorulduğu zaman, özet olarak "Bu mütalâada bulunanlar bir hizip teşkil ediyordu; bunlar hilafet aleyhinde idiler. *Akşam* gazetesi sahipleri arasında mebus olan da vardır; bu itibarla mebuslardan bu fikre taraftar olan bir grubun mevcudiyeti düşünülebilirdi. Binaenaleyh kanun kolayca değiştirilebilirdi; nitekim iki senedir ne kadar kanunların değiştirildiğini gördük..." diyordu.

Halifeye hanedanının akıbetini düşünmesini ve binaenaleyh zor karşısında dahi sebat ve celâdet göstermesini; Fransa saltanat tarihinden misal göstererek tavsiye etmesine gelince bunu –insanların en çok ailelerine bağlı bulunduklarından bahsederek– bu yoldan da kendisini heyecana düşürüp istifasına mani olmak maksadiyle yapmış olduğunu söylüyordu.

Savcı, bir konuşmasında, "Bastille" hapishanesinin zaptı hakkında sanığın Taine ve Renan gibi külliyatın telâkkilerini yazmış olmasını, doğrudan doğruya mücahitlerimizi tahkir maksadına atfetmişti. Lütfi Fikri Bey buna karşılık olarak da demişti ki:

"Bunu bütün ruhumla, bütün mevcudiyetimle protesto ederim. Haşa ben müca-

113 Altları çizilen cümleler siyah dizilmiştir.

hitleri katiyen hatalı göstermedim. Hatır ve hayalime gelmez ki, Taine ve Renan'ın Bastille hakkındaki görüşlerini söylerken muhterem mücahitlerimize bir tariz yapmış olayım. Diyeceksiniz ki niçin ondan bahsettin. Kendisi (Yani Necmeddin Sadak Bey) benim muhafazakâr gördüğü fikirlerime itiraz ediyordu; cevap olarak demek istiyorum ki, bu bir şey değildir; bak! Fransa'da en büyük hükema kendi ihtilalleri aleyhine neler söylüyorlar, bunlann gösterdikleri şiddete bak da sözlerimin ne kadar mutedil olduğunu hesap et, demek istiyordum. Başka hiçbir şey değil. Allah mücahidini kiramdan şehit olanlara gani gani rahmet eylesin ve bâki kalanlara uzun ömürler ihsan etsin. Haklarında, hiçbir vatanperver temennisi, başka türlü olamaz..."

Lütfi Fikri Bey bu sözlerinden sonra "İstiklal Harbinin bir de İstanbul cephesi olduğunu, diğer cephelerin felaketleri gibi bu cephenin de tehlikesi ve azabı olduğunu, kendisinin bu cephede hizmet ettiğini" ilave etmiş ve o zaman yayınladığı bazı yazıları okumuştu.

Sanığın Meşrutiyeti, Cumhuriyete tercih ettiğine dair olan açık ifadesine gelince, bunun *havas* arasında yapılan akademik bir münazarada söylenmiş bir mütalâa olduğunu ifade ve sonuna kadar ısrar etmişti.

Savcının:

"Akademik münazaradan bahsediyorlar, Necmeddin Sadak Bey'i devlethanelerine davetle de bu münakaşayı yapabilirlerdi. Takdir ederler ki gazete makaleleri Kasımpaşa'da, Aksaray'da, yahut başka bir yerde, herhalde bir tesir yapar ve halkın bir şuuru, bir imanı, bir ruhu vardır; onlar bu mektubu okumayacaklar mı?" şeklindeki sorusuna da ancak şu yolda, mantık ve kanun bakımından pek zayıf bir cevap verebilmişti:

"Gazetede yapılmış olan ilmi mübahase ile evde kapalı bir yerde yapılacak münakaşa arasında fark vardır. Bu noktada hakkı âlileri var; fakat herhalde Akşam gazetesinde böyle akademik bir münakaşanın da sokaklara yafta yapıştırmak kabilinden olmadığı malûmdur. Gazete okuyucuları sınıf sınıftır. Bu herkesin okuyabileceği ve herkesi alakadar edecek bir mübahase değildir. Mamafih tabii herkes görmüştür. Zaten bütün mesele oradan geliyor. Bunu evimde yapmış olsaydım, bir cürüm olup olmaması hatıra bile gelmezdi: malûmu âlileridir ki basın cürümlerinde aleniyet (aleni olmak) şarttır. Bu aleniyeti inkâr etmiyorum. Yalnız aleni şekilde olsa bile bu bir cürüm teşkil edemez ve bir ilmi mübahase mahiyetinde kalır diyorum. Neticede yazılarımda defalarca bir Darülfünun hocasına hitap etmekte olduğumu belirtmiş bulunuyorum."

Vekilleri olan avukatlar da, Baro Reisleri gibi bilhassa bu son nokta üzerinde durmuşlardı. Vekiller gerek mektupta, gerek *Akşam* gazetesindeki cevaplarda 1 Kasım 1922 kararına aykırı bir maksadı gösterir beyanat olmadığını, Hiyaneti Va-

taniye Kanunu'nun birinci maddesine göre suçlandırılması icap eden hareketlerin kanunda musarrah olduğu veçhile, kasten yapılması lazım olduğunu, halbuki Lütfi Fikri Bey'in yazılarında kasta delâlet ve tahriki tazammun eder bir kayıt ve sarahat olmadığı gibi kendisinin geçmiş hayatının da buna müsait olmadığını beyan ederek ve başka memleketlerin kanun ve hukuk kitaplarından da örnekler getirerek, vâki olan yayınların "Hiyaneti Vataniye Kanunu"nun çerçevesi içine giremeyeceğini ispat etmeye çalışmışlardı.

* * *

Hülasa: Meşrutiyete taraftar olduğunu açıkça söyleyen ve hilafetin elden kaçırılması, memleket ve Türklük için feci bir felaket teşkil edecek kadar büyük bir kuvvet sahibi olduğunu vehmeden Lütfi Fikri Bey; yazılarından ve mahkemedeki uzun konuşmalarından anlaşıldığına göre demek istiyordu ki:

"Evet! Bir emr-i vâki olarak ilan edilen Cumhuriyet idaresini yerleştirmeye çalışalım; fakat, yerleştiremezsek –ki o bu kanıdaydı– o zaman ne yapacağız? Ha işte bu ihtimale karşı hilafeti ve dolayısıyla Osmanlı hanedanını muhafaza etmeliyiz. Şayet ileride öyle bir başarısızlığa uğrarsak, hilafetin yanında yeniden saltanatı ihya eder, sarsıntısızca, tekrar Meşrutiyet idaresine geçeriz. **Böyle bir idare altında da –başka memleketlerde olduğu gibi– milli hâkimiyeti temin etmek mümkün ve kolaydır.**"

* * *

Müdafaalardan sonra konuşan Savcı, en çok şu noktalar üzerinde duruyordu:

"Lütfi Fikri Bey, bugün, vatana ihanet suçundan sanık bulunuyorsa bu, iddia makamının şahsi bir mütalâa veya kanaati neticesi değildir; hatta düşmanla işbirliği, yahut casusluk etmek gibi bir hareketi neticesi de değildir ve böyle bir iddiada bulunan yoktur; bugünkü durumu, yalnız kendisinin, bile bile mevcut kanuna aykırı hareketinden doğmaktadır.

Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun ibaresi, gayet sarihtir, Lütfi Fikri Bey'in ve vekillerin bu hususlaki iddiaları katiyen varid olamaz.

Hakimiyet hakları başka, hükümranlık hakları başkadır. Hukuk hayatında bu kadar çalışan bir şahsiyetin esas haklar bahsinde bu derece tegafül göstermesine, hatta kasten bunu ihtiyar etmesine ihtimal verilemezdi. Bilindiği gibi, Meşrutiyetle idare olunan memleketlerde hakimiyet hakları Millet Meclislerindedir. Fakat hükümranlık hakları padişahlarda, krallarda, imparatorlardadır.

Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinde aynen 'saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükümranîsinin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere, Türkiye halkının mümessili hakikîsi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç olduğuna dair 1 Teşrinisani (Kasım) 1338

(1922) kararı' denilmekte, bu suretle her iki hukukun Büyük Millet Meclisine intikal ettiği tasrih edilmektedir."

Savcı, konuşmasının sonunda, yine sanığın Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine göre suçlandırılmasını ve ikinci maddesine göre de cezalandırılmasını istemişti.

* * *

Mahkeme, kararını 27 Aralık 1923 Perşembe günü saat 14.00'te yaptığı oturumda bildirmişti. Kararda, Mahkeme Heyeti, sanığın, Halifeye yazdığı açık mektup ile *Akşam* gazetesine yazdığı aleni cevapların, yukarıda yazılı parçalarında açıkça beliren kötü ve kışkırtıcı maksada işaretle savcının bu yoldaki mütalâa ve iddialarına iştirak ettiğini beyan ediyor, bunlara karşı sanık ile vekilleri tarafından ortaya atılan, müdafaa unsurlarını varit görmediğini bildiriyordu. Yalnız sanığın fiilen hıyaneti vataniyede bulunmamış olduğu gerçeğini, göz önüne alarak, müdafaa vekillerinin bu noktadaki görüşlerine hak veriyor, Savcının ceza hususunda ikinci maddenin uygulanması hakkındaki talebini doğru bulmuyordu. Kararın hükme varan son kısmını –esasını bozmadan bazı kelimelerini şimdiki karşılıklarıyla değiştirerek– aşağıya alıyoruz:

"Binaenaleyh hepimiz, ileri sürülen sebepler üzerine, edindiğimiz kanıya dayanarak, sanık Lütfi Fikri Bey'in Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin "1 Kasım 1922 tarihli karar hilafında kavlen (sözle) veya tahriren (yazı ile) veya fiilen, ankastin (kasıtlı olarak) muhalefet ve ifsadat veya neşriyatta bulunan kesan (kimseler) vatan haini addolunur" diye yazılı bulunan fıkrası mucibince suçlandırılmasına çoğunlukla karar verildikten sonra hayatı, kanun satır ve sayfalan içinde geçen, millet ve memleketin geçirdiği pek elemli ve felaketli günlerin dehşet ve azametini herkesten iyi takdir edecek bir fikir seviyesinde bulunan Lütfi Fikri Bey'in yüzbinlerce memleket evladının kan ve cam pahasına kazanılan tam istiklal ve mutlak hakimiyetini takip eden günlerde; düşman tahripleri yüzünden ıssız kalan yurdu şenlendirmeye çalışacağı, sükûn ve zafer saadetinden faydalanacağı devirlerde, milletin safiyetinden istifade eden muzır adamlar kabilinden, istifade emeline kapılarak milletin tam huzur ve sükûnunu bozmaya ve haricen memleketimizi yeni baştan yıkmak ve sarsmak suikastiyle mütemadiyen ümmet vicdanını zehirlemek isteyen fikirleri adeta beslemek maksadiyle zatı hazreti hilafetpenahiyi bu yıkıcı emeller etrafında, kanunun mutlak ve açık yasağına rağmen, faaliyete sevk ve tahrik eylemesi, takdir ve şiddetlendirme sebeplerinden sayılarak Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun üçüncü maddesinin "İşbu tahrik ve teşviki, suver ve vesaiti muhtelife ile (çeşitli suret ve vasıtalarla) tahriren ve tersimen (resim yaparak) irtikap eyleyenler muvakkat küreğe konulurlar" diye yazılı bulunan fıkrası mucibince Lütfi Fikri Bey'in tevkif tarihinin başı

olan 6 Cemaziyülevvel 1339 (14 Aralık 1923) tarihinden itibaren beş sene müddetle küreğe konulmasına vicahen karar verildi."

Kararın bildirilmesini müteakip Hakimler Heyeti, derhal salonu terk etmişlerdi. Bu sırada Lütfi Fikri Bey Hakimleri selamlayarak yüksek sesle: "Memleket sağ olsun" demişti. Bu suretle hilafet müessesesi hakkındaki son münakaşa da kapanmış, gitmişti.

* * *

Yukarıda, İstanbul'a İstiklal Mahkemesi gönderilmesini icap eden sebep ve saikleri sayarken, vaki olan yayınlardan başka elde edilen bazı evrak ve alınan haberlerin de bunda yeri olduğunu ve başta bulunanların "Merkezi İstanbul'da bulunan ve hilafet siyasetine alet olup Cumhuriyet aleyhtarlığı ve casusluk üzerinde çok ciddi gayretler sarf eden gizli bir teşkilatın mevcut olduğu" hakkındaki şüphesinin kuvvetlendiğini belirtmiştik.

İşte bu şüphe üzerinedir ki, malûm gazete başyazarları ve Baro Reisi ile aynı zamanda Mahkemece daha bazı kimseler de nezaret altına alınmışlardı...

Nezaret altına alınanlar:

Binbaşı Dayı Mesut (Gürbüz),[114] Eski Sandalcılar Cemiyeti Reisi Rizeli Ali Osman, bu cemiyetin tahsildarı yine Rizeli Hasan Kâhya, rüsumat müfettişi İlyas Sami, Komünist Mehmet ve İbrahim. Bu arada eski İstanbul Mebusu Şükrü ve eski Ankara Valisi Abdülkadir beyler de nezaret altına alınmak üzere, aranmışlarsa da kaçıp gizlenmiş olduklarından elde edilememişlerdi.

Şunu da ilave etmeliyim ki, bu şahısların hepsi İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup veya meyyal kimselerdi.

Bu hususta İstiklal Mahkemesi savcılığının Mahkemeye verdiği ilk iddianame:

"Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine ve Cumhuriyete suikast yapmak üzere çalıştıklan ve muhtelif zamanlarda muhtelif şahısları sırren (gizlice) ve kavlen (sözle) vatani hıyanete tahrik ettikleri haber alınması üzerine nezaret altına alınan Ali Osman, İlyas Sami, İbrahim, Dayı Mesut ve Komünist Mehmet[115] efendilerin ilk ifadelerini muhtevi olan evrakı takdim ediyorum. Muhtelif şahitlerin ifadelerinden Ali Osman'ın böyle bir teşkilat için çalıştığı ve bazı şahitlerin ifadelerinden Kâhya Hasan'ın da bu teşkilat ile alâkadar olduğu anlaşılmaktadır. Hiyaneti Vataniye Kanunu'nun üçüncü maddesine tevfikan bu ikisinin mevkufen muhakemelerinin icrasını ve diğerlerinin gayri mevkuf olarak muhakeme edilmelerini ve nezaret altında bulunduklarından kefaletle tahliyelerini ve aynı teşkilat ile alakalı olduklan hak-

114 Dayı Mesut öteden beri şecaat ve mertliği ile tanınmış, Milli Mücadele esnasında da Alemdağı ile Kocaeli mıntıkasında yaptığı teşkilat ile milli harekete hizmet etmiş bir subaydı.

115 Komünist Mehmet hemşinlidir ve sonradan İzmir suikastini tertip edenlerden eski mebus Ziya Hurşidin dayızadesidir.

kındaki malûmat üzerine haklarında kanuni takibatta bulunulan ve firar eden sabık Ankara Valisi Abdülkadir[116] ve sabık İstanbul Mebusu Şükrü[117] beyler hakkında da gıyaben muhakeme icrasını talep ederim efendim."

* * *

O sırada bunlardan ayrı olarak Ankaralı Hafız İbrahim Efendi adında ve yirmi yaşında bir genç de, camilerde vaaz ederek ve kitaplar yazıp dağıtarak halkı fesada ve geriliğe teşvik etmekten sanık olarak tevkif edilmişti.

Bu genç ötekilerden önce muhakeme edilmiş ve bir yıl hapse mahkûm olmuştu; Reis bu hükmü kendisine bildirirken, suçuna göre, daha ağır cezalara çarptırılması icap ediyorsa da yaşının küçüklüğüne ve bundan böyle halini düzelteceği kanaatine binaen bu kadarının kâfi görüldüğünü ilave etmişti.

Atatürk'e ve Cumhuriyete suikast çalışmaları ile suçlandırılanların muhakemelerinde dinlenen muhbir ve şahitler, bilhassa Ali Osman[118] ve Hasan Kâhya üzerinde durmuşlardı; bunlar Ali Osman'ın her yerde Atatürk aleyhinde konuşarak küfrettiğini, eski İaşe Nazırı müfrit ittihatçılardan Kara Kemal tarafından himaye edildiğini iaşecilerin (yani Kara Kemal taraftarları)[119] galip, millicilerin mağlûp olduğunu, yakında idarenin ellerine geçeceğini söylediğini ve mesela kendilerine (yani muhbirlere) veya bazı arkadaşlarına "Maksudiye hanında bir cemiyetimiz vardır, biz Hükümeti devireceğiz, yerine geçeceğiz. Adamlarımız iyidir, gel seni de aza kaydedelim" yahut "gel seni kulübe yazdırayım, bizim efendilerle görüştüreyim. Bu Hükümet gâvurdur, yakında dağılacaklar, biz onları parçalayacak ve öldüreceğiz" gibi ifade ve tekliflerde bulunduğunu söylemişlerdi, Hasan Kâhya'nın da onunla beraber olduğunu iddia ediyorlardı.

Mahkemede, Reisin işareti üzerine savcı esas hakkındaki mütalâasını açıklayarak özetle demişti ki:

"Ali Osman'ın milli davaya iştirak etmesi, bugünkü sanıklığına mani olamaz, çünkü kendisi iyi düşünecek bir seviyede değildir. Esasen böyle Milli Mücadelede çalışan pek çok kimseler sonradan akidelerini değiştirmişlerdir. Muhtelif şahitler kendisi aleyhinde ifadelerde bulunmuşlardır; binaenaleyh ceza kanunun

116 Abdülkadir Bey de eski bir subaydı; aşağıda İzmir suikast teşebbüsüne ait kısımda görüleceği veçhile o teşebbüsün mürettiplerinden olduğu sabit olduğundan İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edilmiştir.

117 Bu zat Yenibahçeli Şükrü diye anılırdı; Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın yaverliğinde bulunmuş eski ve cesur bir subaydı, Birinci Büyük Millet Meclisinde İstanbul mebusu iken ikinci yeni muhalefet grubunda yer almıştı. İzmir suikast teşebbüsüne ait mahkemede verilen kararla idam edilen ittihatçılardan Nail Bey'in kardeşidir.

118 Eski sandalcılar cemiyeti reisi Ali Osman evvelce fakir bir adam iken Kara Kemal'in iaşe Nazırlığı zamanında yaptığı işlerden ve Milli Mücadelede cephane taşımaktan zengin olduğu söylenirdi. Milli Mücadeledeki hizmetleri, kendisini tanıyan herkes tarafından tasdik edilmekte idi.

119 O günlerde bir gazeteci Kemal Bey'e, muhakeme esnasında adının ve "iaşeciler" sözünün geçtiğinden bahsederek ne diyeceğini sormuş, bunu hayretle karşıladığını söyleyen Kara Kemal Bey "Gazeteleri takip etmiyorum; hiçbir şeyle alâkadar değilim" diye cevap vermişti

58'inci maddesi mucibince cezalandırılmalıdır. Hasan Kâhya ile İlyas Sami Bey'in de Ali Osman ile beraber bulunmayı bir vazife telâkki ettikleri anlaşıldığından onların da aynı maddeye göre cezalandırılmaları icap eder."

Savcı, Dayı Mesut Bey ile Kör İbrahim ve Komünist Mehmet efendilerin dava ile bir alakaları olmadığından beraatlerini istemiş, Abdülkadir ve Şükrü beyler için de, bunların en büyük suçunu firar etmelerinde gördüğünü, çünkü suçu olmayan bir kimsenin hiçbir zaman Mahkemenin adaletinden kaçmayacağını belirterek aynı madde ile cezalandırılmaları ve firarlarının şiddet sebebi sayılması fikrinde olduğunu bildirmişti.

Ali Osman ve Hasan Kâhya'nın müdafaa vekili, en çok müvekkillerinin Milli Mücadeledeki hizmetlerinden, bunların asla vatan haini olamayacaklarından, muhbir ve şahitlerin garazkâr kimseler olduklarından bahsederek beraatlerini talep etmişti.

Diğer sanıklar da Mahkemenin adaletinden emin olduklarını ifade etmiş, savcı ise müdafaalar karşısında da iddiasında ısrar eylemişti.

* * *

Mahkeme, Ali Osman'ın bir sene hapsine ve diğerlerinin beraatlerine dair olan kararını 5 Şubat 1924 günü tefhim etmişti. Bu kararda; Ali Osman, Milli Mücadele esnasında ordumuza cephane ve mühimmat nakletmek suretiyle vatani vazifesini yaptığı malûm olmakla beraber Zaferden sonra, şahsı için arzu ettiği nüfuz ve kuvveti elde etmek yolunda umduğu derecede yardım görmediğini zanneden ve bu ruh haleti içinde bazı telkinlere de tabi olan bir kimse diye tarif ediliyordu. Bu itibarla muhbir ve şahitlerin aleyhindeki ifadelerinin doğruluğuna inanıldığı belirtiliyor ve hakkındaki hükmün ceza kanununun "idare şeklini değiştirmek veya Hükümeti devirmek" gibi suçlardan birinin icrası için gizli cemiyet kurmaya teşebbüs edenlere muhtelif durumlarda verilecek cezaları da ihtiva eden 58'inci maddesinin son fıkrasına[120] uyularak verildiği açıklanıyordu.

Mahkeme Heyeti diğer sanıklar hakkında verilen beraat kararında şu kanılara dayandığını bildiriyordu:

"Binbaşı Mesut Bey, Milli Mücadele esnasındaki vatanperverâne hizmetleri ile temayüz etmiş bir zattır. Kendisinden iddia edilen şekilde bir hareket katiyen umulamaz ve beklenemez. Eski İstanbul Mebusu Şükrü ve eski Ankara Valisi Abdülkadir beyler ile Hasan Kâhya, İlyas Sami, Komünist Mehmet ve İbrahim efendilerin de Cumhuriyetimize ve Reisicumhur Gazi Paşa Hazretlerine suikast yapmak suretiyle vatana ihanet etmek, idare şeklini değiştirmek ve Hükümeti devirmek gibi suçları irtikap ettiklerine dair vicdanlara kanaat verecek deliller bulunamamıştır."

120 58'inci maddenin son fıkrası:

"Eğer beyan olunan cinayetlerden birini icra etmek üzere bir gizli ittifak teşkiline dair teklif vuku bulup da kabul edilmemiş işe o teklifi eden kimse bir seneden üç seneye kadar hapsolunur."

Kararın okunması biter bitmez Hakimler Heyeti salonu terk etmişlerdi. Böylece İstiklal Mahkemesinin vazifesi de sona ermiş bulunuyordu.

* * *

Mahkemenin yaptığı bütün inceleme, soruşturma ve muhakemelerin eriştiği sonuçlara göre, evvelce İstanbul'dan Ankara'ya verilen haberlerin, birbirine hasım birtakım şahıslar arasındaki dedikodulara fazla değer verilmesinden doğduğunu ve tabiî bunlar üzerine, işbaşındakilerde beliren endişe ve telaşın da –ölçü itibariyle– pek yerinde olmadığına hükmetmek lazım geliyordu; fakat aşağıda görüleceği gibi, bir süre sonra, vuku bulan ciddi olaylar, bu dedikodularla onlara dayanan telaşın, tamamen boş ve yersiz olmadığını göstermiştir.

* * *

İstiklal Mahkemesi tarafından mahkûm edilen avukat Lütfi Fikri Bey ile Ankaralı Hafız İbrahim ve sandalcılar reisi Ali Osman efendiler birkaç hafta sonra Büyük Millet Meclisinden çıkan bir kanun ile affedilerek serbest bırakılmışlardır. Hoşgörürlüğün timsali, ince, mert ve duygulu Atatürk'ün tam desteklemesi ile tahakkuk eden bu olay şöyle cereyan etmişti:

Lütfi Fikri Bey hakkında verilen hükmün, Baroca ilkin temyiz edilmesi imkânı aranmış, bunun kanunen mümkün olmadığı anlaşılınca da vekillerden avukat Sadettin Ferit Bey Büyük Millet Meclisine bir istida vererek müvekkilinin affını dilemişti. Fakat Meclisin istida encümeni bu talebin ele alınıp tetkik edilebilmesi için bizzat Lütfi Fikri Bey tarafından gelmesi lüzumuna karar vermiş, bunun üzerine eski Baro Reisi –bir süre düşündükten sonra– bir müracaatta bulunmuştu; ancak o, af değil, hükmün kaldırılmasını ve bütün haklarının iadesini istiyordu.

Buna rağmen Büyük Millet Meclisinin adliye encümeni, kendisinin affı hakkında bir kanun tasarısı hazırlayarak istidası ve Sivas Mebusu Halis Turgut[121] Bey'in bu yoldaki bir takriri ile birlikte Meclis Umumi Heyetine getirmişti.

Halis Turgut Bey "Memlekete hürriyet esaslarını telkin edenlere önayak olmuş bulunan bir kimse hain olamaz; binaenaleyh Lütfi Fikri Bey af olunup da memnu hakları iade olunmazsa maksat hasıl olmaz; hükmün kaldırılması ve haklarının iadesi lazımdır" iddiasında bulunuyordu.

Genel toplantıda söz alan mebuslar ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı; "mahkûmun isteği, hükmün temyizi mahiyetindedir" yahut "burada bir mahkûmun affı söz konusudur. Halbuki Lütfi Fikri Bey af talebinde bulunmuyor; İstiklal Mahkemesi hükmünün hatalı olduğunu iddia ediyor. Buna göre mazbata reddolunmalıdır" diyorlardı. Diğerleri ise "hükümde hata yoktur; ancak Meclis hükümranlık haklarını

121 Bu zat da İzmir suikast teşebbüsüne ait muhakeme neticesinde İstiklal Mahkemesi'nin kararıyla idam edilmiştir.

haizdir; bunu kullanarak mahkûmu affedebilir; zaten encümen de ancak şefkate dayanarak af istemektedir; af için mutlaka rica beklenmez" fikrini savunuyorlardı.

Nihayet Kütahya Mebusu Recep Bey (Peker) söz almış ve şu teklifte bulunmuştu:

"Lütfi Fikri Bey'in affına taraftarım, gerçi kendisi, tevazuun icap ettiği bir dille müracaatta bulunmamıştır amma buna rağmen affedilmelidir. Yalnız şimdiki talep ve mazbata reddedilmeli, yeni baştan Meclisin arzusuna dayanan bir af teklifi getirilmelidir ve hükmün kaldırılması tabiri kullanılmadan memnu haklarının iadesi de sağlanmalıdır. Aynı zamanda İstiklal Mahkemesinin İstanbul'daki diğer mahkûmları da affolunmalıdır."

Recep Bey'in bu teklifi kabul edilmiş ve mazbata, encümene iade edilmişti. Neticede encümen tarafından, mucip sebepleri, Recep Bey'in teklifine uygun olarak tanzim edilen aşağıdaki kanun 14 Şubat 1924 Çarşamba günü Büyük Millet Meclisince kabul edilmiş ve Cumhurbaşkanının tasdikini müteakip tatbik olunmuştur:

Madde 1– Lütfi Fikri Bey ile, Ali Osman ve Hafız İbrahim efendiler, mahkûmiyetlerinin kâffe-i netayic-i hukukiyesine (bütün hukuki sonuçlarına) şâmil olmak üzere affedilmişlerdir.

Madde 2– Bu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir.

Madde 3– Bu kanunun icrasına Adliye Vekili memurdur.

* * *

İstiklal Mahkemesinde beraat edenlerle beraber diğer İstanbul gazelerinin başyazarları, Mahkeme Reisi İhsan Bey vasıtasıyla, İzmir'de bulunan Atatürk'e, müracaat ederek kendilerini ziyaret etmek arzusunda olduklarını arz etmiş ve isteklerinin kabul buyurulması üzerine 2 Şubat 1924 günü "Altay" vapuruyla Bandırma'ya hareket etmişlerdi.

Seyahate iştirak edenler:

Tanin'den Hüseyin Cahit Bey, *Tevhidi Efkâr*'dan Velit Bey, *Vakit*'den Asım Bey, *Akşam*'dan Necmeddin Sadak Bey, *Vatan*'dan Ahmet Emin Bey, *Tercüman*'dan Hüseyin Şükrü Bey, *İleri*'den Suphi Nuri Bey, *İkdam*'dan Ahmet Cevdet Bey.

Başyazarlar Bandırma'dan demiryolu kumpanyasının hazırladığı bir hususi vagonla İzmir'e yollanmışlar, yoldaki istasyonlarda kendilerine mahalli memur ve halk kitleleri tarafından samimi gösterilerde bulunulmuştu.

İzmir'de, o zamanın hemen hemen biricik derli, toplu oteli olan "Naim Palas'a"[122] misafir edilmişlerdi. Bu Türk matbuatının ileri gelen temsilcileri, Reisicumhur tarafından, Göztepe'de istirahat etmekte olduğu kayınpederine ait köşkte

122 Bu bina sonradan İzmir halkı tarafından Atatürk'e hediye edilmişti; şimdi müze halindedir.

4 Şubat 1924 Pazartesi günü saat 15.00'te kabul edilmişlerdi; yalnız *Tevhidi Efkâr* gazetesi sahip ve başmuharriri Velit Bey 1 Şubat 1924 tarihli gazetesinde, gerçeğe aykırı olarak, ziyaretin, "başka yerden izhar olunan arzu üzerine yapılacağını" yazmış olmasından dolayı kabul olunmamıştı.

Gerek dört saat süren bu mülakat esnasında ve gerek ertesi gün, biraz erken gelmeleri kaydıyla, davet edildikleri akşam yemeğinden[123] evvel, yapılan samimi ve serbest konuşmalarda ekonomi, maarif, adliye işleri, kanunlarımız, Anayasa, basın, kadın hakları, resmî vazife ve salâhiyetler, ihtisas erbabından istifade, idare zihniyeti, hasılı hilafet meselesi de dahil olmak üzere akla gelen her konu üzerinde durulmuştu. Atatürk sorulan bütün suallere uzun ve her bakımdan tatmin edici cevaplar vermiş, musahabelerin sonunda hemen her hususta fikir mutabakatı olduğu görüldüğünden başyazarlar Büyük Adam'ın yanından pek memnun ve müteşekkir ayrılmışlardı.

Atatürk ile ilk defa, bu kabullerde karşılaşan Ahmet Cevdet Bey, İzmir'den döndükten sonra yazdığı birkaç makalede intibalarını anlatırken özet olarak, şunları yazıyordu:

"Reisicumhurun ikametgâhı sevimlidir; orada muntazam bir aile konforu hakimdir, muhteşem ve mükellef bir ikametgâh değildir. Anlaşılıyor ki Reisicumhurumuz sade hayattan hoşlanıyorlar. Her iki defa kendilerini sıhhat ve afiyette gördük. Bu ince yapılı vücut, tam bir asker zabitine yakışacak mütenasip bir vücuttu; karşımda hüsnü tabiata uygun zarif ve sade giyimli bir zat vardı. Son derecede nazikti, bize daima mültefitâne, hitap ediyordu...

Paşa, ince ruhlu ve sevimli bir musahabecidir; pek tatlı konuşuyor; konuşuşu çok tabiî ve samimi olduğu için ne kadar uzamış olsa yorgunluk vermiyor.

Bütün memleket meseleleri, bir üniversite kürsüsünde gibi enine boyuna incelendi; fikirlerimizi açıkça söyledik; çünkü öyle istiyordu. Kendisi de sorularımıza açıkça cevaplar verdi. Yalnız nazariyata da dalmadık; Paşa nazariyattan ziyade memleketimizin zihniyetine, içtimai ve milli ihtiyacına göre ihtiyar olunması lazım gelen eşkalden bahsediyordu. Kararlarını düşüne düşüne vermiş, bütün ihtimalleri zihninden geçirmişti. Bunun için sözlerini kati kanaatla söylüyor, bizim nokta-i nazarlarımızı da soruyordu."

Ahmet Cevdet Bey konuşulan mevzular hakkında biraz daha tafsilat verdikten sonra:

"Mustafa Kemal Paşa ile konuşup, Onun idari ve iktisadi fikirlerine muttali olduktan sonra kendimi tamamen Avrupa harsiyle mücehhez bir mütefekkir,

123 Çok neşeli geçen ve gece yarısından sonra üçe kadar süren bu ziyafet esnasında Riyaseti Cumhur (Eski Saray) bandosu seçkin musiki parçalarını hafif hafif çalarak havaya ayrı bir tatlılık katmıştı. Ünlü musiki üstatlarından İhsan Bey'in idaresindeki bando İzmir'e gazetecilerin de bindiği Altay vapuruyla getirtilmişti.

Avrupalı zihniyetinde bir Devlet Adamı karşısında buldum" diyor ve devam ediyordu:

"Arzu ederdim ki Onun terakki emrindeki zihniyeti, idare başında bulunanların hepsine sirayet etsin ve onlar tarafından da hakkiyle idrak edilebilsin. İşte bu, ne zaman husul bulursa, memleket o vakit halâsa (kurtuluşa) doğru yürümüş bulunur."

* * *

O günlerde Hükümetçe yeni yıl bütçesi (Cumhuriyetin ilk bütçesi) tanzim edilmekte idi. Bu münasebetle de gazetelerde Halifenin durumuna ayrıca temas ediliyor, ona ait tahsisatın indirilmesi ve Reisicumhurun tahsisatından daha az olarak tespiti lüzumundan bahsolunuyordu.

İşte bu sırada Başvekil İsmet Paşa'dan İzmir'de bulunan Atatürk'e aşağıdaki şifre telgraf gelmişti:

22.1.1340 (1924)

Türkiye Cumhurreisi huzuru riyasetpenahilerine

Bir müddetten beri gazetelerde makam-ı hilafetin vaziyeti ve Halifenin şahıslan hakkında su-i telâkkiyata (fena telâkkiler) müsait neşriyata tesadüf edilmekte olduğundan ve bilâ sebep (sebepsiz) vaki olan neşriyat-ı hürmetşikenaneden (saygı kırıcı yayınlar) ve hassaten ara sıra İstanbul'a giden erkân-ı Hükümetin ve resmî heyetlerin kendisi ile temastan mütebait (uzak kalıcı) ve müçtenip (çekimser) bulunmalarından Halifenin büyük bir teessür duyduğu cihetle serkarinlerinin (başyakın) Ankara'ya iyzamiyle veya şayan-ı itimat bir zatın İstanbul'a, nezdine gönderilmesini rica suretiyle, hissiyat ve temenniyatını iblâğ etmeyi teemmül (düşünmek) etmiş ise de su-i tefsire (fena yorum) uğraması ihtimaline karşı bundan da sarf-ı nazar ettiğini (vaz geçmek) beyan eyledikleri başkâtip bey tarafından iş'ar kılınmakta ve tahsisat meselesi uzun uzadıya tafsil edilip hazine-i hilafetin istitağatı fevkinde (takati üstünde) ve mükellefiyeti haricindeki mesarif için hazine-i maliyece muavenette bulunulacağı hakkında Hükümetçe 5 Nisan 1339 (1923) tarihinde vaki iş'arın tetkik ve temin-i icabı ilave edilmektedir. Keyfiyet Heyet-i Vekilece tezekkür edilecektir. Neticeyi ayrıca arz ederim...

* * *

Atatürk'ün verdiği cevap:

İzmir: 23.1.1340 (1924) Şifre makine başında C. 22.1.1340 şifreye.

Makam-ı hilafetin ve Halifenin şahısları hakkında, su-i telâkkiyat ve

su-i tefsirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavr-u hareketinden neşet etmektedir (ileri gelmek). Filhakika Halife hayat-ı dahiliyye (iç yaşama) ve bilhassa hayat-ı hariciyyesi (dış yaşama) ile ecdadı padişahların meslekini muakkip (güdücü) görünmektedir. Cuma alayları[124] ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretiyle münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların iştikalarını[125] istima (dinlemek) ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler, bu kabildendir. Halife, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile karşı karşıya olan vaziyetini mütalâa ettiği zaman, İngiltere Krallığı ile Hindistan ahali-i İslamiyyesine veya Efgan Devleti ile Efgan halkına karşı hilafetin ve halifenin vaziyetini vahid-i kıyasî olarak nazar-ı dikkatte tutmalıdır. Halife ve bütün cihan katî olarak bilmek lazımdır ki mevcut ve mahfuz olan Halife ve Halife makamının hakikatte ne dinen ve ne siyaseten hiçbir mana ve hikmet-i mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini ve istiklalini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilafet makamı bizce en nihayet tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmî heyetlerin kendisiyle temasını talep etmesi dahi Cumhuriyetin istiklaline sarih tecavüzdür. Serkarinini Ankara'ya göndermek veya şayan-ı itimat bir zatın nezdine iyzamı suretiyle Hükümete iblag-i hissiyat ve temenniyat talebinde bulunması dahi Hükümet-i Cumhuriye ile karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da salâhiyettar değildir. Kendisiyle Hükümet-i Cumhuriye arasında başkâtibini muharebeye tavsit etmesi de fazladır. Başkâtip Bey'in böyle küstahlıktan mücanebeti (çekinmek) lüzumu kendisine ihtar olunmalıdır. Halifenin temin-i hayat ve maişeti için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dun (aşağı) bir tahsisat kâfi gelir; maksat debdebe ve dârat (büyük, gürültülü ve şatafatlı gösteri) değil insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazine-i hilafetten maksadın ne olduğunu anlayamadım. Hilafetin hazinesi yoktur ve olamaz; böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmiş ise resmen ve vazıhan malûmat istihsal ve iyta buyurulmasını rica ederim. Halifenin aldığı muhassasat ile gayr-i kabil-i temin olan tekâlif neler imiş ve 5 Nisan 1339 (1923) tarihinde Hükümet ne gibi mevaid (vaatler) ve iş'aratta bulunmuştur, bunu da lütfen iş'ar buyurunuz. Halifenin ikâmetgâhını tasrih ve tespit etmek, Hükümetin şimdiye kadar yapmış olması lazım gelen bir vazife idi; İstanbul'da milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılmış birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve le-

124 Cuma namazı için camiye giderken yapılan alaylar.

125 O zaman terhis edilen yedek subaylar bir cemiyet kurmuşlardı ve Hükümetten birtakım şikâyet ve dileklerde bulunuyorlardı.

vazımat, Hükümetin vaziyeti adem-i tespiti (tespit etmemesi) yüzünden mahv ve heder oluyor. Halife mensuplan sarayların en kıymetli levazımatını, Beyoğlu'nda, şurada burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara bir an evvel vaziyet (el koyma) etmelidir; satılmak lazım ise Hükümet satmalıdır.

Hilafet kadrosu, ciddi tetkik ve tensik olunmak lazımdır ki serkarinler, serkâtiplerin mevcudiyeti, Halifeyi hâlâ saltanat hülyası içinde uyutmasın.

Fransızların kral, hanedan ve mensuplarını Fransa'ya sokmakta, istiklal ve hakimiyetleri için, yüz sene sonra bugün dahi mahzur görüp dururlarken, her gün ufuktan saltanat güneşinin tuluğuna duacı bir hanedan ve mensubini hakkındaki muamelemizle Türkiye Cumhuriyetini nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz.

Halife, kendisinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktifa eylemelidir.

Hükümetçe ciddi, esaslı tedabir ittihazı ile iş'arını rica ederim efendim.

Türkiye Reisicumhuru
GAZİ MUSTAFA KEMAL

Atatürk kesin kararını vermişti. Milli hayatımızda ve Devlet bünyesinde, hatta İslam âleminde, hiçbir kıymet ve manası kalmadığı meydanda olmakla beraber git gide memleketin huzur ve Cumhuriyetimizin serbestçe gelişmesi bakımından zararlı olmaya da başlamış olan hilafet artık kaldırılmalıydı; bunun zamanı gelmişti.

23 Şubat 1924 günü Ankara'ya döndü, derhal icap edenlerle görüşmeye başladı ve karşılıklı müzakere ve münakaşalar neticesinde bütün samimi idrâk sahiplerine bu zarureti kabul ettirdi.

* * *

Nihayet 3 Mart 1924 günü bu konuda Bursa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile 50 mebus arkadaşı tarafından verilen bir takrir Büyük Millet Meclisince onaylanmış ve kanunlaşarak derhal tatbik edilmişti. Takrirde: Halifeliğin kaldırılması ile Osmanlı hanedanının Türkiye sınırları dışına çıkarılması teklif ediliyordu. Buna ilkin Kastamonu Mebusu Halit Bey itiraz etmiş, müzakerenin devamı sırasında kendisine daha bir, iki mebus da katılmış idi. Fakat lehte konuşanların ve bilhassa İzmir Mebusu rahmetli profesör Seyyit Bey'in[126] müspet bilgiye dayanan ikna edici nutuklarından sonra duruma, teklife taraftar olanlar hakim olmuş ve takrir

126 Hatırlanacağı gibi bu muhterem zat Cumhuriyetin ilanı sırasında da kıymetli irşat ve Meclisteki vakıfâne nutku ile temayüz etmişti.

hemen hemen ittifakla tasvip edilmişti.

Atatürk hanedana mensup kadınlardan arzu edenlerin bir şefkat eseri olarak, memlekette kalmalarına müsaade edilmesi taraftarı idi; düşüncesini açıklamıştı da; fakat çoğunluk bunu kabul etmemişti ve o bu reddi tebessümle karşılamıştı.

Büyük Millet Meclisinin aynı oturumunda "Şer'iye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye" vekilliklerinin ilgasına dair Siirt Mebusu Hoca Halil Hulki Efendi ile 50 mebus arkadaşının ve öğretimin birleştirilmesi hakkında Manisa Mebusu Vasıf Bey (Çınar) ile yine 50 mebus arkadaşının iki takriri de müzakere ve kabul edilmişti; bunlardan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

* * *

Atatürk'ün *Nutuk*'unda belirttiğine göre, Halifeliğin muhafazasından dinî ve siyasi birtakım zaruret ve menfaatler vehmeden bazı kimseler, hilafetin kaldırılması hakkında karar alınmadan birkaç dakika önce, kendisine müracaat ederek, halifeliği üzerine almasını teklif etmişlerdir; Atatürk bunu şiddetle reddetmiştir.

Bundan başka Kızılay adına Hindistan'da bir seyahat yapıp avdetinde Mısır'a da uğramış olan Antalya mebusu Hoca Rasih Efendi'de (Kaplan) avdetinde Atatürk'ten mülakat istemiş, seyahat ettiği memleketlerdeki Müslümanların kendisinin Halife olmasını istediklerini ve bu arzuyu tebliğe Onu tevkil ettiklerini söylemişti. Atatürk buna, hilafetin mevhum bir sıfattan başka bir şey olmadığı, böyle bir sıfatı takınmakla gülünç olamayacağı cevabını vermiştir.

V.

Cumhuriyet ilan edildiği zaman memleket ne haldeydi? * Atatürk Batı âleminden geri kalmamızı nasıl izah ediyor? * Bu durum karşısında açıkladığı kararlar (inkılâplar) "Kastamonu ve dolaylarında *Tarikatlar, tekkeler ile şapka giyme ve kıyafet değiştirme hakkındaki nutukları * Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına, din vazifelileri ile memurların kıyafetlerine dair kararnameler * Halkın feslerini yırtıp attığı Bursa ile Balıkesir, İzmir ve Konya'da verdiği mühim nutuklar * Şapka Kanunu ile birbirini takibeden diğer devrimler * Dış memleketlerde inkılâplarımız hakkındaki yazılardan bazı özetler * Mümtaz Fransız aydını M. Herriot'nun bir yazısı * Eski İttihatçıların memleket içindeki faaliyetleri * Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu.

Cumhuriyet ilan edildiği zaman memleket ne halde bulunuyordu? Bunu küçük bir tablo halinde tespit etmeyi, ondan sonra yapılanların azamet ve önemini belirtmek bakımından lüzumlu görüyorum.

Türk Milleti; yurtsever, fakat dar ve kısa görüşlü liderler tarafından sürüklendiği Birinci Cihan Harbi'nde ve onu müteakip öz yurdunu ve istiklalini kurtarmak için Eşsiz Önderinin idaresi altında; giriştiği ölüm, kalım savaşında, sayısı milyonları aşan genç, yetişmiş evlâdını toprağa vermişti. Ayrıca zaten pek mahdut olan maddi varlığının da büyük bir kısmını kaybetmişti. Üstelik, İstiklal Savaşı'nda, öz yurdunun can evinde, mağlûp ettiği istilacı ordunun perişan sürüleri, Akdeniz'e doğru kaçarken, başta İzmir olmak üzere memleketin en zengin ve mamur köy ve kasabalarını ateşe vermişti. Her yeri yakıp yıkmış, ambarlarda ve tarlalardaki mahsulâtı imha ve yağma etmiş, mevcut kara ve demiryollarını, köprüleri tahrip eylemişti. O halde ki; istilaya uğrayıp harbe sahne olan geniş vatan parçası baştan başa harabeye dönmüş, halkın çoğunluğu aç ve açıkta kalmıştı.

Memleketin diğer bölgeleri, yani düşman istilasına uğramayan kısmı da, asırlar süren ihmaller yüzünden, esasen aşağı yukarı aynı durumda, derin bir yokluk ve gerilik içinde ortaçağ hayatı yaşamaktaydı.

Halkın, umumi gıda ve sağlık durumu çok kötüydü. Sıtma, verem, bazı kesimlerde frengi, vs gibi her çeşit kemirici ve bulaşıcı hastalıklar; hemen hemen yaygın bir haldeydi. Hele çocuk ölümleri, insanı ürkütecek derecede fazla idi.

Nüfusun çoğunluğunu içine alan tarım sahasında kol kuvveti bir hayli azalmıştı. En iyi yıllardaki buğday istihsalimiz bile memleketi doyuracak miktarda değildi. Ziraatte kullanılan istihsal usulleri çok verimsiz, araçlar da çok iptidai şeylerdi. Üstelik Yunanistan'la yapılan anlaşma gereğince mübadele suretiyle memleketimizden gidenlerin tarla ve bahçeleri –yine aynı suretle anavatana gelen ırktaşlarımıza dağıtılıp maledilinceye kadar– boş, bakımsız ve verimsiz bir halde kalmıştı.

Savaşlar esnasında her cinsten birçok hayvan telef olmuştu. Esasen pek az olan basit, kara nakil vasıtalarının da mühim miktarı yıpranmıştı.

Büyük emeklerle elde ettiğimiz başlıca ham maddeler, birkaç yabancı ticaret

evi tarafından, kendi keyif ve hesaplarına göre biçtikleri bedellerle, satın alınıp yurtdışına gönderilmekteydi ve bunların bir kısmı işlenmiş olarak, tabiî beş, on misli yüksek fiyatla yine bize satılmaktaydı.

Yarı sömürge durumuna düşmüş koca Osmanlı İmparatorluğu zamanında, memleketin demiryolu, kömür, çeşitli madenler, limanlar gibi esaslı gelir kaynakları ile bazı şehirlerde –bu cümleden olarak İstanbul'da– su, elektrik, havagazı ve nihtim işletmeleri, birtakım imtiyazlı şirketler yolu ile sömürgecilerin eline geçmişti.

En lüzumlu ihtiyaçlarımızı sağlayacak sanayiden mahrum bulunuyorduk; hatta en mütevazı iş bölümlerindeki zenaat sahipleri bile, ihtiyacı karşılayacak halde ve sayıda değildi. Ayrıca bunların büyük bir kısmı, mübadil olarak memleketten ayrılmıştı.

Daha yüksek seviyedeki ihtisas adamlarıyla teknik elemanlar ise parmakla sayılabilecek kadar azdı.

Dağlar, şakilerle doluydu; asayiş ve medeniyetten eser kalmamıştı.

Halk; elinde, avucunda kalan parayı, çıkın yaparak sandıklarda saklamaktaydı. Zaten, çoğu yabancı olan bankalara para yatırmaya alışmamıştı.

Gördüğü birçok kötü misallerden dolayı şirketlere karşı da güveni kalmamıştı. Bu itibarla, az, çok birikmiş olan sermayeyi bir araya getirip, memleketin umumi menfaatine işletmek yolu o zaman için kapalıydı.

Maliyemiz, Milli Mücadele esnasında bütün imkân ve kaynakları zorlayarak elde ettiği gelirden arttırabildiği milyonları, ordumuzu yeniden kurup taarruza hazırlamak için harcamıştı; hazine bomboştu. O kadar ki, Garp Cephesi Kumandanlığı'nın bazı hususi ve zaruri masrafları için, Büyük Taarruzdan biraz evvel istediği 500.000 lirayı, ancak Hindistan'dan Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) namına gönderilmiş olan ve hepsi, aklımda kaldığına göre, 500, 600 bin lira arasında bulunan paradan karşılamak mümkün olabilmişti. Savaş alanında aç ve açıkta kalan zavallılara yapılan ilk yardımda Paşa'nın ordu ile beraber İzmir'e giderken, yoldan verdiği emirle yine bu paradan yapılabilmişti.

Dışarıdan borç ve kredi teminine gelince; bunu düşünmek bile yersizdi. Bir kere memleketin yeni idarecileri, o zaman için haklı olarak, bunun şiddetle aleyhindeydi. Osmanlı Devleti tarafından yapılan dış istikrazların ancak siyasi ve iktisadi pek ağır taviz ve imtiyazlar karşılığında elde edilmiş olmasından doğan fena intibalar, zihinlerde, hariçten borç almanın daima sakınılacak, tehlikeli bir hareket olduğu kanaatini yaratmıştı. Lozan Konferansı'nda, eski borçların tasfiyesi için cereyan eden müzakereler sırasında çekilen güçlükler ile ortaya çıkan acı hakikatlerin izleri de henüz hafızalarda pek tazeydi.

Fakat, aksi de olsa, yani başta bulunanlar taraftar olsalar dahi, o sıralarda bir

istikraz teşebbüsünün muvaffak olmasına hiç ihtimal verilemezdi. Zira bize borç verebilecek memleketlerin başında bulunanlar, öz yurdumuzu bile parçalamayı düşünmüş, sade düşünmüş değil, bunun için elinden gelen herşeyi yapmış ve bundan sonra da yapmaya kararlı, amansız can düşmanlarımızdı. Bunlar, haince emellerini suya düşürmüş olan milli hareketin muvaffakiyetle neticelenmesinden sonra, bütün ümitlerini kendi kendimize iktisaden çökerek, bu sefer daha kolay yutulabilecek bir lokma haline düşeceğimiz, hiç değilse terk etmek mecburiyetinde kaldıkları menfaat ve imtiyazları, Türk milletinin geçireceği mali buhranlar sonunda, yeniden ele geçirecekleri hülyasına bağlanmışlardı. Ancak bununla teselli bulmaktaydılar.

Bu hususdaki gerçek ve hazin durumumuzu aydınlatmak için Cumhuriyetin kurulduğu günlerde değil, ondan iki, üç sene sonra vuku bulan bir hadiseyi zikredeceğim. Bir aralık Hükümet, Osmanlı Bankası'ndan altı ay vade ile 10.000.000 lira borç almaya teşebbüs etmişti. Devlete yakın alakası bulunan bu yabancı müessese bile, talebin kabulü için ilkin Lozan Anlaşması'nda askıda bırakılan eski borçlar meselesinin halledilmesini ve istenilen para miktarında rehin verilmesini, kesin bir şart olarak ileri sürmüştü.

Binaenaleyh mali bakımdan da, ister istemez kendi yağımızla kavrulmak zorundaydık.

Halkın yüzde doksanına yakın büyük çoğunluğu okuyup yazma bilmiyordu ve bir sürü geri fikir ve batıl inanışların zebunu bulunuyordu.

Memlekette şeyhe kayıtsız, şartsız teslim olmayı emreden tarikatlar, tembellik ve miskinlik yuvası haline gelmiş birtakım tekke ve zaviyeler vardı. Yeni açılan mektepler yanında akla değil, nakle itibar etmeyi telkin ederek zihin ve vicdanları baskı altında tutmaya çalışan ve ortaçağ ananelerine bağlı kalmakta ısrar eden, serbest düşünceye, müspet ilimlere ve bütün yeniliklere hasım medreseler mevcuttu. Yeni kurulan nizami mahkemeler karşısında, her türlü hileyi de "şer'i hile" adı altında ve şahsi menfaatler mukabilinde muteber kabul etmeye alışmış yargıçlar ve mahkemeler hüküm sürüyordu ve bütün bu müesseseler hemen hemen sosyal ve kültürel hayatımıza hakim durumda idiler.

Nüfusun hiç değilse yarısını teşkil eden kadınlar, bütün haklarından mahrum bir halde erkeklerin adeta oyuncağı vaziyetinde bulunuyorlardı.

* * *

Halbuki; ilk anda, yıkılıp, yakılan yerlerdeki vatandaşların sıhhat ve hayatlarını kurtarmalı ve yeniden yuva kurup işe koyulmalarını sağlamalıydık. Demir ve karayolları ile köprüleri tamir ederek münakalâtı, şöyle, böyle temin eylemeliydik. Dağlardaki eşkıyayı bertaraf ederek, mal ve can emniyetini tesis etmeliydik

ve nihayet Yunanistan'dan mübadele suretiyle anavatana getirilecek yarım milyona yakın ırkdaşımızı az zamanda yerleştirip sıkıntı ve sefalete düşmekten korumalıydık. İşte bunlar gibi vakit geçirmeden halli gereken pek çetin ve önemli meselelerle karşı karşıya idik.

Diğer taraftan bunca kan, hayale bile sığmayacak kadar büyük fedakârlıklar pahasına kurtarılmış olan anayurdun, muhtemel her türlü tepki ve saldırışlara karşı korunması meselesini de bir an gözden uzak tutmamak, ona göre icap eden savunma tedbirlerini almak zarureti vardı.

* * *

Tabiidir ki, iş bunların başarılması ile bitecek değildi; tam aksine, asıl mühim işlerimiz bundan sonra başlayacaktı. Çok bol ve çeşitli servet kaynaklarımızı ele alarak, en ileri teknikle işletmek, böylece yurdumuzu her bakımdan kalkındırıp, halkımızı layık olduğu rahat ve refaha kavuşturmak, sosyal bünyeyi gerilik ve zaaf unsurlarından temizleyerek kuvvetlendirmek lazımdı. Kısacası; iktisadi, mali, zirai, askeri ve içtimai durumumuzu, asrın icaplarına göre mümkün olan süratle düzenlemek ve müstakil Türk Devletini en sağlam, en modern temeller üzerine kurmak gerekti.

* * *

Çok iyi hatırlıyorum; o zaman, hemen her hususi mecliste Devletin pek mahdut olan gelirleriyle her tarafa birden yetişmesinin imkânsızlığını göz önüne alanlar arasında, işe nereden başlanması, daha doğrusu, memleketin bütün kuvvet ve kaynaklarının, diğerlerine tercihen, hangi iş sahası üzerinde toplanması daha faydalı ve isabetli olacağı uzun uzadıya tartışma konusu oluyordu.

Askerler, "Dış ve iç düşmanlarımızın pek muhtemel bir karşı hareketini, emniyetle önleyebilmek için bütün gücümüzle ordumuzu yeniden düzenlemek ilk ve en mühim işimiz olmalıdır" diyorlardı.

İdareci ve nafıacılar, bir memlekete iç emniyet ve asayişle beraber medeniyet ve servetin de yoldan girdiğini, yurdun dış saldırıcılara karşı savunması için de yine yola ihtiyaç olduğunu ileri sürerek, yollarımızı inşa ve ıslah etmenin en önde gelen bir iş olduğunu iddia ediyorlardı.

Sıhhiyeciler; her şeyden önce memleketten yaygın hastalıkları ve normalin çok üstündeki çocuk ölümlerini kaldırarak, genel sağlığın ve nüfus artımının temin edilmesi lüzumunu ileri sürüyorlardı.

Maarifçiler; eğitim ve öğretim işlerinin, millet hayatındaki büyük kıymetini belirtiyorlardı.

Ziraatçılar da; nüfus çoğunluğunu çiftçi ve köylüler teşkil etmekle beraber, ekonomimizin biricik dayanağının tarım olduğu gerçeğini belirterek, en büyük faaliyetimizin bu alanda toplanmasını istiyorlardı.

Arada derhal sanayileşmek yoluna girmemiz lüzumundan bahsedenler de oluyordu.

Şüphesiz, bütün bu iddia ve istekler yerinde ve haklıydı, hiçbiri ihmal edilemezdi, hepsine birden aynı hız ve önemle sarılmak lazımdı; fakat nasıl ve ne ile?

* * *

"Türk Cumhuriyet ve İnkılâp Tarihi" üzerinde değerli çalışmalarıyla tanınmış Alman profesör Dr. G. Yaeschke, Ankara'da "Beşinci Tarih Kongresi"nde yaptığı "Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk" konulu bir konuşmasında:

"Buhranlı ve güç hallerde hayret ve takdir uyandıran başarılar, durum düzelince basit görünür; bu görüş Türkiye'nin istiklalini kurtarmak için savaşan Mustafa Kemal hakkında da ileri sürülebilir. Mayıs 1919'daki durumdan daha fenası düşünülemez" demişti.

O tarihteki fecî durumu, Atatürk Büyük *Nutuk*'un başında çok canlı olarak tasvir etmiştir.

Fakat Büyük Adam, İstiklal Savaşı'nı zafere ulaştırdıktan sonra dahi, görülüyor ki, aynı mahiyette; yani bir millet için daha fenası ve ağırı düşünülemeyecek kadar kötü bir durumla ve çeşitli çetin güçlüklerle karşı karşıya idi.

Durum gerçekten güç, hatta zayıf iradeliler için umut ve cesaret kırıcıydı.

İşte Büyük Zaferden sonraki devreye ve Cumhuriyet devrine, başta yine Büyük Atatürk olduğu halde bu kadar zor, bu kadar ağır şartlar içinde, her alanda sıfıra yakın, belki sıfırdan da aşağı bir noktadan hareket zarureti altında girilmişti.

Elde müspet olarak yalnız Büyük Milletimizin Milli Mücadelede bir kere daha tebarüz etmiş olan yüksek şuuru, üstün başarma kudreti ile eşsiz azim ve iradesi vardı; Atatürk de ona güveniyordu.

Birinci Dünya Harbi yenilgisinden sonra, öz yurdun kurtuluşu için mücadeleye atıldığı zaman O'na, "Silahın, ordun, paran var mı?" diye soranlar olmuştu. Eşsiz Kahraman; bu zayıf iradeli ve kısa görüşlülere şu cevabı vermişti:

"Paramız olacak, silahımız olacak, ordumuz olacak, savaşacağız ve muzaffer olacağız."

Bu sefer de, "Devletin bünyesini yaşatmak için, harice başvurmaksızın, memleketin gelir kaynakları ile idaresini sağlamak çare ve tedbirlerini bulmak lazım ve mümkündür" diyordu.

* * *

Daha Lozan Sulh Müzakereleri devam ederken, memleket içinde yaptığı gezilerde mütemadiyen, iktisadi, zirai, mali alanlarda "milli and" ruhuyla yeni bir savaşa katılmak ve bunda da herhalde tam başarıya ulaşmak zorunda olduğumu-

zu, aksi halde kazandığımız askerî zaferin semeresiz kalacağını telkin ve tekrar etmeye girişmişti.

O zaman (Şubat 1339 - 1923) çıkan gazeteler, bu zaruret hakkında mühim ve uyarıcı beyanları ile doludur. Bilhassa İzmir'de 16 Şubat 1923 Cumartesi günü açtığı ve yurdun muhtelif bölgelerinden gelen çiftçi, esnaf, tüccar gibi çeşitli meslek sahiplerinden 1000 kadar delegenin katıldığı büyük İktisat Kongresi'nde söylediği uzun nutuk dikkate değer. Bunları okumamış olan gençlerimiz, gazete koleksiyonlarından veya Atatürk'ün nutuklarını toplayan eserlerden bulup mutlaka okumalıdırlar.

* * *

Büyük milletimizin; tarih içinde, topyekûn medeniyet alanında, diğer topluluklara kıyasla müstesna, şerefli ve haşmetli bir mevkii vardır. Bulunduğu her yerde, mamureler ve şaheser abidelerle, zamanına göre, bütün beşeriyet için örnek olan çok ileri, ilmi, iktisadi, siyasi ve sosyal müesseseler vücuda getirmiş, zengin ve müreffeh olarak yaşamıştır.

Diğer yandan dinimiz; akıl, mantık, ilim ve hareket yoludur. Daima terakki isteyen, zamana ve zamanın akımına uymayı emreden bir dindir. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in sağlığında, ancak 20 yıldan biraz fazla süren kısa risalet süresi içinde, birçok hükümleri, zamanın akımına uyarak, arka arkaya değiştirmiş olduğu da bilinen bir gerçektir.

Şu halde nasıl olmuştu da, son bir, iki yüzyıl zarfında maddi ve manevi bütün değerler ve varlıklarımız yavaş yavaş çökmeye yüz tutmuştu? Millet ve memleket her alanda Batı âleminden geri kalmış, derin bir uyuşukluk ve yoksulluğa sürüklenmişti. Koca Osmanlı İmparatorluğunun ülkesi ve tabiî servetleri türlü yollardan, türlü şekiller altında, yabancıların istilâ ve yağmasına uğramıştı.

Görünüşte bunun çeşitli; mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasına konmak emelini güden emperyalist devletlerin ardı arası kesilmeyen entrikaları, bu maksatla çıkardıkları iç isyanlar ve dış harpler gibi sebep ve amilleri vardı. Fakat aslına bakılırsa, hepsinin kaynağının, nasılsa başımıza musallat olmuş bir sürü geri kafalı yobazlarla, özel menfaatlerinden başka bir şey düşünmeyen riyakârlar tarafından menfaat ve saltanatlarını devam ettirmek için, sürekli telkinleriyle, sosyal bünyemize aşılanan ve tevekkül, yersiz kanaatkârlık, hareketsizlik, her türlü yeniliklere düşmanlık ve birtakım donmuş hükümlere (şeriatçılık) bağlılık şeklinde beliren hastalık teşkil ediyordu.

O idrak ve insaftan nasipsiz kimseler; güya din adına, zihinlere yerleştirdikleri hurafe ve safsatalarla memleketimize, Batı'nın büyük hız ve başarılarla girdiği ilerleme yolunu kapamışlar, kitleyi kesif bir cehalet ve taassubun karanlığı için-

de hareket ve teşebbüsten mahrum, mariz bir hayata mahkûm etmişlerdi. Bu bakımdan Batılıların Osmanlı İmparatorluğu'na "Hasta Adam" adını takmaları yersiz değildi.

* * *

Gerçi o devirlerin serbest düşünceli aydınları, daha en aşağı yüz, yüz elli yıl önceden, hastalığı teşhis etmişler, şifanın ancak Batı'nın girdiği terakki yolunda olduğunu fark etmişlerdi. Gittikçe taraftarları artan bu uyanık zümre, vakit vakit, Batılılaşma yoluna girmek, içtimai hayatımızda, esaslı değişiklikler yaparak bünyemizi sıhhate ulaştırmak için teşebbüslere de girişmişler, büyük zorluklara katlanarak, memlekete yeni fikirler, bazı yeni müesseseler getirmişler, bunları, müspet bilimlerle beraber yaymaya ve çoğaltmaya çalışmışlardı. Fakat büyük tereddüt ve ekseriya yarım tedbirlerle girişilmiş olan bu teşebbüsler, çoğunluğu teşkil eden müteassıp veya muhafazakârların şiddetli ve sürekli karşı koymaları önünde pek yavaş yürüyebilmiş, hedefine ulaşmaktan pek uzak kalmıştır.

Bu yüzden Cumhuriyet devrine girdiğimiz zaman, memleketin sosyal hayatı, yukarıda tasvir ettiğimiz gibi, birbirine hasım fikir ve müesseselerin zıt tesirleri altında, karmakarışık ve tabir caizse perişan ve pejmürde bir halde bulunuyordu.

* * *

Atatürk muhtelif demeçlerinde, bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

"Bir milletin felakete uğraması demek, o milletin hasta, illetli olması demektir. Onun için kurtuluş içtimai bünyedeki illeti teşhis ederek tedavi etmekle elde edilir. İlletin tedavisi ilmi ve fenni bir tarzda olursa şifa verir. Yoksa bilâkis illet müzminleşir ve tedavi kabul etmez hale gelir. Bir içtimai bünyenin illeti ne olabilir? Milleti millet yapan ilerlemeye ve aydınlanmaya götüren kuvvetler vardır; fikir kuvvetleri ve içtimai kuvvetler. Fikirler manasız, mantıksız ve safsatalarla dolu olursa o fikirler hastadır. Keza içtimai hayat, akıl ve mantıkla ilgili olmayan faydasız, hatta zararlı birtakım akideler ve ananelerle dolu olursa felce uğrar. Evvela fikir ve içtimaiyat kuvvetlerinin kaynaklarını temizlemekle işe başlamak lazımdır.

Memleketi, milleti kurtarmak isteyenler için hamiyet, iyi niyet, fedakârlık elzem olan vasıflardandır. Fakat bir insan topluluğundaki hastalığı görmek, onu tedavi etmek, o topluluğu asrın icaplarına göre ilerletebilmek için bu vasıflar kâfi gelmez; bu vasıfların yanında ilim ve fen lazımdır.

Efendiler! Artık vatan imar istiyor, zenginlik ve refah istiyor. İlim ve marifet, hür fikir ve zihniyet istiyor.

Memleket; behemehal asri, medeni ve yenilikçi olmalıdır. Bizim için bu, ha-

yat davasıdır. Türkiye, ya yeni fikirlerle bezenmiş namuslu bir idare olacaktır, yahut olmayacaktır."

* * *

Atatürk'ü en iyi anlayanlardan biri olan değerli edibimiz Yakup Kadri Karaosmanoğlu Ankara'da çıkan *Ulus* gazetesindeki fıkralarından birinde diyor ki:

"O, her şeyi milletten alır, millete götürürdü." Başka bir yazarımız da:

"Atatürk kendinde olanı bize değil, bizde mevcut olanı hepimize duyuran Liderdir" demiştir.

Bu veciz sözler, büyük bir gerçeğin tam ifadesidir; filhakika O, çok sevdiği milletinin ruhuna nüfuz etmiş bir adamdı. Bütün hareket ve teşebbüslerinde –kendisinin de her zaman zevkle ve minnetle ifade ettiği gibi– ilham ve kuvvetini oradan alıyordu.

Bu itibarla, kati olarak inanıyordu ki, bütün aksi görünüşlere rağmen, Türk milleti yaradılışındaki üstün istidat ve kabiliyetinden büyük bir şey kaybetmemiştir. O müstesna insan topluluğu, yaşamak, hem de tarih içindeki şeref ve haşmetine yakışacak şekilde, ileri milletler gibi hür, zengin ve rahat yaşamak istemektedir.

Yine o demeçlerinden birinde:

"Halk ile çok temasım vardır;" diyordu. "O saf kitle bilmezsiniz, ne kadar, yenilik taraflısıdır; icraatımızda hiçbir zaman engeller, bu kesif tabakadan gelmeyecektir. Halk; müreffeh, müstakil, zengin olmak istiyor. Komşularının refahını gördüğü halde fakir olmak pek ağırdır. Gerici fikirler besleyenler muayyen bir sınıfa istinat edebileceklerini zannediyorlar. Bu katiyen vehimdir. Terakki yolumuzun önüne dikilmek isteyenleri ezip geçeceğiz; yenilik vadisinde duracak değiliz. Dünya müthiş bir akışla ilerliyor; biz bu ahengin dışında kalabilir miyiz?"

* * *

Nihayet kararını verdi; artık tereddütle ve yarım tedbirlerle geçirilecek vaktimiz yoktu, derhal işe, hem de, temelinden ve bütün gücümüzle, başlanmalıydı. Saf kitlenin hayatına musallat olan kara kuvvet bertaraf edilmeli "Fikri ve içtimai kuvvetlerimizin kaynakları" hastalık unsurlarından temizlenerek halkın ruhunda yaşayan gerçek isteklerin serbest akımı behemehal sağlanmalıydı.

* * *

Bu karar ve imanla bir taraftan arkadaşlarıyla beraber, mevcut imkân ve elemanlardan faydalanarak, kabil olduğu kadar, ihtisasa ve tam salâhiyet ve mesuliyet esaslarına dayanan muntazam bir idare makinesi kurmakla uğraşırken, bir yandan da sosyal ve kültürel alanda; yüzyıl önce "Eski ile yeni arasında ekseriya bir kompromi şeklinde ve dar bir sahada başlamış olan Batı medeniyetine uyma"

hareketini –bu sefer tamamen çağdaş medeniyet lehine– hayatın bütün bölmelerine teşmil ederek geniş ve kesin adımlarla hızlandırmayı, tarihî ve kutsal bir ödev olarak şahsen üzerine almış ve bu hususta kendisine, öteden beri düşündüklerine uygun bir faaliyet programı da çizmişti.

Bu program şöyle özetlenebilir:

1 – Derhal din ile devlet işlerini birbirinden ayırarak laiklik yoluna girmek.

2 – Çeşitli hüviyet ve kıyafetler altında ve İslâmiyetin asla kabul etmediği şekilde, Tanrı ile kullar arasına girip kitleye hükmetmeyi bir ticaret, bir sanat haline getirmiş bulunan menfaatçi ve riyakâr zümreyi dağıtmak.

3 – O bedbaht zümre tarafından, saf halka, Müslümanlığın kutsal akideleri gibi tanıtılmış olan, fakat gerçekte akıl ve mantığa olduğu kadar, İslam dininin esasları ile daima zamana, zamanın fikriyatına uymayı emreden hükümlerine de aykırı bulunan bâtıl inanışları, çeşitli yollardan yapılacak uyarmalarla, vicdan ve kafalardan söküp atarak aklın ve müspet ilimlerin egemenliğini sağlamak. Bu suretle dinimizin öz kaynağına ulaşmak ve milletimizin yüksek medeni vasıflarını uyuşukluktan kurtarıp tekrar harekete geçirmek.[127]

4 – Cehalet ve taassuba destek olan bütün ortaçağ müesseselerini tasfiye etmek.

5 – Kısacası; görüş, düşünüş, anlayış, inanışlarımızda, hatta giyinişimizde ve her türlü âdet ve itiyatlarımızda Batı'nın yeniliklerine doğru derin ve kesin değişikliklerin vücut bulmasına yol açmak.

* * *

O, emindi ki, bunlar tahakkuk ettirilebilirse halkın ruhunda, yeniliklere karşı yaşamakta bulunan üstün istidat, az zamanda, bir ateşli arzu halinde, bütün ben-

127 Rahmetli Şemsettin Günaltay; daha Osmanlı İmparatorluğu ve Halifelik devrinde neşrettiği *Zulmetten Nura* adlı eserinde bu konulara temas etmiştir.
Günaltay sırasıyla okulların bütün derecelerinden geçmiş ve yüksek muallim mektebini bitirdikten sonra Lozan Üniversitesi tabiat kısmından mezun olmuş, arada medrese tahsilide yapmış, Arapça, Farsça ve Fransızca bilen bir ilim adamıdır. İlk zamanda lise öğretmenliği, müdürlükleri ve İstanbul Darülfünunu ile Süleymaniye medresesinde Türk tarihi, İslam ve dinler felsefesi müderrislikleri ve İlahiyat Fakültesi reisliği yapmış, gerek Osmanlı Meclisinde, gerek Büyük Millet Meclisinde mebusluklarda ve Büyük Millet Meclisi Başkan vekilliğinde, Tarih Cemiyeti Başkanlığında bir aralık da Başvekillikte bulunmuştur.
Günaltay'ın *Zulmetten Nura* adlı eserinde, "terakkimize mani olan İslamiyet değil, bize öğretilen Müslümanlıktır" başlığı altındaki yazısından parçalar: (Üçüncü baskı, sayfa 80-85) "İslâm âleminde sefalet ve çöküntünün sebepleri aranırsa, ulema kisvesine, derviş kıyafetine, şeyh libasına bürünmüş, fakat ilimden, irşattan habersiz olduklan halde gerçek âlim ve mürşitlerin makamlarını gaspetmiş olan bir kısım adamların bu hususta mühim rol oynadıkları anlaşılır. Bugünkü Müslümanlarda hakim olan İslamiyet değil, yanlış ananeler, münasebetsiz itiyat, esatirî hurafeler, uydurulmuş bidatlardır. Bunların din ile hiçbir münasebetleri olmadıktan başka akıl ile de uygunlukları yoktur. İslam dini akıl üzerine kurulmuştur. Müslüman'ın dini aklıdır. Akla aykırı olan hurafeler, milleti sefalete sürükleyen telkinler, hiçbir zaman İslâmiyetten sayılamazlar ve bu gibi şeylerle İslamiyet lekelenemez. Bir meselede akıl delilleri ile nakil delilleri karşılaşacak olursa aklı tercih edip nakli tevil etmek Müslümanlığın hükümlerindendir." Şemseddin Günaltay bu arada şöyle bir hadis de zikrediyor: "İnsanın dini aklıdır. Aklı olmayanın dini de yoktur."

liğini saracak; Türk milleti, kendisine çok yakışan yeni bir zihniyet, asri bir hayat telâkkisi ve gerçek bir din anlayışı içinde, kadını ve erkeği ile günün en ileri medeniyet seviyesine yükselmek, zengin olmak, memleketi imar etmek ve böylelikle refaha kavuşmak yol ve imkânlarını mutlaka bulacaktır.

Bunlar yapılmadığı veya yapılamadığı, yani eski hal devam ettiği takdirde, sosyal bünyedeki hastalık gittikçe artıp derinleşecek, memleket ve milletimiz askerî zaferimize ve bütün diğer gayretlerimize rağmen tam kurtuluş mutluluğuna erişmiş olmaktan daima uzak kalacaktır.

Bir konuşmasında da şöyle diyordu:

"Medeniyet yolunda muvaffakiyet; yenileşmeye bağlıdır. İçtimai hayatta, iktisadi hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne tekâmül ve terakki yolu budur. Hayat ve maişete hakim olan hükümlerin, zaman ile değişmesi, olgunlaşması ve yenileşmesi zaruridir. Medeniyetin icapları, fennin hadiseleri hayatı değişmeden değişmeye götürdüğü devirde asırlık, köhne zihniyetlerle, mazi - perestlikle varlığı muhafaza etmek mümkün değildir."

Atatürk ayrıca İslam dininin, temelini teşkil eden Kur'an'ı, her Türk' ün anlayabilmesi için Türkçe'ye çevirtmeyi ve sırası gelince, ibadetin Türkçe yapılmasını sağlamayı da programına almıştı. Çünkü bir insanın anlamadığı ve bilmediği şeye tam ve içten inanması imkânsızdır. Tam ve halis iman, ancak bilinenler üzerinde teessüs edebilir, ibadette kul için şart olan huşu ve samimiyet de yine ancak okuduğunu anlamış olmakla vücut bulabilirdi.

Bu yoldaki faaliyetine ilkin ezanı Türkçeleştirmek ve Kur'an-ı tercüme ettirerek –ki hayatında birkaç tercümesi yapılmış ve yayınlanmıştır– bazı camilerde hafızlara mukabelelerini Kur'an'ın Türkçesinden okutmakla başlamıştı.

Bilindiği gibi, Kur'an'ın Arapça'dan başka dillere çevrilip, namazda o dillerle okunmasının caiz bulunduğunu, muteber olanın lâfız değil mana olduğunu İslamın en büyük imamı tanınan Ebu Hanife, asırlarca evvel, açıkça ifade ve tespit etmiştir. Son zamanlarda eski Manisa Mebusu Hikmet Bayur'un, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Belleten*'in 22'nci cildinin 88'inci sayısında (Ekim 1958) neşredilen "Kur'an dili üzerinde bir inceleme" adlı makalesinde bu hususta çok esaslı malûmat mevcuttur.

Sırası gelmişken burada mühim bir noktaya temas edeceğim:

Bazı kimselerin zihinlerinde, "Atatürk dindar mı, yoksa dinsiz miydi?" gibi dikkatsiz bir sualin belirdiğine, öteden beri şahit olmuşumdur. Nitekim bu soru, Büyük Adam fani hayattan çekildikten sonra, basın alanına da intikal etmiş, vakit vakit gazete ve mecmualarda tartışma konusu olmuştur.

Bu hususta hâlâ tereddüt içinde bulunan samimi insanlar varsa, yukarıda

verdiğim izahattan, artık bu sualin en doğru ve katî cevabını çıkarmakta güçlük çekmezler zannederim. Mamafih ben yine buna şöyle bir karşı sual ile cevap vereceğim:

"Türk milletini Müslümanlığın öz kaynağı ile gerçek bir din anlayışına ulaştırmak, bu suretle zihin ve vicdanları cehalet ve taassubun karanlığından kurtarıp akıl yolu ile ilmin aydınlığına kavuşturmak için olanca gücüyle gayret sarf eden, takip edilecek yol üzerinde zulmeti devam ettirmek kasdiyle, muhtelif menfaatçi ve sömürücü müesseseler tarafından vücuda getirilen perde ve engelleri birer birer ortadan kaldırmış olan büyük bir mücahidi dinsiz telâkki etmiye imkân var mıdır?"

* * *

Büyük İnkılâpçı, hiç vakit kaybetmeden programını tatbik alanına koymaya başladı; haklı ve mantıki telkinleriyle Büyük Millet Meclisini de ikna etti.

Evvela, yukarıda izah edildiği gibi, artık hiçbir manası kalmamış olan Halifelik kaldırıldı. Hükümetteki Şer'iye Vekilliği ve buna bağlı bulunan şeri mahkemeler kaldırıldı; medreseler ve tekkeler kapatıldı, tedrisat birleştirildi.

Tabiidir ki, bu ilk işaretlerden nereye gidildiğini derhal anlamış bulunan gerici ve menfaatçi zümre boş duracak değildi. Nitekim ötede beride vuku bulan büyük, küçük bazı kımıldanmalardan sonra 1925 yılının Şubat ayında, Güneydoğu illerimizde, inkılâpçı Cumhuriyete karşı, gerçek mahiyet ve hedefini aşağıda ayrıca tafsilâtıyla belirteceğim bir silahlı hareket başgöstermişti.

Bu hareketin başında bulunanların bayrağı, "din elden gidiyor" teranesi idi. Buna paralel olarak memleketin diğer bölgelerinde de gizli veya açık bazı teşekküllere bağlı birtakım şahıslar tarafından Cumhuriyet ve inkılâp aleyhinde –dini politikaya alet etmek suretiyle– çok zararlı propaganda ve tahriklere de başlanmıştı; fakat alınan şiddetli ve kati tedbirlerle Doğu'daki isyan bastırılmış ve diğer yerlerdeki fesatçılar da yakalanıp İstiklal Mahkemelerine verilmişti.

İşte böyle bir zamanda, 23 Ağustos 1925 Pazar günü Atatürk vaki olan daveti kabul ederek, Çankırı ve Kastamonu'ya doğru otomobille bir geziye çıkmıştı.

Oralara ilk defa gidiyordu; çoğunluk itibariyle cahil ve üstelik pek mutaassıp oldukları söylenen o çevre halkı ile yakından temas edecek, onların yapılmış olan inkılâplar karşısındaki gerçek durumlarını, bilhassa son olayların üzerlerinde yarattığı tesirleri tespit edecekti.

Aynı zamanda, durumu elverişli bulursa, "Çarşaf ve peçeleri atmak, şapka giymek, bu suretle kadın ve erkek kıyafetlerini medeni âlemdekilerine uydurmak" gibi devrimler zincirinin en çetin telâkki edilen halkasını oralarda vücuda getirmek niyetini taşıyordu.

Kendisi, bir müddetten beri Ankara civarında yumuşak, beyaz bir şapka giy-

meye başlamıştı. Bir, iki ay önce de, işareti üzerine, ordu mensupları için, viziyerli kasketler kabul edilmişti; yani esasen bu yolda ilk adımı atmış bulunuyordu.

Seyahate de aynı şapkayla çıkmıştı. Civardaki köylüler beş, on kilometrede bir, büyük kafileler halinde yolun kenarına dizilmişler, aziz kurtarıcılarını, pek candan sevgi gösterileriyle alkışlıyorlardı.

Atatürk, her kafilenin önünde otomobilden iniyor, köylüleri, şapkasını çıkararak selamlıyordu. Köylüler de hep birden başlarını açmak ve eğmek suretiyle (reverans) mukabelede bulunuyorlardı. Çankırı ve Kastamonu'da da, sarıklı hoca ve müftüler dahil, her sınıf halk tarafından aynı şekilde karşılanmıştı.

* * *

Halkta gördüğü uyanık ve anlayışlı manzara, O'na öğrenmek istediğini, pek çabuk ve açık olarak göstermişti; hemen harekete geçti.

Kastamonu'da ziyaret ettiği Hükümet konağında, Belediye dairesinde ve memleket kütüphanesinde yine başları açık olarak hazır bulunanlara, kıyafet hakkında düşündüklerini, tarihe ve ilme dayanan mantıki sözlerle açıklamaya başladı. Memleket kütüphanesinde sarıktan ve yetkili olmayanlara sarık sardırmamak lüzumundan bahsetti. Kisvenin İslamiyetteki şartlarının menfaat ve ihtiyaç olduğunu söyledi. Cübbenin hangi tarihte ne maksatla giyildiğini, uzun uzadıya izah etti.

Belediye dairesinde kalabalık bir esnaf kitlesiyle karşılaşmıştı; aralarına girdi, hepsiyle ayrı ayrı konuştu; bir terziye "Şalvarlı elbiseler mi, yoksa milletlerarası kıyafet mi ucuzdur?" diye sordu. Terzi: "Milletlerarası kıyafet" cevabını verince:

"Görüyorsunuz ya!" dedi, "bu elbiseler ucuzdur, basittir, aynı kumaştan bir de serpuş (kasket) yaparsınız, tamam olur. Fes, takke, abani sarık için dışarıya çok paramız gidiyor. Bunları söylemekten maksadım şudur: Biz her bakımdan medeni insan olmalıyız. Çok acılar çektik; bunun sebebi, dünyanın durumunu anlayamadığımızdır. Fikrimiz ve zihniyetimizle beraber kıyafetimiz de, tepeden tırnağa kadar, medeni olmalıdır ve olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz, medeni olacağız ve bununla iftihar edeceğiz.

Bütün Türk ve İslam âlemine bakın! Zihinlerini ve fikirlerini medeniyetin emrettiği değişikliklere uyduramadıklarından bugün felaketler ve ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve en nihayet felaket çamuruna batmamız bundandır. 5, 6 sene içinde kendimizi kurtarmış isek bu, zihniyetimizde vaki olan değişikliktendir; artık duramayız, behemehal ileriye gideceğiz; çünkü mecburuz.

Milletimiz şu noktayı açıkça bilmelidir; medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki kendisine bigâne olanları yakar, mahveder.

Binaenaleyh içinde bulunduğumuz medeni ailede layık olduğumuz mevkii alacak ve onu muhafaza ve tevsi edeceğiz; refah, saadet, insanlık budur."

Bu sözler şiddetle alkışlandı.

* * *

Bu konuda en açık ve uzun nutkunu 27 Ağustos 1925 günü İnebolu'da Türk Ocağı'nda verdi. Ocak binasının içi ve önü 1000'e yakın, kadın, erkek, genç ve yaşlı ile doluydu.

Önce Ocak azasından ve hukuk talebesinden Mustafa Selim Bey isminde bir genç kendisine hitap ederek ezcümle dedi ki:

"Büyük millet ve sevgili vatanımızı düşmanların saldırışından kurtardınız; bugünkü ilim ve medeniyet asrında, iş ve iktisat dünyasında mesut ve müreffeh yaşamak için geçmişin kötü mirasını ve milletimize daima felaket ve tehlike getiren efsanevî müesseseleri kaldırdınız. Yüzyıllardan beri Türk vatanını ve Türk milletini idare edenler kasten ve zorla bizi karanlık ve cehalet içinde bırakmışlardı, halkımız şimdiye kadar başkaları hesabına çalıştırılmıştı; onun bitmez tükenmez gayretleri, muhtelif vesilelerle ve hilelerle daima sömürülmüştür. Milletimizin birçok alandaki teşebbüslerini ve yaratıcı kabiliyetini öldüren, onu kötürüm haline sokan birtakım efsaneler, çok şükür, dahice azim ve iradenizle yıkıldı, darmadağın oldu; biz de insanız, biz de medeni âlemin her türlü saadet ve refah vasıtalarına ulaşmak ve hatta onları geçmek isteriz; Türk milleti her şeyi idrâk eder ve etmiştir. Zavallı vatanımızı musibet ve felaketler içinde süründüren, bizi medeniyete ulaşmaktan, insanlıktan ve birçok beşeri faaliyet ve hareketlerden alıkoyan hiçbir engeli artık tanımıyoruz, çalışıyoruz, çalışacağız. Siz bizden ne isterseniz isteyiniz, hazırız. Eğer gösterdiğiniz yol üzerinde bir lahza tereddüt eder ve geri gidersek milletimizin vebali üzerimize olsun. Siz, bizim kahraman, asil ve çalışkan milletimizin, kurtarıcısı ve yol göstericisisiniz..."

Atatürk bu heyecanlı hitabeye cevap vermek üzere ayağa kalktı, söze:

"Hanım ve bey kardeşlerim! Bana nezih huzurunuzda konuşmak fırsatını bahşettiğinizden dolayı çok bahtiyarım, bunun için size sureti mahsusada teşekkür ederim. Hemen ilave etmeliyim ki İnebolu'nun muhterem halkı beni çok samimi kabul etti, hakkımda kalbî tezahürlerde bulundu" diye başladı, sonra:

"Arkadaşlar!" dedi, "ben sevgili memleketimizin hemen bütün bölgelerini gezdim; gördüm, vatandaşlarımızın büyük kitleleriyle temas ettim; bütün bu candan temasların bende bıraktığı silinmez hatıraları, saygıyla anarken ifade etmeliyim ki bu havalide Çankırı ve Kastamonu dolaylarında ilk defa seyahat ediyorum.

Arkadaşlar! Bu havaliyi görmek, benim için, kutsal bir emel halindeydi. Bu emel şüphesiz memleket ve millet görevlerini dikkatle yerine getirmek bakımın-

dan bir vazife idi; onun için vilayet namına Ankara'ya gelen muhterem heyetin davetine memnunlukla ve derhal icabet ettim. Bu noktada güzel ve yüksek bir tecelliyi ifade etmek, benim için çok iftihar verici olacaktır. Mühim bir vazifenin ifasında benden önce teşebbüse geçen millet olmuştur; benim şu veya bu sebeple geciktirdiğim önemli bir vazifeyi millet, bana hatırlatmış ve yaptırmıştır; bunu milletimin duygululuğuna, milletimin müşterek ruhundaki uyarma kabiliyetine parlak bir misal olarak zikretmeliyim.

Efendiler! Bu hitap münasebetiyle ufak bir noktayı tekrar edeyim. Efendiler, dediğim zaman, başka yerlerde olduğu gibi burada da bunun medlulü hanımefendiler ve beyefendilerdir. Bu seyahatim ne kadar isabetli oldu; geniş ormanlarıyla, madenleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin en mühim servet kaynaklarını içine alan bu bölgeyi yakından görmek, benim için ne kadar istifadeli oldu.

Fakat çok yüksek seda ile ifade etmeliyim ki bundan daha çok ve daha kıymetli ve istifadeli olan, bu bölge halkıyla yakından temas eylemek oldu; bütün gördüklerim, her bakımdan beni pek bahtiyar etmiştir. Çankırı'da, Kastamonu'da, Ankara'dan, İnebolu'ya kadar bu 350 kilometrelik geçiş yolunda ve bugün burada samimi huzurlarıyla şeref duyduğum muhterem İnebolululara gördüğüm fikir ve yüksek zihniyetin inkişaf derecesi cidden iftihara değer, cidden ehemmiyetle zikretmeye şayandır.

Güzel kalpli arkadaşlar! Bu açık gerçeğin aksini iddia edenlerin de mevcut olduğunu düşündükçe elem duyuyorum. Bu gibiler millete, milletin istidadına, milletin yüksek emellerine ne kadar bigânedirler. Bu gibiler kendi gafletlerini, umumi zannetmek gibi, çok derin bir gaflet içindedirler. Kendi dar zihniyetlerini ölçü tutarak milleti her türlü terakkiden, her türlü yenilikten mahrum etmeye kalkışırlar. Milletin medeniyet ve insanlık yolundaki uzun adımlarını durdurmak için adeta çırpınırlar, fakat o gibiler nasıl düşünemiyorlar ki, buna artık imkân kalmamıştır."

Atatürk'ün bu doğru, açık ve samimi sözleri hazır olanları büyülemişti; kendisini derin bir heyecan ve hayranlık içinde dikkat ve tasvip ile dinliyorlardı. Sesini biraz yükselterek devam etti:

"Ey memleketini seven, memleketi ve milleti için hayatını feda etmekten çekinmemiş olan kıymetli vatandaşlar! Hep beraber bütün cihana açık surette ifade edelim ki, bunca devrimlerin şuurlu kahramanı olan bu millet, medeniyet güneşinin bütün hararetini almıştır; şüphe etmeye mahal var mıdır ki, bu hararetin feyizleri, elbette bir olup, bitti halinde fışkıracak ve meyve verecektir.

Muhterem arkadaşlar! Gerçi çok kısa bir zamanda, çok seri ve kesif siyasi, idari ve sosyal inkılâplar yaptık. Bu yaptıklarımızın hızından ve kesafetinden ancak memnunlukla ve bahtiyarlıkla bahsolunabilir; çünkü bu, böyle olmasaydı

kurtuluş ihtimali tehlikeye düşebilirdi. Emin olmak lazımdır ki, böyle yapmak zaruri olduğu için, böyle yaptık. Artık bugün her şeyi anlamış olduğuna kani olduğum muhterem vatandaşlarım size, sual tarzında, bazı hitaplarda bulunacağım. Hakimiyetine sahip olan bu milletin başında, bir dakika bile olsun, bir sultanı bırakmak caiz olabilir miydi? Bunu sizden soruyorum. (Aslâ ve katiyen sesleri) Benim sevgili kardeşlerim! Fikir ve idrak sahibi olduğunu büyük olaylarla ispat etmiş olan bu millet; Allah'ın gölgesi ve Peygamber'in vekili olduğunu iddia küstahlığında bulunan Halife unvanlı gafillere, cahillere, riyakârlara vatanında ve vicdanında yer verebilir miydi? Bunu sizden soruyorum. (Hâşâ ve kat'a sesleri) Ey büyük millet! Cihanın medeniyet ailesinde hürmetli bir mevki sahibi olmak isteyen Türk milleti, evlatlarına vereceği terbiyeyi; mektep ve medrese adlarında, birbirinden büsbütün başka, iki nevi müesseseye taksim etmeye hâlâ katlanabilir miydi? Terbiye ve tedrisatını birleştirmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden mürekkep bir topluluk yapmaya imkân aramak abesle iştigal olmaz mıydı?

Efendiler! Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı; medenidir; tarihte medenidir, hakikatte medenidir. Fakat medeniyet âlemine 'ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi medeniyim' diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, ona fikriyle, zihniyetiyle olduğu gibi, aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla de medeni olduğunu belirtmek ve göstermek mecburiyetindedir. Kısacası; medeniyim diyen Türkiye'nin gerçekten medeni olan halkı; baştan aşağı kadar dış durumıyla dahi, medeni ve mükemmel bir insan olduğunu fiilen göstermeye mecburdur. Bu son sözlerimi çok açık ifade etmeliyim ki bütün memleket ve cihan ne demek istediğimi kolaylıkla anlasın. Bu açıklamamı yüksek heyetinize bir soru ile yapmak istiyorum ve soruyorum: Bizim kıyafetimiz milli midir? (Hayır hayır sedaları). Bizim kıyafetimiz medeni ve milletlerarası bir kıyafet midir? (Yine hayır hayır sesleri). Size iştirak ediyorum; hayır, hayır! Tabirimi mazur görün; altı kaval, üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir, ne de milletlerarasıdır. O halde kıyafetsiz bir millet. Bu olur mu arkadaşlar? Böyle vasıflandırılmıya razı mısınız? (Hayır katiyen sesleri). Çok kıymetli bir cevheri, çamurla sıvayarak, âlemin gözleri önüne koymakta mana var mıdır? Bu çamurun içinde cevher gizlidir, fakat siz anlamıyorsunuz demek ayıptır. Cevheri gösterebilmek için çamuru atmak lazımdır ve tabiîdir. Bu kadar açık bir hakikat karşısında tereddüt caiz midir? Bizi tereddüde sürükleyenler varsa onların ahmaklığına hükmetmekte hâlâ mı tereddüt edeceğiz?

Arkadaşlar! Turan kıyafetini canlandırmaya mahal yoktur; medeni ve milletlerarası kıyafet, bizim için çok cevherli; milletimiz için en münasip ve layık bir kıyafettir. Onu alacağız. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, üstte yelek, gömlek, yakalık, kravat, ceket ve tabiî bunların tamamlayıcısı olarak başta gü-

neşlikli serpuş. **Bunu çok açık söylemek isterim: Bu serpuşun ismine şapka denir.** Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi. Bunda tereddüt edenler vardır; onlara, çok cahilsiniz, çok gafilsiniz, derim ve kendilerine sorarım; Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz? Ve yine bütün milletime hatırlatmak isterim; Bizans imparatorlarının ve Yahudi hahamlarının mahsus kisvesi olan cüppeyi, bizimkiler ne vakit, nasıl ve niçin giydiler.

Beyanatımı bitirmeden evvel birkaç kelime daha söylemek isterim; içtimai hayatın başı aile hayatıdır. Aile, izaha hacet yoktur ki kadın ve erkekten mürekkeptir. Binaenaleyh kadınlarımız hakkında da, erkekler hakkında söylediğim kadar, açık izahatta bulunacağım. Bu ulvi varlığı, bilhassa huzurlarında, müsamaha ile geçemezdim. Gezilerim esnasında, köylerde değil, bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok sıkı ve itinalı surette kapamakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarzın kendileri için mutlaka azap ve ıstırabı mucip olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar; bu, biraz da bizim ham hodbinliğimizin neticesidir. Fakat muhterem arkadaşlar; kadın arkadaşlarımız da, bizim gibi, idrakli ve düşünceli insanlardır. Onlara asrın icaplarını telkin etmek, milli ahlâkımızı anlatmak ve dimağlarını, nur ile nezahetle teçhiz etmek ibresi üzerinde bulunduktan sonra, fazla hodbinliğe lüzum kalmaz. Onlar da yüzlerini cihana göstersinler ve gözleri ile cihanı dikkatle görebilsinler. Bunda korkulacak bir şey yoktur. Tekrar ediyorum korkmayınız; bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir neticeye doğru götürüyor, isterseniz bildireyim ki bu kadar yüksek ve mühim bir sonuca varmak için lazım gelirse bazı kurbanlar da verelim, bunun ziyanı yoktur. Mühim olarak şunu hatırlatmalıyım: Bu halin muhafazasında inat ve taassup göstermek, hepimizi her an kurbanlık koyun olmak istidadından kurtaramaz.

Hanım ve bey arkadaşlarım! Size malûmunuz olan bir gerçeği, kısa bir, iki cümleyle tekrar arz edeceğim; beni mazur görünüz, medeniyetin coşkun seli karşısında direnmek beyhudedir, o, gafil itaatsizler hakkında çok amansızdır; dağları delen, göklerde uçan, gözle görünmeyen yıldızlara kadar her şeyi gören, aydınlatan, inceleyen medeniyetin kudret ve ulviyeti karşısında ortaçağ zihniyeti ve ilkel hurafeleriyle yürümeye çalışan milletler, mahvolmaya veya hiç olmazsa esir ve rezil olmaya mahkûmdurlar. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti halkı, olgun bir millet olarak ebediyete kadar yaşamaya karar vermiş, esirlik zincirlerini tarihte geçmemiş kahramanlıklarla parça parça etmiştir."

* * *

Atatürk İnebolu'dan ayrılırken arkadaşlanna, "Artık bu iş olmuştur" dedi ve Vali Fatin Bey'den (Rahmetli Fatin Güvendiren) mümkün olan süratle önden gi-

derek, gönüllü olanlara, bulabildikleri şapkaları giymeleri için tavsiyede bulunmasını rica etti.

Kastamonu'ya varışında, kendisini karşılayanlar arasında, şapka giyenler mühim bir yekûn teşkil ediyordu.

Seyahate katılan gazeteciler, bu olayı, gazetelerine şöyle bildiriyorlardı:

"İnebolu'dan, Kastamonu'ya avdetimizde, hepimiz büyük bir değişiklik karşısında kaldık. İnebolu'ya giderken memurlar ve halk fesli, sarıklı veya kalpaklı idi; avdette karşılamaya gelen bütün memurlar, öğretmenler ve halktan bazıları Atatürk'ün başındakine benzer şapkalar giymişlerdi; onu reveranslarla karşılıyorlardı; peçeli bıraktığımız kadınlarımız peçelerini açmışlardı. Aynı zamanda o güne kadar alaturka işleyen kuledeki saat alafranga olmuştu."

* * *

Atatürk Kastamonu Cumhuriyet Halk Partisi binasında, yine aynı konu üzerinde, şu konuşmayı yaptı:

"Burada gördüklerimin en kıymetli kısmı, bu güzel bölgenin samimi halkının çok aydın ve çok geniş ve yüksek bir zihniyet sahibi olmalarıdır. İtiraf etmeliyim ki bu seyahatten evvelki malûmatım, gördüklerimin yarattığı kanaatlerden çok başkaydı. Sayın mebuslarınız Ali Rıza ve Mehmet Fuat beyler gibi zatlar olmasaydı sizi mümkün olduğu kadar olduğunuzun aksi tanıtmak için çalışanlar zihinleri karıştırmakta, kim bilir, daha ne kadar ileri gitmeye muvaffak olacaklardı. Fiili eserlerini memnunlukla görmekte olduğum yüksek telâkkileriniz, elbette bir anda, bir günde tekevvün edemezdi. Bu dolayların sayın halkı esasen medeni olgunluğunun tabiî silsilesi üzerinde ilerlemekte idi ve ilerlemektedir.

Ben bugün, o olgunluğa ait belirtilerin mesut bir şahidi bulunuyorum. Aksini ifade ve izah ederek yenileşme adımlarımızı felce uğratmaya yeltenen boş kafalıların hüküm vermekte, kendi yarım yamalak bilgilerine, çürük mantıklarına, kifayetsiz akıllarına dayanmış olduklarına zahip oluyorum. O zavallı hodbinler böyle yapacaklarına, halkın selim duygularına müracaat etselerdi ondan feyiz ve ilham alsalardı kendilerini bugün gülünç ve utanacak durumda bırakan bu kadar hatalara düşmezlerdi. Milletimizin sağlam bir şuura mâlik olduğuna, kahramanı olduğu büyük ve fiilî eser ve olaylardan sonra kimsenin şüphe etmeye hakkı kalmamıştır. Şuur; daima ileriye ve yeniliğe götürür, ricat kabul etmez bir haslet olduğuna göre, Türkiye Cumhuriyeti halkı, ileriye ve yeniliğe uzun adımlarla yürümekte devam edecektir. Şuura illet târi olmadıkça geri gitmek veya durmak hatıra bile gelemez.

Yüzyıldan beri sarf edilen menfi uğraşma ve gayretler zaman zaman milleti, uykuya daldırmış olmakla beraber onun şuurunu felce uğratmaya asla muvaffak

olamamıştır. Bu hakikat, milletin bugün gösterdiği şuur belirtileriyle kendiliğinden sabit olmaktadır. Eğer şuurda hastalık olsaydı onu bugünkü berraklığında canlandırmak, desti kudretten bile beklenemezdi.

Efendiler! Milletin gerçek temayülü hilafında mütalâalarda bulunanlara iltifat etmedik, bununla bilhassa bugün çok iftihar ediyorum. Bundaki isabetin sırrını izah etmek için derhal arz etmeliyim ki, bizim ilham kaynağımız doğrudan doğruya Büyük Türk Milletinin vicdanı olmuştur ve daima da o olacaktır. Bütün hararet, feyz ve kuvveti milletin vicdanından aldıkça, bütün teşebbüslerimiz de milletin selim duygusunu öncü diye kullandıkça, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da milleti doğru hedeflere ulaştıracağımıza inancımız kuvvetlidir. Gerçek inkılâpçılar, onlardır ki, ilerleme ve yenileşmeye doğru sevk ettikleri insanların ruh ve vicdanlarındaki havayı teneffüs etmesini bilirler. Bu münasebetle şunu da beyan edeyim ki, Türk milletinin son yıllarda gösterdiği harikaların, yaptığı siyasi ve içtimai devrimlerin hakiki sahibi kendisidir, sizsiniz.

Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve şekilleriyle mükemmel bir topluluk haline getirmektir. Bunu kabul etmeyen zihniyetleri, darmadağın etmek zaruridir. Şimdiye kadar dimağları paslandıran, uyuşturan bunlar olmuştur. Herhalde zihinlerde mevcut hurafeler bertaraf edilecektir. Çünkü onlar çıkarılmadıkça dimağlara gerçeğin ışıklarını yerleştirmek imkânsızdır."

Burada bu kabil hurafelere birçok misaller verdikten sonra türbelerden ve yalancı evliyalardan bahsederek:

"Ölülerden, yardım istemek medeni bir topluluk için şindir" dedi ve şöyle devam etti:

"Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tabi olan kimseleri dünyada ve manevi hayatta saadete ulaştırmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin ve fennin bütün şümulü ile medeniyetin parlak ışıkları karşısında filan ve filan şeyhin irşatında maddi ve manevi saadet arayacak kadar iptidai insanların, Türk medeni topluluğunda mevcut olduğunu asla kabul etmiyorum. (Şiddetli alkışlar).

Arkadaşlar, efendiler ve ey millet! İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve mensuplar memleketi olamaz; **en doğru, en gerçek tarikat medeniyet tarikidir.** (Sürekli alkışlar). **Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak, insan olmak için kâfidir;** tarikat reisleri bu dediğim hakikati bütün açıklığı ile idrak edecek, kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak ve müritlerinin artık olgunluğa kavuştuklarını elbette kabul edeceklerdir."

Bundan sonra:

"Arkadaşlar huzurunuzda, milletin karşısında, fikir beyan ederken duydu-

ğum ve gördüğüm hususları, olduğu gibi, söylemeyi tarih ve vicdana karşı vazife bilirim" sözleriyle konuşmasını başka bir konuya intikal ettirerek dedi ki:

"Cumhuriyet Hükümetinde Diyanet işleri Başkanlığı vardır; bu makamın kendisine bağlı müftü, hatip, imam gibi vazifeli birçok memurları bulunmaktadır. Bu vazifeli zatların bilgi dereceleri malûmdur. Ancak bu yolda vazifeli olmayan birçok insanlar dahi görüyorum ki onların kıyafetini kullanmakta devam ediyorlar. Bu gibilerin içinde çok cahil hatta ümmi (okuyup, yazma bilmeyen) olanlarına tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cahiller, bazı yerlerde, halkın temsilcileri imiş gibi, onların önüne düşüyor; halkla doğrudan doğruya temasa adeta mani olmak sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak isterim: Bu sıfat ve salâhiyeti kimden ve nereden almışlardı?

Bilindiği gibi, milletin temsilcileri, bizzat seçtikleri mebuslar, onların teşkil ettiği Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Meclisin itimadına mazhar bulunan Cumhuriyet Hükümetidir; bir de mahalli Belediye reisleri ve heyetleri vardır. Binaenaleyh millete hatırlatmak isterim ki, bu laubaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir; Herhalde salâhiyet sahibi olmayan bu kimselerin, vazifeli olan zatlar ile aynı kisveyi taşımalarındaki mahzuru Hükümetin dikkatine arz edeceğim.

İnebolu'da ve diğer bazı yerlerde söyledim, bugünün meselesi gibi mütalâa edilebileceğinden burada da bahsetmek isterim. Her milletin olduğu gibi bizim de milli bir kıyafetimiz varmış. Fakat inkâr edilemez ki bugün taşıdığımız kıyafet o değildir. Hatta milli kıyafetimizin ne olduğunu bilenlerimiz bile azdır. Mesela karşımda, kalabalığın içinde bir zat görüyorum, (eliyle işaret ederek). Başında fes, fesin üstünde yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket. Daha alt tarafını göremiyorum; bu kıyafet nedir? Medeni insan bu alelacayip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?"

Burada kıyafet hakkında uzun malûmat verdi ve devam etti:

"Devlet memurları ve bütün millet, kıyafetlerini tashih edeceklerdir; fen ve sıhhat bakımından ve pratik olmak itibariyle her bakımdan tecrübe edilmiş medeni kıyafete gireceklerdir. Bunda tereddüde mahal yoktur ve asırlarca devam eden bir seyri tekrarlamaya da hacet yoktur. Adam olduğumuzu ispat ve izhar için icap edeni yapmamakta inat etmek adamlıkla kabili telif değildir.

Arkadaşlar! Türk milleti çok büyük olaylarla ispat etti ki yenilikçi ve devrimci bir millettir. Son yıllardan önce de milletimiz yenilik yolları üzerinde yürümeye, sosyal devrimler yapmaya teşebbüs etmemiş değildir; fakat gerçek semereler alamadı. Bunun sebebi, bence işe esasından, temelinden başlanmamış olmasıdır. Daha açık söyleyeyim; sosyal topluluklar kadın ve erkek denilen iki cins insandan mürekkeptir. Kabil midir ki, kitlenin bir parçasını ilerletelim, diğerini ihmal

edelim de kitle toptan terakkiye ulaşsın? İmkânı var mıdır ki bir bütünün yarısı, toprağa zincirlerle bağlı kaldıkça, diğer parçası, göklere yükselsin? Şüphe yok; terakki adımları, iki cins tarafından beraberce, arkadaşça atılmak, işte, yenilik ve ilerleme alanında birlikte merhale merhale yürünmek lazımdır. Böyle olursa inkılâp başarı ile sonuçlanır. Memnunlukla görüyoruz ki, bugünkü tutumumuz, bu gerçek icaba yaklaşmaktadır, herhalde daha cesur olmak lüzumu aşikârdır.

Bazı yerlerde kadınlar görüyorum; başına bir bez veya bir peştemal, yahut bunlara benzer şeyler alarak yüzlerini, gözlerini gizliyorlar; yanlarından geçen erkeklere arkalarını çeviriyor, yahut yere otururak, yumuluyorlar. Bunun manası ve medlulü nedir? Medeni bir millet anası, bir millet kızı için bu garip şekil ve hareketler, bu vahşî durum nedir? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır ve derhal tashihi lazımdır."

Bundan sonra Büyük İnkılâpçı, aynı zemin üzerinde daha bazı mütalâalar ileri sürdü. Memlekette mevcut cemiyetlerin halkı uyarma ve aydınlatma ile ciddi surette ilgilenmelerini tavsiye etti. Milletle temastan aldığı zevk ve kuvvetten, hakkında gösterilen sevgi ve güveni iyi kullanmaya pek ziyade gayret sarf edeceğinden bahseyledi ve gayesinin milleti mesut, müreffeh ve medeniyet dünyasında vasıfları takdir edilmiş olgun bir topluluk halinde görmekten ibaret bulunduğunu tekrar ederek nutkuna son verdi.

* * *

Atatürk'ün nutkuna Taşköprü'nün Kurttepe köyü öğretmeni Sabri Bey cevap verdi ve bütün Kastamonu halkının, şimdiye kadar yapılan inkılâplarda, nasıl kendisinin yürüdüğü yoldan ve işaret ettiği noktadan yürüdü ise bundan sonra da, metanet ve süratle, aynı yoldan yürüyeceğini ve işaretlerine amade bulunduklarını ifade etti.

Atatürk bu sözlerden çok duygulanmıştı:

"Efendiler!" dedi, "gösterdiğiniz kıymetli uyanıklıktan çok mütehassis oldum, sesim müsait değil müsaade ederseniz bu nutka yalnız şu beyitle cevap vereyim: "Ölmez bu vatan farzı muhal ölse de, hatta- Çekmez kürenin sırtı bu tabutu cesimi""[128]

* * *

Atatürk arada Daday'ı da ziyaret etmiş, Belediye dairesinde, özet olarak şunları söylemişti:

"Daday'a geldiğimden dolayı çok memnunum, doğrusunu itiraf etmek lazım gelirse, arz edeyim ki, bu memnunluğun başlıca sebebi, Dadaylıları bana ve benim gibi buraları görmemiş olanlara tanıttıranlarını ne kadar yanlış tanıttırdıklarını anlamış olmaklığımdır. Sizi bize başka türlü anlattılar; 'buraları, cehil ve ta-

128 Beyit, rahmetli şair Mithat Cemal Kuntay'ındır.

assup içindedir' dediler. Şimdi görüyor ve parlak yüzlerinizden anlıyorum ki bunlar çok şuursuz ve yalancı insanlarmış; Ben sizden aldığım ilhamla, bugün onlardan nefret ediyorum. Benim bütün Kastamonu vilayetinde olduğu gibi, burada da gördüğüm hakikat budur. Zihniyetiniz yüksek, dimağlarınız nurla doludur. Böyle olmasa, bugün gördüğüm şeklin bir günde meydana gelmesine imkân olur muydu?

Arkadaşlar! Sizi bize öyle tanıtan, sizi temsil edenlerden bazılarıdır. Demek ki, onlar, sizin hakiki hayatınıza bigânedirler. Burada gördüklerimi Ankara'daki arkadaşlarıma anlatacağım ve aleyhinizde söylenecek sözlere karşı, sizi ve haklarınızı bizzat ben müdafaa edeceğim.

Arkadaşlar! Memleket sizin ve ordunuzun kahramanlığı ile kurtarılmış, refah ve saadet yoluna girmiştir. Bu yol üzerinde büyük bir emniyetle yürümek, hakikatleri tespit etmek için bundan sonra da çalışmak lazımdır. Gece, gündüz zaten çalışıyorsunuz, çalışınız! Hakiki çehrenizi cihana tanıtalım.

Arkadaşlar! Sizden ayrılırken büyük bir vicdanî haz içindeyim, bundan dolayı, size çok teşekkür ederim."

* * *

Atatürk 31 Ağustos 1925 günü Kastamonu'dan ayrıldı ve bir gece Çankırı'da kaldıktan sonra 1 Eylül 1925 günü Ankara'ya avdet etti.

Kastamonu'dan ayrılmadan evvel kendisini ilk defa olarak yerlilerden 10 hanım ziyaret etmişti.

Aziz hemşerilerini karşılamak için Ankaralılar, şehirden epeyce uzak yerlere kadar uzanıp yol boyunca dizilmişlerdi. İçlerinde şapka ve kasket giyenler de vardı; fakat hangi kıyafette olurlarsa olsunlar, aralarında Diyanet İşleri Reisi rahmetli Hoca Rıfat Efendi (Börekçi) de olmak üzere, hepsinin başları açıktı. Çok sevdikleri hemşerilerini başlarıyla selamlıyorlardı.

Rıfat Efendi, kendisini otomobiline alan Büyük Önder'den ayrılıncaya kadar, sarıklı fesini elinde tutmakta devam etti; bu suretle halka, yeni hareketi, tamamen tasvip etmekte olduğunu göstermiş oluyordu. Esasen Ankaralı olup daha evvel ora müftülüğünde bulunmuş olan ve halk tarafından çok sevilen Rıfat Efendi; büyük bir vatanperver, gayet uyanık, gerçekçi ve yenilikçi bir din adamıydı, Atatürk'e içten ve candan inanmıştı; ona Milli Mücadelenin başlangıcından itibaren, bütün teşebbüslerinde, taraftar olmuş ve Diyanet İşleri Reisi olduktan sonra da, dine ait tetkiklerini kolaylaştırmak ve derinleştirmek hususunda kıymetli yardımlarda bulunmuştu. Atatürk bu muhterem zata daima alaka, sevgi ve üstün saygı göstermiştir.

* * *

2 Eylül 1925 günü Cumhurreisinin başkanlığında toplanan İcra Vekilleri Heyeti üç kararname tanzim ve neşretmişti. Bunlara göre:

1– Bütün tekke ve zaviyelerle türbeler kapatılacaktır.

2– Din bilginleri kisvesi sayılan sarık ve cübbeyi Diyanet İşleri Reisi ile müftüler, hatip ve imamlar gibi vazifeli olanlardan başka hiç kimse giyemeyecektir.

3– Devlet memurlarının kıyafetleri, dünya yüzündeki medeni milletlerin müşterek ve umumi kıyafetlerinin aynı olacaktır. Her üç kararname, hemen o gün, tatbik mevkiine konulmuştu.

Atatürk Kastamonu'dan döndükten iki, üç hafta sonra tekrar uzunca bir seyahate çıktı ve İzmit, Bursa, Balıkesir, İzmir ve Konya ile yol üzerindeki kasabaları ziyaret etti.

Her yerde yüzleri açık kadın ve başları ya şapka ve kasketli, yahut açık erkek vatandaşlar tarafından hararetle karşılanıyordu. Halk arasında hemen hemen peçeli ve fesli kimse görülmüyordu.

Bursa'da Temen yerinde, şimdi Cumhuriyet Kasrı denilen köşkte misafir edilmişti. 28 Eylül 1925 Pazartesi günü; Belediye binası önünde toplanan çok kalabalık bir halk kitlesi, heyecanlı gösterilerle, başlarındaki fes ve kalpakları yırtmışlar, bulabilenler şapka giyerek, bulamayanlar da açık başla kasrın önüne gelmişlerdi.

Atatürk kapıyı açtırarak, görülmemiş bir coşkunluk içinde bulunan halkı bahçeye aldırdı. Kendisi de kasrın önüne çıktı ve Türk Ocağı mesul murahhası Dr. Nazifi Şerif Bey isminde bir gencin, O'nu biraz mübalağalı sözlerle öven ve Bursalıların şahsına karşı beslediği sevgi, hayranlık ve bağlılık duygularını belirten nutkuna şu mukabelede bulundu:

"Muhterem arkadaşlar! Sizi yekpare bir vicdan, yekpare bir kalp halinde karşımda görüyorum, bu kalbe bütün vicdanımla temas ediyorum; bu temas bana çok yüksek saadetler bahşediyor.

Arkadaşlar! Ben öteden beri muhterem Bursalıların yüksek kabiliyette olduğuna kani idim. Fakat maalesef üç, beş ahmak, kitlenin üstüne çıkmış, bu zekâ kabiliyetini örtmek istemişlerdi. Halbuki hakikatin örtülmek imkânı olmadığı bugünkü tezahüratla meydana çıkmıştır. Cümlenize tercüman olarak beyefendi biraderimizin söylediği sözlerden çok mütehassis ve minnettarım; bu samimiyete teşekkürlerimi takdim ederim. Bu pek coşkun duygulara, galeyan halinde bulunan gösterilere layık olduğu gibi, mukabelede bulunmaya, aşırı heyecanım, manidir. Yalnız sözlerime birkaç kelime daha ilave edeyim; arkadaşlar, bir zamanlar bu milletin başına fes giydirebilmek için Şeyhülislâmlar değiştirildi; fetvalar çıkarıldı; şükürler olsun, bugün milletimiz, böyle hasis, böyle manasız, böyle mantıksız va-

sıtalara ve bu gibi delâletlere ihtiyaç göstermiyor. Bizim delâletimize gelince o, hür kalbinizden aldığım ilhamdan başka bir şey değildir ve olamaz.

Muhterem Bursalılar! Samimiyetle, katiyetle ifade etmek isterim ki, hep beraber takip ettiğimiz yol doğrudur, isabetlidir, bu yol bizi saadete ulaştıracaktır; tereddüde mahal yoktur. Takip ettiğimiz yolun cidden isabetli olduğu, yine sizin hal ve şanınızla, yüksek hareketlerinizden bellidir; müessir sizsiniz.

Arkadaşlar! Takip ettiğimiz yol demek, içimizden herhangi birinin çizdiği herhangi bir hat değildir; bütün efkârın muhassalasının çizdiği şehrah demektir; onun için doğrudur ve isabetlidir. Memleketimizin her yerinde aynı duygular kendini göstermektedir; fakat bu duyguların fiilen izharı bugün ilk defa Bursa'da oluyor, bunu yapan sizlere ve tertip heyetine tebrik ve teşekkürlerimi takdim ederim."

* * *

Balıkesir'de Belediye dairesi önünde Reis Hayrettin Bey: "Ey Ulu Gazi hoş geldin, sefa geldin, yurdumuza saadetler getirdin" diye başlayan kısa bir nutuk verdi; "Huzurunda bütün hissim, feryat ettiği halde natıkam susuyor; seni tavsif etmeye lisanım kadir değildir; yalnız halkın bana yüklediği bir vazife vardır; kısır lisanımla ancak onu arz etmeye mecburum. Ulu Gazi! Seni çok seven Balıkesir halkı, senden şikâyetçidir; 'Gazimiz niçin yurdumuzu sık sık şenlendirmiyor, bu, insafa sığar mı?' diyorlar. Bununla beraber bugün mesrur, mesut ve dilşat olduk; halkın derin şükranlarını arz ederim" dedi.

Belediye reisinden sonra Galip Bey isminde genç bir doktor çok ateşli bir hitabede bulundu; Kurtuluş Savaşı'ndan, zaferden ve inkılâpların mana ve ehemmiyetinden, içli bir dille uzun uzun bahsetti ve bir ara Büyük Önder'e şöyle seslendi:

"Kahraman Müceddit! Şark yani Türkiye senelerden beri meskenet ve sefalet diyarı olarak tanınmıştı: bize doğru hayret ve istihza ile açılan gözler, uzun ve hayin kahkahalarla kapanırdı. Başımızda taşıdığımız zevk ve güzellikle hiç alakası olmayan kırmızı Yunan serpuşu, sonra ona zehirli bir yılan gibi sarılan bir cehalet timsali, istihza remzi gibi sırıtan acayip sarık, bizi senelerce en hain ve tahammül edilemez istihzalara maruz bıraktı. Fakat bir gün Türk zevki, Türk izzeti nefsi bu hakarete tahammül edemeyecek, bu gülünç mevkiden kurtulmak isteyecekti. İşte senin hakim ve kadir iraden bunu da yaptı; bizi bu hakir mevkiden kurtardı. Biz medeniyiz, fakat bu vakte kadar medeni bir kıyafete sahip değildik. Senin işaretin üzerine, medeni insanların iyi âdetlerini, kisvelerini de aldık ve alacağız da. Şimdi, başımızda, vicdanımız gibi, hür ve asude, her yeni fikri, her yeni şeyi yapmaya hazır bir haldeyiz. Durmadan yorulmadan yine koşacağız; yalnız, Büyük Kurtarıcı bize yol göster."

Genç doktor hitabesini bitirirken de dedi ki:

"Sen insana içtikçe içmek isteği veren ilham dolu ve mübarek bir kaynak gibisin, seni yalnız Türkler değil, bütün insanlık; hatırasının en aziz köşesinde, kıyamete kadar muhafaza edecek. Dünyada en çok sevilen, en çok yaşayan ruh sen olacaksın. Aradan yıllar geçecek, Türk'ün vatanının her tarafı birer mamure olacak ve Türk milleti en mesut insanlar sırasına girecek; artık Türk toprağı bir Avrupalıya yabancı bir memleket, garip bir diyar hissini vermeyecek; o, tıpkı kendi memleketinde, kendi memleketinin insanları arasında dolaşıyormuş gibi olacak. O vakit, mamur Türk şehirlerinde, mesut Türk çocukları takdir ve hayretten büyümüş gözlerle muallimlerinden, Mustafa Kemal tarihini dinleyecekler, nurlu ve hülyalı gecelerde müşfik ve bahtiyar Türk anaları, yavrularını, Mustafa Kemal ninnisiyle uyutacaklar. Sanatkârlar eserlerine O'nun yaratıcı ruhundan bir zerre sindirebilmek için saatlerce didinecekler, ressamın fırçası, ürpertiler içinde çırpınacak, şairin kalemi mebhut ve mütehayyir düşünecek, bestekârın nağmesi melûl ve hazin bir ifade alacak. İşte o vakit Türk vatanı, baştan başa bir cennet, bir gülistan olacaktır."

Bugün sevinç ve şükranla görüyoruz ki; bu genç hatibin yüksek ve derin inancı, her şeye rağmen, her gün biraz daha gerçekleşmekte, Türk millet ve vatanı Büyük Adam'ın açtığı yoldan engin hedefe doğru durmadan yürümekte ve yükselmektedir.

Atatürk bu hitabelere şu mukabelede bulundular:

"Muhterem ahali! Bugün buraya gelişim münasebetiyle tarafınızdan yapılan coşkun tezahürat karşısında hissettiğim saadet pek büyüktür. Belediye reisi beyefendinin, cümleniz adına söylediği samimi sözler, kalbimde, en heyecanlı duyguların doğmasına sebep olmuştur; bilhassa şikâyet olarak gösterilen arzu, büyük bir lütuf ve iltifattır; hassaten teşekkür ederim. Muhterem genç arkadaşımızın da çok kıymetli ve esaslı fikirleri kavrayan ve halkın milli duygu ve heyecanlarına açık surette tercüman olan hitabesini baştan nihayete kadar derin bir duygululuk içinde ve çok dikkatle dinledim. Memleket umumi efkârını, yalnız bana değil, bütün cihana ulaştıran beyanatından dolayı kendisini tebrik ederim.

Arkadaşlar! Türk milletini, şimdiye kadar taşıdığı püsküllü yadigârın medlulü gibi telâkki edenler, elbette çok aldanmışlardır. Gerçi milleti geriliğin, cehaletin nişanesi gibi telakki edilebilecek şekil ve kıyafette bırakarak, cihanın istihza ve istiskaline hedef olmasına göz yummakta mana yoktu. Bu gaflette bulunanların ve bütün milleti kendi gafletlerine tabi kılmak için hatıra gelen ve gelmeyen, manasız safsatalara dayananların hataları büyüktür; affedilecek gibi değildir. Fakat Türk milletini cahil olan ve cehlini gizlemek için muhitin zulme-

tini teminden başka çareleri olmayanlara kıyas ederek anlamamaya çalışanların da hatası daha az değildir.

Türk milleti, her gün yeniden yeniye ve çok dikkatli tetkik olunmaya değeri olan bir cevherdir. Bugün başları yüksekte, alınlarında hürriyet ve medeniyet parlayan Türk milletinin, onun kıymet ve ehemmiyetini görmek istemeyenlere, yakın bir atide, hakikati red ve inkâr edilemez bir tarzda itiraf ettireceğine asla şüphe edilmesin. Bütün cihan bilmelidir ki; Türk milleti, artık mazinin bin türlü kötülükleri eseri olarak, dimağında yer tutan pası tamamen silmiştir. Gözleri önünde, her gün, biraz daha biriktirilmek istenilen bulutları katiyen dağıtmıştır. Artık bütün manasıyla ve bütün çıplaklığıyla hakikati görüyor ve anlıyor. Bu milleti, bütün varlığıyla, temas ettiği hakikatten ayırmak, hakikate yürümekten alıkoymak imkân ve ihtimali kalmamıştır. Türk milletini, kendi nefsini bile anlamaktan meneden sebepler ve setler yok edilmiştir, yıkılmıştır ve mütemadiyen yok edilecek, yıkılacaktır. Herhalde millet, tuttuğu yolda süratle, şiddetle yürüyecek ve behemehal layık olduğu saadet ve selâmete kavuşacaktır.

Arkadaşlar! Huzurunuzda, milletin huzurunda iftihar vesilesi saydığım bir hakikati tekrar etmeden sözlerime son vermeyeceğim. Görüyorsunuz ki saffet, samimiyet ve katiyetle vuku bulmakta olan müşterek mesaimiz, derhal müspet ve feyizli sonuçlarını vermektedir. Adımlarını, attığımız medeniyet ve yenilik adımlarına uydurmak istemeyenler, ne kadar bedbahttırlar. Bu gibiler hâlâ milleti aldatabileceklerini umarlarsa, bu ümitleri kendilerinin hüsranından başka bir netice vermeyeceğine, şimdiden emin olabilirler. Biz, hep beraber, içtimai topluluğumuzun her gün yeni bir mesut kademeye daha yükseldiğini görmekle çok bahtiyarız. Yüksek liyakat ve istihkakınızı ispat eden efalinizden ve azminizden dolayı ey muhterem ahali, sizi ve bütün milleti tebrik ederim."

* * *

İzmir'de 11 Ekim 1925 gecesi şerefine tertip edilen muazzam bir fener alayıyla misafir bulunduğu bina önüne gelen, medeni kıyafetli İzmirlilerin sevgi gösterilerine karşı:

"Hanım ve bey arkadaşlarım!" dedi, "çok samimi, vecd halinde, fakat yekpare bir vicdan, bir kalp karşısında bulunduğumu hissetmekle bahtiyarım. Bu kadar nezih, bu kadar ince hislere malik olan siz ve millet, terakkiyatın en son basamağına, en yüksek mertebesine, tam başarı ile ulaşacağınızdan şüphe etmeyiniz. Ben sizin bugünkü halinizden ziyade istikbalde yaratacağınız büyüklükleri görüyorum ve bahtiyar oluyorum. Sizin gibi bir milletin âciz bir ferdi olduğumdan dolayı ne kadar mesut olduğumu düşünemezsiniz; kendimi tebrik ediyorum, çünkü size mensubum."

* * *

19 Ekim 1925 günü Konya'da muallimler birliği umumi merkezinde konuşan kadın ve erkek öğretmenlerin şahsına bağlılık ifade eden güzel hitabeleri üzerine verdiği nutukta da, büyük bir heyecan içinde şunları söyledi:

"Muhterem hanım ve beyefendiler! Evvelâ müsaade buyurunuz; kız muallim mektebi müdürü hanımefendiye sureti mahsusada teşekkür edeyim. Beni buraya davetlerinden, benim buraya gelmeme delâletlerinden dolayı. Bu vesileyle çok nurlu bir huzurun, çok feyizli dimağların karşısında bulunmakla mesudum, (Eliyle başka bir hanımı göstererek) muallim hanımefendiye teşekkür edeceğim ki benim güzide heyetinizle, zaten mevcut olan münasebet ve alakamı, hepinizin göğüslerinizde taşıdığınız rozetlerden birini bizzat göğsüme takmak suretiyle burada tespit ve ilana vesile vermiştir. Muallim Sabriye Hanım'ın hitabesini çok derin bir hassasiyetle dinledim; muallim ordusunun, nur ordusunun azim ve imanını ne kadar güzel tasvir ve izah buyurdular, kendilerini tebrik ederim. Beyanatı arasında, şahsıma ait, lütufkâr sözlere hassaten teşekkür ederim. Bu noktada her yerde söylediğim bir hakikati tekrar etmeme müsaadenizi rica ederim: Memleket ve millet hizmetlerinde öncü olmak isteyenlerin ilham kaynağı, milletin hakiki duygu ve emelleridir. Bizim zikre değer bir hareketimiz varsa, o da milletin duygu ve temayüllerine, varlığına temas etmekten ibarettir. Her türlü muvaffakiyetin, her nevi kuvvetin, kudretin hakiki kaynağı milletin kendisi olduğuna kanaatimiz tamdır. Şimdiye kadar bu hareket tarzında asla aldanmadık; bundan sonra da aynı surette harekete devam edeceğimize şüphe yoktur.

Muhterem arkadaşlar! Yürümekte olduğumuz teceddüt, tekâmül ve medeniyet yolunda sizlerden mürekkep bir nur ordusuna dayandıkça, behemehal muvaffak olacağımıza imanım katîdir. Şimdiye kadar olduğu gibi, birbirimize ve hep beraberce, milletin iradesine dayanarak yürümekte devam edeceğiz. Milletimizin aşmaya mecbur olduğu merhaleler büyüktür. Aşılması zaruri olan bu merhaleler herhalde aşılacak ve en nurlu hedeflere varılacaktır; onun için birbirimize vereceğimiz işaret şudur: İleri, daima ileri!"

* * *

Şapka her yerde umulmayan bir süratle taammüm ediyordu; öyle ki, memlekette mevcut stok, günden güne artan talebi karşılayamadığından piyasada bir ihtikâr konusu olmaya başlamış, bunun üzerine İstanbul Belediyesi narh koymak mecburiyetini duymuştu.

Diğer taraftan vaktiyle arâkıye (şeyh, derviş ve bazı hocaların giydikleri keçe serpuş) ile mevlevi külahı yapmakta olan dükkân ve küçük atelyeler –basit de olsa– şapka imaline girişmişlerdi.

Az zamanda hareketin başlangıç yeri olan Kastamonu'da şapka veya kasket giymeyen kimse kalmamıştı.

Kadınların kıyafeti de aynı süratle değişmekte idi; peçeler, çarşaflar atılıyor, hatta bazı hanımların "sarma baş" yerine şapka giydikleri görülüyordu.

Eşsiz İnkılâpçı, bu teşhisinde de yanılmamıştı; umumi manzara, kadın, erkek halkın –büyük çoğunluğu ile– medeni kıyafeti seve seve kabul ettiğini gösteriyordu.

Bu itibarla denilebilir ki; 25 Kasım 1925 Çarşamba günü –yani Kastamonu hareketinden aşağı yukarı üç ay sonra– Büyük Millet Meclisinde Konya Mebusu Refik Bey (Koraltan) tarafından vaki olan teklif üzerine, aşağıdaki kanun, kabul edildiği zaman mesele zaten kendi kendine halledilmiş bulunuyordu:

"1– Türkiye Büyük Millet Meclisi azasiyle idareyi umumiye ve hususiye ve mahalliye ve bilumum müessesata mensup memurlar ve müstahdemler, Türk milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giyme mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna münafi bir itiyadın devamını Hükümet meneder.

2– İşbu kanun neşri tarihinden itibaren yürürlüğe girer.

3– İşbu kanun Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından icra olunur."

Kanunun müzakeresi sırasında Bursa Mebusu Nureddin Paşa (Büyük *Nutuk*'ta kendisinden uzun uzadıya bahsedilen eski Birinci Ordu Komutanı) bu kanun lâyihasının esas Teşkilat Kanununa (Anayasa) muhalif olduğundan bahisle reddini isteyen bir takrir verdi ve kürsüde bu görüşünü müdafaa etti. Söz alan teklif sahibi Refik Bey ile Adliye Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt), Şükrü Kaya, İzmir Mebusu Necati (Eski Maarif Vekili) ve Giresun Mebusu Hakkı Tarık (Us) beyler, çok kuvvetli delillerle Nureddin Paşa'nın iddiasını çürüttüler.

Hakkı Tarık Us, özet olarak şunları söyledi:

"Arkadaşlarım, Nurettin Paşa'nın söylediklerinden bahsettiler; ben ise söylemediklerinden bahsedeceğim. Paşa, ne takririnde, ne de konuşmasında şapkanın leh ve aleyhinde bir kelime dahi söylemediler, yalnız kanun yapmak veya yapmamaktan bahsettiler. Bunu şapka aleyhinde söyleyecekleri olmadığına delil sayabiliriz. Anayasanın mal ve can masuniyetine ait maddesine işaret ettiler; kıyafeti tensik eden bir teklifi bir hukukçu sıfatıyla, Anayasaya mugayir bulmak mümkün değildir."

Bundan sonra kanun alkışlarla kabul edildi; yalnız Nurettin Paşa ile Ergani mebusu İhsan Bey kırmızı rey vermişti.

* * *

Burada şunu belirtmek isterim ki, Atatürk kadınların açılıp medeni kıyafete

girmeleri için kanuni bir mecburiyet konulmasına taraftar olmamıştır; filhakika çıkarılan kanunun umumi hükmüne göre memur olan hanımlara, dolayısıyla, böyle bir mecburiyet yüklenmekte ise de, istemeyenler için, istifa ederek bu yükten kurtulmak yolu da vardı ve açık bulunuyordu.

Atatürk, "Erkeklerin, kadına karşı duydukları sıkı ve şiddetli alaka; tamamen muhakeme ve şuur dışı bir histen doğmaktadır. Kadın yüzünden en yakın arkadaşların, hatta kardeşlerin ve baba ile oğulların birbirine can hasmı oldukları, öteden beri ve her gün, ibretle görülen olaylardandır. Bu itibarla, kadın ve kadın kıyafeti konusunda –velev bir azınlığa karşı olsun– zor kullanmak doğru değildir; iyi netice veremez" diyordu ve umumi kültürü yükseltmek, her fırsatta ikna edici ve mantıki telkinlerde bulunmak, açılanları korumak yoluyla ve bilhassa göreneğin kadınlar üzerindeki derin tesiriyle, az zamanda, bu konuda da hedefe erişmenin mümkün bulunduğuna inanıyordu.

Hiç unutmam; eski Afgan Kralı Amanullah Han, memleketimize yaptığı bir ziyaretten avdetinde, buradan aldığı ilhamla, yeniliklere doğru bazı teşebbüslere girişmiş, bu arada kadın kıyafeti hakkında da bir kanun çıkartmıştı. Bu hadiseyi Atatürk'e arz ettiğim zaman çok müteessir olmuş, "Eyvah adam gitti demektir; ben kendisine ısrarla bu mevzua girmemesini tavsiye etmiştim, çok yazık oldu" demişti ve biraz sonra Kralın taç ve tahtını terk ederek memleketinden kaçmaya mecbur olduğu görülmüştü.

* * *

Bundan sonra inkılâplar birbirini takip etmişti; yazımızdaki Arap harfleri bırakılarak yerine Latin harflerinden alınan yeni Türk alfabesi konulmuş, milletlerarası takvim, saat ve tatil günleriyle rakamlar kabul edilmiş, kadınlara medeni kanunla erkeklere eşit haklar verilmiş, nikâh ve talak usulleri değiştirilmiş, daha sonra kadınlara yalnız seçmek değil, mebus seçilmek hakkı da verilmişti.

Ayrıca Türk diline müstakil hüviyetini vermek ve Türk tarihi üzerinde tetkiklerde bulunmak üzere iki cemiyet kurulmuştu: Dil ve Tarih kurumları.

* * *

Yapılan devrimler bütün dünyada ve bilhassa Batı âleminde büyük ilgiyle karşılanmış, bunlar üzerinde makale ve kitap şeklinde sayısız yayınlar ve çoğu hakkımızda hayranlık ifade eden çeşitli yorumlar yapılmıştı. Bunlara misâl olarak *New York Times* gazetesinin başarılan işleri, büyük ve ihtiyatlı bir dikkat ile enine, boyuna inceledikten sonra 1930 senesi Ocak ayında neşrettiği bir makaleden bazı satırları ve memleketimizde yaptığı bir gezi esnasında, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk tarafından, hususi surette kabul edilerek kendisi ile siyasal, sosyal ve kültürel meseleler üzerinde uzun uzadıya konuşmak fırsatını bul-

muş olan büyük Fransız siyaset ve fikir adamı Mösyö Edouard Herriot'nun "Atatürk ve Kemalizm" hakkında yazdığı çok değerli bir yazıyı aşağıya alıyorum; inkılâp hareketlerinin başlangıç tarihinden beş, altı yıl hatta daha sonra yayınlanan bu yazıları, dış âlemin görüşlerine misal olarak seçmemin sebebi inkılâpları gayet iyi hülasa ederek, toptan bir tahlile tabi tutmuş olmalarıdır.

New York Times, makalesinde diyor ki:

> Asırlardan beri değişmeyen Şark, dünyanın en hızlı ve bir milletin bir batında yapabileceği en meraklı inkılâbı yapmıştır. Milli istiklalin kazanılması bu inkılâbın başlangıcı idi. Türkiye, teokrasinin pençelerinden kurtularak Türk milletini yürümekten alıkoyan bütün zincirleri kırıp atmış, son derecede büyük adımlarla ilerleyerek, eski Şark teokrasisinin bütün belirtilerinden, bir vebadan kurtulmak istermiş gibi, kendini kurtarmış, asri şekilleri, mümkün olan süratle almıştır. Tarihin hiçbir safhasında bu kadar muazzam bir inkılâbın benzeri gösterilemez. Daha evvel hiçbir memleket, eski kanunlarını bu kadar çabuk asrileştirememiş, hiçbir millet, Türk milleti gibi yeni bir alfabeyi öğrenmek üzere seferber edilmemiştir.
>
> İnkılâp memleketin maddi menbalarını da geliştirmek yolunda, dikkate değer bir terakki göstermiştir. Fakat onun, en hayret verici başarıları insani sahadadır. İnkılâbın kapitülasyonları kaldırmak, dini devletten ayırmak, Latin harflerini, Garbın ilim ve kanunlarını kabul etmek, kadınların hürriyetini ilan eylemek gibi içtimai ve ahlâki yeniliklerinden her biri tarihî bir kıymeti haizdir; bunların hepsi bir araya gelince, tarihte, misli görülmemiş bir olay teşkil etmektedir.
>
> Bu inkılâp, kuvvetli, devamlı bir milli hayat vücuda getirmek mecburiyetinde olan Türk milletini, Garp milletlerinden ayıran manialardan kurtarmıştır.

* * *

Mösyö Herriot, müdekkik ve muharrir bir vatandaşımız olan Alptekin'in Türkçe ve Fransızca olarak yayınladığı *Kemalizm*[129] adlı eserine önsöz şeklinde hazırladığı yazısına müellif hakkında birkaç övücü ve okşayıcı cümleyle başlıyor ve devam ediyordu:

> Müellif, Kemalist eseri belirtmek için Türk inkılâbını; insan ruhlarını ve müesseselerin mahiyetini değiştiren o cihanşümul hareketler arasına soku-

129 Kemalizm, bilindiği gibi Batı âlemi tarafından, Atatürk ideolojisine verilen isimdir. Alptekin'in eserinin Türkçesi 1936 yılında Cumhuriyet matbaasında kitap halinde basılmıştır.

yor. O inkılâbın, bu hareketler sırasına nasıl girdiğini ve bu hareketler arasında nasıl tekleştiğini gösteriyor. Dağ tepelerinde tutuşup ufku baştan başa aydınlatan ateşler gibi, gece karanlığında, Anadolu yaylasında parlayan bu yenileşmenin büyüklüğü ve kendine mahsus başkalığı, bu suretle belirmektedir. Bu parlak zemin üzerinde, İnkılâpçının, yurttaşları tarafından, beslenilen şükran ve bağlılık duygularının ifadesi olarak, kendisine 'Atatürk' yani milletin babası adı verilen Mustafa Kemal'in yüksek siluetinin şekillendiğini görüyoruz. Atatürk gibi milletiyle hal - hamur olan, onun için mücadele eden, onun için ıstırap çeken ve birçok engellere rağmen onu asil mukadderatının gerçekleşmesine doğru götüren bir Şef'e, tarihte pek az rastlanır. Birkaç senelik kısa bir müddet zarfında, vücuda gelen devrim çok azametlidir; bu Türk ihtilali, mantıklı bir plan intizamiyle devam ettirilmek gibi bir özellik gösteriyor. Bu ihtilalde ne beşeri ihtirasların coşması, ne maddî servetlerin harabisi, ne partilerin veya sınıfların kanlı kavgaları vardır; bu ihtilal, boğaziçinde, bir şafak gibi yükselmiş ve yapılmıştır. Türk inkılâbı bir ruh eseridir; onu idare eden şahsiyet, asri hayatın, siyasi ve sosyal meselelerin halli çaresini ancak ilimde bulabileceğini biliyor; milletleri sevk ve idare eden insanların, ahlâk yollarından ayrılmasının, vahim bir ihtiyatsızlık olduğunu da bilmez değildir. Bu eski kurmay subayı, bu vestonlu general, bize, Kant mektebinden bir filozof gibi görünüyor. Fakat, askerî terbiyenin ve muhariplik mesleğinin neticesi olarak, birtakım tabiye prensiplerini muhafaza etmiştir. Bir eserin kesin sonuç vermesi için, kitlenin düzenli elbirliğine, mutlaka ihtiyaç olduğu kanaatindedir. Demokrasinin ateşli müdafiidir. Millet için ve milletle beraber çalışır, ister ki vatandaşlarının gözleri önünde, onları 'Arzı mev'ud'a doğru götürecek o nur sütunu parıldasın. Bütün ruhlarda yaşama şevki ve yurdun geleceği hakkında bir iman uyandırmayı emel edinmiştir. Millet, yalnız yabancı siyasetin tesirlerinden değil, yüzyıllardan beri kendisine zorla yükletilen karmakarışık bir kültürden kurtulacaktır. Millet okumayı öğrenecektir; şu alfabe mücadelesi çok müessir bir manzaradır. Bütün aydınlar, Şef'in izinde yürüyerek ovaları ve dağları aşarak, kasabadan kasabaya, köyden köye dolaşıp, çocuklardan, ihtiyarlara varıncaya kadar herkese, bilginin yeni işaretlerini öğretiyorlar. O zaman senelerin, üzerindeki zarif Yunan ve Latin tasvirlerini silemediği o yıkık sütunların ve o cephe taşlarının yanı başında, kütüphaneleri ile müzeleriyle, genç halkevleri yükselebilecektir. Aynı zamanda dilin kendisi de, tarihin derin kaynağında yeniden yoğrulmuştur. Türk dili, İran ve Arabistan'ın kendisine aşıladığı bütün unsurlardan sıyrılmaktadır. Bundan sonra, bu dil, milli fikrin sade ve sadık bir ifadesi olacaktır; tarihşinaslar, tari-

hî vesikalar içinde çalışıyorlar, eski eserler o zamanları, çobanların ve savaşçıların pek çok defa alt, üst ettikleri topraktan, gerçek Türk medeniyetinin delili olan eserleri meydana çıkanyorlar. Bilginee tartışmalar; cetlerin, Garp medeniyetinin müşterek mirasçılığını teşkil etmek üzere, ortaya koyduğu şeyleri tespit ediyor; Türk milleti ani bir hamle ile o Garp medeniyetinin âdetlerine ve prensiplerine uyuveriyor. İstanbul'da Anadolu kıyısından Rumeli kıyısına ne kadar süratle geçilirse, Türk milleti aynı süratle, Garplılaşıyor; **mucize diyeceksiniz, hayır! İsteyerek, hesaplanarak yapılmış, mantıka dayanan ve millet aşkından ilham alan bir eser.**[130] Milleti yürütmek ve korumak için kadrolara ihtiyaç vardır. Her demokraside, mümtazlar meselesi, bahis konusudur; bu mümtazları, Atatürk bizzat yetiştirmiştir. Köşkünün salonlarında ve bahçelerinde, eski hakimlerin talebeleriyle müsahabe etmesi gibi, memurlarıyla, müzakere ediyor ve bu suretle vücuda getirdiği bir nevi siyasi ve sosyal bilgiler mektebinde umumun tasvibi ile, devlet akidesi ve idari nizamlar kuruluyor. Şefin canlı sözleri, kupkuru nizamlardan, daha öğretici kudreti haizdir. Esasen Büyük Şefi, yakından tanıyanlar, Onun bakışlarındaki kudreti, sözlerindeki doğruluk ve sağlamlığı, şahsındaki enerjiyi, bilgisinin genişliğini ve (uyulacak örnek) olmak hususundaki nüfuz ve tesirini bilirler. O cezbeder, ikna eder, itimat telkin eder ve bütün millet Onun peşinde yürür. Fransa'dan bizler, genç Türk Cumhuriyeti'nin büyümesini, sempati ile görüyoruz. Vaktiyle eski Türkiye'de padişahlar, sadrazamlar ve şeyhülislâmlar Türkiyesinde ananevi hususiyetler, sırtı kaftanlı adamlar kırmızı fesli insan kalabalıkları, feraceli ve yaşmaklı kadın hayalleri aramaya giderdik. Bugün biliyoruz ki, o masmavi, yahut güneşten bembeyaz denizin kenarında romancılarımızın vücudunu hayal ettikleri şeylerden eser bile yoktur.

Mahalli özellik meraklıları; mevlevi dervişlerine, selamlık törenlerine[131], harem ağalarına artık rastlayamazlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun, hilafetin ve saltanatın yıkıntıları üzerine demokratik ve laik bir Cumhuriyet, bir nizam ve terakki rejimi kurulmuştur.

* * *

Mösyö Herriot, uzun konuşmaları esnasında Atatürk'ten, kadınlara peçelerini nasıl attırdığını da sormuş, "Bu hususta tarafımızdan hiçbir zorlama yapılmış değildir; biz yalnız yüzlerini açacak hanımları koruyacağımızı ilan ettik, iş kendiliğinden yürüdü" cevabını almıştı.

130 Atatürk, aziz milleti ile beraber, kazandığı başarılara mucize denilmesine sinirlenirdi; mösyö Herriot bunu ne kadar güzel ve beliğ olarak ifade ediyor.

131 Padişahların Cuma namazı için camiye gidişinde yapılan tören.

Bir arkadaşım hikâye ettiydi; memleketine döndükten sonra "Türkiye ve Atatürk" hakkında birkaç konferans veren zarif adam, arkadaşımın hazır bulunduğu konferanslarından birinde bu konuşmayı şöyle nakletmiş:

"Atatürk'e sordum," demiş, "kadınlara peçelerini nasıl attırdınız? Cevap verdi. Biz bu işte hiçbir zorlama yapmadık. Sadece bir gün, güzel kadınlar yüzlerini açabilirler, dedik; ertesi gün bütün hanımlar peçelerini atmışlardı."

* * *

Burada Meşrutiyet devrindeki İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarından bazı dar düşünceli, haris ve insafsız şahısların, tekrar iş başına geçmek için, alışık oldukları komiteci usulleriyle giriştikleri gizli ve namertçe hareketleri kısaca anlatacağım. Ayrıca Cumhuriyet devrinin ilk muhalefet fırkası olan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, nasıl yine o şahısların teşvik ve tertibi ile kurulduğundan ve bu talihsiz fırkanın –resmî kurucularının şaşılacak gafletleri yüzünden– bütün kademelerine sızmış olan o kabil unsurlarla gerilik taraftarlarının, Şark isyancılarına ümit ve cesaret veren faaliyetlerinden bahsedeceğim.

Birinci Dünya Harbi sonunda, kendi kendini dağıtmış bulunan İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarının büyük çoğunluğu; gerek Meşrutiyet ve gerek Milli Mücadele ve Cumhuriyet devirlerinde memlekete canla, başla hizmet etmiş, dürüst, açık düşünceli, samimi ve fedakâr insanlardı. Şüphesiz bu idealist insanlar daima hürmetle anılacaklardır.

İşte bu güzide çoğunluktan ayırmak içindir ki; yukarda bahsettiğimiz 5-10 İttihatçıyı "İttihat ve Terakki Fırkası'nın haris, insafsız ve dar düşünceli elemanları" diye adlandırmış bulunuyoruz. Bunların bir kısmı açık ve medeni hareketlerden ve fikirler üzerinde tartışmalardan ziyade gizli tertipler, suikastler, her çeşit baskılarla iş görmeye, şahsi veya aralarında müşterek parti menfaatlerini daima genel memleket menfaatlerinin üstünde tutmaya alışmış komiteci zihniyetli kimselerdi. Bir kısmı da ya birtakım ham hayaller peşinde koşan idraki kıt veya nasıl ve hangi yoldan olursa olsun, tekrar iş başına geçmek hırsı ile yanıp tutuşan, gözleri dönmüş politikacılardı. Her iki kategori içinde bulunanlar, koca Osmanlı İmparatorluğu'nun sekiz, on yıl içinde dağılmasına mal olan çok ağır hatalarının, elemli sonuçlan ortada dururken, birtakım boş ve mantıksız sözlerle hâlâ memleketi kendilerinden başkalarının idare edemeyeceği iddiasındaydılar. Hatta Birinci Dünya Savaşı yenilgisini müteakip memleketi perişan bir halde bırakıp yurtdışına kaçan, bu zihniyetteki insanlar arasından; milletin, kendi başına öz toprağını ve egemenliğini kurtarmak için istilacılara karşı dayanmaya başladığını gördükleri andan itibaren memlekete dönüp tekrar iş başına geçmek için birtakım akılsızca faaliyetlere girişen ve böylece milli davaya hayli zararları dokunanlar da çıkmıştı.

Başlarında rahmetli Enver Paşa olmak üzere, Berlin, Moskova, Azerbaycan, Kafkasya ve Afganistan arasında mekik dokuyan ve o zamanki Sovyet liderleri, bilhassa Hariciye Komiseri Çiçerin ile sürekli temas halinde bulunan bu kimseler, ilkin "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" adıyla bir cemiyet kurmuşlar, akıllarınca, Asya'daki Müslüman milletleri ayaklandırarak bu suretle Anadolu'daki milli savaşı destekleyeceklerini ilan etmişlerdi.

Bundan umdukları sonucu alamayınca yine Enver Paşa ile arkadaşları Batum'da toplanmış ve "Türkiye Halk Şuraları Fırkası" adıyla bir fırka teşkil etmişlerdi.

Sonradan Enver Paşa bu fırkanın adını doğrudan doğruya "İttihat ve Terakki"ye çevirmişti.

Bundan sonra Anadolu'da bulunan veya dışardan sokulan adamları vasıtasıyla yurtiçinde de bu kabil gizli bir cemiyet kurmaya ve kandırdıkları şahıslara yemin ettirmek suretiyle kendilerine taraftar toplamaya yeltenmişlerdi. Bu cemiyetin maksadı, Enver Paşa'yı gizlice Trabzon'a çıkarmak, oradan Anadolu içerisine sokarak başa geçirmek idi. Fakat eski Bahriye Nazın Ahmet Cemal Paşa ile daha bazı itidal ve insaf sahibi kimselerin müdahaleleri, yurtiçinde alınan tedbirler ve Sakarya Zaferi'nin kazanılması gibi amiller karşısında teşebbüse geçilememişti. Elde edilen ve içlerinden ikisi aşağıya alınan vesikalarla aşağıda kısaca bahsedeceğimiz "Atatürk'e suikast" teşebbüsü üzerine kurulan İstiklal Mahkemeleri huzurunda vaki olan açık ifade ve itiraflar; bu kimselerin çok gafilane tertiplerini bütün çıplaklığıyla meydana çıkarmıştır.

VESİKA– 1

İstanbul polis müdürü ve son Beyrut valisi, rahmetli Azmi Bey tarafından, İttihat ve Terakki liderlerinden Küçük Talât Bey'e gönderilen 17 Kasım 1921 tarihli mektup:

> Aziz kardeşim; mektubunu memnuniyetle aldım; Batum'da faaliyet halinde olduğunuzu anlayarak tabiî mütehassis oldum; bunu zaten öğrenmiştim. Posta, mektubunuzla beraber, kongre mukarreratını ve Anadolu'ya yazılan mektup suretlerini de birlikte getirdi, bunları kemali dikkatle okuduk. Ben kongre mukarreratını münakaşa mevkiine koymak ve sizinle birçok şeyler konuşmak isterim. Bilmem mektubum bu hususdaki fikirlerimi ihtiva edebilecek mi? Bizim bütün gaye ve mesaimiz İslam ihtilalcileri teşkilatını tanzim ve tensik ve İslam âleminde mevcut olan muhtelif teşkilatı birleştirmeye çalışarak bunları daha nafi bir surette harekete getirmek idi. Ba-

na, öyle geliyor ki, şimdi Anadolu'yu kendine bırakmak ve düşmanı Sakarya'dan def eden Anadolu'nun kuvvetini ve ittihadını bozmamak için orasıyla meşgul olmamak lazımdır. Mustafa Kemal bizler için ne yaparsa yapsın ve elindeki bugünkü kuvveti, maskaraca aleyhimizde kullansın; muvakkaten bunu unutalım ve Anadolu'yu kendi mücadelesinde serbest bırakalım. Bizim Mustafa Kemal'e karşı yapacağımız her hareketten biçare Anadolu zarar görecek ve yine onun sinesinde bir yara daha açılacak. Mustafa Kemal ile hesap görecek zaman uzak değildir. Anadolu, Yunan gibi şenî bir düşmanla uğraşırken arkadan bir cephe de biz açmayalım. Anadolu'da taraftarımız ne kadar çok olursa olsun, vatanın menfaatleri namına bunlardan yine memleket adına istifade edilmek üzere biraz sonraya bırakalım. Anadolu'da taraftarımız görünenler arasında hakikati görenler mevcut olmakla beraber, şahsi bir hırstan dolayı istinat edecek diğer bir kuvvet aramak zilletinde bulunanlar da az değildir. Ben Anadolu'yu yakından gördüm. İdare namına yapılan mezalim, hâlâ kalbimi sızlatıyor. Bundan dolayı şimdiki Hükümetin en büyük düşmanıyım ve beni memlekete sokmamak cüretkârlığında bulunan bir Hükümetin amansız hasmıyım[132] fakat şimdi değil! Teşkilatımız, farzı muhal, bir şey yapmasa bile, ben şahsen mücadele edeceklerden biriyim; ancak zamanını bekleyelim. Bizim gayemiz vatanın selâmeti olunca, şahıslarımıza karşı yapılan edepsizlikten dolayı muvakkat bir zaman için susmak zaruretinde kalırız. Tekrar ediyorum; herhangi bir hareketimiz Anadolu kuvvetini azaltır ve Yunan muvaffakiyetlerini temin eder zannındayım. Bendenize kalırsa Berlin'de diğer bir kongre yapılarak, şimdiki duruma göre hal ve istikbaldeki faaliyetimiz için bir çalışma programı çizmek ve ona göre çalışmak çok faydalı olur. Evvelce Halk Şûraları Fırkası namı İttihat ve Terakki'ye çevrilmişti. Bu kere kongre mukarreratında bu iki adın karıştığını görüyoruz. Rusya'daki mezalim ve itisafatı işiten Anadolu halkı, Rusya'daki idareye benzeyen, her şeyden korkuyor; onun için yalnız İttihat ve Terakki adı kâfidir zannındayım.

* * *

Azmi Bey, zaferi müteakip yurda döndükten sonra mektubunda kendisi ile şahsen mücadeleden geri durmayacağını kesin olarak ifade ettiği Atatürk'e müracaat ederek, görüşmek ricasında bulunmuş ve bu ricası kabul buyurulmuştur.

132 Azmi Bey Milli Mücadele yıllarında biri Antalya'dan, diğeri de Kars'tan olmak üzere iki defa yurda girmek teşebbüsünde bulunmuş, her ikisinde de geri çevrilmişti. Bu sözleriyle ona işaret etmektedir.

Aşağıda anlatacağım İzmir suikast teşebbüsü üzerine tevkif edilip, Ankara İstiklal Mahkemesine verilenler arasında o da vardı. Yargılanması sırasında bu mülakattan bahsederken: "Beni lütfen kabul buyurdular, kendilerine karşı hürmetkârlıktan başka bir his taşımadığımı arz ederek beni af buyurmalarını istirham ettim; iltifat buyurdular. Birçok meseleler üzerinde konuştuk" demiştir.

Mahkeme Reisi, Küçük Talât Bey'e yazdığı mektupta, milli idare ve Atatürk aleyhinde kullandığı yersiz sözler hakkında şimdi ne düşündüğünü de sormuştur; buna cevap olarak: O zaman daimi bir ölüm tehlikesi karşısında büyük bir buhran geçirmekte olduğunu, aynı zamanda hitap ettiği şahısların her türlü muzır hareketlerine mani olmaya çalıştığını, o cümleleri bu gibi tesirler altında yazdığını, şimdi bunlardan dolayı utanç duyduğunu ifade eylemiş ve bilindiği gibi yargılama sonunda beraat etmiştir.

Sırası gelmişken burada bu zata ait olup Atatürk'ün eşsiz mertlik, nezaket ve hoşgörürlüğünü, bir kere daha belirten bir hatıramı kısaca anlatacağım; Azmi Bey av meraklısı idi ve beraatinden sonra bir müddet ticaret maksadıyla, Mersin'de oturmuştu. Avlanmak için bazen Silifke'ye kadar uzanıyor, bu arada Atatürk'ün o civardaki çiftliklerinin arazisine girdiği de oluyormuş. Geçen hadiseleri bilen çiftlik müdürü tereddüde düşmüş, benden "Çiftlik arazisine girmesine müsaade edeyim mi?" diye sormuştu. "Tabii" cevabını verdim; sonra keyfiyeti Atatürk'e de arz ettim, tasvip etti. "Fakat" dedi, "onun gelmesini beklemesinler, kendileri hatta yemeğe davet etsinler; her türlü yardım ve ikramda bulunsunlar. Müdüre o yolda talimat ver!"

Büyük İnsan'ın bu emrini, gözlerim yaşararak dinlemiş ve derhal yerine getirmiştim.

* * *

VESİKA– 2

Enver Paşa'nın, yine İttihat ve Terakki liderlerinden Dr. Nazım Bey'e yazdığı 17 Eylül 1919 tarihli mektup:

> Kardeşim Rüstem (Nazım Bey'in takma adı); dün Moskova'dan posta geldi. Fevzi Bey, 'belki resmîdir,' diye hep hususi mektupları da açmış, seninkiler de böyle geldi. Leffen gönderiyorum. Senden Tiflis'ten bir haber almadık; acaba yazdın da gönderemediler mi? Ne ise. İnşaallah, arızasız yoluna devam ediyorsun. Böylece de güzel güzel gelir, bu kâğıdımı alırsın. Biz, hâlâ, Batum'dayız, mamafih Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hacet yok. Böylece bu kış da muharebe var, harp devam edecek; bakalım Allah ne

gösterecek? Gözlerinden öper, sabırsızlıkla bekleriz. Oraya Bedri gelmiş ise, hemen Moskova merkezini ona terk et; gel veya diğer münasip bir arkadaş kalsın. Fakat malûm ya, Ciçerin ve saire ile görüşebilecek olmalı!

Ali (Enver)

* * *

Büyük milletimizin; Birinci Dünya Savaşı'nda katlandığı beşer takati üstündeki fedakârlıklara rağmen o gibilerin basiretsiz idaresi yüzünden düştüğü felaket çukuru içinde, kendini ve hakiki liderini bularak, dişi ile, tırnağı ile giriştiği ölüm - kalım mücadelesini Zafere ulaştırması ve öz yurdumuzda her bakımdan bağımsız bir devlet kurması gibi cihanın hayret ve takdirini celbeden eşsiz başarıları bile, bu zevattan sağ kalanları insafa getirmemişti.

Dahası var; Birinci Dünya Harbi mütarekesinden sonra işgal kuvvetleri tarafından birer suretle suçlandırılarak, yakalanıp Malta'ya sürülmüş olan vatandaşlar arasında bu gibiler de vardı. Milli Hükümet, ilgili devletler nezdinde yaptığı devamlı teşebbüsler neticesinde, diğerleriyle beraber, bunları da esaretten kurtarmış, serbest birer vatandaş olarak yurda dönmelerini sağlamıştı. Zaferden sonra da ilan eylediği umumi af ile tarihin o acı sahifelerini tamamen kapatmış, bunlardan hiç kimse hakkında en küçük bir takipte bulunmamıştır.

Fakat çok geçmeden esefle görüldü ki, milli idarenin bu mert ve cömertçe hoşgörürlüğü dahi bu şahısların vicdanları üzerinde müspet bir tesir yapmamıştır. Yurda döner dönmez buradaki arkadaşları ile birleşerek, kurtarılan memleketin mukadderatına tekrar el koymak hırsı ile ve alıştıkları komiteci usulleriyle, kurtarıcı idare aleyhinde, gizlice çalışmaya başlamışlardır.

* * *

İlkin umumi bir kongre, sonra, kendi kendilerine "İttihat ve Terakki Fırkası'nın sevk ve idare komitesi" adını verdikleri gizli bir heyet halinde, eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in evinde ve onun başkanlığı altında müteaddit gizli toplantılar yapmışlardır.

Kongreye Cavit ve komiteciliklerıyle meşhur eski İaşe Nazırı Kara Kemal, eski Maarif Nazırı Şükrü, eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat beylerin hazırladıkları bir listeye göre yine eski İttihatçılar davet edilmişti; fakat, davet edilenlerden birçoğu toplantıya gitmemişlerdir. Gidenlerin bir kısmı da müteşebbislerin el altından çalışarak İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırmak suretiyle veya herhangi başka bir yoldan mutlaka başa geçmek emelinde olduklarını sezmekte gecikmemişler, bu mahiyette bir çalışmayı hem siyasi ahlâk icaplarına, hem de memleketin yüksek menfaatlerine aykırı bulduklarından bir daha semtlerine uğramamışlardır.

* * *

Gizli Heyet; Cavit, Kara Kemal, Dr. Nazım, eski İzmir Valisi Rahmi, Şükrü, İsmail Canbolat beylerle, daha bir, iki arkadaşlarından mürekkep bulunuyordu. Bunlar gece, gündüz yaptıkları toplantılarda, hedeflerine varmak için, şöyle bir çalışma programı tespit etmişlerdi:

1– O zaman Birinci Büyük Millet Meclisi'nde mevcut bulunan iki Gruptaki İttihatçıları birleştirerek, eski arkadaşları İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in de tesirli yardımı ile gerek grupların idare heyetlerinde, gerek İcra Vekilleri Heyetinde nüfuzlu bir durum elde etmek.

(Ankara İstiklal Mahkemesi'nde, eski Mersin Mebusu, ikinci Gruptan, Çolak Selâhattin Bey ile yine aynı grubun ateşli azasından eski Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, Rauf Bey'in -Mecliste her iki grubu kullandığını, İkinci Grubun Kara Kemal ile temas etmesi ve anlaşması için mütemadiyen uğraştığını ve nihayet bu teması hazırladığını ifade etmişlerdir.)

2– Bu kabil olmadığı takdirde, İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırarak, yakında yapılacak olan Büyük Millet Meclisi İkinci Devre seçiminde şanslarını tecrübe etmek.

3– Bu düşüncelerini de gerçekleştiremezlerse, yeni seçimde, kendileri ile beraber eski İttihatçılardan emniyet ettikleri 15, 20 kişinin, şüpheyi davet etmeden, Halk Fırkası mebusu adayları listesine girmesini sağlamak.

Bu hususta da yine Rauf Bey'in yardımına güveniyorlardı ve şayet İttihat ve Terakki Fırkası'nı canladırabilir ve seçime o fırka adına girebilirlerse; seçim beyannamesi halinde ilan edilmek üzere, Halk Fırkası'nın 9 umdesine karşılık 9 maddeli aşağıdaki bir programı da hazırlamış bulunuyorlardı:

"1– İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar, radikal bir siyasi fırkadır, efradın siyasi hukuklarına teati eden hükümler ve kanunlar bu gayeye göre ıslah olunacaktır.

2– Hakimiyet ve saltanat, münhasıran milletindir.

3– Hükümet kuvvetlerinin tevhidine değil, tefrik ve tevziine taraftardır.

4– Teşrii kuvvet milletçe müntehap iki Meclisten terekküp etmelidir; mebusan intihabatı reyi an ile olmalıdır.

5– Teşrii kuvvetin terekküp edeceği iki heyet, sulhtan sonra bir Müessesan Meclisi halinde içtima ederek, memleketin esas teşkilatını tanzim maksadiyle bir Kanunu Esasi yapmalıdır.

6– Hükümet merkezi İstanbul şehridir.

7– İttihat ve Terakki Fırkası, harici düşman karşında bütün vatandaşlar arasında, kati bir ittihat teminini bir vatani vazife bilir; sulh meselesinde mem-

leketin mali, iktisadi, siyasi ve idari istiklalini teminden başka bir emeli yoktur.

8– İttihat ve Terakki Fırkası, her şeyden evvel memlekette muntazam ve asri bir devlet mekanizması vücuda getirmek lüzumuna kani bulunduğu cihetle, nazariyat ve hayalat peşinde dolaşmayarak, muntazam bir iş Hükümeti yapmak, efkârın teşehhütüne meydan verecek siyasi mücadelelerden içtinap etmek, memleketin bütün sınıflar ve fertleri arasında, vifak ve muhadenet hislerinin fiilen tesisine, garez ve ihtirasların teskinine çalışmak azmindedir.

9– Bu teşrîî devrede, İttihat ve Terakki bir taraftan memlekette muntazam bir idare teşkiline gayret sarf edeceği gibi kurtarılan vilayetlerin imarı ile melcesiz kalmış olan ahalinin iskânını da vazifelerin başında bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmayacaktır."

* * *

Birinci şekil üzerinde yaptıkları muhtelif teşebbüslerden başarılı bir sonuç alamamışlardır.

Vaktiyle, kendi kendini dağıtan İttihat ve Terakki Fırkası'nın tekrar kurulması yolundaki düşüncelerine gelince; bu fikrin bütün propaganda ve gayretlere, hatta *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey'in (Yalçın) bu hususdaki ateşli makalelerine rağmen, değil umumi efkâr, hatta eski İttihatçıların büyük çoğunluğu tarafından bile, hiç de iyi karşılanmadığını yakından görmüşlerdi.

Nihayet Büyük Millet Meclisi ikinci devre seçiminde teker teker müracaatlarla ve bunları besleyecek delâlet ve tavassutlarla, kendilerine mensup olan, yahut sonradan katılmaları muhakkak bulunanları, Halk Fırkası adayları arasında mebus seçtirmek, ondan sonra zaten muhalefete başlamış bulunan unsurlarla beraber, yepyeni bir nam altında bir muhalif fırka kurulmasını sağlamak şekli yani 3'üncü şekil üzerinde karar kılmışlardı. Böyle bir fırkanın, Halk Fırkası üyelerinden, kitle halinde, vaki olacak iltihaklarla, az zamanda, Mecliste çoğunluk kazanacağına inanıyorlardı.

* * *

Son teşebbüslerinde, bir dereceye kadar, başarı elde etmişlerdir. Taraftarları arasından mesela Şükrü ve Canpolat beyler gibi en ifratçı arkadaşlarını Meclise sokmaya ve diledikleri şartlar altında "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adıyla bir fırka kurmaya muvaffak olmuşlardı.

Aynı zamanda birtakım küçük ve şahsi sebeplerle Hükümet ve Halk Fırkası ileri gelenlerine muğber bulunduklarını bildikleri, şöhret sahibi komutanları, bu duygularından ve yine Rauf Bey'in aracılığından faydalanarak, Fırkanın başına geçmeye ikna etmişlerdir. Bu hareketlerinde, Meclisten ve halktan başka, orduya da nafiz olmak hülyasının yer tuttuğu muhakkaktır.

Gizli heyet azasından mebus olmayanlar, kendi eserleri olan bu Fırkaya girmemişler, ortaya çıkmayı hem maksat, hem de şahısları için mahzurlu görmüşlerdir. Aşağıda görüleceği veçhile bunların takip ettikleri plan şuydu:

Siyasi hayattan çekilmiş gibi görünerek, aynı ad altında canlandırılamayacağını anladıklan İttihat ve Terakki'yi; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın gölgesi altında ve gizli bir cemiyet halinde, teşkilatlandırmaya çalışmak ve bu zavallı fırkayı perde arkasından idare etmek.

* * *

1924 senesi Kasım ayının sonlarına doğru, (17 Kasım 1924) bir muhalefet fırkası halinde, iç politika alanına çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı resmen kuranların başında –bilindiği ve yukarda işaret edildiği gibi– General Kâzım Karabekir, General Ali Fuat (Cebesoy), eski Milli Müdafaa Vekili General Refet (Bele) ve kolordu kumandanlarından General Cafer Tayyar (Eğilmez) paşalarla eski Başvekil Rauf (Orbay) ve TBMM eski ikinci başkanı Dr. Adnan (Adıvar) beyler gibi, hiç şüphesiz, yurtsever ve o zamana kadar olan hizmetleriyle temayüz etmiş, hürmete layık kimseler vardı[133].

İlk anda Fırka; Büyük Millet Meclisi birinci devresinde İkinci Grup adı altında muhalefete başlamış veya ikinci devre Büyük Millet Meclisine Halk Fırkası adayı olarak yeni seçilmiş olup bu fırkadan birer birer ayrılmış olan 20 kadar mebus toplayabilmiş, sonradan bu sayı ancak 29-30'a kadar yükselmişti. Yani ümitleri hilâfına Büyük Millet Meclisinde çoğunluk elde etmekten çok uzak kalmıştı.

Fırkanın başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa, genel sekreterliğine de Ali Fuat Paşa seçilmişlerdi.

Fakat birbirini takip eden olaylar ve bu olaylar dolayısiyle yapılan derin incelemeler neticesinde ortaya çıkan gerçekler, bilhassa İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemelerinde vaki olan ifadeler ve ortaya atılan vesikalar, açıkça göstermiştir ki, fırka teşkilatına asıl hakim olanlar, hatta programı hazırlayanlar, onlar ve diğer başta bulunan zatlar değil, fırka azasından olan yahut türlü gizli ve kurnazca tertiplerle perde arkasından faaliyette bulunan, İttihat ve Terakki Fırkası'nın o haris ve insafsız elemanları idi.

Filhakika, İstiklal Mahkemelerindeki yargılamalar esnasında, hemen hemen bütün ilgililer, fırka programının, İttihat ve Terakki ricalinden Cavit ve Kara Kemal beylerin direktifi altında, sonradan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın idare heyetine de girmiş bulunan Şükrü ve İsmail Canpolat beyler tarafından hazırlandığını ve ilk inceleme ve tartışmasının İstanbul'da Cavit Bey'in evinde, kendi aralarında; sonra da Kara Kemal Bey'in Mesadet hanındaki yazıhanesinde, daha bir-

133 Fırkanın bu resmî liderleri tarafından nasıl kurulduğu aşağıda ayrıca hikâye edilecektir.

takım İttihatçılarla Meclisin birinci devresindeki İkinci Grup üyelerinden bazılarının katıldıkları toplantıda yapıldığını açıklamışlardı.

Ali Fuat Paşa'nın da o günlerde Kara Kemal'in yazıhanesine girip çıktığını gören ve ifade edenler olmuştur. Hakikaten o günlerde Ali Fuat Paşa –hatıratında da ifade ettiği gibi– tedavi bahanesiyle İstanbul'da bulunuyordu.

Diğer taraftan fırkanın başkanı Kâzım Karabekir Paşa mahkeme huzurunda **"Fırka kurulurken yalnız Hüseyin Rauf Bey'le temas ettiğini, programın müzakeresinde bulunmadığını, ayrılığın Rauf Bey'le, İsmet Paşa'nın arasının açılmasıyla başladığını"** ifade etmiştir.

Genel sekreter Ali Fuat Paşa da, yine mahkemede fırkaya nasıl girdiğini anlatırken, "Halk fırkasındaki arkadaşlarının diğer fırkaya geçip bir program hazırladıklarını, şahsi düşüncelerinin de programa uyduğunu görerek kendilerine katıldığını" fırka ileri gelenlerinden Refet ve Cafer Tayyar paşalar ise fırkaya programın tanziminden sonra girdiklerini söylemişler, bu suretle programın tespitinde rol ve söz sahibi olmadıklarını belirtmeye bilhassa itina göstermişlerdir.

Bütün bu ifadeler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın; resmî kurucularının değil, malûm İttihatçı zümresinin gizli hâkimiyeti altında kurulup yönetildiğini ve baş aracılığının Hüseyin Rauf Bey tarafından yapıldığını gösteren delillerdir.

Kaldı ki bunun –İstiklal Mahkemeleri tarafından elde edilen– vesikaları da vardır. İşte birkaçı:

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmen teşekkülünden birkaç gün sonra Kara Kemal Bey'in el yazısıyla Şükrü Bey'e gönderdiği mektup:

24 Kasım 1924

Pek muhterem beyim; masruf olan mesaii âlileri şayanı şükrandır.

Sürüklenmemek ihtiyatını elde tutarak çalışılmak üzere İsmail Bey'le (Canpolat) mudavelei efkâr edildi. Noktai nazarımızı zatı âlilerine izah edecektir. Hürmetlerimi takdim ederim.

* * *

Eski Hariciye Nazırı rahmetli Halil Bey'in (Menteş) Milas'tan Dr. Nazım Bey'e gönderdiği mektuptan parçalar (Bu mektup Nazım Bey'in kendisini Terakkiperver Fırkaya çekmek için yazdığı mektuba cevaptır):

27 Aralık 1924

Azizim Nazım Bey; mektubunu dikkatle okudum, Selâhattin de avdet edince, vaziyete dair, daha ziyade tenevvür ettim. Kim sebebiyet verirse

versin, şu sırada inkılâpçılar arasında ikiliği muzır bulurum. Çok katı bir inkılâp yapıldı. Birçok insanların hissiyatında, fikirlerinde, itikat ve menafiinde tahribat yapıldı. Hükümdarlık, efradın rekabetine arz edilerek en şedit ihtirasat körüklendi. Hülyaperver olmayalım. Bunun buhranı daha çok zaman devam edecektir. İnkılâpçıları öldüren en büyük tehlike henüz buhran devam ederken, inkılâpçılar arasına sokulacak Fraksiyon (Fraction) ihtirasıdır. Fransa'da ilk Cumhuriyeti öldüren de budur. Tarihte daha pek çok feci misalleri vardır. Fransa'da Cumhuriyet öldü; fakat Fransa baki kaldı. Çok korkanm ki bizde Cumhuriyet maazallah ölürse, vatan da beraber elden gider. Meşrutiyetten sonra dahili ve harici suikastlere karşı memleketi ve hürriyeti ancak tesanüt ve teyakkuzumuzla ayakta tutabildiğimizi unutmamalıyız. Ne demek istediğimi zannediyorum ki kâfi derecede izah edebildim.

* * *

Dr. Nazım Bey'in Şükrü Bey'e gönderdiği mektup:

Azizim Şükrü Bey; 6 Ocak 1925 (1341) tarihli uhuvvetnameni aldım; Rahmi Bey'in mağlubiyetiyle neticelenen intihap hepimizi müteessir etti[134]. Esbabı mağlûbiyetini bertafsil Sabit Beyefendi'ye yazdım, bundan ders alarak istikbal için ittihazı elzem tedbirler vardır. Bunların birincisini teşkilat, ikincisini de intihap kanununda yapılması elzem tadilât teşkil eder. Bu intihap kanunu kaldıkça Hükümet namzetlerine karşı galebe çalmak çok güç olacaktır. Karşımızdaki adamlar içinde İttihat ve Terakki teşkilatında bulunmuş, tecrübe görmüş birçok zevat vardır. **Senelerce Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e beslenen minnet duygusunun henüz tamamiyle zail olmamış tesirleri vardır.** Sonra bir de bu tevhidi kuva ve tevzini kuva meselesi vardır. Bu mesele gibi, bir de ittihatçılık meselesi vardır. Hâlâ birçok tanıdığım zevat, İttihat ve Terakki namına ortaya atılmayan bir taazzuva iştirak etmemekte musirdir. Milaslı Halil Bey biraderimiz tam intihap zamanında Terakkiperverlerin gazetelerle tenkidinde imsak gösteremedi. Halil Bey'in Milas'tan çektiği telgrafta itiraz ettiği nokta şüphesiz tevhidi kuva fikriydi. Bence Mayıs'ta inikat edecek kongrenizin katî kararları anlaşılmayınca esaslı bir teşkilat yapmak, kıymetli insanları teşkilatınıza raptetmek kolay olmayacaktır. **İzmir merkezi için, burada iken birlikte intihap ettiğimiz zatı bile çalıştırmak güç olacaktır.** Rahmi Bey'de eski heves kalmadı. Çabuk müteessir olan bu zatta inti-

134 Eski İzmir valisi rahmetli Rahmi Bey bir kısmî seçimde İzmir mebusluğuna adaylığını koymuş, kazanamamıştı.

haptan sonra küskünlük görüyorum. Bakalım tahriren vuku bulan teklifinize ne cevap verecektir. Rahmi Bey bu işe hevesle ve dört elle sarılmazsa mali hususatta da müşkülât çekilecektir. Fuat Paşa olsun, Rauf Bey olsun Rahmi Bey'in yakasını bırakmamalıdırlar. Ben de elimden geldiği kadar Rahmi Bey'i teşvikte tekâsül göstermeyeceğim. Lakin senin gibi benim de bu intihap neticesi üzerine Rahmi Bey nezdinde büyük bir kredim kalmadı; zaman şüphesiz Rahmi Bey'in teessüratım izale edecek, metanet ve cesaretini iade edecektir. Gözlerinizden öperim azizim.

* * *

Ayrıca Hüseyin Cahit Bey (Yalçın), Ankara istiklal Mahkemesi'nde kısmi seçimde kendisine Terakkiperver Fırka tarafından mebus namzetliği teklif edildiğini, **bu teklifin Mesadet Hanı'nda Kara Kemal Bey'in yazıhanesinde Kemal ve Sabit beyler (Sağıroğlu) tarafından yapıldığını ifade ettiği gibi, fırkanın İstanbul merkezindeki idare heyeti üyelerinin Kemal Bey tarafından seçilmiş olduğu da meydana çıkmıştı.**

* * *

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmen başına geçmiş bulunan zevat, Atatürk'ün hem şahsi dostları, hem de Milli Mücadelede en yakın mesai arkadaşları arasındaydılar.

Bilindiği gibi, Milli Mücadele hareketi, zafere ulaşıncaya kadar çok değişik, çok çetin ve zaman zaman en soğukkanlı insanın tahammülünü tüketecek kadar, elîm ve korkunç safhalardan geçmiştir ve bu yazılarda da görüldüğü gibi gerek Büyük Millet Meclisi'nde, gerek komutanlarla Başkomutan ve İcra Vekilleri arasında ekseriya pek sert münakaşa ve muhabereler cereyan etmiştir. Bu arada vazifelerinde başarısızlığa ve sinir zaafına uğrayan veya hatalara düşenler de olmuştur.

Bütün bu olaylar karşısında tükenmez bir ümit ve kuvvet kaynağı olarak yükselmekte devam eden Atatürk; sükûnetinden olduğu gibi, fıtrî mertlik ve nezaketinden de bir zerre bile kaybetmemiş, çalışma arkadaşlarına her durumda, sevgi ve saygı göstermiş; kendilerini daima samimiyet ve ciddiyetle dinlemiş, şahıslarını etraftan vakî olan hücumlara karşı müdafaa etmiş, bu yolda cidden beşer takati üstünde sabır göstermiş, gayretler sarf etmiştir.

* * *

Eski İcra Vekilleri Heyeti reisi Hüseyin Rauf Bey'in (Orbay) son zamanlarda, bu gerçeği hususi konuşmalarında:

"Rahmetli bana daima iyi muamele etmiş, bir kere bile gözünün üstünde kaşın var dahi dememiştir," sözleri ile ifade etmekte, hatta Ondan ayrılıp kendisini

yalnız bırakmakla büyük bir hata işlediklerini itiraf eylemekte bulunduğunu işitip durmaktayım.

Ayrıca, onun müstesna hoşgörürlüğünü, kanaat ve salâhiyetlere olan samimi hürmetini övmekte, misal olarak bazı hadiseleri hikâye etmekte imiş ki, bunlardan bazılarını ben de bir gün müşterek bir dostumuzun evinde kendilerinden dinlemiştim.

Rauf Bey o konuşmasında ilkin Atatürk'ün siyasi ve idari hayatta tahakkümden daima çekindiğini, refakatinde çalışanların fikir ve mutalâalarına her zaman kıymet vermiş olduğunu tekrar etmiş, sonra buna misal olarak şunları anlatmıştı:

"1921 senesinde Reji[135] başmüdürlüğünde bulunan Mithat Bey –ki sonradan uzun müddet Maraş mebusluğunda bulunmuş ve bir otomobil kazasında ölmüştür– bir satış işinde hazineyi beş bin lira kadar zarara sokmuş. Bu yüzden Maliye Vekili olan Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey'in (Ataç) teklifi ile vazifesinden azledilmiş. Aradan bir müddet geçtikten sonra yine o zaman Dahiliye Vekili bulunan rahmetli Fethi Bey (Okyar) bu zatın Bursa valiliğine tayinini İcra Vekilleri Heyetine teklif etmiş. Rauf Bey: "Birkaç ay evvel vazifesini kötüye kullandığından dolayı Reji başmüdürlüğünden azlettiğimiz bir memuru vali yapamayız" mütalâasında bulunmuş. Vekiller Heyeti o mütalâaya iştirak etmiş ve Dahiliye Vekilinin teklifi reddedilmiş. Birkaç gün sonra istasyondaki ikametgâhına Atatürk ile general Kâzım Özalp (Eski Büyük Millet Meclisi reisi) uğramış. Kendisini Çankaya'ya götürmek üzere otomobile almışlar. Yolda Kâzım Özalp, Atatürk'ün işareti üzerine, Mithat Bey'in bir valiliğe tayinini kendisinden rica etmiş ve bunu Atatürk'ün de arzu ettiğini ilave etmiş. Rauf Bey buna: "Atatürk'ün arzuları benim için emirdir ama o zatı vali yapamayız ve yapmamalıyız" cevabını vermiş.

Lozan Müzakereleri sırasında bir gün Atatürk'e bir mesele hakkında maruzatta bulunmak üzere Çankaya Köşkü'ne çıkmış, Atatürk'ün Fethi Bey'in evinde olduğunu öğrenmiş, oraya gitmiş. Girdiği odada Atatürk, Fethi Bey ve refikası ile Fethi Bey'in kayınpederi eski başkonsoloslardan İsmail Hakkı Bey ve Mareşal Fevzi Paşa (Çakmak) varmış. Maruzatını bitirdikten sonra Atatürk: "Bulgaristan'a elçi gönderilmesi işi ne oldu?" demiş. "Bulgaristanla mutabık kaldık. Yakında elçi göndereceğiz" cevabını vermiş. Atatürk'ün bu iş için münasip birini bulup bulmadıkları yolundaki sualine de, aramakta olduklarını söylemiş. Söz buraya gelince; Atatürk, Mecliste hazır bulunan Fethi Bey'in kayınpederini kastederek "İsmail Hakkı Bey'i göndermeyi muvafık bulmaz mısınız?" diye sormuş, "Hayır Paşam" demiş, "İsmail Hakkı Bey'i gönderemeyiz; başka birini bulacağım."

135 Vaktiyle tütün inhisarını işleten yabancı bir şirkete verilen ad.

Rauf Bey bunları anlattıktan sonra ilave etmişti: "Rahmetli her iki arzusu üzerine katiyen ısrar etmediği gibi bundan dolayı bana karşı en küçük bir kırgınlık eseri dahi göstermemiştir."

* * *

Milli Mücadele ve yeni Türkiye Devletinin kuruluşu sıralarında, durum icabı olarak bazı ordu ve kolordu komutanları aynı zamanda mebustular. Ali Fuat Paşa (Cebesoy) da bunlar gibi askeri rütbesini, ordu ile ilgisini muhafaza eden mebuslardandı. 1923 senesinde toplanan ikinci Büyük Millet Meclisi tarafından, hakikatte Meclisin fiili reisliği demek olan ikinci reisliğe seçilmiş bulunuyordu. Fakat, Cebesoy bundan memnun olmamıştı. Aynı senenin ekim ayının sonlarına doğru, bir gün Başkomutan Atatürk'e müracaatla politikadan hazetmediğini, hayatını askerliğe hasreylemek istediğini ileri sürerek bu hususta kendisine yardım etmesini rica etmişti. Bunun üzerine askerî rütbesi bir derece yükseltilerek merkezi Konya'da bulunan 2. Ordu Müfettişliğine tayin edilmişti. Cebesoy, Müfettişliğe tayinini müteakip Meclis 2. Reisliğinden istifa etmiş, fakat Konya'ya değil, İstanbul'a giderek Cumhuriyetin ilanına rastlayan günlerde, bir ay kadar orada kaldıktan sonra yine Ankara'ya gelmiştir.

Bu sırada, Atatürk, Milli Mücadele yıllarının dayanılmaz yorgunluk ve üzüntüleri neticesi olarak geçirdiği ağırca bir hastalığın nekahet devresinde bulunuyordu.

Cebesoy, hatıratında, bunlardan bahsettikten sonra, müfettişlik merkezine hareketinden evvel Atatürk'e yaptığı bir veda ziyaretini şöyle anlatıyor:

> Gazi Paşa'yı istasyondaki dairesinde ziyaret ettim.[136] Kendilerinden ayrılalı tam bir ay olmuştu. Geçirdiği kalp krizinin izleri, yüzünde görülüyordu. Daima pembe olan yüzünün rengi sararmıştı; nefes darlığı gibi haller hissediliyordu. Umumi bir zayıflık hali de vardı; bu, belki uzun bir perhizin verdiği zayıflıktandı. Bir ay evvel kendisini dinç ve sapasağlam bıraktığım Gazi'nin bu hali beni çok müteessir etti. Kapıdan girerken beni bekler gibiydi. Yavaş yavaş yerinden kalkarak boynuma sarıldı. Ben generallik üniformamla Başkomutan karşısında askerî vaziyetimi muhafaza ediyor, çok müteessir olduğum halimden anlaşılıyordu. Yanaklarımdan öptükten sonra, eliyle elimi tutarak kanapede yanında yer gösterdi. Oturduk, kısa bir sükûtu müteakip, söze başladı.
>
> 'Hastalığımdan çok müteessir olduğunu bana söylediler, teessürün el'an halinden anlaşılıyor.'

136 Atatürk Cumhurreisi olduktan sonra bir müddet her gün istasyondaki Hususi Kalem binasına geliyor ve üst kattaki salonda günlük işlerle meşgul oluyor, ziyaretler kabul ediyordu.

'Nasıl olmayayım, size ne kadar yakın olduğumu bilirsiniz.[137]'

'Pek iyi bilirim kardeşim; şimdi çok iyiyim. Fazla müteessir olmana sebep yok. Sana başımdan geçenleri bir bir anlatacak olursam şimdiki halimden çok memnun olacaksın. Hele birer kahve ve sigara içelim.'

Söz buraya gelince, Atatürk zile basıp, kahve ısmarlamış. Sonra nasıl hastalandığını, doktorların ne gibi tavsiyelerde bulunduklarını, sayın eşi Latife Hanımefendi'nin kendisini tam sıhhate kavuşturmak için ne büyük bir titizlikle çalıştığını anlatmış.

Cebesoy diyor ki:

Gaziyi heyecan ve dikkatle dinlerken, 'bundan sonra sıhhatine çok dikkat etmesi lazım gelecek, iyileştikten sonra acaba bunu yapabilecek mi? Memleket daha birçok seneler Gazi'siz kalamaz. Bu bakımdan sıhhatine çok itina etmelidir;' gibi düşüncelerin bende sonu gelmiyordu. Bu halim Gazi'nin dikkatinden kaçmadı. Bana; 'Paşa seni çok düşünceli görüyorum' dedi. Cevap verdim: 'Nasıl düşünceli olmayayım ki bir müddet sonra Latife Hanımefendi'nin dikkat ve ihtimamı ile afiyet bulacaksınız. Fakat hiçbir şey olmamış gibi krizden evvelki hayatınızdan hiçbir şey feda etmeyeceksiniz. Anlattığınıza göre geçirdiğiniz çok ehemmiyetli bir rahatsızlık... Allah korusun. Tekerrürü halinde tedavisi kolay olmaz. Çok gençsiniz tabiî ömrünüzün yansındasınız, kendinize dikkat edecek olursanız daha çok seneler yaşarsınız.'

Atatürk cevaben tavsiyelere tamamıyla riayet edeceğini ifade etmiş, arkasından da bazı latifelerde bulunmuş.

Cebesoy, hikâyesine şöyle devam ediyor:

Gazi; 'Seninle bu akşam bize gidelim. Latife, seni görürse çok memnun olacak' dedi. Memnunlukla, 'olur' cevabını verdim. Gazi bundan sonra Rauf Bey, İsmet Paşa hakkındaki fikrimi sordu. Şu cevabı verdim; 'siz hakem oldukça etrafınızdaki ihtilâflar çok devam edemez. Bu ihtilâfı başından sonuna kadar takip etmek için vakit bulmuştum. Bence Fırka Grubu bu ihtilâfa en iyi hal çaresini bulmuştur.'

Cebesoy'un ifadesine göre, bu mevzu üzerinde biraz daha konuşmuşlar. Sonra beraberce otomobile binerek Köşke çıkmışlar. Ziyaretinden pek memnun

137 Aşağıda arz edeceğim bazı olayları iyice kavramak için okurlarımın bu ifadeleri unutmamalarını dilerim.

olan Latife Hanım'la beraber üçü baş başa yemek yemişler. Gece saat 11.30'a kadar pek samimi görüşmelerde bulunmuşlar. Ayrılırken Atatürk, "Konya'ya ne vakit gideceksiniz?" diye sormuş. "Ne vakit emrederseniz" cevabını verince de **"beni yalnız bırakma, tekrar görüşelim"** demiş.

Cebesoy, hikâyesini; "Gazinin bana karşı muhabbet ve samimiyetini bir kere daha teyit eden bu sözleri üzerine kendisine veda ettim" diyerek bitiriyor.[138]

* * *

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmî liderlerinin, Halk Fırkası'ndan ayrılmaları hadisesi, Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuat Paşa'nın, kendi arzuları üzerine, tayin edilmiş oldukları ordu müfettişliklerinden istifa ederek Büyük Millet Meclisi'ne dönmeleri ile başlar.

Kâzım Karabekir Paşa Erkânıharbiyei Umumiye (Genelkurmay) reisliğine gönderdiği istifa mektubunda bir yıllık müfettişliği zamanında verdiği raporlarla lâyihaların nazarı dikkate alınmadığından, bundan dolayı müteessir olduğundan ve Meclisteki mebusluk vazifesine döneceğinden bahsetmektedir. **Fakat 15, 20 gün sonra meydana gelen vakalar, bu sebeplerin, yeni bir fırka kurmak üzere Meclise dönmek için uydurulmuş, ciddiyetten arî şeyler olduğunu göstermiştir.**

* * *

Atatürk, *Nutuk*'ta bu olaya şöyle temas ediyor:

> 1924 senesi Ekim ayının 26'ıncı günü, geç vakit, Birinci Ordu Müfettişinin vazifesinden istifa ettiğinden haberdar edildim.

(*Nutuk*'ta buraya istifanamenin bir sureti konulmuştur.)

> Bu istifanamenin altında, renkli kalemle şunlar yazılıdır: 'İstifaya muvafakat etmediğimi bildirdim. Fikrinde ısrar etti. Yarın vazifei teşriiyesine avdet edeceğini bildirdi.' Bu satırların altında imza yoktur. Fakat Erkânıharbiyei Umumiye Reisi tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Satırların altında da kırmızı mürekkeple şu notlar var: 'Verilen rapor ve lâyihaların hepsini göreyim. Bunların hangi mevaddı hakkında neler yapılmış ve hangi mevaddı yapılmamış; onları da dosyaları ile göreyim...' Notların altındaki tarih 28 Ekim'dir. Kâzım Karabekir Paşa'nın raporları ve lâyihaları Erkânıharbiye'de ait olduğu şubelerce tetkik olunmuş, muhteviyatından kabule şayan ve tatbiki kabil olanlar nazarı dikkate alınmış ve tatbik edilmişti. Ancak, tatbiki, Devletin gücü haricinde bulunan veya ilmî kıymeti haiz olmayıp hayalî ve indî olan teklifleri tabiî nazarı dikkate alınmamıştı. Kâzım

138 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasî Hatıralar* C. II, (İstanbul 1960), s. 56-59.

Karabekir Paşa'ya raporlar ve lâyihalar verdiğinden dolayı bir takdirname de verilmeye lüzum görülmemişti. 30 Ekim günü de İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa'nın Konya'dan geldiğini bildirdiler. Kendisini akşam yemeğine Çankaya'ya davet ettim. Geç vakte kadar beklediğim halde gelmedi. Kendisini aratırken öğrendim ki, Fuat Paşa, Ankara'ya muvasalatında Rauf Bey tarafından istasyonda karşılanmış; Milli Müdafaa Vekâleti'ne ve bazı arkadaşlarla kısa temaslardan sonra Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine gitmiş; bir müddet Fevzi Paşa ile mülakatta bulunmuş; çıkarken Fevzi Paşa'nın yaverine şu kâğıdı bırakmış: [Burada Ali Fuat Paşa'nın mebusluk vazifesine döneceğinden bahsile İkinci Ordu Müfettişliğinden istifa ettiğine dair olan mektubu aynen yazılıdır.] Mebusluktan istifa ettiğini, Meclis Reisliğine bildirmiş olan Refet Paşa'nın da istifanamesinin Rauf Bey tarafından geri aldırıldığını öğrenmiştim. Dumlupınar merasimini müteakip Bursa ve Karadeniz sahilleri ile Erzurum havalisinde devam eden bir buçuk aylık bir seyahatten sonra Ekim'in 18'inci günü Ankara'ya dönmüştüm. Birçok mebus arkadaşlar vs tarafından karşılanmıştım. Bu arada Ankara'da bulunan Rauf ve Dr. Adnan beyleri görmemiştim. Halbuki, izhan iğbirar gibi telâkkisi pek mümkün olan bu hareketlerine intizar etmiyordum.

Bir komplo karşısında bulunduğumuzda bir saniye dahi tereddüt etmedim.

Atatürk, bu hususdaki müspet delilleri de izah ettikten sonra şu cidden acı hakikati ifade ediyor.

Hakkâri mıntıkasında, ordumuzla Nesturi tedibatı yapmakta olduğumuz bir sırada İngiltere dahi Hükümete bir ültimatom verdi. Meclisi fevkalâde bir içtimaa davet ettim. İngiltere'nin ültimatomuna, malûm olduğu veçhile cevap verdik. Harp ihtimalini göze aldık. İşte bahsettiğimiz zevat, bu müşkül anda bir ecnebi devletin bize hücum edebileceği zamanda, kendilerinin de bize taarruz ve hücum ederek hedeflerine kolaylıkla erişebileceklerini tahayyül ettiler. Muharebeye hazır ve amade bulundurmaya mecbur bulundukları ordularını başsız bırakıp vaktiyle hazetmediklerini ifade eyledikleri politika sahasına şitap ettiler.[139]

* * *

139 *Nutuk*, C. II, (İstanbul 1934), s. 304-306.

Atatürk, o gece, Müşir Fevzi (Çakmak) da dahil olmak üzere mebus olan bütün komutanlara mebusluktan istifa etmelerini teklif etmiş ve 3. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa'dan madası bu teklifi kabul ederek derhal icabını yapmışlardır.

Cevat Paşa da Ankara'ya gelip Atatürk'le görüştükten sonra vaziyeti anlamış ve mebusluktan istifa etmişti.

Ben o gece Köşkte vazifeli olarak bulunmuş, Atatürk'ün komutanlarla yaptığı şifreli muhaberatı idare etmiştim. Büyük Adam'ın, hiç beklemediği bu durum karşısındaki üzüntülü hali hâlâ gözlerimin önündedir.

* * *

Ali Fuat Cebesoy ise Atatürk'ün Büyük Nutkundan otuz sene sonra ve ilgililerden hepsi hayattan çekilmiş olduğu bir zamanda, Ordu Müfettişliğinden niçin ve nasıl ayrılmış olduğunu şöyle izah ediyor: Konya'dan, bir buçuk ay müddetle tebdili hava raporu alarak ayrılmış, bu müddeti İstanbul'da geçirmiş, tedavi olmuş. İyileştikten sonra Ankara'ya gelip Erzincan Mebusu Saffet Bey'e[140] misafir olmuş. Aynı gün öğleden sonra Mareşal Fevzi Çakmak'ı ziyaret etmiş. İlkin askerî meseleler üzerinde konuşmuşlar. Sonra kendisi mevzuu değiştirerek Mareşal'e:

"Mesaisinden memnun kaldığınızı birçok vesilelerle izhar buyurduğunuz Ali Fuat'tan Hükümet ve Milli Müdafaa şüphe ediyor, muhaberatını kontrol ettiriyor, son zamanlarda kimlerle münasebette bulunduğunu araştırıyor" demiş; Mareşal evvela buna hayret etmiş, ayağa kalkarak:

"Yeni Türk Cumhuriyetinin temellerinden biri olan sizden Hükümet nasıl şüphe edebilir?" diye bağırmış. Cevap olarak; takip edildiğini duyduğu vakit kendisinin de buna inanmadığını, fakat maiyetinde ve etrafındaki bazı sadık arkadaşlarının bunu delilleriyle ispat ettiklerini, şüphe altında ordu müfettişliği yapamayacağına göre süratle müdahale ederek bu şüphenin üzerinden kaldırılması gerektiğini, aksi halde müfettişlikten istifa ve Büyük Millet Meclisi'ndeki teşrîî vazifesine avdet edeceğini, Mecliste, kimlerin ne hakla kendisinden şüphe ettiklerini ve Cumhuriyetin daha ilk senesinde kimlerin idaremizi ifsat ettiklerini bulmaya çalışacağını söylemiş.

İlk heyecanını muhafaza edemeyen Mareşal bu sefer tavrını değiştirmiş: "Bu hususta kimi muhatap tutabilirim, kim bana bu yapılan şeyleri itiraf eder ve nasıl bir teminat verir, ben bu anlattıklarınızda bir zühul olacağı kanaatini muhafaza etmek istiyorum," demiş. Buna karşılık Cebesoy, söylediklerinin doğruluğuna kani olduğunu tekrar etmiş. Nihayet Mareşal de kendisine hak vermiş. Bunun üzerine Mareşal'a:

140 Halk Partisi genel sekreterliğinde, Maarif Vekilliğinde ve Berlin büyükelçiliğinde bulunmuş olan rahmetli Saffet Arıkan.

"Şu halde istifamı münasip görüyorsunuz. Muameleye koymazdan önce bir kere Reisicumhurla ve Başvekille bu mesele hakkında görüşemez misiniz?" diye sormuş. Mareşal'den: "Onlar istifanızın muameleye konulmamasını isteyecekler, siz de ısrar edeceksiniz," cevabını alınca: "Yanılmıyorsam siz de istifamı vermekten başka bir çare görmüyorsunuz?" demiş. Buna da: "Evet" cevabını vermiş, ayrılmışlar. Mareşal'in yanından çıktıktan sonra yaver odasına girmiş, istifanamesini orada yazmış, aynı zamanda bunun bir suretini bir tezkere ile Milli Müdafaa Vekâleti'ne göndermiş. Vekâlete yazdığı tezkerede istifasının Mareşal ile yaptığı müzakere neticesinde vaki olduğunu bildirmiş ve istifasının Mareşal tarafından kabul edildiğini ilave ederek bu suretle işi perçinlemiş. Oradan doğruca misafir olduğu eve gelmiş...

Cebesoy, bunları anlattıktan sonra diyor ki:

> Çok müteessirdim; misafir olduğum evde yemek pişirilmiyordu; lokantaya çıkmak mecburiyetindeydim. Çıkacağım sırada Saffet Bey geldi. Onun da, benim de çok zamanımız yoktu. Bana dönerek dedi ki; 'Niçin Gazi'yi görmeden istifanı verdin, bu akşam ne yapacaksın?' Cevap verdim; 'Bu hal ile ne yapabilirim, yemekten sonra derhal eve döneceğim.' Hakikaten böyle olmuştu. Ertesi gün bana anlattıklarına göre;
>
> Gazi, beni birkaç defalar aratmış, bulduramamış. Gazi'nin beni arattırıp da bulduramaması muhakkak etrafından bazı kimselerin suiniyetinden başka bir şeye hamlolunamazdı; çünkü bütün geceyi herkesin malûmu olduğu üzere Umumi Kâtip Saffet Bey'in evinde geçirmiş olan bir kimsenin, o tarihlerde, buldurulamaması, en az suiniyetten başka bir şeyle tefsir edilemezdi.[141]

* * *

Her şeyden evvel bir noktayı belirtmeliyim; misafir davet işini, öteden beri, vazifeleri icabı yaverler yapardı. O gece, Ali Fuat Paşa'yı arayan da yine onlardan biriydi. Bu genç asker arkadaşlardan herhangi birinin; Başkomutanın, hem de Atatürk gibi bir Başkomutanın emri hilâfına, iyi veya kötü niyet sahibi, başka bir şahsın arzusuna hizmet edebileceğine nasıl ihtimal verilebilir?

Kaldı ki; ertesi gün arandığını öğrenmiş olan Ali Fuat Paşa'nın derhal Köşke giderek, kendisine **"Muhabbet ve samimiyetini her vesile ile teyid edegelmiş"** ve Konya'ya giderken; **"Beni yalnız bırakma"** ricasında bulunmuş olan çocukluk ve mektep arkadaşıyla görüşmeye şitap etmesi icap etmez miydi?

141 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, C II (İstanbul 1960), s. 102-103.

Esasen Ankara'ya gelir gelmez, herkesten evvel o kadar muhabbetine mazhar olduğu yakın arkadaşını ziyarete teşebbüs etmesi, bütün kuşku ve şikâyetlerini O'na bildirmesi en tabiî hareket olmaz mıydı?

Hükümetten şikâyetçi idi, aynı zamanda parti mebusu idi. Bu itibarla da kendisi için başvurulacak en yetkili makam, Devlet ve Parti Başkanlığı değil miydi?

Ne gariptir ki hatıratın bu kısmında, hem de "Niçin Gaziyi görmedim?" başlığını taşıdığı halde bu suallere cevap olabilecek bir kelimeye rastlamadım. Hatta Saffet Arıkan'ın bu yoldaki sualine ne cevap verdiğini de yazmış değildir.

Cebesoy hakikaten takip edilmiş midir? Bilmiyorum. Dairemize, ilgili makamlardan gelen raporlarda, hiçbir zaman kendisinden ve böyle bir takipten bahsedilmiş değildir.

Bu konuda yalnız şunları söyleyebilirim; Atatürk öteden beri orduyu politikadan uzaklaştırmak ve daima uzak tutmak fikrindeydi. Meşrutiyet ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'te toplanan ilk kongresinde bunu temin etmek için nasıl uğraştığı, ne kadar gayret sarf ettiği bilinmektedir.

Böyle olduğu halde Milli Mücadele esnasında bazı komutanların politika hayatına karışmalarını, olağanüstü durumun bir zarurî icabı olarak kabul etmişti.

Fakat şimdi o durum sona ermişti; Milli Mücadele başarıya ulaşmış, müstakil Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Binaenaleyh orduyu tekrar politika dışına çıkarmak için teşebbüse geçmek, bu yolda tedbirler almak lazımdı ve Atatürk, bu lüzum üzerinde önemle durmaya başlamıştı.

Diğer taraftan maksat ve hedefleri, yukarda izah edilmiş bulunan, komiteci zümrenin ordu üzerinde müessir olmaya çalıştığı da öğrenilmişti. Bu itibarla mesul Hükümetin tabiî ve umumi olarak komutanların temaslarını göz önünde bulundurmak zaruretini duymuş olması ihtimal dahilindedir.

Şunu da ilave etmeliyim ki şayet mesul makamlarca böyle bir karar verilmiş ve tatbik edilmiş ise, müteakip olaylar karşısında bunu, isabetli bir ihtiyat tedbiri, olarak kabul etmemeye imkân yoktur.

* * *

Ordu Müfettişliğinden ayrılır ve karşı bir fırkaya girerken Ali Fuat Cebesoy, niçin Atatürk'le görüşmemiştir? Çünkü görüşmek işine gelmezdi de ondan! Ve çünkü Ankara'ya kararlı olarak gelmişti; önce ordu müfettişliğinden istifa edip Meclise gelecek, arkasından Halk Fırkası'ndan da ayrılarak İstanbul'da malûmatı altında, malûm şahıslar tarafından hazırlanmış olan muhalif fırkada mühim bir vazife alacaktı. Bu teşebbüsten şahsı için çok şeyler umuyordu.

Atatürk ile yüz yüze gelir ve konuşursa gerek ordudan, gerek Halk Fırkası'ndan, kısacası Onun safından ayrılmak için ileri sürmeyi tasarladığı, eski tabir-

le "Sümmet tedarik" sebep ve mazeretlerin, Atatürk'ün üstün mantığı karşısında, bir an içinde eriyeceğini pekala bilirdi.

Cebesoy'un hatıralarında mevcut olan aşağıdaki satırlar gerçek durumu ne kadar açık aydınlatmaktadır:

> Bir seneden fazla beraber çalıştığım silah arkadaşlarına veda ettikten sonra 10 Kasım'da Ankara'ya döndüm[142]. Büyük Millet Meclisi15 Kasım'a kadar kapalıydı. Bu boş zamanımda ilk işim, ağırca hastalanmış olan Rauf Bey'i İstasyon civarındaki evinde ziyaret etmek oldu. Rauf Bey, yüksek hararetin tesiri altında zayıf ve yorgun düşmüştü. Fazla konuşamadık, yalnız o bana Halk Fırkası'ndan istifa ettiğini, evvelce mutabık kaldığımız prensipler dahilinde bir fırkanın teşekkül etmesine taraftar olduğunu, arkadaşların beni beklediklerini söyledi[143]. Rauf Bey 12 Kasım'da İstanbul'a hareket etti.
>
> Ondan sonra Etlik bağlarında oturan Kâzım Karabekir Paşa'nın evine gittim; onunla konuşmalarımız uzun sürdü.
>
> Kâzım Karabekir Paşa Ankara'da olup bitenleri Meclis dışından takip etmiş, yeni fırkanın kurulması hususunda Rauf Bey ve diğer arkadaşlarla tamamiyle mutabık kalmıştı. Meclise iltihak ettiği zaman istifasını vererek yeni fırkaya geçecekti.
>
> Bundan sonra Mecliste ve vilayet konağının arkasında eski telgrafhane civarında oldukça büyük bir evde toplanan arkadaşlarla temas ettim. Mevcutları yirmiyi bulmuştu. Aralarında Refet ve Erzurum Mebusu Rüştü paşalarla; Dr. Adnan, İsmail Canpolat, Faik, Sabit, Halis Turgut, Zeki, Feridun Fikri ve Halit beyler gibi Halk Fırkası'nın en güzide azası vardı. Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar paşalarla; Hüseyin Rauf ve Bekir Sami beyler gibi çok kıymetli arkadaşlarımız henüz Meclise gelememişlerdi. Arkadaşlarımla beraber fırkanın programını ve nizamnamesini bir an evvel tamamlayarak beyannamesini Hükümete vermek ve fırkayı resmen açmak istemiştik.

(Halbuki Cebesoy yukarıda yazdığımız gibi İzmir İstiklal Mahkemesi'nde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na nasıl girdiğini anlatırken: Halk Fırkası'ndaki arkadaşlarının karşı fırkaya geçip bir program hazırladıklarını ve şahsi düşüncelerinin de bu programa uyduğunu görerek kendilerine katıldığını ifade etmişti; yukarıdaki ifadesi buna uymamaktadır.)

142 Cebesoy istifa ettiği Ordu Müfettişliği vazifesini halefine devretmek mecburiyeti ile birkaç gün için gittiği Konya'dan dönüyordu.

143 Filhakika o günlerde, Rauf Bey aşağıda izah edeceğimiz şekilde Halk Fırkası'ndan istifa etmiştir.

Şimdi yine Cebesoy'un hatıratındaki hikâyesini nakletmeye devam ediyoruz:

> Beni müttefiken Fırka Umumi Kâtibi seçmişler, program ve nizamnamenin müzakerelerine reisliğim altında devam edilmişti. 17 Kasım'a kadar her şey tamamlandı. Yeni fırkanın umumi kâtibi seçilmem üzerine Halk Partisi'nden istifa ettim. Fırkanın program, nizamname ve beyannamesini bir istida ile bizzat Dahiliye Vekili Recep Bey'e (Peker) verdim. Bu andan itibaren fırkamız resmen tanınmıştı.[144]

Hüseyin Rauf Bey; azası bulunduğu Halk Fırkası'na gönderdiği istifa mektubunda; önce fırkadan "Cumhuriyet idaresinin teyit ve takviyesine serbestçe çalışmak üzere ayrıldığını" yazıyordu ve sonra **"Şimdiye kadar haricen muhafaza etmekte olduğum vaziyeti terke mecbur oldum"** diyordu. Bu son cümle o zaman, haklı olarak halk arasında ve ciddi muhitlerde çok fena karşılanmış, çeşitli yorumlara yol açmıştı. Bu konudaki konuşmalarda ve yazılarda, Rauf Bey'in muhtelif yerlerde ve bilhassa Cumhuriyetin ilanından birkaç gün sonra cereyan eden fırka müzakerelerinde Halk Fırkası'ndan ayrılmak niyetinde olmadığı yolundaki katî ve mükerrer beyanları hatırlatılıyor, kendisi "iki yüzlülükle" suçlandırılıyordu ve o cümle de bunun açık delili olarak ileri sürülüyordu.

Diğer yandan –Rauf ve Adnan beylerle; Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat ve Cafer Tayyar paşalar da dahil– Halk Fırkası'ndan çekilip ona muhalif bir parti kurmaya teşebbüs eden kimseler daha birkaç ay evvel Halk Fırkası'nın namzetleri olarak mebus seçilmişlerdi. Yani o fırkanın umdelerini ve siyasetini kabul etmek suretiyle Büyük Millet Meclisi'ne girmişlerdi. Bu gerçek belirtilerek hareketlerinin "Şahsi ve Siyasi" ahlâk ile bağdaşmayacağı söyleniyor, kendileri şiddetle tenkit ediliyordu.

* * *

Bu bahsin başında da ifade etmiştim, Atatürk; Hüseyin Rauf Bey'le; Ali Fuat Paşa'ya olduğu gibi Kâzım Karabekir Paşa'ya ve muhalif fırkanın diğer liderlerine de daima nezaket ve hürmetle muamele etmişti, kendilerine karşı şahsi dostluk ve arkadaşlığın tabiî icaplarına aykırı, hiçbir harekette bulunmamıştı. Üstelik O, hem Fırkanın, hem de Devletin Başkanı idi ve Rauf Bey'in dediği gibi, her zaman, her fikir ve mütalâaya kıymet vermek itiyadında bulunan bir zattı. Binaenaleyh bu zevatın da teşebbüse geçmeden önce, şikâyetlerini mucip olan olaylar ile kendilerini muhalif bir fırka kurmaya veya böyle bir fırkaya katılmaya sürükleyen ciddî sebepleri Ona bildirmeleri, Onunla açık ve samimi hasbıhalde bulunmaları, hatta gerekirse sıkı münakaşaya girmeleri gerekirdi. Hem tabiî, hem de en iyi netice verecek yol buy-

144 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, (İstanbul 1960), s. 110-111.

du. Yakın arkadaşlık, açıksöz ve kalplilik, vefakârlık, kısaca bütün medeni insan vasıfları bunu icap ederdi; o zamanki duruma göre memleketin yüksek ve gerçek menfaatleri de ancak böyle dürüst ve açık bir hareketle elde edilebilirdi.

Maateessüf, hiçbirisi, bu tabiî icabı yerine getirmemiş. Büyük arkadaş ve liderlerinin yanından, şaşılacak bir samimiyetsizlik içinde ve sinsi bir emrivaki şeklinde uzaklaşmayı tercih etmişlerdir.

* * *

Atatürk, ne kadar mühim ve acı olurlarsa olsunlar geçmiş hadiseler üzerinde, lüzumundan fazla durup hayıflanmakla vakit geçirmezdi. Böyle zamanlarda; ekseriya "olan olmuştur, biz şimdi işimize bakalım" derdi ve yeni durumdan ideali hesabına ve memleket hayrına faydalanmaya imkân olup olmadığına, eğer zarar muhtemel ise buna karşı alınacak tedbirleri araştırmaya koyulurdu.

Bu sefer de öyle yapmıştı. Her zamanki soğukkanlılığı ile meseleyi tetkik etmiş, şu karara varmıştı: İstiklal Savaşı erkânının ikiye ayrılmış olması, hele o zaman için, elbette ki iyi bir şey değildi. Fakat olan olmuştu; şimdi dikkat edilecek şuydu: İki taraf, Onun en çok önem verdiği laiklik meselesinde, tam mutabakat halinde midirler? Karşı karşıya da olsalar tutacakları yollarda şahsi duyguların, yahut birtakım mücerret nazariyelerin, esiri olarak mı hareket edecekler? Eğer yurdun ve milletin gerçek durumu ile yüksek menfaatlerinin zaruri kıldığı tarzda hareket ederlerse, hâsıl olan üzücü vaziyetten, gaye namına, memnunluk verici sonuçlar almak da kabildir. Bineanaleyh bu şartları sağlamaya çalışmalıdır.

İşte bu düşünce ile Atatürk, yeni fırkanın gelişmesinde güçlüklere uğramaması için bazı tedbirler almıştı. Yeni fırkanın gelişmesinde bunların en önemlisi Rauf Bey ve arkadaşları ile arasının iyi olmadığını bildiği İsmet Paşa'yı Başvekillikten, yani İcra makamından çekilmeye sevk etmiş olmasıdır.

Filhakika İsmet Paşa, o sıralarda "Amipli dizanteri"den hasta idi, tedavi ve istirahate ihtiyacı vardı. Ama bunu, pekala, Başvekil kalarak da yapabilirdi. Nitekim hastalığı dolayısiyle istifa edeceği hakkında günlük gazetelerde çıkan söylentiler üzerine beyanatta bulunan Halk Partisi umumi kâtibi Cemil Bey (Uybadin): "Hükümette Başvekile vekâlet edecek vekiller mevcut olduğunu" söyleyerek bu dedikoduları kesin olarak yalanlamıştı.

Buna rağmen Atatürk "tedavi ve istirahat" ihtiyacını ileri sürerek İsmet Paşa'nın istifasını sağlamış, yerine Büyük Millet Meclisi reisi Ali Fethi Bey'i getirmişti.

* * *

22 Kasım 1924'de kurulan Fethi Bey kabinesi:

Fethi Bey (Okyar)— Başvekil ve Milli Müdafaa Vekili,

Recep Bey (Peker)— Dahiliye Vekili ve Mübadele Vekâleti Vekili,

Mustafa Abdülhalik Bey (Renda)— Maliye Vekili,
Feyzi Bey— Nafıa Vekili,
Şükrü Kaya— Hariciye vekili,
Mahmut Esat Bey (Bozkurt)— Adliye Vekili,
Şükrü Bey (Saraçoğlu)— Maarif Vekili,
Dr. Mazhar Bey (Germen)— Sıhhiye Vekili,
Ali Cenani Bey— Ticaret Vekili,
Hasan Fehmi Bey (Ataç)— Ziraat Vekili.
İsmet Paşa fırkasının umumi reis vekili kalıyordu.

* * *

Ali Fethi Bey daha birkaç gün evvel, yeni çalışma yılı içinde ilk defa olarak Reislik kürsüsüne çıkması vesilesiyle verdiği nutkun bir yerinde şöyle diyordu: "Efendiler; fikirlere karşı ancak fikirlerle mukabele ve mücadele ediniz. Fikir mücadelesi ne kadar meşru ve mukaddes ise bu mücadeleye hiddet ve şiddet karıştırmak da o derece makduh olmak lazım gelir. Cumhuriyet fikir münakaşasını ve vicdan hürriyetini tekeffül etmektedir. Cümlenizin bunu gaye ittihaz edeceğinden şüphe etmiyorum."

Bu itibarla kendisinin Başvekilliğe getirilmesi muhalefet tarafından iyi karşılanmıştı. Muhalefeti tutmakta olan *İkdam* gazetesi 23 Kasım 1924 tarihli nüshasından ondan: "Halk Fırkasından olmakla beraber muhalif partinin de hürmet ve muhabbetini kazanmış olan zat" diye bahsediyordu. Muhalif parti mensupları da gazetelere verdikleri beyanatta: "Fethi Bey basiret ve itidal sahibi bir zattır," diyor, Başvekillikteki değişmeden memnunluk gösteriyorlardı.

* * *

Atatürk partisinden ayrılanlara şahsen gücenmiş değildi. Bunu Ali Fuat Cebesoy da hatıratında belirtmektedir. Filhakika, Cebesoy hatıratının bir yerinde diyor ki:

> 1924 Aralık ayının son günlerinde (Yani muhalif fırkanın kuruluş gününden aşağı yukarı bir ay sonra) İsmet Paşa'nın vefat eden kayınvaldesinin cenaze merasiminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası namına hazır bulunmak, sonra da bizzat İsmet Paşa'ya taziyet beyan etmek üzere fırkamız benimle Dr. Adnan Bey'i seçmişti. Adnan Bey'le birlikte cenaze merasiminde bulunduktan sonra İstasyondaki ikametgâhında hasta yatan İsmet Paşa'yı ziyaret ettik. Bu esnada Reisicumhur Atatürk de gelerek İsmet Paşa'ya taziyede bulundu. Bizlere pek samimi muhabbetlerini esirgememiş olan Gazi gerek bizim, gerek arkadaşlarımızın hal ve hatırını sormayı ihmal etmedi. Konuşmalarımız esnasında 'Türkiye Cumhuriyetinde partiler ve parlamento hayatının başlamasından dolayı duyduğu memnuniyeti' izhar etti.

Gazi'nin sözlerinden gerek ben, gerek arkadaşım çok mütehassis olduk. Herkesin arzusu, Gazi'nin bir politik cereyanın değil, umum memleketin Reis'i olması, milli mukadderata salim bir istikamet vermeye çalışması idi.'[145]

* * *

Her şeyden evvel ve ziyade, Atatürk'ün samimiyet ve yüksek karakterini belirten yukarıdaki satırların son cümlesine burada birkaç kelime ile temas etmeden geçmeyeceğim, Atatürk, hiçbir zaman, Cebesoy'un ima etmek istediği gibi öyle günlük denilebilecek "bir politika cereyanının reisi ve temsilcisi" olmamıştır. Tamamiyle aksine; O, daima böyle bir politikanının çok üstünde kalmıştır. O, hayatı boyunca; "Milli mukadderata" ve toplum hayatına esaslı ve salim bir istikamet vermek, böylece milleti hakiki kurtuluş ve hürriyete ulaştırmak için çalışmıştır. Hatta O, yalnız kendi milleti için değil; bütün geri milletler için, bu yolda geniş ufuklar açmış, hem milli, hem de manen, milletlerarası bir lider olmuştur. Bu keyfiyet bugün artık bütün dünyanın kabul ettiği bir hakikattir.

Fakat muhterem Cebesoy ve sayın arkadaşları, bütün ikazlara rağmen Eşsiz Liderlerinin gerçek idealini anlamamış gibi davranmışlardır. Zaferden, hele Cumhuriyetten sonra, Ona yanında veya karşısında, yardımcı olmaktan çekinerek günlük politikanın bataklığı içinde beyhude yere zaman ve enerji israf etmiş ve ettirmişlerdir.

* * *

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında dinî fikir ve inanışlara hürmet edileceği ve idarede (Ademi merkeziyet) esası terviç olunacağı yolundaki maddeler bilhassa dikkati çekiyordu. Bu maddeler aynen şöyleydi:

"Madde 6– Fırka efkâr ve itikadı diniyeye hürmetkârdır.

Madde 2, Fıkra 1– Milli vahdetin halelden masuniyeti için devletin murakabesi baki kalmak şartiyle idarede (Ademi merkeziyet) esası terviç edilecektir."

Aşikârdır ki programı yapanlar; bu maddeleri yazarlarken yalnız gerilik taraftarı müteassıplar ile ayrılık fikri besleyen birtakım unsurları, kolayca avlayarak, fırkaya kuvvet ve çoğunluk kazandırmak düşüncesiyle hareket etmişlerdi. Bunların memleket için doğuracağı sayısız tehlike ihtimallerini gözden uzak tutmuşlardı.

Halbuki, o aylarda, bilindiği gibi milletimizi cehalet ve taassubun kemirici hastalığından kurtarıp sıhhat ve zindeliğe kavuşturmak için içtimai bünyemizin hemen hemen her uzvu üzerinde nazik ve derin ameliyeler yapılıyordu. İlk zamanlarda bundan acı duyması gayet tabiî bulunan, halkın saf ve cahil kısmı her türlü ifsada açık bir ruh haleti içinde bulunuyordu.

145 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II (İstanbul 1960), s. 125.

Öz yurdumuzu dahi parçalamak sevdasına kapılmış olan dış düşmanlarımız da henüz o hainceemellerinden vazgeçmiş değillerdi. Bu yolda, zaten hiç durmamış olan faaliyetlerini şiddetlendirmek için fırsat kollamakta idiler.

Bundan başka bazı çevrelerde vatandaşların zihinlerine atılmış bulunan ayrılık tohumlarının filizlenip kök salmasına meydan vermemek için de çok dikkatli olmak zorundaydık.

Kısaca her bakımdan milletçe ve devletçe son derece ihtiyatlı, tetik ve uyanık bulunmamız gereken yıllar içinde bulunuyorduk.

Bu kadar kritik bir zamanda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programına konulan o maddelerin; yine yukarıda işaret olunduğu gibi, bir yandan kuvvetlenme ve yükselme yolundaki gayretlerin mihveri değerinde bulunan laiklik, diğer yandan da Aziz Türk yurdunun bütünlüğü aleyhinde içerde ve dışarda büyük umutlara ve neticede çok hainceldırış teşebbüslerine yol açacağı, bir an bile düşünmeye ihtiyaç göstermeyecek kadar meydandaydı.

* * *

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmî liderleri bu apaçık gerçekleri, idrak edemiyecek insanlar değillerdi. Bu itibarla kendilerinden, başlangıçta, nasıl ve ne şekilde olursa olsun, üzerlerine aldıkları murakabe vazifesini ifa ederken, tecrübeli şahıslarına çok yakışan bir olgunluk göstererek aşağıdaki noktaları ihmal etmemeleri beklenmişti:

1– Parti teşkilatına tam olarak sahip ve hakim olmak,

2– Vaki olan samimi uyarmaları benimseyerek programlarını o yersiz ve zararlı maddelerden temizlemek,

3– Memleketin gerçek durumunu bir an gözden kaçırmayarak faaliyetlerini ona göre ayarlamak.

Böylece hiç şüphesiz Atatürk'ün bütün idrak sahipleriyle beraber, hasretini çektiği düzenli, muvazeneli bir idarenin daha o zaman temelleri atılmış olacaktı. Kendileri de geçmişte yaptıkları büyük hizmetlerle, yine onlar kadar, belki de daha mühim, yenilerini katmış bulunacaklardı.

Ne yazık ki, bu haklı intizar boşa çıkmıştır; muhalefet fırkasının muhterem liderleri bu safhada da aklın almayacağı bir gaflet içinde, tamamen aksi bir yola sürüklenmişlerdi. Partilerine kuvvet toplamak ve sözde tecrübelerinden faydalanmak hülyasıyla yukarıda mahiyet ve maksatlarını belirtmeye çalıştığım kimselerin Fırkanın bütün kademelerinde, başlıca nüfuz sahibi olmalarına göz yummuşlardı. Bu suretle en yüksek sorumluluk mevkiinde bulundukları Fırkanın idaresini, daha ilk günden o şuursuz zümrenin eline bırakmış, kendileri –en hafif tabirle– birer "gölgelik" durumuna düşmüş oluyorlardı.

VI.

"Şark" yahut "Şeyh Sait" isyanı, "Takriri Sükûn" Kanunu Doğu'da ve Ankara'da iki İstiklal Mahkemesi teşkili * Doğu İstiklal Mahkemesine verilen gazeteciler ve bunların Atatürk'e çektikleri telgraflar; bu sırada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın merkezi ile teşkilatının durumu ve sonunda kapatılmaları. * İzmir Suikast teşebbüsü ve daha evvel bu yolda Ankara ve Bursa'da yapılan tertipler. İzmir'e gönderilen Ankara İstiklal Mahkemesi'nin orada ve Ankara'da verdiği hükümler. * Güneyde Urfa Mebusu Ali Saip Ursavaş'ın isminin de karıştığı bir suikast teşebbüsü.

Her bakımdan görülmemiş çeşnideki inkılâp hareketleri karşısında yüzyıllar boyunca geri fikirleri yaymak ve yaşatmak suretiyle saf halk; sömürmeye ve ona diledikleri gibi hükmetmeye alışmış bulunan riyakâr ve menfaatçi zümre, elbette ki elindekini kaçırmamak için elinden gelen her şeyi yapacaktı. Daha ilk günlerde, bu gibilerin sinsi sinsi mukavemete hazırlandıklarını gösteren birtakım belirtilere rastlanıyordu.

Kaldı ki, bunlar yalnız da değillerdi. Yanlarında memleketi parçalara ayırmak peşinde koşan ihtilalci unsurlar vardı ve bu unsurlar Musul meselesi gibi açıkta kalan bazı meselelerin, kendi isteklerine göre halledilmesini kolaylaştırmak ve kabil olursa öz yurdumuzu taksim etmek düşüncesiyle hareket eden o zamanki dış düşmanlarımız tarafından bir düziye kışkırtılıyor ve yardım görüyorlardı.

Binaenaleyh, bir gün bütün bu kötü niyet ve isteklilerin birleşmeleri ve bir kısım halkın, devrimler dolayısıyla, ilk anlarda, incinmiş bulunan taassup duygularından da faydalanarak inkılâpçı Cumhuriyeti yıkmaya kalkışmaları ihtimal dahilindeydi.

Nitekim; ötede beride vuku bulan birkaç münferit ve nispeten ehemmiyetsiz hadiseden sonra 13 Şubat 1925 günü güneydoğuda Ergani'ye bağlı Eğil nahiyesinin Piran köyünde böyle bir teşebbüs ve ayaklanma başgöstermişti.

Hareketin başında Şeyh Sait adında biri vardı. Elazığ vilayetinin Palo ilçesi halkından olan Şeyh Sait, Nakşibendi tarikatine mensuptu; zengin bir adamdı. Büyük koyun sürülerine sahipti. Cahil halkın dinî duygularını sömürmek yoluyla servetini günden güne arttırmıştı. Bir aralık çok büyük sayılara varan koyunlarına Palo ilçesindeki otlaklar dar gelmeye başladığından, sürüleri ile beraber Erzurum Hınıs ilçesine göç etmişti, orada oturuyordu. Fakat koyun satmak bahanesiyle sık sık güneyde gezilere çıkar, hatta Suriye'ye geçerek Halep'e kadar gider, gelirdi. Bu suretle bütün güney illerini gezmiş, halk ile tanışmıştı.

* * *

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Mütareke devrinde İstanbul'da Osmanlı Ayan Meclisi azasından Vanlı Seyyit Abdülkadir tarafından "Kürt Teali Cemiyeti" adı ile bir cemiyet kurulmuştu; sonradan bu cemiyet sözde dağılmıştı ama onun

yerine Seyyit Abdülkadir ile arkadaşlarının gizli bir komite kurdukları da haber alınmıştı. Komitenin gayesi Kürt istiklalini sağlamaktı. Şeyh Sait, bu Komiteye de girmişti. Vakit vakit İstanbul'a gelip, giden oğulları vasıtasıyla Komitenin başkanı Seyyit Abdülkadir ile daimi temas halinde bulunuyordu.

* * *

Cumhuriyet tarihimize "Şark veya Şeyh Sait isyanı" diye geçen bu ayaklanma ve irtica hareketi, ilk alınan haberlere göre şöyle başlamıştı:

Şeyh Sait, maiyeti ile beraber Ergani vilayeti içinde bir dolaşmaya çıkmış. O havalide Hükümete muhalefetleri ile tanınmış olan birtakım şahıslarla temas ederek Cumhuriyet ve inkılâplar aleyhinde geniş bir propogandaya girişmiş. Bu sırada Piran köyüne de uğramış. Maiyetinde bulunanlar arasında Adliyece takip edilmekte olan iki suçlu da varmış. Küçük bir jandarma müfrezesi bunları yakalamak istemiş. Fakat Şeyhin maiyeti, onun emriyle jandarmaların üzerine hücum ederek birini yaralamışlar, silahlarını almışlar, müfreze kumandanını tevkif etmişler ve telgraf hatlarını kesmişler. Aynı zamanda civardaki Genç, Çapakçur, Hani ve Palo gibi kasabalarda hapishanelere ve Hükümet konaklarına hücum edilerek oralardaki jandarmalar da esir edilmiş.

İşte bu suretledir ki, uzun zamandan beri hazırlandığı sonradan tahakkuk etmiş olan ayaklanma hareketi, belki mürettipleri için biraz vaktinden evvel patlak vermiş oluyordu.

* * *

Bu arada Şeyh Sait'in ikâmet ettiği Hınıs'tan yola çıkmadan evvel biri İstanbul'da diğeri Halep'te bulunan iki oğlunun geri dönmelerini beklediği ve ancak onlarla görüşüp getirdikleri haberleri aldıktan sonra hareket ettiği de öğrenilmiştir.

* * *

İstanbul Mebusu Ali Fethi Bey'in (Okyar) Reisliğinde bulunan Hükümet ilk günlerde hadiseyi basit ve mevzîî bir vaka olarak karşılamış, pek mühimsememişti. O havalide mevcut zabıta kuvvetlerinin isyanı bastırmaya ve asileri yok etmeye yeteceğine inanıyor, bu sebeple umumi efkârı fazla heyecana kapılmaktan korumak istiyordu.

Recep Bey'in (Peker) daha önce istifa etmesi üzerine Dahiliye Vekili olan Cemil Bey (Uybadin) Büyük Millet Meclisi'nde bir mebusun sorusuna şu cevabı vermişti:

"Ergani vilayetinde Şeyh Sait isminde bir şâki peyda oldu; taraftarları ile beraber şakavet ilan etti. Fakat Hükümetimizin aldığı ciddi tedbirler neticesi olarak pek yakında kamilen tenkil edilecekleri tabiîdir."

* * *

Atatürk; her zaman olduğu gibi çok ihtiyatlı hareket ediyor, kararını vermeden önce, hadisenin hakiki mahiyetini ve genişlik derecesini açık ve katî olarak görmek istiyordu. Bu itibarla yalnız Hükümet kanalından gelen malûmat ile yetinmiyor, ayrıca hususi vasıtalarla da bilgi edinmeye çalışıyordu. Bu cümleden olarak, emirleri üzerine Hususi Kalem Müdürü Hayati Bey ile ben, gece gündüz, nöbetleşe Ankara Telgrafhanesi'nde kalıyor, isyanın seyri ve mahiyeti hakkında malûmat toplamaya çalışıyor, aldığımız haberleri vakit geçirmeden kendisine arz ediyorduk. Kendisi de her gün Çankaya'dan şehre iniyor, Büyük Millet Meclisi'nde, Partide veya İcra Vekilleri Heyetinin bulunduğu binada geç vakitlere kadar meşgul oluyordu.

* * *

İsyanın, hakiki durumu ve sebepleri yavaş yavaş aydınlanıyordu. İsyan mıntıkasından ve diğer yerlerden gelen haberlerle muhtelif kaynaklardan elde edilen malûmattan anlaşılıyordu ki :

1– Hadise; ilk anda bazılarının zannettikleri gibi münferit, mevzîî ve bilhassa Dahiliye Vekilinin beyanatında ifade ettiği şekilde, bir adi şekavet hadisesi değildir. Aksine olarak, bütün memleketi içine almak istidadında bulunan ve iki seneden beri muhtelif kollardan hazırlanan büyük bir karşı hareketin başlangıcıdır.

2– İşin içinde; Büyük Zaferi müteakip bir İngiliz zırhlısı ile memleketi terk eden son Osmanlı padişahı Vahdettin ve İstanbul'da bulunan Kürt İstiklal Komitesi Reisi Seyyit Abdülkadir ve arkadaşları ile yabancıların, bilhassa İngilizlerin, parmağı vardır.

3– Hedef; halkı din propogandası ile ayaklandırıp doğu ve güney illerimizde güya bağımsız bir Kürt Hükümeti kurmak, memleketin diğer kesimlerinde de müstakil ve inkılâpçı Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkarak yabancıların vasiliği altında Padişahlığın iadesini sağlamaktır.

* * *

Son Osmanlı padişahı Vahdettin daha 1336 (1920) senesinde memleketteki siyasi nüfuz ve kıymetini kaybettiğini görerek milleti, Hilafet Müessesesi etrafında toplamak düşüncesiyle "Tarikatı Salâhiyye" yahut "Müdafaayı Hukukî Hilafeti Kübra"[146] adları ile anılan bir cemiyet kurmuştu. Cemiyetin ileri gelenleri; kendisinin yakın maiyeti ile o zamanki Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Ferik Kiraz Hamdi Paşa, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali ve Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey gibi sonradan "Yüz Ellilikler" arasına giren şahıslardı. Anlaşıldığına göre Vahdettin ve bu şahıslar firar ettikten sonra da, memlekette kalan cemiyet mensupları, gizlice faaliyetlerine devam etmiş, muhtelif vasıtalarla İtalya'da Sanremo'da bulunan

146 Halifelik büyük makamının haklarının savunması.

Vahdettin ve maiyeti ile daimi temas kurmuşlardı. Elde edilen nizamnamelerine göre bu seferki gayeleri inkılâpçı Cumhuriyeti yıkmak, hilafet ve padişahlığı ihya ederek bu makama Vahdettini getirmek, buna mani olacakların vücutlarını ortadan kaldırmaktı. Fesatçılar; Kürdistan'a muhtariyet vermek vaadi ile Kürtçülerle de iş birliği yapmışlar ve İngilizlerden mütemadiyen yardım görmüşlerdi. İşte bu fesat cemiyeti, şimdi muhtelif şekil ve suretlerle faaliyetlerini artırmış, Doğu'da başlayan karşı hareketin memleketin her tarafına yayılması için çalışmaktaydı.

* * *

Diğer taraftan, çoğu İstanbul'da bulunan birtakım gazetelerde Hükümet ve Büyük Millet Meclisi aleyhinde çıkan bir sürü yersiz ve yakışıksız yazıların, karşı hareketi tertip edenlere ümit ve cesaret verdiği seziliyordu. Gerçekten bu gazeteler, uzun zamandan beri Hükümetçe basın hürriyeti namına gösterilen eşsiz müsamaha ve tahammülden faydalanarak, memleket ve cihan umumi efkârına; "Türkiye'de tam manasıyla ne Devlet, ne bir Hükümet, ne de Hükümete kuvvetle destek olacak bir Meclis vardır. Başta bulunanlar; en büyüğünden, en küçüğüne kadar adi, sefih, midecilerden, şahsi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen menfaatçi bir güruhtan ibarettir" his ve kanaatini verecek şekilde yayınlarda bulunuyorlardı.

* * *

Rahmetli Hayati Bey ile beraber topladığımız malûmat arasında; isyan hareketinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın taşra teşkilatı içine sızmış olan muzır unsurların, programlarının yukarıda yazdığımız maddelerine dayanarak, daha ilk günlerden başlayıp aralıksız devam edegelen, gerilik telkinleri ile, o maddelerden birinin Doğu'da uyandırdığı ayrılık umutlarının önemli etkileri olduğuna dair izlere de tesadüf edilmekteydi.

Aynı zamanda, Çapakçur'da öğretmenlik eden Mehmet Zeki Bey isminde bir genç ile (bu uyanık ve yursever genç şehit olmuştur) nahiye müdürlerinden Tevfik Bey'in ve daha bazı kimselerin hadiseden çok evvel isyan hazırlıklarını sezerek mahalli resmî makamlara haber verdiklerini, fakat Hükûmetin buna karşı kayıtsız ve hareketsiz kaldığını öğrenmiş bulunuyorduk.

* * *

Emirül Mücahidin unvanını kullanmaya başlamış olan Şeyh Sait, "Dinimizi yok etmeye çalışanlara karşı harp açtığını; şeriat ve hilafeti diriltmek, Sultan Abdülmecid'in (Vahdettin'in babası) oğullarından birini Halife yapmak için mücadeleye giriştiğini" ilan ediyordu.

İsyan mıntıkasına komşu kasabalarda gizlice dağıtılan beyannameler; Atatürk'e, Orduya, subay ve generallere, devlet memurlarına çok ağır küfürlerle do-

luydu. Bir kısmında da, "Din mahvoluyor, İslamiyetin mahvına yürünüyor, dinin korunmasına ve yaşatılmasına Allah tarafından Şeyh Sait memur edilmiştir" deniliyordu.

Diğer taraftan asiler, birkaç kola ayrılarak Elazığ ve Diyarbakır'a doğru yürüyorlardı. Artık hadisenin Başvekil Fethi Bey ve arkadaşları tarafından, zannedildiği gibi mahallî zabıta kuvvetleri ve alelade tedbirlerle bastırılabilecek küçük ve ehemmiyetsiz bir zabıta vakası olmadığı, tam aksine çevresine hızla yayılıp bütün memleketi sarmak istidadını gösteren bir isyan hareketi olduğu, bastırılması için daha şiddetli ve cezrî tedbirlere ihtiyaç bulunduğu herkesçe anlaşılmıştı.

* * *

Bir gece yarısına doğru telgrafhaneden Meclis binasına gelmiştim; Atatürk odasındaydı; yanına girdim; topladığım malûmatı arz ettim. Sözüm bittikten sonra cebinden bir kâğıt çıkarıp bana uzattı:

"Tekrar Telgrafhaneye git, bu telgrafı şifre et; üzerine, bizzat açılacaktır, kaydını koy. Ve muhataplarını makine başına çağırarak ver. Kendilerinden derhal cevap istediğimi de ilave edersin. Cevapları alıp bana getir; bekliyorum" dedi.

Telgraf, Erzurum ve Trabzon valileri ile İstanbul'da Kolordu Komutanı rahmetli Şükrü Nailî Paşa'ya hitaben yazılmıştı ve aklımda kaldığına göre aşağı yukarı şu mealde idi:

"Güneydeki hadisenin umumi bir irtica hareketinin başlangıcı olmasından endişe ediyorum. Bu noktai nazardan mıntıkanızdaki vaziyet nedir? Ve yapılacak tenkil hareketi sırasında oradan emin olabilir miyiz?" Telgrafhaneye giderek aldığım emrin icabını yaptım. Her üç yerden gelen cevaplar memnunluk vericiydi. Valiler ve Komutan mıntıkalarındaki durumun sakin olduğunu ve bu durumu, hareketin sonuna kadar muhafaza edebileceklerini bildiriyorlardı. Şükrü Nailî Paşa, ayrıca, Kolordusunun verilecek her türlü vazifeyi büyük bir sadakat ve fedakârlıkla başarmaya daima hazır bulunduğunu temin ediyordu.

Meclise döndüm; Atatürk beni bekliyordu; cevapları takdim ettim, okuduktan sonra bu muharebeye ait kâğıtları yırttı. Ve yakılmak üzere parçalarını bana verdi.

* * *

Atatürk, artık faaliyete geçmek kararını vermişti. Halk Fırkası umumi reis vekili olup İstanbul'da istirahat etmekte bulunan İsmet Paşa'yı telgrafla Ankara'ya çağırdı.

* * *

İsmet Paşa 21 Şubat 1925 günü Ankara'ya geldi. Atatürk, kendisini istasyonda karşıladı. Beraberce Çankaya Köşkü'ne çıktılar ve birkaç saat baş başa gö-

rüştüler. Akşamüstü Köşke Başvekil Ali Fethi Bey ile Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşa da davet edilerek Cumhurreisinin başkanlığında mühim bir içtima yapıldı.

Bu toplantıda Fethi Bey; Kabinesinin isyan karşısında neler düşündüğünü, aldığı ve almayı tasarladığı tedbirleri izah etmiş, bundan sonra hep beraber hadisenin genişlik ve ehemmiyet derecesi üzerinde, enine boyuna, uzun müzakere ve münakaşalarda bulunulmuştu.

* * *

Ertesi gün toplanan Vekiller Heyeti, Anayasanın verdiği yetkiye dayanarak, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari dolayları ile Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hınıs ilçelerinde bir ay müddetle sıkıyönetim ilanına karar verdi. Bu hususta Başvekillikten Büyük Millet Meclisi Reisliğine yazılan tezkerede, sıkıyönetim ilanına mucip sebep olarak, "Ergani vilayetinin bir kısmında devletin müsellah kuvvetlerine karşı vukua gelen silahlı isyanın Diyarbakır, Elazığ ve Genç vilayetlerine de sirayet eylemiş ve genişlemeye müsait görülmüş olduğu" ileri sürülüyordu.

Bir iki gün sonra, görülen lüzum üzerine, Malatya vilayeti de sıkıyönetim mıntıkası içine alınmıştı. İcap eden yerlerde Harp Divanları kurulmuş, isyan mahalline civardan bazı askerî kıtalar da sevk edilmeye başlamıştı.

* * *

O günlerde İcra Vekilleri Heyeti, Cumhurreisinin başkanlığında gece yarılarına kadar süren toplantılar yapmakta devam ediyordu. Mareşal Fevzi Çakmak ve bazen Genel Kurmay ikinci başkanı general Kâzım (Orbay) ve Halk Fırkası umumi reis vekili İsmet Paşa'ların da iştirak ettikleri bu uzun toplantılarda askerî vaziyet de münakaşa edilerek hazırlanan geniş harekat planı tasvip edilmişti. Bir taraftan da isyan mıntıkasına gönderilecek askerî birliklerin, bulundukları yerlerde, seferber hale getirilmesine hızla çalışılmaktaydı; buralarda kısmi bir seferberlik ilan edilmişti.

* * *

Aradan on gün kadar geçtiği halde, Hükümet tarafından henüz Büyük Millet Meclisi'ne, gerçek durum hakkında, malûmat verilmiş değildi. Bu yüzden Meclis azası, büyük bir heyecan ve huzursuzluk içindeydi.

Nihayet Hükümet 24 Şubat 1925 günü önce Fırka Umumi Heyetine, sonra da Büyük Millet Meclisi'ne gelerek, kendi görüşüne göre, durumu izah etti. Ve o güne kadar alınan tedbirleri bildirdi.

Bu münasebetle Mecliste uzun bir nutuk veren Başvekil Ali Fethi Bey; hadisenin nasıl başlayıp nerelere kadar genişlediğini, bu durum karşısında civar-

daki askerî müfreze ve birliklerin de asilerin üzerine sevk edildiğini anlattı ve devam etti:

"Fakat vakanın ehemmiyet ve ciddiyet kesbettiğine ve civarda bulunan müfrezeler ve istifade edilebilecek diğer askerî kuvvetlerle iktifa olunamayacak kadar ehemmiyet peyda eylediğine kani olan Hükümet; derhal daha mühim askerî kuvvetlerin seferber edilerek sevk edilmesine karar vermiş bunun için icap eden tedbirleri de almıştır. Bu suretle seferber edilecek olan birlikler; yakın zamanda, isyan mıntıkasına hareket edecek ve asilere Cumhuriyet Hükümetinin tedip sillesini indirecektir. Bu isyan hareketi hangi sebepler altında zuhur etmiştir; ne gibi aletlerle zavallı saf halk aldatılarak Cumhuriyetin silahlı kuvvetlerine karşı ayaklanmaya sevk edilmiştir? Buna dair yüksek Heyetinize malûmat vermek için asiler elinde bulunmuş olan vesikalardan faydalanmak isterim. Elde edilen bu vesikalara ve maktullerin üzerlerinde bulunmuş olan bir mektuba göre; güya Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, o havalide 800 kişinin öldürülmesine emir vermiş. Öldürülecekler arasında Şeyh Sait de varmış. Bu malûmatı para karşılığında elde etmiş. Bundan kurtulmak için zaten düşünülüp tertip edilmiş olan isyanı şimdiden yapmaya mecbur olmuş. Bu isyandan maksadı da şeriatın temininden ibaret bulunuyormuş. Diğer bir belgeye göre; hadise Padişahlık, Halifelik, şeriat ve Abdülmecid'in oğullarından birinin saltanatını temin etmek gibi irticakâr bir propoganda örtüsü altında Kürtçülüktür. Bu umumi olarak kabul edilebilir; ancak bu umumilik içinde fiiliyat, Piran'da vakitsizce patladığı için, kuvvetsiz bulunan Piran, Lice ve Genç bölgesine münhasır kalmıştır.

Kuvvet bulunan bölgelerde ise bu propogandaların yalnız sözleri duyulmaktadır. Fakat durmadan ötede beride dolaştıkları işitilip kanunen tutulamayan, Kürtçü tanınmış kimseler tarafından fiiliyata da teşvik vardır. Diyarbakır'da Hükümet konağı ile Tümen karargâhı civarında bulunan elle yazılmış iki beyanname; Gazi Paşa, Ordu, bilhassa subay ve generaller ve Devlet memurları aleyhinde birtakım çirkin ve ağıza alınmaz sözlerle doludur.

Dikkate değer başka bir belgede ki bu, maktul düşen bir asinin üzerinde çıkan bir mektuptur. Kürdistan'da hükümet kurmak için dolaşarak Piran'a gelmiş olan Şeyh Sait'in maiyetindeki iki mahkûmun derdesti üzerine vakanın zuhur eylediği ve iki seneden beri cereyan eden fikir ve sözlerin bu gün tatbikatına girişildiği, Şeyh Sait'in Hani'ye oradan da Lice ve Genç'e hücum ettikten sonra Piran'a dönüp orayı merkez yapacağı, aynı zamanda Bitlis, Muş, Erzurum'da ve Hınıs'ta harekâta başlanacağı, Türk memurlarının hapsedilmesi, Kürt memurların şayanı emniyet olanlarının serbest bırakılması, olmayanların tevkif edilmesi, hemen çeteler tertibi ile etrafa çıkarılması, ahalinin malına ve canına dokunulmaması, İs-

lamlığın mahvedildiği gün olduğu için dini ihyaya Cenabı Hakkın Şeyh Sait Efendi'yi vasıta kıldığı yazılmaktadır."

Fethi Bey, burada Şeyh Sait'in İzoli eşrafından Bozan Ağa'ya gönderdiği bir mektuptan da bahsetti. Şeyh Efendi bu mektubunda, 1300 seneden beri Cenabı Hakkın, Peygamberi göndermekle dinimizi ikmâl eylediğini, halbuki şimdi dinin tespit ettiği âdetlere, nikâh vs muamelelere ve ahlâk kaidelerine harp ilan edildiğini yazıyor, eğer buna karşı bütün alimler, şeyhler, beyler ve ağalar birleşmezlerse cümlenin perişan olacağını bildiriyordu.

Başvekil bundan sonra şöyle devam etti:

"Dış meselelerin halledilmek üzere bulunduğu şu sıralarda, çıkan bu isyan hareketinin sebeplerini ve kaynağını araştırdığımız zaman hatıra birçok şeyler gelebilir. Fakat bu hatıra gelenler isyan tertipçileri tarafından ahaliye açıklanmamıştır. Onlara söylenen sözler şunlardır; 1300 seneden beri tekemmül eden İslam dini mahvedilmiştir veya mahvına doğru yürünmektedir. Bunun tekrar canlanmasını sağlamaya Allah tarafından Şeyh Sait Efendi memur edilmiştir. Kendisine bir mehdi süsü veren Şeyh Sait, zavallı halkı böylece en can alacak noktasından kışkırtıp aldatmış, memleket içinde mühim bir gaile açmaya teşebbüs etmiştir. Öteden beri zavallı Türk Milletinin başına gelmiş olan birçok felaketler, daima aynı silahları ve aynı vasıtaları kullanmak suretiyle vukua gelmiştir. Bu vakaları zikretmek için şimdi ne benim hatıram ne de sizin vaktiniz müsaittir. Ancak en yakın ve en dikkate değer vakalardan mesela Balkan Muharebesi'ne tekaddüm eden Arnavutluk isyanından ve ondan evvelki 31 Mart Vakası'ndan bahsedeceğim. Bu vakalarda kullanılmış olan vasıtaların ve kışkırtıcı yalanların bu isyan hareketinde ayniyle kullandığını göz önüne almalıyız. O zaman da şeriat mahvolmuştur, din mahvolmuştur; şu zat veya şu kimseler dini yıkmak üzeredirler, 'ey ahali, ne duruyorsunuz, kalkınız' diyerek zavallı halkı kandırmışlar, vatan aleyhine hareket ettirmişlerdir.

Gerek 31 Mart Vakası'nın, gerek Arnavutluk isyanının Türk Milletine, Türk Vatanına vurduğu mühim darbelerden Türk Cumhuriyeti'ni korumak için Hükümetiniz her türlü tedbirleri almaya azmeylemiştir. Hiçbir zaman böyle manasız tezvirlerle halkın millet ve vatan aleyhine, kıyamına müsaade etmeyecek ve kıyamı teşvik edenleri, buna sebep olanları en ağır cezalara çarptıracaktır. Aldığımız askerî tedbirler, yakında göreceksiniz, iyi tesirlerini derhal gösterecektir. Fakat, bu askerî tedbirlerle beraber birtakım siyasi ve kanuni tedbîrler de almak lazımdır. Dini ve mukaddesatı dinîyeyi alet ittihaz ederek halkı, millet, vatan, Cumhuriyet aleyhine teşvik edenler hakkında, şiddetli kanuni hükümler koymak lüzumu bir kere daha meydana çıkmıştır. Bu maksatla bugün Hükümet yüksek Meclisinize bir kanun teklif edecektir. Gerek bunu, gerek daha evvel arz edilen örfi idarenin

ilanına ait kararları tasdik ve askerî hareketler için yapılacak masrafların kabul buyrulmasını istirham ederim."

* * *

Görülüyor ki Hükümet bu sefer Reisinin ağzından, hadisenin ilk günlerde iddia ettikleri gibi ehemmiyetsiz, adi bir şekavet vakası olmadığını, mahallî zabıta kuvvetleri ile değil, hatta civardan sevk edilen askerî müfrezelerle dahi bastırılmasına imkân bulunmadığını itiraf etmiş, isyanın bertaraf edilmesi için büyük sayıda, seferber askerî kuvvetlere ve bunların yanında olağanüstü siyasi ve kanuni tedbirlere de ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştü.

Hükümet Başkanı bu arada, inkılâpçı Cumhuriyet aleyhindeki propogandaların umumi olduğunu, bunların yakın tarihimizde vaki olup Türk Milleti ve vatanı için büyük felaketlere yol açmış bulunan tahriklerin tamamen ayni olduğunu da açıkça ifade eylemiştir. Fakat, aynı zamanda fiili hareketin yalnız belirli bir bölgeye münhasır kaldığına işaret ederek alınacak askerî ve kanuni tedbirlerle, bu münferit hareket bastırıldı mı, umumi tehlikenin zail olacağı, daha şiddetli ve sıkı başka tedbirlere ihtiyaç olmadığı kanaatini de müdafaa etmekten geri durmamıştır.

Fethi Bey bu kaanatini izhar ve müdafaa ederken son olaylara misal olarak gösterdiği Arnavutluk isyanlarının birincisinin de görünürde bastırılmış olduğunu, fakat o zamanki idarelerin ilerisi için, içte ve dışta, siyasi ve askerî daha etraflı, daha köklü tedbirler almak hususunda gösterdiği ihmal yüzünden, az sonra aynı bölgelerde ikinci ve daha geniş bir isyanın patlamasına mani olamadığını ve birbirini takip eyleyen bu elemli olaylarla, idarecilerde devam eden gaflet ve basiretsizliğin nihayet Balkan Harbi mağlubiyeti ve bütün Rumeli'nin elimizden çıkması gibi feci bir felaket ile neticelendiğini herhalde unutmuş olsa gerektir.

* * *

Başvekilin nutkundan sonra Büyük Millet Meclisi'nde uzun ve hararetli müzakereler cereyan etti. Neticede Hükümetin karar ve tedbirleri oy birliği ile tasvip olundu.

Aynı zamanda Hükümetin teklif ettiği, metni aşağıda yazılı kanun da kabul edilerek derhal yürürlüğe konuldu.

"Dini ve dinî mukaddesatı siyasi gayelere alet etmek maksadiyle cemiyetler kurmak yasaktır. Bu kabil cemiyetler kuranlarla bu cemiyetlere girenlerin ve yine dini ve dinî mukaddesatı alet ederek Devletin şeklini değiştirmeye veya emniyetini bozmaya, her ne suretle olursa olsun halk arasına fesat ve ayrılık sokmak için gerek yalnız ve gerek topluca sözle, yazı ile yahut fiilen, nutuk vermek, yahut neşriyat yapmak suretiyle harekette bulunanlar vatan haini sayılırlar."

* * *

Büyük Millet Meclisi'ndeki heyecanlı müzakereler sırasında, muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Reisi Kâzım Karabekir Paşa da söz alarak şu beyanatta bulunmuştu:

"Hükümetimizin verdiği izahata göre şark vilayetlerimizin bazı yerlerinde mahdut mütagallibenin dış teşviklere kapılarak ve dini siyasete alet ederek halkı tahrik etmekte oldukları anlaşılmaktadır. Bunun için Hükümetin örfi idare ilan etmesi isabetlidir. Dini alet ederek milli varlığı tehlikeye koyanlar lanete layıktırlar. Bu hareket vatana hıyanettir. Şunu cihan bilsin ki harici ve dahili herhangi bir tehlike karşısında, vatanın evlatları, her vakit yekvücut bir kitle halinde tehlikenin karşına dikileceklerdir. Hükümeti bütün kuvvetimizle destekliyoruz. Binaenaleyh Hükümetin bu hususstaki izah ve tedbirlerini muvafık görüyoruz."

* * *

Muhalif parti resmî liderinin Büyük Millet Meclisi'ndeki bu sarih ve vatanperverane beyanatına rağmen partinin taşra teşkilatında yukarda belirttiğimiz gibi isyan hareketini açıkça destekleyenler görülmekte, hatta bunlar gün geçtikçe çoğalmaktaydı. O kadar ki, bir aralık Başvekil Ali Fethi Bey muhalefet ileri gelenlerinin dikkat nazarlarını bu menfi ve muzır faaliyetler üzerine çekerek kendilerine şiddetli ihtarlarda bulunmak zorunda kalmıştı.

* * *

Ali Fuat Paşa (Cebesoy) hatıratında Fethi Bey'in bu ihtarını pek başka mahiyette anlatmaktadır. Onun ifadesine göre, Fethi Bey, Meclisten itimat reyi aldıktan sonra Hariciye Vekili Şükrü Kaya Beyi Kâzım Karabekir Paşa'ya göndermiş, onu, Rauf Beyi ve kendisini nezdine davet etmiş, fakat kendisi o sırada teftiş için İstanbul'da bulunmak mecburiyetindeymiş; yerine Dr. Adnan Bey'in gitmesi kararlaştırılmış. Bu suretle Kâzım Karabekir Paşa ile Rauf ve Adnan beylerden terekküp eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Heyetini Başvekil Ali Fethi Bey, 25 Şubat 1925 günü kabul etmiş.

"Size fırkanızı, kendi kendinize, dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. (Memur edenler kimlerdir, yazılı değil) Dağıtmazsanız istikbali çok karanlık görüyorum, kan dökülecektir" demiş; buna Kâzım Karabekir Paşa şöyle cevap vermiş:

"Kanun dairesinde fırka teşkil etmek elimizdedir. Fakat bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetiniz, her nevi kuvvetiniz, türlü vasıtalarınız vardır. Fırkamızı behemahal dağıtmak arzu ediyorsanız, onu yapmak elinizdedir."

Fethi Bey son söz olarak; bu suretle konuştuğundan çok müteessir olduğu-

nu, kendisinin her türlü örfî muamelelerin aleyhinde bulunduğunu ve ekalliyette kalacağından korktuğunu söylemiş ve ayrılmışlar."[147]

* * *

Bizim bildiğimiz –ki Atatürk'te *Nutuk*'ta öyle yazıyor– Fethi Bey'in muhalefet ileri gelenlerinin dikkat nazarlarını fırka mensuplarının menfi ve muzır faaliyetleri üzerine çekerek kendilerine şiddetle ihtarlarda bulunmuş olduğudur. Fethi Bey fani hayattan çoktan çekilmiş bulunuyor; binaenaleyh hangi ifadesinin doğru olduğunu, kati olarak, tespit etmek artık imkân dışındadır. Yalnız burada şunu belirtmek isterim ki, Atatürk'ün nutkundaki ifadeye; bir zaman muhalif fırka da kurmuş olan Fethi Bey'in bir itirazı işitilmemiştir.

Diğer taraftan, Ali Fuat Paşa'nın hikâyesini olduğu gibi kabul edersek, aynı zamanda ne kadar doğru söz ve özlü olduğu herkesçe bilinen Fethi Bey'in, en büyük mesuliyet mevkiinde ve böyle mühim ve ciddi bir memleket meselesinde kendi fırkasına ve liderine başka, muhalefet fırkası erkânına başka tarzda ifadelerde bulunduğunu, yani ikiyüzlülük ettiğini kabul etmek de zarurî olur ki, buna ihtimal vermek pek güçtür.

Olabilir ki; Fethi Bey Terakkiperver Fırka temsilcilerine, Fırka teşkilatının kanun dışı, zararlı faaliyetlerine kendileri tarafından, son verilmediği takdirde memleketi ve inkılâpçı Cumhuriyeti korumak için Hükümetin fırkalarını dağıtmak zorunda kalacağını söylemiştir. Arkadaşları da bu konuşmayı, Cebesoy'a, bazı kelime değişiklikleri ile ve hikâye ettiği tarzda nakletmişlerdir. Bize kalırsa, hem olaylara ve o zamanki duruma, hem de akla en yakın ihtimal budur.

* * *

Halkın çoğunluğu ayaklanma için ileri sürülen sebeplerin bir maskeden ibaret bulunduğunu, asıl maksat ve gayenin, bunca kan ve can pahasına yeni kurtardığı vatanını parçalamak olduğunu, kavramakta gecikmemişti; heyecan içindeydi. Memleketin her yanında, her gün birçok toplantılar yapılıyor, asiler lanetleniyor, Cumhurreisine bu yolda yüzlerce telgraf çekiliyordu.

Bir yandan da, isyan mıntıkasını sıkı bir çember içine alıp asileri yok etmeyi hedef tutan askerî hareket başlamış; Atatürk'ün direktifleriyle hazırlanmış olan plan dahilinde, yine O'nun sürekli takip ve nezareti altında gelişmekteydi.

Bununla beraber, hadisenin tahlili ve bu hadise ile bütün memleket ve inkılâpçı Cumhuriyet için belirmiş bulunan ağır tehlikenin, o ana kadar Doğu'daki isyanı bastırmak için alınan tedbirlerle, kesin olarak, bertaraf edilip edilemeyeceği yolundaki tartışmalar devam edip gidiyordu.

Bu hususta, Halk Fırkası'nın ileri gelenleri, hatta Kabinenin bazı üyeleri ile

147 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, (İstanbul 1960) s. 143.

Başvekil Fethi Bey ve onunla aynı görüşte olan Vekiller arasında hâlâ önemli fikir ayrılıkları mevcut bulunuyordu.

Başvekil ve kendisi ile birlikte olan Vekiller; yukarda işaret ettiğimiz gibi, isyan ve irtica hareketinin güneyde belirli bir bölgeye münhasır kaldığı, oralarda ilan edilen sıkıyönetimle alınan askerî ve kanuni tedbirlerin bunu bastırmaya aynı zamanda yurdun diğer kesimlerindeki zararlı propagandaları durdurmaya yeteceği, başkaca ve daha yaygın tedbir ve kararlara lüzum olmadığı kanatindeydiler. Hatta daha ileriye giderek isyan mıntıkasındaki sıkıyönetimin bir miktar hafifletilmesini bile tasarlamaktaydılar; ki bunun Kabinede ifade edilmesi, Vekiller arasındaki ihtilafı bir kat daha şiddetlendirmişti.

Parti Genel Başkan Vekili İsmet Paşa ile Parti Grubunun büyük çoğunluğu ve Hükümet üyelerinin diğer kısmı ile –ki Dahiliye Vekili Cemil, Adliye Vekili Mahmut Esat, Bahriye Vekili İhsan ve Ticaret Vekili Ali Cenanî beylerden ibarettibaşka türlü düşünüyorlardı. Onlara göre, mevcut ayaklanmanın bastırılması ve asilerin cezalandırılması ile meseleye kapanmış nazarı ile bakmak hiç doğru değildi. Böyle bir hal belirtileri tedavi ile yetinerek asıl milleti ihmal etmek gibi büyük bir gaflet olurdu. Fiili isyanı bastırmak için harcanan gayret ve fedakârlıklara paralel olarak bütün memleketi içine alan daha kesin ve köklü tedbirlere mutlak ihtiyaç vardı. Hadise dolayısıyla içerde ve dışarda mevcut olduğu anlaşılan gizli fesat ocakları ile bunlara bilerek veya bilmeyerek uygun zemin hazırlayan cahil ve gafil unsurların tehlikeli faaliyetlerinden, memleketin bütünlüğünü, egemenliğini ve ilerleme hamlelerini, devamlı surette korumak ancak böylece sağlanabilirdi.

En büyük eseri olan Cumhuriyetin ve o güne kadar yapılıp mantıki neticesine doğru zincirlemesine devam edecek olan inkılâpların hiçbir suretle zedelenmemesini, her mülâhazanın üstünde tutan Atatürk de, gayet tabiî olarak bu ikinci zümreyle beraber hatta onların başındaydı.

* * *

Ayaklanmanın başladığı günden beri bir yandan Hükümet içinde, diğer taraftan da Hükümetle Parti arasında belirip gittikçe derinleşen bu görüş ayrılığını gidermek maksadıyla Vekiller Heyeti 1 Mart 1925 akşamı son bir toplantı yaptı. Fakat bütün gayretlere rağmen bundan da müspet bir sonuç alınamadı.

Nihayet, meselenin ertesi sabah, olağanüstü bir toplantı yapacak olan Fırka Grubuna götürülerek onun hakemliğine başvurulması kararlaştırıldı.

O gece Vekiller Heyeti dağıldıktan sonra Fethi Bey, birkaç saat kadar daha Cumhurreisinin yanında kalmıştı. Öğrendiğime göre, bu baş başa görüşme sırasında da kanaatlerinde ısrar eden Fethi Bey, bir aralık Başvekillikten istifa etmek istemiştir. Fakat Atatürk bunu doğru bulmamış, arkadaşına Fırka toplantısında

yapılacak serbest münakaşalara katılıp, görüşünü izah ve müdafaa etmesinin hem lazım, hem de kendisi için daha uygun, daha tabii bir hareket olduğunu hatırlatmıştır.

* * *

Ertesi gün, (2 Mart 1925) öğleden evvel saat 10.00'da başlayan Fırka içtimaı, öğle üstü verilen kısa bir ara müstesna olmak üzere, gece saat 22.30'a kadar, tam on iki buçuk saat sürdü. **Sonradan açıklandığına göre** bu içtimada Hükümetin iç durumu, Vekiller arasındaki fikir ayrılıkları, o ana kadar alınan tedbirler, basının hiçbir sınır tanımayan başıboş ve zararlı yayınları, muhalif parti teşkilatının menfi ve yer yer kışkırtıcı çalışmaları üzerinde tekrar, gayet açık ve heyecanlı münakaşalar cereyan etmiş ve münakaşaların son safhasında mebuslardan biri kısaca su teklifte bulunmuştur:

"Büyük bir felaketle neticelenmesi muhtemel olan bir isyan ve ihtilal karşısındayız. Tehlikeli anlar yaşıyoruz. Böyle tarihî ve mühim zamanlarda daima aramızda ve başımızda bulunan en büyüğümüz, bugün bizi yalnız bırakmamalıdır, kendilerinden rica edelim, aramıza gelsin, bizi aydınlatsın."

Tasvip olunan teklif; Grubun arzu ve ricası olarak, Parti Genel Başkanına arz edilmiştir.

Bunun üzerine toplantıya Atatürk de katılmıştır. Orada sorulan suallere cevap olarak hadise hakkındaki malûmat ve mütalâalarını yukarıda işaret ettiğimiz kanaatine uygun ve uzun bir konuşma ile açıklamış ve neticede Grup Reisliğine verilen bir takrir, altmışa karşı doksan dört oy ile kabul edilmiştir.

Bu takrirde; Cumhuriyetin en uzak tehlikelerden dahi korunması ve halkın sükûn ve rahatı için Hükümetin daha çok dikkatli ve kati hareket etmesi istenilmiştir.

Başvekil Fethi Bey, takririn reye konulması sırasında bunun Heyetçe kabulünü, Kabinesine itimatsızlık telakki edeceğini söylemiş, takrir büyük bir çoğunlukla kabul edilince de istifa etmiştir.

* * *

İstifa hakkında Hükümetçe yayınlanan resmî tebliğde:

"İç siyasete dair Fırkada cereyan eden müzakereler neticesinde, Fethi Bey Kabinesi azınlıkta kalmış ve istifasını Cumhurreisi Hazretlerine takdim etmiştir. Cumhurreisi Hazretleri yeni Vekiller Heyeti kuruluncaya kadar Fethi Beyefendi-'nin cari işleri vekaleten idare etmesini tensip buyurmuşlardır," denilmekteydi. Halk Fırkası İdare Heyeti de aşağıdaki tebliği yayınlamıştı:

"Bugün Halk Fırkası'nda iç siyaset hakkında cereyan eden müzakere ve münakaşalar neticesinde Fırka çoğunluğunun kabul ve tasvip ettiği bir takrir,

Hükümetçe itimatsızlık telakki edilmiş ve Fethi Bey, Kabinesinin istifasını Cumhurreisi Hazretlerine takdim etmiştir. Fırka içtimaına, umumiyetle gösterilen arzu üzerine, Cumhurreisi Hazretleri teşrif etmişler ve kendilerinden müzakere konusu hakkında sorulan suallere cevap olarak mütalâalarını beyan buyurmuşlardır."

* * *

Fethi Bey, 3 Mart 1925 günü, Büyük Millet Meclisi'ne gelerek Kabinesinin istifa ettiğini şu sözlerle Meclise bildirdi:

"Mensubu olduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nda iç siyasete dair yapılan münakaşalarda Hükümet ekaliyette kaldığından dün akşam Kabinenin istifanamesini Cumhurreisi Hazretlerine takdim ettim; kabul buyurdular. Ve yeni Kabinenin kuruluşuna kadar işleri vekaleten yürütmemizi münasip gördüler. Başvekilliğim esnasında muhabbet ve müzaheretlerine nail olduğum arkadaşlarıma en kalbi ve samimi teşekkürlerimi arz ederim."

Fethi Bey'in beyanatı sona erince muhalefet fırkası erkânından eski Başvekil Rauf Bey söz aldı; Fethi Bey'in beyanatının vazıh olmadığını, Hükümetin aldığı tedbirler, daha birkaç gün evvel Büyük Millet Meclisi'nce tasvip edilmiş olduğuna göre şimdi vaki olan bu istifanın içerde ve dışarda bazı telâkkilere yol açacağını söyledi. Fethi Bey'in bu hususta Meclisi aydınlatmasını istedi; belliydi ki, Rauf Bey, Halk Fırkası ileri gelenlerini tekrar bir münakaşaya sürükleyerek aralarındaki fikir ayrılığını genişletmek maksadını güdüyordu. Fakat Fethi Bey, bahsi uzatmak ve münakaşaya girmek niyetinde değildi; Rauf Bey'e şu kısa ve susturucu cevabı vererek işin içinden çıktı:

"Arz ettiğim gibi Hükümet ekalliyette kalmıştır ve vazifeye devam imkânı görmediğinden istifa etmiştir. Fazla izahata lüzum yoktur."

* * *

Cumhurreisi tarafından yeni Hükümetin teşkiline memur edilen Malatya Mebusu İsmet Paşa derhal Kabinesini kurmuş[148], Fırka Grubu tarafından da muvafık görülen programını 4 Mart 1925 günü Büyük Millet Meclisi'ne arz ederek güven-

148 Başvekil : Malatya mebusu İsmet Paşa (İnönü)
Hariciye : İzmir mebusu Dr. Tevfik Rüştü Bey (Aras)
Dahiliye : Tekirdağ mebusu Cemil Bey (Uybadın)
Nafia : İstanbul mebusu Süleyman Sırrı Bey
Maliye : Trabzon mebusu Hasan Bey (Saka)
Ticaret : Gaziantep mebusu Ali Cenanî Bey
Adliye : İzmir mebusu Mahmut Esat Bey (Bozkurt)
Ziraat : Saruhan mebusu Sabri Bey (Toprak)
Milli Müdafaa : Kütahya mebusu Recep Bey (Peker)
Bahriye : Cebelibereket mebusu İhsan Bey (Eryavuz)
Maarif : İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey (Tannöver)
Sıhhiye : İstanbul mebusu Dr. Refik Bey (Saydam)

lik istemiştir. Gayet kısa olan programın, iç siyasete ait olan parçası, şu tek cümleden ibaretti:

"Dahili siyasette; her şeyden evvel son hadisenin sürat ve şiddetle bastırılması memleketin maddeten ve manen ifsattan korunması, umumi huzur ve sükûnetin muhafazası her hal ve kârda devlet nüfuzunun teyidi için seri, müessir ve mahsus tedbirler alınmasını iltizam ediyoruz."

Bu sefer de muhalefet fırkasından Ali Fuat Paşa (Cebesoy) söz alarak Başvekilden; hiç beklenmedik bir zamanda çıkan Hükümet buhranının sebebini ve Fethi Bey'in isyan hareketi karşısında kâfi tedbir alıp almadığı hakkındaki kanaatini sordu. Terakkiperver Cumhuriyetçiler, bir kere daha, Cumhuriyet Halk Partisi içindeki ihtilafı körüklemek teşebbüsünde bulunuyorlardı. Aynı zamanda telaş içinde oldukları da seziliyordu.

İsmet Paşa, ilkin programında bunu da izah ettiğini zanneylediğini söyledi; arkasından memlekette yalnız, meydana çıkmış olan hadiselerin bastırılması için değil, ileride bunlara benzer olayların vukuunu önlemek için de ciddi tedbirler alınacağını, çoğunluğun buna lüzum gördüğünü, her siyasi toplulukta münakaşalar olabileceğini, fakat neticede çoğunluğun taraftar olduğu hareket hattının takip edilmesi tabiî bulunduğunu uzun uzadıya izah etti. Arada Ali Fuat Paşa'ya hitap ederek:

"Rica ederim Fethi Bey'le beni burada münakaşaya sevk etmeyiniz, bunun burada ne yeri vardır, ne de dürüst bir harekettir. Eğer benim programımda açıklanmasını istediğiniz noktalar varsa, sual buyurunuz, cevap vermek hem vazifemdir, hem de iktidarım dahilindedir" dedi.

Bu suretle muhalefetin ikinci defa çevirmek istediği manevranın önüne geçmiş bulunuyordu.

Bundan sonra reylere müracaat edilmiş, iki çekimser ve 23 muhalife karşı 155 reyle yeni kabineye güvenlik oyu verilmiştir.

* * *

Aynı gün Büyük Millet Meclisi'nin ikinci oturumunda, Başvekil İsmet Paşa, Kabinesine karşı gösterilen güvenden dolayı Meclise teşekkür ettikten sonra teklif edeceği bir kanun tasarısının hemen o gece müzakere ve kabul olunmasını rica etti. Meclisce kanunun ivedilikle müzakeresi tasvip edilmiş ve muhaliflerle yapılan çetin tartışmalardan sonra büyük çoğunlukla kabul edilmişti.

"Takriri Sükûn Kanunu" adını taşıyan ve 1945 senesinden sonra Cumhuriyet Halk Partisi aleyhinde yapılan tenkitler arasında adı sık sık geçmiş olan bu kanunun metni şudur:[149]

149 Bazı kelimeler manasına dokunulmadan, bugün kullanılmakta bulunan kelimelerle değiştirilmiştir.

Levent Sakverdi Arşivi

Birinci Madde– İrticaa, isyana ve memleketin sosyal düzenini, huzur ve sükûnunu, emniyet ve asayişini bozmaya sebep olacak her türlü teşkilat ve tahrikatı teşvik ve teşebbüs ve yayınları; Hükümet, Cumhurreisinin tasdikinden sonra re'sen ve idareten yasak etmeye mezundur. İşbu fiilleri işleyenleri Hükümet İstiklal Mahkemesine verebilir.

İkinci Madde– İşbu kanun neşri tarihinden itibaren iki yıl müddetle yürürlükte kalacaktır.

Üçüncü Madde– İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

* * *

Büyük Millet Meclisi'nin aynı oturumunda Başvekilliğin iki İstiklal Mahkemesi kurulmasına müsaade edilmesini isteyen bir tezkeresi de okunmuş, kendi varlığını tehlikede gören muhalif partinin şiddetli itirazlarına rağmen bu da çoğunlukla kabul olunmuştur.

* * *

Burada Büyük Liderin samimi fikir ve kanaatlere ne derecede hürmetkâr olduğunu gösteren –kısmen şahit olduğum, kısmen de sayın Şükrü Kaya'dan ve diğer hazır olanlardan defalarca dinlediğim– bir olayı hikâye edeceğim:

Atatürk, Fethi Bey Kabinesinin, azınlıkta kalıp istifa etmesiyle neticelenen Parti toplantısından evvel, Hariciye Vekili Şükrü Kaya'yı otomobiline alarak, şehir civarında uzunca bir gezinti yapmıştı. Bu gezintide: isyan üzerine o güne kadar alınanlardan başka ve daha şiddetli ve şamil tedbirlere ihtiyaç olmadığı fikrinde bulunan Şükrü Kaya'yı, kendi görüşüne çekmeye çalışmış. Aralarında uzunca bir tartışma olmuş. Sonunda; Şükrü Kaya, Atatürk'ün kendisini Parti içtimaında yeni tedbirler lehinde, söz söylemeye sevk etmek istediğini anlamış. Uysal ve manalı bir tavır takınarak susmuş. Fakat buna rağmen, toplantıda istenileni yapmamış. Hükümet düşüp kendisi de açıkta kalınca, bir müddet için İzmir'e gidip istirahat etmeye karar vermiş...

Eski Hariciye Vekili, bu kararı üzerine, bir akşamüstü, Atatürk'e veda etmek üzere Çankaya'ya gelmişti; neşesiz ve müteessir görünüyordu

O sırada yeni Kabine Köşkte, Atatürk'ün başkanlığında toplantı halinde bulunuyordu; bu sebeple bizim yanımızda toplantının dağılmasını beklemek zorunda kalmıştı.

İçtima geç vakit sona ermişti ve derhal, diğer misafirlerle beraber akşam yemeği için sofraya oturmuşlardı.

Atatürk, Şükrü Kaya'nın, kendisi ile görüşmek üzere beklemekte olduğunu haber alınca, onu da, sofraya davet etmişti.

Bundan sonrasını –Şükrü Kaya'nın mükerrer ifadelerinden aldığım notlara uygun olarak– kendi ağzından nakledeceğim:

"Yemek salonuna girince Atatürk bana bir taraftan yer gösterdi, bir taraftan da 'Çok mu bekledin, niye derhal içeriye gelmedin?' diye sordu. 'Vekiller Heyeti toplantı halindeydi de' cevabını verdim. 'Olsun, sen yabancı mısın ki?' buyurdu. Bu söz sofrada bir feveran yarattı. Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt ve onun arkasından Saffet Arıkan, asabi bir halde, aleyhimde konuşmaya başladılar. İsyan meselesindeki görüşümü ve durumumu şiddetle tenkit ettiler ve benden hadiseye dair bazı şeyler sordular. 'Cevap versin bakalım' dediler. Atatürk bunları sonuna kadar dinledi, arkadaşların sözleri bitince bana döndü, 'Cevap verecek misin?' dedi. Heyecanlanmıştım; yalnızdım; sofrada beni tutacak kimse görmüyordum. Müdafaam, bana karşı daha büyük hücumlara, hatta kavgalara sebep olabilirdi; en önemlisi Atatürk ne diyecekti, bilmiyordum. Güç durumdaydım; fakat susamazdım da. Dik sesle cevap verdim: 'Müsaade buyurursanız Paşam!' 'Hayır sen bana müsaade et de cevabı ben vereyim. Arkadaşlar! Eğer Hariciye Vekili olsaydım, ben de, arkadaşımız Şükrü Kaya Bey gibi hareket ederdim' buyurdu. Bir anda o sinirli hava ile beraber bendeki heyecan ve teessür de dağılmıştı; İzmir'e gitmekten vazgeçmiştim; mamafih şunu da itiraf ederim ki hadiseler muarızlarımı haklı çıkarmıştır."

Bilindiği gibi çok kıymetli ve bilgili bir devlet adamı olan Şükrü Kaya, bir müddet sonra, tekrar Kabineye girmiş ve Atatürk fani hayattan çekilinceye kadar, iş başında kalmıştır.

* * *

Takriri Sükûn Kanunu ile iki İstiklal Mahkemesi kurulması hakkındaki teklifin Büyük Millet Meclisinde müzakeresi esnasında münakaşaların sıklet merkezini Anayasa hükümleri, hürriyet mefhumları ve basın serbestisi teşkil etmiştir.

Kanun taslağının okunmasını müteakip, muhaliflerden Gümüşhane Mebusu Zeki, Dersim Mebusu Feridun Fikri (Düşünsel) söz aldılar. Bu kanunun Anayasaya ve amme hukukuna aykırı olduğunu iddia ettiler, kanunun red edilmesini istediler.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırka lideri ve İstanbul Mebusu Kâzım Karabekir Paşa da aynı fikirde olduğunu açıkladı, yine muhalefet erkânından Rauf Bey (Orbay), "Genç hadisesi oldu diye biz Cumhuriyetin esası olan Anayasayı ihmal edemeyiz" mütalâasında bulundu.

Bunlara, ilk olarak, Balıkesir Mebusu Süreyya (Örgeevren) ve Konya Mebusu Refik (Koraltan) beyler cevap verdiler; ortaya atılan iddiaların yersiz olduğunu söylediler.

Refik Bey; özet olarak, şunları söyledi:

"Efendiler; beyhude telâş etmeyiniz, söylediğiniz Amme hukuku bu kanunda korunacaktır, inkılâbı hiçe indirmek, Cumhuriyeti yıkmak gibi melunca bir düşünce ile doğuda bir isyan ateşi tutuşturulmuştur. Biz kanunun kelimeleri üzerinde münakaşa ederken orada birçok masumların kanı akmaktadır. Vatan meselesi, milletin selâmeti bahis konusu olduğu zaman, elbette ki, her şeyin üstünde, milletin hayatı düşünlecektir. Aziz şehitlerin ruhları bu müzakerelerimizi takip etmektedir. Cumhuriyetin hayatına kasteden mürtecilerin her ne suretle olursa olsun, yok edilmesi için bu kanunun kabulünü rica ederim."

Bunlardan sonra Adliye Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) kürsüye geldi:

"Anayasadan, Amme hukukundan bahsedildi" diye söze başladı ve "Soruyorum;" dedi; "bu Amme hukuku mutlak mıdır, vazedilmiş kanunlarla kayıtlı değil midir? Dünyanın neresinde mutlak hürriyet vardır. Efendiler; hürriyet vardır, fakat mutlak, yani kayıtsız, şartsız değildir; hürriyet, anarşi değildir. Bu kanun memleketin huzur ve asayişini bozan hareketlere mani olmak yetkisini Hükümete bahşediyor, hükümleri mahkemeler verecektir. Rica ederim, söylesinler, teklif ettiğimiz kanun, mevcut kanunlarımızdan ve Anayasamızdan ayrı bir şey midir ve bu kanun Anayasanın hangi maddesine aykırıdır?"

Arada, Feridun Fikri Bey Adliye Vekiline: "Bu kanun hangi memlekette vardır?" diye sordu. Buna Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey şu sualle cevap verdi: "Hangi memleket bizim memleket gibidir?"

* * *

Münakaşalar esnasında Milli Müdafaa Vekili Recep Bey (Peker) de iki defa söz aldı ve bilhassa bazı gazetelerin aşırı derecede ölçüsüz, yersiz ve yıkıcı yayınlarından dolayı basın müessesesine çattı; Recep Bey'in nutuklarının esaslı parçaları şunlardır:

"Arkadaşlar! Tabiî içinde bazı müstesna gazeteler de bulunan basın müessesesi tarafından, başta Yüksek Meclisiniz olmak üzere, bütün devlet kurullarına yalanlarla, tahriflerle mütemadiyen hücum edilmiştir. Zaman zaman kimisine hırsızlık, kimisine midecilik, kimisine inhisarcılık isnat edildi; memlekette diktatörlük var; Meclis satılmışlar Meclisidir denildi; Devlet nüfuzu tahrip edildi; Meclis, Fırkamız ve Hükümet memlekette hayırlı hiçbir teşebbüste bulunmamış mıdır? Aşar kalktı, iktisadi, içtimai bir inkılâp olan bu hadiseyi iki satırlık bir havadis olarak yazdılar. Fırkanın yükselme ve egemenlik yolundaki feyizli çalışmalarına da candan, gönülden temas etmediler; aksine kuvvet namına ne kadar şahıs ve müessese varsa onlara ve Türkiye Cumhuriyeti'ne hücum ettiler ve onları bilerek, bilmeyerek yıkmaya hâlâ ısrarla devam etmektedirler. Torunlarımız bugünleri mütalâa

ederken, Yüksek Cumhuriyet binasını yıkmak için uzakta, yakında içi hararetle tutuşan hainleri teşvik yolunda, ilk vasıta olarak, İstanbul basınını göreceklerdir; bu gazeteler, Takriri Sükûn Kanunu'nu teklif etmek durumunu doğuran sebep ve müessirler arasında ve hatta başındadırlar.

Hürriyet mefhumu namına ne varsa aziz Türkiye'mizde mevcuttur; Türk vatandaşı serbest seyahat etmektedir; kanun dairesinde söz söylemek isteyen menedilmiş midir, basın hürriyeti, bu saniyeye kadar, dünyanın neresindeki hudut ve çizgiden daha noksandır?

Memlekette hürriyetin âşıkları hudutsuzdur; bunlar arasında bizi, hiç değilse, onlara eşit olarak görmek lütfunu göstermezler mi?

Arkadaşlar! İcabında en mülayim birtakım tedbirlerle Hükümet idare etmek, nasıl bir şiar ise, icap ettiği zaman, müşahedelere dayanarak, şiddetle harekete geçmek de esaslı bir şiardır; böyle hareketi bilmeyen bir müessese, devlet sıfatını haiz olamaz."

Konuşmalar arasında Kâzım Karabekir Paşa, Başvekil İsmet Paşa' dan, "Islâhatı, İstiklal Mahkemelerine dayanarak mı yapacaksınız?" diye sormuş, Rauf Bey de, "Cumhuriyet için bir tehlike görmediğinden, bu itibarla kanunun hem lüzumsuz, hem de zaten vuzuhsuz olduğundan" bahsederek "Hükümetçe tekrar incelenmesini" teklif etmişti.

Bunlara cevap vermek üzere, İsmet Paşa kürsüye çıktı; önce aşağıdaki sözleriyle, kendisinden evvel konuşan arkadaşlarının fikirlerini paylaşmakta olduğunu belirtti:

"Muhalefet ileri gelenlerinin, zannederim bütün üyelerinin de hislerine tercüman olan, mütalâalarını dinledik; muhalefetin bütün azasına, fikirlerini son kelimesine kadar söyleten millet kürsüleri, bütün dünyada, nadirdir. Bahis konusu olan kanunun Amme hukukuna ve Anayasaya temas eden nazik noktalarının teşrihini, arkadaşlarım, tam bir açıklık ve başarı ile yaptılar; hiç kimsenin zihninde şüphe bırakmayacak derecede, katî olarak, anlaşıldı ki, bu kanun Anayasanın hududu dahilindedir."

Sonra asıl mevzua geçerek dedi ki:

"Muhterem Kâzım Karabekir Paşa ıslâhatı, İstiklal Mahkemelerine istinat ederek mi yapacaksın, diye sordular. Islâhatı, ancak, emniyet ve asayiş temeline dayanarak yapabiliriz; benim kanaatim budur. Emniyet ve asayiş temelini kurmak ve her an kuvvetlendirmek için bütün kanunlar gibi İstiklal Mahkemeleri de bir vasıtadan ibarettir.

Ben de bir şey sorayım! Bana ıslahattan bahsediyorlar; bu memlekette ıslahat fikirleri, yenilik ve terakki fikirleri ahlâksızlıktır, diye bağırılırken muha-

lefet erkânı niçin bir kelime söylemediler? Muhterem Rauf Bey de, 'Cumhuriyeti tehlikede görmüyorum onun için bu kanun lazım değildir' buyurdular. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı esasında kendileri ile beraberim. Her vaziyeti mütalâa eden, her vaziyete göre, tedbir bulan bir Cumhuriyet tehlikede olur mu? Bu kanunun lüzumunu takdir eden, bunu Büyük Millet Meclisi'ne izah ederek kabulünü rica eden Cumhuriyet Hükümeti, Cumhuriyeti tehlikede bırakır mı? Yakında vaziyet değişirse ve yeni tedbirlere ihtiyaç hasıl olursa, Cumhuriyet evlatları, bunların hepsini göz önüne alacaktır. Duruma göre, daima tedbirler alacak seviyede bulunan Büyük Meclis, Cumhuriyeti ve Cumhuriyetin memlekete vaadeylediği terakki ve ıslahatı behemehal temin edecektir. Zannederim ki, Hükümet gerek siyasi, gerek kanuni bakımdan yeter derecede izahat arz edebilmiştir."

Bundan sonra kanun, yukarıda ifade edildiği gibi reye konulmuş ve büyük çoğunlukla kabul edilmişti.

* * *

Büyük Millet Meclisi'nce teşkiline karar verilmiş olan İstiklal Mahkemelerinden biri, askerî hareketin yapılmakta olduğu isyan mıntıkasında kurulacak, bu mahkeme vereceği idam hükümlerini dahi, Büyük Millet Meclisi'nin tasdikine lüzum olmadan, derhal icra yetkisine sahip olacaktır.

İkinci İstiklal Mahkemesi ise, askerî hareket mıntıkası dışındaki vilayetlerde milletin, Cumhuriyetin ve bazı yerlerde ilan edilen kısmi seferberliğin emniyetini bozacak mahiyette propoganda ve teşebbüslere girişenleri takip ve muhakeme edecek, merkezi Ankara olacaktı. İlkin bu Mahkemenin vereceği idam hükümlerinin, Büyük Millet Meclisi'nce tasdik edildikten sonra tatbik edilmesine karar verilmişti; fakat sonradan Büyük Millet Meclisi'nin, bir tatil devresine girdiği sırada, bu Mahkemeye de idam hükümlerinin hemen yerine getirilmesi yetkisi tanınmıştı. Her iki Mahkeme Büyük Millet Meclisi'nde yapılan seçimle kurulmuş ve Ankara'da derhal işe başlamıştır.

* * *

Aynı zamanda Adana'da çıkan *Sayha*, Trabzon'da çıkan *İstikbal*, İstanbul'da çıkan *Tevhidi Efkâr*, *Son Telgraf* ve *İstiklal* gazeteleri ile *Sebilür - Reşat*, *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç* mecmuaları; bir müddet sonra da *Tanin* gazetesi, Cumhurbaşkanı tarafından tasdik edilen Vekiller Heyeti kararları ile kapatılmış, *Sebilür-Reşat* mecmuası sahibi Eşref Edip, *Tevhidi Efkâr* gazetesi sahibi Velid Ebüziyya, *Son Telgraf* sahip ve muharrirlerinden Fevzi Lütfi *Karaosmanoğlu* ve Sadri Ethem *Ertem* beylerle *Toksöz* gazetesi sahibi Abdülkadir Kemalî Bey tevkif edilip Şark İstiklal Mahkemesine sevk edilmişlerdir.

* * *

Bu arada Cumhurbaşkanı Atatürk de bir beyanname yayınlamıştı; 8 Mart 1925 tarihli gazetelerde neşredilen bu uzun beyannamede Atatürk, halka, "Memlekette huzur ve emniyeti bozacak her türlü hareketlere karşı uyanık bulunmayı" tavsiye ediyor ve Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği kanunun bütün devlet memurlarına "Herhangi bir hadiseyi vukuundan sonra bastırmaktan ziyade hadiselerin vukuunu önlemek vazifesini yüklediğini" beyan ederek "mülki ve askerî devlet memurlarını, hiç tereddüde kapılmadan, yüksek vazifelerini ifaya" davet ediyordu.

Büyük Millet Meclisi'nde siyasi faaliyetler devam ederken, plan gereğince, yığınaklarını tamamlayıp isyan mıntıkasını her taraftan kuşatmış bulunan ordu birlikleri de, faaliyete geçtiler. Birkaç hafta içinde asiler dağıtıldı; ellerindeki köy ve kasabalar kurtarıldı. Şeyh Sait ile beraber sağ kalan bütün elebaşılar –ki çoğu tekke sahibi birtakım cahil ve ahlâksız şeyhlerden ibaretti– yakalanarak Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesine verildiler.

Şeyh Sait'in heybesinde birçok mühim evrak ve vesikalarla çok miktarda altın para bulunmuştu.

O günlerde, Kürt Tealî Cemiyeti'nin ve Kürdistan İstiklal Komitesi' nin reisi Vanlı Seyyit Abdülkadir de İstanbul'da, oğlu ve adamlarıyla birlikte tevkif edilip, Diyarbakır'a getirilmişti.

Suçluların İstiklal Mahkemesinde ayrı ayrı yapılan muhakemeleri esnasında bunların, güya dini ve şeriati kurtarmak perdesi arkasında, memleketi parçalayıp bir Kürt Devleti kurmak maksadiyle harekete geçtikleri, bu hususta muhtelif zamanlarda, muhtelif vasıtalarla İngiliz ajanları ile temas ederek müşterek plânlar tanzim ve memleket dahilinde gizli bir şebeke teşkil ettikleri tahakkuk etti.

Neticede Şeyh Sait ve Seyyit Abdülkadir de dahil olmak üzere, elebaşılar idama mahkûm edildi ve hüküm derhal yerine getirildi.

Arada, İstiklal Mahkemesi, verdiği bir kararla mıntıkası dahilinde bulunan ve saf halkı delâlet ve ahlâksızlığa sevk ettikleri anlaşılan bütün tekke ve zaviyeleri de kapatmıştır.

Çok geçmeden, yukarıda da bahsedildiği gibi, Cumhurbaşkanının reisliği altında toplanan İcra Vekilleri Heyeti, memleket içindeki bütün tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermişti; 2 Eylül 1341 (1925) tarihini taşıyan bu hususiaki kararnamede, mucip sebep olarak, "Mevcut tekkeler, tarikatlar ve zaviyelerin mensup ve sahipleri arasında, pek çok masum vatandaşlar bulunduğuna şüphe olmamakla beraber, kast er babının bu müesseseler vasıtasiyle, masumları delâlete sürüklemeye fırsat buldukları ve zahiren samimi içtihat ve itikat namına, zarar-

lı siyasi maksatlar takip edebildikleri ve daima takip edebilecekleri ve binaenaleyh Anayasadaki mahsus maddenin menedici kaydına, temas halinde bulundukları" ifade edilmekteydi. Milli Mücadele devam ederken; milletin büyük çoğunlukla tamamen aleyhinde olduğunu idrak etmiş olan son Padişah Vahdettin'in, halkı hilafet müessesesinin çevresinde toplamak düşüncesiyle ve birtakım adamlarıyla birlikte "Tarikatı Salahiyye" adında bir cemiyet kurduklarını yukarıda yazmış, bu cemiyetin, bilhassa Vahdettin'in firarı ile Cumhuriyetin ilanından sonraki faaliyetinden kısaca bahsetmiştim.

Şimdi burada o fesat cemiyetinin asıl hüviyeti ile nasıl ve ne istikamette çalıştığı hakkında biraz daha malûmat vereceğim ve içerideki faal üyelerinin akıbetlerini bildireceğim.

Şunu da ilave edeyim ki, vereceğim tafsilât gerek Hükümetçe, gerek İstiklal Mahkemelerince yapılan etraflı incelemelerle bu arada ele geçirilen vesikalara dayanmaktadır:

1– "Tarikatı Salahiyye" önce dünyaya şâmil bir İslam siyaseti güder gibi görünmek istemişti. Fakat isimleri malûm ve meşhur olan bazı yabancı istihbarat ve propagandacılarının; teşkilatın hazırlık müzakerelerine katılmış ve kurucuların onlarla sonuna kadar sıkı temas ve münasebeti muhafaza etmiş olmaları; tarikatın İslam arasında hayra matuf bir topluluk olabilmesi ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

2– Bu fesat ocağı, ancak ve yalnız Türkiye'ye münhasır gizli ve siyasi faaliyet sarfetmiş ve Anadolu'da gelişen milli mukavemeti kırarak –memleketin baştan aşağıya yabancı esaretine girmesi pahasına da olsa –Vahdettin'in taç ve tahtının korunması maksadını hedef tutmuştur.

3– Daima gizli bir cemiyet halinde kalan "Tarikatı Salahiyye", Mütareke yıllarında yine Vahdettin'in sevk ve idaresi altında, Şerif Yahya Adnan adında bir kimse tarafından kurulan "İlayı Vatan" siyasi fırkası ile, ortak çalışma derecesine varan, daimî bir münasebette bulunduğu görülmüştür.

4– Güya İslam unsurunun menfaat ve hayrına çalışmak iddiasında bulunan bir tarikata gayri müslimler dahi, hem de nizamnamesinde yazılı özel merasim ile kabul ve ithal edilmişlerdir. Nitekim bunlar arasında bulunan Rum milletinden ve Ortodoks mezhebinden Misalidis isminde biri bu tarikata girip yemin ettiğini ifade ve ikrar etmiştir. Bu hal, cemiyetin İslam menfaatlerine hizmetin asıl gaye olmadığını açıkça belirtmektedir.

5– Tarikatçılar; âdi cinayetler ve suikastler irtikâbına da istidatlı idiler; Sanremo'da Vahdettin'in yanında ikamet eden ve kendilerince Ankara ile temasta bulunduğu sanılan Dr. Reşat Paşa'ya gönderilmiş, idam hükmüne pek benzeyen, iki

tehditname ile Paşa'nın vefatından önce İstanbul'a gönderdiği mektupların münderecatı ve mahallinde incelemeler yapan Salih Fuat Bey adındaki zatın ifadeleri bunu göstermektedir.

6– Milli zaferi takip eden senede Sanremo'da Vahdettin'in başkanlığı altındaki içtimalarda verilen kararlar sonucunda tarikat daha hararetli bir faaliyete geçmiştir ve çalışmalarını, Teşkilatı Esasiyeyi (Anayasayı) yıpratmak suretiyle Cumhuriyeti yıkmak, hanedan ile yüzelliliklerden eldeki listede isimleri yazılı kimselerin memlekete girip milletin mukadderatına yeniden el koymayı sağlamak üzerinde toplamışlardır. Bunun için dışarıda Sanremo'dan başka Köstence, Atina, Selanik, İskeçe, İskenderiye, Halep ve sonradan Bağdat'ta merkezler kurulmuş, içerde ise daha önce teşkilat alanı olan İstanbul'un yanında İzmir ve Antalya çevreleriyle doğu illeri de faaliyet mıntıkası içine alınmıştır.

7– Şark isyanının hazırlığına katılan Tarikatı Salahiyye'nin İstanbul zaviyelerinde Anadolu'da kışkırtmalar yapmak için tertipler alınmıştır. Yabancı müesseseler vasıtasiyle elde edilen memuriyetlerden faydalanarak veya "Distol" adında bir "koyun hastalığı" ilacının satışı vesile edilerek geniş sahalar içinde, köyden köye dolaşılmış, halkı Cumhuriyet idaresinden soğutmak, umumi efkârı Padişahın geri gelmesi düşüncesine alıştırmak yolunda aralıksız propagandalara girişilmiştir.

8– Distolci Nuri ve eski bir yüzbaşı olan Nihat adlarındaki şahısların askerî sevkiyatımız gibi konularda yabancılara casusluk yapmakta oldukları, elde edilen mektuplarından anlaşılmıştır.

9– İçerde Şark isyanının yurdun her tarafına yayılmasını sağlamak için böyle hainçe bir çaba harcayan fesat ocağının dışardaki mesaisi daha büyük bir ölçüde olmuştur. Tarikatı Salahiyye'nin divanı; doğu isyanına yabancı orduların katılmasını, yani memleketin bir uçtan, bir uca istila edilmesini maksatlarına yararlı sayarak bu hususta Kürt şeyhleriyle temas etmek üzere murahhaslar göndermiştir.

10– Fesat heyeti; bazı yabancı memurlara teklif edilmek üzere bir harp planı da hazırlamışlar, bunda noktai nazarlarını şu tarzda ifade etmişlerdir:

Karargâh **Halep**. Bir numaralı sevk noktası Urfa, bunun hedefi "İzoli" olmalıdır. (İzoli geçidi elli kişilik bir müfreze tarafından tutulur ve mahallinde kuvvet kazanır) 2 numaralı sevk noktası "Resülayin". Bunun hedefi "Diyarbakır". (Büyük kuvvet Resülayin'den ve Siverek üzerinden Diyarbakır'a sevk olunur).

Birinci cephe: Kemah - İzoli - Siverek hattı ve Fırat nehrinin Doğu yönü. Burada teşkilat ikmal edildikten sonra hedef Kayseri olmalıdır.

İkinci cephe: Yozgat - Kayseri hattı ve Kızılırmak'ın doğusundaki arazidir. Burada toplanıldıktan sonra hedef Ankara olacaktır.

* * *

"Tarikatı Salahiyye"ye intisap ederek faaliyette bulundukları anlaşılan birçok kimseler Ankara İstiklal Mahkemesi'nin emriyle tutulmuş, bu arada onlarla teması görülen eski mebus ve Baro Reisi avukat Lütfi Fikri de tevkif edilerek hep birlikte mahkemeye sevk olunmuşlardı.

Hatırlanacağı gibi Lütfi Fikri Bey evvelce Halifeye yazdığı bir açık mektup dolayısiyle İstanbul İstiklal Mahkemesi'nce tutuklu olarak muhakeme edilmiş ve beş seneye mahkûm edildiği halde, çok geçmeden, vaki olan teklifleri, Atatürk'ün tam desteklemesi ile Büyük Millet Meclisi tarafından cezası affolunmuştu. Bu zatın, siyasi inançları hakkında mahkemede vaki olan ifadeleri, evvelkiler gibi idi. Kendisi Meşrutiyet taraftarı imiş, hatta "Meşrutiyet Fırkası" adı altında bir fırka kurmayı da düşünmüş, bu yolda bir program hazırlamış. Bunu Büyük Millet Meclisindeki İkinci Grubun nüfuzlu azasına göndermiş. Çünkü onları Meşrutiyet taraflısı görüyormuş. Bu konuda İzmir'deki ittihatçılarla da temas etmiş. Vahdettin'in kovulmasını istiyormuş ama Padişahlık ve Halifeliğin kaldırılmasını hiç aklına getirmemiş, o zaman böyle bir hareketin memlekete zaaf getireceği kanısında imiş. Evinde ele geçirilip, Atatürk'ün şahsı hakkında kötü dileklerle hasımca yazıları da içine alan hatıratında İttihatçılarla, Mustafa Kemal Paşa taraftarlarından bahsederken: "Akıbet birbirleriyle bıçak bıçağa gelecekler, birbirlerini tahrip edecekler. Şimdiden yeni fırkanın tohumunu atacak olursam tedricen büyür, kök atar ve ihtilalciler birbirini yedikten sonra, o fırka iktidar mevkiine geçer" diyordu.

Mahkemede bu cihet kendisinden sorulduğu zaman da, "Rica ederim efendim! Bir recülü siyasi, bir fırka yaptığı vakit rüzgâra pamuk ekmek kabilinden bir şey yapar mı? Zamanı görür, kendisinde haklı veya haksız bir kanaat hasıl olur. Herhangi bir adam bir fırka yapar da onun hiç olduğunu kabul eder mi?" demişti. İttihatçılarla temas ve birleşme teşebbüslerini ise şöyle izah etmeye çalışıyordu; diyordu ki: "Bu komitenin (yani İttihatçıların) idaresi ikinci, üçüncü derecedeki kimselere geçmiş, artık o kadar kıymeti kalmamıştır. Bir komite olur, bu komite kendi başına kalırsa komitecilik de devam eder. Fakat o komitenin yanına, sırf kanun dairesinde hareket etmek isteyen bir unsur gelirse, o unsur galebe eder, olabilir ki, benim gibi meşrutiyetperver bir adamın, öyle her şeyi kanun dairesinde yapmak isteyen bir adamın bunlarla müttefik olması kendilerindeki komitecilik hissini izale eder."

* * *

Mahkeme neticesinde sanıklardan bir kısmı beraat etmiş, bir kısmı muhtelif hapis cezalarına mahkûm edilmiş ve sabık yüzbaşı Nihat, Distolcu Nuri, Yeniköy Belediye eski müdürü Kemal, Arap Asım, eski yaver Darendeli İsmet, Distolcu Os-

man Daver, Zambaoğlu Hristaki, Ertuğrul Şakir, Tevfik Hamdi, Romanyalı Halil ile Hacı Ali adındaki şahısların Hiyaneti Vataniye Kanununa göre asılarak idamlarına oybirliği ile hükmedilmiş ve hüküm yerine getirilmiştir.

* * *

Beraat edenler arasında Lütfi Fikri Bey de vardı. Mahkeme kararında onun hakkındaki fıkra aynen şöyle idi:

"Lütfi Fikri Bey'in Tarikatı Fesadiye ve Tarikatı Salahiyye ile alaka ve münasebeti tebeyyün etmemiş olup hanesinin taharrisinde elde edilen evrak ve muharrerat, gerçi hakkında ayrıca takibat icrasını istilzam etmekte ise de evrak ve vesaiki mezkûrede bilhassa şahsiyetleri mevzuubahs edilen Reisicumhur Hazretleri, mahkememize gönderdikleri tezkerei mahsusa ile bu baptaki hukuku şahsiyelerinden feragat ettiklerini beyan buyurmakta olduklarından mumaileyhin de beraatine karar verildi."

* * *

Atatürk'ün kararda bahsedilen tezkeresinin sureti:

> Ankara İstiklal Mahkemesi Riyaseti Aliyyesine:
>
> İstiklal Mahkemesi'ne mevdu (verilmiş) olanlar meyanında (arasında) Lütfi Fikri Bey'in safahatı muhakemesini (mahkeme safhalarını) gazetelerde mütalâa eyledim. Mumaileyhin efkârımız ve hattı hareketlerimizden esas itibariyle farklı olan birtakım mülâhazat ve tenkidatına bu vesile ile muttali oldum. Kanunî yollarla milletin tezahür eden (meydana çıkan) iradei katiyyesi; teşkilatı devlet ve usuli idare hakkında Lütfi Fikri Bey'in efkârı hususiyyesine tevafuk etmeyen (uymayan) tecelliyatı nihaiyesini göstermiştir. Şahsımın bertaraf edilmesi tahminatına ve bu tahminlerin neticesi olmak üzere derpiş ettiği tasavvurata karşı, mahiyeti hakikiyesi müsait dahi olsa şahsen bir iddia dermeyan etmeye meyyal değilim. Binaenaleyh gerek efkârı siyasiyemize ve gerek şahsımıza karşı olan vaziyetinden dolayı –Eğer Âli Mahkemece başka zeminde kanuni esbabı ittihamiyye mevcut değilse– Mahkemei Âliyyelerinin müsamahasını isticlap ederim (celbetmek isterim).
>
> Reisicumhur Gazi M. KEMAL

* * *

Suçluların doğudaki İstiklal Mahkemesi huzurunda vaki olan itiraflarından kesin olarak tahakkuk etmiştir ki; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programındaki dinî fikir ve inanışlara hürmet edileceğine ve idarede "Ademi merkeziyet" esası terviç olunacağına dair olan mahut maddeler ve fırka mensuplarının bunlara dayanarak ve dini siyasete alet ederek yaptıkları propagandaları ile basının Hükü-

met aleyhindeki ölçüsüz yazıları da, ayaklanmayı tertip edenlerin çok işine yaramıştı.

Filhakika Şeyh Sait; yargılanması sırasında, "Hem Halk, hem de Terâkkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programlarını" incelediğini, "Terakkiperver Fırkanın programındaki, 'fırka ahkâmı diniyeye hürmetkârdır' maddesinin çok hoşuna gittiğini" ifade etmiştir. Asiler arasında bulunmuş olan eski bir aşiret binbaşısı Kasım Bey de, isyanın gerçek seheplerini açıklarken şunları söylemiştir:

"Bu çevrenin umumi efkârını zehirleyen, halka isyan cesaretini veren, ayaklanmayı süratlendiren İstanbul gazetelerinin yazılarıdır; Terâkkiperverlerin itikadatı diniyeye hürmetkâr olacakları vaadi de avama cesaret vermiştir. Terakkiperverlerin programında diğer mühim bir nokta daha vardı; merkeziliği tahdit taraftarıyız diyorlardı, bu ademi merkeziyete taraftarlık demekti. Kürtçüler, birbirlerinin kulaklarına, "Terakkiperverler Hükümete geçerse, bize aşağı yukarı muhtariyet vereceklerdir; bu suretle evvela muhtariyet, sonra da kan akıtmadan istiklal kazanırız" sözlerini fısıldıyorlardı."

* * *

Yargılama sırasında sanıklardan biri, Şeyh Sait'in, kendisine "Din batıyor, şeriat kalmadı, nikâh yok. Mebuslar arasında ihtilâf var" gibi sözler sarf ettiğini söylemişti. Bunun üzerine Şeyh'e: "Bunları nereden biliyordunuz?" diye sorulmuş, o da şu cevabı vermişti:

"Gazetelerin yazdıklarından ve gelen tüccarlarla, mebusların söylediklerinden biliyorum. *Sebilür-Reşat* mecmuasında okudum ki, birisi Peygamberimiz aleyhinde bulunmuş, müftü o adamın aleyhinde dava açmış ve kazanmış. Fakat Ankara Mahkemesi onu affetmiş. Kız mekteplerinde İslamiyete mugayir şeyler oluyormuş; kızlar piyano, erkekler keman çalıyorlar, sabaha kadar eğleniyorlarmış. *Sebilür-Reşat*'ın her nüshası bizi müteessir ediyordu; bilhassa farmasonluk ve laiklik hakkındaki yazıları."

* * *

Seyyit Abdülkadir ile beraber asılanlardan Bitlisli Kemal Fevzi'nin –ki Kürt İstiklal Komitesi üyelerinden genç bir adamdı ve Kürtçe bir gazete çıkarıyordu– müdafaasını yaparken basına temas ederek söyledikleri de çok dikkat çekicidir. Kemal Fevzi diyordu ki:

"İsyanda en büyük mesuliyet hissesinin, İstanbul gazeteleri üzerinde olduğundan şüphe etmemelidir. Medeni ve içtimai hürriyetin en yüksek mertebelerine varmış bulunan en hür memleketlerde bile basın, Hükümete karşı bu derecede doludizgin yürümemiştir. İstanbul basını, harice karşı memleketimizde fikir hürriyetinin yüksek ve canlı bir misalini göstermek ister ve Hükümeti

uluorta tenkit ederken kör ve cahil bir kitleyi, hainee maksatlarına alet etmek için fırsat kollayanlara, Hükümetin kudretini, zayıf tanıttırmakta olduklarından habersizdiler."

* * *

Eski bir kurmay subayı olup, vaktiyle Urfa'da mutasarrıflık etmiş bulunan Fethi Bey isminde bir zat, Terakkiperver Fırka tarafından, doğu illerinde teşkilat yapmak imkânını aramaya memur edilmişti. Bu zat her gittiği yerde, "Halk Fırkası dini batırıyor, Terakkiperverler buna mani olacak ve dinimizi yeniden canlandıracaktır" yolunda propoganda yapmakla suçlandırılarak tevkif edilmiş ve Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesine verilmişti.

Yapılan soruşturma ve yargılamalar sonunda, sanığın gerçekten dini siyasete alet ederek halkı Hükümet aleyhine sözle tahrik eylediği sabit olmuş ve daha evvel bulunduğu askerî ve mülki vazifelerdeki hizmetleri, cezasını hafifletici bir sebep sayılarak, üç sene kalebentliğe mahkûm edilmişti.

Ne gariptir ki; bu zat, Mahkeme huzurunda "Fırkasının beğenmediğim, bilhassa Fırkanın efkâr ve itikadatı diniyeye riayetkâr olduğunu açıklıyan 6'ncı maddenin memleket için cidden muzır olduğunu, bunun birçok şeyhler tarafından kendi maksat ve menfaatleri hesabına istismar edildiğine ihtimal verdiğini" söylemiş ve sözlerine, "Partimizin bu umdesi bizzat bizim de aleyhimizde tesir yaratıyordu" mütalâasını ilave eylemişti; fakat Mahkemenin, "Bu kanaatlarınızı Fırka merkezine bildirdiniz mi?" yolundaki sualine menfi cevap vermişti.

İsyan mıntıkasındaki İstiklal Mahkemesi bu münasebetle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kendi mıntıkası içinde bulunan bütün şubelerinin kapatılmasına karar vermiş, öte yandan Ankara İstiklal Mahkemesi de, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adına yapılan propogandalarda dinin ve dinî mukaddesatın, siyasi emel ve maksatlara alet edildiğini tespit ederek, bu Fırkanın durumu ve çalışma tarzı hakkında Hükümetin dikkat nazarını çekmişti.

* * *

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası idare heyeti azasından general Cafer Tayyar Eğilmez'den birkaç defa dinlemiştim. Bu Fethi Bey'in, doğuda teşkilat yapmak imkânını aramak üzere, Urfa'ya gönderilmesi idare heyetinde bahis konusu olduğu zaman kendisi buna şiddetle itiraz etmiş. "O havalide uzunca bir müddet bulundum ve daha yeni ayrıldım; mahalli şartları yakından biliyorum; şimdilik oralarda teşkilat ve propaganda yapmaya kalkışmak, memleket menfaati bakımından, hiç doğru değildir, hatta tehlikelidir. Buna karar verirseniz ben İdare Heyetinden de, Fırkadan da istifa ederim" demiş ve fikrinde ısrar etmiş. Bunun üzerine teklifte bulunanlar, düşüncelerinden vazgeçtiklerini söylemişler.

Sayın General Eğilmez, bunu anlattıktan sonra, "Maateessüf sonradan yani iş işten geçtikten sonra öğrendim ki, bana verilen söze rağmen Fethi Bey yine aynı işe memur edilmiş" diyor, arkadaşlarının dürüst olmayan bu hareketini şiddetle tenkit ediyordu.

* * *

Yalnız doğuda değil, memleketin diğer çevrelerinde de, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının bazı şubeleriyle suçüstü yakalanan birtakım azasının, Cumhuriyet ve inkılâplar aleyhinde bulunarak irticaa hizmet ettikleri artık iyice anlaşılmış bulunuyordu. Buna rağmen Fırkanın Umumi Merkezi, bu gibi halleri takbih ve menetmek yolunda hiçbir harekette bulunmuyor, susuyordu.

Arada yalnız Fırkanın İstanbul'daki temsilcisi bir konuşmasında: "Eğer denilen yolda hareket edenler varsa kanun kendilerini cezalandırır, bize ne?" demişti.

Fırka Umumi Merkezinin dikkati çeken kayıtsızlığı ile ısrarlı sükûtu ister istemez, bazı zihinlerde umumi merkez hakkında da şüpheler uyandırıyordu. Herhalde gayet açık olarak görülüyordu ki, Fırkanın resmî liderleri, hiçbir suretle duruma hâkim değillerdi ve Fırka teşkilatını kontrol kudretinden tamamen mahrum bir halde bulunuyorlardı.

Nihayet İcra Vekilleri Heyeti 3 Haziran 1341 (1925) tarihli toplantısında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şube ve merkezlerinin kapatılmasına karar verdi; bu hususdaki kararnamede evvelâ Diyarbakır ve Ankara İstiklal Mahkemelerinin vermiş oldukları kararlarla bunların dayandığı hadiselerden bahsedildikten sonra aynen şöyle denilmekteydi:[150]

"Mahkemelerde ve herkesin önünde cereyan eden bu hallerden başka Hükümete muhtelif vilayetlerden ulaştırılan malûmat; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının, programlarındaki malûm esası, dini siyasete alet eden bir aldatma vasıtası saymaya çalıştıklarını göstermiştir. Ankara İstiklal Mahkemesindeki yargılamalarda, Vahdettin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da kurdukları merkezlerden ve memleket içinde Hürriyet ve İtilâf devrinden kalma fesatçılardan, geniş bir irtica şebekesi tesisine çalıştıklarını meydana çıkarmıştır. Bu haller altında, dini siyasete alet ittihaz etmeye istidatlı bir cereyanın sürüp gitmesi artık mümkün olamazdı.

Diğer taraftan Büyük Millet Meclisi dini ve dinî mukaddesatı siyasete alet ittihaz etmek gibi hareketlere karşı, vatanı korumak için, mahsus kanun çıkarmak suretiyle, Hükümetin takip edeceği istikameti de göstermiş bulunmaktadır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında esas olan maddenin, dini siyasete alet ittihaz etmek demek olup olmadığını tayin eylemek savcılara düşen bir vazife oldu-

150 Bazı kelimelerin yerine bugün kullanılmakta olan karşılıkları konulmuştur.

gündan böyle bir mütalâa zeminine girmeye lüzum görülmemiştir. Ancak programdaki maksat ne olursa olsun, Hükümet bunun Fırkaya mensup bazı fertler tarafından hakikatte ve fiiliyatta aldatmaya ve irticaa vasıta olarak kullanıldığını, aldığı çeşitli ve sürekli haberlerle ve Cumhuriyet Mahkemelerinin hüküm ve kararları ile açıkça görüp tespit eylemiştir. Gerek telkin eden, gerek telkin karşısında bulunan vatandaşları, aldatma ve kışkırtmanın akıbetlerinden korumak, kısaca ammenin zararını sınırlandırmak için Terâkkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetten men'i, Hükümetin artık ihmal edemeyeceği vazifeleri arasına girmişti. Buna binaen işbu kararnamenin tebliği tarihinden itibaren, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şube ve merkezleri, ilgili Hükümet memurları tarafından, kapatılacaktır.

Bu münasebetle vatandaşların dikkat nazarına ve salim muhakemesine arzolunur ki, Allah ve vicdanlar arasında karşılaşma vasıtası olan dinin birtakım özel maksatları sağlamak için siyasete alet ittihaz edilmesi, son defa tekrar görüldüğü gibi, memleketimizin tarihinde çok feci olayların zuhuruna ve nihayet din adına tahakküm ve tegallüp dairesinde bulunan mürteci ve zorbaların keyfî idare ve istibdadına müncer olduğu ve Türk milletini yüzyıllarca çöküntü ve ıstıraba mahkûm edeceği tecrübelerle sabit olmuş bir gerçektir. Büyük Millet Meclisi'nin, mahsus kanunları ile, katiyen menedilmiş olan bu gibi faaliyetlere meydan vermemenin, milli iradenin Hükümete yüklediği temel vazifelerden olduğunda da şüphe yoktur."

Bu kararname Cumhurbaşkanı tarafından tasdik edildikten sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şube ve merkezleri kapatılmıştır. Ve o günden sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup mebuslar Mecliste bir muhalefet grubu halinde faaliyetlerine devam etmişlerdir.

* * *

Atatürk'ün, *Nutuk*'un da, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulma ve çalışma şekli hakkında –belgelere dayanılarak– verilen tafsilât sonunda vardığı hükmü belirten şu satırlar vardır:

"Tarih; mürettep, umumi, irticai olan şark isyanının sebeplerini incelediği ve araştırdığı zaman, onun mühim ve açık sebepleri meyanında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dinî mevaidini ve şarka gönderdikleri kâtibi mesullerinin teşkilat ve tahrikatını bulacaklardır.

Bu fırkaya dahil olanların tekmil azası bahis konusu olmasa bile; dinî mevaidi, muvaffakiyet için, müessir amil kabul eden ve buna dair formülü nizamnamelerine ithal eden kimseler, memlekete müteveccih, şahıslarımıza müteveccih suikastlerden habersiz kabul edilemezler."[151]

* * *

151 *Nutuk*, C. II, İstanbul 1934, s. 332 ve 333.

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman –ki Terakkiperver erkânının öteden beri en hararetli müdafiilerindir– gazetesinin 20 Ekim 1955 tarihli ve "Acaba bu defa olur mu?" başlıklı makalesinde şunları yazıyor:

> Büyük çapta vatanseverler tarafından kurulan Terakkiperver Fırka hayırlı bir murakabenin bir kısım unsurlarına ve imkânlarına sahip bulunuyor, çok şeyler vaadediyordu. Ne çare ki, kurucular, politika cephesini, idare için, İttihat ve Terâkkinin tecrübelerinden, bu arada Kara Kemal'in muhitinden istifade etmek ihtiyacını duymuşlardı. İttihatçılarda ise memleketin tapusuna ebedi surette sahip bulunmak iddiası vardı. Kendilerinin 1908'den başlayan ve umumi harpte son haddine varan hatalarına, diğer taraftan Atatürk'ün rehberliğindeki büyük kurtuluş mücadelesine rağmen milli Hükümetin çekilmesini ve kendilerine iktidarı vermesini bekliyorlardı. Sırf İttihatçılarla birlik kurmaları yüzündendir ki memleket Terakkiperver Fırka tecrübesinden demokrasi hesabına istifade imkânını bulamadı.

Aynı başyazar 16 Mart 1958 tarihli nüshasındaki baş makalesinde; fırkalar arasında mevcut nahoş ve tehlikeli çatışmalardan bahsederken de diyor ki:

> 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi İttihatçılarla bir birlik kurmak, onların politika tecrübesinden faydalanmak, böylece bir an evvel iktidara kavuşmak gibi bir yol takip etmeseydi, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Dr. Adnan Adıvar gibi idealist unsurlariyle memlekete büyük hizmetler eder, nice sademeleri önlerdi.[152]

* * *

Pek yakından şahidim ki; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmî liderlerinin gafleti ve umumiyetle yanlış hareketleri yüzünden düştüğü bu nahoş akıbet ile onun zaruri bir neticesi olarak siyasi hürriyetler üzerinde, velev muvakkat bir müddet için olsun, yapılan kısıntılardan, herkesten ziyade üzüntü duyan, memlekette hem siyasi, hem de fikir ve vicdan hürriyetlerine dayanan murakabeli, muvazeneli ve kuvvetli bir halk idaresi kurmak için çırpınan, Atatürk olmuştur.

Burada bir noktayı daha belirtmek mecburiyetini duyuyorum, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmî liderleri vakit vakit Atatürk'ten ayrılmalarını, şu sebeplerle izaha çalışmışlardır:

152 Bu Cildin sonunda Ahmet Emin Yalman'ın aynı konuda, hem Terâkkiperver Cumhuriyet, hem de sonradan kurulan Serbest Cumhuriyet fırkalarının kuruluş ve işleyiş tarzına ışık tutan ve hiçbir taraftan itiraza uğramayan uzunca bir makalesini bulacaksınız. (Sayfa : 401 - 403) Bu makale 23 Ocak 1961 tarihli ve 6774 sayılı *Vatan* gazetesinde yayınlanmıştır.

– Hürriyetlere ve demokrasiye olan bağlılıkları.

– Atatürk'ün kendilerine göre belirmekte olan diktatörlük meyline mâni olmak isteği.

Halbuki —dikkat eden tarafsızların herhalde gözlerinden kaçmamış olsa gerektir— bu zatların bilhassa Atatürk'ün fani hayattan çekildikten sonraki hareketleri, hiçbir bakımdan o kabil iddialarına uygun değildir; hatta tamamen aksinedir. Gerçekten partinin başkanı olan rahmetli Kâzım Karabekir Paşa ile genel sekreter Ali Fuat Paşa, vaktiyle istifa ettikleri Halk Partisine, hem de "Milli Şeflik ve Değişmez Başkanlık" yani bir nevi diktatörlük devrinde dönerek en büyük mesuliyet makamlarına geçmekten çekinmemişler ve bu idareyi, her hareketleri ile desteklemişlerdir. Hele Ali Fuat Cebesoy bu yazıların yazıldığı yıllarda (1956- 1958) dahi mütemadiyen durum ve fikir değiştirmekte ve ne gariptir ki daima iktidarda bulunan ve şahsi idareye doğru kayan partilerle beraber bulunmayı tercih etmektedir.

Milli Şeflik devrinde, mahdut bir süre için, mebusluk ve büyükelçilik gibi vazifeler kabul eden Hüseyin Rauf ve Dr. Adnan beyler, onlar kadar ileri gitmemiş olmakla beraber, bu devre zarfında ve sonra bütün yapılanlara ses çıkarmamış, diktatörlük temayüllerine karşı mücadeleye girmeyi akıllarından geçirmemişlerdir.

Herhalde, tarih kendileri hakkında, hükümlerini verirken bu olayları dikkatten uzak tutmayacak, ayrılık sebeplerini, idealistlikten başka duygularda arayacak ve bulacaktır.

Atatürk'e gelince; gerek memleket, gerek cihan umumi efkârı; Onun hakkındaki katî hükmünü, çoktan vermiş bulunuyor.

* * *

11 Ağustos 1341 (1925) günü Şark İstiklal Mahkemesi, mevkuf bulunan *Sebilür - Reşat* mecmuası sahibi Eşref Edip, *Tevhidi Efkâr* gazetesi sahibi Velid Ebüzziya, *Son Telgraf* gazetesi sahip ve muharrirlerinden Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve Sadri Ethem (Ertem) beylerle *Tok Söz* gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Beyi "Memleketin iç emniyetini bozmak ve Şark isyanını kolaylaştırmak" suçlarıyla sanık olarak yargılamaya başlamıştı.

İlk oturumda Mahkeme savcı Bozok Yozgat mebusu Avni Bey'in (Doğan) talebi üzerine aynı suçlardan sanık olarak, *Vatan* gazetesi sahip ve başyazarı Ahmet Emin Yalman, aynı gazete yazarlarından Ahmet Şükrü Esmer, "İstiklal" gazetesi sahip ve başyazarı İsmail Müştak Mayakon, *İleri* ve *Son Telgraf* gazeteleri muharrirlerinden Suphi Nuri İleri beylerle, Adana'da çıkan *Sayha* gazetesi sahibi Gündüz Nadir Bey'in de tevkifleriyle mahkemeye celplerine karar verdi.

İstanbul'da tevkif edilerek Elazığ'a doğru yola çıkarılan bu gazeteciler biri Adana'dan, diğeri Diyarbakır'dan olmak üzere "Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" hitaben iki telgraf çekmişlerdi.

Bunları aynen aşağıya dercediyorum[153]:

Adana'dan çekilen 15 Ağustos 1341 (1925) tarihli telgraf:

Biz yüksek dehanızın tesis ettiği rejimin tabiî ve samimi adanılan ve hadimleriyiz. Vücude getirdiğiniz büyük binada samimi kanaatla birer fikir amelesi gibi çalıştık. Ortaçağı kaldırıp, onun yerine az zaman içinde, bu asrı ikame etmek **hususundaki muazzam eseriniz, en büyük ve samimi emellerimizin tahakkukundan başka bir şey değildi.** Bu itibarla bizim bu gaye ve prensipleri tenkit etmemize imkân yoktur. Biz yalnız tatbikata ait usuller hakkında fikir beyan etmiştik. Çünkü muazzam dehanızın büyüklüğü, bize daima mevcuttan fazla ve ideal derecesine yakın şeyler istemek hak ve imkânını veriyordu. Tatbikata ait neşriyatımızda hatalı cihetler olabilir. Fakat samimi gayemiz, Cumhuriyet idaresini kuvvetlendirmekten ve yeni rejimin zafer ve istikranna faydalı olmaktan başka bir şey olamazdı; bize bu idareden başka nefes alma hakkı verecek bir idare tasavvur edemiyoruz. Münakaşa hürriyetinin faydalarına karşılık, elbette mahzurları da vardı. Bunların Şeyh Sait gibi hainlerin suikastini kolaylaştıracağı tarzında bir zannı hatıra getirebileceğini tasavvur etseydik kalemimizi kırmakta, bir saniye tereddüt etmezdik. Hararetle müdafaa etmiş olduğumuz yenilik ve inkılâp esaslarına karşı olan bir suikasti kolaylaştırmak gibi bir zannın, bir saniye için bile bize teveccüh etmesinden dolayı yeis içindeyiz. **Yeni rejimin husule getirdiği neticelerden müspet sahalarda istifade edebilmek için memleketin sarsıntısız bir sükûn devresine muhtaç olduğunu görüyoruz.** Biz bu gayenin husulüne hizmet maksadiyle bâdema gazetecilik ve siyasetin tamamiyle haricinde kalacağımızı ve sakin ve iktisadi çalışmalar ile memlekete faydalı olmaya çalışacağımızı temin ederiz. Kurucusu bulunduğunuz rejimin, çok samimi hadimleri sıfatıyla, bu emelimizin tahakkuku hususunda hüsnü teveccühünüzü bizden esirgememenizi ve 'mürtecilerin suikastini kolaylaştırma,' gibi bir zan altından kurtarılmamızı en derin tazimlerimize ekleyerek istirham ederiz, muhterem Cumhurreisi Hazretleri.

İmzalar: Suphi Nuri, Müştak, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü."

* * *

153 Telgraflarda yabancı terkipler düzeltilmiş ve bazı kelimelerin bugün kullanılan karşılıklan konulmuştur.

Diyarbakır'dan çekilen telgraf: (Buna Adana'da tevkif edilen Gündüz Nadir de katılmıştı)

> Yüksek dehanızla vücuda getirdiğiniz inkılâpta hakiki ve samimi birer fikir amelesi sıfatıyla çalıştığımızı ve Cumhuriyetin zafer ve istikrarına faydalı olmaktan başka emel beslemediğimizi, İstiklal Mahkemesinin huzuru adaletinde de ispat etmek için, Şark vilayetlerinden Elaziz'e doğru giderken **isyan ve irticaın pençesinden bir defa daha kurtarmış olduğunuz bu Vatan parçasında gördüklerimiz ve duyduklarımız, bize şu kanaati verdi ki, eski idarelerin ihmal ettiği memleketimizde, yazı masası başında, görülemeyen birtakım vaziyetler mevcuttur. Bu vaziyet içinde Vatanın süratli bir inkişafa mazhar olmasını temin edebilmek ve Türk Milletini işaret ettiğiniz inkılâp yolu üzerinde gayeye doğru sarsıntısız yürütebilmek için, şahsi münakaşalardan ziyade, birlik ve dayanışma halinde bir sükûnete muhtaç olduğumuza kanaat getirdik.** Türk aile topluluğu içinde, bundan sonra, işgal edeceğimiz mevki, her ne olursa olsun, mesleğimizi bu kanaate göre düzenlemeye ve çevremize aynı kanaati samimiyetle telkin etmeye çalışacağımızı arz eder ve kurtarıcımıza, irticadan huzur ve refaha kavuşan bu muhitten, en derin tazimlerimizi bir daha tekrar ederek feyizli nazarlarınızın üzerimizden eksik edilmemesini istirham eyleriz muhterem Cumhurreisimiz Hazretleri.
>
> İmzalar: Ahmet Şükrü, Ahmet Emin, Müştak, Suphi Nuri, Gündüz Nadir.

* * *

Atatürk telgraflardan çok mütehassis olmuştu. Evvelce de dediğimiz gibi o gerek şahsi ve gerek siyasi hayatında; ilk defa işlediği bir kusuru itiraf ederek pişmanlık gösterenlere karşı, daima gayet müsait davranırdı. Bu gibileri affa, hatta himayeye layık görür, onları büsbütün kaybetmektense, memleket ve inkılâp hesabına kazanmayı ve şahsiyetlerini yeniden yapmak için kendilerine fırsat vermeyi tercih ederdi. Bu itibarla gazetecilerin samimi bir intibah ve nedamet ifade eden telgraflarını, aynen İstiklal Mahkemesine ulaştırmayı ve böylece onların lehinde tecelli eden şahsi duygu ve düşüncesini belirtmeyi münasip görmüştü.

Gazeteciler, Mahkemedeki soruşturmalar sırasında da, hatalarını itiraf etmişler, fakat yazılarının iyi niyetle yazıldığını, inkılâpçı Cumhuriyete daima sadık olduklarını, vuku bulan olaylardan müteessir bulunduklarını ilave eylemişlerdi. Soruşturmaların sona erince de bu sefer toplu olarak Cumhurbaşkanına şu telgrafı çekmişlerdi:

13 Eylül 1341 (1925)

Şark İstiklal Mahkemesi karşısında isticvaplarımız icra ve ikmal olunduğu şu günlerde, nimete karşı şükran kabilinden bir hareketle, büyüklüğünüzün manevi huzuruna çıkmayı vecibeden addettik. Cumhuriyetin sadık birer amelesi, inkılâbın samimî birer hizmetçisi olduğumuzu ispat etmiş olmak kanaatiyle sonsuz bir fahır ve gurur duyarak zatı riyasetpenahilerine, bir kere daha arz ederiz ki bu kanaat şu dakikada vicdanlarımızı müsterih etmekle beraber bundan daha çok güvendiğimiz nokta, asil kalbinizin, hataları örten lütfudur. Bu lütfün minnetini yâd ile ve bitmez tükenmez kalbi bağlılık ile bundan sonra vazifemize devam edebilmek, vicdanlarımızda hasıl olan uyanıklığı gelecekteki hareketlerimizde rehber edinerek yüksek gayemize doğru, temiz alın ile, yürüyebilmek için itimadınızın feyzini bizlerden esirgememenize pek muhtacız. Mahkeme huzurunda meydana çıkan masumiyetimiz ancak Büyük Kurtarıcının yüksek vicdanından duyacağımız af ve müsamaha müjdesiyledir ki, bizim için kıymettar olur. Bu lütfü bizden esirgemeyeceğinizi, kalbinizin yüceliğinden ümit ederek, en derin tazimlerimizi arz ve takdim ederiz muhterem Cumhurreisi Hazretleri.

On gazetecinin imzaları.

Reisicumhur bu müracaatı da aşağıdaki telgrafla Şark İstiklal Mahkemesi'ne iblağ etti:

Şark İstiklal Mahkemesi Müddeiumumiliğine;

Gazetecilerin mahkemeye celbinden sonra, Anadolu'da ve isyan sahasındaki meşhudatları üzerinde hata ettikleri ve nadim oldukları hakkındaki telgrafnamelerini evvelce Mahkemenin nazarı adaletine takdim etmiştim. Yine müştereken yukarıdaki telgrafla müracaat ediyorlar; bunu da nazarı insafa almak muvafıktır efendim.

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal

* * *

Gazetecilerin telgrafları Mahkeme huzurunda okunduktan ve Reis, muhakemenin sona erdiğini bildirdikten sonra savcı Avni Bey söz alarak, iddianamesini okumuştur; bir tarihî vesika mahiyetinde bulunan bu iddianamede deniliyordu ki:

Şark vilayetlerinde zuhur eden isyanın tahrikçileri olmak üzere muhakemeleri icra kılınan *Vatan* gazetesi sermuharriri Ahmet Emin Bey ve *Sebilür - Reşat*, sahip ve muharriri Eşref Bey'le arkadaşları hakkında yüksek Mah-

kememizce verilecek kararın Cumhuriyet idaresi ile iktidar mevkiinde bulunan fırkanın gelecek nesillere, kıymetli bir adalet hatırası olarak intikal etmesi lazımdır. Bunun için sanık bulundukları Vatana hıyanet fiilinin teşriinden önce Türk siyasi topluluğunun isyandan biraz evvelki durumunu arza lüzum görmekteyim. İstiklal mücadelesini, katî bir hamle ile neticelendiren ordumuzun zaferi Lozan sulhu ile taçlandıktan sonra köyüne dönen kahramanlarda, politika ve ihtirastan uzak bir çalışma emeli uyanmıştı. Bir tarafta millet fertleri yakılan ve yıkılan köşeleri, huzur ve emniyet içinde tamir ile uğraşırken, diğer taraftan, Cumhuriyetin yüksek müesseseleri, inkılâptan aldığı zinde bir ruh ile yeni kanunlar yapıp yürürlüğe koymayı âcil bir vazife telâkki eylemişti. Fakat yıkılan köhne müesseselerin taraftarı, maziye bağlı, dar kafalı mahdut şahıslar ile maişetlerini sefil maceralarda arayan politika ihtirasçılarının perde arkasında inkılâp ve Cumhuriyetin mesaisine engel olmaya çalışacakları şüphesizdi. Bu şahıslar, yeni idarenin, milletimize bahşettiği geniş hürriyetten, kendi hesaplarına istifade ederek, kuvvetini irticadan alıp başka emelleri de kucaklayan şu isyanlan tasavvur ettikleri sırada, basının büyük bir kısmı muhtelif saiklerle Hükümeti zaafa düşürecek haksız ve lüzumsuz hücumlara başladılar. Bazen yanlış bir haber alma, bazen da şahsi bir gücenmenin doğurduğu ruh haleti altında basın hürriyetini kötüye kullanarak, devletin iç emniyetini bozmaktan sakınmadılar. Yüksek Mahkememizde okunan baştan başa mugaleta ve iftira dolu yazılarıyla milli birliğe manevi suikast yapmaktan çekinmediler. Milletin ümidini bağladığı devlet müessesesi çamurdan çamura atıldı; Millet Meclisi emirberlik ve uşaklıkla, Hükümet hainlikle, İnkılap Reisleri diktatörlükle, iktidar mevkiinde bulunan Halk Fırkası özel emellerini icra için tedhiş idaresini isteyen bir kuvvet olmakla suçlandırıldı. Pis ve rutubet kokan, kapısında örümcekler yuva yapan ve çeyrek asırlık bir tedris ile alelade imlayı öğretmekte aciz gösteren medreseciklerin kapatılması bile dinî müesseselerin kapatılması suretinde ilan ve tahriklere vesile ittihaz olundu. Böylece umumi efkârın muhakeme selâmetini aksatmak için ne lazım ise yapıldı. Perde arkasında fırsat bekleyen sefil şahısların melanetlerini icra için istedikleri ayrılık manzara ve kabiliyeti hazırlandı. İşte bu sırada zemini uygun bulan Şeyh Sait, isyan bayrağını kaldırdı. Sıkı ve çetin bir mücadeleden çıkarak iktisadi durumunu düzenlemek için sükûn ve huzura ihtiyacı olan asil Türk yavrulan çift ve çubuğunu terk ve bütçesinden en az 20 milyon lirayı feda ederek tehlikeye düşen inkılâp ve Cumhuriyeti müdafaaya koştu ve ulvi bir darbe ile hiyanet şebekesi parçalandı. Bugün devlet mefhumu ve Cumhuriyet kuvveti, düne nispetle, daha yüksek ve da-

ha kudretli bir durumdadır. Memleketi anarşi ve nifaka sokan âmillerin aranması ve cezalandırılması ile meşgul olan Mahkememiz, bu arada, basın erkânından Ahmet Emin ve Eşref Edip beylerle, arkadaşlarını celp ve tevkif etti. 87 günden beri devam eden muhakeme ve incelemeler; yayınladıkları makalelerle, devletin iç emniyetini bozarak ve nifak manzarası yaratarak isyan hususunu kolaylaştırdıklarını meydana çıkarmıştır. Yalnız irtikâp olunan bu fiillerin Hiyaneti Vataniye Kanunu'nda tarif ve tavzih olunduğu veçhile ankasdin yapılıp yapılmadığı hususunda iddia makamının mütalâası; şahsi gücenmeler ve muvazenesiz ölçülerle yapılan ve neticede anarşi ve ayrılık doğuran bu makalelerin Şarkta zuhur eden isyanın husulü için kasten yapılmadığı suretindedir. Buna göre irtikâp eyledikleri suç, Ceza Kanununun birinci babının ikinci faslında sayılan ve Basın Kanununun 17'nci maddesiyle basın suçları arasına konulan, devletin iç emniyetini bozmaya matuf suçlardan sayılmak iktiza eder. Basın Kanununun 33'üncü maddesinde ise 'Basın suçlan aleyhinde, yayın tarihinden itibaren üç ay zarfında açılmayan davalar dinlenemez' diye yazıldığına göre, suçun mevcut olmasına rağmen, sayın Heyetinizin davayı dinlemesine imkân kalmamıştır. Kanunu hakim kılmak yüksek vazifesini, necip bir ilke olarak kabul ve ilan eyleyen bugünkü idarenin muhterem hâkimlerinden, kanunun emri veçhile matbuat davasında cürmün mevcudiyetine rağmen, davanın dinlenmesine son vermelerini rica ederim. Adli ve siyasi tarihimize, yüksek bir adalet hatırası olarak, intikal edeceğinden şüphe olmayan bu taleple Büyük Millet Meclisi'ne, İnkılâp Reislerine ve iktidarda bulunan Fırkaya, basın tarafından, kondurulan tedhiş idaresi isnadını da fiilen yalanlamış oluyorum. Basın erkânının asabi hücumlarla yaptıkları zarardan nedametle Cumhurreisi Hazretlerine müracaatları ne kadar temiz bir intiba eseri ise müşarünileyh hazretlerinin bu müracaatı nazan insafa alarak muhterem Heyetinize tevdi eylemesi, kendilerine yakışan ulvi bir harekettir. Binaenaleyh isyanın tahrikçileri olmak üzere muhakeme altına alınan bu zatların talep mucibince davalarının dinlenmesine nihayet verilerek tahliyelerinin icra buyurulmasını ve *Tok Söz* gazetesi sahibi Abdülkadir Kemalî Bey'e isnat edilen, sözle vatana ihanet fiilleri, ihbar mahiyetinde olup hükme kâfi bulunmadığından yalnız Adana Asliye Mahkemesi'nin zaman aşımı vukuundan evvel kanuni takibata başladığı makale ile tahrik hususundaki neşriyatından dolayı, Usulün 299'uncu maddesi delaletiyle ve Matbuat Kanunu'nun 17 maddesinin son fıkrası hükmüne uyulmak suretiyle suçluluğuna karar verilmesini rica ederim.

* * *

İddianamenin okunmasını müteakip Reis gazetecilere ayrı ayrı bir diyecekleri olup olmadığını sormuş, hepsi Mahkemenin adaletinden emin bulundukları cevabını vermişlerdi. Yalnız Abdülkadir Kemalî Bey, Adana'da çıkan *Tok Söz* gazetesinde halkı isyana tahrik ettiği yolunda kendisine isnat olunan suça karşı müdafaada bulunmaya mecbur olduğunu söyleyerek savunmasını yapmıştı. Nihayet Reis Mazhar Müfit Bey (Kansu) Mahkemenin kararını tebliğ etmişti. Bu kararda:

> Yazılan ile halkı isyana teşvik etmek ve isyanla alakadar olmak suçlarından sanık Velid, Sadri Ethem, İsmail Müştak, Suphi Nuri, Gündüz Nadir, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Eşref Edip, Fevzi Lütfi ve Abdülkadir Kemalî beyler hakkında icra kılınan muhakeme neticesinde bunlardan Velid, Suphi Nuri, İsmail Müştak, Sadri Ethem ve Gündüz Nadir beylerin isyanla ilgili olduklarına dair vicdanları temine kâfi deliller ve vesikalar görülemediği ve fakat kasta makrun olmasa bile yazılarının bu çevrede fena tesir yaptığına kendileri de kail ve bu halin neticede ibret ve intibahı mucip olduğu anlaşılmış ve Cumhurreisi Hazretlerine takdim ettikleri aynen okunan, telgraflar dahi bunu teyit eylemiş bulunmasına binaen beraatlerine, diğer sanık Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Eşref Edip ve Fevzi Lütfi beylerin yazılan, gerçi isyan üzerinde tesir husule getirmiş ise de bunun kasta makrun olduğuna dair emare ve kanuni deliller mevcut olmadığına ve mamafih bu halin bilmeyerek müessif neticeler husule getirdiğine kail bulunmalarına binaen, yeni deliller zuhurunda kanuni icaplara tevessül edilmek üzere, âdemi mesuliyetlerine, cümlesinin başka sebeple mevkuf değilseler tahliyelerine ve sanık Abdülkadir Kemalî Bey'in de Şark isyaniyle alakası görülmemiş ve fakat ayrıca sanık bulunduğu, halkı isyana teşvik suçunun, Mahkemenin mıntıkası haricinde bulunan Adana'da vuku bulmuş olmasına binaen, aidiyeti cihetiyle, Ankara İstiklal Mahkemesi'ne tevdiine vicahen ve müttefikan karar verildiği" bildiriliyordu.

* * *

Eski İttihat ve Terakki Fırkası'nın temsilcileri rolünü kendilerine malederek gizli bir heyet halinde siyasi faaliyette bulunduklarını yazdığımız kimseler; büyük ümitlerle kurdurup idare ettikleri ve arkasında İttihat ve Terakki adına gizlice teşkilat yapmaya yeltendikleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Büyük Millet Meclisi'nde çoğunluk sağlamaktan çok uzak kaldığını, artık bu yoldan gayelerine ulaşmaya imkân olmadığını görünce, sabit bir fikir halindeki maksatlarına var-

mak için başka bir yola sapmak kararını vermişlerdi. Bu yol, öteden beri takip ettikleri zorla ve suikastlerle Hükümet devirmek ve zaptetmek yolu idi.

İlk suikasti, gayeleri için en büyük engel bildikleri Atatürk'e karşı yapacaklardı. Bunda muvaffak olduktan sonra, Ankara'daki Hükümeti zorla devirmeyi ve böylece idareyi ele almayı tasarlamakta, bunu mümkün görmekteydiler.

İzmir suikast teşebbüsü meydana çıktıktan sonra yapılan soruşturmalar ve yargılamalar sırasında vaki olan muhtelif ifade ve açık itiraflardan anlaşıldığına göre; gizli heyetleri, Şükrü, Kara Kemal, eski Ardahan Mebusu Hilmi ve İttihat ve Terakki kâtibi mesullerinden Nail beylerden mürekkep bir "Teşkilat ve İcra Komitesi" kurmakla işe başlamıştı. Komite ile gizli heyetin başkanı olan Cavit Bey arasında irtibat vazifesini Kara Kemal yapmaktaydı.

Bu komitenin vücuda getirdiği teşkilatın içinde, istidat ve kabiliyetlerine göre, çeşitli vazifelerde kullanılmak üzere, Terakkiperver Fırka azasından –ki bunların ekserisi Fırkanın idare heyetine de dahildi– Eskişehir Mebusu Arif, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, eski Adliye Vekili ve Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Manisa Mebusu Abidin ve Sivas Mebusu Halis Turgut beyler gibi haris politikacılar, eski Ankara Valisi Abdülkadir ve jandarma binbaşılığından emekli olup İzmir'de ikâmet eden Sarıefe Edip gibi suikast işlerinde mümarese ve sabıkaları bulunan şahıslar, eski Lazistan Mebusu olup Terakkiperver Fırkanın Samsun teşkilatını yapmış ve böyle bir cinayeti öteden beri kafasına yerleştirmiş olan Ziya Hurşit ve kötü hallerinden dolayı yedek teğmenlikten emekliye ayrılmış bulunan Çopur Hilmi gibi alet olmaya istidatlı kimseler ile her çeşit suçu, geçinme vasıtası yapan birkaç serseri vardı.

Hatırlanacağı gibi bunlardan eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey'in 1924 senesinde de, Atatürk'e suikast tertip etmekle sanık olarak tevkif ve İstanbul'da İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilen bazı kimseler arasında, ismi geçmiş ve kendisi firar ettiğinden ele geçirilememişti. Fakat yapılan muhakeme neticesinde suçları sabit olmadığından –biri müstesna– diğerleriyle beraber o da beraat etmişti.

* * *

Atatürk'e suikast yapacak bedbahtlar arasında, Eskişehir Mebusu Ayıcı Arif Bey'in (Milli Mücadele esnasında karargâhında bir ayı beslediği için böyle anılır idi) bulunması umumun nefretle karışık hayretini mucip olmuştu; çünkü Milli Mücadele esnasında, kurmay albay olarak, muhtelif komutanlıklarda ve bir müddet Başkomutanın doğrudan doğruya maiyetinde bulunmuş olan bu zatı, Atatürk'ün nasıl her zaman himaye ettiğini ve kendisine ne kadar büyük iyiliklerde bulunduğunu herkes biliyordu.

Yine herkes öğrenmişti ki, Büyük Millet Meclisi ikinci devresi için yapılan se-

çimde Eskişehir'den mebus çıkması, halkın şiddetli itirazları karşısında, ancak Atatürk'ün çok ısrarlı ricası üzerine mümkün olabilmişti.

Filhakika Arif Bey'in, vilâyetlerinden aday gösterileceğini haber alan Eskişehirliler, buna asla taraftar olmadıklarını bildirmek için, Belediye reisi Ali Ulvi Bey'in (Bu zat sonradan mebusluk da etmiştir) reisliği altında Ankara'ya bir heyet göndermişlerdi. Atatürk tarafından, istasyondaki Hususi Kalem binasında, benim çalıştığım odada kabul edilmiş olan heyet azası; Arif Bey'in o civarda komutan olarak bulunduğu zaman namuslu kadınlara sarkıntılık ve buna benzer uygunsuz hareketleriyle halkı dilgir ettiğinden, hadiseler zikrederek, uzun uzadıya bahsetmişler, hakkındaki kararın değiştirilmesini istemişlerdi.

Atatürk bu maruzatı dinledikten sonra:

"Evet biliyorum; Arif Bey'in birçok hafiflikleri ve kusurları olmuştur; fakat şimdi kusurlarını idrak etmiş ve halini düzeltmiş durumdadır. Ben size artık o kötü hareketlerinin tekerrür etmeyeceğini temin edebilirim. Kendisi zeki, çalışkan, bilgili ve kıymetli bir arkadaştır. Memleketinize faydalı, iyi bir mebus olacağına kaniim. Namzetliğinin kabul buyurulmasını rica ederim," demiş, bu suretle heyeti ikna edebilmişti.

* * *

Arif Bey, nasıl seçilmiş olursa olsun, nihayet bir milletvekili idi. Elbette ki samimi düşünce ve kanaatlerini Mecliste ve her yerde serbestçe söyleyip savunmak hem hakkı, hem de vazifesi idi. Kendisini mebus seçtiren Fırkaya, hatta Atatürk'ün şahsına ve fikirlerine birçok meselelerde muarız ve muhalif olabilirdi. Peşinden gidecek kimseler bulabilirse, bizzat bir muhalefet fırkası da kurabilir, yahut kanun yolundan kurulan böyle bir fırkaya girebilirdi; nitekim girmişti de. Bu hareketleri, bazıları tarafından, vefakârlığa ve siyasi ahlâka aykırı sayılsa bile, şüphe yok ki, umumiyet itibariyle tabiî ve hoşgörülürdü.

Fakat çok adi ve şahsi duygularla kurulup kahpece yollardan faaliyete geçmiş olan gizli bir teşekküle, hem de ilk ağızda Atatürk gibi sayısız iyiliklerini gördüğü mert bir insana, bir vatan kurtarıcısına karşı suikast tertip eden bir fesat ve cinayet ocağına katılmış olması, kendisi için, hafsalaya sığmayacak ve affedilemeyecek namertçe bir hareketti; bunda halk ile beraber samimi ve dürüst muhalifler de müttefik idi.

Arif Bey, o zaman Çankaya yolu üzerinde, Kavaklıdere'ye yakın bir bağ evinde oturuyordu; bağ kendi malı idi.

Günün birinde bu bağın yol kenarındaki kesiminde bir dükkân inşa edilmekte olduğunu görmüş, hayret etmiştik.

Şaşmakta haklıydık; çünkü o zaman oraları bomboştu, etrafta dağınık bir halde, ancak 5 - 10 bağ evi vardı. Burada açılacak herhangi bir satış yerinin, de-

ğil kazanmasına, masrafını bile, şöyle böyle korumasına ihtimal yoktu. Arif Bey'e gelince, bunu idrak edemeyecek kadar akılsız değildi; şu halde bu dükkânı, ne maksatla yaptırmaktaydı? Bu, cidden şaşılacak ve merak edilecek bir şeydi.

Bir akşamüstü, Atatürk ile beraber şehirden Çankaya'ya dönen aziz arkadaşım yaver Muzaffer Kılıç anlatmıştı. O akşam Atatürk de bu binayı görmüş, hem de bizim, o zamana kadar görmediğimiz bir hususiyetini de fark ederek. Dükkânın üzerindeki odanın pencereleri, tabiî olarak, binanın cephesinde olacağı yerde, o taraf tamamen kapalı bulunuyor, pencereler, yolun iki tarafını, tâ uzaklara kadar, görebilecek şekilde yanlara açılıyordu.

Otomobili durdurmuş, inmiş, binayı iyice tetkik etmiş. Tekrar otomobile binerken Muzaffer'e:

"Bu gayri tabiî şeklin manası ne olabilir ki, acaba Arif neler düşünüyor?" demiş; ertesi gün bana da bundan bahsetti:

"Merak ediyorum," dedi. "Bu dükkânda Arif veya dükkânı kiralayacak olan adam kime, neler satacak; ne dersin, çok garip bir teşebbüs değil mi?"

* * *

Vaziyeti iyice belirtmek için, bağa civar arazinin, o zamanki halini de kısaca anlatmalıyım: Bağa pek yakın olan Kavaklıdere mevkiinde, Çankaya yolu, sağa doğru, uzun ve dar bir dirsek halinde kıvrılıyordu; aynı zamanda soldaki bir bağın dirsek içinde bulunan parçası, çok sık dikilmiş ağaçlarla kaplıydı. Öyle ki, ağaçların yapraklı olduğu mevsimlerde, Çankaya'ya çıkış ve inişte yolun her iki tarafındaki devamını görmek imkânsızdı. Bundan dolayı otomobiller virajı alırlarken adeta durur gibi yavaşlamak zorunda kalıyorlardı.

* * *

Komite uzun müzakerelerden sonra, suikastın Ankara'da yapılmasına karar vermişti. Bunun üzerine Şükrü Bey -ki komitenin en azılı üyesiydi ve arkadaşları tarafından suikast işini idareye memur edilmişti- İstanbul'da Abdülkadir ve Ziya Hurşit beylerle temasa geçmiş, neticede Ziya Hurşit icra işini üzerine almıştı ve bu iş için, yardımcı olarak Samsun'dan tanıdığı, Kapalıçarşı'da bir mücevherci dükkânına yaptığı baskından dolayı hapse mahkûm olup firar halinde bulunan Laz İsmail isminde sabıkalı bir şeriri, onun vasıtasiyle de Gürcü Yusuf adında diğer bir sabıkalıyı angaje etmiş, kendilerini Şükrü Bey'in İstanbul'daki evine götürerek ona da tanıtmıştı.

Şükrü Bey 1925 senesi ilk aylarında[154] bir gün bu adamları yanına alıp Ankara'ya götürmüştü; iki, üç gün sonra da Ziya Hurşit onları takip etmişti; her üçünün yol ve diğer masraflarını Şükrü Bey ödemişti.

154 Herhalde Mart ayı içinde olacaktır; çünkü Ziya Hurşit'in aşağıda görüleceği veçhile, bir askerlik işi için Milli Müdafaa Vekili Recep Bey'i görmek için Ankara'ya geldiği ifade edilmiştir. Recep Bey ise ancak Mart başında Milli Müdafaa Vekili olmuştur.

Bilindiği gibi Şeyh Sait isyanıyla diğer hareket ve kımıldamalar da aynı senenin Şubat ayı içerisinde baş göstermişti; binaenaleyh bu suikast teşebbüsünün, o hareketlerle bir irtibatı olup olmadığını –kesin bir karar verememekle beraber– daima düşünmüşümdür.

* * *

Ankara'da Ziya Hurşit; birkaç gününü, Şükrü Bey'le daimi temas halinde olarak yanındaki şerirlerle beraber, Atatürk'ün sık sık gittiği yerleri, mesela İcra Vekilleri Heyetinin toplandığı bina ile Anadolu kulübünü tetkik etmekle geçirmişti. Bu arada İsmail ile Yusuf'u, Terakkiperver Fırka mebuslarından birinin verdiği kartlarla Büyük Millet Meclisi binasına da sokmuştu; fakat İsmail ile Yusuf, bu yerlerin hiçbirini, maksatları için uygun bulmamışlardı.

İşte bu sıradadır ki, Ayıcı Arif Bey ön plana çıkmıştır; sonradan katî olarak anlaşılmıştı ki o, çoktan beri suikast için, en elverişli yerin Kavaklıdere olduğuna karar vermiş, yol kenarındaki dükkânı da bu maksatla yaptırmıştı. Tasarladığı planı, son günlerde Şükrü Bey'e de açmış ve kabul ettirmiştir ve bir akşamüstü Laz İsmail'i otomobiline alarak bağına götürmüştür.

Aynı gece, Hergele meydanındaki evinde bir hayli rakı içmiş olan Şükrü Bey, ev ve kadeh arkadaşı, Terakkiperver Fırka idare heyeti azasından Erzincan Mebusu Sağıroğlu Sabit Bey'e, sarhoşlukla, mühim bazı ifşaatta bulunmuştur.

* * *

Yine Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın idare heyeti azalığında bulunmuş olan Ordu Mebusu Faik Bey (Günday)[155] –ki Ziya Hurşit Bey'in ağabeyisidir– 1956 senesi Eylül ayında yani o tarihten tam 30 yıl sonra, *Dünya* gazetesinde "Gayem Tarihe Hizmettir" başlığı ile yayınlanan beyanatında, bu ifşa hadisesi ile neticelerini, tafsilâtiyle anlatmıştır.

Son yıllarda İzmir suikast teşebbüsüne dair yapılan çeşitli yayınlar hakkında bazı isabetli mütalâaları da ihtiva eden bu beyanatı aynen naklediyorum.

Faik Günday beyanatında diyor ki:

> Bugün ilk defa konuşmak lüzumunu hissediyorum. Çünkü geçenlerde bir doktorun, suikastten dolayı idam edilenlerden bazılarının çocuklarının ve arkadaşlarının, iadei mahkeme talebinde bulunacaklarına dair sözlerini gazetelerde okudum; buna imkân olmadığını tahmin ediyorum. İzmir suikasti etrafında hâlâ bazı tereddüt ve dedikodular olmaktadır. Bu suikast bir tasav-

155 Bu zat eski valilerdendir. Sivas valisi iken Büyük Millet Meclisi ikinci devresine Ordu'dan mebus seçilmiştir. İzmir suikast teşebbüsünü müteakip tevkif edilip İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir; muhakeme neticesinde beraat edenlerdendir.

vur mudur, teşebbüs müdür, tam veya nakıs teşebbüs müdür? Bunlar tamamiyle vuzuh bulmamış gibi görünmektedir; hadisenin bu tarafı hukukçuların halledeceği bir meseledir. İsteyen tarafsız hukukçular, mevcut mahkeme dosyalarını tetkik eder ve bir kanaate varırlar. Ama benim gibi bu vakanın cereyan ettiği tarihte, tertipçiler arasında yaşayanlar hakikati olduğu gibi, açıklamak mecburiyetindedirler ve tarihe mal olmuş bir vakayı naklederken asla şahsi hislerin tesiri altında kalmamalıdırlar; hatta şahsen mutazarrır dahi olsalar, tarihî hakikati tahrif etmemelidirler. Çeşitli iddiaların ortaya atıldığı şu günlerde ben, gördüğüm ve bildiğim hakikatleri, tarihe tevdi etmek için, aradan 30 yıl geçtikten ve uzun zaman köşemde yaşadıktan sonra ilk defa konuşuyorum. Şunu da belirteyim ki, şimdiye kadar bu hadiseye dair birçokları birçok şeyler söylediler ve yazdılar. Katî olarak şunu söyleyeyim; ağzımdan dinlenecekler, hakikatin tâ kendisidir, bunun dışında söylenenler ve yazılanlar uydurmadır. Bu ciheti böylece belirttikten sonra, şimdi konuşabiliriz. Tarihe İzmir Suikasti adiyle geçen vaka; teşebbüs ve plan olarak ilk defa Ankara'da meydana çıkmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulduktan sonra, Çocuk Sarayının karşısında bulunan bir ev, parti kulübü yapılmıştır. Fırkanın 29 mebusu vardı. Umumiyetle bu kulüpte toplanırlar, poker, briç gibi oyunlarla vakit geçirirlerdi. Fırka mensuplarından Cafer Tayyar Paşa, Halet, Halis, Feridun Fikri beyler ve ben kulüpte kiraladığımız odalarda kalırdık. Bir gün kardeşim Ziya Hurşit, İstanbul'dan, Ankara'ya geldi; kendisine benim odamda kalmasını söyledim; fakat o 'Bavulum otelde. Bu gece otele gideyim, yarın burada kalırım' dedi. Ertesi gün kulübe geldi, Sivas Mebusu Halis Turgut'un odasında kalmak istedi, ben de muvafakat ettim. Bir sabah pek erken saatlerde beni uyandırdılar; Rauf Bey'i karşımda görünce hayret ettim. 'Hayrola Rauf Bey, ne var?' diye sordum. 'Kalk, kalk! Mustafa Kemal'e suikast yapacaklar, sen yatıyorsun.' Hayretim büsbütün artmış, bir şey anlayamamıştım. 'Suikastten, suikastçilerden benim haberim yok; kim imiş suikastçiler?' diye sordum. 'Şükrü Bey' dedi. Rauf Bey devam ediyordu: 'Akşam Eskişehir Mebusu Ayıcı Arif, Çankaya'daki evine, otomobille bir adam götürmüş. Mustafa Kemal Paşa bugün şehre inerken, orada suikast yapacaklarmış. Sen Arif'in evine git, suikaste mani ol!' Bunu nasıl haber aldıklarını sordum. Dedi ki: 'Gece Sabit Beyle, Şükrü Bey Hergele meydanındaki evlerinde, rakı içerlerken, Şükrü Bey sarhoş olmuş. Sabit Bey onun halinden şüphelenmiş. Biraz daha deşince her şeyi öğrenmiş. Sabah karanlığında bana geldi, vaziyeti anlattı, ben de sana geldim. Hadi kalk, Arif'in evine git, bu vaziyeti önle!' Bunun üzerine kendisine: 'Ben günahkâr

değilim; yanan bir ateşe kendimi atacak kadar deli de değilim. Burası Hükümet merkezidir; bu vaziyeti derhal Hükümete ihbar etmek lazımdır' dedim. Rauf Bey: 'Senin kardeşin de işin içinde' dedi. Şaşkına dönmüştüm, derhal yatağımdan kalktım; elimi - yüzümü yıkamadan elbiselerimi giydim 'Hadi Şükrü'nün evine gidelim' dedim.

Faik Günday, Şükrü Bey'i kendi evinde ve ayrıca aradıkları diğer bir evde bulamadıklarını, yolda Sağıroğlu Sabit Bey'e de rastladıklarını, mütemadiyen Arif'in evine gitmesi için ısrar edildiğini ve kendisinin kabul etmediğini, hayli asabi bir halde münakaşa yapa yapa yürürlerken Karaoğlan'da kardeşi Ziya Hurşit'le karşılaştığını, hemen önünü keserek onu, şiddetli bir dille sorguya çektiğini söyledikten sonra beyanatına şöyle devam ediyor:

Kardeşim sükûnetle yüzüme bakıyordu. 'İlahi ağabey; bu gibi boş şeylerle niçin rahatını bozdun da sabahın bu saatlerinde yollara düştün. Biz buradayız, Hükümet orada. Seni rahatsız edecek ne var?' O kadar sakin, o kadar heyecansız konuşuyordu ki; doğrusu fazla bir şey söyleyemedim. Onun bakımından içim biraz serinlemiş gibiydi; bununla beraber işin yine de peşini bırakmadım. Yanımdakilere: 'Ben Arif'in evine gidiyorum' dedim, bir otomobile atladım. Hava yağmurluydu; çamurlar içinde bata çıka Çankaya'ya doğru ilerliyordum, Arif'in evinden beni görmüşler ve demişler ki; 'Bu gelen Ziya Hurşit'in ağabeysidir. Tavrı ciddi. Bu iş bozuldu...' Hemen Arif, evine götürdüğü Laz ismail'i, 'Faik Bey seni görmesin' diyerek saklamış, kendisi de ortadan kaybolmuş. Kapıyı çaldım ve Arif'i sordum; 'Yağmur yağdığı için bağını çapalatmaya gitti, şimdi gelir, siz buyurun' dediler ve beni üst katta bir odaya aldılar. Bir de ne göreyim; sabahın erken saatlerinden beri aradığımız İzmit Mebusu Şükrü Bey orada değil miydi? Arif'i ona da sordum, aynı şeyleri söyledi. Fırsatı kaçırmadım; hemen suikast meselesini açtım. Önce inkâr etti, fakat ben katî bir dille konuşuyor, çok ağır sözler söylüyordum. 'Siz,' dedim, 'parti arkadaşlarınızın, masum insanların hayatlarıyla oynuyorsunuz; Terakkiperver adında fırka değil, kendi tasavvurunuzca komite kurmuşsunuz; Ankara'daki arkadaşlarınızın vaziyetleri, neredense bu sabah Hükümetin dikkatine çarpmış, şu anda tevkiflere başlandığını zannediyorum. Sizi kurtarmak için kellemi koltuğuma aldım, buraya kadar geldim; siz inkâr ediyorsunuz, Babıâli baskınındaki muvaffakiyetinize güvenerek, burada da, aynı şeyleri yapmak istiyorsunuz. Şükrü; unutma ki sehpalar kurulmuştur.' Benim bu heyecanlı ve sert konuşmam karşısında 'Canım

efendim; size ve arkadaşlara ne oluyor? Birisi çıkar da Mustafa Kemal'i vurursa size ne sanki?' dedi ve nihayet suikast teşebbüsünü itiraf etti, arkasından da: 'Fakat bu sabah yaptığımız keşifte, burada yapraklar açılmadıkça, suikast yapılamayacağını anladık' sözlerini ilave etti. Tam bu sırada Arif de içeriye girmişti. Önce bağını belletmeye gittiği hikâyesini tekrarladı ama suikast davasını inkâra lüzum görmeden esasa girdi; yapraklar açılmadan suikast yapılamayacağını, hem arkadaşların hatın için işi 15 gün sonraya tehir edeceklerini çekinmeden söyledi. Benim konuşmamdan Şükrü, iyice yaralanmıştı, burada yapacak bir iş de kalmamıştı. Bana: 'Beraber Ankara'ya dönmeyelim yalnız beni burada gördüğünüzü arkadaşlara söylemeyeceğinize dair söz veriniz!' dedi. 'Şükrü Bey bu facianın ne yolda neticeleneceğini bilemem' dedim. 'Fakat bu hususta kimseye de namusum üzerine söz veremem, bildiğimi de söylemekten çekinmem.' Şükrü çıktı, Arif benim yemeğe kalmam için ısrar ettiyse de 'Hayır' dedim, 'arkadaşlar telaş içindedirler. Gidip izahat vermem lâzım. Sen bana yalnız otomobilini ver!' Şükrü yaya dönüyordu; yolda, bana göstermedikleri Laz İsmail'le buluşmuşlar. Vakit epeyce ilerlemişti, ben doğru Meclise geldim. Arkadaşlardan bir kısmına vaziyeti olduğu gibi anlattım. Arif'in evindeki münakaşalanmız ve onlardan öğrendiğim karar, beni çok sarsmış ve asabileştirmişti; konuşurken heyecanlanıyordum. 'Arif .....nin arkadaşıdır (İsim yeri boş) o sorguya çeksin, vaziyeti anlayalım.' dediler, Arif'le konuşuldu. Arif'in söylediklerini duymadım, bilmem ama, konuşan zat, Arif'in böyle bir şey olmadığını söylediğini bildirdiler. Bu vaziyet karşısında şu teklifte bulundum: 'Derhal Grubu toplantıya çağıralım, evvelâ Terâkkiperver Fırka'nın lağvı kararını alalım; bu karan Meclis riyasetine, Başvekâlete, Dahiliye Vekâleti'ne ve matbuata yazılı olarak bildirelim; sonra da suikast teşebbüsünü, münasip bir dille Hükümete ihbar edelim' Tekliflerimde, çok ciddi surette ısrar ediyordum, liderler beni teskin etmeye çalışıyorlardı. 'Eğer bu tekliflerimi kabul etmezseniz vakayı Hükümete ihbar edeceğim' diyordum. Bu konuşmalar Meclisin toplantı salonunda, Fırka lideri arkadaşlardan ikisi ile aramda cereyan ediyordu; nihayet şöyle bir teklifte bulundular: 'Çok haklısın, tekliflerin doğru ve zaruridir. Fakat, sizin gibi bizim de sinirlerimiz gerilmiştir; sükûnete muhtacız. Bu heyecanla bir toplantı yaparsak iyi bir neticeye varamayız. Bize bir hafta müsaade et; o zaman toplanır bu kararları alınz; sözümüz sözdür.' Ben de muvafakat ettim; fakat sonra vaadedilen toplantı yapılamadı ve tabiatiyle üzerinde durduğum hususlar hakkında da karar alınamadı.

Faik Günday bu hadiseye ait sözlerini şöyle bitiriyor:

> Bu suikast teşebbüsüne dair sonradan şunları öğrendim; Terâkkiperver Fırka'nın içindeki adamlarıyla anlaşan İttihat ve Terakki kodamanlarının maksadı, Mustafa Kemal Paşa'yı iskat etmek suretiyle, iktidarı elde etmek olduğu bir hakikattir. Bu yoldan emellerine kavuşamayınca, suikast teşebbüsü hazırlıklarına girişmişlerdir; İzmit Mebusu Şükrü ve eski Ankara Valisi Abdülkadir bu teşebbüse önayak olmuşlardı. Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'u alan Şükrü ve kardeşim Ziya Hurşit suikast yapmak için Ankara'ya gelmişlerdi.

* * *

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi İzmir suikast teşebbüsü meydana çıkar çıkmaz, ilk tevkif edilip İstiklal Mahkemesine verilenler arasında bulunan Faik Günday'ın, Mahkeme huzurundaki ifadesiyle Ankara teşebbüsü hakkında verdiği malûmat, esas itibariyle, bu beyanatının aynıdır. Yalnız bu seferki beyanatında, biraz daha tafsilat vermekte ve eski ifadesine ek olarak, o zaman Fırka liderlerine yaptığı bir teklifi açıklayarak, kendilerini, İzmir suikast teşebbüsüne meydan vermiş olmakla itham eylemektedir.

* * *

Faik Günday tarafından, kendileri hakkında ileri sürülen ağır iddia ve itham, aradan epeyce zaman geçtiği halde, Terakkiperver Fırka'nın hayatta bulunan liderleri tarafından tekzip veya tashih edilmiş değildir; hatta bunlara, doğrudan doğruya temas edip şöyle, ya böyle bir cevap veren de olmamıştır.

Yalnız Fırkanın Umumi Kâtibi Ali Fuat Cebesoy 1957 senesi Haziranında yani yedi, sekiz ay sonra *Vatan* gazetesinde: "İzmir suikastinin içyüzü" başlığı altında, neşredilmeye başlandığını yazdığımız hatıralarında bu olaya da temas etmiştir.

Cebesoy hadiseyi şöyle hikâye ediyor:

> "Hacıbayram civarında tuttuğumuz bir evde Terakkiperver Fırka'ya mensup İstanbul mebuslarından Hüseyin Rauf, Dr. Adnan Adıvar ve zevcesi Halide Edip Hanım, Refet Paşa, ben ve Halk Fırkasından arkadaşımız İstanbul Mebusu Hamdi Bey oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan diğer bir grup; İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Erzincan Mebusu Sabit, Tokat Mebusu Bekir Sami, İzmit Mebusu Şükrü beyler de şehrin ortasındaki bir eve yerleşmişlerdi. Bu civarda Fırka merkezi olan bir binada da Ordu mebusu Faik, Dersim Mebusu Feridun Fikri, Sivas Mebusu Halis Turgut beylerle açıkta

kalmış bazı mebus arkadaşlar oturuyorlardı. Şimdi katî tarihini pek iyi hatırlayamıyorum; 1925 yılının son günlerindeydik[156] sabahleyin kalktıktan sonra Hamdi Bey'in birinci kattaki odasına indim; Hamdi Bey, Rauf Bey'in erkenden dışarıya çıktığını, giderken de benimle Refet Paşa'nın muhakkak kendisini beklememizi tembih ettiğini söyledi. Biraz sonra Refet Paşa da benim bulunduğum odaya geldi ve ondan, bundan konuşarak Rauf Bey'i beklemeye başladık. Öğleye doğru, yorgun ve üzgün, Rauf Bey çıkageldi. Bize her şeyi, olduğu gibi anlattı. Önce sabahleyin erken Sabit Bey'in kendisini uyandırdığını hikâye etti. Erzincan Mebusu olan Sabit Bey, Meşrutiyet devrinde valiliklerde bulunmuş, Fırka idare heyetinde çalışan bir arkadaşımızdır. O sabah erken gelip Rauf Bey'i uyandırmış ve telaşla şunları anlatmış: Gece Şükrü Bey'le yalnız kalmışlar, bir taraftan içer, bir taraftan da sohbet ederlerken, Şükrü Bey bir suikast tertibinin gizlice hazırlanmakta olduğunu laf arasında çıtlatmış, bu işte Ziya Hurşit'in de alakası olduğunu sözlerine ilave etmiş. Şükrü Bey'den ayrılıp odasına çekilen Sabit Bey'in gözüne uyku girmemiş. Evhamlandıkça evhamlanmış. Şükrü Bey'in anlattıkları doğru ise, diye düşündükçe telaşı artıyormuş. Nihayet bir kere de gidip Rauf Bey'le istişare edeyim düşüncesiyle kalkıp sabah sabah yola düşmüş. Rauf Bey'i uyandırıp olanı, biteni nakletmiş. Bundan sonrasını gayet yorgun ve üzgün bir halle Rauf Bey şöyle anlattı: 'Aklıma derhal Faik ve Şükrü beylerden keyfiyeti tahkik etmek geldi; doğruca fırka merkezine gittim, Faik Bey yatağından henüz kalkmamıştı. Sabit Bey'in anlattıklarını söyledikten sonra kardeşi Ziya Hurşit'in ne sebeple Ankara'ya geldiğini sordum. Faik Bey, Ziya'nın Milli Müdafaa Vekili Recep Bey'le bir askerlik işini bizzat halletmek için geldiğini söyledi. Hadi kalk, giyin de, vakit kaybetmeden, Şükrü Bey'in evine gidelim dedim. Beraberce çıktık, Şükrü Bey evde yoktu. Meclise doğru giderken, yolda Ziya Hurşit'e rastladık. Faik Bey'e, sen kardeşinle görüş, Meclise gel, neticeyi bana bildir dedim. Onları yalnız bırakıp Meclise gittim. Faik Bey biraz sonra geldi. Çok heyecanlıydı. Aman beyefendi, bizi mahvedecektin, bu işin hakikatle bir ilişiği yok dedi, anlattığına göre kardeşi durumu öğrenir öğrenmez; 'ağabey işittiğine inanıyorsan, beni de bir alçak zannediyorsan hiçbir şey sormadan kalk git, Hükümete haber ver. Benden böyle hainâne bir teşebbüsü nasıl beklersin? Ankara'ya gelişimin biricik sebebi Recep Bey'le askerlik işini halletmektir;' demiş. Faik Bey'den öğrenecek başka bir şey yoktu. Tam o sırada Sabit Bey'e tesadüf ettim; sabahtan beri

156 Sayın Cebesoy, Rumî tarihi, Milâdiye çevirirken hatâ etmiştir; Milâdîde yılbaşı Ocaktan başladığına göre 1925 yılı ilk aylannda olacak. Çünkü 1925 senesi son aylannda artık Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mevcut değildi.

olup biten hadiseleri naklettim. 'Senin şüphelerin neye istinad ediyor, bir delilin var mı?' dedim. Yoo. Sadece şüphelendim dedi. Eğer ortada bir teşebbüs olduğuna kani isen git, Hükümete haber ver dedim; ayrıldık. Meclisin gardrobunda Şükrü Bey'e rastladım, bir kenara çekerek; 'Bu nasıl şeydir, Sabit Bey kimden ve neden şüphe ediyor?' diye sordum. Şükrü Bey, hiç telaş etmeden, 'O sarhoş ve abdalın sözlerini ciddiye mi alıyorsunuz, nasıl olur da benim bir suikast işine karışabileceğim! düşünüyorsunuz?' cevabını verdi. İşte sabahtan beri bu işlerle meşgul oluyorum. Şimdi durumu bir de kendi aramızda görüşüp bir karara varalım.' Rauf Bey konuşmasını bitirince Refet Paşa ile ben göz göze bakıştık, düşüncelerimi şöyle hülasa ettim; 'Bu nevi işleri latife olarak nasıl konuşurlar? (Rauf Bey'in yukarıda naklettiği ifadesinde latifeden bahis yoktur). Meşrutiyet devrinde eksik olmayan anarşik teşebbüsler bu devirde de başlayacak olursa yazık değil mi, istiklal uğruna verdiğimiz şehitlerin ruhları bizi tazip etmez mi? Hayır, böyle şey olamaz; bu şayialarda ufacık bir hakikat payı görüyorsak derhal Hükümete haber vermeliyiz.'; Refet Paşa da fikrini söyledi; 'Sabit ve Şükrü beyler' dedi, 'valiliklerde, nazırlıklarda bulunmuş, parti işlerinde tecrübe görmüş, medenî vazifelerini bilir kimselerdir. Bu suikast hazırlığına kanaat getirmişlerse bunu Rauf Bey'e değil, doğrudan doğruya Hükümete haber vermeleri lazım gelirdi.'

İkimizi de dinledikten sonra Rauf Bey; 'Hatırıma daha bazı şeyler geliyor' dedi. 'Sabit, Şükrü ve Faik beyler fırkamızın idare heyeti azasıdırlar. Ali Fuat Paşa'nın, umumi kâtip sıfatıyla, onlara bir daha gayemizi anlatması ve her hareketlerinde ciddi olmalarını söylemesi yerinde olur. Refet Paşa, Şükrü Beyi daha eskiden tanıdığı için kendisine hususi surette aynı tavsiyelerde bulunursa fena olmaz fikrindeyim. Fırkamıza ileride (!) bir suç isnat edilmemesi için, kabul ederseniz, Ali Fuat Paşa, idare heyetinde, umumi kâtip sıfatıyla, bu mevzuları bahis konusu yapsın ve neticeden fırka azalarını haberdar etsin. Fırka merkez binasına yabancı sokulmaması, arkadaşlar arasında bu gibi meş'um sözlerin şakasının bile yapılmaması, herhangi bir teşebbüsten haberdar olanların mercileri fırka değil, Hükümet olduğunun hatırlatılması muvafık olacağını zannediyorum.'

Rauf Bey'in tekliflerinin yerinde olduğunu söyledim; 'Yarın idare heyetinin toplantı günüdür, orada bunları görüşüp bir anlaşmaya varırız' dedim. Hadise hakkında üçümüz arasında konuşma bundan ibaretti. Yemeğimizi yedikten sonra Meclise gittik; orada Şükrü ve Sabit beylerle görüştüm, Rauf Bey'e söylediklerini bana da tekrar ettiler. Fırkamızda hiç-

bir arkadaşın, değil Mustafa Kemal Paşa gibi Büyük bir Devlet Reisine, herhangi bir şahsa karşı, suikaste alet olamayacaklarını, bir şeyden şüphelenir ve buna kanaat getirirsek derhal Hükümete haber vermek lazım geldiğini söyledim. Ertesi gün fırka idare heyeti toplandığı zaman Rauf Bey'le bir gün evvel kararlaştırdıklarımızı azanın hepsi kabul etti. Bundan sonra ne Sabit, ne de Faik beylerden ses seda çıkmadı. Ben de kendilerine artık bir şey sormadım.[157]

* * *

Görülüyor ki:

1– Ali Fuat Cebesoy da, Faik Günday'ın fırka liderlerine yönelttiği açık suçlamayı, aynı açıklıkla, reddetmek şöyle dursun, bu konuya temas bile etmemiştir.

2– Faik Günday ile Cebesoy'un, ifşa hadisesinin ilk safhasına ait hikâyeleri, aşağı yukarı birbirinin aynıdır.

3– Fakat ikinci safhaya; yani Faik Bey'in, Arif Bey'in evine gidip orada Şükrü Bey'e rastladığına, gerek onunla ve gerek Arif Bey'le suikast teşebbüsü hakkında konuştuklarına dair olan kısma, Cebesoy hiç dokunmamıştır.

4– Anlaşılıyor ki, Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in söylediklerinin doğrudan doğruya kendilerine taalluk eden kısımlarını –kusur ve ihmallerini örtmek gayretiyle– açıklamaktan çekinmiştir.

Katî olarak bilinen bir hakikat vardır: Şükrü Bey, Rauf Bey'e, o gece içki masasında böyle bir suikast teşebbüsünden bahsettiğini itiraf etmiştir; fakat arkasından, bunun Sabit Bey'e yaptığı bir latifeden ibaret olduğunu söyleyerek işin içinden çıkmak istemiştir.

Cebesoy Rauf Bey'in kendilerine naklettiği muhakkak bulunan bu itiraftan, hiç bahsetmemiş, gizlemek istemiştir. Ama bunda hiç muvaffak olamamıştır; zira büyük bir gafletle:

– Rauf Bey'in, hikâyesini bitirdikten sonra hadise hakkındaki düşüncelerini hülasa ederken "Bu nevi işleri, latife olarak dahi nasıl konuşurlar?" demiş olduğunu yazmıştır.

– Yine Rauf Bey'in kendisine: "Fırka idare heyeti azasından olan Şükrü, Sabit ve Faik beyleri görüp, umumi kâtip sıfatıyla, her hareketlerinde ciddi olmalarını, aynı zamanda idare heyetine de aralarında böyle meş'um sözlerin şakasının bile yapılmaması" yolunda ihtarda bulunmasını tavsiye ettiğini ifade etmiştir.

– Ayrıca Rauf Bey'in, Refet Paşa'dan da "Çok eskiden tanıdığı Şükrü Bey'le hususi surette görüşüp aynı tavsiyelerde bulunmasını" rica ettiğini söylemiştir.

Cebesoy'un kaleminden dökülen bu sarih cümleler, bizim bildiğimiz şekilde

157 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, İstanbul 1960, s. 197-200.

bir itirafın vuku bulduğunu ve Rauf Bey'in bunu da arkadaşlarına hikâye ettiğini belirten açık ve kesin delillerdir.

* * *

Cebesoy'un yazılarında dikkati çeken bir, iki nokta daha var:

1– Hadise hakkındaki hikâyesini bitirirken: "Bundan sonra Sabit, ne de Faik beylerden ses seda çıkmadı; ben de kendilerine artık bir şey sormadım" diyor.

Bu, nasıl olur? Hadi kendisinin Atatürk'le olan eski ve yakın arkadaşlığını bir tarafa bırakalım; fakat aynı zamanda fırkasının umumi kâtibi, yani en büyük mesullerinden biriydi. Fırka azası içinde, Devletin Kurucusuna ve Reisine suikast yapmaktan bahsedenler olmuştu ve bunlar, tevil yoluyla da olsa bu konu üzerinde konuştuklarını itiraf etmişlerdi.

Hadi yine diyelim ki, hadiseyi Hükümete haber vermeyi, yahut hiç değilse yakın arkadaşını, hususi surette, ikaz etmeyi lüzumlu saymamıştı. Fakat böyle bir durum karşısında göstereceği hassasiyet ve fırka içinde alacağı tedbir, yalnız idare heyetine, şöyle böyle, bir nasihatten ibaret mi kalmalıydı?

İdare heyetini, Şükrü Bey gibi şüpheli unsurlardan temizlemesi, hiç olmazsa, ondan sonraki hareketlerini, daimi bir murakabe altında bulundurması, hele iyi niyet ve samimiyetleri anlaşılmış bulunan Sabit ve Faik beylerle, bu konuda bir müddet daha, sıkı temasta bulunarak müteakip intibalarını öğrenmeye çalışması icap etmez miydi?

2– Cebesoy'un anlattığına göre Rauf Bey, kendisine, Şükrü ve Sabit beylerle beraber Faik Bey'e de: "Her hareketinde ciddi olmasını" ihtar etmeyi tavsiye etmiştir. Halbuki Faik Bey'in hadisede, ciddiyete aykırı, hiçbir hareketi yoktu ki. Hatta zavallıyı, sabah sabah uykusundan uyandırıp heyecana düşüren ve ısrarla işin içine sokan bizzat Rauf Bey olmuştu. Binaenaleyh ona bu yolda yersiz ve mantıksız bir ihtarda bulunmak kimsenin aklından geçemezdi; tam aksine feci bir vakaya meydan vermemek için, büyük bir ciddiyet ve hassasiyetle sarf ettiği gayretten dolayı, kendisini takdir etmek lazımdı.

O halde Faik Bey'e bu ihtar, neden ve ne maksatla, yapılacaktı? Dikkatle incelenirse, bu sorunun cevabını, yine Cebesoy'un yazılarından çıkarmak mümkündür. Tavsiyelerini "İleride (!) fırkalarına bir suç isnat edilmemesi" mucip sebebine istinat ettiren Rauf Bey, tabiatiyle, fırkanın idare heyeti azasından olan kimseler tarafından girişilen ve akamete uğramış gibi görünen bu teşebbüsün şayi olmamasını da temin etmeyi, fırkanın menfaat ve selâmeti bakımından, zarurî mütalâa etmiştir; bunun için Faik Bey'in de, artık mesele üzerinde, durmamasını sağlamak lazımdı. İşte bu maksatla, diğerleri meyanında ona da, sanki kabahatliymiş gibi ihtarda bulunacak, böylece heyecanı teskin ve susması temin edilecekti.

* * *

Bütün bu mukayese ve tahlillerin ulaştığı mantıki neticeler karşısında, Faik Günday'ın son beyanatının, baştan aşağıya, hakikati ifade ettiğini kabul etmemeye imkân yoktur. Kaldı ki İzmir İstiklal Mahkemesi'nde ilgililerden Ziya Hurşit, Sarıefe Edip, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ile Arif Bey'in hizmetçisi Ayşe ve şoförü Mehmet'in vaki olan itirafları, birçok noktalarda Faik Bey'i teyit etmektedir. Bizzat Arif Bey de, Mahkemede "Laz İsmail'i şahsen tanıdığını, evine kendisinden Milli Mücadele zamanındaki hizmetleri için vesika almak üzere gelmiş olduğunu, o gittikten sonra Şükrü, arkasından da Faik beylerin geldiklerini" ifade etmiştir.

* * *

Hülasa Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmî liderlerinin, bu hadisede de, Şeyh Sait isyanında olduğu gibi durum ve dürüstlüğün icabını yerine getirmek celâletini gösteremedikleri, bir yandan tereddüt ve aciz, bir yandan da her tarafı idare ve muhalefeti koruma endişeleri içinde bocalayarak "İdarei maslahat" kabilinden birtakım kifayetsiz ve menfi tedbirlerle meseleyi ört bas etmeye çalıştıkları, bu suretle partilerinin en yüksek kademelerine kadar sokulmuş bulunan kötü niyetli unsurlara, mel'un teşebbüslerinde devam edebilmek fırsatını verdikleri muhakkaktır.

Bana öyle geliyor ki, Cebesoy, 30 sene sonra yayınladığı hatıratında mütemadiyen kendisinin ve arkadaşlarının, alakadarlara: "Bir suikast hazırlığına kanaat getirmişlerse Hükümete haber vermeleri" lüzumunu ihtar etmiş olduklarından bahsetmesi; hem zaaf ve tereddütleri yüzünden tarih ve umumi efkâr önünde düştükleri kötü durumu mümkün mertebe hafifletmek, hem de vicdanını avutmak gayretinden doğmaktadır. Cebesoy bu beyhude gayretinde, mantıksızlıklara düşecek kadar ileri gitmiştir; mesela, İzmir suikast teşebbüsü meydana çıktıktan sonraki duygularını anlatırken, Ankara valisinin, bir gazeteye: "Teşebbüsten daha evvel haberdar idik" yolunda vaki olan beyanatını ele alarak: "Bu beyanatı okuduğum zaman, derhal hatırıma, Sabit ve Faik beyler gelmişti; demek oluyor ki, bu arkadaşlardan biri veyahut her ikisi, suikast hazırlığına sonradan kanaat getirmiş olacaklardı ki, Hükümeti haberdar etmek suretiyle, medeni vazifelerini yapmışlardı ve Hükümet bu sayede teşebbüsü, daha başından itibaren, takip etmişti"[158] demekte, böylelikle ancak o gün aklına gelen bu ihtimalden, vaktiyle medeni ve insani vazifelerini yapmamış olan kendisi ve yakın arkadaşları hesabına ne bileyim, bir nevi "Sümmettedarik" mazeret payı çıkarmaya çalışmaktadır.

Bu arada şunu ifade etmeliyim ki Sabit Bey, Hükümeti meseleden haberdar etmiştir.

158 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, (İstanbul 1960), s. 200.

* * *

Atatürk Ankara ve İzmir'deki suikast tertip ve teşebbüslerinin tafsilâtını öğrendiği zaman, en çok Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey gibi dürüst ve mert tanıdığı arkadaşlarının bu hususta gösterdikleri büyük kayıtsızlığa üzülmüştü. Gayet haklı olarak: "Bu arkadaşların, öğrendiklerini, herkesten evvel, şahsen ve hususi suretle, bana haber vermeleri, beni ikaz etmeleri, arkadaşlık, mertlik, hatta sadece insanlık icabı idi sanırım" diyordu.

Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ün bu üzüntüsünden haberdar olmuştur ve bütün olup bitenlere rağmen, çok geçmeden, Onu yine yakınları arasına almış bulunan, her manası ile Büyük ve Mert arkadaşına karşı işlediği ağır kusurlardan dolayı muhakkak vicdan azabı duymuş ve duymaktadır.

* * *

Ankara'daki teşebbüs, akamete uğrayınca, Ziya Hurşit ve arkadaşları, İstanbul'a dönmüşlerdi; fakat suikast fikrinden vazgeçilmiş değildi.

Abdülkadir ve Ziya Hurşit beyler, İstanbul'da Şükrü Bey'in evinde, sık sık buluşmakta, tekrar faaliyete geçmek için fırsat kollamaktaydılar. Son zamanlarda kendilerine veteriner albaylığından emekli olup, Kara Kemal'in yardımıyla ticaretle meşgul bulunan Rasim Bey ile İzmir'den İstanbul'a gelip giden Sarıefe Edip dahi katılmıştır.

Sarıefe Edip, İstiklal Mahkemesindeki ifadesinde: "İzmir teşebbüsünden önce Rasim Bey'le beraber birkaç defa Şükrü Bey'in İstanbul'daki evine gittiklerini, Şükrü Bey'in kendisine Ankara teşebbüsünden bahsettiğini, arkadaşlarının beceriksiz ve korkaklığından şikâyet ederek bu yüzden muvaffak olamadıklarını söylediğini" itiraf etmiştir.

* * *

Atatürk 7 Mayıs 1926 günü cenup illerimizde bir seyahate çıkmış; Adana, Mersin, Silifke, Tarsus ve Dörtyol'u ziyaret ettikten sonra, bir müddet istirahat etmek üzere 20 Mayıs 1926 günü Bursa'ya gelmişti. Ankara'da yapılacak işlerim olduğu için ben bu geziye iştirak edememiştim.

Atatürk'ün Bursa'ya geldiğini haber alan komite, menhus düşüncelerini orada tatbik etmek hevesine kapılmış, bu maksatla Laz ismail'i ve Gürcü Yusuf'u Bursa'ya göndermek kararını vermiştir. Gürcü Yusuf teklifi kabul etmediğinden Laz ismail, öteden beri münasebette bulunduğu Nimet Naciye isminde bir kadını, zevcesiymiş gibi, yanına alarak, güya onu tedavi ettirmek üzere Bursa'ya gitmiştir. Fakat yaptığı tetkikler neticesinde suikastin orada icrasına imkân olmadığına hükmederek geriye dönmüş, keyfiyeti Abdülkadir ve arkadaşlarına bildirmiştir; bu suretle ikinci teşebbüs de suya düşmüş oluyordu.

* * *

7 Haziran 1926 günü gazeteler, Bursa'da istirahat etmekte bulunan Cumhurbaşkanının, bir haftaya kadar, Balıkesir tarikiyle, İzmir'e gideceğini yazmışlardı. Bunun üzerine Şükrü Bey'in evinde müteaddit toplantılar yapan Abdülkadir, Ziya Hurşit ve Baytar Rasim beyler bu sefer de, suikastin İzmir'de icrasını münasip ve mümkün görmüşler, icra işini üzerine alan, Ziya Hurşit ile yardımcıları Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u vapurla İzmir'e göndermişlerdir. Kendilerine Şükrü Bey'in verdiği para ile satın alınan dört tabanca verilmiş, yol vesaire masrafları da yine Şükrü Bey tarafından temin olunmuştur.

Ayrıca Şükrü ve Rasim beyler, Sarıfe Edip'e müşterek bir mektup yazarak, Ziya Hurşit'le göndermişlerdir. Bu mektupta, Sarıefe'den İzmir'e güya bir tütün işi için giden Ziya Hurşit'e her türlü yardımda bulunması rica ediliyordu.

* * *

İzmir'de Ziya Hurşit Gaffarzade Oteli'ne inmiş, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'u da Ragıp Paşa Oteli'ne yerleştirmiştir; ondan sonra, vakit kaybetmeden, Sarıefe Edip'i bulmuş, Şükrü ve Rasim beylerin mektubunu vermiştir. Aralarında cereyan eden kısa bir konuşmadan sonra da esasta mutabık kalmışlardır.

Sarıefe Edip, zaten öteden beri, böyle bir harekete taraftar bulunan çiftliğinin müdürü Çopur Hilmi'yle Milli Mücadele esnasında maiyetinde çalışmış olup bir adam öldürme suçundan kurtardığı için kendisine minnettar olduğunu bildiği, ticaret ve deniz motorculuğuyla iştigal eden Giritli Şevki'nin de suikast işine iştirakini sağlamış ve bir gece Karşıyaka'da İdris adında birinin –ki bu da yanında jandarma olarak bulunmuş bir adamdır– bahçesinde onları Ziya Hurşit'e tanıtmıştır. O gece bu bahçe içindeki evde, son gece de Şevki'nin Karşıyaka'daki evinde yapılan müzakereler neticesinde, şöyle bir plan tertip edilmiştir:

Suikast Baş Oturakla, Yemiş çarşısından gelen sokakların, Kemeraltı'ndaki Hükümet caddesiyle kavuştuğu noktada yapılacaktı; burası hem yolun dönemeç yeri, hem de oldukça dardı ve Atatürk'ün otomobili buradan geçerken tabiatiyle süratini kesecekti; bu itibarla maksatları için en uygun bir yerdi.

Yolun bir köşesinde Çopur Hilmi'nin arkadaşlarından Nuri isminde birinin tuhafiye dükkânı vardı; Çopur Hilmi çok zaman orada otururdu. Atatürk'ün İzmir'e geleceği gün de o dükkâna girip oturacaktı; Ziya Hurşit ile İsmail ve Yusuf dükkânın önünden geçecekler ve Çopur Hilmi ile selamlaşacaklardı. Hilmi onları içeriye davet edecekti ve Atatürk geçinceye kadar orada bekleyeceklerdi.

Dükkânın bulunduğu köşe, Yemiş çarşısına giden yolun ağzındaydı ve biraz ilerisinde bir yazıhane vardı; bu yazıhanenin önünde bir otomobil duracaktı.

İlkin Laz İsmail ile Gürcü Yusuf, tabancaları ile ateş edecekler, icap ederse

bomba da kullanacaklardı; bombaları Çopur Hilmi çiftlikten getirmişti; şayet muvaffak olamazlarsa arkalarında duracak olan Ziya Hurşit de ateşe iştirak edecekti. İş bittikten sonra, kalabalığın arasına karışıp bekleyen otomobile binecekler, Konak iskelesine gelecekler, vapurla Karşıyaka'ya geçecekler ve orada hazır bulunacak olan Şevki'nin motoruna atlayıp Sakız adasına kaçacaklardı.

Şevki'nin motoru haciz altındaydı; kurtarmak için 500 - 600 lira paraya ihtiyaç vardı. Bu paranın teminini İzmir'de bulunan Manisa Mebusu Abidin Bey'den rica etmişler ve tertip ettikleri suikast planını ona da izah ederek tasvibini almışlardı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın idare heyetinde aza olan Abidin Bey –yukarda da işaret edildiği gibi– esasen Atatürk'ü öldürmek ve Hükümeti devirmek kararını verenler arasında bulunuyordu.

* * *

Programa göre Atatürk 16 Haziran 1926 Çarşamba günü İzmir'de bulunacaktı; fakat son dakikada verdiği bir kararla hareketini bir gün sonraya tehir etmişti. Giritli Şevki bu gecikmeyi, Karşıyaka istasyon memuru olan teyzezadesinden öğrenince ve hele Abidin ve Edip beylerin, bir gün evvel vapurla, İstanbul'a gittiklerini de haber alınca büyük bir telaş ve sinir buhranına kapılmış bu ruh haleti içinde Atatürk'e hitaben bir mektup yazarak Vali rahmetli Kâzım Paşa'ya (Dirik) vermişti. Şevki, bu mektubunda: "Edip, Çopur Hilmi ve Ziya Hurşit beylerin ondan suikast yapmak ve Hükümeti devirmek için hazırladıkları tertibe yardımını istediklerini ve bu şerirlerin bütün planlarını öğrenmek düşüncesiyle yardımda bulunduğunu" yazıyor ve yapılan tertibi haber veriyordu. Bunun üzerine vali Kâzım Dirik'in idaresi altında, polis tarafından alınan sıkı tertibat ile Ziya Hurşit, arkadaşları ve Çopur Hilmi otellerdeki odalarında, silah ve bombaları ile beraber yakalanmışlardı.

Bir gün evvel Mahmut Şevket Paşa vapuru ile İstanbul'a gitmiş olan Sanefe Edip ile Abidin Bey de diğer bazı zevat arasında İstanbul'da tevkif edilmişlerdi.

* * *

18 Haziran 1926 günü Hükümet tarafından şu resmî tebliğ yayınlanmıştı:

"Reisicumhur Hazretlerinin seyahatleri esnasında, İzmir'de tatbik olunmak üzere, bir suikast tertip edildiği keşfedilerek mürettipleri, silahları ve bombalarıyla ve hazırlıkları ile Reisicumhur Hazretlerinin İzmir'e muvasalatlarından bir gün evvel tevkif edilmişlerdir. Mevkuflar suikast teşebbüslerini itiraf etmişlerdir. Mesele İstiklal Mahkemesine tevdi olunmuş ve Mahkeme Heyeti davayı mahallinde takip ve ruyet eylemek üzere İzmir'e hareket eylemiştir."

* * *

Aynı gün Atatürk de şu beyannameyi neşretmişti:

"Akim bıraktırılan suikast teşebbüsü münasebetiyle cemiyetlerden, müessesattan, memurlardan, kumandanlardan, zabitlerden, mebuslardan, arkadaş ve vatandaşlarımdan samimi teessürlerini muhtevi aldığım mektup ve telgrafnamelerden dolayı pek mütehassis ve minnettarım. Teşebbüsün benim şahsımdan ziyade, mukaddes Cumhuriyetimize ve onun istinat ettiği âli prensipleri müteveccih olduğuna şüphe yoktur. Bu sebeple umumen izhar olunan hissiyatla Cumhuriyet ve prensiplerimize olan fartı merbutiyetin ne derece lâyezal olduğuna bir kere daha kani oldum. Temeli, büyük Türk milletinin ve onun kahraman evlatlarından mürekkep büyük ordumuzun vicdanında, akıl ve şuurunda teessüs etmiş olan Cumhuriyetimizin ve milletin ruhundan mülhem prensiplerimizin **bir vücudun izalesi ile haleldar olabileceği zehabında** bulunanlar çok sahif dimağlı bedbahtlardır. Bu gibi bedbahtların, Cumhuriyetin adalet ve kudret pençesinde müstahak oldukları muameleye maruz kalmaktan başka nasibeleri olamaz. **Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır; fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır.** Türk milleti emniyet ve saadetini zamin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürümeye devam edecektir."

* * *

Ali Fuat Cebesoy hatıralarında bu beyannameyi okuyunca fevkalade teessür ve heyecana kapıldığını belirttikten sonra; "Türkiye'nin kuvveti, Mustafa Kemal gibi dehası, azmi bütün dünya umumi efkârınca kabul edilmiş bir milli kahramanın etrafında, Türk milletinin, yekvücut bir kitle teşkil etmesinden ileri geliyordu. Bu birlik bozulduğu anda, Türk milleti, her dakika tehlikeye maruz kalabilirdi" demektedir.

Cebesoy görüşünde çok haklıdır; nitekim uyanık ve derin görüşlü Türk milleti, büyük çoğunluğuyla bu hakikati kavramış olduğundan dolayıdır ki, eşsiz evladının, hayatı boyunca, çevresinden ayrılmamıştır; bugün de O'nun izinde yürümektedir.

Ne yazık ki, her ne sebep ve suretle olursa olsun ve hangi vazife ve durumda bulunurlarsa bulunsunlar, daha uzun müddet, Onun yanından ve safından ayrılmamaları, anayurdumuzu kurtarmak için yapılan mücadele yıllarında olduğu gibi, yeni Türk Devletinin esaslarını kuvvetlendirmek yolunda da Onunla yan yana çalışmaları lazım gelenler –ki bunların arasında sayın Ali Fuat Cebesoy da var– Kurtuluşun daha ilk yılında birtakım küçük his ve hesaplara kapılarak, yukarda hikâye ettiğimiz gibi, bir emrivaki halinde Ondan uzaklaşmışlar, memleket menfaati namına şimdi pek lüzumlu gördüğünü söylediği birliğin bozulmasına yol açan bir durum yaratmışlardı.

Burada o hazin gerçeği, bir kere daha anmadan geçemedim.

* * *

Hükümet hadiseden haberdar olunca, Ankara İstiklal Mahkemesi'nin hemen İzmir'e hareketiyle meseleye el koymasını münasip görmüş ve hazırlanan bir hususi trenle Mahkeme Heyeti 17 Haziran 1926 günü yola çıkmıştı. Heyet, Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey'in (Çetinkaya) başkanlığında Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Aydın Mebusu Dr. Reşit Galip beylerle savcı Denizli Mebusu Necip Ali (Küçüka) beylerden mürekkep bulunuyordu.

İstiklal Mahkemesi, hareketinden evvel, Ziya Hurşit'in ilk ifade ve itirafı ile meselede ilgileri görülenler ve İttihat ve Terakki'nin malûm zümresi ile beraber Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün idarecilerinin de derhal bulundukları yerlerde tevkif edilmelerini lüzumlu görmüş ve savcılık o yolda vazifelilere emirler vermişti.

Bu emre göre İstanbul'da tevkif edilenler arasında Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar paşalar; Ankara'dakiler meyanında da Kâzım Karabekir Paşa bulunuyordu. Fakat Başvekil İsmet Paşa, Ankara polis müdürü rahmetli Dilâver Bey'e emir vererek Kâzım Karabekir Paşa'yı serbest bıraktırdığından Başvekil ile İstiklal Mahkemesi arasında şiddetli bir ihtilâf belirmiş ve Mahkeme onun, yani Başvekilin de tevkifine karar vermişti.

Mahkeme azasından bay Kılıç Ali bu meseleyi şöyle anlatıyor:

> Ankara'dan, İzmir'e hareketimiz esnasında, Terakkiperver Fırka erkânının tevkifi hakkında, İstiklal Mahkemesi savcısı tarafından verilen talimat ve emirler, gerek İstanbul'da ve gerek Ankara'da harfiyen tatbik edildi. Yalnız bu tevkifler esnasında Başvekil İsmet Paşa ile mahkeme arasında ehemmiyetli bir hadise cereyan etmişti. Şöyle ki; Kâzım Karabekir Paşa da Terakkiperver Fırka reisi sıfatıyla, Ankara'da tevkif edilmiş bulunuyordu. İsmet Paşa'nın bu zatların tevkifi için mahkemenin verdiği karardan haberi vardı; aynı zamanda bu kararın katî olduğunu, mahkemenin Büyük Millet Meclisi tarafından verilmiş kanuni yetkilere dayanarak ve o Meclis adına, icrayı kaza ettiğini de bilmez değildi. Buna rağmen mahkemeye haber vermeden polis müdürüne, Kâzım Karabekir Paşa'nın serbest bırakılması için emir vermişti. Polis müdürü, bu emir üzerine Karabekir Paşa'yı serbest bırakmakla beraber keyfiyeti mahkeme savcılığına da bildirmişti. İsmet Paşa'nın Başvekil sıfatıyla de olsa, mahkemenin verdiği herhangi bir kararın veya emrin yerine getirilmesine müdahale etmeye katiyen selâhiyeti yoktu. Derhal heyetçe vaziyeti müzakere ettik: mahkememizin kararını icra ettirmemek isteyen Başvekilin tevkifi ile hakkında takibat yapmaya ve keyfiyeti Büyük

Millet Meclisi'ne arz etmeye karar verdik. Aynı zamanda Onun emriyle serbest bırakılan Kâzım Karabekir Paşa hakkında, hiçbir istisnai muamele yapılmayarak, diğer zevat gibi derhal tevkifini polis müdürüne bildirdik. Hadiseyi haber alan Atatürk fena halde sıkılmış, izahat almak için beni çağırtmıştı; kendisine durumu izah ettim. Hemen Hususi Kalem müdürü Hayati Bey'e emir verdi: O zaman şehirlerarası telefon yoktu, telgraf makinesi başında İsmet Paşa'nın, hareketinin İstiklal Mahkemeleri Kanunu'na aykırı olduğuna dikkatini çekti ve beliren bu fena durumun giderilmesi için, hemen İzmir'e gelip, mahkeme heyeti ile temas etmesini tavsiye etti. İsmet Paşa derhal hareketle İzmir'e geldi. İstasyondan doğruca Atatürk'e gitti. Oradan sonra mahkeme heyetini ziyarete geldi. Suikast teşebbüsü hakkında uzun uzadıya izahat aldı; kendisinden akşam yemeğinden sonra, mahkemeye gelip, mevkuflann isticvabında bulunmasını ve ifadeleri dinlemesini rica ettik, geldi. O sırada tesadüf olarak Sabit Bey'le, Faik Bey'in isticvaplan yapılıyordu, kendilerini dinledi. Meselenin zannettiği gibi alelade bir zabıta vakası olmadığını ve ehemmiyetini anladı. Kâzım Karabekir Paşa'nın tevkifinin yerinde olduğunu kabul etti ve derhal keyfiyeti Ankara'daki Vekiller Heyetine de bildirdi.[159]

* * *

İsmet Paşa o gün Mahkeme Reisine gönderdiği bir teskerede: "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden Heyete tevdi edilen yetkinin istimal değeri olduğuna kani" olduğunu ve "o zaman kadar olduğu gibi bu defa da çalışma sonuçlarının Vatanın ve Cumhuriyetin selamet ve emniyeti ve Türk milletinin saadeti için hayırlı ve bir adalet örneği olacağına emniyetinin berkemâl olduğunu" bildirmişti.

Yine bay Ali Kılıç'ın ifade ettiğine göre Mahkeme Heyeti bu teskereyi bir nevi tarziye mahiyetinde kabul etmiş, bu suretle mesele kapanmıştı.

* * *

Sonradan görüp okuduğum resmî muhabere evrakı, bay Ali Kılıç'ın ifadesini teyit etmektedir. Yine o muhabereden Atatürk'ün, İsmet Paşa'nın hareketini hiç tasvip etmediğini, Karabekir Paşa'nın tevkif edilerek mahkemeye şevkinde şiddetle ısrar etmiş olduğunu da öğrenmiş, her zaman, her işte açıklık isteyen Atatürk için bunu gayet tabiî bulmuştum. Esasen Karabekir Paşa'nın, yersiz bir müdahale ile mahkeme huzuruna çıkmaktan kurtarılması ancak "daimi bir suizan altında kalması" gibi şahsı için çok kötü bir netice verirdi. Binaenaleyh bunu sağlamaya kalkışmak, elbette ki lehinde bir hareket olamazdı.

159 Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, (İstanbul 1955), s. 43-45.

* * *

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerinden Hüseyin Rauf Bey (Orbay) ile Dr. Adnan Bey (Adıvar) o sıralarda Londra'da bulunduklarından haklarındaki tevkif kararı, Londra Büyükelçiliğimiz vasıtasiyle kendilerine tebliğ edilmiş ve memlekete dönerek, İzmir'de Ankara İstiklal Mahkemesi'ne müracaatları istenmişti; fakat her ikisi bu davete icabet etmemişlerdir. Yalnız Rauf Bey –ki hakkındaki tevkif müzekkeresine göre, suikastler tertibi suretiyle Hükümeti devirmek hareketini teşvik suçundan sanık bulunuyordu– Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşa'ya (Özalp) bir mektup göndererek, bu konu üzerinde bir münakaşa kapısı açmıştı.

Rauf Bey, 30 Haziran 1926 tarihini taşıyan bu mektubunda, ilkin: "Sıhhî sebeplerle ve resmî mezuniyet ile" memleket dışında bulunduğunu söylüyor, üzerine kondurulan suçu şiddetle reddediyor, hakkında takibata geçilmeden evvel Büyük Millet Meclisi'nden karar alınıp mebusluk dokunulmazlığının kaldırılması icap ederken Anayasanın bu hükmü yerine getirilmeden tevkifine kalkışılmış olmasına itiraz ediyordu. Bundan sonra, "Memlekette söz, vicdan ve tartışma hürriyetlerinin boğulması" yolunda hareketler olduğunu iddia ederek sonunda, "Tertip edilmiş siyasi tedbirlere ve şahıslarımıza yöneltilmiş suikaste cevap verebilmek için siyasi hasımlarımızdan ve bazı üyelerinin şahsi düşmanlarının olduğu ifadeleriyle sabit olmuş zatlardan mürekkep bir mahkeme huzuruna çıkarak siyasi ihtiraslarını ve şahsi garezlerini tatmin etmek için tevkifhaneye ve dolayısiyle kurulan tuzağa kendimi atmayı muvafık bulamadım" diyordu.

Bu mektup ile Meclis Reisinin cevabı ve Rauf Bey'in çok uzun ve sert yazılmış ikinci mektubu Ali Fuat Cebesoy'un hatıratında aynen yayınlanmıştır.[160]

Doğruluk derecesi hakkında katî bir fikrim olmamakla beraber, şunu da ifade etmeliyim ki; muhakeme esnasında sanıklardan bazıları: "Rauf Bey'in, suikast teşebbüslerinden haberdar olduğunu, buna mani olmak için gayret sarf ettiğini, muvaffak olamayınca da 'Ne yaparsanız yapınız, ben Avrupa'ya gidiyorum' diyerek memleketten ayrıldığını" söylemişlerdir.

* * *

Kara Kemal ile Abdülkadir'e gelince, teşebbüsün bu elebaşıları, Ziya Hurşit ve arkadaşlarının tevkif edildiklerinden haberdar olur olmaz gizlendiklerinden ilk günlerde ele geçirilememişlerdi.

İzmir'de cereyan eden duruşmalarda sanıklardan bir kısmı, doğrudan doğruya, yahut tevil yoluyla, caniyâne teşebbüslerini –bütün tafsilâtıyla– itiraf etmişler, bir kısmı ise inkâr yoluna saparak hadisenin, Rauf Bey'in de iddia ettiği gibi, ken-

160 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, (İstanbul 1960), s. 226 ve devamı.

dilerini bertaraf etmek için, bizzat idare başında bulunanlar tarafından tertip edilmiş olduğunu ifade etmişlerdi.

Neticede mahkeme, suçları sabit olan İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canpolat, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, sabık Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, Sanefe namıyla maruf Edip, mülâzimlikten mütekait Çopur Hilmi, baytar miralaylığından mütekait Rasim ve Ankara eski Valisi Abdülkadir ve iaşeci Kara Kemal'in idamlarına; Ergani Mebusu İhsan, sabık Ardahan Mebusu Hilmi, eski Maliye nazırı Cavit, eski Sivas Mebusu Selâhattin, eski İzmir Valisi Rahmi, İstanbul Mebusu Rauf ve Dr. Adnan beylere ait davanın tefrikine ve vaki olan cürümlerde bir gûna methal ve müşareketleri anlaşılamayan Ordu Mebusu Faik, Erzincan Mebusu Sabit, Erzurum Mebusu Halit beylerle daha bazı zevat arasında İstanbul Mebusu Kâzım Karabekir, Ankara Mebusu Ali Fuat, İstanbul Mebusu Refet, Edirne Mebusu Cafer Tayyar ve eski Mersin Mebusu Cemal paşaların beraatlerine karar vermişti.

Ben, katî olarak eminim ki eğer Rauf Bey vaki olan davete derhal uyarak, memlekete dönse ve kendisini mahkeme huzurunda müdafaa etseydi, o da beraat edenler arasında bulunacaktı.

Ölüme mahkûm olanlardan, firar halinde bulunan Kara Kemal ile Abdülkadir'den maadası 1926 yılı Temmuz'unun on üçüncü gününü, on dörde bağlayan gece sabaha karşı İzmir'de asılarak idam edilmişlerdir.

* * *

Ayıcı Arif Bey, asılmadan evvel Atatürk'e aşağıdaki mektubu yazdırmış ve ilgililerden, buna cevap gelinceye kadar beklemelerini rica etmiştir:

"20 senelik arkadaşınızım, birçok meydan muharebelerinde size fedakârane hizmet ettim; ölüme yaklaştığım dakikalarda beni affedeceğinizden eminim."

Atatürk birkaç gün önce İzmir'den ayrılmış, Ankara'ya dönmüştü. Binaenaleyh bu mektup eline idam hükmü icra edildikten çok sonra geçmiştir.

* * *

Mahkemenin Ankara'da yapılan ikinci safhası sonunda da; eski Maliye Nazırı Cavit, İttihat ve Terakki mesul kâtiplerinden Nail, eski Ardahan Mebusu Hilmi ve Dr. Nazım beylerin yukarda kısaca hikâye edildiği gibi, İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırarak, iktidarı zorla zaptetmek için, gizli bir cemiyet halinde faaliyette bulundukları, bu maksatla gizli teşkilat yaptıkları ve suikastler tertip ettikleri sabit olduğundan idamlarına ve bu faaliyetlerde malûmat ve muhtelif suretlerle de muşaraketleri olduğu anlaşılan birkaç kişi arasında, memleket dışında bulunan

Hüseyin Rauf ve İzmir Valisi Rahmi beylerin onar sene hapislerine ve Dr. Adnan Bey'in beraatine karar verilmiş, idam hükümleri 26 Ağustos 1926 gecesi Ankara'da Cebeci hapishanesinin önündeki meydanda yerine getirilmiştir.

Beraat etmiş olmasına rağmen Dr. Adnan (Adıvar) Atatürk'ün vefatına kadar memlekete gelmemiş; Paris Üniversitesi'nde Türk dil ve grameri uzmanı profesör Denis'in yardımcılığını yaparak yaşamıştır. Rahmi Bey ilan edilen aftan istifade ederek yurda dönmüş ve Ankara'ya gelmişti. Bundan haberdar olan Atatürk kendisini bir akşam yemeğine davet etmiş, iltifat ve ikramda bulunmuştur.

Firar edenlerden Kara Kemal İstanbul'da takip neticesinde sıkıştırıldığı bir evde intihar etmiştir. Abdülkadir de Bulgaristan'a kaçarken hudut üzerinde yakalanarak Ankara'ya getirilmiş, burada yeniden yapılan mahkemesi sonunda tekrar ölüme mahkûm edilmiş ve asılmıştır.

* * *

Abdülkadir'in yakalanıp İstanbul'a getirildiği günlerde ben İstanbul'da bulunuyordum. Ankara'ya sevk edilirken Sirkeci'den motorla Haydarpaşa'ya geçirileceğini, kendisini sevke memur eniştem topçu yüzbaşısı Rasim Bey'den (Akyaşar) –ki o sıralarda İstanbul polis müdüriyeti birinci şubesinde vazifeli olarak gerek Abdülkadir ve gerek Kara Kemal'in takibine memur ekibin başında bulunuyordu– öğrenmiştim. Kararlaştırılan saatte Sirkeci'ye gidip motora girdim. Abdülkadir traş olmuş, üstüne başına epeyce çeki düzen vermiş, ayakkabılarını boyatıyordu; beni görünce gülümsedi: "Ankara'ya gidiyoruz, kıyafetimizi düzeltmeliyiz" dedi. Haydarpaşa'ya gidinceye kadar bana mütemadiyen: "Beni asarlar mı, Paşa afetmez mi?" gibi sualler sordu. Bu arada suçlu olduğunu reddeden bir kelime dahi söylememesi dikkatimi çekmişti.

Abdülkadir'in firar halinde bulunduğu sırada Atatürk'ün kendisini bulup teslim olmaya ikna etmesi için arkadaşı Üsküplü rahmetli Mehmetçe Bey'i[161] İzmir'den, İstanbul'a gönderdiğini, fakat bu zatın avdetinde firariyi bulamadığını bildirdiğini, arkadaşlardan, öğrenmiştim. Abdülkadir motorda bundan da bahsetti: "Mehmetçe İstanbul'a gelmiş, kardeşimle görüşmüş, Paşa'dan bana bir beşaret haberi getiriyormuş. Maateessüf kardeşim de benim nerede bulunduğumu bilmediğinden karşılaşmak kabil olmadı; buna çok yanıyorum" diyordu.

Atatürk İzmir'den Temmuzun onuncu gününü, on birinci gününe bağlayan gece Ankara'ya dönmüştü. Vaktin çok geç olmasına rağmen, Eşsiz Kahraman

161 Mehmetçe Bey polisten yetişmiş, İttihatçılar zamanında İstanbul'da polis umum müdürlüğü birinci şube müdürlüğünde bulunmuştur. İttihatçıların emniyet ettikleri ve sevdikleri bir zattı. Milli Mücadele esnasında Ankara'da ticaretle iştigal etmiş ve Ankara'ya gelen Hintli Mustafa Sagir ismindeki İngiliz casusunu yakalamak hususunda hizmeti geçmiştir. Milli Mücadeleden sonra İzmir'e yerleşmişti. İzmir'de vefat etmiştir.

hemşehrileri için, içleri titriyen Ankara halkı, istasyon binası ile Meclise giden yolun iki tarafını doldurmuş, Aziz Kurtarıcıya olan derin bağlılığını bir kere daha büyük sevgi gösterileri ile açıklamıştı.

Ertesi gün mü veya bir gün sonra mıydı, şimdi iyi hatırlıyamıyorum fakat herhalde o sıralarda bir gün Meclise gelmişti, geç vakte kadar orada kaldı. Köşk'e dönmek üzere otomobile binerken artık hava iyice kararmıştı.

Otomobilde beni yanına aldı; şehir içindeki yollardan yine halkın candan sevgi ve saygı gösterileriyle çevrili olarak, geçtik. Şehirden çıkınca, bana suikast teşebbüsü hakkında neler bildiğimi sordu; "Bütün bildiklerim gazetelerin yazdıklarından ibarettir" cevabını verdim. Bunun üzerine hadiseyi yukarda yazdığım şekilde hulâsa etti ve sözüne şöyle devam etti:

"Ben, hakikat bütün çıplaklığıyla meydana çıktıktan sonra, bu çirkin ve namertçe teşebbüste, uzaktan yakından ilgili olanların lehlerinde bir müdahalede bulunmak niyetindeydim. Suç, her şeyden evvel şahsıma yöneltildiğine göre, bunu kendim için tabiî ve hatta kanuni bir hak tanıyordum. Bazılarını tamamen kurtarmasam bile, cezalarını hafifletmeye çalışacaktım. Mertliğe, vatandaşlığa, insanlığa ve medeni insan ahlâkına uymayan bu kahpece harekete kalkışanlara karşı, memleket ve cihan umumi efkârında beliren tiksinti ve nefret duyguları onlar için kâfi ceza idi. Fakat, ne çare ki, başta Rauf Bey ve İzmit Mebusu Şükrü Bey olmak üzere bazı sanıklar, hadisenin muhaliflerimizi, yani kendilerini bertaraf etmek için tarafımızdan tertip edildiği, silah kullanmak görevini üzerlerine alanların –ki herhalde idam edilmeleri lazımdı– bizim adamlarımız olduğu gibi birtakım ima ve hatta açık iddialarda bulundular. Aynı günlerde, dışarda da, o yolda kaynağı belli olmıyan, bazı yayınlara rastlanıyordu. Anlaşılıyordu ki memlekette ve cihanda böyle bir hava yaratılmak isteniyordu. Bu durum karşısında, tarafımızdan yapılacak bir müdahale, bu çeşit ima ve iddiaları teyit eder mahiyette olacaktı; ister istemez bu niyetimden vazgeçtim, işi tabiî akışına bıraktım. **Yalnız komutanları vermedim.**"[162]

Bu sırada Kavaklıdere'deki keskin viraja, yani Ankara'da suikast için ilk tasarlanan yere gelmiştik. Otomobil hemen hemen durur gibi yavaşlamıştı ki, Paşa'nın ağzından kendi kendine mırıldanırcasına, şu sözler döküldü:

"Ha! İşte otomobil böyle yavaşlayacak ve beni vuracaklardı."

Birdenbire gözümün önüne öyle, yürekler parçalayıcı bir manzara geldi, heyecanlandım; vücudumdan şiddetli bir ürperme geçti; boğazıma bir şey tıkanmıştı; güçlükle nefes alıyordum. Vücutlarımız temas halinde bulunduğu için kapıldığım, bu olağanüstü heyecanı hissetmişti. Bana döndü, metin bir sesle:

162 Bu komutanlardan Ali Fuat ve Refet paşalar, sonradan Atatürk'ün yardımı ile müstakil mebus seçilmişler ve Meclise girmişlerdir.

"Bak beri çocuk" dedi![163] "Bu iş nihayet bir an meselesidir; olacağı varsa olur. Bununla tedbirde kusur edelim demek istemiyorum; elbette ki vazifeliler, makul her tedbiri almalıdırlar; fakat sükûnetle, soğukkanlılıkla ve halkı rahatsız etmemek şartiyle. Fakat zinhar telaşa ve evhama kapılmamalıdır; yapacağımız, yapmak mecburiyetinde olduğumuz, daha birçok hem de pek büyük ve mühim işler vardır; sinirlerimiz, kafalarımız dinç olmalıdır. Şunu bilesiniz ki evhama kapıldığımız gün sıfır olmuşuzdur."

* * *

Bu bahsi kapatırken; olayları içten ve pek yakından görüp incelemek fırsatını bulmuş olan bir insan sıfatıyla, Rauf Bey hakkında edindiğim kanaat ile ona ait bir, iki küçük hatıramı da açıklamak istiyorum.

Rauf Bey iş başında olanlarla çevrelerindeki bazı şahıslara karşı, geçmiş hadise ve münakaşaların biriktirdiği menfi duyguların tesiri altında; nasıl olursa olsun, tekrar iktidara geçmeyi tasarlayan eski İttihatçı arkadaşlarının zararlı tesirlerine kapılmış ve o yolda çalışmıştır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, yine onların isteklerine göre kurulup idare edilmesinde de en büyük, hatta denilebilir ki tek âmil olmuştur, bu muhakkaktır.

Bütün bunlara rağmen ben, birçok ahlâki meziyetlerine şahit olduğum onun Atatürk'e suikast tertibinde şöyle, ya böyle alakalı olacağına ve Avrupa'ya giderken, iddia edildiği şekilde sözler sarfedeceğine bir türlü inanamıyorum. Bence Rauf Bey'in büyük kusuru, yukarıda da işaret ettiğim gibi, birtakım küçük düşüncelerle –velev dedikodu kabilinden olsun– duyduklarını Hükümete veya bizzat Atatürk'e bildirmemek gafletine düşmüş olmasıdır; zaten Atatürk de kendisine sırf bu yüzden kırılmıştır.

* * *

Rauf Bey, ilan edilen bir umumi aftan istifade ederek yurda döndükten sonra bir gün Ali Fuat Cebesoy ile beraber Çankaya'ya geldi. Umumi Kâtiplik dairesindeki ziyaret defterini imza etti. Ayrılırlarken Cebesoy, kendisinin Atatürk tarafından kabul buyurulması için tavassutta bulunmamı rica etti. Keyfiyeti Atatürk'e arz ettim: "Tabiî o da olacaktır, fakat derhal değil," buyurdu, "hele bir müddet geçsin, hislerimiz biraz daha yatışsın ve kendimizi buna alıştıralım, ondan sonra!"

Bana kalırsa, Rauf Bey'le görüşmeyi ileriye talik etmesinde, o sıralarda Ali Fuat Paşa'yı tekrar eski arkadaş sıfatıyla daima yanında bulundurmasından kuşkulanmakta olan Başvekil İsmet Paşa'nın vehmini bir kat daha arttırmamak düşüncesi mühim yer almıştır. Durum bu yüzden müsait bir hal aldığı zaman ise

163 Kullandığı tabirlerden.

–çok geçmeden– sıhhati bozulmuş, hastalanmıştı; böylece arzu ettiğine kani bulunduğum karşılaşma mümkün olamamıştır.

* * *

Emniyet Genel Müdürlüğünün ilk günlerde, bazı şüpheli şahıslar arasında, Rauf Bey'i de takibe başladığı, dairemize gelen raporlardan anlaşılıyordu; bunu da Atatürk'e arz ettim...

"Ne münasebet?" diye hiddetlendi. "Dahiliye Vekiline söyle, bu manasız ve münasebetsiz hareketten vazgeçsinler!" dedi; emri yerine getirdim. Ondan sonra da takip edilip edilmediğini bilmiyorum ama bize gelen raporlarda bir daha Rauf Bey'den bahsedildiğini görmedim.

* * *

Cumhuriyet tarihimizde Atatürk'e karşı girişilen suikast teşebbüsleri arasında Adliyeye intikal etmiş bir de Urfa Mebusu Ali Saip Ursavaş ile diğer bazı şahıslara isnat olunanı vardır. Burada o hadisenin nasıl meydana çıktığı, tahkikat ve muhakeme safhaları hakkında biraz etraflıca malûmat verdikten sonra Ankara Ağır Ceza Mahkemesinin bütün sanıklar için verdiği beraat kararını Atatürk'ün nasıl karşıladığını anlatacağım.

İngiliz Büyükelçisi (hatırımda kaldığına göre Sir Persi Loren) 1935 senesi Temmuz ayı içinde İstanbul'da bulunan o zamanki İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya, imzası altında bir not vererek: "Ürdün'de Atatürk'e bir suikast tertibi yapıldığını ve suikastçilerin Türkiye'ye hareket ettiklerini" bildirmişti; bunun üzerine Hükümetçe pek sıkı tedbirler alınmış, güney hududumuz üzerindeki valilere, uyanık bulunmaları için emirler verilmişti

İşte bu sırada (1935 yılı Ağustos ayı içinde) Maraş valiliğinden, İçişleri Bakanlığına gelen bir şifre telgrafta Andirin ilçesinin Kümbedir köyünden Üzeyir adında birinin, köy muhtarı vasıtasıyla jandarmaya, Suriye'den gizlice gelmiş olup, durumunu tetkike muhtaç gördüğü bir adamı teslim ettiğini bildiriyordu.

Adı Yahya olan bu adam, kendi ifadesine ve yapılan tahkikata göre; Samsun'un Çarşamba ilçesine bağlı Yukarı Otluk köyü halkındandı; babası İbrahim, aslen Kafkas Çerkeslerindendi; bekârdı; köyünde rençberlik ve amelelik yaparak geçinirdi. Bir defa hayvan hırsızlığından tevkif edilmiş, bir defasında da eşkıyaya yataklık ettiğinden dolayı yakalanıp bir ay kadar tutuklu kaldıktan sonra bir af kanunundan faydalanarak serbest bırakılmıştı.

Yahya, aynı zamanda asker kaçağı idi, bundan dolayı Balıkesir'de harp divanı tarafından üç ay hapse mahkûm edilmiş, mahkûmiyetini bitirince de Mersin'deki bir alaya gönderilmişti; fakat orada da ancak on beş gün kadar kalmış, yine kaçmıştı.

Kendi söylediğine göre, ikinci defa kıtasından kaçtıktan ve bir süre ötede, beride dolaşıp yanaşmalık ve araba yıkayıcılığı yaptıktan sonra çalışmak üzere Ceyhan'ın Karamezar köyüne gelmiştir ve orada görüp beğendiği bir kızı, evlenmek maksadıyla kaçırmıştır. Fakat evlenme masrafına yetecek kadar parası yoktur. İşte bunun için yani para kazanmak ümidiyle Kilis mıntıkasından, kaçak olarak Suriye'ye geçmiştir; ondan evvel yani Suriye'ye geçmeden önce, bu sefer kendisini zabıtaya teslim eden Üzeyir'in yanında da altı ay kadar yanaşmalık ettiği ve bir aralık Maraş'ta oturan İslahiyeli İdris adında birine başvurarak para istediği fakat alamadığı tahkikat sonucunda öğrenilenler arasındadır.

Yahya, Suriye'de ilkin Halep'e, oradan Şam'a, sonra da Kuneytıre'ye giderek orada hem belediye reisi, hem de Çerkes Cemiyeti Başkanı olan Emin ile görüşmüş ve onun tensip ve tavsiyesi ile Amman'a geçip yüzelliliklerden meşhur Çerkes Ethem ile sık sık görüşen ve bir yabancı ajanı olduğu bilinen betonarme mütehassısı Manol adında bir şahsın yanında amelelik etmeye başlamıştır. İfadesine göre, işte bu durumda iken bir kahvede tesadüf neticesi olarak Çerkes Ethem ve kardeşi Reşit ile tanışmış. Onların delaletiyle Hayfa'ya giderek, altı ay kadar orada David adında bir Yahudi'nin yanında çalışmıştır. Bir gün Çerkes Ethem'den, David'e bir mektup gelmiştir; bu mektupta Ethem: "Artık zamanı geldi" demekte ve Yahya'nın avdetini istemektedir. Bunun üzerine Yahya Amman'a dönmüştür.

Yahya'nın Suriye'deki bu seyahat ve faaliyeti, ifadelerde hep birtakım tesadüflere bağlanarak, hikâye edilmekte ise de ilgili makamlar, bunu mantıki bulmuyorlar, seyahatin Suriye'ye geçişinden başlamak üzere, muayyen bir plan ve tertip dahilinde yapılmış olduğuna hükmediyorlardı.

* * *

Yahya, tevkif edildikten sonra, jandarma, polis ve adliyede verdiği ifadeleri mütemadiyen değiştirmişti[164]. Mesela ilk ifadelerinin birinde, Şam'da ve Amman'da Çerkes Ethem[165] ve büyük kardeşi Reşit ile görüştüğünü, Çerkes Ethem'in tertibi ile hududu, yine Kilis mıntıkasından Hamdi, Yakup, Ateş Mehmet ve Aziz adlarındaki arkadaşlarıyla beraber geçip memlekete avdet ettiğini, maksatlarının muhtelif vilayetleri gezerek askerî kuvvetlerimiz hakkında malûmat derlemek olduğunu, zaten Ethem'in daha ilk görüştükleri gün, kendisine: "Türkiye'de ne kadar tayyare var, Adana'da çok asker var mı?" diye sorduğunu, aynı zamanda Türklerin, Çerkeslere eza ve cefa edip etmedikleri ve Atatürk'ün memlekette serbestçe seyahatlerde bulunup, bulunmadığı hakkında malûmat istediğini söylemişti.

164 Bu ifadelerin yazılan özetleri, savcının iddianamesinden çıkarılmıştır.

165 Bilindiği gibi Çerkes Ethem ilk zamanlarda kurduğu milis kuvvetlerle Milli Mücadeleye katılmış, fakat sonradan Garp Cephesinde, seyyar kuvvetler komutanı sıfatıyle bulunduğu sırada cepheye isyan ederek Yunanlılar tarafına geçmiştir. Yüzelliliklerdendir.

Başka bir ifadesinde: "Memlekete, Suriye'de Kuneytıre kasabasında kurulmuş bulunan Çerkes Cemiyetine para toplamak için geldik" demişti. Nihayet bir defasında da; Çerkes Ethem'in kendisine ve arkadaşlarına şu yolda talimat verdiğini açıklamıştı:

"Atatürk'e suikast yapmak için Türkiye'ye gideceksiniz; Türkiye'de bu işi idare edenler, Urfa Mebusu Ali Saip Bey ile Maraş'ta çiftlik sahibi İdris ve (Çokak) bucak müdürü Şemsettin'dir; onlarla temas edeceksiniz. Ali Saip'in vereceği talimat üzerine hareket edeceksiniz, size o yol gösterecektir, suikast için icap eden talim ve terbiye de onun çiftliğinde yapılacaktır. Ali Saip öyle bir adamdır ki, insanı ipten alır veya ipe götürür. Vaziyete göre harekete geçinceye kadar Kümbedir köyünde Üzeyir'in kardeşi şoför Arif'in evinde kalacaksınız; Arif de suikast tertibinden haberdardır."

Ayrıca kendilerine para, silah ve bombalar verildiğini, Amman istasyon müdürü İzzet'in evinde: "Bu işten kaçmayacaklarına, meşru hile (!) yoluna sapmayacaklarına, yakalanırlarsa Ali Saip adından bahsetmeyeceklerine" dair yemin ettirildiklerini, bu suretle hududu geçtiklerini ve kendisinin iki gün sonra Kümbedir'de Üzeyir'in evinde buluşmak sözleşmesiyle arkadaşlarından ayrılıp evvelce oturduğu Karamezar köyüne gittiğini açıkça ve tafsilâtıyla bildirmişti.

Fakat sonradan, bütün bu ifadelerinin, dayanamadığı baskı ve işkenceler altında yapıldığını iddia etmiş, avdetini ve nasıl tevkif edildiğini şöyle hikâye etmeye başlamıştı:

"1935 yılı Temmuz ayı ortalarına doğru, yalnızca huduttan geçerek Kilis'e geldim, geceyi Kilis'te Mahmut adında birinin evinde geçirdim. Ertesi gün trenle Ceyhan'a, oradan da Karamezar köyüne gittim, orada sevdiğim kızın başkasıyla evlendiğini öğrendim. Bir müddet (15-20 gün) o köyde bostan bekçiliği yaptıktan sonra bu sefer Kümbedir köyüne, Üzeyir'in yanına gittim, Üzeyir beni, Suriye'den geldiğim için hakkımda tahkikat yapılmak üzere, köy muhtarı vasıtasıyla jandarmaya teslim etti; böylece tevkif edildim."

* * *

Üzeyir –ki Çerkes Ethem'in, Yahya ve arkadaşlarına, evinde kalmalarını tavsiye ettiği şoför Arif'in ağabeyisi idi– Kümbedir köyünde rençperlikle uğraşan, köyün en zengin adamı olarak tanınan yaşlı bir kimse idi; yapılan tahkikat neticesi, bu şahsın vaktiyle Halep'te jandarmalık ettiğini, o sırada aynı yerde jandarma komutanı olan Ali Saip'le eşkıya ve asker kaçakları takibatında bulunduğunu, Milli Mücadele'de de yine beraber çalıştıklarını, bu yüzden aralarında büyük bir yakınlık ve samimiyet olduğunu göstermişti.

Yine tahkikattan, Üzeyir'in, cahil olmakla beraber bazı siyasi fikirlere sahip

olan ve geçirdiği tecrübelerle, aldığı derslerden istifade etmesini bilen kurnaz bir adam olduğu, 1929 senesinde kardeşi Arifi Amman'a gönderdiği ve kulağının daima Suriye'den gelen habere çevrili bulunduğu öğrenilmiştir. Kendisi aynı zamanda **Suriye'den gelen kaçakçılara yataklık ettiği şüphesi** altında bulunmakta ve ilgili makamlar tarafından gözetlenmekte idi.

* * *

Üzeyir'in sulh hâkimi önünde yapılan ilk sorgusunda verdiği ifade –esas hatlarıyla– şöyle idi:

"Bu senenin Ağustos iptidalarında –gününü hatırlamıyorum– evimin kapısı önünde dolaşırken Göksün ilçesine bağlı Mehmet Bey köyünden Çerkes Şaban Çavuş'un kardeşi İsmail'i gördüm; İsmail **kaçakçılık işleriyle uğraşan** 28 - 29 yaşlarında bir gençtir; beni çağırdı ve köyün dışına çıkardı; ormanlık arasında, su kıyısında beş kişi oturuyordu. İsmail bu beş kişiyi göstererek, bunların Hamdi, Yakup ve Aziz ile arkadaşları, olduğunu söyledi; bu şahıslar Suriye'den niçin geldiklerini anlattılar, kendilerini Ali Saip'e götürmemi istediler. **Ben esasen bunların Atatürk'e suikastte bulunmak için geleceklerini bir ay önce Amman'dan dönen kardeşim Arif'ten işitmiştim.** Ayrıca Ethem ve kardeşleriyle, arkadaşlarının Amman'da toplanarak Türkiye Hükümetine karşı fenalık yapmak teşebbüsünde bulunduklarını, hatta bu arada Sultan İkinci Hamid'in oğlu Selim'in de Amman'a geldiğini, oradan gelen Muhacir adında birinden duymuştum. Bunun için bu suikastçileri beklemekte idim. Kendilerine, 'Şimdi Hükümet pek sıkı davranıyor, (kaçakçılık şüphesi altında bulunduğundan, mahalli idarece alınan tedbirler arasında, kendisinin de göz hapsine alındığını hissetmiş demek) bu sebepten sizi Ali Saip'e götüremem' dedim, bunun üzerine geldikleri yoldan geri dönerek gittiler. Ertesi gün akşam üzeri yaylaya gidiyordum; bu sefer yolda Şaban Çavuş'a rastladım; 'Nereye gidiyorsun' dedim; 'Suriye'den bizim çocuklar geldi, onlarla görüşmeye gidiyorum' cevabını verdi. Ben de onlarla görüştüğümü, Ali Saip'le konuşmak istediklerini, fakat Hükümet çok sıkı davrandığından kendilerini geriye çevirdiğimi söyledim."

Üzeyir ifadesini şöyle tamamlamıştı:

"Şaban Çavuş, Suriye'den gelenler arasındaki Hamdi tarafından getirilip kendisine bırakılan bir mektubu Ali Saip'e götürmek üzere bana verdi. Ali Saip'in çiftlikte olduğunu öğrendikten sonra ertesi akşam yola çıktım; doğruca çiftliğe gittim. Şafak sökerken, çok iyi bildiğim çiftliğin çukurlarından birinin içine girip saklandım, beni kimse görmemişti. Gün ağarıyordu ki, Ali Saip'in kozalığa doğru geldiğini gördüm; hemen çukurdan çıkıp yanına gittim, mektubu verdim; okudu. Mektupta hatırımda kaldığına göre, suikastçilerin gönderildiği yazılıydı. 'Bu adamlar

ne oldu' diye sordu; 'Seninle görüşmek istediler, ama ben bunları, Hükümetin uyanıklığından dolayı geri gönderdim' dedim ve sordum: 'Senin bunlardan haberin var mı?' Ali Saip: 'Oğlan! Sen çocuksun, onlan niye bana getirmedin, ne olursa olsun getirecektin. Mamafih onlar bu işin arası bir soğuyunca tekrar geleceklerdir; o zaman herhalde bana getir' dedi. Ben bu sözler üzerine tekrar sordum: 'Suikasti niçin yapıyorsunuz?' Cevap olarak: 'Bütün arkadaşlarım memleketten kovuldu, onları kurtarmak lazım' dedi. Benim: 'Saip Bey sen mebussun, artık başka daha ne istiyorsun?' yolundaki soruma da: 'Mebus oldum da ne oldum sanki. Elimde bir şey yok. Dama taşı gibiyiz. Ne derlerse onu yapıyoruz. Bir kere baştaki 3-4 kişiyi ortadan kaldırırsak ondan sonrası kolay' cevabını verdi. Arada Ethem ile muharebesi olup olmadığını da sormuştum. 'Evet, Ethem'le muhabere ediyorum' dedi ve 'bu gelen adamlar çok uzağa gitmezler, ancak Bombiç'e giderler, dediğim gibi tekrar geleceklerdir. Kendilerini bana getir' diye eski tembihini tekrar etti, ben de oradan ayrıldım. 10-15 gün sonra Yahya geldi; bu işin akıbetinin fena olacağını tahmin ettiğim için onu muhtara teslim ettim."[166]

Arif de ilk soruşturmasında ağabeyisi Üzeyir'in ifadelerini teyit eder tarzda konuşmuştu; fakat bu iki kardeş de sonradan Yahya ve diğer sanıklar gibi, ilk ifadelerini inkâr yoluna sapmışlar, o ifadelerin yapılan baskılar altında alındığını, gerçekle ilgileri olmadığını ısrarla iddia etmişlerdir.

O günlerde Üzeyir'in, ilk bakışta, çok garip görünen bir hareketi de dikkati çekmişti: Üzeyir, Ağustos ayının on dokuzuncu günü, ortada açık, hatta mantıkî hiçbir sebep ve bahane yok iken Andirin savcılığına bir istida veriyor. Bunda "Kendisinin çok düşmanları olduğundan, bu itibarla bir iftiraya maruz kalması muhtemel bulunduğundan" bahsediyor ve mesuliyet kabul etmeyeceğini bildiriyordu.

Acaba buna neden lüzum görmüştü; pek yerinde olan bu suali, ilgililer, duruma ve mantığa uygun olarak, şöyle bir mütalâa ile izah ediyorlardı:

O sıralarda Kümbedir köyünde ve çevresindeki halk arasında Üzeyir'e birtakım meçhul ve şüpheli misafirler geldiği ileri sürülerek birçok dedikodular almış yürümüştü. Nitekim sonradan yapılan soruşturmalar sırasında içlerinde kadınlar da olmak üzere bazı Kümbedir köylüleri, o günlerde Üzeyir'in evine birtakım şüpheli misafirler geldiğini, bunların arasında Hamdi ve Yakup'u da gördüklerini, hepsinin orada kaldıkları müddetçe Üzeyir tarafından beslendiğini ve bunun bütün köy halkınca bilindiğini ifade etmişlerdi.

Aynı zamanda Suriye'den ilk geldikleri vakit, iki gün sonra kendi nezdinde buluşmak üzere arkadaşlarından ayrılmış olan Yahya, aradan 20 - 25 gün geçtiği

166 Evrak arasında Üzeyir'in kendi el yazısıyla ve eski harflerle yazılmış imzalı bir ifadesi de vardı.

halde henüz geri dönmemişti. Üzeyir, bu gecikmeye iyi mana veremiyor, kuşkulanıyordu; ayrıca hem dedikodulardan, hem de Yahya'nın gecikmesini birtakım fena ihtimallere bağlamaktan sinirleri bozulmuş, korku ve telaşa kapılmıştı. İşte bu duyguların etkisi altındadır ki savcıya o yolda müracaatta bulunmuştur. Kaldı ki gerek Üzeyir, gerek kardeşi Arif de sonraki ifadelerinde, bu istidanın "kendilerinin yabancıları sakladıkları tarzındaki iddialara karşı verildiğini" söylemişlerdir.

Şüphesizdir ki, Üzeyir'in bir müddet sonra, evine gelen Yahya'yı zabıtaya teslim etmesi olayı da aynı korku ve telaşın tesiri altında vaki olmuş, kendisi de bunu "işin fenaya varacağını tahmin ettiğinden dolayı yaptığını" itiraf etmiştir.

* * *

Bu meseleden dolayı ilk nezaret altına alınan şahıslar:

Çarşamba ilçesinin Yukarı Otluk köyünden asker kaçağı Yahya, Andirin ilçesinin Kümbedir köyünden Hasan oğlu Üzeyir ve kardeşi Arif, Göksün ilçesinin Mehmetbey köyünden Ahmet oğlu Şaban Çavuş ve kardeşi İsmail, Maraş'ta oturan çiftlik sahibi İdris ve Çokak bucağı müdürü Elbistanlı Şemsettin.

Bunlardan beşinin hüviyet ve şahsiyetlerini –tahkikat evrakındaki malûmata dayanarak– az çok belirtmiş bulunuyoruz. Burada diğer ikisi hakkında da, yine yayınlanan resmî belgelerden faydalanarak kısaca bilgi verelim:

Şemsettin, orta tahsilini vaktiyle Şam lisesinde yaptıktan sonra Macaristan'a giderek ziraat akademisini ikmal etmiş ve bir süre Elbistan ve Milas'ta tabiî ilimler öğretmenliğinde bulunmuştur. Tahsil durumuna göre bucak müdürlüğünden daha yüksek vazifeler alabilirken orada kalması, aleyhindeki şüpheyi kuvvetlendiren bir âmil olarak telakki ediliyordu. Kendisini tanıyanlar ihtiras sahibi bir adam olduğunu ve öteden beri mebus olmak sevdasında bulunduğunu söylemekteydiler. Bundan evvel amirinin masasından resmî evrak aşırmak suçu ve rüşvet almak isnadiyle mahkeme altına alındığı da söyleniyordu.

Maraş'ta, çiftlik sahibi İdris; tahkikata göre zengin bir adamdı. Eşraftan geçinir, rüşvet ve sair suçlardan dolayı mahkemeye verilmiş veya işinden kovulmuş olan memurları himaye eder, kendilerine iş bulmaya çalışır, bu gibiler onu bir sığınak bilirlerdi. Bu suretle devlet memurları önünde nüfuzlu bir şahıs rolü oynar ve etrafına kendisini her istediğini yaptıran bir adam olarak tanıtmaya çabalardı. Rejimin ve devrimlerin şiddetle aleyhinde idi, çarşaf ve peçelerin kalkmasından, medrese ve tekkelerin kapanmasından şikâyetçi idi. Atatürk'ün bir an evvel hayattan çekilmesini temenni eden ve bütün bunları her yerde açıkça söylemekten çekinmeyen bir kimse idi. Bundan dolayı alâkalılar kendisini suikast için her bakımdan müstaid ve mükemmel bir eleman saymakta idiler. İdris yerine göre pek kurnaz bir adamdı da.

Muhakemesi esnasında suikastten bahsedilirken: "Suyu anladım, ama kast ne demektir?" diyerek büyük bir saflık gösterisi yapmaya yeltenmiştir.

* * *

Urfa Mebusu Ali Saip Ursavaş'a gelince, bu zat Kerkük'lüdür. Esasen jandarma zabitidir. Milli Mücadelede Urfa dolaylarında hizmet etmiş ve oradan mebus seçilmiştir. Şeyh Sait isyanı sırasında güneyde kurulan İstiklal Mahkemesinde azalık ve başkanlık yapmıştır.

Atatürk kendisine teveccüh ve itimat gösterir, sık sık sofrasına davet ederdi. Ceyhan civarında büyük bir çiftliği vardı; bu çiftlik arazisi, üç tarafı su ile çevrili, adeta münferit bir durumda idi.

Ali Saip'in civardaki halka fena muamele ettiği, Suriye ile memleketimiz arasında kaçakçılık yapan birtakım eşhası, büyük menfaatler karşılığında, teşvik, himaye, hatta bizzat tertip eylediği kaçakçılık planlarında istihdam ettiği, o havalide pek yaygın bir dedikodu halinde idi. Atatürk'ün umumi vekili olarak Silifke, Tarsus ve Dörtyol'daki çiftliklerine gittiğim zamanlar bu dedikoduları çok dinlemiş bulunuyordum.

Muhakeme esnasında, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün arşivinde mevcut bazı gizli raporlar açıklanmıştı. Bunlardan birinde Ali Saip'in, çok eskiden temas ve muhaberede bulunduğu Kürt sergerdelerinden Haço Ağa'ya bir gün: "Bu millet (Yani Türk Milleti) adam olmaz, bizim sonumuz yoktur. Önde gidenler malûm. Cemal Paşa (Osmanlı İmparatorluğu'nun Meşrutiyet devrinde Nafıa, sonra Bahriye Nazırı ve Suriye'deki Dördüncü Ordu Komutanı olan zat) ne oldu? Binaenaleyh çoluğumuzu, çocuğumuzu gelecekte yaşatacak kadar servet edinmeliyiz. Bundan daha akıllıca bir hareket olmaz; milletin parası milletindir, bu bir rüşvet değildir" dediği yazılı idi.

Diğer bir belgede, çiftliğini Suriye'den gelen serserilere sığıntı yeri yaptığı ve her zaman: "Artık Hükümet kuvvetlendi, Atatürk, Hükümetin kuvvetine dayanıyor; bizler gibi vaktiyle kendisini muhafaza edenlere ihtiyacı kalmadı; artık bizi yanından uzaklaştırmak istiyorlar" demekte olduğu bildiriliyordu.

Üçüncü bir raporda, Şeyh Sait hadisesinde, İstiklal Mahkemesi üyesi sıfatıyla Diyarbakır'a geldiği zaman kendisiyle sık sık görüşen Diyarbakırlı Cemil Paşazade Mehmet ve Ekrem beylere[167] şunları söylediği iddia ediliyordu: "Gazi ancak bizlerin sayesinde bu mevkiye erişmiştir. O olmasaydı da ben olsaydım, yani arkadaşlarım beni ileri sürselerdi Gazi ben olurdum. Bununla beraber ne zaman istersek Onu yine eski haline çevirmek bizim elimizdedir. Eğer bir gün bize kafa tutacak olursa vay haline."

167 Bunlar bir müstakil Kürdistan devleti kurmak için çalışmakla tanınmışlardır.

Yine bu raporlara göre Büyük Millet Meclisi ile Türk - Kürt mevzuunda da şunları söyler dururmuş:

"Büyük Millet Meclisinde biz sekiz kişiyiz, kime işaret edersek onu istediğimiz tarzda hareket ettirebiliriz.

Ben Kürdüm, bunu inkâr etmem, bilâkis onunla iftihar ederim. Kürtler olmasaydı Türkiye'yi Rus ve Ermeniler tâ Akdeniz'e kadar istilâ ederlerdi."

* * *

Ali Saip'in, Yahya'nın tevkif edildiğini ve çok gizli tutulan ilk ifadelerini öğrendikten sonra (O zaman bu ifadeleri nasıl ve nereden öğrendiği ilgililer arasında bir tartışma konusu olmuştu) epeyce telaşa düşerek İstanbul ve dolayları ile Adana ve Ankara arasında, durmadan, seyahat etmekte olduğunu ve ilgili makamlara: "Madem ki Yahya kendisini benim kurtaracağımı söylüyor, onu bana veriniz, gerçekten kurtarmış gibi görüneyim, yanıma iki de emniyet memuru katarsınız; onları da Yahya'ya suikastçi diye tanıtırım; her üçünü alıp çiftliğime götürürüm ve hakiki durumu öğrenirim" gibi tekliflerde bulunduğunu işitiyorduk.

18 Eylül 1935 günü çiftliğinde bir arama yapılmıştı. Bunun üzerine Atatürk'e bir telgraf çekmiş; –bunda aklımda kaldığına göre– "Muhbirler için mucibi hacalet (utanç verici) olan bu araştırmadan şikâyetçi olmadığını, nihayet Hükümetin vazifesini yaptığını" arz ettikten sonra tahkikatın kendisi tarafından yapılması yolundaki teklifine de temas etmişti. Telgrafın sonunda "Atatürk'ün vermiş oldukları şerefli soyadı ile birlikte Ona olan aşk bağlılığını da çocuklarına miras bırakacağını" yazıyordu. Atatürk buna yine telgrafla cevap vermiş, şahsına olan itimadından bahsederek bu hususta bir yanlışlık olduğunu bildirmişti.

Yahya ile diğer sanıklar trenle Ankara'ya gönderilmişlerdi. O sırada Adana'da bulunan Ali Saip, bunu haber alır almaz telaşla istasyona koşmuş, karşıdan, trende bulunan sanıkları gördükten sonra arkadan ilk gelen trene atlayarak Ankara'ya gelmişti; bu hareketi de görevlilerin şahsı hakkındaki şüphelerini arttırmıştı.

Ankara'ya gelir gelmez, vaki olan müracaatı üzerine Atatürk tarafından kabul edildiğini hatırlıyorum. Ursavaş mahkemedeki ifadelerinden birinde: "Bu kabul esnasında Atatürk'ün yanında Saffet Arıkan, Nuri Conker ile general Ali Hikmet'in bulunduğunu, ilkin öteden beriden konuşulduğunu, ayrılmadan biraz önce Atatürk'ün kendisine: 'Nedir bu Ali Saip? Geçmiş olsun' dediğini, buna: 'Siz sağ olunuz, böyle bir kaza geçirdim' diye mukabele ettiğini, aynı zamanda telgrafına vermiş oldukları cevaba teşekkür ettiğini, tahkikatı kendisine yaptırmak teklifi bahis konusu olunca da: 'Bu imkân hâlâ mevcuttur' demiş olduğunu anlatmıştır.

* * *

O zaman Suriye'de, muhtelif unsurlardan mürekkep olup çeşitli maksatlarla ve başka başka yollardan Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde çalışmakta oldukları bilinen birtakım teşekküller vardı. Bunların arasında Hoybun adında bir cemiyet de mevcuttu. Emniyet teşkilatının aldığı bilgilere göre bu cemiyetin bir kolu şöyle bir program üzerinde çalışıyordu:

– Türkiye içinde ve dışında bulunan muhalifleri bir araya toplamak,

– Düşük Osmanlı hanedanı üyeleri arasında baş gösterip gittikçe artan anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak son Halife Abdülmecid'i Osmanlı ailesine nezaret edici bir hale getirmek.

– Yabancı bir Hükümetle uyuşarak bir yandan Anadolu'nun Kürdistan dedikleri parçasında ve diğer bölgelerinde ayaklanmalar tertiplemek, diğer yandan da Suriye ve Irak'tan Türkiye'ye sarkarak böylece mevcut rejimi yok etmek. Bu cemiyetin diğer bir kolu da –ki başlıca elemanları, Bedrihanî Celâleddin, Süreyya, Kâmuran, yüzbaşı Tevfik gibi, kendilerine Kürt milliyetçisi süsü veren bir takını kimselerdi –Kürtlük ve bağımsız Kürdistan davasını güdüyorlardı; 1925 senesinde Şeyh Sait isyanını organize edenler de bunlardı.

* * *

Bir de bazı Ermenilerin kurdukları meşhur Taşnak komitesi vardı. Bilindiği gibi bu komitenin en kuvvetli faaliyet alanı Suriye topraklarında idi. Amacı, Türkiye Devletini yıkıp, parçalamak ve arazisi üzerinde büyük bir Ermenistan Devleti kurmaktı. Komitenin kanaatına göre bunun için, ilk iş olarak Atatürk'ü ortadan kaldırmak lazımdı; çünkü eğer başında bu Kurtarıcı ve Toplayıcı Büyük Adam olmazsa, Türkiye dünyanın en zayıf bir ülkesi haline gelir ve yıkılması da çok kolaylaşırdı. Bu komite, bu yolda vakit vakit bazı teşebbüslerde de bulunmuştu.

* * *

Nihayet Çerkeslerin Reyhaniye'de kurup, sonradan merkezini, Kuneytıra'ya naklettikleri cemiyet. Çerkes Ethem ve kardeşleri de bu cemiyetin nüfuzlu azasıydı, bunlar en çok Türklere ve Ruslara düşmandılar. Diğer taraftan Türklerin aslen Çerkes oldukları gibi garip bir iddiaları da vardı. Türkiye'de suikastler ve Hükümete karşı yapılacak başka çeşit hareketlerle iktidarı ele geçirmek sevdasında idiler. Nitekim daha evvel Kuşçu Eşref ve kardeşi Hacı Sami gibi adamları vasıtasıyla Atatürk'e suikast teşebbüslerinde bulunmuşlardı.

Her üç teşekküle mensup olanlar da müşterek hareket için büyük bir temayül olduğu, hatta Haybon cemiyeti ile Taşnak komitesi ileri gelenleri arasında bu maksatla bir de toplantı yapıldığı haber alınmıştı.

* * *

İşte Yahya ve arkadaşlarının ilk ve açık ifadeleri ile Suriye'de gerek yukarıda bahsettiğimiz teşekküllerin, gerek bazı yüzelliliklerin faaliyetleri hakkında öteden beri alınan haberler ve ayrıca yine Suriye'deki en yüksek Fransız makamlarının verdiği resmî malûmat bir araya getirilince, emniyet teşkilatımız, ciddi bir suikast teşebbüsü karşısında bulunulduğuna kanaat getirerek 18 Ekim 1935 günü Ali Saip Ursavaş'ı da tevkif ettirmiş ve mesele Ankara Ağır Ceza Mahkemesi'ne intikal eylemişti.

* * *

Ali Saip'in tevkifinden önce, usulüne göre, Büyük Millet Meclisi tarafından teşrii dokunulmazlığı kaldırılmıştı. Meclisin buna ait oturumunda kendini müdafaa eden Ali Saip; son söz olarak, "Ben töhmet altındayım, umumi efkâr önünde muhakeme edilmeli ve bütün dedikoduları mutlaka kaldırmalıyım, beni hakime gönderin" diye bağırmıştı.

* * *

Ali Saip Ursavaş da dahil, sanıkların muhtelif yerlerde ve muhtelif şekillerde sorguları yapıldıktan sonra hepsi, tahkikat evrakı ile beraber Ankara Ağır Ceza Mahkemesi'ne verilmişlerdi. Bu mahkeme; Osman Talât'ın (İltekin) başkanlığında aza Hayrullah ve Celâl beylerden kurulu idi. Savcı Baha Arıkan (Bu zat Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreterliği ve Maarif Vekilliği yapmış olan rahmetli Saffet Arıkan'ın kardeşidir), Ali Saip'in ve dolayısiyle hemen hemen bütün sanıkların müdafileri de Ankara'nın tanınmış avukatlarından Hamit Şevket İnce idi. Bazı celselerde müdafi mevkiinde, Hamit Şevket'in yerine beraber çalıştığı avukat Zühtü Velibeşe de bulunmuştu[168].

Muhakemeye 9 Ocak 1936 günü saat 14.00'te başlanmış, Başkan oturumu, sanıklara hitaben söylediği şu söylerle açmıştı:

"Cumhurreisi Atatürk'e suikast yapmak için aranızda silahlı bir ittifak vücuda getirmekten suçlu olarak hakkınızda yapılan tahkikat üzerine muhakeme edilmek üzere mahkememize verildiniz. Şimdi hakkınızdaki tahkikat evrakı okunacaktır. Evrak uzundur; otararak dinlemenize müsaade ediyorum." Bunun üzerine sanıklar oturmuşlar ve haklarındaki kararnamenin okunmasına başlanmıştı.

Okuma bittikten sonra Yahya'dan başlanmak üzere sanıkların sorguları yapılmıştı.

Bu arada Ali Saip Ursavaş ifadesinin başında:

"Sırf talihsizliğim eseri olarak adım bu davaya karışmış bulunuyor. Üzeyir hariç, sanıklardan hiçbirini tanımam. Üzeyir'i de dört buçuk seneden beri görmüş

168 Zühtü Velibeşe sonradan bir süre Ticaret Bakanlığında da bulunmuştu.

değilim. Eğer bu müddet içinde onunla görüşüp temas ettiğim ispat edilirse bütün bu iftiraları olduğu gibi kabul ederim. Beni bu ağır zan altına aldıran ifade, bana gönderildiği iddia edilen bir mektuba dayanıyor. Halbuki benim o tarihlerde İstanbul'da bulunduğum uzun tahkikatla tespit edildiği cihetle böyle bir meselenin esasen varid olamayacağı anlaşılmıştır," demiş ve daha sonra kararnamede mevcut "ilk soruşturmada ağlamış olduğuna ve bunun iki şekilde izah edilebileceğine" dair olan fıkranın okunması üzerine de gözleri yaşararak:

"On yedi seneden beri sadık bir nefer gibi arkasından ayrılmayarak daima gölgesinde olmayı şeref bildiğim Büyük Atatürk'ün hayatına yapılacak bir suikaste ismimin karışması karşısında ben ağlamayayım da kim ağlasın." diyerek teessürünü belirtmişti.

* * *

Evvelce de işaret ettiğim gibi muhakeme esnasında da bütün sanıklar, yine ilk sorgularındaki ifadelerinin, kendilerine tatbik edilen işkence ve ağır baskılardan kurtulmak için gerçeğe aykırı olarak yapılmış beyanlar olduğunu, suikast teşebbüsünden katiyen haberdar olmadıklarını bildirerek tamamen inkâr yoluna girmişlerdi.

Böylece, ayrı ayrı günlerde her biri çok uzun süren ve vakit vakit savcı ile avukat Hamit Şevket İnce arasında şiddetli tartışmalarla geçen dört oturum yapılmıştı. Bunların üçüncüsünde bir aralık savcı: "Gizli emniyet raporları okunacağından ve bu raporlarda Emniyet Teşkilatı ajanlarının açıklanması doğru olmayan isimlerinin de mevcut olduğundan" bahis ile oturumun gizli olmasını istemiş, bu istek Mahkeme tarafından kabul edildiğinden raporlar gizli oturumda okunmuştu.

Bu arada öğrenmiş olduğum bir olayı arz edeyim: Amman (Ürdün) emniyet müdürü, bir suikast tertibine dair elinde mühim vesikalar bulunduğunu, bunların Hükümetimize tevdi edileceğini, ilgili makamlarımıza bildirmiş, bu iş için Ürdün'e gönderilen memurumuz İzzet Batu'ya da ilk görüştükleri gün bunu vaadetmişti. Fakat ertesi gün nereden geldiği kati olarak kestirilmeyen bir tesir altında kalmış olacak ki, birden bire sözünden dönmüş, hiçbir şey vermemişti.

23 Ocak 1936 günkü oturumun sonunda Başkan, muhakemenin bittiğini bildirerek, savcı tarafından tahkikatın genişletilmesi istenilmezse, iddianamesini okumak üzere, muhakemenin 30 Ocak 1936 günü saat 14.00'e bırakılmasına karar vermişti.

O gün savcı, emniyet ajanlarımızdan isimlerini açıklayamayacağı iki memurun şahit olarak dinlenmesini teklif etmiş, bunların Ankara'ya gelmek üzere bulunduklarını da ilave etmişti.

Bunun üzerine yine kendisi ile müdafi Hamit Şevket İnce arasında şiddetli

bir münakaşa olmuş, neticede Mahkeme Heyeti, bu şahitlerin de, savcının istediği gibi, bir gizli celsede dinlenilmesini ve ondan sonra savcının iddianamesini okuması için muhakemenin Şubat'ın altıncı gününe bırakılmasını karar altına almıştı.

* * *

O gün önce gizli oturumda Suriye'den gelen iki şahit dinlenmiştir. Savcının sonradan açıkladığına göre bu şahitler, Yahya'nın suikast tertibi hakkındaki ilk itiraflarını, mantık yoluyla, tamamen teyit eder mahiyette beyanlarda bulunmuşlardır.

Bundan sonra savcı tam altı saat süren iddianamesini okumuştu. İddianame şu sözlerle başlıyordu:

"Büyük hakimlerim; kaç celseden beri gördüğünüz bu dava, herhangi bir komplo davası olmaktan çok uzaktır. Size, bütün Türk Milletine ve bütün dünya efkârına, bu davanın yüksek ve modern bir rejim davası olduğunu cesaretle ilan ediyorum.

Davamız niçin rejim davasıdır? Çünkü Atatürk'e el kaldırılmak istenmiştir. Binaenaleyh, her şeyden evvel Atatürk kimdir ve nedir bunu bilmek lazımdır." Savcı burada Birinci Cihan Harbi ile Mütareke devresinde milletçe çekilen ıstıraplan, Atatürk'ün olağanüstü büyük ve kurtarıcı hizmetlerini sayıp, döküyor ve devam ediyordu:

"Bence Atatürk manevi bir şahsiyettir. Her camianın varlığından süzülerek ortaya çıkan bir manevi varlığı vardır. Atatürk bence on yedi milyon Türk'ün maddi ve manevi varlıklarının süzülmüş benliğinden başka bir şey değildir; Atatürk, Türkiye ve Türk'ün bizzat kendisidir, maddi ve manevi bütün vatan mefhumiyle Türkiye'dir.

Türkiye nedir? Bütün dünya muvacehesinde daima ileriyi ideal edinmiş, yürüyen bir rejim ülkesi değil mi? Şu halde, Atatürk'ün Türkiye ve Türkiye'nin rejim mefhumlariyle birleşmesi dolayısiyledir ki davamız büyük bir rejim davasıdır ve işte davamız böyle bir dava olduğu içindir ki, davacı sıfatıyla karşınızda yalnız ben bulunuyorum. Karşınızda, benimle beraber davacı olarak Türk'ün büyük kitlesi vardır: İstiklal Savaşı şehitleri davacıdır, Çanakkale ölüleri davacıdır; beşiğinde annesini dinleyen Türk yavrusu davacıdır, dağarcığı omuzunda, tarlası başında çalışan Türk delikanlısı davacıdır; askerdeki nişanlısına çevre işleyen Türk kızı davacıdır; Türkiye'nin dağları, taşları davacıdır; bütün Türkler, bütün Türkiye davacıdır. Davacıların elleri, huzurunuzda bulunan şu adamların yakalarındadır. İşte davamız bunun içindir ki büyüktür. Vereceğiniz karar da bunun için büyük olacaktır. Tarih sizlerden, verdiğiniz karardan bahsederken 'Büyük Hakimlerin, Bü-

yük Kararı' diye bahsedecektir. Rejim sizin vereceğiniz kararla bir kat daha kuvvetlenecektir. Türk inkılâbı, bu kararın aydınlatacağı yolda kendisini dünden daha emin, daha kuvvetli sanacak ve böyle yürüyecektir." Savcı, bu heyecan verici başlangıçtan sonra, olayın ve sanıkların ilk ve son ifadelerinin ayrı ayrı tahlil ve mukayesesine geçmiş, meseleyi yukarıda özetlediğimiz şekilde izah eylemişti.

Sonunda sanıkların suçlu olduklarına kani bulunduğunu bildirerek su sözlerle ve şu suretle cezalandırılmalarını istemişti:

"Ben bütün azmimle millet ve vatan için, yüksek Türk Cumhuriyeti için göğsü çarpan bir Türk hukukçusuyum. Beni dinlemek lütfunda bulunan sizler de aynı hislerle yürekleri çarpan, Cumhuriyetin büyük hakimlerisiniz. Size gördürdüğüm bu davayı önünüze getirirken her şeyden evvel elimi vicdanıma koymuştum; şimdi yine elim vicdanımın üstünde, alnım semalara doğru yükselmiş, bütün kudret ve kuvvetimle bağırıyorum. Karşınızdaki maznunlar, Atatürk'ü, Onun şahsında toplanan Cumhuriyet'i yıkmak istemişlerdir, bu bir hakikattir, sizler de bu hakikati hissedecek, görecek ve icabını yapacaksınız. Buna benimle beraber on yedi milyon Türk'ün de imanı sarsılmaz bir surette mevcuttur. Suçluların 168'inci madde mucibince cezalandırılmalarını istiyorum."[169]

* * *

Ağır Ceza Mahkemesinin 8 Şubat 1936 günü saat 10.00'da açılan oturumunda avukat Hamit Şevket İnce müdafaasını yapmıştı. O da sözlerine Atatürk'e olan sonsuz bağlılık ve sevgi duygularını belirtmekle başlayarak müdafaası boyunca vakit vakit aynı konuya temas etmiş, buna rağmen davada, "sanık müdafaası" görevini neden üzerine aldığını izah eylemişti. Bu yoldaki ifadesinin bazı parçalarını aşağıya alıyorum:

"Bay Başkan, vekâlet hayatında biraz uzunca bir yolculuğum var, bu mesleğin yenisi ve yabancısı sayılmam. Buna rağmen bu davada müdafaa külfetini üzerime aldığım vakit itimat buyurunuz ki söze nasıl başlayacağımı hayli düşündüm; nihayet: 'Allah hiçbir Türk çocuğuna Türk kanı taşıyan, Türk terbiyesi olan, Türk bayrağı altında yaşayan hiçbir vatandaşa bu derece siyah ve korkunç bir hayat hatırası kaydetmesin' sözüyle müdafaama başlamaya karar verdim; belki bütün müdafaalarım ve müdafaalar arasında sayhalarım bu sözün muhtevası içinde olacaktır. Atatürk'e suikast? Bu sözün söylenmesi bile vicdanları yakıyor. Bu ne fecî, ne müthiş şey. Her Türk çocuğunun vicdanını parçalayan, her Türk'ü ağlatacak ve bağrını delecek olan bu isnat ne feci şey. Bir Türk hiç Atatürk'e, Ulu

169 Madde 168— Her kim 125, 123, 146, 147, 149 ve 156'ıncı maddelerde yazılı cürümleri işlemek için silahlı cemiyet ve çete teşkil eder, yahut böyle bir cemiyet ve çetede amirliği ve kumandayı veya hususi bir vazifeyi haiz olursa on seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasına mahkûm olur, cemiyet ve çetenin şair efradı beş seneden, on seneye kadar ağır hapisle cezalandırılır.

Ata'sına suikast düşünebilir mi? Atatürk'ün yarattığı vatanın havasından nefes alan ancak Atatürk'ün bayrağı altında haysiyetini, şerefini anlayabilen ve bir insan hayatı yaşayan kimse bu hıyaneti, bu alçaklığı nasıl düşünebilir, nasıl yapabilir? Atatürk'e kıymak. O zaman vatan ne olur? O'na kıymak, vatana, bütün mukaddesatıyla, bütün şan ve şerefiyle, bütün mevcudiyetiyle kıymak demek değil midir? Atatürk'e suikast. Bu dehşetin altında titremeyecek hangi Türk vatandaşı vardır? Ben kanun koyucusu olsaydım böyle bir niyeti dahi[170] taşıyan adamın kellesinin kesilmesini teklif ederdim. İçinde yaşadığımız hürriyet havasını, bu tam istiklali, bu şeref ve namusu bize veren Adam için böyle kötü bir maksadı düşünenlerin akıbeti bu olmalıdır.

Bütün heyecanımızla iddia makamıyla ve Baha Arıkan'la beraberiz ama bay Başkan yalnız bu noktada beraberiz: Atatürk'ü saymakta, sevmekte ve Atatürk'e tapmakta beraberiz, yoksa bu dava dosyasının muhtevasına giren herhangi hukuki hadisenin teşhisinde asla Baha Arıkan'la beraber değiliz."

* * *

Bay Hamit Şevket İnce, arada Ali Saip Ursavaş'ın gerek Milli Mücadele'de ve gerek Şeyh Sait isyanı sırasında teşkil edilen İstiklal Mahkemesi üye ve başkanlığı da yaptığı büyük hizmetlerden, Atatürk'e karşı beslediği derin bağlılık ile Atatürk'ün ona karşı gösterdiği teveccüh ve itimadın delillerinden uzun uzadıya bahsettikten sonra yine kendi durumunu izah eylemeye şöylece devam etmişti:

"En ufak bir gölgenin müvekkilim Ali Saip üzerinde dolaştığını görseydim bu davayı üzerime almazdım; bütün mesleki ömrümü yıkardım, maişetimi berbat ederdim, çocuklarım var, onları aç bırakırdım, yine bu işi üzerime almazdım. Ben işlendiğine vicdanen inandığım hain bir suçu maskelemeye ve bu suçun faili hakkındaki cezayı hafifletici sebepler aramaya çıkmış bir avukat değilim. Ben vatanın en Büyük Evladının hayatı siper edilerek müvekkilime atfedilen çirkin bir isnadı kaldırmaya çalışıyorum. Atatürk'e silah çekmeye hazırlanan bir elin masumiyetini müdafaa edemem. Fakat dosyayı tetkik ettikten sonra gördüm ki mesele iftira ile başlıyor ve bühtanla bitiyor; binaenaleyh bu müdafaa bir vazife halindedir."

Bay İnce, iftiranın nereden, ne sebep ve suretle geldiğini de şu ifade ile belirtmeye çalışıyor, ortada bir "fiil" olmadığını ileri sürüyordu:

"Ali Saip, Şeyh Sait isyanında İstiklal Mahkemesi başkanlığı yapıyordu, uğrayacakları akıbetten korkarak hudutlarımız dışına kaçan bazı asi Kürtlerin, Çerkes Ethem haini ile birleşerek Atatürk'e suikast yapmaya çalıştıklarını her vatandaştan daha iyi bilmekte idi. Ey Baha Arıkan, sen Ethem'den, Reşit'ten, Tevfik'ten (Reşit ve Tevfik, Ethem'in kardeşleridir) İstiklal Mahkemesinin ipini koparıp kaçan bu adamlardan ne

170 Anlaşılıyor ki Hamit Şevket İnce burada çok heyecana kapılmıştır ki böyle mantık dışı konuşmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

bekliyordun? Onlar hıyanetlerini, onlar tıynet ve mahiyetlerini, memleketin en korkunç zamanında ispat etmiş adamlardır; bunlardan ne beklenir? Davaya bakıyorum, ortada bir fiil yok ki maznun mu, değil mi diye işin tetkikine girişeyim. Sadece bir tevehhüm, bir arzu, bir hücum var; tetkik tetkik hep Yahya'nın ifadesi. Filânı söyledi al içeriye, falan dedi al içeriye. Bu Yahya adeta semavi bir adam oldu. İddia makamının da bağrını delerek söylediği şey, hep Yahya'nın sözleri. Bu Yahya denilen adam daha üç, beş kişinin adını söyleseydi ne olurdu?"

Avukat, müdafaasında emniyet arşivlerinde mevcut olup muhakeme esnasında açıklanan raporlara da temas etmişti:

"Bu arşivler," demişti, "bu kadar fecî notları muhtevi ise hıyaneti ve kötülüğü bu dosyalar muhtevası ile anlaşılan bu adamın (yani Ali Saip'in) vaziyetinden niçin şimdiye kadar memleketin büyüklerini haberdar etmemişlerdir; niçin bu vaziyeti memleketin en büyük çocuğuna iblağ etmemişlerdir. Bu adam daha geçen sene ne diye tekrar mebus oldu? Bu dosyalar o karanlıklar içinde duran dosyalar niçin ve kimden gizleniyordu."

Müdafi, bundan sonra, "Atatürk'e suikast için teşkil edilmiş bir çete olmadığını, bunun bir uydurma ve isnat olduğunu, esasen ne Yahya ile Üzeyir'in, ne de diğer sanıklarla Ali Saip'in birleştikleri, görüştükleri, anlaştıkları görülmediğini, Mahkeme huzurunda bulunan bütün sanıkların, köylerinden ve kasabalarından birer birer ve ayrı ayrı tarihlerde ve yine ayrı ayrı mahallerde, mücerret birer şüphe üzerine tevkif edildiklerini, üzerlerinde tek bir mermi dahi bulunmadığını, binaenaleyh meydanda bir suç olmadığını" söylemişti. Müdafaasının sonuna doğru da, hakimlere hitap ederek:

"Her suçta o suçun işlenmesini tahrik eden ruhi ve içtimai amiller aranır: İntikam, menfaat, hırs, yükselme arzusu, bir rejim husumeti, şahsi menfaatten doğan kin ve garez, nihayet cinnet. Bu davada, bu şartlardan hangisi müvekkilime atfedilebilir. Ali Saip için hayatta ve vatanda tahakkuku istenen manevi bütün varlıklar en yüksek derecesiyle elde edilmiş, maddi serveti ise ailesini ve çocuklarını, başkasına muhtaç bırakmayacak derecede iyi bir halde bulunmuştur. Ali Saip, aklına iffet ve şuuruna halel târi olmadan bu işe nasıl girişebilir? Siz Ali Saip'te bir cinnet eseri görüyor musunuz? İşte maddi, aklî hiçbir esasa istinat etmeyen böyle mahuf ve ağır bir isnadın altında üç buçuk aydan beri, azapların en tahammül edilmezini çeken müvekkilimin hakiki ve cezai vaziyetini bütün açıklığı ile arz ettim." demişti.

Sıra sanıkların bizzat müdafaalarına gelmişti, bunlar savunmalarında da, muhakemenin ilk gününden beri girdikleri "her şeyi" hatta bazıları "ilk ifadelerini" bile inkâr yolunda devam etmişlerdi.

Ali Saip de yine gözyaşları arasında yaptığı savunmasında, Kürt değil, Türk olduğundan, Atatürk'e derin bağlılığından, emrinde ve izinde memlekete yaptığı hizmetlerden dolayı Onun teveccüh ve itimadına mazhar olduğundan bahsetmiş, buna başlıca delil olarak Atatürk'ün kendisine vermiş olduğu imzalı bir fotoğrafta –ki bunu elinde tutuyordu– onu "memleket hizmetinde ün kazanan" ve "ölünceye kadar benden ayrılmayacak olan" diye vasıflandırmış olduğunu göstermişti.

Ayrıca Atatürk'e olan bağlılığının şahsi sebeplerini izah yolunda da demişti ki:

"Atatürk'ün arkasına tereddütsüz düşüşümün ve ölünceye kadar eteğini bırakmayacağımın, benim için çok kuvvetli sebepleri vardır; Onun gençliğinde Garp Trablusu harbinde beraber bulundum. Orada kahramanlıklarını gördüm; Anafartalar'da düşmanı denize dökerek daha o zaman vatanı kurtardığını gördüm; Büyük Harpte (Birinci Dünya Harbi) Halep'te Ordu Komutanı oldukları sırada beni hastanede bizzat arayıp sormak lûtfunda bulunmuşlar ve tedavimin sonuna kadar hususi doktorlarını hastahanede yanımda bırakmışlardır. Bu alicenabâne alakaları beni aşkla kendilerine bağlamıştır. Mütarekede Osmanlı orduları dağılmış iken yalnız Onun ordusu dağılmamış kalmıştı; dehasının da hayranı olmuştum. İşte bundan dolayı Milli Mücadele'de, hiç düşünmeden, Onun arkasına düştüm ve ölünceye kadar da arkasını bırakmayacağım."

* * *

Artık muhakemenin bütün safhaları sona ermişti, nitekim Başkan da 15 Şubat Cumartesi günü kararın tefhim edileceğini bildirerek oturumu tatil etmişti.

Fakat o gün mahkemenin hükmünü belirtecek olan son kararı yerine yine bir ara kararı tebliğ edilmişti.

Bu kararda suçlulardan Yahya'nın muhtelif şekillerde ifadeleri mevcut olduğu, Üzeyir'in ilk tahkikattaki ifadesinde, polisteki ifadesinden döndüğü ve sonra Üzeyir'le, Arif'in yüzleştirilmeleri yapıldığı beyan edilerek, Mahkemenin davayı bir karara bağlamadan önce bu sanıklara ait tahkikat ile meşgul olmuş bulunan ikinci sorgu hakimi Hikmet ile Sulh Ceza hakimi Fethi'nin hemen celpleriyle dinlenmelerine, oy birliği ile lüzum görüldüğü belirtiliyordu.

Bu karar üzerine iki hakim derhal ayrı ayrı mahkeme huzuruna getirilip malûmatlarına müracaat edilmişti. Her ikisi sanıklardan Yahya, Üzeyir ve Arif'in, taraflarından yapılan sorgularında da ilkin zabıtadaki itiraflarına uygun bir şekilde cevaplar verdiklerini, fakat sonradan bütün bu ifadelerinden dönerek, onların türlü türlü tazyikler ve işkenceler altında vaki olmuş yalan beyanlar olduğunu iddia ettiklerini söylüyorlardı. Yalnız bu arada Sulh Ceza hakimi Fethi'nin sorgusunu makamında ve hakim elbisesiyle değil Ankara Emniyet Müdürlüğü'nde, müdür Sadri Bey ile muavini huzurunda sivil elbise ile yaptığı anlaşılmıştı. Başkanın bunu haklı olarak, tenkit ey-

lemesi üzerine Fethi Bey; kendisinin savcı tarafından çağırılıp: "Böyle bir hadise vardır, bazı şahıslar polis nezareti altındadır, bunlan usulen sorguya çekiniz" dediğini ve vakit geçirmemek için Emniyet Müdürlüğü'ne giderek sorguyu orada yapmakta bir mahzur görmediğini, tevkif müzekkerelerini de orada yazdığını bildirmişti.

(Sanıklar Emniyet Müdürlüğündeki ifadelerini değiştirmek için bundan faydalanmışlardı: "Biz bu zatın da bize evvelce işkence edenler gibi polis erkânından olduğunu sandık; bundan dolayı ve tekrar işkenceye uğramak korkusuyla polisin istediği yolda yalan ifade verdik; eğer hakim olduğunu bilseydik hakikati söylerdik" demişlerdi.)

* * *

Sanıklardan Üzeyir ile Arif'in yüzleştirilmeleri sırasında bu hususiaki esasa göre, birbirinin yüzlerine bakarak konuşmaları icap ederken Arif'in, mütemadiyen başını önüne eğdiğini ve ısrarına rağmen ağabeysinin yüzüne bakmaktan çekindiğini söyleyen sorgu hakimi Hikmet, beyanatını şu sözlerle bitirmişti:

"Nihayet milli şerefi kurtaran ve memleketi baştan başa yaratan adama, dolayısiyle vatana tevcih edilmiş bir suikast bahis konusu idi, ben bu davada bütün hassasiyetimle, mesleki tecrübelerimle, bütün bilgilerimle tam bir hakim, bir sorgu hakimi durumundaydım. Yanlış yere sanıkların lehine olarak yapacağım en ufak bir hata beni hem 17 milyon Türk'ün, hem de tarihin nazarında lekeleyecekti. Bununla beraber bana hakim olan düşünce yalnız bundan ibaret değildi; eğer bu adamlar hakiki birer suçlu değil de herhangi bir zan üzerine bu fiilin failleri olarak sevk edilmişler ise bunu tebarüz ettirmez, gerçek suçluları bir yana bırakıp da alakadar olmayanları töhmet altına alırsam aynı derecede mesul olurdum.

Muhterem Başkan, 17 milyon Türk'ün içinde, hatta Tann'yı, Peygamber'i ifade eden isimleri bilmeyenler, bunlar söylenince bir başka dilden konuşulduğunu sananlar çoktur. Fakat yine 17 milyon içinde bir tek kişi yoktur ki 'bu memleketi kurtaran kimdir?' diye sorulunca: 'Atatürk, Gazi Mustafa Kemal' diye onun çeşitli isimleriyle derhal cevap vermesin. Umumi kanaatıma gelince, muhterem Başkan, ömürleri büyük bir feragatle geçen Türk hakimlerinin en büyük mahzariyeti, büyük bir huzur içinde vicdan rahatlığı ile uyuyabilmeleridir. Ben ilk tahkikatı yaptığım sırada bu mazhariyeti hissettim, tahkikat bitti; kararı yazmak mevkiine gelmiştim; o zaman düşündüm; kararnamede arz etmiş olduğum gibi suçlular aleyhinde benim elimle tebellür etmiş tam bir kanaat yoktu; binaenaleyh, sanıkları huzurunuza, müspet bir kanaatle tam bir suçlu damgası vurarak sevketmiş değilim, benzer hadiselerde serbestçe men-i muhakeme kararı bile verebilirdim. Fakat bu hadisenin büyük mahiyeti karşısında binde bir ihtimali bile olsa hataya düşebileceğimi düşünerek sanıkları mahkeme huzuruna sevk etmeye lüzum gördüm."

* * *

İki hakimin konuşmaları bittikten sonra savcı bu hususta İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Vehbi Demirel, Ankara Valisi Nevzat Tandoğan ve Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer'in de şahit sıfatıyla dinlenmelerini istemiş, talebi mahkemece kabul edilerek bu zatların dinlenmeleri için muhakeme 17 Şubat Pazartesi gününe bırakılmıştı.

Muayyen günde mahkemede hazır bulunan şahitlerden müsteşar Vehbi Demirel, hakimin bu suikast teşebbüsü hakkındaki intiba ve kanaatini sorması üzerine: "O sıralarda Atatürk'e suikast yapılacağına dair muhtelif kaynaklardan gelen haberler dolayısiyle vekâletçe çok uyanık bulunulduğunu, şifre telgraflarla valilerin de dikkatleri çekildiğini" söyledikten sonra: "Bir müddet vekil olarak bulunduğu Trakya umumi müfettişliğinden Ankara'ya dönerken İstanbul'da Emniyet müdürü Salih Kılıç'tan Yahya isminde Suriye'den gelen bir şahsın tutulduğunu işittiğini, Ankara'da, Yahya'nın, o günlerde hasta bulunan valinin evine götürülerek bazı beyanatta bulunacağı haber verildiğinden kendisinin de oraya gittiğini orada Emniyet umum müdürü ile Ankara Emniyet müdürü Sadri ve muavini Behçet beyler de hazır olduğu halde sanığın itiraflarını dinlediğini, bu itiraflar arasında Ali Saip'in de isminin geçtiğini ve buna pek hayret ettiğini, Üzeyir ve Arif'in de aynı itiraflarda bulunduklarını işittikten sonra hayretinin arttığını" bildirmişti.

Vali Nevzat Tandoğan, "Yahya'nın Ankara'ya sevk edilmesi üzerine evrakı okuduğunu, onun Andirin'de verdiği ifade dikkatini celp ettiğinden ve o sırada rahatsız olup yatmakta olduğundan kendisini müteaddit defa evine getirerek itiraflarını dinlediğini, onun maddi ve manevi hiçbir tesir altında kalmamış olması dolayısiyle ifadesinin samimi ve doğru olduğuna itimadı olduğunu, zaten diğer sanıklardan hiçbirisinin işkenceye maruz kalmadığını" söylemişti.

Son olarak dinlenen Emniyet genel müdürü Şükrü Sökmensüer suikast teşebbüsüne ait ilk haberlerin 1935 senesi iptidalarında geldiğini kaydederek fevkalade hassasiyetle takip edilen bu meselenin bütün safhalarını izah etmekle söze başlamış, ifadesine –özet olarak– şöyle devam etmişti:

"Yahya'yı Kümbedir'de Ali Saip'le temas ettirmeye, saklamaya ve beslemeye memur edilen Üzeyir'in onu zabıtaya teslim etmesi dikkatimizi çekmişti. Ben bu noktayı şöyle mütalâa ettim. Üzeyir suikastçilerin Hükümet tarafından, hatta ismen, çok sıkı surette takip edildiğini, bu yolda durmadan aramalar yapıldığını duymuştu. Buna binaen, ileride kendisini ağır mesuliyete sokabilecek bir akıbetten kurtarmak için bir taraftan savcılığa müracaat etmiş, hele jandarma karakol komutanının köye gelişini görünce bundan ürkerek zabıta kuvvetiyle kendi evinde yakalanmasına meydan vermemek için Yahya'yı bizzat teslim etmeye mecbur

olmuştur. Bütün bu mütalâalar neticesinde her türlü ihtimalleri göz önüne aldık. O sırada kaçakçılık gibi işlerin de mevcut olduğunu düşünerek Ali Saip'in böyle bir sebeple isnata maruz kalması ihtimalini de düşündük. Bu nokta üzerinde yaptığımız tahkikat Ali Saip isminin verilmesinin kaçakçılık gibi bir sebeple alakalı olmadığını gördük; Yahya'nın Vali Tandoğan'ın evindeki ifadesini dinledikten sonra işittiklerimizi İstanbul'da bulunan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya bildirdik ve Ali Saip'in lehinde bir hareket olmak üzere çiftliğinin aranması muvafık olacağını da Vekilin tasvibine arz ettik.

Yahya ile yaptığımız temasın bende bıraktığı etkisi şudur: Yahya nasihatlerimiz karşısında insana inan verici bir hulûs ve saflıkla aldığı vazifeyi hikâye etmiştir. Kendisine hiçbir tazyik, hiçbir telkin yapılmamıştır."

Şükrü Sökmensüer, Yahya ve diğerlerine verilen silah ve paralar hakkında bildiklerini uzun uzadıya anlattıktan sonra teşebbüse dair olan intibaını belirtmeye geçerek Türkiye Cumhuriyeti'ne ve onun Yüksek Başkanına bir suikast hazırlandığının muhakkak olduğuna, Yahya'nın gerek ifadeleri ve gerek tipi itibariyle, doğrudan doğruya bu işle alakadar bulunduğuna inandığını: "Sanıkların tazyik görmek şöyle dursun, Türk polisinin, cihan polisine ibret olacak yüksek şefkatlerine mazhar olduklarını" beyan eylemişti.

* * *

Bu şahitler de dinlendikten ve sanıklarla, müdafiler son savunmalarını yaptıktan sonra Mahkeme Heyeti kararını hazırlamak için saat 16.15'te müzakereye çekilmişti.

İkinci oturum saat 21.15'te yani tam beş saat sonra yapılarak karar okunmuştu.

Başkan Osman Talât İltekin: "Davanın gerek mahkeme, gerek umumi efkârı uzun zamandan beri hakkiyle ve şiddetle alakadar ettiğini, mahkemenin inceden inceye tetkikler yaptığını" kaydederek: "Kararın şimdilik özet olarak bildirileceğini, tafsilatlı mucip sebeplerin ayrıca hazırlanacağını" söylemiş, ondan sonra bütün sanıkların beraatini bildiren karar okunmuştu.

Mahkeme, kendisini bu karara sevk eden âmilleri şöyle özetliyordu:

1– İkrar, maddi delillerle tevsik edilmedikçe bir kanaat veremez.

2– Halbuki bu hadisede sanıkların ikrarları maddi delillerle tevsik edilememiştir.

3– Sanıklar zaruri haller altında itiraflarda bulunduklarını söylemişlerdir ve bunun aksi sabit olmamıştır.

4– Bundan başka mantıki seyir de sanıkların itiraflarının doğru olmadığını göstermiştir.

5– İfadeler arasındaki birbirini tutmazlık, mahkemede vicdani bir kanaat hasulünü sağlamamıştır.

* * *

Atatürk mahkemenin geçirdiği değişik safhalar ile hemen hemen hiç ilgilenmemiş, mahkemenin verdiği kararı da gayet tabiî karşılamıştı. O, adalet cihazının hiçbir hadise karşısında, nereden gelirse gelsin, maddi ve manevi hiçbir nevi tesire kapılmayarak, tam bir özgürlük içinde işlemesine çok önem veren bir liderdi. Bu itibarla bütün milletçe derin bir heyecan ve ilgi ile izlenmekte bulunan bu kadar mühim ve nazik bir davada şahsına, memleket menfaatlerine ve rejime bağlılık hususunda hiç kimseden geri olmadıkları şüphesiz bulunan Mahkeme Heyetinin kararlarını, şahsi duygularına göre değil, vicdani kanaatleri altında kanun hükümlerine uygun olarak vermiş olmalarından memnunluk duymuştu.

Muhterem savcı Baha Arıkan iddianamesinde hakimlere hitaben:

"Rejim vereceğiniz kararla bir kat daha kuvvetlenecektir" dedikten sonra bu kararın sanıkları cezalandırmak şeklinde olmasını talep etmişti. Mahkemenin kararı o yolda tecelli etmemiştir. Fakat muhakkaktır ki, hakimlerin vicdanî kanaatlerine uyarak verdikleri beraat kararı, rejimi, öteki şekilden çok daha fazla kuvvetlendirmiş; gayesi Türk ulusunu, insan haklarına ve bu arada tam bağımsız hakim ve mahkemelere sahip, özgür ve uygar bir topluluk seviyesine ulaştırmak olan Atatürk devrimlerine, hedefine doğru, büyük bir mesafe kazandırmıştır.

Yalnız şu var ki; meselenin meydana çıktığı andan beri Atatürk'ün kafasında çeşitli sorular halinde durmadan genişleyen bir tereddüt gölgesi belirmiş bulunuyordu: Sanıklardan bazıları, ilk ifadelerinde "suikast" teşebbüsünden bahsettikleri sırada, teşebbüsün elebaşısı olarak, Ali Saip Ursavaş'ı ileri sürmüşlerdi. Gerçi bu sanıklar sonradan muhtelif yerlerde, resmî ve adli makamlar huzurunda hatta kısmen yazılı olarak, tekrar ettikleri bu ifadelerini dayanamadıkları işkence ve baskılar altında yaptıklarını iddia etmişlerdi ve mahkemede kâfi delillere dayanamadığı için bu itirafları kanunen itibara layık ve sahipleri aleyhinde hüküm vermeye yeter görmemişti. Fakat denildiği gibi, baskı altında yapılmış yalanlar da olsa, bu ifadeler vaki olmuştu ve suikast tasavvurunun baş tertipçisi olarak Ali Saip Ursavaş'tan bahsedilmişti. Acaba bu yolda konuşanlar, durup dururken, neden ve ne gibi bir münasebetle Ursavaş'ı hatırlamışlar ve baş tertipçi olarak onun adını ortaya atmışlardı? Mesela ilk defa bu tarzda konuşmuş olan Yahya, kendisini nereden tanıyordu, onunla eskiden bir teması olmuş muydu ve aralarında şöyle, ya böyle bir hadise geçmiş miydi?

Hadi diyelim ki, bazıları tarafından iddia edildiği gibi, Yahya'ya ve diğerlerine bunu zor ve şiddetli baskı ile zabıta ve emniyet memurları söyletmişlerdi; ama ayrı ayrı yerlerde vazife gören bu memurlar nasıl ve nerede görüşüp böyle bir ka-

rara ve sözbirliğine varmışlardı ve bununla şahısları için ne gibi bir menfaat sağlamak istiyorlardı? Yoksa onlara böyle bir emir mi verilmişti; eğer öyle ise bu emri kim veya kimler vermişti ve bunların hedef ve maksatları ne idi?

Diğer taraftan zabıta ve emniyet memurlarının toptan, Ali Saip'in şu veya bu sebepten dolayı düşmanları olduğu ve kendisinden intikam almak için fırsat bekledikleri söylenen şahıs ve zümrelerin tesiri altında kalmalarına da mantıken imkân yoktu. Şu halde gerçek durum ne idi? Bu cihet, muhakeme esnasında gereği gibi aydınlanmış değildi; halbuki Atatürk'ün çok eskiden tanıyıp o zamana kadar aralıksız teveccüh ve itimat gösterdiği Ali Saip'e karşı ileride alacağı vaziyeti tayin etmesi için bilhassa bu noktanın aydınlanması lazımdı.

İşte bu lüzum üzerinedir ki düğümü bizzat çözmek kararını vermişti. O günlerde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda bulunuyorduk. Başta "sanıkların ilk ifadelerini değiştirmiş olmalarının sebep ve amili ne olabilir?" şeklindeki soru olmak üzere uzunca bir sual listesi hazırlattı ve Hükümete gönderdi.

Öğrendiğime göre bu listeyi, o zamanki İçişleri Bakanı Şükrü Kaya' ya[171] vekâlet etmekte bulunan İktisat Bakanı Celâl Bayar, Emniyet Genel müdürü Şükrü Sökmensüer[172] ile savcı Baha Arıkan'a vermiş, cevap hazırlamalarını istemiştir. Bu iki zat listeyi inceledikten sonra, çok çeşitli olan sorulara uzaktan, yazı ile cevap vermenin pek güç olacağına hükmetmişler, tahkikat evrakını yanlarına alıp Atatürk'e şifahen maruzatta bulunmak üzere İstanbul'a gelmişlerdi.

* * *

Aynı günün sabahı (20 Şubat 1936) Başvekil İsmet İnönü de yanında Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu olduğu halde trenle İstanbul'a geldiler. Kendilerini Haydarpaşa'da karşıladık; motorla Dolmabahçe rıhtımına gelince Atatürk'ün henüz uykuda bulunduğunu öğrendik. İnönü bana: "Hadi seninle şehir içinde bir gezinti yapalım" dedi. Rıhtımda bulunan otomobiline bindik; ilkin Şişli'ye, oradan da Fatih'e kadar gidip geldik.

İnönü'nün yolda ilk sözü:

"Atatürk mahkeme kararından müteessir oldu mu?" sorusu oldu.

"Hayır katiyen" dedim. "Onun hakimlerin müstakil ve kararlarında tam serbestiye sahip olmaları prensibi üzerinde ne kadar hassas ve titiz olduğunu bilirsiniz; bu itibarla tam aksine memnunluk duyduğuna şahit oldum."

"Öyle ise sorularının sebep ve manası nedir?"

Kendilerine yukarıdaki mülâhazaları anlattıktan sonra: "Maksadı bundan böyle şahsen Ali Saip'e karşı alacağı vaziyeti tayin edebilmektir" cevabını verdim.

171 Şükrü Kaya o sıralarda memleket dışında bulunuyordu.

172 Bu zat İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı zamanında bir süre İçişleri Bakanlığında da bulunmuştur. Esasen kurmay subayıdır.

Konuşmamız burada bitmiş, kendisi misafir olacağı Pera Palas Oteli'ne gitmişti.

O akşam sofrada Başbakan İsmet İnönü ile beraber Adliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Bakam Dr. Tevfik Rüştü Aras, daha bazı misafirler ve Şükrü Sökmensüer ile Baha Arıkan da vardı, emirleri üzerine sofranın bir köşesine, ben de ilişmiş bulunuyordum.

Bir müddet öteden beriden konuşulduktan sonra söz günün meselesine intikal etti ve Atatürk'ün işareti üzerine Şükrü Sökmensüer evrakı sırasıyla okumaya başladı.

Evrak arasında Ali Saip'in ortağına ve ailesine İstanbul'dan çekip emniyet makamlarınca manalı görülmüş olan bazı telgraflardan bahsediliyordu. Atatürk bunların asıllarını okumak istediğini söyledi ve bulunmasını bana emretti.

Sofradan ayrıldım; posta ve telgraf umum müdürlüğünün de bağlı bulunduğu Ulaştırma Bakanlığı'nı o zaman rahmetli Ali Çetinkaya işgal ediyordu; Telefonla kendisini buldum; durumu izah ederek merkezdeki arşivlerden, tarihlerini bildirdiğim telgrafların asıllarını çıkartıp telefonla bana yazdırmaları için icap edenlere emir vermesini rica ettim.

İşi takip etmek için büromda kalmıştım, bir iki saat sonra alakalı memurlar istenilen telgrafları bulmuşlar birer birer yazdırmaya başlamışlardı. Her yazılanı derhal sofraya götürüyor, tekrar büroma dönüyordum. Bu sebeple toplantıdaki bütün konuşmaları, aralıksız, izlemek imkânını bulamamıştım.

* * *

Tahkikat evrakını okuma ve inceleme sabaha kadar sürmüştü, neticede Atatürk'ün edindiği intiba şu olmuştu: İngiliz Elçisinin, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya verdiği "not"a ve Amman Emniyet müdürünün vaki olan ifadelerine göre bir suikast tertip ve teşebbüsü olduğu muhakkaktır. Ama Ali Saip bu suikast teşebbüsünden haberdar değildir. Fakat anlaşılmıştır ki o, bütün güney çevresinde, yaygın bir halde söylendiği gibi, öteden beri kaçakçılık işleri ile yakından ilgilidir. Bu münasebetle ekserisi kaçakçı olan sanıklarla daimi temas halinde bulunmuş, çiftliğini onlara sığıntı yeri yapmıştır. Suikast tertip eden Çerkes Ethem ve arkadaşlan da bunu bilmektedirler ve suikast için teşvik ettikleri Yahya ile arkadaşlarını cesaretlendirmek maksadıyla onlara Ali Saip'in de işin içinde bulunduğunu ve kendisinin "adamı ipten alıp, ipe götürecek kadar" kuvvet ve nüfuz sahibi olduğunu söylemişlerdir.

Bu kanaata vardıktan sonra, tabiîdir ki Atatürk, artık Ali Saip ile eski münasebetini devam ettiremezdi. Nitekim onun tahliyesini müteakip derhal İstanbul'a gelip kabulü için vasıtamla yaptığı bütün ricalarına iltifat etmemiş, bir daha kendisiyle görüşmemiştir.

VII.

Serbest Cumhuriyet Fırkası nasıl kuruldu ve nasıl dağıldı? * Bu Fırka'nın dağılmasından sonra Atatürk'ün yurtiçinde yaptığı uzun seyahat * Menemen'de Kubilay hadisesi * İzmir'de CHP Kongresi'ndeki mühim nutku * İzmir Kız Muallim Mektebi'nde kadınlara eşit haklar verilmesi, bu arada askerlik vazifesi hakkındaki konuşma * İzmir'de bankaları, ticaret ve sanayi odalarını ziyareti. Tarım ve Satış kooperatifleri ile olan alakası * Devlet otoritesi ve fert hürriyeti hakkındaki düşünceleri. Üç aylık uzun seyahatinden sonra edindiği kanaate dair CHP Grubu'na yazdığı mektup ve neticeleri * Yeni seçim dolayısıyla neşrettiği mühim beyannameler * CHP'nin Üçüncü Genel Kongresi * Türk Ocakları'nın kendi kendini feshetmesi * Halkevlerinin kurulması ve çalışma alanları * Köy Enstitüleri, Doğu Üniversitesi * İllerde parti reisliklerinin valilere verilmesi ve nedeni

Cumhuriyetin kurulmasından ve Sulh'un imzasından sonra hummalı bir faaliyet içinde yıllar geçiyordu; 1930 senesine gelmiştik.

Bir taraftan inkılâp hareketi yürüyor, diğer yandan da birtakım dış ve iç gaileler arasında memleketi kalkındırma gayretleri, imkân nispetinde başarılar kaydederek durmadan hızlanıyordu.

Filhakika, geçen altı, yedi senelik bir müddet içinde eski dış borçlar meselesi, Suriye hududu ve Musul ihtilafları, Yunanlılarla mübadele işinde çıkan anlaşmazlıklar, İtalyanlarla aramızda zuhura gelen suitefehhümler vesaire gibi dış meseleler birer birer halledilmişti.

Şeyh Sait isyanı, İzmir suikast teşebbüsünün yarattığı nahoş durum, Ağrı Dağı harekâtı, Birinci Dünya Harbi esnasında yurdun her tarafını saran şekavetin kökünden temizlenmesi gibi büyük iç gaileler de bertaraf olunmuştu.

Bunların yanı sıra; Birinci Dünya Harbi ve İstiklal Savaşı alanlarıyla Yunanlıların Anadolu'dan çekilirken tahrip ettikleri yerlerde açıkta kalan vatandaşlar, tekrar yuvalarını kurup müstahsil hale getirilmiş, Yunanistan'dan, halk mübadelesi neticesinde, göçmen olarak Anayurt'a gelen yüzbinlerce ırktaşlarımız da muvakkaten olsun yerleştirilmişlerdi.

Bağdat demiryolu, tütün rejisi satın alınmıştı. Harp esnasında baştan başa harap olan demiryolları tamir edildiği gibi o günlerde Sivas'a varan kısım da dahil olmak üzere, yeniden 1800 kilometrelik demiryolu inşa edilmişti.

A'şar vergisi kaldırılmıştı; yerli buğday himaye edilerek istihsal, memleketin ihtiyacını karşılayabilecek miktara yükseltilmişti. İki şeker fabrikası kurulup işlemeye başlamıştı.

Ankara civarında tesis edilen mühimmat fabrikalarına ilave olarak Kırıkkale'deki büyük silah fabrikalarının temeli atılmıştı. Dokuma sanayiinin de kurulması için hazırlıklara başlanmıştı.

Memleketin her tarafına yayılmış olan bulaşıcı hastalıklarla başarılı mücadeleler yapılmış, bilhassa sıtma birçok bölgelerde tamamıyla yok edilerek umumi sağlık durumunu düzeltmek yolunda geniş adımlar atılmıştı.

İlk zamanlarda otuz bin ton civarında bulunan ticaret filomuzun tonajı seksen bin tonu, yani hemen hemen üç mislini bulmuştu.

Bankacılık sahasında da mühim inkişaflar kaydedilmiş, İş ve Emlak bankaları gibi milli müesseseler kurularak faaliyete geçmişlerdi, Devlet Bankası için de hazırlıklar yapılıyordu.

* * *

Bütün bu işler başarılırken, devletin gelirini arttırmak için, zaten mevcut olan tütün inhisarının yanında –ya yeniden, yahut şekilleri değiştirilmek suretiyle– tuz, içki, barut, kibrit inhisarları gibi tekel idareleri ve bazı yeni vergiler ihdasına mecburiyet hasıl olmuştu.

Fakat bu arada nüfusun en büyük çoğunluğunu teşkil eden köylünün, doğrudan doğruya, ödemekte bulunduğu vergilerin hafif kalmasına bilhassa dikkat edilmişti. Nitekim o zaman hükümetçe, resmen açıklanan hesaplara göre, eskiden a'şar ve ağnam resimleri yolu ile köylüden doğrudan doğruya alınan vergi miktarı, bütçedeki gelirin yüzde kırkına varırken, bu sefer onların yerine konulan arazi ve sayım vergileri bütçe gelirinin ancak yüzde on birini tutuyordu.

Durum böyle olmakla beraber, Memlekette birtakım hoşnutsuzluk belirtileri, az çok şikâyetler de başlamıştı. Hoşnutsuzluk ve şikâyetler en ziyade mali ve iktisadi işler üzerinde toplanıyordu; daha doğrusu, bu işler üzerinde açığa vuruluyordu.

Şikâyetçilerin bir kısmı, her çeşit vergilerin, halkın ödeme takatini aşan bir derecede ağır olduğunu ve iktisaden bir enflasyona doğru gidildiğini ileri sürüyor, bazı teşebbüsleri zamansız ve yersiz buluyorlardı. Bir kısmı da umumiyet itibariyle, güdülen idare sisteminin tam verimli olmadığını, alınan neticelerin harcanan para ve fedakârlıklarla mütenasip bulunmadığını, memlekette hürriyetlerin tahdit edildiğini iddia ediyorlardı.

* * *

Sonunda her iki zümre şu noktada birleşiyorlardı: Cumhurresi Atatürk, devlet ve hükümet işlerine karşı çekingen, hatta ilgisiz durumdadır; halbuki O'nun bütün işlerle bizzat ve yakından meşgul olması, sıra ile bütün vekâletlere giderek yapılanları, devamlı surette kontrol etmesi, oralarda çalışanları ikaz ederek daha verimli yollara sevk eylemesi icap eder!

Büyük Adam'ın, kanuna dayanan, yetki ve sorumluluklar üzerinde ne kadar titiz olduğunu, Hükümet işlerine alakasızlık gibi görünen durumunun, ileri Devlet hayatında, cari olması lazım gelen bu ana prensibe riayetin tabiî bir neticesinden ibaret bulunduğunu biliyordum. Yine biliyordum ki bir taraftan memleketin her alanda geri kalmış perişan hali, diğer yandan da ondan bu geriliğin süratle gideril-

mesi gibi bir mucizenin beklendiğini fark etmesi, kendini –sinir sistemini harap edecek kadar– üzmekte idi; nitekim bir gün bunun bir tezahürüne şahit olmuştum.

1930 yılı baharında yaptığı bir yurt gezisinde İzmir'den, Antalya'ya gitmek üzere trenle ayrılmış, yolda, halk ile temas ede ede ve bir gece Aydın'da, bir gece de Isparta'da kaldıktan sonra 6 Mart 1930 günü akşamüstü otomobille Antalya'ya varmıştı.

Ben Isparta'ya gitmemiş, trenden gece Baladız istasyonunda inerek, yapılan hazırlığı görmek üzere daha evvel Antalya'ya gitmiştim.

O gün kendisini orada karşıladım ve beraberce, halkın tezahürleri arasında, ikâmeti için hazırlanan eve geldik. Refakatinde bulunanlardan, biraz sonra sofrada buluşmak üzere ayrıldı, beni yanına alarak odasına girdi ve kapıyı kapattı; bir koltuğa yığılır gibi oturdu; eliyle işaret ederek beni de oturttu. Çok yorgun, düşünceli ve sinirli görünüyordu; bir sigara yaktı:

"Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum!" dedi. "Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi, manevi bir perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maateessüf memleketin hakiki durumu bu işte! Bunda bizim günahımız yoktur; uzun yıllar hatta asırlarca dünyanın gidişinden gafil, birtakım şuursuz idarecilerin elinde kalan bu cennet memleket; düşe düşe şu acınacak hale düşmüş. Memurlarımız henüz istenilen seviyede ve kalitede değil; çoğu görgüsüz, kifayetsiz ve şaşkın. Büyük istidatlara mâlik olan zavallı halkımız ise, kendisine mukaddes akideler şeklinde telkin edilen bir sürü batıl görüş ve inanışların tesiri altında uyuşmuş, kalmış.

Bu arada beni en çok üzen şey nedir bilir misin? Halkımızın zihninde kökleştirilmiş olan, her şeyi başta bulunandan beklemek itiyadı. İşte bu zihniyetle; herkes büyük bir tevekkül ve rehavet içinde, bütün iyilikleri bir şahıstan, yani şimdi benden istiyor, benden bekliyor; fakat nihayet ben de bir insanım be birader, kutsî bir kuvvetim yoktur ki.

Münasebet düştükçe daima tekrar ediyorum; bütün bu dertlerin, bütün bu ihtiyaçların giderilmesi, her şeyden evvel, pek başka şartlar altında yetişmiş; bilgili, geniş düşünceli, azim, feragat ve ihtisas sahibi adam meselesidir, sonra da zaman ve imkân meselesi. Bu itibarla evvela kafaları ve vicdanları köhne, geri, uyuşturucu fikir ve inançlardan temizleyeceksin. İşlerinin ehli, idealist ve enerjik insanlardan mürekkep, muntazam, her parçası yerli yerinde, modern bir devlet makinesi kuracaksın; sonra bu makine halkın başında ve halkla beraber durmadan çalışacak, maddi ve manevi her türlü istidat ve kaynaklarımızı faaliyete getirecek,

işletecek, böylece memleket ileriye, refaha doğru yol alacak. Başka çaremiz yoktur, ileri milletler seviyesine erişmek işini; bir yılda, beş yılda, hatta bir nesilde tamamlamak da imkânsızdır.

Biz şimdi o yol üzerindeyiz; kafileyi hedefe doğru yürütmek için, beşer takatinin üstünde, gayret sarf ediyoruz; başka ne yapabiliriz ki?"

Biraz durdu, gözleri dolmuştu; elleri hafifçe titriyordu, "Kalk, bana bir kahve getirmelerini söyle de, gel!" dedi. Anlamıştım; aşikâr bir hal alan heyecanını yenmek için yalnız kalmak, vakit kazanmak istiyordu. Kendisini ilk defa böyle bir halde görüyordum. Demek ki teşhisim doğru idi.

Dışarıda birkaç dakika oyalandım; odaya döndüğüm zaman, epeyce sakinleşmişti, susuyordu. Getirilen kahveyi yavaş yavaş içti, sonra gözlerimin içine bakarak, her zamanki metin sesiyle konuştu:

"Her ne hal ise! Yeise değil, hatta ufak bir tereddüde dahi düşmeye mahal yoktur; halimizi bilmekle beraber cesaretimizi kaybetmemeli, ümit ve şevk içinde yolumuza devam etmeliyiz; er geç, fakat muhakkak gayemize varacağız. Hadi artık seni bırakayım; ben de hazırlanıp sofraya ineceğim."

Salondan nasıl çıktığımı bilmiyorum; Çelik İradeli Adamın, velev beş, on dakikalık olsun, böyle bir sinir buhranı geçirmiş olması, beni çok sarsmıştı; günlerce bunun tesiri altında kalmıştım.

* * *

Zaman geçtikçe, kendisinin memleket işlerine karşı alakasız olduğu hakkındaki söylenti ve tenkitler çoğalmıştı; bu tenkitleri ve O'ndan istenen garip alaka şeklini aydın çevrelerde dahi, o kadar çok dinlemiştim ki, bir gün bunları kendisine şikâyet konuları ile beraber olduğu gibi arz etmekten kendimi alamadım.

Maruzatımı büyük bir dikkatle dinledi. Ben cüretimin nasıl karşılandığını anlamak endişesi ile gözlerimi yüzünden ayıramıyordum. Bir an düşündü, halinde kırgınlık ve kızgınlıktan eser yoktu; hatta aksine dudaklarında hafif bir tebessüm belirmişti. Konuşmaya başladı; "şahsi idare" diye tavsif edilen teklifi gülünç bulduğunu, bunun kadar budalaca bir düşünce olamıyacağını ifade ettikten sonra özetle şunları söyledi:

"Şaşarım, o efendilerin perişan akıllarına![173] Hep biliyoruz ki, memleketimizin başına gelen felaketlerin çoğu şahsi idareden gelmiştir; bu kadar geri kalmamızın başlıca amillerinden biri de odur. Biz, öteden beri, böyle bir idareyi bertaraf etmek için mücadele ettik; şimdi nasıl olur da benim aynı yola gitmekliğim, yeniden devlet hayatında tarafımdan böyle bir çığır açılması istenebilir.

Hadi diyelim ki, ben de bu gaflete düştüm; vekâletlerin yürütmekte oldukları

173 Böyle durumlarda her zaman kullandığı sözlerden.

işlerin büyük kısmı bilgi ve ihtisas isteyen konular olduğuna göre, ben, Hariciye ile Milli Müdafaa Vekâletlerinden başka yerlerde nasıl faydalı olabilirim? Bu iki vekâlette, yüksek dış siyasetimizin idaresi ile Yurdun müdafaası esbabını hazırlamak işlerinde zaten sorumluluk mevkiindeki arkadaşlarla, daimi temas halindeyiz. Bu arkadaşlara, aklımın erdiği kadar yardım etmeye, faydalı olmaya çalışıyorum. Diğer sahalarda pek açık olan ihtiyaçlara, durmadan ilgililerin dikkatini çekiyorum. Mesela umumi kültürü yükseltmek, bir taraftan memlekette ziraat işlerini yeni vasıta ve usullere göre düzenlemek, verimi arttırmak, diğer yandan da ölçülü bir programla muhtaç olduğumuz sanayii kurmak lazımdır diyorum. Bunları imkân nispetinde süratle tahakkuk ettirmek, tamamen mesuliyet ve ihtisas sahiplerinin işidir. Oralarda benim ortaya atacağım yanlış mütalâalar, vazife sahiplerini şaşırtabilir, tereddüde düşürür; bu suretle mutlaka aksi tesir yaparak, memlekete fayda yerine, zarar getirir."

Bu konuda bazı misaller de verdikten sonra, sözü şikâyetler bahsine getirerek dedi ki:

"Bunları tabiî görmelidir çocuk! Memleketin durumu malûm. Devletin geliri az. Henüz dışarıdan ciddi ve normal bir yardım sağlamaya imkân olmadı. Her sahada iş bilen, bilerek çalışan ihtisas adamları da kıt. Halbuki günlük işlerle beraber, varlığımız için, behemehal ve süratle başarılması zaruri olan birçok hayati işler karşısındayız. Bunların hiçbiri ihmal edilemeyeceğine göre ister istemez, eldeki imkân ve elemanlarla faaliyette bulunmaya mecburuz. Binaenaleyh aksaklıklar, bunların tabiî neticesi olarak da şikâyetler olmuştur, daha da olacaktır. Kısacası hep birlikte, hem de uzunca bir müddet için, maddi ve manevi bazı sıkıntılara katlanmamız mukadderdir denilebilir.

Fakat şimdiden memnuniyetle görüyoruz ki, memlekette istihsal artmaktadır, dış itibarımız günden güne yükselmektedir; hatta bazı mevzularda haricin yardımını sağlamak imkânları da belirmiştir. Diğer taraftan çeşitli işlerde çalışanlar, her gün biraz daha tecrübe sahibi oluyor, olgunlaşıyorlar. Yurdun içinde ve dışında tahsilde, yahut stajda bulunan çocukların yetişip, birbiri ardından işe atılacakları günler de yaklaşıyor. Bu itibarla, adamsızlık yüzünden çektiğimiz sıkıntıların hafiflemeye başlayacağı zamanın uzakta olmadığına inanabiliriz.

Şimdi gelelim yapılan işlerin, bugünkü şartlar altında daha iyi, daha verimli hale getirilmesi, şikâyeti mucip olan aksaklıkların asgari hadde indirilmesi meselesine. Ha bak çocuk! İşte mühim olan nokta budur. Memleketi, çağdaş memleketler seviyesine yükseltmek için yapılan devrimler aleyhinde, tartışmalara meydan vermemek, her samimi ve aydın vatanperverin kabul ettiği bir zarurettir; fakat aynı derecede zarurî olan bir şey daha var: İnkılâp esasları dışındaki meselele-

rimizi imkân nispetinde en iyi, en verimli hal şekillerine bağlamak. Bu, ancak karşılıklı, açık, serbest, ciddi ve samimi tartışmalarla temin edilebilir. Binaenaleyh biz, biran evvel Mecliste böyle bir cihaz, bir serbest tenkit ve münakaşa cihazı yaratmaya bakmalıyız..."

Sözü bitmişti; yanından, her zaman olduğu gibi, huzur içinde ayrıldım.

* * *

Bundan sonra da, her münasebet düştükçe bu konuya temas ediyordu; hatta bir defasında inkılâp esasları ile beraber bunlarla hiç ilgisi olmayan Memleket ve Hükümet işlerinin de tartışma dışı kalmakta olduğunu, icra mevkiinde bulunanların bu kolay idareden hoşlandıklarını, bazı menfaat düşkünü kimselerin de bu sessizlik ve karanlıktan istifade ederek durumdan kendi hesaplarına faydalanmaya yeltendiklerini hayıflanarak ifade etmişti. Belliydi ki, kafası mütemadiyen bununla, Büyük Millet Meclisi'nde şuurlu, ölçülü bir münakaşa ve murakabe cihazı yaratmak, bahsettiği iki zaruret arasında bulunmanın tabiî icabı olarak devlet bünyesinde beliren mühim arızayı, mümkün mertebe zararsız bir hale getirmek çarelerini aramakla meşguldü.

* * *

Burada meseleyi biraz daha açıklamak yerinde olacaktır. Atatürk bazı halk tabakalarındaki hoşnutsuzluğun amilleri arasında aşikâr bir hal almış olan, geçim sıkıntısı ile beraber inkılâp ameliyelerinin, kökleşmiş itiyat ve inanışlar üzerinde yaptığı derin etkilerin de pek mühim bir yer tuttuğuna inanıyordu.

O, bu ameliyeleri hasta ve bitkin bir insanın hayatını kurtarmak için muhtelif uzuvları üzerinde bir anda yapılan cerrahi ameliyelere benzetirdi:

"Böyle bir insan" derdi, "elbette ki, ilk günlerde duyduğu acıların tesiriyle şuursuzlaşacak, bütün bunların hayatını kurtarıp kendisini tam sıhhate ulaştırmak için yapıldığını unutacaktır; bağırıp çağıracaktır; doktorlara hücum ve isyan edecektir; hatta serbest bırakılacak olursa sargıları söküp atarak yataktan fırlamaya yeltenecek, ölüme doğru koşacaktır. Bu vaziyette, onu, üzerine titreyecek kadar seven yakınlarıyla doktor ve hastabakıcıların vazifesi; kendisini kımıldamaktan menetmek, kabil olursa uyutmak, icap ederse yatağa sımsıkı bağlamak ve etrafında gürültü olmamasına dikkat etmek değil midir?

İşte şimdi bizim yaptığımız da budur. Milletimizin içtimai bünyesinde, pek bariz bir hal almış olan öldürücü hastalıkları, tatbik ettiğimiz operasyonlarla kökünden söküp atmaya çalışıyoruz. Tabiîdir ki birtakım hoşnutsuzluklar, şikâyetler, hatta tarizler ve hücumlar karşısında bulunacağız. Tarihî vazifemiz bunların hepsine katlanmak, dikkatli ve tedbirli olmak, aziz hastamızın eski sıhhat ve çevikliği ile ayağa kalkacağı mesut günleri beklemektir. Hiç şüphe yoktur ki, mille-

timiz o zaman dünyanın en hür, en müreffeh ve medeni milletlerinden biri olmak yolunda, süratle ilerleyecek ve mütemadiyen yükselecektir."

Ulu Önder, onuncu yıl nutkunda bu engin hedef ve derin imanını ne güzel ifade ediyor:

> **Bugün aynı iman ve katiyetle söylüyorum ki, milli ülküye tam bir bütünlükle yürümekte olan Türk Milletinin, büyük Millet olduğunu bütün medeni âlem, az zamanda bir kere daha tanıyacaktır. Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti bundan sonraki inkişafı ile atinin yüksek medeniyet ufkundan yeni bir güneş gibi doğacaktır.**

* * *

Mali ve iktisadi alanlarda hoşnutsuzluk ve şikâyetlerin, dünyadaki iktisadi buhranın da büyük tesiri altında, gittikçe arttığı 1929 ve 1930 senelerinde henüz inkılâplardan beklenen mesut netice tamamen elde edilememişti. İnkılâpları hazmetmiş, onlara gönülden bağlı olanlar bir azınlık durumundaydı. Eski zihniyet ve müesseseleri temsil edenler ise bütün kuvvet, bütün kaynakları ile henüz ayakta, halkın vicdanına ve iradesine hakim olmakta devam etmek için sinsi sinsi mücadele halindeydiler.

Diğer taraftan dış düşmanlarımızla bazı merdud yabancı ideolojilerin ajanları, kışkırtıcı ve ayırıcı faaliyetlerine hız vermek için fırsat aramaktan vazgeçmiş değillerdi. Yani Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Şeyh Sait İsyanı zamanında fiilen meydana çıkmış olan iç ve dış tehlikeler tamamıyla zail olmuş değildi.

Bunlardan başka, Meşrutiyet devrinde fırka menfaatlerini, memleket menfaatlerinin üstünde tutan, vatandaşları adeta birbirinin can düşmanı cephelere ayıran korkunç particilik itiyatları, hâlâ zihinlerde, hatta hareketlerde yaşamaktaydı.

Binaenaleyh bu sırada kurulacak bir veya birkaç partinin geniş ve kontrolü güç teşkilatı arasına, Terakkiperver Fırka'da görüldüğü gibi geri kafalı veya muhtelif kötü maksat ve itiyat sahibi birtakım şahısların da sızmaları ve bunların yapacakları sinsi propaganda ve faaliyetlerle halkı birbirine düşürmeleri, bu suretle henüz inkişaf halinde bulunan inkılâpçı Cumhuriyetle beraber memleketi de karanlık akıbetlere doğru sürüklemeleri ihtimal dahilindeydi.

Fakat öte yandan idari, mali, iktisadi işlerimizle imar hareketlerini hakkıyla kontrol ederek bu yoldaki faaliyetleri, en salim, en verimli mecraya sokmak zarureti de artık göz yummakla geçirilemeyecek bir şiddette kendini göstermiş, yani

Atatürk'ün ifadesiyle "Büyük Millet Meclisi'nde bir serbest tenkit ve münakaşa cihazı" yaratmak zamanı çoktan gelmiş bulunuyordu...

Bu cihaz tam verimli olarak nasıl kurulabilirdi? Ona göre ancak bütün tehlike ve ihtimalleri göze alarak, Halk Fırkası'nın karşısında yeni bir fırkanın kurulması ve faaliyete geçmesi ile!

Fakat nasıl bir fırka?

Bizde, diğer Batı ülkelerinde olduğu gibi kitle halinde belirmiş sınıflar mevcut değildi. Şimdi durup dururken suni olarak sınıflar yaratmak, böylelikle memleketi bir de sınıf tezatlarının doğurduğu ayırıcı kavgaların içine atmak, elbette ki akıl kârı değildi.

Kaldı ki, Atatürk öteden beri "Milli saadet ve refahımız için içtimai bünyedeki bütün iş bölümleri sahiplerini, aynı faydalı alaka ile aynı hedefe yürüyen samimi yolcular yapmak lüzum ve imkânına" inanıyordu. Yıllarca evvel Halk Fırkası'nı kurarken, gazetecilerle yaptığı bir hasbıhalde de bu görüş ve inancını açıklamıştı.

Bu sefer uzun uzun düşündü; memleketin iç ve dış şartları ile milli bünyemizin gerçek durumunu, yakın tarihimizdeki elîm olayları ve bu hususta akla gelen bütün ihtimal ve mahzurları, duyulan şiddetli ihtiyacın ışığı altında, bir kere daha inceden inceye tetkik etti. Sonunda kurulacak yeni fırkanın, mutlaka **aşağıdaki prensipleri** inanarak benimseyen bir teşekkül olması üzerinde durdu.

O'na göre ancak bu suretledir ki, hem Büyük Millet Meclisi'nde arzu ettiği murakabe ve münakaşa cihazı vücut bulmuş, hem de düşünülen mahzurlar, asgari hadde indirilmiş olabilirdi:

1– İnkılâpların ruhu mesabesinde bulunan laiklik üzerinde, yeni fırkanın eskisi ile tam mutabakat halinde bulunması ve bunu ilan etmesi.

2– Yeni fırkanın uzunca bir müddet, hiç değilse bir, iki seçim devresi zarfında, yalnız Büyük Millet Meclisi'nde, esaslı siyasi, mali, ekonomik meseleler üzerinde, dedikodulara değil, gerçeklere ve ilme dayanan nezih, ağırbaşlı ve bilhassa çok sabırlı bir murakabe unsuru olarak çalışması.

3– Halk arasında galeyanlara, kavgalara, netice itibariyle de vahim karışıklıklara sebep olabilecek geniş teşkilat ve gürültülü faaliyetlerde bulunulmaması.

Bu arada şunu da söyleyeyim ki, Atatürk esasen bizde ve bizim gibi geri kalmış memleketlerde, fırkaların, uzun müddet seçim zamanlarına mahsus bir propaganda organı olarak mümkün olduğu kadar aydınlar arası kadrolar halinde kalmasına, geniş halk tabakalarının günlük politika tartışmalarından uzak tutulmasına taraftardı. Aşağıda anlatacağım gibi, bu kanaatini; halkı aşağı yukarı aynı vaziyette bulunan Yunanistan'ın Ankara'yı ziyarete gelen ünlü lideri Mösyö Venizelos'a ifade etmiş ve tasdik ettirmişti.

* * *

Yukarıda sıralanan temel şartları kabul edip onlara, her durumda ısrarla riayet edecek bir fırkayı kurmak vazifesini üzerine almasını eski ve pek yakın arkadaşı, Paris Büyükelçisi, eski Meclis Reisi ve Başvekil Ali Fethi Bey'den (Okyar) rica etti.[174]

Atatürk'ün ikinci fırka liderliği için Ali Fethi Bey'i seçmesi, yalnız bu yakın ve eski arkadaşına olan sevgi ve güveninden ileri gelmiş değildi. Bunda, başka ve çok daha mühim bir sebep vardı. Ali Fethi Bey öteden beri her vesile ile o zamanki Başvekil İsmet Paşa'nın idaresini beğenmediğini açıkça söyler, tenkit ederdi. Bu suretle kendisine, arkadaşları ile beraber düşüncelerini ve tenkitlerini Meclis kürsüsünden serbestçe ifade etmek fırsatını da vermiş oluyordu.

Ali Fethi Bey, öteden beri, temeli laiklik olan bütün inkılâpların çok ateşli bir taraftarı idi. Partiler hakkındaki mütalâa ve tedbirlerin isabetli ve lüzumlu olduğuna da kani olmuştu. Binaenaleyh vâki olan teklifi ve şartları kabul etti, Paris Büyükelçiliğinden istifa ederek Serbest Cumhuriyet Fırkası adı ile partisini kurmak için faaliyete geçti.

* * *

Her iki tarafça kabul edilen şartların hakkı ile tatbiki şu demekti:

1– Memleketin Kurtuluş Savaşı'nda ve ondan sonra, aynı safta omuz omuza çalışmış olan yurtsever ve idealist arkadaşlar; bu sefer yine memleket hayrına, idari ve iktisadi işler üzerindeki görüşlerine göre, ikiye ayrılacak, daha doğrusu aynı hedefe yönelmiş iki ayrı teşekkül halinde vazife alacaklardı.

2– Bir yandan inkılâp esaslarını halkın idrâkine –hiçbir cereyan karşısında sarsılmayacak bir sağlamlıkla– yerleştirmek, diğer yandan da çeşitli alanlardaki iş ve teşebbüsleri en uygun, en verimli mecralara sokmak için, karşılıklı fikir ve emek harcayacaklardı.

3– Bu sırada hem kendileri, hem de halk tabakaları arasında, karşılıklı sevgi ve saygıya dayanan yurttaşlık ve kardeşlik duyguları ile beraber memlekete süratle yayılmakta olan medeni ve ileri hayat düzenini de zedelememek hususunda çok titiz, çok dikkatli davranacaklardı.

4– Yani siyasal hayatımızda böyle muvazeneli bir çalışma sistemini tabiî bir itiyat halinde kökleştirmeye gayret sarf edeceklerdi.

Şunu da belirtmeliyim ki, işe başlarken, ancak bu tarzda samimi ve ciddi bir çalışmanın, özlenilen neticeyi verebileceğine her iki taraf inanmış görünüyordu.

174 Bilindiği ve kısmen yukarıda da işaret edildiği gibi Ali Fethi Bey Erkânıharbiye tahsili görmüş bir subaydı. Meşrutiyet devrinde Paris Ataşemiliterliğinde, İttihat ve Terakki Fırkası Umumi Kâtipliğinde, Sofya Elçiliğinde, bir müddet Dahiliye Vekilliğinde; Cumhuriyet devrinde de Meclis Reisliğinde, muhtelif Vekilliklerde ve Başvekilikte bulunmuş aydın ve değerli bir zat idi.

* * *

Atatürk'ün kararı, memleket içinde büyük bir memnunluk ile karşılandığı gibi, hariçte de lehimizdeki cereyanın kuvvet bulup, itibarımızın artmasına amil olmuştu. Bilhassa demokrasi âlemindeki basında, hakkımızda, dikkate şayan neşriyat başlamıştı.

19 Ağustos 1930 tarihli *Times* gazetesinde yayınlanıp, iç işlerimizle mali ve iktisadi durumumuz hakkında bazı tenkitleri ihtiva eden, umumiyet itibariyle, aleyhimizde yazılmış bir makalede bile şöyle mütalâalara rastlanıyordu:

"Şurası muhakkaktır ki Gazi, daha 1924 senesinde resmî bir muhalif fırkanın kıymetini takdir etmiş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın teşekkülüne karşı koymamıştır.

Acı tecrübeler, Gazi'yi Anayasaya riayet etmek ve vücuda getirilen ıslahata aykırı olmamak şartıyla, teşekkül edecek muhalefetin kıymetini takdirden alıkoymamıştır."

Makale şu cümlelerle sona eriyordu:

"Gazi'nin kararı çok mühimdir. Birçok memleketlerde tek fırkanın siyasi tekamülde son söz olduğu iddia edildiği bir zamanda, Gazi'nin vermiş bulunduğu bu karar, fevkalade kıymeti haiz ve dikkate şayandır."

Ali Fethi Bey işe başlarken, kendisi ile, Cumhurreisi ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Atatürk arasında, bir masa etrafında yazılıp teati edilen mektuplar, her bakımdan dikkat ve tetkike değer birer kıymetli belge olduklarından bunları aşağıya aynen dercetmeyi faydalı buldum:

Fethi Bey'in mektubu:

9 Ağustos 1930

Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine;

Paris'te bulunduğum beş buçuk sene müddet zarfında hariçten memleketimizin ahvalini takip ve tetkik ettim. Hemen her sene mezuniyet alarak vatanımda geçirdiğim kısa müddetler esnasında, müşahedelerimin verdiği intibalarla tetkiklerimi tamik etmekten hali kalmadım. Hasıl ettiğim fikir ve kanaatlerimi arz etmekliğime yüksek müsaadelerini istirham ederim. Yeknazarda, göze çarpan ve umumiyetle hissolunan bir sıkıntı vardır ki, bu da mali ve iktisadi vaziyetimizin geçirmekte olduğu buhrandır. Filhakika iptidai maddeler fiyatlarında dünya piyasasında hasıl olan düşkünlük, hemen her memleketin iktisadi faaliyetinde, az çok bir durgunluk vücuda getirmiştir. Ancak memleketimizde, diğer yerlere nazaran hissolunan iktisadi müzayakaya bu umumi esbaptan maada, Hükümetin beş seneden beri takip etmekte olduğu mali ve iktisadi siyasetin amil olduğuna kaniim. Hükümet mali

kudretimizle gayri mütenasip ve bugünkü nesil için gayri müsmir masraflara girişmiş ve bu masrafları temin için, halkın tahammülü fevkinde vergiler koymuş ve dahili sanatlar ve mahsullerimiz hakkiyle himaye ve teşvik edilmemiş olması yüzünden ihracatımıza seneden seneye noksan arız olmuştur. Hükümetçe ihtiyar edilen fedakârlıkların büyük bir kısmı pek ağır faizlere ve diğer kısmı da ecnebi ithalatına ve dolayısiyle döviz mübayaatına sarf edilmiştir. Milli paramız endişeli surette sükut etmek tehlikesini gösterinceye kadar paramızın kıymetini tespit için esaslı bir tedbir alınmamıştır. Bu hallere ilaveten tevzii adalet hususu ile dahili ve harici siyasetlerdeki noksanları dahi tafsil ederek maruzatımı uzatmak arzu etmiyorum. Hülasa, memleketimiz Lozan Ahidnamesi'nden beri, her türlü kapitülasyon kûyudundan azade olarak geçirdiği sulh devrinde köylülerimizin şükrana layık çalışmasına ve bütün halk sınıflarının memleketimizi yükseltmek için iftihara şayan gayretlerine rağmen hasıl olan netice memnuniyetbahş olmaktan pek uzaktır kanaatindeyim. Kendilerine derin muhabbet ve hürmet beslediğim Hükümet ricalinin, şek ve şüpheden azade gayret ve hüsnü niyetleri karşısında böyle bir neticenin nasıl hasıl olduğunu kendi kendime sormaktan bir an farig olmadım. Bu sualin cevabını ancak Büyük Millet Meclisi'nin bir fırkadan müteşekkil olmasında buluyorum. Filvaki fırka azasının kendi kendilerini tenkitten içtinap etmeleri sebebi ile Millet Meclisi'nde serbest münakaşa azalmış ve Hükümet gayrimesul denecek halde kalmıştır.

Zatı riyasetpenahileri bu memleketi müthiş düşman istilalarına karşı tarihte misli görülmemiş bir hamaset ve şiddetle müdafaa ettiniz. Tarihimize gayet parlak bir muzafferiyet kaydettiniz. Bütün vatan evlatlarının şimdiye kadar hissetmedikleri istiklal ve hürriyete kavuşturdunuz. Memleketimizi medeniyet yolunda yürümekten men eden köhne tesisatı kaldırdınız ve Cumhuriyeti tesis ettiniz. Bu suretle Vatanın ebedi minnet ve şükranına ve umum insanlığın takdir ve hayranlığına hak kazandınız. Cumhuriyet idaresinin memleketimizde ebedileşmesi için bir fırkalı Hükümet idaresi yerine, münakaşa hürriyetini tesis etmek ve Hükümetten millet işleri hakkında ciddi hesap istemeyi temin etmek ve bu işlerde hata varsa herkesin gözü önünde cereyan edecek serbest münakaşa neticesi, tashihe çalışmak gayelerinin husul bulmasına, Cumhuriyet bânisi olmak sıfatıyla, herkesten evvel zatı riyasetpenahilerinin taraftar bulunduklarına asla şüphe edemem. Cumhuriyetin âşıkı olmak sıfatıyla bu gayelerin husulü mukaddes emelinde; binaenaleyh tam ve hakiki Cumhuriyetçi ve bütün manası ile laik ve fakat Cumhuriyet Halk Fırkası'nın mali, iktisadi,

dahili ve harici siyasetlerinin birçok noktalarına muarız bulunan ayrı bir fırka ile siyasi mücadele sahnesine atılmak arzusundayım.

Zatı devletleri Reisicumhur olduktan maada, şimdiye kadar mensubu bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da Umumi Reisi olmalarından naaşi, işbu siyasi arzumun nazarı devletlerinde ne yolda mazharı telakki buyurulacağını bilmek lüzumunu hissediyorum.

Cevabı devletlerini bekler ve en derin muhabbeti kalbiyemle beraber hürmet ve tazimlerimi takdim ederim efendim...

FETHİ

9 Ağustos 1930

Azizim Fethi Beyefendi;

9 Ağustos 1930 tarihli mektubunuzu aldım ve dikkatle okudum. Kendimi mütalâalarınıza ve suallerinize Reisicumhur ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumi Reisi olarak iki sıfatla muhatap gördüm.

Malûmdur ki, resmî vazifem dolayısiyle ben bugün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumi Reisliğini fiilen ifa etmemekteyim. Fiilî riyaset İsmet Paşa tarafından ifa olunmaktadır. Reisicumhurluk vazifesinin hitamında bizzat teşkil ettiğim Cumhuriyet Halk Fırkası Reisliğini fiilen ifa edeceğim tabiîdir.

Hükümetin icraatına müteallik olarak serdeylediğiniz noktaî nazarların zamanında mevzuubahs oldukça, cevaplarını vermek Hükümete ait olacaktır. Bu suretle hakikatlerin daha açık meydana çıkacağına şüphe yoktur.

Büyük Millet Meclisi'nde ve millet muvacehesinde, millet işlerinin serbest münakaşası ve hüsnüniyet sahibi zatların ve fırkaların içtihatlarını ortaya koyarak milletin âli menfaatlerini aramaları, benim gençliğimden beri, âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir. Reisicumhur olmayarak yalnız fiilen Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi bile bulunsaydım fırka programını ve icraatını tenkit eden, insani ve siyasi ahlâkına emin olduğum sizin gibi bir zatın mütalâalarını dikkat ve muhabbetle dinlerdim ve istifadeli bulurdum.

Memnuniyetle tekrar görüyorum ki laik Cumhuriyet esasında beraberiz, zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur.

Binaenaleyh Büyük Mecliste, aynı temele istinat eden, yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini, Cumhuriyetin esaslarından sayarım. Bu itibarla, noktaî nazarlarınızı, takip için, siyasi mücadeleye girmenizi bittabi hüsnü telakki ettim.

Reisicumhur bulunduğum müddetçe, Reisicumhurluğun uhdeme tevdi eylediği yüksek ve kanuni vazifeleri, Hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı, adilâne ve bitarafâne ifa edeceğime ve laik Cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nevi siyasi faaliyet cereyanlarının bir maniaya uğramayacağına emniyet edebilirsiniz efendim.

Reisicumhur
Gazi MUSTAFA KEMAL

* * *

Serbest Cumhuriyet Fırkası erkânından rahmetli Ağaoğlu Ahmet Bey; kısmen neşredilen hatıratında, Yalova'da vaki olan ilk görüşmelerinde, Fethi Bey'in, kendisine yeni fırkanın kurulmasına amil olan sebeplerden ve fırkanın alacağı durumdan bahsederken şu malûmatı verdiğini yazmaktadır:

"Anlaşılıyor ki Gazi, tek fırkanın doğurmuş olduğu murakabesizlikten, idaresizlikten bıkmış. Bir taraftan Meclis'te birbirini murakabe edecek iki fırkanın mevcudiyetini ve diğer taraftan da memlekette biraz hürriyet havasının esmesini arzu ediyor. Fakat evvelce olduğu gibi anarşiye ve kargaşalığa meydan vermemek için fırkalar arasında, esaslarda ayrılık olmamasını ve ikisinin de yüksek bir elden idare olunmasını istiyor. Hülasa benim fırkam Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir cenahı olacaktır. Sağ mı, sol mu; artık onu hadiseler gösterecektir."[175]

* * *

Ağaoğlu Ahmet Bey, yine bu hatıratında anlattığına göre; aynı günlerde bir gece Yalova'da Atatürk'ün sofrasında bulunuyormuş. Yukarıya dercedilen mektuplar, İsmet Paşa tarafından okunmuş. Bunu müteakip Atatürk kendisine hitap ederek: "Profesör Bey ne dersin?" diye sormuş.

Ahmet Bey diyor ki:

"Ben öteden beri hiç olmazsa iki fırkanın var olmasını isterdim. Hatta 1926'da vermiş olduğum bir raporda tek fırkanın zararlarından, murakabesizliğin doğuracağı ağır vaziyetlerden bahsetmiştim. Fakat fırkaların böylece danışıklı yaratılmasına misâl görmemiştim. Onun için tereddütler içindeydim.[176] Gazi'ye karşı takınılmasını daima bir namus ve şeref borcu, bir Vatan ve Türklüğün icabı olarak kabul etmiş olduğum doğruluktan ve açıklıktan bu kerre de ayrılmadım. 'Bu biraz fazla sunidir!' dedim.[177]"

175 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, S. 4.

176 Aşağıda bu bahse ait kısımlarını aynen nakledeceğim 1926 raporunda rahmetli profesör ikinci bir fırkadan değil, sadece Halk Fırkası içinde büyük salâhiyetlerle teçhiz edilecek bir fırka divanından bahsetmiştir. Bu raporun aslı ile yeni yazı suretini bu bölümün sonuna eklemiş bulunuyorum. (Bakınız: Yeni yazı suret: S. 493-499; Raporun aslı: S. 500-508.) Şunu da ilave etmeliyim: Parti içinde böyle bir divan profesörün tabiîrince danışıklı sunî, hem de az değil, çok suni olmaz mıydı?

177 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, S. 10.

Bu cevap üzerine Atatürk sinirlenmiş, arada epeyce sert ve uzun bir münakaşa olmuş.

Ahmet Bey, hikâyesine şöyle devam ediyor:

"Bu aralık ben, Gazi'nin acı sözlerinden müteessir olarak sandalyemi geriye çekmiş ve yanında oturan hanımın arkasına saklanmıştım. Gazi bu kere hanıma geri oturmasını, bana da ileri gelmemi emretti ve 'Daha ne düşünüyorsun?' diye sordu.

"Paşam" dedim, "bana hitap ederek beni şereflendiriyorsunuz! Benim de prensibim size karşı düşündüklerimi olduğu gibi söylemektir. Fakat bu da sizi sinirlendiriyor. Şimdi ben ne yapayım?"

"Sinirlenmeyeceğim, düşündüklerini söyle!"

"Pekâlâ! Fırka kurmanın gayet tabiî ve hazır bir yolu vardı. Zatı devletlerince de malûmdur ki, bizim fırkamızda (Burada Cumhuriyet Halk Fırkası'nı kastediyor) bugün dahi birbiriyle anlaşamamış, uyuşamamış ve ilk fırsatta çarpışmaya hazır iki unsur vardır: Terakkiperverler, İlericiler, Muhafazakârlar ve Gericiler! Bunlar bugün aynı Fırkanın bayrağı altında toplanmışlar, yan yana oturuyorlar. Fırka ve Mecliste bunlara serbest düşünmek, serbest söylemek ve serbest hareket imkânı verilirse, Fırka kendi kendine iki cepheye ayrılır ve bu cepheler, git gide iki fırka halini alırdı."

Gazi kahkaha ile güldü:

"Bu fikir profesör beyin başına gelmiş de kimsenin aklına gelmemişmiş! Hayır! İlk düşüncemiz bu oldu. Fakat o bırakmadı!" diyerek İsmet Paşa'yı işaret etti.[178]

İsmet Paşa benim karşımda oturuyordu. Ben, İsmet Paşa'ya sordum:

"Paşa neden bırakmadınız?"

Paşa, o dudaklarından hiç eksik olmayan tebessümle:

"Ben isterim ki benim taraftarlarım belli olsun! On kişi olsun, arkamda bir tabur gibi gelsin! Yoksa bugün burada, o gün orada, ben bunu istemem!" bana hitaben, "Fırkada ve Mecliste serbestsizlikten bahsettiniz! Siz ne zaman söz istediniz de verilmedi veyahut söylemekten menedildiniz?"

178 Bir konuşmada, Serbest Fırka'ya giren Ankara Mebusu Talât Bey, yakın olan seçime işaret ederek Atatürk'e sormuştu:
"Yeni intihabı da siz yapsaydınız, ondan sonra biz Mecliste ayrı bir hizip teşkil etseydik daha iyi olmaz mıydı efendim?" Atatürk'ün cevabı şu olmuştu:
"Hayır, bu dürüst bir şey değildir. Lazımdır ki insanlar evvela siyasi rengini, reyini ve azmini sarih ve milletçe anlaşılır tarzda ifade etsin. Merdane, namuskârane hareket budur. Fethi Beyefendi ancak bu tarzda hareket edebilir arkadaşlardandır ve böyle hareket etmiştir. Talât Bey; buyurduğunuz tarz eski teşekküllerde tecrübe edilmiştir; bunun verdiği neticeler milleti elemlere, kederlere, sıkıntılara maruz bırakmıştır. Artık bütün bu hadiseleri ve neticelerini görmüş tecrübeli insanlar olarak, bu gibi şeyleri tekrar edemeyiz. Bugünün Türk içtimai heyeti, mazinin en derin medeniyetlerinde banilik iddia eden Türk kavminin bugünkü çocukları açık ve salim yolu bulmuşlardır: Açık ve salim düşünmek..."

"Resmen cevap isterseniz hiçbir zaman! Fakat hakikati isterseniz daima! Çünkü serbesti öyle bir şeydir ki sizi kuşatan havadadır! O hava kurutulursa elbetteki kimsede ne söz istemek, ne söz söylemek hevesi kalır."[179]

Gazi, muhitindeki adamlar arasında bu gibi münakaşaların geçmesinden memnun olur ve zevk duyar. Çünkü evvela bunları birbirine karşı koyar, sonra kimin ne olduğunu anlar.

Bu kere İsmet Paşa ile aramızdaki münakaşayı da zevkle dinledi."

Ahmet Bey bundan sonra Atatürk'ün yine kendisine hitap ettiğini ve aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini yazıyor:

"Sizin murakabe ve kontrol dediğiniz bu hürriyeti, Mecliste temin etmek için kaç kişi kifayet eder?"

"Bir düzine doğru, dürüst, malûmatlı ve cesur adam yetişir!" "Ben yeni fırkaya 50, 60 ve daha çok mebus temin edeceğim."[180]

* * *

Ağaoğlu, bu kısmın sonuna ilave ettiğim 25 Temmuz 1926 tarihli raporunda[181] görüleceği veçhile; ilkin "Dünya tarihinde bizim memleketimizde olduğu gibi dört, beş sene içinde bu kadar derin ve şümullü bir inkılâba beşeriyetin şahit olmadığını," "Devletin asırlardan beri istinat ettiği bütün esasların tâ kökünden sökülüp atılmış, yerlerine yeni, canlı ve taze esasların getirilmiş" olduğunu, "Dünyada hiçbir müteceddidin bu kadar derin ve şümullü bir inkılâbı, bu kadar süratle, bu kadar sükûnetle, hem de cebri vasıtalara müracaat etmeksizin icra edemediğini ve edemeyeceğini" kendisinin de "bu ameliyenin elzem olduğuna herkesten ziyade kani" bulunduğunu söylüyordu.

Ondan sonra, "İstikrarı temin, yeni esasları hayata aşılamak için gayet tabiî olarak yeni teşkilata tevessül etmek lazım" geldiğini, "bir Fırka içtimamda bu yeni devlet teşkilatı hakkında" irad edilen "program nutkunu son derecede mütehassis ve hayran olarak" dinlemiş olduğunu, "fakat bu tasavvurları hakikat sahasına intikal ettirebilmek için harici sermaye tarafından boykot edilen Devletin, kendi menabiine müracaat etmek mecburiyetinde" olduğunu, bu sebeple "yeni ve bazılarının tatbik şekli ve cibayet sureti evvelce iyi düşünülmemiş vergiler vazetmek zarureti hasıl" olduğunu yazıyordu.

Bu satırları müteakip de, "böyle bir vaziyette bulunan inkılâpçı bir muhitin yegâne istinat edeceği kuvvetin manevi prestij" olacağını, "binaenaleyh bu prestiji muhafaza, takviye ve tevsi ettirmek Türk inkılâpçıları ve Türk vatanı için hayat memat meselesi" olduğunu, "prestije açılan her yeni rahnenin vatan ve inkılâba

179 Ağaoğlu, burada bazı misaller de veriyor; bahsi uzatmamak için bunları almadım.
180 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 12-14.
181 Bkz. ss. 500-508.

vurulmuş bir darbe" teşkil edeceğini ifade ederek "rahneleri mucip olabilecek sebepleri" şöyle sıralamaktaydı:

1– Feragati nefis kifayetsizliği.

2– Fırkanın ataleti.

3– Mütekabil murakabenin yokluğu.

Ahmet Bey birinci noktayı izah ederken Fırka azasının "Mükellef oldukları manevi vazifeyi unutmak; paraya, ticarete, menfaate dalmak üzere olduklarını, halka ve Hükümet memurlarına tahakküm etmekten, dairelerde hususi işler peşinde koşmaktan tevakki etmemekte" bulunduklarını; ikinci noktanın izahında da "Büyük bir inkılâbın yükünü ve mesuliyetini üzerine almış olan bir zümrede, mevcut olması elzem olan heyecan ve faaliyeti Fırka'da görmediğini" açıklamaktaydı.

Üçüncü ve en mühim noktaya sıra gelince aynen şu mütalâa ve kanaatlerini ileri sürüyordu:

"Mütekabil murakabe meselesine girişmeden evvel arz etmek isterim ki, âcizleri, demagok değilim ve alelumum demagojiye karşı büyük bir nefret perverde ederim. Bendeniz binbir başlı kitlelerin herhangi bir işi başa çıkaracak kabiliyette olduğuna hiçbir zaman kâil olmadım; bugün de kani değilim. Bilâkis ben daima kuvvetli hükümet taraftarı oldum; elyövm de bu kanaatimde her zamankinden, daha ziyade sabitim. Bilhassa bizim memleketimiz gibi henüz siyasi ve içtimai tecrübeleri sepkat etmemiş, iptidaî bir halde bulunan muhitlerde kuvvetli Hükümetlerin ve mütebariz şahsiyetlerin ehemmiyeti dergârdır. Kuvvetli Hükümet demek, murakabeden *azade,* istediğini yapar bir Hükümet demek midir? Eğer böyle olsaydı şahsi hükümet usulünü en mükemmel ve en kuvvetli Hükümet olmak üzere kabul etmek lazım gelirdi. Halbuki muhakkaktır ki kaziyye tamamen aksinedir. Bütün milletlerin, bilhassa İngiltere'nin tecrübeleri ispat etmiştir ki hayırhahane ve itidal ile icra olunan murakabe kuvvetli Hükümet için esas şarttır. Böyle bir murakabe nasıl temin edilebilir? Bunu temin edecek makam, Fırka'nın divanıdır. Fırka divanı, Reislerin bilakayd ve şart itimat ettiği zevattan teşekkül etmelidir. Bu suretle bu divan, artık Hükümet ve Fırka'ya ait bütün meseleleri tam bir hürriyet ve serbesti içinde müzakere etmek, duyduğu ve müşahede ettiği hataları, idaresizlikleri, yolsuzlukları bilâperva, divan içtimaında tetkik eylemek, bunlar hakkında kararlar ittihaz eylemek salâhiyetleri ile mücehhez olmalıdır; böyle bir murakabenin vereceği semereler muazzamdır. Bir kere murakabenin mevcudiyeti Cumhuriyet esasını takviye eder; sonra halk, böyle bir murakabenin icra edildiğini hissederek mutmain olur, daha sonra Fırka azası kendilerini daha ziyade ihtiyat ve teyakkuzla idare ederler. Nihayet Meclis ve matbuat da yavaş yavaş

murakabenin neden ibaret olduğuna alışır ve bizde de normal bir hayat serbestisi tekevvüm eder."

* * *

Rahmetli profesör Ahmet Ağaoğlu'nun neşredilen hatıraları ile raporundan yukarıya aldığım parçalar; bazı çok şahsi görüş ve düşünceler müstesna olmak üzere, umumiyet itibariyle memleketin o zamanki vaziyetini, hakiki ihtiyacını, noksanlarımızı ve ne şekilde olursa olsun bir murakabe cihazı yaratmak teşebbüsünde ehemmiyetle göz önünde tutulması lazım gelen şartları çok iyi belirtmektedir.

* * *

Atatürk, yukarıda da bir nebze bahsedildiği gibi, bütün bu hakikatleri biliyordu. Fırkanın da, Hükümetin de noksan ve aksak taraflarına vakıftı. Murakabesizliğin doğurduğu nahoş durumdan, herkesten ziyade O, üzgündü. Devletin bünyesinde beliren arızayı gidermek, memleketi çok hasretini duyduğu normal hayat serbestisine selametle ulaştırmak için mütemadiyen çare aramaktaydı.

Buna rağmen Profesörün düşündüğü tedbire iltifat etmemişti; çünkü Ağaoğlu'nun ileri sürdüğü "mevcut bir Fırka içinde, Fırka divanı murakabesi" usulünü yetersiz buluyordu. Esasen bunun tatbik kabiliyeti, hemen hemen yok denecek kadar azdı; çünkü kimler olursa olsun ve nasıl seçilirlerse seçilsinler, Divanı teşkil edecek zatların hem Fırka'yı, hem de hükümeti fiilen idare eden Reisin nüfuzundan tamamıyla kurtulup düşüncelerini serbestçe ifadeye ve Hükümeti sonuna kadar tenkide devam edebilecekleri düşünülemezdi. Nitekim Ağaoğlu'nun, İsmet Paşa ile yaptığını hikâye ettiği konuşma bunun imkânsızlığını açıkça göstermektedir.

Fırkanın fiili başkanlığı ile Hükümet Reisliğini ayırmak şeklinin de istenilen neticeyi sağlayacağına ihtimal verilemezdi.

Sonra hepsinden mühim olarak, Atatürk esasa yani tek Fırkaya, tek Fırka zihniyetine muarızdı. İnkılâbın korunması için zaruri gördüğü sıkı tedbirleri alırken, o zaman Avrupa'da revaçta bulunan tek fırka sistemi ile onun dayandığı sakat ideolojilerin zihinlerde yer edip kök tutmamasına da bilhassa dikkat etmekteydi.

Bunlardan dolayıdır ki, Atatürk mutedil ve hayırhahane murakabe vazifesini mevcut partinin bir cenahında yer alacak olan yeni bir Fırka'ya, malûm şartlarla, tevdi etmeyi münasip görmüştü. Bu suretle hem yeni Fırka vazifesini –tabiî taraflarca kabul edilen esas şartlar içinde– her türlü tesirden uzak olarak yapabilecekti; hem de hakikî hedefimiz olan birden fazla partili idareye yani tam demokrasiye doğru büyük bir adım daha atılmış olacaktı.

* * *

Bir taraftan partisini kurmaya, bir taraftan da hemen her gün gazetecilerin çeşitli suallerini, uzun uzun cevaplandırmaya başlayan Fethi Bey, birbirini takip eden beyanlarında; umumi efkâra, fırkasının durumunu kısaca şöyle izah ediyordu:

"Teşkil edeceğim Serbest Cumhuriyet Fırkası, liberal ve laik Cumhuriyetçi bir fırka olarak Halk Fırkası'nın sol cenahında çalışacaktır. Sol cenaha teveccühün miyarı, halkın seviye ve temayülüne göre umumi efkârın karşılayış ve yükselişi olacaktır. Eğer bir gün sağ cenahta prensiplerimize mugayir bir teşekkül meydan alırsa hasmı canım olacak olan irtica hareketiyle mücadele edeceğim. Bu takdirde laik ve Cumhuriyet prensipleriyle idare olunduğumuz için Cumhuriyet Halk Fırkasıyla da teşriki mesai ederim. Neşredeceğim program, bugün milletin en çok ıstırap çektiği sıkıntılara çare bulmak, fikrimce neye mütevakkıf ise onları ihtiva edecektir. Her şeyden evvel, iktisadi ve mali buhranı, bugünkü müzmin halden kurtarmak, memleket dahilinde iktisadi faaliyetlere yol açmak için düşündüğüm tedbirleri umumi efkâra arz edeceğim. Hükümet işlerinde hatâ olduğunu zannettiğim cihetleri Büyük Millet Meclisi'nde açıkça tenkit edeceğim. Bu muhalefet, fikriyat sahasında kalacak, şahsi husumetlere munkalip olmayacaktır. Binaenaleyh, medeni şekilde cereyan edecektir. Matbuatın hürriyetlerini, nezih surette, istimal edeceklerini, Meşrutiyetin ilanından beri geçen 22 senelik müddet zarfında muhalefet yüzünden zuhur eden müessif hadiselere asla meydan vermeyeceklerini katiyen ümit ve temenni ederim. Herkesin amali zengin ve güzel memleketimizin yükselmesi, daha müreffeh olmasıdır. Bu gayeye vusul için, Cumhuriyetin bahşettiği hürriyetten istifade ederek mütalâa beyan etmek, umumi işlerde görülen yolsuzlukları ileri sürmek tabiî bir hak ve vazifedir. Ancak bu hakka şahsiyat karıştırmak, itiraf olunamayacak emellerin husulü için tahrik ve ifsada çalışmak isteyenleri susturmak yolunda matbuatın bize yardım edeceğine şüphe etmiyorum."

Fethi Bey, Atatürk'ün Halk Fırkası Reisi olmalarının kendi fırkası üzerinde yapacağı tesirden bahsederken de, şunları söylüyordu; bu ifadesi vâki olan bir soruya cevap idi:

"Kendilerinin Halk Fırkası Reisi olmaları şüphesiz bizi zayıf düşürebilir; fakat ben ve benimle teşriki mesai edecek arkadaşlar, Büyük Reisin söz verdiği takdirde, bitarafâne ve adilâne hareket edeceğine ve bir defa işaret ettikten sonra, bunun değişmeyeceğine tam itimadımız vardır. Zaten Büyük Reisin tuttuğu laik Cumhuriyet prensibi üzerinde çalışmak arzusundayız. Devlet umumi hizmetlerinin radikal tetkik, tenkit ve münakaşadan geçerek, en salim haddeden süzülerek fiil sahasına intikal ettirilmesi şüphesiz kendilerinin esas arzularından biridir."

Başka bir gün Atatürk'ün, riyasetinde bulunduğu fırkaya karşı, bir fırka teşkilinin, kendisinde tereddüt uyandırıp uyandırmadığı yolundaki bir suale de Fethi Bey şu karşılığı vermişti:

"Hayır! Bilakis, ben Gazi'nin eski arkadaşı olduğum için ve onun bütün karakterlerini bildiğim içindir ki, bu cürete malik bulunuyorum. Bilirim; Gazi Hazretleri, bilhassa devlet işlerinin münakaşa ve tenkit olunmasını, ancak bu suretle salim neticelere ulaşılabileceğini kabul eden; yalnız kabul eden değil, hatta telkin eden ve bundan haz duyan bir dehadır. Eski ve gençlik arkadaşlığımız esnasında kendilerinin en çok nefret ettikleri ve muzır gördükleri nokta, Meşrutiyet ricalinin buna namüsait çünkü gayri müstait olmaları idi."

İnhisarların kalkması hakkındaki bir suale cevaben de Fethi Bey:

"Gelecek içtima devresinde millet kürsüsünde yapılacak müzakere ve münakaşalar bu gibi rivayetlerin doğru olup olmadığını göstereceği için şimdi bir şey söylemeye lüzum görmüyorum" demişti.

* * *

Halk Fırkası, kendi teşkilatına, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı dostça karşılamalarını tavsiye etmişti; Fırka'yı fiilen idare eden İsmet Paşa da, muhtelif günlerde, gazetecilerin sorularına cevap olarak verdiği beyanatta, yeni fırka karşısındaki duygu ve düşüncelerini şu yolda hülasa ediyordu:

"Muhalefet tarihi malûmdur; fakat tehlikelidir diye sonuna kadar, muhalefete meydan vermemek doğru değildir. Bu mesele dahi başarılacak olan büyük işlerden biridir. Fethi Bey arkadaşıma itimat besliyorum. İnşaallah memleket için hayırlı olacaktır. Biz yaptıklarımızı bilerek ve inanarak takip eden adamlarız. Tabiî, işlerimizi kuvvetle ve imanla müdafaa edeceğimize şüphe etmeyiniz. Münakaşanın muvaffakiyetlerimizi daha iyi tebarüz ettireceğine, fırkamızın ve Hükümetin vereceği cevapların, umumi efkârı, tenvir ve bihakkın ikna edeceğine eminim. Binaenaleyh, Fethi Bey'in teşebbüsünü, tabiî telakki ettim ve yeni fırkayı sevinçle karşıladım. Fethi Bey'in yayınlanan mektubu, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın daha ilk anda hükümetin siyasetini ve icraatını tasvip etmeyen bir istikamette olduğunu göstermektedir. Anlaşılıyor ki eski arkadaşımla büyük meseleler üzerinde ciddi münakaşalar yapacağız. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın fikirlerini daha mufassal ve sarih olarak bildirmesine ihtiyaç vardır; bunları, Meclis kürsüsünde müdafaa edebilmesi için kendisinin mebus olmasına müzaheret edeceğim. Mecliste samimiyetle cereyan edecek münakaşa ve tenkitler semeredar olacaktır."

* * *

O günlerde İsmet Paşa ile Fethi Bey'in de hazır bulunduğu bir hususi meclis-

te, Atatürk'ün bu konudaki bir konuşması ayrıca dikkate değer. Atatürk bu konuşmasında diyordu ki:

"Açık ve salim düşünme, açık ve salim hareket etmek, bu suretle Türk'ün yüksek siyasi müessesesini, Cumhuriyeti yükseltmek. Beraber bu noktai nazarları mütalâa edenler, asla, birbirine muarız değillerdir. Mühim olan bu noktai nazarların muvaffak olmasıdır. Cumhuriyet Halk Fırkası ve onun reisleri bu sahada muvaffakiyetle yürüdüklerini iddia ederler. Fethi Beyefendi, bir cihetten yani esas noktada Cumhuriyet Halk Fırkası ile tereddütsüz, bir fikir ve fiil iştirakini bütün vicdaniyle kabul ve izhar ettikten sonra tatbikat sahasında, muvaffakiyetsizlik addettiği şeyleri, sebeplerini ve bu sebeplerin tebdil ve tâdil çarelerini düşünmüş, tecrübeli bir devlet adamı olarak, fikir beyan ediyor ve vaadediyor ki menfi gördüğü bazı neticeleri müspet yapacaktır."

Burada Fethi Bey söze karışıyor:

"Bizim muhalefetimiz, nezahet dairesinde cereyan edecek ve hiçbir zaman ciddiyetini kaybetmeyecektir."

Atatürk devam ediyor:

"Cumhuriyet Halk Fırkası reisleriyle çok mücadele edeceğinizi tahmin ediyorum; fakat ben, Cumhuriyetin esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücahedeleri, memnuniyetle müşahede edeceğim ve şimdiden söyleyebilirim ki en çok kavgalı gibi olduğunuz geceler sizi soframda birleştireceğim ve tekrar her birinize soracağım; sen ne dedin ve niçin dedin? Senin cevabın ne idi ve neye istinat ediyordun? Bugünden itiraf ederim ki, bu, benim için yüksek bir zevk olacaktır."

* * *

Görülüyor ki, o günlerde, herkes, yukarıda izah edilen mühim sebepleri, kendine mal ederek, serbest tenkit ve münakaşayı; Büyük Millet Meclisi'ndeki müzakereler sırasında, esas fikir ve davaların tatbikatına ait meseleler üzerinde ve Fethi Bey'in ifade ettiği gibi, nezahet dairesinde, hakiki olaylara ve ciddi tetkiklere dayanarak, yapmayı; hem memleketin iç durumuna, hem de içtimai bünyemize en uygun, hedefe ulaşmak bakımından da en salim ve verimli yol olarak kabul etmiş, öylece konuşmakta idi.

Ne yazık ki, bütün bu güzel sözlere, bu çok ümit verici belirtilere rağmen durum, tatbik alanında istenilen ve ifade edilen istikamette gelişememiştir.

Fethi Bey, Atatürk'e yazdığı mektubun tarihi üzerinden henüz üç gün geçmeden, İsmet Paşa'nın yukarıya dercedilen beyanatındaki "Serbest Fırka liderinin fikirlerini daha mufassal ve sarih olarak bildirmesine ihtiyaç vardır" demiş olmasını bahane ederek, "Lüzumu kadar sarih olacağım" diye başlayan bir demeçte bulunmuştur; bu demecinde: "Demiryolları inşaası teşebbüsünün bir nesle takati-

nin derecesini aşan vergiler yüklediğini, bundan başka şimendiferler için yapılan masrafların mühim bir kısmının, faizlere ve komisyonlara gitmekte olduğunu, inhisarların halka çok ağır geldiğini, hükümet masraflarında israflar olduğunu, paramızın kararsızlığını, bu yüzden memlekete yabancı sermayenin gelemediğini" mücerret, umumi, fakat nispeten yumuşak bir lisanla söylemişti; lakin bundan 12 gün, yani mektup tarihinden ancak 15 gün sonra, birdenbire sertleşerek, verilen müşterek kararlara hiç uymayan bir eda ile şöyle konuşmaya başlamıştı:

"Hükümetin 7 seneden beri[182] attığı her adım, memleketi merhale merhale iktisadi bir çıkmaza sokmuştur; vergi sistemi berbattır. Hükümet halkı hiç düşünmüyor; köylüyü, çiftçiyi atıl bir hale getiren yüksek vergiler, şehirlerde daha garip belirtiler gösteriyor; boş arsalardan, kiraya verilmeyen evlerden bile vergi alınıyor; yani Hükümet halkın sermayesine el uzatıyor. Bunun neticeleri göz önündedir. Arsa sahipleri, yok yere vergi vermemek için, mülkiyet haklarından, feragat ediyorlar. Boş kalan evler, birer birer yıkılıyor. Halkı hapsederek vergi toplamak bir marifet midir? Memlekete hizmet etmek isterim ve muhakkak ki hizmet edeceğim. Tuttukları yolla memleketi bugünkü vaziyete ulaştıranlar, 7 uzun seneyi az bulanlar, çok sakat ve yanlış düşünenler daha 5 sene müddet umarken[183] ben elbetteki iktidara gelmek hususundaki azmimizi kuvvetle ve ısrarla ileriye sürerim ve elbette ki iktidar mevkiine geleceğim; müspet esaslar üzerinde yürüyen bir siyasi teşekkülün, böyle bir gayeyi istihdaf etmesi kadar, yeryüzünde meşru ne vardır? Evet, iktidar mevkiine geleceğiz; ilk fırsatta ve en kısa zamanda..."

* * *

Fethi Bey, bundan 4, 5 gün evvel, yani mektubunu yazdığı günden 10 gün sonra, o sıralarda yapılacak olan Belediye seçimlerine katılacaklarını da açıklamıştı. Halbuki fırkasının Merkez İdare Heyeti bile, henüz iki gün önce ilk toplantısını yapmış ve ancak bu toplantıdadır ki teşkilata başlanması kararı verilmişti.

O zaman bu hareketi çok garip bulanlara, yeni fırkanın Belediye seçimlerine katılmasını, Atatürk'ün emrettiği söylenmiştir; bu, katiyen doğru değildir.

Hakikat şudur: İkinci bir fırkanın meydana çıkmasıyla, ilk günlerde, halk efkârında, tabiî olarak, husule gelen galeyandan, aşırı ümitlere kapılan rahmetli Tahsin Bey –o zaman Ardahan Mebusu ve Serbest Fırka erkânından olan Tahsin

182 Lozan Sulhu'nun imzasından o güne kadar 7 değil, 6 sene geçmişti; çok dikkate şayandır ki bu altı sene içine, Fethi Bey'in Halk Fırkası Başvekili olarak Hükümetin başında bulunduğu müddet de dahildir. Nitekim Fethi Bey, Gazi'ye yazdığı mektupta yalnız 5,5 seneden bahsetmiştir. Anlaşılıyor ki Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri bu sözleri söylerken, kendisini şaşırtan, birtakım çapraşık duyguların tesiri altında bulunuyordu.

183 O günlerde, bazı gazetelerde Halk Fırkası'nın yeni mebus seçimini de kazanacağı ve Fırka politikasının en az daha 5 sene müddetle, mevkiini muhafaza edeceği yolunda –hükümetle temas edenlere atfen– vâki olan neşriyatı kastetmektedir.

Uzer– bir akşam Yalova'da, sofrada Atatürk'ten İstanbul Belediye seçimine iştirak için müsaade istemiş. Atatürk bu talebi hayretle karşılayarak, henüz teşekkül durumunda bulunan Fırkanın böyle mühim bir karara varmak için neye istinat ettiğini sormuş. Tahsin Bey'in, seçime girerlerse, mutlaka kazanacaklarına kani bulunduklarını ifade etmesi üzerine de, "Henüz teşekkül vaziyetinde iken böyle bir mücadeleyi kaybetmeniz aleyhinize olur; fakat madem ki kendinizde kuvvet görüyorsunuz ve buna karar verdiniz. Allah muvaffak etsin," buyurmuş. Tahsin Bey, hemen orada Fethi Bey'e, "İstanbul Belediye intihabatına iştirak etmemiz, Reisicumhur Hazretlerinin iradeleri iktizasındandır" yolunda bir telgraf yazmış. Yanında oturmakta olup bu telgrafı okuyan bir arkadaş kendisini ikaz etmiş; "Reisicumhur Hazretleri böyle bir iradede bulunmadılar, bilakis itidal tavsiye ettiler; siz bu telgrafınızla Fethi Bey'i yanlış bir yola sürüklüyorsunuz!" tarzında ihtarda bulunmuş. Tahsin Bey bu haklı ihtarı, o an için kabul eder gibi görünmüş ama sonradan telgrafı çektirmekten de geri durmamış.

İşte Serbest Fırka'nın Belediye seçimlerine katılmasını Atatürk'ün emrettiği yolundaki söylentilerin menşei ve iç yüzü bundan ibarettir.

* * *

Fethi Bey'in yukarıya dercettiğimiz son demeçlerinde dokunduğu bütün meseleler, hatta daha fazlası hem Atatürk'e yazdığı mektupta, hem de neşredilen Fırka programında zaten yer almıştı. Şimdi sıra ortaya sürülen iddiaları, delillere, hesaplara dayanarak, hatta karşı düşünceleri de bildirerek savunmaya gelmişti. Hiç şüphesiz bunun en tabii, en münasip netice almaya biricik elverişli yeri, işe başlarken de kabul edildiği gibi Meclis kürsüsü idi.

Kaldı ki İsmet Paşa; bahis konusu olan beyanatında, "Serbest Fırka liderinin fikirlerini daha sarih olarak bildirmesine ihtiyaç vardır" derken, "bunları Meclis kürsüsünde müdafaa edebilmesi için kendisinin mebus olmasına müzaheret edeceğini, Mecliste samimiyetle cereyan edecek münakaşaların semeredar olacağını" da ilave etmiş, bu suretle istediği sarahata nerede intizar etmekte olduğunu açıkça ifade eylemişti.

Hal böyle iken, Fethi Bey'in, aynı iddiaları yine umumi ve müphem tabirlerle durmadan tekrar etmesini; hele son demecinde acı, incitici, hatta saf halkı kışkırtıcı bir dil kullanmasını tabiî ve mazur görmeye imkân yoktu. Gerçekten bu insafsız hücumların memleket menfaati ve güdülen gaye hesabına zarardan başka ne faydası olabilirdi?

Evet, muhakkaktır ki genel olarak bir siyasi teşekkülün iktidara gelmeyi gaye ve hedef tutması kadar tabiî ve meşru bir şey olamazdı ama memleketimizin o zamanki vaziyeti normal değildi ki. Zaten öyle olsaydı bu yolda çalışmalara ihti-

yaç duyulmazdı. Herhalde yeni Fırka; durup dururken, iktidar mevkii etrafında ölçüsüz bir mücadele kapısı açmak, böylece memleketi, yine Serbest Fırka liderinin muhtelif vesilelerle ifade ettiği gibi, "Meşrutiyetin ilanından beri geçen 22 senelik müddet zarfında, muhalefet yüzünden zuhur eden müessif olaylara ve itiraf olunamayacak emellerin elde edilmesi yolunda halkı tahrik ve ifsada çalışmak isteyenlerin yıkıcı faaliyetine" zemin hazırlamak için kurulmuş değildi. Bir kere bu fırkanın kuruluşunda başlıca amil olan ve ehemmiyeti her iki tarafça kabul edilen hususi gaye elde edilsin, elbette sıra iktidar mücadelesine de gelecekti.

Görülüyor ki Fethi Bey, artık bütün bunları düşünmez olmuş, bazı çalışma arkadaşlarının taşkın hislere dayanan, telkinlerine kapılarak yersiz, hatta tehlikeli bir mücadele kampanyası açmıştır. Bu suretle ancak 15 gün kadar sürebilen güzel hava, birdenbire bozulmaya yüz tutarak, iç politika semasını yıldırımlarla dolu bulutlar kaplamaya başlamış, bidayette hayal edilen mesut manzara, hiddet ve hırs sisleri arasında, kaybolup gitmişti.

* * *

Ağaoğlu Ahmet Bey hatıralarının bu cidden esefle karşılanacak duruma temas eden kısmında; "Atatürk'ün fırkaya para verdiğini, fırkanın gündelik faaliyetiyle ilgilendiğini, fırka ileri gelenlerine iltifatta kusur etmediğini, fakat bütün bunlara rağmen yeni fırka ile eski fırka arasının gittikçe açıldığını, yavaş yavaş bunların birbirine adeta düşman olmaya başladıklarını" belirttikten sonra, bu kötü durumun sebeplerini sayıp dökmektedir. Birinci sebep olarak; "Serbest Fırkanın kurulmasından evvel de muhalefet yapmakta olan *Yarın* gazetesi sahibi Arif Oruç'un fırkayı benimsiyerek ve Fethi Bey'in kendisini kuvvetle tutması yüzünden, fırkanın adeta Port Parol'u gibi hareket ederek tuttuğu demagoji yolunda daha şiddetli bir hızla yürümeye başlamış; sağı solu, önüne gelen herkesi muhtelif şekillerde kızdırarak, böylece eski fırka erkân ve efradı arasında, yeni fırkaya karşı, derin düşmanlık hisleri uyandırmış, onları İsmet Paşa'nın etrafında sıkı bir surette birleşmeye sevk etmiş olmasını" ileri sürmektedir.

İkinci sebep olarak da "fırkanın kurulması ile beraber Belediye seçimlerine gidilmiş, Serbest Fırka'nın da bu seçimlere katılmak kararını vermiş" olmasını göstermektedir. Ahmet Bey bu konuda aynen diyor ki:

"Tâ ilk gününden, yeni Fırkanın seçimlere karışmaması, taşra teşkilatını yapmaması taraftarı idim. Benim düşündüğüm; müsait vaziyetten istifade ederek iki Fırka fikrini, kontrol ve mesuliyet esaslarını muhafaza ve takviye etmekti. Onun için bence Gazi'nin bize verebileceği mebuslarla kifayet ederek, her şeyden evvel, Mecliste muhalefet grubunu kurmak, muhalefet usulünü canlandırmak bizim güdeceğimiz ilk hedef olmalıydı. Zaten teşkilatsız seçime

nasıl karışılırdı? Bir taraftan teşkilat yaparak, diğer taraftan seçime karışmak ise bence muvafık değildi. Fakat benim fikirlerim ve tekliflerim kabul edilmedi; yeni fırkanın teşkilat yapmasını ve öteki taraftan da seçime karışmasını Gazi'nin bizzat tavsiye ettiğini (Bunun hakikatle ilgili olmadığı yukarıda izah edilmiştir.) bize fırka Reisi ile Umumi Kâtibi söyleyerek Fırkayı mücadeleye resmen sürüklediler."[184]

* * *

Ağaoğlu; fırka teşkilatı ve seçim konularındaki düşüncelerine, kendisini sevk eden sebepleri açıklarken, Atatürk'ün kâh samimiyetinden, kâh Halk Fırkası'nın kuvveti hakkındaki bilgisinden şüphe izhar ederek çok yersiz ve birbirini tutmayan başka birtakım mütalâalarda da bulunmaktadır.

Bu cümleden olarak mesela:

"Yeni fırkanın seçime karıştığı halde, büyük bir çoğunluk kazanacağı anlaşılmıştı; fakat Gazi buna tahammül eder miydi? Gazi'nin psikolojisini yakından mütalâa etmiş olanlar için bu bir meseleydi."

Yahut:

"Gazi'nin böyle bir tavsiyede bulunmuş olması pek muhtemeldir. Başında bulunduğu fırkanın memleketteki vaziyetinden tamamen bihaberdi. Etrafında, kendisine içinden, samimiyetle bağlı kaç adam vardı? O, doğru malûmat alamıyordu. O, zannediyordu ki memlekette bunca hizmet etmiş, memleketi esaretten kurtarmış, istiklal temin etmiş olan fırka, halk nazarında eskisi gibi aziz ve kıymetlidir,"[185] demektedir.

Muhterem profesörün bu gibi mütalâa ve kanaatleri cidden yersiz ve haksızdı; çünkü:

1– Eğer yeni fırkanın seçimde büyük bir çoğunluk kazanacağı gerçekten anlaşılmış idiyse Atatürk, mutlaka bunu anlayanların başında bulunacaktır. Ağaoğlu tarafından, hatta ifadesinin şekline göre herkes tarafından anlaşılmış olan bir hakikatin; ne kadar acı olursa olsun, behemehal gerçeği öğrenmek için, her vasıtaya başvurarak, gayret sarf etmek itiyadında bulunan Atatürk'ün, en kesif karanlıkları delen nazarlarından kaçmasına veya kaçırılmasına, netice itibariyle de fırkasının durumundan habersiz kalmasına nasıl ihtimal verilebilirdi?

2– Kaldı ki Ağaoğlu'nun tahmini hilafına, kendisine bütün olayları günü gününe ve iç yüzleriyle beraber aksettiren ciddi ve dürüst vazifeliler de yok değildi. Kati olarak söyleyebilirim ki, Atatürk, gerçek durumu, herkesten iyi biliyor ve kararlarını verdiği söze uygun olarak bu malûmatın ışığı altında veriyordu.

184 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 23-24.
185 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 25.

3– Bütün hayatı; memleket davaları ve menfaatleri uğrunda eşsiz feragat ve fedakârlıklarla dolu olan, Asil Ruhlu ve her manası ile Müstesna Yaradılışlı Bir Adama ima yoluyla, şahsi duygularına mağlubiyet ve iktidar düşkünlüğü gibi bir nakise izafe etmek, en hafif tabirle büyük bir haksızlık ve saygısızlıktır.

Anlaşılıyor ki rahmetli Profesör, bu mütalâaları yazarken, muhakemesini şaşırtan bir ruh haleti içindeydi. Binaenaleyh ben onları, toptan bir yana bırakıyorum. Yalnız, netice itibariyle, vardığı kanaatin yani "müsait vaziyetten istifade ederek ikinci fırka fikrini, kontrol ve mesuliyet esaslarını takviye etmenin ve Meclis'te bir muhalif grup kurarak muhalefet usulünü canlandırmanın, ilk güdülecek hedef olduğu" yolundaki mütalâasının pek isabetli olduğunu ifade edeceğim. Zaten, işe başlarken Atatürk'ün irşadiyle iki tarafça kabul edilen hedef ve hareket tarzı da bu değil miydi?

* * *

Sebep ve saikleri ne olursa olsun, yukarıda kaydettiğim gibi netice itibariyle, herhalde isabetli olan kararı hilâfına, Ağaoğlu Ahmet Bey de hiç beğenmediğini söylediği o faydasız ve demagojik münakaşalara karışmaktan kendisini alamamıştı.

18 Ağustos 1930 günü, durup dururken, bir akşam gazetesine şeker inhisarının bir facia ve bir cürüm olduğu yolunda beyanatta bulunmuş, halk ve matbuat arasında beyhude yere nahoş tartışmalara yol açmıştı. Halbuki, o günlerde, artık şeker inhisarı mevcut değildi; daha evvel kaldırılmış bulunuyordu. Zaten kaldırılmış, bütün iyilik ve kötülükleriyle beraber tarihe mal olmuş bulunan bir idarenin o günlerde ve günün meseleleri arasında, bahis konusu yapılmasında, müşterek dava hesabına, nasıl bir fayda mülâhaza edildiğini anlamak cidden güçtür.

Kaldı ki Ahmet Bey, bir facia ve bir cürüm olarak vasıflandırdığı, inhisar idaresinde –nasıl seçilmiş olursa olsun– yönetim kurulu üyesi olarak çalışmış, ancak Halk Fırkası'nın "Fırkaya mensup mebusların devletle alakalı şirketlerde yönetim kurulu üyesi olamayacaklarına" dair verdiği bir karar üzerinedir ki idarenin başından ayrılmıştı.

Ahmet Bey aynı zamanda bazı kanunların Anayasa'ya aykırı olduğunu da iddia ediyordu.

Rahmetli Profesör, bu beyanlarda bulunurken Kars mebusu idi, Halk Fırkası'ndan yeni ayrılmıştı; şeker inhisarı konulduğu zaman da yine Büyük Millet Meclisi azası idi. Herhalde Anayasaya aykırı olduğunu söylediği kanunların bir veya birkaçının Büyük Millet Meclisi'nde müzakeresi de mebusluk zamanına rastlamıştı.

Acaba o müzakereler esnasında, bu defa ileri sürdüğü görüşleri, açıklayarak, müdafaa etmiş midir, bilmiyorum. Hadi, diyelim ki, o zaman gerek mensup bulunduğu Halk Fırkası'nın Grup toplantılarında, gerek Meclis içtimalarında, görüşüne göre, konuşmuş –ki ben bunu muhtemel görüyorum– fakat sözünü dinletemeyerek, çoğunluk kararına, boyun eğmeye mecbur olmuştu; ama şimdi vaziyet değişmiş, o fırkadan ayrılmış bulunuyordu. Pekala, yakında açılacak olan Meclis'te, hem geçmiş facia ve cürmü, yeniden, bütün delilleriyle beraber ortaya atabilir, sorumlulardan hesap isteyebilirdi; hem de eğer bu defa inhisarın kaldırılmasından sonra şekere konulan vergiyi ağır buluyor da ondan şikâyetçi ise, verginin hafifletilmesi için, teklifte bulunurdu. Anayasa'ya aykırı kanunların düzeltilmesi için de, aynı tabiî ve salim yol açıktı.

Böyle yapmayıp da, hiç doğru bulmadığı incitici neşriyata katılması, gösteriyor ki, o da sinirlerine hakim olamamış, o günlerin heyecanlı havasına kapılmıştı; hatta bir aralık, karşı taraftan bazı zevatın tahrikleri neticesi olarak gazete sütunlarında şahsi kavgalara da sürüklenmişti.

Bu arada ifade etmeliyim ki; yazılarımda ne rahmetli Profesöre, ne de başka herhangi bir şahıs yahut zümreye tariz kastı vardır. Ben sadece hasıl olan nahoş durumu belirtmek için vakıaları olduğu gibi, nakil ve teşrih etmekteyim.

* * *

Bu sırada Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İstanbul ili idare heyetinden Cevdet Kerim Bey'in (Sinop mebusu iken vefat eden ve bir aralık Ulaştırma Bakanlığında da bulunmuş olan rahmetli Cevdet Kerim İncedayı) 29 Ağustos 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir demecinde, "Serbest Cumhuriyet Fırkası, teessürle görmekteyiz ki, memlekette *Serbesti, Silah* ve *Volkan*[186] tarzlarını andıran neşriyata kapı açmış, kısa zamanda, lüzumsuz yere, kaldırım politikacılığı vaziyetine düşmüştür," sözleri de vardı. Bunun üzerine münakaşa bir kat daha alevlenmiş, matbuat sayfalarında türlü iddialar, karşılıklı suçlamalar, kötülemeler ve hakaretlerle dolu bir çatışma almış, yürümüştü.

* * *

İşte böyle bir hava içinde İsmet Paşa, Sivas'a varan demiryolunu işletmeye açmak için gittiği bu şehirde uzun bir nutuk vererek Fethi Bey'in iddialarını reddetmiş, o zamana kadar Hükümetin başardığı işleri sayıp dökmüştü.

Buna karşılık Fethi Bey de, bazı arkadaşları ile beraber, çok büyük gösterilerle karşılandığı İzmir'e giderek orada yapılan bir mitingde İsmet Paşa'ya cevap vermiş, eski iddialarını tekrar eylemişti. Serbest Cumhuriyet Fırkası liderinin, nut-

186 Bunlar Meşrutiyet devrinde çıkan gazetelerdir. Taşkın kışkırtıcı, en basit terbiye ve nezaket kaidelerini tanımayan; iftiralar, hakaretler ve küfürlerle dolu yazıları ile meşhurdurlar.

kunun bir yerinde, "İnhisarlardan halkın zararına olarak ceplerini doldurmak isteyenlerin, gayri meşru hareketlerine karşı mücadele" edeceğinden bahsetmesi aradaki münafereti arttırmıştı.

İzmir'de her iki Fırka mensuplarının birbirine karşı yaptıkları nümayişler esnasında bazı çok esef verici hadiseler, hatta kanlı çarpışmalar da olmuştu. Halk Fırkası binasının önünde, Fethi Bey lehinde gösterilerde bulunan bir kalabalığa Halk Fırkası mensuplarından birinin, "Namussuzlar" diye hitap etmesi üzerine binaya hücum edilerek pencereleri, camları kırılmış, Fırka otomobili parçalanmış, bir kaza mutemedinin başı yarılmıştı.

Bundan sonra nümayişçiler Halk Fırkası'nı tutan *Anadolu* gazetesi idare binasını tahribe teşebbüs etmişlerdi. Bu binayı muhafazaya memur edilen polis ve jandarmaların silah kullanmaları üzerine, 12 yaşında bir çocuk vurularak ölmüş, bir polis ile halktan dördü ağır ve ikisi hafif olmak üzere, 6 kişi yaralanmıştı. Aynı zamanda nümayişçilerin Başvekil İsmet Paşa'nın fotoğrafisini çok çirkin bir şekilde yerde sürüklettikleri de görülmüştü.

İzmir'de bu taşkın nümayişlerin yapıldığı, bilhassa cidden pek çirkin olan fotoğraf hadisesinin vuku bulduğu günün akşamı, Dolmabahçe Sarayı'ndaki büroma, birdenbire İsmet Paşa girmişti; fevkalade sinirli, adeta kendini kaybetmiş bir haldeydi:

"İzmir'de bana yapılan hakareti duydun mu? Ben buna nasıl tahammül edebilirim. Emin ol, bütün bunlar o Tahsin Bey'in (Uzer) başı altından çıkmaktadır ama bu sefer başını kurtaramayacaktır," diye bağırmaya başladı.[187]

Tam o sırada Atatürk, şehir içinde yaptığı bir gezintiden dönüyormuş; koridordan geçerken İsmet Paşa'nın hiddetli sesini duymuş. Yanımıza geldi; bana yavaşça: "Ne var, ne oluyor?" diye sordu; kendisine, daha evvel İzmir'deki hadiseyi arz etmiştim; onu hatırlattım: "Bundan dolayı çok asabi ve üzgün. Aynı zamanda hareketi Tahsin Bey'den biliyor" cevabını verdim.

"Hadi bizi yalnız bırak!" dedi, dışanya çıktım ve kapıyı kapadım.

15, 20 dakika sonra odadan beraberce çıktılar, dikkat ettim, Başvekil Paşa sükûnet bulmuştu.

* * *

Atatürk bütün bu olayları, derin bir üzüntü içinde, takip ediyor, bir yandan da her iki tarafı aynı derecede tutmak hususundaki kararına tam sadakat gösteriyordu. Nitekim Hükümet, yukarıda hikâye edilen esef verici hadiselerden sonra, asayişi korumak bahanesiyle İzmir'de Serbest Fırka liderinin nutuk vermesini önleyecek bazı teşebbüslerde bulunmuştu.

187 İzmir suikasti teşebbüsü hakkındaki tahkikat esnasında, rahmetli Tahsin Uzer'in, İttihat ve Terakki erkânından birine, vaktiyle yazmış olduğu imalı bir mektubu ortaya çıkmıştı; fakat bundan dolayı kendisine bir ceza verilmemişti. Başvekil bu sefer demekle onu kastediyordu.

Atatürk bundan haberdar olunca derhal harekete geçerek Fethi Bey'in, Alsancak Stadyumu'nda tertip edilen büyük mitingde, uzun uzun konuşmasını sağlamıştı. Şöyle ki: Mümanaat teşebbüsünü Fethi Bey'in kendisine çektiği bir telgraftan öğrenmiş, Ona, birer suretini Başvekâlet ile Dahiliye Vekâleti'ne ve İzmir valiliğine de tebliğ ettirdiği şu cevabı vermişti:

> İzmir'de Serbest Fırka Reisi Fethi Beyefendiye;
>
> Anlıyorum ki sana nutkunu söyletmek istemiyorlar, fakat sen behemehal nutkunu söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir maniayı derhal bildireceksin. Asayişin temini için; Başvekil, Dahiliye Vekili ve İzmir valisi lazım olan tedbirleri almakla mükelleftirler.
>
> Reisicumhur
>
> GAZİ MUSTAFA KEMAL

Bunun üzerine Başvekil İsmet Paşa da, İzmir valisine telgrafla, "Karşı Fırka erkânının fikirlerini tam bir serbesti ve emniyet içinde izhar edebilmeleri için, bütün tedabiri alınız" emrini vermişti. Emri alınca İzmir valisi Kâzım Paşa'nın (Dirik), Fethi Bey'i ziyaret ederek nutkunu istediği zaman, istediği yerde, tam bir kelâm hürriyeti içinde irat edebileceğini bildirdiğini öğrenmiştik.

* * *

Diğer taraftan, Atatürk, kendisinin, daha ziyade Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı tutmakta olduğu, zaten bu fırkayı sırf İsmet Paşa'yı bertaraf etmek için kurdurduğu yolunda birtakım yersiz ve mantıksız propagandaların yapılmakta olduğunu duymuştum. *Cumhuriyet* gazetesi başmuharriri rahmetli Yunus Nadi Bey gazetesinde, O'na hitaben bu söylentilerden bahseden bir açık mektup da neşretmişti. Şunu ilave edeyim ki bu mektup, hakiki durumu belirtmeye yol açmak için, Atatürk'ün tasvibi ile yazılmıştı. Bu açık mektuba aşağıdaki cevabı vererek Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Reisliğini muhafaza etmekte olduğunu, Devlet Reisliği vazifesi sona erince fırkadaki yerine döneceğini bir kere daha ilan eylemişti.

9 Eylül 1930 tarihini taşıyan cevap sureti:

> Cumhuriyet gazetesinde bana hitaben yazılan açık mektubu okudum. Bu mektupta son günlerde İzmir'de vukua gelen hadiselere işaret olunarak, beni Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan başka fırkaların kendilerine mal etmeye çalıştıkları görüldüğünden bahis ve vaziyetin tavazzuhu namına hakikati halin ifadesi talep olunuyor. Bu nokta üzerinde diğer bazı gazetelerdeki yazıları da okudum. Her yerde, halk arasında da, bu hususta şayialar ve tered-

dütler olduğunu işitiyorum. Hakikati hali Fethi Beyefendi'ye yazdığım mektupta sarahaten ifade ettiğimi zannediyorum. Kendilerince hakiki vaziyetin tamamen bilinmekte olduğuna şüphe yoktur. Ancak umumiyetle suitefehhümler ve suitelâkkiler olduğu anlaşılıyor. Hakikati hali bir defa daha ifade ve tasrih edeyim. Ben Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumi Reisiyim. Cumhuriyet Halk Fırkası, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip benimle çalışan, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin mevlûdudur. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz. Resmî vazifemin hitamında, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın başında, fiilen çalışacağım; bu noktada tereddüde mahal yoktur. Benim bu esas vaziyetim bir sene nihayetinde hitam bulacak olan bugünkü muvakkat resmî vazifemin bana tahmil ettiği bitaraflığı ihlâl edemez. İşaret olunan hadiseler meyanında, İzmir'de bir gazete idarehanesine ve Cumhuriyet Halk Fırkası merkezine her ne sebep ve suretle olursa olsun, vuku bulmuş tecavüzlerden ve Hükümet ricaline ve otoritesine karşı, bazı idraksizler tarafından yapılan çirkin tecavüzlerden çok müteessir olduğumu tahmin etmek güç değildir. Bu teessürümü akan kanlar ve zayi olan hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi mütecavizler ve muharrikler, Cumhuriyet kanunlarının takiplerinden, tabii kurtulamazlar. Bu sözlerim Cumhuriyet gazetesine cevaben ve efkâr umumiyeyi tenviren neşredilmiştir.

GAZİ MUSTAFA KEMAL

* * *

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyet ve tenkitlerinin, sebep olduğu kargaşalık karşısında, faydalı tesirleri de olmamış değildir. Bu tenkitler üzerinedir ki, Hükümet; iktisadi işleri, vergi mevzularını, paramızın vaziyetini yeni baştan gözden geçirmek mecburiyetini duymuş, bilhassa para üzerinde, acele olarak, alınmasına lüzum gördüğü tedbirler hakkında hazırladığı kanun projesini müzakere etmek, aynı zamanda, Hükümetin siyaset ve icraatını mütalâa etmesine imkân vermek üzere Büyük Millet Meclisi'nin fevkalade toplantıya çağırılmasını karar altına almıştır.

Vekiller Heyeti'nin bu kararında: "Milli paranın kıymetini korumak için bir taraftan hükümetçe alınan tasarruf tedbirlerinin ve milletçe tasarruf ve istihsal yolunda gösterilen fevkalade teyakkuz ve basiretin tesiri; diğer taraftan istihsalatın memnuniyeti mucip bir inkişaf göstermesi ile milli paranın sükûta karşı muhafazası endişesi kalmadığı, ancak istihsal ve ihracatın tesiri karşısında şimdi milli paranın ziyade yükselmesi ile milli paranın sükûta karşı muhafazası endişesi kalmadığı, ancak dafaa edilen fiili ve nisbi istikrarını, yükselmeye karşı da, müdafaa

etmenin memleket iktisadiyatı için lâzım olduğu kanaatinde bulunduğu" ifade ediliyordu.

Bu karar üzerine Reisicumhur, Büyük Millet Meclisi'nin 22 Eylül 1930 günü için fevkalade toplantıya davet eylemişti.

O gün Meclis açılınca, Başvekil İsmet Paşa kısa bir nutuk irad ederek Hükümetin Vekiller Heyeti kararında açıklanan görüşlerini, tekrar ettikten sonra, para mevzuu üzerinde hazırlanan kanun projesini Meclise sunmuştu. Aynı oturumda Gümüşhane Mebusu Cemal Hüsnü Bey'in Bern Elçiliğine tayin edildiğinden dolayı mebusluktan istifa ettiğine dair olan mektubu da okunarak hükümet tarafından sunulan kanun projesinin, ilgili encümenlerde müzakeresine imkân vermek üzere, içtima iki gün sonraya talik edilmişti.

Bu arada Fethi Bey açılan Gümüşhane mebusluğuna seçilmiş, onun da Meclise girip müzakerelere katılması temin olunmuştu. Filhakika iki gün sonraki oturumda Fethi Bey de Meclise girmiş, söz alarak bahis konusu olan kanun hakkındaki mütalâalarını söylemişti; neticede kanun ittifakla kabul edilmişti.

Aynı günde İsmet Paşa, Cumhurbaşkanına: "İcra Vekillerinden bazılarının istifası ve siyasi ahval dolayısiyle" istifasını takdim etmişti. Halk Fırkası mahfillerinde bu istifanın "son günlerin meydana getirdiği durum karşısında Cumhurbaşkanını tamamen serbest bırakmak için vaki olduğu" ileri sürülmekteydi.

Tekrar İsmet Paşa tarafından kurulan yeni Kabinede, birkaçı zaten daha evvel çekilmiş olan, Nafıa, Maarif, Adliye ve İktisat Vekilleri değişmişti.

Fırka Umumi Kâtibi Erzincan Mebusu Saffet Bey (Arıkan) da çekilmiş, yerine Kütahya Mebusu Recep Bey (Peker) getirilmişti.

Aynı zamanda fırka grubunda; muhalif fırkanın öne sürdüğü meselelerle, umumiyet itibariyle, Hükümet işleri üzerinde serbest münakaşalarda bulunulmuş, fırka teşkilatında da bazı değişiklikler yapılarak, ezcümle 40 kişilik yeni bir fırka Umumi İdare Heyeti kurulmuştu.

Diğer taraftan yeni kabinenin programında, "Paramızın istikrarı ile tediye muvazenesinin temini için çalışılacağı, vergiler üzerinde esaslı tetkiklere dayanan tadiller yapılacağı, sanayiin ve istihsalin gelişmesi yolunda çalışılacağı, çiftçiye azami yardım için tedbirler alınacağı, demiryolları inşaası faaliyetine devam edileceği, adli kanunların, usule ait kısımlarını tadil için incelemeler yapılacağı" gibi hususlar yer almıştı.

Görülüyor ki, Cumhuriyet Halk Fırkası, hükümetiyle beraber, muhalefetin iddiaları karşısında, durumunu bir kere daha, inceden inceye gözden geçirerek, çalışmasına yeni bir istikamet vermiş bulunuyordu.

* * *

Büyük Millet Meclisi'nin olağanüstü toplantısının son oturumunda; Fethi Bey, yeni Kabinenin programı üzerinde, eski iddialarını tekrar etmek suretiyle tenkitlerde bulunmuş, yeni olarak da, başlamış olan Belediye seçimlerinde, fırkasına karşı yapılan baskıdan ve yolsuz muamelelerden acı bir dille şikâyet etmişti. Bu yüzden Mecliste sert ve uzun münakaşalar olmuş, neticede kabineye çoğunlukla güven oyu verilerek olağanüstü toplantıya son verilmişti.

* * *

O sıralarda, gazetelerde, Atatürk'ün, doğrudan doğruya şahsını ilgilendiren birtakım haber ve yazılar görülüyordu; bu cümleden olarak, bir gün İstanbul gazetelerinden biri, Fethi Bey tarafından kendisine güya hayat kaydiyle Reisicumhurluk teklif edildiği haberini yayınlamıştı. Derhal yalanlanan bu haberin tamamiyle uydurma olduğu anlaşılmış idiyse de, İstanbul gazetelerinin Ankara'da bulunan başyazarları, bu vesile ile ve umumi efkârı aydınlatmak maksadiyle, Atatürk'e müracaat etmişler, "Farzı muhal olarak herhangi bir taraftan vaki olabilecek bu tarzda bir teklife karşı mütalâasını" sormuşlardı.

Atatürk, bu soruya, şu açık cevabı vermişti:

"Bana öteden beri bu ve buna mümasil tekliflerde bulunanlar çok olmuştur. Siz ve efkâr umumiye bilmelisiniz ki, bu yoldaki teklifler hoşuma gitmemiştir ve gitmez. Benim gayem Türkiye'de, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde millet hakimiyetini takviye etmek ve ebedileştirmektir. Dediğiniz gibi bir teklifi, benim idealimi cidden rencide eden, bir manada telakki ederim; bu noktada şu veya bu tefsirlere giden sözlerin manasını, beni iyi tanımış olan Türk milleti, benden daha iyi takdir eder."

Kendisine daha evvel hilafet ve saltanat hakkında vaki olan teklifleri ne kadar şiddetle reddettiği, hatta Fırkasının daimi reisliğini dahi kabul etmediği malûmdur. Atatürk beyanlarında işte bunları ima etmektedir.

Başka bir gün, yeni kabinenin tekrar İsmet Paşa tarafından kurulması üzerinde konuşulurken *Akşam* gazetesi başmuharririne, "Eğer İsmet Paşa Hükümet kurmayı kabulden kesin olarak çekinmiş olsaydı Başvekilliği bizzat üzerime almaktan başka çare kalmazdı. Ya Ben, ya İsmet Paşa." demişti; bu ifadenin *Akşam* gazetesinde neşredilmesi basında; mesela bizde de Amerika'daki başkanlık usulünün tatbik edileceği gibi, esassız tefsirlere ve dedikodulara yol açmıştı. Bunlardan müteessir olan Atatürk, İsmet Paşa ile Fethi ve Serbest Fırka Umumi Kâtibi Nuri (Conker) beyler de dahil olmak üzere, bazı mebusları, nezdine davet ederek vaziyeti şu beyanat ile aydınlatmak lüzumunu duymuştu:

"Arkadaşlarımız içinde, Başvekillik yapacak zevat çoktur; fakat bütün bu arkadaşlarım da dahil olduğu halde, milletin umumi temayülü, benim şu veya

zaruret karşısında Başvekil olmamı icap ettirirse, bu vazifeyi kemalî tevazu ve minnetle ifaya müheyyayım. Bu takdirde benim aynı zamanda Reisicumhurluğu üzerimde bulundurmamın elbette kanuni imkânı yoktur. Benim alacağım bu yeni vaziyeti muhtelif tarz ve manalarda suitefsir etmek, Türk milletinin efkârını teşviş edecek tarzda izaha kalkışmak hiç de makul ve mantıki değildir. Amerika sistemini memleketimizde tatbik etmeyi hiç hatırıma getirmedim; sistemsiz ve kanunsuz tarzda, Reisicumhurlukla, Başvekâleti birleştirmeyi düşünmedim ve düşünecek adam olmadığım bütün milletçe malûmdur, zannederim. Bugünkü şartlar içinde, bir Hükümetin millet ve memleket menfaati için takviyesine masruf herhangi sözümü, bin türlü malayanilerle istismar etmeye kalkışmak isteyenler çok bedbaht adamlardır. Akşam gazetesi başmuharririne söylediğim sözler, benim ağzımdan çıkmıştır ve icabında daima tekrar olunacak sözlerdir."

* * *

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın da katıldığı Belediye seçimleri, çok gürültülü, bazı yerlerde kavga dövüşlü bir şekilde devam etmekte, buna paralel olarak, muhalefetin şikâyetleri de günden güne artmaktaydı. Her yerde Hükümet kuvvetlerinin intihaplara müdahalesinden, muhalefete baskı yapıldığından, yolsuzluklardan, kanunlara aykırı hareketlerden bahsediliyordu. Yer yer dövüşme, yaralama, zabıta kuvvetlerine saldırma gibi önemli olaylar da vuku bulmakta idi.

Serbest Fırkacıların şikâyet ve iddiaları bütün bütün boş değildi; Atatürk bunun farkındaydı. Nitekim bir gün kendisine hemen hepsi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın lehinde olarak gelen seçim haberlerini arz ettiğim sırada bana, "Hangi fırka kazanıyor?" diye sormuş; "Tabiî bizim fırka Paşam" cevabını vermiştim de gülmüş; "Hayır efendim; hiç de öyle değil! Hangi fırkanın kazandığını ben, sana söyleyeyim; kazanan idare fırkasıdır çocuk! Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler. Bunu bilesin" buyurmuştu.

* * *

Nihayet, hemen her yerde, Halk Fırkası'nın kazandığı Belediye seçimleri sona ermişti. Fakat fırkacılar arasındaki hasımca kavgaların arası kesilmiş değildi. Cumhuriyet Bayramı günü bütün vatandaşların bu mutlu günümüzü karşılıklı sevgi ve saygı içinde beraberce kutlamaları icab ederken, Adana'da gündüz ve gece yapılan nümayişler esnasında, iki taraf; "kahrolsun" nidalariyle, birbirine girmişler, asayişi temin etmeye çalışan polislerden birçoğu yaralanmış, ancak ordu birliklerinin müdahalesiyle, sükûn iade edilebilmişti.

* * *

Fırkalar arası münasebetlerin aldığı kötü durumu görüp bunun hakiki sebeplerini de incelemiş bulunan Atatürk bir aralık iki tarafa şöyle bir teklifte bulunmuştu:

"Laiklik, halkçılık ve Cumhuriyetçilikte, zaten birlik halinde bulunan, iki fırka milli bir blok teşkil edecekler; kendisi bu milli blokun reisi vaziyetinde bulunacak, fırkaların saflarına sızmış olan gizli, maksatlı ve zararlı unsurlar, karşılıklı olarak temizlenecek. Çok yaklaşan yeni mebus seçiminde her iki fırkanın namzetleri, Onun tasvibi ile tespit edilecek, seçimler tek dereceli ve serbest olacak, neticede fırkalar aldıkları rey nispetinde mebus çıkaracaklardı."

Bu teklifi, Serbest Fırka liderleri memnunlukla karşılamışlar idiyse de, Halk Fırkası'nın 40 kişilik İdare Heyeti kabul etmemişti.

O zaman bu olayı hayretle karşılayanlar, Atatürk'ün teklifini, kendi fırkasının kabul etmemesini ciddi ve varit bulmayanlar olmuştu; bu gibiler –yakını olsalar dahi– Atatürk'ü içten tanıyamamış olan kimselerdir. O, kendi fırkası içinde de daima ekseriyetin reyine hürmet eden, ikna yolundan başka kuvvet kullanmayan bir liderdi. Bu itibarla, katî olarak ifade edebilirim ki, hadise aynen vaki olmuştur.

* * *

Büyük Millet Meclisi'nin senelik içtimaına başladığı 1 Kasım 1930 günü, Reisicumhur Atatürk tarafından irat edilen açış nutkunda; fırkalar, basın ve belediye seçimleri hakkında şu dikkat çekici cümleler yer almıştı:

"Siyasi hayatımızda yeniden fırkaların zuhuru, memlekette, belediye intihaplarına takaddüm eden yakın günlerde vuku buldu. Bu münasebetle dikkate şayan safhaların şahidi olduk. Bu müşahedelerin verdiği tecrübelerden Türk milleti, Cumhuriyetin beka ve inkişafı için istifade etmelidir. Siyaset sahasında karşılıklı faaliyetin feyizli inkişafları, ancak vatandaşlar arasında düşmanlık husulüne mahal verilmemesiyle temin olunabilir. Bunun çareleri fırkalar içine girebilecek gayri samimi ve gizli maksatlı unsurların, kanun fevkinde netice isteyen emel sahiplerinin, bütün milletçe, menfur görülmesi ve Cumhuriyet esası üzerinde çalışan fırkalarca bu gibilerin faaliyetlerinden uzak kalınmasıdır.

Memleketimizde kalem hürriyetini de, demokrat bir idareye layık vekarla kullanmakta daha dikkatli bulunulacağını ümit ederim. Hürriyet suiistimalinin tevlit ettiği birçok felaketleri çekmiş olan bu memlekette, bu dikkate bilhassa lüzum olduğu kanaatindeyim.

Üçüncü Büyük Millet Meclisinin feyizli ve vatanperverâne faaliyeti, bu devrede, hitam bulduktan sonra yeni intihabata geçeceğiz. Geçen tecrübeler, gelecek intihabatta vatandaş reyinin emniyet ve masuniyetle tezahür etmesini temin için, kanuni ve idari tedbirlerin inkişafını, fırkaların bizzat ittihaz edecekleri salim ve isabetli hareketleri göstermiş olacaktır."

* * *

Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla beraber Serbest Fırka lideri, Belediye seçimleri üzerindeki ihtilaf ve şikâyetleri; aşağıda sureti yazılı istizah takriri ile Meclise intikal ettirmişti:

> Son intihabatta, hemen memleketin her tarafında halkın hakkını serbestçe kullanmasına hükümetçe gösterilen mania ve müşkülât ile intihabat esnasında yapılan fesat ve yolsuzluklar hakkında, Dahiliye Vekilinden istizah yapmak üzere müzakerenin açılmasını teklif ederim.
>
> Gümüşhane Mebusu
> FETHİ

* * *

Takrir Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edildiğinden 15 Kasım 1930 günkü oturumda bu hususta müzakere açılmıştı; Cumhurbaşkanı da locasından müzakereleri takip ediyordu.

İlk olarak söz alan takrir sahibi, belediye seçimleri sırasında, vaki olduğuna kanaat getirdiği yolsuzluklarla baskılara dair şikâyetlerini –ki bunların haklı tarafları çoktu– uzun uzadıya sayıp döktükten sonra belediye seçimlerinin yenilenmesine karar verilmesini istemişti. Bunun üzerine iki taraf arasında çok şiddetli bir münakaşa başlamış; karşılıklı insafsız hücumlar, şahısları kötüleme ve suçlandırmalarla dolu, samimiyetten uzak ve herhalde faydasız bir çekişme halinde 11 saat devam etmişti; sonunda Hükümete 10 muhalife karşı, 214 reyle güven oyu verilmişti.

* * *

Başından sonuna kadar dinleyiciler arasında takip ettiğim bu uzun münakaşalardan, yalnız enteresan bulduğum bir konuşmayı, kısaca naklederek, üzerimde bıraktığı tesiri açıklamak istiyorum. Fethi Bey beyanatının bir yerinde, münasebet getirerek, "Serbest Cumhuriyet Fırkası, Büyük Gazi'nin teşvik ve tasvibi ile Büyük Millet Meclisi'nde, murakabe hayatını uyandırmak için meydana çıkmıştır" demiş; buna karşılık Halk Fırkası'ndan Giresun mebusu ve gazeteci rahmetli Hakkı Tarık Us, "Fakat öyle yapmadınız" ihtarında bulunmuştu. Bu ihtar karşısında, Serbest Fırka lideri çok güç bir duruma düşmüştü.

"Meclis içinde murakabe hayatını uyandırmak için" kurulmuş olan bir Fırka liderinin; aradan daha 10 gün bile geçmeden o zamana kadar yapılan bütün işleri, Meclis dışında gittikçe sertleşen bir dil ile tenkide başlayıp, bunların memleketi bir çıkmaza sürüklediğini mütemadiyen iddia ve tekrar eylemesi, fırkası henüz merkez teşkilatını bile tamamlamadan, yurtiçinde, gösterişli gezilere çıkarak, tertip edilen toplantılarda, büyük halk kitlelerini heyecana getirecek nutuklar ver-

Levent Sakverdi Arşivi

mesi gibi aşırı hareketlerini, mantık çerçevesi içinde izah edebilmesi gerçekten güçtü.

Fethi Bey ilkin bu ihtara aldırmamış, sözü değiştirmişti; fakat karşı tarafın ısrarı üzerine nihayet, "Kendisine memleket içinde dolaşıp halkı ayaklandırmak suçu isnat edildiğinden" şikâyetle söze başlayarak:

"Ne yapayım ki bunu bilerek yapmadım, halkın ayaklanacağını bilemezdim, fakat bu hareket ve heyecan neden oldu? Bunu tahrikçilere, baldırı çıplaklara yüklemek doğru değildir. Bunda iktisadi sıkıntıdan halkın duyduğu mahrumiyet manası vardır; benim sun'î taksirim yoktur" yolunda bir müdafaada bulunmuştu.

Halbuki Fethi Bey, ilk günden beri, halkın sıkıntılarına, dertlerine çok yakından vakıf olduğunu, esasen fırkasını bu dertlere çare bulmak, sıkıntıları yok etmek için kurduğunu iddia etmekteydi. Binaenaleyh bu kabil aşırı faaliyetlerin, sıkıntıdan bunalmış olduğuna inandığı halk arasında, arzu edilmeyen tepkiler yaratacağını; kendisi gibi memlekette uzun müddet en yüksek idare ve siyaset makamlarını işgal etmiş olan tecrübeli bir devlet adamının düşünememiş olmasına şaşmamak elde değildir.

Gerçek durum şu idi:

Memlekette başlayıp günden güne hızlanmakta ve gelişmekte olan terakki ve yenilik hamlelerini durdurmak, yurt ve milletimizi eski perişan ve geri halinde bırakmak için, içerde ve dışarda fırsat gözetleyen kötü istekli zümreler, hasıl olan keşmekeşten faydalanmayı ihmal etmeyip saf ve cahil halk arasına sokulmuşlar, herkesin nabzına göre şerbet vererek, geniş ölçüde menfi propagandalara girişmişlerdi. İnhisarların, vergilerin, hatta askerliğin kalkacağı yolundaki söylentilerin yanı sıra, asıl Arap harflerinin geri geleceğini, tekrar fes giyileceğini, medreselerin ve tekkelerin açılacağını yaymaktaydılar.

Farz edelim ki ilk günlerde bütün ikazlara rağmen şu veya bu yanlış mütalâalara kapılarak, beyanlarının halk arasında galeyan doğuracağına ihtimal vermemiş ve işe başlarken alınan müşterek karara aykırı hareket etmekte bir mahzur görmemişti; fakat İzmir'deki olaylara şahit olduktan, orada –eğer pek lazım idiyse– İsmet Paşa'nın Sivas nutkuna da cevap verdikten sonra, bu defa ileriye sürdüğü mazerete göre, artık hareket ve konuşma tarzını, memleket menfaatlarının icabına ve müşterek kararın esaslarına göre ayarlaması gerekmez miydi?

Filhakika Fethi Bey İzmir'deki olaylardan teessüre kapılarak gezisini iptal ile İstanbul'a avdet etmeyi kararlaştırmış, kararını Atatürk'e de bildirmişti. Fakat Atatürk bu yolda bir dönüşü, asıl maksada uygun bulmamış, kendisine seyahat programını tamamlamak tavsiyesinde bulunmuştu. Ondan, Atatürk başta, her samimi vatandaşın istediği şey; üzerine aldığı vazifeyi bırakmak değil, onu zararlı

sarsıntılara meydan vermeden, başarıya ulaştırmak için yukarıda işaret ettiğimiz gibi tenkitlerinin daha mutedil, sözlerinin daha ölçülü olmasına itina etmesiydi.

Maateessüf Fethi Bey bunu yapmamış, aksine olarak, daha günlerce dolaştığı Ege bölgesindeki şehir ve kasabalarda aynı beyanatı, aynı eda ile tekrar ederek, halktaki heyecanın, her türlü zararlı telkinlere müsait bir dereceye yükselmesine sebep olmakta devam etmişti. Bu itibarla Mecliste, yanlış hareketlerine, bir mazeret bulmak gayretiyle söylediği sözleri dinleyicilerin birçoğu gibi benim de doğrudan doğruya hatalarının açık bir itirafı olarak kabul ettiğimi hatırlamaktayım.

* * *

Artık korkulan şey olmuş, söz ayağa düşmüştü. Memleket baştan başa büyük bir galeyan içinde çalkanıyor, her tarafı, şiddetini gittikçe arttıran, bir anarşi dalgası sarıyordu. İşte bu sıralarda bir gün Atatürk'ün uykudan uyandığını haber alınca, eski Köşk'teki yatak odasına girmiştim. O, beyaz keten gecelik entarisi ile köşedeki geniş koltuğuna bağdaş kurup oturmuş, gazeteleri gözden geçiriyordu; bana karşısında yer gösterdi, oturdum.

Gözlüğünün üstünden dikkatle yüzüme bakarak, "Ne haber?" diye sordu. Birçok yerlerde tekkelerin süpürülüp temizlendiğine, fesler ısmarlandığına, daha bu gibi gerilik kımıldanışlarına dair gelen telgraf haberlerini arz ettim, ilgi ile dinledi.

Maruzatım bittikten sonra bu sefer ben, O'na, büyük bir heyecanla sordum:

"Şimdi ne olacak Paşam?"

Her zamanki sükûneti ile cevap verdi:

"İki taraftaki arkadaşlar benim gibi düşünseler ve benim sözlerimi dinlemiş olsalardı bu vaziyet hasıl olmazdı; fakat bir kere olan olmuştur çocuk! Şimdi biz işimize bakalım. Yapacağımız şey basittir; Devlet Reisliğinden çekilmek ve Partinin başına geçmek. Karşı taraftaki arkadaşlarla birlikte ilkin beliren anarşi ve gerilik istidatlarını ortadan kaldırmak, ondan sonra da sükûnetle, samimiyetle yolumuza devam etmek. Belki bu suretle gayeye daha çabuk, daha kolay vasıl oluruz."

Dar bir zihniyetin tesiri altında suallerime devam ettim: "Ya onlar iktidara geçerlerse?"

Yüzü karışmış, dudakları büzülmüştü. Büyük bir gafletle, en hassas yerine dokunmuş, kendisine makam ve iktidar hırsı konduran bir tarzda konuşmuştum; belliydi ki incinmişti, sesini biraz yükseltti:

"Olabilir a! Biz hiçbir zaman daima iktidarda kalacağız diye bir iddiada bulunmadık ki..."

Yaptığım gafı biraz tashih etmek gayretiyle suali değiştirdim: "Ya inkılâp esaslarından inhiraf ederlerse?"

"Ha bak! İşte bu olamaz. Sen, ben ve inkılâpların hayati kıymetini ve hedefini kavramış olanlar, bu gibileri her zaman bertaraf etmeye ve inkılâp esaslarını muhafazaya muktedir olacaklardır."

"Reisicumhur kim olacak Paşam?"

"Tabiî Büyük Millet Meclisi en münasip zatı intihap eder; zaten biliyorsun, bu makama Anayasamızda büyük salâhiyetler verilmiş değildir."

Sonra gülerek latife etti:

"İşte Nuri Bey (Conker) var ya! Zaten öteden beri Reisicumhurluğa istekli. Onu yaparız; partisinden çekilir, tam tarafsız bir Devlet Başkanı olur."

Rahmetli Nuri Conker, Atatürk'ün eski ve çok sevdiği, sohbetinden hoşlandığı bir arkadaşıydı; onunla çok teklifsiz görüşür, her zaman şakalaşırdı. Conker, arada bir, kendisinin de Cumhurbaşkanlığı yapabileceğini söyler, "Hem de ben bu işi sana verilen tahsisatın yarısı ile yaparım; bu suretle hazine de kazanır" derdi. Büyük Adam, latife ederken, işte bunu hatırlamıştı.

* * *

Görülüyor ki Atatürk; derin görüşüyle, durumu, tâ içinden kavramış, hükmünü ve kararını da vermiş bulunuyordu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bazı erkânı, Fethi Bey'i de peşlerinden sürükleyerek, halkın ilk günlerdeki taşkın hislerinden faydalanmak suretiyle bir an evvel iktidara gelmek hevesine kapılmışlardı.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nı fiilen idare edenler de iktidarı kaybetmemek için normal mücadeleyi bir tarafa itmişler, karşı fırkanın hatalı hareketlerini fırsat bilerek, bir yandan da bütün devlet teşkilatını fırkalarının lehinde kullanarak zora, baskıya dayanan bir mücadele yoluna girmişlerdi. Serbest Fırka'ya göz açtırmamak için ellerinden geleni yapmaktaydılar.

Teşebbüsün müşterek ve mübarek hedefi, gayesi, memleketin gerçek menfaatleri, arkadaşlık, hatta vatandaşlık duyguları; samimiyet, sabır, tahammül gibi şeyler çoktan unutulmuştu.

Bunun sonu, şüphesiz çok kötü olacak, hiç değilse muvazeneli ve murakabeli bir idareye kavuşmak imkânı, yine ve belki uzun müddet için, kaybedilmiş bulunacaktı.

* * *

Atatürk, devlet adamlarını daima emir altında hareket eden insanlar, daha doğrusu şahsiyetsiz kuklalar gibi kullanmayı şiddetle reddeden, bir adamdı. Hatta yukarıda belirttiğim gibi doğrudan doğruya maiyetinde çalışan, benim gibi memurlara karşı bile muamelesi bu medeni hasletine uygundu.

Yine her sırası geldikçe tekrar ettiğim gibi, şahsiyetine sahip olmayanları

sevmez, bu gibilere hiç kıymet vermezdi. Mesuliyet ve salâhiyetlere de, taassup derecesinde riayetkardı.

Diğer taraftan O, ikinci bir fırka kurma teşebbüsünün tâ başında, yine bu yazılarda uzun uzadıya izah ettiğim veçhile, her iki tarafın ileri gelenlerine, bu hususlaki bütün düşüncelerini açıkça bildirmiş, tutulması lazım gelen salim yolu göstererek, kendileri ile her noktada mutabık kalmıştı.

Artık kabul edilen çerçeve içinde, çalışma şekillerini tayin etmek, mesuliyet yüklenen zatlara aitti.

İşte bu sebeplerle, o zamana kadar, tatbik alanındaki çalışmalarda, onların haklarına saygı göstermiş, işlerine müdahalede bulunmayıp kendilerini, sorumlulukları ile baş başa bırakmıştı. Ancak kendisine müracaat edildiği zaman mütalâasını bildirmekle iktifa ediyor, bu suretle tarafsızlığın icaplarını tam olarak yerine getirmiş bulunuyordu.

Fakat iş çığrından çıkıp da memleket ve rejim için ciddi tehlikeler baş gösterince, harekete geçmek zaruretini duymuştu. Başlayıp, iyi kötü yürümekte olan işi yarıda bırakmak niyetinde değildi. Aynı zamanda tarafsızlık ve sorumsuzluk mevkiinden durumu idare ve ıslâh etmeye, hiçbir bakımdan imkân olmadığına da kanaat getirmişti.

Binaenaleyh bizzat icra ve mesuliyet makamına geçmek kararını vermiş ve bunu Fethi Bey'e de açıklamıştı. Hayatı boyunca, her ihtiyaç anında yaptığı gibi, bu sefer de eşsiz bir feragat gösterecek, en kötü bir durum içinde ağır mesuliyetler yüklenecekti; çünkü O çok sevdiği millet ve memleketinin, her türlü gerilik unsurlarından kurtulmuş olarak, ileri ve tabiî şartlar içinde ve her alanda çağdaş medeniyet seviyesine yükselmekte olduğunu görmek, hayatında büyük eserini tamamlamak istiyordu. Bu, O'nun için saadetlerin en büyüğü olacaktı.

Devlet reisliğinden çekilip, fırkasının ve hükümetin başına geçtikten, yani bütün icra kuvvetlerine fiilen ve resmen el koyduktan sonra, karşı tarafla samimi bir işbirliği yapacaktı. Önce zaten kendisinin de şikâyetçi olduğu anormal halleri ortadan kaldıracak, halk arasındaki galeyanı yatıştıracak, fırkaların münasebetlerini, ilk günlerde, tespit ve kabul edilen şartlara uygun bir mecraya sokacaktı. Böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası'na daha kolay, daha rahat çalışmak imkânını sağlayacaktı. Sonra tek dereceli seçim, belki de "milli blok" teklifinde ihsas ettiği gibi, nisbi temsil usulünü kabul ederek, sükûnet ve emniyet içinde, yeni mebus seçimine gidecekti, herhalde, Büyük Millet Meclisi'nde, düşündüğü şekilde tesirli ve muvazeneli bir murakabe cihazı kurmak için karşı fırkanın yeter sayıda mebus çıkarmasını kolaylaştıracak olan en uygun tedbirleri bulup tatbik edecekti.

Pek az muhtemel olmakla beraber, seçim sonunda kendi fırkası azınlıkta kal-

mış olsa bile bundan müteessir olmak şöyle dursun, hiç şüphe yoktu ki, herkesten ziyade memnun olacak, idealine erişmiş, eserinin dilediği yönde gelişmiş olduğunu görmüş bir faninin müstesna hazzını duymuş olacaktı.

Ne yazık ki; bu her bakımdan hayırlı kararı, Serbest Fırka ileri gelenleri tarafından suitefsir edilmişti. Konuşmamızdan az bir müddet sonra, bir gün, Fethi Bey aşağıdaki beyanname ile fırkasını dağıtmaya karar verdiğini ilan eylemişti:

> Büyük Gazi'miz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibi ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı tesis etmiştim. Kanaatimce, bu teşvik ve tasvip, tabiatiyle teşkil edeceğim fırkanın, Gazi Hazretlerine karşı, siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu. Esasen bu karar haricinde siyasi bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı hatırıma getirmemiştim. Halbuki tahakkuk eden şekle göre, fırkamızın atiyen Gazi Hazretleri ile siyasi sahada, karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasi bir teşekkülün mevcudiyetini, fırka müessisi sıfatıyla, muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshine karar verdim. Bu kararın teşkilatımıza tebliğini rica ederken bana itimat eden ve benimle teşriki mesai eden Cumhuriyetçi arkadaşlarıma derin minnettarlığımı arz ederim.
>
> ALİ FETHİ

Bu beyanname 18 Kasım 1930 tarihli günlük gazetelerde yayınlanmıştır.

* * *

Arada ne olmuştu? Bunu çok merak etmekle beraber kendisinden soramazdım. Ortada birçok dedikodular dolaşıyor, hadise hakkında türlü yorumlar yapılıyordu.

Herhalde birkaç gün evvelki konuşmamızı hatırlamış olacaktı ki, ilk karşılaşmamızda Atatürk bana hakikati, yine kendisi izah etti; dedi ki:

"Kararımı Fethi Bey'e söyledim; fakat ne dersin çocuk! Fethi Bey, hiçbir şekilde benimle karşı karşıya gelmek istemediğini ifade etti. Her ne kadar kendisine, 'Zannettiğin tarzda karşı karşıya gelecek değiliz; inandığımız bir dava uğruna, yan yana arkadaşça yürüyeceğiz, birbirimizin gayretlerini tamamlayacağız' dedimse de sözümü dinletemedim. Bütün rica ve ısrarlarıma rağmen fırkasını dağıtmayı tercih etti."

Sonra acı acı gülümsiyerek:

"Şimdi, bir de yapılan karşılıklı hataların meydana getirdiği kötü durumu düzeltmek için, yalnız başımıza uğraşmak zorunda kaldık," sözlerini ilave etti; bir,

iki gün sonra da, bu maksatla daha partisinin başına geçmek kararını verirken, tasarlamış olduğu uzun bir yurt seyahatine çıktı.[188]

* * *

Fethi Bey, görüldüğü gibi, beyannamesinde de, fırkasını dağıtmak için Atatürk'e söylediği mucip sebebi, yani Onunla karşı karşıya gelmekten çekinme mazeretini, ileri sürmekte; hatta ne gariptir Atatürk'ün, Serbest Fırka'nın kuruluşu sırasındaki, teşvik ve tasviplerinin, tabiatiyle, kendilerine karşı siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf eylediği kanaatinde bulunduğunu da söylemektedir.

Halbuki Atatürk, kendisinin ilk mektubuna verdiği cevaptan başlayarak, Halk Fırkası Umumi Reisliğini muhafaza etmekte olduğunu, yakın zamanda resmî vazifesi sona erince fırkasının başına geçeceğini, her zaman, her vesile ile açıkça ifade ve tekrar eylemişti. Bu defa yaptığı şey, sadece her iki tarafın, yani Fethi Bey'in de hatalı ve aşırı hareketleri yüzünden memlekette beliren tehlikeli durumu bertaraf ederek başlanılan hayırlı işi, başarıya doğru yürütmek azmiyle kararını –herhalde daha ziyade Serbest Fırka lehine– birkaç ay önce tatbik etmek istemesinden ibaretti.

Bu itibarla Fethi Bey'in, kanaat diye, ileriye sürdüğü düşünce, tamamiyle yersiz ve mesnetsizdir; fırkasını dağıtmak için gösterdiği mucip sebebi de, hakiki sebep olarak kabul etmeye imkân yoktur.

Benim bu hususta edindiğim kanaat şudur ki, Fethi Bey'in fırkasını dağıtmak kararında; çok ve esaslı çalışmayı icap eden, büyük bir tahammül ve feragat isteyen güç bir vazifeden, böyle bir bahane ile sıyrılmak düşüncesi başlıca amil olmuştur. Dikkatle bakılırsa, bunu beyannamenin kelimeleri arasında görmek de kabildir.

* * *

Hülasa olarak diyebilirim ki; Atatürk'ün çok büyük bir açık kalplilik ve açık sözlülükle giriştiği bu, "Memleketi normal bir hayat serbestisine" yani tam demokrasiye kavuşturmak teşebbüsünde, her iki taraftaki yakın ve çok güvendiği arkadaşları; maateessüf, daha ziyade şahsi düşünce ve küçük duygular altında hareket ederek durumun ve gayenin icap ettiği samimiyet, geniş ve serbest fikir, tahammül ve yüksek feragat gibi hasletleri gösterememişler, kendisine yar ve yaver olmamışlardır.

İşte Türkiye Cumhuriyeti tarihinde mühim bir yer almış olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın iç yüzü ile ibret verici hikâyesi, kısaca bundan ibarettir.

188 Bundan sonra yapılan Cumhuriyet Halk Partisi kongresinde Parti Başkan Vekili İsmet Paşa; –aşağıda görüleceği gibi Serbest Fırka'nın feshedilmesi hususunda Halk Partisi'nin ve Reisinin arzusu olmadığını ve böyle bir kararın asla terviç edilmediğini alenen ve kati olarak ifade etmiştir.

* * *

Bu bahsi kaparken gayet yakından vakıf olduğum bir noktayı açıklamak istiyorum. Atatürk memlekette özlediği muvazeneli ve istikrarlı idareyi sağladıktan sonra, her türlü resmî kayıt ve unvanlardan sıyrılarak, bir dünya gezisine çıkmak niyetindeydi. Hele dil ve tarih tetkiklerine hız verdikten sonra bu niyeti şiddetli bir arzu haline gelmişti. Türk tarih ve medeniyetinin uzak kaynaklarını yerlerinde görmek, bu konular üzerinde, dünya âlimleriyle mübahase ve münakaşada bulunmak emelindeydi. Maateessüf bu emeline kavuşmadan hayata gözlerini kapamış, daha doğrusu bu bakımdan da fena âleminden gözleri açık gitmişti.

* * *

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, lideri tarafından dağıtılmasından sonra, Atatürk'ün hayatında, –tabii Onun istediği şartlara uygun– yeni bir fırka kurulmasına imkân olmamıştır. Fakat kendisi, Mecliste, lüzumuna kani olduğu açık münakaşayı sağlamak yolundaki çabasına devam eylemekten geri durmamış, bunu aşağıda görüleceği gibi, bağımsız olarak Meclise girmelerine yardım ettiği seçkin zevat vasıtası ile temin etmeye çalışmıştır.

Ancak, İnönü'nün Devlet Başkanlığı sırasında ve İkinci Dünya Harbi'nden sonradır ki, memlekette başta Demokrat Parti olmak üzere birtakım partiler meydana çıkmıştır.

Girdiğimiz bu yeni devre içinde –ki sözde demokrasi devresi idi– politik alanda, safha safha şahit olduğumuz hazin manzaraya bir göz atmak yerinde olacaktır.

* * *

İktidarda veya muhalefette, eski veya yeni bütün bu partilerin ileri gelenleri; programlarında da en açık ve kati ifadelerle yer almış bulunan, insan hak ve hürriyetlerini tam, kesin ve devamlı olarak sağlayacak istikrarlı bir hukuk devleti kurmak, memleketi çağdaş medeniyet seviyesine yükseltmek için, çabaladıklarını, bağıra bağıra iddia etmişlerdir. Fakat buna rağmen, esefle görülmüştür ki, bu hedefe doğru Atatürk tarafından çizilen tek salim yol ile hak ve hürriyetlerin normal ölçüleri ve sınırları üzerinde dahi ciddi ve fiili bir anlaşmaya varmaktan uzak kalmışlardır. Bu hususta iktidarda veya muhalefette bulunduklarına göre, birbirine tamamen aykırı görüşleri benimseyip müdafaa etmişler, cehle, taassuba, karşılıklı tavizler vermekte adeta yarışa girmişler, vakit vakit aynı millet ve vatanın evlatları olduklarını unutacak kadar sertleşip, halkı birbirine düşman parçalara ayırmakta olan, birtakım zararlı kavgalarla didişip durmuşlardır.

Bu sırada münakaşalarda ileri sürülen iddialar, şikâyetler, hücumlar ve müdafaalar –kullanılan kelimelere kadar– hep aynı olmuştur. Yalnız başta bulunan

politikacılar, –yukarıda işaret ettiğimiz gibi– durumlarına göre, ağız değiştirmişlerdir. Öyle ki, vaktiyle muhalefette iken sonradan iktidara geçmiş olanlar; bir zaman şiddetle tenkit ettikleri ahval ve icraatın benzerlerini kendileri de yapmış ve bu sefer bunları şiddetle savunmuşlardır.

Seçimi kaybedip muhalefete geçmiş olanlar ise vaktiyle büyük bir inatla müdafaa ettikleri tezleri, bu durumlarında ısrarla tenkit yoluna girmişlerdir.

Sözün kısası, politika alanında, her bakımdan büyük bir samimiyetsizlik hüküm sürmüştür. Yüksek makamlara çıkan bazı politikacılar, hiç durmadan, hem programlarını, hem de kendi kendilerini inkâr eder mahiyette, pek sakin bir faaliyet ile memleketi büyük bir çıkmaza doğru sürükleyip durmuşlardır. Bu arada çağdaş uygarlık yolundaki ilerleme durmuş, hatta, denilebilir ki hayli gerilemiş, vaktiyle kurulmuş olan çok hayırlı, ilerici müesseseler ya yıkılmış veya zaafa uğramıştır.

Hakikat şudur ki; fırkaların safları arasında bulunan, sözü özüne uygun, içi dışı bir, cesaret ve feragat sahibi, memleket menfaatini parti özel menfaatlerinin üstünde tutabilen, idealist unsurlar, bir türlü ön plana geçememişler, aziz milletimiz, çok özlediği ve her milletten ziyade layık olduğu sakin, rahat, düzenli ve tam medeni bir hayata kavuşamamıştır.

* * *

Burada partilerimizin çalışmalarında, nasıl mantığa ve gerçeklere arka çevirip birtakım küçük duygu ve hesapların etkisi altında hareket ettiklerini gösteren bir misal vermek istiyorum. Bu misali net bir hale getirmek için de önce memleketin o zamanki hakiki durumunu aydınlatmak lüzumunu duyuyorum.

Yukarıda Cumhuriyet ilan edildiği zaman memleketin ne halde bulunduğunu, ondan sonra 1930 senesine kadar neler yapıldığını yazmıştım. Şimdi bunlara Atatürk'ün fani hayattan çekildiği güne kadar yapılanları da ilave ederek tabloyu tamamlayacağım:

1930 yılından sonra geçen sekiz sene zarfında; demiryolları bir yandan Erzurum ve Samsun, bir yandan da Malatya, Elazığ ve Diyarbakır'a kadar uzatılmıştı.

İzmir-Aydın ve Adana-Mersin hatları satın alınmıştı.

Kayseri, Ereğli ve Nazilli dokuma fabrikaları ile Bursa'da İpekiş, Merinos; Gemlik'te Suni İpek; Ankara'da Yüniş fabrikaları yapılmıştı. Hereke fabrikası ıslah ve tevsi edilmişti. Bu suretle pamuk, iplik ve yün dokuma sanayiinin tesisine doğru ilk adımlar atılmıştı.

Gölcük'te bir tersane kurulmuştu. Kırıkkale'deki silah ve mühimmat fabrikaları tamamlanıp istihsale başlamıştı.

Karabük'te büyük Demir ve Çelik fabrikaları, İzmit'te Kâğıt Fabrikası tesis edilerek işletmeye açılmıştı. Ankara'da Yenişehir ve Devlet Mahallesi inşa edilmişti.

İstanbul Üniversitesi ıslah edilmiş, Ankara'da Musiki Muallim Mektebi, Siyasal Bilgiler Okulu, Hukuk Mektebi, Ziraat ve Sıhhat enstitüleri, gerek burada ve gerek diğer vilayetlerde birçok mektepler yapılmıştı.

Merkez Bankası ile beraber Sümerbank, Etibank, Denizbank ve Belediyeler Bankası tesis edilmişti.

Ticaret filomuz birkaç misli arttırılmıştı.

Bakır ve kömür madenleriyle yurdun muhtelif yerlerindeki fenerler, limanlar, rıhtımlar, İstanbul'daki elektrik, tramvay, tünel ve su şirketleri satın alınıp millileştirilmişti; yani kapitülasyonlar fiilen de tasfiye edilmişti.

Bütün bu işler başarılırken çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları da, muayyen taksitlerle ödenmekte idi.

Siyasi itibarımızla beraber, mali itibarımız da çok yükselmiş, başta İngilizler ve Almanlar olmak üzere birçok yerlerden müsait şartlarla mühim kredi teklifleri başlamıştı. Unutulmamalıdır ki, topu topu 14 seneden ibaret olan her iki devrede tahakkuk ettirilen bütün bu işler, yukarıda da tasvir ettiğimiz gibi, para, vasıta ve ihtisas kadrosu itibariyle pek fakir olduğumuz bir zamanda, sıfıra yakın bir noktadan hareket edilerek, kendi imkânlarımızla başarılmış işlerdi.

* * *

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın lideri tarafından verilen karara uyarak, kendi kendine dağılmasını takip eden günlerde Cumhurreisi ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Atatürk'ün son fırka tartışmalarının, memlekette yarattığı tepkileri yakından görmek, aynı zamanda bu ölçüsüz çatışmalar yüzünden halk arasında belirmiş olan heyecanı yatıştırmak maksadıyla, İç Anadolu, Karadeniz kıyıları, Trakya, Ege, Güney ve Güney Batı bölgelerini içine alan uzun bir yurt gezisine çıktığını yazmıştım.

Kendilerine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve Halk Partisi adına Kütahya Mebusu Recep (Peker) beylerden başka, yardımcı ve misafir olarak, muhtelif vekâletlerin müfettiş ve temsilcilerinden mürekkep bir heyet de refakat etmekteydi.

Heyetin üyeleri, her gidilen yerde, kendi vekâletlerini ilgilendiren işler ile halk tarafından ileri sürülen şikâyetleri incelemekte, vekâletlerine raporlar hazırlamaktaydılar.

Bir yandan Cumhuriyet Halk Fırkası da teşkilatını yeni baştan düzenlemek için kalburüstü azasından bazı zatları muhtelif bölgelere göndermiş bulunuyordu. Bu ze-

Levent Şahiverdi Arşivi

vat arasında İzmir Mebusu Mahmut Celâl Bey (Celâl Bayar), Trabzon Mebusu Hasan Bey (Eski Başvekillerden Hasan Saka) ve Afyon Mebusu Ali (rahmetli Âli Çetinkaya) ve eski Dahiliye Vekili Tekirdağ Mebusu Cemil (Uybadın) beyler de vardı.

Cumhurreisi ve Halk Fırkası Genel Başkanı, yollarda ve kaldığı yerlerde köylü, şehirli, çiftçi, esnaf, memur, partici veya bağımsız her sınıf vatandaşla temas ediyor; önüne çıkan herkesi dinliyordu. Kültür, sıhhat, sanat, ticaret müesseselerini de ziyaret ederek buralardaki yetkili zatlarla, –onların ihtisasları dahilindeki meseleler üzerinde– uzun uzadıya konuşuyor, münakaşalarda bulunuyordu.

Kısacası; gece gündüz, durup dinlenmeden, ancak O'na mahsus ölçüde, büyük bir enerji sarf ederek her alanda memleketin gerçek durumu hakkında en yeni, en doğru bilgiler edinmeye çalışıyordu.

Bir taraftan da inkılâp, demokrasi, kültür ve ekonomi meseleleri üzerinde düşündüklerini açıklayan, çok özlü nutuklar veriyor, beyanlarda bulunuyor, halkı bu konularda aydınlatmaya uğraşıyordu.

Bütün bu zorlu ve sürekli çalışmalarına rağmen kendisinde yorgunluk eseri görülmüyordu. Yalnız üzerinde aşikâr bir huzursuzluk, sanki her an önemli bir haber, can sıkıcı bir olay bekliyormuş gibi bir sinirlilik hali seziliyordu.

* * *

Arada, İstanbul gazetelerinden biri, belki seyahatin şekline, yahut harcanan olağanüstü faaliyete bakarak; belki de bir nevi tariz kastiyle, Ankara'dan telefonla aldığını bildirdiği şu haberi yayınlamıştı:

"Cumhuriyetin Kurucusu, Büyük Kurtarıcı Gazi Mustafa Kemal, sorumsuz bir Devlet Başkanı olmak durumundan ayrılmış, iş başına geçmiş bulunuyor."

Haber gerek basında, gerek halk arasında türlü yorumlara yol açmıştı.

Yorumcuların bir kısmı, "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Genel Başkanı olan Cumhurreisimiz, Türkiye Devleti'nin en yüksek temsilcisi olarak, zaten ve fiilen milli mukadderatın başındadırlar; binaenaleyh bu haberi verenlerin neyi kastettiklerini anlayamadık" diyorlardı.

Bir kısmı da, "Cumhurbaşkanı'nın sorumluluk ve sorumsuzluk durumlarına ait hükümler ve şartlar, Anayasa ile tespit edilmiştir. Buna göre, Cumhurreisi'nin sorumsuzluk durumundan ayrılıp fiilen iş başına gelmesi, ancak iki suretle kabil olabilir: Biri Anayasa'nın tadili suretiyle, diğeri de Devlet Başkanlığından istifa ederek Hükümetin başına geçmesiyle.[189] Bunların hiçbiri vaki olmadığına bakılırsa vaziyet olduğu gibi devam ediyor demektir" mütalâasında bulunuyordu.

Fakat yorumcuların hemen hemen hepsinin şu fikir üzerinde birleştikleri görülüyordu:

189 Yukarıda O'nun da böyle düşündüğünü yazmıştık.

Levent Şahverdi Arşivi

"Atatürk'ün millet işleriyle olan ilgileri hiçbir zaman, hiçbir şekil ve derecede kesilmemiştir; tabiî bundan böyle de, kesilecek değildir. Kendilerinin Devlet Başkanı olmaları, bazılarının nazari iddiaları gibi, bu ilginin tamamiyle kesilmesini icap etmez; zaten diğer Cumhuriyetlerde de durum az çok böyledir."

Hakikat de bundan ibaretti. Atatürk yurtiçinde sık sık seyahat ederlerdi; yanlarında hemen her defasında yakın arkadaşları arasındaki mesul devlet adamlarından biri veya birkaçı da bulunurdu.

Yine her defasında halktan dinlediği şikâyetleri, dilekleri, hükümet işleri hakkında edindikleri en doğru malûmatı ya derhal, yahut Ankara'ya dönüşünde, mütalâaları ile beraber, hükümete bildirirlerdi. Bu sefer de aynı şeyi yapıyor ve yapacaktı, değişmiş bir şey yoktu.

Şunu da ilave etmeliyim ki, Atatürk'ün vakit vakit halktan dinlediği şikâyet ve dileklerle hükümet işleri hakkında edindiği malûmata dayanarak ileri sürdüğü mütalâalardan bazılarının mesul hükümet tarafından, nazarı dikkate alındığı olmuştur. Fakat yeni karar ve tedbirleri icap eden hamleci teklif ve mütalâaları, çoğu zaman ihmale uğramıştı. Mesuliyet sahiplerinin haklarına daima saygı gösteren Atatürk'ün, bundan dolayı hiçbir zaman, hiç kimseyi muahaze (kınamak) ettiği vaki değildir.

* * *

Atatürk bu uzun seyahatleri esnasındaki konuşmalarında, ara sıra, Serbest Fırka'nın dağılması meselesine de temas ediyordu.

Nitekim Trabzon'da, Halk Fırkası binasında, partililerle yaptığı bir hasbıhalde yine bu olaya dokunmuştu. Evvela, "Bidayetten beri beraber çalıştık, nihayete kadar hep beraber çalışacağız" sözleriyle Cumhuriyet Halk Fırkası ile olan ilgisini belirtmişti. Bunun bazıları tarafından ima edildiği gibi, "yeni bir şey olmadığını, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu sırada Fethi Bey'in mektubuna verdiği cevapta, bu ciheti açıkça ifade etmiş olduğunu"da hatırlatmıştı. Bundan sonra, "daha Birinci Büyük Millet Meclisi zamanından beri, memleketimizde ortaya çıkan muhalif hizip ve fırkaların faaliyet ve akıbetlerinden" bahsederek, "çok arzu edilen fikir münakaşası yerine, her defasında birtakım basit duyguların çatışmasına şahit olunduğunu" esefle kaydetmişti. Nihayet iç politika alanında, tekrar tek başına kalmış olan, inkılâpçı Cumhuriyet Halk Fırkası'na, bu yeni vaziyet içinde düşen müstesna ve önemli ödevi aşağıdaki cümlelerle işaret buyurmuştu:

"Karşımızda birçok fırkalar varmış gibi her gün daha büyük bir faaliyetle çalışmak, fikirlerimizi halk kitlelerinin içine yaymak, köylere kadar götürmek zorundayız. Her an tarihe karşı, cihana karşı hareketlerimizin hesabını verebilecek bir durumda bulunmamız lazımdır. Ancak düşünce ve çalışmalarımızda bu kadar

titiz, bu derecede uyanık bulunmak suretiyledir ki, muhalifsiz bir fırka olmanın mahzurlarını giderebiliriz."

Konuşmasına son verirken de:

"Bir gayeye doğru yürürken, özel düşünce ve menfaatleri, bir tarafa bırakarak, el ele vermek icap eder; başarının sırrı budur. Unutmamalıdır ki, bizlerin asıl vazifemiz içtimai topluluğumuzun gelecekteki yüksek menfaatlerini sağlamaya çalışmaktır" demişti.

* * *

Edirne'de bulunduğumuz sırada, 23 Aralık 1930 günü, Menemen'de geçen elim bir hadiseden, çok vahşice yapılmış, tüyler ürpertici bir cinayetten haberdar olmuştuk.

Kendisine mehdi süsü veren derviş Mehmet[190] isminde bir yobaz ile altı silahlı arkadaşı, o gün sabah namazı vaktinde Menemen'e geliyorlar. Başlarında külah, sırtlarında cübbe vardır; bir camiye giriyorlar. Buradan üzerinde, "İnna fetahna leke" yazılı bir bayrak alıyorlar. Camide bulunanları ve merakla cami önünde toplananları, kendileriyle birlik olmaya davet ediyorlar. Derviş Mehmet, halka hitap ederek, "Ey Müslümanlar! Ne duruyorsunuz; Halife Abdülmecid hududa geldi, sancak-ı şerif çıktı, gelin altında toplanalım, şeriat isteyelim" diye bağırıyor. Bu yolda birtakım gösterilerle ve tekbirlerle civarda dolaşıyorlar. Sonra bayrağı Hükümet konağının önündeki meydana dikiyorlar. Toplanan halkı, Hükümet ve Cumhuriyet aleyhine kışkırtmaya devam ediyorlar. Mahalli Jandarma Komutanı işe müdahale hususunda tereddüt gösterdiğinden, halkı dağıtıp bu şaki yobazları yakalamaya, yedek asteğmen Kubilay Bey'in kumandasında bir askeri müfreze memur ediliyor. Ateşli asteğmen, müfrezeden evvel hadise yerine koşuyor. Şakilere nasihatte bulunarak yaptıklarının fena bir şey olduğunu, vazgeçmelerini söylüyor...

Şakiler, buna mavzer kurşunuyla cevap veriyorlar. Bunun üzerine o da tabancasını çekip mukabele ediyor. Fakat, ne yazık ki, bir kurşunla yaralanarak yere düşüyor. Gözleri dönmüş şerirlerden Manisalı Mehmet Emin isminde biri, zavallı gencin üzerine atılıyor. Kör bir kama ile kafasını gövdesinden ayırıp bayrak direğinin ucuna takıyor...

Bu vahşice cinayet işlenirken kanlı yobazlar tekbir çekiyorlar. Vaka yerinde bulunan halk ise, maateessüf kayıtsız ve hissiz seyirci kalıyor. Hatta içlerinden bir kısmı, şerirleri alkışlıyorlar...

190 Akhisarlıdır, İstiklal Harbi'ni müteakip Akhisar'da bir tekke açarak Nakşibendi şeyhliği yapmıştır. Sonra Menemen'e gelip yerleşmiştir. Milli Mücadele esnasında Yunanlılara hizmet ettiği, öteden beri inkılâp ve Cumhuriyet aleyhinde propaganda yaptığı anlaşılmıştır.

Nihayet askerî müfreze ve jandarmalar yetişiyor, halk dağılıyor. Şakiler yapılan teslim teklifini kabul etmiyorlar; müsademe başlıyor. Neticede derviş Mehmet ile iki arkadaşı maktul düşüyor. İkisi, biri ağır, diğeri hafif yaralı olmak üzere yakalanıyor; kalan ikisi de kaçmaya muvaffak oluyor, fakat iki gün sonra bunlar da bir köyde ele geçiriliyor. Müsademede Hasan isminde fedakâr bir mahalle bekçisi de şehit olmuştur.

Şehit Kubilay Bey, aslen Giritli bir ailenin çocuğudur. Rumî 1322 (Miladi 1906) senesinde Kozan'da doğmuştur. Muallim Mektebi mezunudur. İlk mektep muallimi iken askerlik hizmetini ifa etmek için orduya piyade yedek subayı olarak girmiştir. Vedide isminde bir köy muallimesi ile evlenmiş, ondan Vedat Aktuğ isminde bir erkek evladı olmuştur.

Kubilay, şehit olduğu zaman 24 yaşında, oğlu da 2,5 yaşında idi ve annesi Zeynep Hanım da hayattaydı.

* * *

Hükümet, ilk anda vakayı mevzîî ve münferit bir olay olarak karşılamıştı; yukarda yazdığımız gibi garip bir önsezi ile zaten huzursuzluk içinde bulunan ve hadiseden son derecede müteessir olan Atatürk ise başka türlü düşünüyor, bu canice teşebbüsü daha şümullü bir tertibin ilk belirtisi telakki ediyordu.

Görüşünü Hükümete de bildirmişti; tahkikat ilerleyince hakiki durumun, O'nun tahmin ettiği gibi olduğu meydana çıkmıştı.

Filhakika tahkikat neticesi de son zamanlarda yine hükümet aleyhinde yapılan bazı ölçüsüz yayınlardan ilham ve cesaret alan birtakım geri fikirli, mutaassıp yobazların, müsait telakki ettikleri durumdan faydalanarak, bir irtica hareketi tertip etmeye yeltendikleri, bu maksatla İzmir, İstanbul, Balıkesir ve Manisa arasında gidip gelen adamları vasıtasiyle, teşebbüsü organize etmeye çalıştıkları ve bir şebeke kurmaya muvaffak oldukları; hareketin başında, İstanbul'da Erenköy'ünde oturan Hacı Mehmet Esat Efendi adında 90'lık bir Nakşibendi şeyhi ile oğlu Mehmet Ali'nin bulunduğu muhtelif yerlerde işe karışanların çoğunun da bu tarikata mensup olduğu, Manisa'da askerî hastahanesi imamlığından emekli Laz İbrahim Efendi adında birinin, Şeyh Esat'ın halifesi olarak aylardan beri faaliyette bulunduğu, hadiseyi yapan çetenin de orada kurulduğu, bu çetenin 10 gün kadar köylerde dolaşıp mehdilik fikrini yaydıkları, bazı köylülerden yardım gördükleri, hatta ellerindeki silahları da köylülerden tedarik ettikleri, Menemen'e, daha önce yaptıkları keşfe göre, hazırladıkları tertip ile giriştikleri teşebbüsün Cumhuriyeti yıkmak amacını güden irticai ve siyasi bir hareket olduğu ve bazı vesikalara göre hariç ile de ilgili bulunduğu anlaşılmıştır.

* * *

Bunun üzerine Cumhurreisi, derhal Edirne'den hareket ederek otomobille Babaeski'ye, oradan trenle İstanbul'a geldi.

Aynı zamanda Ankara'dan İstanbul'a gelen Büyük Millet Meclisi Reisi Balıkesir Mebusu Kâzım Paşa (Özalp), Başvekil İsmet Paşa (İnönü), Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa (Çakmak), Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Paşa (Altay) Dolmabahçe Sarayı'nda, Reisicumhur'un Başkanlığı altında toplanıp meseleyi enine boyuna incelediler, alınacak tedbirleri tetkik ettiler.

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey ile Ordu Müfettişi Fahrettin Paşa, yerinde tahkikat yapmak üzere, hemen o akşam Menemen'e hareket ettiler. İsmet ve Fevzi paşalar da Ankara'ya döndüler.

Başvekilin Ankara'ya avdetini müteakip toplanan Vekiller Heyeti, Anayasa'nın verdiği yetkiye dayanarak, Menemen kazası ile Balıkesir ve Manisa illerinin merkez ilçelerinde, bir ay müddetle sıkı yönetim ilanına karar verdi.

Vekiller Heyetinin 31 Aralık 1930 tarihli kararnamesinin sureti:

"Esas Teşkilat Kanunu'nun 86'ncı maddesinde Vatan ve Cumhuriyet aleyhinde kuvvetli ve fiili teşebbüsat vukuunu müeyyid katî emaret görüldükte, İcra Vekilleri Heyeti, müddeti bir ayı tecavüz etmemek üzere, umumi veya mevzii örfî idare ilan edebilir denilmiş bulunmasına ve Menemen'de 23 Aralık 1930 tarihinde irtikap edilen cürmün hazırlık tahkikatında, bu cürmün Cumhuriyet aleyhine şümullü bir tertip olduğu hakkında katî emareler görülmüş olmasına binaen Menemen kazası ile Manisa ve Balıkesir merkez kazalarında 1 Ocak 1931 tarihinden itibaren bir ay müddetle örfî idare ilan olunmuştur."

* * *

Örfî idare amirliğine Ordu Müfettişi Fahrettin Paşa tayin olundu, yine Vekiller Heyetince verilen karar üzerine, Kolordu Komutanı Mustafa Paşa (rahmetli Orgeneral Mustafa Muğlalı) reisliğinde bir Örfî Harp Divanı kuruldu ve keyfiyet Büyük Millet Meclisi'ne de arz edildi.

Büyük Millet Meclisi'nde hadiseyi şiddetle takbih yolunda cereyan eden, çok heyecanlı müzakerelerden sonra, Hükümetin kararları tasvip ve tasdik olundu.

Suçlularla hareketi tertip ve idare etmekten sanık olanlar, kurulan Örfi Harp Divanı'na verildiler. Açık olarak yapılan muhakemeleri sonunda suçları sabit olanlar, layık oldukları cezalara çarpıldılar.

İdam edilenler arasında Şeyh Esat'ın oğlu Mehmet Ali ile Laz İbrahim Hoca da vardı; şehit Kubilây'ın başını kesen şerir, aynı yerde kurulan bir darağacında can verdi.

Şeyh Esat Efendi, yaşı 90'ı aşkın olduğundan, asılmaktan kurtulmuş, cezası

24 sene hapse tahvil edilmişti; fakat zaten hasta olduğundan o günlerde eceli ile vefat etmişti.

Bu suretle inkılâp ve Cumhuriyet aleyhinde belirmiş olan büyük bir tehlike daha bertaraf edilmiş oluyordu.

* * *

Bir noktayı daha açıklayayım: Hadiseden ve bilhassa şehit Kubilay'ın başı kesilirken bu vahşet sahnesinin orada toplanan halk tarafından alkışlanmış olmasından Büyük İnkılâpçı o kadar acı duymuştu ki ilk günlerde, devrimci Cumhuriyet aleyhinde bulunanlara tesirli bir ibret olmak üzere, Menemen halkını etrafa dağıtarak kasabanın tamamen boşaltılmasını düşünmüş ve ifade etmiş idi. Fakat sonradan sükûnete gelince durumu tekrar muhakeme etmiş olacak ki, bir daha bu düşünce ve ifadesini tekrar etmemiştir.

* * *

Hadiseyi müteakip Atatürk, Cumhurbaşkanı ve Başkomutan olarak, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa'ya bir taziye mektubu göndermişti; Fevzi Paşa tarafından orduya tamim edilmiş olan bu tarihî vesikanın bir suretini aşağıya dercediyorum:

> Menemen'de ahiren vukua gelen irtica teşebbüsü esnasında, zabit vekili Kubilay Bey'in, vazife ifa ederken duçar olduğu akıbetten Cumhuriyet ordusunu taziyet ederim. Kubilay Bey'in şahadetinde mürtecilerin gösterdiği vahşet karşısında, Menemen'deki ahaliden bazılarının alkışla tasvipkâr bulunmaları bütün Cumhuriyetçi vatanperverler için utanılacak bir hadisedir. Vatan müdafaası için yetiştirilen, dahili her politika ve ihtilafın haricinde ve fevkinde muhterem bir vaziyette bulunan Türk zabitinin, mürteciler karşısındaki yüksek vazifesi, vatandaşlar tarafından yalnız hürmetle karşılandığına şüphe yoktur. Menemen'de ahaliden bazılarının hataları bütün milleti müteellim etmiştir.
>
> İstilânın acılığını tatmış bir muhitte genç ve kahraman zabit vekilinin uğradığı tecavüzü, milletin bizzat Cumhuriyete karşı bir suikast telakki ettiği ve mütecavizler ile müşevvikleri ona göre takip edeceği muhakkaktır.
>
> Hepimizin dikkatimiz, bu meseledeki vazifelerimizin icabatını hassasiyetle ve hakkiyle yerine getirmeye matuftur. Büyük ordunun kahraman genç zabiti ve Cumhuriyetin Mefkûreci Muallim Heyetinin kıymetli uzvu, Kubilay Bey, temiz kanı ile Cumhuriyetin hayatiyetini tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır.
>
> Reisicumhur
> GAZİ MUSTAFA KEMAL

* * *

Hadise yurdun her köşesinde büyük bir nefretle karşılanmıştı. Gençlik ve her sınıf halk, yer yer toplantılar yaparak hareketin mürettip ve faillerini tel'in temiş, Reisicumhur Hazretlerine çektikleri binlerce telgrafla, bu hainane teşebbüs karşısında, Cumhuriyete olan iman ve bağlılıklarının daha da kuvvetlenmiş olduğunu bildirmişlerdi.

* * *

Atatürk, İstanbul'dan, Bursa yolu ile Ankara'ya dönmüş, Meclis ve Hükümet başkanlarıyla diğer alakalıları; seyahatinin ilk devresinde, çeşitli konular üzerinde edindiği intibalardan haberdar etmişti.

Bu devrede en çok dikkatini çeken şey; Yunanistan'dan mübadele suretiyle Anavatana getirilen soydaşlarımızın, çoğunluk itibariyle hiç de iyi olmayan halleri olmuştu. Bunlar gerçi Yunanistan'a gidenlerin bıraktıkları binalara muvakkaten yerleştirilmişlerdi; kendilerine çalışmak için dükkân, tarla, bağ ve bahçe gibi mallar da verilmişti; fakat aradan dört, beş senelik uzunca bir zaman geçmiş olmasına rağmen, çoğunun ellerindeki mallar için, kati temlik muamelesi henüz yapılmamıştı. Bu yüzden zavallılar büyük bir tereddüt ve perişanlık içindeydiler. Bütün güçleriyle işe sarılamıyorlardı; tam müstahsil hale gelmiş, rahat ve huzura kavuşmuş olmaktan uzak bulunuyorlardı; içlerinde muvakkat olsun, hiçbir mala sahip olamayanlar da vardı.

Diğer taraftan, gayet tabiî olarak, birçok verimli arazi işlenmemiş kalıyor; binalar, bağlar, bahçeler bakımsızlık yüzünden, günden güne, harap oluyordu; böylece zaten pek mahdut olan memleket umumi servetinin, mühim bir kısmı daha eriyip gidiyordu.

İskân işine memur olanlar ise, kâğıt ve dosya yığınları arasında, daha doğrusu derin bir formalite çukuru içinde, şaşkına dönmüş, bocalayıp duruyorlardı; kesin kararlar vermek, müspet iş yapmak liyakatini kaybetmişlerdi.

* * *

Cumhurbaşkanı, daha evvel yaptıkları seyahatlerde de bu acı hakikati görmüşler, keyfiyeti defalarca Hükümete bildirerek, hem göçmenleri sıkıntıdan, hem de milli serveti heder olmaktan kurtarmak için, meselenin bir an evvel, katî olarak, halledilmesini sağlayacak seri ve sıkı tedbirler alınmasını tavsiye buyurmuşlardı.

Hatta bir defasında uğradıkları Dörtyol'da, Yunanistan'a gidenlerden kalan ve büyük bir servet kaynağı olan portakal bahçelerinin oraya gönderilen rençber göçmenlere dağıtıldığını, fakat bu göçmenlerin alışmadıkları ve bilmedikleri bu işe, esaslı surette sarılamadıklarını, içlerinden bazılarının yolunu bulup, başka yerlere kaçtıklarını, bakımsızlıktan bahçelerin harap olmakta bulunduğunu gör-

müşler, bu üzücü hale, tesirli bit çare bulmak üzere, Hükümete şöyle bir teklifte bulunmuşlardı:

Oradaki göçmenleri, rençberlik yapıp kolayca geçinebilecekleri başka yerlere kaldırarak, portakal bahçelerini işsiz kalan, atılgan ve becerikli yedek subaylardan isteklilere, bazı şartlarla, beş sene için dağıtmak. Her aileye verilecek bahçeler; kendilerini yıllık mahsulleriyle rahatça geçindirmekle beraber, kazançlarından bir miktarını arttırabilecek yüz ölçümünde olacaktı.

Şartlar şunlardı:

1– Bahçeleri –tabiî kirasız olarak– alacak olan yedek subaylar, aileleri de beraber, oraya yerleşeceklerdi.

2– Uzmanların nezareti altında bahçeleri imar etmekle beraber, ayrıca beş sene zarfındaki tasarruflariyle kendilerine ora iklimine uygun ve yerli halka örnek olacak şekilde, konforlu birer mesken yaptıracaklardı.

3– Beş sene sonunda yapılacak teftişte, şartları, başarı ile yerine getirmiş oldukları anlaşılacak olanlara, ellerindeki bahçeler, bedelsiz olarak temlik edilecekti.

Bu suretle hem önemli bir kazanç kaynağı olan portakallıklar harap olmaktan kurtulup, o zaman tam hudut üzerinde bulunan güzel Dörtyol kasabası daha zengin, daha mâmur bir hale gelecekti; hem de o bölgenin yiğit, fedakâr ve uyanık halkı, aralarına katılacak olan bu ordu mensubu aydın genç unsurlarla, her bakımdan bir kat daha kuvvet bulmuş olacaktı.

Fakat her nedense hükümetçe bu hamleci teklif tereddütle karşılanmış ve aynı konudaki diğer uyarmalar gibi neticesiz kalmıştı.

* * *

Cumhurreisi; göçmenlerin içinde bulundukları güç ve acıklı durumu Ankara'ya döner dönmez, bir kere daha bütün acılıkları ile Hükümete bildirmiş, bu konuda oldukça şiddetli tenkit ve ihtarlarda bulunmuşlardı.

Buna durmadan artan şikâyetlerle başka kanallardan gelen malûmat da katılınca, Hükümet harekete geçmek mecburiyetini duymuş, bu işlerin kati olarak tasfiyesi için bir kanun taslağı hazırlayıp Büyük Millet Meclisi'ne sunmuştu.

Taslak; Meclisin yaptığı bazı değişikliklerle kabul edilmiş ve bu mesele iyi kötü bir hal şekline bağlanmıştı.

* * *

Atatürk 25 Ocak 1931 günü akşamı, yurtiçindeki tetkik seyahatini tamamlamak üzere, Ankara'dan, İzmir'e doğru yola çıkmıştı.

İzmir'e varır varmaz hemen her uğradığı yerde olduğu gibi halk ve muhtelif müesseselerle geniş ve sıkı temaslara başlamıştı.

O günlerde İzmir'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin vilayet kongresi yapılmakta

idi. Atatürk, Partinin Genel Başkanı sıfatıyla bu kongrenin bir oturumuna da iştirak etti.

Gece saat 21.00'den saat 01.30'a kadar tam dört buçuk saat müzakereleri büyük bir ilgi ve dikkatle dinledi. Kongreye İzmir Mebusu Vasıf Bey (Moskova Büyükelçisi iken ölen eski Maarif Vekili rahmetli Vasıf Çınar) reislik ediyordu. Partinin teşkilatını düzenlemeye memur bulunan Mahmut Celâl Bey'de (Bayar) kürsünün yanında yer almıştı. Oturumda kaza kongrelerinin raporları okunuyor, bunlar üzerinde delegeler tarafından çeşitli düşünceler ileri sürülüyordu.

Raporların okunması bittikten sonra, Genel Başkan yerinden kalkıp vakur ve ağır yürüyüşü ile sürekli alkışlar arasında, kürsüye çıktı; "Umumi Reisi olmakla mübahi bulunduğum Cumhuriyet Halk Partisi'nin İzmir vilayeti delegeleri huzurunda bulunmaktan fevkalade memnun ve mütehassisim" diye söze başladı ve millet ve memleket idaresinde, her zaman için canlılığını muhafaza edecek olan kıymetli öğütlerle dolu, uzun bir konuşma yaptı. Ezcümle dedi ki:

"Burada okunan raporları, söylenen sözleri büyük alaka ile dinledim; fevkalade istifadeli buldum. Görülüyor ki, halkın her türlü dertlerini düşünen ve tedbirler arayan kıymetli azaya malik bulunuyoruz. Her şeyden; ziraatten, sanattan, ticaretten, maariften bahsettiniz. Ekonominin bütün şubeleri hakkında çok güzel mülâhazalar dinledim; şüphesiz bütün bunlar, Cumhuriyet Hükümetince nazarı dikkate alınacak, imkân nisbetinde, icaplarına tevessül edilecektir.

Fakat ben umumun dikkat nazarını bir nokta üzerine çekmek istiyorum. Bu ihtiyaçlar yalnız bir kaza veya vilâyete mahsus değildir; her kaza ve her vilâyette aynı şeylerden bahsedilmektedir; yani umumidir. Bu cihet düşünülür ve memleketin hakiki durumu göz önüne alınırsa ihtiyaçların hepsinin birden giderilmesi mümkün olamayacağı, işlerin, ister istemez, bir sıraya konması lazım geleceği, bu arada, tabiî olarak, bazılarının geri kalacağı kolaylıkla anlaşılır.

Dikkati çeken bir nokta da şudur ki, birbirine zıt iki arzu dermeyan olunuyor. Bir taraftan memleketin birçok ihtiyaçlarının süratle ve suhuletle tatmini istenilirken, diğer taraftan bunlar için çok lüzumlu olan esaslı vasıtaların kısılması isteniyor; yani şu veya bu verginin tadilinden, hafifletilmesinden bahsediliyor. Şüphe yok ki, mümkün olan bütün tadiller ve hafifletmeler yapılmalıdır. Bunun için makûl ve mantıki usûlleri bulmak daima elzemdir; fakat zamanın ve vasıtanın çok mühim olduğunu da hatırdan çıkarmamak şarttır.

Arkadaşlardan tekrar tekrar rica edeceğim; umumi efkâra daima hakikati söylemek vazifemiz olsun. Sözlerimiz herkesin hoşuna gidecek sözler değil, milleti yükseltecek hakikatler olmalıdır. Türk umumi efkârını, hakikati idrak ve imtisasa alıştırmak, bu hali ona tabiî hal yapmak, şuradan buradan gelecek günlük fi-

kirlere, yalancı ve aldatıcı telkinlere asla ehemmiyet vermeyecek bir olgunluğa eriştirmek gayreti; bütün mesaimizin, bütün teşebbüslerimizin üstünde tutulmalıdır.

Arkadaşlar! Maksadımız, gün kazanmak değil, bütün hayatımızı hakiki hedeflere sevk ederek, en nihayet millete bir gün eliyle tutacağı maddi eserler vermektir. Zaman, tarih, hadiseler takip ettiğimiz istikamette bizi aldatmamıştır; bu yol üzerinde, her gün daha çok aydınlanarak hedefe doğru yürüyeceğiz.

Bizimle beraber yürümek istemeyenlere bir şey diyemeyeceğiz. Onlar da istedikleri gibi, hareket ederler. Şunun ve bunun muteriz olması bizi asla müteessir etmez; belki tembih eder, daha dikkatli yapar. Yalnız bizi geriye götürecek olanların takip edecekleri istikamete asla müsait davranamayız. Buna kanunlarımız müsait değilse o kanunları tadil ederiz. En nihayet lüzum ve mecburiyet görürsek, bu yolda her şeyin üstüne çıkarak, hedefimize yürümekte asla tereddüt etmeyiz!"

Atatürk, *Nutuk*'unda iktisadi meselelere de temas ederek bu hususta düşünce ve kanaatlerini şu sözlerle açıkladı:

"Bu sözlerimle şu noktayı tebarüz ettirmek istiyorum: Yüksek heyetinizin kıymetli üyeleri gibi Fırka azasının kendilerini, bulundukları muhitin her türlü ihtiyaç ve arzularını icra makamlarına bildirmekle mükellef saymaları lazımdır. Yalnız temennilerin hepsi tatbik olunmazsa, bundan müteessir olmamak lazım geldiğini de bilmek, bunu bütün vatandaşlara anlatmak icap eder.

Noksanlarımız, mesela yarım asırlık bir tekasülün neticesi olsa idi, belki bu kadar düşünmezdik; fakat biliyorsunuz ki bunlar, yüzyılların biriktirdiği noksanlardır. Bu noksanları neslimiz, hatta bizden sonraki nesiller uzun yıllar ve çok çalışarak ancak telafi edebileceklerdir.

Başka türlü düşünmek hayalperestlik olur. Biz memleketi birkaç senede cennete çevirmek hülyasına kapılmış değiliz. Yapacağımız şeyler hakkında umumi efkâra aldatıcı vaadlerde bulunmamayı da prensip olarak kabul etmişizdir. Memleketi imar edeceğiz dediğimiz zaman, bilinmelidir ki, yalnız yapabileceğimiz şeyleri yapacağız. Memleketi imar yolunda çalışırken, vatandaşları, en hafif mükellefiyetlerle bırakacak da değiliz; tamamen aksine olarak, bütün vatandaşlar, icabında ağır mükellefiyetlere, her türlü fedakârlığa katlanmak zorunda kalacaklardır; çünkü yapılması lazım gelen şeyleri, filân veya falan şahıslar değil, hep beraber yapacağız. Vatandaşların, 'Şunu isterim, bunu isterim' demesi, 'Şunu ve bunu yapmaya mecburum' demektir; binaenaleyh maddi, manevi ve mali varlığını bu uğurda daima müheyya tutmalıdır; ancak bu suretledir ki hedefe varmak mümkün olur.

Bir tarihte, İzmir'de bir İktisat Kongresi toplandı; oradaki arkadaşlarla bera-

ber, ben de bazı sözler söylemiştim. Türk milleti, bütün tarihinde, harp meydanlarında birçok zafer taçları giymiştir. Bununla müftehirdir, daima müftehir olacaktır. Ancak bu mefharet tacını daha çok tezyin ederek milletin başında tutabilmek için diğer bir sahada behemehal muvaffak olması lazımdır. O da, iktisat sahasıdır demiştim. Bu dakikada iftiharla görüyorum ki, kıymetli azanız, söz söylerken benim o zaman mütehassis olduğumdan, daha yüksek bir tahassüs ile iktisat sahasında her noktaya parmaklarını koymuşlardır. Bunu görmek benim için manevi bir mazhariyettir.

Arkadaşlar! Eğer bugüne kadar iktisadi sahada arzu ettiğimiz derecede büyük başarılar görülemiyorsa, bunu tabiî bulmak lazımdır. Bu demek değildir ki, Türk milleti ekonomi alanında kabiliyetsizdir. Bunu belki, diyenler vardır; fakat bunlar Türk milletinin hakiki tarihini bilmiyenler, onu hakiki kıymetiyle tanımamış olanlardır. Bütün beşeriyete ziraati, sanatı ilk öğreten Türk milletidir. Türk milletinin dünyaya mürebbilik etmiş olduğuna artık gerçek âlimlerin şüphesi kalmamıştır. Türk milletinin bundan sonra, bu alanda da layık olduğu dereceye yükseleceğinde kimsenin şüphesi olmamalıdır. Fırkamızın vazifesi, bu hedefe bir an evvel erişebilmek için, millete yol göstermek ve yardım etmektir. Biz bunu bir vicdan borcu, bir insanlık borcu biliriz; borcumuza sadığız, daima sadık kalacağız."

* * *

İzmir'deki mektepleri ziyareti esnasında Atatürk, Kız Muallim Mektebi'ne de uğramıştı. Sınıflara girip, öğrenciler arasında bazı dersleri takip ettikten sonra, mektep müdürünün odasında, öğretmenlerle samimi bir hasbıhalde bulundular. Konuşulan çeşitli mevzulardan biri, kadınlarımızın, tam manasiyle, bütün vatandaşlık hak ve vazifelerine sahip olmaları meselesi idi. Bu konu üzerindeki uzunca münakaşalarda; rey vermenin, vatandaş için hem hak, hem de bir vazife olduğu söylendi. Erkekle kadın arasında ferdi ve siyasi hukuk bakımından bir fark olmadığı gibi vatani vazifeler bakımından da fark olmaması lazım geldiği belirtildi.

Buna göre, kadınlarımızın da bir şeref hakkı ve bir vatan borcu olan askerlik vazifesini icabında fiilen yapmasının tabiî olduğu, demokrasinin esas noktalarından biri olan eşitliğin ancak bu suretle tahakkuk edebileceği mütalâası ileri sürüldü; kadının uzvi teşekkülâtı, seciyesi, ruh haletleri üzerinde de durulup, "Türk köylü kadınının en ağır işlerde erkekle olan işbirliği ve bu yolda gösterdiği yüksek kabiliyet ve muvaffakiyet ile tarih içinde, hatta son İstiklal mücadelemizde fedakâr Türk kadınının başardığı büyük işler, kadınlarımızın doğrudan doğruya muharebe meydanlarında da hizmet edebileceklerinin çok açık delilleridir" denildi.

Neticede Büyük İnkılâpçı; münakaşanın esas noktalarını kısaca tekrar ederek:

"Bugün için Türk kadınının askerlik yapması bahis mevzu olmasa bile, bütün kızlarımızın vatan ve milletin yüksek menfaatlerini her suret ve vasıta ile müdafaa ve muhafaza edebilecek kabiliyette yetiştirilmelerinin milli terbiyede esas olması, kız çocuklarımızın buna göre bedeni, fikri ve hissi terbiyeye tabi tutulması lazım geldiğini" izah buyurdu ve şu cümlelerle konuşmasına son verdi:

"Türk kadınının esasen bu cevherde olduğuna şüphe yoktur; onun içindir ki, Türk kadınları memleketin mukadderatını millet namına idare eden siyasi zümreye girmek arzusunu gösteriyorlar. Memleketin ve milletin vatandaşlara yüklediği vazifelerin hiçbirinden, kendilerinin uzak bırakılabileceğini de düşünmüyorlar; çünkü vazife karşılığı olmayan hak mevcut değildir."

Bilindiği gibi bir müddet sonra kadınlarımıza siyasi alanda da erkekle eşit haklar tanınmış ve mebus seçilen kadınlarımız Büyük Millet Meclisi'nde yerlerini almışlardır.

* * *

Atatürk bir günü de İzmir'in mali ve ticari müesseselerini ziyaretle geçirdi.

Ziraat Bankası'nda; bankanın müstahsillere yaptığı yardımın derecesi, tarım kooperatiflerinin durumu ve çalışmaları, Ege iktisat mıntıkası adını verdiği o bölgedeki banka şubelerinin sermayeleri ve faaliyet istikametlerindeki irtibatları üzerinde ehemmiyetle durdu. Muhtelif kooperatiflerin, hazır bulunan temsilci ve idarecileri ile uzun uzadıya konuştu, hatta defterlerini tetkik etti.

Kooperatiflerin nasıl derin bir ihtiyaca cevap teşkil ettiği, köylerde daha kuruldukları anda müstahsillerin üçte ikisini etrafına topladıkları, hariçte kalanların kendilerini yüksek faizlerle murabahacıların pençesine kaptırmış olanlardan ibaret bulunduğu, bunların da imkân buldukça ortaklar arasına katıldıkları anlaşılıyordu.

Atatürk, bundan pek memnun olmuştu. Kredi ve satış kooperatiflerinin çoğalması temennisinde bulundu.

İş Bankası'nda; bankanın müstahsile ve tüccara yaptığı yardım miktarına ve ihracat ticaretiyle ilgili faaliyetine dair izahat aldı. Akşama doğru Ticaret ve Sanayi Odası'nda hazırlanan toplantıya katıldı. Oda Umumi Kâtibi irad ettiği nutukta, İzmir tüccar ve sanayicilerinin, nasıl çalıştıklarından, kurtuluştan beri çok elverişsiz şartlar içinde, ziraat ve ticaret alanında gösterdikleri kabiliyetten bahsetti. Türk olmayan unsurlarla yabancıların gitmiş olmasına, memleketin yanmış, harab olmuş bir halde ele geçmesine, üstelik devam eden kuraklığa rağmen 1923 yılında 38 milyon liradan başlayan o bölge ihracatının 1928'de 99 milyona çıktığını söyledi. Sonunda İzmir tüccarının, iktisadi vaziyetinin düzenlenmesi için zaruri gördükleri tedbirler ile vergilerin tadiline ait temennilerini sıraladı.

Atatürk, Odanın verdiği rapor üzerinde de biraz izahat aldıktan sonra tüccarlara döndü; vergiler, liman işleri, ihracat, kooperatif faaliyetleri ve ihracatçıların da birleşmeleri imkânı etrafında ayrı ayrı mütalâalarını sordu. Ortaya atılan mülâhazaları dikkatle dinledi; söz söyleyenlerden, biri müstesna, hemen hepsi, iktisadi alanda birleşmenin faydalarında ittifak etmiş bulunuyorlardı.

Nihayet kendisi konuşmaya başladı. Vergiler ve liman işleriyle zaten Hükümetin de meşgul olduğunu, zamanla, bilhassa tecrübeler ilerledikçe aksaklıkların zail olacağını söyledi ve sözü, öteden beri çok önem verdiği kooperatiflere getirerek dedi ki:

"Kooperatifçilik ve genel olarak ekonomi alanında birleşme siyaseti hakkında lehte ve aleyhte mütalâalar ileri sürüldü; ben teferruata giremeyeceğim, yalnız şunu ifade etmeliyim; kanaatim odur ki, birleşmede kuvvet vardır. Kooperatif yapmak demek, birtakım insanları maddi ve manevi kuvvetlerini, zekâ ve maharetlerini birleştirmeleri demektir. Böyle birleşmeler, muhakkak ki, feyizli neticeler verir; müstahsillerin birleşmelerinden şahsi menfaatlerinin haleldar olacağını düşünenler olabilir; fakat bâkir ve fakir memleketimizde yapılacak çok iş vardır; bu itibarla hakiki ticaret erbabı için bu yüzden, hiçbir zarar tasavvur etmiyorum."

Bir aralık, o günlerde yapılan bazı gerçek duruma aykırı, kötümser neşriyata işaret ederek:

"Şu birkaç gün zarfında, bana değil, fakat bazı insanlara bedbinlik telkin edebilecek mahiyette, mütalâalarla dolu yazılar görüyorum; Umumi Kâtip beyefendi ile diğer arkadaşların buyurdukları gibi, bu bölgenin ihracatı, hem de çok gayri müsait şartlar altında, 5 senede üç misli artmıştır. Nihayetsiz güçlükler içinde bulunan, baştan başa harap bir memleket için bu büyük fark memnuniyete şayandır. Durum böyle iken bazı kimselerin, hakikatlere göz yumarak umumi efkâra yanlış fikirlerle, yanlış istikametler göstermekte olmasına müteessir olmamak elden gelmiyor," buyurdu ve sözlerine bu gibileri takbih eden birkaç cümle ilave etti.

* * *

İzmir'den sonra Balıkesir, Aydın, Denizli, Antalya, Silifke, Mersin, Malatya, Adana ve Konya'ya da gidilerek tetkik ve temaslara devam edildi.

Atatürk, hemen her uğradığı yerde çeşitli mevzular üzerinde konuşuyor, halkı irşada çalışıyordu.

Balıkesir'de, Türk Ocağında, ocaklılarla yaptığı bir hasbıhalde, kapatılan tekkelerde vaktiyle tarikatleri temsil etmiş olanların birtakım cahillerden ibaret bulunduğunu ifade ederek şunları söyledi:

"Halkın saffetinden faydalanarak milletin maneviyatına tasallut eden kimse-

lerle onların ardından gidenler elbette ki, birtakım cahillerden ibarettir. Bunlar; Türk Milleti için şin teşkil edecek vaziyetlerin meydana gelmesinde daima amil olmuşlardır. Milletimizin önünde açılan kurtuluş ufuklarında aralıksız yol almasına mâni olmaya çalışanlar, hep bu müesseseler ve bu müesseselerin mensupları olmuştur. Millete anlatmalıdır ki, bunların millet bünyesinde yaptıkları tahribatı hissetmek lazımdır. Bu gibilerin mevcudiyetini müsamaha ile telakki edenler, Menemen'de Kubilay'ın başı kesilirken, kayıtsızca, seyretmeye tahammül ve hatta alkışlamaya cesaret edenlerle birdir."

Atatürk Adana'da da Türk Ocağı'nda toplanan kadın, erkek büyük bir halk kitlesine hitaben mühim bir nutuk verdi. Bu nutukta ferdi hürriyet ve devlet otoritesi konularındaki düşüncelerini şöyle izah etti:

"Hürriyetler hudutsuz değildir; ferdi hürriyet karşısında, fertlerin heyeti umumiyesinin kurduğu ve dayandığı devlet ve onun iradesi ile hakimiyeti vardır. Fertlerin, hürriyetini korumakla mükellef olan insanların diğer taraftan devletin irade ve hakimiyetinin felce uğramamasına da çok dikkat etmeleri lazımdır.

Fertlerin hürriyeti, devletin hakimiyet ve iradesinin mahfuz kalmasına bağlıdır; devlet iradesi felce uğrarsa fertlerin hürriyetlerini koruyacak hiçbir kuvvet ve vasıta kalmaz. Binaenaleyh hürriyeti yalnız bir taraflı değil, her iki taraftan düşünmek icap eder.

Arkadaşlar! Ferdi hürriyetler mukaddestir; bunların muhafazasına daima çalışılmalıdır; fakat bu çalışmalarda devletin kuvveti ve otoritesi de hiçe sayılmamalıdır. Kendi devletinin kuvvet ve otoritesini hiçe indiren insanların, nihayet diğer bir devletin otoritesi altına girmek zilletine uğrayacakları hatırdan çıkarılmamalıdır. Vatandaş olan fertler; kendi hürriyetlerinin bir kısmını, lüzumlu görerek, seve seve devlete zaten devretmişlerdir. Devlet kendisine has olan irade ile ferdi hürriyetlerin bir kısmına yine o hürriyetlerin temini için sahip olur; yeter ki devlet hakimiyeti, milletin umumi refah ve saadetine masruf olsun."

* * *

Nihayet 3 Mart 1931 günü Ankara'ya avdet edildi; bu suretle seyahatin bir buçuk ay kadar süren ikinci kısmı da tamamlanmış oluyordu.

Atatürk bu seyahatleri sırasında, edindiği kanaatlere göre, alınmasını lüzumlu bulduğu tedbirler arasında, Büyük Millet Meclisi'nin derhal kendi kendisini feshederek yeni seçim yapılmasını ve sıkı bir tasarruf politikasının başlangıcı olmak üzere, mebus aylıklarının 500 liradan 350 liraya indirilmesini muvafık görmüştü.

Binaenaleyh trenden iner inmez işe koyulmuştu; istasyondan yanma aldığı Başvekil İsmet Paşa ile onun köşküne giderek, sonra Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım ve Genelkurmay Reisi Mareşal Fevzi paşaları kendi ikametgâhına davet

ederek onlarla bu konular üzerinde müzakerelerde bulunmuş, akşamüstü de şehre inip fırka binasında toplantı halinde bulunan Parti Grubu ve İdare Heyeti azalarının üç buçuk saat süren müzakerelerine iştirak etmişti. Bütün bu müzakereler kendisinin teklifleri etrafında cereyan eylemişti.

Ertesi günü yapılan Fırka Meclis Grubu toplantısında Reis Vekili İsmet Paşa, fırkanın Umumi Reisi Atatürk'ün, yeni seçim icrasına ait olan aşağıdaki mektubunu okumuş, bu konuda Gruba gerekli izahatı vermişti. Aynı zamanda mebus aylıklarının indirilmesi hususundaki düşünceyi de ortaya atmış ve Grup tarafından her iki teklif tasvip ve kabul edilmişti.

Atatürk'ün mektubunun sureti:

"Cumhuriyet Halk Partisi Grubu Reisliğine,

Son aylarda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın memleketteki, Büyük Millet Meclisi'ndeki ve Hükümetteki idari ve siyasi faaliyeti aleyhinde bir hava yaratılmaya çalışıldığı malûmdur. Asırlarca mühmel bırakılmış olan bir memlekette ve bir millet hayatında birçok eksiklikler ve ihtiyaçlar olması tabiîdir. Bundan başka milleti kurtarıcı esaslı bir siyasetin tatbikatından memnun olmayacak kimselerin bulunacağı da şüphesizdir. Yüksek esasları görmeyerek veya görmek istemeyerek milletin bütün düşünceleri ve duyguları teşviş ve taklite çalışılmıştır. Bunun için yer yer kullanılmış olan vasıtalar ve vesileler dikkate ve intibaha şayandır. Buna rağmen millet kitlesinin doğru görüşü ve iyi hissi bozulmamıştır.

Üç ayı geçen bir zamandan beri hemen bütün memlekette yaptığım tetkiklerde, bu hakikati yerinde ve yakından gördüm. Bununla beraber hakikate göz yumanlar ve hakikati olduğundan başka göstermeye çalışanlar da olmuştur.

Fırkamın, millet ve memleket için en hayırlı ve isabetli programın kendi programı olduğuna ve milletin kendisiyle beraber bulunduğuna tam kanaati vardır.

Fırkamız; milletin kendisine olan emniyet ve itimadını en şüpheli ve en tereddütlü nazarlar karşısında her zaman ispat edecek vaziyettedir. Bir defa bunun için, bundan başka önümüzdeki yıllarda tatbikini muvafık gördüğüm tedbirlerde milletin iştirak ve mutabakatı derecesini anlamak için, Umumi Reisi bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'na mensup mebusların intihaplarını yenilemelerini muvafık mütalâa ediyorum.

Her türlü teşebbüslerimizde ilham ve kuvvet kaynağı olan milletimizin hakkımızdaki itimadı tekrar tecelli edince milli mefkuremize yürümekte dayandığımız temelin ne kadar sarsılmaz olduğu bir daha görülmüş olacağı kanaatindeyim."

* * *

Büyük Millet Meclisi'nin 5 Mart 1931 Perşembe günkü toplantısında ilkin

mebus aylıklarının 350 liraya indirilmesi hakkındaki kanun teklifi görüşüldü ve kabul edildi.

Bundan sonra yeni seçim yapılmasına dair Afyonkarahisar Mebusu Ali (Çetinkaya), Tekirdağ Mebusu Cemil (Uybadın) ve Erzincan Mebusu Saffet (Arıkan) beyler tarafından verilen takrir okundu. Takrir, hemen hemen Atatürk'ün yukarıya dercedilen mektubunun ayniydi.

Söz isteyen Trabzon Mebusu Hasan Bey (Saka) şu beyanatta bulundu:

"Takrirdeki mucip sebepler kuvvetli olduğundan esas hakkında beyanatta bulunmayacağım; yalnız yeni Meclis gelinceye kadar Meclisimizin devam etmesi zaruri olduğuna göre, buna karar verilmesi ve seçim hazırlıklarına derhal başlanarak aynı zamanda kanundaki asgari müddetlerin kullanılması hususunun İcra Vekilleri Heyeti'ne bildirilmesi lazımdır kanaatindeyim."

Takrir, Hasan Bey'in beyanatı da göz önünde bulundurulmak suretiyle ve ittifak ile kabul olundu. Bunun üzerine Reis Kâzım Paşa (Özalp) Meclisin, yenisi gelinceye kadar mesaisine devam edeceğini tebliğ ederek o günkü oturumu tatil etti.

* * *

Takrir, isim tayini suretiyle oya konmuştu; dağılan Serbest Fırka'nın lideri Fethi Bey ile arkadaşları da beyaz oy vermişlerdi. Hatta Ağaoğlu Ahmet Bey rey kullanmakta biraz geciktiğinden mebus arkadaşları, kendisi ile alay etmeye başlamışlardı. Ağaoğlu, İsmet Paşa'nın da bunu duyduğunu görünce:

"Paşam bana takılıyorlar!" dedi; İsmet Paşa da:

"Seni seviyorlar da ondan" cevabını verdi. Gülüşmeler arasında mebuslar salonu terk ettiler.

Hükümet hemen o gün, bütün vilâyetlere yeni seçim hazırlıkları yapılması için icap eden tebligatta bulunmuş ve her tarafta birden hazırlıklara başlanmıştı.

* * *

8 Nisan 1931 günü ikinci seçmen intihabına başlandı (Malûm olduğu üzere o zaman seçim iki dereceli idi). Bunun nihayetlenmesini müteakip 24 Nisan 1931 Cuma günü de mebus seçimi yapıldı.

Fırka mebus namzetlerinin ilanı münasebetiyle, Umumi Reis Atatürk tarafından 21 Nisan 1931 tarihli gazetelerde halka hitap eden bir beyanname yayınlanmıştı. Bu beyanname, Atatürk'ün memleket idaresindeki görüşlerini bir kere daha toplu bir halde belirttiği, bu itibarla bugünkü ve yarınki nesiller tarafından dikkatle incelenmeye değer bir vesika mahiyetinde olduğu için aşağıya aynen almayı münasip gördüm:

Aziz vatandaşlarım; senelerden beri şahsıma ve reisi bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'na itimat ederek tevdi eylediğiniz devlet ve millet işlerini

hakiki icaplara uyarak ifaya çalışmaktayız. Yapılmış işler, yüksek nazarlarınızın önündedir; onları takdir ve tenkit etmek sizin hakkınızdır. Ancak biz, memleket ve millet işlerini, içinde yaşanılan umumi şartlar ve hadiselere göre, pek isabetli yaptığımıza, vicdanen kani bulunuyoruz. Bu kanaatledir ki, bu defaki intihapta dahi başlamış olduğumuz inkılâp ve iytila mesaimize devam için itimadınızı talep etmek üzere huzurunuza çıkıyoruz.

Şimdiye kadar olduğu gibi huzurunuzda vuku bulacak beyanatımız, açık ve katî olacaktır; çünkü onlar yarın size hesabının verilmesi muhakkak olan yapılacak müspet işlerin ifadesidir.

Aziz vatandaşlarım; esasen hep beraber üzerinde yürüdüğümüz yol malûmdur. Mesai ve faaliyet tarzımızın esasları Fırkamızın programında ve bilhassa dört sene evvel Büyük Kongre'mizin tasvibine iktiran eden umumi riyasetin program beyannamesinde vazıhtır. Son senelerdeki icraatımızla bu umumi riyaset beyannamesi muhteviyatı karşılaştırılırsa, dört sene evvel, millete yapabileceğimizi arz ettiğimiz meseleler üzerinde ne kadar ciddi çalışıldığı ve azami derecede muvaffak olunulduğu kolaylıkla görülür. İşte bugün yeniden millete hatırlatmayı faydalı gördüğümüz noktalar şunlardır:

1– Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı vasıfları, onun değişmeyen bariz mahiyetidir; bu mahiyeti şu noktalarla izah olunabilir:

a– Milli mefkureye sadık kalmak;

b– Milletin irade ve hakimiyetini; Devletin, vatandaşa; vatandaşın, devlete karşılıklı vazifelerinin hakkiyle ifasını tanzim yolunda kullanmak;

c– Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar, az zaman içinde, milleti refaha, memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle, bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar kılmak.

2– Türkiye Cumhuriyeti halkını; ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat içinde iş bölümü itibariyle, muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir.

a– Çiftçiler

b– Küçük sanat erbabı ve esnaf

c– Amele ve işçi

d– Serbest meslek erbabı

e– Sanayi erbabı

f– Tüccarlar ve memurlar

Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumi camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye, sınıf mücadelesi yerine içtimai intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakz etmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler kabiliyet, marifet ve çalışma derecesi ile mütenasip olur.

3– Çiftçilerimizi; kredi, istihsal kooperatifleri gibi iktisadi teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri tekemmül ettirmek gayedir.

4– Küçük sanatlar erbabını ve esnafı müşkülât ve zaaftan kurtarmak ve onları daha kuvvetli, emniyetli bir vaziyete koymak için, icap eden kredi müesseseleri yaratmak, düşündüğümüz esaslı noktalardan biridir.

5– Milliyetçi Türk amelesi ve işçileri mevcudiyetleri ve emekleriyle Türk camiasının kıymetli uzuvlarıdır; bu itibarla amele ve işçilerin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutarız.

6– Serbest meslek erbabının milli Türk mevcudiyeti için çok lüzumlu ve faydalı olan hizmetleri, fırkanın daima takdir gözü önünde tutulur. Kabiliyetleri ve hizmetleri karşılığını görmeleri için faaliyetleri sahasını açık ve emin bulundurmak, ehemmiyet verdiğimiz vazifelerdendir.

7– Memleketin inkişafında büyük ticaret, fabrika, büyük arazi ve çiftlik sahiplerinin faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinat eden sermaye sahipleri teşvik ve himayeye layıktır.

8– Milletin yüksek menfaatini daima göz önünde tutarak bütün dikkat ve himmetleriyle vazifelerine hasn hayat eden memurlar her türlü huzur ve refaha layıktırlar.

9– Devletin yüksek bünyesinin sarsılmaz temeli olan ve milli mefkûreyi, milli varlığı ve inkılabı kollayan ve koruyan Cumhuriyet ordusunun ve onun kıymetli ve fedakâr mensuplarının, daima hürmet ve şeref mevkiinde tutulmasına, sureti mahsusada itina ederiz.

Muhterem vatandaşlarım; Cumhuriyet Halk Fırkası'nın müstekâr, umumi siyasetini şu kısa cümle, açıkça ifadeye kâfidir zannederim: Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz.

Bundan sonra arz etmek isterim ki, milli vaziyetimizi refaha ve inkişafa doğru hareketli bir gidiş haline koymak hususundaki düşüncelerimize kuvvetle bağlıyız. Bu yolda yürürken ehemmiyet vermeye lüzum gördüğümüz bazı esaslı noktaları da arz edeyim:

1– Bütün inkılâp neticelerini, vatandaşların tam emniyetini ve milli nizam ve intizamı, dahili ve adli teşkilatları ile koruyan, büyük bir hadise ve-

ya tesir önünde sarsılmayan bir hükümet otoritesi kurmak ve işletmek işlerimizin temelidir.

2– Vergi kanunlarımızı milli ve tatbiki bir itina ile ve milletin tediye kabiliyetinden fazlasını istihdaf etmeyen bir zihniyetle tekemmül ettirmek hususundaki mesaiye devam olunacaktır.

3– Maarifi, bugünküne nispetle fazla çocuk okutacak basit bir program altında ileri yürütmeyi mühim görüyoruz fikri olduğu gibi medeni inkişafa da çok ehemmiyet veririz; bilhassa milli terbiyeyi, derin tarihlerimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak, heyecanla takip ettiğimiz büyük emellerimizdendir.

4– Sıhhat ve içtimai muavenet mesaimizi, umumi ihtiyaç ile, mütenasip surette tevsi çarelerine tevessül olunacaktır. Türk camiası içinde, cidden himaye ve yardıma muhtaç olanlar, dikkat gözümüzün önündedir.

5– Nafıa işlerimiz her şubesinde ameli ve verimli bir tatbik programına tevfikan takip olunacaktır. Bu işlerden büyük feyz ve kuvvet vasıtası olan demiryolu inşaatına ısrarla devam edeceğiz. İnşaat programlarının cidden müstacel olan tatbiki yolunda çekilen sıkıntıların tamamen yerinde olduğu kanaatindeyiz. Şimdiki inşaata devam etmekle beraber Sivas - Erzurum, Zonguldak -Havza hatlarının ve daha sonra Ergani - Diyarbakır hattının yapılmasına başlanacaktır. Ereğli, Mersin ve Samsun limanlarının inşaaları gireceğimiz mesai devresinin münasip zamanlarında başlanacak işlerimizdendir.

Vilayet şoseleri üzerinde çalışmakla beraber memleketi bağlayan iyi ve fenni şose şebekesine kavuşmak için mümkün olan tedbirler alınacaktır.

İktisadi maksatlara vefa edecek bir büyük su işi idealimiz olmakla beraber, bugün müspet olarak söyleyebileceğimiz şudur: Küçük su işlerimizi mütevazi bir tarzda başarmak ilk hedefimizdir.

6– İktisadi mülâhazalarımızın, herhangi vekâlet ve makamlara taalluk eden bütün devlet işlerinin milli iktisat noktai nazarından mutlaka kârlı olması kaidesini, umumiyetle esas tutarız. Eskiden kalmış kanunların ve usullerin zamanla bu noktadan ıslahına ehemmiyet veririz. Üzerinde yaşadığımız vatanın servet menbalarını işletmek ve bu suretle istikbalimizi açmak ve aydınlatmak için her tedbire tevessül olunacaktır. Memleket içindeki dokuyucu tezgâh ve büyük - küçük fabrika sanatlarına inkişaf vermek emelimizdir. Harici ticaretimizin tanzimi başlıca işimizdir; bu hususta ticaret erbabının faaliyetini semereli kılacağız

Milli mahsulat ve mamulâtımızın revaçlarını kolaylaştırmak çarelerini

muhafaza ve ihraçlarını temin tedbirleriyle yakından alakadar olacağız; sanayi kredisine ehemmiyet vermekteyiz.

Vatandaşlarım; noktai nazarlarımızı açık ve samimi olarak arz ettim. Bunlan milletimizin kuvvet ve hayatiyetine güvenerek, şimdiye kadar olduğu gibi tatbik ve icraya muvaffak olabileceğimize emniyetim vardır.

Yapmak iktidarında olmadığımız işleri; uyuşturucu, oyalayıcı sözlerle yaparız diyerek, millete karşı, günlük siyaset takip etmek şianımız değildir.

Şimdi sevgili vatandaşlarım; sizden, bana ve şerefli yakın tarihimizin unutulmaz hatıralarını taşıyan fırkama, Cumhuriyet Halk Fırkası'na itimadınızı isterim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, millet ve devlet işlerini beraber başarabileceğimizi, çok vicdani mülahazalara tabi olarak takdir ettiğim mebus namzetleri arkadaşlarımın isimlerini reylerinize arz ederim; en isabetli, yüksek ve katî karar sizindir.

Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Reisi
GAZİ MUSTAFA KEMAL

* * *

Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi –bütün olaylara rağmen– Büyük Millet Meclisi'nde bir murakabe cihazı bulundurmak fikrinden vazgeçmiş değildi. Memlekette tekrar "normal bir hayat serbestisi" teminine müsait imkân ve şartlar zuhur edinceye kadar, icra kuvvetlerinin kontrolünü bir dereceye kadar olsun, sağlamak üzere, bazı mebusluk yerlerini açık bırakarak, bağımsızların Meclise girmesini kolaylaştırmayı düşünmüş, bu maksatla, birtakım intihap dairelerinde, fırka namzetlerini noksan sayıda tespit ve ilan eylemişti.

Zaten daha evvel 15 Nisan 1931 tarihinde fırka umumi kâtipliği tarafından yayınlanan bir tebliğde de buna işaret edilmişti. Bu tebliğ şudur:

"Nisan'ın 20'sinden sonra Cumhuriyet Halk Fırkası mebus namzetleri, Fırka Umumi Reisi Hazretleri tarafından, programımızın esaslarını izah eder bir beyanname ile birlikte ilan edilecektir. Bundan evvel Fırka Riyaset Divanınca mukarrer olan bir noktaî nazarın umumi efkâra ve müntehiplerin ıttılâına arzı münasip görülmüştür. Bu intihapta Umumi Riyaset tarafından aşağıda gösterilen 22 intihap dairesinden 30 kadar mebusluk yeri için, Fırka namına namzet gösterilmeyecektir. Maksat, Cumhuriyet Halk Fırkası programından başka bir programla, milletvekili olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çalışmak isteyen vatandaşların intihaplarına imkân bırakılmaktır. Bu suretle Cumhuriyet Halk Fırkası, takip ettiği esaslara uygun olmamakla beraber noktai nazarında samimi olanların, tenkit ve mütalâalarına muhatap olmak kararında devam etmekte ve bu mütalâalarla ken-

di izahatının millet karşısında mukayesesinden fayda beklemektedir. Siyasi hayatta Cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi mütalâaların müdavelesine memleketi alıştırmak yolunda, Umumi Riyaset Divanının lüzumlu gördüğü bu tedbirin Cumhuriyet Halk Fırkası'na mensup müntehibi sani vatandaşlar tarafından takdir ve isabetle tatbik olunacağına emniyet edilebilir.

Metinde zikredilen intihap daireleri şunlardır: Adana, Afyon, Aksaray, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Burdur, Bursa, İstanbul, İzmir, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Kocaeli, Konya, Kütahya, Manisa, Niğde, Samsun, Sinop ve Tekirdağ."

* * *

Atatürk, seçim beyannamesi ile beraber, ikinci seçmenlere de aşağıdaki beyannameyi neşretmişti:

> Cumhuriyet Halk Fırkası'na mensup muhterem müntehibi sani arkadaşlarıma! Cumhuriyet Halk Fırkası namına bazı intihap dairelerinde noksan namzet göstereceğime dair 15 Nisan 1931 tarihli Riyaset Divanı kararı, malûmunuz olmuştur. Fırkamız namına namzetlerimizi, reylerinize arz ettiğim bugün, aynı noktaya temas etmeyi münasip gördüm. Fırkamızın millete arz ettiği esas noktalar dahilindeki mesai ve faaliyetin bizim fikrimize ve görüşümüze iştirak etmeyen milletvekilleri tarafından tahlil ve tenkit edilmesini iltizam ediyoruz. Bundan bilhassa beklediğimiz fayda, fırkamızın candan, vatanperverane gayretlerinin teşrihine, tevsiine fırsat bulmak ve ekseriya tahrif edilen hakikatlerin iyice anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Yaptığını bilen ve hizmet yolunda tedbirlerine inanan mefkûreciler olarak, kendimizi tenkide muhatap kılmayı lüzumlu görüyoruz. Bu sebepledir ki, sizden, Fırkama mensup arkadaşlarımdan, bizim programımıza taraftar olmayan namzetlere rey vermeniz gibi ağır bir fedakârlık istedim. Bu fedakârlığın memleket için, fırkamızdan mebus seçmek vazifeniz kadar mühim bir maksada matuf olduğuna emin olunuz. Başka programdan seçeceğiniz mebuslar için fırkamın müntehibi sanilerine dikkat noktası olarak, gösterdiğim evsaf; yalnız layık, Cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmaktır. Açık bıraktığım yerler için hiçbir şahsiyet lehinde veya aleyhinde herhangi bir telkinim yoktur ve olmayacaktır; açık yerlere namzetliklerini koyacaklar hakkında, vicdani kanaatlerinize göre rey vermek hassaten rica ettiğim husustur.
>
> Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Reisi
> GAZİ MUSTAFA KEMAL

* * *

Seçim neticesinde İstanbul, Samsun ve Tekirdağ'ında bağımsızlardan hiçbirinin kazanamadığı görülmüştür. İstanbul'da bağımsız olarak namzetliklerini koyanlar arasında; rahmetli Kâzım Karabekir Paşa, Refet Paşa (Bele) eski Şehir - Emini operatör Cemil Paşa ve sonradan Demokrat Parti ve Millet Partisi İstanbul başkanlığında bulunan avukat rahmetli Kenan Ömer (Öner) gibi zatlar da vardı.

Manisa, Burdur ve Bolu'da bağımsızlar için ayrılan yerlere; İsmet Paşa, Recep Bey (Peker) ve Salâh Cimcoz Bey gibi zaten başka yerlerden Cumhuriyet Halk Partisi namzeti olarak kazanmış olanlara rey verilmişti.

Bu hesaba göre seçim sonunda ancak 20 bağımsız mebus intihap edilmiş bulunuyordu. Sonradan Kütahya bağımsız mebuslarından ikisinin mazbataları kabul edilmediğinden yerlerine yeniden seçim yapılarak Halk Partili iki mebus intihap edilmiş, bu suretle bağımsızların miktarı 18'e düşmüştür.

Bağımsızlar arasında İzmir mebusları Halil (Eski Hariciye Vekillerinden Halil Menteşe), Yavuz Kütüphanesi sahibi Hüsnü (Kitapçı) beyler ile Kocaeli Mebusu Sırrı (Eski İktisat Vekillerinden Sırrı Belli) ve dağılan Serbest Fırka erkânından Niğde Mebusu Galip beyler de bulunuyordu.

* * *

Yeni Meclis, 4 Mayıs 1931 günü içtima ederek Cumhurbaşkanlığına yine Atatürk'ü oybirliğiyle intihap etmiş ve derhal büyük bir hararetle işe başlamıştır.

Tekrar İsmet Paşa'nın Başvekilliği altında kurulan yeni hükümet de, Cumhurbaşkanı'nın son büyük seyahatlerinden sonra, hükümete verdiği uzun rapordan ilham alarak, birçok yeni kanun tasarıları hazırlamış, Büyük Millet Meclisi'ne tevdi eylemişti. Bunlar arasında, Muamele ve Müsakkafat Vergileri Kanununda tadilât, Veraset ve İntikal Vergileri, Sayım Vergisi, Kazanç Vergisi, Arazi ve Arsa Vergileri üzerinde tadiller, Hususi İdareler için kanun, Mülki Taksimat ve Memurlar Kanunlarında tadiller, Hukuk ve Ceza Muhakeme Usûlleri Kanunu, ilk tahsilin Türk mekteplerinde yapılması, Devlet Bankası kurulması gibi mühim konular vardı.

10 Mayıs 1931 Pazar günü Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Üçüncü Kongresi toplanmıştı. Kongre, Fırka Genel Başkanı Atatürk'ün aşağıdaki mühim nutku ile açıldı:

"Efendiler! Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Üçüncü Büyük Kongresi'ni açıyorum. Bu münasebetle fırkamızın muhterem murahhaslarını hürmetle selamlarken, duyduğum sevinç ve saadetin büyük olduğunu heyecanla arz ederim.

Arkadaşlar! Birinci Umumi Kongremiz bundan 12 sene evvel Sivas'ta bir mektep dershanesinde yapılmıştı. Oraya gelen murahhaslar, türlü takipler altında, birçok müşküllerle karşılaşmışlardır. Müzakerelerimiz, dahili ve harici düşmanların süngü ve idam tehditleri içinde vuku buluyordu. Fakat Türk Milletinin hakiki his ve emellerini temsil ettiğine kani bulunan Kongre Heyeti, milli vazifesini ikmal

lüzumunu her mülâhazanın üstünde tuttu. Takip etmekte bulunduğumuz prensiplerin ilk esaslarını tespit etti. Ondan sonra da feragatla ve azimle o esaslar üzerinde yürüdü; milli mefkureye tam iman ve onun icaplarına tereddütsüz tevessülün neticesi elbet muvaffakiyettir.

Bugünkü Kongremizin işlerine başlarken, Sivas Umumi Kongresini yâdetmekten başlamam, onun fırkamızca inkılâbımızın tarihî bir hatırası olarak, mazbut tutulmasında fayda gördüğümdendir. Millet için ve milletçe yapılan işlerin hatırası, her türlü hatıraların üstünde tutulmazsa, milli tarih mefhumunun kıymetini takdir etmek mümkün olamaz.

Sivas Umumi Kongresi'nden bugüne kadar, bunca engellere karşı, mefkure yolunda attığımız adımlar göz önüne getirilirse, önümüzdeki senelerin fırkamız için vaadettiği muvaffakiyet ufuklarının ne kadar geniş olabileceğini tahminde güçlük çekilmez. Bu mülâhazatın isabeti bir şarta bağlıdır. O şart, milletimizin muhabbet ve itimadının, fırkamızın üzerinden eksik olmamasına dikkatle ve feragatle çalışmaktır. Fırkamız bunda kusur etmedikçe, selim hisli, şuurlu, vefalı milletimizin muhabbet ve itimadından daima emin olabiliriz.

Arkadaşlar! 12 sene evvelki Sivas Umumi Kongresi'nde ve 4 sene evvelki kongremizde olduğu gibi fırkamızın bugünkü Kongre Heyeti dahi, milletin hakiki hislerini, arzularını temsil mevkiinde bulunmaktadır. Bunun reddolunmaz bir hakikat olduğunu, son umumi intihap neticesi, açık bir surette göstermiştir. Büyük Milletimizin fırkamıza göstermekte olduğu alaka ve itimada karşı, ayağa kalkarak, en derin tazim ve hürmetle eğilir ve ona minnet ve şükranlarımızı sunarım."

Kendisi ile beraber bütün kongre azaları ve dinleyiciler ayağa kalkmışlar ve son cümleleri ayakta dinleyerek alkışlamışlardır. Bundan sonra Atatürk nutkuna şöyle devam etti:

"Büyük Kongre'nin muhterem azası! Geçen devrede yaptığımız işleri, bir beyanname halinde, hülasa ettik. Burada ıttılaınıza arz olunacaktır; önümüzdeki seneler içinde yapacağımız işleri ve alacağımız tedbirleri hep beraber düşünüp konuşacağız.

Arkadaşlar! Her biriniz vatanın bir bucağından, halkın içinden geliyorsunuz. Memleket ihtiyaçlarına, halkın yeni dertlerine yakından vakıf bulunuyorsunuz. Fırkamızın prensiplerini tatbik eden İcra Vekilleri arkadaşlarımız da içinizdedir; müzakere ve münakaşalarımız birlikte olacaktır. Bu müzakere ve münakaşaların feyizli neticeler verebilmesi için, arkadaşların kayıtsız ve şartsız, serbest konuşmaları, tenkidi icap eden noktalar görüldükçe müsamahalı davranmamaları lüzumu tabiîdir.

Arkadaşlar! Biz yüksek mefkureli, büyük bir fırka ailesinin, birbirine en samimi arkadaşlıkla bağlı azasıyız. Müşterek mefkure ve karşılıklı samimiyetin icabı, birbirimizi tenvir ve irşat ederek, Umumi Heyeti, en isabetli yolda yürütmektir.

fırkamız mensuplarının bu şiarı yükseldikçe, Fırkamızda tesanüt, yüksek birlik ve milli mefkureye hizmet kudreti inkişaf eder ve yükselir. Birbirimizi irşat ve haklı tenkit etmekte yalnız fayda vardır, bundan asla zarar gelmez; fakat aksinden çok zarar görüleceği tecrübelerle sabittir.

Muhterem arkadaşlar! Büyük Kongre mesaisinin millet ve memleketimiz için yeni saadetler hazırlamasını temenni ederim."

* * *

Büyük Reis'in bu açık nutkundan sonra İsmet Paşa Fırka Umumi Başkanlığının uzun beyannamesini okudu. Beyannamenin yalnız Serbest Fırka'ya ait olan parçasını aşağıya alıyorum:

"Dahili siyasette, bir muhalif fırkanın zuhuru ile vukua gelen hadiseler de mütalâaya şayandır. Vatanda Cumhuriyetçilerin, içtihatlarını serbestçe ortaya koyabilmelerini temin etmeyi biz ana vasıflarımızın icabından sayıyoruz. Bu sebepledir ki, Devlet idaresinde bizimle hemfikir olmayan dostlarımızın, muhalif ve siyasi fırka teşkil etmelerini tasvip ve teşvik eyledik. Bütün fırka teşkilatımıza yeni doğan muhalif fırkanın hayırhahane ve dostane karşılanmasını tavsiye eyledik.

Bizim hattı hareketimizin sebebi; halis Cumhuriyetçi ve Halkçılığın bir vazifesini, halisane ifa arzusu idi. Yoksa karşımıza çıkanların fikirlerinin ve içtihatlarının bizim kanaatimizce isabetsizliğinde tâ bidayetten itibaren asla tereddüdümüz yoktu. Muhalif bir siyasi fırkanın zuhurunda vukua gelen hadiseler, hatırlarda o kadar tazedir ki, bu hadiseleri burada yeniden tafsil etmeye lüzum görmüyoruz. Umumi Reis'inden itibaren, bütün teşkilatında, dostane karşılamak kararı ile hareket eden fırkamız, bir ay içinde zorla aleyhine ihtilal yapılmış düşman muamelesi ile karşılaştı. Bizim Cumhuriyet ve Halkçılık namına aldığımız vaziyet, fikir iştiraki ve fırkamızın yüksek idare ve mesuliyet mevkiinde bulunan erkânı arasında gizli bir anlaşmazlığın, bir tertip şeklinde, tezahürü olarak işaâ edildi. Bu işaâlar kendi fırkamızın efradı arasında bile tereddüde, menfi ve mürteci fikirli unsurların ise alenen inkılap aleyhinde vaziyet almalarına mahal verdi. Son Belediye intihabı mücadelesi, Büyük Millet Meclisi'nin idaresine tesir edecek bir vasıta addolunmasına kadar menfi ümitlerin revacına vesile oldu.

Bu hülasa; hadiselerin mahiyetini sadece müşahede için yapılmıştır. Bu hususta mesuliyet aramak veya tevcih etmek maksadımızın haricindedir.

Vahim akıbetleri aşikâr olan bu müşahedeler karşısında, fırkamızın bütün haklarını ve vasıtalarını ortaya koyarak mücadeleye ve milletimizin tenvir ve ikazı için faaliyete geçmesi zaruri oldu. Her şeyden evvel Umumi Reis'in, memleketin idaresindeki fikir ve içtihatlarının istikametinde hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak bir vuzuh hususüne çalışmak ve diğer taraftan mürteci fikirlerin fırsattan

istifadesine mahal bırakılmayacak bir surette Büyük Millet Meclisi'nin kudret ve nüfuzunu tebarüz ettirmek icap etti; ahval böyle vazıh ve ciddi bir safhaya girince, karşı Fırka reisleri, fırkalarını feshetmişlerdir.

Bu hususta intişar eden fikirleri ve sebepleri yeniden tazelemeye lüzum görmüyoruz. Aşikârdır ki fırkanın prensipleri, fikirleri ve görüşleri ilk günden itibaren fırkamızdan ayrı olduğu kadar, onun Umumi Reisinin fikirlerinden, prensiplerinden ve görüşlerinden de ayrıydı. Muhalif fırkanın infisahı kararında, fırkamızın ve Umumi Reis'inin veya Vekilinin hiçbir arzusu lâhik olmamıştır; bilâkis böyle bir kararı, biz kendi anlayışımıza göre asla terviç etmedik."

* * *

Arada eski Türk Ocakları Cemiyeti'nin feshi ile bütün haklarının, vecibeleri ile beraber, Cumhuriyet Halk Partisi'ne devredilmesine karar verilmişti. Bu hususta tafsilâta girmeden evvel bir olayı nakledeceğim.

Hatırladığıma göre 1924 senesindeydi; Büyük Millet Meclisi Muhafız Kıtası'ndan birkaç zabit arkadaşın Ankara Türk Ocağı'na, aza kaydedilmeleri için, usulü dairesinde, Ocak Reisliğine müracaatta bulunulmuştu. Aradan günler geçtiği halde Ocak'tan bir cevap çıkmayınca, alakalılardan gecikmenin sebebi sorulmuş, buna cevap olarak, her biri İstiklal Savaşımızda düşmanla dövüşerek büyük yararlıklar göstermiş olan bu genç arkadaşlar hakkında Ocağa kabulleri için –bilhassa ırk bakımından– bir mani olup olmadığına dair tahkikat yapılmakta olduğu ifade edilmiştir.

Bundan haklı olarak pek müteessir olan Kıta Komutanı İsmail Hakkı Bey (Emekli Tümgeneral İsmail Hakkı Tekçe) Ocak Reisi ve İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey'e (Tannöver) giderek Türk Ordusunun şerefli mensupları hakkında bu yolda muamelede bulunulmasını protesto etmekle beraber –öğrendiğime göre– bu zabit arkadaşlardan her biri de ayrı ayrı Hamdullah Suphi Bey'i Meclis binası önünde çevirerek kendisinden, haklarında hangi sıfat ve salahiyetle, bu çeşit tahkikat yaptırmakta olduğunu sertçe bir lisan ve eda ile sormaya başlamışlardı.

Diğer taraftan vaziyetten haberdar olan bazı eski Ocaklılar –ki başlarında o zamanki Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü rahmetli Hayati Bey vardı– bir Kongre toplayarak Ocak İdare Heyetini değiştirmeye teşebbüs etmişlerdi.

Bu tezahür ve teşebbüslerden sinirlenen Hamdullah Suphi Bey, Çankaya'ya giderek durumu Atatürk'e arz etmiş. Atatürk derhal Hayati ve İsmail Hakkı beyleri Köşk'e çağırıp meseleyi izah etmelerini istemiş. Onlar da olanları olduğu gibi hikâye etmişler, bunun üzerine Atatürk:

"Haklısınız, fakat bu arkadaş yapılanlardan ürkmüş, bana dehalet etti; artık bir harekette bulunmayın. Şimdilik bu kadarla kalsın." buyurmuş.

Memlekette yaşayan muhtelif unsurlar arasındaki zıddiyeti ortadan kaldırıp

bütün vatandaşları bir isim ve emel etrafında, eşit vazife ve haklara sahip olarak toplamayı, bu itibarla Türkiye tabiyetinde olan herkesi Türk saymayı, memleket ve devletin kuvveti ve âtisi için başlıca şart telakki eden Atatürk, yukarıda hikâye ettiğimiz hadiseden sonra, Türk Ocakları üzerinde ehemmiyetle durmaya başlamıştı; her münasebet düştükçe, "Türkiye'de ayrıca Türk Ocağı olur mu?" yahut, "Bu isim diğer unsurlara mütemadiyen kendi özel benliklerini hatırlatmaz mı? Ve onlarda bu kabil ocaklar kurmak hevesini yaşatmaz mı?" gibi sorularla meseleye temas ediyor, muhatapları ile uzun münakaşalarda bulunuyordu.

Nihayet Türk Ocaklarının artık devrini ikmal etmiş bir müessese olduğu kanatine varmıştı. Buna Serbest Fırka'nın faaliyette bulunduğu sıralarda ortaya çıkan gerileme temayüllerine karşı, bütün inkılâpçı kuvvetleri bir araya toplamak zarureti de katılınca, Ocakların Halk Partisi ile birleştirilmesi yolunda, Cumhuriyet Halk Partisi Umumi Kâtibi Recep Bey (Peker) tarafından ısrarla vâki olan teklifi tasvip ve kabul eylemiştir.

Atatürk bu konuda, Ocak İlim ve Sanat Heyeti azasından Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref Bey'e (Ünaydın) açık bir beyanatta bulunmuştu. Bu beyanatında şöyle diyordu:

"Milletlerin tarihinde bazı devirler vardır ki, bu devirlerde muayyen maksatlara erişebilmek için maddi ve manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve ayni istikamete sevk etmek icap eder, yakın senelerde milletimiz böyle bir toplanma ve birleşme hareketinin verdiği mühim neticeleri idrak etmiştir.

Memleketin ve inkılâbın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı masuniyeti için, bütün milliyetçi ve Cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lazımdır. Teessüs tarihinden beri ilmi sahada halkçılık ve milliyetçilik akidelerini neşir ve tamime sadakatle ve imanla çalışan ve bu yolda memnuniyeti mucip hizmetleri sepk etmiş olan Türk Ocaklarının, aynı esasları siyasi ve tatbiki sahada tahakkuk ettiren firkamla, bütün manası ile yekvücut olarak çalışmalarını münasip gördüm; bu kararım milli müessese hakkında duyduğum itimat ve emniyetin ifadesidir. Aynı cinsten olan kuvvetler, müşterek gaye yolunda birleşmelidirler."

Buna binaen Ocaklar Merkez Heyeti'nin daveti üzerine 10 Nisan 1931 günü Ankara'da olağanüstü bir Kurultay toplanmıştı. Kurultay başkanlığına Manisa Mebusu Mustafa Fevzi Bey seçilmiş ve Merkez Heyeti tarafından hazırlanan raporu Heyet Reisi Hamdullah Suphi Bey okumuştu. Bu raporda toplantının maksadı şöyle izah ediliyordu:

"Büyük Reisimiz Gazi Hazretlerinin matbuata tebliğ edilen bir arzularıdır ki, bu fevkalâde içtimaımıza vesile oldu; dört sene evvel Cumhuriyet Halk Fırkası Kongresi'nin içtimaında, Reisimizin irad buyurduklan nutku ve bu nutkun bilhassa gençli-

ğe ait olan son kısmını hatırlarsınız. Reis Hazretleri, gençliğe hitabesinde inkılâbı ve vatanı ona emanet buyurduklarını söylemişlerdi. Biz, bu fikrin zaman geçtikçe inkişal ettiğini ve bir tatbikat sahası hazırladığını görüyorduk. Gazi Hazretleri, son zamanlarda tahsilde olan gençlere, cemiyetlere, gençliğin tedrisine her zamankinden fazla ehemmiyet verdiler. Mektep sıralarında ders dinlerken, gençlik müesseselerinde nutuklarını irad ederken kalplerinde gençliğin inkılâp ihtiyaçlarına göre yetiştirilmesi, inkılâbın gençlikte emin bir istinatgâh bulabilmesi en büyük endişeleri halinde göründü. Son bir sene zarfında, memleket toprakları üzerinde zuhur eden bazı vakayı, bütün vatanperverlerin kalbi üzerinde, tesiri el'an zail olmamış bulunan, kuvvetli izler bıraktı. Çok ileri fikirleri, muhafazakârlıkla tanınmış bir muhitte, yerleştirebilmek için bütün inkılâp kuvvetlerinin tanzim ve tevhid edilmesi lüzumu, Büyük Reisimizin ve inkılâp ricalinin zihinlerinde, git gide büyüyordu. Onun içindir ki Gazi Hazretleri, son zamanlarda tesis buyurdukları fırkanın kadrolarını, milliyetperver, halkçı ve Cumhuriyetçi genç zümreler büyültülmeyi arzu buyurdular. Bu hareketin kısa bir ifadesi, inkılap fırkasının safları içinde milliyetperver, Cumhuriyetçi gençliğe yer, vazife ve mesuliyet vermekti."

Uzun raporun sonunda Hamdullah Suphi Bey, ocakların Cumhuriyet Halk Fırkası'na intikali mevzuundan bahsederek bu hareketin isabetini izah eylemişti. Aynı günde, meseleyi incelemek üzere kurulan encümen vardığı neticeyi bir mazbata ile kurultaya arz etmişti. Encümen mazbatasında: "Büyük Reis'in arzularının vücud bulması için can atmayı, yasalarının kâğıt üzerinde çizdiği değil, Türk gönüllerine yazdığı mefkurenin tahakkukuna doğru atılmış en kuvvetli adımlardan biri saydığını, kurultayın bu yolda bir karar alması için yasa ve kanun hükümlerini de tamamiyle müsait bulduğunu" belirttikten sonra, "Encümenimiz bütün Ocaklı kardeşlerini, bu yeni çalışma zemininde ve mefkure etrafında daha ateşli bir şevk ile daima beraber ve çalışmalarının feyizli neticeleriyle kendilerini ve milleti bahtiyar görmek istediğini ifade ederek; Türk Ocakları Cemiyeti'nin feshine, bu cemiyetin haiz olduğu bütün hakların, bütün vecibeleriyle birlikte, Cumhuriyet Halk Fırkası'na devrine karar verilmesini arz ve teklif eder" diyordu.

Akşam üzeri, mazbata, kurultayın ikinci oturumunda okunmuş ve sürekli alkışlar arasında ittifakla kabul edilmişti. Bu münasebetle bazı delegeler söz alarak verilen kararın çok isabetli olduğundan bahsetmişler ve Umumi Reis Hamdullah Suphi Bey'le, arkadaşlarına kıymetli hizmetlerinden dolayı teşekkür etmişlerdi. İşte bu suretledir ki, ilk Türk Ocakları tarihe karışmış bulunuyordu.

* * *

1933 senesinde Atatürk'ün direktifi ile "Halkevleri" kurulmuştu; halkın umumi eğitimi için kurulan bu evlerin çalışma sahaları, dil, tarih, edebiyat, güzel

sanatlar, folklor, tiyatro, sosyal yardım, her çeşit spor, müze, sergi, köycülük, halk dershaneleri ve kurslar, kütüphane ve yayım kollarına ayrılıyordu.

Halkevleri, dil kolları vasıtasıyla, Türkçenin güzel kelime ve terimlerini aslı ve orijinal kaynaklardan çıkarıp yayacaklardı, dilimizin en güzel, en temiz konuşulduğu yerler bu evler olacaktı.

En yeni piyesler oralarda temsil olunacak, en ince yerli ve içli şiirlerimiz oralarda okunup dinlenecekti.

Tarih kolu da, birkaç medeniyetin üst üste geldiği memleketimizde mahalli tarih ve genel olarak Türk tarihi üzerinde araştırma ve incelemeler yapacaktı. Bu bakımdan Halk Evleri, Dil ve Tarih Kurumları ile daima temas halinde bulunacaklardı.

Diğer taraftan oralarda, edebiyat, resim, musiki ve folklor gibi bir milletin medeni seviyesini, irfanını, milli zevkini, kısaca hüviyet ve varlığını belirten güzel sanatların gelişmesi, genişlemesi ve yayılması için çalışılacaktı.

Esasen sağlam bünyeli bir millet olan Türk ırkının rasyonel tekniğe dayanan sistemli çalışmalarla sıhhat, kuvvet ve güzelliğini arttırmak, Evlerin başlıca hedeflerinden biriydi. Buralarda en çok ehemmiyet verilecek sporlar; milletimizin tarihî ananesinde büyük yer tutan güreş, binicilik ve avcılık olacaktı.

Evlerin esaslı işlerinden biri de, çevrelerindeki köyleri gezerek bir taraftan oraları tanımak, köylülerimizle yakınlık sağlamak, diğer taraftan da onların umumi bilgisini arttırmak, iktisadi durumlarını ıslah etmek yolunda kendilerine yol gösterici ve yardımcı olmak, çocuklarına ve hastalarına bakmak ve baktırmak idi.

Köycülük kolu, köylerde öğretmenler ve askerlikte çavuş ve başçavuşluğa yükselmiş okur - yazar köylülerden teşkil edilmiş olan eğitmenler ile işbirliği yapacak, onların varlığında, emellerini gerçekleştirmek yolunda pek büyük destekler bulacaklardı.

Bilindiği gibi uzunca bir tecrübeden sonra, köylerde, köy gerçeklerine uygun, çocukları, "toprağa ve köy yaşayışına bağlı kalarak" okutup yükseltecek tipte okullar vücuda getirilmeye başlanmış; bunlara öğretmen yetiştirmek üzere de esasları, hayatında bizzat Atatürk tarafından tespit edilmiş olan "Köy Enstitüleri" kurulmuştu. Bu müessese bir taklit eseri değildi, memleketimizin hakiki durumundan ve köylümüzü bir an evvel okutup aydınlatmak gibi öz ihtiyaçlarımızdan doğmuştu. Bunlar eski zihniyet ve usullerin dar çerçevesinden kurtarılmış, yabancı uzmanların da hayret ve takdirini celbetmiş olan, kız ve erkeklerin yan yana, kardeşçe yetiştirildikleri, ileri birer irfan ocağı idi ve az zamanda büyük, hayırlı ve hızlı gelişmeler göstermişti.

Şunu da ilave edeyim ki köy okul ve enstitüleri; bazılarının ileri sürdükleri gibi halkımızın, köylü ve şehirli diye ikiye ayrılması sonucunu değil, tam tersine, zaten mevcut bulunan bu hazin ayrılığı halkevi ve odaları ile müşterek ve ahenk-

li çalışmaları sayesinde bertaraf etmek, köylü ve şehirliyi her bakımdan birbirine yakınlaştırıp bağlamak neticesini verecek karakterde idi.

Mahallinde mevcut veya yeniden bulunacak olan her türlü eski eserlerden –küçük de olsa– bir müze tedarik edilecek kitaplarla, mümkün mertebe, zengin bir kütüphane kurmak, halk dersaneleri ve vakit vakit kurslar ve sergiler açmak, konserler, konferanslar, tiyatrolar tertip etmek, halkevlerinin başarmaya gayret edecekleri görevlerdendi.

Halkevlerini, yaşlı veya genç fedakâr ve idealist aydınlar idare edeceklerdi. Oraları, kızı, kadını ve erkeğiyle bütün vatandaşların samimî bir hava içinde, hep beraber, el ele çalışıp eğleneceği, Türk cemiyetinin yeni ve ileri hayatının kökleşip olgunlaşacağı yerler olacaktı. Aynı zamanda gençlik kahvehanelerden, meyhanelerden ve avarelikten kurtarılacaktı.

Halkevlerine, hiçbir suretle giremeyecek olan şey, particilik ve parti münakaşaları idi. Bu evlerin eşiğinden atlayanlar, oralarda siyasi düşünce ve inançlarını bir tarafa bırakacak, herkese ve her samimi fikire karşı muhabbet ve hürmet besleyen iyi ve medeni birer vatandaş hüviyetiyle hareket edeceklerdi; Atatürk bilhassa bu noktaya çok önem veriyordu.

Büyük Kurucu, sonradan "Halkodaları" adı altında köylere kadar yayılmış olan Halkevlerine ve dediğim gibi hayatında esasları kendisi tarafından tespit edilmiş olan aynı değerdeki köy enstitülerine çok umut ve gönül bağlamıştı. Bu müesseselerin –devletin de müessir yardımlarıyla– hem yurdumuzun her alandaki kıymet, istidat ve güzelliklerini meydana çıkarıp işletmek ve yaymak, hem de genel kültür seviyemizi az zamanda yükseltmek, inkılâpların hedef tuttuğu çağdaş hayat ve medeniyetin, tabiî icaplarına uygun bir düşünüş ve yaşayış tarzım, geniş halk tabakalarına indirip, kökleştirmek yolunda çok faydalı olacaklarına inanıyordu.

Elbette ki, bunlardan, birkaç yıl içinde, tam netice almak imkânsızdı; zaten böyle bir şey beklenemezdi ve beklenmiyordu. Bununla beraber açıkça ve memnunlukla görülüyordu ki, müesseseler, çoğunluk itibariyle, hedeflerine doğru yol almaya başlamış, hatta birçok yerlerde pek mühim başarılar elde etmişlerdi. Durum, umutları kuvvetlendirecek ve ilerisi için güven verecek mahiyetteydi.

Atatürk bekâ âlemine göçtükten sonra, itiraf etmek lazımdır ki, halkın ve devletin malı olan halkevleri ve odaları müstakil ve tarafsız hüviyetlerini kaybederek, Cumhuriyet Halk Partisi'nin adeta birer şubesi imiş gibi, idare edilmeye başlanmıştı. Bu müesseseyi bağımsız bir tesis haline koymak yolunda verilen en tabiî ve doğru karar, bir türlü gerçekleştirilmemişti. Kanaatımca bu, işlenmiş büyük bir hata ve günahtı.

Halk Partisi'nin yerine iktidara geçenler de –ki başlarında Atatürk' ün idealini

en iyi anlamış sanılan bir zat vardı– bu mübarek halk müessesesine karşı, dar bir particilik zihniyetiyle, aksi bir yol tuttular. Müesseseyi ilk kuruluşunda düşünüldüğü gibi bağımsız hale getirecekleri yerde dağıtıp kapatmayı tercih ettiler. Bu, memleket irfanına, umumi kültürün yükselmesi idealine, Atatürk'ün devrimlerine ve hatırasına karşı işlenmiş telafisi güç bir kötülük, affedilemeyecek büyük bir suç idi.

Her ne sebep ve suretle olursa olsun verilen bu çok feci kararda, Cumhuriyet Halk Partisi'nin müesseseyi; menkul, gayrimenkul bütün kıymet ve varlıklarıyla, kendi öz malı telakki ederek doğrudan doğruya idaresi altında tutmak kararında inat etmiş olmasının da büyük tesiri olduğunu bir kere daha ifade etmeliyim.

* * *

Köy Enstitüleri'ne gelince; en yetkili aydınlarımız tarafından da belirtildiği gibi, her yeniliğe ve ileriliğe karşı koyan müteassıp ve yobaz güruh fırsat bulunca, köylünün aydınlanıp hakkına sahip olmasını şahsi çıkarlarına aykırı bulan kimselerle birleşerek harekete geçmiş, enstitülerin ana unsurlarını, birtakım bahanelerle, birer birer yok etmeye kalkışmışlardı.

Diğer yandan, o yıllarda da her yere, bilhassa üniversite, yüksek harp ve yedek subay okulları gibi gençlik müesseselerine saldıran kızılların da enstitülere sokulup yerleşmeye çalıştığı görülmektedir.

İş başında bulunanlar, saydığımız diğer okullarda yapıldığı gibi çeşitli tedbirlerle, bütün bu saldırışlara karşı koyup enstitülerin kendisine has bünyesini korumaya gayret edecekleri yerde, o saldırış ve cereyanların tesirleri altında kaldılar.

Netice olarak, köyün kendi içinden, şevk ve kuvvetle, kalkınmasını sağlamakta olan bu müessese, sarsıntıya uğratıldı. Köye dayanan kökleri koparıldı; adları ile beraber mahiyetleri de değiştirildi.

Aynı zamanda Atatürk'ün kadın inkılâbının, köy enstitülerinde en iyi ifadesini bulan, prensiplerine de hücum edildi. Kadın ve erkek öğretmen yetiştiren okullar ayrıldı; bu müstesna sahada bile harem - selamlık ayrılığına doğru gidildi.

Muhakkak ki, çok yazık oldu; ben şahsen buna sebep olanlarla seyirci kalan yetkililerin, memleket zararına yüklendikleri vebalin çok büyük olduğuna kaniim.

Burada, son yıllarda bazı aydın ve imanlı müteşebbislerin birçok yerlerde halkevlerini tekrar açmaya muvaffak olduklarını ve bu şükran ve takdire layık hareketlerini memleketin her tarafına yaymak için –çok güç şartlar altında– yılmadan büyük gayretler harcadıklarını kaydetmeliyim.

* * *

Türk milletinin, her bakımdan layık olduğu "en medeni ve en müreffeh millet" mertebesine ulaşabilmesi için kültür alanında vakit geçirmeden ve en azından

daha ne gibi müesseseler kurmak zorunda olduğumuzu, Büyük Önder 1 Kasım 1937 Meclis nutkunda şöyle özetlemektedir:

"Arkadaşlar, büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde de temelli bir inkılâp yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa bir zamanda başarmak için fikir ve hareketi beraber yürütmek mecburiyetindeyiz. Bu teşebbüste başarı ancak süreli bir planla ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak, memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek; memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumlan yaratmak. İşte bu önemli umdeleri en kısa zamanda temin etmek Kültür Vekâleti'nin üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerdir.

İşaret ettiğim umdeleri, Türk gençliğinin dimağında ve Türk milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir. Bunun için memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütalâa ederek, Batı bölgesi için İstanbul Üniversitesi'nde başlamış olan ıslahat programını daha radikal bir tarzda tatbik ederek Cumhuriyete, cidden modern bir üniversite kazandırmak, merkez bölgesi için Ankara Üniversitesi'ni az zamanda kurmak lazımdır. Doğu bölgesi için Van gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarıyla ve nihayet üniversitesi ile modern bir kültür merkezi yaratmak yolunda, şimdiden fiiliyata geçilmelidir. Bu hayırlı teşebbüsün, Doğu vilayetlerimiz gençliğine bahşedeceği feyz, Cumhuriyet hükümeti için ne mutlu bir eser olacaktır.

Tavsiye ettiğim bu yeni teşebbüslerin, eğitmen ve öğretmen ihtiyacını ziyadeleştireceği şüphesizdir; fakat bu cihet, hiçbir vakit, işe başlama cesaretini kırmamalıdır. Vekâletin geçen yıl içinde, bu yönden yaptığı tecrübeler çok ümit verici mahiyettedir."

* * *

Atatürk, bilhassa Van'da yaratılmasını tavsiye ettiği "Modern kültür merkezi" ne çok önem veriyordu. Ona candan gönül bağlamıştı.

Bu iş için Van sahilerini seçmesinin çeşitli sebepleri vardı: Coğrafi bakımdan elverişli oluşu, ikliminin, o havalideki diğer yerlere nispetle mutedil, toprağının münbit olması, gölün, gemi işlemesine de müsait küçük bir deniz halinde bulunması bunların başlıcaları arasındadır.

Atatürk'ün ilk olarak yapılmasını tasavvur ettiği müesseseler, hepsi yatılı olmak üzere birkaç ilk ve orta mektep, lise, öğretmen, ziraat ve sanat mektepleri ve nihayet bütün fakülteleriyle bir üniversite idi. Çeşitli okullar, aynı zamanda üni-

versite için hem tatbik, hem de inceleme yerleri olacaktı. Sonra, yine orada veya Doğu bölgesinin diğer münasip yerlerinde, ihtiyaca göre ziraat ve sanat enstitüleri, güzel sanatlar akademileri ve diğer yüksek okullar açılacaktı.

Atatürk, on, on beş sene içinde bütün bu müesseselerin başarı ile işleyeceğine, ondan sonra diğer bölgelerle beraber bu bölgede de başka üniversite ve yüksek okullara ihtiyaç duyulacağına inanıyordu. Hayatında birçok muhal telakki edilen işleri dehası ve tükenmez azmi ile tahakkuk ettirmiş olan Büyük Adam'ın bu yoldaki tasavvur ve inançlarını anlatırken gösterdiği büyük heyecan hâlâ gözlerimin önündedir.

Seçilecek en uygun sahada öğretmen, profesör ve memurlar için her türlü konforu haiz ikametgâhlardan mürekkep yeni mahalleler, zengin kütüphaneler ilk ağızda devlet eliyle veya özel müteşebbisler tarafından, bütün ihtiyaçlara cevap verecek, çarşılar, sinema, tiyatro, gazino gibi hoş vakit geçirecek yerler, Halkevi spor kulüpleri ve sair faydalı teşekküller kurulacaktı. Böylece zamanla, mükemmel bir plân dahilinde inşa edilmiş, yepyeni modern ve medeni bir Van şehri meydana çıkmış olacaktı. Tabiîdir ki bu şehir karadan ve havadan, çeşitli vasıtalarla merkeze ve denize bağlanacaktı.

Üniversitenin muhtaç olduğu öğretmenler (asistan, doçent ve profesör) İstanbul'da veya memleket dışında okuyup yetişmiş ehliyetli ve akıncı ruhlu kimselerden seçilecekti. İcabına göre dışardan yabancı profesörler getirtmek, Avrupa ve Amerika'ya istidatlı gençler gönderip yetiştirmek de bu konuda göz önünde tutulan tedbirlerdendi.

Ne çare ki Atatürk bu tasavvurunu fiil alanına koyamadan fani hayattan çekildi. Ondan sonra iktidar mevkiine geçen sözde en yakın arkadaşlarının –ki bütün bu anlattıklarına vakıf ve zamanında tasvipkâr görünen kimselerdi– bu konuyu nasıl savsakladıkları ve ne gibi küçük hesap ve tertiplerle esasından ayırarak basit ve verimsiz bir hale soktukları bilinmektedir.

* * *

Atatürk sorumsuz parti adamları ile öteden beri tahakkümü itiyad edinmiş bulunan birtakım şahıs ve zümrelerin, devlet memurları üzerinde baskı yapmalarına, hiç tahammül edemezdi.

Esasen O, icra mevkiinde bulunanların da –kendisinin müstesna bir dikkat ve titizlikle riayet ettiği– kanuni yetki ve sorumluluklarının, her türlü şahsi duygu ve keyfî hareketlerden tamamıyla salim, bir ahenk içinde cereyan etmesini sağlamak için gayret sarf etmekten bir an geri durmamıştır; bu yoldaki mücadelesinde karşılaştığı güçlükler yüzünden, ne büyük sıkıntılara katlandığına defalarca şahit oldum.

Bu hususta birkaç misal vereceğim. Bu misaller aynı zamanda –tabiî tek par-

ti idaresinde– Dahiliye Vekilinin, Parti Genel Sekreteri ve valilerin parti il başkanı yapılmalarının sebep ve zaruretini de izah etmiş olacaktır.

* * *

Atatürk, bir sabah derhal İzmir'e gitmek istediğini söyleyerek hazırlık yapmamızı emretti. Seyahatlere çıkarken ekseriya maksadını da bildirirdi; bu sefer hiçbir sebep göstermedi.

Hazırlandık, hemen o akşam yola çıktık.

İzmir'de daha evvel kendisine hediye edilmiş olan Kordonboyu'ndaki Naim Palas'a indik.[191] İlk akşam yemeğine daha bazı zatlar ile beraber, vali rahmetli general Kâzım Dirik[192] ve Cumhuriyet Halk Partisi müfettişi, Balıkesir Mebusu Hacim Muhittin Çarıklı da davetli idi.

Sofra, sokak kapısından girince sağa düşen salonda kurulmuştu; zaten orası, bu bina kendisine verildiği günden beri yemek salonu olarak kullanılmaktaydı.

Atatürk saati gelince, üst kattaki yatak odasından inip misafirleri ile beraber bu salona girdi. Ben de büyük holde bir koltuğa oturdum, dinleniyordum.

Oturduğum yerden sofradakiler görünmüyor, fakat konuştukları işitiliyordu; birdenbire Atatürk'ün sesi yükseldi:

"Paşa hazretleri, burada vali yani devletin temsilcisidir. Koskoca vali-i âlişan! Burada ben bile onun kararlarına göre hareket etmek mecburiyetindeyim; mesela, bana bugün sokağa çıkma diyebilir ve ben buna uyarım, uymak zorundayım; çünkü buranın asayişinden, idaresinden, her şeyinden o sorumludur." diyordu; hiddetli olduğu belliydi. Ne olmuştu, niçin ve kime kızmıştı? İlk anda anlayamadım; bir ara benim ismimi de telaffuz ettiğini duydum, arkasından bir sofracı geldi: "Atatürk sizi istiyor" dedi.

Kalkıp salona girdim, her zaman olduğu gibi sofranın deniz tarafındaki başında oturuyordu; sağında Vali Kâzım Dirik, onun yanında da Hacim Muhittin Bey vardı:

"Bak çocuk!" dedi, Hacim Muhittin Çarıklı'yı göstererek, "Beyefendi Parti müfettişliğinden çekilecekler; senden Parti Genel Sekreterliği'ne bir istifa mektubu yazmanı rica ediyorlar."

Biraz durdu; Çarıklı'ya baktı:

"Bunu telgraf yapsak daha iyi olmaz mı beyefendi?" diye sordu. Çarıklı kabul yollu başını eğdi; tekrar bana döndü:

191 Bu bina şimdi müze haline konulmuştur.

192 Kâzım Dirik, Atatürk'le beraber, O'nun kurmay başkanı olarak Anadolu'ya geçmiş, Milli Mücadelede muhtelif vazifelerde bulunmuş, sonra İzmir valiliğine tayin edilmiş, çalışkan, enerjik bir general idi. "Dirik" soyadı kendisine, canlı hareketlerine işaret olarak, İran Şahı rahmetli Rıza Şah Pehlevi tarafından İzmir'i ziyaretinde verilmişti.

"Hadi böyle bir telgraf hazırla, getir! Beyefendi imza edeceklerdir" emrini verdi. Tabiî telgraf yazıldı, imzalandı ve çekildi.

Ondan sonra Atatürk sabaha yakın bir saate kadar hep Çanklı ile meşgul oldu; kendisine büyük iltifatlarda bulundu.

Ertesi gün uykudan uyandığını haber alınca yanına girdim. Gece olup bitenleri hatırlamıyormuş gibi hafifçe tebessüm ederek sordu:

"Yahu, dün akşam neler oldu?" Anlattım; bu sefer ciddileşti:

"Bu büyük bir derdimizdir çocuk!" dedi. "Bak sana izah edeyim. Ankara'da kulağıma gelen bazı dedikodulardan vali Kâzım Paşa ile Parti müfettişi Hacim Muhittin Bey arasında bir geçimsizlik olduğunu fark etmiş, Hacim Muhittin Bey'in mebusluk ve Parti müfettişliği sıfatlarına dayanarak, Kâzım Paşa'ya tahakküm etmek sevdasına kapılmış olmasından şüphelenmiştim. Buraya işte bunun için, yani durumu yakından görüp incelemek için geldim. Daha ilk temasımda şüphemin yerinde olduğunu hissettim; hele akşam sofraya otururken Hacim Muhittin Bey'in, kendisine yer göstermiş olmama rağmen, valiye tekaddüm etmeye davrandığını görünce artık dayanamadım; böylece bildiğin netice meydana geldi."

Birkaç dakika sustu, düşündü tekrar konuşmaya başladı:

"Efendim, vali bulunduğu vilayette devletin mümessilidir; oranın her halinden kanunen o mesuldür. Parti müfettişinin ise orada kanuni ve resmî hiçbir sıfatı, tabiatiyle de hiçbir nevi sorumluluğu yoktur. Onun vazifesi, nihayet, Parti işlerini düzenlemekten ibarettir; icra işlerine müdahale edemez, etmemesi lazımdır. Fakat bizde tâ İttihat ve Terakki murahhaslarından kalma sakim bir itiyat vardır. Bu zatlar kendilerini icra işlerinde de vazifeli ve yetkili saymakta, öyle hareket etmekteydiler. Şimdi görüyorum ki, muhtelif vilayetlerde bulunan bizim parti müfettişleri ve reisleri de aynı yolu tutmuşlardır ve partinin başında bulunan arkadaşlar da bu vaziyeti adeta tabiî buluyorlar; 'Vali ve müfettiş iki samimi arkadaş gibi baş başa verir, konuşur, anlaşır ve işleri elbirliğiyle yürütürler' mütalâasında bulunuyorlar; bu mütalâa katiyen yanlıştır. Ne kadar iyi geçinen, anlaşabilen yakın arkadaşlar olurlarsa olsunlar iki insanın her meselede aynı görüş ve düşünüşe sahip olması imkânsız bir şeydir. Şu halde düşünelim! Parti müfettiş ve reislerinin icra işlerine karışmasını hoşgörmekte devam edersek netice ne olacaktır? Evvela parti müfettişlerini ele alalım; ya vali müfettişi, yahut da müfettiş valiyi, yani behemehal ikisinden biri ötekini tesiri altına alacaktır. Eğer vali, parti müfettişini yedeğine alırsa, müfettiş bey, dolayısiyle ondan bu sahada beklenen hizmet, sıfır olmuş demektir. O halde neden, boş yere adam kullanıp emek ve para harcamalıdır öyle değil mi? Yardım dersek, valilerin yanlarında ve emirlerinde zaten yardımcıları vardır; icap ederse, en liyakatli olanlarından seçmek suretiyle bu yardımcıların

adedi çoğaltılabilir de. Aksine, eğer parti müfettişi, valiye hükmeden bir duruma gelirse orada devlet işleri ve otoritesi, kanunen sorumsuz bir adamın eline geçmiş demektir ki, böyle bir hal, devlet idaresinde, zararları ölçülemeyecek kadar büyük bir felaket, bir fecaat olur. Parti reisleri için de hal aynıdır."

Burada biraz durdu; gözleri dalgınlaşmış, yüzü hüzünlü bir hal almıştı.

"Çocuk," dedi, "bilir misin ki İttihat ve Terakki'nin başarısızlığa uğramasının en mühim sebeplerinden biri, idareyi mesullerden ziyade, gayrımesullerin eline bırakmış olmasıdır. Bu yüzden memleketin her bakımdan ne kadar büyük, ne kadar ağır ziyanlara uğradığını hep biliyoruz.

Meseleyi başka bir cihetten de tahlil edelim. Valiler, tabiî, merkezden uzaktadırlar. İzin alıp Ankara'ya geldikleri zaman da Vekillerle görüşebilmek için bazen günlerce bekleme odalarında akşamı ederler. Nihayet onlarla konuşmalarında bir memur, bir maiyet adamı gibi idare-i kelâm etmek zorundadırlar. Halbuki aynı zamanda mebus olan müfettiş beyler, her istedikleri zaman, merkeze gelebilirler; Mecliste, yahut makamlarında bütün Vekiller, hatta Başvekil ile arkadaş gibi görüşebilirler, üstelik parti merkezini de kendi görüşlerine kolaylıkla ortak edebilirler.

Şimdi bir valinin mebus olan parti müfettişi ile herhangi bir meseleden dolayı ihtilafa düştüğünü tasavvur edelim. Elbette ki vali fikrini ve kendini müdafaada, muarızından çok geri kalacaktır. İhtimal ki, bu yüzden işini de kaybedecek, hiç değilse fena not alacaktır. Halbuki zavallı, o makama gelebilmek için, en az 20, 25 yıl çalışmış, emek harcamış, yorulmuştur. Çoluk çocuk sahibidir, bir gün açıkta kalır veya emekliye ayrılırsa zarurete düşecektir. Şu halde? Herkesten kahramanlık bekleyemeyeceğimize göre, muhtemeldir ki, birçokları kendileri için çıkar yolu, parti müfettişi beylerle hoş geçinmekte, onların arzularını, işin hakiki icabına, hatta kanunlara aykırı olarak, yerine getirmekte bulacaklardır; işte o zaman da demin söylediğim fecaat baş gösterecektir.

Dahası var; parti müfettişi veya reislerinin icra işlerine karışmaları yüzünden herhangi bir yerde mesuliyeti icap eden bir hal olursa ne yapılacaktır? Kanunen valiyi sorguya çekmek lazım değil mi? Evet ama bunu hangi vicdanla ve nasıl yapabiliriz ki, biçarenin başına parti müfettişini, yahut reisini, bile bile biz musallat etmişizdir. Müfettiş ve reis beylere gelince, onlar müdahale ve tazyiklerini inkâr etmeseler bile, pekâlâ 'Biz bunu bir mütalâa olarak söylemiştik, mesul olan vali bey mütalâamızı kabul etmez, bildiği gibi hareket edebilirdi' diyerek işin içinden çıkabilirler. Bu şu demektir ki, mesuliyet ortada kalmıştır. Söylediklerim yalnız valiler ve parti müfettiş ve reisleri için değil, bütün devlet memurları ile partililer arası münasebetler için de varittir.

Olmaz çocuk, böyle şey olamaz; buna meydan vermemek lazımdır. Sorumlu devlet memurlarının kanuni salâhiyetlerini, mesuliyetlerini de gözden uzak tut-

mayarak, her zaman tam ve serbest olarak kullanmalarını temin etmeli, icra işlerine kim olursa olsun, sorumsuz adamları karıştırmamalıdır."

Sözlerinden ve halinden anlaşılıyordu ki, bu yüzden mustaripti ve durumu düzeltmek için çareler arıyordu.

* * *

1936 senesi Haziran ayının ilk günlerinden bir gün[193] Florya'daki köşkte yazı odasına girdiğim zaman bana:

"Buyursunlar; gel otur bakalım! Sana söyleyeceklerim var" dedi, gösterdiği yere oturdum; devam etti:

"Biraz evvel Parti Genel Sekreteri Recep Bey (Peker) buradaydı. Bana Trakya'daki umumi müfettiş Kâzım Dirik'ten[194] şikâyet etti. Köylüleri eziyormuş. Kendilerinden, birtakım işler için dayanamayacakları kadar hizmet ve para yardımı istiyormuş. Bu hareketleri halkı dilgir etmekte imiş. Binaenaleyh onu oradan uzaklaştırmak lazım imiş; ben bu hususta hükümete emir vermeliymişim. Hayret ettim; olacak şey mi bu? Cevap olarak aldığı malûmatı, hatta eğer varsa elindeki vesikaları, hususi surette, ilgili ve sorumlu Vekile tevdi etmesini, Vekâletçe, tabiî icap eden muamelenin yapılacağını söyledim, gitti.

Fakat merak ettim; Kâzım Paşa'nın Trakya'da neler yapmakta olduğunu öğrenmek istiyorum; o, senin yakın dostundur. Kendisini bir yemeğe davet et; söz arasında, yaptıkları hakkında esaslı malûmat almaya çalış; bunları bana, edineceğin kanaatle beraber bildir!" emrini verdi.

Şunu derhal belirteyim ki Kâzım Dirik ile Recep Peker'in araları hiç iyi değildi. Edirne'de parti reisi bulunan zatı, Peker çok tutardı. Halbuki, bir ara, bu zat ile Dirik arasında derin ihtilâflar belirmiş, Atatürk'ün işareti üzerine Parti reisi vazifesinden alınmıştı. O zamandan beri Peker, Kâzım Dirik'in aleyhine dönmüştü; bunu pek yakından biliyordum.

Hemen ertesi gün, Kâzım Paşa'yı, öğle yemeğine davet ettim. Uzun uzadıya görüştük. Rahmetli general yaptığı işlerden bahsetmeyi pek severdi. Birkaç kelime ile mevzua dokununca derhal heyecana geldi; yanından hiç eksik etmediği evrak çantasından çıkardığı birçok broşürleri göstere göstere bütün teşebbüslerini anlattı.

Müfettişlik bölgesinde, ilgili mütehassıslarla beraber ziraat, bilhassa ziraat sanatları üzerinde çalışıyor; hayvancılık, tavukçuluk ve arıcılığı yayıp ilerletmek için geniş faaliyet sarf ediyormuş. Köylere gezici sıhhat ve posta memurları tayin etmiş; sıhhat memurları köy köy dolaşarak hastalarla meşgul oluyor, posta me-

193 Daha evvel bu hadiseyi, bir gazeteciye mülakat şeklinde hikâye etmiştim. Orada bu gün, yanlışlıkla bir sonbahar günü olarak yazılmıştı. Mühim bir şey olmadığı için o zaman tashihe lüzum görmemiştim.

194 General Kâzım Dirik, İzmir valiliğinden, Trakya'daki umumi müfettişliğe terfi suretiyle nakledilmişti.

murları da kasaba postahanelerinden köylülere gelen mektupları alıyor, dağıtıyor, köylülerden topladığı mektupları da postahanelere götürüyorlarmış.

Kısaca köyleri kalkındırmak için nafia, sıhhat, ziraat, kültür alanlarında herhalde faydalı ve hayırlı birtakım işler. Yaptıkları belki yüzde yüz isabetli değildi; fakat birçokları, köyler ve köylülerin lehine iyi sonuçlar verecek şeylerdi. Bütün bunları yapabilmek için köylülerden o zamanki Köy Kanunu'na uygun olarak vergi aldığını veya hizmet istediğini söylüyordu.

Generalin verdiği malûmat ve izahattan şu kanaate varmıştım ki, eğer hükümet, onun teşebbüs ve tasavurlarını benimser, bir elemeden geçirir, daha derli toplu, daha hesaplı, daha şümullü bir şekle koyarsa, ele mükemmel bir "köyleri kalkındırma" programı geçebilirdi.

Atatürk'e emirleri veçhile, aldığım malûmat ile beraber, edindiğim kanaati de arz ettim; yalnız ilgi ile dinledi, bir şey söylemedi.

O akşamı Florya'daki köşkten, Dolmabahçe Sarayı'na nakletmiştik; sofraya Kâzım Dirik de davet edilmişti. Gece yarısından sonra beni emretmiş, gittim. "Saatine bak" dedi, baktım saat tam 01.00 idi.

"Üç saat sonra yani 04.00'te karadan Trakya'ya doğru bir seyahate çıkacağız" –sofradakileri işaret ederek– "Bu arkadaşlar da beraber geleceklerdir; ona göre hazırlanırsınız!" buyurdu ve sofradan kalkıp, yatak odasına çekildi.

İcap eden hazırlığı yaptık ve tam saat 04.00'te otomobillerle yola çıktık.

Çorlu'da Kolordu karargâhına indik. O zaman oradaki Kolordunun komutanı, sonradan Orgeneral ve Genelkurmay Başkanı olan rahmetli Salih Omurtak idi. Karargâhta bir müddet dinlenildi; öğle yemeği yenildi. Öğleden sonra, ihtiyaten hazırlattığımız küçük bir hususi trenle yola devam edildi.

Atatürk, Muratlı istasyonunda trenden indi; istasyonun karşısındaki mahalleye doğru yürüdü. Bir evin önünde ihtiyar bir karı koca merdiven basamakları üzerinde oturuyordu. Kadının kucağında 8-10 aylık bir çocuk vardı; yavrucak durmadan ağlıyor, kadın da onu oyalayıp, susturmaya çalışıyordu.

Atatürk, kadına yaklaştı; aralarında şöyle bir konuşma oldu:

"Bu çocuk kimin?"

"Oğlumun; yani benim torunum."

"Niçin ağlıyor?"

"Kalabalıktan ürktü de."

"Babası nerde?"

"Asker!"

"Ya anası?"

"Biraz keyifsizlenmişti, sıhhiye memuru geldi, bir şey yapamadı; gitti, kasa-

badan doktor getirdi. Doktor da 'burada iyi olamaz' dedi. Gelinimi alıp Tekirdağ'ındaki hastahaneye götürdü; şimdi oradadır."

"Kendisini hiç yokladın mı, şimdi nasıl?"

"Evet! Gittim, gördüm. Allah'a şükür iyileşmiş; belki bir, iki güne kadar hastahaneden çıkacak, eve gelecek."

O sırada karısının görüştüğü kimsenin, kim olduğunu öğrenen 80'lik ihtiyar adam, söze karıştı; gözlerinin görmediğini, doktorların bir şey yapılamaz dediklerini söyledi ve ameliyat yapılması için doktorlara emir vermesini rica etti.

Atatürk:

"Doktorlara emir verilemez; mamafih yanımda bulunan müfettiş Paşa'dan rica edelim, seni İstanbul'a göndersin; bir kere oradaki doktorlara da muayene ettirirsin" cevabını verdi ve ihtiyarların dualarıarasında onlara veda etti.

İstasyona dönüyorduk; bana doğru biraz eğilerek yavaş sesle:

"Gördün ya! Peker işte bunlardan şikâyet ediyor; hayret, hayreti uzma![195]" dedi ve istasyona girince de:

"Artık burada işimiz kalmadı; doğru İstanbul'a!" emrini verdi. Bir gün sonra Bursa'ya gittik oradan da yine İstanbul'dan geçerek 9 Haziran 1936 günü Ankara'ya döndük.

* * *

Bir, iki gün sonra, Çankaya Köşkü'nde, yatak odasında Atatürk ile Recep Peker'in, tekrar bu konu üzerinde, bir konuşmalarına şahit oldum. Recep Bey yine Kâzım Paşa'nın müfettişlikten uzaklaştırılması için emir almaya çalışıyordu. Elinde bir dosya vardı; Atatürk sordu:

"Elindeki dosya nedir?" Recep Bey de:

"Kâzım Paşa'ya ait şikâyet dosyası Paşam!" cevabını verdi ve dosyayı açıp birtakım kâğıtları okumak istedi. Atatürk müdahale etti:

"Dur! Bana yalnız şikâyetin esasını söyle, kâfi."

Peker, kâğıtlar arasından bir mektup çıkardı; bu mektup o zaman Edirne mebusu bulunan rahmetli Faik Kaltakkıran'dan geliyordu; onu okumaya başladı.

Mektubun hülasası şuydu: Bilmem hangi nahiye müdürü, bir köyün kahvesinde oturuyormuş. Yanındaki masada iki köylü konuşup dertleşiyorlarmış. Bu arada Köy Kanunu'na göre kendilerinden istenilen hizmet ve paranın ağırlığından bahsetmişler. Nahiye müdürü, köylülerin bu konuşmasını Faik Bey'e hikâye etmiş. O da Parti Genel Sekreterliğine bildiriyordu.

Atatürk'ün sabrı tükenmişti; ayağa kalktı:

195 Kullandığı kelimelerden.

"Aman efendim aman!" dedi.[196] "Sizin bütün işleriniz böyle esaslara bu kabil pestenkerani vesikalara mı dayanır; yeter artık Recep! Kendini üzme; beni de beyhude yere meşgul etme. Sana evvelce de söyledim, aldığın malûmatı, daha başkaları varsa onları da katarak bu vesikayı sorumlu Vekile verirsin. O lüzum görürse, müfettiş gönderir; Kâzım Paşa'nın yaptıklarını teftiş ettirir; icap ederse resmî tahkikat açılır. Çıkacak neticeye göre hakkında kanuni muamele yapılır; bunun başka yolu yoktur. Hadi, şimdi kâğıtlarını topla. Bak –beni işaret ederek– çocuk bu akşam Fransa'ya yolcudur, kendisi ile konuşacaklarımız var."

Peker dosyasını toplayıp odadan çıktıktan sonra, bana döndü; uzun uzun başını salladı; hali gördün mü demek istiyordu.

* * *

Paris'e vasıl olduğum günün akşamıydı. Recep Peker'in Parti Genel Sekreterliğinden affedildiğini, Anadolu Ajansı'nın yabancı radyolarda dahi neşredilen şu telgrafından öğrenmiştim:

"Ankara – 15 Haziran 1936. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Genel Sekreterini, Atatürk vazifeden affetmiştir. Şimdilik bu vazifeyi Atatürk'ün Vekili olarak İnönü ifa edecektir."

Seyahatten dönüşümde arkadaşlar, bana hadiseyi şöyle hikâye ettiler. Recep Bey bir akşam sofrada bu meseleyi tekrar açmış; ileri, geri epeyce konuşmuş. Sonunda:

"Ben Parti Genel Sekreteriyim; bir şahsiyetim vardır; aynı zamanda bu hususta söz sahibiyim de." demiş, Atatürk de:

"Ya öyle mi? Ama ben de aynı Partinin Genel Başkanıyım, şu halde meseleyi nasıl halledeceğiz." diye sormuş, bunun üzerine Recep Peker sofrayı terk etmiş, bu suretle de malûm neticeyi kendisi hazırlamış imiş.

Üç gün sonra; 18 Haziran 1936 günü, Başvekil ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili İsmet İnönü, aşağıya aynen aldığım beyannameyi yayınlamıştı:

"Cumhuriyet Halk Partisi'nin memleketin siyasi ve içtimai hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak için, bundan sonra, Parti faaliyeti ile hükümet idaresi arasında, daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir beraberlik temin edilmesine Genbaşkurca (Genel Başkanlık Kurulu) karar verilmiştir. Bu maksatla:

1– Dahiliye Vekili Genyönkurul (Genel Yönetim Kurulu) üyeliğine alınmış ve kendisine Partinin Genel Sekreterlik vazifesi verilmiştir.

2– Bütün vilayetlerde vilayet Parti başkanlığına, vilayetin valisi memur kılınmıştır.

196 Bu kelimeleri alay makamında kullanırdı.

3— Umum müfettişler[197] mıntıkaları dahilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, Parti faaliyet ve teşkilatının da yüksek murakıbı ve müfettişidirler.

4— Vilayetlerde ilyönkurulca (İl Yönetim Kurulu) intihap edilmiş bulunan başkanlar üye durumunu almış ve mansup veya mahallince müntahap mebus başkanların başkanlık vazifeleri hitam bulmuştur.

5— Bu beyannamenin icaplarını, Parti Genel Sekreteri olmuş bulunan, Dahiliye Vekili tanzim ve takip edecektir.

6— Yukarıdaki maddeler bütün Parti teşkilatına, vilayetlere, umum müfettişliklere tebliğ olunmuştur."

* * *

Demek ki, Atatürk, idare hayatımızda pek tehlikeli gördüğü sakatlığı ortadan kaldırmak için harekete geçmiş, tasavvur ettiği tedbirler üzerinde, Parti Genel Yönetim Kurulu ile de uyuşmuştu.

Bu şekli, çok mahzurlu görenler, bu itibarla, hiç tasvip etmeyenler çoktu. İtiraf ederim ki, sebeplerini yakından bildiğim halde kendisi ile görüşünceye kadar ben de onlar arasındaydım.

Seyahatten dönüp de huzuruna çıktığım zaman, bir münasebet getirerek, bu konuda ileri sürülen aksi mütalâaları ve şahsi düşüncelerimi arz ettim:

"Evet!" dedi, "doğrudur; kararımız birtakım başka mahzurlar doğurabilir. Fakat muhakkak ki, bundan önce, mevcut olan en büyük, hatta feci mahsuru; yani kanun karşısında sorumsuz olan adamların devlet işlerine hakim olması itiyadını ortadan kaldıracağı için getireceği fayda, o mahsurlardan daha büyük olacaktır.

Çocuk! Biliyorsun ki, birçok zaruretler yüzünden şimdi zaten anormal bir durumda bulunuyoruz ve devletin bünyesinde, arzumuz hilafına, beliren arızayı bertaraf etmek için durmadan fikir ve gayret sarf ediyoruz; elbette bir gün hedefimize varacak, devlet idaresini en ileri bir şekle ulaştıracağız. O güne kadar zararlarımızı, hangi yoldan, nasıl ve ne miktarda azaltabilirsek o kadar kazanırız; kararımız işte bu cinsten bir tedbirdir."

Bu izah beni kandırmış, verilen kararın isabetine inandırmıştı.

197 O zaman biri Trakya'da, biri Güneyde Diyarbakır'da, biri de Erzurum'da olmak üzere, mıntıkaları ayrılmış, üç umumi müfettişlik vardı.

AĞAOĞLU AHMET BEY'İN RAPORU:*

Müncimiz Büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

(Bu maruzatın bir sureti muhterem Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretlerine takdim olunmuştur.)

Büyük Dâhi!

Aşağıdaki maruzatın, derin bir samimiyetin ve layezal ve ebedî bir merbutiyet hissinin mahsulü olduklarına inanmanızı niyaz ve istirham ederim. Bundan altı sene evvel, -âcizleri düşman elinde esir, istikbâlden naümit, aile ve çocukları perişan ve her gün kendisi için ölüm dileyen vatansız bir felaketzede idim. Bugün ise -şanlı bir milletin ferdi, şeref halesi ile muhat bir Devlet ve vatanın oldukça müessir ve sahib-i nüfuz bir hemşehrisi ve içinde aile ve çocukları için refah ve saadetle yaşamak imkânı hasıl olan vatan sahibi bir adamım.

Bütün bu nimetleri, Paşa Hazretleri, bendeleri Milli Mücahede ve bilhassa bu mücahedeyi idare eden sizin dehanıza medyunum! Binaenaleyh o dehanın rehberliği ile bu vaziyetin devamında yalnız manen değil, maddeten de alâkadar olduğumu tamamen müdrikim. Bugünkü vaziyetin tahavvülü bütün vatanın felaketini mucip olacağı gibi benim gibilerin de tamamen mahiv ve perişanîsine sebep olacağında zerre kadar şüphe ve tereddüdüm yoktur.

Binaenaleyh, -maruzatımın gıl ve gıştan azade olduğuna, derin bir samimiyet ve merbutiyetin mahsulü bulunduğuna inanmanızı tekrar ve bilhassa rica ve niyaz ederim.

* Atatürk, belgenin aslında görüleceği gibi metne işaretler koymuş, bazı cümlelerin altını çizmiştir. Bu işaret ve altı çizili cümleler latin harfli metinde de gösterilmiştir.

Büyük Rehberimiz!

Musul meselesinin şekli halli –Milli Hükümetimizin tesadüf ettiği ilk ademi muvaffakiyettir. Başlı başına bu hadise her türlü ehemmiyetten âridir. Hiçbir Türk mutasavver değildir ki Musur için bu memleketin yemden harbe sürüklenmesini arzu etsin!

Fakat bir müddetten beri tekevvün eden bazı diğer hallere, bu hadise de inzimam edince hususî bir vaziyetin husule gelmiş olduğu kanaatindeyim.

Şöyle ki: Dünya tarihinde bizim memleketimizde olduğu gibi dört, beş sene içinde bu kadar derin ve şümullü bir inkılâba beşeriyet şimdiye kadar şahit olmamıştır. Devletin asırlardan beri istinat ettiği bütün esasları dâhiyane ellerinizle tâ kökünden söküp attınız! Bu ameliyenin mutlak elzemiyetine– âcizleri herkesten ziyade kanidir. Sökülüp atılan esaslar– çürümüş ve Devleti yıkılmaya mahkûm etmişlerdi. Bunların atılması ve yerlerine vazetmiş olduğunuz yeni, canlı ve taze esasların getirilmesi Devletin ihyası nokta-i nazarından elzem idi.

Bu böyle olmakla beraber itiraf etmeliyiz ki yeni esaslar henüz yerleşmiş ve takarrür etmiş değildir. Bu suretle eski esaslarından mahrum ve yeni esasları henüz takarrür etmemiş olan Devletimiz bizzat müteaddit nutuklarınızda beyan buyurduğunuz üzere havada muallâk bir vaziyette bulunuyor.

İstikrarı temin ve yeni esasları hayata aşılamak için –gayet tabiî olarak yeni teşkilata tevessül etmek lâzım geldi. Muhterem Başvekilimiz tarafından fırka içtimaında bu yeni Devlet teşkilatı hakkında irad olunan program nutkunu,– asrî bir Devletin muhtaç olduğu bütün esasata temas eden derin ve yüksek fikirlerini son derece mütehassis ve hayran olarak dinledim. Fakat Devletin ihyasına mütevecciih bu tasavvurları dahi saha-i hakikata intikal ettirebilmek için –haricî sermaye tarafından boykot edilen Devlet– yine memleketin kendi menabiine müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Yeni ve bazılarının şekli tatbiki ve sureti cibayeti evvelce iyi düşünülmemiş vergiler vazetmek mecburiyeti hasıl oldu. Bu suretle âdeta fasit bir daire içine girmiş olduk: Bir taraftan milletin asırlardan beri alışmış bulunduğu esasları kaldırdık ve yerine tamamen yeni esaslar vazetmeye başladık; –yani milletin manevi fedakârlığına ve tahammülüne müracaat ettik, diğer taraftan da bu yeni esasları canlandırmak, hayata aşılamak için yine onun menabiine müracaat eyledik– yani maddî fedakârlığına ve tahammülüne müracaat ettik.

Böyle bir vaziyette bulunan inkılâpçı bir muhitin yegâne istinat ettiği kuvvet –manevi prestijdir. Bu nokta-i nazardan hamdolsun Türk inkılâpçılarının vaziyetleri istinaîdir. Zira Türk inkılâbının başında bulunan Dâhi'nin haiz bulunduğu prestije dünyanın hiçbir tarafında ve hiçbir devrinde tesadüf olunmamıştır. Gazi Paşa'nın icra etmiş olduğu tahavvüller sürat ve vüs'at itibariyle âdeta mucizevî

ve efsanevîdir. Bir millet yalnız bila kayt ve şart itimat ettiği, kalbinin ve ruhunun bütün samimiyeti ile takdis ettiği bir Rehber'e ancak bu kadar teslim-i nefs eder. Dünyada hiçbir hükümdar, hiçbir peygamber bu kadar derin ve şümullü bir inkılâbı bu kadar süratle ve bu kadar suhuletle kan dökmeksizin ve cebrî vasıtalara müracaat eylemeksizin icra etmemiştir ve edemez. Bu mucize yalnız Türk Deha'sına müyesser olmuştur.

Binaenaleyh bu prestiji muhafaza, takviye ve tevsi ettirmek Türk inkılâpçıları ve Türk Vatanı için hayat ve memat meselesidir. Prestije iyka olunan herhangi rahne, vatan ve inkılâba vurulmuş yeni bir darbedir.

Büyük Rehberimiz! Layezal merbutiyet ve sadakatim bana samimiyet emrediyor. Mezkûr prestijin maateessüf tedricen rahnedar olduğunu görmekle müteessif olmamak inkılâpçı ve hassas bir göz için mümkün değildir. Zaten âcizlerini bu maruzatı yazmaya ve Zatı Devletlerini taciz ve belki de rencide etmeye sevkeden âmil –işte bu elem ve kederdir.

Rahneleri mucip olan esbaba gelince âcizlerince bu esbap üç nokta etrafında toplanıyor:

1– Feragat-i nefis kifayetsizliği, XXX

2– Fırkanın ataleti, XX

3– Mütekabil murakabenin mefkudiyeti. ?!

Maddî ve manevi hayatının hemen her ciheti altüst edilmiş ve buna ilaveten yeni vergilerle mükellef bulundurulmuş bir muhit –bütün bu fedakârlıklara yalnız bir şart ile uzun müddet tahammül eder: Bu şart da bu kadar derin ve şümullü ameliyeler yapanların hasbî hareket ettiklerine, kendilerini düşünmediklerine ve her türlü şahsi menfaat ve istifade fikrinden berî olduklarına iman etmekten ibarettir. Her yerde ve her zaman inkılâpçı zümreleri yıkan âmil –işte bu esasa riayet etmemiş olmalarıdır. Bizde dahi İttihat ve Terakki'nin serencamı buna en bariz bir şahittir. Bugün bile –Türk Milleti, İttihat ve Terakki'nin bütün hatâlarını ve hatta memleketin parçalanmasını bile unutmuştur. Unutmadığı bir şey var ise– o da ihtikârlar, nameşrû ticaretler, iaşecilikler ve israflardır.

Bu hususta Türk muhiti –herhangi başka bir muhitten daha ziyade hassastır. Fakir olduğundan ihtişamları, israfı çekemiyor. Milletimizin bu ruhî hususiyeti bilhassa İttihat ve Terakki zamanında taayyün etmiş olduğundan– biz bu tecrübeden bilistifade bilhassa müteyakkız ve ihtiyatkâr olmakla mükellef-tik.

Fakat maalesef biz mükellef olduğumuz bu manevi vazifeyi unutmak üzereyiz; paraya, ticarete, menfaat ve istifadeye dalmak üzereyiz. Halka karşı müstehakkim ve mütekebbir vaziyetler almaktayız(?) Vaziyet ve mevkiimizden bilisti-

fade Hükümet memurları üzerine icrayı nüfuz ve tahakküm etmekten, dairelerde hususî işler arkasında koşmaktan tevakki etmemekteyiz. Hele İstanbul'un ve sair yerlerin israf mahallerinde kendimizi teşhir etmekle bilerek, bilmeyerek Fırkanın haiz olması lâzım gelen haysiyete halk nazarında derin rahneler iyka etmekteyiz.

Bütün bu gayri marazı haller –birçok dedikoduları mucip oluyor, birçok propagandalara zemin hazırlıyor, aç ve fakir olan milletin kulaklarına, Fırkamızın haysiyet ve şerefi ile mütenasip olmayan ithamlar, iftiralar fısıldanıyor!

Paşa Hazretleri! Dehanızla bu millet ve memleketi kurtardınız. Onları muhafaza ve mesut etmek yine yalnız sizin elinizdedir. Yalnız bir vaziyet almanız, yalnız bizi tayakkuz ve ihtiyata davet etmeniz –yürümekte olduğumuz uçurumdan bizi kurtarmak için kâfidir! Bizi saadet ve hakikî refah yoluna sevketmek yine size, sizin iradenize vabestedir.

İkinci noktaya yani Fırkanın ademi faaliyetine gelince –büyük bir inkılâbın yükünü ve mesuliyetini üzerine almış olan bir zümrede mevcudiyeti elzem olan heyecan ve faaliyeti Fırkamızda göremiyorum. Filhakika Fırkamız nizam ve intizamperverdir. Fakat bu nizam ve intizamın mahiyeti hakkında dahi nikbin olduğumu söylersem samimiyet şartına riayet etmemiş olurum. Bunlar da batını olmaktan ziyade zahirîdir, ruhî olmaktan ziyade mihanikîdir. Filhakika itiraf etmelidir ki umum milletin irfanı, siyasi ve içtimai seviyeleri nazarı dikkate alınınca –bundan iyisini de şimdilik temin etmek güçtür! Zaten âcizleri de Fırkadan bahsederken,– ne Meclisteki grup ve ne de hariçteki teşkilat gibi kitleleri nazarı dikkate aldım. Bahsetmek istediğim uzviyet –Fırkanın divanıdır. Divanın Fırkaya mensup en muktedir ve en mutemet zevattan teşekkül etmesi tabiîdir. Zaten Heyeti Hükümet dahi Divana dahildir. Böyle bir teşekkülden maksat memleketi idare eden Fırkanın faaliyetini tanzim ve Hükümetin vazifelerini teshildir. Halbuki Divanımız hakikatte cansız ve faaliyetsiz bir uzviyet halinde kalmaktadır. Aylarca içtima etmez. Ettiği zamanlar dahi ikinci derecede meseleler ile iştigal eder. Fırkanın istinat ettiği en yüksek teşekkülün bu ataleti –muzir tesirler icra etmekten hali değildir. Evvelâ Fırka ile Hükümet arasında mevcudiyeti elzem olan insicam ve hararet müşahade olunmamaktadır. Bütün işler Hükümete terk edilerek Divan hariçten seyirci bir vaziyette kalmaktadır. Halbuki esasen vazifesi son derece ağır olan ve adetçe mahdut zevattan mürekkep olarak mahiyeti itibariyle dikkat ve vaktinin kısmı azamim resmî muamelelere sarfeylemek mecburiyetinde bulunan Hükümet –umumu alâkadar eden meselelerin kâffesini takip ve bunları uzun uzadıya tetkik ederek en münasip tarzı halli bulmak imkânından maddeten mahrumdur. (?) İşte burada Divan gibi yüksek Fırka teşekkülleri Hükümetin yardımına koşmalıdır, vazifesini teshil etmelidir. Biz, milli hayatın her sahasını yenileştirdik. Din, Dev-

let, aile, hukuk, iktisadiyat hülasa hayatın bütün tecelliyatına ait yeni esaslar vazettik. Şimdi bu esasları tahakkuk ettirmek, hayata tatbik ve tetabuk ettirmek mecburiyetindeyiz. İşte bu cihetleri araştırmak, uzun uzadıya düşünmek ve tetkik etmek –Fırka teşekküllerinin vazifesidir. Mesela, biz dinde laiklik esasını kabul ettik. Fakat bu laiklik nedir? Fiilen nasıl tatbik edilir? Bu gibi sualleri uzun uzadıya düşünmek, tetkikatta bulunmak ve sureti halli için Hükümete malzeme hazırlamak Divana düşer. Fakat maateessüf bizim Divanımız bu gibi meselelerle meşgul olmaz. Dini, eskisi gibi kendi başına bırakır. Eski zihniyet, eski ruh, eski teşkilat yine devam edip gider ve nihayet bir tarafta patlak verdiği zaman –yine Hükümeti mesul addeder.

Divanımızın bu lâkaydîsi –hayatın irae ettiği birçok diğer meselelerde dahi müsahade olunmaktadır. Bugün memlekette ve bilhassa Ankara'da dünyanın hiçbir tarafında müşahade olunmayan bir pahalılık hüküm - fermadır ve bu pahalılık –paramızın istikrarına rağmen her gün tezayüt etmekte ve ahaliyi iz'aç etmektedir. Memurların feryatlarına cevap olmak olmak üzere Devlet maaşları tezyit ediliyor. Halbuki vaki olan zammiyat her gün tezayüt eden pahalılığa karşı hiç mesabesinde kalmaktadır. Bu hal Fırkamızın nazarı dikkatini bile celbetmedi. Halbuki başka memleketlerde dahi bu gibi vaziyetler hasıl oldu ve olmaktadır. Fakat derhal hakim olan fırkalar mesele ile meşgul oldular ve çalışa çalışa nihayet bir şekli hal buldular. Zaten hakim olan Fırka başka surette hareket edemez. Zira yalnız bu sureti hareketle bir Fırka memleketin mukadderatı ile, ahalinin ihtiyaçları ile alâkadar olduğunu fiilen ispat eder, muhabbet ve merbutiyet celbeyler. Prestijini teyit ve takviye eder. Aynı zamanda kendisine istinat eden Hükümete de malzeme hazırlamış olduğundan mevkiini teyit eyler.

Bizde de Fırkayı bu vaziyete sevketmek, çalıştırmak ve Hükümetin yardımcısı haline getirmek lâzımdır. Divan, mütehassıslardan müteşekkil şubelere ayrılmalıdır. Bu şubeler, ihtisaslarına ait meseleleri takip ve tetkik etmeli, bu meseleler üzerine daima Hükümetin nazarı dikkatini celbetmeli, onlara ait Hükümet için malzeme hazırlamalı ve ilaahirihi Divanın tarzı teşekkülü ve azasının adedi bu vazifelerin ifasını temin edecek mahiyette değilse, yeni baştan ve maksadı temin edecek bir tarzda teşekkülü icap eder. Hülasa Fırka faaliyete geçmelidir. Kendisinin ahali ve memleket ile daima meşgul olduğunu isbat etmelidir. Bu takdirde yalnız yukarıda zikrettiğimiz faidelerin temini ile kalınmaz. Aynı zamanda her müşterek faaliyette olduğu gibi bu faaliyet de Fırka azaları arasında bir hararet, bir heyecan ve vecid ihdas eder. Yukarıda esefle kaydettiğimiz mihaniki takarrubı yavaş yavaş ruhî ve tahammurî bir hale getirir ve nihayet Fırkanın içinden taşan bu hararet ve heyecan muhite de sirayet eder ve git gide Fırkamızın istinat ettiği

esaslar –bir iyman– bir mezhep, bir eknom halini alır! Zaten asıl maksat da budur. Fırkamızın istikbâl ve âtisini temin için –onun istinat ettiği kanaatleri mutlak bir iyman ve itikat haline sokmak lâzımdır. Bu ise; yalnız çalışmak ile, yalnız mütemadiyen etrafa itimad ve iyman, kanaat saçmakla kabili husuldür. Bugünkü durgunluk, barid vaziyet, soğuk atalet ise bu iyman ve itikadı tevlit edecek mahiyette değildir.

Mütekabil murakabe meselesine gelince –bu meseleye girişmeden evvel arz etmek isterim ki âcizleri demagog değilim ve alelumum demagojiye karşı büyük bir nefret perverde ederim. Bendeniz binbir başlı kitlelerin herhangi bir işi başa çıkaracak kabiliyette bulunduğuna hiçbir zaman kâil olmadım ve bugün dahi kani değilim. Bilâkis –ben daima kuvvetli Hükümet taraftarı oldum ve elyövm de bu kanaatimde her zamankinden daha ziyade sabitim. Bilhassa bizim memleketimiz gibi henüz siyasi ve içtimai tecrübeleri sebkat etmemiş ve iptidaî bir halde bulunan muhitlerde kuvvetli hükümetlerin ve mütebariz şahsiyetlerin ehemmiyeti derkârdır.

Mamafih kuvvetli Hükümet demek murakabeden azade, istediğini yapar bir Hükümet demek midir? Eğer bu böyle olsaydı –şahsi Hükümet usulünü en mükemmel ve en kuvvetli Hükümet olmak üzere kabul etmek lâzım gelirdi. Halbuki muhakkaktır ki kaziyye tamamen aksinedir. Bütün milletlerin ve bilhassa İngiltere'nin tecrübesi ispat etmiştir ki hayırhahane ve itidal ile icra olunan murakabe kuvvetli Hükümet için esas şarttır. Şahsî hükümetlerin zaafı işte bu gibi murakabeyi dahi bertaraf etmiş olmalarındadır. Bu vadiye girmiş olan herhangi bir Hükümet için, –sui idare ve sui istimallere kapılmak mukadderdir, lâbüt ve naçardır. Başta bulunan zevat ne kadar muktedir, ne kadar fazilet erbabı olurlarsa olsunlar –hayatın binbir iyvicaçlarına sığınmış olan yüzbinlerce memurların hareket ve fiillerini takip ve murakabe edemezler. Bunlar ise –kendilerini haricin murakabesinden azade gördüklerinden– kolaylıkla menfaat veya şahsi endişe tarikini iltizam ederler ve suistimal yoluna saparlar. Bu suretle git gide Hükümet, milletin kalbinde itimat ve itibarını kaybetmeye başlar ki bir Hükümet için de en mühim zaaf işte budur! Zira susmak, daima kabul etmek ve razı olmak manasını ifade etmez! Ekseriyetle ve bilhassa Şark muhitleri gibi sinsi, içinden yaşayan, fiskoslar ile hareket eden cemaatlerde tamamen –aksini ifade eder.

O halde kuvvetli Hükümet yapmak isteyen bir muhit –yukarıda kaydettiğimiz hayırhahane murakabe usulünü temin etmelidir? Bu esas alelhusus bizim gibi Hakimiyet-i Milliyye düsturunu kabul ederek Cumhuriyet şekli idaresini fiilen tatbik etmekte bulunan bir millet için– elzemdir.

Fakat bu murakabe nasıl temin edilebilir?

Bunu dahi temin edecek makam –Fırkanın Divanıdır. Fırka Divanı –reislerin bila kayd ve sart itimat ettiği zevattan tesekkül etmelidir. Bu suretle teşekkül ettikten sonra –artık bu Divan Hükümete ve Fırkaya ait bütün meseleleri bir hürriyet ve serbest-i tam icinde müzakere etmek, duyduğu ve müşahade ettiği hatâları, idaresizlikleri, volsuzlukları bilaperva Divan ictimalarında tetkik eylemek ve bunlar hakkında kararlar ittihaz etmek salâhiyetleri ile mücehhez olmalıdır. Bu suretle idare eden Fırka aynı zamanda murakabe vazifesini de üzerine almış olur. Böyle bir murakabenin mutedil olacağı tabiîdir. Samimiyet ve hayırhahlığından da şüphe edilemez. Vereceği semereler ise muazzamdır. Bir kere –murakabenin mevcudiyeti Cumhuriyet esasını takviye eder. Sonra –halk böyle bir murakabenin icra edildiğini hissederek mutmain olur ve daha sonra Fırka azası böyle bir murakabenin mevcut olduğunu hissederek kendilerini daha ziyade ihtiyat ve teyakkuzla idare ederler ve yukarıda arz ettiğim sui hallere meydan vermezler ve nihayet Meclis ve matbuat da yavaş yavaş hakikî murakabenin neden ibaret olduğuna alışır ve bizde de normal bir serbestî hayatı tekevvün eder.

Büyük Gazi! Bu millet ve Devlet ne sizin gibi ibdakâr bir dehayı ve ne de İsmet Paşa Hazretleri gibi yapıcı, kudretli bir zekâyı ne bundan evvel görmüştür ve ne de bundan sonra kolay kolay bulabilir. Fakat sizin etrafınızı almış olan bizler,– maatteesüf bu vaziyetin ehemmiyetini kendiliğimizden takdir edemiyoruz. Üzerimize düşen maddî ve manevi vazifeleri bihakkın ifa ederek sizin himmet ve gayretlerinizi müsmir kılmak için çalışmak zevkini duymuyoruz!

Bilmem ki: Suikast cinayeti bizi teyakkuz ve intibaha davet edecek mi, bize insaf ve mürüvvet telkin ederek vazife başına sevkeyleyecek mi?

Büyük Gazi! Düşmanlar hedeflerini iyi intihap etmişlerdir:[198] Acizlerinin layezal kanaatimce –siz aramızdan kalktığınız gün– büyük eserinizle beraber bütün memleket de, bütün bizler de mahıv ve perişan olmaya mahkûmuz. Eseri yaşatmak ve ebedileştirmek için fırsattan bilistifade onun etrafında muhkem teşkilat ve vazifeşinas bekçiler vücude getirmek lâzımdır.

Bunu ise yine siz yapabilirsiniz! Bizi dahi yine siz ıslâh ve tasfiye edebilirsiniz! Ve bu da yalnız bir vaziyet almanıza, yalnız bir isteyişinize, bir meylinize vabestedir Büyük Müncimiz!

25 Temmuz 1926

Bendeleri Ağaoğlu Ahmet

198 Yukarıda hikâye edildiği gibi, o yıl İzmir suikast teşebbüsü meydana çıkmıştı.

[Mecmua-yi Ulûm-i Askeriye-i Şahane]

[Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri]

[Bu mektup ve diğer bazı mektuplar Başkumandan Vekili Fevzi Paşa tarafından Mecmua'ya gönderilmiştir.]

Büyük Kardeşim!

Âsâyiş-i memleket ve saadet-i milletin devam ve istikbalinin temini için, bütün kuvvetimizle çalışmakta olduğumuz bu sırada, Cenab-ı Hak'tan bana ihsan buyurduğu kıymetli kardeşimin, bu kadar uzun müddet, bana ve vatana hizmetten mahrum kalmasına, ne kadar müteessir olduğumu, tahmin edersiniz. Bu müddet zarfında, sizin için, ne kadar endişeler çektiğimi, ne kadar ıstıraplar duyduğumu, ne kadar ağlamış olduğumu, bilmenizi isterim. Bu, bir vazife-i vicdaniye idi. Bu vazifeyi ifa ettiğim için, kendimi bahtiyar addediyorum. Bu bahtiyarlığımın, sizin için, ne kadar ıstıraplara mâl olduğunu da, bilmenizi isterim.

Büyük Kardeşim! Sizi, bu kadar uzun müddet, yanımda bulundurmak, bana, ne kadar tatlı gelirdi. Fakat, bu, vazife-i vicdaniyeye, ne kadar muhalif olurdu. Bunu, siz de, takdir edersiniz. Bu sebeple, bu arzumu, bu kadar uzun müddet, tatmin edemedim. Bu, sizin için, ne kadar ıstıraplara mâl olduğunu, tahmin edersiniz. Bu ıstıraplarınızın, bana, ne kadar ıstıraplar verdiğini, bilmenizi isterim.

Büyük Kardeşim! Sizi, bu kadar uzun müddet, yanımda bulundurmak, bana, ne kadar tatlı gelirdi. Fakat, bu, vazife-i vicdaniyeye, ne kadar muhalif olurdu. Bunu, siz de, takdir edersiniz. Bu sebeple, bu arzumu, bu kadar uzun müddet, tatmin edemedim. Bu, sizin için, ne kadar ıstıraplara mâl olduğunu, tahmin edersiniz. Bu ıstıraplarınızın, bana, ne kadar ıstıraplar verdiğini, bilmenizi isterim.

Büyük Kardeşim! Sizi, bu kadar uzun müddet, yanımda bulundurmak, bana, ne kadar tatlı gelirdi. Fakat, bu, vazife-i vicdaniyeye, ne kadar muhalif olurdu. Bunu, siz de, takdir edersiniz. Bu sebeple, bu arzumu, bu kadar uzun müddet, tatmin edemedim. Bu, sizin için, ne kadar ıstıraplara mâl olduğunu, tahmin edersiniz. Bu ıstıraplarınızın, bana, ne kadar ıstıraplar verdiğini, bilmenizi isterim.

Büyük Kardeşim! Sizi, bu kadar uzun müddet, yanımda bulundurmak, bana, ne kadar tatlı gelirdi. Fakat, bu, vazife-i vicdaniyeye, ne kadar muhalif olurdu. Bunu, siz de, takdir edersiniz. Bu sebeple, bu arzumu, bu kadar uzun müddet, tatmin edemedim. Bu, sizin için, ne kadar ıstıraplara mâl olduğunu, tahmin edersiniz. Bu ıstıraplarınızın, bana, ne kadar ıstıraplar verdiğini, bilmenizi isterim.

تازه اساسلرك كندلكلرى دولتك احياسى نقطه نظرندن لازم ايدى .

بويله اولمقله برابر اعتراف ايتمه لازمدركه بكى اساسلر هنوز يرلشمه و تقرر ايتمه مكله برابر بكى اساسلرده محروم وبكى اساسلرى مصنوعى تقرر ايله سنه اولان دولتلر مالك ات متعدد تفقد كوزه چيارمشلر وبكى اوزره تقدم ايتمكده بولونمشلر .

استقرارى تأمين وبكى اساسلرى حياتى تأمين ايچون عائله طبيعى اولارق بكى تشكيلاتك وسائط لازمه كلدى محترم باسمه وكيلرى طرفندن قرنه اجتماعه برلكى دولت تشكيلاتى حقنده اوراق اولمقله برابر تفصيلات تعقيب ايدلمشدر . عصرى بر دولتك مبانى اولديغى بو قرنه اساسانه تماس ايدن درجه ده بوكك تدقيقى حوله درج محاسن و هدايه اولدوغه وكله دم مطالعه اولنمسنه موجب بو تصورلرى دخى ساقط حقيقته استعمال ايتمكده بيلك ايچون غايت سهل بر طريقه بولونمشدر اداره دولت مالكك كندى مناسبه مراجعت ايتك مجبوريتنده قالدى . بكى و بيضاوى بلك شكل تطبيقى و صورت هيئت اداره دائر قرنه سنه وركلرى مراجعات مجبوريتى حاصل اولدى . بو صورتله عادتا قانونه دائر اجنبه كدسنه اولدقجه بر طرفدن دولتك عصرلرده آشيقمه بولونمش ساسلرى قابليت دائره ده و نه عاجز بكى اساسلر وضع ايتمكله باشلاديغه بينى دولتك مصدرى نه اكمال ايتمه وتحصيله مراجعت ايتمك ، ديكر طرفدن ده بوبكى اساسلرى حائز اولمق ، يعنى اساسانه تماس ايدن درجه ده اولك مناسبه مراجعت ايلمك بينى مادى وه اكمال ايتمه وتحصيله مراجعت ايتمك

بديهى و وضعيتدر . دولتلرك انتقالاتى بر محيطك كيفيه استعدادلرينك قوت معنويه سنه تابعدر . بو نقطه نظردن حرب اولسون تورك انقلابلرينك وضعيتلرى استنباط ايدلسون دولتلرك انقلاتك قابشمه بولونمق داهيلك تمايزى بولونمق يوه سنه تابعدر وبناءك بكى بر طرفه ويكى بر دوره تصادف اولونمشدر عائله ياشاتمك اجرا ايتمه اولديغى تحولات سريعه و وسعت احساسيله عادة معذوردر و افسانويه و علت قائلر بلا فرقه وشرط اعتقاد ايتدكلرى دولتك ورود هدمنه بو دوره صحيحى ايله تقدس ايتدكلرى بر سلطه يه آنجمه بو قادار تسليم نفس ايدر . دنيا ده بكى بر حكمدار بكى بر

[۲]

[illegible] شاهده اولدیغمدن دولایی، [illegible] ماللی [illegible] [illegible] طرفمدن مشاهده اولدیغنا یاره رع اللغه حکمفرما ایدی. [illegible] یاره حزن استقرارینه رغماً هرکدن زیاده اتحاد و اتفاق ارعاجی اتخاذ ایدی. ماموریت خارجه و داخله جهاز اداره و دولت حاشیه تربیه ایدیلیور. حاکمیت و اتحاد اداره صیانت هرکدن زیاده امنیت رع اللغه قاعده اساسیه واضحه ایدی.

بو حال خزینه نظر دقتی جلب ایدردی. هانکه تا سنه مکلفلرده دخی فوکه و خصیلر حاصل اولدیغی اولمدیغی، فقط رجال حاکم اولوب نوعه پولسز اله مشغول اولدیلر و حیاتلرینه قانشه رع ایدیلر و نتیجه حاکم اولوب نوعه قانشه صورده حرکت ایده جزا مالکه بو صورت حرکتله بر نوعه مکلفیت معدات ایله اخلاقیت احتیاطیه ایله عملا دوام اولدیغی اثبات ایدیور. محمد و مربوط ملت اولیور. بو ستیزه نتیجه تأیید و تقویه ایدیور. عصر زمانه کله بو استناد ایدیه مکلف ایدی. مالزمه حاضر اولدیغنه موقعن تأیید اولدی.

بوده دیه بوتون بو وقعیه سوء اخلاق، جاهلانه رعونه و مکر و حیله نادرسی حالة کلیه ملت اولدیغنه دیوانه متوحش اولدیغنه دلیل شمرده اولمه لازم. بو سنه لرده اقتصادیه عائد مسئله لری تعقیب و مرتبه اخری، بو مسئله لرده ریه و اتا مکر و حیله نظر دقته جلب ایتمیلی، انلره عائد کلوستیه ایدیور. مالزمه حاضر اولمادی و الا انلره دیوانه طرز تشکل و اعضا سنک عندنده بو وظیفه لرک اساسی تأسیسه ایده ملک حالده، رکلس، تکرار تشکیل و مقصد تأسیسه ایچ ملک بر طرز تشکل ایجاد ایدیور. حالا عینه نوعه مالیه کچیلدیکه سیدک انحلال و ملکه ایله دائما مشغول اولدیغی اثبات اولدیغی بو تقدیرده مالکه یو تاریخه رکز ایدیکی نائبه لرک تأسیسه ایله مالیه عینه زمانده طرز تشکل مالیه اولدیغی کی بو حالده نوعه اعضا لرده آزه سنده و حرارت، و هیجان روحیه اخذ ایدیور. بو تاریخه اسعد حمد ایدیکیز مثانکی نصف بیراسه بوراسه روحی و حیرت و حالة کلیه و تاریخ نوزدهنجی اعیسه لغایه بو حرارت و هیجان بحیطه ده سوء اثیر و کسب کرده نوعه مرک استناد ایتمکی اساسلر و امانی موقعیت و

[illegible]

X [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

٨

جنف اشته بوردم. بیراصوصیه، واقعا مقتول افندی ده راض اولمه مناسبتی
افاده ایتمز. آلدیغمز تلگرافنامه شرقه محیطلری کن سیسی، ایمیدیه پاشایه
منسوب هر سلراله فرقت اسمه هیئتلر ده عاملرده عاماً عکس افاده ایدیور.

اوهالده فرقتلی فکرمده یا بیله اساسیه بیه بر محیط - یرلرده قید ایتدیکز
غیر حواهانه جراتکز اصولن تأسیه ایتمه لیدیکز سو سس علی الخصوص بزم
کی حاکمیت علیه وسوسیتی مقتول ایدیک حرهویت شکل اداره سنی مقاومتسز
انتخابه بولوناره رضا ایدیه الرمدی.

فقط بو جراتکز ناصل تأسیه ایدیله بیلیر؟

بوی وقت تأسیه ایده جک مقام - فرقه دیر ایدی. وقتیله ایران -
رشیدیک بلا قید وشرط اعتماد ایتدیکی زعمانه تشکل ایتمیدی. بو صورتله
تشکل ایتدیکمز جمعیتک تأسیه بو زمانه حکومتله وزعمانه عائد بولوندیغی سلکی
حرهویت وسوسیتی نام ایچنده محافظه ایتمک، ودیه لفظی وشاهده ایتدیکز
خطالری، اداره سنی کلمری، مولتز لقلری بلا بر داویرانه اقتباس علاوه ندیمه
ایله ملکمزه بیلر حصه جراتکز اتحاد اتحاد حیال حیاتیه اله بوری اولمکدیر. بو
صورتله اداره ایده فرقه حیاتیه جراتکز وطنیه سیره اوزرینه اساسه اولمه.
بو یله بر جراتکز ملک مستقل اولاجق طبیعیدر. صحت وخیر جراتکزه ده
شبهه ایتمه لیدر. ویره حکم ثمره لرایله مقابله ایدکره - جراتکز
حرهویتی جمهوریت اساسی تقدیر ایدکره خلقه بولدیغی جراتکز
اعتبار ایدیلدیکی حس ایدیلیجه مطمئنه دولت تدوها صکره بزه اعتماد بویله
بر جراتکز موجود اولدیغنی حس ایدیلیجه کسیلرنی دعا زاده احتیاط ده
تخطئه اداره ایدیلر. دولتمزده جراتکز سوء حالده صداقه دوستلرکز
سرایت حلق و مطبوعاتده بو اساسه بر اساسه حقیقی جراتکز بلکه بوده عمارتی
اولدیغنه آلدیغمز وبوده بو حال بر سوسیته حیاتی تلقین ایدیر.

بو یولده عازم اولدیغمز و دولت و سوسیتکز اداکار دعا ایدرز.
بوده عفو پاشاحضرتلرینی کن تاییدی، قدیملی بر ذکاب به بوده اولکورشد.
بوده قوه سوکره قولای قولای بولابیلیر. فقط سوسیتک اطرافکزی
آلمسه اولایه جکدر. فقط النأسف بو وحدتک احتمی کیلکزده تقدیر

٩

[illegible]

[illegible]

[illegible]

VIII.

Memleketin umumi siyasetine nasıl bir istikamet verilmiştir; bu yoldaki düşünceleri. Balkan Paktı'nın yapılması * Dünya sulhu hakkındaki fikirleri ve bunların İkinci Dünya Harbi'nden sonra yapılan Birleşmiş Milletler Anayasası ile benzerliği * O sağ olsaydı İkinci Dünya Harbi belki olmazdı ve olsa da harp Balkanlar'a inmezdi * Boğazlar meselesinin ortaya atılması. Mentreux Konferansı ve başarıya ulaşması * Hatay meselesi ve geçirdiği safhaların bir kısmı

Atatürk'ün hayatında, yıllarca Hariciye Vekâleti'nde bulunmuş ve hemen hemen bütün asıntıda kalmış dış davalarımızı hal yolunda çalışıp başarıya ulaştırmış olan sayın Dr. Tevfik Rüştü Aras'a, "Atatürk memleketimizin umumi siyasetine nasıl bir istikamet vermek istemiş ve vermiştir?" yolunda bir sual sorulmuştur.

Dr. Aras, bu soruya şöyle cevap vermiştir:

"Bu sualin karşılığını, Atatürk'ün eserlerinde ve nutuklarında açıkça görebiliriz. Özet olarak söylemek lazım gelirse, her şeyden önce Anayasamızı ve aynı zamanda gerçekleştirdiği devrimleri hatırlamalıyız.

Yurtta sulh, cihanda sulh sözüyle de iç ve dış politikada güdülmesi lazım gelen yolu göstermiştir.

Beni görevlendirdiği dış siyasette işaret ettiği istikameti; iyi komşuluk, milletlerarasında işbirliği ve kollektif güvenlik ve barış, noktalarında toplayabilirim; dünyada silahsızlanma teşebbüsleri akim kaldıkça sulhumuzun müdafaasını daima iyi hazırlanmakta görürdü.

O'nun ideali; yurttaşları her gün artan bir refah içinde çağdaş medeniyete erişmek için ilerleyen, milletler ortasında, onlarla birlikte, insanlığın yükselmesine ve saadetine durmadan çalışan yeni bir Türkiye idi."

* * *

Dr. Aras, bu sözleriyle Büyük Vatanperver ve İnsan Atatürk'ün iç ve dış politikası ile dünya görüşünü çok veciz olarak özetlemiştir. Gerçekten O, mesut bir Türkiye'nin ancak mesut bir dünya içinde mevcut olabileceği hakikatini bir an gözü önünden kaçırmamış ve memleketinin medeniyet yolunda ilerleyip layık olduğu refaha kavuşması için çalıştığı kadar, bütün beşeriyetin hürriyet, güvenlik ve barış içinde yaşaması için de elinden gelen gayretleri sarf etmekten geri durmamıştır.

O, ideali icabı, sömürgeciliğin ve manda sisteminin aleyhtarı idi. Yeryüzündeki bütün milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri ve eşit haklara sahip olmaları fikrine samimiyetle bağlı idi.

Bencil ve tek taraflı milliyetçiliği reddederdi.

Her türlü tecavüz ve macera fikrinden uzaktı; harbi ancak müdafaa halinde meşru sayardı.

Aynı zamanda Avrupa, hatta bütün dünyanın Birinci Cihan Harbi'nden sonra düştüğü mustarip ve perişan duruma işaret ederek, o müthiş hailenin, mevcut milletlerarası meselelerin hiçbirisini halledememiş olmakla kalmayıp bunlara yeni yeni meseleler kattığını, böylece ikinci ve daha yıkıcı bir Cihan Harbinin tohumlarını attığını söyler, **"Milletlerarası anlaşmazlıklar, ancak iyi niyetle ve umumi menfaat adına karşılıklı fedakârlık yolu ile halledilebilir"** derdi ve beşer topluluklarının, bu şartların gerçekleştirilebildiği nispette, saadet ve huzura kavuşabileceklerini her vesile ile tekrar edip dururdu.

Komşularımızla münasebetlerimizi tanzim ve asıntıda kalan dış meselelerimizi halletmek yolunda, daima O'nun Türkiye Cumhuriyeti'nin temel siyaseti haline gelmiş olan bu realist ve insani zihniyeti hakim olmuştur.

* * *

1937 senesinde Ankara'yı ziyaret eden Romanya'nın o zamanki Dışişleri Bakanı Antonesco ile Ankara Palas'ta yaptığını yazdığımız hasbıhalde Atatürk, cihan siyasetine de temas etmiş ve bu hususdaki düşüncelerini şöyle izah etmişti:

"Bugün bütün dünya milletleri aşağı yukarı akraba olmuşlardır ve olmakla meşguldürler. Bu itibarla insan, mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar bütün cihan milletlerinin huzur ve refahını düşünmeli, kendi milletinin saadetine ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine hadim olmaya da, elinden geldiği kadar çalışmalıdır. Bütün akıllı adamlar takdir ederler ki, bu vadide çalışmakla hiçbir şey kaybedilmez. Çünkü dünya milletlerinin saadetine çalışmak, diğer bir yoldan kendi huzur ve saadetini temine çalışmak demektir. Dünyada ve dünya milletleri arasında sükûn, dürüstlük ve iyi geçim olmazsa bir millet, kendisi için, ne yaparsa yapsın huzurdan mahrumdur.

Onun için ben sevdiklerime şunu tavsiye ederim: Milletleri sevk ve idare eden adamlar; tabiî ilkin, kendi milletinin mevcudiyet ve saadetinin amili olmak isterler, fakat aynı zamanda bütün milletler için aynı şeyi istemelidirler.

Bütün dünya hadiseleri, bize, bu lüzumu açıktan açığa ispat eder. En uzakta zannettiğimiz bir hadisenin bize bir gün temas etmeyeceğini bilemeyiz. Bunun için beşeriyetin hepsini bir vücut ve her milleti bunun bir uzvu saymak icap eder; bir vücudun parmağının ucundaki acıdan, diğer bütün aza müteessir olur; 'dünyanın filan yerinde bir rahatsızlık var ise bundan bana ne?' dememeliyiz; böyle bir rahatsızlık varsa tıpkı kendi aramızda olmuş gibi onunla meşgul olmalıyız. Bu hadise, ne kadar uzak olursa olsun, bu esastan şaşmamak lazımdır. İşte bu düşü-

nüş insanları, milletleri ve hükümetleri hodbinlikten kurtarır; hodbinlik şahsi olsun, milli olsun daima fena telakki edilmelidir.

O halde konuştuklarımızdan şu neticeyi çıkaracağım: Tabiî olarak kendimiz için bütün lazım gelen şeyleri düşüneceğiz ve icabını yapacağız; fakat bundan sonra bütün dünya ile alakadar olacağız. Bir devlet ve milleti idare vaziyetinde bulunanların daima göz önünde tutmaları lazım gelen mesele budur."

* * *

Atatürk'le Dolmabahçe Sarayı'nda, uzun bir mülakatta bulunduğundan,[199] daha evvel bir münasebetle bahsettiğimiz Amerikalı gazeteci Miss Gladya Baker de, Büyük Adam'ın bu görüşmede o zamanki dünya durumuna ve barışı korumak için alınması icap eden tedbirlere dair söylediklerini şöyle hikâye etmektedir: Konuşma gazetecinin, "Yakın bir âtide harbin muhtemel olduğunu zannediyor musunuz?" suali ile başlamış.

Miss Baker diyor ki:

"Asker, inkılâpçı Mustafa Kemal, Dolmabahçe Sarayı'ndaki yemek masasından dürüst mavi gözlerini kaldırdı. Nazarları yüksek pencerelerden karanlık ve asude Boğaziçi'ni geçerek Anadolu yakasının yanıp sönen ziyalarına gitti. Ağır ve ciddi bir sesle 'Yakın âtiden bahsetmemeliyiz!' dedi. 'Harp tehlikesi bulunduğumuz zaman da vardır,' Avrupa'daki vaziyetin birkaç ay evvelkine nazaran daha gergin olup olmadığını sorunca da, 'Daha fenadır, daha çok fenadır' dedi. 'Harbin ciddiyetini dikkat nazanna almayan bazı gayrisamimi önderler, taarruzun vasıtaları (agent) olmuşlardı. Kontrolları altındaki milletleri; milliyetçiliği ve ananeyi yanlış bir şekilde gösterip suistimal ederek aldatmışlardır. Bu buhranlı saatlerde, hercümerce mani olmak için kitlelerin kendileri karar vermeleri, sorumluluk mevkiini, yüksek karakterli, yüksek moralli, vicdanlı insanların eline tevdi etmeleri zamanı gelmiştir; bu, gecikmeden yapılmalıdır.'

Bundan sonra Çanakkale'nin ve Türk İstiklal Savaşı'nın Asker Kahramanı, Realist Atatürk dedi ki: 'Eğer harp bir bomba infilakı gibi, birdenbire çıkarsa, milletler harbe mani olmak için silahlı mukavemetlerini ve mali kudretlerini, mutaarrıza karşı birleştirmekte tereddüt etmemelidir. En seri ve en müessir tedbir; muhtemel bir mutaarrıza, taarruzun yanına kâr kalmayacağını açıkça anlatacak, milletlerarası teşkilatın kurulmasıdır.'"

Sabaha yakın saatlere kadar süren mülakatta, bölge anlaşmaları, Amerika'nın cihandaki durumu, Boğazlar meselesi gibi daha bazı geniş ve önemli problemlere de temas edilmiştir. Miss Gladys Baker yazılarında bunlara dair konuşmaları şöyle anlatıyor:

199 1935 yılında.

"Atatürk bölge anlaşmalarının nihai kıymetinin, bütün milletleri içine alacak umumi bir paktın akdinde olduğuna inanmıştı. 'Mamafih' dedi, 'hali hazırda en müstacel ihtiyaç, komşu memleketlerin, birbirlerinin hususî ihtiyaçlarını ve meselelerini görüşmeleridir. Bundan başka bölge anlaşmaları, barışın korunması için kıymetlerini şimdiden ispat etmişlerdir.'

'Harp çıktığı takdirde Amerika bitaraflık siyasetini muhafaza edebilir mi?' dedim. 'İmkânı yok,' dedi, 'imkânı yok! Eğer harp çıkarsa, Amerika'nın milletler camiasında işgal ettiği yüksek mevki herhalde müteessir olacaktır. Coğrafi vaziyetleri ne olursa olsun milletler birbirlerine birçok rabıtalarla bağlıdırlar.'

Atatürk, dünyadaki milletleri, bir apartmanın sakinleri telakki ediyor. Birleşik Amerika Cumhuriyetleri bu apartmanın en lüks dairelerinde oturmaktadır. Eğer apartman, sakinlerinden bazıları tarafından ateşe verilirse, diğerlerinin yangının tesirinden kurtulmasına imkân yoktur. Harp için de aynı şey varittir. Birleşik Amerika Cumhuriyeti'nin uzak kalması gayrikabildir.

Atatürk şu sözleri ilave etti: 'Bundan başka Amerika büyük, kuvvetli ve dünyanın her yerinde alâkası olan bir devlet olduğundan, kendisinin siyaset ve iktisadiyat cihetinden ikinci derecede bir mevkie düşmesine asla müsaade edemez.'

'Fikrinizce Amerika Adalet Divanına iltihak etmeli miydi?' sualini sordum, dedi ki: 'Adalet Divanı'na iltihak etmekle Birleşik Amerika Cumhuriyetleri şüphesiz umumi barışın idamesine yardım etmiş olacaktı. Nüfuz ve insani idealleri, o kadar büyük olan bir milletin, milletlerarası ihtilafların muslihane hal ve faslında aktif bir hisse almayı reddetmesi doğru değildir.'

'Öyle ise,' dedim, 'Milletler Cemiyeti'nin barışın korunması için tesirli bir vasıta olduğunu zannediyor musunuz?' 'Milletler Cemiyeti, henüz kati ve tesirli bir vasıta olduğunu ispat edememiştir. Diğer taraftan Milletler Cemiyeti bugün, bütün milletlerin, müşterek gayenin tahakkuku için çalışabilecekleri yegâne teşkilattır' cevabını verdi ve devam etti: 'Şuna da kaniim ki, eğer devamlı sulh isteniyorsa, kitlelerin vaziyetlerini iyileştirecek milletlerarası tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın heyeti umumiyesinin refahı; açlık ve tazyikin yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları, kıskançlık, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde terbiye edilmelidir.'

Atatürk bu sözlerini, hassas elleriyle ekseriya yaptığı kuvvetli jestlerle tebarüz ettirmişti. 'Türkiye'de Bolşevikliğin yayılmasından korkuyor musunuz?' dedim, şu cevabı verdi: 'Türkiye'de Bolşeviklik olmayacaktır; çünkü Türk hükümetinin ilk gayesi, halka hürriyet ve saadet vermek, askerlerimize olduğu kadar, sivil halkımıza da iyi bakmaktır. Türkiye'de işsizlik yoktur; milletimiz efradı, boş zamanlarda, sıhhi dinlenme imkânlarına maliktir.'

'Türkiye neden Boğazları tahkim etmek istiyor?' sualini sordum.[200] 'Türkiye'nin Boğazları açık bırakmaya razı olduğu Lozan Muahedesi'nden beri dünya durumu ve bazı şartlar değişmiştir. Boğazlar, Türkiye topraklarını ikiye ayırır; bundan dolayı bu deniz geçidinin tahkimi, Türkiye'nin emniyeti ve savunması için çok önemlidir. O, aynı zamanda milletlerarası münasebetlerin can alıcı bir unsurudur. Anahtar durumunda olan böyle mühim bir yer, herhangi sergüzeştçi bir saldırıcının keyfine ve merhametine bırakılamaz. Türkiye muhtemel barış bozucularının, birbirleriyle savaşmak için Boğazlardan geçmesine mani olmaya mecburdur' dedi ve kusursuz smokininin altında geniş omuzları doğruldu: 'Türkiye buna asla müsaade etmiyecektir! sözlerini ilave etti.'

* * *

Milletleri idare edenler; beşer kitlelerinin barış içinde mesut ve müreffeh yaşamalarını sağlamak için tutulması lazım gelen salim yolu –ki Atatürk yalnız sözleriyle değil, elinin eriştiği her yerde, başarılı hareketleriyle de, fiilen işaret edip durmuştu– ancak İkinci Dünya Harbi gibi birincisinden çok daha müthiş ve yıkıcı bir badireden geçtikten sonra fark edebilmişler, bilindiği gibi, harbin fiilen sona ermesini müteakip San Francisco'da toplanarak 26 haziran 1945 günü, Birleşmiş Milletler Andlaşması'nı imza etmişlerdir. Bu Andlaşmanın başında şu satırlar vardır:

– "Bir insan ömrü içinde iki kere beşeriyete tarif olunmaz acılar yükleyen harp belâsından geleceğin nesillerini korumaya...

– İnsanın ana haklarına, şahsın haysiyet ve değerine, erkek ve kadınlar için olduğu gibi büyük ve küçük milletler için de hak eşitliğine olan imanımızı yeniden ilan etmeye...

– Adaletin muhafazası ve andlaşmalarla devletlerarası hukukunun diğer kaynaklarından doğan vecibelere saygı gösterilmesi için gerekli şartları yaratmaya...

– Sosyal ilerlemeyi kolaylaştırmaya ve daha büyük bir serbestlik içinde daha iyi yaşama şartlan ihdas etmeye...

– Bu maksatla: Tesamuh ile hareket etmeye, iyi komşuluk zihniyeti içinde birbirlerimizle barışık yaşamaya...

– Milletlerarası barış ve güvenliğin muhafazası için kuvvetlerimizi birleştirmeye...

– Müşterek menfaatin icapları dışında silah kuvvetinin kullanılmamasını sağlayan prensipleri kabule ve usulleri tesise...

– Bütün milletlerin ekonomik ve sosyal ilerlemesini kolaylaştırmak için milletlerarası müesseselere başvurmaya...

200 O sıralarda bu mesele muhtelif vesile ve suretlerle münakaşa mevzuu olmakta idi.

– Azmetmiş olan biz, Birleşmiş Milletler Halkı, bu amaçları gerçekleştirmek için gayretlerimizi beraberce sarfetmeye karar verdik."

* * *

Birleşmiş Milletler Andlaşması'nın (Anayasa) temel ve amaçlarını özetleyen yukarıdaki cümleleri Atatürk'ün muhtelif beyanatında, yıllar ve yıllarca önce ileri sürdüğü berrak fikirlerle karşılaştırırsak, ilk bakışta birbirinin tamamen aynı olduğunu görürüz. Hatta ne gariptir; İkinci Dünya Harbi'nin başında Avrupa'da tecavüze uğrayanlara yardımda bulunmak lüzumunu ispat için, Amerika Birleşik Devletleri'nin o zamanki başkanı müteveffa Franklin Roosevelt'in ileri sürdüğü mantıki sebep bile Atatürk'ün "apartmanda yangın" misalindekinin aynıdır.

* * *

Filhakika ihtiyaca daha uygun ve eskisinden daha sağlam temellere dayanan bugünkü Birleşmiş Milletler Cemiyeti de bazı azasının samimiyetsizliği yüzünden henüz gayesine doğru kolaylıkla ilerleyen bir cihaz haline gelememiştir. Bununla beraber Cemiyetin âtisi hakkındaki ümitler kırılmış değildir.

Görülüyor ki bugün, hiç değilse dünyanın yarısını kaplayan beşer toplulukları; Anayasa'nın tespit ettiği esasları ciddiyetle benimsemişlerdir ve bir taraftan bunları gerçekleştirmek ve üyeleri arasında lüzumlu ahengi sağlamak için siyasi, iktisadi, ticari, zirai, sınai, sıhhi ve kültürel alanlarda kurdukları birtakım yardımcı teşkilat ile birlikte, devamlı gayretler sarf ediyorlar; geri kalmış milletlere gelişmeleri için yardımlarda bulunuyorlar ve dünyadan, Atatürk'ün tabiri ile, hodbinlik, kıskançlık, açgözlülük ve kinlerle beraber açlık, gerilik ve tazyiki de kaldırmaya durmadan çalışıyorlar. Diğer yandan da Birleşmiş Milletler'e dahil olduğu halde Anayasa'nın, umumi menfaatleri hedef tutan, insani prensiplerine tamamen aykırı olarak hâlâ özel ve bencil menfaatler peşinde koşan, milletleri baskı altında ve birbirine hasım durumda tutmak için türlü entrikalar çeviren, pençesine düşmüş olan zavallı milletleri kurtuluş yolundaki çırpınışlarını kanlı ve zalimce hamlelerle boğmaktan çekinmeyen, dürüstlükten, samimiyetten uzak, riyakâr ve müteca viz kızıl kuvvetin saldırışlarını önlemek üzere, müşterek askerî hazırlıklarla meşgul oluyorlar.

Bu hayırlı gayretlerin tam başarıya ulaşmasını ve dünyamızı, bugünkü müthiş savaş vasıtaları ile, bütün medeniyet eser ve kıymetlerini kökünden silip süpürerek beşeriyeti topyekûn mahvedeceği muhakkak bulunan üçüncü bir cihan harbinden korumasını temenni edelim.

"Müthiş savaş vasıtaları" dedim de hatırladım; bir konuşmamızda çok yıkıcı silahların, bilhassa uçak ve denizaltıların büyük bir hızla mütemadiyen gelişmekte olduğundan bahsedilmişti de barış âşığı Büyük Komutan: "Belki bu terakkidir

ki, bir gün muharebeyi imkânsız hale getirecek, böylece dünyada sürekli bir barış devri açılmış olacaktır" demişti.

Düşünüyorum, acaba öyle bir yolda mıyız, kim bilir?

* * *

Bölge anlaşmalarını, kolektif güveni ve iyi komşuluğu "Milletlerarası" barışın yerleşip korunması için çok mühim bir amil olarak kabul eden Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti kurulur kurulmaz, hatta ondan daha önce, dağılmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun parçaları ile yakından ilgilenmeye başlamıştı.

Bu konuda girişti̇ği faaliyetten bahsetmeden önce birkaç hatıramı anlatacağım:

Büyük Zafer'den bir, iki ay sonra, zannederim, o senenin Kasım ayının sonlarına doğru idi; İstanbul'a Yugoslavya Kralı Aleksandr'ın yakınlarından biri, bir kurmay albay gelmişti. Bu zat, Kral tarafından, müttefiklerinden gizli olarak, Atatürk ile görüşmek için gönderilmişti. Bu sebeple asıl hüviyetini gizlemekte, başında fes, Bosnalı Müslüman tüccar Ahmet Efendi ismi altında seyahat etmekte idi.

İstanbul'daki komutanlık, bu gizli misafiri Ankara'ya götürmeye topçu mülâzimi evveli (üsteğmen) Rasim Bey'i (İstanbul Kömür Tevzi ve Satış Müessesi Müdürlüğünden emekli Rasim Akyaşar) memur etmiş ve eline bütün mülki ve askerî memurların kendisine her türlü yardımda bulunmalarının Başkomutanlık emri iktizasından olduğuna dair bir vesika vermişti.

Rasim Bey ve misafir İstanbul'dan vapurla İzmit'e hareket ettiler; ben de kendilerine refakat ediyordum. Akşam geç vakit vardığımız İzmit'teki Ordu Kumandanı, derhal yola devam etmemiz için bize bir otoray tahsis etti. Bu vasıta tekerlekleri demiryolu raylarına uydurulmuş bir açık benz otomobili idi.

Yanımıza ihtiyaten oradaki askeri levazım deposundan, avdette geri verilmek üzere, birkaç battaniye aldık ve akşam karanlığında Ankara'ya doğru yola koyulduk.

Misafir, ilk saatlerde derin bir heyecan, hatta diyebilirim ki, büyük bir korku içindeydi; hiç konuşmuyordu. Kendine göre bunda haklıydı da! Zira hiç bilmediği esrarlı bir ülkenin içine, meçhul bir akıbete doğru gidiyordu; henüz bize hasım durumda bulunan bir orduya mensuptu, üstelik başına ne gelirse gelsin, seyahat ve hüviyeti daima gizli tutulması icap eden ve bu sebeple kimse tarafından aranılamayacak olan bir adamdı.

Diğer taraftan vaziyetimiz ve etrafımızdaki manzara –hele dağlar arasından ve Geyve boğazından geçerken– gerçekten insana dehşet verecek gibi idi. Çok karanlık bir geceydi, hava soğuk ve ratipti; hafif, toz halinde bir yağmur çiseliyordu. Çevremizde, hatta geçtiğimiz küçük istasyonlarda bile hayattan eser yoktu. Otomobilin motoru ile ıslak raylar üzerinden kayan tekerleklerin çıkardı-

ğı kulak tırmalayıcı madeni sesler ve bunların akisleri sinirleri harap edecek haldeydi.

Misafirimiz zayıf bir adamdı; üşümeye başlamıştı; kendisini yanımızdaki battaniyelerle güzelce sardık.

Sıhhati için gösterdiğimiz bu ihtimam, üzerinde çok iyi ve müspet bir tesir yapmış olacak ki yavaş yavaş, sükûnet bulmaya ve konuşmaya başlamıştı. Konuşmamız, iki tarafın zayıf Fransızcasıyla, benim biraz bildiğim Sırpça'dan karışık bir dille devam ediyordu. İlkin gülümseyerek:

"Beni bir bebek gibi kundakladınız!" dedi ve teşekkür etti; sonra seyahatinin çok gizli kalması gerektiğini beyan ederek buna itina etmemizi tekrar tekrar rica etti.

Artık dili çözülmüştü; mütemadiyen konuşuyordu. Daha ilk sözlerinden Ankara'ya, Yunanistan karşısında beraber hareket etmek yolunda bir anlaşma temini için gönderildiğini anlamıştık. Müteakip ifadelerinden de Yunanistan'ın o zamanki mağlûp ve perişan halinden istifade ederek ve bize de Batı Trakya'dan (mesela Mesta Karasu'ya kadar) bir parça arazi ayırarak Yugoslavya'nın Selanik'e inmek tasavvurunda olduğunu öğrenmekte gecikmedik.

Karaköy'de yolumuz kesildi, o civardaki demiryolu ve köprüler atılmış, henüz tamirine zaman ve imkân bulunamamıştı. Gecenin kalan kısmını orada elimizdeki emirle müracaat ettiğimiz menzil komutanının gösterdiği boş bir çadır içinde uykusuz geçirdik.

Sabahın erken saatlerinde temas ettiğimiz menzil komutanı, bize bir kamyon verdi. Yolun bir kısmını bu kamyonla, bir kısmını da ilk istasyonda bindiğimiz bir yük treninin furgonunda katederek akşam üstü Eskişehir'e vardık.

Yolda –Karaköy dahil– Yunanlılar tarafından yakılıp yıkılmış, harap edilmiş köy ve kasabalara rastlıyorduk. Misafir albay bu yürekler acısı manzaradan pek müteessir görünüyordu; ikide birde:

"Aman Yarabbi! Bunlar burada ne anyorlardı ve geriye dönerken bu vahşeti neden yaptılar?" diye söyleniyordu.

Teessürü belki de samimi idi; fakat hal ve tavrından bu tahribatın Milli Hükümet erkânının ruhlarında uyandırdığına şüphe etmediği intikam hissinin görevini kolaylaştıracağını tahmin ederek, içinden adeta sevindiğini de sezmiyor değildik.

O gece de, Eskişehir'de, istasyon civarında, harabeler ortasında, evden bozma bir otelde kaldık. Ertesi sabah mahalli Hükümet tarafından verilen hakiki ve rahat bir otoray ile tekrar yola düzüldük ve akşama doğru Ankara'ya vardık.

Misafir Albay, Hükümet konağı yanındaki "Hürriyet" oteline yerleştirildi; ertesi gün de Büyük Millet Meclisi Reisi, Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) tarafından, ilk Meclis binasındaki küçük riyaset odasında kabul edildi.

Albay, Meclise giderken, devrin en Büyük ve Muzaffer Komutanı ile görüşeceğinden dolayı tatlı bir heyecan duyduğunu ifade etmişti. Büyük Adam'ın yanından çıktığı zaman ise sersemlemiş, adeta nutku tutulmuş, bitkin bir haldeydi. Nasıl olmasın ki, hayalinde canlandırdığı haşin ve mağrur komutandan bambaşka bir adamla karşılaşmıştı ve getirdiği –kendine göre– pek cazip teklif, umduğu gibi karşılanmamış, nazikane reddedilmişti.

Zavallı adam hayret ve hayranlığını kesik kesik cümlelerle şöyle ifade ediyordu:

"Odaya girince zarif endamlı ve zarif giyimli bir centilmenle karşılaştım. Kendisinde bütün cihanı hayretlere düşüren Eşsiz Zafer'inin haklı gururundan eser yok. Açık ve samimi konuşan, berrak görüşlü, ince bir diplomat. Hususi vazifemin icrasındaki durumum ne olursa olsun, bu münasebetle böyle fevkalade bir insanla görüşmüş olmaktan, ömrüm boyunca iftihar duyacağım."

O akşam bu duyguların tesiri altında, yine Rasim Bey'in refakatinde Ankara'dan ayrıldı.

* * *

Yine o aylardaydı; bir gün Çankaya'daki Köşkün alt katında o zaman ortasında fıskiyeli bir de havuz bulunan holde oturuyordum. Atatürk yandaki yeşil salonda birkaç misafiri ile görüşüyordu. Zamanın hatırı sayılır adamlarından olan misafirler, bir aralık sözü Büyük Zafer'e ve Yunanistan'ın zayıf ve perişan vaziyetine getirdiler. Birbirlerinin sözlerini tamamlamak sureti ile kısaca şöyle konuştular:

"Karşımızda kuvvet namına bir şey kalmamıştır, büyük devletlerin de artık bizim aleyhimizde fazla meşgul olmaya, yani silahlı bir harekete girişmeye niyetli olmadıkları görülüyor; fırsattan faydalanarak Batı Trakya'ya girelim ve Selanik'e kadar yürüyelim!"

Belli idi ki, hislerine mağlûp olan bu zevat, ifadelerinin tesirini arttırmak için Atatürk'ün Selanikli olmasından da istifade etmek istiyorlardı.

Atatürk, bütün bunları, her zaman olduğu gibi, dikkat ve sükûnetle dinledikten sonra ayağa kalktı; biraz asabi ve yüksek sesle cevap verdi:

"Arkadaşlar! Giriştiğimiz ölüm kalım savaşını zafere ulaştırmak, yurdumuzu ve istiklalimizi kurtarmak için beşer kudret ve takatinin son haddine geldiğimizi, âlem bilmese bile, bizim hiçbir zaman unutmamamız lazımdır; fakat ben bunun üzerinde fazla durmayacağım, icap ederse bu uğurda o haddi de aşabiliriz. Ben, size başka bir şeyi hatırlatacağım; bilirsiniz ki, biz, işe başlarken, davamızı 'Milli Misak' adı altında toplamış ve âleme ilan etmiştik. Bu misak ve ilan, cihana karşı bir taahhüt mahiyetindedir. Daha ilk adımda verdiği-

miz sözü tutmamış bir heyet ve millet durumuna düşemeyiz. Asla hatırdan çıkarmamalısınız ki bizim, en büyük kuvvetimizi bugün de, yarın da dürüst ve açık bir siyaset ve her işimizde sözlerimize sadakat teşkil edecektir. Binaenaleyh arkadaşlar, sizden ricayı mahsus ile rica ederim, bir daha böyle bir mevzuu ağza almayalım."

Teklif sahipleri susmaya mecbur olmuşlar ve müsaade alarak gitmişlerdi.

* * *

Eski Osmanlı ordusu kurmay subaylarından iken Balkan Harbi'nde ordudan ayrılıp Arnavutluk'ta kalmış olan Ali Şevket Bey isminde bir zattan, Atatürk'e bir mektup gelmişti.

Kendisini ben de tanıyordum. Öğrendiğime göre bu zat, Arnavutluk'ta muhtelif vazifeler arasında, Genelkurmay Başkanlığında da bulunduktan sonra, orayı da terke mecbur olmuştu ve Avrupa'nın muhtelif memleketlerini dolaşarak, sıkıntı içinde ömür sürmekteydi.

Mektubunda, hususi vaziyetini hikâye ettikten sonra, Türkiye'ye gelip çalışmak arzusunda olduğunu yazıyor ve Atatürk'ten bunu temin hususunda yardım rica ediyordu.

Atatürk mektubu aşikâr bir teessür içinde okudu:

"Ali Şevket; zeki, bilgili, çalışkan bir kurmaydır, arkadaşımdır. Kendisini severim ve haline cidden acırım. Fakat ne çare ki işlediği bir hatadan dolayı hem ordumuzdan, hem de tabiyetten çıkarılmıştır. Şimdi bunun tashihi mümkün olsa dahi, böyle bir çığır açmak, münasip ve doğru değildir, memlekette de iyi karşılanmaz; binaenaleyh kendisini kaderiyle baş başa bırakmak mecburiyetindeyiz." dedi ve biraz düşündükten sonra ilave etti:

"Sana enteresan bir hatıramı anlatayım. Umumi Harp sonlarına doğru (Birinci Cihan Harbi) tedavi için Karlsbad'a gittiğimi biliyorsun. Orada iken bir gün bu zat bulunduğum otele çıkageldi. Benim Karlsbat'ta bulunduğumu bilmem nereden, haber aldığını ve sırf benimle görüşmek için kalkıp geldiğini söyledi; memnun oldum. Kendisi ile uzun uzadıya görüştük, geçmiş günlerden ve günün meselelerinden bahsederek dertleştik. Bir aralık söz, Arnavutluk'un vaziyetine intikal etti.[201] Ali Şevket, yabancıları bertaraf ederek, memleketlerinde milli ve tam müstakil bir hükümet kurmak yolunda çalıştıklarını, bunun için hariçte ve bilhassa dahilde önemli hazırlıklar yaptıklarını, teferruatıyla ve bu işlerde en mühim

201 Hatırımda kaldığına göre, Balkan Harbi'nden sonra teşekkül eden Arnavutluk Hükümetinin başına 1913 senesinde Alman hanedanına mensup Prens dö Wied isminde bir kurmay subayı getirilmişti. Bu zat, Birinci Dünya Harbi çıkar çıkmaz (1914), bu vazifeden istifa etmeden, ayrılıp Alman ordusuna katılmıştı. Bundan sonra Arnavutluk'un idaresi, muhtelif ellerde, çeşitli şekiller almış ve harp sonuna doğru arazisi Avusturya ve İtalya kuvvetleri tarafından işgal edilmişti.

amil kendisi imiş gibi bir eda ile anlattı. Neticede benden mütalâa ve yardım istedi.

Cevaben, 'Uzaktan bir şey söylemeye imkân yoktur,' dedim ve şöyle bir teklifte bulundum: 'Ben daha bir müddet mezunum, istersen seninle Arnavutluk'a yakın münasip bir yere gidelim; içeride çalışan arkadaşlarını oraya davet edersin; hazırlıklarının mahiyet ve derecesini iyice öğreniriz, ona göre bir faaliyet planı hazırlarız ve bundan sonra ona göre çalışırsınız.' Ali Şevket işi ciddiye alıp benimsediğimi görünce şaşaladı, kem küm etmeye başladı; halinden bahsettiği teşebbüsün ya hiç mevcut olmadığını veyahut eğer varsa kendisinin, öyle ima ettiği gibi başrolde bulunmadığını anlamıştım; bahsi kestim. Şimdi sen bu hareketi garip buluyorsun değil mi? Ha bak, izah edeyim: Arnavutluk, Balkanlar'da her bakımdan mühim bir yerdedir; orada hakikaten milli ve müstakil bir hükümetin teessüs etmesi; Arnavutluk'un ilerlemesi ve kuvvetlenmesi için olduğu kadar, bütün Balkanlar'ın hal ve âtisi için de lazım ve faydalı idi. Hele bunun yardımımızla ve bize taraftar şahıslar tarafından temin ve idare edilmesi muhakkak ilerde işimize çok yarardı. İşte o zaman bunları düşünmüş ve durumdan faydalanmak istemiştim."

* * *

Atatürk'ün, arkadaşlarından bazılarının yukarıda bahsettiğimiz tahriki ile Kral Aleksandr'ın mahiyet itibariyle, aynı olan tekliflerini reddetmesinde, hayatı boyunca riayet ettiği "Dürüst siyaset ve söze sadakat" prensibinden başka ve ayrı olarak, diğer bir düşüncesinin de önemli tesiri vardır. Bu gerçek, arz ettiğim ifadelerinde açıkça görülmektedir. Filhakika O, asırlarca beraber yaşamış, birbirine kaynaşmış olan Balkan milletlerinin gerçek menfaatlerini sıkı bir ittifak, hatta mümkün olursa, ittihat halinde bulunmalarında görüyordu. Bu sebeple Balkan milletlerini birbirine düşürecek, aradaki çekişmeleri arttıracak hareketleri teşvik etmekten çekiniyor, tam aksine bu milletleri yekdiğerine yakınlaştırmak için gayret sarf etmeye kararlı bulunuyordu.

Aynı zamanda bu milletlerin, emperyalist devletlerin bazicesi olmaktan kurtulup, bütün haklarına sahip birer milli ve müstakil devlet olarak yaşamalarını da candan temenni ediyordu.

* * *

Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan parçaların durumunu şöyle mütalâa ve muhakeme ediyordu:

1– İmparatorluğun siyasi bünyesi iflas etmiş olmakla beraber, vaktiyle hüküm sürdüğü yerlerdeki müşterek ekonomik şartlar ve menfaatler mevcut olmakta devam etmektedir.

2– İmparatorluğun enkazı üzerinde kurulmuş bulunan bağımsız devletlerin kaderleri her bakımdan aynıdır.

3– Buralarda sakin olup başka başka ırklara mensup olan milletlerin bile mizaçları, yaşayış tarzları, âdetleri, itiyatları yekdiğerinden hemen hemen farksızdır; dilleri de birbirine karışmıştır.

4– Yüzyıllar boyunca vatandaş olarak yan yana yaşamış olan bu milletler arasında, elbette ki, umumi ve ferdi birçok dostluk bağları, vücut bulmuştur ve bazı nahoş olaylara rağmen bu bağlar henüz gevşememiştir.

5– Coğrafi, siyasi, iktisadi amillerle beraber mevcudiyetlerini her türlü tecavüzlere karşı koruma ihtiyacı kendilerinin ittifak, hatta ittihat halinde yaşamalarının âmirdir. Bu, umumi dünya sulhu için de lüzumludur ve üzerinde soğukkanlılık, şuur ve samimiyetle çalışılırsa pekâlâ mümkündür de.

Binaenaleyh bu milletler, düşürüldükleri gaflet çukurundan bir an evvel kurtulmaya çalışmalı, aralarında mevcut olup bazı emperyalist devletler tarafından mütemadiyen körüklenmekte bulunan arazi kavgaları ile diğer anlaşmazlıkları ortadan kaldırmalı, müsavi şartlarla –az zamanda konfederasyonlara doğru gidecek olan kuvvetli– bir "Birlikler manzumesi" kurmalı, bu gaye için diğer komşu milletlerle de anlaşmak çarelerini aramalıydılar. Ancak bu yoldan, hep beraber, güvenlik ve huzur içinde yaşamalarını sağlayabilirlerdi.

Atatürk vakit geçirmeksizin, gerek resmî, gerek hususî her temas ve fırsattan faydalanarak, çevremizdeki devletlere bu gerçeklerle apaçık zaruretleri anlatmak için harekete geçmişti. Bu uğurda dünkü gafil düşmanlarımız Yunanlılara bile –hem de kahraman Anadolu'nun bağrında açtıkları derin yaralar henüz kapanmamış iken– dostluk elini uzatmaktan çekinmemişti.

Diğer taraftan, Büyük Lider'den aldıkları direktife uyarak hükümet ve bilhassa hariciyemiz de bu yolda gayet maharetli ve semereli çalışmalarda bulunmuş, anlaşma için müsait bir zemin hazırlamışlardı.

Nihayet Atatürk, kendisini ziyarete gelen, Yunanistan'ın hadiseler içinde yuvarlana yuvarlana memleketinin gerçek menfaatinin nerede bulunduğunu idrak etmiş olan olgun lideri Mösyö Venizelos'la Ankara'da; Yugoslavya'nın çok uyanık, barış ve yurtsever Kralı Aleksandr'la da İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda bu konu üzerinde yaptığı samimi ve açık görüşmelerden müspet neticeler elde etmişti. Verilen karara göre, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında derhal bir "Anlaşma Misakı" aktedilecek; bu, müşterek gayeye doğru atılmış ilk adımı teşkil edecekti.

* * *

1934 yılı Şubat ayında, Atina'da toplanan dört Balkan Devleti (Türkiye, Yu-

Levent Şahverdi Arşivi

goslavya, Yunanistan ve Romanya) murahhas ve mütehassısları, kararlaştırıldığı gibi, kendi aralarındaki hudutların, karşılıklı olarak korunmasını hedef tutan bir anlaşma misakı hazırlamışlar, imza merasiminin yapılacağı günü de tespit etmişlerdi.

Bu sırada Sovyet Rusya'dan bir itiraz sedası yükseldi. Bu komşu devletle Türkiye arasında 1925 senesinde yapılmış olup 1929 senesinde temdit edilmiş bulunan bir anlaşmanın ikinci maddesinde şu kayıt vardı:

"Âkitlerden her biri, diğer tarafa iblağ etmeksizin işbu tarafın kara veya denizden doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan devletlerle siyasi mukaveleler aktine matuf müzakerelere girişmemeyi ve bu kabil mukaveleleri ancak bahis konusu tarafın muvafakati ile aktetmeyi taahhüt eder."

Rusya işte bu maddeye dayanarak hükümetimiz nezdinde teşebbüse geçiyor, Balkan Misakının Romanya ile aralarında mevcut Basarabya ihtilafı üzerinde suitesir yapacağını ileri sürerek buna muvafakat edemeyeceğini bildiriyordu.[202]

Bunun üzerine Hükümet, Başmurahhasımız Dr. Tevfik Rüştü Aras'a paktı imza etmeden önce görüşmek üzere Ankara'ya gelmesini tebliğ etmişti.

Durumdan haberdar olan Atatürk derhal işe müdahale etti. Dr. Aras'a Atina'dan ayrılmakta acele etmemesini telgrafla bildirdi. Hariciye Vekâleti Vekili Şükrü Kaya Bey vasıtasıyla da, Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Mösyö Suriç'i Çankaya Köşkü'ne davet etti.

Şükrü Kaya Bey, Suriçi soğuk algınlığından musdarip bir halde yatakta bulmuştu, yüksek ateşi de varmış. Buna rağmen kalkıp giyinmiş ve köşke gelmişti.

Köşkte bir taraftan büyükelçinin istirahat ve tedavisine itina edilirken, diğer taraftan memleketi ile muhabere edebilmesi için, telsiz dahil bütün telgraf hatları emrine verildi. Onun vasıtası ile, Rus idarecilerine, hazırlanan paktın mahiyet ve hedefi hakkında izahlarda bulunuldu ve 24 saatten fazla süren muhavereden sonra mesele halledildi. Paktın metnine, Rusya'nın endişesini giderecek, açık kayıtlar konulması üzerinde mutabık kalınmıştı, öyle yapıldı ve hazırlanan tarihî vesika 9 şubat 1934 günü imzalandı.

Pakt; Türkiye adına Dr. Aras, Yugoslavya adına Hariciye Nazırı Yeftiç, Yunanistan adına Hariciye Nazın Maksimos, Romanya adına Titulesco tarafından imzalanmıştı ve aşağıya alınan üç maddeden ibaretti.

Paktın başına, Rusya'nın endişesini bertaraf etmek üzere "Akitlerin Balkan-

202 Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın bana söylediğine göre, sonradan Rusya Hariciye Vekili Mösyö Litvinof, kendisine bu teşebbüsün Mussolini İtalya'sı tarafından vaki olan ısrarlı ricalar üzerine yapıldığını itiraf etmiş.

lar'da halen müesses arazi nizamının muhafazasını temine katiyetle karar verdikleri" kaydı konulmuş, birinci maddede dahi bu cihet tasrih edilmişti.

Paktın maddeleri:

1– Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya bütün kendi Balkan hudutlarının emniyetini mütekabilen tekeffül ederler.

2– Yüksek akitler, bu itilafnamede tayin edilmiş olan menfaatlerini ihlal edebilecek ihtimaller karşısında alınacak tedbirler hakkında birbiriyle görüşmeyi taahhüt ederler. Onlar bu misakı imzalamamış olan diğer herhangi bir Balkan memleketine karşı, birbirine evvelden haber vermeksizin siyasi hiçbir harekette bulunmamayı ve diğer akitlerin muvafakati olmaksızın diğer herhangi bir Balkan memleketine karşı siyasi hiçbir vecibe altına girmemeyi taahhüt ederler.

3– Bu itilafname, bütün âkit devletlerce imzalanır, imzalanmaz meriyete girecek ve mümkün olduğu kadar çabuk tasdik edilecektir. **İtilafname, iltihakı akitler tarafından müsait bir tetkike mevzu teşkil edecek olan her Balkan memleketine açık bulunacak** ve işbu iltihak keyfiyeti, diğer imza sahibi memleketlerin muvafakatlarını bildirmeleri ile beraber hüküm ifade edecektir.

* * *

Paktın imzalandığı günün ertesi sabahı, yatak odasına girdiğim zaman, Atatürk'ü hayli yorgun ve düşünceli bulmuştum; kendimi tutamadım:

"Yorgun görünüyorsunuz efendim, yoksa rahatsız mısınız?" diye sordum.

"Hayır!" dedi. "Gece hiç uyuyamadım da. Şu üzerine düştüğümüz Balkan Andlaşması yok mu? İşte kafam ona takıldı. Biliyorsun, bugüne kadar şöyle böyle yalnız kendi iç ve dış meselelerimizle meşgul olduk; yani daha ziyade müstakil bir siyaset takip ettik. Halbuki şimdi, milletlerarası politika sahasına giriyoruz ve üzerimize birtakım taahhütler alıyoruz. Tekrar, acaba bu vaziyet bizim için ne gibi ihtimaller doğurabilir diye düşündüm, durdum; uykum kaçtı. Her ne ise, hayırlı olsun. Yaşarsak önümüze çıkacak güçlükleri, bağlandığımız prensipler çerçevesi içinde yenmeye çalışırız ve yeneriz."

Sonra daima oturduğu geniş koltuğa biraz daha gömüldü, mevzuu değiştirmek için sordu:

"Sende başka neler var?"

"Yaşarsak" sözü bana pek dokunmuştu. Bu şartın aksi ihtimalini düşünmek, bir anda sinirlerimi bozmuş; kafamı altüst etmişti. Arz edeceğim şeylerin hemen hepsini unutmuştum:

"Mühim bir şey yok efendim." diye kekeledim ve müsaade alarak kendimi dışarıya attım.

* * *

İkinci Dünya Harbi içindeydi; Atatürk fani hayattan çekileli iki yılı geçiyordu. O zaman Adliye Vekili bulunan rahmetli Ali Fethi Okyar'ın Ankara'dan, İstanbul'a geldiğini haber aldım. Kendisini Osmanbey'de Rumeli Caddesi'ndeki evinde ziyaret ettim.

Rahmetli Okyar söz arasında:

"Sana bir şey soracağım" dedi. "Şimdi Ankara'da herkesin dilinde şöyle bir sual dolaşmaktadır; 'Atatürk sağ olsaydı bu harbe girer miydi?' Sen buna ne dersin?"

O günlerde ben de bu yolda birtakım dedikodular duymuştum. Hatta kendisine "Milli Şef" unvanı verilmiş olan yeni Devlet Reisini, (Belki onun da tasvip etmediği şekilde) güya yükseltmek, onun ihtiyat ve basiretini belirtmek için Atatürk'ü her vesile ile küçültmek, ham hayaline kapılmış bazı akılsız gayretkeşlerin, katî olarak: "Eğer o sağ olsaydı, daha ilk günden memleketi ateşin içine atmış bulunurdu." diyecek kadar ileri gittiklerini de öğrenmiştim; cevap verdim:

"Takdir buyurursunuz ki, hayatta olmayan herhangi bir insanın yeni hadiseler karşısında nasıl bir yol tutacağını kestirmeye imkân yoktur. Hele o insan; kararları ilkin, zamanın kodamanları hatta kendisinin en yakınları tarafından bile kavranamamış, yadırganmış, tereddütle karşılanmış, fakat daima başarıya ulaşmış Atatürk gibi uzak ve derin görüşlü, müstesna bir dâhi olursa. Bu itibarla Atatürk sağ olsaydı ne yapardı, harbe girer miydi, girmez miydi gibi suallere cevap bulmaya çalışmak bizim için boşuna bir yorgunluk olur.

Beyefendi, siz benden iyi bilirsiniz, bütün dünyaca da hayranlıkla teslim edilmiştir ki, Atatürk hayalperest ve maceracı bir insan değildi. Tamamen aksine, hayatı boyunca, içeride ve dışarıda hayal ve macera peşinde koşanlarla, sürekli mücadelelerde bulunmuş, bu gibileri gerçeğe inandırıp doğru yola getirmek için, elinden geleni yapmaktan çekinmemiş bir adamdı. Kalbi çok sevdiği kendi milleti için olduğu kadar, bütün beşeriyetin saadeti için de çarpardı. Her hareketinde samimi ve hesaplıydı. Bir işe girişmeden evvel çok düşünür, uzak, yakın bütün ihtimalleri göz önüne getirir ve ihtimallerin en ağırına göre tedbirler alır, hazırlanırdı. Aynı zamanda O'nun yaradılışında tereddüt ve vesveseden de eser yoktu. Bu gerçeklere göre, hiç çekinmeden iddia edebiliriz ki, eğer Atatürk bugün; dünya için de bir şans eseri olarak sağ olsaydı, bu tecavüz harbi karşısında vereceği karar, nasıl tecelli ederse etsin, mutlaka en doğru, en isabetli, hem memleketimiz, hem de dünya hesabına en hayırlı ve behemehal başarılı bir karar olurdu."

Rahmetli Okyar mütalâama hararetle iştirak etti; kendisi ile Atatürk ve harp konusu üzerinde biraz daha konuştuk. Bir aralık söz Balkanlar'ın durumuna intikal etti. "Bakınız size Atatürk'le bir konuşmamı arz edeyim," dedim. "Mussolini, gemi azıya

alıp her tarafa tehditler savurduğu sıralarda, bu muvazenesiz politikacının bir gün Anadolu sahillerine bir çıkarma yapmak suretiyle Türkiye'ye de tecavüz edebileceği ciddi surette düşünülmekte, hükümetçe buna göre tedbirler alınmakta idi. Dediğim gibi her zaman, ihtimallerin en uzağını ve en ağırını da göz önüne alarak, ona göre, hazırlıklı bulunmak itiyadında olan Atatürk, hükümetin aldığı tedbirleri tasvip etmekle beraber; İtalyanların, Türkiye'ye bir tecavüz teşebbüsünde; uzun bir deniz seferine katlanarak Anadolu sahillerine çıkarma yolunu tutacaklarına, bir türlü inanamıyordu. İşte bir gün bu mevzu üzerinde konuşurken dedi ki:

"Bizim için sulh esastır; tarafımızdan harbe girişmek, hatta harbi temenni etmek katiyen varit değildir. Fakat Mussolini bize taarruz etmek cinnetine kapılırsa, sahillerimize bir çıkarma yaparak gelmelerini temenni ederim. Sahillerimiz açıktır; arazi itibariyle müsait gördükleri herhangi bir bölgeye, her zaman bir çıkarma yapabilirler, buna mani olamayız. Yalnız asıl çıkarma yeri belli olduktan sonra, bütün kuvvetlerimizi toplayıp üzerlerine gider, gelenleri behemehal denize dökeriz. Bu suretle yurt korumaktaki eşsiz azim ve kudretimizi cihana, bir kere daha göstermiş oluruz. Fakat böyle bir şey yapamazlar çocuk! Türkiye'ye karşı bir harekete karar verirlerse, ilkin Arnavutluk'a asker çıkarmak ve orayı işgal etmekle işe başlayacaklardır. Bunu kolayca yapabilecekleri aşikârdır. Ondan sonra da Bulgarlarla işbirliği teminine ve Bulgarlarla beraber Boğazlara inmeye, diğer Balkan devletleriyle irtibatımızı kesmeye gayret edeceklerdir. Bence taarruzu oradan beklemek ve tedbirlerimizi ona göre alıp mütemadiyen uyanık bulunmak gerektir." Atatürk her vesile ile bu kanaatini tekrar edip durmuştur. Binaenaleyh sağ olsaydı, şuursuz ve şımarık bir lider tarafından idare edilmekte olan faşist İtalya, zavallı Arnavutluk'u istilaya başladığı zamandır ki, olanca kuvvetiyle harekete geçerdi ve ne yapar yapar bu kahpece tecavüzü önleyerek İtalyanların Arnavutluk'ta yerleşmelerine katiyen meydan vermezdi. Bence bu insafsız saldırışa karşı hareketsiz ve seyirci kalmamız, hiç de iyi olmamıştır."

Okyar, aynı fikirde olduğunu söyledi:

"Evet haklısın!" dedi, "hem o zamanlar, henüz Almanlarla da anlaşmış değillerdi; kati ve azimli bir hareketle tecavüzü durdurmak mümkün olurdu."

* * *

Sırası gelmişken şu kanatimi de belirteyim ki; eğer Atatürk sağ olsaydı, İkinci Dünya Harbi Balkanlar'a inmezdi.

Ben bu inanışımda yalnız değilim. Atatürk'ün hayatında mesuliyet mevkiinde bulunmuş olan en salâhiyetli bazı devlet adamlarımız, aynı fikirde olduklarını, vakit vakit açıklamışlardır. Bu zevat arasında, uzun müddet Vekil hususiyle Dış ve İçişleri Vekili olarak Cumhuriyet Kabinelerinde bulunmuş, birçok milletlerarası mühim siyasi müzakerelere iştirak etmiş bulunan rahmetli Şükrü Kaya da vardır.

Kendisinin birkaç yıl evvel, bu hususa dair, bir gazete muharririne verdiği beyanat cidden dikkate şayandır.[203]

Muharrir, Şükrü Kaya'nın konuşması sırasında, uzun seneler Dışişleri Vekilliği yapmış bulunan, Balkan Paktı da dahil olmak üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nin akdettiği bütün milletlerarası Muahede ve Andlaşmaları Dışişleri Vekili ve Türkiye'nin Murahhas Heyetleri Başkanı sıfatıyla müzakere ve imza eden, bütün milletlerarası kongre ve konferanslarda bulunup o zamanın siyaset adamlarıyla tanışmış ve konuşmuş olan, bu itibarla mevcut cereyanlara ve olayların içyüzüne vâkıf bulunan Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın da hazır bulunduğunu, onun da beyanata iştirak ettiğini yazmaktadır.

Şükrü Kaya beyanatında diyor ki:

"Atatürk sağ olsaydı, harp Balkanlar'a girmezdi; bizler bunun sebeplerine yakından vâkıfız. Bu hükme varmadaki sebep ve saikler, şüphesizdir ki, pek çoktur; ben size bunlardan hiç bahsedilmemiş, yazılmamış olanlarını anlatayım. Yurtta sulh, cihanda sulh, prensibini kendine şiar edinmiş olan Büyük Devlet Adamı Atatürk, Balkan Paktı'nı kurmuş, Balkan devletlerini birbirine bağlayarak, cihan sulhunun bir dostluk halkasını meydana getirmişti; artık bundan sonra kuvvetli bir sulh zincirinin diğer halkalarını kolaylıkla teşkil edebilirlerdi. Nitekim Balkan Paktı'nın akdinden az sonra, verdiği direktifle, İngiltere ile gizli görüşmeler başladı. Doğrudan doğruya Lord Halifax ile yapılan konuşmalar neticesinde Türkiye ile İngiltere arasında zımnen bir dostluk kurulmuş oldu. Diğer taraftan Almanya ile de anlaşmaya varılmış, Almanya ve Türkiye birbirleri aleyhine herhangi bir kombinezona girmeyeceklerini karşılıklı olarak taahhüt etmişlerdi. Hatta bu ittifakın bir ifadesi olmak üzere Almanya, memleketimize 150 milyon marklık bir kredi açmıştı. Diğer komşularımızla da aramızda dostluk anlaşmaları vardı."

Şükrü Kaya; bundan sonra Atatürk'ün, bir tecavüz karşısında, derhal harekete geçip, Balkanlar'ı mutlaka müdafaa edeceğini ifade ederek sözlerine şöyle devam ediyor:

"Hatırlarım; Yugoslavya Kralı Aleksandr'ın Marsilya'da öldürüldüğünü haber alır almaz, hemen Atatürk'ün yanına koştum. Başvekil ile Dışişleri Vekili de oradaydılar. Atatürk, Kralın öldürüldüğünü öğrenmişti; çok müteessirdi:

"Ben, Aleksandr'ı öldürenleri biliyorum, eğer onlar fırsat bulurlarsa beni de öldürürler!" dedi.

Vukuu muhtemel hadiseler mütalâa edilirken, Atatürk, Yugoslavya'nın müdafaası icap ederse, şimdiden seferberliğe tevessül edileceğinin taziye telgrafında bil-

203 Bu beyanat Ankara'da çıkan *Zafer* gazetesinin 11 kasım 1953 tarihli sayısında "Atatürk'ün Siyasi Dehâsı" başlığı altında yayınlanmıştır.

dirilmesini istemişti. Atatürk bu sözleri söylerken, orada hazır bulunan hükümet azası da aynı fikre iştirak etmişti. İkinci Cihan Harbi'nde Almanlan Balkanlar'a, istemeyerek, sarkmaya sevkeden amil, İtalyan faşistlerinin Arnavutluk'a ve Yunanistan'a saldırmasıdır. Eğer Atatürk sağ olsaydı, İtalyan faşistleri buna cesaret edebilir miydi? Derhal cevap vereyim, hayır! Mussolini, Atatürk'ün Balkan Paktı devletlerini derhal toplayarak tecavüzü önleyeceğini biliyordu. Burada size sözlerimi teyit eden bir hadiseyi nakledeyim: İkinci Cihan Harbi'nden çok evvel, Mareşal Badoglio'nun İstanbul, İtalyan Başkonsolosu olan oğlu Cassa d'İtalya'da verdiği bir konferans sırasında: "Atatürk sağ oldukça Balkanlar'a ve Türkiye'ye tecavüz edilemez, bunun sebebi gayet açıktır; çünkü Atatürk, Mussolini'den yaşlıdır" demişti. Bir faşist tarafından söylenen bu sözlerde büyük bir hakikat payı vardır. Mussolini'nin Balkanlar'a saldırmasının birinci sebebi ve buna cesareti, Atatürk'ün vefat etmiş olması idi. Daima ileriyi gören Büyük Asker ve Devlet Adamı Atatürk, Mussolini'nin Balkanlar'a ve Türkiye'ye ancak Arnavutluk cephesinden hücum edeceğini de her fırsatta söylerdi. Her meselede olduğu gibi, bunda da, onun haklı olduğunu hadiseler ispat etti."

* * *

Mussolini zamanında Roma Büyükelçiliğinde bulunmuş olan rahmetli Hüseyin Ragıp Baydur anlatmıştı. Büyük hayaller peşinde koşan mağrur faşist lideri, bir gün İtalyan ordusunun büyük komutanlarından birine, Türkiye'nin kuvveti hakkında bir rapor hazırlamasını emretmiş; komutan raporunu yazarak şefine takdim etmiş. Bu uzun rapor, herhalde Mussolini'nin maksadını anlayan ve muhakkak şefinden daha akıllı ve mantık sahibi olan komutanın şu mütalâası ile sona eriyormuş:

"Türkiye'nin bilinen askerî gücünü daima çift görmek, çift hesap etmek lazımdır. Bunlardan biri memleketin ve ordunun kuvveti, diğeri de tek başına Mustafa Kemal'dir. Bu itibarla Türkiye'ye bir taarruz teşebbüsü, neticesi katiyen tahmin edilemeyecek tehlikelerle dolu, tek manası ile bir macera olur."

Baydur'un haber aldığına göre Mussolini bu raporu üç yıl kadar, masasında tutmuş; düşünmüş, taşınmış. Nihayet fütuhat hevesini başka bir yerde, zavallı Habeşistan'da tatmin etmeye karar vermiş.

Rahmetli Büyükelçinin istihbarı, ne dereceye kadar doğrudur ve bunu resmiyete koymuş mudur, bilmiyorum ama sayın Şükrü Kaya'nın da işaret ettiği gibi, olaylarla sabit olan bir gerçek vardır ki, Mussolini, Mustafa Kemal ile karşılaşmaktan daima çekinmiştir.

* * *

Bu bahse son vermeden evvel, İkinci Dünya Harbi içinde, Almanya'nın

Ankara Büyükelçiliğinde bulunmuş olan ünlü asker ve diplomat Von Papen'in hatıratından iki parça ile Birleşik Amerika'nın Uzakdoğu Kuvvetleri eski Başkomutanı General Douglas Mc Arthur'un 1953 senesinde, Atatürk'ün ölüm yıldönümü münasebetiyle Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü vasıtası ile Türk milletine gönderdiği mesajı –mevzu ile alakaları dolayısiyle– aynen aşağıya derceediyorum:[204]

Von Papen'in hatıratının 503. sayfasından:

"Türkiye hakkındaki malûmatımdan biliyordum ki, Atatürk, Boğazlara teveccüh edebilecek her taarruzun defedilmesini mukaddes bir vazife olarak, vasiyet etmişti. Avrupa istikametinden böyle bir taarruz, ancak faşist İtalya'dan gelebilirdi. Arnavutluk baskını ve Çiano'nun buraya 30 İtalyan tümeninin yerleştirileceği hakkındaki palavrasını Türkler pekâlâ Boğazlar üzerine tasarlanan bir taarruzun ilk hazırlık safhası olarak kabul edebilirlerdi."

Yine Von Papen'in hatıratında 525. sayfada:

"28 Ekim'de Arnavutluk'tan hareket eden İtalyan askerî birlikleri Yunanistan'a baskın verdiler; Atatürk'ün ön görüşü hakikat olmuştu."

General Mc Arthur'un mesajı:

"Bugün 10 kasım. Eski dostum Kemal Atatürk'ün ölüm yıldönümüdür. O zamandan beri 15 sene geçmiş olmasına rağmen O'nun ufulüne kendimi henüz alıştıramıyorum. Eğer sağ olsaydı, milletlerarası sahnenin bugünkü hercümerç hali esaslı bir şekilde değişik olurdu. Atatürk, Türkiye'de daima memleketin bugünkü inkişafının modern Ata'sı olarak anılacaktır. Fakat, O'nun dünya çapında Devlet Adamı olarak yüksek kudreti, belki de bazı vatandaşları tarafından bile tam manası ile anlaşılamamaktadır. O, tanıdığım diğer insanlar gibi hür insanlığın köleliğe karşı durması meselesinin cihanşümul mahiyetini idrak ediyordu. O'nun, dünyayı sarsan mücadelenin, vahim bir anında vefatı, telafisi gayrıkabil kayıp olmakta devam etmektedir."

* * *

Atatürk, eski Milletler Cemiyeti'nin (Cemiyeti Akvam) uluslararası anlaşmazlıkları gidermek yolunda "kati ve tesirli bir vasıta" olmaktan çoğu zaman uzak kaldığını görmekle beraber, ondan azami derecede faydalanmayı da ihmal etmemiş, asıntıda bulunan iki büyük dış meselemizi, Boğazlar ve Hatay meselelerini o natamam teşekkülün içinde veya onun iç teşkilatı ile ilgili, milletlerarası konferanslarda halletmek yollarını bulmuştur.

* * *

204 General, Atatürk'ün hayatında, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde Atatürk'le de uzun uzun görüşmüş ve birbirinden pek samimi dost olarak ayrılmışlar idi.

Boğazlar meselesi:

1935 ve 1936 yılları; Avrupa ve Afrika kıtalarında vuku bulup, dünya sulhunu tehlikeye düşüren birçok mühim siyasi ve askerî hadiselerle dolu olarak geçmiştir. Almanya'nın, Ren havzasını işgali; İtalya'nın, Habeşistan'a saldırması; İspanya'da sağcılarla solcular arasında başlayıp, gittikçe şiddetlenen iç savaş, Fransa'da aynı akıbete doğru giden aynı cinsten kavgalar ve bütün bunların devletler münasebetlerinde doğurduğu şiddetli ihtilaflar, işaret ettiğimiz olayların en önemlileridir.

Habeşistan meselesinde, bir taraftan o zamanki Milletler Cemiyeti (Cemiyeti Akvam) saldırıcı İtalya'ya karşı birtakım sözde kalmaya mahkûm, tesirsiz tedbirler tespit etmekle, beyhude yere uğraşıp dururken, bir yandan da alakalı devletler birbirini takip eden vahim olaylara hal çaresi bulmak için aralarında şurada, burada bir sürü neticesiz toplantılar yapıyorlardı; kısacası siyaset âlemi büyük bir buhran ve huzursuzluk içinde bulunuyordu. İşte böyle bir zamanda, yani Avrupa'da umumi şartların çok değiştiği ve dünyanın toptan, akıbeti meçhul bir badireye doğru sürüklenip gitmekte bulunduğu sırada, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Boğazlarda (Çanakkale ve İstanbul) mevcut olup hakimiyetimizi zedeleyen ve yurdumuzun savunmasını zaafa uğratan hükümlerin kaldırılması lüzumunu ortaya atmıştı.

* * *

Bilindiği gibi, Lozan'da Sulh Muahedesine bağlı bir mukavele ile Boğazların her iki kıyısının silahtan tecridi kabul edilmişti. Gerçi Boğazların emniyeti, dört büyük devletin (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) garantisi altına konulmuştu; buna ilave olarak deniz kıyısından biraz geride tarafımızdan ayrıca emniyet tedbirleri almak da mümkündü ve nitekim böyle tedbirler alınmıştı da. Ama ne olursa olsun, Lozan'da sulhu elde etmek düşüncesiyle ve bir fedakârlık halinde, kabul edilmiş bulunan bu kaydın, milli hakimiyet ve emniyetimizi haleldar ettiği ve muhtemel bir tecavüze karşı müdafaamızı güçleştirdiği muhakkak idi.

Bundan dolayı ilk fırsatta bu kaydın kaldırılması için, siyasi yoldan harekete geçmek Atatürk'ün başlıca hedeflerinden biriydi. Bu hususta görüş ve düşüncesini, her münasebet düştükçe, hükümet erkânına telkin etmekten geri durmuyordu.

* * *

Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras, 1933 senesinde, silahları azaltma konferansında, seyyar ağır topların kaldırılması meselesi müzakere edilirken, Türkiye'nin, gayrı müstahkem Çanakkale Boğazı'nın herhangi bir tecavüze karşı, en kısa zamanda, müdafaası için elzem olan bu topların kaldırılmasına razı olamaya-

cağını bildirmiş, bu vesile ile Boğazlar Mukavelesi hükümlerinin eskimiş olduğuna işaret ederek hedefe doğru ilk adımı atmıştı.

Ondan sonra da her fırsatta bu hükümlerin, Türkiye'nin egemenlik ve eşitliğine aykırı bir durum yarattığını ileri sürmekte devam edip durmuştur.

* * *

Son olaylar üzerine Dr. Aras faaliyetini arttırmış ve mesele ile yakından ilgili başlıca devletlerin hariciye vekilleri ile yaptığı görüşmelerden müsait intibalar alınca da, artık meselenin resmî ve ciddi olarak ortaya konulması zamanının geldiğine kanaat getirmişti.

8– Boğazların emniyetini garanti eden devletlerin, Milletler Cemiyeti karşısındaki durumları ve bu garanların kendilerine verilmiş olan vazifelerde, tesirli bir askerî işbirliğinde bulunmalarını, hiç olmazsa şüpheli bir hale sokan hususi hal ve şartlar, 1923 Mukavelesinin umumi muvazenesini bozan unsurlardır.

Lozan Muahedesini imza edenlerin, iradeleri dışında beliren bu hal ve şartlar, tam iyi niyetle tespit edilmiş olan hükümleri işlemez bir hale getirmiştir.

Boğazlar emniyetinin hâlâ hakiki bir garanti altında bulunduğu bugün iddia edilemez; zira garan devletlerin vazifelerini yapmaya gelmemeleri ihtimali mevcuttur. Tabiîdir ki, Türkiye'den de böyle bir tehlikeli ihtimal karşısında kayıtsız kalması istenemez.

9– Bu mülâhazalara şunu da katmak gerektir ki; Boğazlar Mukavelesi yalnız sulh hali ile Türkiye'nin tarafsız veya muharip olmak üzere harp halini zikretmekte, hususi veya umumi harp tehdidi ihtimalini bahis konusu etmeyerek Türkiye'nin o takdirde kendi meşru müdafaasını temin çarelerini aramasına imkân vermemektedir.

Halbuki bugün tamamıyla sabit olmuştur ki, harp hali ansızın ve hiç formalitesiz vukua gelmektedir. Dış tehlikenin en nazik safhası da asıl bu tehdit safhasıdır. Bu noksan, derpiş edilen garantilerin kıymetleri ne olursa olsun, bunların tesirini başlı başına yok edebilecek mahiyettedir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri, her alanda gerçekleşmesi, kendisine çok zaman ağır fedakârlıklar yüklemekten hali kalmamış olan bir sulh ve anlaşma siyaseti gütmüş, son on yıl içinde, zuhura gelen pek çok hallerde, bütün devletler tarafından takdir edilen bir uzlaşma, taahhütlerine sadakat ve barış eserine samimi bağlılık zihniyeti göstermiştir. Elbette ki Türkiye başkalarına daima sağladığı emniyeti bizzat kendisi için de istemek hakkını haizdir ve ağır bir ihmal suçu altında kalmaksızın, bütün memleketi tamir kabul etmez ani bir baskına maruz bırakamaz.

Nota, aynen şu cümlelerle bitiyordu:

"Yukarıda bildirilen mülâhazaları göz önünde tutan ve Boğazlar Mukavele-

si'nin, dört büyük devletin müşterek garantisine taallûk eden 18'inci maddesi hükümlerinin meşkûk bir hale geldiğini ve arazisine yönelen bir dış tehlikeye karşı, Türkiye'yi, artık ameli bir surette muhafaza edebuatımızın takdirinden bekleriz. Bir nokta, şimdiden tasrih olunur ki, hükümetin teşebbüsü, şimdiye kadar takip ettiği esas siyasetinin usullerine tamamen mutabık bir mahiyettedir."

* * *

İki gün sonra neşredilmiş olan notamız şöyle özetlenebilir:

1- 1923'de Türkiye, Lozan'da, Boğazlar için serbest geçiş ve askerlikten tecrit hükümlerini ihtiva eden Boğazlar Mukavelesi'ni imzaya muvafakat ettiği zaman, Avrupa'nın umumi vaziyeti, siyasi ve askeri bakımlardan, bugün kendini gösteren durumdan, tamamiyle ayrı bir manzara arz etmekteydi.

2- Avrupa, o tarihte, silahsızlanmaya doğru gidiyordu ve siyasi durumu, yalnız milletlerarası taahhütlerle teyit edilmiş, değişmez hukuk prensipleri üzerine bina edilecekti. Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, bu kadar korkunç bir halde değildi ve umumi temayül bunları azaltma yolunda idi.

3- Diğer taraftan o sırada Türkiye, Boğazlar Mukavelesi'nin bu kayıtlayıcı hükümlerini, Milletler Cemiyeti misakının garantisine ilâveten imza edenlerin ve hususiyle dört büyük devletin (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) tehdit vukuunda Boğazların savunmasına, müştereken ve Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kararlaştırılacak bütün vasıtalarla girişecekleri taahhütüne güvenerek imza etmişti.

4- O zamandan beri Akdeniz'de yavaş yavaş bir kararsızlık yerleşmeye başlamıştır.

5- Deniz konferansları, silahlanmaya doğru bir gelişme göstermektedir. Tezgâhlar yakında denizlere, şimdiye kadar erişilmemiş bir kudrette, gemiler dökecektir. Hava alanında da baş döndürücü bir ilerleme ve kuvvetlenme görülmekte, kıtalar ve adalardaki tahkimat mütemadiyen artmaktadır.

6- Hal ve şartlar böylece durmadan değişirken, Boğazların tam emniyetsizliğine çare olması lazım gelen tek garanti de ortadan kalkmıştır: En ilgili devletler, umumi bir ihtilat tehlikesinin mevcudiyetini ilan etmektedirler.

7- Siyasi buhranlar açık olarak göstermiştir ki, kollektif garantinin bugünkü mekanizması pek ağır bir surette harekete geçmektedir ve kararların geç alınması, milletlerarası hareketlerden beklenen faydaların, birçok hallerde kaybolması sonucunu vermektedir.

Nihayet bir gün Başvekil İsmet İnönü ile mutabık olarak, Atatürk'e durumu izah etmiş, harekete geçmek için müsaade istemişti.

Dr. Aras, Atatürk'le olan mülakatını şöyle anlatmaktadır:

"Meseleyi Atatürk'e açarak emir ve muvafakatlerini rica ettim. Sözlerimi dinledikten ve kısa bir müddet düşündükten sonra dedi ki:

'Biz böyle bir adım attıktan sonra bir daha geri dönemeyiz; bu yüzden çok acı akıbetler de doğabilir, millet o vakit senin kafanı koparır; fakat faydası olmaz. Bunun için git, tekrar düşün, eğer en küçük bir tereddüdün varsa, bu teşebbüsten bana bir daha bahsetme! Ben de, seni böyle bir teklifte bulunmamış sayarım.'[205]

Emrine uyarak bahsi burada kestim. Meseleyi tekrar Başvekile açtım. Teşebbüse girişilmesi hususunda kendisi ile tamamen mutabıktık. Ertesi günü Atatürk'e gittim; katî teşebbüs zamanının geldiğine kanaatim olduğunu ve Başvekille mutabık olduğumu arz ettim.

'Kanaatinizin kati olduğunu şimdi gördüm. Benim görüşüme göre de Avrupa durumu, böyle bir teşebbüs için, müsaittir. Git, keyfiyeti hükümete aç ve benim de muvafakatimi söyle! Bu işte behemehal muvaffak olacağız' cevabını verdi."

Dr. Aras'ın ilave ettiğine göre, kabinede yapılan tetkik ve müzakere neticesinde de aynı kanaate varılmış ve mukavelenin değişen şartlar karşısında tekrar incelenmesi için ilgili devletlerin bir konferansa davet edilmesine karar verilmiştir.

* * *

Bunun üzerine 10 Ñisan 1936 günü Anadolu Ajansı şu tebliği yayınlamıştır:

"Başvekâletten tebliğ edilmiştir; Arsıulusal (Milletlerarası) vaziyette husule gelen hukuki, siyasi ve askerî esaslı değişiklikler karşısında, Boğazlar Mukavelesi'nin bugünkü halinin, Türkiye'nin emniyet ve müdafaası için, esasından değişmesi lazım geldiğini müşahede eden Cumhuriyet Hükümeti, vaktiyle Boğazlar Mukavelesini, kendileriyle müzakere etmiş olduğu devletlere müracaata karar vermiştir. Türkiye Hariciye Vekâleti, buna dair olan notayı, alakadar devletlere ve makamlara tebliğ edilmek üzere icap edenlere bildirmiştir. Nota metni, alakadarların eline vasıl olduktan sonra neşrolunacaktır. O zamana kadar tahmine müstenit neşriyat ve tefsirat (yorumlar) yapmamak lüzumunu yüksek matmiyeceğini haklı olarak düşünen Cumhuriyet Hükümeti, Türk arazisinin taarruzdan korunması için elzem emniyet şartları dahilinde ve Akdeniz ile Karadeniz arasında ticari seyri sefainin sürekli gelişmesi için en liberal bir zihniyetle, Boğazlar rejimini tanzime matuf itilâfların yakın bir zamanda akdi zımnında müzakerelere başlamaya amade olduğunu, Boğazlar Mukavelesinin müzakerelerine iştirak etmiş olan devletlere bildirmekle kesbi şeref eyler."

* * *

205 Bu ifade Atatürk'ün memleket meselelerinde ne kadar ihtiyatlı ve maceradan çekinir olduğunu, aynı zamanda vazifeli insanların yetki ve sorumluluklarına, ne derecede saygı gösterdiğini belirten misallerdendir

Resmî tebliğde ve notada meseleyi, takip ettiğimiz esas siyasete uygun olarak, alakalılarla müzakere ve uyuşma yoluyla halletmeye çalışacağımızın açıklanmış olması; tek taraflı hareketlerden ve milletlerarası anlaşmalara aykırı olup bittilerden bunalmış olan barışçı milletler üzerinde çok iyi tesir yapmış, büyük memnunluk uyandırmıştı.

Dünya basınının da bu dürüst hareketimizi alkışlayan ve hem hükümetlerin, hem de umumi efkârın aynı zamanda, sulha hizmet gayesini de güden teklifimizi, haklı bulduğunu gösteren yazılar birbirini takip etmeye başlamıştı.

Bunlara bir, iki misal vermiş olmak için Londra'da çıkan *Times* ve Paris'te çıkan *Tan* gazetelerinin baştan aşağıya lehimizde olan başmakalelerinden bazı parçaları nakledeceğim:

Times'in Nisan 1936 ayı sonlarına doğru neşrettiği bir başmakaleden parçalar:

"Umumiyetle teslim edildiği gibi Türkiye, bu meseleyi bahis konusu etmekte haklıdır. Aynı zamanda Türklerin müracaatları, şekil itibariyle de, umumun derin teveccühünü kazanmıştır. Avam kamarası da, İngiltere Hükümeti gibi, Türk Hükümetinin, milletlerarası muahedeleri bir taraflı hareketle değiştirme yoluna sapmamak prensibine sadık kaldığını memnunlukla karşılamıştır. Muahedelerin icaplarına karşı, diğer hükümetlerin aldıkları son vaziyetler gözden geçirilecek olursa, bu titizce dürüst hareket, yayılma istidadını gösteren bir tehlikeyi önlemek yolunda faydalı olsa gerektir. Meseleyle çok yakından alakadar devletlerin bazıları, daha şimdiden Türk görüşüne karşı besledikleri teveccühü açıklamış bulunuyorlar; hatta Türk tezinde Muahedenin aktolunduğu zamanla, bugünkü durum arasındaki büyük farkın belirtilmiş olmasına ve o zaman kabul edilen mecburiyetleri, halihazır vaziyetin Türkler için daha tehlikeli ve ağır hale soktuğu iddiasına karşı, alakalıların hiçbiri tarafından, kuvvetli ve kandırıcı bir cevap verilmiş değildir.

Muahedenin imza edildiği zamanlarda, dünya silahsızlanmaya, Avrupa Siyasi Teşkilatı da milletlerarası taahhütlerde kanunlara itaat esaslarına doğru gitmekte bulunuyordu.

Bütün dünyanın karada, denizde ve havada süratle silahlandığı bir zamanda Türkiye'nin emniyetini tehlikede görmesini ve kendisine verilen teminatın yeterliğinden şüphelenmesini hiç kimse tenkit edemeyeceği gibi, milletlerarası anlaşmaların tecavüze mani teşkil etmediğinden kuşkulanmakta da Türklerin hakkı vardır."

* * *

Tan gazetesinin Boğazlar meselesine tahsis ettiği 25 Nisan 1936 tarihli uzun başmakalesinden bazı parçalar:

"Türkiye Hükümeti; alakalı devletleri, nizam dairesinde haberdar etmek ve

Almanya'nın emrivaki usulüne müracaattan kaçınmaya itina eylemek suretiyle çok dürüst hareket etmiştir.

1923 Lozan Mukavelesini imzalayan devletlerin tutumlarından anlaşılabildiğine göre, Türkiye'nin bu meseleyi emellerine uygun şekilde halledilmiş görmesi ihtimali pek kuvvetlidir. Çünkü Almanya'nın milletlerarası taahhütlerini tek taraflı olarak bozmasına, Avusturya'nın muahede ile bağlı bulunduğu askerî statüyü hiçe sayarak mecburi askerlik hizmetini ihya etmek hafifliğini göstermesine karşılık, Türkiye'nin bunların tamamen aksine olarak, tatbik ettiği usulün manevi kıymeti her tarafta takdirle karşılanmaktadır.

Vaziyet ne olursa olsun şurasını tasdik etmek lazımdır ki, Türkiye tarafından ileri sürülen deliller ve sebepler ciddiyetle nazarı itibare alınmaya layıktır.

Umumi silahsızlanma akim kalmıştır; dört devletin garantisi de zaafa uğramış bulunmaktadır. Çünkü Japonya Milletler Cemiyeti'nden ayrılmıştır; İtalya Doğu Afrika'da harbe giriştiği için Cenevre ile (yani Milletler Cemiyeti ile) ve Boğazlar Mukavelesini tekeffül eden devletlerin bazılarıyla zıddiyete düşmüştür. Netice itibariyle, umumi surette –İtalya'nın henüz açık olarak bilinmeyen görüşü müstesna olmak üzere– mevcut kanaat Türkiye'nin, Boğazların tekrar askerî hale ifrağını istemek suretiyle kimseyi tehdit etmediği ve kendi fikrince 1923 tarihli Mukavele hükümlerinin, korumaya kâfi bulunmadığı arazisini, kendi vasıtaları ile, emniyet altına almaktan başka bir şey düşünmediği merkezindedir."

* * *

Diğer taraftan Berlin'de çıkan *Angriff* gazetesinin yine o günlerde yayınlayıp gayet tabiî olarak, Almanya'nın muahedeler karşısında tuttuğu yolu ve Ren havalisinin işgalindeki hareket tarzını haklı gösterecek bir eda taşımakla beraber Boğazlar meselesindeki teklifimizi sempati ile karşılayan bir makalesinde şu satırlar vardı:

"Mussolini 1934 senesi 18 Mart'ında irad ettiği bir nutukta demişti ki; İtalya'nın tarihî emel ve hedefleri için iki isim vardır: Asya ve Afrika. İtalya - Habeşistan harbi esnasında dahi İtalyanlar Anadolu sahilleri önündeki 12 adayı modern birer müstahkem mevki haline getirmişlerdi. Bu suretle İtalya'nın askerî ve bahri üsleri, Türkiye sahillerine bir hamlede 1500 kilometre yaklaşmış oluyordu. Bu haller karşısında Türkiye diplomasisi Çanakkale'deki vaziyetin değiştirilmesini ikinci defa olarak talep etmiştir."

* * *

Bu arada Boğazların askerlikten tecrit edilmiş olan mıntıkasının ordumuz tarafından işgal edildiği ve Romanya'nın Lozan Muahedesi tadil edilirse, Macaristan ve Bulgaristan'ın da silahlanmaya kalkışacaklarından endişe ederek tereddüde düştüğü şayi olmuştur.

Boğazların işgal edildiğine dair olan söylenti, Yunan kaynaklarından geliyordu ve tamamen asılsızdı; derhal yalanlandı. Yunan Başvekili General Metaksas da, gazetecilere verdiği beyanatta: "Ankara'dan böyle bir haber almadığını, Türkiye'nin o ana kadar takip ettiği Milletler Cemiyeti yolunu değiştirmeye lüzum hissedeceğini zannetmediğini," söyleyerek şayiayı yalanlamaktan geri durmadı. Bu suretle, kimin ve ne maksatla teşebbüs ettiği bilinmeyen bu "havayı bulandırma" hareketi akim bırakıldı.

Romanya'nın, teklifimiz karşısında, bazı ihtirazi kayıtlar dermeyan ettiğine gelince, bu doğru idi ve diğer Balkan müttefiklerimiz Yugoslavya ile Yunanistan, Romanya'yı itirazlarından vazgeçirmek için gayretler sarf etmeye başlamışlardı. Bir taraftan da Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Belgrad yoluyla, Bükreş'e giderek Romanya Hükümetine mesele üzerindeki görüşümüzü izah etti ve bu yersiz telaşı yatıştırmaya muvaffak oldu.

4 Mayıs 1936 tarihinde Belgrad'da toplanan Balkan Antantı Konsey'inde ise bu hususiaki bütün tereddütler tamamen zail olmuş, Müttefikler arasında tekrar, her bakımdan tam bir mutabakata varılmıştı.

* * *

İşte böyle müsait bir hava içinde ve Hariciyemizin devam eden tesirli temas ve teşebbüsleri neticesinde, başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere, ilgili devletler, notamıza –bazıları birtakım çekimser kayıtlar ileri sürmekle beraber– esas itibariyle muvafakat cevabı vermişlerdi.

En çok tereddüt gösteren İtalya idi ve yapılan yorumlara göre konferansa katılmadan önce, Habeşistan'a taarruz etmesi üzerine, Milletler Cemiyeti tarafından, aleyhinde alınan zecri tedbirlerin tamamen kaldırılmasını sağlamak istiyordu.

* * *

Gelen muvafık cevaplar üzerine Cumhuriyet Hükümeti ilgili devletleri 22 Haziran 1936 günü Montreux'de (İsviçre) toplanmaya davet etmişti.

O gün Türkiye, İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya, Japonya, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan murahhasları Montreux'de hazır bulunuyorlardı. Yalnız İtalya, bu kere müzakerelere iştirak etmemek kararını vermiş ve bunu hükümetimize bir nota ile bildirmişti.

Notada; umumi durumun inkişafına kadar konferansın geri bırakılmasını istiyor, aynı zamanda konferansta görüşülecek meselelerin tümü hakkında çekimser kayıtlar beyan ederek böylece kendisinin bulunmadığı bir konferansta verilecek kararlan kabul edemeyeceğini bildiriyordu.

Resmî ve hususi kaynakların birbirini tamamlayan açıklamalarına göre, İtalyan Hükümetinin bu meseledeki mütalaa ve istekleri özet olarak şöyle sıralanabilir:

1– Boğazlar konferansının toplanması mevsimsizdir; bunun için genel durumun aydınlanıp durulmasını beklemek lazımdır.

2– En mühim bir Akdeniz meselesi, en büyük Akdeniz devletlerinden birinin hazır olmadığı bir toplantıda müzakere edilemez.

3– İtalya Montreux Konferansı'na katılmayacaktır. Bu, kendisi mevcut olmadan verilecek her türlü kararları kabul edemeyeceğini gösteren bir ihtar sayılmalıdır.

4– Türkiye'nin Boğazlar hakkındaki talepleri, Akdeniz'de halen bir harp tehlikesi mevcut olduğu temeline dayatılmaktadır. Halbuki Mösyö Mussolini, Habeş meselesini, sömürge mahiyetli bir iş olarak telakki etmiş ve bu meselenin bir Avrupa meselesi haline gelmesinin, önüne geçeceğini söylemiştir. Buna göre Türkiye'nin ileri sürdüğü sebeplerden bir tanesi yerinde değildir.

* * *

Buna karşılık biz, her vasıta ile, şu gayet haklı ve mantıkî mütalâaları ileri sürüyorduk:

1– Konferans, notamızda da açıklandığı gibi, tam zamanında toplanmaktadır. Bunun en büyük delili, davet edilen dokuz milletten sekizinin hiç itiraz etmeden toplantıya gelmiş olmalarıdır.

Genel durumun inkişafını bekleyemeyiz; çünkü, bu durumun her gün çıkan ve daha da çıkacak olan yeni yeni meselelerle hiç durulmaması ihtimali daha kuvvetlidir. Kaldı ki, biz asıl bu inkişaf sırasında vukuu muhtemel olaylara ve buhranlara karşı Boğazların ve Türkiye'nin emniyet ve müdafaasını sağlamak istiyoruz.

Bu itibarla mevsimsizlik iddiası, gerek bizim için ve gerek diğer sekiz devlet için asla varit değildir. İtalya mevsimsiz sayıyorsa, şunu hatırlatmak isteriz ki, bu mevsimsizlik onun eseridir; çünkü hakikaten mevsimsiz ve haksız olarak, Habeşistan'a taarruz etmekle, bugünkü durumu hazırlayan kendisidir. Sonra unutulmamalıdır ki, Boğazlar meselesi, bir İtalyan meselesi değil, bir Türk meselesidir ve bizim istediğimiz zaman ve mevsimde halledilmesi gerekir.

2– Mühim bir Akdeniz meselesinin, büyük bir Akdeniz devleti olmadan müzakere edilemeyeceği fikri, gerçi esas itibariyle doğrudur; fakat bu Akdeniz devleti, vaki olan daveti, Milletler Cemiyeti'ne küskünlük gibi, mevsimsizlik gibi birtakım yersiz ve haksız bahanelerle reddederse, kendi hakkından kendisi vazgeçiyor demektir, buna ne denebilir?

İtalya'nın yaptığı bir "obstruction"dır ki sonunda bir fasit daire halini alarak, bütün uluslararası işleri barış yoluyla müzakere etmek ve anlaşmaya varmak imkânını ortadan kaldırabilir. Elbette ki böyle mühim meselelerde böyle bir hareket tarzı doğru olamaz.

3– Kararları tanımamak bahsine gelince; İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Yugoslavya gibi Akdeniz devletlerinin iştirak edecekleri kararlar arasında, İtalya'ya zararlı olanların bulunabileceğini akıl ve mantık kabul etmez. Binaenaleyh böyle bir hareket manasız olur ve eğer İtalya hakikaten verilecek kararları kabul etmezse, Avrupa'da hiçbir nizamı tanımaz bir devlet durumuna düşer.

4– Mösyö Mussolini'nin Türk umumi efkârını temin eden beyanatı, bu umumi efkârı heyecanlandıran sözleri karşısında pek zayıf kalmakta olmasına rağmen Türkiye Hükümeti, Boğazları yalnız ve münhasıran İtalya'ya karşı tahkim etmeyi düşünmüş değildir. Boğazlar bütün milletlerin geçtiği bir geçittir ve herkesin taarruzuna uğrayabilir.

Nitekim 1807 senesinden 1914 senesine kadar, Boğazlar 8 defa muhtelif devletler tarafından karadan ve denizden hücumlara uğramıştır ve müdafaası için yüzbinlerce Türk'ün kanı akmıştır.

Çoğu Türkiye ile harp hali olmadan yapılan bu saldırışlar göz önüne alınırsa; bizim bu Boğazları şu veya bu devleti düşünerek değil, genel olarak emniyet ve müdafaamız bakımından, tahkim etmek istediğimiz anlaşılır. Bunu resmen bütün dünyaya ilan etmiş bulunuyoruz.

İsteğimiz o kadar haklıdır ki, bidayette –İtalya da dahil– hiç kimsenin itirazına uğramamıştı.

Kısacası, İtalya'nın Boğazlar konferansına karşı takındığı tavır ve toplantıya katılmamak için ileri sürdüğü sebepler tamamıyla yanlış ve haksızdır.

İşte Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, bütün bu mülahazalardan ilham almak suretiyle, İtalyan notasına Montreux'den verdiği cevabın sonunda:

"Henüz başlayıp devam etmekte bulunan konferansa İtalya'nın iştirakini görmekle bahtiyar olacağını" bildirirken "Çok teessüf olunur ki diğer milletlerin hayati işlerini İtalya'nın muvafık göreceği zamanlara isabet ettirmek mümkün değildir" cümlesini de ilave etmişti.

* * *

İç teşkilatı itibariyle, Milletler Cemiyeti'yle ilgili kılınmış olan konferans, 22 Haziran 1936 günü, saat 16.00 da "Montreux Palas" otelinin büyük salonunda, İsviçre Hariciye Nezareti şeflerinden Mösyö Motta tarafından açıldı. Reisliğe Avustralya'nın Milletler Cemiyeti'ndeki murahhası Mösyö Bruce, ikinci reisliğe de Yunan Delegasyon Reisi Mösyö Politis seçildi.

İlk sözü, Murahhas Heyetimizin başkanı, Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras aldı. Mösyö Motta'ya ve konferansa katılan heyetlere teşekkür ettikten sonra, Türkiye'nin aslında kendi egemenlik hakkını belirtecek olan yeni Boğazlar rejimini alakalılarla birlikte düzenlemek istediğinden bahsederek bu maksatla hazır-

lanan bir mukavelename projesinin konferansa sunulduğunu bildirdi. Cumhuriyet Hükümetini bu teşebbüse zorlayan sebep ve amilleri –Notada açıklandığı şekilde– birer birer saydı ve nutkuna şöyle devam etti:

"Türkiye'nin en hassas noktası Boğazlardır. Bunu korumak Türkiye'nin hakkıdır. Nitekim herkesin vazifesi de, Türkiye'den kollektif emniyet alanında işbirliğini, ancak bu hakka saygı göstererek, hatta destekleyerek beklemektir. Sizlere ticaret gemilerinin tam serbestliğini göz önünde tutan ve harp gemilerine de Türkiye'nin Marmara iç denizinin ve hususi durumu bulunan Karadeniz'in genel ve özel emniyet ihtiyaçları ile kayıtlı olarak serbestlik sağlayan bir nizam teklif ediyoruz.

Kemalist Türkiye'nin; güttüğü siyasetin, realist planda bir barış ve ve iyilik siyaseti telakki edilmesi için yeter derecede deliller vermiş olduğundan eminim. Projemiz, bağlı olduğumuz samimi işbirliği arzusunu, bir kere daha ispat edecektir; bu yeni Mukavelename için sizlerden anlayış zihniyeti isteriz.

Projemizi kabul etmekle, nerede ise iki asırdan beri harp ve neticeleri açısından görülen Boğazları bir vifak geçidi ve medeni milletler arasında bir barış 'Birleşme hattı' haline getireceksiniz ve bu milletler hiç şüphesiz bundan dolayı sizlere şükran borçlu olacaklardır."

* * *

Dr. Aras'tan sonra sırası ile Romanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya, Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan baş delegeleri konuşmuş ve hepsi, sözbirliği halinde, memleketimizin barışçı siyasetini överek konferansa anlaşma ve uzlaşma zihniyeti ile geldiklerini ifade etmişlerdir.

Bilhassa müracaatımız karşısında, ilk günlerde, bir tereddüt devresi geçirmiş bulunan Romanya'nın Hariciye Nazın ve baş delegesi Titulesco'nun; Boğazlar meselesinin Türkiye için hayati bir özelliği olduğunu ve muahedelerin tek taraflı olarak tadiline taraftar olmadığı anlaşılan Türk talebinin taşıdığı inkâr edilemez hak karşısında makûl hareket etmek lüzumuna inandığını belirten sözleri dikkati çekmiştir.

* * *

Müzakerelere başlandığı zaman konferansa katılan bütün devletlerin Türk projesini esas itibariyle kabul etmekte, yani Türkiye'nin Boğazları tahkim etmek hakkını teslim eylemekte oldukları anlaşılmıştı. Savaşta ve barışta ticaret gemilerinin Boğazlardan geçmesi için ileri sürdüğümüz şartlar da ciddi bir itirazla karşılanmadan kabul edilmişti. Fakat sıra projenin, harp gemilerinin geçişine dair kayıtları tespit eden altı ve yedinci maddelerinin müzakeresine gelince iş değişmişti.

Sovyet Rusya kendi özel durumunu ileri sürerek yeni bazı tekliflerde bulunmuştu ki, şunlardır:

1– Karadeniz'e girip çıkacak harp gemilerine konulacak kayıtlar, Karadeniz devletlerinin harp gemileri hakkında tatbik edilmemelidir; yani Karadeniz devletlerinin gemileri Boğazlardan serbestçe girip çıkmalıdırlar.

2– Harp zamanında Karadeniz'e bu denizde sahili olmayan devletlerin harp gemileri girmemelidir.

3– Milletler Cemiyeti Paktı ile bu Pakta dahil anlaşmalardaki taahhütlerin yerine getirilmesi için, harp gemilerinin icabında, Boğazlardan geçmesi kabul edilmelidir.

4– Denizaltı gemileri gibi uçak gemilerinin de Boğazlardan geçmesi yasak edilmelidir.

* * *

İngilizler, Sovyet tekliflerinin ilk ikisini kabule yanaşmamışlar, Japonlar da Akdeniz'den, Karadeniz'e girecek harp gemilerine konulan kısıntıları, ancak Karadeniz'den çıkan gemilere de aynen tatbik edilmek şartıyla kabul edebileceklerini bildirmişlerdir.

Bu yüzden taraflar arasında şiddetli münakaşalar başlamıştı. Bir aralık İngilizler ortaya yeni bir proje atmışlar ve bir müddet konuşmalar, bizim hiç de iyi karşılamadığımız, bu proje üzerinde yapılmıştı.

O devrede çok kötümser günler geçirilmiş, vakit vakit konferans hiçbir karara varmadan dağılmak tehlikesi ile de karşılaşmıştı.

Bütün bu çatışmalar arasında Türkiye daima "Boğazlardaki hakimiyeti ve yurdunun tam emniyeti" prensibi üzerinde durmuş, ortaya atılan her fikir ve teklifi münakaşadan kaçınmamakla beraber, esas isteğinden hiçbir zaman, hiçbir suretle ayrılmamıştı. Hatta o sırada Rus *İsvestiya* ve *Pravda* gazeteleri –şüphesiz Sovyet Hükümetinin telkini ile— konferansa sunduğumuz projede, Rusya'nın menfaatlerini düşünmediğimizi ve bunun dostça bir hareket olmadığını yazmışlardı. Buna basınımız vasıtasıyla verilen cevaplarda: "Türkiye'nin Boğazların tahkimi işinde ilk gaye olarak, kendi emniyet ve selametini sağlamaya çalıştığı, muhtelif devletlerin türlü düşüncelerinden bazılarını tutar gibi görünerek zaafa düşemeyeceği, bununla beraber meseleyi milletlerarası masaya götürürken imkân nisbetinde cemilekâr olmaya da itina ettiği" belirtilmişti.

* * *

O günlerde ben tedavi için Fransa'da bulunuyordum. Yurda dönüşümde çalışma arkadaşlarımın verdikleri malûmattan ve cereyan eden muhabere dosyasından öğrendim ki, Atatürk müzakereleri adım adım takip etmiş, Hükümet ve Murahhas Heyetimiz ile daimi temas halinde bulunarak, onları isabetli düşünce ve kesin kararlan ile teçhiz eylemiş ve durmadan kuvvetlendirmiştir.

Bir taraftan da hemen her akşam sofrasına davet ettiği Cumhuriyet gazetesinin başyazarı ve mebus rahmetli Yunus Nadi Bey'e, telkinlerde bulunmak suretiyle, *Cumhuriyet* gazetesinde görüşlerini açıklayan ve savunan birçok başmakaleler neşrettirmiştir.

Bunlardan en dikkate değer olanını –ki doğrudan doğruya ve harfî harfine kendisi tarafından dikte edilmiştir ve yine Yunus Nadi Bey'in imzasını taşımaktadır– bir tarihî belge olarak aşağıya alıyorum:[206]

"Biz Türkler, Boğazlar rejiminin, Türkiye emniyeti için zamanla teşkil ettiği tehlikenin endişe ve heyecanlarını yaşadık.

Kuvvetlerimizin derhal bu endişeleri bertaraf edecek tertip ve tedbiri almaya elverişli olduğunda cihanın şüphesi yoktur.

Buna rağmen istedik ki, bizim doğru görüşümüzü, doğru gördüğünü sandığımız bütün medeni âlemin tetkik ve mütalâasına arz edelim ve onlar da, bizimle beraber, bizimle ortak olarak gerçeği görmüş olduklarını ifade etsinler.

Biz bu hareket tarzını öteden beri dünyaca tanınmış olan barışseverlik politikamızın çok samimi bir icabı olarak düşündük ve yine düşündük ki, eğer cihanda medeni topluluklar barışsever iseler –ki bunun böyle olduğunu hâlâ büyük bir saffetle kabul etmekteyiz– derhal bizim iyi niyetle dolu tezimizi kabul ve onu bir an evvel tasdik edecekler ve yürürlüğe koyacaklardır.

Acaba aldandık mı? Türk umumi efkârı bunu, asla zannetmiyor; çünkü Türk umumi efkârı mukadderatını eline verdiği Cumhuriyet Hükümetinin bu kadar bönlük edeceğini asla kabul etmemiştir ve etmez. Gerçekte Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Meclisi ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Reisi hiçbir vakit öyle bir sıfatla tavsif olunmamıştır ve olunamaz.

Eğer Boğazlar meselesinde Türkiye'nin bu temiz ve insani hareketi olduğu, temizliğinde kabul olunmakla beraber, onun bu temiz kalpliliği göstermiş olmasından, alakadarlardan herhangi bir veya diğerleri tarafından mantık oyunlarıyla istifadeye en küçük bir teşebbüs olursa, bunu Türk milletinin anlamamasına imkân yoktur. Bu takdirde dünya bilmelidir ki, Türk milletinin şüpheli gördüğü bir işi Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti yapamaz. Boğazlar meselesinde dostlarımıza açık sözümüz şudur: Türk milletinin, Türk vatanının tam emniyeti tedbirleri –ki bunlar hiçbir dost devleti ve hatta hiçbir devleti mutazarrır etmez– hakkıyla tahakkuk ettirilmedikçe, yapılacak herhangi bir rejimin Türk milletince kabule layık görülemeyeceğine, şimdiden inanmalıdırlar.

Türk milleti, Boğazlar meselesinde düşündüklerini şöyle hülasa eder:

1– Boğazlar ve Boğaz suları, Türk'ün tam hakimiyet ve istiklalinin ifadesi-

206 *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1936. Bazı kelimelerin yerine bugün kullanılan karşılıkları konulmuştur.

dir; orada yalnız Türk hakimiyeti, kayıtsız ve şartsız, caridir ve cari olacaktır. Fakat;

2– Türkiye o kadar modern zihniyette içtimai bir topluluktur ki, medeni, insani ve ticari âleme kapılarımızı kapalı tutmak gibi bir düşünceden uzak ve yüksektir.

3– Ancak Türkiye'nin bu yüksek insaniyetinin tanınmış olduğunu görmek isteriz ve tanıyanların bunu bir formülle ifade eylemelerine intizar eyleriz; yoksa:

4– Türkiye'nin evinin, hariminin kapıları olan Boğazlardan, her isteyen, istediği gibi geçebilmek hakkını elde etmek yoluna giderse, işte o zaman Boğazlar meselesi tam hallolunmuştur; şu şekilde:

5– Bu takdirde Türk der ki; kapılarım kapalıdır, istediğime, istediğim gibi açarım ve buna muktedirim."

* * *

Böylece bir yandan Muharras Heyetimizin aldığı talimat dairesinde harcadığı müstesna gayret ve şuurlu çalışmalar, diğer taraftan ilgililerin, iştirakimizle yaptıkları hususi konuşmalar neticesinde ihtilaflı meseleler; egemenlik haklarımıza ve tekliflerimizin esaslarına tam uygun ve herkesi tatmin edici bir şekilde halledilerek bu yolda hazırlanan Muahede, 20 Temmuz 1936 Pazartesi günü saat 22.00'yi biraz geçe, Montreux Palas otelinin büyük salonunda törenle imza edilmişti.

Mukavelede sulh ve harp zamanlarında, gerek ticaret ve gerek harp gemilerinin geçiş şartları tespit ediliyor, aynı zamanda harp halinde ve Türkiye muharip olduğu takdirde "harp gemilerinin Boğazlardan geçmesinin tamamen Türk Hükümetinin reyine bırakıldığı" tasrih olunuyordu.

Tanzim edilen bir protokolde de Türkiye Hükümetinin Boğazlar mıntıkasını derhal yeniden askerileştirebileceği ifade olunmuştu.

O gece mukavele ve protokolün imza edildiği haber alınır alınmaz, kuvvetlerimiz derhal Boğazları işgale başlamış ve bu hareket, büyük bir sevinç içinde bulunan halkın coşkun gösterileri arasında 21 Temmuz 1936 Salı günü akşamına kadar tamamlanmıştı.

Atatürk, milletin gösterdiği büyük heyecan karşısında duygularını şöyle ifade etmişti:

"Milletin yüksek seciyesine, ordunun bükülmez bazusuna ve medeni beşeriyetin aldatılamaz bonsansına dayanılarak ve güvenilerek, kullanılan, zekâ, mantık ve enerjinin, bütün beşeriyetin muhtaç olduğu sulh ve huzuru bağışlayan neticeleri doğurabileceğinin bir delili olan Montreux eseri cidden sevinmeye ve sevindirmeye değer bir tarihî hadisedir."

* * *

Hatay[207] meselesi:

Mondros Mütarekesi'nin imza edildiği günlerde Adana'da Yıldırım Ordular Grubu Komutanı bulunan Atatürk'ün, bu Mütareke şartlarını nasıl karşıladığını, öz yurdumuzu istila tehlikesinden kurtarmak, bilhassa güneyde nüfusunun büyük çoğunluğu Türk olan bölgenin –Hatay dahil– düşman tarafından işgaline engel olmak için ne büyük gayretler harcayıp, bu bölgeye ne kadar ilgi gösterdiğini, bu arada aldığı şahsi ve cesurane tedbirlerle ordunun mühim bir kısmının silah ve cephaneleriyle geriye alınmasını sağladığını, daha evvel vesikaları ile birlikte belirtmiştik.[208]

Ne yazık ki, o zamanki hükümetin gaflet ve şaşkınlığı karşısında, O'nun yurdumuzu işgalden kurtarmak yolundaki çaba ve çırpınışları semere vermemişti ve galipler –kendisinin önceden tahmin ve ifade ettiği gibi– Hükümetin bu perişan halinden faydalanarak bazen mütarekenin vuzuhsuz maddelerini istedikleri gibi yorumlamak, bazen de bu vesikayı "hiçe sayan bahaneler" uydurmak suretiyle memleketin muhtelif bölgelerini birer birer işgale başlamışlardı.

Bu arada Fransızlar da İskenderun, Antakya, Adana, Mersin, Maraş, Gaziantep ve Urfa dolaylarını istila ederek o yüzde yüz Türk topraklarında, çeşitli şekiller altında yerleşmeye kalkışmışlardı.

Fakat bilindiği gibi bu havalinin çok cesur, yurtsever ve civanmert halkı, istilacılara karşı ayaklanarak şiddetli bir savaşa atılmışlar, yurtlarını savunma uğrunda, son tarihimizi süsleyen birçok kahramanlık destanları daha yaratmışlardır.

* * *

Çok geçmeden Fransa Hükümeti, Türk'ün öz yurduna yerleşmenin imkânsızlığını, bu itibarla tuttuğu yolun çıkmaz bir yol olduğunu anlamış, harp haline son vermek için Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile temas imkânları aramaya koyulmuştu.

O sırada Londra'da 27 Şubat 1921'den, 12 Mart 1921 tarihine kadar devam eden ve Anadolu'daki muhasematı durdurmak hedefini güden neticesiz bir konferans toplanmıştı. Vaki olan davet üzerine konferansa, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti de, Hariciye Vekili ve Tokat Mebusu Bekir Sami Bey'in başkanlığı altındaki bir heyetle iştirak eylemişti.

Bunu fırsat bilen Fransız Başvekili ve Hariciye Nazırı Mösyö Briand, Bekir Sami Bey'le derhal temasa geçmişti ve iki taraf heyetleri arasında, ilkin Londra'da ve sonra Paris'te cereyan eden müzakereler neticesinde 11 Mart 1921 günü bir de anlaşma imzalanmıştı.

207 Aşağı yukarı eski İskenderun sancağının arazisini kaplayan vatan parçasına Atatürk tarafından verilen tarihî isim.

208 Bakınız: C. I, s. 82 - 94.

* * *

Bekir Sami Bey tarafından –hiç yetkili olmadığı halde– imza edilen ve Fransa ile Milli Hükümet arasında muhasamalara son verileceğini kaydeden bu anlaşmada; Fransızların silahlı çeteleri ile beraber mücahitlerimizin de silahtan tecrit edileceği, zabıta kuvvetlerimize Fransız zabitleri alınacağı, ayrıca Fransızlar tarafından teşkil edilmiş bulunan zabıta kuvvetlerinin muhafaza olunacağı, tahliye edilecek yerlerle Elazığ, Diyarbakır ve Sivas illerinin ekonomik gelişmesi için yapılacak teşebbüslerde Fransızlara rüçhan hakkı tanınacağı ve Ergani maden imtiyazının Fransızlara verileceği gibi, Milli Mücadele ruhuyla katiyen uyuşamayacak olan birtakım hükümler de vardı. Bundan başka, o anlaşmaya göre, her bakımdan Türk yurdunun ayrılmaz bir parçası olan İskenderun, Antakya ve dolayları, ilerisi için hiçbir şarta ve teminata bağlı olmadan, hududumuzun dışında kalıyordu.

* * *

O zaman Bekir Sami Bey, heyetinin içinde bulunan Muğla mebusu ve *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı rahmetli Yunus Nadi Bey, gazetesinin 7 Ekim 1936 tarihli nüshasındaki başmakalesinde, yapılan anlaşmanın (kendi tabiri ile) İskenderun ve Antakya havalisini başıboş bırakan noksanını izah yolunda şunları yazmaktadır:

> O müzakerelere iştirak etmiş biri sıfatıyla, Fransa'nın o zaman göstermiş olduğu iyi niyeti, bütün an'anesiyle belirtmek isteriz. Müteveffa Mösyö Briand Başvekil ve Hariciye Nazın idi; en büyük müşkülât hudutta görüldü. Fransız Murahhas Heyeti, Payas'ın hemen güneyinden başlayarak 'Meydanı Ekbez'den sonra şimendifer hattını takip eden hudutta ısrar ediyordu; biz de bunu kabul etmiyorduk. Mösyö Brian bir gün bizzat Heyetimize şu beyanatta bulundu: 'Hakkınız yok değil, fakat coğrafik 'expansion'lara takılıp kalan bizim müteassıplar (askerler demek istiyordu) yüzünden ben de çıkmazdayım. İskenderun körfezinden büyük bir şey çıkmayacağını ben bilmez değilim; fakat gel de bunu sabit fikirlilere anlat bakalım. Rica ederim, siz bari biraz geniş düşünce ile hareket edin de şu çıkmazdan kurtulalım. Düşünün ki bugün yapacağımız iş, iki memleket arasındaki harp halini kaldırmaktan ibarettir. İleride büyük mikyaslı dostluk hareketlerimizin, şimdiki zorlukları kolayca halledecek parlak ufukları var; İskenderun, Antakya ve havalisi Türklerinin milliyetini selbetmek kimin elindedir. Bu kısım meseleleri âtiye talik eden bir anlaşmayı şimdiden tahakkuk ettirirsek, sizi temin ederim ki bütün o dediğiniz meselelerin istikbalde kolaylıkla hallini de şimdiden elde etmiş oluruz.' Türkiye Murahhas Heyeti bu teminatı nazarı dikkate alarak anlaşmayı kabul etmişti, fakat Ankara, İskende-

run'la, Antakya ve havalisini başıboş, hudut haricinde bırakıyor görünen o Muahedeyi bilhassa bu sebepten dolayı reddetmişti.

* * *

Filhakika bu noksan ve yersiz anlaşma Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından reddedilmişti; fakat buna rağmen Fransa Hükümetinin anlaşma yolundaki teşebbüsleri durmamıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti de, bütün kuvvet ve dikkatini Batı cephesinde toplamak için güneydeki çarpışmalara nihayet vermek, oralardaki öz topraklarımızı bir an evvel askerî işgalden ve kahraman halkımızı sıkıntı ve işkenceden kurtarmak arzusunu beslemekte idi.

Bu hava içinde devam eden temaslar neticesinde iki Hükümet, aralarındaki harp halini sona erdirmek emeli ile tekrar ve doğrudan doğruya, müzakereye girişmek kararını vermiş ve Fransa Hükümeti müzakereye, eski Vekillerden Mösyö Franklin Bouillon'u memur etmişti.

* * *

Bu zat 1921 yılı Haziran ayının ilk günlerinde Ankara'ya geldi. Konuşmalara şimdi bir müze haline konulmak üzere bulunan istasyondaki küçük binada, evvela hususi surette başlandı; ilk iki hafta zarfında yeni Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) ve Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi rahmetli Mareşal Fevzi Çakmak ile beraber bizzat Büyük Millet Meclisi Reisi Atatürk'ün de iştirak ettiği bu çetin ve münakaşalı müzakereler çok uzun sürdü ve ancak dört buçuk ay sonra tam bir anlaşma ile neticelendi. Hazırlanan İtilâfname –ki buna Ankara İtilâfnamesi adı verilmiştir– 20 Ekim 1921 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fransa adına Mösyö Franklin Bouillon tarafından imza edildi.

* * *

Atatürk Büyük Nutuk'ta bu müzakerelerin nasıl başladığını ve geçirdiği safhaları şöyle anlatmaktadır:[209]

"Birbirimizi tanımakla geçen özel bir mülakattan sonra 13 Haziran 1921 Pazartesi günü Ankara istasyonundaki hususi dairemde yaptığımız ilk toplantıda müzakerelere bir hareket noktası tayini lüzumundan bahsederek fikir teatisine başladık. Ben bizim için hareket noktasının Milli Misak muhteviyatı olduğu esasını vazettim. Mösyö Franklin Bouillon, prensipler üzerinde münakaşa etmenin güçlüklerini ortaya atarak, Sevr Muahedesinin bir emri vaki halinde mevcut olduğunu söyledikten sonra, Londra'da Bekir Sami Bey'le, Mösyö Briand'ın yaptıkları anlaşmayı esas tutmak ve bu anlaşmanın Milli Misak'a aykırı olan noktaları üze-

209 Aslında mevcut bazı kelimelerin yerine bugün kullanılan karşılıkları konulmuş ve terkipler düzeltilmiştir.

rinde münakaşada bulunmak münasip olacağı mütalâasını ileri sürdü. Bu teklifinde haklı olduğunu belirtmek için Londra'ya giden murahhaslarımızın Milli Misak'tan bahsetmediklerini ve Milli Misak ile Milli Hareketin değil Avrupa'da, henüz İstanbul'da bile takdir edilmemiş olduğunu ifade etti.

Ben verdiğim cevaplarda dedim ki; 'Eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni bir Türkiye Devleti vücuda gelmiştir; bunu tanımak lazımdır. Bu yeni Türkiye, her müstakil millet gibi haklarını tanıtacaktır.

Sevr Muahedesi, Türk milleti için, o kadar uğursuz bir idam kararnamesidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını isteriz. Bu konuşmamız esnasında dahi Sevr Muahedesini ağıza almak istemem. Sevr Muahedesini dimağından çıkarmayan milletlerle, güvenlik temeline dayanan muamelelere girişemeyiz; bizim nazarımızda böyle bir muahede yoktur.

Londra'ya giden Murahhas Heyetimizin reisi, bundan bahsetmemiş ise, verdiğimiz talimat ve yetki çerçevesi içinde hareket etmemiş demektir; hata irtikap etmiştir. Bu hata yüzünden Avrupa ve bilhassa Fransa umumi efkârında makûs tesirler hasıl olduğu görülüyor; Bekir Sami Bey'in gittiği yoldan hareket edersek, biz de aynı hataya düşmüş oluruz.

Avrupa'nın Milli Misak'tan haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa Milli Misak tabirini öğrenmemiş olabilir, fakat senelerden beri kan döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, şu kanlı mücadelelerin neden ileri geldiğini elbette düşünmektedir.

Milli Misak ve milli hareketten İstanbul'un haberdar olmadığına dair olan beyanat doğru değildir; İstanbul halkı, bütün Türk milleti gibi milli hareketi bilmektedir ve ona taraftardır; bilmez ve aleyhte görünen zevat ile onlara uyanlar sayılıdır ve milletçe bilinmektedir.'

Franklin Bouillon, Bekir Sami Bey'in talimat ve yetkileri dışında hareket etmiş olduğuna dair olan beyanatım üzerine dediler ki, bundan bahsedebilir miyim? Beyanatımı istediği yerlere bildirip hikâye edebileceğini söyledim.

Mösyö Franklin Bouillon, Bekir Sami Bey itilafnamesinden ayrılmamak için mazeretler beyan ederken, Bekir Sami Bey, bir Milli Misak olduğundan ve onun hududu dışına çıkamayacağından bahsetmediğini ve eğer bahsetseydi, o zaman ona göre, görüşülüp icabı gibi hareket olunabileceğini, fakat şimdi meselenin güçleştiğini tekrar etti. Umumi efkâr, Türkler, murahhasları vasıtasiyle bundan niçin bahsetmemişler, şimdi yeni yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceklerdir. Nihayet uzun konuşma ve tartışmalardan sonra Mösyö Franklin Bouillon, ilkin Milli Misakı okuyup anladıktan sonra görüşmek üzere müzakerenin tehirini teklif etti.

Ondan sonra Milli Misak'ın maddeleri, baştan nihayete kadar birer birer okunarak konuşma ve tartışmalara devam olundu.

En çok üzerinde durulan nokta; kapitülasyonların kaldırılmasını ve tam istiklalimizi isteyen madde oldu. Mösyö Franklin Bouillon, bu meselelerin incelenmeye ve düşünülmeye şayan olduğunu ileri sürdü. Ben bu noktaya cevap verdim. Söylediklerimin özeti şu idi: 'Tam istiklal, bizim bugün üzerimize aldığımız vazifenin asıl ruhudur. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı yüklenilmiştir; bu vazifeyi üzerimize alırken tatbik kabiliyeti hakkında, şüphe yok ki çok düşündük. Fakat neticede edindiğimiz kanaat ve iman, bunda muvaffak olabileceğimiz yolundadır; biz, böyle işe başlamış adamlarız. Bizden evvelkilerin irtikap ettikleri hatalar yüzünden, milletimiz sözde mevcut sanılan istiklalinde mukayyet bulunuyordu. Şimdiye kadar Türkiye'yi medeni cihanda kusurlu gösteren neler tasavvur edilmiş ise, hep bu hatadan ve bu hataya uymaktan ileri gelmektedir; bu hataya uymanın neticesi, mutlaka memleket ve milletin bütün haysiyetinden ve bütün hayatiyet kabiliyetinden sıyrılıp uzaklaşmasını mucip olabilir. Biz yaşamak isteyen, haysiyet ve şerefiyle yaşamak isteyen bir milletiz. Bir hataya boyun eğmek yüzünden bu vasıflardan mahrum kalmaya tahammül edemeyiz.

Âlim, cahil, istisnasız milletimizin bütün fertleri, belki içinde saklı güçlükleri tamamıyla kavramaksızın, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve sonuna kadar kanını akıtmaya karar vermiştir. O nokta: Tam istiklalimizin sağlanması ve devam ettirilmesidir. Tam istiklal denildiği zaman, tabiî olarak siyasi, mali, iktisadi, adli, askerî, kültürel ve ilâ. Her hususta tam istiklal ve tam serbestî demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklalden yoksun olmak, millet ve memleketin, gerçek manası ile, bütün istiklalinden yoksun olması demektir.

Biz bunu sağlayıp elde etmeden barış ve sükûna kavuşacağımız kanaatinde değiliz. Şeklen, usulen sulh yapabiliriz, anlaşma yapabiliriz; fakat tam istiklalimizi sağlamayacak olan bu gibi sulh ve anlaşmalarla milletimiz, hiçbir vakit, hayatına ve sükûnete kavuşamayacak, belki maddi mücadelesini bırakarak harabiye sürüklenmeye müsaade etmiş olacaktır. Eğer milletimiz buna razı olsaydı, bunu kabul istidadında bulunsaydı iki seneden beri mücadele etmeye hiç de lüzum yoktu; daha mütarekenin ertesi günü sükûna geçmek mümkün olabilirdi.'

Mösyö Franklin Bouillon bu beyanatım karşısında ciddi ve samimi mütalâa ve mülâhazalarda bulundu ve nihayet bunun zaman meselesi olduğu kanaatini izhar etti.

Mösyö Franklin Bouillon ile mühim ve tali meseleler üzerinde günlerce fikir teatisinde bulunduk. Netice olarak birbirimizi fikirleriyle, duygularıyla, meslekleriyle anlamak mümkün oldu zannederim. Fakat Fransa Hükümeti ile Türk Milli

Hükümeti arasında kati uyuşma noktaları tespit edebilmek için biraz daha zamanın geçmesi zaruri oldu. Neye intizar olunuyordu; ihtimal ki, Türk milli varlığının Birinci ve İkinci İnönü'den sonra daha büyüyecek bir eserle teyid edilmiş olmasına! Filhakika Mösyö Franklin Bouillon'un kati karara ulaştırıp imza eylediği Ankara İtilâfnamesi, Sakarya Büyük Savaşı'ndan 37 gün sonra 20 Ekim 1921 tarihinde vücud bulmuş bir vesikadır."[210]

İşte böylece imzalanmış olan Ankara İtilafnamesi'ne göre; Adana, Mersin, Maraş, Gaziantep ve Urfa havalisi işgalden kurtuluyor, Milli Misak sınırları içinde bulunan İskenderun sancağında ise imtiyazlı bir idare kuruluyordu.

İtilafnamenin bu imtiyazlı idareyi tespit eden yedinci maddesi aynen şöyledir:

"İskenderun mıntıkası için mahsus bir idare usulü tesis edilecektir; mezkûr mıntıkanın Türk ırkından olan sakinleri harslarının (kültür) inkişafı için her türlü kolaylıklardan müstefid olacaklardır. Türk lisanı orada resmî mahiyeti haiz olacaktır."

İmza protokolünde de: "Yusuf Kemal Bey'in İskenderun ve Antakya bölgelerindeki ahaliye Türk Bayrağını içine alan hususi bir bayrak seçmek yetkisinin verilmesi lüzumunu beyan ettiği ve o bölgeler ahalisine böyle bir yetki tanınmasındaki faydayı teslim eden Fransız Murahhasının, bu hususta Hükümeti nezdinde lazım gelen teşebbüslerde bulunmayı vaadeylediği" ve yine "Türk Murahhasının İskenderun limanında Türk tebaasına ait mallar ile Türk Bayrağını taşıyan gemilerin limandan faydalanmak hususunda tam serbestiye ve gerek bu hususta, gerek diğer bilumum noktalarda ora ahalisi ile eşit muameleye mazhar olmaları yolundaki talebine Fransız Murahhasının bunu Hükümeti nezdinde müdafaa edeceği cevabını verdiği" tespit edilmişti.

Aynı vesikada, İskenderun limanında, Türk ithalat ve ihracatının doğrudan doğruya transitine tahsis edilmek üzere Türkiye'ye kira ile bir saha verileceği, bu sahanın İskenderun'u Türkiye arazisine bağlayan demiryolu ile birleşmesi, tertibi ve kirası ile kullanış tarzı hususlarında Türkiye'ye her türlü kolaylıkların gösterileceği, Türkiye'den vaki olacak ihracat ile Türkiye'ye yapılacak ithalatın transitinde, Türk tebaası ile Türk mal ve gemilerinden, memleket ahalisi ile memlekete ait gemi ve mallardan dahi alınmakta olan tonilâto, rıhtım, kılavuzluk, fener ve karantina resimlerinden başka hiçbir resim ve vergi alınmayacağı da kabul ve tasrih olunmuştu.

Ayrıca İtilafnamenin imza edildiği gün iki taraf murahhasları arasında teati edilen mektuplardan birinde Mösyö Franklin Bouillon şunları yazıyordu:

"Bugün hükümetlerimiz arasında imza edilen İtilafnamenin yedinci maddesi-

210 *Nutuk*, C. II, (İstanbul 1934), *S.* 135-137.

ni tamamlamak üzere İskenderun bölgesinde uygulanacak hususi idare usulünde, Türk çoğunluğunu içine alan bölgelerin umumiyetle Türk ırkından olan memurlar tarafından idare edileceğini açıklamayı faydalı sayıyorum. Türk kültürünün gelişmesi yolunda, bütün kolaylıklardan faydalanacak mektepler tesis edilecektir. Bu usûl aynı veçhile Antakya bölgesi ile eski Adana vilayetinin 8. maddede gösterilen ve hat güneyinde kalmış olan kesimlerine de uygulanacaktır" demektedir.

Bunlara karşılık Yusuf Kemal Bey o mektuplarda Türkiye Hükümetinin:

1– Fransızlar tarafından madenler, demiryolları, limanlar, nehirler ile sair iktisadi ve zirai işler hakkında vaki olacak imtiyaz ve iştirak taleplerini –iki tarafın karşılıklı menfaatlerine uygun olmak şartıyla– en büyük hayırhahlıkla incelemeye amade bulunduğunu;

2– Sanat mektepleri ile jandarma mekteplerinde mütehassıs Fransız öğretmenlerin işbirliğinden faydalanmak arzusunda olduğunu;

3– Türkiye'deki Fransız tedris, sağlık ve deniz müesseselerinin –hiçbir bahane ile ve hiçbir halde Türkiye'nin menfaatlerine ve Türk kanunlarına aykırı hiçbir hareket ve propagandaya girişmemeleri şartıyla– Türkiye'de mevcut olmakta devam edeceklerini;

Beyan eylemişti ki bunların, diğer hedeflerle beraber İskenderun ve havalisinde istediğimiz imtiyazlı durumu elde etmek için kabul edilen bazı zararsız tavizler olduğu aşikârdır.

* * *

Bütün bu izahattan anlaşılan gerçek şudur ki; bir yandan siyasi, iktisadi, askerî ve sair hususlarda hiçbir şey feda etmeden, mühim bir Batı devletine bütün emellerimizi tanıtmak, yukarıda da işaret edildiği gibi, güney cephesini ve yurdumuzun çok geniş bir kesiminden askerî işgali kaldırarak hem oralardaki büyük halk yığınlarını ıstıraptan kurtarmak, hem de asıl çarpışma bölgesinde daha serbest kalmak gibi düşüncelerle birbirinden önemli kazançlar, diğer yandan Fransızların çok ısrarlı talepleri karşısında, o zaman Hatay'ı tamamen kurtarmak kabil olamamış, o bölgenin üzerinde çoğunluk halinde yaşayan sayın soydaşlarımıza tam muhtar bir idare sağlamaya çalışmak suretiyle muvakkaten milli hudutlarımız dışında kalmasına rıza gösterilmiştir.

Lozan Sulh Muahedesi'nde de tarafımızdan, yine aynı zaruretlerle ve esas itibariyle, Ankara İtilafnamesi'ndeki hudut kabul edilmiş, yalnız muahedenin bir maddesinde, Türkiye'nin bu hududun güneyinde kalan arazi üzerindeki hakimiyetini sırf alakadarlar lehine terk ettiği tasrih olunmuştur.

Diğer taraftan, Ankara İtilafnamesi'nin hükümleri Lozan sulhundan sonra da yürürlükte kalmıştır. Filhakika Fransız Murahhası General Pelle, Lozan Muahede-

si'nin imzasını müteakip Türkiye Murahhası İsmet Paşa'ya, 24 Temmuz 1923 tarihli bir mektup ile gönderdiği aynı tarihli beyannamede; Fransa Hükümeti tarafından bu bapta mezuniyeti haiz bulunduğunu belirttikten sonra "Fransa Hükümetinin nazarında, o gün imza edilen sulh Muahedesinin, 20 Ekim 1921 tarihinde akdedilip Hükümeti tarafından tasdik edilmiş bulunan Fransız Türk İtilafının hükümlerine halel vermediğini ve bu itilafname ile merbutlarının tamamen meriyet mevkiinde kaldığını" açıklamış, İsmet Paşa da verdiği cevapta: "Beyanname münderecatım senet ittihaz eylediğini" bildirmiştir.[211]

Esefle ifade etmeliyim ki sık sık değişen Fransız hükümetleri; Hatay'ı, anlaşmaya tamamen aykırı olarak mandalan altındaki Suriye içinde, onun bir parçası imiş gibi idareye koyulmuşlar, 1921 İtilafnamesi hükümlerini hiçbir zaman tam ve samimi olarak tatbik etmemişlerdir. Üstelik oraya gönderilen çoğu şahsi menfaat ve servet peşinde koşan sömürgeci zihniyetli sivil ve askerî memurlar, halka karşı fena muamele, hatta işkenceye dayanan kötü bir idare kurmuşlardır.

Bu yüzden halk büyük bir sıkıntı içine düşmüş, başına musallat olanlarla, tekrar şiddetli ve sürekli bir mücadeleye girişmek zorunda kalmıştır.

Bu hal Cumhuriyet Hükümeti ile beraber, zaten o kıymetli vatan parçasının muvakkaten de olsa, öz yurdumuzun dışında kalmasından üzüntü içinde bulunan bütün Türkiye halkı için ayrı bir huzursuzluk kaynağı olmuştur.

Cumhuriyet Hükümeti; açık taahhütlere ve medeniyet ölçülerine hiç uymayan bu elem verici olaylar üzerine, muhtelif suretlerle, Fransız Hükümetinin dikkat nazarını çekmekten geri durmuyordu; fakat yapılan siyasi teşebbüsler bazen –kısa bir müddet için– şiddet hareketlerinin zayıflamasına yaramakta idiyse de anlaşmalara uygun, müspet ve devamlı bir sonuç vermekten daima uzak kalıyordu.

* * *

Atatürk'ün, İskenderun ve dolayları üzerinde, tâ mütareke günlerinden başlayan hususi alakası, hiçbir bakımdan eksilmiş değildi. Bilindiği gibi 1923 yılı ilkbaharında güney bölgesinde yaptığı bir gezi esnasında Adana'da karşısına, siyah bayrak ve elbiselerle çıkıp, "Bizi kurtar" diye hıçkıran Hataylı güzel kızlara, gözleri dolu dolu, "Kırk asırlık Türk yurdu yabancılar elinde kalamaz" demiş, orayla olan sıkı ilgisini bir kere daha belirtmişti.

Bu itibarla olayları, kendisine has sabır ve metanetle yakından takip ediyor, meseleyi bu sefer kökünden halletmek için münasip zamanı bekliyordu.

* * *

211 Mektup ve beyanname için bakınız: Abdülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi II*, (İstanbul 1966) s.186.

Bir aralık, Atatürk'ün portakal bahçeleri ile Karabasamak Çiftliği'ni gözden geçirmek üzere, Dörtyol'a gitmiştim. Beni Toprakkale istasyonunda ilçenin Cumhuriyet Halk Partisi başkanı dostum rahmetli İkizzade Hüseyin Efendi karşıladı. Yanında zayıf, uzunca boylu, esmer bir zat vardı. Hüseyin Efendi, onu bana: "İskenderunlu Tayfur Bey" diye tanıttı.

Hatay'ın büyük bir ailesi olan Mürseloğullarından Hacı Mustafa Paşa'nın oğlu bulunan Tayfur Bey'i o güne kadar görmemiş olmakla beraber, ismini ve yurdundaki faaliyetini işitmiştim. Tâ Birinci Dünya Harbi, Mütareke ve Milli Mücadele yıllarından beri, öz yurdunu müstevlilere karşı silahla müdafaa eden, Suriye içlerine doğru yaptığı akınlarla, Fransızların askerî kafilelerini vuran, bu yüzden Fransızlar tarafından ölüme mahkûm edilip, mallarına el konulan bir zat olduğunu biliyordum.

Kendisi ile tanışmış oldum; o akşam Dörtyol'da, İkizzade'nin evinde beraber yemek yedik ve sabaha yakın saatlere kadar konuştuk. Tayfur Bey (Sökmen) bu uzun konuşmada, hep aradaki kötü ve insafsız idarenin yaptıklarından, bu idare altında hemşehrilerinin maddi ve manevi ne büyük ıstıraplar içinde kıvrandıklarından, birçok misaller vererek, bahsetti. Arada bizim hükümet adamlarıyla temasta müşkülâta uğradıklarını söyledi, sonunda, Hatay halkının er geç mutlaka geleceğine inandıkları mutlu kurtuluş gününe kadar dayanabilmeleri için kendilerine mümkün olan yardımların ihmal edilmemesi lüzumu üzerinde durdu.

Ankara'ya dönüşümde, bütün bunları Atatürk'e arz ettim. Aşikâr bir teessürle dinledi ve beni Hatay'a ait işlerle hususi surette, fakat devamlı olarak meşgul olmaya memur etti. Ayrıca yardım hususunda, icap ettiği zaman, hükümet adamları nezdinde, kendi adına da teşebbüs ve ricalarda bulunmaklığıma izin verdi.

Derhal Tayfur Bey'le ve onun vasıtasıyla içeride çalışan muhterem ve fedakâr kardeş ve arkadaşlarıyla sıkı temasa girdim. Aldığım talimat dairesinde kendileri ile işbirliği yaparak çalışmaya başladık.

Bir müddet sonra Atatürk teklifim üzerine Tayfur Bey'in hükümetle temaslarında daha serbest olabilmesi için Büyük Millet Meclisi'ne girmesini de muvafık görmüştü. Böylece bir umumi seçimde Antalya'dan müstakil olarak mebus seçilmesini temin eylemiştim.

İlk yıllarda çalışmamızın başlıca hedefini, halkın maneviyatını yüksek tutmak, Anavatana olan bağlılığının gevşemesine meydan vermemek yolunda mümkün olan her türlü yardımı sağlamak teşkil ediyordu.

Vakit vakit, Büyük Kurtarıcıya, umumi durum ve yaptığımız işler hakkında malûmat veriyor, emirlerini alıyordum.

Temas ettiğimiz hükümet adamları arasında, ya bu alaka yüzünden Fran-

sızlarla aramızın açılacağını vehmettiklerinden, yahut esasen lüzum ve faydasına inanmadıklarından dolayı yardım hususunda tereddüt gösterenlere rastladığımızı, burada açıklamadan geçemiyeceğim. Bu gibilerin başında, o zamanki Sıhhiye Vekili rahmetli Dr. Refik Saydam geliyordu. Tıp tahsili için İstanbul'a getirttiğimiz Hataylı talebenin, vekâlet emrindeki yurtlara, parasız olarak kabul edilmesine kendisini ikna etmek için günlerce dil döküp, hatta münakaşa ettiğimi hatırlıyorum.

* * *

Fransa; 1935 ve 1936 yıllarında, Avrupa'da ve Afrika'nın ortasında patlak veren birbirinden vahim olaylarla beraber, içeride, faşistlerle komünistler arasında başgösteren şiddetli kavgalar yüzünden büyük sarsıntılar geçiriyordu.

Fransız mandasından memnun olmayan Suriyeliler, bu durumdan faydalanarak tam istiklale kavuşmak isteği ile harekete geçmişlerdi. Mandater devletin memur ve subayları orada da –Hatay'da olduğu gibi– ne suretle ve ne pahasına olursa olsun şahsi servetler edinmek için halkı sömürmek yolunu tutmuş, bu hal milli duyguların yanında, Fransa'ya karşı büyük bir hoşnutsuzluğun da doğup büyümesine sebep olmuştu.

Gün geçtikçe gelişen ve genişleyen bu karşı hareket nihayet Fransa Hükümetini, Suriye'deki partilerin temsilcilerini Paris'e çağırıp müzakerelere girişmek zorunda bırakmıştı.

Hükümetimiz, hem komşu memleketin mukadderatına karşı beslediği tabiî ve hayırhah alaka, hem de İskenderun sancağının hususi durumu dolayısıyla bu müzakereleri çok dikkatle ve yakından takip ediyordu.

1936 Eylül ayının ilk günlerinde, Paris'ten, iki taraf arasında mevcut bütün ihtilaflı noktaların halledildiğine ve yakında bir ittifak muahedesi imza edileceğine ve Suriye'de kurulacak müstakil devletin Irak'takine benzer bir şekilde olacağına dair haberler gelmeye başlamıştı.

Anlaşmanın şartları ve bilhassa yeni devletin hudutları hakkında hiçbir açıklamada bulunulmuyor, yalnız muahede metninin Fransız Parlamentosu ile yeni seçilecek Suriye Mebuslar Meclisi tarafından tasdikinden sonra neşredileceği bildiriliyordu; fakat sızan hususi haberlerden, muahededе İskenderun sancağının da Suriye'nin sınırları içinde gösterildiği ve Suriye'nin; derhal değil, ancak üç sene sonra, Milletler Cemiyeti'nce mandanın kaldırılması hakkında vereceği –eğer verirse– karar üzerine istiklale kavuşabileceği anlaşılıyordu.

* * *

Ayın sonuna doğru Milletler Cemiyeti'nin konsey ve umumi heyet toplantısı vardı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey ve ben bu toplantıya iştirak edecek olan

Murahhas Heyetine –ki Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın başkanlığındaydı– üye seçilmiştik, seyahate hazırlanıyorduk.

Aynı toplantıya katılmak üzere, Bağdat'tan, Cenevre'ye doğru yola çıkıp, bu arada Filistin'e de uğramış bulunan Irak Hariciye Nazırı Nuri Sait Paşa, 4 Eylül 1936 günü İstanbul'a gelmiş, burada bir hafta kadar kalmıştı.

Bu müddet zarfında başvekil ve diğer hükümet adamlarımızla yaptığı konuşmalarda, Fransa - Suriye anlaşması konusuna da temas etmiş, bizim bu meseleye müdahalemizi önlemek maksadıyla şöyle bir teklifte bulunmuştu.

"Suriyelilere, İskenderun sancağı yüzünden müşkülât çıkarmayınız; bırakınız, istiklallerini kazansınlar. Ondan sonrası kolaydır, ben oraya ait ihtilâflarınızı, iki tarafı da memnun edecek şekilde halletmeyi şimdiden taahhüt ederim."

İskenderun sancağı hakkındaki söylentileri teyit eder mahiyette olan bu manasız teklifi bana; Hataylılara ait işlerle uğraşmakta olduğumu bilen Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, hikâye etti. Yanımızda Şükrü Kaya da vardı. Dolmabahçe Sarayı'nda Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliği bürosunun solundaki holde konuşuyorduk, o sırada Atatürk de sarayda bulunuyordu.

Sayın Aras'ın bir sorusuna karşılık olarak; İskenderun, Antakya ve havalisini 1921 senesinde, oraları askerî işgali altında bulunduran Fransızlara; hâlâ yürürlükte olan Ankara İtilafnamesi ile ve malûm şartlarla muvakkaten terk etmiş bulunduğumuzu, meselenin Fransızlarla, bizim aramızda bir dava olduğunu, buna göre yine aramızda halledilmesi lazım geldiğini, esasen hemen hemen bütün sakinleri Türk olan bu yurt parçası üzerinde Suriye'ye bir hak tanımanın hiçbir zaman bahis konusu olmamış bulunduğunu ve eğer teklif edildiği gibi, hatta görünüşte en kuvvetli teminat altında olsa dahi, Suriye idaresine bırakılacak olursa az zamanda çeşitli tesir ve tazyikler ile, oradaki Türk kitlesinin eritileceğinden şüphe edilmemesi, binaenaleyh bu aldatıcı teklife katiyen itibar olunmaması gerektiğini izah ettim.

Ben sözlerimin, bidayette tereddüt içinde bulunduklarını sezdiğim vekiller üzerindeki tesirini ölçmeye çalışırken sayın Dr. Aras, oradaki nüfus miktarı ile bu bakımdan cemaatler arasındaki nispetler ve diğer bazı hususlar hakkında malûmat istedi.

Bir tesadüf eseri olarak, Tayfur Sökmen de yakınımda idi; kendisini yanımıza çağırdım, beraberce en sahih malûmatı verdik ve ayrıldık.

* * *

Biz konuşurken Atatürk, Florya'daki deniz köşküne gitmek üzere, saraydan ayrılmış. Büyük bir heyecan ve telaşa kapılmıştım. Ertesi gün (11 Eylül 1936)

vapurla ve Venedik tarikiyle Cenevre'ye hareket ediyorduk. Bu itibarla işittiklerimi bir an evvel kendisine arz etmeliydim, arkasından ben de yola çıktım.

Meğer beyhude yere telaş etmişim. O zaten vaziyetten haberdar imiş. Köşkün çalışma odasında beni, "Gel, otur; sana verecek haberlerim var" sözleriyle karşıladı ve mahut teklifi –her zaman olduğu gibi kendi mütalâasını açıklamadan– anlattı. Yalnız, hafifçe tebessüm ederek, Hükümet Reisi'ni, teklifi kabule meyilli gördüğünü ilave etti ve "Sen ne dersin bu işe?" diye sordu.

Hariciye Vekiline söylediklerimi tekrar ettim; fazla olarak, "O bölgedeki durumu yeniden düzenlemekte olduğu anlaşılan Fransa'nın, sancağı artık hakiki sahiplerine terk edip gitmesi zamanı geldiğini, Ankara İtilafnamesi'ne göre esasen hususi ve mümtaz bir idareye sahip bulunan Türk İskenderun, Antakya ve dolayları halkının da hasıl olan son durumda otomatik olarak istiklale kavuşması tabiî ve mantık icabı olduğunu" arz ettim.

Gözleri parladı:

"Evet öyledir; orada, garantimiz altında müstakil bir Türk Devleti kurulmalıdır, bunu temin edeceğiz çocuk." diye buyurdu.

Demek ki, kararını vermişti, kalktım. Ertesi sabah Cenevre'ye hareket edeceğimizi söyleyerek veda ettim, huzurundan müsterih ve ümitle dolu olarak çıktım.

* * *

Ertesi sabah, vapura binmek üzere, Galata rıhtımına geldiğim zaman, Hariciye Vekilini gazetecilerle konuşur buldum; günün meselelerinden bahsediliyordu. Bu arada gazetecilerden birinin şu sorusu üzerine Fransa - Suriye Muahedesine de temas edildi.

Gazeteci:

"Fransa ile Suriye arasında ittifak muahedesi imza edildiğini ajanslar bildiriyorlar; bu hususta malûmat verir misiniz?"

Hariciye Vekili:

"Söylediğiniz muahede etrafında müzakereler cereyan ettiği hakkında malûmatımız vardı; imza edildiğini ben de sizin gibi ajanslardan öğrendim. Metni hakkında henüz sarih malûmatımız yoktur. Şurasını tasrih ederim ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan parçalarla milliyet esasında müstakil devletler teşekkülünü biz, yeni Türkiye daima memnunlukla gördük ve temenni ettik," dedi ve devam etti:

"Lozan Muahedesi'nde imparatorluktan müdevver hükümranlık haklarımızdan ilgililer lehine feragat etmiştik; binaenaleyh Suriye'nin de Irak gibi oluşu haberi bizi ancak sevindirir; zaten bu hususta ki görüşümüzü dost Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesi münasebetiyle söylediğim nutukta da, açıkça ifade etmiştim.

Kendilerine karşı duygularımız ve durumumuz bu olan Suriyeliler ile aramızdaki dostluk çok ileri olan Fransa'nın yaptıkları ittifak muahedesinde, hemen hepsi Türk olan, 280.000 nüfuslu İskenderun ve Antakya mıntıkası için de mahalli müstakil bir idare derpiş etmiş olduklarını ümit etmek isterim."

* * *

Vapura girince Dr. Aras'tan, bir gün evvel akşamüstü, yani benden sonra Şükrü Kaya ile beraber, Atatürk'e veda etmek üzere, Deniz Köşkü'ne gittiklerini ve Hatay'ın tam müstakil bir varlığa ulaşması yolunda çalışmaları için kendisinden talimat aldıklarını öğrendim.

Görüldüğü gibi Hariciye Vekilimizin beyanatı; pek de sarih ve halkın arzusuna uygun değildi. Umumi edası ile bazı kelimelerinden Hatay'a: "Suriye içinde şöyle, böyle bir muhtariyet" istenildiği manası da çıkarılabilirdi. Nitekim o sırada büyük ve haklı bir heyecan içinde kıvranan Hataylılar da böyle bir yorumda bulunmuşlar, Hükümete ve Cenevre'de bulunan Hariciye Vekiline endişelerini belirten ve protesto mahiyetini taşıyan telgraflar yağdırmışlardı.

Böyle olmakla beraber, beyanat, ora ile olan çözülmez ilgimizi, bir kere daha ilan etmesi bakımından, memnunluk verici idi ve o gün için kâfi sayılabilirdi.

* * *

Cenevre'den döndükten sonra öğrendiğime göre, Paris'ten avdetlerinde, 23 Eylül 1936 sabahı, trenle İstanbul'a gelen Suriye Heyeti, Park Oteli'nde, Adliye Vekili ve Hariciye Vekil Vekili rahmetli Şükrü Saraçoğlu tarafından kabul edilmiş. Bu mülakatta Heyet, Nuri Sait Paşa'nın teklifine benzer bir teklifte bulunmuş. Saraçoğlu, buna cevap olarak, Türkiye'nin, Suriye'ye karşı daima en iyi duygularla mütehassis olduğunu, bu itibarla istiklale doğru elde ettikleri başarının büyük bir memnunlukla karşılandığını, ancak Hatay işinin Suriye ile değil, Fransızlarla aramızda bir mesele olduğunu ve tabiî yine onlarla konuşulup halledileceğini izah etmiş.

Bu arada, Nuri Sait Paşa'nın, Cenevre'de de heyetimiz, bilhassa heyet başkanımız nezdinde, bu yoldaki teşebbüslerini, her vesileden faydalanarak tekrar etmiş olduğunu ifade etmeliyim.

Cenevre'de Milletler Cemiyeti Konseyi'nde 28 Eylül 1936 günü Mandalar meselesi müzakere edilirken Fransız Murahhası Mösyö Vienot; Fransa ile Suriyeliler arasında yapıldığı bilinen müzakerelerin sona erip, tanzim edilen bir protokolün 9 Eylül 1936 tarihinde imza edildiğini bildirmiş ve protokol metninin ancak yakında intihap edilecek Suriye parlamentosunun tasdikinden sonra neşredileceğini, fakat şimdiden bunun 1930 senesinde İngiltere ile Irak arasında akdedilen muahededen ilham almış olduğunu açıklayabileceğini ve Fransız Hükümetinin

hiç çekinmeden Lübnan ile de buna benzer müzakerelere girişmek niyetinde olduğunu ifade etti.

* * *

Bunun üzerine Hariciye Vekili Dr. Aras söz aldı ve özet olarak aşağıdaki beyanatta bulundu:

"Fransa mümessili, Suriye'de Fransız Hükümetinin yeni bir rejim tatbik etmek fikrinde bulunduğunu bildirdi. Söze başlarken bu hususta mesut bir emsali hatırlatmak isterim. Bu; İngiltere - Irak muahedesidir ve Irak'ta iş başında bulunanların kiyaseti sayesinde mükemmel neticeler vermiştir. Irak'ın Milletler Cemiyetine girişi sırasında, Suriye'nin de yakında aynı faydalardan müstefid olacağı ümidini izhar etmiştim; bugün bu ümidin gerçekleşmesini vaadeden bir projeye resmen muttali oluyorum.

Basın, yalnız bu projenin tanzimini haber vermiştir, muhteviyatı henüz meçhuldür; alakadar toprakların hemen yakınında bulunan ve Fransa ile çok dostça münasebetler idame eden Türkiye'nin böyle bir anlaşmaya olan alakasını belirtmeye lüzum yok gibidir. Memleketim bu iyi komşuluk münasebetlerinden başka, milletlerarası mukavelelerden doğan bir hukuk meselesi dolayısıyla da, mezkûr anlaşmaya esaslı bir ehemmiyet atfeder. Çünkü bahis konusu olan rejimler büyük bir Türk çoğunluğunun ikâmet ettiği İskenderun ve Antakya mıntıkasını da içine almaktadır. Fransız Hükümetinin bu mıntıkayı da, halkın kendi işlerini bizzat kendilerinin görmesini temin eden bir muameleden istifade ettireceğini ümit etmek isterim. Nasıl Irak'ın, büyük müttefiki İngiltere'nin müzahereti ile, kendi topraklarında bir nizam unsuru olarak yaşamak hususunda gösterdiği yüksek kabiliyet; bizimle İngiltere arasındaki görüş ahengini ve muslihane menfaatlere dayanan samimi dostluk siyasetini sıklaştırmaya hizmet etmiş ise Suriye, İskenderun ve Antakya mıntıkalarına bu suretle verilecek imkânın da Fransa ile Türkiye arasındaki samimi münasebetlerde ayrı bir bağ teşkil etmesini temenni eylerim."

* * *

Bundan sonra Fransız delegesi tekrar konuşarak şunları söyledi: "Türkiye mümessilinin söylediği sözlere ve Fransa ile Suriye partilerinin, Konseye arz ettiği anlaşmalara varan gayretleri hakkında gösterdiği teveccühe teşekkür ederim. Kendisine aynı zamanda şunu da ifade etmek isterim ki, üzerinde anlaştığımız Muahede projesi; mandater devletle Türkiye arasında 1921 yılında İskenderun sancağı için kabul edilen muhtar idareye, müstakbel Suriye devleti tarafından da katiyen riayet edileceği tabiî bulunduğuna göre, Türkiye'nin bütün haklarını korumaktadır. Çünkü bu müstakil idare, mandater devlet tarafından yapılmış milletlerarası mukavelelere, mecburi olarak tevarüs edecek ve ta-

yin edilen mühlet zarfında hükümranlık haklarına kavuşunca bu taahhütlere kolaylıkla ve memnuniyetle muvafakat eyleyecektir. Hususiyle ki bu müstakbel devletin bütün amme hakları, muhtariyet prensibine dayanmaktadır; hatta İskenderun sancağının muhtariyeti, dürzü ve alevi muhtariyetlerine de örnek olacaktır."

* * *

Mandalar raportörü olan Romen delegesi, Dr. Aras'ın ileri sürdüğü mülâhazaları kaydettiğini ve raporunda nazarı dikkate alacağını ifade etti. Bu suretle hem Hatay'ın mukadderatı meselesi resmen ortaya atılmış oluyor, hem de milletlerarası bir mahiyet almış bulunuyordu.

* * *

Bu beyanat ile Cenevre'de yapılan birtakım hususi temas ve mülakatlar neticesi olarak, Fransızların bizimle derhal ve doğrudan doğruya müzakereye yanaşacakları ümit olunmuştu, fakat bu ümit tahakkuk etmedi.

Tabiatiyle işin sürüncemede bırakılmasına da rıza gösterilemezdi; demir tavında dövülmek gerekti.

Bu maksatla 9 Ekim 1936 tarihinde Paris büyükelçimiz marifetiyle Fransa Hükümetine bir nota verildi; bu notada "Milletler Cemiyeti Konseyi'nde, Hariciye Vekilimizle, Fransa Hariciye Siyasi Müsteşarı Mösyö Vienot tarafından yapılan beyanata işaret edilerek, Fransa Hükümetinin Suriye ve Lübnan ile yapmakta olduğu muahedelere mümasil bir Muahedenin İskenderun ve Antakya bölgeleri Türk ahalisi ile de müzakeresine Fransa'nın amade olup olmadığı" sorulmakta ve bu suale dayanak olan hukuki esaslar, özet olarak açıklanmakta idi.

Bu notamıza Fransa Hükümeti tam bir ay sonra 10 Kasım 1936 tarihinde cevap vermişti.

* * *

Fransa Hükümeti, sualimize cevabını geciktirip dururken, Hatay'daki mümessili ile memurları da Türk ahaliye karşı tazyikini arttırmıştı. Buna sebep olan amiller arasında Kasım ayı içinde Suriye'de yapılacak mebus intihabına İskenderun, Antakya ve havalisi halkını da zor ve yıldırma yolu ile iştirak ettirerek lehlerine mühim bir silah elde etmek hevesinin birinci derecede yer aldığı seziliyordu. Hemen ilave etmeliyim ki, bu maksada varmak için mahalli idarenin reva gördüğü bütün baskılara; birçok kimseyi hapis veya nefyetmek, halkı jandarma dipçiği altında seçim sandıklarına götürmek gibi teşebbüslerine rağmen, birkaç satılmış ahlâksız müstesna, Türklerden kimse seçime katılmamıştı; hatta Ermeni ve Musevilerden büyük bir kitlenin de bu boykot hareketine katıldıkları görülmüştü.

* * *

Halkın baskı ve saldırışlara karşı kahramanca dayanma hareketini "Antakya, İskenderun ve Havalisi Halk Grubu" adı altında faaliyette bulunan yurtsever, uyanık ve fedakâr arkadaşlar düzene koymaktaydı; kendileri ile, Dörtyol'da ikâmet eden sayın Tayfur Sökmen vasıtasıyla daimi temas halinde bulunuyorduk.

Bir gün bu teşekkülün İdare Heyetinden 30 Ekim 1936 tarihli bir mektup aldım. Şahsıma karşı liyakatimin çok üstünde iltifatlarla dolu olan bu mektuba şöyle bir vesika da leffedilmişti:

"Antakya, İskenderun, Bayır, Bucak, Reyhaniye, Beylan, Kırıkhan ve havalisinin hukuku siyasiye ve umumiyesini, Türkiye Cumhuriyeti nezdinde müdafaa etmek ve icap eden **herhangi bir harekette bulunmak üzere Türkiye Riyaseticumhur Umumi Kâtibi Bay Hasan Rıza Soyak'ı mümessil olarak** intihap etmişizdir. Antakya, İskenderun ve Havalisi Halk Grubu idare Heyeti: Abdülgani Türkmen, V. Münir Karabey, Mehmet Tecirli, Şükrü Balcı, Abdullah Mürsaroğlu, Sami Azmi Ezer, Selim Çelenk."

Bu vesikayı Atatürk'e arz ettim, memnun oldu: "Çok iyi. Derhal Hükümete tevdi et, işlerinde kuvvet olur" emrini verdi.[212]

İtiraf ederim ki, bütün varlığımla bağlı bulunduğum ve her emrini canla başla ifaya çalıştığım Büyük Adam'ın, ilk ve son olarak, bu emrini yerine getirmedim; vesikayı yanımda alıkoydum. Hükümet Reisinin: "Birtakım sorumsuz insanlar hükümet işlerine müdahale ediyor" diye şikâyet ettiğini ve bununla bilhassa beni kasteylediğini işitiyordum. Bu itibarla, vesikanın benim teşebbüs ve tertibimle tanzim edilmiş gibi telâkki edilerek aksi tesir yapacağı vehmine kapılmıştım.

* * *

İşte böyle bir hava içinde, Atatürk 1 Kasım 1936 günü Büyük Millet Meclisi'nde irad ettiği senelik nutkunda, meseleyi bir milli dava olarak ilan etti. Nutkun bu parçası aynen şöyledir:

"Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan iskenderun, Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve katiyetle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabiî görürler."

Büyük Kurtarıcının bu veciz ve katî ifadesi, Mecliste ve memlekette umumi ve hararetli bir tasvip ile karşılandığı gibi, Hatay halkı üzerinde de ferahlatıcı bir tesir yaratmıştı.

212 Aynı Heyet benim bu vazifeyi ifa etmeme müsaade buyurmasını rica yolunda Atatürk'e de bir arîza takdim etmişlerdi.

* * *

İki taraf arasında notalar teatisi devam ediyordu. Gerek bu notalarda, gerek hususi temaslarda ortaya atılan ve aşağıda görüleceği gibi, müzakerelerin her safhasında, iki tarafça üzerlerinde ısrarla durulmuş olan karşılıklı iddialar; şöyle hülasa edilebilir:

Fransızların iddiaları:

1– 1921 Ankara İtilâfnamesi aslında, Türkiye ile Suriye arasında bir hudut tespiti mahiyetindedir.

2– İtilafname; İskenderun sancağı için yalnız hususi bir idare rejimi kabul etmiştir; oraya Suriye dışında siyasi bir varlık imkânını derpiş etmemiştir.

3– Bu itibarla, Fransa, İtilâfname hükümlerini, "İskenderun sancağına Suriye Devleti çerçevesi içinde, hususi bir idare bahşetmek suretiyle" tatbik eylemiştir.

4– Fransa, İtilafnameyi 25 Nisan 1920 tarihinde kendisine, Suriye için verilen mandaya dayanarak yapmıştır.

5– 1922 tarihli manda yasası; Suriye ve Lübnan adlarıyla andığı iki devlete karşı Fransa'ya, bunları istiklale doğru götürmek ve bu memleketleri herhangi bir suretle parçalanmaktan ve kiralanmaktan korumak gibi vecibeler yüklemiştir.

6– Fransa Hükümetinin, Ankara İtilafnamesi'nin İskenderun sancağına dair olan hükümlerini, tatbik için aldığı tedbirler manda yasasının esasları dahilindedir.

7– Mandater sıfatıyla, şimdiye kadar üzerine aldığı taahhütleri Suriye'ye devrederken, Fransa Hükümeti, gerek Suriye ile yaptığı bir anlaşma sırasında ve gerek bu münasebetle herhangi bir başka devletle yapacağı müzakereler esnasında manda yasası hükümlerinden dışarı çıkamaz; bu itibarla Suriye'nin istiklali bahis konusu olduğu şu sıralarda Fransa Hükümeti, Suriye Hükümeti adına 1921'de aldığı taahhütlerin üstünde, taahhütlere girişemez.

8– Suriye eczasından olan sancak ile ayrı bir ittifak muahedesi yapmak, fiilen ve hukuken üçüncü bir devlet kurmak suretiyle Suriye'nin parçalanması demek olur ki bu, manda yasasına aykırıdır.

9– Fransa Hükümeti 1921 Ankara İtilafnamesi çerçevesi içinde Türkiye ile görüş teatisine her zaman memnuniyetle hazırdır. Ancak bu müzakerelere, Suriye Hükümetinin yetkili temsilcilerini iştirak ettirmek hakkını da muhafaza eder.

* * *

Bizim gütmekte olduğumuz haklı davanın dayandığı esaslar ise şunlardır: Cumhuriyet Hükümetinin 17 Kasım 1936 tarihli cevabi notasında da genel olarak bu esaslar izah ve müdafaa ediliyordu:

1– Fransa, 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi'ni, sırf harp haline son ver-

mek, Türk ve Fransız ordularının karşılıklı olarak kuzeyine ve güneyine çekilecekleri hattı tespit eylemek maksadıyla akteylemiştir.

2– O zaman yani 1921 yılında Suriye adını taşıyan siyasi bir birlik mevcut değildi. Bu durumda, Türkiye'nin esasen mevcut olmayan bir siyasi teşekkülün vekâletini ve vekilini tanıyarak, onunla bu mahiyette bir müzakere ile bir İtilâfname akdeylemiş olması nasıl tasavvur edilebilir? Binaenaleyh aşikârdır ki, İtilâfnamede bahis konusu olan muhtariyet; gayri mevcut bir Suriye Devleti çerçevesi içinde değil, ancak Fransa'nın otoritesi altında düşünülmüş ve Suriye ile buna benzer diğer yerler gibi istiklale namzet sayılması tabiî bulunan bir muhtariyettir. Kaldı ki, Türkiye, o tarihte mandayı ve bundan doğan hakları tanımamış bulunuyordu. Filhakika manda yasası ve 1930 teşkilat kararnamesi, Türkiye Hükümetinin malûmatı ve muvafakati dışında tanzim edilmiş vesikalardır; bunlara Türkiye muhatap olamaz.

3– Milletler Cemiyeti Paktı'nı içine alan Versay Muahedesi'nin akdi esnasında Suriye'deki durum, sadece bir askerî işgalden ibaretti ve Türkiye'nin oradaki hakimiyeti, hukuk bakımından mevcut ve mahfuz bulunuyordu.

4– 1920'de San Remo'da Fransa mandasına verilmesi kararlaştırılan Suriye; coğrafi bir ifadeden başka bir şey değildi ve bunun hudutları takribi bir surette bile tahdit edilmemişti; zaten edilemezdi de. Çünkü Türkiye'den ayrılacak arazi, yine hukuk bakımından henüz bilinmiyordu.

5– Türkiye 1921 İtilafnamesi ve Lozan Muahedesi ile çizilen hattın güneyinde kalan toprakların bir kısmını şartsız, bir kısmını da bu vesikalarda yazılı birtakım şartlar altında terk etmiştir.

6– Lozan Muahedesinde Türkiye'nin bu arazi üzerindeki hakimiyetini sırf alakadarlar yani oralardaki ahali lehine olarak terk ettiği de açık ve kesin olarak ifade edilmiştir. Buna göre Fransa'nın, Suriye'deki otoritesine son verildiği takdirde 1921 ve 1923 mukaveleleri ile şarta bağlı olarak terk edilen arazinin, yani Antakya, İskenderun ve dolaylarının hakimiyeti, ancak büyük çoğunluğu Türk olan ora ahalisine intikal edebilir.

7– 1922 Manda yasasında İskenderun ve Antakya sükût ile geçilmiştir. Bu sükûttan maksût, işbu mıntıkaların Suriye ve Lübnan tabirlerinin dışında bırakılması idiyse, bu hal 1921 İtilâfnamesi hükümlerine uygundur; değil ise bu Itilafnameye aykırıdır. 10 Kasım 1936 tarihli notasında Fransa'nın ikinci şıkkı benimsediği görülüyor. Böyle bir tefsir, ahdi bozmak demektir ki, bu takdirde Türkiye de kendisini 1921 İtilâfnamesinin bütününden ve Lozan Muahedesi'nin buna dair hükümlerinden sıyrılmış saymak zaruretinde kalır.

8– Lozan'da 1923 Muahedesine ait müzakerelerde Ankara İtilafnamesi'nin teyidi bahsinde hiçbir münakaşa olmamıştır; aksine olarak bu vesika ile merbut-

larının muteber olduğuna dair mektuplar teati edilmiştir. Bu merbutlar arasında bulunan imza protokolünde ise, bilindiği gibi, Fransız delegesi, İskenderun ve Antakya mıntıkası için Türk bayrağını içine alan bir bayrağını kabulündeki faydayı tasdik etmiş, bunu sağlamak için Hükümeti nezdinde teşebbüs yapmayı vadeylemiştir. Bu vakıa o bölge için kabul edilen rejimin mahiyetini göstermek bakımından güzel bir delil teşkil eder.

9– Herhangi bir devletin diğer bir devlete karşı olan taahhütlerini, o Devletin rızası olmadan, başka bir devlete aktarması mümkün değildir.

10– İskenderun ve Antakya'nın istiklali, Suriye'nin parçalanması şeklinde telâkki edilemez; zira Türkiye bu yerler üzerinde, Suriye'ye hiçbir zaman, hiçbir hak tanımış değildir. Şurası da kayda değer ki, yeni Muahede ile Suriye camiasına sokulduğu anlaşılan Alevi ve Cebeli Duruz hükümetleri, sancak dışında Suriye vahdetini yeniden temin etmiş oluyor.

11– Suriye ve Lübnan'ın istiklale kavuşmaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin her zaman ilan ettiği prensiplere uygundur. Bu itibarla Fransa'nın verdiği karar gerçekten takdire değer.

12– Türkiye Hükümeti, komşusu Suriye ile münasebetlerinin çok hayırlı bir şekilde tecelli edeceğinden şüphe etmemektedir. İskenderun ve Antakya hakkındaki Türk görüşü, Türk ve Suriye milletleri arasında gerçek bir dostluğun varlığına hiçbir suretle engel olamaz; tam tersine, bu dostluğun kuvvetlenmesi için ayrı bir unsur olur.

13– Birçok fedakârlıklar mukabilinde, şimdiye kadar elde etmiş olduğu haklardan ve bunların tabiî icaplarından Türkiye Cumhuriyeti vazgeçemez; bu hakların mahiyetlerinin şu veya bu şekilde değişmesini de kabul edemez.

14– 1922 Manda yasası ile 1930 Teşkilat kararnamesini Fransa Hükümeti, Türkiye'ye karşı ilk defa olarak ileri sürmektedir. İddialarım bu iki vesikaya dayanarak müdafaaya kalkışmak, Fransa'nın, Türkiye'ye karşı evvelce vuku bulan taahhütlerinden döndüğünü açıkça ifade eder. Binaenaleyh Fransa Hükümeti bunları ileri sürmekte devam ettikçe, Türkiye de mevcut mukavelelerin tamamından kendisini sıyrılmış saymaya mecbur olacaktır. Yalnız bu haldedir ki, müzakerelere Suriye delegelerinin iştirak ihtimali göz önüne alınabilir; çünkü o zaman iki memleketi ayıracak hudut hattını yeniden ve beraberce tespit etmek lazım gelecektir.

15– Bu konuda bilhassa şu noktaları da belirtmek yerinde olur:

a) 1921 Ankara İtilafnamesi'nin 7'inci maddesinin son fıkrası, İskenderun sancağında Türkçenin resmî dil olduğunu açıkça belirtiyor. Manda şartlarını gösteren 1922 tarihli vesikanın bir maddesinde ise, Suriye ve Lübnan'da resmî dilin Fransızca ve Arapça olduğu yazılıdır.

b) Yine 1921 İtilafnamesi'ne bağlı ve onun esaslı parçalarından biri olan, imza protokolünün, 6, 7, 8, 9 ve 10. fıkralarında İskenderun limanında Türkiye'ye tanınan haklar arasında, Türkiye'ye kâfi bir sahanın uzun müddetle kiraya verileceği ifade edilmiştir; halbuki Manda şartlarını tespit eden vesikanın 5'inci maddesinde Mandater Fransa'ya, Suriye ve Lübnan'da hiçbir sahanın başka bir devlete kiralanmamasını temin vazifesi verilmiştir.

16– Bu başkalıklar da çok açık olarak gösteriyor ki 1921 İtilâfnamesi ile, İskenderun, Antakya ve dolaylarında Fransa'nın otoritesi altında, oraya mahsus, mümtaz bir idare kurulmuştur ve bu bölge Manda şartlarını tespit eden hükümlere tabi değildir; bundan dolayıdır ki bu bahse karıştırılmamıştır.

17– Davamız bir arazi revizyonu meselesi değildir. İstediğimiz şey, sadece muahedelerle, Türkiye'nin ve Türk halkının kazanmış olduğu hakları korumak ve bu Türk bölgesinin yine muahedelerle sağlanmış olan şartlar altında gelişmesini sağlamaktır. (Muahedelerin revizyonundan büyük bir sinirlilikle kaçınan dost ve müttefik devletler bulunduğunu düşünerek bütün konuşmalarda bilhassa bu noktayı iyice belirtmeye dikkat edilmişti.)

* * *

Mesele üzerinde, notalar teatisi suretiyle açılan münakaşa uzayıp gidiyor, ihtilâfın bu yoldan gereken süratle halledilemiyeceği anlaşılıyordu. Bu gerçeği Fransa Hükümeti de idrak etmiş ve artık, gerek Manda Yasası ile bağlı bulunduğu Milletler Cemiyeti'ne karşı, gerek Ankara İtilâfnamesi ile deruhte eylediği açık taahhütler dolayısiyle, Türkiye'ye karşı durumunu kesin olarak tespit etmek zaruretini duymuş olacaktı ki; 23 Kasım 1936 tarihinde Ankara'daki Fransız Büyükelçisi Hariciyeye verdiği bir muhtırada, Hükümetinin memnuniyeti mucip bir uyuşmaya varmak için elverişli gördüğü aşağıda açıklanan iki yoldan birinin tarafımızdan tercih edilmesini rica etmişti.

1– Türkiye Hükümeti, Mandanın iptidasından beri uygulanmış olan "Sancağın siyaseten Suriye'ye bağlılığı" meselesini ortaya atmadığı takdirde, Fransa Hükümeti işbu bölge Türklerinin lehine olarak, 1921 itilâfları çerçevesi içinde, Türkiye Hükümetince ileri sürülmesi arzuya şayan olan teminatın incelenmesine derhal başlamaya hazırdır.

2– Türkiye Hükümeti, sancak için, mesela Suriye'ye karşı istiklali ihtiva eden, yeni bir yasa istemekte ısrar ederse, mesele Mandater Hükümet sıfatıyla, Fransa Hükümetinin yetkileri dışına çıkmış olacağından, bu halde davayı Manda Yasasını tefsir edip rey vermeye salâhiyetli bulunan Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürmek icap edecektir.

Cumhuriyet Hükümeti birinci yolu derhal reddetti ve Parti Heyetinin de mu-

vafakati ile ikinci yolun tercih edildiği Büyükelçiye bildirildi. Diğer taraftan o günlerde Suriye Mebuslar Meclisi için üye seçimi vardı. Hatay Türkleri, daha evvel belirtildiği gibi, bu seçime girmemek kararını vermişlerdi; bundan dolayı mahalli idare, onlar üzerindeki baskıyı günden güne arttırmakta idi.

* * *

Mesele 27 Kasım 1936 günü Büyük Millet Meclisi'ne intikal etti ve uzun uzadıya tetkik ve müzakere edildi.

İlk söz alan Hariciye Vekili; ihtilâfın geçirdiği safhalar ile iki tarafın iddiaları hakkında tafsilâtlı malûmat verdi; Fransa'nın son teklifini, bunun üzerine Hükümetin davayı Milletler Cemiyeti'ne götürmek şıkkını kabul ettiğini açıkladı ve nutkunu şu cümlelerle bitirdi:

"Milletler Cemiyeti, bizim milli ve büyük bir meselemizle iştigal etmeye, hele sulh ve iktisadi bakımdan İran'ın Güney kesiminden başlayarak, Türkiye'nin Van gölünü ve Diyarbakır'ın güney kısmını kaplayan büyük bir kıtasını ve içinde Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin yine kuzeyindeki küçük bir parçasının da bulunduğu kocaman bir bölgesini alakadar eden ve Akdeniz ile Avrupa arasındaki mübadelenin tek esaslı limanını içine alan bu Türk toprağının emniyet ve istikbali hakkında mütalâasını bildirmeye davet edilmiştir; Hariciyemizin bu safhayı da dikkat ve itina ile takip edeceğini temin ederim."

* * *

Hariciye Vekilinden sonra söz alan mebuslar çok heyecanlı nutuklar verdiler; bunlar arasında Manisa Mebusu rahmetli Refik Şevket İnce ile 1921 Ankara İtilafnamesi'ni müzakere ve imza edenlerden eski Hariciye Vekili Sinop Mebusu Yusuf Kemal Tengirşenk'in nutukları bilhassa dikkate şayandır.

Refik Şefket İnce; "Hükümetin, ezelden ebede kadar Türklerin malı olan bir yurdun hatıralarını ve varlığını kurtarmak için elden geleni yapmak suretiyle gösterdiği enerjik faaliyete teşekkür etmekle" söze başladı ve ezcümle özet olarak şunları söyledi:

"Hepimiz yaş ve tecrübe icabı olarak sayısız elem, keder, sürür ve heyecan geçirmiş insanlarız; fakat sorarım size! En büyüğümüz Atatürk, burada 1 Kasım'da İskenderun ve Antakya'dan bahsederken bir anda kapıldığımız büyük heyecanın eşini hayatta kaç defa duymuşuzdur; bu heyecan haklı bir davanın en canlı bir ifadesidir. Ne yapalım ki, bazen en açık hakların tanınması için bile insanların çok uğraşması, hatta hayatlarını ortaya koyması lazım geliyor. Hayat meselesi bahis konusu olursa hiçbir Türk onu feda etmekte tereddüt etmez. Beyanatta bulunurken sözlerim, eğer diplomatik lisana uymazsa, mazur görülmemi rica ederim. Dostluk sözünü ağızından en çok işittiğimiz milletlerden biri, Fransız-

lardır. Buna rağmen dostluğunu fiilen en az gördüğümüz hükümetlerden biri de yine Fransa'dır. Milletlerarası olayların bugünkü durumu karşısında, biz Fransa gibi diplomatlıkta üstatlığını iddia eden bir memleketin, herhalde Türk dostluğuna muhtaç olduğunu zannederiz. İstiklalin tadını bilen Türkler istiklale kavuşanları elbette sevecektir ve onlara destek olmayı borç sayacaktır. Suriye'liler bilmelidirler ki, bugün dost farz ettikleri Fransa'dan ziyade, Türkler kendilerine dosttur. İstikbalini düşünmesi lazım gelen yeni Suriye, komşu olacağı Türkiye'nin dostluğunu kırmamalıdır ve bir Türk yurduna göz diker vaziyet almamalıdır.

Olup bittileri nimet telâkki eden bir siyasetin taraftarı değiliz. Eğer dünya sulhe muhtaç ise ve sulhu korumak için şu veya bu tedbirleri almak lazım ise, bunların başında yeni infilâklar çıkarmamak icap ettiğini bütün diplomatlar bilmelidirler.

Milletler Cemiyeti, içinde bulunduğu bu mühim durumda bir defa daha imtihana çekilecektir. Başımızda bulunan Atatürk'ün, en büyük meziyetlerinden biri tahakkuk ettiremeyeceği sözü söylememesidir. Bizim nazarımızda Antakya davası mahlûldür. O Büyük Dâhi, büyük millete bu mesele üzerinde durmasını söylemiştir; bu tevakkuf bizim imanımızın temelidir. Temenni ederiz ki bu duruşu Milletler Cemiyeti de görsün."

* * *

Yusuf Kemal Tengirşenk, Ankara İtilafnamesi'nin akdi esnasındaki durumu ve cereyan eden müzakere safhalarını hikâye etti. Beyanatının bir yerinde dedi ki:

"Ankara İtilâfnamesi, Fransız askerlerinin Adana ve havalisinden çıkması neticesini verdiği için iyi bir mukavele olmakla beraber, İskenderun ve Antakya'yı öte tarafta bırakmakla o zaman vazifesi icabı mukavelenin altını imzalayanlar için, bir yara, bir dert olmuştur. Bu öyle bir İtilâfnamedir ki, Büyük Meclis, noktası noktasına, her cihetine vakıf olarak yapılmıştır. O zaman zaruretler vardı; o zaruretlerdir ki, bize bu fena hududu kabul ettirdi; şimdi Fransa'da bulunan Franklin Bouillon'a açık olarak soruyorum: O zamanki müzakerelerde Türk Murahhası baştan nihayete kadar 'Antakya, İskenderun Türk'tür, behemehal alınacaktır' sözünü tekrarlamış durmuş değil midir?

Hariciye Vekili meselenin Milletler Cemiyeti'ne gittiğini söylerken, 'bana itimat edin' dedi. Bütün Türk milleti bu davanın arkasındadır.

Yalnız Fransa değil, bizim bu meselemizle meşgul olacak bütün milletler bilirler ki bugün karşılarında o itilafnamenin akdi sırasındaki Türkiye yoktur; hatırlarına getiremeyecekleri kadar kuvvetli bir Türkiye vardır."

* * *

Söz söyleyenlerin hemen hepsi, davamızın haklılığını ve herhalde kazanılacağını ifade ederlerken, müzakerelerle geçecek zaman zarfında, Hatay'daki şiddet ve

tazyik hareketlerinin durdurulması yolunda, hükümetçe en kesin ve tesirli tedbirlerin alınması lüzumuna da işaret ederek bu nokta üzerinde önemle duruyorlardı.

* * *

Tekrar kürsüye gelen Dr. Aras:

"Söz söyleyen arkadaşlarımın beyanlarında müşterek bir endişe var ki, o da İskenderun, Antakya ve havalisi halkının içinde bulunduğumuz müzakere devresindeki emniyetidir. Sayın Başvekilim, Fransız Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede bu mühim konuya önemle temas etmiştir; Büyük Meclisin bu hususta gösterdiği ıstırap ve hassasiyeti bir direktif olarak telâkki ettiğimi arz ederim" dedi ve birkaç gün sonra, hele Antakya'da tertipli ve kanlı bir hadise daha vuku bulunca, hükümetin bu hususta Fransa Hükümeti nezdinde katî teşebbüse geçtiği görüldü.

Bu hadiseyi ve teşebbüsün şeklin aşağıda ayrıca anlatacağım.

* * *

Dörtyol'da bulunan Bay Tayfur Sökmen'den ve onun vasıtası ile içerideki arkadaşlardan aldığımız muhtelif mektuplarda; karşı tarafın her gün ihdas ettiği esef verici olaylara paralel olarak Türk ahaliyi tereddüde ve ümitsizliğe düşürmek amacı ile, davanın neticesini şüpheli gösteren bir sürü yalan haberler de yaymakta oldukları bildirilmekteydi. Bütün bunlardan haberdar olan Atatürk, arkadaşlara, benim –halkın temsilcisi sıfatıyla– gerçek durumu bildiren, teskin edici bir mektup yazmamı lüzumlu gördü.

Bunun üzerine verdiği direktife uygun olarak, muhabere vasıtamız olan Bay Tayfur'a aşağıdaki mektubu yazıp gönderdim: (Mektubun bazı kelimeleri bugün kullanılan karşılıkları ile değiştirilmiştir)

Ankara — 28 Kasım 1936

Aziz kardeşim! Telgraflarınızı, mektuplarınızı alıyorum; muntazaman verdiğiniz malûmattan dolayı çok teşekkür ederim. Az ve dar zamanda yaptığınız işlerin çok büyük ve davamıza pek faydalı olduğunu iftiharla söyleyebilirim; cidden şayanı tebriksiniz. Davamız iyi bir yoldadır; iyi kurulmuş ve her gün artan bir ısrarla takip edilmektedir. Meselenin Milletler Cemiyeti'ne intikal etmesi ve intikal şekli başarılı neticeye doğru atılmış mühim bir adımdır. Fransızların teklifi, ricat için bir çıkar yol aramak düşüncesine müstenit olmasa bile bize haklı davamızı, cihan umumi efkârı karşısında, bir kere daha açıklamaya fırsat verdiğinden dolayı çok faydalıdır. Milletler Cemiyeti'nde muarızdan fazla dost ve taraftar bulacağımıza kuvvetle inanıyoruz; neticeyi tam bir kalp rahatlığı ile bekleyebiliriz. Tabiîdir ki, icap eden tedbirlerin hiçbiri ihmal veya imhal edilecek değildir; hatta ben bugünkü durum

içinde, bütün tedbirlerimizi tatbik hususunda daha müsait bir saha ve hava bulacağımıza kaniim. Netice alıncaya kadar oradaki baskının hafifletilmesi ve muhterem halka daha müsait bir yaşayış temini için teşebbüslerimizi bugünden itibaren şiddetlendireceğiz ve devamlı surette takip edeceğiz; bundan herkes emin olmalıdır. Sizin ve sayın arkadaşların en derin sevgi ve takdir duygularımla gözlerinizden öper, mukaddes mücadelemizde her gün daha büyük muvaffakiyetlere ermenizi candan dilerim kardeşim.

* * *

1 Aralık 1936 günü Antakya'da, Suriye Mebuslar Meclisi'ne aza intihabı yüzünden çıkan kanlı hadise, aldığımız haberlere göre kısaca şöyle cereyan etmişti:

Suriye'de, eskiden bizde de olduğu gibi intihap iki kademeli idi. İlkin yetkili halk tarafından, muayyen miktarda ikinci seçmen intihap ediliyor, sonra bunlar mebusları seçiyorlardı.

İkinci seçmenlik için yapılan intihapta; yukarıda işaret edildiği gibi birkaç menfaat düşkünü müstesna, Türk halkının ve onlarla beraber bazı gayri müslimlerin intihaba katılmamalarından dolayı kanunen lazım gelen asgari reyler sağlanamamıştı. Buna rağmen birçok hileli yollara sapılmak ve sandıklara sahte rey pusulaları atılmak suretiyle bazı bölgelerde yüzde 10, bazı yerlerde de yalnız yüzde 5 oy ile birtakım adamlar güya ikinci seçmen intihap edilmişlerdi; fakat bunlar da birer, ikişer istifa ederek bu kanunsuz duruma karşı memnuniyetsizliklerini göstermekten çekinmiyorlardı.

İşte bu vaziyetten ürküp telâşa kapılmış olan Mandacı ve mahalli memurlar, ikinci seçmenleri geceleyin, süngüler altında, kamyonlara doldurarak intihap yerlerine götürmüşler. Ama bu da para etmemiş. Birçok ikinci seçmen kaçmış, kaçamayanların çoğu da rey vermekten içtinap ettiklerinden bunların yerine rey pusulalarını mahalli memurlar doldurmuş. Neticede bu iş için hazırlamış oldukları Antakya'dan Adalı Mehmet ve Kuseyrî Mustafa; İskenderun'dan Şeyh Süleyman Sami ve Kırıkhan'dan Tasabeyzade Mahmut adındaki kimselerin güya mebus seçildikleri ilan olunmuş.

Bu çirkin hareketten haberdar olan Antakya halkı; Türkler (Aleviler de dahil). Çerkesler, Taşnaklardan gayrı Ermeniler ve Ortodokslar toplanarak hep beraber arzuları hilâfına yapılan bu intihabın kanunsuz olduğunu, bu adamların İskenderun - Antakya halkını katiyen temsil edemeyeceklerini, esasen memleketlerinin Suriye ile hiçbir nevi alakası olmadığını hükümete bildirip protestoda bulunmak üzere sükûnetle Hükümet konağına doğru yürürlerken Kuseyrî Mustafa ve Adalı Mehmet'in evlerinden açılan tüfek ve mitralyöz ateşine tutulmuşlar, biraz sonra vaka mahalline gelen zabıta kuvvetleri de ateşe iştirak etmiş. Silahsız halk

ellerine geçirebildikleri sopa, taş ve sair vasıtalarla kendilerini müdafaaya çalışmışlar. İçlerinden birkaçı ölmüş, birçoğu da yaralanmış.

Halkın heyecanı son haddine varmış. Mandacılar, hadisenin amilleri olan sahte mebusları, zırhlı otomobillerle Halep'e kaçırmışlar. Bir yandan da sıkıyönetim ilan etmişler. Halka karşı adeta nefes aldırmayacak şekil ve şiddette baskı tedbirleri almışlar. Sancağa ekserisi milis ve çete olmak üzere yeni kuvvetler getirmişler ve Türk hududuna asker yığmışlar.

Bunun üzerine, Paris Büyükelçimiz 4 Aralık 1936 tarihinde Fransa Hükümetine, aynı zamanda onların 30 Kasım 1936 tarihli notasına da cevap teşkil eden uzun bir nota tevdi etti. Bu notada ezcümle şöyle deniliyordu:

"Cumhuriyet Hükümeti, Fransa Hükümeti tarafından vaki olan pek nazikâne bir talebi tatmin eylemek arzusu ile –meselenin halli müstacel ve pek büyük ehemmiyeti haiz olmasına rağmen– Milletler Cemiyeti'nin Ocak ayındaki mutad içtimaına kadar beklemeyi kabul etmiştir. Bununla beraber bütün sancak dahilindeki Türk ahalinin bulunduğu elîm durum üzerine Hükümetimin emriyle zatı devletlerinin pek ciddi olarak dikkat nazarını celbederim. Bu havali Türklerinin hakimiyet haklarına doğrudan doğruya vaki olan tecavüzün sebebiyet verdiği karışıklıklar feci sonuçlar vermiştir ki, bunların karşısında Cumhuriyet Hükümeti kayıtsız kalamaz. İskenderun ve Antakya'daki Türklerin uğradığı akıbet, haklarında reva görülen muamele, aralarından bir haylisinin vefatı, civar Türk vilayetlerinin ahalisi üzerinde büyük ve elem verici yankılar yaratmıştır.

Zatı devletleri, Büyük Millet Meclisi'nin son müzakerelerinden elbette haberdar olmuşlardır. Orada mebusların gösterdiği aşırı hassasiyet, Türk milletinin bütünü tarafından duyulan hassasiyetin, bazı mertebe, hafiflemiş akisleridir; müzakereler sonunda Hariciye Vekili, sancak Türklerinin emniyeti hakkında Cumhuriyet Hükümeti namına en ciddi teminatı vermeye mecbur olmuştur. Milleti temsil eden Heyetin bu direktifidir ki, Cumhuriyet Hükümetini, son defa vuku bulan endişe verici olaylar karşısında, adalet ve insaniyet fikirleriyle dolu bulunan Fransa'dan sancağın akıbeti üzerinde hukuk bakımından bir görüş ayrılığı mevcut olduğu devre zarfında, o bölgede katî bir tarafsızlık gözetmesini istemeye sevk etmiştir. Orada Fransız askerlerinin müdahalesi, maateessüf sırf tahriki âdet edinmiş olan unsurlar tarafından bozulan umumi asayiş lehine tecelli etmemiştir."

Büyükelçi notasının sonunda:

"Eğer Fransız otoritesi tarafsızlığı muhafazaya ve ahalinin haklarına riayet ettirmeye muvaffak olamazsa civar vilayetler halkının tahammül edemeyecekleri manzaradan doğabilecek ciddi neticelerin önüne geçmek arzusunda bulunan Cumhuriyet Hükümetini, Milletler Cemiyeti misakının bu hususiaki maddelerine

dayanarak, Cemiyetten fevkalade olarak içtima etmesini istemek zorunda kalacaktır" diyordu.

* * *

Fransa Hariciye Nezareti, son notamıza verdiği cevapta; Milletler Cemiyeti Konseyine müracaat hakkındaki kararımıza ıttıla hasıl ettiğini bildirdikten sonra aşağıdaki noktaları belirtmeye çalışıyordu:

1- Son aldığı haberlere göre bütün mıntıkada tam bir sükûn hüküm sürmektedir.

2- Mandater Hükümetin aldığı tedbirler, bu neticenin elde edilmesine çok yardım etmiştir.

3- Asayişin korunması ile vazifeli olan kuvvetler, ancak bir defa o da sadece Antakya şehrinde müdahaleye mecbur olmuştur.

4- Hadiseye, gösteriş yapmaya kalkışanlar (yani Türkler) sebebiyet vermişlerdir.

Notanın sonunda "Mandater Hükümetin uhdesine düşen vazifeyi son derecede bitaraflıkla yapacağını temin ve tarafımızdan da aynı suretle hareket edilmesi talep" olunuyor ve bu münasebetle "Türk matbuatının son zamanlardaki neşriyatı ile hudutların emniyetini tehdit eden birtakım çetelerin teşekkül ettiğine dair duyulan haberler" üzerine hükümetimizin dikkat nazarı çekiliyordu.

* * *

Bu notaya Hariciyemizin cevabı, nispeten kısa oldu ve sancaktaki asayişsizlik ve emniyetsizlik bir kere daha ifade edildikten sonra hududun hangi tarafında silahlı çeteler teşkil edildiğini, hangi mıntıkada askerî hazırlıklar yapıldığını, silahsız ve suçsuz ahaliye karşı nasıl kanlı tenkil hareketlerine girişildiğini tespit etmek için milletlerarası bir tahkikat yapılması teklif olundu. Sancaktaki durumun derhal tedbir alınmadığı takdirde çok esef verici neticeler doğurabilecek derecede kötü olduğu da tekrar edildi.

Aynı zamanda Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bir telgraf çekildi. Bu telgrafta: "Türkiye ile Fransa arasında bir ihtilaf bulunduğu, bu ihtilafın Türkiye tarafından 1921 ve 1923 muahedeleri ile, şarta bağlı olarak terk edilen İskenderun, Antakya ve dolaylarına dair olduğu" izah edilerek "keyfiyetin Milletler Cemiyeti Konseyi Reisine bildirilmesi ve meselenin 10 Aralık'ta yapılacak olağanüstü toplantı gündemine konulması" rica edilmekte ve "evvela sancağın, hürriyetleri ve hayatları tehdit altında bulunan Türk ahalisinin emniyet ve selâmetini koruyacak tedbirlerin acilen alınması, sonra da bahis konusu arazinin mukadderatı üzerinde mevcut Fransız - Türk ihtilafının halledilmesi" istenilmekte idi.

* * *

Bir taraftan da Murahhas Heyetimizle müşavirleri seçildi. Heyet, yine Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın başkanlığında, Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri rahmetli Numan Menemencioğlu ile benden terekküp ediyordu. Cenevre'de Milletler Cemiyeti'ndeki daimi delegemiz Necmettin Sadak da heyete katılacaktı. Müşavirler arasında o zamanki Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer ve sonradan Hatay Cumhuriyeti Başvekilliğinde bulunmuş olan Dr. Abdurrahman Melek de vardı.

Ankara'dan 9 Aralık 1936 akşamı, İstanbul yoluyla, Cenevre'ye hareket ettik. İstasyonda büyük bir halk topluluğuyla beraber Başvekil, vekiller, mebuslar ve Fransız Büyükelçisi de dahil olmak üzere bütün elçiler ve kordiplomatik mensupları tarafından uğurlandık.

Tren, halkın: "Yeni bir Montreux bekliyoruz" sesleri arasında hareket etmişti.

* * *

Fransa'da o zaman çok endişe verici bir hal almış bulunan iç ve dış güçlükleri yenebilmek maksadıyla partilerarası bir "Halk Cephesi" kurulmuştu; Başvekil sosyalist lideri Mösyö Leon Blum idi.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin olağanüstü içtimaında Fransa'yı yine Hariciye Siyasi Müsteşarı Mösyö Vienot'nun temsil edeceği ve sancak meselesi gündeme alınırsa o zaman Hariciye Vekili Delbos'un da Cenevre'ye geleceği, ajanslar tarafından bildiriliyordu.

Ankara'dan ayrılmazdan bir, iki gün önce, Başvekil Leon Blum, Fransız Mebuslar Meclisi'nde verdiği bir nutukta Türkiye'den bahsederken "Türkiye ile münasebatımız arızi bir müşkülâta rağmen hiçbir vakit bugünkü kadar dostlukla mütemayiz olmamıştır" demiştir; gerçekten, Hatay davası dışında, Fransa ile münasebetlerimiz dostâne idi ve bu dostluk havası içinde davamızı arzumuz dahilinde halledeceğimizden ümitli olarak yola çıkmış bulunuyorduk.

* * *

Biz yolda iken Başvekil İsmet İnönü'nün Ankara'da Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası'nı açarken söylediği uzun bir nutukta, münasebet getirerek, Hatay davasına da temas ettiğini haber aldık. Başvekilin gerçeklere dayanan kesin ve mantıki beyanatı, hiç şüphesiz, Murahhas Heyetinin vazifesini kolaylaştırmak ve halkın heyecanını yatıştırmak bakımından da büyük önem taşıyordu. Fakat asıl mühim tarafı, Suriye'de aleyhimizde yapılmakta olan yersiz ve haksız neşriyat ile buna mukabil bizim Suriye ve Suriyelilere karşı beslemekte olup, her vesile ile fiil alanında da izhar etmekten çekinmediğimiz iyi duyguları, açık kalplilikle belirtmiş olması idi.

Bilindiği gibi, Birinci Dünya Harbi yenilgisinden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmının, o zamanki düşmanlarımızın askerî işgali altına düş-

mesinden sonra, halkının çoğunluğu Arap olan illerde, çöken imparatorluk idaresine karşı kin ve nefret belirtileri ile dolu neşriyat alıp yürümüştü. Gerçi hareket yeni değildi, haricin teşviki ile, hatta bazen küçük büyük isyanlar halinde de tecelli etmek suretiyle, çok evvelden başlamış bulunuyordu; ancak bu sefer yavaş yavaş mahiyetini değiştirdiği, o bölgelerde bilhassa bir "Türk düşmanlığı" yaratıp, yaşatmak hedefine yöneltildiği hissediliyordu. İşgal makamlarının da bu istidadı, açıktan açığa ve her vasıta ile, körüklemekte oldukları görülüyordu.

Daha sonra, Suriye'de Manda altında kurulan mahalli idarenin başında bulunanlar, Türk düşmanlığını bilhassa gençlere aşılamayı, âdeta siyasetlerinin temeli yapmışlardı. Hele Milli Mücadelemiz zaferle sona erip, inkılâpçı Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan ve memleketten kaçan veya çıkarılan "Yüz Ellilikler"le hanedan azasından bazıları ve bir kısım maceracı Kürt ve Ermeni komitecileri Suriye'de yerleştikten sonra "Türkiye aleyhtarlığı" propagandası sistemli bir şekil almıştı.

Pek tabiîdir ki İskenderun sancağı, bir mesele halinde ortaya çıkınca bütün bu unsurlar boş durmayacak, sömürgecilerin de tahriki ile Türkiye aleyhinde şiddetli bir kampanya açacaklardı.

Şunu da ilave etmeliyim; bu satırların yazıldığı tarihlerde, gerek Suriye, gerek diğer Arap memleketlerinde –fakat bu sefer başka tahrikçiler tarafından, başka emellerle– Türkiye'ye karşı düşmanlığı arttıracak, haince propagandalara tekrar hız verilmiştir. Bu itibarla İnönü'nün 22 yıl evvelki beyanatı, bugün için de canlılığını muhafaza etmektedir ve daima muhafaza edecektir.

* * *

Başvekil İnönü bahis konusu nutkunda demişti ki:

"Şimdi arkadaşlar; harici bir meselemize, bugün içinde bulunduğumuz mühim milli meseleye temas edeceğim: Murahhas Heyetimizin müzakere yerine gitmek üzere yolda bulunduğu İskenderun ve Antakya meselesine. Bu meselenin Fransa ile olan cephesi şudur: Biz, 1921 ve 1923 muahedeleri ile hususî şartlar altında bıraktığımız İskenderun ve Antakya mıntıkasının, tekâmül eden hadiseler içinde, istiklale kavuşmasını istiyoruz. Bu meseleyi Fransa ile Milletler Cemiyetin'de görüşeceğiz.

Fakat sinirler o kadar gergin bir hal almıştır ki, ansızın vuku bulacak hadiseler, arzu edilmeyen akisler ve çok sıkıntılı vaziyetler husule getirebilir; binaenaleyh sükûnet içinde konuşabilmek için, her şeyden evvel bu mıntıkada bir emniyet durumu sağlanmasını lüzumlu ve ehemmiyetli buluyoruz. Milletler Cemiyeti'nde bunu bir madde olarak bahis konusu edeceğiz. Sonra Fransa ile ciddi olarak dost olan iki memleketin çetin bir meseleyi konuşması gibi, konuşacağız. Dostluk siyasetinin ve dostluk hislerinin zihniyetimize hakim olduğunu söylemek benim

için bir zevktir. Birbirinin dostluğuna ciddi olarak kıymet veren iki memleketin Milletler Cemiyeti sinesinden bir anlaşma ile çıkmasını samimiyetle ümit ve temenni ediyoruz.

Bir de meselenin Suriyelilere taallûk eden cephesini izah etmek istiyorum; bazı Suriye siyaset adamları bu mesele vesilesiyle, son zamanlarda sinirlilik gösterdiler. İskenderun ve Antakya havalisinin Suriye'den ayrılmasına itiraz ediyorlar; asırlık Arap düşmanlarının yani bizim, Türklerin, Suriye'den kıymetli bir parça almak istediğimizi Arap milletine ilan ediyorlar. Daha çok tafsilât vermeyeyim; bizi inciten nice acı sözler söylemekten çekinmiyorlar.

Evvela şunu söyleyeyim ki, biz; İskenderun ve Antakya mıntıkasını hiçbir zaman Suriyeli'lere vermiş değiliz. Hukuki tasfiye esnasında malı veren biz olduğumuza göre, hiç olmazsa malı kime ve nereye verdiğimizi bizim iyi bildiğimizi kabul etmek lazımdır. Ondan sonra bizim, Arap milletine karşı hayırhah ve dost duygular taşıdığımızı görmemek haksızlıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapların fena idare edildiğini zikretmek bize, milliyetçi Türklere, Türk Cumhuriyeti evlatlanna karşı ortaya sürülecek bir sitem olmamalıdır.

Hilafetçi Osmanlı İmparatorluğu'nun son 100 senesindeki fena idaresinden Araplar, hiç olmazsa, Türkler kadar mesuldürler. Biz pek iyi hatırlarız, memleketin başında bir Arnavut Sadrazam[213] ve Sultan Hamid'in yanında memleketin hakikî Sadrazamı tanınan şanlı bir Vezir[214] bulunuyordu. Bu zatların İmparatorluk idaresindeki ehliyetlerini münakaşa etmek fikrinden uzağım; belirtmek istediğim nokta, söylediğim gibi, İmparatorluk idaresinde Arnavutların da, Arapların da, hiç değilse Türkler kadar mesul olduklarıdır.

İmparatorluk çöktüğü zaman Suriye'yi Anadolu'dan ve Şam'ı Ankara'dan daha mamur bıraktığımızı zannediyoruz. Milli Devlet, ilk temellerini atarken, Arap memleketlerini Arap milletine bırakmayı, siyasetine esas tutmuştur. Bunu resmî olarak Milli Misak'ta ilan ettik. Milli Misak'ı o zamanki şartlar içinde, zaruri olarak yapılmış saymak yanlıştır. Milli Misak, şuurlu bir siyasetin ve derin bir kanatin ifadesidir. Çünkü Milli Misak'ta yer alan Türk memleketlerini bize hazır vermediler; biz onları almak için dünyanın galip devletlerine karşı daha 4 sene harp ettik; daha 4 sene harp ettikten sonra, kazanılan muzafferiyet neticesinde de Arap memleketlerine karşı olan vaziyetimizi ve zihniyetimizi değiştirmedik.

Lozan Muahedesi'nde birçok mücadelelere ve birçok tazyiklere karşı Türk milletinin istiklalini ve haklarını müdafaa ederken, Arap milleti üzerinde bir Manda tesis olunmaması için, yani Arap istiklaline aykırı bir durumu muahedede ka-

213 Avlonyalı Ferit Paşa.
214 İzzet Hulo.

bul etmemek için de çok eziyetler çektik. En nihayet kabul ettiğimiz şey, bu mıntıkaların alakadarlara bırakılmış olmasıdır. Alakadarlardan maksat, eğer Manda sahibi devletler olsa idi, bu kadar mücadeleye lüzum olmaksızın onların adını sadece zikretmek kifayet ederdi; alakadarlar her şeyden evvel bizim nazarımızda bıraktığımız memleketlerin halkı idi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin, üzerinde tereddüt edilmesi mümkün olmayan harici siyaseti, bütün komşuları ile iyi olmak esasına dayanmaktadır; bütün komşuları ile iyi münasebet kurmak ve bütün eski düşmanlıkları tedavi ederek sıkı ve samimi dostluklara çevirmek için Türk milleti elinden gelen her fedakârlığı yapmıştır.

Komşumuz olan Irak memleketinin, müstakil bir devlet olarak kurulmasını, herkesten önce, hatta Milletler Cemiyeti'nden evvel biz arzu ettik. Irak'ın müstakil bir devlet olmasına ait muahede, ilk olarak bizim tarafımızdan imza edilmiştir. Ondan sonra da bu memleketle komşuluğumuz o kadar iyi hislerle ve o kadar iyi istikamette gelişti ki, çok zaman hudut hadiselerinde iki memleket bir vücut gibi hareket etti; Irak-Türk hududunda tam bir emniyet havası hakim bulunmaktadır.

Suriye'ye de biz, kıymetli bir komşu gözü ile bakmak istiyoruz; Suriyelilerin istiklali ihtimalinden bahsedildikçe biz bunu daima aşikâr bir sevinçle karşıladık. Milletler Cemiyeti'nde Fransa'nın, Suriyelileri istiklal yolunda inkişaf ettirmek için bulduğu her fırsat, bizim tarafımızdan büyük sitayişe uğradı. Son defa resmî notalar teati ederken ve Suriye'de siyaset adamları Türkler için hoşa gitmeyecek her türlü sözleri söyledikleri vakitler dahi, Suriyelileri müstakil bir devlet olarak geliştiren, Fransa'ya karşı tebriklerimizi ve Suriye'ye karşı da sevgilerimizi ve iyi komşuluk duygularımızı belirtmeye çalıştık. Bizim bu kadar iyi, istekli ve dürüst vaziyetimize karşı, Suriye'nin istiklale giderken, bir Türk ilinde, hakimiyet arzusu göstermesini yanlış, haksız ve çok zalimane buluyoruz.

Yüzlerce kilometre uzunlukta hudutlarda yan yanayız; iyi komşuların içinde bulundukları huzur havası, en cazibeli mücadelelerin verebileceği menfaatlerden üstündür. Muhtelif komşularla tecrübe ettiğimiz için bu bahtiyar neticeyi salahiyetle söyleyebiliriz. Biz, kuvvetle kaniyiz ki, Suriyelilerin, Türklerle iyi komşuluğu esas tutmaları, Arap milletinin de menfaatine daha çok yarayacaktır. Fakat bir noktayı açık yürekle söylemek isterim; bizimle, hem hudut olan bir Türk memleketinin, bir Arap Devleti tarafından, dinî, harsi ve iktisadi türlü vasıtalarla milletinden uzaklaştırılabileceğini zannetmek yanlış bir hesaptır. Bu, bütün Türkiye memleketini huzurdan mahrum etmek ve onu çıldırtmak için işkence içine atmak demektir, buna asla muvafakat etmeyeceğiz.

Böyle bir ihtimali niçin kabul etmeyeceğimizi, vicdanımızın bütün kanaatiyle söylemek için soğukkanlılıkla, herkese kanaat verici deliller bularak izaha çalışı-

yoruz. Büyük heyecan günlerinde bazı siyaset adamları memleketin vatanperverliğini değerli özlerinde topladıklarını zannederler ve ifratlı mülâhazalara düşerler. Ümit ediyorum ki, hadiseleri daha soğukkanlılıkla mütalâa etmek mümkün olduğu vakit, Türkerle, Arap milleti arasındaki iyi komşuluk ve iyi dostluk faydaları, müfrit düşüncelere hakim olacaktır.

Suriye devletini, doğarken, muhabbetle selamlıyoruz; fakat onun daha doğarken, Türk illerini elde etmek hevesleri göstermesini doğru bulmuyoruz. Türk mıntıkasındaki İskenderun limanına Suriye'nin muhtaç olacağını düşünmek, bu mıntıka üzerinde Suriye devletinin hakimiyeti için sebep olamaz. İskenderun bölgesine, liman olarak bugünkü Türkiye Cumhuriyeti arazisinden muhtaç bulunan sahalar, Kuzey Suriye'den muhtaç olan bölgeden daha büyüktür.

Dünyanın her yerinde sahili olmayan veyahut arzu ettiği sahil kısmı, başka memleketlerin elinde bulunan memleketlerde, milletlerin birbiri ile iktisadi münasebetlerini kolayca tanzim edecek çareler bulunmuştur; demek istiyorum ki, iktisadi mülâhazalar, devlet hakimiyeti mülâhazasından tamamen ayrı olarak mütalâa edilmelidir.

Bu mülâhazalarımla Suriye halkına ve Arap milletine karşı dostluk duygularımızı hal ve istikbal için ifade etmeye ve bizim İskenderun, Antakya ve havalisi meselesini ne kadar milli ve ciddi görmeye mecbur olduğumuzu izah eylemeye çalıştım. Ümit ederim ki, bu sözlerim haklarımızı ciddi ölçülmüş bir çerçeve içinde, nasıl anladığımızı göstermiş olacaktır.

Biz, Milletler Cemiyeti prensiplerine bağlıyız. Milletler Cemiyeti mekanizması içinde, milletlerin ciddi meselelerini müzakere edebileceklerine ve bu yoldan mesut sonuçlara varılabileceğine inanıyoruz."

* * *

Başvekil birkaç gün sonra Ankara Stadyumu'nun açılış nutkunda da yine bu milli davamıza temas ederek "Unutmamalıyız ki, bugün büyük davamız sancak meselesi, Milletler Cemiyeti'nde müzakere ediliyor; yüreklerimiz heyecanla doludur, dost Fransa'dan ve Milletler Cemiyetinden emniyet ve istiklal istiyoruz" demiş, bu sözleri stadyumu dolduran onbinlerce halk, ayağa kalkarak büyük heyecanla alkışlamıştı.

* * *

Hususi surette aldığımız haber ve mektuplardan –ki bu mektupların bazıları o zaman günlük gazetelerde de yayınlanmıştı– Suriyeliler arasında kendilerini aksi propagandaların zararlı tesirlerinden kurtarıp hakikati olduğu gibi gören ve söyleyenlerin de az olmadığını öğreniyorduk. Buna bir misal olmak üzere Şam'dan Mehmet Abdüsselâm imzasıyla *Cumhuriyet* gazetesine gönderilip gazetenin 29

Kasım 1936 tarihli nüshasında yayınlanan mektubun bazı parçalarını aşağıya alıyoruz:

"İskenderun, Antakya ve havalisi Türkleri için Türkiye umumi efkârının iltizam ettiği davayı münakaşa edecek değilim; yalnız bu münasebetle Türk matbuatının biz Suriyelilere karşı daha dünkü kardeşliği unutmayan şefkatli bir lisan kullanmasından dolayı, kalbimin derinliklerinden kaynayıp gelen şükranlarımızı arz etmeye müsaadenizi rica edeceğim. Zavallı vatanlarımıza ait işler, ıstıraplı manzaralar içinde çırpınırken, bari iki milletin kalbi hislerindeki asalet bozulmaktan masun kalsın. Suriye'ye güya istiklal vermek için aylarca Paris'te cereyan etmiş olan müzakerelerden çıkan sekamet; yalnız sancak meselesinden dolayı gerek sancak Türklerini ve gerek Türkiye Türklerini şiddetle alakadar eden sarih hakları, nazarı dikkate almamış olmaktan ibaret değildir. Nihayet giderek Suriye'yi, Türkiye'nin karşısında, sanki bir düşman gibi dikmek isteyen bu fena hareket, sözüm ona, Suriye istiklali namına irtikâb olunuyor değil mi? Hangi Suriye istiklali, rica ederim? Bir kere bu istiklalin aslı faslı yoktur. Binaenaleyh ona istinad olunarak kuzey büyük komşumuzu bihuzur kılmakta hiçbir hikmet ve mana mevcut, hatta mutasavver olamaz. Suriyelilerin bu hakikati henüz kavramamış olanlarının pek yakında akılları suya ereceğinden emin olabiliriz. Bizim Suriye'nin Paris'te güya istiklalimizi müzakere eden murahhasları, 7,5 ay zarfında ne iş görmüşlerdir? Önümüze çıkan neticeden anlıyoruz ki Paris'in Suriye istiklali müzakerelerinde, Suriyeli ne varsa, elimizden alınarak, onun yerine bize Suriyeli olmayan bir Türk kıtası peşkeş çekilmek için bitip tükenmez pazarlıklar yapılmıştır. Filhakika Paris müzakereleri bize, istikbale muzaf bir istiklal için, hangi ülkeyi getirmiş olduğunu göz önüne alırsak, hadisenin asıl fecaatini o zaman görmüş oluruz.

Suriye, istiklal lafının gözler kamaştırıcı şaşaası içinde, asıl kendi tabiî topraklarının en kıymetlilerinden tecrit olunmuş, davalı bir İskenderun sancağının bahşayişiyle aldatılmış ve avutulmuştur. Heyhat ki bu bahşayiş bize ancak Türkiye'nin husumetini getirebilirdi ki, bunu her ne pahasına olursa olsun aklı başında hiçbir Suriyeli isteyemez.

Riyasız, Türkler kadar biz Suriyeli dünkü kardeşlerinizin de hürmet ettiğimiz, Kemal Atatürk'ün güzel memleket ve asil milletinden biz Suriyeliler, yalnız muhabbet bekleyebilir ve yalnız muhabbet isteyebiliriz. Suriye'nin kendi topraklarında, bizim vatanımızın en kıymetli parçalarını kesip doğrayanlar, sanki taviz olarak İskenderun sancağı ihtilafı ile biz zavallı Suriyelileri, Türklerle karşı karşıya koymak istemişlerdir; bu sadece bir cinayettir ve cinayetin en büyüğüdür.

Hayır! Biz Türk husumeti istemiyoruz. Hayır! Biz Türk toprağı istemiyoruz...

Buna mukabil biz, halis muhlis Suriye olan bir vatan istiyoruz ki, işte Paris müzakerelerinde asıl bu Suriye vatanını paramparça etmişlerdir.

Beyrut'suz Suriye olur mu, Trablus'u Şam'sız Suriye olur mu? Suriye'yi denize bağlayan bu hayat verici güzel parçalarından ayırarak çöl, kıraç ve dağdan ibaret küçük bir saha haline soktuktan sonra, bize gelecekte tahakkuk edecek bir istiklal bahşolunuyor ve denize çıkmak ihtiyacımız bahis konusu olunca ise bize İskenderun gösterilmiş bulunuyor. Farzı muhal olarak, orasını, Türkler, Suriye'ye bahş ve ihsan etseler, Suriye'ye nispetle İskenderun'un tabiî liman olmaktan ne kadar uzak bulunduğu meydanda değil midir? Hayır, böyle şey olamaz!

Biz herhangi bir liman değil, Suriye'nin kendi tabiî ve milli topraklarını, kendi tabiî ve milli limanlarını istiyoruz; Beyrut ve Trablus'u Şam sahillerini Suriye'den ayıran bir kombinezon, Suriye'yi daha doğmadan öldürmüş demektir; işte bizim için asıl mesele buradadır."

* * *

Bu satırlar; memleketlerinin gerçek menfaatlerini idrak eden samimi insanların, o zamanki umumi durumu ve Fransızlarla yapılan anlaşmanın hükümlerini nasıl muhakeme ettiklerini ne güzel belirtmekte, aynı zamanda dış fesatçıların kışkırtması ile İskenderun, Antakya ve dolaylarını iki komşu memleket arasında hâlâ bir husumet ve çatışma vesilesi yapmak isteyen çeşitli unsurların son yıllarda tekrar ettikleri yersiz iddialara karşı da ne kadar susturucu bir cevap teşkil etmektedir.

Kendilerine daima kardeşlik duyguları beslediğimiz Suriye halkı arasında, bugün dahi, bu devamlı hakikatleri vicdanlarında yaşatan şuurlu kimselerin çok olduğuna ve er geç bu gibilerin duruma hakim olacağına inanıyorum.

* * *

Semplon Ekspresi'nde Cenevre'ye doğru yol alırken, Milletler Cemiyeti'ne sunacağımız Türk tezinin tafsilâtını hazırlamakla vazifeli bulunan Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile aramızda sık sık münakaşalar oluyordu; çok kuvvetli ve kıymetli bir hukukçu olan Menemencioğlu -ki bence bu müstesna vasfı diplomatlığından üstündü- geçen 15 sene zarfında Fransızlarla aramızda cereyan eden bazı tâli derecedeki muhabere ve muameleleri göz önüne almak suretiyle, vahimesini birtakım ince hukuk nazariyelerine kaptırmış, iddialarımızın bazı noktaları üzerinde tereddüde düşmüş bulunuyordu.

Ben kendisine esasta hukuk bakımından da kuvvetli olmakla beraber, meselenin daha ziyade siyasi olduğunu söylüyor, Atatürk'ün şu direktifini hatırlatıyordum:

"Biz vaktiyle İskenderun sancağı adı altındaki vatan parçasını birtakım şartlarla ve muvakkat kaydı ile Fransız otoritesine bırakmıştık; o zaman mevcut ol-

mayan Suriye'ye değil. Buna binaen o yerlerin Suriye ile ve tabiî olarak Manda şartları ile hiçbir ilgisi yoktur. Şimdi Fransa Hükümeti, madem ki Ortadoğu'daki durumunu değiştiriyor ve Mandası altındaki Suriye ve Lübnan'a istiklal vaadediyor; esasen Fransız otoritesi altında, imtiyazlı bir idareye sahip bulunan sancağın da, hatta Suriye ve Lübnan'dan çok evvel, istiklale kavuşması tabiî ve mantık icabıdır."

"Binaenaleyh," diyordum, "fikrimizi dağıtmadan, Büyük Adamın çizdiği bu hat üzerinde tereddütsüz yürümeliyiz."

Menemencioğlu'nun tereddütleri, az çok içtima gününe kadar devam etti; hatta o kadar, konseyin İskenderun sancağı meselesini görüşmek üzere toplanacağı 14 Aralık 1936 günü sabahı henüz yazısını bitirememişti ve bu yüzden içtimaı öğleden sonra saat 17.00'ye tehir ettirmeye mecbur olmuştuk.

* * *

Konseyde iki taraf yukarıda bildirdiğimiz esaslar dahilindeki tezlerini izah ve müdafaa ettiler.

Dr. Aras beyanatı arasında, vesikalara ve bunların sağladığı haklara dayanarak sancağın Suriye'ye ilhakını kabul edemeyeceğimizi, bir kere daha kesin olarak ifade etti ve konseyden adil bir hal sureti bulmak için meselenin objektif olarak incelenmesini istedi; aynı zamanda ihtilafın devamı süresince, münazaalı araziden Fransız kıtalarının çekilmesini, oralara Milletler Cemiyeti tarafından tayin edilecek bir komiserin fiilî idaresi altında ufak bir tarafsız jandarma kıtasının gönderilmesini teklif etti.

Ertesi gün de Fransız delegesi konuştu ve gerek meselenin esası, gerek 1 Aralık hadiseleri hakkındaki malûm görüşlerini tekrar ettikten sonra Dr. Aras'ın mahalline bir tarafsız jandarma kıtası gönderilmesi yolundaki talebini kabul edemeyeceğini ve aslında meselenin, Türkiye ile Fransa arasında değil, Milletler Cemiyeti ile Türkiye arasında olduğunu beyan eyledi.

* * *

Konsey, İsveç delegesi ve Hariciye Vekili Mösyö Standler'i sancak meselesi için mazbata muharrirliğine seçmişti; bu zat iki taraf murahhasları ile, iki gün, hususi surette görüşüp noktai nazarlarını telif etmeye çalışmış ise de, tam bir başarı elde edememişti; bu görüşmelerde cereyan eden münakaşalar, aşağıda görüleceği veçhile, Mösyö Standler'in raporu ile Dr. Aras'ın Konseydeki beyanatında açıklanmış olduğundan burada bunlardan bahsetmeye lüzum görmüyorum.

* * *

Mazbata muharriri, hazırladığı raporu Konseyin 16 Aralık 1936 tarihli toplantısında okudu.

Rapor, iskenderun ve Antakya meselesinin konseye, Türkiye'nin bir tebliği ile intikal ettiğini ve gerek Türk, gerek Fransız delegelerinin 14 ve 15 Aralık oturumlarında görüşlerini açıkladıklarını hatırlatmakla başlıyor ve şöyle devam ediyordu:

"Vesikalardan ve cereyan eden müzakerelerden anlaşıldığına göre, bu bölgeye taallûk eden milletlerarası vesikalar hakkında, hükümetler arasında görüş ihtilâfi mevcuttur.

Konsey azası, iki hükümetin mülhem olduğu samimi dostluk ve iyi niyet fikri hakkında iki tarafça verilen teminatı kaydetmekle şüphesiz bahtiyardırlar ki bu hal meselenin neticesini müsait bir surette görmeye imkân vermektedir. Fransa'nın ve Türkiye'nin mümessilleri, esas meselenin tetkikinin gelecek mutad toplantı devresine bırakılmasını konseyden istemek hususunda mutabık olduklarını bildirmektedirler; buna intizaren ve icap eden sükûn ve itimat havasının ihdası için bazı tedbirler göz önüne alınmıştır.

Türkiye mümessili, Konseyin 14 Aralık 1936 celsesinde Milletler Cemiyeti'nin bir komiserinin fiilî idaresi altına konacak küçük bir tarafsız jandarma müfrezesinin gönderilmesini istemişti; Fransa mümessili, kendisi ile yaptığım görüşmelerde, kendi fikrince bu tedbirlerin yerinde olmayacağını bildirmişti. Türkiye mümessili bu noktaî nazara iştirak etmemektedir.

Diğer yönden Fransa mümessili, hududun iki tarafında tahkikata girişilmesinde ısrar etmemiş, fakat konseyin sancağa müşahitler göndermeye davet edilmesini bizzat teklif eylemiştir. Bundan başka Fransız mümessili, konseyin esas mesele hakkında kararını vermesine intizaren, son Fransız - Suriye Muahedesinin tasdikini geciktirmeyi taahhüt etmiştir.

Nihayet Fransız mümessili, müşahitler yerlerine varır varmaz son zamanlarda sancağa hususi surette gönderilmiş olan kıtaların geri alınmasını ve orada bulunan askerî unsurların normal mevcuda indirilmesini taahhüt eylemiştir.

Konseydeki Türkiye mümessili, hududun Türkiye cihetinde, askerî mahiyette hiçbir tedbir bahis konusu olmadığını bildirdikten sonra, sancağa müşahitler gönderilmesi hakkındaki Fransız talebine, teklif edildiği şekilde iştirak etmediğini söylemiştir.

Bunlardan da anlaşıldığı gibi, konseyin almaya davet olunacağı tedbirler hususunda, bir anlaşma tahakkuk edememiştir; herhalde konsey her iki hükümete de itimat edecektir. Bu iki hükümet, malûm olduğu üzere, icap eden manevi sükûnu tahakkuk ettirmek için hiçbir gayreti esirgemeyecektir. Bununla beraber Fransa Hükümetinin katî talebi dolayısiyle raportörünüz, İskenderun sancağına en kısa bir müddet içinde müşahitlerden mürekkep bir heyet gönderilmesini teklif eder; şurasını açık-

lamak muvafik olur ki, Fransız teklifine göre, bu müşahitlerin vazifesi ne meselenin esasını tetkik, ne de iskenderun ve Antakya bölgesinde en son çıkan veya çıkabilecek olan vakaları tahkik etmek değildir. Keza müşahitler ne asayişin muhafazasında bizzat hareket edecek, ne de efkârın teskini için doğrudan doğruya müdahalede bulunabileceklerdir. Onların rolü, müşahadede bulunmaya ve icabında konseye bilgi verecek surette olayları takibe inhisar edecektir. Şurası açıktır ki, mahalli Hükümet erkânı, müşahitlere vazifelerinin ifasında, her türlü kolaylıkları göstereceklerdir.

Konsey kendisine sunduğum şu teklifleri kabul ettiği takdirde aşağıdaki karar suretini tasvibine arz edeceğim;

Konsey:

1- İskenderun ve Antakya havalisi hakkında ortaya çıkan meselenin esasının tetkikini, konseyin Ocak ayındaki alelade içtima devresine tehiri hususunda Türk ve Fransız hükümetlerinin mutabık kaldıklarını müşahade ederek, her iki hükümete, bu müddet zarfında konuşmalarına, raportörle sıkı temas halinde devam etmelerini tavsiye eyler.

2- Meselenin mesut bir neticeye vardırılmasına yardım için hiçbir gayretin esirgenmeyeceği yolunda Fransız ve Türk hükümetleri tarafından verilen teminatı senet ittihaz eyler.

3- Fransız Hükümetinin yaptığı katî talebi kabul ederek İskenderun sancağına en kısa bir müddet zarfında, rolleri işbu raporda tayin olunan, üç müşahit göndermeye karar vermiştir.

4- Konsey, Reisinden, raportörün teklifi üzerine, mezkûr müşahitlerin tayinini rica eder.

5- Müşahitlerin vazifesine ait azami müddeti 1957 Ocak ayının sonu olarak tespit eyler.

6 ve 7'nci maddeler müşahitlere icap eden memurların verilmesine ve bunlara ait masrafların nereden ödeneceğine dairdir.

8- İşbu kararın, hiçbir veçhile meselenin esasına dokunmayacağını ve bu meselenin tamamen açık kalacağını tasrih eyler."

* * *

Raporun okunmasını müteakip Dr. Tevfik Rüştü Aras söz aldı ve evvelce aramızda verilen karara uyarak, aşağıdaki beyanatta bulundu:

"Türkiye; muhterem raportörümüz tarafından bize tevdi edilen karar sureti projesi hakkında çekimser oy vermeye karar vermiştir. Türkiye Cumhuriyetini bu kararı vermeye sevk eden sebepleri size, bilhassa Mösyö Standler'e bildirmeliyim! Türkiye mümessili için memleketini pek ziyade ilgilendiren bu meselede, müsait bir rey verememenin elem verici bir şey olduğunu, her şeyden evvel, söylemek is-

terim; fakat meselenin ehemmiyeti, teklif edilen kararlara iştirakine imkân vermemektedir. Aynı zamanda menfi bir rey ile bu kararların kabulüne de mani olmak istemiyorum. Cumhuriyet hükümetinin, Fransa'ya karşı beslediği çok dostane duyguları, huzurunuzda bilhassa kaydetmek isterim. Bu ruh haleti içindedir ki, meydana çıkan ihtilafa, dostça ve memnunluk verici bir hal tarzı aramaya çalışacağım.

Muhterem mazbata muharririmiz tarafından yapılan gayretleri saygıyla anarak ve kendisine burada minnettarlığımı bildirerek; sancak ahalisinin elem verici durumunu göz önünde tutan Cumhuriyet hükümetinin konseyden esas meselenin tetkik ve hallini hazırlamaya matuf **koruyucu** tedbirler kabul etmesini istemiş olduğumu hatırlatmaklığıma müsaadenizi rica edeceğim. Cumhuriyet hükümeti, bu maksatla meseleye konu teşkil eden bölgenin, orada geçen olaylar hakkında ciddi bir tahkikat yapılabilmesi ve havanın diğer şiddet tedbirleriyle yeniden bozulmaması için tamamiyle tarafsız bir hale konulmasını teklif etmişti. Bu şartlar içinde, hükümetin bizzat kendi arazisi üzerinde de buna benzer tahkikat icrasına razı olmaya amade olurdu.

Muhterem mazbata muharririmizin huzuriyle cereyan eden görüşmeler esnasında, Fransa'nın sayın mümessili bizce tesirli bir teminat teşkil eden taleplere iştirak edemeyeceğini bildirmişti. Bu red ve sadece bir Müşahitler Komitesi ihdası teklifi; beni, böyle bir komitenin sancak vaziyeti hakkında faydalı surette malûmat alamayacağını, çünkü bu komitenin yegâne haber alma kaynağının geçen hadiseden, bizim nazarımızda sorumlu olan mahalli makamlar olacağını bildirmeye sevk etti.

Bununla beraber uzlaşma gayretim bu noktada durmadı, üç tarafsız temsilciye bir Fransız, bir de Türk delegesi katılarak sancağa böyle bir komisyonun gönderilmesini kabul ettim; Komisyonun bu suretle teşkil edildiği takdirde, bizi alakadar eden durum hakkında, konseye malûmat vermek hususunda az çok faydalı olabileceğini düşündüm. Fransız temsilcisi bu teklifi de kabul edemeyeceğini bildirdi ve bu hal, beni, teklif edilen tedbirleri, toptan kifayetsiz saymaya mecbur etti; bununla beraber bir tecrübe yapılmasının önüne geçmek istemedim. Fakat tamamiyle samimi olarak kifayetsiz saydığım bir hal tarzına iştirak sorumluluğunu üzerime almak benim için imkânsızdı. İşte çekimser kalmamın sebepleri bunlardır; Konseyin bunu anlayacağını ümit ediyorum."

* * *

Dr. Aras'tan sonra konuşan Fransız delegesi de, tekliflerimizin neden kabul edilmediğini kısaca şöyle izah etti:

1– Manda sahibi bir devletin Mandası altındaki bir toprağa Milletler Cemiye-

ti'ne mensup bir heyetin gönderilmesini istemesi, başlı başına ve emsali görülmemiş bir tedbirdir; bu suretle Fransa, bir uzlaşma zihniyeti göstermiştir.

2– Fransa'nın, idaresi altında bulunan bir toprakta komisyonun bir Fransız delegesine ihtiyacı yoktur; diğer taraftan komisyonda bir Türk delegesi bulunursa Fransa Hükümeti karşılıklılık prensibine göre Heyetin müşahade alanını sancak hududunun her iki tarafına teşmil etmesini istemek mecburiyetinde kalır.

3– Sancakta tarafsız müşahitlerin bulunması sükûnun muhafazasına yardım edecektir. Fransa Hükümeti, müşahitlerin kendilerine tevdi edilen vazifenin önemini kavramış bulunduklanna ve icabında konseyi durumdan olduğu gibi haberdar edeceklerine itimat etmektedir.

4– Sancağa böyle bir Heyetin gönderilmesinden başka raporda zikredilen şu iki tedbir de Fransa'nın teşebbüsü ile olmuştur:

– Heyet, sancağa varır varmaz oraya gönderilmiş olan takviye kıtalarının geri alınması.

– Meselenin esası hakkında, konseyce bir karar verilinceye kadar, Fransız - Suriye Muahedesinin Fransız Parlamentosu tarafından tasdikinin geri bırakılması.

* * *

Neticede mazbata muharririnin teklif ettiği karar sureti, bizden başka üyelerin ittifakiyle kabul olundu; biz çekimser kalmıştık. Bu suretle hem ileride vukuu muhtemel hadiseler karşısında tamamen serbest kalmış oluyor, hem de Fransızlar tarafından Türk ahalinin her çeşit baskı ve saldırılardan korunacağına dair, açıkça veya dolayısıyla konsey huzurunda da tekrar edilmiş olan teminata, ilgililerin tam riayetini ve müşahitlerin vazifelerini ifa sırasında daha dikkatle ve gerçekten tarafsız hareketlerini sağlama yolunda bir ihtiyat tedbiri daha almış oluyorduk.

Ortadoğunun başka bölgelerinde Manda sahibi bulunan İngiltere'nin mümessili kabulünü bildirirken: "Bu usulün Manda altındaki bir toprağın içinde cereyan eden olaylar için ileride bir "emsal" olarak ileri sürülemeyeceği" kaydını ilave etmişti.

* * *

Bundan sonra Fransız Hükümeti bizi, müzakerelere devam maksadıyla, Paris'e davet etti. Paris'te Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın, Başvekil Mösyö Leon Blum ve diğer Fransız ricali ile yaptığı müteaddit mülakatlarla heyetimizin Fransız Hariciye Vekili Mösyö Delbos ve siyasi müsteşarı Vienot ile yaptığı toplu müzakerelerden müspet bir netice almak mümkün olamadı.

Toplantılara Paris Büyükelçimiz rahmetli Suat Davaz ve Milletler Cemiyeti'ndeki daimî delegemiz rahmetli Necmettin Sadak ile Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Mösyö Henri Ponsot ve konseyin mazbata muharriri olan İsveç Hariciye Vekilinin Vekili sıfatıyla İsveç'in Bern Elçisi Mösyö Westman da iştirak etmişlerdi.

Müzakerelerde, Fransa namına Hariciye Vekili Mösyö Delbos'dan ziyade siyasi müsteşarı Mösyö Vienot konuşuyordu. Bu zat, Fransa ile Suriye arasındaki malûm muahedeyi de hazırlamış olan genç, acemi, üstelik gayet inatçı ve haris bir mebustu. Her halinden belliydi ki, Fransa'nın Ortadoğu'daki menfaatlerini korumuş olmak gibi bir hizmet yolundan şöhret yaparak daha büyük makamlara yükselmeyi, kendisi için başlıca emel edinmişti. Ne söylenirse söylensin, ne kadar doğru ve mantıki deliller karşısında kalırsa kalsın hiç aldırmıyor, konseyde ortaya attığı sakat görüşünde ısrar ederek mütemadiyen, Hatay'a Suriye içinde geniş muhtariyet vermek tezi üzerinde duruyordu. Biz arada Cumhuriyet hükümetinin kabulüne bağlı olarak, şöyle bir teklifte de bulunmuştuk:

1– Hatay'a tam istiklal verilmesi,

2– Suriye, Lübnan ve müstakil Hatay'ın bir konfederasyon teşkil etmesi,

3– Hatay'ın askerlikten tecridi,

4– İskenderun limanının bir kısmının Türkiye'ye kiralanması ve demiryollarının kombine edilmesi.

Ne yazık ki, ilgili memleketlerin özel durumları ile gerçek menfaatlerine çok uygun olan bu samimi ve makûl teklif de, yine sancağın Suriye'ye tabi olması sabit fikri ile karşılaşmış, kabul olunmamıştır.

* * *

Burada bir noktayı açıklamak istiyorum; Menemencioğlu ile ben Cenevre'den doğruca Paris'e gitmiştik. Dr. Aras geçirdiği ağır bir hastalığın nekahet devresinde, istirahat etmek üzere civarda bir şehirde bulunan Romanya devlet adamlarından yakın dostu şöhretli diplomat Mösyö Titulesco'yu yoklamak için ilkin onun yanına gitmiş, oradan Paris'e gelmişti ve bu konfederasyon teklifini oradan getirmişti. Bize anlattığına göre kendisine hep tasvip ettiğimiz bu fikri veren Mösyö Titulesco olmuştur.

* * *

Paris'teki müzakereler esnasında Raportör Vekili Mösyö Westman'ın da ekseriya Vienot'nun görüşünü tasvip eder bir tavır takındığı görülüyordu; o kadar ki Dr. Aras bir aralık "İsveç bir asırdır sulh içinde yaşayan ve yurt derdi çekmeyen bir memlekettir, bu itibarla Mösyö Westman bizim duygularımızı anlayamazsa kendisini mazur görebiliriz, ama Alsas - Loren için kırk yıl ıstırap çekmiş bir milletin evladı olan Mösyö Vienot'nun bir vatan parçasının ayrılığı karşısında aynı ıstırabı çekmekte bulunan bizim hislerimizi takdir edememiş olmasına hayret ve esef etmemek mümkün değildir" demek suretiyle ona da tarizde bulunmak mecburiyetinde kalmıştı.

Artık anlaşılmıştı; Fransızların tutumu, ciddi ve samimi değildi, bu şartlar altında müzakereye devam etmek beyhude ve faydasızdı.

Levent Şahverdi Arşivi

Binaenaleyh 23 Aralık 1936 günü öğleden sonra, son defa yaptığımız kısa bir toplantıda bu kanaatimizi belirterek müzakereyi kestik ve derhal memlekete dönmek hazırlığına başladık.

* * *

Fransızlar duruma katî bir kesinti manzarası verilmemesi ricasında bulundular, muvafakat ettik; bunun üzerine Fransa Hariciye Nezareti, malûmatımız altında matbuata şu tebliği verdi:

"Son toplantısında Fransız ve Türk heyetlerinin İskenderun hakkındaki izahatını dinleyen Milletler Cemiyeti Konseyi, meselenin esasının müzakeresini Ocak'taki mutad toplantı devresine talik etmeye karar vermiş ve bu ara esnasında İsveç Dışişleri Bakanı Raportör Mösyö Standler ile temas suretiyle müzakerelere devam edilmesini, alakadar iki tarafa tavsiye etmiştir. Bu karar mucibince ve Fransız Hükümeti tarafından yapılan davete icabet ederek Türkiye Dışişleri Bakanı Rüştü Aras, yanında Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak olduğu halde Paris'e vasıl olmuştur. Türk delegasyon üyeleri, Dışişleri Bakanı Mösyö Delbos ve bu Bakanlık Müsteşarı Mösyö Vienot ve arkadaşları ile müteaddit müzakerelerde bulunmuşlardır. İsveç'in Bern Büyükelçisi ve Milletler Cemiyeti Konseyi Raportörü Mösyö Westman da bu müzakerelerde hazır bulunmuştur. Yapılan noktai nazar teatileri hiçbir neticeye varmadığından, her iki taraf, müzakerelere Milletler Cemiyeti'nin gelecek devresinden evvel, diplomatik bir yolla ve raportörle temas halinde devam etmeyi derpiş etmişlerdir."

* * *

Aynı gün Havas Ajansı da aşağıdaki yan resmî bildiriyi yayınladı:

"Öğleden sonra Hariciye Bakanlığı'nda toplanan Fransız - Türk konferansı kısa sürmüş ve İskenderun sancağı hakkında pazartesi 21 Aralık 1936 günü başlayan noktai nazar teatilerine, her iki taraf da bidayetteki vaziyetlerini muhafaza ettiklerinden nihayet verilmiştir. Milletler Cemiyeti Konseyi'nin son içtima devresindeki kararına tevfikan mezkûr konseyin gelecek toplantısından evvel bir anlaşmaya erişilmek üzere, konuşmaların tekrar ele alınması ve bu bapta konseyin mazbata muharriri Standler'in iki taraf arasında yeni bir müzakere açması muhtemeldir. Fransız - Türk konuşmaları sırasında, Türk Murahhasları, İskenderun sancağının Suriye'den ayrılması hususundaki görüşlerini muhafaza etmişler ve içinde sancağın tıpkı Suriye ve Lübnan gibi bir memleket olacağı bir konfederasyon tesisini telkin etmişlerdir. Bu suretle, Fransa'nın Suriye ile İskenderun arasında idamesini arzu ettiği rabıta da muhafaza edilmiş olacaktı. Fakat Fransa Murahhasları bu teklifi kabul etmemişler, bunun Suriye'nin parçalanmasına mani olma-

dığını, Şam ve Beyrut ile Fransa'nın imzalamış olduğu muahedeleri ihlal edeceğini söylemişlerdir. Fransızlar İskenderun ve Antakya'daki Türk ekalliyetlerine ait garantileri, 1921 Muahedesi fikri içinde takviye edebilecek her türlü kolaylıklara amade olduklarını beyan eylemişlerdir.

Rüştü Aras, Ankara'dan yeni talimat alarak, müzakerede biricik esasın İskenderun sancağının Suriye'den ayrılması olduğu noktai nazarını muhafaza etmesi üzerine, her iki taraf, Rüştü Aras'ın Türkiye'ye avdetinden sonra, konuşmaların ileride tekrar ele alınmasının müreccah olduğu mütalâasında bulunmuşlar ve fakat İskenderun ihtilâfının Fransız - Türk dostluğuna asla zarar getirmeyeceği hususunda evvelce yapmış oldukları beyanatı tekide lüzum görmüşlerdir."

IX.

Hatay davasının ikinci ve son safhası

Hariciye Vekilimiz Dr. Tevfik Rüştü Aras, Hatay hakkında Paris'te yapılan müzakerelerin kesilmesinden sonra da, bazı Fransız ricali ile hususi görüşmeler yaptı.

Bu arada Başvekil Mösyö Blum'u da ziyaret etti; bu ziyaret esnasında Mösyö Blum'un, "ciddi bir hüsnüniyet gösterdiğini, iki memleket arasındaki iyi münasebetleri koruyacak bir hal sureti bulmak lüzumunda ısrar ettiğini, yılbaşı dolayısıyla birkaç gün istirahat ettikten sonra, 'sancak işi ile bizzat meşgul olacağım,' dediğini, Fransız Hariciyesince tasavvur edilip, fiili alanda bizi tatmin edecek mahiyette olduğunu tahmin ettiği bir rejimin, adı bilâhare görüşülmek üzere, bize bir teklif halinde sunulacağını bildirip bunun tarafımızdan, esas itibariyle mütalâa edilmesini rica ettiğini" Sayın Dr. Aras'tan dinlemiştik.

Diğer taraftan Ankara Büyükelçisi Mösyö Ponsot, aklımda kaldığına göre, Paris'ten hareket edeceğimiz günün sabahı, kaldığımız otelde Dr. Aras'ı ziyarete gelmişti.

Ben, epeyce uzun süren bu ziyaret esnasında neler konuşulduğunu öğrenmek için sabırsızlanıyor, otelin dış kapısına yakın okuma salonunda gazete ve mecmuaları karıştırmakla vakit geçirmeye çalışırken, bir taraftan da salonun açık olan kapısından büyükelçinin çıkmasını bekliyordum.

Nihayet Mösyö Ponsot'un üst kattan indiğini gördüm, o da beni görmüştü; yanıma geldi, ayaküstü birkaç dakika konuştuk. İlkin ne kadar zamandan beri Atatürk'ün yanında bulunduğumu sordu, söyledim. Sonra, "yaklaşmış olan yılbaşını müteakip Ankara'ya döneceğini ve meselenin her iki tarafı memnun edecek şekilde halli yolunda çok iyi haberler getireceğini" ifade etti ve iyi yolculuk temenni ederek ayrıldı, gitti.

Derhal Dr. Aras'ın odasına çıktım, Elçinin söylediklerini hikâye ettim; ona da daha açık ve katî olarak aynı ifadede bulunduğunu bildirdi.

Fransa Hariciye Nezareti'nin resmî tebliğinde "müzakerelere diplomatik yolla devam edileceği" tasrih edilmiş olduğuna göre Fransız başvekili ile büyükelçisinin sarih ifadelerini tabiî karşılamış, duruma uygun bulmuştuk.

* * *

Aynı zamanda Fransızların, Türk tezini yavaş yavaş anlamaya, İskenderun sancağı meselesinden dolayı Fransa'da gittikçe büyüyen bir endişenin hüküm sürmeye başladığı, yapılan neşriyattan anlaşılıyordu. Filhakika ilk zamanlarda Türkiye'nin iddiaları aleyhinde şiddetli yazılar yazmış olan Fransız matbuatından birçoğu ağız değiştirmiş, milletlerarası münasebetler alanında pek karışık ve halli adeta imkânsız büyük meselelerin yaratmakta olduğu ağır ve tehlikeli durum karşısında, Akdeniz'in doğusunda çok önemli bir mevkie sahip olan Türkiye ile bozuşmanın hiç de doğru olmadığını belirten ve Atatürk'ün şahsı ile öteden beri takip ettiği dürüst, barışçı ve kibarca siyaseti öven makaleler yayınlar olmuşlardı.

Bu yayınlar arasında aşağıda vereceğimiz birkaç misalde görüleceği gibi, Mösyö Vienot'nun pek kuvvetli zannettiği bazı iddialarını kökünden çürüten, çok yerinde ve mantıki mütalâalara da rastlanıyordu.

Agence D'orient 20 Aralık 1936 tarihli bülteninde; ismini vermemekle beraber birinci derecede bir diplomat olduğunu kaydettiği bir zatın, "Suriyeliler bildiğimiz şekilde Fransa ile mücadele ettikten sonra, şimdi Türkiye'ye karşı, onun yardımını istiyorlar; Suriye'nin iddiası doğru olsa bile, bu yardım talebi fazladır, Fransa kendisini yakından alakadar etmeyen böyle bir mesele için Türklerle dostluğunu tehlikeye sokamaz" dediğini bildiriyordu.

Yine Aralık ayı zarfında, muhtelif gazetelerin sancağa dair neşrettikleri makalelerde, şöyle mütalâa ve yorumların da yer aldığı görülüyordu:

"Türkiye'ye karşı anlayışlı olalım! Bugünlerde Akdeniz'de bir facia vukua gelmektedir veyahut gelmek üzeredir. Fransa, Türkiye'nin son zamanlarda Boğazlar hakkındaki anlaşma ve tabiî vaziyeti itibariyle Akdeniz'in doğu kapısında hakim bulunduğunu hiçbir zaman unutmayacaktır. Türkiye'nin iddiasını anlamaya meyilli olanların, haklı olarak ileri sürdükleri diğer sebepler de şunlardır: Yeni Türkiye'nin Şefi, hallini arzu ettiği meselelerde, Avrupa'daki devlet şeflerinden bazıları gibi hareket etmemektedir. Nitekim Boğazlar meselesinde mevcut milletlerarası anlaşmaları, tek başına feshedecek yerde, Milletler Cemiyeti kadrosunda derpiş olunan bir tesviye çaresi imkânlarına dayanmıştır ve Atatürk, şekillere daha az hürmetkar memleketler yüzünden olağanüstü sancılar içinde kıvranan Avrupa'da herhangi bir yeni kargaşalığı mucip olmadan başarı elde etmiştir. Şu anda Roma, Berlin ile bağlanmış bulunuyor, Ankara ise işgal etmekte bulunduğu mevziin savunması için mücadelede bulunmaktadır ve İtalya'nın faaliyetine karşı durmaya çalışmaktadır.

Tatbik ettikleri metotlar ve açıkladıkları duygular dolayısıyla, hiç de haklı olmayan milletlere karşı, Fransa çoğu zaman esaslı noktalarda tavizlerde bulunmuştur. Bugün, tam tersine, ikinci derecede bir imtiyaz mahiyetini taşıyan bir meselede cezri

bir uyuşma sevmezlik mi göstereceğiz; bu hususta bir karar vermezden evvel herhalde meselenin çeşitli yönlerini sağlam bir kafa ile incelemek ve ölçmek lazımdır.

Petit Journal"

* * *

Haftalık *La Tribuine des Nations* gazetesinde Jean - Pierre Gerard imzasıyla çıkan uzun makaleden parçalar:

"Türkler (Sancak Türkleri) Suriye'nin tarafımızdan işgalinden beri bize dürüst surette yardımcı olmaktan geri durmamışlardır; onlar, nizam ve asayişin korunmasında yapıcı bir kuvvet olmuşlardır. Mertliği nispetinde halûk olan Türk, karışıklıklar içindeki bir memlekette, sükûnet unsuru olarak kalmıştır ve Türk, yaradılışta isyankâr bir muhitte istikrar amili olmaktadır.

Türkler, beş, altı asır bu memleketin sahibi idiler; bunu unutmamış olmakta ve bundan meşru bir gurur duymakta haklı görülmeleri icap eder. Onlar fütühatçı ve hakim eski bir ırkın temsilcileridir. Şimdi eski tebalarının nüfuzu altına girmek istemiyorlar ve metin bir milli Hükümete, Atatürk'ün milli ve askeri devletine dayandıkları için bu çekinişleri o nispette kesin oluyor.

İskenderun işinde, Kemal Atatürk'ün hükümeti, dürüst, nazik ve dostça hareket etmiştir; Fransız aleyhtarı hareketleri durdurmuştur.

Her türlü mülahazalar, bizi bu meseleye müspet bir netice vermeye sevk ediyor; asırlık an'anelerimiz minnettarlık vazifemiz, mahalli menfaatimiz, her şey.

Tedbirli davranmayacak olursak, milletlerarası birtakım olayların bizi şaşırtacak bir şiddetle zuhura gelmesinden korkulur. Kemal Türklerinin, İskenderun Türklerini, Şamlılann eline bırakacaklarına ihtimal vermek onları tanımamak demektir.

Bir hadise zuhuruna sebebiyet verilmek istenmiyorsa, bunun çaresine bakmalıdır; mevcut işleri olduğu gibi muhafaza etmekle daha ağır taleplerle karşılaşmak tehlikesine meydan vermiş oluyoruz. Günün birinde Türkiye, ırkî, tarihî ve ekonomik sebeplerin kendisini İskenderun körfezine sevk ettiği kanaatinde bulunabilir. Hükümet idare etmek demek ileriyi görüp tedbir almak demek ise General Seligorski'nin Vilna'da yaptığını bir Türk generalinin Antakya'da tatbik ettiğine şahit olabileceğimizi düşünmek lazımdır."

* * *

Yine *La Tribuine Des Nations*'dan bazı cümleler:

"Kemalistler, kendi işlerine yabancıların müdahalesini katiyen kabul etmiyorlar; fakat Türkiye arazisinin bir sömürge değil, kelimenin gerçek manası ile içinde yeni bir milletin yetişmeye başladığı bir yurt olduğunu akıbet anlayabilenlere ellerini uzatmaktan geri durmuyorlar. Kemalist Türkiye, Fransa ile sıkı surette işbirliği yapabilir ve bu birlik dünya sulhu için kuvvetli bir amil olabilir.

Fransa, Türkiye'ye Anadolu ve Trakya derecesinde Türk toprağı olan İskenderun ve Antakya'yı iade etmelidir. Fransa ile Türkiye arasında bu bir 'Alsace - Lorraine' meselesi olamaz. Bu mesele kolayca halledilebilir; hatta bu işin insaflıca halli, Fransa ile Türkiye arasında, son derece feyizli ticari münasebetlerin yerleşmesini sağlayacaktır."

* * *

Le Journal'den:

"İhtilafın Türkiye ile Cenevre arasında olduğunu söyleyen Fransa'nın Milletler Cemiyeti'ni Türklerle baş başa bırakması, mantık icabı iken bunu yapmıyor; çünkü yakın doğuda menfaatleri var, halbuki işin içinden, kendimizi çekmeye çalışmalıydık."

* * *

Paris'te çıkan haftalık *Vendredi* gazetesinden:

"Türkiye geçen seneler zarfında Fransa'nın sancak üzerindeki vesayetini, belki zoraki olarak kabul etmişti; fakat şimdi Suriye'nin vesayetini kabul etmekten çekiniyor.

Sancak meselesi hiçbir zaman Türkiye ile Fransa'yı çatıştıramaz. Türkiye münhasıran Türk olmakla ve her ırkın fertlerine adilane muamele etmekle iftihar ediyor. İstediği şey, kendi unsurlarının hakkıdır; İskenderun işindeki müdahalesi işte bu suretle izah edilmektedir. Bununla beraber işin bir de iktisadi cephesi vardır ki ihmale gelmez."

* * *

L'ere Nouvelle'den:

"İskenderun işi, Birinci François zamanında başlayan ve doğuyla, batının el ele verdikleri kurtarma işinde mevkii olan Türk - Fransız dostluğunu bozamaz."

* * *

Liberte'den:

"Menfaatimiz Kemal Atatürk'le en iyi münasebetlerde bulunmayı emrediyor. Türkiye'nin dostluğu bu saatte bizim için çok kıymetlidir; binaenaleyh onunla anlaşmak lazımdır. Bunu kendiliğimizden yapmak, yarın İngiltere'nin bizi aynı noktaya sürüklemesini beklemeye müreccah olurdu."

* * *

L'ere Nouvelle'den :

"İskenderun, Türkiye için Kilikya kadar mühim bir hayat meselesidir. Hiç şüphesiz ki, sancak meselesini umumi politikayı ihlal etmeyen alelade ehemmiyette bir iş saymakta hata edilmiştir."

* * *

İngiliz, Alman, İsviçre ve diğer Avrupa memleketleri matbuatında da lehimizde makaleler yayınlanmaktaydı.

İşte böyle bir hava içinde yani Fransız Hariciyesi'nin, müzakerelerin kesilmesinde yegâne amil olan gerçeklere aykırı iddiaları ile ilk günden başlayan "işi savsaklama" gayretlerinin yerini, biraz daha ciddi ve realist bir hareket tarzına terk edeceğine ihtimal vererek, diğer taraftan davamızın Fransa da dahil, hemen her memleket umumi efkârında süratle taraftar kazanmakta olduğunu görerek, neticeden emin bir halde Paris'ten ayrıldık.

* * *

Dr. Tevfik Rüştü Aras, yurda dönmeden önce Balkan Antantı azasından Yugoslavya ile Yunanistan arasında, zuhur eden bir görüş ayrılığında –ki hatırladığıma göre, Yugoslavya'nın Bulgaristan'la bir dostluk paktı yapmak teşebbüsünden doğmuştu– hakemlik etmek üzere Belgrad ve Atina'ya uğrayacaktı; ben de kendisine katıldım.

Bu suretle doğup büyüdüğüm Üsküp'te 48 saat kadar kalıp, hemşehrilerimle görüşmek ve gençlik hatıralarımı tazelemek imkânını buldum; zaten bu yolu tercih etmemin başlıca sebebi de buydu.

Dr. Aras, Belgrad istasyonunda gazetecilere verdiği beyanatta günün meselesine de temas etmiş, "Paris'te alelade bir formalite işini bitirdik, bu formaliteye diplomasi lisanında, müzakere diyorlar, bu sözlerle her şeyi söylediğimi zannediyorum" diyerek, Fransız Hariciyesi'nin, ciddi bir neticeye varmaktan ziyade, konseyin tavsiyelerine uymuş görünüp, vakit geçirmek düşüncesiyle tertip ettiği anlaşılan Paris toplantısının gerçek mahiyetini pek güzel ifade eylemişti.

* * *

Durumu mahallinde incelemek üzere İskenderun sancağına gönderilmesi konseyce kararlaştırılan tarafsız Müşahitler Heyetine Milletler Cemiyeti genel sekreteri, aşağıda isimleri yazılı zevatı seçmiş bulunuyordu:

Eski Türk - Yunan Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı Norveçli Mösyö Hans Holstad, Eski Celebes Valisi Hollandalı J. Caron, İsviçreli Piyade Albayı Karl Wattewyl.

Heyet Aralık ayının son günlerinde, sancağa gitmek üzere, Semplon Ekspresi'yle yola çıkmıştı ve 30 Aralık 1936 günü İstanbul'dan geçerlerken Mösyö Holstad, Haydarpaşa'da gazetecilere şu beyanatta bulunmuştu:

"Bize verilen vazife hakkında, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğinden lazım gelen izahatı aldıktan sonra yılbaşında sancakta bulunmak üzere, Cenevre'den hareket ettik; buradan doğru Halep'e gideceğiz. Perşembe gecesi saat 10.00'da Halep'e varacağımıza göre ancak 1937 senesinin ilk günü, sancağa gi-

rebileceğiz. Yılın ilk gününde işe başlamayı çok uğurlu sayarız; bu temenni ile yola çıkıyoruz. Sancakta ne kadar kalacağımız belli değildir. Bununla beraber Milletler Cemiyeti Konseyi'nin toplantısına, yani 18 Ocak'a kadar işimizi bitirebileceğimizi zannetmiyorum. Herhalde bu işin iyi bir şekilde halline ve bize tevdi edilen vazifeyi, mümkün olduğu kadar kısa bir müddet zarfında bitirmeye çalışacağız."

Heyetin Ankara'dan geçişinde, bilhassa üniversite talebesiyle, Hataylı gençlerin çoğunluğu teşkil ettiği büyük bir kalabalık tarafından selamlandığını sonradan öğrenmiştim.

* * *

Yunanistan'dan yurda, deniz yoluyla dönmeyi kararlaştırmıştık. Dr. Aras'la Atina'da buluştuk ve 30 Aralık 1936 akşamı Pire'den vapura bindik.

Nereden çıktığını bilmiyorum; Ankara'nın müzakereyi kesmemizden pek memnun olmadığı haberini almıştık. Hareketimizi kolayca müdafaa edebileceğimize kani olmakla beraber, bu haber ne de olsa neşemizi kaçırmış, hele Atatürk'ün de memnun olmayanlar arasında bulunması ihtimali beni bütün yol müddetince huzursuzluğa sürüklemiş, uyutmamıştı.

İstanbul'a tam yılbaşı gecesi başlarken varmıştık. Rıhtımda karşılamaya gelen arkadaşlar, Atatürk'ün bizi Park Otel'de beklediğini haber verdiler. Bulunduğumuz kıyafetle doğruca otele gittik, bir hayli endişeli ve heyecanlıydık. Ben, bilhassa kalabalık arasında hakiki durumu izah ile şahsen çok müessir olduğum "Müzakereyi kesme" kararını müdafaaya imkân bulamayacağımdan korkuyordum.

Atatürk, otelin yemek salonunda, kapının sağında duvara paralel olarak kurulan büyük bir sofranın ortasında oturuyordu. Dr. Aras'ı yanına, beni de karşısına oturttu. Gülerek, "Hoş geldiniz. Müzakereyi kestiniz ha!" dedi ve arkasından, "Her ne ise. Yarın görüşürüz" sözlerini ilave etti.

Yüzüne minnetle baktım, hâlâ tatlı tatlı tebessüm ediyordu; anlaşılıyordu ki O, hareketimizi iyi karşılamayanlar arasında değildi; ferahlamıştım.

O gece Park Oteli'nden sonra, hep beraber Konak Oteli'ne (Tokatlıyan) gitmiş, sabaha kadar neşe içinde eğlenmiştik.

* * *

Ertesi gün kendisine gerek Cenevre'de ve gerek Paris'te olup bitenler ile bizi müzakereyi kesmeye sevk eden amilleri tafsilatiyle arz ettim. Bunların resmî muhabereye giren kısımlarından, zaten malûmatı vardı. Son olarak da Fransız Başvekili ile büyükelçisinin söylediklerini hikâye ettim. Sözlerimi her zaman olduğu gibi, ışık dolu gözlerini açarak ve gür kaşlarını mütemadiyen kaldırıp indirerek, sabır ve dikkatle dinledi; maruzatımı tamamlayınca:

"Peki. Bekleyelim bakalım!" dedi. Bu hususta konuşmamız bitmişti. Bundan sonra başka şeylerden bahsettik. Ayrılırken birikmiş bazı işleri tesviye etmek üzere, birkaç gün için, Ankara'ya gitmek mecburiyetinde olduğumu söyleyerek müsaadelerini rica ettim, muvafakat buyurdular ve o akşamki trenle Ankara'ya hareket eyledim.

* * *

Üç gün sonra yani ayın dördüncü günü Dr. Tevfik Rüştü Aras da Ankara'ya geldi, onun İstanbul'dan hareketi haberini Anadolu Ajansı şu dikkat çekici telgrafla bildirmişti:

"İstanbul — 3 Ocak 1937. Reisicumhur Atatürk, Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı bugün saat 17.00'de Dolmabahçe Sarayı'nda kabul buyurmuşlar ve bir müddet görüşmüşlerdir. Mülakatı müteakip Atatürk, Dr. Aras'ı otomobillerine alarak, şehir içinde bir gezinti yaptıktan sonra hep beraber motorla Haydarpaşa'ya geçmişler ve rıhtıma çıkarak Ankara'ya hareket etmekte olan Hariciye Vekilimizi teşyi etmişlerdir."

Bu arada Milletler Cemiyeti'nin tayin ettiği tarafsız müşahitler de Hatay'a varmıştı. Fransızlar gerçi son zamanlarda getirttikleri kuvvetleri, göz boyamak için Halep'e iade etmişlerdi ama Türk ahaliyi türlü bahanelerle tazyik etmekten vazgeçmiş değillerdi. Fransız zabitleri yanlarına milislerini alarak grup grup köylere dağılmışlardı; maksatları, halkın müşahitlerle serbestçe görüşüp dertlerini dökmelerine engel olmaktı. Nitekim daha ilk temaslarda müşahitlerin sorularına, halktan evvel, onların atılıp cevap vermeye yeltendikleri görülüyordu.

Kısacası Hatay'daki müstemleke adamlarının tutumunda, en ufak bir değişme ve iyi niyet alameti mevcut değildi; her şey eskisi gibi devam ediyordu. Durum cidden en dayanıklı, en sağlam sinirli insanların bile sabrını tüketecek bir hale gelmişti.

* * *

Hariciye Vekilinin Ankara'ya geldiği gün, onun da iştirakiyle İcra Vekilleri Heyeti önce Büyük Millet Meclisi binasında, sonra da Başvekilin evinde, gece geç vakte kadar süren iki toplantı yaptı; bu toplantılarda harici vaziyet ile Hatay meselesi, ön planda gözden geçirilip münakaşa edilmişti.

Ertesi gün, (5 Ocak 1937) öğleden evvel Hariciye Vekili, Ankara'ya avdet eden Fransız Büyükelçisini kabul etmiş, Büyükelçi, Başvekil Mösyö Blum'un ve bizzat kendisinin açık vaatlerine rağmen yeni bir şey getirmemekle beraber üstelik bu vaatlerden habersiz gibi konuşmuştu.

Bunun üzerine hemen o gün öğleden sonra Parti Grubu toplandı ve vaziyeti görüştü.

İçtimadan sonra yayınlanan tebliğe göre; bu toplantıda, Hariciye Vekili Dr. Aras, Hatay'a ait müzakerelerin son safhasını izah ederek, bu arada Mösyö Blum'un vaadinden de bahseylemiş, fakat bunlara rağmen Paris'ten dönen büyükelçinin yeni bir teklifi hâmil olmadığını ve hükümetinden sorarak, üç güne kadar, bu hususta bir cevap verebileceğini söylediğini bildirmiştir. Hariciye Vekilinden sonra, söz alan hatipler hayret ve infiallerini gizlemeyerek Fransa'nın takip ettiği müzakere usulünü tenkit ve anlaşılır bir usulü, Türkiye umumi efkârının daha ziyade takdir edeceğini ifade eylemişlerdir. Dr. Aras, ikinci defa kürsüye gelerek beyanatına ilave edecek bir şeyi olmadığını, şimdilik partiye, macerayı sadıkane nakletmekle iktifa ettiğini ve hadiselerin almış olduğu cereyanı nihayete kadar soğukkanlılıkla takip etmenin muvafik olduğunu söylemiş, bazı hatiplerin iki tarafa karşı dostluk gösteren devletlerin bu meseledeki hareketleri hakkında vâki olan suallerine de, yakın bir zamanda izahat vereceğini vaad ederek cevabını şimdilik tehir ettiğini arz etmiştir.

Tebliğde yer alan, "Dr. Aras'ın beyanatından sonra meselenin nasıl bir yürüyüş alacağını tasavvur etmek mümkün olmadığı anlaşılıyordu" cümlesi bilhassa dikkati çekmişti.

* * *

5/6 Ocak 1937 gecesi yatağımın baş ucundaki telefonun çalmasıyla uyandım; saat 01.00'di. İstanbul'dan Başyaver rahmetli Celâl Öner telefon ediyordu; "Atatürk'ün bir emri var yazınız" dedi ve aşağıdaki kısa emri yazdırdı:

> Ankara'da Cumhur Riyaseti Umumi Kâtibi Hasan Rıza Soyak'a; Dahil olduğunuz Hatay Teşkilatı Merkezinde, benim için lüzumlu olan, bütün şeyleri ve hatta lüzumlu şahsiyetleri alarak bana mülâki olunuz.
>
> Kemal Atatürk

Öner aynı zamanda şu malûmatı verdi: Park Oteli'nde imişler. Bir, iki saat sonra trenle Konya'ya doğru hareket edeceklermiş. Başvekil ve Hariciye Vekili ile Mareşal Fevzi Çakmak da Eskişehir'de kendilerine mülâki olmak üzere davet edilmişler. Hareketten yol üzerindeki komutanlar da haberdar edilmiş. "Sebep ne, Hatay işinin aldığı son şekil mi?" diye sordum. "Evet! Fransız Sefiri, Dr. Aras'la görüşürken vaad edilen ve beklenilen tekliften habersiz davranmış, ona pek sinirlendi" dedi.

İlk anda aklıma gelen askerî bir hareket ihtimali idi. Derhal Başvekil İsmet İnönü'nün evine telefon ettim, karşıma Özel Kalem Müdürü Vedit Uzgören çıktı; hep beraber Eskişehir'e gitmek üzere hususi bir tren hazırlatmakta olduklarını söyledi.

Atatürk'ün lüzumlu şahsiyet diye bahsettiği arkadaşlardan, o günlerde Ankara'da kimse yoktu. Bu itibarla yalnız partide Hatay işleriyle görevli bir heyetin sekreterliğini yapan Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer'in, önemli vesika ve dosyaları alarak bizimle beraber gelmesini temin ettim.

Kalktım, giyindim, eşyamı alıp istasyona indim, tren hazırlanmıştı. Biraz sonra Başvekil ile diğer davetliler ve onlara katılmaya karar veren Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya geldiler.

Tren hareket edince, bir müddet Başvekil'e mahsus özel vagonun salonunda oturup konuştuk; sonra ayağa kalkıp kompartmanlarımıza gitmek üzere müsaade istedik. Ayrılırken Başvekil kolumdan tuttu, "Sen kal, görüşelim" dedi ve beni karşısına oturttu; aşikâr bir heyecanla:

"Yarın büyük kavga olacak!" diye bağırdı.

"Niçin Paşam?"

"Anlamıyor musun, memleket Fransızlarla harbe sürükleniyor!"

Ben geçen bir, iki saat içinde, vaziyeti serinkanlılıkla muhakeme etmiş, böyle bir ihtimali varit görmemiştim.

"Hiç zannetmem Paşam" dedim, "bana öyle geliyor ki Atatürk bu seyahati, zatı devletleri ve diğer alakalılarla buluşup son durumu incelemek, aynı zamanda mesele üzerinde ne kadar hassasiyetle durduğunu, karşımızdakilere ve hepimize bir kere daha göstermek maksadıyla tertip etmiştir. Kendisinin her hususta ne kadar dikkatli, hesaplı ve ihtiyatlı olduğu malûmdur; binaenaleyh müsterih olunuz, öyle bir ihtimal yoktur."

Yine aynı heyecanla cevap verdi:

"Bakalım, yarın belli olur; tekrar ediyorum, aramızda büyük kavga olacaktır!"

Konuşmamız burada bitmemiş, biraz daha sürmüştü. Fakat münakaşalar, hep iki tarafın yukarıda açıkladığım görüşlerini, tekrar etmeleri şeklinde cereyan ettiği için sözü uzatmaya lüzum görmüyorum.

* * *

Atatürk'ün bu olağanüstü yolculuğu hakkında Anadolu Ajansı şu tebliği neşretmişti:

"İstanbul — Cumhurreisi Atatürk 5 İkinci Kanunda (Ocak) İstanbul'u terk etmeye ve şimdilik Konya'ya gitmeye karar vermiştir. Müşarünileyh bu gece saat 03.00'de Haydarpaşa istasyonundan hususi trenleriyle Konya'ya hareket buyurmuşlardır."

* * *

6 Ocak sabahı çıkan gazeteler, Ajansın tebliği ile beraber Başvekilin de Ankara'dan, yanında Mareşal, Hariciye ve Dahiliye vekilleri ile daha bazı zevat ol-

duğu halde, Atatürk'e mülâki olmak üzere, hususi trenle Eskişehir'e doğru yola çıktığını yazıyorlardı.

Diğer taraftan Atatürk'e bu seyahatinde refakat etmekte bulunan *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı rahmetli Yunus Nadi Bey'in aynı günde neşredilen ve Atatürk tarafından ilham, hatta dikte edildiği belli olan bir başyazısı, halkın zaten mevcut heyecanını son haddine çıkarmıştı; bu mühim makalenin bazı parçalarını aşağıya dercediyorum:

"İş, Fransa'nın, yeni Türkiye hakkında, umumi denilecek suretteki, kesif cehaletine bırakılsa, hakikatte çok ehemmiyetsiz olan Hatay ihtilafından dolayı milletlerarası, olmadık ve beklenmedik hadiseler zuhuru işten bile değildir; nitekim buna, Fransa'nın Suriye'deki sömürge memurları olanca kuvvet ve gayretleriyle hizmet etmektedirler.

Bu vaziyette her şeyden önce kendimize kabahat bulmak mecburiyetinde olduğumuzu itiraf ediyoruz; kendimizi dünyaya kâfi derecede anlatamamışızdır ve anlatamamakta devam ediyoruz.

Bizi en ziyade bilmesi lazım gelen Fransa'da hâlâ Türkiye için ikide birde 'Le republique Ottomane' tabirinin kullanıldığını görüp durmuyor muyuz? Yeni Türkiye'yi hâlâ Osmanlı devletinin yeni bir şekli farz eden Fransa, bizim vaziyetimizi böyle bilmekte, belki mazur değildir; fakat biz kendi hakikatimizi, bütün dünyaya olduğu gibi bildirmemekten cidden mesulüz.

Propaganda sözü çok bayağı bir yolun ifadesidir. Biz Türkler, kendi hesabımıza hakikatleri mübalağa ile bildirecek bir usulü belki kendi karakterlerimize uyduramayız. Fakat hakikatleri mübalağa ile değil, hakiki olarak kendi nispetleri dairesinde dünyaya bildirmekte fayda vardır: Milli olduğu kadar, milletlerarası fayda.

Niçin Fransa Türkiye'nin yeni ve pek mahdut hudutları dahilinde, tamamıyla nasyonalist ve tamamıyla –tıpkı Fransa kadar, belki biraz daha ileri– modern bir millet olduğunu bilmesin? Burada Fransa derken bundan Fransız umumi efkârının yani Fransız milletinin ekseriyeti anlaşılmalıdır. Bizce bunu bilmek, Fransa'ya düştüğünden ziyade onu bildirmek Türkiye'ye teveccüh eder bir vazifedir. Binaenaleyh çok munsif olarak eğer Hatay ihtilafından dolayı Fransa ile müsellâh bir cidale girişmek ıztırarında kalırsak, bunun bir kısım mesuliyetinin bizzat biz Türklerde olacağını bugün burada alenen kabul etmek zorunda bulunuyoruz.

Yeni Türkiye'yi, Suriye'deki Fransız müstemleke memurlarından öğrenen bugünkü Fransa, Türkiye'nin askerî kudretini, yine o zavallı ve balâpervaz memurlarından aldığı malûmatla ölçüp biçmekte olacak. Suriye'deki Fransız müstemleke memurları nereden bilsinler ki, yeni Türkiye başka cephelerdeki kuvvet-

lerine asla ve kat'a, zerre kadar halel gelmemek üzere İskenderun, Antakya ve havalisini, yalnız 24 veya 48 saatte ekstra milli kuvvetleriyle işgal edebilir ve onlar nasıl takdir eylesinler ki, aynı kuvvetlerle bütün Suriye'nin işgali nihayet çok mahdut bir zaman meselesidir.

Amma denilecek ki, bu Fransa ile bir harptir; bunu Türkiye ister mi? Açık söyleyelim ki, istemez, fakat mecbur olduğu zaman bunu böyle yapabileceğinden emindir ve bu hesaba, icap ederse bütün dünyaya karşı koymaya hazırdır."

Burada bitip tükenmeyen müzakerelerden şikâyet ve bundan bizim de mesul olduğumuz tekrar edildikten sonra makale şöyle devam ediyor:

"Bu mesuliyeti artık kısa kesmek üzere ve hiçbir tehdit fikrine asla matuf olmamak şartıyla bugün bir, iki hakikati açık olarak ifade etmeye mecburuz:

1– Fransa'nın malûmu olmalıdır ki, yeni Türkiye'ye; Suriye'deki Fransız müstemleke memurlarının düşünceleri dairesinde, müstemleke mahiyetli bir memleket nazariyle bakılmak istenilmekte fahiş hata vardır.

2– Hatay meselesinden dolayı Türkiye Cumhuriyeti, haysiyet ve izzetinefsini müdafaa etmek zoru ile hareketlerin en ileri derecesine gitmek mecburiyet ve kararındadır; eğer bu mecburiyet bizi Fransa ile harp haline koyarsa buna şimdiden sadece teessüf ederiz.

3– Sarih bir hak davasında önümüze Milletler Cemiyeti'ni Fransa çıkardı. Cemiyet bu hakkı ihkaktan âciz kalırsa, bizim kendi hakkımızı korumaktan âciz olmayacağımız da şimdiden Fransa'nın malûmu olmalıdır ve Fransa ile beraber bütün dünyanın. Düşmanların muhtemel çokluğu, bu bahiste bizi hakkımızı müdafaa etmekten alıkoyabilecek bir sebep değildir. Mesuliyeti, kendi üzerimize alarak, açık söylediğimiz şu birkaç maddeden sonra, o kadar kıymet atfettiğimiz Fransız dostluğuna bedel ve karşılık olarak, gösterdiğimiz Türk dostluğunun, kuvvet ve mahiyeti hakkında olsun, bir fikir vermiş olduğumuzu ümit ederiz.

Eğer bu izahatımızdan sonra dahi, Fransa, bu dostluğu, müstemleke memurlarının manasız mütalâaları ile kaybetmekte beis görmemek yolunda devam ederse, bu takdirde mesuliyet artık bizden Fransa'ya intikal etmiş olacaktır."

* * *

Eskişehir'de, Atatürk, Başvekil ve vekillerle, Mareşal, Cumhurbaşkanının trendeki salonunda toplandılar; konuşmaları dört saat kadar sürdü.

Dağılırlarken Atatürk beni çağırdı ve "Hazır ol, yakında tekrar Cenevre'ye gideceksiniz, Ankara'ya dön ve işlerini bitir; ben de Ankara'ya geleceğim, orada görüşürüz" buyurdu.

İşareti üzerine tren yine Konya istikametinde yoluna devam etmek üzere hareket etti; biz de geldiğimiz tertiple Ankara'ya döndük. Yolda dikkat ettim, Başvekil sükûnet bulmuştu.

* * *

Acaba Eskişehir'de neler ve nasıl konuşulmuştu; Başvekil'in bahsettiği büyük kavga (!) olmuş muydu? Çok merak ediyordum. Trende Hariciye Vekili ve Murahhas Heyetimizin Reisi Dr. Tevfik Rüştü Aras imdadıma yetişti; bu hususta bana istediğim malûmatı verdi.

Sayın Dr. Aras'ın özet olarak hikâye ettiğine göre; Atatürk kendilerini ayakta karşılamış, "Hoş geldiniz" demiş, her birine ayrı ayrı yer göstermiş, oturmuşlar.

İlk sözü, "E. Nasıl müzakere edelim?" diye sormak olmuş. Başvekil: "Nasıl emrederseniz" cevabını vermiş. Bunun üzerine "Madem ki harici politika ve Hatay meselesi konuşulacaktır; Hariciye Vekili bize dünya durumu ile bizim vaziyetimizi ve Hatay müzakerelerinin aldığı son şekli izah etsin" demiş.

Dr. Aras konuşmaya başlamış; Hatay hakkında Fransa ile neler görüşüldüğünü, meselenin o gün ne durumda bulunduğunu bir kere daha, bütün tafsilâtiyle anlatmış. Neticede Fransız Elçisinin yeni talimat beklediğini, işin üzerinde ısrarla durmak suretiyle nihayet Fransa'ya dert anlatmak ve ihtilafı sulh yoluyla halletmek kabil olacağından kuvvetle ümitli olduğunu arz etmiş. Bundan sonra, Avrupa'daki çok karışık ve ciddi tehlikelerle dolu vaziyeti izaha girişmiş. Bu hususta gördüklerini ve bildiklerini uzun uzadıya anlatmış ve konuşmasını: "Dünyanın süratle ikinci bir Cihan Harbi'ne doğru gitmekte olduğu" hakkındaki katî kanaatini belirtmekle bitirmiş.

Atatürk, bu sefer Başvekil ile Mareşal'a dönerek mütalâalarını sormuş. Başvekil: "Hariciye Vekili, Hükümetin görüşünü izah etti" demekle iktifa etmiş.

Mareşal da kısaca şu mütalâada bulunmuş:

"Siz ne emrederseniz, ben onu yaparım; ancak Hariciye Vekilinin izahından, İkinci Cihan Harbi'nin pek uzak olmadığı anlaşılıyor; binaenaleyh, kabil ise kuvvetlerimizi o harp durumu için saklamamız yerinde olur."

Bunun üzerine Atatürk: "Siz hepiniz mutabık olursunuz da, ben mi ayrılırım" demiş. Yalnız millete hakikatin olduğu gibi ifade edilmesini, yani Hükümetin kendisini ikna ederek teşebbüsünden alıkoyduğunu bir tebliğ ile umumi efkâra bildirilmesini istemiş. Müzakere böylece sona ermiş. Ayağa kalkmışlar; veda ederlerken kendisini bir kenara çekmiş, kulağına: "Sen bu vaziyeti kullanmasını bilirsin" diye fısıldamış.

* * *

Atatürk Ulukışla'dan, Niğde yoluyla Ankara'ya gelmiş ve Anadolu Ajansı bu hususta şu tebliği yayınlamıştı:

"Ankara — 8 Ocak 1937 Güney Anadolu'da seyahate çıkmış bulunan Atatürk, Hükümetin daveti üzerine bugün saat 13.30'da Ankara'ya avdet buyurmuş ve Çankaya Köşkü'nde İcra Vekillerine riyaset etmiştir."

* * *

Ajansın bahsettiği Vekiller Heyeti toplantısı dağıldıktan sonra, Atatürk'ün huzuruna girmiştim; beni karşısına oturttu ve mesele ile seyahati hakkındaki malûmat ve intibalarımı sordu; bildiklerimi ve düşündüklerimi arz ettim; aynı zamanda hükümetin bu seyahatten çok endişeye düştüğünü de ilave ettim.

"Neden?" dedi.

"Fransızlarla bir harbe sürükleniriz diye korktular." "Garip şey! Çocuk, biz istesek bile, Fransızlar sancak için bizimle bir harbe girerler mi hiç? Arkadaşlar bunu nasıl düşünebiliyorlar, görmüyorlar mı ki bugün Fransa'nın bizzat anavatanı, büyük tehlikelerle sarılı bir haldedir? Bunu, her Fransız idrak etmiştir ve endişe içindedir. Sancağa gelince, Fransızlardan dünyada böyle bir yerin mevcut olduğunu bilenler, yüzde biri, ikiyi geçmez. Bu vaziyette hangi Hükümet sancaktaki mevhum ve daha ziyade şahsi, menfaat kırıntıları için deniz aşırı, hem de bizimle bir harbi göze alabilir; evham ve vesvesenin bu derecesine şaştım doğrusu. Hayret, hayreti uzma!

Bak sana anlatayım; ben, bir askerî hareketin başlangıcı gibi yorumlanabilecek şekilde tertip ettiğim bu seyahati; Hatay'daki Türk çoğunluğunun muahedelerle de kabul edilmiş açık haklarını korumak bahsinde ne derecede hassas ve azimli olduğumuzu, işin birtakım oyunlarla veya ihmallerle sürüncemede kalmasına katiyen tahammülümüz olmadığını göstermek için ihtiyar ettim ve tertibimi mahsus derhal şayi olabilecek bir yerde, her memlekete mensup birtakım istihbarat memurlariyle dolu olan bir otelde yaptım. Kısacası Fransızların meseleyi uzatıp dejenere etmeye çalıştıklarını, müstemleke memurlarının şuursuz ve insafsız hareketlerini gün geçtikçe arttırdıklarını, bizim Hükümetin de işi, lüzumu kadar sıkı tutmadığını görüyordum. Davamız, böyle sürüncemede kaldıkça bilhassa Türk ahaliye reva görülen şiddetli baskı devam ettikçe, bir gün içeride (Hatay'da) büyük ve kanlı bir hadise zuhur edebilirdi; bu yüzden iki taraf, hiç istemedikleri halde silahlı bir çatışmaya sürüklenebilirdi. İşte bu hal ve ihtimalleri ortadan kaldırmak, herkesi vaktinde ikaz etmek içindir ki, harekete geçtim; başka bir ifade ile ben bu hareketi, memleketi harbe sokmak için değil, tam tersine ondan kurtarmak için yapmış bulunuyorum. Yoksa Türkiye'yi isteyerek bir harbe sokmaya hakkım olmadığım biliyorum; arkadaşlar emin olsunlar ki, bundan, hiç değilse onlar kadar, ben de çekinirim."

"Efendim; affınıza sığınarak bir şey soracağım; eğer karşı taraf, hakkı teslim etmemekte ısrar eder ve silaha sarılmaktan başka çare kalmazsa ne yaparız?"

"Bilirsin ki çocuk 1921 senesindeki anlaşmayı yapanların başında ben vardım. O zaman Mösyö Franklin Bouillon ile bu konuda çok şeyler konuşmuştuk. Onları şimdiki Fransız idarecileri öğrenmemiş veya unutmuş olsa bile ben asla unutmadım ve unutamam. Bu itibarla defalarca, hatta Fransız Sefiri Mösyö Ponsot'ya da açıkça söylediğim gibi dava benim şahsi davamdır ve icap ederse yine şahsen halletmem gerekir. Binaenaleyh şayet böyle bir zaruret karşısında, yani işi silahlı bir hareketle halletmek zorunda kalırsak, tutacağım yolu da çoktan kararlaştırmış bulunuyorum. Böyle bir durumda derhal Devlet Reisliğinden, hatta mebusluktan istifa edeceğim, serbest bir Türk vatandaşı olarak bu işte çalışan arkadaşlarla beraber Hatay topraklarına geçeceğim. Bildiğin gibi, bunun her zaman imkânı ve çok emin yolları vardır. Oradaki mücahitlerle ve Anavatandan kaçıp bize katılacağından şüphe etmediğim kuvvetlerle meseleyi yerinde ve içten halletmeye çalışacağım; isterse Türkiye Hükümeti, beni ve arkadaşlarımı asi ilan eder ve hakkımızda takibat da yapar.

Bir şey daha söyleyeyim; ben bugünkü Fransız idarecilerinin, Suriye ve Lübnan'a öyle kolay kolay istiklal vereceklerinden emin değilim; zaten tatbikatı, birtakım yersiz bahanelerle, üç sene sonraya talik etmeleri de buna delil telâkki edilebilir. Binaenaleyh biz hareketimizi oralara da teşmil ederek kısa yoldan gerek Suriye ve gerek Lübnan'ın özledikleri gerçek istiklallerini de temin edebiliriz. Fakat çocuk, hiçbir zaman böyle bir ihtimal karşısında kalacak değiliz. Göreceksin, yakında dava, istediğimiz şekilde halledilmiş olacaktır; yeter ki biz işi ciddiyet ve selâbetle takip edelim, birtakım vesveselere kapılıp gevşek davranmayalım."

Görüşmemiz burada bitti; bu katî sözlerinden ben yeni bir kuvvet almıştım.

* * *

Atatürk, Fransız Büyükelçisi Mösyö Ponsot'ya Hatay meselesinin şahsi davası olduğunu; Ankara'da Sergi evinde (Şimdiki Opera binası) bir baloda, masasında Romanya Başvekili Tataresco ve Balkan Devletleri Erkânı Harbiye reisleri ile İngiliz Büyükelçisi olduğu halde söylemişti. Konuşmalarında tercümanlığı Ruşen Eşref Ünaydın yapıyordu. İlkin Türkiye ile Fransa arasındaki an'anevî dostluktan, 1789 Fransız ihtilalinden ve insan hakları beyannamesinden bahsettikten sonra, demişti ki:[215]

"Ben muhterem milletinizin ve şerefli ordunuzun kıymetli, kudretli vasıflarını takdirle, sitayişle bilirim. Bu şuurla ona, ben dostluk elimi uzatmak istiyorum, o da benim dostluğumun değeri olduğunu bilmelidir; buna aynı ehemmiyetle mukabele etmelidir. Bakınız benim kendi dostluğumun yanında, bütün şu etrafımda gördüğünüz şanlı ve mümtaz şahsiyetlerin temsil ettikleri şerefli kuvvetlerin, Bal-

215 Ruşen Eşref Ünaydın bu mülâkatı tavsilâtiyle neşretmiştir.

kan Paktı ve Sadâbat Paktı kuvvetlerinin kıymetli, kudretli ve muazzam dostluğu var. Bunun önemini devletinizin anlamaması ve benim talebimi reddetmesi ihtimalini tasavvur etmiyorum; ben toprak büyütme dileklisi değilim; barış bozma alışkanlığım yoktur; ancak Muahedeye dayanan hakkımızın isteyicisiyim. Onu almasam edemem; Büyük Meclisin kürsüsünden milletime söz verdim: 'Hatay'ı alacağım' dedim, milletim, benim dediğime inanır, sözümü yerine getirmezsem onun huzuruna çıkamam. Ben şimdiye kadar yenilmedim, yenilmem; yenilirsem bir dakika yaşayamam. Bunu bilerek ve sözümü behemehal yerine getireceğimi düşünerek, benim dostluğumu lütfen iş'ar ve teyid ediniz."

Sonra yanındaki Sir Persi Loren'in (İngiliz Büyükelçisi) omuzunu okşayarak:

"Bakınız muhterem İngiliz koleginiz benim bütün düşüncelerimi iyi anladı; benimle tam dost oldu; sorunuz, öyle değil mi? Ben sizinle de aynı samimiyet dairesinde tamamen dost olmak istiyorum. Şerefinize" deyip Fransız Büyükelçisini ve herkesi içmeye davet etmişti.

* * *

Atatürk'ün gösterişli seyahati ne gibi akisler yapmış, ne neticeler vermişti ve Eskişehir'de Hükümet erkânından ayrılırken vaki olan ricası nasıl yerine getirilmişti? Bunları, Anadolu Ajansı tarafından o günlerde yayılan aşağıdaki neşriyat ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir tebliğinden tafsilatıyla öğrenmek mümkündür:

Paris — 7 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Atatürk tarafından, Vekiller Heyetinin Eskişehir'de fevkalade toplantıya davet edilmesi hakkında yorumlarda bulunan gazeteler, Türkiye'nin İskenderun sancağına karşı askerî harekette bulunmayı tasavvur edip etmediğini merak ediyorlar. *Euvre* gazetesi diplomatik muhabirinin istihbarına göre Türkiye - Suriye hududunda askerî hareketler müşahade edilmektedir. Hududun yanı başında iki Türk fırkası bulunmaktadır. Fransa'nın ise biri Antakya'daki garnizon taburu olmak üzere yalnız üç taburu vardır.

Londra — 8 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Havas muhabiri bildiriyor: İyi haber alan bir menbadan öğrenildiğine göre, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği Müsteşarı, sancak meselesinin çabuk bir surette halli için İngiltere'nin, Fransa Hükümeti nezdinde tesir etmesini talep zımnında bir kere geçen hafta, bir kere de dün Dışişleri Bakanlığıyla temasa gelmiştir. Öğrenildiğine göre İngiltere Hükümeti, Paris'teki İngiliz Büyükelçisine, Türkiye Büyükelçiliği Müsteşarının ifade ettiği tarzda, Türk noktaî nazarının Fransa Dışişleri Bakanlığına bildirilmesi için talimat vermiş, fakat Türk mucip sebeplerini kendisine mal etmemiştir. Söylenenlere bakılırsa, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Büyükelçiliği Müsteşarına, Türkiye'nin endişelerinin mübalağalı olduğunu bildir-

miştir. Resmî mehafil Türkiye'nin meselenin bu derece çabuk bir surette hallinde ısrar etmesini hayretle karşılamaktadır. Zira Türkiye'nin itiraz ettiği Fransa - Suriye Muahedesi tatbik mevkine üç seneden evvel girmeyecektir.

Londra — 8 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Royter bildiriyor: Türkiye'nin İskenderun meselesinden dolayı, Milletler Cemiyeti'nden çekileceği veya asker tahşit etmekte olduğu hakkındaki haberlere İngiliz mehafilinde inanılmamaktadır.

Paris — 8 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Havas Ajansı bildiriyor: Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Mösyö Vienot dün saat 18.00'den 20.00'ye kadar Dışişleri Bakanlığında Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz'la görüşmüştür. salâhiyetli bir kaynaktan öğrenildiğine göre, Mösyö Vienot, Türkiye Büyükelçisinin nazarı dikkatini, Türk matbuatında görülen bazı makalelerin (!) sancak hakkında bir Türk - Fransız anlaşmasına mani olabilecek mahiyetinin şiddeti üzerine çekmiştir. Fransız Hükümetinin bu meseleyi itina ile tetkik etmekte olduğu ve Türkiye'nin de aynı tarzda bir tetkikte bulunmasını görmekle bahtiyar olacağı bildirilmektedir.

Ankara — 8 Ocak 1937

Anadolu Ajansı'nın haber aldığına göre Türk Hükümeti, Fransız Hükümetiyle uyuşarak İskenderun meselesinin Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 21 Ocak gündemine konulması için icap eden teşebbüslerde bulunmasını Raportör Mösyö Standler'den rica etmiştir.

Ankara — 8 Ocak 1937

Anadolu Ajansı'nın mevsûk menbadan aldığı habere göre, dün Fransa Hariciye Müsteşarı Mösyö Vienot, Paris Büyükelçimiz Suat Davaz'ı davet ederek uzun bir mülakatta bulunmuştur. Çok dostane bir şekilde cereyan eden görüşme esnasında Mösyö Vienot istirahatten dönmesi yaklaşan Başvekil Mösyö Blum'un sancak meselesinde, her iki tarafı tatmin edebilecek bir tesviye çaresini telkin etmek için Fransa Hariciye Nezaretince hazırlanan proje ile Hükümetimizden de teklifimizin daha etraflı bir ifadesini muhtevi olarak istediği projeyi bizzat tetkik edeceğini beyan ve Dr. Aras'a, Mösyö Blum'un bu hususta vaki olan vaadini teyid eylemiştir. Hükümetimiz tarafından verilecek proje Dışişleri Bakanlığınca hazırlanmış olup Paris'e gönderilmek üzeredir.

Cenevre — 8 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Havas Ajansı bildiriyor: Milletler Cemiyeti çevreleri, İskenderun meselesi, Konseyin müzakerelerinde sıraya konulmadan evvel, Türkiye'nin Cemiyetten çekilmesini veyahut enerjik siyasi ve askerî kararlar almasını ihtimal dışı telakki etmektedir. Bununla beraber eğer tatmin edilmezse hareket hattını tamamen değiştirmesi muhte-

meldir. Türk mahfilleri, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, Türk ahalisinin Suriye'ye ve umumiyetle Araplara bağlı kalmasını önlemeye azmeylemiş bulunduğunu bildirmektedir. Türk Murahhas Heyeti, muhtemel olarak sancak gayri askerî bir hale getirilerek Türkiye ve Fransa tarafından birlikte garanti edilmiş bir "Suriye - Lübnan - İskenderun Muhtar Devletleri Federasyonu" teşkil edilmesini ileri sürecektir.

Paris — 9 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Hususî muhabirimiz bildiriyor: *L'ere Nouvelle* ve *Populaire* gazeteleri Türkiye ve Fransa'yı ayıran hiçbir ihtilâf olmadığını, ihtilâfın Türkiye - Suriye ve Türkiye -Cenevre arasında bulunduğunu yazmaktadırlar.

L'ere Nouvelle tarihî dostluktan bahsederek diyor ki: "Türkler, İskenderun'u hayati mesele yaparken samimiyetlerine inanalım. Türk -İskenderun, Anadolu'nun emniyet anahtarıdır. Onlara emperyalizm isnadı hatadır. Herkes gibi emniyetlerini düşünüyorlar. Habeş macerası sırasında, Tevfik Rüştü Aras'ın, Paris'ten ilk geçişinde, ileri sürdüğü emniyet endişesine sükût ettiğimizi unutmayalım."

Populaire diyor ki; "Her hal ve kârda daima mükemmel Türk - Fransız münasebetleri haleldar olmamalıdır."

Anadolu Ajansı'nın aynı günde Paris'ten hususî muhabirinin bildirdiğini belirterek neşrettiği diğer uzun bir telgrafta da: "Gazetelerin makaleleriyle yorumları, dünkü heyecan ve telaşın yatıştığını göstermektedir. Vienot'nun Suriye Başkomutanını kabul etmesi, bazısına göre alınacak tedbirlerle ilgilidir; bazılarına göre de sancağın istikbaldeki askerî ehemmiyeti hakkında aydınlanmak içindir. General çağırılmamış, tesadüfen Paris'te bulunmuştur ve derhal dönecektir. Suat Davaz - Vienot mülakatının Hariciyede faydalı ve memnunluğa değer netice verdiğinde gazeteler müttefiktir. Matbuatımızın lisanından şikâyette bulunmakta olan gazeteler, Atatürk'ün kiyasetinden bahsetmektedirler" cümleleri vardı .

Paris — 9 Ocak 1937

Anadolu Ajansı'nın hususi muhabiri telefonla bildiriyor: *Temps* gazetesi, bugün ilk defa olarak sancak meselesine tahsis ettiği bir başmakalede asker tahşidatı vesaire hakkında çıkan şayiaların Ankara'dan tekzip edildiğini yazarak diyor ki; bunların cereyan etmekte olan müzakereler üzerinde, gayri mesuller tarafından tazyik icrası maksadiyle yapılmış olması mümkündür. Türkiye'nin bir kuvvet darbesi düşündüğünü farzettirecek hiçbir sebep yoktur.

"Olup bitti" politikasından çekindiğini, Boğazlar meselesinde gösteren Ankara Hükümeti, diğer taraftan Fransa'nın mandater sıfatıyla ve devletler hukukuyle yürürlükte bulunan muahedelerin müsaadesi nispetinde, uzlaşmaya amade olduğunu pekâlâ biliriz. Hakikatte sancak meselesi, Türkiye ile Fransa'dan ziyade. Türkiye ile Milletler Cemiyeti arasındadır.

(Ajansın bildirdiğine göre, *Temps* gazetesi burada. Fransızların malûm iddialarını tekrar ettikten sonra, makalesini şöyle bitiriyormuş.)

1921 Ankara anlaşmasında derpiş edilen muhtariyetin tatbik tarzı esası üzerinde ve istiklal fikri haricinde –ki Fransa'nın müzakere edebileceği yegâne esas budur– Paris ile Ankara arasında bir prensip anlaşması olursa dava da halledilmiş olacak ve esas meselenin Konseyde müzakeresine lüzum kalmayacaktır.

Anadolu Ajansı'nın notu:

"*Temps* gazetesine bu makaleyi ilham edenlerin, hâlâ davayı anlamadığını gösteren bu mütalâalar, Ankara mahfillerinde hayret ve kötümserlikle karşılanmıştır."

* * *

"Ankara – 9 Ocak 1937 (Anadolu Ajansı)

Cumhuriyet Halk Partisi Grubu, Başvekil'in daveti üzerine bugün saat 11.30 da Dr. Cemal Tunca'nın başkanlığında toplanmıştır. Müzakere Hariciye Vekili Dr. Aras'ın sözü ile açılmıştır. Hariciye Vekili, siyasi vaziyeti Partiye ve umumi efkâra arz etmek için toplantı talep ettiğini bildirmiştir. Bundan sonra Mösyö Vienot ile Büyükelçi Suat Davaz arasındaki mülakatı tafsil etmiş ve bununla, Fransa Başvekilinin meseleye bir çıkar yol bulmak için müdahale kararı, Fransa Hariciyesinden teyid olunduğunu ve Büyükelçi Mösyö Ponsot'nun bir teklif getirmemesi, vaktin darlığından maddeten mümkün olmadığı suretinde izah edildiğini ve iki hükümetin Milletler Cemiyeti Meclisinin toplanmasını üç gün geriye bırakmakta mutabık olduklarını ve Hükümetimiz namına Paris Konferansı'nda ileri sürülen teklifin vaki olan talep üzerine etraflı bir proje halinde bugünlerde Paris Hükümetine gönderileceğini beyan etmiştir.

Dr. Aras yeni vaziyette dostlarımızdan Balkanların, Sovyet Rusya'nın ve İngiltere'nin gösterdikleri alakadan ve diğer memleketlerdeki akislerden ve her tarafta Fransa ile Türkiye arasındaki meselenin iyi bir anlaşma ile hitam bulması yolunda dostane temenniler izhar edildiğinden bahsetmiştir.

Dr. Aras, mülâhazalarını hülasa ederken henüz Fransa ile aramızdaki meselenin nasıl bir halle varacağını tahmine müsait maddi bir delil olmamakla beraber, meseleyi ciddi olarak tetkik etmek ve süratle neticeye varmak için Fransa'da görülen temayüle iştirak etmek istediğini ve bu itibarla temasları sükûnetle beklemek muvafık olacağı mütalâasında bulunduğunu ifade etmeyi vazifesinden saydığını söylemiştir.

Bundan sonra hatiplerden Refik İnce, meselenin hukuki ve siyasi safhalarını tahlil etmiştir. Davanın Türkiye için milli mahiyetini belirten hatip, esas siyasetimiz itibariyle asıl arzumuz meselenin sulh yollarından halli olduğunu, ancak dip-

lomasi, müeyyidesiz arzuları ehemmiyetli görmemek şiarını henüz kaybetmediğinden tegâfül etmemeyi de zaruri saydığını ve Türk milletinin dava için hiçbir şey esirgemeyeceğini ilave etmiştir. Hatip müzakere usullerine ve davanın aldığı şekle karşı Büyük Önder'in, millet idealini tecessüm ettiren faaliyetinden minnet ve şükran hisleriyle bahsetmiştir. Bilhassa Atatürk'e gösterilen şükran ve tasvip hislerine bütün parti, engin tezahüratla iştirak eylemiştir.

Hatiplerden Hikmet Bayur, Sovyet Rusya'nın emperyalizm ve manda aleyhindeki prensiplerinin bu vesile ile de tezahürlerine şahit olmak ve halihazırda iki tarafın dostu olmakla beraber, bu milli davamızda bizim kadîm dostluğumuzun icabatını görmek istediğini ifade etmiştir.

Başvekil İnönü, milli meselenin ciddi ve itimat olunur bir müzakere usulüne girmekte olduğu hakkında arkadaşı Dr. Aras'ın tahminine iştirak ettiğini ve Milletler Cemiyeti'nde bizim muvafakatimiz olmadan bir karara varamayacağı cihetle mesele hakkında Türkiye ve Fransa arasında bir anlaşma hasıl olmasının yegâne müspet hal yolu sayılabileceğini ve gerek Partiden, gerek umumi efkârdan sabır ve sükûnetle önümüzdeki 10, 15 günü takip etmesini dilemiştir. Başvekil, vaziyette müspet ve menfi her tebeddülü, süratle bildirmek için Parti Grubunu, icap ettikçe toplantıya çağırmaktan geri kalmayacağını ilave etmiştir."

Bundan sonra Başvekil, Cumhurresinin milli heyecan ve iradeyi daima en iyi tecessüm ettiren görüş, hassasiyet ve faaliyetinden şükranla bahsederek, vaziyetin icabı ile, fasıla vermek mecburiyetini gördüğü İstanbul ikâmetine avdet etmesi için hükümet, yeni vaziyetin müsait olduğu mütalâasında bulunduğunu söylemiş. Bunun üzerine Atatürk, İstanbul'a dönmüştür.

* * *

Görülüyor ki Atatürk'ün ilk anlarda her yerde ve bilhassa Fransa'da büyük telaş ve heyecan uyandıran hareket ve hassasiyeti, sinirler yatışınca ilgilileri daha ciddi ve güven verici usullerle müzakerelere devam ederek, meseleyi az zamanda mutlaka bir hal suretine bağlamak kararına sevk etmiş, bu suretle asıl hedefine varmıştı. Ayrıca, başta İngiltere olmak üzere, iki tarafın dostu olan devletleri de müspet ve adil bir hal çaresi bulmak yolunda faaliyete getirmişti. Şükranla ifade etmeliyim ki bu iyi niyetli faaliyetin, sonradan elde edilen mesut netice üzerinde, çok önemli ve yapıcı tesiri olmuştur.

Mösyö Blum'un isteği üzerine Paris'teki konfederasyon teklifimizi izah eden, 14 maddelik bir nota hazırlanmış ve Büyükelçimiz Suat Davaz vasıtasıyla Fransa Hükümetine tevdi edilmişti; 11 Ocak 1937 tarihini taşıyan bu notanın madde madde esasları şunlardır:

1. maddede; Suriye, Lübnan ve sancağın üç konfedere devlet teşkil edeceği.

2. maddede; her konfedere devletin tam ve kâmil bir hakimiyeti haiz olacağı, bütün harici münasebetlerin müştereken idare edileceği, konfedere devletler arasında gümrük ittihadı ve para birliği yapılacağı.

3. maddede; konfedere devletler arasında müşterek cereyan edecek olan yukarıki meselelere ait masrafların aralarında nüfus nispetlerine göre taksim edileceği yazılı idi.

4. madde; konfederasyona merkez olacak şehir hakkında idi (bu şehir tayin edilmemiş, açık bırakılmıştı.)

5. madde; (Aynen): Konfederasyon İcra Komitesi konfedere devletler parlamentolarından seçilmiş, müsavi miktarda delegelerden teşekkül edecektir. Harici münasebetlerle müşterek masrafların tayinine ait olan ve konfedere devletlerden birinin kanuni hükümlerini değiştirecek mahiyette bulunan kararlar ittifakla verilecektir. Diğer bütün kararlar için ekseriyetin teşekkülü kâfi sayılacaktır. Konfedere bir devletin kanuni hükümlerini değiştirecek mahiyetteki kararlar, o devletin parlamentosunca tasdik edilmedikçe, o memlekette meriyete giremeyecektir.

6. madde: Her konfedere devlet diğeri nezdinde bir irtibat ajanı vasıtasıyla temsil edilecektir.

7. madde: Konfederasyonun yukarıda zikredilen müşterek işlerine ait muahedeler İcra Komitesi tarafından müzakere ile aktolunur ve üç konfedere devletin parlamentosu tarafından ayrı ayrı tasdik olunur.

(Konfederasyonun teşkili anında mevcut siyasi muahedelerin, [Fransa - Suriye, Fransa - Lübnan] yürürlükte devam edeceği ve hitamlarında uzatılabileceği de bu maddede zikrolunmuştur.)

8. madde: Konfedere devletler arasında Hatay'ın silahtan tecrit edilmiş daimi bitaraf bir hale konulacağına dairdi; buna göre orada memleketin iç emniyet ve asayişinin icap ettiği miktardan başka kuvvet bulundurulmayacak ve hiçbir türlü askerlik mecburiyeti olmayacağı gibi askerî tesisler ve inşaat da yapılamayacaktı.

9. maddede; Hükümetimiz, Fransa Hükümetini, 1921, 23 ve 26 muahedelerinin yerine konulmak üzere ayrı bir Türk — Fransız Muahedesi yapmaya davet ediyordu. Bunda diğer iki konfedere devlet de dahil, sancağa hariçten gelecek herhangi bir müdahale ve tecavüze karşı sancağın, mülki tamamlığının, Türkiye ve Fransa tarafından garanti edilmesi esası da vardı.

10. madde: Garantinin, sancağın muahede ile tayin olunan statükosuna ve tarafsızlığına da şamil olacağına dairdi.

11. maddede; yeni muahedenin 20 Ekim 1921 Türk - Fransız anlaşmasına

bağlı imza protokolünde formüle edildiği gibi Türkiye'nin İskenderun körfezi üzerindeki menfaat ve haklarına ait hükümleri ihtiva edeceği bildiriliyordu.

12. madde (Aynen): Sancak vatandaşları, devletin anayasasını hazırlayacak bir parlamento seçecektir. Anayasa, mezhep ve kültür hürriyeti prensiplerini, mecburi olarak içine alacak, sancağın resmî dili Türkçe ve devlet şekli de Cumhuriyet olacaktır. Birinci parlamento için seçimler, Türkiye ile Fransa arasında bir anlaşma ile tespit olunacak şekil dahilinde olacaktır.

13. madde: Sancakta kimlerin vatandaş sayılabileceği hakkındaki esası tespit etmekte idi.

14. maddede ise, sancak anayasasının Türkiye ve Fransa devletlerinin tasdikinden önce yürürlüğe giremeyeceği ifade ediliyordu.

* * *

Nihayet Fransız Başvekili Mösyö Blum, Hariciye Nezareti tarafından kendisine verilen dosyaları ve son teklifimize ait muhtırayı, tetkik ettikten sonra, Büyükelçimize, "Çalışmamın ve düşüncelerimin neticesi şudur" diye başlayan, 19 Ocak 1937 tarihli bir mektup göndermişti; Mösyö Blum, bu mektubunda önce aşağıdaki mütalâaları ileri sürüyordu:

– Mesele tamamen hukuki bakımdan incelenirse, Fransa Hükümeti tarafından, Cenevre'de savunulan tezi tutmak mecburiyeti belirir.

– Lozan Muahedesi'nde bahis konusu olan hakimiyetin terki, sancağa taallûk eden kısmında "Constitutionel" bir mahiyet arz etmektedir.

– 1921 senesinde Fransa, Mandater devlet sıfatı ile müzakerelerde bulunmuştur.

– 1921 muahedeleri; bunlara ait tatbikat, Fransa tarafından ifa ve temin edilmediği takdirde dahi, sancağın müstakil olmasını lüzumlu kılacak mahiyette değildir.

– Hukuki alanda uyuşma sağlamanın güç olduğunu tecrübe göstermiştir. Binaenaleyh uyuşmayı başka bir alanda aramak lazımdır. İşte bu mülâhaza iledir ki, Fransa'nın sahip olmadığı tam serbestiye malik bulunan Milletler Cemiyetinin rolü, göz önüne alınmış ve Cemiyetin azası olan iki devlet arasında, siyasi mahiyetteki bir ihtilâfın hal şeklini araması memnunlukla kabul edilmiştir.

Bundan sonra Mösyö Blum; "Bu kararı aramızda şimdiden hazırlamak mümkün müdür?" diye sorarak bunu kuvvetle temenni ettiğini bildiriyor, arkasından meselenin halli yolunda düşündüklerini sıralamaya geçiyordu; ona göre; birbirinden tamamıyla ayrı iki mesele karşısında bulunuluyordu:

1– Fransa — Suriye Muahedesinin tatbike konulmasından itibaren, sancakta uygulanacak katî statü.

2– Arada tatbik edilecek rejim.

Bunlardan mühim olan birincisidir; katî rejim için Fransa - Suriye Muahedesi tatbike konulduktan sonra da yalnız sancağa münhasır olmak üzere mandanın bir nevi devamı şekli düşünülebilir. Bu manda dolayısiyle sancakta, hususi bir rejim tesis edilir ve oraya Milletler Cemiyeti'nin göstereceği bir yüksek komiser tayin olunur; bu komiser tabiatiyle Fransız olur.

Diğer taraftan Fransa; kendisini istihlaf edecek devlete geçen taahhütleri, Türkiye'ye karşı yeniler ve garanti eder.

Ara devrede tatbik edilecek rejime gelince, şimdiki idare devam ettiği müddetçe, Türk ahali için endişeyi mucip, bir şey olamaz ve bu devre zarfında idare, katî rejimi hazırlayacak yani sancağı şimdiden tamamen ayrı bir "Entite" olarak gösterecek şekilde tanzim edilir.

İdari ve kültürel usuller, İskenderun limanının gayri askerî hale konulması ve Türk Hükümeti tarafından istimali hakkında Türkiye'ye her türlü "satisfaction" verilir.

Yine Mösyö Blum'un kanatine göre, bu şartlar altında meseleyi halletmek mümkündür ve ortada yalnız iki nazik nokta kalır: Sancağa bir vali tayini ve Suriye Meclisine sancak mebuslarının iştirak etmesi. Milletler Cemiyeti Konseyi, bu hususlarda bir hal sureti ve uzlaşma zemini bulmaktan âciz değildir.

Mösyö Blum, Konseyin vereceği kararı peşinen kabul ettiğini tekrar ettikten sonra, mektubunu şu cümlelerle bitiriyordu:

"Tek bir kaygım vardı ve vardır; ihtilafımızın hakiki sebeplerini anlamak ve buna çare bulmak. Bu çok dikenli meseleyi, memleketlerimiz arasında daha dostâne bir yaklaşma unsuru yapmak. Size söylediğim gibi, hukuki ve siyasi mülâhazalardan ziyade, bu dostluk endişesidir ki, tecrübe ile sabit olduğu üzere, gıcırtısız ve çarpışmadan işleyemeyecek olan Konfederasyon projesinden beni çekindirmektedir."

* * *

Mösyö Blum'un muhtırası, Anadolu Ajansı'nın da 20 Ocak 1937 tarihli bir telgrafında belirtildiği gibi, Ankara'da pek iyi karşılanmamıştır. Filhakika muhtıradaki ifade oldukça müphemdi. Mösyö Blum da meselenin halli yolunda, 1921 anlaşmalarının ruh ve ibaresine ve son durumun icaplarına tam uygun, açık ve ileri bir adım atmış sayılamazdı. Hatta muhtırada; 1921 mukavelelerinde mevcut bulunan hususi idare, idari ve kültürel usuller, İskenderun limanının Türk Hükümeti tarafından istimali hususlarından bahsedildiği halde, yine o mukavelelerde yer alan bayrak meselesinden bahsedilmemiş olmasına bakarak, ortada bir gerileme mevcut olduğuna da hükmedilebilirdi.

Buna rağmen Mösyö Blum'un "sancağın şimdiden ayrı bir 'Entite' olarak ele

alınması" lüzumundan, "Milletler Cemiyeti'nin vereceği karan peşin olarak kabul ettiğinden ve bu çok dikenli meseleyi iki memleket arasında daha dostane bir yaklaşma unsuru yapmak hususundaki kaygısından" bahsetmesi Fransa hükümetinde bizim görüşümüze ve uzlaşmaya doğru bir temayül belirdiğini gösteriyordu. Bu bakımdan heyetimiz muhtırayı, umumiyet itibariyle, ümit verici mahiyette telâkki etmişti.

* * *

16 Ocak 1937 günü, müzakerelere devam etmek üzere İstanbul'dan Cenevre'ye hareket ettik. O gün akşamüstü Atatürk, İstanbul'da Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın misafir bulunduğu Perapalas Oteli'ne gelerek akşam yemeğini Başvekil İnönü, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve Dr. Aras'la beraber yemiş, yemekten sonra otelin holüne çıkarak Dr. Aras'ı kapıdan uğurlamıştı. Başvekil ile Dahiliye Vekili ise Sirkeci İstasyonuna kadar gelmişler ve heyetimizi oradan teşyi etmişlerdi.

* * *

Cenevre'de 20 Ocak 1937 günü, Fransızlarla aramızda Raportör Mösyö Standler'in de huzuru ile başlayan ilk temaslar; memulun hilafına, yine malûm Fransız tezinin müzakerelere zemin yapılmak istenilmesi yüzünden çok ağır bir hava içinde geçti ve tabiatiyle sabah, akşam yapılan müteaddit toplantılardan bir semere elde etmek mümkün olamadı.

Bize göre en doğru ve başarıya ulaştırıcı müzakere tarzı, iki tarafın ortaya attıkları son teklifler üzerinde, mukayeseli bir etüde girişilerek aradaki ayrılıkları azaltmaya çalışmak şekli idi; fakat bunu Fransız murahhaslarına bir türlü anlatamıyorduk.

Nihayet Heyetimizin başkanı Dr. Aras'ın, kendi tabiri ile, dert anlatmak yolunda gece gündüz devam eden cidden takdire değer kıymetli faaliyeti, her iki tarafa dost olan devletlerin Hariciye nazırları ile Milletler Cemiyeti'ndeki delegelerinin çok samimi teşebbüsleri ve bilhassa İngiltere Hariciye Nazırı Mösyö Eden'in haktanır arabuluculuğu sayesinde onlar da bu zarureti teslim etmekte gecikmediler, o yolda çalışılmaya başlandı.

Tahmin ettiğimiz gibi durum, bir, iki gün içinde düzeldi ve ayın 23'üncü Cumartesi günü de Mösyö Eden'in iştirakiyle yapılan hususi müzakerelerde ihtilafın önemli hatlarında sancağın başlı başına bir varlık olması esasına dayanan bir prensip anlaşmasına varıldı.

Bu neticede Mösyö Eden tarafından sarf edilen uzlaştırıcı gayretlerin çok tesiri olduğunu burada şükranla kaydetmeyi vazife sayıyorum.

Bundan sonra derhal anlaşmanın ana hatlarını, kâğıt üzerinde tespit etmek

işine girişildi. İlk anlarda gayet iyi yürüyen bu mesai, sıra sancağın resmî dilini tayin meselesine gelince birdenbire durakladı.

Şöyle ki: Fransızlar; İskenderun, Antakya ve dolaylarında Türklerin büyük çoğunluğu teşkil ettiğini, binaenaleyh idarenin her bakımdan bu gerçeğe göre tanzim edilmesi lazım geldiğini, prensip olarak kabul ettikleri halde, bu sefer Arap dilinin Türk dili ile eşit bir resmiyeti haiz olmasını ısrarla talep ettiler.

Heyetimiz 1921 mukavelelerine olduğu kadar, durumun hakiki icabına da uymayan bu talebi şiddetle reddetti ve tabiatiyle çalışmalar sekteye uğradı.

Görünüşe bakılırsa bu defa Mösyö Eden gibi insaflı dostların şahsi müdahale ve tavassutları da müessir olamayacaktı ve müzakere tekrar –hem de meselenin onda dokuzu halledilmiş olduğu halde– sırf Fransızların bu yersiz talepleri yüzünden kesilme tehlikesi karşısında kalmıştı.

Filhakika 25 Ocak 1937 Salı günü öğleden evvel saat 10.00'da Raportör Mösyö Standler'in reisliği altında toplanan iki heyet, iki buçuk saat kadar beyhude yere çekiştikten sonra, yeni bir içtimadan bahsedilmeden, salonu terk ettiler. Münakaşalar esnasında Fransız delegeleri, mütemadiyen Paris ile muhabere halinde bulunmuşlardı.

Ayrılış, bir inkita manzarası gösteriyordu. Cenevre'deki bütün siyasi mahfiller endişeye düşmüşlerdi. Dost devletler temsilcileri, ara bulma yolunda, tekrar hummalı bir faaliyete girişmişlerdi.

Fransız delegelerinin Paris ile olan telefon konuşmaları sürüp gidiyordu. Biz de raportörün prensipler üzerinde tam anlaşma olduğu takdirde Konseye vereceği raporu –ki prensiplerin dilden başkası kararlaşmış ve yazılmıştı– bir komite halinde tetkike devam ediyorduk.

İstanbul'da bulunan Atatürk, müzakerelerin yürüyüşünü sabah, akşam, başyaveri vasıtasıyla ve telefonla takip ediyordu ve Başyaver konuşurken o da telefon başında bulunuyordu.

Diğer taraftan dil meselesi, O'nun büyük titizlikle üzerinde durduğu bir konu idi. Bu itibarla o sabah hasıl olan durumu derhal kendisine bildirdim. Netice hakkındaki mütalâamı sordular; "Fransızların bu meseleden dolayı bir rüptüre gideceklerini zannetmediğimi, konseyde, ikinci bir resmî dil intihap etmek hakkının ifade şekli üzerinde bir formül bulmak suretiyle bir anlaşmaya varmanın belki mümkün olacağım" arz ettim; neticeyi beklediklerini bildirdiler.

Böylece üç saat kadar bir zaman geçti; herhalde bu müddet zarfında sarf edilen gayretler semere vermişti ki, iki taraf murahhasları saat 16.00'da tekrar bir toplantıya davet edildiler.

Yapılan bu toplantıda müzakere, bu defa sakin bir hava içinde cereyan etti ve aşağıdaki formül ile prensipler üzerindeki son pürüzlü nokta da halledildi:

"Sancakta Türk dili resmî dil olacaktır; orada başka bir dilin mahiyeti ile kullanış şartlarını konsey tayin edecektir."

Bu suretle iki taraf, bütün esaslarda uyuşmuş oluyor, Mösyö Standler de buna göre raporunu tamamlamış bulunuyordu.

* * *

Burada, benim için hem acı, hem de tatlı bir hatırayı anlatacağım. O günlerde bir soğuk algınlığından rahatsızdım, şiddetli bir öksürük beni geceleri sabaha kadar uyutmuyordu, çok yorgundum. Bu sebeple son toplantıda müzakerenin uzlaşmaya doğru bir seyir aldığını gördükten sonra neticeyi beklemeden otele dönmüş, yatağa girmiştim. "Nasıl olsa, arkadaşlar otele gelince, kendilerinden tam neticeyi ve metnini öğrenirim ve İstanbul'u bulup Atatürk'e arz ederim" diyordum.

Ne çare ki öyle olmadı, daha ben, otele dönen arkadaşları görüp isteğimi öğrenmeye vakit bulamadan, Başyaver telefon etti ve neticeyi sordu; "Henüz bilmiyorum, rahatsızdım" diye söze başladım. Başyaver söylediklerimi kelime kelime tekrar ediyordu. Durumumu ve ilk görüşmelerden edindiğim intibaı anlatacak, katî cevap verebilmek için beş, on dakika müsaade etmelerini rica edecektim.

Fakat sözümü bitiremedim; Atatürk'ün mikrofondan taşan dik ve hiddetli sesi kulağıma kadar geldi, "Kendisi çekilsin, telefon başına bir bileni çağırsın!" diyordu.

Başyaver emri tekrar etmeye yeltendi; "Lüzum yok duydum, Numan Menemencioğlu'nu çağırıyorum" dedim.

Numan Bey geldi, üzerinde uyuşulan formülü bildirdi ve mükaleme bitti.

Biraz sonra, Başyaver, beni tekrar aradı, bu sefer yalnızdı. Aldığı talimata uyarak "Atatürk, rahatsızlığınızın ne olduğunu ve şimdi nasıl olduğunuzu soruyor, telefon başındaki asabi konuşmasından üzüntü duydu, bana, acaba çocuk kırıldı mı? diye sordu" dedi. Bu büyüklük, incelik ve şefkat karşısında gözlerim doldu, heyecanlandım; güç hal ile "Soğuk almışım, biraz ateşim var, öksürüyorum. Kırılmak ne demek, zaten haklı değil miydi? Derin minnet ve şükran duygularımla ellerinden öperim" cevabını verebildim. Bu satırları yazarken de aynı heyecanı, bütün şiddetiyle ve saatlerce yaşadım.

* * *

Raportör, hazırladığı raporu, Konseyin 27 Ocak 1937 günü saat 16.00 da yaptığı fevkalade toplantısında okudu.

Toplantıda 9 Hariciye Vekili vardı. Salonu, dünyanın dört tarafından gelen gazetecilerle dinleyiciler hınca hınç doldurmuştu.

Derin bir sükût içinde ve büyük ilgi ile dinlenen raporun okunması bittikten sonra, sıra ile Hariciye Vekilimiz Dr. Aras, Fransa Hariciye Vekili Mösyö Delbos, Romanya Hariciye Vekili Mr. Antenosco, İngiltere Hariciye Vekili Mr. Eden, Sovyetler Hariciye Komiseri Mr. Litvinof söz aldılar ve Türk - Fransız ihtilafının bu suretle nihayete ermesinden duydukları memnunluğu bildirdiler, iki tarafı tebrik ettiler.

* * *

Dr. Aras nutkunda ezcümle şunları söyledi:

"Raportörünüz ekselans Standler tarafından takdim edilen karar suretini kabul edeceğimi, Cumhuriyet hükümeti namına beyan etmekle bahtiyarım. Aynı uzlaşma fikriyle dolu olan Türk ve Fransız hükümetleri, ekseriya çok devamlı ve faal müzakerelerden sonra mümtaz raportörünüzün lütufkâr yardımlarıyla şimdi yüksek otoritenizle tasdik edeceğiniz anlaşmaya vasıl olmuşlardır.

Şunu da belirtmeme müsaade etmenizi rica ederim; bu mesut netice üzerinde hiçbir menfaat gütmeyen yardımlar, ibzal olunmuştur. Türkiye ve Fransa'nın müşterek dostları müzakerelerimiz sırasında çıkan, çoğu zaman büyük güçlükleri yatıştırmak için bütün nüfuzlarını kullanmışlardır. Büyük Britanya Mümessili Bay Eden'in şahsında bulduğumuz dostane ve müessir yardımı bilhassa kaydetmek isterim.

Esaslı prensipler üzerinde tahakkuk eden anlaşmayı konseyinizin gelecek alelade içtimaına arz edilmek üzere müteaddit mühim vesikalar tanzimi ile tamamlamak kalmıştır. Şuna kesin olarak kaniyim ki, bu işi esasen anlaşmamızın tanzimine hakim olan dostluk ve uzlaşma fikriyle yapmak suretiyle bu mıntıkada istikrarı tahakkuk ettirebilecek, halkın saadetini temin edebilecek ve bu netice ile doğrudan doğruya iki Akdeniz devleti arasında barış ve anlaşma eserini kuvvetlendirebileceğiz.

Anlaşmanın bunda menfaati olanlar tarafından iyi tatbik edileceğine kati ümidim vardır. Bunun öteden beri, büyük kıymet verdiğimiz Türk -Fransız dostluğunu kuvvetlendirmek ve Türkiye ile Suriye arasında iyi münasebetlerin inkişafı için uygun bir itimat havası yaratmak gibi bir faydası vardır.

Mösyö Standler, cidden takdire şayan bir faaliyet göstermiştir ve hiç mübalağa etmeksizin diyebiliriz ki, hasıl olan anlaşma, bizden ziyade, onun eseridir; onun yüksek zekâsından, nazik ve dostça otoritesinden gelecek içtima devresine kadar geriye kalan işimiz için de feyizli ve lütufkâr bir yardım beklemekte haklıyız."

* * *

Konseyin Reisi olan Çin murahhası da raportörü tebrik ve kendisine teşekkür etti, bundan sonra da Konsey kararı aynen tasdik etti.

Raportör, konsey tarafından karar halinde tasdik edilen raporunda; evvela meselenin o tarihe kadar geçirdiği safhaları hikâye ettikten sonra varılan anlaşmanın esaslarını şöyle sıralamakta idi:

1– Sancak farklı bir varlık "Entite distinete" teşkil eder; dahilî işlerinde tam bir istiklale sahiptir. Aşağıda üçüncü maddede yazılı hükümler mahfuz kalmak kaydı ile haricî işleri Suriye devleti tarafından idare edilir. Sancak ve Suriye için aynı gümrük ve para usulü cari olacaktır.

2– Sancakta Türk dili resmî bir dildir; onuncu maddede derpiş edilen usule tevfikan diğer bir dil kullanılmasının şartlarını ve karakterini konsey tayin edecektir.

3– Bu devletin hakimiyetine ve istiklaline herhangi bir suretle halel getirecek mahiyette, Suriye devleti tarafından aktedilmiş, milletlerarası hiçbir anlaşma ve keza aynı tesirleri haiz hiçbir milletlerarası karar, Milletler Cemiyeti'nin önceden ve kesin bir muvafakati olmaksızın sancakta tatbik edilemez.

4– Hususi ajanlar, Suriye'nin salâhiyetine bırakılmış işler için her iki taraf icra makamları arasında lüzumlu irtibatı temin edeceklerdir. Aynı işler için sancak ve Suriye teşrîî meclisleri bir parlamentolararası irtibatı kurmak ve bunun şartlarını tayin etmek ihtiyarını haiz olacaklardır.

5– Milletler Cemiyeti Konseyi; sancağın statü ve anayasasına riayeti sağlamaya matuf kontrolünü, aşağıdaki şartlar dahilinde icra eder:

a) Mahallinde, kendisinin tayin edeceği Fransız tabiyetini haiz, bir delege bulunduracaktır.

b) Bu delege, statü veya anayasa hükümlerine aykın icrai veya teşrii her karan, azami dört ay müddetle geriye bıraktırmak salâhiyetini haiz olacaktır. Delege, meseleyi derhal son karan verecek olan konseye arz etmeye mecbur bulunacaktır.

e) Türk ve Fransız hükümetleri de, konseyin alacağı kararlara riayeti temin için kendilerine yapacağı tavsiyelerin muktezasını ifa etmeye amade olduklarını beyan ederler.

6– Sancağın ordusu yoktur, orada hiçbir askerî hizmet ihdas olunamaz ve hiçbir askerî tahkimat yapılamaz. Yalnız mevcudu (.....) kişiyi geçmeyecek olan Mahalli Polis Kuvvetleri teşkil olunabilir.

Bu polis kuvvetlerine lazım olan silahlardan başka, hiçbir silah sancağa sokulamaz ve orada bulundurulamaz. Teknik hususlar sonradan yapılacak bir anlaşma ile tayin olunacaktır.

7– Bir Türk - Fransız Muahedesi aktolunacaktır, bu muahedede Türkiye ve Fransa'nın sancağın mülki tamamiyetini ne şekillerde temin ettiklerini tespit eden hükümler yer alacaktır. İşbu teminat, iki taraf arasında yapılacak istişare sonunda tatbik edilecektir. Türkiye, Suriye ve Fransa arasında da bir anlaşma yapılacaktır

ve bunun mevzuu Türkiye - Suriye hududunun masuniyetini temin etmek ve Türkiye - Suriye ülkeleri üzerinde diğer memleket rejim ve emniyeti aleyhine yöneltilmiş her türlü teşkilat ve faaliyeti yasak etmek olacaktır.

8– Sancak statüsü; İskenderun limanında Türkiye'nin bu limanı transit ihtiyacı için en geniş mikyasta kullanmasına müsaade etmek maksadı ile kendisine tanınacak hak ve menfaatleri tasrih edecek olan bir maddeyi ihtiva edecektir.

9– Statü ve anayasa, konsey bu hususta karar verir vermez yürürlüğe girecektir.

10– Konseyin karar ve tavsiyeleri üçte iki ekseriyetle ittihaz olunacaktır. İki tarafın reyleri bu ekseriyet hesabına dahil değildir."

Raportör bundan sonra bir cetvel halinde tespit ettiği, daha ziyade teknik konuları kabul edilen prensiplere göre inceleyip formüle etmek ve sancağın statü ve anayasasını yazmak üzere, kendisinin de bir temsilcisini bulundurabileceği en çok altı kişilik bir ihtisas komitesinin seçilmesini, sancaktaki tarafsız müşahitlerin 31 Ocak'ta bitecek olan vazife müddetlerinin 15 Mart 1937 tarihine kadar uzatılmasını ve Türkiye ile Fransa hükümetlerinin aralarında yapılması kararlaştırılan anlaşmaları tanzime davet edilmelerini teklif ediyordu.

* * *

Görülüyor ki, Hatay için tâ 1921 Ankara İtilafnamesi ile tespit edildiği halde sonradan birtakım ters ve yersiz yorumlarla inkârına teşebbüs edilmiş olan haklar, bu kararla tam bir kesinlik ve açıklığa kavuşuyor, o her şeyi ile Türk olan bu yurt parçasının resmî dili Türkçe ve iç işlerinde istiklale sahip ayrı bir varlık olduğu bütün dünyaca tasdik ediliyordu.

Şimdi bizim için aynı medenî, mantıki ve barışçı usullerle çalışmakta devam ederek kabul edilen prensipleri ameli sahaya nakledecek olan statü ve anayasa gibi vesikaları, diğer ilgililerle beraber hazırlamak ve bu yoldan yeni devletin Fransa, Suriye, hatta Milletler Cemiyeti ile olan münasebetlerini "ayrı ve başlı başına bir varlık" esasına tamamen uygun bir hale getirmek işi kalıyordu.

* * *

Bu münasebetle Atatürk ile Başvekil İnönü ve Hariciye Vekili Dr. Aras arasında aşağıdaki telgraflar teati edildi:

Atatürk'ün telgrafı:

Başvekil İsmet İnönü'ye,

27 Ocak 1937

Hatay'ın mukadderatını tayin eden kararın konseyden çıkmış olduğunu Hariciye Vekilimizin şimdi aldığım telgrafnamesinden öğrendim. Başarıl-

mış olan milli davada takip olunan medeni ve insani usule, Arzı-ulusal layık olduğu kıymetin verileceğine şüphe yoktur. Bu eser, Cumhuriyet Hükümetinin milli meseleler üzerinde ne kadar şaşmaz bir dikkatle durduğunu ve onları en makûl tarzlarda neticelendirmek için cesaret ve feragatle hareket ve faaliyete geçebilecek enerji ve kabiliyette bulunduğunu gösteren yeni bir örnek olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin bu siyaset kavrayışının dünyada sulh ve huzur isteyen ve bunun tabiî icabı olan hakseverliği şiar edinmeyi fazilet bilen bütün dünya milletlerince takdirle karşılanacağına da şüphe yoktur. Türkiye Cumhuriyeti haklı olduğuna kani bulunduğu davasını büyük ve âdil hakem heyeti olmasını daima arzu ettiği ve bu sıfat ve salâhiyetinin daha çok çetin meseleler hallinde en yüksek kudret ve kuvveti haiz olmasını temenni eylediği Cemiyeti Akvam'a bırakmakla insanlık namına isabetli bir harekette bulunmuştur. Bu suretle medeniyet namına da yüksek bir vazife ifa etmiş olmakla, sadece takdir ve tebrike şayandır. İçten ve hakikaten bağlı olduğu dostlukları rencide etmeksizin milli meselenin hallini Cemiyeti Akvam Konseyinde bir neticeye vardırmak hususunda gösterdiği yüksek kiyaset, durendişlik ve vekardan dolayı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini ben de sureti mahsusada tebrik ederim. Bu tebriklerimi, teşekkürlerimi de ilave ederek bütün İcra Vekilleri ve Büyük Erkânı Harbiye Reisi arkadaşlarımıza tebliğ buyurmanızı rica ederim.

Kemal Atatürk

* * *

Başvekilin cevabı:

Atatürk'ün Yüce huzuruna,

27 Ocak 1937

Yüksek iltifatınızı İcra Vekillerine ve sayın mareşale tebliğ ettim. Hepimizin minnet ve şükranımızı sunarım. Hatay davasında hükümetin takip ettiği usûl ve hareket, yüksek şahsınızın ilham ve telkini eseridir. Cemiyeti Akvam'ın kuvvetlenmesine hizmet etmek bizim kanaat mahsulü olan siyasetimizdir. Bu siyaseti takdir buyurmanız, memleketimizin aynı usulü takip etmesi için teşvik ve karar ifade eden yeni bir teminattır. Milli davayı takip ederken, komşularımızı ve eski dostlarımızı incitmekten azami derecede kaçındık. Cumhuriyet Hükümeti, vazifesini ifa esnasında münakaşa halinde bulunduğu muhataplarına itibarla hitap etmiş ve elde edilen neticeyi hakkın ve milletlerarasında serbest münakaşanın mesut eseri sayarak muvaffakiyet hissini umumi ve müşterek tutmuştur. Medeni milletlerarasında iyi geçin-

mek idealinin yorulmaz öncüsü olan yüce şahsınızın idare ve siyaseti ile Türk milletinin medeni âlemde itibarı daima yükseleceğine ve Türk siyasetinin milletlerarası âlemin en sağlam sulh temellerinden biri olduğu, gittikçe daha iyi anlaşılacağına itimadımız vardır; derin ve engin tazimlerimizi kabul buyurunuz Büyük Atatürk.

İsmet İnönü

* * *

Dr. Aras'ın telgrafı:

27 Ocak 1937

Hatay'ın mukadderatını tayin eden karar bugün konseyden çıktı. Bu karar, eğer başarılmış bir iş sayılabilirse, bu muvaffakiyetin amili, başta Kemalist Türkiye'nin kuvvet ve kudreti olmak üzere, her zaman en iyiyi ve en doğruyu gören irade ve ilhamlandır. Emrinizde çalışan bir nefer olarak, vazifem başında, bütün kuvvet ve cesareti daima Büyük Şefimin teveccüh ve itimadından alıyorum; bu değer biçilmez teveccüh ve itimada, kendim ve heyet arkadaşlarım namına en derin minnetlerimi arz eder ve sonsuz tazimlerimle ellerinizden öperim.

Dr. Aras

* * *

Atatürk'ün cevabı:

27 Ocak 1937

Hatay'ın varlığı, Cenevre'de tasdik olunurken göndermiş olduğunuz telgrafı aldım. Türk ideal ve iradesinin milletlerarasında başka bir ufuk açarak tecelli ettirdiği bu başarı münasebetiyle kıymetli çalışmanızın yüksek değerini bir kere daha takdir ettim; sizi ve gayretli Murahhas arkadaşları tebrik ederim.

Kemal Atatürk

* * *

29 Ocak 1937 günü Büyük Millet Meclisi Reisliğine verilen bir takrirde Türk milletinin Devlet Reisi Atatürk'e ve hükümete, Hatay işinde elde ettikleri yüksek muvaffakiyetten dolayı, resmen teşekkür edilmesi teklif olunmuştu.

O gün Meclisin saat 18.00'de aktettiği ikinci oturumda bu takrir okunmuş, ilk sözü Başvekil İsmet İnönü almıştı.

İnönü, nutkunda Milletler Cemiyeti'nce alınan kararın uzun bir tahlilini yaparak bu mesut olayın bütün dünyada sulh lehine kazanılmış bir zafer olduğunu belirtmiş, sözüne son verirken de "Büyük Atatürk'ün, her büyük meselede oldu-

ğu gibi bu meselede de göstermiş olduğu hassasiyeti sulh yolunda, insanlık ve medeniyet yolunda, milli bir davayı anlatmak ve müspet bir neticeye ulaştırmak için sarfetmiş olduğu gayretleri övmek borcumdur" demişti.

Ondan sonra kürsüye gelen muhtelif hatipler, çok heyecanlı ve ateşli nutuklar irad etmişler, neticede Büyük Meclis: "Atatürk'e, Hükümete ve Mareşal'e Meclisin hissiyatının arz edilmesine ve Kahraman Ordumuza selam gönderilmesine" alkışlar arasında karar vermişti.

Bu kararı kendisine arz eden Büyük Millet Meclisi Reisine Atatürk'ün verdikleri cevap, Meclisin 1 Şubat 1937 günkü toplantısında okunmuştu.

Atatürk'ün cevabı:

> Hatay mukadderatının tesbitini memnuniyete şayan görmüş olan Kamutayın hakkımızda taltif kararı vermiş olduğunu bildiren telgrafnamenizi büyük memnunlukla aldım. Teşekkür ve minnetlerimi bildirmekle bahtiyar olduğumun Kamutaya arz edilmesini dilerim.
>
> Kemal Atatürk

* * *

Milletler Cemiyeti'nin kararı öğrenilince Hatay'ı ve bütün Anavatanı bir sevinç dalgası kaplamıştı; her tarafta şenlikler, toplantılar, mitingler yapılıyor, halk bir bayram havası içinde zaferi tesit ediyordu.

Buna karşılık, Suriye'de bazı politikacıların tahriki ile aleyhte şiddetli nümayişler tertip olunmakta, şapkalı Türklere tecavüz edilmekte, Fransa'ya karşı ateş püskürülmekte idi. Şam ve Halep'teki konsolosluklarımız muhafaza altında tutuluyordu.

Başvekil, Meclisteki nutkunda bu olaylara da temas ederek ezcümle demişti ki:

"Şimdi meselenin asıl nazik tarafını yani Suriyelilere taallûk eden tarafını huzurunuzda açık yürekle ve serbest zihniyetle münakaşa etmek isterim. İşitiyorum ki, bu elde edilen netice Suriye'de huzuru mucip bir surette telâkki edilmekte değildir. Şurada burada Milletler Cemiyeti'nde verilen kararın hoş görülmediğini belirten gösterişler yapılmaktadır. Ben zannediyorum ki, Milletler Cemiyeti'nde verilen kararın bizzat Suriye için ne kadar faydalı ve hele gelecek için ne kadar feyizli olduğu layıkiyle anlaşılmamaktadır. Bu anlaşmanın Türkiye kadar Suriye'ye de faydalı olduğunu anlatmak için aklı erenler emek sarf ederse, bu emekler hayırlı olacaktır."

Başvekil bundan sonra eski durumun daimi bir ihtilaf mevzuu olduğunu, bu-

nun devamına, huzur ve menfaatleri bakımından Suriyelilerin de rıza göstermemesi lazım geldiğini, memleketlerinin iki devlet tarafından garanti edilmesinin kendileri için paha biçilmez bir nimet olduğunu anlatmaya çalışmış ve bir aralık sözü bize getirerek halka ve gazetecilerimize şu öğüdü vermişti:

"Türk umumi efkârına ve Türk gazetecilerine, bu nazik zamanlarda sınır dışından aldığımız haberleri iyi yürekle karşılamalarını, meseleyi yeter derecede anlamamış olan komşulara iyice anlatmak için gayret etmelerini tavsiye etmek isterim."

* * *

O sıralarda İtalya Hariciye Vekili Kont Çiano, Hariciye Vekilimiz Dr. Aras'tan, Boğazlar Mukavelesi'ne katılma konusu ile iki Akdeniz devletini ilgilendiren günün diğer meselelerini konuşmak üzere bir mülakat istemişti. Muhabere neticesinde görüşmenin memlekete dönerken, yol üstünde bulunan Milano şehrinde, 3 Şubat 1937 günü yapılması kararlaştı ve Cenevre'den buna göre ayrıldık.

Dr. Aras hareketten evvel bir Fransız gazetecisine şu beyanatta bulundu:

"Cenevre'deki bu toplantıdan son derecede memnunluk duyuyorum. İskenderun meselesinin halli, geçmişten arta kalan birçok arazi işleri ile doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak alakadar meseleleri, katî surette tasfiye etmektedir. Bundan sonra Türkiye ile Fransa arasında yeni ufuklar açılmaktadır. Her iki memleketin İskenderun meselesinin halli üzerine aktedecekleri muahedeler ve mukaveleler bu yeni vaziyetin ilk belirtileri olacaktır.

Kont Çiano ile görüşmek üzere İtalya'ya gidiyorum; müzakerelerimiz herhalde Montreux'de yapılan Boğazlar Mukavelenamesi'ne dair olacaktır. Fakat bu mülakat, İtalya ile Türkiye arasında mevcut dostane münasebetlerin hissedilir bir iyilik kazandığının delilidir. Türkiye, İngiltere ile İtalya arasındaki Akdeniz anlaşmasını büyük bir memnunlukla karşılamıştır. Bu anlaşmanın ruhu bizim dış siyasetimizin temelini teşkil eden fikirler ve prensiplere tamamen uymaktadır."

* * *

Milano'da iki Hariciye Vekili arasında geçen enteresan bir muhavereyi anlatmadan önce Avrupa'nın o günlerdeki hazin manzarasını birkaç satırla canlandırmayı faydalı görüyorum.

İspanya iç harbi, hâlâ bütün şiddetiyle ve daha ziyade Almanya ve İtalya tarafından tutulan faşistlerin lehine devam etmektedir; bir taraftan Almanya ve İtalya faşistlere, diğer taraftan da Rusya komünistlere –ortada bir ademi müdahale anlaşması bulunmasına rağmen– el altından, hatta bazen açık yardımlar yapmaktadırlar.

İtalya, Habeşistan'a yerleşmiştir.

İngiltere, İtalya ile Doğu Akdeniz devletlerinin menfaatlerine riayet edilmesi, İtalya'nın, Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesine mümanaat etmemesi, Mısır'da kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmesi, "Montreux" Mukavelenamesi'ne katılması ve Milletler Cemiyeti'ne hücumdan vazgeçip, Cemiyetle tekrar işbirliği yapması esaslarına dayanan bir anlaşma imza etmeye adeta mecbur olmuştur.

Almanya mütemadiyen silahlanmaktadır; o sıralarda Ren havalisini işgal etmiştir ve Çekoslovakya'yı da işgale hazırlandığı söylenmektedir.

Diğer taraftan Almanya ile İtalya arasındaki yakınlaşma gittikçe sıkılaşmakta, bir Almanya - İtalya mihveri kurulmaktadır. Kont Çiano, bir, iki ay evvel Almanya'yı ziyaret etmiş, Alman ricali ve bilhassa Hitler ile uzun ve mühim konuşmalar yapmıştır; Milano mülakatına takaddüm eden günlerde ise Alman Hava Mareşali ve Hava Vekili Göring, istirahat bahanesiyle İtalya'ya giderek büyük tezahürlerle karşılanmış, başta Mussolini olmak üzere, İtalyan devlet adamlarıyla müteaddit görüşmelerde bulunmuştur.

Bütün bu hareketler; zaten Almanya ve İtalya ile arası açık bulunan ve dahili karışıklıklardan bir türlü kurtulamayan Fransa'da telaş ve heyecanı son haddine vardırmıştır.

Kısacası, Avrupa müthiş bir kaynaşma, huzursuzluk ve gaflet içinde, akıbeti meçhul bir badireye doğru sürüklenmektedir.

* * *

İşte böyle bir zamandadır ki, iki Hariciye Vekili buluşup konuşacaklardı.

2 Şubat 1937 akşamı Milano'ya vardık; Hariciye Vekilimiz büyük askerî merasimle karşılandı.

Daha evvel Milano'ya gelmiş olan Kont Çiano, karşılayıcıların başında bulunuyordu.

Önceden kararlaştırıldığı gibi 3 Şubat 1937 Çarşamba günü öğleden evvel ve sonra beş buçuk saat süren ve İtalya'nın Montreux Anlaşması'na katılması meselesiyle beraber günün diğer bütün konularını içine alan konuşma vuku buldu.

Öğrendiğime göre bu konuşma esnasında İtalya Diktatörü Mösyö Mussolini'nin, bir şımarık çocuk tipindeki genç damadı, güya sırasını getirerek Almanların harp silahları alanında birtakım yeni keşifleri olduğundan –Göring'in oyuncakları adı altında– uzun uzun bahsetmiş, "Almanya hazırlandı, biz de beraber olacağız, Türkiye'nin de beraber olmasını isteriz" demiştir.

Dr. Aras, buna: "Biz Almanlarla öteden beri dostuz, vaktiyle müttefiklik dahi yaptık, birbirimizi çok iyi biliriz; kendileriyle her vakit iyi geçindik ve iyi geçinmek azmindeyiz. Size de tavsiye ederim. Almanlarla yalnız dost kalmakla, iktifa

ediniz; o tehlikeli oyuncaklarla pek fazla meşgul olmayınız; sulhu korumakta hepimizin menfaati vardır" cevabını vermişti.

* * *

Kont Çiano, aynı zamanda Hatay'ı derhal işgal etmemiz için teşviklerde bulunmuş, "Bundan Almanlar da memnun olur, biz de. Herhalde bizim dostluğumuza güvenebilirsiniz" demiştir. Buna cevap olarak da Hariciye Vekilimiz: "Fransızlarla olan ihtilafımızın hal yolunda bulunduğunu ve kendileriyle daima dost kalmaya çalışmış ve çalışmakta olduğumuzu" kesin bir eda ve dil ile ifade eylemiştir.

Bu mülakat vesilesiyle İngiltere Hariciye Nazırı Bay Eden'in, Dr. Aras'a haber göndererek kendisinden Fransa'yı küçük düşürecek bir harekette bulunmamasını rica ettiğini de ilave etmeliyim.

Mülakatın sonunda: "Hariciye Vekillerinin iki memleketi ilgilendiren veya umumi mahiyetteki meseleleri, bilhassa Boğazlar rejimi hakkındaki Montreux Muahedenamesi ile iki memleketin Doğu Akdeniz'deki karşılıklı durumlarını inceledikleri, bu dostane incelemenin İtalya ile Türkiye arasında münazaalı hiçbir mesele olmadığını ve iki memleket münasebetlerinde ancak karşılıklı güven duygulan mevcut bulunabileceğini açıkça ortaya koyduğu" yolunda bir resmî tebliğ neşredildi.

* * *

Milletler Cemiyeti Konseyi, 27 Ocak 1937 kararına uyarak, Hatay'ın statü ve Anayasasını hazırlayacak İhtisas Komitesini teşkil etmişti. Bu Komite, devletlerin murahhaslarından değil, Milletler Cemiyeti'nin birer birer seçip tayin eylediği İngiliz, Belçikalı ve Hollandalı eksperlerden mürekkep ilmi bir heyetti; tabiî bunlar arasında bizim ve Fransızların da mütehassısları bulunacaktı.

Komitenin mesaisi, siyasi değil, doğrudan doğruya teknik alanda cereyan edecek ve istenilen tasarıları, Konseyin 24 Mayıs 1937 tarihinde yapılacak olan toplantısına yetiştirmeye çalışacaktı. Türkiye'den bu iş için son zamanlarda mebus olmuş ve Hariciye Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına tayin edilmiş olan Numan Menemencioğlu seçilmişti. Yanında; ikinci delege sıfatı ile Milletler Cemiyeti'ndeki daimi Murahhasımız rahmetli Necmeddin Sadak –ki sonradan bir müddet Hariciye Vekili olmuştur– ile müşavir olarak Siyasal Bilgiler Okulu Esas Hakları profesörü Ethem Menemencioğlu ve İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden Ali Fuat Başgil, Adliye Vekâleti Hukuk İşleri Müdürü Şinasi Devrin, Genelkurmaydan Yarbay Şevki, İstanbul Merkez Bankası Müdür Yardımcısı Nazif İnan, Hariciye Hukuk Müşaviri yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu[216] ve birkaç kâtip vardı.

216 Adnan Menderes Kabinelerinde Hariciye Vekili. Rahmetli Şinasi Devrin de Cumhuriyet Halk Partisi zamanında Adliye Vekilliğinde bulunmuşlur.

Numan Menemencioğlu 20 Şubat 1937 günü Ankara'dan, İstanbul'a geldi; aynı günün sabahı Atina'daki Balkan Konseyi içtimaından dönen Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'la buluşarak, beraberce Başvekil İsmet İnönü'yü ziyaret ettiler ve bir müddet mütehassıslarımız tarafından hazırlanmış olan statü ve Anayasa projeleri üzerinde meşgul oldular.

Ondan sonra hep birlikte, Vekillerin çoğunun iştirakiyle Reisicumhur Atatürk'ün başkanlığında toplanan Kabine içtimaına katıldılar. Üç saat kadar süren bu içtimada da yine aynı tasarılar tetkik ve tasvip olundu.

Anayasa tasarısı, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına uygun bir şekilde tanzim edilmişti.

Diğer taraftan Milletler Cemiyeti'nce yakın zamanda ve belli esaslar dahilinde tespit edileceğine emin bulunduğumuz Anayasa hükümlerine göre adli, idari, mali, iktisadi, bayındırlık ve kültürel sahalarda, Türk karakteri ile medeni esaslara uygun olarak yeni devleti yaşatıp, geliştirecek kanun projelerini hazırlamak üzere Cumhuriyet Halk Partisi merkezinde vekâletler mümessillerinden mürekkep bir komisyon teşkil olunmuştu.

* * *

İhtisas Heyetimiz, 21 Şubat 1937 akşamı Semplon Ekspresi'yle, İstanbul'dan, Cenevre'ye hareket etti ve oraya varır varmaz, konseyin Eksperler Komitesi işe başladı. İlk olarak Heyetimizin, sonra da Fransızların tevdi ettikleri projeleri tetkike koyuldu.

Biz bu sefer Hatay'ın hududu meselesini de ortaya atmıştık. Bu konuda, nüfusunun çoğunluğu Türk olup, Suriye içinde başka sancaklara bağlı bulunan üç nahiyenin (Bayır, Bucak ve Hazine) Hatay'a katılmasını talep ediyorduk.

Toplantılara Milletler Cemiyeti Raportörü İsveç Hariciye Vekili Bay Standler veya yine İsveçli olan bir vekili iştirak etmekteydi.

Diğer taraftan, Komite; mahallinde topladıkları bilgilerden istifade etmek üzere Hatay'daki tarafsız müşahitleri, Cenevre'ye davet etmişti. Milletler Cemiyeti'nin muhtelif bürolarındaki ihtisas sahipleri ile mevcut dosyalardan da faydalanılıyordu. Bu suretle çok esaslı, fakat o nispette çetin ve münakaşalı bir çalışma devresine girilmiş bulunuluyordu.

Bir aralık Suriye Başvekili Cemil Mürdüm ile Hariciye Vekili Sadullah Cabirî de bir Heyetle Paris'e ve Cenevre'ye gidip, zihinleri bulandırmaya ve müzakereler üzerinde müessir olmaya çalışmışlardı.

* * *

Burada müzakerelerin geçirdiği safhalardan bahsedecek mevkide değilim, esasen buna lüzum da görmüyorum. Yalnız şu kadarını ifade edeceğim ki, müza-

kerelerin devam ettiği müddet zarfında Fransızlar –ki başlarında yine yukarıda karakterini çizdiğim Siyasi Müsteşar Vienot vardı– her adım başında bir güçlük çıkarmaktan ve Hatay'daki memurları da, muhtelif unsurları birbirine düşürücü tertipleriyle huzursuzluğu, kanlı kavgaları ve Türk halkı üzerindeki şiddetli baskıyı devam ettirmekten bir an hali kalmamışlar, hatta işi tedarik ettikleri birtakım yobazlar vasıtasiyle Türkiye'ye ve Türk inkılâplarına karşı baştan aşağıya yalan ve bühtandan ibaret neşriyat yaptırmaya, Suriye'de silahlandırdıkları eşkiya çetelerini topraklarımıza saldırtmaya kadar vardırmışlardı.

Fakat Suriye ve Lübnan'da onlar ve taraftarları da rahat değillerdi; Fransız mandası aleyhinde bulunan kuvvetli topluluklar durmadan hadiseler ve isyanlar çıkarıyor, kendilerini güç durumlara düşülüyorlardı.

* * *

O günlerde yeni İngiliz Kralı VI. George'un taç giyme merasimi yapılacaktı. Merasimde bulunmak için Londra'ya gitmek üzere Paris'ten geçen ve orada gayet iyi karşılanan Başvekil İsmet İnönü, fırsattan faydalanarak Fransız Başvekili Mösyö Blum ve Hariciye Vekili Bay Delbos ile –Cenevre'den katılan Numan Menemencioğlu'nun da iştirakiyle– uzun görüşmelerde bulunmuştu; bu görüşmelerin havayı biraz yumuşatarak her iki tarafın karşılıklı tavizleri ile müzakerelerin çıkmazdan kurtulmasına yardım ettiği muhakkaktır.

* * *

Nihayet Eksperler Komitesi ve Milletler Cemiyeti Mazbata Muharriri raporlarını yazıp konseye vermişler, konsey bunları 25 Mayıs 1937 tarihinde aktettiği gizli bir toplantıda tetkik eylemişti.

Diğer yandan yapılan müzakereler neticesinde Türkiye ile Fransa arasında akti evvelce kararlaştırılan antlaşmalar da hazırlanmış bulunuyordu.

Bunun üzerine Dr. Aras ile beraber Cenevre'ye gittik ve 29 Mayıs 1937 günü öğleden evvel saat 10.00'da, Milletler Cemiyeti Başkâtiplik Dairesinde, Hatay'ın mülki tamamlığını sağlayan Türkiye - Fransa Muahedesi ile Türkiye - Suriye hudutlarını garanti eden itilafnameyi imzaladık.

İmza edenler: Türkiye adına Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ve Hariciye Siyasi Müsteşarı Kuman Menemencioğlu ile bu satırların yazarı, Fransa adına da Hariciye Vekili Mösyö Delbos ve Siyasi Müsteşarı Mösyö Vienot ile Ankara Sefiri Mösyö Ponsot idi.

Hatay'ın mülki tamamlığını garanti eden Muahedede bu yüzden çıkacak hadiselerde müşterek bir hareketin tarzlarını tayin etmek için Genelkurmaylar arasında temaslar yapılması da kabul edilmişti.

Suriye hududunu kefalet altına alan itilafnamede ise taraflar, Türk ve Suriye

topraklarında diğer tarafın rejimi ve emniyeti aleyhine yöneltilmiş her türlü faaliyeti menetmeyi taahhüt ediyorlardı.

Bu iki metne bir deklarasyon, bir protokol ile teati edilen bazı mektuplar eklenmiş bulunuluyordu ki, bunlar Türkiye ile Fransa'nın, Asya statükosunun muhafazası, sulhun ve Akdeniz'de emniyetin kuvvetlendirilmesi, Milletler Cemiyeti'nde işbirliği, Fransa'nın Suriye ve Lübnan ile yaptığı anlaşmaların tervici, Suriye Devleti Milletler Cemiyeti'ne girerken onun adına Fransa tarafından imzalanmış olan antlaşmaların da kendisine devri ve Fransız mandası altındaki devletler ile Türkiye arasında uzun zamandan beri askıda bulunan "Hıyar hakkı" meselesinin halli gibi konulardan bahsedilmekte idi.

* * *

Muahede ve itilafnamenin imza merasimini müteakip derhal konsey toplandı ve Raportör Bay Standler'in raporu ile beraber hazırlanmış olan statü ve anayasayı kabul etti.

Statüde:

1– Hatay'ın iç işlerinde tamamen müstakil olacağı.

2– Dışişlerin, bazı esaslı kayıtlarla Suriye tarafından idare olunacağı, fakat Hatay hükümetinin, Suriye'yi haberdar etmek şartiyle, sırf kendi menfaatlerini ilgilendiren milletlerarası anlaşmalar yapabileceği.

3– Askerlikten ve askerî tesislerden tamamen tecrit edileceği, yalnız nizam ve asayişin korunması için miktarı mahdut bir polis ve jandarma kuvveti teşkil edileceği.

4– Türkiye'nin transit ihtiyacı için İskenderun limanından faydalanacağı gibi esaslar da dahil olmak üzere 27 Ocak 1937 kararları, daha açık ve daha kesin olarak yer almıştı.

Statü, ayrıca gümrük, para, posta ve tabiiyet meseleleri hakkında şu tamamlayıcı hükümleri ihtiva ediyordu:

1– Hatay ile Suriye'de aynı gümrük sistemi caridir, bununla beraber her iki tarafın gümrük idareleri ayrıdır.

2– Suriye lirası, vahidi kıyasi olmak üzere, Suriye ve Hatay'ın ayrı birer para sistemi olacaktır.

3– Suriye ile Hatay'ın posta ve telgraf işlerini yeknesak bir servise bağlamaları lüzumlu görülmüştür, ancak Hatay kendi arazisi içinde kullanılmak üzere posta kıymetleri çıkarmak hakkına malik olacaktır.

4– 1 Ocak 1937'den evvel, Hatay arazisine yerleşmiş olan Suriye tebası, Hatay vatandaşı olmak hakkını kazanacaktır.

5– Hatay arazisi üzerinde doğmuş olan her şahıs ile statünün yürürlüğe gir-

diği tarihte, 21 yaşından aşağı bir yaşta olup da babası Hatay dahilinde doğmuş bulunan herkes, Hatay vatandaşı olabilecektir; bu hususta müracaat müddeti olarak 5 sene kabul edilmiştir.

6– Hatay'ın bütün sekenesi; doğuş, milliyet, dil, ırk veya din farkı gözetilmeksizin hayat ve hürriyetlerinde tam ve mükemmel bir himayeye mazhar olacaklardır.

* * *

Çoğunluğu Türk olup, İskenderun sancağının haricinde bulunan nahiyelerin Hatay topraklarına katılması yolunda yapılan sıkı teşebbüs ve harcanan devamlı gayretlerden maateessüf müspet netice alınamamış, Arapça dili de bazı şartlarla ikinci bir resmî dil olarak kabul edilmiştir.

Mazbata muharriri, Bay Standler; Eksperler Komitesinin telkinlerine dayanan ve konseyce aynen kabul edilen raporunda bu iki mesele hakkında şu mütalâa ve teklifleri ileri sürmekte idi:

Hudut ve üç nahiye meselesi: (Rapordan aynen)

"İş, üç nahiye meselesine gelince şurasını hatırlatmak isterim ki, eksperlerden dördü, bu nahiyelerin tamamen veya kısmen sancak arazisine sokulmasından doğacak gayri tabiî ve bozuk sınırı haklı gösterecek, kâfi bir sebep görmediklerini beyan etmişlerdir. Benim de ayrılmayacağım bu mütalâaya binaen, ortaya atılan muhalif reye, (Bizim reyimiz) esas olan meşru endişeleri nazarı dikkate almak çaresini bulmaya uğraştım. Filhakika üç nahiye mıntıkasında dil ve kültür himayesinin ihlâl edilmemesi icap eden bir tür unsuru mevcuttur. Bu halk, bugün Suriye' de yerleşmiş olan manda rejiminin garantilerinden faydalanmaktadır. Bu rejim sona ereceğinden ve bahis konusu mesele de azınlıkların himayesine taallûk ettiğinden Konseye, garantiler meselesine hususi bir önem verilmesini ve bilhassa azınlıkların mahkemeler önünde kendi dillerini kullanmak, ilk resmî tahsillerini de yine aynı dilde yapmak hususunda Suriye'den teminat istemesini teklif ederim. Konsey; statünün ilgili maddesine, Komite raporunda gösterilen sancağın şimdiki hudutlarını olduğu gibi teyit eden bir hüküm ilavesine karar verebilir."

* * *

Dil meselesi: (Rapordan aynen)

"Komitenin telkinlerine uyarak, Konseye, Arapçanın da sancağın resmî bir dili olacağına karar vermesini teklif ederim; bunun kullanış şartları aşağıdaki şekilde düzenlenecektir:

1– Resmî mekteplerde, bir mektebin bulunduğu köy veya mahallede hakim olan dil hangisi ise, ilk öğretim o dilde yapılacaktır; diğer dilin okutulması ya ihtiyarî veya mecburi olacaktır, şu kadar ki bu bakımdan her iki dil de tamamen aynı şekilde muamele görecektir.

2– Sancağın bütün mahkemelerinde, yüksek mahkeme de dahil olduğu halde, her iki dil kullanılabilecek ve azınlık unsurları, kendi ana dillerinde konuşabileceklerdir.

3– Asamble'de her iki resmî lisan kullanılabilecektir; Asamble mazbataları iki dilde yazılacak, bütün kanunlar da iki dilde yayınlanacaktır.

4– İdareye ait nizamname ve talimatlar iki dilde neşrolunacaktır.

5– Halk, idare ile olan münasebetlerinde iki dilden herhangi birini kullanabilecek ve kendisine aynı dille cevap verilecektir. Konsey, statünün birinci maddesine şöyle bir hüküm koyabilir: Diller meselesi, Konseyin 27 Ocak ve 29 Mayıs 1937 tarihli kararlarına tevfikan halledilmiştir."

Mazbata muharriri, raporunda ayrıca Eksperler Komitesinin kapitülasyonlar meselesine de temas eylediğinden bahsederek, bu konuda şu mütalâayı yürütüyordu:

"Konseyin meçhulü değildir ki, Suriye ve Lübnan mandasına dair olan mukavelenin mahsus maddesi hükümlerine göre, ilgili devletler arasında, hilâfına uzlaşmalar yapılmadığı takdirde manda rejimini kaldırdıktan sonra, kapitülâsyonlar tekrar tesis olunacaktır. Konseyin bu meseleyi sancak için Fransız mandası altına konulan doğu topraklarının kurtuluş şartlarının tetkiki sırasında halletmek üzere geri bırakmak isteyeceğini zannediyorum."

* * *

Anayasaya gelince, buna göre:

Hatay'ın Asamblesi, esas itibariyle 40 kişiden mürekkep olacaktır; fakat derpiş edilen seçim usulünün tatbiki neticesinde bu sayı artabilecektir.

Mebuslar, iki dereceli sistemle ve dört sene için seçileceklerdir. (Mazbata muharriri raporunda, ilk seçimin 15 Nisan 1938'den evvel yapılmasını teklif etmiştir.)

İcra kuvveti, Teşrîî Meclisce 5 sene için seçilecek olan İcra Heyeti tarafından –halk namına– kullanılacaktır.

Teşriî Meclis tarafından bir de Reis (devlet reisi) seçilecektir; Reis teşrifat ve merasimde Hatay'ı temsil edecek, kanunlarda tasrih edilecek hudut dahilinde hususi af hakkını da kullanabilecektir; fakat umumi af ancak bir kanunla ilan edilecektir.

Adli kuvvet, kanun dairesinde teşekkül edecek olan mahkemeler tarafından –yine halk adına– istimal olunacaktır; bundan başka, azası reis tarafından seçilmiş bir de yüksek mahkeme kurulacaktır.

Anayasada hiç kimsenin kanunun tasrih ettiği hal ve şekillerin dışında tevkif, serbestiden mahrum ve mahkûm edilemeyeceğine, meskenlerin taarruzdan masun bulunduğuna, vicdan serbestisinin mutlak olduğuna, ilk tahsil mecburiyeti basın, matbaa, cemiyet kurma ve toplantı hürriyetlerine dair maddeler de mevcuttu.

* * *

Mazbata muharriri raporunda, statü ve Anayasanın 29 Kasım 1937 tarihinde yürürlüğe girmesini de teklif ediyor ve raporunu şu cümlelerle bitiriyordu:

"Konseye aşağıdaki kararı teklif etmekle mübahiyim; Konsey, mazbata muharririnin raporundan anlaşıldığı şekilde ve bilhassa Eksperler Komitesinin tespit ettiği ilaveler de nazarı dikkate alınmak şartıyla meselenin hallini kabul eder."

Kolayca tahmin edilebilir ki, konseyin bu iki tarafı kollayan mutedil ve uzlaştırıcı kararı garazkâr ve müstemlekeci unsurlarla Suriye idarecileri tarafından şiddetli itirazlarla karşılanmış, bu gibilerin tahrik ve tertipleri neticesi olarak Hatay'da huzursuzluğu arttıran çatışmalarla beraber anlaşmaların ruhuna tamamen aykırı hareketler de birbirini takip eylemiştir.

Bir taraftan bu yaygara ve kargaşalıklar devam edip dururken, diğer taraftan Irak Hükümeti ikinci bir tavassut teşebbüsünde bulunmuştu; Ekim ayında Suriye yolu ile Türkiye'ye gelen Irak Hariciye Nazırı Tevfik Elsüveydî –şüphesiz Suriye Hükümetinin telkini ile– hükümetimize sancağın Suriye ile aramızda taksim edilmesini teklif eylemişti. Bu hususta tanzim ettikleri haritaya göre, İskenderun ve dolayları ile Antakya şehri bize veriliyordu. Öyle ki, Antakya'ya birkaç kilometrelik dar bir koridorla girilecek ve yalnız şehir ile etrafındaki bahçeler bizde kalacaktı; üst tarafı Suriye'ye katılacaktı.

Hükümet tarafından bildirilen bu sözde uzlaştırma teşebbüsünü, Atatürk'e arz ettim. Teklife göre çizilen hududun harita üzerinde aldığı şekli ilk bakışta "Apandis"e benzeterek hafifçe güldü, "Ne kadar yersiz, ne kadar çocukça bir teklif" dedi ve Tevfik Elsüveydî'ye aşağıdaki esas dahilinde cevap verilmesini tabiî bulduğunu, hükümete tebliğ etmemi emretti:

"Biz arazi ilhakı peşinde değiliz; bütün gayretimiz öteden beri ilan ettiğimiz gibi, o toprakların her bakımdan asıl sahibi bulunana, Türk çoğunluğuna, tâ 1921 senesinde tanınmış olan hakların korunmasına çevrilmiştir. Diğer taraftan, arazi itibariyle, komşumuz Suriye lehine yapılabilecek azami fedakârlık da yapılmıştır. Herkes bilir ki sancağın asıl hududu daha epeyce ilerdedir."

Böyle bir teklifin dinlenmiş ve ele alınmış olması, Atatürk'ü üzmüştü; hükümete katî mütalâa ve kararını bildirdikten sonra bana:

"Nasıl olur çocuk! Ortaya attığımız iddialarla taban tabana zıt olan böyle bir 'taksim anlaşması' karşısında dostlarımız ve herkes bizim için ne düşünür, 'bunların maksadı ırktaşlarının haklarını korumak değil, Türkiye'ye –miktarı ne olursa olsun– bir kısım arazi kazandırmak imiş' demez ve bizden yüz çevirmez mi? Hadi başkalarının sözlerine kıymet vermeyelim; ya oradaki Türklerin gayet tabiî olan

aynı düşünce ve duygularını nasıl ihmal ederiz. Hayır hayır! Bu kabil teklifler üzerinde konuşulmak şöyle dursun, ele alınmaya bile değmez" demişti.

Sırası gelmişken pek yakından vakıf olduğum bir gerçeği açıklamak istiyorum: Atatürk Hatay'ın, Fransa ile Türkiye'nin garantisi altında askerlikten tecrit edilmiş bağımsız bir Türk devleti olarak muhafazasını hem bizim, hem de Ortadoğunun menfaati bakımından çok faydalı, hatta lüzumlu görüyordu; iklimi, ziraat, iktisat kısaca her alandaki tabiî istidatları itibariyle gelişme yolunda büyük imkânlara, bu arada İskenderun gibi çok geniş yabancı ülkelerin de transitine elverişli, ideal bir limana sahip bulunan o vatan parçasını, kudretimiz dahilinde her türlü yardımlarda bulunmak suretiyle çok mamur, zengin, müreffeh, ileri ve Ortadoğu için cazip bir "örnek memleket" haline getirmek, O'nun başlıca emellerinden biri olmuştur.

* * *

Bu yılın sonlarına doğru kabine değişmiş, bir müddetten beri izinli bulunan Başvekil İsmet İnönü, 25 Ekim 1937 tarihinde istifa ettiğinden zaten mezuniyeti zarfında kendisine vekâlet etmekte olan İktisat Vekili Celâl Bayar Başvekilliğe tayin edilerek kabinesini kurmuştu. (Bu değişme hakkında aşağıda ayrıca izahat vardır.)

Bir müddet sonra Vekâletlerdeki siyasi müsteşarlıklar da kaldırılmış ve Hariciye Vekâleti Siyasi Müsteşarı Numan Menemencioğlu mebusluktan çekilerek tekrar Vekâlet Genel Sekreterliğine tayin olunmuştu.

* * *

Atatürk, 1 Kasım 1937 günü Büyük Millet Meclisi'nde verdiği açış nutkunda Hatay işinden şöyle bahsetmişti:

"Büyük bir milli davamız olan Hatay işinin geçirdiği safhalar malûmunuzdur. Milletler Cemiyeti yüksek idaresi altında cereyan etmiş olan müzakereler, Hatay halkının layık olduğu mesut ve müstakil idareye kavuşması yolunda amaçladığımız gayeyi sağlayacak vesikaların kabul ve imzasıyla neticelenmiştir. Yeni Hatay rejiminin meriyete girmesine kısa bir zaman kaldı. Bu rejimi, kendileriyle dostane bir zihniyetle emek birliği yapmış olduğumuz Fransızların iyi niyetle ve amaçlanan gayeyi temin edebilecek şekilde tatbike başlayacaklarına şüphe edilmemelidir. Yarınki Türk - Fransız münasebetlerinin dilediğimiz yolda inkişafına, Hatay işinin iyi bir yönde yürümesi, esaslı bir ölçü ve amil olacaktır kanaatindeyim."

* * *

Fakat esefle görüldü ki, hadiseler Atatürk'ün ümit ve temenni eylediği yönde tecelli etmemiştir. Müstemlekeci Fransız memurları, Hatay'da yapılacak Meclis

seçimleri için hazırlayıcı tetkiklerde bulunmak üzere, Milletler Cemiyeti tarafından mahalline gönderilen Kontrol Heyetinin, Türk halkı ile serbest temasını güçleştirmek ve nüfus nispetini kendi taraftarları lehine değiştirmek yolunda her türlü oyun ve hilelere başvurmakta idiler.

Bundan başka, Milletler Cemiyeti Konseyince statü ve anayasanın yürürlüğe girmesi için tespit edilmiş olan 29 Kasım 1937 günü, yine o memurların iyi niyetten tamamıyla mahrum ve hasımca hareketleri yüzünden, Türk ahali bu mesut günlerini, istedikleri gibi kutlamak imkânını bulamamış, bu maksatla kasaba ve köylerde toplanan halk, polis ve jandarmalar tarafından zorla dağıtılmış, yapılan taklar yıkılmıştı.

Bu hususta Anadolu Ajansı tarafından yayınlanan ve Atatürk'ün nadir "Beyanat"larından birini de içine alan aşağıdaki tebliğ durumu çok iyi izah etmektedir:

"Ankara: 1 Aralık 1937 – Yeni Hatay rejiminin yürürlüğe girmesi münasebetiyle Hatay ve Türkiye'nin her tarafından Cumhurreisimiz Atatürk'e, sayısız minnet ve şükran telgrafları gelmekledir. Büyük Şef bu hususlaki duygularının *Ulus* başmuharriri tarafından *Ulus*'ta neşredilmesine müsaade buyurmuşlardır.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararına göre 29 Kasım 1937 günü Hatay'da yeni rejimin yürürlüğe girdiği ilan edilecekti. Atatürk bu konuda 'Evet bu olmuştur' buyurmuşlardır.

Ulus başmuharririnin ilan keyfiyeti, bir program altında Suriye fevkalade komiseri tarafından yapılacağı, bu münasebetle Hatay yeni rejiminin teessüsünde, Türk - Fransız elbirliği tezahür edeceği, Hataylıların bu gününü serbestçe kutlamasına imkân verileceği ve Hatay'daki Fransız delegesinin Hataylıların Milletler Cemiyeti'nde kazanmış oldukları hakların temsilcisi vazifesini yapacağı beklenirken, bunların olmadığı haberlerini arz etmesi üzerine Atatürk demişlerdir ki: 'Bunlara dair henüz teferruatlı malûmat almadım; eğer Suriye Fevkalade Komiseri Bay Dömartel sancağa gelerek Hataylıların müstakil rejime kavuştuklarını bizzat ilan etmedi ise ve bu münasebetle Hataylıların bayramlarına şeref vermekten kendini alıkoymuş ise buna diyeceğim yoktur. Hatay'da Fransız delegesi, Hataylıların çok şevk ve heyecanla bayram yapmaları tabiî olan bir günde, eğer Hatay Türklerini bu günü serbestçe kutlamaktan menedecek tedbirler almış ise, buna yazık demekle iktifa ederim. Çünkü böyle bir zihniyet, devletlerarasında yüksek dostluk münasebetlerinin hal ve istikbal için, müspet yolda yürümesi lüzumunun henüz anlaşılmamış olmasından ileri gelir. Mamafih her şeye rağmen, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ile, Fransız Cumhuriyeti hükümeti arasında Cenevre'de imza olunan vesikaların tayin ettiği rejimin birinci safhası, Hatay Türklüğünün

yüksek azim ve enerjisi ile başlamıştır. Başka türlü olamazdı ve bundan sonra da olamaz. Buna, Türkiye Cumhuriyetinin ve Türk milletinin olduğu kadar, bu meselede söz vermiş olan Fransa hükümetinin ve milletinin de şeref ve haysiyeti müsait değildir.'

* * *

Anlaşılıyordu ki bizimle beraber bütün dünyanın artık katî surette halledilmiş olduğuna kani bulunduğu Hatay meselesini, Fransızların oradaki memurları; şaşılacak bir gaflet ve cüretle, hâlâ Milletler Cemiyeti kararından evvelki müphem şeklinde tutmaya çalışmaktadırlar. Paris de bu memurların feci hatalarını görmemezlikten gelerek onların şahsi düşüncelerine alet olmakta devam eylemektedir.

Bu gerçeği kavrayan halkımız, büyük bir heyecana kapılmış, umumi efkârda Fransa ile olan bütün anlaşmaların bozulması yolunda başgösteren bir cereyan gittikçe büyümeye başlamıştı.

Hadiselere dair gelen tamamlayıcı malûmat üzerine Atatürk'ün başkanlığında toplanan İcra Vekilleri Heyeti, Fransa hükümetine bir nota vererek; bu anlaşmalara olduğu kadar samimiyet ve iyi niyete de aykırı hareketler ile muhtemel sonuçlarına bir kere daha dikkatini çekmeyi muvafık buldu.

Derhal hazırlanıp Paris sefirimiz vasıtasıyla tevdi edilen notada; Milletler Cemiyeti kararlarının tam tatbiki istenilmiş, bu hususta söz vermiş olan Fransa hükümetinin de aynı görüş ve kanaate sahip bulunduğu yolunda ümitler izhar edilmiş, sonunda da çok manalı bir ifade ile her ahdine azami derecede riayetkâr olan Türkiye'nin bu riayetin karşılıklı olmasını talep etmekteki hakkı belirtilmişti.

Bu nota üzerine iki taraf arasında aynı konu üzerinde münakaşayı ihtiva eden başka notalar da teati edilmişti.

Diğer taraftan, Fransa'ya 1926 yılında iki hükümet arasında Ankara'da aktedilmiş olan Türkiye - Suriye iyi komşuluk mukavelesinin bazı hükümlerinin tatbik kabiliyetini kaybettiği, bir kısmının da yorumlanmasında taraflar arasında mutabakat bulunmadığı göz önüne alınarak feshedildiği tebliğ edilmişti. Bu tebliğde aynı zamanda muahedenin zamanın icaplarına daha uygun bir şekilde yeniden tanzimi hususunda müzakereye girişmeye amade bulunduğumuz da bildiriliyordu.

* * *

Fransızlarla onların tesiri altında bulunan bazı yerli ve yabancı unsurların, Milletler Cemiyeti'ndeki anlaşmalara aykırı hareketleri, bunlardan ibaret de değildi; mesela Hatay'daki yeni rejimin yürürlüğe girmesi münasebetiyle ilan edilen umumi af, yalnız birtakım hafif cürüm sahiplerine hasredilmiş, Hatay'ın istiklali için çalıştıklarından dolayı onlara göre ağır cürümlerle suçlandırılmış olan Türkler bu affın dışında bırakılmışlardı.

Ayrıca seçim işleri hakkında hazırlayıcı tetkiklerde bulunmak için Milletler Cemiyeti tarafından Hatay'a gönderildiği yazılan Kontrol Heyeti; seçimlerin yapılma şekline dair tamamen Türkler aleyhine işleyecek mahiyette, 87 maddelik bir talimatname hazırlayıp, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne tevdi etmişti.

Hatay'da mandater hükümet makamları ile, daimi temas halinde bulunularak hazırlanmış olan bu proje, Milletler Cemiyeti daireleri tarafından gayri resmî surette ve yalnız bilgi edinilmek için hükümetimize bildirilmiş ve konsey reisinin tasdikinden sonra tatbik edilmesi için mandater hükümete resmen tevdi edileceği ilave olunmuştu.

Milletler Cemiyeti kararlarının tam olarak uygulanması yolunda, seçimler; pek mühim bir merhale teşkil ettiği halde bunları tanzim edecek olan talimatın, ilgili devletlerden biri ile daimi temas ve danışma halinde bulunularak tanzim edilmiş olmasına karşılık, mesele ile en ziyade ilgili bir devlet olan Türkiye'ye gayri resmî ve yalnız malûmat edinmek için bildirilmiş olmasını, hiçbir bakımdan doğru bulmayan Cumhuriyet Hükümeti, takip edilen bu usulü, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği nezdinde telgrafla protesto etmişti.

Aynı zamanda o günlerde Ankara'da bulunan, Milletler Cemiyeti'ndeki daimi delegemiz rahmetli Necmeddin Sadak, bu meseleyi ve diğer uygunsuz hareketleri, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne aksettirmek üzere hususi talimat ile Cenevre'ye gönderilmişti.

Gerek delegemizin sıkı teşebbüsleri ve gerek Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri ile cereyan eden muhabereler, az zamanda tesirini göstermiş, meselenin Milletler Cemiyeti Konseyinin Ocak ayı sonlarına doğru yapılacak olan yüzüncü toplantısının gündemine konulması kararlaştırılmıştı.

* * *

Bu arada Fransızlarla Mayıs 1937 ayında imzalanmış olan muahedenin üçüncü maddesinde, iki devlet genelkurmayları arasında yapılması derpiş edilen temaslarda bulunmak üzere Suriye'deki Fransız Kıtaları Komutanı General Hutsinger'in başkanlığında bir Fransız Askerî Heyeti, Ankara'ya gelmiş ve müzakerelere başlanmıştı.

Bu sıralarda Aziz Atatürk'ün, genç denecek bir yaşta fani hayattan çekilmesi gibi çok elîm bir netice vermiş olan menhus hastalığın, ilk alametleri belirmiş ve kendisi doktorlar tarafından mutlak istirahate sevkedilmiştir.

* * *

Milletler Cemiyeti Konseyinin, 27 Ocak'ta toplanması takarrür eden içtimaında bulunmak üzere Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras 24 Ocak 1938 günü Cenevre'ye hareket etti.

Dr. Aras, Milletler Cemiyeti Kontrol Heyeti tarafından hazırlanmış olup, konseyin bu toplantısında müzakere edilecek olan seçim talimatnamesinin itiraz ettiğimiz maddeleri üzerinde, konsey üyelerini tenvir edecekti.

Bu itibarla Cenevre'ye varır varmaz derhal faaliyete geçmiş, bir taraftan da Fransız Hariciye Vekili Mr. Delbos'u ziyaret ederek bu konu üzerinde onunla da müzakereye girişmişti. İlk müzakerede İngiltere Hariciye Vekili dostumuz Bay Eden de hazır bulunmuştu.

Bay Delbos ile Dr. Aras'ın hususi görüşmeleri, birkaç gün devam ettikten sonra, Fransızlar da talimatnamenin tadile muhtaç olduğunu kabul ederek bunun için hususi bir komisyon kurulması yolunda mutabakata varılmıştı.

Konseyin 31 Ocak tarihli içtimaında raportörün bu yolda vaki olan teklifi konseyce de muvafık görülmüş ve tadil işinin Belçika, İngiltere, Fransa, İsveç ve Türkiye temsilcilerinden teşekkül edecek olan bir Beşler Komisyonuna havale edilmesi kabul edilmişti. Aynı zamanda kabul edilen bir şarta göre, bu komisyonun kararlan ekseriyetle değil, ittifakla verilecekti; bu suretle de komisyonda Türkiye'nin muvafakat edemeyeceği birtakım kararlar alınmasının önüne geçilmiş oluyordu.

* * *

Beşler Komisyonuna tarafımızdan yine Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri rahmetli Numan Menemencioğlu seçilmişti. Kendisine, Adliye Vekâleti Hukuk İşleri Müdürü Şinasi Devrin ile Siyasal Bilgiler Okulu Devletler Hukuku Profesörü Ethem Menemencioğlu refakat ediyordu.

Heyetimiz komisyona yeni bir seçim nizamname projesi tevdi etti ve bunun kontrol komisyonunun hazırladığı talimatname ile kıyaslanmak suretiyle müzakereye konulmasını istedi. Bu esas dahilinde yapılan uzun inceleme ve tartışmalar, 19 Mart 1938 günü her meselede ittifak halinde bir anlaşma ile sona erdi ve hazırlanan yeni nizamname, derhal ilan edilmek üzere Fransız hükümetine tevdi olundu.

Yeni nizamname en önemli noktalarda Türkiye'nin öteden beri savunduğu esaslara –ki mantıki ve hukuki esaslara dayanıyordu– uygun bir şekilde tanzim olunmuş, ilk talimatnamedeki yanlış ve sakat hükümler düzeltilmişti. Mesela:

1– Kontrol komisyonunun yaptığı talimatnameye göre her seçmen hakkında birtakım ırki ve dini incelemeler yapılması icap ediyordu. Bu hal, vatandaşları seçimde kendi arzularına göre değil, etraftan vaki olacak ihbarlara göre tasnif etmek gibi garip bir netice verecekti. Yeni nizamnamede bu kayıtlar kaldırılmış, seçmenlerin yalnız kendi ifadeleri ile istedikleri cemaat listesine kaydedilmeleri temin olunmuştu.

2– İlk talimatnamede, cemaatlerin anayasa hükümlerine göre intihap komisyonunda bulunduracakları mümessillerin, kontrol komisyonu tarafından tayin edilmesi isteniyordu. Yeni nizamnamede, anayasaya aykırı bulunan bu talep reddedilerek her cemaatin mümessilini bizzat ve serbestçe seçmesi sağlanmıştı.

3– İlk talimatnameyi yapan kontrol komisyonu, anayasanın seçime ehliyetsizlik maddesini, birtakım yanlış tefsirlere tabi tutmuştur. Bunlar yeni nizamnameye alınmamıştı.

4– Seçimler esnasında vuku bulacak suçlara ait olarak ilk talimatnamede mevcut cezai hükümlerin yarattığı tedhiş manzarası bertaraf edilmişti. Bilhassa seçim sırasında yanlış ifadede bulunanlara verilecek cezalar, çok ağır görülerek, yanlış beyanlarda bulunmak meselesi ortadan kaldırıldığı gibi cezai hükümlere de medeni bir çehre verilmişti.

5– Seçimlerle ilgili suçların mahalli mahkemeler tarafından muhakeme edilmesi mahzurlu görülmüş, bunun için üç kişilik tarafsız bir mahkeme heyeti teşkil edilmesi karar altına alınmıştı. Bu mahkeme seçimin ilk safhası başlar başlamaz faaliyete geçecek ve mebus intihabından bir ay sonra vazifesine son verecektir. Mahkemenin merkezi Antakya olacak, fakat icabında başka mıntıkalara da gidebilecekti.

Ayrıca seçimleri takibe memur, kontrol heyetinin yanında vazife görmek üzere mahalline Milletler Cemiyeti tarafından 20 kadar murakıp gönderilmesi ve heyetimizin talebi üzerine murakıplar arasında Yugoslavya ve Yunanistan tebasından birkaç kişinin de yer alması kararlaştırılmıştı. Bu murakıpların seçmenler üzerinde yapılması muhtemel baskıları azaltmak hususunda faydalı bir rol oynayacakları ümit ediliyordu.

Birkaç gün sonra murakıplar seçilmiş ve aralarına istediğimiz gibi iki Yunanlı ve iki Yugoslavyalı zat da konulmuştu. Bunlardan başka murakıplar arasında üç İngiliz, üç Belçikalı, üç Hollandalı, bir Norveçli, iki İsveçli ve iki İsviçreli vardı.

Aynı zamanda hususi mahkemenin başkanlığına vaktiyle muhtelit Mübadele komisyonunda –ki Anadolu'daki Rumlarla Yunanistan'ın belirli mıntıkalarında bulunan Türklerin mübadelesi işlerini tedvir etmek üzere kurulmuş olan bir Komisyondu– Yunan delegesi olarak bulunmuş olan Bay Aristidis Fokas tayin edilmişti. Mahkemeye seçilen iki azadan biri Norveçli ve diğeri İsviçreli idi.

Diğer taraftan ilk talimatnameyi yapan kontrol komisyonunun reisi Bay Reyd (İngiliz) şiddetle müdafaa ettiği eserinin doğruluğunu ispat edemeyince istifa etmiş, yerine ikinci reis İsviçreli Bay Sckretan tayin edilmişti.

Verilen karara göre, seçimlere 15 Nisan 1938 tarihinde başlanacaktı. Burada şunu belirtmeliyim ki, Cenevre'de oldukça samimi bir hava içinde bütün bu karar

ve tedbirler alınırken Hatay'ın idaresinde iyilik ve güzelliğe doğru bir adım dahi atılmış değildi. Mahalli otoriteler tutumlarını hiç değiştirmemişlerdi, hadise çıkartmak gayesiyle, polis kadrosuna birtakım çapulcular alınıyor, yine Türk ahali üzerinde çeşitli tazyikler yapılıyor, köyler basılıyor, yürürlüğe konulan anayasanın açık hükümlerinden faydalanarak memleketlerine dönen Türkler, binbir boş ve yersiz sebeplerle nüfusa kaydedilmiyor, bunların tekrar sınır dışına çıkarılmaları için bahaneler aranıyordu.

* * *

Seçim hazırlıklarına kararlaştırıldığı gibi 15 Nisan 1938 tarihinde başlamak –nedense– mümkün olamamıştı.

Kontrol heyeti, ancak 20 Nisan 1938 günü Hatay'a gitmek üzere İstanbul'dan geçmişti ve ayın 21'inde Fransızların Suriye Fevkalade Komiseri, seçim nizamnamesinin yürürlüğe girdiğini ilan eden bir emirname yayınlamıştı.

Böylece seçimde, ilk etap olan kayıt muamelesine 18 gün gecikme ile, 3 Mayıs 1938 günü başlanabilmişti. Yer yer kurulan kayıt büroları, kontrol heyetinin murakabesi altında bulunuyordu; bürolara müracaat edenlerin ilkin nüfus teskereleri görülüyor, sonra kendilerine hangi camiaya mensup oldukları soruluyor ve verdikleri cevaplara göre kayıtları yapılarak ellerine her camia için ayrı renkte hazırlanmış olan seçim kartları veriliyordu.

* * *

Kayıt muamelesi başlar başlamaz, mevcut olan tecavüz, hile ve tezvir mekanizması, faaliyetini son haddine çıkarmıştı ve bu sefer çalışma alanına, Türkleri azınlığa düşürmek gayreti de katılmıştı. Suriye ve Lübnan'dan kamyonlarla adam taşınarak bunlara nüfus teskeresi veriliyor, kayıt bürolarına sevk ediliyorlardı.

Bir kısım Türkleri –ki Atatürk bunlara tarihî gerçeklere dayanarak Eti Türkleri diyordu– alevi Müslüman diye başlı başına bir cemaat gibi gösteriyorlar, hatta bazı Müslümanların, milliyetini bir tarafa bırakarak sünni Müslüman adı altında ayrı bir camia yaratmak istiyorlardı.

Ayrıca Suriye'de kaatil suçu ile mahkûm bulunan birtakım şerirler hapishanelerden çıkarılarak Hatay'a getiriliyor, oradaki çapulcuların arasına sokuluyorlardı. Bunlar, her gün birçok yerlerde karışıklık ve kanlı kavgalar çıkarıyorlar, bu çatışmalar çok zaman yaralama ve ölümlerle neticeleniyordu.

Milletler Cemiyeti'nin gönderdiği kontrol komisyonu da, maateessüf müstemlekeci memurların tesiri altına girerek tarafsızlığa hiç yakışmayan bir yol tutmuştu.

Kısacası durum Türkler için tahammül edilemez bir hal almıştı; bu vaziyette ciddi bir seçim yapmaya imkân kalmamıştı. Bütün çatışmalarda Türk unsuru da-

ima müdafaa halinde idi. Bu gerçeği komisyonun genel sekreteri de "Türklerin gösterdiği soğukkanlılık, sükûn, vakar ve inzibatın hayranı olduğunu ve bundan dolayı kendilerini tebrike layık bulduğunu" beyanat şeklinde açıkça ifade etmekten kendisini alamamıştı.

* * *

Bu arada Hatay'daki Fransız Delegesi Bay Garro, Ankara'ya gelip gitmiş, memleketimizden ayrılırken gazetecilere verdiği beyanatta: "Cenevre anlaşmalarının harfi harfine ve kesin olarak uygulanacağını" söylemişti; fakat buna rağmen yalnız anlaşmaya değil, insanlık icaplarına da aykırı olan hareketler eksilmemiş, artmıştı. Bizzat Garro'nun Hatay'a döner dönmez yaptığı ilk iş, Türklerin *Yeni Gün* gazetesini kapatmak olmuştu.

Aynı zamanda Bay Garro'nun, güya talimat almak vesilesi ile uğradığı Beyrut şehrinde çıkan Fransızca *Orient* gazetesi "Türklerin bütün kombinezonlara ve şiddetli propagandalara rağmen, seçimi kaybedeceklerinin muhakkak olduğunu" yazıyor, arkasından Fransızların çıkardıkları bütün kargaşalıklarla, güttükleri gerçek maksadı şu satırlarla açığa vuruyordu:

"Hatay'da mebus seçimi yapılırsa çoğunluk Türkler aleyhinde oy verecektir; bu yüzden çıkacak kanlı hadiselerin önüne geçmek lazımdır. Bunun tek çaresi de seçimin geri bırakılması ile statükonun muhafazasıdır. Bütün partileri (cemaatları) tatmin edecek olan tek formül, Fransız mandasının bir müddet daha olduğu gibi devamıdır. Milletler Cemiyeti Kontrol Komisyonunun huzuru ile muntazam seçim yapıldığı takdirde bütün akıbetleri ile netice Arap listesinin zaferi olacaktır. Seçimler geri bırakıldığı takdirde ise, hem Ankara'nın prestiji müteessir olmayacak ve hem de her türlü hadiselerden çekinilmiş olacaktır. Eğer genç Türkiye Cumhuriyetinin dirijanları, henüz halel gelmemiş olan muvaffakiyet listelerine bir hezimet kaydetmek istemiyorlarsa bu 'ehveni şer' politikasını takip etmelidirler."

* * *

Fransızların ilhamı ile yazıldığı aşikâr bulunan bu makaleden birkaç gün sonra aynı kaynaklar, ajanslarla "Atatürk'ün tekrar, hem de bu sefer vahim surette hastalandığını, hükümet erkânının başı ucunda beklediklerini" yaymaya başlamışlardı.

Plan açıktı: "Hatay'da Türkler, nasıl olsa seçimi kazanamayacaktı; neticede zuhur etmesi muhakkak olan kanlı hadiselerin ne gibi ihtilatlar doğuracağı ise kestirilemez. Bu durumda tek çıkar yol, şimdilik seçimleri geri bıraktırmak, eski idareyi bir müddet daha olduğu gibi muhafaza etmektir. Diğer taraftan bu işi öteden beri ayrıca kendisi için de şahsi bir mesele telâkki ederek büyük bir ısrar ve ti-

tizlikle takip eden Atatürk hayattan çekilmek üzeredir. Binaenaleyh o zaman Türk idarecileri için bu zarureti kabul etmek güç olmıyacaktır," propagandası ile ilkin seçimleri ve dolayısiyle bütün anlaşma hükümlerini bir "olup bitti" haline gelmekten kurtarmak. Sonra? Akıllarınca sonrası kolaydı! Hele Türkiye bir kez bekledikleri gibi Büyük Liderinden mahrum kalsın; ne yapıp yapar behemehal eski kararların kendi arzularına göre tâdili yolunu bulurlardı.

Atatürk çevrilmek istenen dolabı ilk bakışta sezmiş, içinde sönmez bir ateş halinde yanan vazife ve vatan aşkı bütün şiddetiyle alevlenmişti. Derhal kararını verdi, doktorlar tarafından ısrarla tavsiye edilen istirahat rejimini terk etti, vaki olan mümanaatlara kulak asmayarak, trene atladı; güney sınır bölgemize gitti. Mersin ve Adana'da toplanan askerî kuvvetlerimize saatlerce süren geçit resimleri yaptırdı ve bunları halkın büyük sevgi ve heyecan gösterileri arasında dimdik, ayakta durarak takip etti.

Böylece, o tertipli yayınlara layık olduğu cevabı vermişti; vermişti ama, ne yazık ki –aşağıda tafsilatıyla anlatacağım gibi– bu çok yorucu ve yıpratıcı hareketi ile, maddi hayatını 6-7 yıl daha uzatabilmek şansını da sıfıra indirmişti.

* * *

Ankara'da da Hükümet ve Büyük Millet Meclisi tekrar harekete geçmişti, Mecliste heyecanlı müzakereler yapılıyor; hükümet, vuku bulan hadiseleri, Fransa nezdinde protesto ediyor, aynı yolda devam edilirse iki devlet arasındaki dostluğun temelinden yıkılacağını ve bunun cidden vahim akıbetler doğuracağını anlatmaya çalışıyordu.

Gerçekten memlekette ve Büyük Millet Meclisi'nde, Türk - Fransız dostluğunu iptal ederek, Milletler Cemiyeti'nce de kabul edilmiş olan haklı davamızı yürütmek bahsinde artık şimdiye kadar olandan büsbütün başka; şiddetli, şümullü ve katî bir hareket hattı tutmamız yolunda beliren cereyan gittikçe kuvvetleniyordu.

* * *

Muhakkak ki, Türk - Fransız dostluğu, yine çok çetin bir imtihan geçiriyordu. Başvekil Celâl Bayar'ın, 29 Haziran 1938 günü Büyük Millet Meclisi'nde verdiği nutkun bu meseleye ait kısmında "Bu milli dava ancak Hatay'ı Türk çoğunluğu içerisinde bir hükümet kurmuş ve Türk kültürüyle idare olunur bir halde görmekle hallolunabilir" sözleri de vardı.

O gün Meclis yaz tatiline girmek kararı verecekti; bu itibarla Başvekil uzun nutkunun sonunda yine Hatay için yapılmakta olan askerî ve siyasi müzakerelere işaret ederek:

"Büyük Meclisin tatili dolayısiyle arkadaşlar sizden bu iş için katî salâhiyet istiyorum. Bu salâhiyetle icap ederse mevcut veya feshedilmiş olan bazı muahe-

delerin temdidini yapacağımız gibi, lüzumu halinde, milli davamızı müdafaa için icap eden tedbirlerin ittihazı hususunda da imkân elde etmiş bulunacağız" demiş ve Meclis istenilen yetkiyi alkışlarla ve ittifakla vermişti.

* * *

Bu hadiseler ve gelişmeler olurken ben, vazife ile yurtdışında bulunuyordum; Mayısın 27'nci günü İstanbul'a döndüm ve Atatürk'ü burada buldum; Güney gezisinden sonra Ankara yoluyla o da aynı günün sabahı İstanbul'a gelmişti.

Dolmabahçe Sarayı'ndaki yatak odasında karşılaştık; yorgun ve müteessirdi, istirahat ediyordu; bana seyahatini ve olup bitenleri kısaca anlattı:

"Çocuk!" diyordu, "benim artık Hatay'da, hatta Paris'te iş başında bulunan Fransız adamlarına katiyen itimadım kalmadı; meseleyi daha ziyade sürüncemede bırakmak doğru olmayacaktır; ne yapmak lazım gelirse bir an evvel yapılmalı, Türk Hatay Devleti –Milletler Cemiyeti'nin kararına uygun şekilde– kurulmalı ve emniyet altına alınmalıdır. Hükümete de bunu tavsiye ettim."

* * *

Türk Hatay Devleti'nin, Milletler Cemiyeti kararlarına uygun olarak kurulması ve emniyet altına alınması için en sağlam ve çıkar yol, orada Fransız kuvvetlerinin yanında bizim askerî kuvvetlerimizin de yer alması idi. Zaten, bilindiği gibi, mevcut garanti muahedesinde taraflar arasında askerî işbirliği de derpiş edilmemiş miydi? Binaenaleyh teşebbüsler bir taraftan bu istikamete de tevcih edildi ve müspet netice alındı; bunun üzerine iki tarafın seçtikleri kurmay heyetleri, Antakya'da buluşarak 14 Haziran 1938 günü yeniden temaslara başladılar.

Türk Heyeti, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz'ün başkanlığında, Harekât Şubesi Müdürü Albay Fevzi Mengüç ile aynı şubeden yüzbaşı Nureddin Alpkartal'dan terekküp ediyordu. Heyetimize siyasi ve hukuki meselelerde yardım etmek üzere Dışişleri Bakanlığı Birinci Daire Başkanı Cevat Açıkalın da delege olarak ithal edilmişti. Fransız Heyetine Doğu Orduları Komutanı Orgeneral Hutzinger riyaset ediyordu.

Aynı zamanda, durumun vehametini anlayan Fransız Hükümeti ile dostluğun muhafazası ve yeni anlaşmalar temini yolunda Paris'te ve Ankara'da siyasi görüşmeler başlamıştı.

Arada Hatay'daki durumda da, önemli değişiklikler oluyordu; seçim işleri düzelmişti; Fransız delegesi Garro azledilmiş, vazifesi Askeri Kuvvetler Komutanı olan Collet isminde bir zata devredilmişti. Bazı kaymakam ve jandarma komutanları değiştirilmiş, valiliğe yukarıda adı geçen Hataylı Doktor Abdurrahman Melek getirilmişti.

Ayrıca seçimlerde birtakım münasebetsiz ve tarafgirâne işlere girişmiş olan

Milletler Cemiyeti Kontrol Komisyonu'nun cemiyet nezdinde yapılan şiddetli protesto üzerine faaliyetine son verilmişti.

Bu değişiklikler, Türklere tecavüz hadiselerini tamamen durduramamış ise de eski durumu bir hayli yumuşatmıştı.

* * *

Antakya'da toplanan Askerî Heyetler arasındaki müzakereler uzayıp gidiyordu; o zamanki raporlardan ve sonradan sayın Orgeneral Asım Gündüz'den öğrendiğime göre, bu müzakereler şöyle cereyan etmişti: İlk ağızda Fransızlar, bizim oraya asker göndermemize lüzum olmadığını iddia etmişlerdi; fakat heyetimizin o toprakları herhangi bir tecavüze karşı onlarla beraber, bizim de garanti ettiğimizi hatırlatarak bu vazifeyi yapabilmek için tabiatiyle bizim de orada kuvvet bulundurmamıza lüzum olduğunu ileri sürmesi üzerine, ilk iddialarını geri almışlar, bu sefer de bulunduracağımız kuvvetin miktarı üzerinde uzun bir pazarlığa girişmişlerdi.

Önce İskenderun'a temsili olarak bir piyade bölüğü göndermemizi istemişler, sonra da gelecek birliklerin hangi sınıfa mensup olacaklarından hiç bahsetmeden, nefer adedi üzerinde konuşmaya başlamışlardı ve bu sayıyı günler süren fasılalarla; yavaş yavaş 500, 1000, 1500 ve nihayet 2000 nefere kadar çıkarmışlardı.

Halbuki Türk Heyeti, gayet haklı olarak en az onların kuvvetine –ki 2500 kadardı– muadil ve piyade, süvari, topçu ve muhabere gibi muhtelif sınıflardan mürekkep bir müfreze göndermek kararında idi.

Müzakere başlayalı haftalar geçmişti; Atatürk, esası çoktan halledilmiş olan böyle bir meselede bile Fransızların gösterdiği samimiyetsizlikten ve oyalama politikasından sinirleniyor, uyuşulamamak ihtimalini de göz önüne alıyordu; bu düşünce ile bir ihtiyati tedbir olmak ve öyle bir ihtimal karşısında kullanılmak üzere askerî talim ve terbiye görmüş seçme gençlerden mürekkep iki bin kişilik silahlı bir milli kuvvetin hazırlanmasını hükümete telkin etmiş, hükümetçe de bu yolda faaliyete geçilmişti.

* * *

Nihayet Kurmay Heyetleri arasında, 2400 nefer üzerinde mutabakat hasıl olmuştu ama bu kere de gidecek kuvvetin sınıfları üzerine ihtilaf çıkmıştı. Fransızlar topçuya ihtiyaç olmadığını söylüyor, bizimkiler ise onlarınki gibi bizim müfrezemize de bir topçu taburu katılmasında ısrar ediyorlardı.

Atatürk'ün artık sabrı tükenmişti; işgalin bir an evvel emrivaki olmasını istiyordu ve "Ne olabilir sanki, kuvvetimize kim taarruz edebilir? Olsa olsa bir gün herhangi bir vesile ile oradaki Fransızlar değil mi? Çok uzak olmakla beraber, böyle bir ihtimal karşısında dahi tereddüde mahal yoktur; hudut üzerinde ve civa-

rında bulunduracağımız kuvvetler herhangi bir taarruz halinde bir, iki saat içinde vaka mahalline yetişebilir ve bütün mıntıkayı kolaylıkla işgal edebilir, binaenaleyh artık bu noktada ısrar etmesinler" diyordu.

Emri üzerine mütalâasını hükümete bildirdim. Ertesi günü yani bu mütalâa belki kendisine vasıl olmadan, Sayın Asım Gündüz teklifini kabul ettirmeye muvaffak olmuş ve topçu da dahil olmak üzere her sınıftan mürekkep bir müfrezemizin, iki hükümet tarafından tespit edilecek bir günde Hatay'a girmesi hükmünü de ihtiva eden bir anlaşmayı 3 Temmuz 1938 sabahı saat 08.00'de imza etmişti.

* * *

Askerî Heyetler arasında tam bir anlaşmaya varılmış olduğunu 2 Temmuz Cumartesi gününü, 3 Temmuz Pazar'a bağlayan gece Savarona yatında haber almıştım.

Saat 01.00'i geçiyordu; Atatürk henüz uyumamıştı, yatağında istirahat ediyor, bir taraftan da yanında misafir olarak bulunan general rahmetli Salih Omurtak ve daha bir iki komutan ile sohbet ediyordu.

Aldığım resmî haberi derhal kendilerine arz ettim; pek memnun olmakla beraber endişesi tamamen zail olmuş değildi:

"Başvekile, iki hükümetin yarın temas ederek müfrezemizin öbür gün Hatay topraklarına girmesi için karar almalarını temin eylemesini rica ettiğimi yaz, evvelce de söyledim, benim bu adamlara itimadım yok. Anlaşma, bir an evvel emrivaki olmalıdır," buyurdu. O akşam Başvekil Celâl Bayar trenle İstanbul'dan, Ankara'ya hareket etmişti; henüz yolda idi. Kendisini Devlet Demiryolları telgraf hattı ile takip ettim. Eskişehir'le, Ankara arasındaki Ağapınar istasyonunda buldum ve aldığım emir dairesinde hazırladığım telgrafı yazdırdım; "Emri Hariciye Vekiline tebliğ ediyorum" cevabını da aldım.

* * *

Ertesi sabah çok erken bir saatte Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras telefon etti.[217]

"Paşamın emrini aldım, vakit geçirmeden Paris Büyükelçimiz Suat Davaz'a icap eden talimatı verdim. Fakat bugün Pazar, her taraf kapalı. Fransız Hariciye Nazırı da intihap dairesine gitmiş. Bu itibarla emri yerine getirmek imkânsız gibi görünüyor. Mamafih akşama kadar çalışacağız, olmazsa ben Vekâletten affımı isteyeceğim. Çünkü şimdiye kadar Paşamın bütün emirlerini ifa etmiş ve bununla iftihar etmekte olan bir adamım. Başarısızlığı hazmedemem" dedi. Anlaşılıyordu ki, Sayın Doktor icrasını mümkün görmediği bir emir almaktan teessür ve heyecana kapılmıştı; cevap verdim:

217 Savarona'nın zaten mevcut olan telefon tesisini, bir kablo ile şehir santralına bağlatmıştık.

"Beyefendi! Af buyurunuz, ben teessür ve heyecanınızı yersiz buluyorum, Suat Bey[218] vazifesinde çok titiz ve becerikli bir zattır, verdiğiniz ve vereceğiniz talimata dayanarak, bu durumda da meseleyi halletmek için bir çıkar yol bulabilir ümidindeyim; buyurduğunuz gibi akşamı bekleyelim, eğer olmazsa sebeplerini Cumhurbaşkanına arz ederiz; bilirsiniz ki karşısında bulunduğumuz Büyük Adam, ciddi mazeretleri anlamayacak bir insan değildir."

"Muhakkak. Fakat, söylediğim gibi ben, O'nun emirlerini yapamamış olmayı hazmedemem. Ne ise, akşam yine görüşürüz" dedi ve konuşmamız sona erdi.

Akşam üzeri tekrar telefon etti, iki hükümet arasında Atatürk'ün arzusu dairesinde mutabakata varıldığını ve Hatay'daki Fransız askerî makamlarına lazım gelen talimatın verildiğini haber verdi, çok neşeli idi.

Verdiği izahata göre, Suat Bey, talimatı alır almaz Fransız Hariciye Nazırını telefonla bulmuş, Atatürk'ün arzusunu söylemiş. Nazır, derhal telefon başına geçmiş. Paris'te Başvekil ve diğer nazırlar ile temas etmiş; hükümetin muvafakatini sağlamış. Sonra Hariciye Nezaretinin ilgili bürosunu açtırmış; keyfiyeti Harbiye Nezaretine yazdırmış. Orada da ilgililer toplanmış ve mahallindeki askeri makamlara, Türk müfrezesinin ertesi günü, Hatay'a gireceğini bildirerek gerekli talimatı vermiş.

Tabiîdir ki, kıymetli ve enerjik büyükelçimiz bütün bunları adım adım takip ederek tahakkuk ettirmek başarısına ermiş.

Sayın Dr. Aras, "Bu netice, Paşamın her memlekette haiz olduğu büyük muhabbet ve hürmetin eseridir" diyordu.

* * *

Paris'te ve Ankara'da Hariciye Vekilleri ile Büyükelçiler arasında başladığını yazdığımız, siyasi müzakereler de aynı günlerde tam bir anlaşma ile nihayet bulmuş, bu hususta tanzim olunan bir dostluk muahedesi ile bir beyanname ve bir protokol Ankara'da Dr. Aras ve Fransız Büyükelçisi Bay Ponsot arasında imza edilerek derhal neşredilmişti. İmza merasiminde Suriye mümessili Emir Arslan Bey de bulunuyordu.

Muahedede, esas olarak bir taraf herhangi bir tecavüze uğradığı takdirde, diğer tarafın mütecavizlere yardımda bulunmayacağı taahhüt ediliyor ve Hatay'ın mülki tamamlığı hakkındaki müşterek garantinin, icabında ne suretle yerine getirileceği tespit olunuyordu.

Beyannamede ise; Hatay'ın statü ve anayasasının orada Türk unsurunun üstünlüğünü tanımak suretiyle uygulanacağı, Türkiye ile Fransa arasında evvelce

218 Rahmetli Suat Davaz, bilindiği gibi Milli Mücadelenin ilk zamanlarında Ankara'daki Hükümete iltihak etmiş, Atatürk'e çok bağlı, imanlı, çalışkan, bilgili, vatanperver, kısaca her bakımdan mükemmel ve kâmil bir insandı.

aktedilen dostluk, uzlaşma ve hakem muahedesine bağlı bir protokol ile teessüs etmiş olan durumun bir yıl uzatıldığı ve yine Türkiye ile Suriye ve Lübnan arasında mevcut olup müddeti bitmek üzere bulunan bir mukavelenin aralarındaki dostluk ve iyi komşuluk münasebetlerinin bozulmasına meydan verilmemek üzere, aynı müddet ve suretle temdit edildiği açıklanıyordu.

Protokol; Lozan Muahedesi'ne göre malik oldukları "Hıyar hakkı"nı vaktiyle Türkiye veya Suriye ve Lübnan lehine kullanmış olup da henüz ikametgâhlarını, tercih ettikleri memleketlere, nakletmemiş olanlar hakkında yapılacak muamelelere dair idi.

* * *

Bütün gayretlere rağmen müfrezemiz hazırlıklarını tamamlayamadığı için 4 Temmuz 1938 Pazartesi günü akşamı yalnız bir konakçı kıtamız Hatay'a gönderilebilmiş, kurmay albay Şükrü Kanatlı'nın[219] komutasındaki asıl kuvvetler ancak ertesi sah günü sabah 05.00'de, Payas'tan ve 06.00'da "Hassa" dan olmak üzere, iki koldan hududu geçerek yol boyunca bütün gece kendilerini bekleyen halkın, her türlü tavsifin üstündeki coşkun gösterileri ve sevinç gözyaşları arasında mürettep oldukları mahallere doğru ilerlemeye başlamışlardı.

Bu mesut hadise münasebetiyle, Atatürk'e Hatay'dan ve yurdun her köşesinden teşekkür ve bağlılık telgrafları yağıyordu.

Bu hususta Anadolu Ajansı'nın yayınladığı iki tebliği aşağıya alıyorum:

İstanbul: 6 Temmuz 1938 — Reisicumhur Atatürk, Hatay'dan aldıkları tazim ve teşekkür telgraflarına aşağıdaki cevabı vermişlerdir:

"Sizin için artan saadet ve refah dilerim."

İstanbul: 6 Temmuz 1938 — Reisicumhur Atatürk, yurdun her tarafından gelen ve vatandaşların sevinç ve heyecanını bildiren telgraflara aşağıdaki cevabın Anadolu Ajansı vasıtasiyle iblağını emir buyurmuşlardır:

"Hatay milli meselemizin dostça tedbirlerle müspet neticeye ulaştırılmasından duyulan sevinç yerindedir."

* * *

Şenlikler günlerce devam ettikten sonra 22 Temmuz 1938 günü kayıt muamelesine yeniden başlandı.

Seçim işlerini; iki hükümetçe verilen karara göre Türkiye Cumhuriyeti'nin fevkalade murahhas olarak tayin ettiği Hariciye Vekâleti Birinci Daire Reisi Ortaelçi Cevat Açıkalın –ki yukarıda yazıldığı gibi Antakya'da Fransızlarla müzakerede bulunan Askerî Heyetimizde de delege olarak bulunmuş ve müzakerelerde pek faydalı

219 Birkaç sene evvel, orgeneral olarak hayata gözlerini kapatmıştır; çok kıymetli bir asker ve halûk, faziletkâr bir insandı.

hizmetler ifa etmiştir– ile Fransız Yüksek Komiserinin Hatay'daki delege yardımcısı albay Collet idare ediyordu. İcap eden yerlerde seçim büroları kurulmuştu.

Seçim, nisbi bir sükûn içinde yapıldı ve kararlaştırıldığı gibi 40 mebus intihap edildi. Bunların 22'si Türk, 9'u Alevi (Eti Türk'ü), 5'i Ermeni, 2'si Rum ve 2'si Arap cemaatlerine mensuptu.

Meclis 2 Eylül 1938 günü toplandı ve Meclis Reisliğine yukarıda ismi geçen Abdülgani Türkmen'i, onu müteakip de devlet reisliğine Tayfur Sökmen'i intihap etti.

Tayfur Sökmen'in devlet reisliğine seçilmesini Atatürk, teklifim üzerine tensip etmişti. Bunu bay Sökmen'e ben tebliğ etmiştim. İlkin yapamayacağından bahs ile itizar etmişti, bunu da Atatürk'e arz etmiştim.

"Bu mühim değildir; kurulacak devlete biz hakim olmayacak mıyız? Nasıl olsa idare edilir. Zaten kendisi Büyük Millet Meclisi'mizde mebus değil midir? O sıfatla Hatay'da vazife alır, olur biter. Mühim olan devleti bir an evvel kurmaktır. Fransızların hali malûm: Her zaman söylediğim gibi işi uzatmaya çalışıyorlar. Binaenaleyh derhal kabul etmelidir. Bunları kendisine münasip lisanla anlat" buyurdu. Öyle yaptım ve tabiî kabul etti. Yazdığım gibi devlet reisliğine de seçildi.

Meclis tarafından verilen kararla devletin resmî adı "Hatay Devleti" olmuştu.

Kabul edilen bayrak, Türk bayrağı gibi, al zemin üzerinde beyaz ay, yıldızlı idi. Türkiye Cumhuriyeti bayrağından farkı yalnız yıldızın ortası dolu olmayıp beyaz çizgi halinde olması idi.

Hükümeti, Başvekil olarak Vali Dr. Abdurrahman Melek teşkil etmişti. Mecliste okunan Hükümet beyannamesinde: "Programımızın ruhu ve esası Kemalizm rejimi ve onun bütün icaplarıdır" deniliyordu.

İşte böylece Büyük Kurtarıcı ve Kurucunun 15 yıl evvel Adana'da Hatay'ın matem elbiseli genç kızlarına verdiği söz yerini bulmuş, kendisi de yatağında bu yüzden huzura kavuşmuş bulunuyordu.

Atatürk'le, Başvekil Celâl Bayar ve Tayfur Sökmen arasında teati edilen telgraflar:

Başvekil Celâl Bayar — Ankara

Bugün Hatay Millet Meclisi'nin açılması ve devlet reisinin intihabı suretiyle Hatay devletinin teessüs ettiğine Hariciye'den verilen malûmat üzerine muttali oldum; Cumhuriyet Hükümetinin bu muvaffakiyetini tebrik ederim.

Kemal Atatürk

Başvekil'in cevabı:

Yüksek sevk ve idarenizle Büyük Milletimizin bir hizmetinde Ulu Şefimizin iltifat ve tebrikine nail olmak gibi bizim için tasavvur edilebilen en büyük saadete ulaştırdığınız Cumhuriyet Hükümetinin, yürekten gelen minnet ve şükranlarını arz eder, sonsuz bağlılıklarımla en derin tazimlerimin lütfen kabul buyurulmasını istirham ederim.

Celâl Bayar

* * *

Ekselans Kemal Atatürk

Türkiye Cumhuriyeti Başkanı

Hatay Millet Meclisi tarafından bugün Hatay Reisliğine seçildiğimi ve bu vazifeyi ifaya başladığımı yüksek huzurunuza arz etmekle şereflenirim. Türkiye'nin Ulu Önder'i tarafından gösterilen yüksek alâka ve yardım sayesinde istiklaline kavuşmuş olan Hatay'ın, Ulu Şef Atatürk'e ve Büyük Millet Meclisi'ne karşı beslediği minnet, şükran ve bağlılık hislerini bu vesile ile de arz etmekle son derece bahtiyarım. Vazifemin ifası sırasında, yüksek alâka ve irşatlarınızın esirgenmemesi dileği ile candan bağlılığımı ve sonsuz saygılarımı sunarım.

Tayfur Sökmen

Atatürk'ün cevabı:

Hatay Millet Meclisi tarafından Hatay reisliğine seçildiğinizi bildiren telgrafınızı memnuniyetle aldım.

Bu kıymetli diyarın en yüksek makam ve vazifesini ihraz ve deruhte etmiş olmanızdan dolayı sizi tebrik ederken inkişafını daima alâka ve muhabbetle takip edeceğim. Hatay'daki faaliyetinizde muvaffakiyetinizi ve Hatay'ın yeni idare altında pek çok saadet ve refahlar görmesini yürekten temenni ederim.

Kemal Atatürk

X.

Akdeniz'de korsanlık yapan denizaltılara karşı tedbir almak üzere toplanan "Nyon Konferansı" ve neticeleri, bu mevzu üzerinde Başvekille cereyan eden münakaşalar * Hindistan'dan namına gönderilen paraların nerelerde kullanıldığı; İş Bankası'nın ve çiftliklerin kuruluşu Bira fabrikası meselesi, çiftliklerin hazineye devri * Başvekil İsmet Paşa'nın mezuniyeti ve sonra istifası * Celâl Bayar'ın Başvekil olması

1937 yılında Akdeniz'de türeyip bazı ticaret gemilerine saldırmakta bulunan birtakım meçhul denizaltılara karşı tedbirler alınmak üzere, İsviçre'nin "Nyon" şehrinde Akdeniz'le ilgili devletlerin –tabiî biz de dahil– çoğunu içine alan ve siyasi tarihte "Nyon Konferansı" diye adlandırılan bir konferans toplanmıştı. Bu toplantıdan önceki haftalarda, memleketimiz sularında vuku bulan olaylarla konferansın verdiği kararlar hakkında o zaman Devlet Başkanı Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü arasında hafifçe tartışmalı yazışmalar olmuştu.

Son zamanlarda, o devirlere ait olarak yayınlanan çeşitli hatıralar arasında bu tartışmalara dair de –diğerlerinde olduğu gibi– çoğu ya eski tabirle "Cereyan-ı hal"e büsbütün aykırı veya kısmen yanlış ve noksan yazılar çıkmış bulunmaktadır. Bunlara bir misal vermek için ünlü yazarımız sayın Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* adlı eserinde İnönü'nün başbakanlıktan ayrılmasını icap eden sebepleri araştırırken dokunduğu bu konu üzerinde tabiî edinebildiği malûmata göre fakat herhalde samimi olarak yazdığı bazı parçaları aşağıya alıyorum:

* * *

"İspanya İç Harbi zamanında Akdeniz'de kimlerin olduğu bilinmeyen denizaltıları dolaşıyordu. İngilizler bu denizaltıların hep beraber avlanması teklifini ileri sürmüşlerdi. Hükümet, şüphesiz Sovyetler Birliği ile bir baş belasına tutulmak istemediğinden denizaltılarla bizim yalnız karasularımızda savaşmamız tezini tutuyordu. Eskiden beri ehemmiyetli dış meselelere ait raporların ve telgrafların birer kopyası Atatürk'e verilmek usuldendi. Florya'da oturan Atatürk, İngilizlerle daha sıkı işbirliği fırsatını –İtalya'ya karşı sanksiyonlar meselesinde de görüldüğü üzere– kaçırmak istemiyordu. Florya'dan doğrudan doğruya talimat gitti. Delegemiz, hükümet görüşünün aksine olan anlaşmayı imzalayacaktı. Haber Başbakan üzerinde pek kötü bir tesir yaptı. O tarihlerde sevdiği kardeşi ölen ve evi yasa bürünen Başbakanın sinirleri de pek yerinde değildi. Bir gece geç vakitlere kadar Çankaya'da İsmet İnönü Köşkü ile Florya Köşkü arasında karşılıklı bir tartışma geçti. Atatürk'ün yazdırdıkları makine başında Umumi Kâtip Hasan Rıza Soyak; İsmet İnönü'nün yazdırdıklarını Hususi Kalem Müdürü Vedit veriyordu. Başbakan meselenin sofrada kim bilir kimlerle de görüşülerek, kendisine cevaplar veril-

diğini sanıyordu. Benim iyice bildiğime göre işin aslı böyle değildi. Atatürk'le Başbakanın yazışmaları kendi aralarında idi. Sabahleyin İsmet İnönü'nün evinde seyahat bavulları hazırlanmıştı. Başbakan, İstanbul'a gidecekti. Fakat daha önce bir bakanlar toplantısı yapmaya karar vermiş, toplantıya Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı da çağırmıştı. Toplantıda Başbakan: 'Buhran vardır' dedi ve meseleyi izah etti. Ona göre bu bir Hükümet buhranı idi. Bakanlardan biri iki lider arasında görüşülerek anlaşmazlığın halledilmesini teklif etti; Başbakan: 'İstifa etmeyi düşünmüyor musunuz?' diye sordu ve bakana çıkıştı. Rahmetli Saffet Arıkan'ın aynı yolda müdahalesi de aynı neticeyi verdi. Bakanlar düşünüyorlardı ki, bu da yıllardan beri olagelenler gibi olup geçer, sinirlilik yüzünden davayı çıkmaza sokmakta bir fayda yoktur. Atatürk ve İsmet İnönü arasında bu çatışmaların ne ilkidir, ne de en ağırıdır. O gün Atatürk'ün Ankara'ya hareket edeceği haberi gelmesi üzerine İnönü'nün seyahati kaldı. Atatürk, Ankara'ya gelince o akşam için Çankaya'daki köşkünde bir bakanlar toplantısı yapmaya karar verdi..."[220]

* * *

Ben aşağıda meselenin iç yüzünü, bu konuda devlet başkanı ile başvekil arasındaki yazışmanın –nasılsa elimde kalan– suretlerini de koyarak açıklayacağım. Böylece, hem Cumhuriyet tarihimizde oldukça önemli yeri olan bir mesele aydınlanmış olacak, hem de Atatürk'ün devlet bünyesinde "salâhiyet ve mesuliyet"lere ne büyük saygı gösterdiğini, bununla beraber vazifelileri uyarmak ve –her zaman olduğu gibi– memleketin yüksek menfaatlerini korumak yolunda ne kadar mantıki ve samimi gayretler harcadığı bir kere daha görülmüş olacaktır.

* * *

Sayın Falih Rıfkı Atay aynı eserinde yine İsmet İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılmasını zaruri kılan sebepleri belirtmeye çalışırken bir "bira işi ve fabrikaları" meselesine de yer vermektedir.

Bu yazıda Ankara Orman Çiftliği bira fabrikasının durumu ve çiftliği idare edenlerin Bomonti Fabrikası için ne düşündükleri hakkındaki cümlelerin hakikatin tam zıddı olduğunu –peşin olarak– ifade etmek zorundayım. Aşağıda sırası gelince vereceğim izahat bunu açıkça gösterecektir.

Sayın Atay diyor ki:

"Atatürk pek emek verdiği Gazi (Orman) Çiftliğini, bir millet malı ve Ankara'yı bozkırlıktan kurtarabilecek teşebbüslerin bir deneme merkezi olarak benimsemiştir. Bu Çiftliğin verimli olması için de uğraşıp durdu idi. Bira fabrikası bu sebeple kurulmuştu. Çiftlik işlerine bakanlar İstanbul'daki Bomonti Fabrikası olmasa o zamanlar bir türlü verimleşmeyen Orman Çiftliği bira fabrikasının büyük ka-

220Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* C. II, s. 475-476.

zanç sağlayacağı fikrinde idiler. Bomonti Bira Fabrikası bir yabancı, Ankara'daki bir milli tesis idi. Tekel Bakanlığı ve hükümet bu fikirde değildiler. Bomonti Fabrikasına dokunulmamak idi. Bomonti İdare Meclisi azasından bir Türk, Ahmet İhsan Tokgöz İstanbul'daki tesisin avukatlığını yapıyor, Atatürk adının bir kazanç meselesine karıştırılmaması yolunda pek hoşa gidecek bir bahaneyi kullanıyordu. 'Arpa Ankara'dadır diyorlar; bira için arpa kadar su da lazım. Arpa Ankara'da ise su İstanbul'dadır.' diyordu.

Bu mesele, birçok dedikoduların aksine Atatürk'le, Başbakanı arasında çetin bir anlaşmazlık konusu olmamıştır. Olamaz da!"[221]

* * *

1936 yılının Temmuz ayında, İspanya'da sağcılarla solcular arasında çıkan iç harbi, bir buçuk seneye yakın bir zamandan beri devam edip gidiyordu. Evvelce de söylediğim gibi bu harbi alttan alta hazırlayıp körükleyen ve destekleyenler, iki ayrı ideolojiye sahip yabancı devletlerdi.

Bir tarafta milletlerarası komünist merkezi vasıtasiyle İspanya'daki mutedil ve müfrit solcuları birleştirerek, Halk Cephesini –ki o zaman iktidarda idi– teşkil eden Rusya, diğer tarafta da orada Moskova eliyle bir komünist idarenin yerleşmesini hoş görmeyip, bir karşı ihtilali teşvik ve belki tertip eden faşist İtalya ile nasyonal sosyalist Almanya vardı. Bunlar kendi taraftarlarına gizli ve açık, maddi ve manevi her türlü yardımı yapmakta, hatta İspanya'ya gönüllü namı altında asker dahi göndermekte idiler.

Fransa ve İngiltere mücadeleye doğrudan doğruya karışmaktan çekiniyor, gevşek bir diplomasi yolu ile veya o zamanki Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) vasıtasıyla giriştikleri birtakım teşebbüslerle harbin Avrupa'ya yayılmasını önlemeye çalışıyorlardı.

Fakat bir zaman geldi ki; artık onlar için de daha enerjik davranmak, daha katî hareket etmek zarureti başgösterdi. Akdeniz'de hüviyetleri kesin olarak bilinmemekle beraber, İtalyan bahriyesine mensup oldukları zan ve tahmin edilen birtakım denizaltı gemileri peyda olmuştu. Bunlar, İspanya'da çarpışan taraflardan hiçbirine ait olmayan gemilere de taarruz etmeye başlamışlardı ve bir kısım İspanyol gemilerinden başka Rus ve İngiliz gemilerini de batırmakta idiler.

Durum çok karışmış ve nazikleşmişti; her yerde harbin umumileşmesi ihtimalinden ciddi olarak bahsedilmekte idi. Rusya ile İtalya arasında şiddetli ve birbirini suçlandırır ve tehdit eder şekilde notalar alınıp veriliyordu.

Gemilere taarruz hadiseleri bizim kıyılarımıza, hatta kara sularımıza da sirayet etmiş 1937 senesi Ağustos ayında biri Çanakkale Boğazı açıklarında, diğeri de

221 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* C. II, s. 474-475.

yine o havalide kara sularımızın içinde iki İspanyol gemisi törpülenmişti. Bu gemiler, Rusya'dan, İspanya'ya gönderilen muhtelif eşya ve malzeme ile dolu idi. Diğer taraftan Marmara denizinde bir yabancı denizaltısının görüldüğü de ısrarla söyleniyordu.

Hariciye Vekâletimiz, Ankara'daki yabancı elçiliklere verdiği bir notada Çanakkale Boğazı önünde batırılan İspanyol gemileri hakkında hükümetin resmî tahkikat açtığını bildirmişti. Marmara'da bulunduğundan şüphe edilen denizaltı için yine bu elçiliklere verilen diğer bir notada: "Gerçi tahakkuk etmemiş bir müşahede bahis konusu ise de Türkiye Cumhuriyeti hükümeti şüpheli mıntıkalarda deniz tayyareleri vasıtası ile keşifler yapmak için lazım gelen tedbirleri aldığı araştırmalar henüz bir netice vermemiş olmakla beraber, Boğazların içinde bir yabancı denizaltı gemisinin vücudu tahakkuk ettiği takdirde Cumhuriyet Askerî Kuvvetlerinin gerek Milletlerarası Boğazlar Mukavelenamesi'ni ve gerek devletler hukuku kaidelerini ihlal eden bu geminin derhal teslim olmasını istemesi mukarrer bulunduğu bu talebin neticelerini tayin etmek Cumhuriyet Hükümetine ait bulunacağı, Türk memurlarının talebine derhal uymadığı takdirde geminin zorla tevkif ve ihtimal ki imha edilmesi esbabına tevessül etmek için icap eden katî emrin verildiği" bildirilerek bu hususların hükümetlerine iblâğı rica ediliyordu.

Bu hadise ve şayialar münasebetiyle muhtelif iddia ve ithamları tetkik eden bazı gazetelerimizin "Alman ve İtalyanların dünyayı biraz daha karıştırmak ve İspanyol kargaşalığını milletlerarası bir hale sokmak için bu gemileri bizzat Rusların batırdığı" yolundaki iddialarından da bahsetmeleri üzerine Rus *Pravda* ve *İzvestiya* gazeteleri, gazetelerimize karşı ateş püskürmeye başlamış ve iki taraf arasında şiddetli bir atışma almış yürümüştü.

Rus gazeteleri, bizimkilerin: "Meçhul denizaltı gemisinin Alman ve İtalyan faşistlerine ait olduğunu açık olarak söyleyip geçecekleri yerde, işe Rusya'yı da karıştıran faraziyeler ileri sürmekle dost Rusya'yı incittiklerini, çünkü bu faraziyelerle İtalyan ve Alman faşistlerini korudukları nispette, Sovyet idaresini iftiraya maruz bıraktıklarını" yazıyorlardı.

İşte bu sıralarda, Akdeniz'de cereyan eden korsanlık hadiselerine karşı sıkı tedbirler alınmak üzere İngiltere ve Fransa tarafından bir Akdeniz konferansının toplanması fikri ortaya atılmış ve konferansa diğer ilgili devletlerle beraber Almanya ve İtalya da davet edilmişti.

Davet edilenler arasında tabiatiyle biz de vardık. Esasen korsanlığın kara sularımıza kadar yayılması üzerine, Cumhuriyet hükümetinin aldığı katî ve şiddetli tedbirlerle sarf ettiği faaliyet, bu teşebbüsün başlıca amil ve müessiri olmuştu.

Vaki olan davet, Hükümetimiz tarafından derhal kabul edildi ve Milletler Cemiyeti'nin mutad içtimaına iştirak etmek üzere birkaç gün evvel Cenevre'ye gitmiş olan Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın bu konferansa, Türkiye murahhası olarak katılması kararlaştırıldı.

* * *

O sıralarda Atatürk, Florya'daki Deniz Köşkü'nde istirahat halinde idi. Başvekil İsmet İnönü de İstanbul'da bulunuyordu. Siyasi durumun bu hali alması üzerine İnönü Ankara'ya avdet etti.

9 Eylül 1937 günü Atatürk'e, Başvekil, Vekiller Heyetinin aşağıdaki mütalâalarını bildirdi ve bu, Devlet Reisi ile Başvekil arasında telefonla bir fikir teatisine yol açtı:

> Vekiller Heyeti toplandı, Hariciye malûmatını gözden geçirdik. Vaziyet hakkında ihtiyatlı ve intizar halinde bulunarak konferansın ilk günlerinde çıkacak malûmata intizar eylemek lüzumu anlaşılıyor. Elimizde bulunan malûmat kâfi değildir. Bizim verdiğimiz talimatı Dr. Aras, tamamen anlayarak ona göre hareket edeceğini söylüyor. Onun verdiği malûmata göre, İtalya red cevabı vermiştir; Alman cevabı ise henüz gelmemiş. Dikkati çeken bir nokta da Sovyet maslahatgüzarının Hariciye Vekâleti Siyasi Müsteşarı Numan Menemencioğlu'nu Ankara'ya hareket ederken tekrar görerek malûm olan gazete polemiğini devam ettirmek istemesidir. Anlaşılıyor ki Ruslar, bizi kendileri ile beraber, İtalya aleyhine polemiğe sokmaya çalışıyorlar. İcra Vekillerinde Marmara'da bulunan denizaltı meselesini de mütalâa ederek Büyük Erkânı Harbiye'ye bunun takibi ve donanmanın muhafazası için emir verilmiştir. Vekiller Heyetinin toplantısına dair ajansla neşredeceğimiz tebliğin suretini de arz ediyorum. Elçilerin derhal vazifeleri başına gitmeleri bana lazım görünüyor. (Yaz tatili münasebetiyle bazı elçilerimiz izinli olarak memlekette bulunuyorlardı) Hatta Moskova'ya bile elçimizin gitmesinde fayda vardır; çünkü Ruslarla temasımız yalnız burada bir maslahatgüzara kalıyor ki, bana gayri kâfi gelmektedir. Bununla beraber isabet, sizin iradenizdedir.
>
> İsmet İnönü

Atatürk'ün cevabı

> 10 Eylül 1937
>
> 1– Bugün Vekiller Heyetinin toplantısı neticesinde verilen kararı okudum. Bu kararlar hakkında katî mütalâamı söyleyebilmek için Hariciyemi-

zin bugüne kadar olan malûmatının doğruluk derecesini bilmek ihtiyacındayım. Bilhassa İtalya'yı, bir taraftan Rus ve diğer taraftan İngiliz gemilerine taarruza sevk eden İtalyan noktaî nazarı nedir? Diğer taraftan Rusların, italyanları suçlandırmalarındaki ısrardan bekledikleri netice nedir? Bugün haber aldığıma göre, Fransız basınında da intişar ettiği gibi sadece İtalyanları konferansa icabetten menetmek gayesi mi güdülmüştür? Bunu da anlamak ihtiyacındayım. İtalyanlar, bir taraftan İngilizleri, diğer taraftan Rusları fiilen tahrik etmiş bulunmakla zıt gibi görünen bu icraattan ne gibi komplikasyonlar alabileceklerini ümit edebilirler?

2– Polemik meselesinin idamesi üzerinde Hükümetimizin çok ciddi ve hassas davranmasını tavsiyeden kendimi men edemem. Bu nokta üzerinde düşünür ve konuşurken, Rusların taarruz hedefinin kendilerinden çok uzakta bulunan İtalya mıdır, yoksa arada barikat teşkil eden midir? İşte bu noktayı, birtakım ümit ve ferah verici noktalara bağlamaksızın mütalâa etmek zaruretini hiç olmazsa ihtiyati olarak nazarı mütalâaya almak ve her şeyden evvel hükümet tedbirlerini bu mülâhaza üzerine teksif etmek mecburiyetini duyuyorum. Bu mülâhazaya beni sevk eden sebepler için de şunu hatırlatmalıyım ki, *İzvestiya* ve *Pravda* gazetelerinin, Türk matbuat erkânından malûm olan iki zata mantıksız taarruz ve tecavüzleri endirektöman Cumhuriyet hükümetinin şerefine ve istiklaline ve âli menfaatlerine açıkça taarruzdur.

3– Marmara'da yabancı denizaltı gemisi bulunduğunu işittiğimizden beri geçen günler çoktur. Bunun hâlâ anlaşılamadığını ve Marmara'da yabancı denizaltı dolaştığını işitmekliğimiz, Büyük Erkânı Harbiye'nin büyük dikkat ve liyakati ile tezat teşkil eden bir şeydir. Bu görüş ve işitişin tahkikine muktedir bulunmuyorsak, hakikaten emniyetsizlik içinde kalmış ve buna çaresaz olmaktan âciz bulunmuş olduğumuz kanaatini ileri sürmek lazım gelir. Bu takdirde ne yapılmak lazım geleceğinin yeniden ve ciddiyetle düşünülmesi icap eder.

4– Elçilerimizin, bilhassa Moskova büyükelçimizin yerlerine gitmesini lütfen derhal emir buyurunuz. Benim mütalâatımı, onlara vereceğiniz talimata ilave ediniz. Bu elçilerden, Balkan müttefik devletleri nezdinde bulunanları istisna etmekte hiçbir mahzur görmüyorum. Onları burada daha iyi tenvir etmek mümkün olur kanaatindeyim. Bu arada Rusya'ya henüz Rus Büyükelçisinin gönderilmemiş olmasındaki sebebini de sormak bahis konusu olabilir. Rusların, İtalyanlara verdikleri notalar hakkında bize evvelce malûmat verip vermediklerini bilmiyorum. Vermeleri lazım geldiğini düşün-

mek, bana dostluk icabıdır gibi geliyor. Türk - Rus dost devletlerini alakadar eden mühim meseleler cereyan ederken, hakikaten karşılıklı temsilcilerinin yerlerinde bulunmamış olmaları, iki tarafın anlaşarak tek yoldan yürümeleri için bir mahzur teşkil edebilir. İşte biz buna meydan vermemek için usulen mezun bulunan büyükelçimizi iade ediyoruz demek, onların büyükelçilerinin yerinde bulunması için mantıki bir imâ olur.

5– Bugünkü içtimainizi neşredecek olan Anadolu Ajansı'na verdiğiniz formül hakkında da düşündüklerimi söylemeliyim. Fransız matbuatının son gündeki neşriyatı, Rusların, İtalya'ya verdiği notalar yüzünden, İtalya'nın bu konferansa iştirak etmemekteki sebeplerini bulduğu merkezindedir. Almanya da, İtalya gibi iştirak etmeyecek. Çünkü o da, iştirak etmek için öyle şartlar ileri sürmüştür ki, bunların yekûnu menfi mana ifade eder. O halde Türkiye Cumhuriyet hükümetinin bunlardan tegafül ederek, Ajansa beyanatta bulunmasını doğru bulmam, bana göre yeniden Hariciyemizin son malûmatını istemek lâzımdır. Bundan şu çıkar ki, Ajans tebligatında istical edilmemelidir. Ajans tebligatının son satırları, en son malûmatı da aldıktan sonra şu mealde olmak muvafıktır: Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, İspanya'da bir seneden fazla bir zamandan beri cereyan edegelmekte olan hadiseleri ve bu hadiselerin sebeplerini yerinde ve onun haricinde dikkatle takip etmektedir. İki taraf da direktöman ve endirektöman fail ve faal olanlar, bizce meçhul değildir; ancak biz dünyaca malûm olan devlet prensiplerimizin manası üzerinde durmaktan başka bir şeyi henüz düşünmüş değiliz. Bu prensibe göre bütün beşeri ihtilafları sulha müncer kılacak teşebbüslere iştirak ederiz. Bunun haricinde Türkiye Cumhuriyetine bir empozisyon olamayacağı tabiîdir. İşte Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bugünkü içtimaında, bu noktai nazar tekrar edildi ve buna karşı dikkatli olmak lüzumu tespit olunmakla beraber herhangi bir menfi empozisyona karşı devletimizin bütün kuvvet ve kudretini kullanması ve tedbirli davranması kararlaştırıldı...

Kemal Atatürk

İnönü'den, Atatürk'e:

10 Eylül 1937

Atatürk'ün yüksek huzuruna; komşularımızın İtalya'yı tahrik etmekten maksatları Akdeniz Konferansı'ndan Almanya ve İtalya'yı çıkarmak için bir manevra olduğu, Avrupa'da Sovyetlerin taraftarı ve aleyhtarı mahfillerden işaa olunmuştur. Sovyetler, Batı devletlerinin aralarında anlaşarak kendilerinin açıkta bırakılmasından son derecede korkarlar. Notalarından bizi

haberdar etmelerini, ancak dostane münasebet namına ümit edebilirdik. Fakat çok ehemmiyet verdikleri anlaşılan bu teşebbüsten Fransızları bile haberdar etmediklerine göre, bize malûmat verilmemesi anormal değildir ve nihayet Sovyetler, bizi, İtalyanlarla münakaşa haline sokmak için çok gayret ettiklerinden, böyle bir talepte bulunsak, tehalükle kabul ederek karşı şartlar dermeyan ederler. Bütün mülâhazalarım tahminden ibarettir. Haricîyenin daha fazla malûmatı yoktur. Cenevre'de vaziyetin açılmasını bekliyoruz. Rus notasına ne mana verildiğini Dr. Aras'tan sorduk. Ben seyahatimi tehir ettim. Vekiller, Ankara'dan ayrılmayacaklardır. Mareşal'i de çağırdım; Marmara'da denizaltı meselesindeki endişe ve sualleriniz yerindedir. Dün hükümetçe denizaltılarını takip için icap eden tedbirlerin alınması, donanmanın muhafazası ve diğer maddeler hakkında esaslı kararlar alınmış ve tebliğ olunmuştur. Mareşal gelince, şifahen dahi lüzumlu olan tedbirleri görüşeceğiz. Dün bahsettiğim Ajans tebliğinden sarfınazar olunmuştur. Tazimlerimle.

İnönü

* * *

Aynı gün (10 Eylül 1937) İsviçre'de Nyon şehrinde Akdeniz Konferansı toplandı. Nyon Konferansı diye de adlandırılan bu Konferansa; Arnavutluk, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Türkiye, Sovyet Rusya ve Yugoslavya devletleri iştirak ediyorlardı.

Konferansta İngiliz ve Fransızların öne sürdükleri ilk teklif; Akdeniz'i muhtelif mıntıkalara ayırarak, buralarda karakollar tesis etmek şeklinde idi; buna göre, Malta'nın batısından itibaren batı Akdeniz'de karakolluk vazifesi İngiliz ve Fransızlara; kuzey Ege mıntıkasında da Türkiye, Yunanistan ve Sovyet Rusya'ya verilmekte idi. Murahhasımız Dr. Aras da bunu bir raporla hükümete bildirmiş bulunuyordu.

Atatürk, 11 Eylül 1937 günü İngiliz ve Fransızların bu ilk teklifinden haberdar olunca Başvekile, telefonla bildirilmek üzere şu notu yazdırdı:

İsmet İnönü'ne;

1– Bugünkü matbuatta gördüklerimiz; Akdeniz'de teknik ve pratik tedbir olarak İngiliz - Fransız yollarının, onların donanmaları tarafından Balkan yolunun da Türkiye, Rusya ve Yunan donanmaları tarafından tahtı temine alınmasına dair idi. Aras'ın Hükümete verdiği raporda bu cihet bahis konusu olmakla beraber, bu hususiaki mütalâa ve mülâhazaları bildirilmiş değildir.

Şimdi okuduğum bugünkü Havas Ajansı'nda[222] Rus donanmasının Akdeniz'deki faaliyetine dair dermeyan edilen mülâhazalar enteresandır.

2– Hakikaten Rus - İtalyan münasebetleri ve son gerginlikler; Rus donanmasının bizim yanımızda Akdeniz'de bulunması yüzünden birtakım mahzurlar doğurabilir. Bu mahzurların Türkiye'ye sirayet edememesi için politik çare ve tedbir düşünülemez mi?

3– İngiltere ve Fransa, beraber olarak Rus donanmasının veya icap eden kısımlarının Boğazlardan geçerek Akdeniz'de faal bulunması, Türkiye'nin bu donanmaya maddi yardımı ve himayesi ile mümkün olabilir. İtalyan aleyhtarlığını gösterebilecek olan bu vaziyet, bizi hangi cephede, ne dereceye kadar angaje edebilir? Böyle fiili angajmanlara girmek için kim, bize ne teminat vermiştir veya verebilir?

4– Yukarıdaki maddelerde işaret olunan düşünceler üzerinde şimdilik telefonla kısa bir fikir müdavelesi yapmak ihtiyacındayım.

Kemal Atatürk

* * *

Bu notun yazılması saat 21.50'de bitmişti; Başvekile bildirmek üzere Ankara ile irtibat teminine çalışırken, saat 22.00'de Anadolu Ajansı, Nyon'dan gelen şu haberi bildirdi:

"Nyon – 11 Eylül 1937. İki saat müzakereden sonra Akdeniz Konferansı delegeleri aşağıdaki esaslar üzerinde tam bir anlaşmaya varmışlardır. Her memleket kendi kara sularında kontrol icra edecektir; bütün Akdenizdeki kontrol ise, Fransa ve İngiltere tarafından yapılacaktır. 1936 Londra Protokolu'na muvafık tarzda hareket etmeyen her denizaltı gemisi korsan telakki edilecektir. İtalya, Akdeniz anlaşmasına iltihak için resmen davet olunacaktır. Bu takdirde Adriyatik denizinin kontrolü İtalya'ya tahsis olunacaktır; Almanya ise varılan neticeden haberdar edilecektir. Anlaşma önümüzdeki pazartesi günü imzalanacaktır."

222 Havas Ajansı'nda, ezcümle şu mülâhazalar vardı: Sovyet Rusya'nın doğu Akdeniz'deki nezarete iştiraki meselesi, Nyon Konferansı'nın bütün mesaisine hakim olmaktadır. Konferansın teknik olan mahiyetini değiştirmeden ve dolayısiyle Londra'daki Ademî Müdahale Komitesi'nin karşılaştığı politik kavgaları ortaya çıkarmadan bu iştirak keyfiyeti, hangi şekilde temin edilebilir? Başlamış olan müzakerelerin neticesi bu meseleye bağlıdır. Doğu Akdeniz havzasında Sovyet karakollarının daimi surette mevcut bulunması ihtimali, Konferansın mesaisini yarı resmî bir şekilde takip eden müşahitlerin derhal şu cevabını davet ediyor: "İtalya'nın Boğazlar mukavelesine iltihakına mani olan aynı meselenin karşısında bulunuyoruz. Rus harp gemilerinin bu mıntıkada mevcudiyeti uzak veya yakın bir âtide harp demektir". Konferansa iştirak eden ikinci derecede devletlerin, bilhassa Türkiye'nin ve İngiltere ile aralarında pek sıkı bir müşareket bulunan devletlerin mümessilleri başka bir edâ ile ve başka sebeplerden dolayı aynı mahiyette itirazlarda bulunmaktadırlar. Bunlar hulasaten şunları söylüyorlar: "Bizim için Nyon'dan elde edilecek esaslı menfaat, müşterek yardımın İngiltere ve Fransa'nın müttehit himaye ve teşebbüsü altına konulması olmalıdır. Biz, Avrupa'yı ayırmakta olan ideolojilerin ihtilâfına istemeyerek iştirak ediyor gibi görünmek tehlikesine maruz bulunuyoruz. Korsanlığın bastırılması, bu nahoş neticeyi beraberinde sürüklememelidir."

* * *

Haberi derhal Atatürk'e arz ettim, memnun oldular; "Mamafih sen yine notumu ver" buyurdular.

Büroma döndüğüm zaman Ankara'da İnönü'nün evinde Başvekâlet Hususi Kalem Müdürü Vedit Uzgören'in telefon başında beni beklediğini söylediler; Uzgören: "Başbakan bu işin çok iyi bittiği kanaatindedir, tazimleri ile arz eder" dedi.

"Atatürk de bu solüsyondan çok memnun oldu. Bundan evvel yazdırdıkları notu hatıra olarak bildiriyorum" cevabını verdim ve notu yazdırdım.

Gece yarısına doğru Başbakan İsmet İnönü aşağıdaki mütalâaları bildirdi:

"Atatürk'ün Yüksek Huzuruna; Doğu Akdeniz'in Sovyet Rusya dahil olarak bizim donanmamız tarafından kontrol edilmesi haberi, İngiltere ve Fransa'nın; İtalya ve Rusya arasında bir tutuşmaya, Türkiye ve Yunanistan'ı da bulaştırarak seyretmesi ve sonra hakem olarak müdahale etmesi gibi bir vaziyet ihdas edecekti. Dr. Aras'ın, bu ihtimal üzerine bize bir mütalâa bildirmeye lüzum görmeksizin böyle bir mıntıka taksiminin bütün mahzurlarını ihata etmiş olduğuna şüphe yoktur. Sovyetler resmî notalarda, İtalyanları mütecaviz ilan etmişlerken, Sovyet ve İtalya donanmalarını temasa getirmek ve ikisi arasında bulunmak bizi bir müsademeye karışmaktan kurtaramazdı! Eğer hakikaten böyle bir teklif ortaya konsaydı, Murahhasımız karar vermek için bize müracaat ettiği zaman, biz doğu Akdeniz'in İngiltere ve Fransa tarafından veyahut bütün devletler tarafından kontrolü gibi mülâhazaları tükettikten sonra nihayet açıktan birbirine karşı muhasama ilan etmiş olan iki devletin, müsellâh kuvvetlerini temasa getirmemeyi cesaretle ortaya atmaya mecbur olacaktık. Ve nihayet İngiltere ve Fransa'dan birimiz tecavüze uğradığımız halde otomatik bir taahhüt isteyecektik. Ajansın karar şeklinde gösterdiği neticeden memnun olmak caizdir. Taahhütler bizim için asgari hadde inmiş, deklare muhasım olan Sovyet ve İtalya temastan binaenaleyh bunlardan her birinin diğer herhangi bir devleti sürüklemesi imkânından men olunmuştur; Fransa ve İngiltere de aldıkları teşebbüs ve iddia ettikleri Akdeniz hegemonyası ile mütenasip bir vazifeye icbar olunmuşlardır. Eğer son karar doğru ise, bütün alakadarlardan kimse, diğerini atlatmaya muvaffak olamamış ve Balkanlar hakikaten postlarını kurtarmışlardır. En çok muvaffakiyetsizlik Litfinof'dadır (Sovyet Rusya Hariciye Nazırı). İtalya; İngiltere ve Fransa'nın müşterek cephesine çatmakla ciddi bir vaziyete tesadüf etmiştir. Anlaşılıyor ki, bu kadar büyük buhranın bir müsademeye müncer olmadan geçmesi ihtimalinin gözükmesi, ancak Almanya'nın karar vermemiş olmasiyle izah olunmalıdır. İtalya ve Sovyetler bir müsademeyi emrivaki yapmak için bütün marifetlerini sarf etmişlerdir. Göründüğü gibi Almanya, hakikaten harp kararı vermemiş ise, İtalya; İngiltere-Fransa cephesi

önünde muvaffakiyetsizlikle ricat etmiş olacaktır. Fakat İtalya da, Sovyetlerin Akdeniz'den kendi müttefiklerinin karar iştirakiyle reddolunmasını, yeniden bir enternasyonal karara bağlatmış olmakla övünecektir. Hülasa, kara sularının kontrolü suretinde, tarassuttan daha kuvvetli bir ifade ile deruhte olunan vazife, kara sularımız dahilinde bir ecnebi gemisinin tecavüze uğraması gibi yeni bir hadise zuhurunda, bazı serzenişlere bizi maruz bırakabilir; fakat artık bu mahzurlar pek talî ve geçirilen ihtimaller karşısında çok ehemmiyetsiz şeylerdir. Dr. Aras'tan karar suretini aldığımız zaman vaziyeti daha açık göreceğiz ve yüksek iradenizi istihsal edeceğiz."

Atatürk, bu mütalâalara şu cevabı verdi:

> İnönü'ne; Rus donanmasının Akdeniz'de vazifedar edilmemiş bulunmasını Rus Sovyet devletinin de memnuniyetle karşılamış olduğu zannındayım. Aksi bir karar, bizi daha derin düşünceli tedbirler almak mecburiyeti karşısında bırakabilirdi. Çok vazıh anlaşılıyor ki, İngiltere ve Fransa, böyle bir vaziyetin ihdasından içtinap etmişlerdir. Rusya'nın bu meselede ısrar etmemesini, İngiltere ve Fransa'nın da adeta Türkiye'nin izhar etmemiş olmakla beraber, çok dikkatli olacağını kabul ettikleri noktai nazara riayetkâr görünmelerini bizim için memnuniyeti mucip gibi görüyorum.
>
> Kemal Atatürk

* * *

Ertesi gün (12 Eylül 1937) Hariciye Vekili ve Baş Murahhasımız Dr. Tevfik Rüştü Aras'tan gelen 11 [Eylül] tarihli mufassal rapor ile anlaşmanın Türkçe sureti Hariciye Vekâletinden bildirildi. Sayın Dr. Aras raporunda Akdeniz Konferansı'nda kabul edilen karar suretini açık telgrafla aynen takdim ettiğini, konferans işini iki günde bitirmiş olmakla beraber bu kısa müddetin epeyce güçlük ve mücadelelerle geçmiş olduğunu, İngiliz ve Fransızların ilk müşterek tekliflerinin ciddi bir vaziyet ihdas edebilecek mahiyette bulunduğunu bildirdikten ve bu ilk teklifin yukarıda yazılan esaslarını tekrar ettikten sonra aynen şöyle devam ediyordu:

> Bu mıntıka esasını ne biz, ne de Balkanlı dostlarımız kabul etmedik. Kabul edilen kararda, görüleceği üzere bütün Akdeniz'de yalnız Fransız ve İngilizlerin karakolluk vazifesi görmesi ve diğer Akdeniz devletlerinin yalnız kara sularını kontrol etmeleri esası kabul edilmiştir. Bugünkü içtimaın başında Balkan İtilafı namına bu yolda beyanatta bulunduk. Bu beyanata Bulgar Başvekili de iltihak etti. Sovyetler de; İngiliz ve Fransızların tesiri ile bu şekli kabul ettikleri cihetle Konferans arz olunan karara vardı. Bu kararda

esasen hiçbir devleti, mevcut ve malûm hak ve taahhütlerinden başka hiçbir angajmana sürükleyen bir madde yoktur. Karar, bu hudut dahilinde bir angajmandan ibarettir. Balkanlılar namına yaptığımız beyanatın dahi hükümetlerimizin kabulüne muallâk olduğunu ifade ettik. Litfinof, denizaltı korsanlığının Karadeniz'e de sirayeti ihtimalinde, Karadeniz devletlerinin müştereken görüşerek lazım gelen kararı ve tedbirleri alacağına dair zapta geçmek üzere beyanatta bulundu.

İngiliz ve Fransız karakol gemilerinin icap eden bahri üslerden istifade etmelerine ait olan kayıt, talebimiz üzerine, ancak alakadar devletin göstereceği limanlardan istifade olunacağı şeklinde tâdil olundu.

Kabul edilen mukarreratın sonuna, bu mukarreratın alakadar beynelmilel bilumum taahhütlere halel iras edemeyeceği kaydını; beyanatımızda Boğazlar mukavelesine de işaret ederek fazla bir ihtiyat olarak ilave ettirdik.

Fransız ve İngilizler, kararın mümkün olduğu kadar süratle imzasını arzu ettiklerinden nihayet Salı'ya kadar imza edilmesi arzusu ehemmiyetle izhar edildi.

Bu aranjmandan bizlerin hissesine düşen; kara sulanmızda dahi, icabı halinde korsan denizaltıyı Fransız ve İngiliz Deniz Kuvvetlerinin tedip için takip edebileceği ve Akdeniz'de bir uçtan, diğer uca daimi karakol yaparken göstereceğimiz limanlara, ayrı ayrı izin istemeden, bu aranjmanın meriyeti müddetince gelebilecekleridir. Aranjmanın müddeti, korsanlığın nihayet bulması ile mukayyet olduktan başka her akidin istediği zaman haber verdikten bir ay sonra taahhütlerden ayrılabileceği şeklinde çekilmek hakkıyla da mukayyettir. İtalya ve Almanya, konferansın kararı ile daimi ihbar suretinde mesaiden haberdar tutulmuş ve neticelerden bunlara malûmat verilmesi mukarrer bulunmuştur. Balkan İtilafının maruz beyanatında, İtalya'ya işaretle bu mukarrerata Ege mıntıkası ithal edilmeyerek iştirak etmesi temennisi serdedilmiştir.

Burada sızan malûmata göre, İtalya'nın iştirak edeceği kuvvetle ümit olunuyor. Herhalde açık denizde karakol yapmak ve icraatta bulunmak esas vazifesi, İngiliz ve Fransız kuvvetlerine bırakılmıştır. Takip olunacak denizaltısının mahiyetinin korsanlık olması şarttır ki, bunun tayin ve tarifi, 1936 Londra Mukavelesi'nin harbi insani şekle koyan ahkâmına riayet etmemek şeklindedir. Bir de hepimize taallûk eden esaslı bir taahhüt; bu kararın meriyeti müddeti zarfında denizaltılarımızı Akdeniz'de bulundurmamak ve daima bulunması zaruri olan Akdeniz'deki mıntıkayı şimdiden tayin ederek bildirmek ve herhangi bir zaruretle denizaltılarımızın Akdeniz'de seyir

ve seferi icap edince bu seyir ve sefer yolunu yine aranjmanda derpiş edilen şartlarla vaktinde bildirmektir. Bundan maksat, karakolların vazifesini kolaylaştırmak ve yanlışlıkların önünü almaktır. Hülasa, esas mahiyeti bir milletlerarası işbirliği ifade eden ve icraatı daha çok mahdut ve ihtiyatlı olan ve yalnız korsanlığa münhasır kalan ve uzaktan, yakından hiçbir devlete karşı vaziyet almayan ve işin ağır kısmı İngiliz - Fransız kuvvetlerine düşen bir anlaşmadır. Söylediklerine göre İngiliz ve Fransızlar bu işe, Akdeniz'e altmış parça torpido muhribi ve lazım gelen Hava Kuvvetlerini sevk etmekle başlayacaklardır.

Bütün bu mukarreratın mevcut hiçbir taahhüdümüze dokunamayacağı tasrih edilmek suretiyle, hem Boğazlar Mukavelesi'nin bütün ahkâmı, hem İtalya dahil bütün devletlerle mevcut ve merî muahedelerimizin muhteviyatı korunduğu açık surette görülmektedir. Binaenaleyh, konferansa iştirak eden bütün devletlerin müstaceliyetle imzaya temayül ve müsaraat gösterdikleri bu işte, gerek İngiliz - Fransız ve Sovyetlere karşı iyi tesir edeceği ve gerek kara sulanmıza kadar sirayet etmeye başlayan korsanlığa lakayt kalmadığımızı göstermesi ve hiçbir devlet aleyhine müteveccih bulunmaması ve İspanya'da birbirleriyle dövüşen iki tarafın kavgasına ve yekdiğerinin vapurunu batırması istisna edilmek suretiyle İspanya hadisesine müdahaleden çekinmesi itibariyle bizim de bir an evvel imza edebilmekliğimiz için Cumhuriyet Hükümetinin tasvip ve salahiyetini istirham ediyorum. Bu mealde Balkanlılarla da konuşarak ehemmiyetle düşündüğümüz mühim bir cihette şu olmuştur: Bütün zevahire rağmen mevcut dünya vaziyeti içinde bir devre için olsun İtalya ile anlaşmaları ihtimali uzak olmayan Fransız ve İngilizlerin, Akdeniz'e taallûk eden bir meselede bizi davet ettikleri ve netice itibariyle bizden herhangi bir esaslı taahhüt ve fedakârlık talep etmedikleri veya böyle bir talepten vazgeçtikleri halde bizim yine kaçınır vaziyette kalmamız, bizim işbirliği imkân ve kıymetimizi her taraf için azaltacağı ve nihayet kendi aralannda anlaşmaktan başka bir yol olmadığı kanaatini kendilerinde uyandıracağı mahzurunu da göz önünde bulundurduk. Bu konferansta hareket hattımızı tayin eden esaslar, telakki ettiğimiz sarih talimatınızdır. Bu talimatta tahmin edilen ahval belirmiş ve varılan neticeler bu talimat dahilinde kast edilen hedefe tamamen uygun bulunmuştur, arz ederim.

Dr. Aras

* * *

Dr. Aras ertesi sabah raporuna ek olarak çektiği bir telgrafta, İngiliz Hariciye Nazırı Mr. Eden'in bir teklifinden bahsediyordu; telgrafın buna ait kısmı şudur:

"İngiliz ve Fransız donanmaları, Nyon mukarreratı ile verilen vazifenin ifasında, Akdeniz'in hem batısında, hem de doğusunda aralarında karakol mıntıkalarını taksim edeceklerdir. Akdeniz ortasında İtalya'ya da bir mıntıka ayıracaklardır. Mr. Eden, Ege denizinde Fransızlarla mesai taksiminde İngilizlerin bizimle çalışması daha kolay olduğundan ve ve bizim tarafta kalmaları ihtimalinden bahsettikten sonra donanmalarına bizden de bir destroyerin iltihakı arzu ve ihtiyacını gösterdi. Tabiî bu bir destroyer nöbetle değişmesi zaruretine göre en aşağı iki adettir.

Bir taraftan İngiliz - Fransız donanmalarına bir gemimizin sulh zamanında karışmasındaki istifadeyi ve hatta İspanya tarafından beynelmilel karakol bahis konusu olunca Büyük Şefimizin ve Başvekilimizin temayüllerini hatırlayarak ve buna inzimamen karakol yapacak donanmanın icabında kara sularımızda takibat yapması zaruretini ve bizim de bir gemimizin iltihak etmesinden melhuz faydayı düşünerek diğer taraftan bu hususta Büyük Erkânı Harbiyemizin imkân ve temayülleri meçhulüm olduğundan, İngiliz Hariciye Nazırına Nyon mukarreratında tasrih edilmeyerek şimdilik bu hususta imkânı açık tutmakla iktifa etmemizi ve sonra iki hükümet arasında bu cihetin konuşulabileceğini söyledim."

* * *

Aynı gün, İcra Vekilleri Heyetinin aşağıdaki kararnamesi, Cumhurreisinin tasvip ve tasdikine arz edildi:

"Nyon Anlaşması'na dair Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'tan gelen telgrafname, Mareşal Fevzi Çakmak'ın da huzuru ile, İcra Vekilleri Heyetinin Hariciye Vekâletinde yaptığı 12 Eylül 1937 tarihli toplantısında tetkik ve müzakere olunarak Nyon Anlaşması'nın imzası için Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'a salâhiyet verilmesi onanmış ve kara sularımız haricinde Silahlı Kuvvetlerin iştirakiyle bir teşriki mesai, mukavele ahkâmı haricinde olduğundan bilihtiyar böyle bir teşriki mesai müzakeresine girmek caiz olmadığının da talimat olarak Hariciye Vekiline verilmesi tekarrür etmiştir."

Atatürk'e; anlaşmayı Dr. Aras'ın raporuyla ona ek telgrafını ve İcra Vekilleri Heyetinin kararnamesini aynı zamanda ve bir arada arz ettim; hepsini dikkatle okuduktan sonra; anlaşmada mevcut bir cümle üzerinde önemle durdu. Emri üzerine tedarik ettiğim Fransızca metinden de aynı cümleyi uzun uzadıya tetkik etti.

Anlaşmanın ikinci maddesinin (b) fıkrasına dahil bulunan cümle şu idi: (Bu, açık Akdeniz'de icraatın İngiliz ve Fransız donanmalarına terettüp ettiğine dair olan cümleyi takip ediyordu):

"İşbu Konferansa iştirak eden devletlerden Akdeniz'e sahildar olanlar, kendi

Levent Şahverdi Arşivi

vasıtaları nispetinde bu donanmalara istenecek müzaherette bulunmayı taahhüt ederler."

Atatürk bu cümlenin sarahati ile İcra Vekilleri Heyetinin kararı arasında bir tezat görmüştü. Kararnameyi imza etmeden evvel, bu tezat üzerine Başvekilin dikkat nazarını çekmeyi muvafık gördü ve aralarında gece yarısından çok sonraya kadar devam eden aşağıya aynen dercettiğim telefon muhaveresi cereyan etti:

"İsmet İnönü'ne:

12 Eylül 1937

1– İcra Vekilleri kararı iki cümleden ibarettir. Birinci Nyon Mukavelesi'nin kabulü, ikincisi ise Nyon Mukavelesi'nin bir noktasının reddi gibi görünüyor; çünkü imza olunacak mukavelede 'Les autres puissances participantes qui sont riveraines de la Mediterannee s'engagent â fournir a ces flottes dans la mesure de leurs moyens l'assistance qui leur serait demandee' cümlesi ile biz zaten kara sularımız haricinde İngiliz veya Fransız donanmalarına vesaitimizin imkânı derecesinde yardım etmeye angaje olmuş vaziyetteyiz. Bizim kara sularımızda, onların faaliyette bulunmaya mezuniyetlerini ise, bunu takip eden cümlede görüyoruz. Binaenaleyh kararınızın birinci cümlesiyle ikincisi arasında bir tezat olup olmadığının tespiti için bir kere daha gözden geçirilmesini rica ederim.

2– Aras'ın bu noktaya ait mütalâasını gözden geçirirsek, kendisinin buna mütemayil ve fakat derakap konuşmakta ihtiyatkâr olduğunu da görürüz. Ben, böyle bir iştiraki mesaiden eğer Rusları memnun etmekte bir fayda görürseniz onların da memnun olabileceğini zannederim. İstişmam edildiği gibi, İtalyanlar da bu kontrol meselesine fiilen iştirak ederlerse o zaman hiç mahzur kalmaz; bilâkis biz milletlerarası âlemde, büyük devletler arasında iş görecek bir mevkide bulunduğumuzu göstermiş oluruz.

3– Bence İngilizlerle bahis konusu olan noktai nazardan konuşmak, mukavele ahkâmı haricinde değildir; ancak konuşulmak mevzuubahs olduğunda bizi ihtiyatkâr harekete sevk eden sebepler dolayısıyla, ayrıca hükümete sormadan neticeli mükâlemeye Aras'ın girişmemesi muvafık olur...

Kemal Atatürk

* * *

Atatürk'ün Yüksek Huzuruna; 12.9.1937 saat 24.00 Doğu Akdeniz'de ve açık denizde korsan takibini taahhüt etmiş olan İngiliz ve Fransız donanmalarına imkân nispetinde, yapılacak yardım manasında torpido ve saire gibi silahlı vasıta bulunup bulunmadığını uzun boylu tetkik ettik; fakat nihayet

Dr. Aras'a da telefonla sorduk. Bu cümlede mukavele icabı olarak açık denizde silahlı kuvvetle iştirak mecburiyeti olmadığını anladık. Şu halde böyle bir iştiraki mesai, ayrıca bir müzakere ve anlaşma ile tahakkuk edebilecektir ki, böyle bir müzakereye girmek için vaziyeti ve zamanı erken addettik. İtalya'nın vaziyetinin vuzuh peyda etmesi başlıca beklediğimiz şeydir. Eğer denildiği gibi İtalya, bu mukaveleye iştirak ederse, Akdeniz'de bu tedbirler yüzünden ihtilât zuhuru ihtimali azalır; fakat İtalya iştirak etmezse veyahut iştirak ederek yine gemiler batırılması devam ederse, açık denizde kuvvetlerimizin faaliyeti bizi ihtilâtlara süratle ulaştırabilir. Bu mülâhazalarla şimdilik mukavelenin ahkâmı dahilinde kalmayı düşündük ve ayrıca açık denizde teşriki mesai için Dr. Aras'ı talimat ile takyit ettik ve mukavele üzerine vaziyeti bilhassa İtalya'nın iştirak kararının tavazzuh etmesini bekledik. Kararnamenin iki cümlesi arasında bir tenakuz olmadığı Dr. Aras'tan aldığımız yeni izahat ile anlaşıldıktan sonra tasdike arzolunmuştur...

İsmet İnönü

* * *

12/13 Eylül 1937

İsmet İnönü'ye;

Dr. Aras'tan aldığınız izahatı bilmemekle beraber benim size yazdırdığım cümlenin hakikî anlamına göre tezat mevcuttur. Eğer bunu Dr. Aras anlamamış ise bililtizam onun gaflet gösterdiğine vermek muvafık olur; çünkü yarın aynı mesele üzerinde Dr. Aras'ın, binbir teklifi karşısında kalacağımız muhakkaktır. (Burada bahis konusu cümlenin Fransızcası tekrar ediliyor.) Dr. Aras, bu cümlenin manasını aksiyona geçecek olan filoların Türkiye'den gıda gibi birtakım nesneler alınacağına mı hamletmiş bulunuyor? Gerçi Aras'a verdiğiniz talimatı değiştirmek için müstacel bir sebep yoktur; fakat onun bu meselenin genişlemesi ve bu vaziyetlerde Cumhuriyet hükümetine haklı olarak teklifte bulunulması halinde elzem ve mecburî olan noktaların ne olabileceğini anlaması lazımdır. Eğer iltifat buyurursanız, benim size olan yazılarımın hepsini kendisine bildirerek ondan bu benim sualimi sormanız yerinde olur.

Kemal Atatürk

* * *

Atatürk'ün Yüksek Katına; emir buyurulan düşünceleri aynen Dr. Aras'a tebliğ ettirmekte olduğumu tazimlerimle arz ederim.

İsmet İnönü

* * *

İsmet İnönü'ye;

Yüksek bonsansınızı takdir ve size teşekkür ederim.

Kemal Atatürk

Bu suretle o geceki muhabere bitmiş ve Atatürk, Dr. Aras'tan gelecek izahata intizaren kararnameyi tasdik etmemişti.

* * *

Muhabere bitince, Atatürk yatak odasına çekilmişti; biraz sonra Başvekâlet Hususi Kalem Müdürü Vedit Uzgören tekrar telefon etti; Başvekilin bir mesajını daha yazdıracağını söyledi.

Atatürk, geçen münakaşadan epeyce sinirlenmişti; karşı tarafın da aynı halde olduğunu seziyordum; buna rağmen Atatürk'ün çok nazik bir jesti ile münakaşa o gece için tatlıya bağlanmıştı. Şimdi muhaberenin yeniden başlaması tekrar havayı bozabilir, nahoş durumların husulüne yol açabilirdi. Bu itibarla, kati bir zaruret yoksa, münakaşanın tazelenmesine meydan vermemeyi, Devlet Reisiyle hükümet arasında irtibat temininden ibaret bulunan başlıca resmî vazifemin icaplarından telakki ettim; Vedit Uzgören'e:

"Reisicumhur Hazretleri yattılar, yazdırılacak şeyi kendilerine ancak sabah, uyandıkları zaman arz edebilirim; binaenaleyh eğer müstacel bir vaziyet yoksa, bunun yarına tehir edilmesini Paşa Hazretlerinden bilhassa istirham ederim. Lütfen kendilerine tazimlerimle beraber arz ediniz" dedim. Bu suretle, sayın Başvekilin meseleyi bir kere daha sükûnetle incelemek imkânını bulacağını da hesap etmiştim.

O gece bir daha ses çıkmadı; ben bu sükûtu maruzat ve istirhamımın takdir buyurulduğuna yormuştum.

* * *

Ertesi gün (13 Eylül 1937) Başvekil, İcra Vekilleri Heyetini toplamış. Öğrendiğime göre içtimada "Devlet Reisi ile aramızda ihtilâf çıktı" diye söze başlayarak gece cereyan eden muhabereyi anlatmış. Arada benim büyük bir samimiyet ve iyi niyetle vuku bulan istirhamımdan da hiddet ve şikâyetle bahsetmiş.

Bu arada, o gece Vedit Uzgören'in benim çok samimi istirhamımı arz etmesi üzerine Başvekilin yanındakilere: "Devlet Reisi ile serbestçe görüşmemize mani oluyorlar; aramıza Kara Tahsin paşalar giriyor" demiş olduğunu da öğrenmiştim.

Bilindiği gibi Kara Tahsin Paşa, istibdadı ile meşhur bulunan İkinci Sultan Abdülhamid'in Baş Kâtibi idi.

Vazife itibariyle benim durumumda bulunanlar çok zaman ve çok çeşitli ta-

rizlere maruz kalırlar; ben artık bunlara alışmıştım. Binaenaleyh sayın Başvekilin hakkımdaki sözlerinden hiç müteessir olmadım. Yalnız Atatürk'ün meseleyi aydınlatmak arzusu ile yaptığı ikaza ihtilâf mahiyeti verilmiş olmasına üzüldüm.

Hakikat şudur ki; Atatürk anlaşmanın olduğu gibi imza edilmesine taraftardı, hatta bunda fayda görüyordu. Fakat hükümetin de neyi imza ettiğini, bununla devletin ne gibi taahhütler altına gireceğini açıkça bilmesini ve murahhasımıza verdiği talimatta, onu tereddüt ve sıkıntıya düşürecek noktalar olmamasını temin etmek istiyordu.

Sonradan öğrenmiştim ki, müzakere sırasında Maarif Vekili rahmetli Saffet Arıkan; "Bu gibi ehemmiyetli meselelerin vasıtalarla ve telefonla görüşülüp halledilmesi ve eğer varsa, görüş ayrılıklarının giderilmesi güç olur; bunun için Başvekil Paşa'nın derhal İstanbul'a giderek bu hususta Devlet Reisi ile doğrudan doğruya görüşmesi muvafıktır" yolunda pek doğru ve mantıki bir mütalâada bulunmuş; fakat Başvekil bu teklife kızmış ve şiddetle reddetmiş.

Diğer bir Vekilin: "Eğer hakikaten ihtilaf mevcut ise ve biz de görüşümüzde ısrar ediyorsak, istifa etmemiz icap eder" yollu mütalâasına da aynı şiddetle: "Hayır çekilmeyeceğiz" cevabını vermiş.

* * *

Başvekil akşama doğru, Vekiller Heyeti toplantısında verilen kararı bildirdi:

> Atatürk'ün Yüksek Huzuruna; Nyon Anlaşması'nın imzası için verilen talimat üzerine not ettirilen mülâhazaları, İcra Vekilleri Heyetinde tetkik ettik. Anlaşmada bahsi geçen 'assistance' kelimesinin açık denizde Silahlı Kuvvetlerle teşriki mesai istenmediğine kani olduktan sonra, imza salâhiyeti verilmiş olduğundan, Dr. Aras'ın teminatı hilâfına böyle bir mecburiyet zuhur ederse Dr. Aras, hükümete hakikati söylememiş vaziyetine düşeceğinden, bu cihet muhtemel değildir. Eğer samimi olarak Dr. Aras, kendisi de aldanmış olursa, hükümet anlaşmadan çekilmek cihetini bile düşünmek mecburiyetinde kalacaktır. Şimdi, mesele Nyon mecburiyeti olmaksızın Mr. Eden'in yaptığı teklifin tetkikine geliyor; Nyon Anlaşması'nın açık denizde tatbikine iştirak etmenin Türkiye'yi bir harbe sürüklemek istidadı henüz ciddi olarak mevcut görülmüş ve bu sebeple böyle bir teşriki mesaiden içtinap edilmesi zaruri mütalâa edilmiş olduğunu tazimlerimle arz ederim.
>
> İnönü

* * *

Ayın 14. günü Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın hakiki durumu açıklayan ve birbirini tamamlayan iki telgrafı geldi. Cereyan eden muhabereden Başvekilin içinde bu-

lunduğu ruh haletini pek iyi kavramış olan Baş Murahhasımız, bir taraftan onu kabil olduğu kadar, teskine de itina ederek, açık denizde karakol vazifesini görecek olan İngiliz ve Fransızların anlaşmaya göre Akdenize sahildar devletlerden gemi istemek hakkına sahip olduklarını bildiriyordu. Bu itibarla Atatürk, yardım bahsindeki anlayışında haklı çıkmıştı.

Dr. Aras, telgraflarında diyordu ki:

"1– İcra Vekilleri kararına çok teşekkür ederim; aynıyla hareket edilecektir. Sırf tamamlayıcı malûmat olarak şurasını da arz ederim ki, evvela mıntıka taksimi kaldırıldıktan sonra, yerine ikame edilen hal şu olmuştur. İlk projede Ege denizinin Kuzeyi Türk ve Rus donanmalarına, güney kısmı ile Adriyatik, Yunan ve Yugoslavya'ya tefrik edilmiş iken şimdi Türk, Rus ve Yunan donanmalarının vazifesi ikiye ayrılarak, Rus donanması Karadeniz'de, karasularında vazifeye bırakılmıştır; Ege denizinde, karasulan sahildar Türk ve Yunan vesaitine kalmış ve Egenin açık denizini de İngiliz ve Fransız donanmaları deruhte etmiştir. Ege denizinin sahildar devletleri, bu denizde, korsanlığın durmasında bir defa kendi denizleri olmak itibariyle en az diğer devletler kadar alakalı olduklarından, Fransız - İngiliz donanması burada deruhte ettiği vazifeye mukabil kolaylık ve yardım istemiştir. Kolaylıklar, icabında karasularımızda dahi korsan denizaltı gemisini takip edebilmek ve göstereceğimiz limanlara girebilmektir. Yardım da kontrol yapan kendi polis kuvvetlerine inzimam etmek üzere sahildar devletlerden bir gemi istemek hakkıdır. Bu, diğerlerinin imkâniyle yani temayülü ile meşrut demektir. Zaten Balkan Misakı namına yapılan beyanatta işaret edildiği veçhile ve hususi konuşmalarda açık görüştüğümüz üzere bizim vesaitimiz, karasularımıza ancak kifayet edebilecektir. Binaenaleyh vaziyet, evvelce doğu Akdeniz'de Fransız ve İngilizler tarafından bize karşı yapılan, 'kontrol yapalım, siz de bize yardım ediniz' haline intikal etmiştir. Yardım hududunu yukarıda arz ettim, evvelki mıntıka teklifinin tertibatı da malûmdur.

2– Bugün Mr. Delbos (Fransız Hariciye Vekili) ve Mr. Eden ile konuşurken, 'Nyon aranjmanındaki assistance kelimesinde, bilinen bir (assistance militaire) bahsi mevzuu değildir ve hatta ilave ederek, kimseyi biz harbe sürüklemeyeceğiz,' dediler. Mr. Eden: 'Ancak karakol yapacak kuvvetlerimize lüzumu olunca ve sizin de imkânınız varsa hepinizden bir, iki gemi isteyebiliriz, böyle bir şeyi isteyeceğimiz asla mukarrer değildir. Ancak bunu deruhte ettiğimiz vazifeye mukabil, bir hak olarak muhafaza ediyoruz. Siz de vasıtalarınız olmayınca gemilerimiz 'meşgul yapamayız' dersiniz, şu ka-

Levent Şahverdi Arşivi

dar ki bu hak ve ihtimalin vücudu diğer maddi ve manevi amillerin yanında manevi bir amil teşkil eder' dedi. O sırada görüştüğüm Mr. Litfinof da: 'Akdeniz'de iki devlet arasında herhangi bir muharebe vukuu yepyeni bir mesele teşkil eder. Bunun önünde Nyon Anlaşması, bizi hiçbir suretle bağlayamaz olduğunun şüphe götürmez olduğunu' ifade etti.

Bununla beraber Mr. Delbos yukarıda arz ettiğim esasta bir izahın lüzumsuzluğuna rağmen zapta geçmesinde hiçbir mani olmadığını söylemiştir.

3– İlk tekliflerini yapamazdık; fakat çıkar yol bulmak veya bulunca onu müspet neticeye isal etmek hususunda muarız kalmak ve doğu Akdeniz'de her vakit boğazlara kadar sirayet edebilmesi ihtimal dahilinde bulunan denizaltı gemi korsanlığı mücadelesinde lakayt görünmek sulh ve bitaraflık siyasetinde daha çok konferansa iştirak etmeyenlerin lehine fazla bir gayret manzarası gösterebilirdi ki bu da matlubumuz değildir. Biz bu işte her tarafla aldığımız talimat dahilinde dostluğumuzu korumaya çalıştık. Buradaki İtalyan Cemiyet-i Akvam Muavini Mr. Pilotti mesai şeklimizden ve hareketimizden minnetle bahsetmiştir. İngiliz ve Fransız Hariciye Vekilleri de memnundurlar. Mr. Litfinof'a da şikâyete meydan verecek fırsat vermedim, hatta memnun görünüyor.

4– İngiliz ve Fransızların esas niyeti eğer Ege denizi için bir çare bulunmazsa, ora ile asla meşgul olmayarak, kendileri için hayati olan batı Akdeniz'de kuvvetlerini toplamak ve ondan sonra İtalya ile konuşmaktı. Nyon aranjmanı hem İtalya ile konuşmak kapısını açık tutmuş, hem de İngiliz - Fransız donanmasını korsanlığa karşı üzerimize mühim yük almayarak, Ege denizi ile alakadar etmiş ve hem de bir teşriki mesai manzarası göstermiştir. Ege'nin açık denizinde, korsanlık takibi için donanmaların vücudu, emniyet itibariyle de zararlı değildir. Hülasa, umumi vaziyeti, menfaat ve tehlikeleri talimat dairesinde daima göz önünde bulundurarak çalıştığımız Nyon Konferansı'nın varılan neticesi zararsız ve faydası çok muhtemel bir muvaffak devre açıyor demektir. İnkişafa göre vaziyeti mütalâa edip, karar almakta daima serbest bulunmayı muhafaza ettiğimizi arz ederim.

Aras

* * *

Atatürk, bu telgrafı arz ettiğim zaman alt dudağını ısırarak:

"İsmet Paşa, aksini iddia etmekte, boş yere çok ısrar etti; şimdi müteessir ve mahcup olacaktır. Bir daha bundan bahsetmeyelim" dedi.

* * *

Aynı gün öğleden sonra, Vekiller Heyetinin ikinci bir kararnamesi, Cumhurreisinin tasdikine arz edildi. Başvekil bu kararı, Cumhurreisinin tasdikini beklemeden Dr. Aras'a aşağıdaki telgrafla bildirmişti:

14 Eylül 1937

Dr. Aras'a; 13 ve 14 tarihli iki telgrafınızın Nyon Anlaşması'nın mahiyeti hakkında şimdiye kadar verdiğiniz izahatın zıddı, hükümleri ihtiva etmektedir. Cumhuriyet hükümeti, size verdiği imza salâhiyetini, anlaşma içinde geçen 'assistance' kelimesinde karasuları haricinde, silahlı kuvvetle iştiraki mesai ihtimali bulunmadığına kani olduktan sonra vermiştir ki, bizzat kararname bu anlayışı vazıhan gösterir. Son telgrafınız, assistance kelimesinin açık denizde silahlı kuvvetle iştirak mecburiyetini tazammun ettiğini, fakat imkânla mukayyet olmasının fiilen iştirakten içtinabı mümkün kılacağını ifade etmektedir. Bu ifadeye göre, Heyeti Vekile kararının mucip sebepleri esasından değişmiş oluyor. Bu vaziyeti tetkik eden İcra Vekileri Heyeti, imza selahiyetiniz için âtideki kararı vermiştir; 'Nyon Anlaşması'nın imzası için Hariciye Vekiline açık denizde silahlı vasıtalarla assistance yapmak, Türkiye'nin kararı ve mesai haricinde olduğunu kaydetmek şartiyle imza salâhiyeti verilmiştir.' Bu karan İngiliz ve Fransızlar kabul etmedikleri takdirde yapabileceğimiz kolaylık şudur; aynı kaydı mektupla ve imzadan evvel kendilerine yazarsınız ve Accuse de reception ile cevap vererek kabul ederler; bundan sonra imza edebilirsiniz. Her iki şık kabili istihsal olmadığı halde, Nyon Anlaşması'nın Türkiye namına imza olunmasının[223] Hariciye Vekiline tebliği takarrür etmiştir.

Diğer taraftan o gün (14.9.1937) öğleyin anlaşmanın merasimle imzalandığı ve Dr. Aras'ın imzaya iştirak ettiği haberleri gelmişti.

* * *

Atatürk, Dr. Aras'a verilen son talimatı okuyunca çok müteessir oldu: "Yahu!" dedi, "ihtiyat hududunu çok aşan bir ruh haleti içinde devlet idare edilir mi? Meselenin her cephesini düşünmüş ve sağlama bağlamış bir murahhasa, böyle talimat verilir mi? Çocuk kim bilir orada bu yüzden ne kadar üzülmüş, ne kadar sıkılmıştır.

223 Telgrafın elimdeki suretinde böyle yazılı bulunan bu kelimenin cümleye verdiği mana, ondan evvelki cümlelerin açık ve kesin hükümleriyle tam tezat halindedir. Buna ve sonradan Başvekil ile Atatürk ve Dr. Aras arasında cereyan eden muhaberenin edasına bakılırsa aslında kelimenin menfi yani "olunmaması" şeklinde olduğuna şüphe kalmaz. Bu yüzden çok sıkıntı çekmiş olan Dr. Aras da ibarenin tam şeklini hatırlamamakla beraber, bu mantıki görüşe iştirak etmektedir. Maateessüf başka yerden tevsikine imkân bulamadım.

Efendim; bütün imkânlar, bu arada herhangi bir talep karşısında itizar etmek imkânı da elimizdedir. Aras bu hususta İngiliz ve Fransızların en salâhiyetli adamlarıyla açıkça görüşmüştür ve ifadeleri zapta geçmiştir; aslında lüzumsuz olan bütün bunlar, kâfi görülmüyor da kendilerinden bir de mektup isteniyor, hayret doğrusu. Hem ne var sanki, neden endişe ediliyor? Korsanlık eden denizaltıların hüviyetleri herkesin malûmudur. Almanya'nın henüz harbe hazır olmadığını da hep biliyoruz; bu meselede çekingen davranması, bunu bir defa daha sarih olarak göstermiştir. İtalya'ya gelince, o hiç hazır olmamakla beraber, esasen yalnız başına bir harp açabilecek halde değildir. Binaenaleyh anlaşmada derpiş edilen katı tedbirler karşısında korsanlık hareketi derhal duracaktır. Bugün için en küçük bir harp ihtimali yoktur. Bunu birkaç yıl sonra beklemelidir. Bence bugünkü durumda isterlerse İngilizlere bir gemi vermekte fayda bile vardır. Milletlerarasında büyük devletlerle iş görecek mevkide bulunduğumuzu göstermek ve şimdiden onlarla teşriki mesai yoluna girmek az fayda mıdır?"

* * *

Böyle düşünmekle beraber, imza meselesi bir emrivaki olduğuna göre, artık itirazdan vazgeçerek Vekiller Heyetinin ikinci kararnamesini tasdik etti; fakat, aynı zamanda Başvekile şu notu gönderdi:

14 Eylül 1937 saat 15.40

İnönü'ne;

1– Son Vekiller kararını tasdik ettim.

2– İcra Vekilleri Heyeti kararındaki; (açık denizlerde silahlı vasıtalarla, assistance taahhüt edilmesini kaydetmek veya bu kaydı mektupla yazmak) bahsinde; bu hususun Aras tarafından imzadan evvel, proseverbal suretinde tasrih edilmiş bulunması, Vekiller Heyeti kararını yerine getirmiş kabul olunabilir.

3– Ben yapılmış olan işin, bizim için tehlikeli bir cihetini görmüyorum ve müsterihim.

4– Münasip görürseniz, ikinci maddedeki noktai nazarı Aras'a bildirmek suretiyle onun manevi ıstıraba düşmekten kurtarılması iyi olur.

5– Muhabbetle gözlerinizden öperim.

Kemal Atatürk

* * *

O gün akşamüstü İnönü, Atatürk'ün notuna şu cevabı verdi; bunun üzerine başlayan telefon muhaberesi yine gece yarısına kadar devam etti:

Atatürk'ün Yüce katına;

1– İmzanın emrivaki olduğu anlaşılması üzerine Dr. Aras'a sureti aşağıda üçüncü maddede maruz telgrafnameyi gönderdim.

2– Proseverbal geldikten sonra içinde bulunduğumuz vaziyetin anlaşılması mümkün olacağını zannederim. Diğer taraftan anlaşmanın mer'iyet kesbetmesi için Büyük Millet Meclisi'nden geçmesi lazım gelip gelmeyeceği hususunun tetkikini hukuk müşavirlerine verdim. Herhalde vaziyet anlaşılıncaya veya Meclisten bir karar verilinceye kadar; müsellâh kuvvetlerimizin fiilen iştirakine mümanaat etmekten başka bir tedbir hatırıma gelmiyor, tazimlerimle arz ederim.

3– Dr. Aras'a şifre Tel: 14 Eylül 1937

Telefonla verdiğiniz malûmata göre İcra Vekilleri Heyeti kararı elinize gelmeden evvel Nyon Anlaşması imza edilmiş, ancak 'proseverbal'de yapılmış olan tasrihata göre Heyeti Vekilenin iltizam ettiği ihtiyati tedbirler, zaten temin edilmiş bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak telefon muhaberatının müşkülâtından ve uzaklıktan anlayışımızın doğru olup olmadığını tavzih buyurmanıza ihtiyacım vardır. Binaenaleyh, telgrafla aşağıdaki maruzatıma cevap vermenizi, Vekiller Heyetine arz edilmek üzere rica ederim.

1– 14 tarihli Vekiller Heyeti kararını aldığımız zaman Nyon Anlaşması imza edilmiş miydi?

2– Anlaşma, daha evvel imza edilmiş ise, 14 tarihli karamamenin tedbirleri temin olunmuş mudur? Bahis buyurduğunuz proseverbalin metnini telgrafla ve aynını posta ile göndermenizi rica ederim.

3– Gerçi Mukavele imzasından itibaren merî ise de eğer assistance kelimesinde, hatta korsana karşı silahla teşriki mesai taahhüdü mevcut ise, Mukavelenin katiyet kesbetmesi için Büyük Millet Meclisi'ni, tasdikini istemek üzere derhal toplanmaya çağırmak zarureti vardır. Bizim teşkilatı esasiyemizde herhangi bir mukavelenin Meclisin tasdiki olmadan katiyet kesbetmeyeceği malûmunuzdur. Nyon Anlaşması'nın ahkâmı, umumiyetle hükümetin tabiî vazifeleri meyanında sayılabilir ise de açık denizde silahlı teşriki mesai gibi, velev ki binnazariye mevcut olan bir taahhüdün, Meclisin tasdikinden geçmesini elzem sayarım. Bu hususta da yüksek mütalâanızı bildirmenizi dilerim.

İnönü

* * *

Atatürk'ün buna cevabı:

"1- Nyon Konferansı'nda imza ettiğimiz mukavelenin Türkiye devletinin çok beklediği yüksek faydaları temin eder mahiyette olduğunu size temin ederim; bütün 'Consequence'lariyle.

2— Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 26'ncı maddesinde okuduğumuz şu satırlar üzerinde durmak zaruridir: (Devletlerle mukavele akdi gibi vezaifi bizzat kendi ifa eder) Yani Büyük Millet Meclisi...

Nyon'da yapılan devletlerle bir mukaveledir. O halde, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun ahkâmını yerine getirmek mecburiyetindeyiz. Bu mukavele imza tarihinden itibaren meriyete geçeceğine göre derhal Büyük Millet Meclisi'ni toplamak lüzumu tabiîdir.

3— Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 19'uncu maddesinin verdiği salâhiyetle Büyük Millet Meclisi'ni 18 Eylül 1937 günü saat 14.00'de içtimaa davet ediyorum.

4— Davet formülü şudur: Nyon'da devletlerle yaptığımız mukaveleyi tetkik ve tasdik etmek üzere Büyük Millet Meclisi'ni 18 Eylül 1937 günü saat 14.00 de içtimaa davet ediyorum. Türkiye Reisicumhuru Kemal Atatürk.

5— Bu tebliğ bu gece ajansa verilmelidir.

Haşiye: Bu içtimada Aras'ın bulunması faydalı olur."

Cumhurreisinin Büyük Millet Meclisi'ni olağanüstü bir toplantıya davet eden tebliği o gece ajansla yayınlanmıştı.

* * *

Ertesi gün (15 Eylül 1937) Başvekil yine telefonla şu maruzatta bulundu:

Açık denizde assistance meselesinin müsellâh kuvvetlerimize şamil olmadığını, Dr. Aras, Fransa ve İngiltere Hariciye Vekillerine bildirmiş ve konferans Reisi olan Fransa Hariciye Vekili, İngiltere ve Fransa namına mutabakat cevabı vermiştir. Bu hale göre Nyon Anlaşması'nın Büyük Millet Meclisi'nden tasdikini istihsal etmek kolay bir mahiyet almış olduğundan Dr. Aras'ın bizzat Mecliste bulunması zarureti azalmıştır. Fakat Cemiyet-i Akvam Meclisine namzetliğimizin konulması gibi meseleler varken, Dr. Aras'ın bu esnada Cenevre'den ayrılmaması daha faydalı olabileceğinden, bu gece için mutasavver olan hareketinden sarfınazar etmesinin tebliğine müsaade buyurulmasını istirham ederim.

İnönü

Atatürk buna "Muvafiktır" cevabını verdi.

* * *

Atatürk ilk notundaki ifade tarzı ile bunun ikinci maddesinin Aras'a iblâğını istemesinden ve İnönü'ne verdiği son teskin edici cevaptan da anlaşılacağı veçhile, imzadan sonra da Fransız ve İngilizlerden Vekiller Heyetinin ikinci kararındaki şekilde mektup istemek gibi, devletin şeref ve haysiyeti ile mütenasip bulmadığı bir hadiseyi önlemek istemişti.

Fakat ne yazık ki, İnönü'nün son iş'arı, buna muvaffak olamadığını ve Dr. Aras'ın, Ankara'dan birbirini takip eden sual ve ısrarlar karşısında dayanamayarak, Konferans Reisi ile İngiliz Hariciye Vekiline müracaatla istenilen mektubu almak zorunda kaldığını gösteriyordu.

Atatürk'ün bundan çok canı sıkılmıştı:

"Dr. Aras kim bilir ne kadar sıkılmıştır. Kendisini telefonla ara, bul! Hükümetle olan muhaberesinden haberdar olduğumu, benim şahsen kendisinin mütalâasını ve ilk hareket tarzını tamamıyla tasvip ettiğimi, herhalde başarılı bir iş yaptığını, bundan dolayı tebrike layık olduğunu ve sıkılmaya mahal olmadığını söyle!" dedi; derhal Dr. Aras'ı buldum ve emri tebliğ ettim.

Dr. Aras, Atatürk'ün bu iltifatından çok sevinmiş, heyecanını belli eden titrek bir sesle:

"Büyük Paşam, beni bu kere de derin bir ıstıraptan kurtarıyor. Sonsuz tazim ve şükranlarımla ellerinden öperim" demişti.

* * *

Dr. Tevfik Rüştü Aras, memlekete avdetinden sonra Konferans Reisi ve Fransa Hariciye Vekili Mr. Delbos'dan mektup almak hadisesini kısaca şöyle hikâye etmişti:

"Israrlı bir 'sıgaya çekilme' karşısında Mr. Delbos ve Mr. Eden ile görüşmek zaruretini duydum. Kendilerine evvelce (silahla iştiraki mesai) konusu üzerinde aramızda geçen muhavereyi hatırlatarak, bunun yazı ile teyidini rica ettim. 'Konferans Genel Sekreterine, istediğiniz gibi bir mektup dikte ediniz; imzaya amadeyiz' dediler. Genel Sekretere Bern Elçimiz Cemal Hüsnü Taray'ı gönderdim; istenildiği gibi bir mektup dikte etti ve bu, her iki Hükümet adına Mr. Delbos tarafından imza edildi."

* * *

Malûm olduğu üzere çok geçmeden anlaşmaya İtalya dahi iştirak etmiş ve tahmin edildiği gibi korsanlık hareketi tamamen durmuştur.

* * *

Atatürk'ün para ve mala karşı büyük bir meyli yoktu; şahsi gelir ve masrafları ile de hiç alakadar olmazdı. Bu hususta katlandığı tek külfet, maaş senedini

imzalamaktan ibaretti. Hemen ilave edeyim ki, dairenin resmî masrafları üzerinde –tam aksine– çok titiz davranırdı.

Devletten aldığı maaş ve tahsisattan başka geliri yoktu. Ha bir de emekli aylığı vardı; o zamanki kanunlara göre tekaüt olan Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanan ilk emekli aylığı kırk küsur lira idi. Sonradan Ordu Komutanlığı ve Vekillik yapanlar için çıkarılan bir kanuna göre 150 lira olmuştu. Bu parayı sarf etmiyor, "Bakalım seneler sonra ne miktara baliğ olacak" diye verdiği emir üzerine İş Bankası'nda açılan ayrı bir hesapta biriktiriyorduk. Fani hayattan çekildiği gün bu hesapta toplanan miktar: Ancak 19.566 lira 80 kuruşu bulmuştu.

İlk zamanlarda ev ve diğer şahsi masrafları işini, Özel Kalem Müdürü rahmetli Hayati Bey, evli bulunduğu yıllarda da muhterem refikası idare ediyordu. Ondan sonra, lütfettiği Umumi Vekillik sıfatıyla bu hesaplarla ben meşgul olmaya başladım ve bu fani hayattan çekildiği güne dek böyle sürüp gitti. Üzerinde para taşımazdı; gezdiği yerlerdeki masraflarını benden avans olarak alıp yanlarında bulundurdukları paradan yaverleri öderdi.

Her ay gelir ve giderleri, tafsilatıyla gösterir bir hesap cetveli tanzim ve belgeleriyle birlikte kendilerine arz ederdim. Bunları daima eliyle iter, incelemek şöyle dursun, bir göz atmayı bile fazla bulurdu. Tabiî ben böyle kontrolsüz bir durumda ve bu kadar ağır bir sorumluluk altında kalmaktan çok üzüntü duyuyordum. Hele bazen bilhassa İstanbul'da bulunduğumuz aylarda elimize geçen maaş ve tahsisatı, masrafları karşılamaz olurdu, borçlanırdık ve sıkıntıya düşerdik. Böyle durumları kendilerine izah etmeye çalıştığım zaman sözümü keser, gülümseyerek: "Peki, peki, Ankara'da kendimizi biraz sıkar, açığı kapatmaya çalışırız" der geçerdi. Filhakika Ankara'da masraf daha az olduğundan birkaç ay içinde vaziyet düzelirdi. Hastalığının devam ettiği uzun aylar zarfında fazla masraf olmadığından İş Bankası'ndaki 4 numaralı hesabına yatırılan hususi tasarrufu da 53.463 lira 18 kuruş olmuştu.

Kontrolsüzlükten doğan huzursuzluğum gittikçe artıyordu; nihayet, aylık hesapları denetlemek üzere, Başyaver, Özel Kalem Müdür ve Daire Müdüründen mürekkep bir komisyon kurmayı düşündüm ve kurdum, bu suretle sıkıntım hayli hafiflemişti.

* * *

Şimdi, bu mevzu ile ilgili olup vakit vakit bazı çevrelerde birçok dedikodulara sebep olan Hindistan'dan gönderilmiş bir miktar paranın nasıl ve nerelere sarf edildiğinden ve neticelerinden bahsedeceğim.

Başka bir yazımda da bu konuya temas etmiştim: Açtığı çetin mücadeleye yardım maksadıyla Hindistan'dan şahsına yekûnu takriben 500 - 600 bin lira ka-

dar tutan bir para gönderilmişti. O, bu paranın 500 bin lirasını Büyük Taarruzdan önce maliyenin karşılayamadığı bazı hususi masraflar için Batı Cephesi Komutanlığı emrine vermişti. Yunanlıların kaçarken yakıp yıktıkları savaş alanında aç ve açıkta kalan zavallılara yapılan yardım da, Paşa'nın ordu ile beraber İzmir yolunda iken verdiği emirle yine bu paradan yapılmıştı.

Zaferden sonra, 500 bin liranın 380 küsur bin lirası, İcra Vekilleri Heyeti kararıyle kendisine iade olunmuştu.[224]

Atatürk, bu paranın memleket hesabına en hayırlı, en faydalı şekilde nasıl ve nerede kullanılabileceğini düşünüyordu; bu sırada kendisine bir milli bankanın kurulması zaruretinden bahsedilmiştir; zaten o da yabancı mali müesseselerin, bu arada bilhassa Osmanlı Bankası'nın, hazine ile yakından alakası olmasına rağmen, Cumhuriyet hükümetine karşı takındığı mütehakkim tavırdan teessür duymakta, böyle bir milli müesseseye olan ihtiyacı çok derinden hissetmekteydi.

Binaenaleyh derhal kararını verdi; elindeki paranın 250 bin lirasını temel sermaye olarak bu işe tahsis etti ve ayrıca toplanan sermayenin katılması ile şimdiki büyük ve itibarlı mali müessesemiz, Türkiye İş Bankası vücut buldu. Bilindiği gibi bu bankanın ilk Genel Müdürü Celâl Bayar'dı. Sağlam temeller üzerine kurulup memleketin ticaret, iktisat ve hatta kültür hayatına sayısız hizmetler ifa etmiş olan bu müessese; günümüze kadar bazen temposu yavaşlamış olmakla beraber, hiç durmadan gelişme ve yükselme seyrine devam etmiş ve şimdiki seviyesine ulaşmıştır.

İş Bankası'nın, bankacılık alanında, memleketteki teşebbüs erbabına, şevk ve cesaret verici bir örnek olduğu muhakkaktır. Sayısı son senelerde gittikçe artmakta olan milli bankalarımıza, yüksek kalitede eleman yetiştirmek hususunda bir mektep vazifesi görmüş olması da, bu kıymetli müessesenin değerli hizmetleri arasında şükranla anılacak hususi bir yer işgal etmektedir.

* * *

Atatürk, yardım parasının elinde kalan kısmı ile de ziraat sahasında çalışmayı muvafık görmüştü. Kendisi, çocukluğundan beri kır ve çiftlik hayatından çok hoşlanırdı. Aynı zamanda bu saha, nüfusun büyük çoğunluğunun yaşayıp, çalıştığı ve memleket ekonomisinin umumiyet itibariyle dayandığı saha idi.

Birbiri ardından, Ankara civarında Orman Çiftliğini teşkil eden vâsi araziyi, Silifke yakınında Tekir ve Şövalye, Tarsus'ta Piloğlu çiftliklerini, Dörtyol'da Karabasamak Çiftliği ile büyük bir portakal bahçesini ve Yalova'da Baltacı ve Millet çiftliklerini, parça parça sahiplerinden veya metruk mallar idaresinden satın alarak işe koyuldu.

224 Hesaplar elimde olmadığı için verdiğim rakamlar takribidir. Zaten mühim olan, herkesçe takdir edilebileceği gibi, rakamlar değil, hadisedir.

Arada şunu da belirtmeliyim ki, o zaman arazi çok ucuz, paramız da o nispette kıymetli idi. Bütün bu arazi için ödenen para miktarı 100 - 120 bin lirayı geçmiyordu.

Gaye; iklim ve mahsul itibariyle birbirinden farklı bulunan bu bölgelerde serbest çalışan numune çiftlikleri vücuda getirmek ve bir yandan çeşitli tecrübeler yaparken, bir yandan da civar köylere örnek ve rehber olmaktı.

Bu müesseselerde, yeni Türkiye'nin bir numaralı çiftçisinin direktifleri ve daimi nezareti altında rahmetli arkadaşım Tahsin Coşkan olmak üzere, ekserisi genç, enerjik, feragat ve ideal sahibi ziraatçilerimiz tarafından cidden takdir ve iftihara layık, büyük gayretler sarf olunarak, memleket için çok faydalı başarılar elde edilmişti.

Bilhassa, Ankara'nın başlıca giriş kapısında bulunan Orman Çiftliği'nde yeni usûl ve geniş makineli ziraatle beraber, ziraat sanatlarının hemen hemen her çeşidi için mükemmel çalışma yerleri; pastörize süt, tereyağı, yoğurt ve peynir imalathaneleri, pulluk ve bira fabrikaları, sebze ve meyve bahçeleri, bağlar, halkın istifadesine açılan büyük parklar, Marmara ve Karadeniz havuzları gibi, hem sulamaya, hem de su sporları yapmaya elverişli geniş havuzlar tesis edilmişti.

Ankara Belediyesi'nin teşviki ile şehirde birkaç satış mağazası da açılmıştı. Bu mağazalar, çiftlikte çıkan karışıksız mahsul ve mamulleri çok ucuz fiyatlarla satıyor, bu suretle kendi piyasasında esaslı bir nâzım rolü ifa ediyordu. Yalova'daki Millet ve Baltacı çiftlikleri kurulduktan sonra, İstanbul'da da iki satış mağazası açılmıştı.

Ankara ve civarı, o zamanlar ağaç ve yeşillik hasreti çekiyordu. Atatürk, orman idaresini de harekete getirmişti; bu idareye ayırdığı geniş arazi üzerinde -ki çiftlikten, şehre doğru uzanıyordu- büyük bir orman tesisine başlanmıştı.

Ayrıca tasarrufu altındaki büyük arazinin mühim bir kısmının, içindeki bina ve tesisleri ile beraber, göçmen iskânına tahsis ederek yine yakın alaka ve nezareti altında, Ankara civarındaki Etimesut numune köyünün kurulmasını sağlamıştı.

Bilindiği gibi Atatürk'ün daha 1927 senesinde yaptığı bir açıklama ile Partisine ait olduğunu bildirdiği çiftliklerin temin ettikleri kazançlar, kendi inkişaflarına sarf ediliyor, hatta bunlara yeni sermayeler ve topraklar (Ankara'daki Güvercin Çiftliği gibi) ilave ediliyordu. Eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın, Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetine girmesi münasebetiyle CHP'ye teberru ettiği 900.000 lira civarındaki para ile İş Bankası'ndaki hisse senetlerinden alınan temettü ve mevduat faizleri bu ilaveleri karşılamakta idi ve bu gibi gelirlerle o yolda yapılan harcamalar yine İş Bankası'nda açılmış olan 2 numaralı bir hesap içinde muamele

görmekteydi. Burada tasrih etmeliyim ki Atatürk bu hesaptan şahsı için hiçbir masraf yapmamıştır.

* * *

Fani hayattan çekildikten sonra mevcut vasiyetnamesindeki şartlarla Partisine devredilen nûkut ve hisse senetleri: (10 Kasım 1938'deki duruma göre)

Nûkut		Lira Krş.
Emekli hesabı		19.566.80
4 numaralı şahsi hesap		53.453.18
	Yekûn	73.019.98
2 numaralı hesap		1.446.872.03
	Yekûn	1.519.892.01
İş Bankası hisse senedi		119.125,—
Müessis hisse senedi		569,—
	Yekûn	119.694,—
M. Kömürü T.A.Ş. hisse senedi		
Nama muharrer		12.750,—
Hamiline muharrer		12.250,—
Müessis senet		125,—
	Yekûn	25.125,—

1924 senesinde başlayıp, gittikçe hızlanarak 13 sene devam eden kesif çalışmalar sonunda bu müesseseler çok olgunlaşmış, her bakımdan yüksek bir seviyeye ulaşmışlardı. Artık bunları, bütün varlık ve tecrübeleri ile devlete, dolayısıyla Ziraat Vekâleti'nin istifadesine terk etmek zamanı gelmişti.

* * *

1937 senesinin Mayıs ayı içindeydi; memleket dışında bir vazife seyahatine çıkacak ve ilkin Paris'e uğradıktan sonra Almanya'ya geçecektim.

"Çocuk! Çabuk git, gel de artık şu çiftliklerin hazineye devri işini halledelim. Biliyorsun, ben 1927 senesinde, Büyük Nutkumu verdiğim celselerden birinde Büyük Millet Meclisi'ne, bunların Partiye ait olduğunu söylemiştim. Bu itibarla devir esnasında, hükümetten, Parti için bir miktar para alırsak iyi olacaktır. Bakalım; İsmet Paşa'nın avdetinde meseleyi onunla da görüşeceğim, en münasip şekli o zaman kararlaştırınız." demişti.

Başvekil İsmet İnönü, o günlerde İngiltere Kralı VI. George'un taç giyme töreninde Türkiye Devlet Reisini ve Hükümetini temsil etmek üzere bir heyetin başında Londra'ya gitmiş bulunuyordu.

* * *

Yazılarımın bu kısmına başlarken bazı dedikodulardan bahsetmiştim. Bu arada Partiye ait olduğunu söylediği çiftliklerin idaresi üzerinde de, tereddüt belirten birtakım söylentiler olmuş, bunları Atatürk de duymuştu ve bana, Partinin fiili başkanlığını yapmakta olan İsmet Paşa'ya gidip bu konuda malûmat ve hesap vermemi emretmişti.

Bunun üzerine, Paşa'nın evine giderek kendilerine çiftliklerin gerçek durumları ve kazandıkları maddi değerler hakkında hesaplara dayanan uzun bilgi vermiştim. Parti Genel Başkan Vekilinin, maruzatımı dikkatle dinledikten sonra söylediği şu olmuştu:

"Bu parlak neticeyi ancak Büyük Şefimiz sağlayabilirdi. Kendilerine Parti adına teşekkür ve minnetlerimi arz ederim."

* * *

Ben; Paris'ten, Almanya'ya geçmek üzere hazırlanırken Ankara'dan nöbetçi yaveri telefon etti. Atatürk'ün Almanya seyahatini geriye bırakarak, derhal yurda dönmekliğimi emrettiğini bildirdi. Hemen o akşam yola çıktım.

İstanbul'a vardığım gün, Atatürk de buraya gelmişti ve birkaç saat sonra Karadeniz yolu ile doğuya doğru bir seyahate çıkmak üzere idi. Kendisi ile karşılaşınca, İnönü ile görüştükten sonra çiftlikleri, bütün tesis ve varlıklarıyla, hazineye hibe etmeye kati karar verdiğini söyledi ve bana şu talimatı verdi:

"Sen bu akşam Ankara'ya git; mevcudu tespit edip, bir listesini yap. Ayrıca Başvekilliğe tarafımdan bir mektup hazırla! (Burada mektubun esaslarını dikte etti). Mektup müsveddesini İsmet Paşa'ya gösterip, mütalâa ve mutabakatını al. Sonra bana telgrafla bildir. Bunları vakit geçirmeden yapmalısın; çünkü Meclis kapanmak üzeredir. Ben istiyorum ki, tatilden evvel keyfiyet Meclise de arz edilmiş olsun, bunu temin etmelisin!"

* * *

Ankara'da, emirleri dairesinde bir mektup ve bir liste hazırladım. Müsveddeyi Başbakana okudum; muvafık buldu. Yalnız bir yerinde "ticari çalışma" gibi bir tabir vardı; bunu "geniş çalışma" diye tashih etti.

Mektubu ve listeyi telgrafla Trabzon'da bulunan Atatürk'e arz ettim. Verdiği cevapta muvafık olduğunu, hemen Başvekile tevdi etmekliğimi, avdetinde imza etmek üzere şimdilik telgrafının imza yerine, mektuba eklenmesini emrediyordu.

* * *

Mektubun sureti ile çok uzun olan listenin bir özetini aşağıya dercediyorum:

"Başvekâlete;

Malûm olduğu üzere ziraat ve zirai iktisat sahasında fenni ve ameli tecrübeler

yapmak maksadıyla, muhtelif zamanlarda, memleketin muhtelif mıntıkalarında müteaddit çiftlikler tesis etmiştim. 13 sene devam eden çetin çalışmaları esnasında faaliyetlerini bulundukları iklimin yetiştirdiği her çeşit mahsulâttan başka her nevi ziraat sanatlarına da teşmil eden bu müesseseler, **ilk senelerde başlayan bütün kazançlarını,** inkişaflarına sarf ederek büyük, küçük müteaddit fabrika ve imalathaneler tesis etmişler, bütün ziraat makine ve aletlerini yerinde ve faydalı şekilde kullanarak bunların hepsini tamir ve mühim bir kısmını yeniden imal edecek tesisat vücuda getirmişlerdir. Yerli ve yabancı birçok hayvan ırkları üzerinde çift ve mahsul bakımından yaptıkları tetkikler neticesinde bunların muhite en elverişli ve verimli olanlarını tespit etmişler, kooperatif teşkili suretiyle veya aynı mahiyette başka suretlerle civar köylerle beraber faydalı şekilde çalışmışlar, bir taraftan da iç ve dış piyasalarla daimi ve sıkı temaslarda bulunmak suretiyle faaliyetlerini ve istihsallerini bunların isteklerine uydurmuşlar ve bugün her bakımdan verimli, olgun ve çok kıymetli birer varlık haline gelmişlerdir. Çiftliklerin yerine göre arazi ıslah ve tanzim etmek, muhitlerini güzelleştirmek, halka gezecek, eğlenecek ve dinlenecek sıhhi yerler, hilesiz ve nefis gıda maddeleri temin eylemek, bazı yerlerde ihtikârla fiili ve muvaffakiyetli mücaddelerde bulunmak gibi hizmetleri de zikre şayandır. Bünyelerinin metanetini ve muvaffakiyetlerinin temelini teşkil eden geniş çalışma ve ticari esaslar dahilinde idare edildikleri ve memleketin diğer mıntıkalarında da mümasilleri tesis edildiği takdirde tecrübelerini müspet iş sahasından alan bu müesseselerin ziraat usullerini düzeltme, istihsalatı arttırma ve köyleri kalkındırma yolunda devletçe alınan ve alınacak olan tedbirlerin hüsnü intihap ve inkişafına çok müsait birer amil ve mesnet olacaklarına kani bulunuyorum ve bu kanaatle tasarrufum altındaki bu çiftlikleri bütün tesisat, hayvanat ve demirbaşları ile beraber hazineye hediye ediyorum. Çiftliklerin arazisi ile tesisat ve demirbaşlarını mükemmel olarak gösteren bir liste ilişiktir. Muktazi kanuni muamelenin yapılmasını dilerim."

* * *

Listenin özeti:

1– Yukanda isimlerini ve yerlerini bildirdiğim çiftliklerde; 582 dönümü meyve bahçesi, 700 dönümü çeşitli ağaç fidanlığı, 400 dönümü Amerikan asma çubuğu fidanlığı, 220 dönümü bağ, 220 dönümü zeytinlik, 375 dönümü sebze bahçesi, 17 dönümü portakallık, 15 dönümü kuşkonmazlık, 100 dönümü park ve bahçe, 2650 dönümü çayır ve yoncalık, 1450 dönümü yeni yetiştirilmiş orman ve 148.000 dönümü ziraate elverişli tarla ve mera olmak üzere 154.729 dönüm arazi. Ağaç fidanlıklarında meyveli ve meyvesiz 650.000 fidan, Amerikan asma fidanlığında 560.000 kök bağ çubuğu, bağlarda 88.000 adet bağomcesi, zeytinliklerde 6600, portakal bahçesinde 1654 ağaç mevcuttur.

2– Mefruşat ve demirbaşları ile beraber 45 ikametgâh ve daire binası, 7 ağıl, 6 mandıra, 8 ahır, 7 ambar, 4 samanlık ve otluk, 6 hangar, 4 lokanta ve gazino, 2 fırın, 2 ser ki ceman 91 bina.

3– Senede 7000 hektolitre çeşitli bira yapacak kabiliyette bir bira fabrikası, malt fabrikası, günde 4 ton buz yapan bir buz fabrikası, günde 3000 şişe soda ve gazoz yapan bir soda ve gazoz fabrikası, bir ziraat aletleri ve demir fabrikası, 2 modern pastörize süt fabrikası, 2 geniş yoğurt imalathanesi, yılda 80.000 litre şarap yapacak kabiliyette bir şarap imalathanesi, 2 taşlı elektrikle işler bir un değirmeni, İstanbul'da bulunan 1 çeltik fabrikasının yüzde kırk hissesi, iki kaşar ve beyaz peynir ile yağ imaline mahsus imalathane, 2 tavuk çiftliği, 5 satış mağazası, 13.100 koyun, 443 baş sığır, 69 baş binek ve koşum atı, 2450 tavuk, 16 traktör, 13 harman ve biçer döver makinesi, 35 tonluk bir deniz motoru, 5 kamyon ve kamyonet, 2 binek otomobili, 19 araba ve muhtelif sulama tesisleri ile hususi telefon şebekesi."

* * *

Mektup ve listeyi, Atatürk'ün telgrafı ile beraber Başbakana tevdi ettim. Keyfiyetin 12 Haziran 1937 cumartesi günü Meclise arz edilmesini kararlaştırdık; aynı zamanda Başbakan, Büyük Millet Meclisi Riyasetine şu tezkereyi yazmıştı:

"Büyük Millet Meclisi Yüksek Reisliğine;

Reisicumhur Atatürk, tasarruflarında bulunan çiftliklerini hazineye ihda buyurduklarını, melfuf tezkere ile tebliğ buyurmuşlardır. Devletin ziraat politikasında ve memleketin zirai inkişafında mühim amil olacak kıymet ve ehemmiyette olan bu âlicenap hareketi şükranla Yüksek Meclisin ıttılaına arz ederim."

* * *

O gün, müzakereleri takip etmek üzere, Büyük Millet Meclisi binasına girerken, Başvekil İsmet Paşa'nın beni odasında beklediğini söylediler; derhal yanına çıktım:

"Gel Soyak! Ben mektubu bugün Meclise arz etmekten vazgeçtim; bunu Kasım içtimaına bırakmayı daha muvafık buluyorum" diye söze başladı. Şaşırmıştım, büyük bir heyecanla sordum:

"Niçin Paşam?"

"Önce bir hususî kanun ile Cumhurreisinin maaş ve tahsisatından kesilen ağır vergiyi hafifletmek lazım" dedi; "Aksi halde, çiftlikleri devrettikten sonra, geçinme hususunda güçlük çeker diye düşünüyorum. Halbuki Meclis, bugün, yarın tatil devresine girecektir; böyle bir kanunu yetiştirmek imkânsızdır. İnşaallah Kasım'da ilk iş olarak bunu yaparız. Ondan sonra da Meclise arz ederiz."

"Aman Paşam; bu çok yakışıksız bir şey olur. Âdeta taviz karşılığı hibe gibi bir şey. Atatürk bunu katiyen kabul etmez, eminim ki bunun tasavvurundan bile aşırı derecede rencide olur. Hem O, çiftliklerden şimdiye kadar şahsen hiç istifade etmemiş, bir habbe dahi almamıştır ki. Köşke gönderilen çiftlikler mahsul ve mamullerinin de bedellerini herkes gibi fatura mukabilinde ödemiş ve ödemektedir; binaenaleyh düşündüğünüz gibi bir vaziyet mevcut değildir. Diğer taraftan bana, mektubunun, Meclisin bu içtima devresinde okunmasını kati olarak tembih etti. Bu hususta her an haber beklemektedir. Müsaade buyurulursa iş yürüsün."

"Hayır, hayır! Sen korkma, bütün mesuliyeti üzerime alıyorum."

Bunu söyledikten sonra yerinden kalktı, Meclis toplantı salonuna girmek üzere kapıya doğru yürüdü; önüne atıldım:

"Muhterem Paşam!" dedim. "Affınıza sığınarak rica ederim, beni bir an daha dinleyiniz, mesele çok mühim ve ciddidir; o derecede ki, böyle bir sebeple vaki olacak geciktirmenin neticesi, aranızdaki resmî ve hatta hususi münasebetlerin bozulup kesilmesine kadar varabilir; bunu açıkça arz etmek mecburiyetindeyim. Lütfen bana inanınız!"

Biraz düşündü:

"Peki öyleyse" dedi ve odasından çıkarak Meclise girdi.

* * *

Sayın İnönü'nün bahsettiği ve mahsusi kanun ile hafifletmeyi düşündüğü vergi meselesi ne idi? Bunu da izah edeyim:

Cumhurbaşkanına 1927 senesine kadar ayda 5000 lira maaş ve 7000 lira fevkalade tahsisat verilmekte idi. 1927 senesinde bunlara, umumi bir kanun ile ve "pahalılık zammı" adı ile 2480 lira ilave edilmiştir.

1927 ve 28 senelerinde bütün bunlardan ceman 453 lira, 1929 ve 30 senelerinde 724 lira, 1931 senesinde de 1293 lira vergi kesiliyor ve bu son senede kendisine net olarak ayda 13.186 lira ödeniyordu.

1932 senesinde çıkan bir kanun ile bilhassa yüksek maaş ve ücretlere kademeli olarak artan nispeten ağır vergiler konulmuştu. Buna göre Cumhurreisinin maaş ve tahsisatından kesilecek olan vergi miktarı 5401 liraya çıkmış ve ele geçen miktar 9078 liraya düşmüştü.

Bunun 2000 lirasını aşağıda izah edeceğim veçhile her ay İnönü'ye vermekte olduğundan hakikatte elinde kalan miktar 7000 liradan ibaretti.

Diğer taraftan o zamana kadar yaverler ve muhafız polislerle beraber, Köşkün içinde ve dışında çalışan bütün müstahdeminin iaşesi ve Köşkün sair masrafları Atatürk tarafından yapılmakta idi; hatta istasyondaki binada bulunan Hususi Kalem memurları da, öğle yemeklerini yine masrafı Atatürk tarafından ödenen bir

tabldottan yiyorlardı. Her günkü iaşe mevcudu sabah ve akşam misafirlerle beraber 90 - 100 kişiyi buluyordu.

Seyahatlerinde, devletçe kendisine yalnız tren veya vapur gibi vasıtalar temin ediliyordu; diğer masraflar tamamen Atatürk'ün kesesinden çıkıyordu. Yalnız kendisi için değil, maiyeti için dahi, "harcırah" diye bir şey bahis konusu değildi. Halbuki ekseriya misafiri olarak onunla beraber seyahat eden Başvekil ve Vekillerle maiyetleri bütçeden yol masrafı ve yevmiye almakta idiler.

Bir gün kendisine bundan bahsederek yolculuk dolayısiyle katlandıkları bazı zaruri masraflarını[225] karşılamak üzere yaver ve Hususi Kalem memurlarına da alelusul yevmiye verilmesine müsaade buyurmasını rica etmiştim, kabul etmeyerek:

"O zaruri masraflar ne ise hepsini biz yapalım!" demiş ve ondan sonra da öyle yapılmıştı.[226]

Aradan bir müddet geçtikten sonra vaki olan mükerrer istirhamlarım üzerine yaver ve memurlara ayrıca devlet bütçesinden yılda birer maaş nispetinde ikramiye verilmesine muvafakat buyurmuşlardı.

* * *

Devlet bütçesine –kabil olduğu kadar– bâr olmamak hususundaki titizliği ve bilhassa devletin mümessili bulunmak sıfat ve haysiyeti nazarı dikkate alınmayarak, umum arasında Devlet Reisliği tahsisatının da birdenbire mühim miktarda azaltılmış olması kendisine dokunmuştu.

Bana:

"Bizim, Köşktekiler ve misafirlerimizle beraber geçinmemiz için ayda ne kadar paraya ihtiyaç vardır?" diye sordu; cevap verdim:

"Bilmem efendim ama herhalde 1000-1500 lira kâfi gelir zannederim."

"Öyle ise bize bu parayı versinler, diğer masrafları devlet yapsın, münasip olanı budur" dedi ve bahsi değiştirdi.

Bir daha bu meseleden bahsettiğini işitmedim; eminim ki aradan 24 saat geçmeden bunu tamamıyla unutmuştu.

* * *

Atatürk'ün bir an için vaki olan bu teessüründen –nereden ve nasıl bilmiyorum– Başvekil de haberdar olmuş. Ertesi gün beni evine çağırdı:

"Bir yanlışlık olmuş, hiç kimse farkına varmadan dünkü kanunla, Cumhurre-

225 Yatacak yer, yemek ve hâttâ kullananlar için içki, zaten temin edilmekte idi; bunlar haricindeki masrafları çamaşır yıkatmak ve ütü gibi şeylerdi.

226 Atatürk fani hayattan çekildikten sonra, bazılarının müracaatı üzerine, yaver ve memurlara zaman aşımına uğramamış olan seyahat, harcırah ve yevmiyeleri ödenmiştir. Bu arada bana da Ziraat Bankası vasıtasıyla bir miktar para gönderilmişti.

isliği tahsisatı da üçte bir nispetinde azalmış. Bunu nasıl telafi edebiliriz?" dedi. Kanunun tadili suretiyle hatanın tashihini düşündüğünü de ilave etti.

Yukarıda izah ettiğim vaziyeti anlattım. Bununla beraber Atatürk'ün teessürünün ilk işittiği ana mahsus ve daha ziyade bir prensip meselesine dayanan geçici bir hal olduğunu, kanunun tadiline asla rıza göstermeyeceğini söyledim:

"Fakat," dedim, "bundan sonrası için 'Memurin ve müstahdemin iaşesi' adı ile bütçeye bir tahsisat koymak muvafık olur."

Bu mütalâamı tasvip etmiş ve ilk bütçeye böyle bir tahsisat konulmuştu.

İşte İnönü'nün bahsettiği vergi meselesi bu idi.

* * *

Büyük Millet Meclisi, Atatürk'ün mektubunu büyük bir heyecanla dinledi ve çok candan tezahürlerle uzun uzun alkışladı.

Başvekil İsmet İnönü de bu hadisenin manasını ve kıymetini belirten, umumiyet itibariyle güzel ve yerinde bir nutuk verdi; ezcümle dedi ki:

"Şimdi büyük sevinç ve heyecanla dinlediğimiz Atatürk'ün teberrûu, yüksek kıymeti üzerinde ehemmiyetle durulacak çok mühim bir hadisedir. Yüksek Heyetinizin ve bütün memleketin dikkatini celp edecektir ki, hazineye intikal etmekte olan bu çiftlikler, değeri milyonlar ifade eden bir servet halindedir. Bu çiftlikleri, Atatürk senelerden beri tasarrufu altında ve bilhassa şahsi emeğiyle vücuda getirmiştir.

Anadolu ortasında herkesin buradan nasıl bir mamure çıkacağına bedbin bir nazarla baktığı sırada, bütün memleket gibi, Anadolu ortasında da ilimle ve çalışma ile büyük mamure ve vatandaşlar için büyük servet temin olunabileceğine şahsen misal vermek hevesi senelerden beri kendisini işgal etmekte idi. Çiftliklerin maddeten olan yüksek kıymetleri, ancak bu kanaatle ve şahsi çalışma ile temin edilmiştir. Bu eserler meydana çıktıktan ve yüksek değerde oldukları anlaşıldıktan sonra, Atatürk'ün bunları maddi kıymetlerine bir lâhza bakmaksızın, kamilen devletin istifadesine terk etmesi bütün vatandaşların bu nokta üzerinde dikkatlerini ve şükranlarını celp etmeye layık görülecektir. Atatürk, her türlü şahsi menfaatlerin kendi şahsına teveccüh edecek her türlü faydaların daima üstünde kalmış ve daima üstünde kalacak olan milli bir varlıktır. Atatürk'ün bu eserleri vücuda getirdikten sonra, bunları hazineye bedelsiz ve karşılıksız terk etmesinde esaslı, büyük ve siyasi bir ideali vardır. Milli Mücadelenin ilk gününden beri, bu memleketin kudretini ve servetini, köylülerimizin kalkınmasında, zengin ve müreffeh olmasında gördü; memleketin vesait ve menabiî gayet dar olduğu zamanlarda köylüyü; milletimizin içtimai kitleleri içinde bilhassa dikkate alınacak, onun işleri ile bilhassa uğraşılacak bir mevzu olarak millete ifade etti. İlk günden beri Atatürk bu istikamette

yürümektedir. Dikkat buyurursanız, bugün köylülerimizin ve çiftçilerimizin vergi vermek hususunda bulundukları vaziyet, diğer bütün içtimai kitlelerden daha müsait bir haldedir. En ağır vergiler içinde bulunan köylünün, ilk günden beri ağırından başlayarak, bugüne kadar mütemadiyen külfeti azaltılmaktadır. Bu hal, Atatürk'ün hiç şaşmayan siyasi bir istikamet gibi, mütemadi çalışmasının ve tesir etmesinin bir neticesidir; bu istikamette yürüyoruz. Bugün de Atatürk'ün kani olduğu esaslı bir siyaset akidesi şudur: Memleketin kudret ve servetinin artması için köylünün vaziyetinin ve iktisadi varlığının yükselmesi lazımdır."

Bundan sonra Başvekil, girişilen bütün içtimai ve endüstriyel tedbirlerin en yüksek semerelerini vermesi, bu memleketin köylüsünde ve ziraatinde elde edilecek neticelere bağlı bulunduğunu, bundan dolayı birkaç seneden beri köylünün çalışmasında daha çok semere elde etmesi, daha kıymetli ve yeni vasıtalarla istihsalini kuvvetlendirmesi ve genişletmesi yolunda Büyük Millet Meclisi'nce ve hükümetçe tedbirler alındığını söyledi ve nutkuna şöyle devam etti:

"Atatürk, bu mücadelenin başındadır; O'nu takip etmekte çok dikkatliyiz. Atatürk, bu siyasetin memleket içinde büyük faydalar getireceğine, haklı olarak kanidir. O, bu müesseselerin hükümete, yeni ziraatı köylüye öğretmek yolunda çok kıymetli saha ve vasıta olacaklarını düşünmüştür. Hakikaten bunlar, Ziraat Vekâleti'nin gerek ziraatte ve gerek zirat endüstrisinde ve her türlü terbiye ve yetiştirme sahalarında girişeceği tecrübeler için kuvvetli mesnet olacaklardır.

Hükümet, çiftlikleri alırken bunların iyi halde muhafazasını, daha ziyade inkişaflarının temin edilmesini sağlamakta ve memlekete gerek tecrübelerini yaymakta ve gerek esaslı ve faydalı unsur olmasında çok dikkatli bulunacaktır. Atatürk'ün, çiftçilerimizin refahında ve ziraatin inkişafında şimdiye kadar takip ettiği, şimdiye kadar ibzal ettiği alakayı bundan sonra da muhafaza edeceğine kani oluşumuz, bizim muvaffakiyete itimadımızın esasıdır."

İnönü, burada Atatürk'ün, çiftlikleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin malı olarak saklamakta iken hazineye terk etmeyi tercih etmesinin sebeplerini –kendi görüşüne göre– izah etti ve bu müesseselerin maksada varmak için, devletin elinde bulunması, ameli bakımdan daha elverişli olduğu, zaten Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, o gün için hükümetten ayrı bir teşekkül olmaktan çıkarak, hükümetle iç içe milletin ve devletin müşterek bir müessesesi haline girmiş bulunduğu mütalâalarını ileri sürdü ve uzun nutkunu şu cümlelerle bitirdi:

"Atatürk, bize bir defa daha kendi huzur ve rahatının, vatandaşların refahında olduğunu söylüyor; Atatürk, bize bir defa daha şan ve şerefinin, vatanın şan ve şerefinde ve kudretinde olduğunu gösteriyor.

Arkadaşlar! Milletin karşısında, sizin yüksek hislerinize tercüman olarak, biz

de diyoruz ki; Atatürk, bizim en kıymetli hazinemizdir. O'nun şan ve şerefini, biz vatanın kudreti, şan ve şerefi sayıyoruz."

* * *

İnönü'den sonra 13 mebus söz söyledi; bunlar arasında bulunan rahmetli Refik Şevket İnce: "Çok ahlâki ve hakikaten bugün yaşayanlara ve yarın yaşayacaklara verilmiş emsalsiz, yeni bir ders karşısında bulunuyoruz" diye söze başlayarak dedi ki:

"Bunun hocası Atatürk, talebesi de bugün bizleriz, fakat her zaman bu milletin evlatları olacaktır. Atatürk, çiftliklerini, fabrikalarını, bizim gibi, birer mülk telakki etmiyor. O, mülkü dahi bizim tanıdığımız gibi şahsiyetimizin muhafazası için bir vasıta değil, milletine icabında fayda vermek için toplanılmış, vücuda getirilmiş bir vasıta olarak kullanıyor. Bu büyük işaretler karşısında hürmet, muhabbet ve bağlılık duygularını tatmamak imkânı var mıdır?"

Konuşmalar bittikten sonra mebuslardan Dr. Cemal Tunca ve arkadaşları tarafından verilen aşağıdaki takrir okundu ve sürekli alkışlar arasında ittifakla kabul edildi:

"Yüksek Reisliğe;

1– Büyük Kurtarıcımız Atatürk, memleketin zirai kalkınmasına yardım olmak üzere, yıllardan beri bizzat uğraşarak yetiştirdikleri çiftlikleri ve içinde bulunan fabrika, hayvanat, âlat ve sairenin kâffesini hükümetin ziraatin inkişafı ve tekâmülü uğrundaki tedbirlerinin muvaffakiyetini kolaylaştırmak gayesiyle devlete ihda buyurduklarını şu anda öğrenmiş bulunuyoruz ve Atatürk'ün çok yüksek mana ihtiva eden bu lûtuflarının Kamutayda[227] uyandırdığı derin heyecanı yaşıyoruz.

2– Kamutayın minnetle dolu samimi hislerinin ve derin teşekkürlerinin Ulu Halaskarımıza arzını yüksek riyasetten rica ediyoruz."

* * *

Büyük Millet Meclisi Reisi rahmetli Mustafa Abdülhalik Renda, Meclisin kararına uyarak, o gün Atatürk'e şu telgrafı gönderdi:

"Memleketin zirai kalkınmasına yardım olmak üzere yıllardan beri bizzat uğraşarak yetiştirdiğiniz çiftlikleri ve içinde bulunan fabrika, hayvanat, âlat ve sairenin kâffesini, ziraatin inkişaf ve tekâmülü uğrunda hükümetçe alınmakta olan tedbirlerin muvaffakiyetini kolaylaştırmak gayesi ile ihda buyurduklan hakkındaki haber, Kamutayda derin heyecan uyandırmış ve hislerinin ve derin teşekkürlerinin yüksek huzurunuza sunulmasına ittifakla karar verilmiştir. Derin saygılanmla arz ederim."

Atatürk buna şu kısa cevabı verdi:

"Yapılan bir vazifedir."

227 O zaman Büyük Millet Meclisi yerine kullanılan Türkçe kelime. Sonradan terk edilmiştir.

* * *

Başbakan İsmet İnönü de, kendisine aşağıdaki telgrafı çekmişti: "15 seneden beri sebatlı ve bilgili çalışmanızın eseri olan ve her biri kıymetli birer mamure olan çiftliklerinizi hazineye hediye buyurduğunuzu Cumhuriyet Hükümeti tazim hisleriyle karşılamıştır; bu suretle de hükümete gösterdiğiniz yüksek müzaherete şükranlarımızı sunarım. Kıymetli eserleriniz, sizin daima refahını düşündüğünüz köylümüze, numune ve mektep olarak çok faydalı ve hayırlı olacaklarına imanımız vardır. Büyük Millet Meclisi âlicenap teberruunuzu heyecanla telakki etti. Milletin hayatı ve varlığı içinde kaynamış olan yüce varlığınızı, hükümetin ve bütün milletin en aziz varlığı saydığını en geniş tazim hislerimle arz ederim."

Atatürk'ün cevabı:

> Başvekil İsmet İnönü'ne;
>
> Hatırlarsınız; Türk köylüsünün, Türk efendisi olduğunu söylediğim zamanı. Ben, o efendinin arzu ve iradesi altında senelerden beri çalışmış bir hadimim. Şimdi beni çok heyecana getiren hadise, Türk köylüsüne, naçizane olsa da ufak bir vazife yapmış olduğumdur. Milletin Yüksek Mümessiller Heyeti bunu iyi görmüş ve kabul etmişlerse, benim için ne unutulmaz bir saadet hatırasını bana vermişlerdir. Bundan ve çok yüksek zevkle millet, memleket ve Cumhuriyet hükümetine yapmaya mecbur olduğum vazifeler karşısında gösterilmiş olan teveccühten, takdirden ne kadar mütehassis olduğumu ifadeye muktedir değilim. Bahis mevzuu olan hediye, Yüksek Türk Milletine, benim asıl vermeyi düşündüğüm hediye karşısında, hiçbir kıymeti haiz değildir. Ben icap ettiği zaman en büyük hediyem olmak üzere Türk milletine canımı vereceğim.

* * *

Atatürk'le Trabzon dönüşünde, İstanbul'da buluştuk. Kendilerine, Büyük Millet Meclisi'ndeki heyecanlı celse hakkında tafsilât arz ettim. Bu sırada, tabiî, İnönü ile aramızda geçen münakaşayı da hikâye ettim. Hareketimi hararetle tasvip buyurdu; İnönü'nün düşüncesine karşı da, hayretini ifade etmekten kendini alamadı. Mamafih: "Herhalde kendisi, bana bu hususta izahat verir" dedi. O günlerde İnönü de İstanbul'a gelmiş, bir, iki gün kalıp Devlet Reisi ile uzun mülakatlarda bulunmuştu. Bu görüşmelerde, günün bütün meseleleri konuşulduğu, hatta teberru hadisesi üzerinde de durulduğu halde, İnönü, nedense ve memul hilâfına aramızdaki münakaşadan hiç bahsetmemiş. Atatürk, büyük bir hayalkırıklığı içinde bana bunu naklederken, hayretinin çok derin olduğunu hissetmiştim.

* * *

Bir süre icap eden hazırlıklar yapıldıktan sonra 11 Mayıs 1938 günü Orman Çiftliği'ndeki Marmara Köşkü'nde çiftliklerin, hazineye ve çarşıdaki bazı emlâkin Ankara Belediyesi'ne devri muamelesi, Vilâyet Tapu Müdürü bay Lütfi Can tarafından yapılmıştır. Bu muamelede öğle yemeğine davet ettiği zamanın Ziraat Vekili bay Faik Kurdoğlu ile Belediye Reisi rahmetli Nevzat Tandoğan da hazır bulunmuştu.

Burada, üzülerek ifade etmeliyim ki; Atatürk'ün tavsiyelerine ve ilgililerin ilk zamanlarda vaki olan bol vaitlerine rağmen bu müesseseler sonradan bünyelerine ve pek şümullü kuruluş gayelerine uygun bir şekilde, idare edilmemiştir. Bazıları parçalanmış, birçok imal ve satış yerleri kapatılmıştır. Tabiîdir ki bu durum içinde yenilerinin tesisi de hiç bahis konusu olmamıştır.

Halbuki bunların –eskiden olduğu gibi– serbest bir idare altında, geniş bir zihniyetle çalışma ve gelişmeye devam etmeleri temin edilmiş olsa idi, hele memleketin müsait yerlerinde benzerleri de kurulmuş bulunsaydı, diğer faydaları bir yana, hiç değilse büyük şehirlerimize ucuz, temiz ve karışıksız gıda maddeleri yetiştirmek, hile ve ihtikârla mücadele ederek piyasayı doğru yola sokmak hususunda Hükümete muhakkak ki kuvvetli birer destek vazifesi görürler ve büyük faydalar sağlarlardı.

Son senelerde bilhassa gıda maddeleri üzerindeki hilekârlık ve ihtikâr yüzünden çekilen sıkıntılarla bunların önüne geçmek için alınan mesnetten mahrum ve tabiatiyle daha ilk anda akim kalmaya mahkûm tedbirleri gördükçe, vaktiyle o müesseselere karşı gösterilen kayıtsızlıktan dolayı derin bir üzüntü duymamak imkânsızdır.

* * *

Şimdi yine Büyük Millet Meclisi'nin Nyon Anlaşması'nı tetkik ve tasdik etmek üzere olağanüstü bir toplantıya davet edilmesi hadisesine dönüyorum. Atatürk bu toplantı esnasında devlet merkezinde bulunmak üzere 16 Eylül 1937 akşamı Ankara'ya hareket etti. Ertesi gün Orman Çiftliği'nde dolaşırken Atatürk'ün de Çiftliğe geldiğini haber aldım ve kendilerini Çiftlik müdürünün odasında buldum; yanlarında Dahiliye Vekili sayın Şükrü Kaya ile Çiftlik müdürü rahmetli Tahsin Coşkan ve Başyaver Celâl Öner vardı.

Gösterdiği yere oturur oturmaz, bana hitap etti:

"Bak unutmadan söyleyeyim! Bu sabah trenle Çiftlikten geçerken İsmet Paşa[228]bira fabrikası hakkında bana şunları söyledi: 'Fabrikanın istenilen vasıfları haiz olmadığı anlaşılmış, çıkaracağı biranın maliyeti yüksek, memlekete dağıtılması hayli güç ve çok masraflı' olacakmış. Çünkü fabrika deniz kıyısında değil-

228 Atatürk'ü Etimesut istasyonu'nda karşılamıştı.

miş. Kısacası sen ve Tahsin Bey verdiğiniz yanlış malûmat ile kendisini aldatmışsınız; ne dersiniz?" diye sordu.

* * *

Verdiğim cevabı yazmadan evvel, durumu aydınlatmak için bahis konusu olan bira işi ve bira fabrikası hakkında da biraz malûmat vermeliyim.

Büyük Millet Meclisi'nce, hükümetin teklifi ile kabul ve neşredilen ve "İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı" adını taşıyan 790 numaralı bir kanun ile bu maddeler üzerinde devlet inhisarı tesis edilmiş ve bu işle iştigal etmek üzere Maliye Vekâleti'ne bağlı bir İnhisar İdaresi kurulmuştur. Kanun hükümlerine göre bu idare, kurulduğu anda memlekette mevcut bulunan ispirto, bira ve ispirtolu içkiler fabrika ve imalathanelerinin kısmen veya tamamen faaliyete devam etmelerine bazı şartlarla ruhsat vermek yetkisine de sahip bulunuyordu. O zaman Türkiye'de bira imal eden yalnız bir şirket, bir yabancı şirket vardı: Bomonti - Nektar Müttehit Fabrikaları Anonim Şirketi. Bu şirket o tarihe kadar, kullandığı birtakım tertiplerle, bütün rakiplerini bertaraf ederek tek kalmayı temin eylemişti.

İnhisar İdaresi, nedense bu şirketin de faaliyete devam etmesini zaruri görmüş ve şirketle 1 Ocak 1928 tarihinde 10 senelik bir mukavele akdetmişti; mukavelenin esas şartları şunlardı:

1– Şirket, iki ay zarfında beheri 100 İsviçre Frangı kıymetinde 80.000 hisseye taksim edilmiş, 8 milyon İsviçre Frangı sermayeli bir Türk Anonim Şirketi kuracak ve bu mukavele ile, üzerine aldığı bütün vazife ve taahhütlerle elde ettiği hak ve menfaatleri, aynı şartlar altında yeni teşekkül edecek ortaklığa devredecek.

2– İnhisar İdaresi, yeni şirketin hisselerinden 5000 tanesini, İsviçre Frangı ile satın alacak ve üç sene müddetle Şirketin İdare Meclisinde bir aza bulunduracak. Bu üç sene zarfında hisselerini başkasına devretmeyecek.

3– Şirket, bu faaliyete devam müsaadesine mukabil mamulâtının brüt hasılatının –İnhisar resmi ile diğer her türlü vergiler çıktıktan sonra– bakiyesinden yüzde yedi buçuğunu İnhisar İdaresine verecek.

4– Şirket, biranın o zamanki vasıflarını muhafazaya mecbur olacak...

5– Âdi kron şişeli birasının perakende azami satış Batı; İstanbul, Trakya ve bütün sahiller ile Ankara ve Konya'ya kadar Anadolu hattı ve İzmir ile mülhakatı şimendifer hatları güzergâhında 35 kuruş olacaktır. Diğer yerlerde bayiler, nakil ücreti ile diğer olağanüstü masraflarını bu fiyata zammedecekler. Kambiyo ve resimlerde değişiklik olursa fiyatlarda da tadiller yapılacak.

6– İnhisar resmi, mukavelenin imzası sırasında olduğu gibi, fabrikalardan çıkacak miktar üzerinden tahakkuk ettirilecek.

7– İnhisar İdaresi, mukavelenin yürürlükte bulunduğu müddet zarfında, diğer bir şirket veya şahsa ancak bu mukavelenin kayıt ve şartları altında bira imaline müsaade edebilecek. Şayet bu gibilere daha müsait şartlarla ruhsat verirse, aynı şartlardan bu şirketin de istifadeye hakkı olacak...

* * *

Bomonti - Nektar Müttehit Fabrikaları Anonim Şirketi bu mukavele ile çok büyük hak ve menfaatler elde etmişti:

a) Bir kere varlığını kurtarmıştı. Çünkü İnhisar İdaresi aksi bir karar verseydi; kanun hükümlerine göre şirket; kendisinin bir mümessiline karşı, hükümetin iki mümessilinden kurulacak bir heyet tarafından takdir edilecek bedelle fabrikalarını hükümete satmaya, yahut üç ay zarfında bunların menkul kısımlarını söküp memleketten çıkarmaya mecbur olacaktı. Muhakkaktır ki şirket, fabrikalarının çok eskimiş menkul kısımlarını söküp, memleket dışına çıkarmak yoluna gidemezdi; çünkü bunların birçoğu artık ömürlerini tamamlamış demode şeylerdi; hariçte, hiçbir suretle kıymetlendirilmelerine imkân yoktu, verilen mühlet de pek kısa idi. Bu itibarla satın alma kararı karşısında ister istemez satmayı tercih etmek zaruretindeydi.

Hal böyle iken kanunun İnhisar İdaresi için pek müsait bulunan şartlarından faydalanarak bu fabrikaların daha o zaman neden satın alınmamış olduğunu halâ bir türlü anlayamamış bulunuyorum. Bir münasebetle o zamanki Maliye Vekili rahmetli Şükrü Saraçoğlu'ndan bunun sebebini sormuştum: "Bira imali çok nazik bir iştir, bunu bizim becermemize imkân yoktu da ondan" cevabını vermişti. Halbuki bu fabrikalarda bira imal eden bütün elemanları olduğu gibi, angaje etmek kabil olmakla beraber, dışardan başka mütehassıs bir ekip bulup getirmek de pek kolaydı.

b) Şirket, bütün mallarını yeni Türk Anonim Ortaklığı'na çok elverişli kıymetlerle sermaye olarak koymuştu; ayrıca İnhisar İdaresinden 500.000 İsviçre Franklık yeni bir sermaye almıştı ki, o zaman bu miktar Türk parası ile 300.000 lira tutarında idi.

c) Yapacağı bira miktarı tahdit edilmemişti, imalatın kontrolü de bahis konusu değildi.

d) Mukavelede yalnız âdi kron şişesi denilen ve istiap hacmi açıklanmayan bir ambalaj içindeki biraya, o da bazı yerler için ve bazı şartlara bağlı olarak, 35 kuruş azami fiyat konulmuştu. Vasıfları ne olacağı açıklanmayan hususi biralara da ona göre fiyat tespit edilecekti. Birçok yerlerde gazino ve bahçelerde fıçı ve bardakla satılan çok mühim miktarda biraya ise hiç fiyat konulmamıştı. Şirket bu hususta tamamen serbest kalıyordu.

e) Mukavelede, yalnız "Şirket biranın halihazır vasıflarını muhafazaya mecburdur" deniliyordu; bu vasıfların neler olduğu tasrih edilmemişti. Binaenaleyh şirket, hakikatte vasıflar hakkında da bir kayıt altına girmiş değildi; İnhisar İdaresi, elinde bir kıstas olmadığı için, maddenin tatbik edilmediğini, hiçbir zaman ispat ve hatta iddia edemezdi.

f) Devlete ait İnhisar resmi, ancak fabrikalardan çıkacak bira miktarı üzerinden tahakkuk ettirilecekti; fabrikalar içindeki sarfiyat bundan müstesna demekti; Hükümette imalâtı kontrol hakkı da olmadığına göre, yine şirket fabrikaları dahilinde imtiyazlı bir durumda bulunuyordu; çünkü ispirtolu içkiler yapan diğer fabrikalar hem İnhisar resmini bütün imalâtı üzerinden veriyor, hem de kontrole tabi bulunuyordu.

g)İnhisar İdaresi, mukavele müddeti zarfında başka bir şirket veya şahsa daha müsait şartlarla bira imaline izin vermiyecekti; halbuki mukavelede yer alan şartlardan daha müsaitlerinin tasavvuru bile kabil olmadığına, hatta yeniden aynı şartların herhangi ciddi ve muvazeneli bir mukaveleye esas olabileceği de düşünülemeyeceğine göre aşikârdı ki, bu kayıt sırf brüt hasılattan alınana, yüzde 7,5 hisseye matuf idi ve şirket lehine konulmuştu. Gerçekten yeni bir bira fabrikası kurmak isteyecekler için, bu hisseyi ödemek mecburiyeti çok düşündürücü ve ürkütücü bir mahiyet taşıyordu.

h) Bu yüzde 7,5 hisse yalnız bira hakkında muteberdi; nitekim şirketin sonradan nasılsa aldığı bir müsaade ile imaline başladığı rakıdan böyle bir hisse alınmamıştır.

i) İnhisar İdaresinin –mutlak olarak– 10 sene müddetle bağlı olmasına karşılık, şirket istediği zaman mukaveleyi bozmaya yetkili idi; filhakika mukavelenamenin 10'uncu maddesine göre şirket bira imalinden sarfınazar ederek fabrikalarını başka suretlerle kullanmaya karar verdiği takdirde işbu kararını yazı ile İnhisar İdaresine bildirecek ve bu tarihten bir sene sonra kararını tatbik edebilecekti. Şu halde, şirket bir sene evvel haber vermek şartiyle, mukaveleyi bertaraf etmekte de serbest oluyordu.

Görüldüğü gibi Bomonti - Nektar Müttehit Fabrikaları Şirketi yaptığı mukavele ile hem hayret edilecek derecede yüksek menfaatler temin eylemiş, hem de 10 sene müddetle yine rakipsiz kalmayı sağlamak bahsinde mühim kozlar elde etmişti.

* * *

İnhisar İdaresine, bira imali için ruhsat almak üzere vakit vakit muhtelif şirket veya şahıslar tarafından müracaatlar yapılmakta idi. Bu arada biz de Ankara civarındaki Orman Çiftliği'nde, ziraat sanatlarından sayılan bu işi yapacak küçük

bir fabrika kurmaya karar vermiş ve İnhisar İdaresine başvurarak ruhsat istemiştik; diğerlerine olduğu gibi bize de, Bomonti mukavelesine kıyasla çok ağır, fakat herhalde daha lojik ve normal şartlar ileri sürülmüştü.

Yaptığımız çeşitli hesaplar; teklif edilen şartlar altında dahi, Bomonti Fabrikası'nınki kadar yüksek olmasa bile, yine kâr sağlanabileceğini gösteriyordu. Ziyan etmek ihtimali ise hiç yoktu; binaenaleyh şartları kabul ettik ve Viyana Bira Enstitüsü'nün teknik nezareti altında fabrikayı kurduk.

* * *

Ankara fabrikasının çıkardığı biralar pek beğenilmişti; bundan memnun olanların başında İnönü bulunuyordu. Sayın Başvekil, Bomonti Şirketi ile yapılan anlaşmada, Hükümetin ne kadar aldandığını, mukavele hükümlerinin hem memleket, hem de İnhisar İdaresi hesabına ne derecede sakat ve zararlı olduğunu öğrenmişti; bu sebeple 10 senelik müddet sona erince, –ki buna ancak 2-3 yıl kadar bir şey kalmıştı– Bomonti Şirketi'ne artık faaliyete devam ruhsatı verilmemesine taraftar olmuştu.

Aynı zamanda memlekette bol istihsal etmek ve ucuza satmak suretiyle birayı tamim ederek halkı ağır içkilerden –mümkün olduğu kadar– kurtarmayı gaye edinmişti. Çiftlik müdürü Tahsin Coşkan ile bana her rastladığında bundan bahsediyor, emelini tahakkuk ettirecek ve bütün yurdu içine alacak geniş bir plan hazırlamamızı istiyordu.

* * *

Meseleyi bir gün Atatürk'e açtım. Başvekil Paşa'nın arzusunu yerine getirmek için çalışmamıza müsaadelerini rica ettim. Maruzatımı hiç de hoş karşılamadı:

"Çocuk!" dedi, "zaten hastasın (uzun bir zamandan beri bağırsaklarımdan rahatsız olduğumu biliyordu) işlerin de başından aşmış. Bir de böyle bir yükün altına girmen bence hiç doğru olamaz. Başka bir şey daha var; çiftlikler çok inkişaf etti, çalışma mevzuları günden güne genişledi ve çeşitlendi, öyle ki artık bizim bunlarla iştigal etmemiz mümkün ve münasip olmasa gerektir; binaenaleyh hepsini hazineye ve dolayısiyle Ziraat Vekâleti'nin istifadesine terk etmeyi düşünüyorum. O zaman Başvekil Paşa da istediğini yaptırır, en muvafık şekil bu değil midir?"

Cevap olarak; meselenin müstacel olduğunu, bizim yalnız bir plan hazırlayacağımızı, eğer bu plan tasvip edilirse, tatbiki için bir şirket teşkilini tavsiye edeceğimizi, Başvekil Paşa'nın ısrarlı arzularını yerine getirmek mecburiyetinde bulunduğumuzu, aksi halde memlekete her bakımdan hayırlı olabilecek bir işte kendilerine ve hükümete yardım etmekten çekinmiş bir duruma düşeceğimizi arz ederek istirhamımı tekrar eyledim.

"Peki sen bilirsin!" dedi; "yalnız şimdiden şunu söyleyeyim, korkarım ki bu işten dolayı ileride başın çok ağrıyacaktır çocuk!"

Atatürk'ün isteksiz de olsa, verdiği muvafakat cevabı üzerine bu iş için Viyana Enstitüsü'nden davet ettiğimiz en salâhiyetli bir zat ve fabrikadaki mütehassıslarla beraber günlerce çalıştık; İstanbul, Ankara, İzmir ile güney, güney doğu ve doğuda, münasip yerlerde altı fabrika kurulması esasına dayanan mufassal ve etraflı bir plan hazırladık.

* * *

Keyfiyeti sayın Başvekile arz ettim. Emirleri üzerine 21.8.1936 günü Dolmabahçe Sarayı'nda toplandık. İçtimaa o zamanki Gümrük ve İnhisarlar Vekili rahmetli Ali Rana Tarhan'ı da davet etmişti.

İlkin ona hitap etti:

"Biliyorsunuz ki, müddetinin hitamında Bomonti'ye tekrar ruhsat vermeyeceğiz; buna göre Vekâletçe şimdiye kadar ne gibi hazırlıklar yaptınız?" diye sordu; Tarhan:

"Bu işle Çiftliğin meşgul olduğunu bildiğimiz için tarafımızdan hiçbir hazırlık yapılmamıştır," cevabını verdi. Başbakan sonra bana dönerek:

"Hazırladığınız planı görelim!" dedi. Coşkan'la beraber planımızı arz ve izah ettik. Biz konuşurken, o da önündeki kâğıda bazı şeyler not ediyordu. Nasılsa elimizde kalmış olan el yazısı ile yazılmış bu notlar aynen şunlardır:

"1– Bomonti'nin müddeti bitince yeni bir ruhsat verilmeyecektir. Yeni şirketle mukaveleyi şimdiden yapmalı.

2– Merkezde bir büyük fabrika.

3– Fiyat; resimler cem'an 4 kuruş tenzilât 11 kuruş azami fiyat: Bugünkü şişe - yarım litre yani 30 kuruş - azami 15 kuruşa inmeli. 10 kuruşa inmesi de etüd edilecek.

4– Yeni teşkilatın maliyesini: Tahsin tetkik edecek..."

Bu esaslar dahilinde cereyan eden müzakereler neticesinde, hükümetin sıkı ilgi ve yardımı ile istenilenleri tahakkuk ettirmenin imkân dahilinde olduğunu söyledik. Plan, umumiyet itibariyle, tasvip edilmişti; işe Ankara'daki fabrikanın büyütülmesi ile başlanacaktı. Bu fabrika faaliyete geçtikten sonra bira fiyatı, yarıya indirilecek ve bu fiyat yurdun her yerinde aynı olacaktı.

Sıra sermaye meselesinin konuşulmasına gelince; İnhisar Vekili, Vekâletinin yeni kurulacak şirkete sermaye koymaya niyetli olmadığını bildirdi. Ondan sonra da Başbakan emir şeklindeki kararını tebliğ eyledi:

"Yeni şirketi Çiftlik idaresi kuracaktır; fakat fabrikayı genişletmek işine başlamak için bunun neticesini beklememelidir, vakit çok daralmıştır; buna binaen

Çiftlik, bir taraftan da derhal ve yalnız basma faaliyete geçmelidir. İlk zamanlarda lazım olacak parayı da yine Çiftlik temin etmelidir," dedi ve mutabık kaldığımız esasları bir kâğıt üzerine tespit etti. Bunun şimdi nerede olduğunu bilmiyorum. Çiftlik dosyalarında olsa gerektir.

Hesaplarımız doğru ve katî idi; evsaf, fiyat ve sair hususlarda vaad ettiklerimizi tahakkuk ettireceğimize, zerre kadar şüphemiz yoktu; yalnız sermaye tedariki hususunda zor bir duruma düşecektik. Biz, İnhisar İdaresinin, Bomonti'de olduğu gibi, yeni kurulacak şirkette de ortak olacağını ve şirket kuruluncaya kadar fabrikanın genişletilmesi için icap eden parayı temin edeceğini umuyor, bunu pek tabiî buluyorduk. Halbuki şimdi vaziyet esasından değişmişti ve bende, Büyük Atatürk'ün tahmin ettiği baş ağrıları başlamış bulunuyordu.

Düşündüm, taşındım; Çiftlikte bu işe ayıracak fazla para yoktu. Bir taraftan Çiftlik, fabrikanın tevsi işini, kendi kendine istediği gibi yürütürken, diğer taraftan hele Başvekile vaad ettiğimiz şartlar altında çalışacak bir şirkete sermaye koymaya cesaret edebilecek ortak bulmak da güçtü. Fakat fabrika büyütülüp taahhüt ettiğimiz şartlar altında dahi başarı ile işlemeye başladıktan ve Bomonti Şirketi faaliyet sahasından çekildikten sonra ortaklığa çok talip çıkacağı şüphesizdi. Atatürk'ün düşündüğü gibi çiftlikler bütün tesisleri ile hazineye terk edildiği takdirde ise gayet tabiî olarak bunlar ve tabiî bu arada bira fabrikası da bütün vecibeleri ile devredilmiş olacaktı.

Bu düşüncelerle, Çiftliği ipotek ederek, mukabilinde Ziraat Bankası'nda bir kredi açtırmaya, bu suretle işi yürütmeye karar verdim.

Son durumu ve verdiğim kararı, biraz sıkılarak Atatürk'e arz ettim. Beni pek manalı bir gülümseyişle dinledi; sonunda kısaca:

"Pekâlâ öyle olsun! Elindeki vekâletnamede bu muameleye salâhiyetin var zannederim" buyurdu. Filhakika bana, senelerce evvel lütfettikleri umumi vekâlette, ipotek karşılığı istikraza da salâhiyet vermişlerdi.

Derhal Ziraat Bankası'nda büyücek bir kredi açtırdım, işe başladık; bundan sonra geçen yedi, sekiz ay zarfında İnönü, bize bir daha bu meseleden bahsetmedi.

* * *

Bomonti Şirketi'ne gelince, o, daha ilk fabrikayı kurduğumuz zaman, bin dereden su getirerek, aramızda memleketi satış bölgelerine ayırmak veya faaliyetlerimizi bazı şartlar altında birleştirmek gibi birtakım tekliflerde bulunmuştu. Son teşebbüsümüz üzerine bu ve buna benzer tekliflerini ya doğrudan doğruya, yahut muhtelif vasıtalarla tekrar etmeye başlamış, bizimle mutlaka bir anlaşma zemini sağlamaya çalışmakta idi. Biz bütün bunları, Başvekilin, Bomonti Şirketi hakkında malûmumuz bulunan noktai nazarına ve hedef tuttukları gayeye uygun bul-

Levent Şahverdi Arşivi

mayarak reddediyorduk. Diğer yandan fabrikanın tevsi ve montaj işi süratle ilerliyordu.

Arada Atatürk de düşündüğünü tatbik alanına koymuştu; çiftlikleri –yukarda yazdığımız gibi– bütün tesisleri ile beraber hazineye devredeceğini hükümete resmen bildirmişti, bu hususta icap eden kanunî muamelenin ikmaline çalışmaktaydık.

* * *

İşte böyle bir durumdadır ki sayın İnönü, Atatürk'e bizden şikâyet ediyor, Atatürk de bizi, pek haklı olarak sıgaya çekiyordu.

Anlamıştım; Bomonti Şirketi, mukavelesini yenilemeyi sağlamak maksadiyle bize vaki olan tekliflerinden müspet bir netice alamayınca, yeni bir teşebbüse geçmiş, bu işe gönül vermiş olan Başbakan Paşa'yı, muvaffakiyetimiz üzerinde şüphe ve tereddüde düşürmek yoluna girmiş bulunuyordu. Bunun için muhtaç olduğu vasıtalara da malikti. Paşa'nın pek yakınlarından biri, Şirketin İdare Meclisi azası idi. İstanbul mebusu rahmetli Ahmet İhsan Tokgöz ile Antalya mebusu rahmetli Rasih Kaplan gibi kendisi ile daimi temas halinde bulunan zevat da şirketle alâkadardı. Bilhassa Ahmet İhsan Tokgöz'ün elinde şirketin büyük miktarda hisse senedi vardı.

Hayret ve teessür içinde kalmıştım; buna rağmen Atatürk'ün sualine sükûnetle cevap verdim:

"Sayın Başbakana bunları kim söylemişse yanlış söylemiş; hakikat hiç de öyle değildir efendim. Sırf, kendilerinin ısrarlı emirleri üzerine, hatta büyük bir utanç içinde itiraf ederim ki efendimizin çok yerinde ve bizi koruyucu ihtarlarına uymamak gafletini de göstererek, tevsiine giriştiğimiz Ankara fabrikası, eğer iyi ve enerjik bir idare tarafından işletilirse, her bakımdan istenilen ve tarafımızdan vaad edilen şeyleri behemehal ve kolaylıkla tahakkuk ettirecek kabiliyettedir. Müsaade buyurursanız, hakiki durumu madde madde arz edeyim:

1– Fabrikanın denizden uzak bulunması, onun için katiyen bir noksan sayılamaz. Zaten Bomonti fabrikası da deniz kenarında değil, Feriköy'dedir.

2– Bomonti muhtaç olduğu arpanın hemen hemen tamamını uzaklardan getirtiyor ve Galata, yahut Sirkeci'den, Feriköy'e naklediyor; diğer malzeme için de durum böyledir.

3– Hazinenin Bomonti şirketinde hissesi vardır; şirket her sene hazineye hesap vermekte ve kârdan hazine hissesini ona göre ödemektedir. Bu itibarla Bomonti'nin çıkardığı biranın her safhadaki maliyeti bizce malûmdur. Hatta hükümetin isteği üzerine verdiği en son hesaptan da haberdarız ve hesaplarımızı bunlarla kıyas ederek yürütmüş bulunuyoruz. Tabiîdir ki, şirket, 8 - 9 seneden beri

hazineye vermiş olduklarının baştan aşağıya sahte olduğunu kabul etmeden, şimdi bunlara aykırı başka bir hesap ileri süremez.

4– Biz ayrıca Haydarpaşa'da deniz kenarında bir doldurma fabrikası yaptırıyoruz. İstanbul ile Trakya'da satılacak veya sahil şehirlerine gönderilecek olan biralar Ankara'dan tanklarla bu doldurma fabrikasına sevk edilecek ve orada şişelere ve diğer kaplara doldurulacaktır; bunun için üç tane frigorifik vagon da satın alınmıştır.

İşte kısaca vaziyet budur efendim! Biz, zerre kadar tereddüt etmeden, Haydarpaşa'daki doldurma yerine kadar olan maliyetimizi, Bomonti Fabrikası'nın Galata rıhtımındaki maliyeti ile karşılaştırmaya her zaman hazırız.

Ankara'dan batıya doğru, hiç değilse Eskişehir'e, doğu ve güneye doğru da sınırlarımıza kadar durumun Ankara Fabrikası lehinde olduğu ise aşikârdır, bunu izaha lüzum görmüyorum. Anlaşılıyor ki, sayın Başvekili, yok yere üzüntüye sürüklemişler; bundan cidden müteessir oldum. Emirleriyle işe başlayalı sekiz ay geçti; bu müddet zarfında söylenenleri bendenize bildirip izahat isteselerdi, hiç şüphesiz üzülmelerine mahal kalmazdı. Mamafih yarından tezi yok, kendilerini ziyaret ederek vaziyeti arz ederim."

Burada Şükrü Kaya Bey söze karıştı:

"Biz de öyle düşünüyorduk; şimdi görüyorum ki hata etmişiz," dedi. Öteden beri hürmetkâr olduğum Dahiliye Vekiline –kendimi tutamayarak– kırgın ve kızgın bir eda ile:

"Yalnız bir tarafı dinlemekle yetinmeyip, daha evvel benimle de görüşmüş olsaydınız, beyhude yere üzülmez ve hataya düşmezdiniz, beyefendi!" cevabını verdim; konuşmaya devam edecektim, fakat Atatürk bırakmadı:

"Yeter efendim anlaşıldı!" diye sözümü kesti. "Yarın düşündüğün gibi yaparsın, mesele de kapanmış olur."

Susmaya mecbur oldum. Şükrü Kaya Bey de Vekiller Heyeti toplantısına gitmek üzere müsaade istedi ve ayrıldı.

Sayın Şükrü Kaya'nın, Vekiller Heyeti toplantısından sonra Çiftlikte geçen bu muhavereyi Başvekil ve Vekillere hikâye ettiğini ertesi gün öğrenmiştim.

* * *

Atatürk, o akşam yemeğe yalnız Vekilleri davet etmişti; sofrada herkes alkollü içkiler içerken, kendisi hafif nezleli oluşunu bahane ederek çay içiyordu.

"Nezlesini bahane ederek" diyorum; çünkü pek iyi biliyorum ki içki içmemesinin hakiki sebebi bu değildi. Başka münasebetlerle de belirttiğim gibi, Büyük Adam, ciddi meseleler konuşulacağı zaman içkiye el sürmezdi. O gece de İstanbul'da iken Nyon Anlaşması'nın bir maddesi üzerinde Başvekil ile aralarında geç-

miş olan telefon münakaşasının herhangi bir vesile ile tazelenebileceğini düşünmüş, her ihtimale karşı tabiî halde kalmak istemişti.

Böyle hareket etmekte ne kadar haklı olduğu da çok geçmeden anlaşılmıştı; gerçi o mesele açılmamıştı ama münakaşa sonunda düştüğü hatalı durumu bir türlü hazmedemeyen ve Köşke gelmeden evvel uğradığı Anadolu Kulübü'nde bir miktar viski içmiş bulunan İsmet İnönü, başka bir vesile ile Atatürk'e baştan aşağıya haksız ve yersiz tarizlerde bulunmaya yeltenmişti.

Ben o sırada Köşkten ayrılmıştım; hadiseye bizzat şahit olmadım. Fakat sofrada bulunan zevattan bazılarının hikâye ettiklerine göre, esefle karşıladığım hadise şöyle cereyan etmişti:

Sofrada bir müddet öteden beriden konuşulmuş. Bir ara Başvekil birdenbire alevlenmiş; Atatürk'e:

"Sen, benim söylediklerimi başkalarından tahkike kalkışıyorsun. Etrafında bulunanlar benim aleyhimde tezviratta bulunuyorlar. Sofradan emirler alıyoruz ve bunlar yüzünden büyük sıkıntılara düşüyoruz" yolunda konuşmaya başlamış. Atatürk bu sözlerden ve ifade tarzından ilk anda hayrete düşmüş ama vaziyeti kavramakta da gecikmemiş. Bir yandan sofradakilere: "Birdenbire buna ne oldu?" suali ile hayretini belirtmiş, bir yandan da İnönü'ne:

"Evet; senin hakkında bana çok şeyler söyleniyor, hatta aleyhinde birçok yazılar da alıyorum; fakat sana itimadım olduğu için bunların hiçbirine aldırış etmiyorum" cevabını vermiş. Arkasından yarı ciddi yarı şaka Şükrü Kaya'ya çatmış:

"Galiba işi sen karıştırdın Şükrü Kaya! Bugün Çiftlikte geçen muhavereyi kendisine hikâye ettin değil mi? Yoksa, Vekiller Heyeti gündeminde bira fabrikası meselesi de mi vardı beyefendi?" diye sormuş. Buna Şükrü Kaya'dan evvel, İnönü cevap vermiş:

"Benim Vekillerim bütün gördüklerini ve duyduklarını bana bildirmeye mecburdurlar."

Atatürk hâlâ sükûnetini muhafaza ediyor, mütemadiyen konuşma mevzuunu değiştirmeye çalışıyormuş. Bu sefer Ziraat Vekili Şakir Kesebir'e dönmüş:

"Bugün Çiftliği gezdim; bilhassa Karadeniz havuzunun etrafındaki meyve ağaçlarını biraz bakımsız buldum" demiş. Şakir Kesebir yerine de yine Başvekil konuşmuş ve Atatürk'e şu ihtarda bulunmuş:

"Bunları Hasan Rıza ve Tahsin beylere söylersin!" Atatürk artık dayanamamış; ayağa kalkmış:

"Anlaşıldı; bu gece doğru dürüst konuşamayacağız," demiş ve sofrayı terk etmiş.

* * *

Ertesi günü Atatürk, bana hadiseyi –fakat araya benim ismimin de karıştığından hiç bahsetmeyerek– kısaca anlattıktan sonra dedi ki:

"Bilmiyordum, meğer arkadaşımız bizim ikazlarımızdan muzdarip oluyormuş; kendisini bu ıstıraptan kurtarmak lazımdır. Bunun tek yolu da mesai arkadaşlığımıza bir müddet için olsun nihayet vermektir."

Müteessir olmuştum.

"Efendim! Biliyorsunuz ki, Başvekil Paşa, bugünlerde çok kederli ve yorgundur" diye söze başladım. Gerçekten İnönü, birkaç gün evvel çok sevdiği en küçük kardeşi Hayri Temelli'yi, feci bir kaza neticesinde kaybetmişti; büyük bir teessür içindeydi. Maksadım, Atatürk'e bunu hatırlatmak suretiyle havayı yumuşatarak bir ayrılığın önüne geçmeye çalışmaktı; kendimce bunu ifasına mecbur olduğum büyük ve vicdani bir vazife telâkki ediyordum.

Fakat benim söze devam etmeme meydan vermedi:

"Evet haklısın çocuk! Zaten ben, onu da düşündüğüm içindir ki, bu kararı verdim. maateessüf arkadaşımız yalnız kederli ve yorgun değil, aynı zamanda hastadır" dedi ve hemen bahsi değiştirdi. Yanından çıkarken kani olmuştum ki; kararı katidir ve şimdi kafası, bunun tatbiki için en münasip yolu aramakla meşguldür.

Filhakika o gün Ankara civarında yaptığı uzun bir otomobil gezintisi esnasında yanında bulunan Bolu Mebusu rahmetli Cevat Abbas Gürer'e, bu hususta muhtelif hal şekillerinden bahsetmiş, hatta meseleyi Büyük Millet Meclisi'ne intikal ettirmeyi bile düşündüğünü söylemişti.

Gezintiden sonra Meclis binasına uğramış olması da belki bu düşüncesiyle ilgili idi. Fakat oraya geldiği zaman Büyük Millet Meclisi'ne olağanüstü toplantısını yapmış, Nyon Anlaşması'nı kabul ve tasdik ederek dağılmış bulunuyordu.

Cevat Abbas, bunları anlatırken Meclise gelmesini geciktirmek için büyük gayretler sarf ettiğini de ilave ederdi.

* * *

Bir gün sonra Dolmabahçe Sarayı'nda Tarih Kongresi açılacağından, o akşam tekrar İstanbul'a hareket etti; Başvekil İsmet İnönü de beraberdi.

Şimdi beyaz tren adıyla anılan trenin Cumhurbaşkanına mahsus olan arka salonunda bulunuyorduk. Tren hareket edince Atatürk, İnönü'nü işaret ederek: "İkimizi yalnız bırakınız" emrini verdi. Birer birer salondan çıktık. Cumhurbaşkanı ile Başbakan, geceki hadiseden sonra ilk defa olarak yüz yüze geliyor, baş başa kalıyorlardı.

Ben trenin yaverlere tahsis edilen, küçük salonuna çekilmiştim; 10 -15 daki-

ka sonra, İnönü bu salondan geçerek vagonuna gitti. Arkasından Atatürk'ün beni istediğini haber verdiler, kalktım, yanına gittim:

"Gel gel! Meseleyi hallettik; otur da anlatayım" dedi. "İnönü ile yalnız kalınca: 'Ee. Şimdi ne yapacağız' diye söze başladım; iki eliyle yüzünü kapadı, heyecanlanmıştı. Teskine çalıştım: 'Sakin ol da meseleyi sükûnetle konuşup halledelim' dedim ve şöyle devam ettim: 'Görüyorum ki sen çok yorgun ve hatta hastasın, uzun zaman istirahate ihtiyacın var; bu itibarla mesai arkadaşlığımıza bir müddet ara vermemiz muvafık olacaktır. Şimdi karar verelim, yerine kimi tavsiye edersin?' diye sordum. Bu sualime: 'Sen kime emreder ve zahir olursan o muvaffak olur' cevabını verdi. Tekrar sordum: 'Celâl Bey muvafik mıdır?' bunu da aynı şekilde cevaplandırdı. Fakat arkasından: 'Anayasaya göre, yeni hükümetin bir hafta zarfında Büyük Millet Meclisi'nde programını okuyup, itimad istemesi lazım geldiğini, halbuki Meclisin daha yeni dağıldığını, ikinci bir olağanüstü toplantının içeride ve dışarıda türlü tefsirlere yol açabileceğini, binaenaleyh bu mühim noktanın da göz önüne alınması gerektiğini' ileri sürdü; ben de öyle biliyordum. 'O halde sen Meclis açılıncaya kadar resmî bir mezuniyet alırsın, Celâl Bey şimdilik vekâlet eder, Meclis açıldıktan sonra da icabı yapılır' dedim; bunda mutabık kaldık. Ayağa kalktı; yorgun ve uykusuz olduğundan bahsederek sofrada bulunamayacağını söyledi ve müsaade alıp ayrıldı. İşte şimdilik vaziyet budur. Yalnız kafam bir noktaya takıldı; acaba Anayasadaki hüküm bizim bildiğimiz gibi midir, ne dersin?"

"Benim hatırladığıma göre bu madde: 'Meclis açık ise yeni Kabinenin kuruluşu tarihinden, değil ise açıldığı günden itibaren bir hafta zarfında Hükümet, Meclise gelip beyannamesini okur' şeklindedir efendim" dedim; hayret etti:

"Öyle mi acaba; bir Anayasa nüshası bulabilir miyiz?" diye sordu; trendeki büroma gittim, oradaki kitaplar arasında bir nüsha varmış; aldım, getirdim. Bu hususta maddeyi bulup okuduk. Madde aynen şöyle idi:

"Madde 44— Başvekil, Reisicumhur canibinden ve Meclis azası meyanından tayin olunur; sair Vekiller, Başvekil tarafından, Meclis azası arasından, intihap olunarak Heyeti Umumiyesi Reisicumhurun tasdiki ile Meclise arz olunur; Meclis müçtemi değilse, arz keyfiyeti Meclisin içtimaına talik olunur. Hükümet hattı hareket ve siyasi noktai nazarını azami bir hafta zarfında Meclise bildirir ve itimat talep eder."

"Demek ki biz yanlış biliyormuşuz," dedi. "Belki de İnönü vakit kazanmak için böyle söylemiştir; her ne hal ise. Kararımız değişmeyeceğine göre bunun ehemmiyeti yoktur. Bence bu vaziyette mühim olan şey başkadır; biliyorsun ki bizde bilhassa politikacılar arasında, kökleşmiş çok kötü bir itiyad mevcuttur. Bir

adam, makamdan çekildi mi derhal etrafı boşalır, en yakını gibi görünen kimseler tarafından dahi terk edilir. Bu sefer, arkadaşlar bunun aksini yapmalı, bu sakim itiyadı, medeni insanlara yakışan hareketleriyle fiilen ortadan kaldırmak yoluna girmelidirler. Bunun için de İnönü ile teması kesmemeleri, kendisini yalnız bırakmamaları, hürmette asla kusur etmemeleri, hatta eskisinden fazla hürmet etmeleri lazımdır. İşte bunu sağlamaya çalışmalıyız."

Ertesi sabah trende bulunan mebus arkadaşları, kompartmanına davet edip onlara da aynı tavsiyelerde bulundu.

* * *

Tarih Kongresine katılmak ve yine Dolmabahçe Sarayı'nın bir salonunda açılacak olan tarih sergisini görmek üzere o gün Vekillerin birçoğu İstanbul'da bulunuyorlardı. Atatürk bazı arkadaşları bunlarla görüşüp kendilerine vaziyeti bildirmeye memur etti. Bana da; Başvekil İsmet İnönü'nün her yurtdışı seyahatinde kendisine Vekâlet eden Sıhhiye Vekili rahmetli Dr. Refik Saydam ile konuşmak vazifesini verdi.

Rahmetli Dr. Saydam'la Sarayın bir balkonunda buluştuk. Atatürk' ün emriyle konuştuğumu belirterek, verilen kararı anlatmaya başladım. İlk anlarda beni gayet tabiî olarak dinledi. Fakat Celâl Bayar'ın Başvekâlet Vekili olacağını işitince birdenbire hali değişti; yüzü karıştı:

"Bu zamanda böyle bir tebeddül memleket için hayırlı olmaz; başlanmış birçok işler vardır. bunlar ortada kalır. Aynı zamanda hariçte de iyi tesir bırakmaz" yolunda birtakım mütalâalarla kararı hoşgörmediğini ima etti.

Konuşmamızı olduğu gibi Atatürk'e arz ettim, gülümsemekle iktifa etti, bir şey söylemedi.

* * *

20 Eylül 1937 tarihinde Anadolu Ajansı tarafından şu resmî tebliğ neşredildi:

"Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü'ne talep ve ricası üzerine, Reisicumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekâlet Vekâletine, İktisat Vekili Celâl Bayar tayin edilmiştir."

İktisat Vekili Celâl Bayar'a da, Cumhurreisi tarafından aşağıdaki tezkere yazıldı:

"Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü şiddetli sürmenaj neticesi olarak mutlak istirahat şeklinde mezuniyete ihtiyaç hissetmekte olduğundan bahis ile tedavisini bitirebilmek üzere bir buçuk ay müddetle mezuniyet istemiş ve talebi tensip edilerek Başvekâlet Vekâletine sizin tayininiz muvafık görülmüştür. Keyfiyet Büyük Millet Meclisi Riyasetine ve kendisine de tebliğ edilmiştir."

Böylece karar tatbik olunmuş ve mesele kapanmış oluyordu.

* * *

25 Ekim 1937 günü aşağıdaki ikinci resmî tebliğ yayınlanmıştı:

"Malatya Mebusu İsmet İnönü bu ayın 25'inci günü Başvekâletten istifasını vermiştir. Reisicumhur Atatürk, İzmir mebusu Celâl Bayar'ı Başvekâlete tayin ve Kabineyi teşkile memur etmiştir. Reisicumhur aynı günde arz olunan İcra Vekilleri Heyetini tasdik buyurmuşlardır. Keyfiyet Büyük Millet Meclisi'ne yazılmıştır. Reisicumhur Atatürk, Vekâletler Siyasi Müsteşarlıklarına intihap edilen zatların tayinlerini de tasdik buyurmuşlardır. Hükümet ve Parti teşkilatımızın birleştirilmesi dolayısiyle, Malatya Mebusu İsmet İnönü Parti Umumi Reis Vekilliğinden de istifa etmiş ve bu vazife Başvekil Celâl Bayar'a tevdi olunmuştur.

Bugün saat 17.00'de içtima eden İcra Vekilleri Heyetine, Reisicumhur Atatürk riyaset etmiş ve yeni Heyetin mesaisi üzerinde görüşmüşlerdir. İçtima iki buçuk saat devam etmiştir.

İcra Vekilleri Heyeti aşağıda isimleri yazılı zevattan teşekkül etmiştir: Başvekil İzmir Mebusu Celâl Bayar, Adliye Vekili İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu, Milli Müdafaa Vekili General Kâzım Özalp, Dahiliye Vekili Muğla Mebusu Şükrü Kaya, Hariciye Vekili İzmir Mebusu Dr. Tevfik Rüştü Aras, Maliye Vekili Elâzığ Mebusu Fuat Ağralı, Maarif Vekili Erzincan Mebusu Saffet Arıkan, Nafia Vekili Afyonkarahisar Mebusu Ali Çetinkaya, İktisat Vekili ve Ziraat Vekâleti Vekili Tekirdağ Mebusu Şakir Kesebir, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Aydın Mebusu Dr. Hulûsi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili İstanbul Mebusu Rana Tarhan...

Siyasi Müsteşarların isimleri de aşağıda yazılmıştır: Adliye Vekâleti Siyasi Müsteşarı Kocaeli Mebusu Selâhattin Yargı, Milli Müdafaa Vekâleti Siyasi Müsteşarı Denizli Mebusu Necip Ali Küçüka, Dahiliye Vekâleti Siyasi Müsteşarı Malatya Mebusu Abdülmuttalip Öker, Hariciye Vekâleti Siyasi Müsteşarı Gaziantep Mebusu Numan Menemencioğlu, Maliye Vekâleti Siyasi Müsteşarı Kayseri Mebusu Faik Baysal, Maarif Vekâleti Siyasi Müsteşarı Erzurum Mebusu Nafi Atuf Kansu, Nafıa Vekâleti Siyasi Müsteşarı Trabzon Mebusu Sırrı Day, İktisat Vekâleti Siyasi Müsteşarı Konya Mebusu Ali Rıza Türel, Ziraat Vekâleti Siyasi müsteşarları Mardin Mebusu Ali Rıza Erten ve Kastamonu Mebusu Tahsin Coşkan."

* * *

Yeni Kabinede, eskisine nazaran pek az değişiklik vardı. Ziraat Vekili Şakir Kesebir, bu Vekâlet dahi üzerinde kalmak üzere, Bayar'dan açılan İktisat Vekâleti'ne nakledilmiş, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliğine de Dr. Refik Saydam'ın yerine Aydın Mebusu Dr. Hulusi Alataş tayin olunmuştu; diğer Vekiller yerlerini muhafaza ediyorlardı.

Dr. Refik Saydam, Celâl Bayar Kabinesine girmek istemediğinden kendi ar-

zusu ile Sıhhiye Vekilliğinden ayrılmıştı; Atatürk, onun hiç beklemediği bu hareketini idraksizlik olarak tavsif eylemiş, üzülmüştü. Bununla beraber şahsı ile eskisi gibi ilgilenmekten de geri durmadı; bana kendisi ile görüşüp, bundan sonraki hayatını nasıl tanzim edeceğini öğrenmek vazifesini verdi.

Dr. Saydam bekârdı. Çankaya'da senelerce evvel Atatürk tarafından yaptırılıp kendisine hediye edilen ve Umumi Kâtiplik ikametgâhının yanında bulunan bir köşkte oturmakta idi. Ziyaretine gittim; söz arasında bir münasebet getirerek:

"Komşuyuz, şimdi meşguliyetiniz de azaldığına göre daha sık görüşmeye fırsat ve vakit bulacağız" dedim; üzüntüsünü belli etmeye çalışarak:

"Maateessüf Hasan Rıza! Komşuluğumuz devam edemeyecektir; çünkü ben artık bu evin ağır masrafını karşılayamam, gelirim buna müsait değildir. Her gün şehre inip, çıkmak için hususi vasıtam da yoktur. Binaenaleyh burayı kiraya verip, şehirde Anadolu Kulübü'nde bir odaya nakletmeyi düşünüyorum; oraya gelirsin, görüşür, konuşuruz" cevabını verdi. İstenileni öğrenmiştim, veda edip, ayrıldım. Köşke geldim ve Atatürk'e muhaveremizi arz ettim. Biraz düşündükten sonra, İsmet Paşa'nın Başvekillikten ve Saydam'ın Vekillikten ayda ne miktar maaş aldıklarını sordu. "Aklımda kaldığına göre Başvekilin mebusluk maaşından başka ayda 1000 ve Vekillerin de 500'er lira tahsisat aldıklarını, fakat bunlardan vergiler kesilmekte ve tabiatiyle ellerine geçen miktarların da azalmakta olduğunu" söyledim.[229]

"Sen onu bırak! Her ikisinin hayatlarında bir değişiklik olmasını istemem; şimdi İş Bankası'na ayrı ayrı iki tezkere yaz. Bugünden itibaren her ay İsmet Paşa'ya maaş hesabımdan verilmekte olan 2000 lirayı 3000 olarak ödesinler.[230] Dr. Saydam'a da aynı hesaptan ayda 500 lira versinler. İsmet Paşa'nın vasıtası temin edilmiştir; Dr. Saydam'a da bizim otomobillerden birini tahsis edersiniz" emrini verdi, derhal mektupları yazdım; imza ederken Dr. Saydam'ınkini bizzat götürüp vermemi ve arzusunu söylememi, diğerini de bankaya göndermemi söyledi.

Tekrar Refik Saydam'a gittim; emri tebliğ ettim ve mektubu verdim. Atatürk'ün bu âlicenaplığından pek mütehassis oldu; gözleri yaşardı. Kendisine şükranlarıyla beraber hiçbir zaman ve hiçbir vaziyette eksilmesine imkân olmayan derin bağlılık ve minnettarlık duygularını arz etmemi rica etti; aldığım emirleri ifadan başka bir şey yapmadığım halde bana da hararetle teşekkür etmek nezaketini gösterdi.

Artık evinde kalmış, emrine verilen otomobili kullanmaya başlamıştı. Bu va-

229 Sonradan öğrendim ki bu tahsisat, söylediğim miktarlardan daha az imiş.
230 Atatürk senelerden beri İnönü'ye maaşından ayda 2000 lira yardımda bulunuyordu.

ziyet Atatürk'ün fani hayattan çekildiği güne kadar böylece devam etmiştir. İş Bankası'ndan aldığım son hesaba göre gerek İnönü, gerek Saydam kendilerine tahsis edilen yardımın Kasım 1938 ayına ait olanını da tahsil etmişlerdir.

* * *

Rahmetli Dr. Refik Saydam, Osmanlı İmparatorluğu'nun son senelerinde Harbiye Nezareti Sağlık Dairesi Başkanı rahmetli Süleyman Numan Paşa'nın Muavini idi; rütbesi binbaşı idi.

Atatürk Dokuzuncu Ordu Müfettişi olunca Ordunun Sağlık Başkanlığına seçtiği rahmetli Dr. İbrahim Tali Bey, Refik Saydam'ı muavin olarak yanına almış, bu suretle Atatürk'le beraber Anadolu'ya geçmişti. Karargâhta Atatürk'ün hususi doktorluğunu da yapıyordu.

Refik Saydam –tabiî Atatürk'ün yardımı ile– Birinci Büyük Millet Meclisine İstanbul mebusu olarak girmiş, bundan sonraki seçimlerde de aynı sıfatı muhafaza etmiştir.

İlk defa 3 Mart 1925 tarihinde Fethi Okyar'ın istifası üzerine İsmet İnönü tarafından teşkil edilen Kabinede Sıhhiye Vekili olmuş ve istifasına kadar aralıksız 13 sene bu vazifede kalmıştır; bu müddet zarfında memleketin umumi sağlığı bakımından daima takdir ve şükranla anılmaya layık hizmetler ifasına muvaffak olmuştur; yurdun birçok bölgelerinde yaygın halde bulunan sıtmayı yok etmek için sarf ettiği titiz ve sürekli gayretler ile aldığı pek müspet neticeler bu hizmetlerinin başında gelir.

Yukarıda işaret ettiğim gibi, Atatürk, Refik Saydam'a karşı daima hususi ve samimi bir alaka göstermiştir. Bu arada kendisine Çankaya'da bir ev de yaptırıp hediye etmişti; görülüyor ki Büyük Adam, idraksizlik diye tavsif ettiği hareketinden sonra da kendisinden şefkatli ilgisini esirgememiştir.

Böyle olduğu halde, Atatürk'ün fani âlemden çekilişinden kısa bir müddet sonra Başvekil olan Dr. Saydam'ın O'nun hatırasına karşı dikkati çekecek kadar ihmalkâr davranmak suretiyle gösterdiği vefasızlık derin ve umumi bir teessür uyandırmış, kendisini halk nazarında çok küçültmüştür.

* * *

Burada bir, iki hatıramı daha anlatmadan geçemeyeceğim. Kabine değişikliğinden birkaç gün sonra idi; bir öğle üzeri Atatürk'ün yanında bulunuyordum; İnönü geldi, oturup birkaç dakika öteden beriden konuştular.

O sırada Atatürk 1 Kasım 1937 günü Büyük Millet Meclisi'nde vereceği nutku hazırlamış, son tashihlerini yapmakta idi.

Emri üzerine kütüphaneden nutuk müsveddesini getirdim; aldı, İnönü'ne verdi:

"Sene başı nutkunu hazırladım; bak, oku da, bana mütalâalarını söyle!" de-

di; İnönü, nutku okudu ve hiçbir şey söylemeden önündeki masa üzerine bıraktı. Bunu gören Atatürk tekrar sordu:

"Nasıl buldun; ilave edilecek, çıkarılacak veya düzeltilecek noktalar var mı?"

İnönü susmakta devam etti; yalnız başı ile hafif bir tasvip işareti yaptı.

* * *

Bir gün Köşkte kış bahçesinin havuza bakan kısmında oturuyorduk. Atatürk yemek yiyor ve benim günlük işler hakkındaki maruzatımı dinliyordu; rahmetli Salih Bozok[231] telaşla yanımıza geldi, heyecanlı bir sesle şu haberi verdi: İsmet Paşa stadyuma gitmiş; halk kendisini şiddetle alkışlamış.

Atatürk'ün gözleri parladı; yüzüne aşırı memnunluğunu ifade eden tatlı bir tebessüm yayıldı; sağ elini dizine vurdu:

"Ta, ta, ta, ta.[232] Gördün mü büyük milleti! Kendine hizmet edenleri işte böyle daima takdir ve hürmetle karşılar, aferin! Pek memnun oldum" dedi. Sevimli arkadaşımız, herhalde başka türlü bir hareket bekliyordu ki Atatürk'ün bu sözleri karşısında hayretten donup kalmıştı.

231 Atatürk'ün eski arkadaş ve başyaverlerinden Bilecik mebusu.

232 Çok hoşlandığı bir haber aldığı zaman, bu hareketi yapmak mutadı idi.

XI.

Çocukluğundan beri geçirdiği tespit edilen hastalıklar. * Son hastalığı nasıl teşhis edildi ve nasıl seyretti * Nihayet elim akıbet.

1937 yılının bazı ayları ile 1938 yılının ilk aylarını muhtelif sebep ve vazifelerle Almanya ve İngiltere'de geçirmiştim.

İngiltere'de bulunduğum sırada bir gün, Atatürk'ün ağırca hastalandığını, muayene ve tedavisi için Fransa'dan bir profesör getirildiğini duydum.

Gerçekten bir müddeten beri sağlık durumu pek iyi değildi; icabında 24 - 30 saat aralıksız çalışabilen, saatlerce ayakta durduktan sonra dahi ufak bir yorgunluk eseri göstermeyen, o sağlam vücutlu ve demir iradeli Büyük Adam'ın son zamanlarda pek çabuk yorulduğunu ve bunu gizleyemediğini, hayretle karışık bir üzüntü ile görüyorduk; 5, 10 basamaklık bir merdiveni güçlükle ve ancak dinlene dinlene çıkabiliyordu.

Çankaya'daki yeni köşkte ikinci kata çıkmak için zaten asansör vardı. Bu hal karşısında Dolmabahçe Sarayı'ndaki hususi dairesine de bir asansör koydurmak mecburiyetini duymuştuk.

1937 yılında, Tarih Kurumu Kongresi'nin toplandığı Dolmabahçe Sarayı'nın büyük giriş salonuna hususi dairesinden –ki aralarında ancak 100 - 150 metrelik bir mesafe vardı– bahçeden otomobille gidip geliyordu.

Sık sık ateşleniyor, hastalanıyor, günden güne zayıflıyordu; ara sıra burnu da kanamakta idi.

Bundan başka ayak ve bacakları ile vücudunun diğer bazı yerlerinde vakit vakit kendisini çok rahatsız eden kaşıntılar olduğundan şikâyet ediyor, bilhassa sol bacağının kasık ile dizkapağı arasındaki bir nahiyesinde –ki en çok kaşınan yerdi– kendi tabiri ile bir keçeleşme hissettiğini söylüyordu.

Bazen ve en çok sofrada şiddetli bir öksürüğe tutuluyor, dakikalarca âdeta soluğu kesilir ve boğulur gibi oluyordu.

Rahmetli Ordinaryüs Profesör Dr. Neşet Ömer İrdelp ile Boğaz, Burun ve Kulak Mütehassısı Dr. Ziya Naki Yaltırım; zamanın Sağlık İşleri Vekilleri (İlkin Dr. Refik Saydam, sonra Dr. Hulûsi Alataş) ve Vekâlet Müsteşarı Dr. Asım İsmail Arar'ın daimi takip ve sıkı nezaretleri altında bu arızaları bertaraf etmeye çalışıyorlardı.

Atatürk, gerçi vücudunu muayene ettirmekten çekinmiyordu; fakat katî bir

teşhise varılmak üzere yapılması elzem bulunan laboratuar tetkiklerini kolaylaştırmaya hiç yanaşmıyordu. Yakından şahidim ki, Prof. İrdelp'in umumi tahlil yaptırmak için ısrarla istediği 24 saatlik idrarını bir türlü toplatıp vermemişti.

Zavallı Prof. büyük bir çaresizlik ve üzüntü içinde çırpınıp dururken, Dr. Ziya Naki Yaltırım da takip ettiği "Cauterisation" usulü ile burundaki kanamaları kestirmek yolunda beyhude gayretler sarf ediyordu. Beyhude diyoruz, çünkü bu tedaviden alınan az çok müspet neticeler her defasında süreksiz oluyor, kısa bir müddet sonra yine başlıyordu.

Bu işte Dr. Yaltırım, yalnız da bırakılmış değildi; bir aralık Ankara'daki Numune Hastahanesi'nin Boğaz ve Burun Mütehassısı Prof. Max Mayer'in de tecrübe ve hazakatına müracaat edilmişti. Bu zat köşke gelmiş, Atatürk'ü uzun uzun muayene ve o zamana kadar takip edilen tedavi şeklini tetkik ettikten sonra, birtakım tedbirler tavsiye etmişti; fakat bu tedbirlerin tatbikatından da maalesef müspet ve katî bir sonuç alınamamıştı.

Kaşıntılara gelince, sonradan öğrenmiştim ki, benim bulunmadığım bir sırada köşkün karınca istilâsına uğradığı görülerek, kaşıntılara bunların sebep olduğu düşünülmüş, bina bu bakımdan baştan aşağıya temizlenmişti. Aynı zamanda yine Ankara Numune Hastahanesi'nin şöhretli Cild Mütehassısı Marchionini'nin tavsiyesiyle cilt üzerine bazı merhem ve mahlûller tatbik edilmişti; fakat bu tertip ve tedaviden de bir fayda elde edilememiş, kaşıntılar devam etmişti.

* * *

O fevkalade kıymetli vücutta süregelen bu iz'aç edici arızalar, bana bir gün olanca şiddetiyle meydana çıkacak ağırca bir hastalığın ilk belirtileri gibi görünüyordu. Ne çare ki kendisini muayene ve tedavi eden, hatta bu yoldaki çalışmaları tanzim ve idare eyleyen vazifeli ve ilmi salâhiyet sahibi doktorların hepsi, gerek burun kanamalarını, gerek kaşıntıları, mücerret olarak ele alıyor, hiçbirisi bunların bir iç hastalığıyla alakalı olabileceği ihtimali üzerinde durmuyor, yahut –ne bileyim– duruyorlardı da bize ifade etmiyorlardı.

Tabiîdir ki bu durumda bize, mütehassıslar tarafından sarf edilen gayretlerin semere vermesini dilemek ve beklemekten başka yapacak bir şey kalmıyordu. Bu arada Atatürk de –öteden beri itiyat edindiği gibi, "sağlık koruma" kaidelerini hiç umursamayan– yaşayış tarzına devam edip gidiyordu.

Ankara'dan son ayrılışımda o zamanki Dahiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri sayın dostum Şükrü Kaya'ya müşahede ve endişemi açmıştım; meğer o da aynı endişe içindeymiş. Uzunca bir dertleşmeden sonra durumu yakından ve dikkatle takip edip, bu hususta vakit vakit haberleşmemiz lüzumu üzerinde mutabık kalmıştık.

Ayrıca çalışma arkadaşlarımdan görülen arızaların seyri hakkında bana sık sık malûmat vermelerini rica etmiştim. Bu arkadaşlar gönderdikleri bütün mektuplarda ve ara sıra yaptığımız telefon konuşmalarında daima iyilikten bahsetmişler, meydana çıkan menhus hastalık hakkında küçük bir imada dahi bulunmamışlardı.

Sayın Şükrü Kaya'dan da aksi bir haber gelmediğine göre artık her türlü fena ihtimallerin ortadan kalktığına kanaat getirmek üzere idim.

Bu itibarla İngiltere'de aldığım kötü haber, bende pek acı bir sürpriz tesiri yaptı, beynimden vurulmuşa dönmüştüm. Demek ki ilk endişelerim tahakkuk etmişti ve hariçten mütehassıs doktor da getirildiğine bakılırsa hastalık ciddi idi.

Derhal telefona sarıldım, Ankara'da Başyaver rahmetli Celâl Öner'i buldum; aldığım kötü haberden bahsederek gerçeğin ne olduğunu ve şimdiye kadar bu hususta bana neden malûmat vermediklerini sordum:

"Evet" dedi. "maateessüf hastalandı; fakat alınan tedbirler neticesinde şimdi iyidir. "Duyarsa telaş eder, sükûnetle çalışamaz" diyerek size hastalığından bahsetmememizi kati olarak tembih etti idi; bundan dolayı şimdiye kadar bir şey söylemedik."

Ve ilave etti:

"Bakınız. Dr. Neşet Ömer Bey yanımda. Size izahat verecektir" dedi.

Rahmetli Profesör de: "Hastalığın durmak üzere olduğunu, hastanın o güne kadar yedi kilo aldığını, merak edilecek bir şey kalmadığını" söyledi.

Bu teminata rağmen içim rahat edemedi; bir, iki gün zarfında işimi toparlayarak memlekete doğru yola çıktım.

* * *

Yolda mütemadiyen hafızamı zorluyor, Sakarya muharebeleri esnasında attan düşüp, kaburga kemiklerinin kırılmasından ve bazı alelade mevsim rahatsızlıklarından başka, Büyük Adam'ın hayatında geçirdiği mühim hastalıkları hatırlamaya çalışıyordum; tahattur edebildiklerim şunlardan ibaretti:

Bingazi'de iken gözlerinde beliren arıza, Birinci Dünya Harbi içinde Karlsbad'a giderek tedavi ettirdiği böbrek rahatsızlığı, olağanüstü çalışma ve yorgunluklar sonunda üç yıl arayla gelen –görünüşe nazaran– iki kalp krizi ve 1936 senesi Kasım ayında atlattığı zatürree tehlikesi.

O zamanlar yanında bulunmadığım için göz ve böbrek rahatsızlıkları ile kaburga kırıklığı hakkında fazla bilgim yoktu; fakat kalp krizleri ile zatürre başlangıcı gözümün önünde cereyan etmişti.

Birinci kriz 1923 senesi Kasım ayının ilk yarısında bir gün öğle yemeğinden sonra, daha sofradan kalkmadan gelmişti. O günlerde refikası sayın Latife Hanı-

mefendi hasta idi, bir zatürre geçiriyordu. Onu tedaviye gelen rahmetli Dr. Refik Saydam da sofrada idi ve yanında, icap ederse Latife Hanımefendi için kullanılmak üzere bazı kalp kuvvetlendirici ilaçlar da bulunuyordu. Atatürk'ün durumunu görünce derhal müdahale ederek kendisine bir morfin şırıngası yapmış, krizin geçmesini sağlamıştı.

İki gün sonra yine öğle yemeğini müteakip bahçede gezinirken, aynı şekilde fakat daha hafif bir fenalık geçirmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan Kalp Mütehassısı rahmetli Prof. Dr. Neşet Ömer Bey (İrdelp) Ankara'ya davet edilmişti. Ayın 14'üncü günü trenle Ankara'ya muvasalat eden rahmetli Prof. İrdelp, derhal Çankaya'ya giderek kendisini iyice muayene etmiş, bu krizlerin çok çalışmadan ve yorgunluktan ileri gelen bir "elemi asabi" olduğunu tespit ederek birkaç gün istirahatten sonra hava tebdili için Akdeniz kıyılarında bir yere gitmesini tavsiye eylemişti.

Bu hususta resmî bir tebliğ neşredilmemişti; buna rağmen hastalık her tarafta şayi olmuştu. Hatta İstanbul'da çıkan *İkdam* gazetesi –ki o zamanki muhaliflere meyilli bir gazete idi– bundan ve başka memleketlerdeki teamülden bahsederek, hakikatin ne olduğunu hükümetten soran, tenkit edalı bir yazı neşretmişti.

Gerçi bu suale, doğrudan doğruya hükümet tarafından bir cevap verilmemiş ise de 17 Kasım 1923 günü Ankara'dan, İstanbul'a dönen Prof. Neşet Ömer Bey, Haydarpaşa'da kendisini karşılayıp, Devlet Reisimizin sıhhati hakkında malûmat rica eden gazete muhabirlerine, en yetkili zat sıfatı ile şu beyanatta bulunmuş, umumi merakı tatmin eylemişti:

"Gazi Paşa, fartı mesaiden dolayı biraz yorgunluk asarı göstermişlerdir; fakat 6 günlük bir istirahatten sonra tamamiyle iadei afiyet etmişlerdir. Binaenaleyh müşarünileyhin rahatsızlığı 'anjin dö puvatrin' ve emsali bir maraz değildir. Gazi Paşa'nın rahatsızlığına tıp ıstılahında 'taab - Fatigue' denir. Gazi Paşa'nın bu yorgunluktan dolayı istirahat etmeleri tıbben arzuya şayandır. Fakat kati bir lüzum altında değildir. Gazi Paşa'nın rahatsızlığı rapor neşrini lüzumlu gösterecek bir derecede değildi; resmî tebliğ de bundan dolayı hükümetçe neşredilmemiştir sanırım."

* * *

Atatürk'e yapılan tavsiyeler arasında: "Tütün ve kahveyi azaltmak" da vardı; hatta refikası her gün tabakasına –aklımda kaldığına göre– ancak 10 sigara koyuyor ve bununla yetinmesini rica ediyordu. Fakat O, Köşkteki hizmetçilerden birini kandırarak hususi sigaralarından yüzlük bir, iki paket almış, öğleden sonraları muntazaman devam ettiği, İstasyonda Hususi Kalem binasının üst katında

bulunan çalışma salonundaki masasına gizlemişti. Bir gün salona girdiğim zaman bu paketlerden biri, açık olarak masanın üzerinde duruyordu. Beni görünce paketi orada unuttuğunun farkına varmış, utanır gibi olmuş, telaşla alıp, çekmeceye koyduktan sonra bana hafif bir tebessümle: "Misafirlere veririm diye getirmiştim de" demişti. Anlamıştım ki bu hususta da hem doktorların tavsiyeleri, hem de refikasının titiz tedbiri boşa gitmişti. O, yolunu bulmuş, yine istediği kadar sigara içiyor, aynı zamanda eskisi gibi olmamakla beraber sık sık kahve içmekte de devam ediyordu; tabiîdir ki devlet işleriyle iştigal etmekten, Büyük Millet Meclisi'ne devam ederek mühim müzakerelerde bulunmaktan da geri durmuyordu. Yani geçirdiği krizden epeyce sarsılmış olmasına rağmen, nihayet beş, on gün süren bir dinlenme ve perhizden sonra, aşağı yukarı yine eski yaşayış tarzına ve faal hayatına dönmüş bulunuyordu.

* * *

Yalnız Akdeniz kıyılarında bir hava tebdiline gitmek yolundaki tavsiyeyi tutmuştu. Tahmin ediyorum ki bunda zatürree geçiren Latife Hanımefendi'nin de böyle bir hava değişikliğine ihtiyacı olduğu düşüncesi mühim bir yer almıştı.

31 Aralık 1923 akşamı refikası ile beraber İzmir'e hareket etmiş ve orada Latife Hanımefendi'nin Göztepe'deki köşkünde 20 Şubat 1924 gününe kadar yani tam 50 gün kalmıştı.

Bu yazılarda sırası geldikçe bahsedildiği gibi bugünler zarfında da hiç boş durmamıştı. Hükümetle daimi temas ve muhabere halindeydi; bilhassa o sıralarda bahis konusu olan "Hilafetin durumu, Anayasada ve devlet teşkilatında yapılması düşünülen değişiklikler" gibi mühim konular üzerinde siyasi ve ilmi çalışmalardan bir an hali kalmamıştı.

Bunlardan başka İzmir'de toplanan büyük komutanların, tertip ettikleri harp oyununa iştirak eylemiş ve hatırlanacağı üzere: "Ağa Han'ın hilafet hakkındaki mektubu" meselesinden dolayı İstiklal Mahkemesine verilip beraat ettikten sonra İzmir'e gelen gazete sahip ve başmuharrirlerini kabul ve bir akşam yemeğine davet etmiş, kendileriyle sabaha kadar bütün memleket meseleleri ve bu arada hilafet meselesi hakkında müzakere ve münakaşalarda bulunmuştu.

Ayrıca refikaları ile beraber İzmir'deki birçok müessese ve mektepleri ve civardaki "Ayaslog" harabeleri ile "Kuşadası" ve "Söke" kasabalarını ziyaret etmiş, tetkiklerde bulunmuştu.

Bu arada kendisine refakat eden Prof. Dr. Neşet Ömer Bey (İrdelp) sıhhi durumu hakkında hükümetçe derhal neşredilen aşağıdaki kati raporu vermişti:

"Reisicumhurun nahiyei kasabada (göğüste) hissettikleri elemin mahiyetini tayin ve tedavisi için 13 Teşrinisani (Kasım) 1339 (1923) de Ankara'ya davet

edildim. Gazi Paşa'yı muayenemde hunnakı sadır (anjin dö puvatrin) olduğu zannedilen nahiyei kasabadaki elemin fartı teveggülden mütevellit (çok çalışmaktan doğan) bir elemi asabi olduğunu ve ne kalpte, ne de vialarda (damarlarda) bir arıza olmayıp, bu azanın tamamen salim ve tazyiki şiryanının (tansiyon) dahi normal bulunduğunu gördüm. Gazi Paşa'ya fartı meşguliyetten mütevellit taabı dimağı ve cismanilerinin (dimağ ve vücut yorgunluğu) izalesi için bir müddet Akdeniz sahilinde istirahat etmelerini tavsiye ettim. Kanaatimi teyit için Hükümetçe vaki talep ve davet üzerine Gazi Paşa'nın ahvali sıhhiyesini 28 Teşrinisani 1339'dan (Kasım 1923) itibaren Ankara ve İzmir'de istirahatleri esnasında yakından tetkik ve takip ettim; müşahedat ve tetkikatım Gazi Paşa'nın bir hünnakı sadır nöbeti geçirmemiş olduğu hakkındaki ilk kanatimi teyit etmiştir. Elyevm Reisicumhur Gazi Paşa'nın tamamen ve katiyen afiyette bulunduklarını müş'ir işbu raporum takdim kılındı.

2 Şubat 1924.

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Emrazı Dahiliye Müderrisi Dr. Neşet Ömer."

İkinci kriz; çok yorucu ve hummalı bir çalışma içinde Büyük Nutuk'u hazırladığı sıralarda –ki bazen otuz saat aralıksız çalıştığı oluyordu– 1927 yılı Mayıs ayının sonuna doğru bir gece yatakta "Göğsünde ve sol kolunda şiddetli bir ağrı ile beraber büyük bir sıkıntı" halinde belirmiş, üç gün sonra üç defa daha tekerrür etmişti.

Bunlardan birine ben de şahit olmuştum; bir akşamüstü, iki, üç vazifeli arkadaşla birlikte eski Köşkteki kütüphanede çalışıyordum. O, bitişikteki kuleli salonda meşguldü; birdenbire bağırdığını duyduk; göğsüne ve sol koluna giren şiddetli ağrıdan şikâyet ediyor: "Bu ağrıyı buradan çekin" diyordu. Bir arkadaş derhal doktorlara telefon etmeye koşmuştu; biz de yanına giderek doktorlar gelinceye kadar kendisini teskine çalışmıştık.

O zaman da yine Sıhhiye Vekili rahmetli Dr. Refik Saydam ile Vekâlet Müsteşarlığında bulunmuş olan Dr. Asım İsmail Arar, hadiseye el koymuşlar, ilk tedaviyi yapmakla beraber bir taraftan da Prof. Neşet Ömer Bey'i tekrar Ankara'ya davet etmişlerdi.

Rahmetli Prof. Neşet Ömer Bey, bu sefer de eski fikrinde, yani arızanın "fazla yorgunluktan doğan asabi bir hal" olduğunda ısrar etmiş, dışarıdan iki mütehassıs doktor çağırılarak teşhis ve tedavisinin kontrol edilmesi yolundaki teklifi de memnuniyetle kabul eylemişti.

Bunun üzerine Atatürk'ün muvafakati alındıktan sonra, Berlin Tıp Fakültesi Dahiliye Kliniği Direktörü Prof. Dr. Kraus ile Münih Fakültesi Dahiliye Kliniği Di-

rektörü Prof. Dr. Von Romberg'in celbi kararlaştırılmış, bu hususta Berlin Büyükelçimize gereken talimat verilmişti.[233]

Gelecek profesörlere verilmek üzere Dr. Asım İsmail tarafından, Atatürk'ün o zamana kadar geçirdiği hastalıklara dair aşağıdaki müşahede raporu Fransızca olarak hazırlanmıştı:

Atatürk'ün müşahede raporu :

Hasta takriben iki hafta evvel merkezi kalp nahiyesinde olan ve sol kola doğru yayılan şiddetli bir ağrıdan şikâyet etmiştir. Bu ağrı o zamandan beri ilkinden hafif olarak iki defa daha tekerrür eylemiştir. Hasta 46 yaşındadır.

Babası genç yaşında had bir hastalıktan, annesi 65 yaşında müzmin bir "Aortit"in sebep olduğu bir kalp kifayetsizliğinden ölmüşlerdir. Hali sıhhatte bulunan bir hemşiresi vardır.

Geçirdiği hastalıklar :

Hasta çocukluk devresinde görülen intanı hastalıklardan ve malaria tersyana hariç tutulmak üzere belli başlı diğer had veya müzmin hastalıklardan hiçbirisini geçirmemiştir. Çok sigara içer ve gençliğinden beri alıştığı ispirtolu içkileri kullanır. Şu ciheti de kaydetmek lazımdır ki son 9 sene zarfında dimağı ve hatta bedeni çok şiddetli bir sürmenaja maruz kalmıştır.

Bundan üç sene evvel (Kasım 1923) hasta ilk defa olarak göğsünün arka tarafında (Retrosternal) sol kolunun dirseğine kadar yayılan çok şiddetli bir ağrı hissetmiştir. Bu ağrı 20 dakika kadar sürmüş ve sıkıntı ve terle müterafik bulunmuştur. İki gün sonra öğle yemeğini takip eden bir gezinti esnasında bu kriz yeniden hissedilmiş ise de bu sefer hafif ve az süreli olmuştur.

Bu iki krizi müteakip iki ay müddetle çok sıkı bir rejime tabi tutulan, tütün ve ispirtolu içkiler kullanması tamamiyle yasak edilen hastanın ahvali az zaman zarfında salâh bulmuş ve süratle normal duruma dönmüştür.

İşte böylece, ilk nöbetten üç sene ve yedi ay sonra, 22-23 Mayıs 1927 gecesi, ağrıyla müterafik olan kriz yeniden kendini göstermiştir. Bu sefer tamamiyle ilk defaki karakterini muhafaza etmiş olan ağrıyı duymaya başladığı zaman, hasta yatakta bulunuyordu. Ağrıyla birlikte gelen kriz üç gün sonra, bir defa ve dördüncü gün üç saat fasıla ile iki defa daha tekerrür etmiştir. Bu krizlerde ağrılar ilkinden daha hafif, fakat daha sürekliydi.

Hastanın umumi ahvali:

Hastanın umumi ahvalinde hiçbir bozukluk yoktur. Bundan üç buçuk yıl önce

233 Eski Gaziantep Mebusu bay Ali Kılıç, Sel yayınlan arasında neşredilen *Son Günleri* adlı kitabında bu krizlerin yalnız 1923 Kasım ayındaki ilkinden bahsediyor ve yabancı mütehassısların da o zaman celbedildiğini yazıyor ki yanlıştır. Alman profesörler, izah ettiğim gibi, 1927 yılında ikinci krizden sonra getirilmişlerdi.

hadis olan ilk kriz esnasında tazyiki şiryanı azami 14, asgari 9 idi "Vaquez" ile kalbin her 20 - 40 atışında extrasystol müşahede edilmişti. Son krizler esnasında ise tazyik-i şiryani azami 14,5, asgari 9'dur "Pachon" ile aynı extrasystoller mevcuttu.

Kalbin harici muayenesinde "auscultation ve percussion sonunda" tamamıyla normal bulunmuştur. Orthodioscopique muayenede kalbin ve Aorte'un hacmi normaldir. Hazım ve bevil cihazları normaldir. Teneffüs cihazında bir seneden beri sol ciğerin kaidesinde bazı hırıltılar (Railer) duyulmaktadır. Bacaklardaki refleksler azalmıştır. Wassermann teamülü menfidir.

Tedavi:

İlk arızada bir morfin şırıngası yapılmış ve iki ay müddetle az miktarda iyodüre verilmişti. Son defa yani şimdiki krizler esnasında ağrıların her defaki tekerrüründe birer santigram morfin şiringa edilmiş ve her türlü meşguliyet, tütün ve ispirtolu içkiler yasak edilerek hasta mutlak bir istirahate tabi tutulmuş ve süt ile sebzeden ibaret bir rejim takip edilmiştir. Hasta bir aydan beri hiç içki kullanmamıştır.

Bu arada Mayısın 28'inci günü akşamüstü hastada şiddetli bir titreme başgöstermiş, müteakiben hararet 40 dereceye kadar yükselmiştir.

Birkaç saat sonra bir ter boşanmıştır. Ertesi sabah hararet derecesi 37'nin biraz üstünde kalmış ise de aynı gün akşamüstü normal hali almıştır. Hasta sadece kırıklıktan ve hafif bir baş ağrısından şikâyet etmiştir. Bu hararet yükselişinin ertesi günü yapılan kan "frotti"si menfidir. Hasta tütünden mahrumiyet dolayısiyle başında fazla ağırlık hissetmekte olduğunu söylediğinden 4 Haziran'dan itibaren günde 6 sigara ve 3 fincan kahve içmesine müsaade edilmiştir.

Profesörler, Ankara'ya geldikleri gün derhal Köşke çıkarak Dr. Refik Saydam, Prof. Neşet Ömer ve Dr. Asım İsmail ile beraber Atatürk'ü uzun uzadıya muayene etmişler, ayrıca Ankara'da daha 4 gün kadar kalıp, lüzum gördükleri tetkiklerde bulunmuşlardı.

Dr. Asım İsmail Arar, 1956 senesinde neşredilen hatıralarında –ki bunlardan aşağıda da bahsedeceğim– bu muayene ve tetkiklerin neticesini şöyle anlatıyor:

"Nihayet profesörler, Gazi'nin çok sigara içmekten mütevellit bir anjin geçirmiş olduğuna karar verdiler."

Doktor Arar, yazılarının başka bir yerinde: "Şimdi olsaydı biz buna hafif geçen bir 'enfarktüs' derdik. O zaman yani aşağı yukarı 28 sene evvel bu mevzu o kadar canlı surette etüd edilmemiş olduğu cihetle bu çeşit krizlere 'Tabagique' yani tütünden mütevellit anjin ismini veriyorduk" diyor.

Dr. Arar, mütehassıs Alman profesörlerin tavsiyeleri hakkındaki yazısına şöyle devam ediyor:

"O zamana kadar yapılan ihtimamları muvafık görerek ondan sonrası için alınacak tedbirleri de tavsiye ettiler; her şeyden evvel alkol ve tütünün asgari dereceye indirilmesini, hastanın kendisini fazla yormamasını ısrarla söylediler. İcap eden rapor tanzim olundu ve imzalandı. Profesörler hareketlerinden önce bir kere daha Gazi'nin huzuruna kabul edildiler. Ben de beraberlerinde idim. Büyük bir nezaket ve lütufkârlıkla hepimize iltifat eden Gazi, tavsiye edilen tedbirlere riayet edeceğini vaad etti. Mamafih sözlerinde ve nazarlarında hafif bir istihzanın inikasını hissetmemek mümkün değildi. Bu hissimde aldanmadığımı istikbal gösterdi. Filhakika birkaç hafta devam eden imsâktan sonra her şey eski haline dönmüştü. Dr. Refik Beyden öğrendiğime göre İstanbul'da kaldığı birkaç ay zarfında bütün tavsiyeleri hiçe saymıştı."

Dr. Arar haklı idi; Vekiller Heyeti tarafından kendisine resmen gönderilen rapor suretini arz ettiğim zaman Atatürk müstehzi bir eda ile gülmüş, "Aman efendim aman. Ben o bunakların raporuyla mı hareket edeceğim" demişti ve profesörlerin avdetinden birkaç gün sonra 1919'da ayrıldığından beri ilk defa olarak İstanbul'a gelmiş ve birkaç ay kalarak eski hayat tarzına devam etmişti. Bu müddet zarfında Dr. Refik Saydam da kendisi ile beraberdi ve Dolmabahçe Sarayı'nda ikâmet ediyordu.

Alman profesörlerin verdikleri rapor, hem Vekiller Heyeti, hem de Cumhurbaşkanlığı bürolarındaki dosyalarda mahfuz olsa gerektir.

Dr. Arar hatıratında bundan sonra Atatürk'ün ilk defa (Doktor yanılıyor bu kriz ilk değil, ikincisidir) geçirdiği bu mühim kalp arızasının bir daha tekerrür etmediğini kaydederek diyor ki:

"Esasen Atatürk'ün kalp ve deveran sisteminde tütünün ve alkolün çok miktarda kullanılmış olmasına ve geçirmiş olduğu arızaya rağmen en ufak bir zaaf eseri yoktu. İleride tafsilatiyle anlatacağım gibi ölümü intaç eden hastalığın son günlerinde artık haleti nez'a gelmiş iken bile kalp vazifesini muntazaman ifa etmiş ve uzunca süren koma devresinde en ufak bir aksaklık göstermemiştir. Bu da Atatürk'ün bünyesi ve bütün cihazların fonksiyonları itibariyle cidden son derecede sağlam ve kavi bir teşekküle malik olduğunu ispat etmektedir."

Filhakika son kriz üzerinden 12 sene geçtiği ve Atatürk bu uzun müddet zarfında doktorların tavsiyelerine tamamen aykırı bir hayat sürdüğü halde, bir daha o tezahürlerle karşılaşılmamıştı. Bu suretle Prof. Neşet Ömer İrdelp'in 'Anjin dö puvatrin' zannedilen göğüsteki ağrının çok çalışmadan doğan elemi asabi olduğu ve ne kalpte, ne de damarlarda bir arıza olmadığı" yolunda ilk günden beri ileri sürüp sonuna kadar savunduğu teşhisin doğruluğu sabit olmuştur.

* * *

Yolda hatırladığım önemli hastalıklar arasında bir de zatürre başlangıcından bahsetmiştim. 1936 senesi Kasım ayı içindeydi bir sabah şiddetli bir ürperme ve ateşle uyandığını haber verdiler. Derhal yanına gittim. Ateşi 39'a çıkmıştı; sağ tarafında bir ağrı duyduğunu da söylüyordu. Durumu Sıhhiye Vekili Refik Saydam'a bildirdim. Öğleden sonra yine Dr. Asım İsmail Arar'la beraber geldiler; muayene neticesinde göğüste çok açık ihtikan âlametleri buldular ve bunu kendisine de söylediler. İcap eden ilaçları tertip ettiler. Tabiî, iyileşinceye kadar içki de kullanmayacaktı. Böyle zamanlarda muntazam uyuyamadığı için ricası üzerine bir de uyku ilacı verdiler ve yatak içinde mutlak istirahat ve perhiz tavsiye edip, odadan çıktılar.

Dışarıda bana ayrıca: "Eğer itina edilmezse ihtikanın ilerleyip bir zatürree şeklini alması, kuvvetli bir ihtimal dahilindedir" diyerek çok dikkatli olmamızı tembih ettiler.

Doktorları uğurlayıp odaya döndüğüm zaman, Atatürk'ün yataktan çıkıp bir koltuğa oturduğunu gördüm. Telaşla tekrar yatağa girmesini ve katiyen kalkmamasını istirham ettim. Hayret ve biraz da hiddetle: "Niçin, ne var ki. Yoksa sana başka bir şey mi söylediler" dedi. Doktorların söylediklerini aynen arz etmeye mecbur oldum; o zaman şimdiki ilaçlar mevcut olmadığı için zatürree çok tehlikeli hastalıklardan sayılırdı. "Ya!! Öyle ise, bu ihtimali herhalde üzerimizden atmaya çalışalım" dedi ve kalkıp yatağa girdi.

Tedavi 5 gün sürmüştü ve Atatürk ilk defa olarak doktorların bütün tavsiyelerine harfi harfine riayet ederek dediği "o kötü ihtimali" üstünden atmıştı. Ben bu müddet zarfında –durumu bilen yakın arkadaşlarının yanında bulunduğu saatler hariç– hemen hiç yatak odasından ayrılmamış, dil ve tarihe ait olmak üzere gelen raporlarla, sevdiği kitapları okumakla iyi vakit geçirmesini temine çalışmıştım.

İşte bu hatıraları hayalimde canlandırmaya çalışa çalışa geçirdiğim 40 saatlik sıkıntılı bir tren yolculuğundan sonra İstanbul'a geldiğim gün (25 Nisan 1938 günü) Başvekil Celâl Bayar'la, Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın resmî bir ziyaret için Atina'ya gitmek üzere İstanbul'da Pera Palas otelinde bulunduklarını öğrendim. Otele gidip, kendileri ile görüştüm; bana hastalık hakkında tafsilat verdiler.

Fransa'dan celbedilen Prof. Dr. Fissenger'nin durumun ciddiyetini gizlememekle beraber: "Böyle gider ve vesayaya riayet ederse daha 7, 8 sene yaşaması mümkündür" dediğini, bundan dolayı biraz ferahladıklarını söylediler.

Bayar, hastalığın nasıl meydana çıktığını da hikâye etti. 27 Şubat 1938 gecesi Hariciye Köşkü'nde o yıl Ankara'da toplanan Balkan Antantı azası şerefine verilen ziyafet ve resmî kabulde, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, yüzü mosmor bir halde yanma gelmiş. Sıhhiye Müsteşarı Dr. Asım İsmail'in, Atatürk'ün sıhhati

hakkında çok endişe verici şeyler söylediğini haber vermiş. Derhal doktoru bulmuş, o da Atatürk'ü İstasyonda gördüğünü; halini hiç beğenmediğini, burnundan gelen kanın ciğerden geldiğine ihtimal verdiğini, eğer öyle ise halin vahim olduğunu ifade etmiş. Atatürk o gece ziyafete yine burnu kanadığından dolayı mutadı hilâfına biraz geç gelmiş imiş.[234]

Bayar hikâyesine şöyle devam etti:

"Geceyi güç geçirdim, ertesi sabah Köşke gittim; ricam üzerine Atatürk tarafından yatak odasında, kabul edildim. 'Hayrola, ne var?' dedi. 'Hastalığınızı merak ediyorum' dedim. 'Biri Alman, diğeri Fransız iki mütehassıs doktorun adını verdiler, müsaade buyurun da bunları getirtelim.' Muvafakat etmedi. 'Ortada Hatay meselesi var, hastalığım hariçte duyulursa fena olur, Dr. Neşet Ömer'le konuş, şimdi burada zaten Tıp Kongresi var. Bizim doktorlar bir muayene ve konsültasyon yapsınlar.' dedi. Doktorlar çağırıldı; kendisini iyice muayene ettiler ve aralarında uzun uzun konuştular. Sonra bana: 'Ağzına hiçbir nevi içki koymaması ve sigarayı da terk etmesi lazımdır' dediler. Kendilerine ruh haletini göz önünde tutarak içki yasağını sonra yine uzatmak üzere muayyen bir müddet için koymalarını ve tütün bahsinde de ilkin azaltmayı istemekle işe başlamalarını tavsiye ettim. Öyle yaptılar; kendisi de bunları kabul etti. 'Yaparım' dedi. Fakat buna rağmen doktorların tavsiyelerine tam olarak uymadığını, hastalığın fena bir seyir takip etmekte olduğunu görüyordum. Nihayet yabancı bir mütehassıs getirtmenin üzerindeki disiplini kuvvetlendirmek bakımından da zaruret halini aldığına karar verdim; kendisine ilk teklifimi tekrar ettim. Bu sefer muvafakat etti; hatta, 'Çocuk ne yapacaksan çabuk yap, ben hastayım' dedi. İşte böylece Dr. Fissenger'yi getirttik, muayenesini yaptı. Tayin ettiği zamana kadar alkol almamasını ve uzanmış olarak istirahat etmesini tavsiye ve yiyeceği yemekleri de tespit etti. Bu sefer doktorun tavsiyelerini harfiyen tutuyor. Bir, iki gün zarfında kuvvetli bünyesi kendisini gösterdi, neşesi yerine geldi. Şimdi iyidir, istirahate ve rejime devam etmektedir."[235]

* * *

Yukarıda işaret ettiğim gibi, Dr. Asım İsmail Arar'ın Atatürk'ün hastalığı hakkında 10 Kasım 1953 tarihli *Dünya* gazetesinde uzun bir yazısı neşredilmiş, vefatından sonra da yine aynı gazete tarafından 10 Kasım 1956 gününden itibaren "Atatürk'ü bütün ehemmiyetli hastalıklarında tedavi etmiş olan bir doktor" olduğunu belirtmek suretiyle ve "Atatürk' ün hastalıkları ve ölümü" başlığı altında hatıratı yayınlanmıştır.

234 Atatürk, bir-iki gün önce Yalova, Bursa ve İstanbul'a yaptığı bir seyahatten dönmüş imiş, aşağıda bu seyahatten de bahsedeceğim.

235 Celâl Bayar'ın bana bu söyledikleri; 1955 yılında neşrettiği: *Atatürk'ten Hatıralar, Anlatan Celâl Bayar* adlı kitapta da yazılıdır. Bkz. s. 88 - 90.

Rahmetli Dr. Asım İsmail Arar, bu yazılarında o gece Hariciye Köşkü'nde evvelâ Şükrü Kaya'yı, sonra da Celâl Bayar'ı, Atatürk'ün sıhhati hakkında nasıl ikaz ettiğini, bunun üzerine kendisi ile beraber Tıp Kongresi'ne iştirak eden memleketin bazı sayılı mütehassıs doktorlarından mürekkep bir heyet tarafından yapılan muayeneyi ve neticesini de Dr. Fissenger'nin gelişi ile onun karar ve tavsiyelerini, Bayar'ın bana naklettiği şekilde anlatmaktadır. Ancak 10 Kasım 1953 tarihli yazısında tashihe muhtaç bir nokta ile pek müphem bir iddia vardır ki burada bunların birincisini tashih, ikincisini de tavzih ve tahlil etmeyi lüzumlu görüyorum:

1– Dr. Arar, kendisi ile beraber Atatürk'ü muayene eden doktorlar ki öğrendiğime göre rahmetli Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Hüsamettin Koral ve Dr. Ziya Naki Yaltırım'dan mürekkep bulunuyordu. Arasında Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'in de bulunduğunu yazmaktadır. Halbuki; bizzat sayın Belger o zaman Ankara'ya çağırılmamış ve tabiatiyle bu heyet arasında bulunmamış olduğunu kati olarak ifade etmiştir.

2– Dr. Asım Arar, yazısında Atatürk'ün Hariciye Köşkü'ndeki ziyafete geç gelmiş olduğunu söyledikten sonra diyor ki: "Daima bu gibi merasime bilhassa milletlerarası toplantılara tam zamanında gelmeyi şiar edinmiş, çok medeni bir insan olan Atatürk'ün bu gecikmesi için mutlaka mühim bir sebep olacaktı. Atatürk'ün etrafındakilerden bunu sorunca, burnu ziyade kanadığı için Köşkten vaktinde çıkamadığını öğrendim. O anda bende büyük bir yeis ile karışık bir uyanıklık hasıl oldu. Aşağıda söyleyeceğim birbirini takip eden hadiseler gözümün önünden bir şimşek süratiyle geçti. Artık karar vermiş bulunuyordum ki, sevgili Atatürk, bize bir müddetten beri kendini göstermeye başlayan arızaları ile aman vermez bir hastalığın pençesinde bulunuyordu."

Rahmetli Dr. Arar, burada o arızalardan yani burun kanamalarından, kaşıntılardan ve Köşkün karıncalardan nasıl temizlendiğinden uzun uzadıya bahsediyor ve devam ediyor:

"Bir karaciğer kifayetsizliği olarak kabul edilebilecek olan bu olayları ve Atatürk'ün uzun senelerden beri ispirtolu içkileri çok fazla[236] kullanmakta olmasını göz önüne alarak **o akşam bu işin kötüye doğru gittiğine ve büyük bir ihtimalle bir karaciğer sirozu başlangıcı karşısında bulunduğumuza ve hatta bu hastalığın başlangıçtan da daha ileri olabileceğine hükmettim.** O günden altı ay kadar evvel karınca istilâsına atfedilen kaşıntıların görüldüğü ve burun kanamalarının sık sık tekerrür ettiği vakitlerde de böyle bir şüpheye kapılmış ve

236 Bu, çok fazla tabiri yerinde değildir; zira daha evvel işaret ettiğimiz gibi, Atatürk fiihakika içki sofrasında uzun zaman kalırdı ama çok fazla değil, hatta fazla bile denemeyecek miktarda içerdi.

fikrimi o zaman icap edenlere açmış bulunuyorduysam da Atatürk'ün yakınında bulunan salâhiyetli kimseler, görünüşe nazaran böyle bir ihtimalin mevcut olmadığını söylemiş olduklarından daha ileriye gidememek zorunda kalmıştım."

* * *

Acaba rahmetli Sıhhiye Müsteşarı, neden dolayı daha ileri gidememek zorunda kalmıştı ve bu zor nereden geliyordu? Anlaşılır şey değil. Bir kere, kendisi de doktordu, hem de Atatürk'ün yıllarca evvel, hususi ve müdavi doktorları arasına girmiş bir doktordu. Üstelik beliren arızaları ve tedavilerini hükümet namına takip etmekle vazifedar olanlardan biriydi. Binaenaleyh gerek mesleki ve hususi durumu, gerek vazifesi itibariyle o, salâhiyetli dediği kimselerle kati bir münakaşaya girişmesi ve şüphelerini müspet veya menfi, kesin bir sonuca bağlayıncaya kadar her türlü tedbir ve teşebbüste bulunması icap etmez miydi, hatta buna mecbur değil miydi?

Ne gariptir; Dr. Arar şüphelerini hangi şahıs ve makamlara açmış olduğunu ve Atatürk'ün yakınlarından olup da, bu şüpheleri varit görmeyen salâhiyet sahibi zatlann kimler olduğunu da açıklamamış, bu hususta sarih olmaktan çekinmiştir.

Ben bu yazıyı ancak 1956 senesinde doktorun hatıralarının neşredildiği sırada bir gazete tarafından açılan "Atatürk'ün tedavisinde ihmal var mıdır?" tarzındaki bir münakaşadan sonra arayıp bulmuş ve okumuştum. Ne yazık ki o zaman doktor artık hayatta değildi ve kendisinden izahat almak imkânı kalmamıştı.

Düşünüyorum, acaba rahmetli doktor "icap edenler" sözü ile bizi, yani Cumhurbaşkanlığı dairesindeki memurları mı kastetmişti? Hiç zannetmiyorum; çünkü o dairenin başında bulunan bana ne bizzat doktor, ne de ondan naklen yanımdaki arkadaşlardan biri, hiçbir zaman böyle bir şeyden bahsetmiş değildir. Kaldı ki, biz böyle bir meselede "görünüşe nazaran böyle bir ihtimalin mevcut olmadığını" iddia edecek, etsek bile sözümüze itibar edilecek ilmi sıfat ve salâhiyeti haiz kimseler de değildik. Şu halde böyle bir ihtimal varit olmasa gerektir.

Yoksa bunlar, kendi vekilinin de dahil bulunduğu hükümet adam ve makamları mıdır? Kim bilir? Eğer öyle ise ki doktorun bulunduğu vaziyet ve vazifeye göre öyle olması akla daha yakın geliyor, o zamanki Hükümet Erkânı arasında kendisi gibi vazifeli ve mesuliyet sahibi bir fen adamının şüphelerinden haberdar olup da, derhal ve büyük bir ilgi ile üzerine düşmeyecek olan bir kimsenin bulunabileceğine inanmak doğrusu bana pek güç görünüyor.

Eğer "Atatürk'ün yakınında bulunan salâhiyetli kimseler"den murad edilenler; rahmetli Prof. Neşet Ömer İrdelp ile Dr. Ziya Naki Yaltırım idiyse, bahis konu-

su yazının intişar ettiği günlerde Neşet Ömer maateessüf hayatta değildi ve tabiatiyle ondan bir cevap ve açıklama beklenemezdi. Rahmetli Dr. Ziya Naki Yaltırım'ın ise o zaman ne halde bulunduğunu kati olarak bilmiyorum ama onun da vefat etmiş olduğunu zannediyorum. Herhalde ya hayatta olmadığından, ya da bu ithamı görmemiş, yahut kendisine öyle bir ihtar vaki olmadığını düşünerek üzerine almamış olacak ki ondan da bir ses çıkmamıştı.

* * *

Şu halde hakikat ne idi; daha açık bir ifade ile rahmetli Dr. Arar gerçekten daha evvel böyle bir şüpheye kapılmış ve icap edenlere de söylemiş miydi? Bu sualin cevabını yine bahis konusu yazıda iddiasiyle tam tezat halinde bulunan altını çizdiğim cümleler[237] ile hatıralarından aşağıya aldığım aynı mahiyetteki parçalardan kolayca ve kesin olarak çıkarmak kabildir kanaatindeyim.

Filhakika rahmetli doktor, vefatından sonra neşredilen hatıralarının 8, 9 ve 10 numaralı kısımlarında 1936 senesinde vuku bulup Sıhhiye Vekili merhum Refik Saydam ile beraber "ilerlerse zatürreeye çevirecek bir ihtikan" teşhisi ile tedavi ettikleri soğuk alma hadisesini naklettikten sonra diyor ki:

"Atatürk'ün ölümüne sebep olan meşum karaciğer hastalığının başlangıcını, hiç şüphesiz ki daha bu tarihlerde aramak hatalı olmaz. **Vakıa henüz en dikkatli mütehassısları bile şüphelendirecek herhangi bir alamet görülmüyordu**, fakat 1936 senesinin sonunda halinde bir başkalık olduğunu kabul etmemeye imkân yoktu; daima biraz halsiz ve yorgun, hatta solgun görünüyordu, mutadı veçhile hiçbir şeyden şikâyeti mevcut değildi; zaten hekim ve ilaçla başı hiçbir zaman hoş olmayan Atatürk'ten böyle ufak - tefek rahatsızlıklar için şikâyet beklemek de doğru değildi. **Yalnız hadiseler geçtikten ve bilhassa takriben bir sene sonra öldürücü hastalığın arızaları görülüp de kati teşhis konulduktan sonra, geriye bakıldığı zaman öyle birtakım vakalar göze çarpıyor ki, bunları o fena hastalığın alametleri olarak kabul etmemeye imkân yoktur.**

Atatürk'teki öldürücü hastalığın başlangıcını hemen hemen 1936 senesinin sonlarına kadar geri götürmek yanlış bir düşünce addedilemez; **fakat başlangıçta görülen bu ufak - tefek delil ve emareleri bir karaciğer kifayetsizliğine bağlamak kimsenin aklına gelmemiş ve bu suretle sevgili Atatürk kendisini bekleyen mukadder akıbete doğru sürüklenip gitmiştir.**

Şimdi bütün bu arazların bir karaciğer hastalığının alametleri olduğundan **ne zaman şüphe etmeye başladığımızı hikâye etmek isterim.**"

Burada yine Atatürk'ün 27 Şubat 1938 gecesi Hariciye Köşkü'nde verilen ziyafete biraz geç geldiğini kaydettikten sonra devam ediyor:

237 Bu cümleler siyah dizilmiştir.

"Atatürk'ün ziyafete gecikmesi sebebini tahkik ettiğim zaman, burnu kanadığını ve kanamanın uzun sürdüğünü öğrendim. **O anda, aylardan beri cereyan eden hadiseler; burun kanamaları, kaşıntılar, karınca hikâyeleri, kendilerinden son zamanlarda müşahede ettiğim yorgunluk ve halsizlik hülasa bütün bu vakalar, kafamdan şimşek süratiyle geçti ve kendisinin bazen pek hudutsuz olan alkol iptilâsını da bu hadiselere ilave edince büyük bir yeis ve teessür içinde sevgili Atatürk'ün aman vermez bir hastalığın pençesinde büyük bir felakete sürüklenmekte olduğunu düşünmeye başladım; derhal kararımı verdim: Endişelerimi Hükümet Erkânına haber vermek lazımdı; aksi takdirde vazifemi yapmamış olacak ve derin bir manevi mesuliyet içinde kalacaktım.**"

* * *

Ankara'da Atatürk'ü yatak odasında, fakat yatakta değil, doktorların tavsiyelerine biraz aykırı olarak geniş bir koltukta istirahat halinde buldum. Neşesi ve iştihası yerindeydi; durumundan memnun görünüyordu. Her zaman olduğu gibi devlet işleriyle meşgul oluyor, bunun dışında boş saatlerini okumak veya ziyaretine gelen yakın arkadaşları ile konuşmakla geçiriyordu.

Ankara'da arkadaşlardan bilhassa rahmetli Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp'ten öğrendiğime göre; Atatürk 1938 Ocak ayı içinde kaplıca suyu müziç kaşıntılara iyi gelir düşüncesiyle Yalova'ya gitmiş, 11 gün kadar kalmış, (22 Ocak - 1 Şubat 1938) Başvekil Celâl Bayar'la, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya da yanında imiş. Orada kendisini kaplıca müdür ve başhekimi (Demokrat Parti iktidarının ilk Sıhhiye Vekili) sayın Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'e muayene ettirmiş, muayene neticesinde sayın doktor, karaciğerin büyüdüğünü, vücudundaki arızaların bundan ileri geldiğini tespit etmiş ve tedaviye başlamış. Atatürk, doktorun tavsiyelerine harfi harfine riayet etmiş ve 10 gün içinde sağlık durumunda mühim bir iyilik eseri görülmüş.

Prof. Dr. Belger; ünlü yazarımız, eski Büyükelçi Ruşen Eşref Ünaydın ile yaptığı bir mülakatta –ki bunu Ünaydın *Atatürk'ün Hastalığı* adı ile bir kitap şeklinde ve Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında neşretmiştir– teşhis ve tedavisini şöyle hikâye ediyor:

"Atatürk geceyi (yani ilk geceyi) Termal otelindeki apartmanında geçirdi, ertesi sabah otelde kendisine mahsus olarak yaptırılan banyo dairesine girdi ve beni çağırttı; şikâyetlerini bildirdi, kaşıntıya çare bulmaklığımı istiyordu, dedim ki:

'Müsaade buyurursanız önce zatı devletinizi bir muayene edeyim; kaşıntıların sebebini tespite çalışayım.'

'Peki.' dedi.

Soyunma yerine koydurmuş olduğumuz şezlonga uzandı, ben de muayeneye başladım. Tabiî önce vücudun en çok kaşınan yerlerini, yani bacaklarını muayene ettim; ekzama, ürtiker, erytheme belirtileri bulmadım; yalnız kaşıntının bıraktığı tırnak izleri gördüm. Atatürk'ün yaşayış tarzını göz önünde tuttuğum için bacaklardan sonra karnını ve bilhassa karaciğerini muayeneye koyuldum ve derhal gördüm ki Atatürk'ün karaciğeri üç parmak kadar büyümüş ve sertleşmiştir. Kalbini dinledikten ve tansiyonunu da alarak muayenemi tamamladıktan sonra kendisine teşekkür ettim; muayenemin bittiğini söyledim. Atatürk:

'Doktor, kaşıntının sebebini buldunuz mu?' diye sordu.

'Evet efendim,' dedim, 'bu kaşıntının yemek ve bilhassa içmekle ilgili olduğunu,' arz ettim.

'Buna emin misiniz?' diye sordu.

'Efendim, kanaatim o kadar katîdir ki bu teşhisimin isabetinde şüphenin gölgesi bile yoktur; karaciğeriniz büyümüş ve biraz sertleşmiştir. İşte kaşıntının sebebi bu karaciğer hastalığıdır,' dedim. Sözlerim, o ana kadar kendisine karaciğer rahatsızlığından bir defa bile bahsedilmemiş olan Atatürk üzerinde hissettim ki bir sürpriz tesiri yaptı. Fakat O, hiçbir hayret bildirmeksizin bu sözlerimi tam bir sükûnetle dinledi.

'Şimdi ne yapacağız?' diye sordu."

Prof. Dr. Belger; bundan sonra Atatürk'ün arkadaşlarının; hususi tabibi durumunda bulunan rahmetli Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp'e kendi muayene ve teşhisinden bahsederek, bir kere de onun muayene etmesini ve teşhis hakkındaki mütalâasını bildirmesini talep ettiklerini, Neşet Ömer'in de muayene neticesinde onun fikrini tamamıyla kabul ve başladığı tedaviyi tasvip ettiğini ve bunu Atatürk'e de arz ve tavsiyelerine göre hareket etmesini rica eylediğini söyleyip İstanbul'a giderken de "Atatürk'ü istediğiniz gibi tedavi ediniz kardeşim" dediğini yazıyor.

"Kendisine muvafık gördüğüm şekilde Termal tedavisi tespit ettim; kaşıntıyı teskine yardım edecek bir toz bile verdim. Bu tozla birlikte bir de küçük bir perhize konulmasını rica ettim. Kaşıntının sebebini anlatırken söylediğim içmek sözünden ne kastettiğimi Atatürk tamamen sezmişti."

* * *

Prof. Dr. Belger; Atatürk'ü, O'nun arzusu üzerine ilk defa 1937 yılı yazı başında yani son muayenesinden takriben 6, 7 ay önce yine Yalova' da muayene etmişti; o zaman Büyük Adam'ın vücudunda dikkate değer bir arıza bulamamış, bunu kendisine söylemekle beraber ayrıca bana da "Öteden beri işittiğim hayat tarzına göre, bilhassa karaciğerini çok yorgun bulacağımı tahmin ediyordum, hamdolsun öyle bir şey göremedim" demişti.

26 Kasım 1938 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan beyanatında sayın Belger: "Atatürk'ü ilk defa 1937 Haziranında Yalova'da muayene ettim. O tarihte kendisinde siroz hastalığına ait hiçbir alamet görmedim; fakat bu tarihten 8 ay sonra yine Yalova'da yaptığım muayenede karaciğerdeki rahatsızlığın arazını tespit ettim" diyor.

Belki, o vakitler rahmetli Dr. Asım İsmail Arar'ın da ifade ettiği gibi, karaciğerde "henüz en dikkatli mütehassısları bile şüphelendirecek" bariz bir değişiklik mevcut değildi. Fakat muhakkaktır ki ikinci muayenesinde, artık başgöstermiş olan arızayı yakalayıp, hastalık hakkında ilk teşhisi koyan ve tedaviye başlayan o, yani Nihat Reşat Belger olmuştur.

Prof. Dr. Belger aynı kitapta diyor ki:

"Atatürk'ün Yalova'daki kısa tedavisinden alınan tesir memnuniyete şayandı, çünkü hem kaşıntı azaldı, hem de bir zamandan beri kesilmiş olan iştihası düzeldi, orada bir kilo bile kazandı. Atatürk bu halden ve görülen farktan çok memnun oldu. Neşesi arttı ve hatta 10'uncu gün kaşıntıdan eser bile kalmamıştı. Hülasa vaziyetinde hissedilir bir iyilik kendini gösterdi. Fakat Atatürk, Yalova'ya geldiğinin 12'nci günü bu tedaviye hiç değilse üç hafta devam etmesi için ettiğim ısrarlı ricaya rağmen, her ne sebeptense Bursa'ya gitti. Bursa'da bir gün ve bir gece kalmış, sonra Termal otele uğramaksızın doğruca İstanbul'a geçmiş ve bildiğime göre Bursa'da geçirdiği geceden sonra dönüşte soğuk almış, Saraya keyifsiz olarak gitmiş. Ertesi akşam da rahatsızlığının devam etmesine rağmen Park Otel'e gitmiş, saat 4.00'e kadar kalmış; yani eski hayatına dönmeyi bir defa daha denemiş."[238]

Yine arkadaşlarımın bana anlattığına ve sonradan günlük gazetelerde de okuduğuma göre, Atatürk, Yalova'dan 1 Şubat 1938 günü yanında Başvekil Celâl Bayar, Dahiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Nafıa Vekili rahmetli Ali Çetinkaya ve İktisat Vekili Şakir Kesebir de olduğu halde, Yalova'dan ayrılıyor. Gemlik'te suni ipek fabrikasını ziyaret ediyor; akşamüstü Bursa'ya varıp, Çelik Palas Oteli'ne iniyor.

Gece fener alayı yapılıyor; otelin önüne gelen halk kitlelerinin gösterdikleri sevgi tezahürleri üzerine üç defa sofradan kalkıp, otelin balkonuna çıkıyor. Fakat buna rağmen gösteriler durmuyor, nihayet başyaveri binbaşı rahmetli Celâl Öner'e aşağıdaki nutku dikte ederek, balkondan halka söyletiyor:

"Ben, Atatürk'ün başyaveriyim; Atatürk, gösterdiğiniz sevgi ve saygıdan dolayı çok memnun kaldılar, memnuniyet ve teşekkürlerinin size iblağına beni memur ettiler, aynı zamanda rahatsız olmamanızı da size söylemekliğimi emir buyurdular. Lütfen istirahat ediniz."

238 Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ün Hastalığı*. Prof. Dr. Nihat Reşat Belger ile bir konuşma.

Bunun üzerine: "Biz rahatsız olmayız, siz var olunuz" diye bağıran halk, yavaş yavaş dağılıyor.

Atatürk, sofrada bulunan Vali Şefik Soyer'e de: "Halkın bana karşı gösterdiği bu ilgiden dolayı fevkalade mütehassis oldum, inkılâbın ilk günlerinin heyecanını tekrar yaşadım" diyor, Vali bunu da halka tebliğ ediyor.

Ertesi gün Merinos fabrikasının açılış merasiminde hazır bulunuyor; akşamı da Belediye salonlarında verilen suareye gidip, geç vakitlere kadar kalıyor.

Bu suarede kendisine hitap eden avukat Hulusi Bey'e cevaben şu beyanatta bulunuyor –ki bu hitabe kendisinin doğrudan doğruya halka yaptığı son hitabedir–:

"Kıymetli hatip arkadaşımızın sözleri, benim üzerimde çok büyük hassasiyet uyandırdı; bunun derecesini ifade etmek bence mümkün değildir. Fakat Bursa'yı ve Bursalıları seven ilk Türk ben değilim; tarihte ve cihanda en büyük imparatorluklar kurmuş olan Türkler de, evvela dikkat nazarlarını Bursa'ya bu kıymetli şehre tevcih etmişlerdir. Onun kıymetini anlamış ve ifade etmiş isem çok bahtiyarım. Bursa inkılâp hayatımızda nice müşkül anlar geçirmiştir. Fakat Bursalılar kıymet, kabiliyet ve kudretleriyle bu müşkül zamanları suhuletle atlatmışlardır. Biz de kendilerine kavuşmak bahtiyarlığına nail olduk.

Bugün o bahtiyarlığın safhalarından birini idrak etmekle mesut olduğumu ifade edebilirim."

* * *

3 Şubat 1938 günü Bursa'dan, Mudanya'ya ve oradan Ege vapuru ile İstanbul'a hareket ediyor; yolda yorgunluk ve kırıklık hissediyor. Buna rağmen 4 Şubat akşamı Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkıp, Park Otel'e gidiyor, orada soğuk ve cereyanlı bir yere oturuyor ve saat 4.00'e kadar kalıyor; tabiî iyice üşütüyor. Ertesi akşam şiddetli öksürükle beraber biraz zorca nefes almaya ve göğsünde ağrı duymaya başlıyor; ateşi de yükselmiştir. Durum Kadıköy'ünde oturan Neşet Ömer İrdelp'e haber veriliyor; fakat denizde şiddetli bir lodos fırtınası hüküm sürdüğünden Prof. Dr. İrdelp'in, Saraya gelmesi mümkün olamıyor. Bunun üzerine Atatürk, Saraya yakın (Sıraselvilerde) oturan Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'in çağırılmasını emrediyor. Belger, vakit geçirmeden Saraya geliyor; muayenesi neticesinde rahatsızlığın zatürree olduğu anlaşılıyor. İlk tedaviyi yapıyor, ertesi günden itibaren de Prof. Dr. İrdelp ile beraber tedaviye devam ediyorlar.

Saray'da İsmet İnönü de Atatürk'ün misafiri olarak bulunmaktadır.

* * *

O sıralarda Hatay'da Türkiye ve Fransa Devletlerinin garantisi altında müstakil bir Cumhuriyet kurulması için aylarca önce kabul edilmiş bulunan Anlaşma-

nın tatbikatına ait olarak Fransızlarla Cenevre'de yapılmakta bulunan müzakereler çetin ve şüpheli safhalar arz etmeye başlamıştır. Hatay'da her gün kargaşalıklar olmakta ve Türklere karşı taarruzlarda bulunulmaktadır. Aynı zamanda Avrupa'da ve Afrika'nın kuzeyinde çok önemli ve genel barış için tehlikeli kaynaşma ve karışıklıklar olmaktadır.

İşte böyle bir zamanda Ankara'da, Balkan Antantı'nın Konseyi toplanıp, genel durumu gözden geçirecektir; bu vaziyette vazife aşıkı Büyük İnsan'ı, Dolmabahçe Sarayı'nda istirahat halinde tutmaya imkân var mıdır? Elbette ki sayın Ruşen Eşref Ünaydın'ın dediği gibi: "Devlet işlerinin ve milletlerarası siyaset olaylarının çığı ile kesin dinlenme isteyen sağlık durumunun birbirini çeler iki zıt akım halinde çatışmaları sonunda" her zamanki itiyadı galebe çalacak ve vazife duygusu; sağlık kaygısına üstün gelecektir.

Nitekim öyle oluyor; doktorların henüz tamamıyla iyileşmediğini kendisine iyice izah etmiş olmalarına rağmen Ankara'ya dönmekte ısrar ediyor ve 24 Şubat 1938 günü İstanbul'dan yola çıkıyor. Aynı trende eski Başvekil İsmet İnönü'yle, eski Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam da bulunuyor.

Ankara'ya vasıl olduğu gün derhal faaliyete geçiyor; öğleden sonra Yunan Başvekili ve Konsey Reisi General Metaksas, Yugoslavya Başvekili Mr. Stoyadinoviç'i ve Romanya Hariciye Müsteşarı Mr. Cummen'i ayrı ayrı kabul ediyor; kendileriyle uzun uzadıya konuşuyor.

27 Şubat 1938 günü şereflerine Çankaya'da bütün devlet ricalinin, o arada İsmet İnönü'nün de hazır bulunduğu bir çay ziyafeti veriyor. Nihayet; o günün akşamı Hariciye Köşkü'ndeki ziyafet ve kabul resmi ile o gece ve ondan sonra geçen süre içinde vuku bulan olaylar. Ki bunları yukarıda anlatmış bulunuyorum.

* * *

Aynı zamanda Prof. Fissenger gelip, gittikten sonra 30 Mart 1938 günü Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinden, Anadolu Ajansı vasıtasiyle şu resmî tebliğin yayınlanmış bulunduğunu öğrenmiştim:

"Türkiye Reisicumhur'u Atatürk, geçen Ocak ve Şubat aylarındaki Yalova, Bursa ve İstanbul seyahatlerinde kuvvetli bir grip geçirmişlerdi. Ankara'ya avdetlerinde grip nüksettiğinden konsültasyon için Fransa'dan Prof. Fissenger davet edildi. Prof. Fissenger, tetkik ve muayene neticesinde, Atatürk'ün sıhhatlerinde ehemmiyete şayan bir vaziyet olmadığını tespit etmiş ve kendilerine bir buçuk ay kadar istirahat tavsiyesini kâfi görerek avdet etmiştir."

* * *

Ankara'ya döndüğüm zaman Prof. Fissenger tarafından rahmetli Neşet Ömer Bey'in mutabakatı ile tespit edilen bir buçuk aylık ilk ve mutlak istirahat devresi

çok azalmıştı; nihayet tamamlandı. Evvelce tespit edilen programa göre artık ayağa kalkacak ve muayyen bir süre içinde yalnız yatak odasında onu müteakip bir müddet de ev içinde yorulmadan gezebilecek, ancak bir buçuk, iki ay sonra otomobille kısa ve sarsıntısız gezintilere çıkabilecekti; fakat Atatürk maateessüf bu tertibe riayet etmedi. Ayağa kalktığının ertesi günü giyinerek sokağa çıkmıştı. (6 Mayıs 1938). İlkin Ankara civarındaki baraja gitti ve dere, tepe dolaştı. Oradan Orman Çiftliği'ne indi; çok sevdiği küçük Ülkü'nün, kendisi tarafından yaptırılıp, döşettirilen evine uğradı.

Birkaç gün sonra da (11 Mayıs 1938 günü) Çiftlikteki Marmara Köşkü'nde, çiftlikler ile Ankara'daki bazı emlâkin hazırlanmış olan hazineye ve belediyeye devri muamelesini yaptırdı.

Hareketleri umumiyet itibariyle doktorların tavsiyelerine uygun değildi. Böyle olmakla beraber çok yorulmamaya da dikkat ediyor, iştihalı yemek yiyordu ve sağlık durumundaki iyilik devam ediyordu.

* * *

Hastamız, bu vaziyette iken benim Hamburg'a gitmem icap etti; Amerika'daki sahiplerinden Washington Büyükelçimiz delaletiyle satın alınıp, Hamburg'daki "Blum und fos" şirketi tersanelerinde bazı kısımları tadil edilmiş bulunan Savarona yatını teslim alacaktım. Yat esasen vaktiyle bu şirket tarafından inşa edilmişti.

Hamburg'a muvasalatımın üzerinden ancak bir, iki gün geçmişti ki, İngiliz gazetelerinde, Suriye'den çekilip, "Atatürk'e inme indiğini ve Devlet Erkânının başı ucundan ayrılmadıklarını" bildiren bir telgraf intişar etmişti. Hatay'ın yeni idare şeklinin teferruatı üzerinde Fransızlarla yapılmakta olan müzakerelerin en son safhasına girdiği günlerdeydik. Bu meselenin Atatürk'ün şahsi meselesi olduğu da herkesçe biliniyordu. Bu itibarla Suriye kaynaklarından çıkan bu haberin müzakere üzerinde müessir olup, uyuşmayı geciktirmek amacını güden uydurma bir haber olduğu aşikârdı.

Böyle olmakla beraber durumunu kati olarak öğrenmek istedim. Ankara'da Başyaveri aradım, karşıma şehirlerarası telefon santralından bir memur çıktı. Benim kim olduğumu öğrenince Başyaverin, Atatürk'le beraber Mersin'de olduğunu, mamafih telgraf teliyle –çünkü o zaman Mersin'e henüz telefon hattı yapılmamıştı– derhal irtibat temin edebileceğini söyledi. Bir dakika sonra Başyaverle karşılaşmıştık; kendisine:

"Orada bulunmanıza sebep, Suriye'den yayılan haber midir?" diye sordum.

"Evet," dedi, "seyahatimizin saiki odur. İki gündür çok yorulduk; fakat artık dönüyoruz."

Anlamıştım; kendini bildiği günden beri, bütün hayatı boyunca, her memle-

ket vazifesine hudutsuz bir feragat ve fedakârlıkla atılan, Sakarya'da günlerce kaburga kemikleri kırık, sargılar ve ateşler içinde dövüşen Eşsiz Kahraman, bu sefer de memleket ve vazife uğruna sıhhat ve hayatını hiçe sayıyordu.

* * *

İlk trene atladım; yolda hep O'nu ve geçmiş güzel, mesut günleri düşündüm; gözümün önünde bilhassa tatlı bir hatıra, muhteşem bir tablo halinde canlanıyordu.

Lozan Muahedesi'nin bazı hükümleri üzerinde Yunanlılarla aramızda çıkan ihtilafın en had safhaya girdiği günlerdeydi. Malûm kaynaklardan ortaya yine böyle, Atatürk'ün "eli ayağı tutmaz, ölüme mahkûm bir derecede hasta" olduğu yayılmıştı. Tabii, haberin aslı yoktu; Büyük Adam tam sıhhat ve neşe içinde vazifesi başındaydı. Bir akşam (19 Ağustos 1929 akşamı) Büyükdere'de arkadaşı rahmetli Ali Fethi Okyar'ın misafir kaldığı yalıya gitmişti. Bundan haberdar olan halk, yalının önündeki caddeyi doldurmuş, kendisini görmek istiyor, hiç durmadan sevgi tezahüratında bulunuyordu. Bir aralık Atatürk yerinden kalkmış, balkona çıkarak, o çelik inilti, gür sesiyle halka hitap etmişti:

"Benim için zahmet ediyorsunuz, bundan mahçup oluyorum. Beni görmek demek, behemehal yüzümü görmek demek değildir; benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız bu kâfidir. Ankara'dan buraya gelmeden evvel işittim ki, hakkımda: 'Hastadır, eli, ayağı tutmuyor, ölüme mahkûmdur' demişler. İşte karşınızdayım, sıhhatteyim; elim, ayağım tutuyor, kendi gözlerinizle görüyorsunuz ki sapasağlamım, kuvvetim yerindedir. Siz bu akşam benim karşımda milletin bir kitlesi, bir timsalisiniz; size hitap ederken, bütün millete sesimi işittireceğime kaniim. İşitiniz ve işittiriniz. Sizin menfaatiniz için sıhhatini, ömrünü vakf ve hasr eden adam sıhhattedir; sizin için çalışacaktır, o sizin için yaşıyor. Benim kuvvetim; benim, size olan muhabbetimle, sizin bana olan muhabbetinizdir. Bu millet, bu memleket yeni rejimi üzerinde, dünyanın en makbul bir mevcudiyeti olacaktır; ben bunu kendi gözlerimle görmeden ölmeyeceğim."

Halkın heyecanı son haddini bulmuştu: "Sen çok yaşa, düşmanların kahrolsun" avazeleri uzun müddet Boğazın üstünde çınlayıp durmuştu.

* * *

O günlerden bu yana ilerleme hamleleriyle dolu tam 9 sene geçmişti ve kendisiyle beraber millet ve memleketi, dünyanın gerçekten en makbul, çok sevilip sayılan birer varlığı olmuştu. Fakat ne yazık ki, Büyük Adam bu sefer yayıldığı şekilde olmasa dahi, ciddi olarak hasta idi. Yoksa diyordum; bizim için, O'nun güzel ve erkek yüzünü görmekten mahrum, yalnız fikirleri ve duyguları ile baş başa

kalmak zamanı mı gelmişti; bu havsala yakan düşünce ile yolculuğu kâbuslar içinde geçirdim.

* * *

İstanbul'a vardığım gün (27 Mayıs 1938) O da, Mareşal rahmetli Fevzi Çakmak ile beraber buraya gelmiş bulunuyordu. Arkadaşlar: "Seyahat esnasında çok kuvvet sarf ettiğini, Mersin'de ve Adana'da yaptırdığı geçit resimlerinde, saatlerce ayakta durup çok yorulduğunu, bir gün otomobille Silifke yolu üzerindeki Viranşehir harabelerine kadar gittiğini, ayrıca sıcaktan da son derecede rahatsız olduğunu" hikâye ettiler.

O günü Dolmabahçe Sarayı'nda istirahat ile geçirdi. Fakat ertesi gün akşam üzeri, otomobille Florya'ya gitti; avdetinde yolda bir fenalık geçirmiş, yanında bulunanlar bunu bir kalp krizine benzetmişlerdir.

Vaziyeti derhal Kadıköy'ünde bulunan Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp'e bildirdik. Profesör, gönderilen vasıta ile, Saraya geldiyse de Atatürk, Florya'dan döner dönmez yatıp uyuduğu için o gece muayenesi kabil olamadı.

Ertesi gün doktorla beraber yatak odasına girdiğimiz zaman kalkmış, traş olmuş, banyo yapmış, giyinmek üzere idi; tekrar sokağa çıkmaya hazırlanıyordu. Aynada karnını biraz şişkin görmüş, bunu son zamanlarda takip ettiği gıda rejiminin, tabiî neticesi olarak şişmanlamakta olduğuna atfedip sinirlenmişti. O, atlet vücudunun deforme olmamasına çok dikkat ederdi; hizmetinde bulunanlara, ertesi sabah için bir masajcı çağırmalarını tembih ederken, bize de karnını göstererek:

"Bunu eritmek lazım!" dedi. Profesör müsaade rica ederek, kalbinin ve karnının muayenesine koyuldu; daha ilk temasta yüzü karışmış, telaş eseri göstermeye ve terlemeye başlamıştı. Bu halinin Atatürk'ün gözünden de kaçmadığını fark ettim.

Profesör muayenesini bitirince doğruldu ve birkaç gün istirahat etmelerini istirham etti! Atatürk hiç itiraz etmedi. Giyinip sokağa çıkmaktan vazgeçti; şezlonga uzandı.

Yatak odasından çıktıktan sonra doktorun yüzüne baktım, müteessir ve endişeliydi:

"Dünkü krizin kalp ile alakası yok. Bu, tamamen karaciğere aittir; bizde buna rüzgârdan sonra yağmur derler. Maateessüf karnı su toplamaya başlamıştır," dedi. Demek ki seyahatin ve diğer aşırı faaliyetlerin doğurduğu yorgunluklar, korkulan menfi tesirini yapmış ve menhus hastalık, artık o kıymetli ve güzel vücudu, tam olarak zalim pençesine almış bulunuyordu.

Bundan sonraki günler, haftalar, aylar, hastalığın seyrini mümkün mertebe yavaşlatarak, Büyük Adamın hayatını uzatmak ve ıstırabını azaltmak için, bütün

imkânlara başvurarak sarf edilen gayretlerle geçmişti. Doktorlar o devrede de daha iki, iki buçuk sene yaşaması mümkün olduğunu söylüyorlardı.

* * *

Savarona yatı 1 Haziran 1938 günü İstanbul limanına gelmiş, Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemişti. Atatürk hemen o gün, öğleden sonra yata gitmiş, orada ikâmeti için yapılması icap eden hazırlıkları tespit etmiş, bu hazırlıklar bir, iki gün içinde tamamlandıktan sonra da, Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılıp, yata yerleşmişti. Savarona'yı pek beğenmişti, ismini değiştirmeye de lüzum görmemişti. İlk günü mahzun bir eda ile: "Ne olurdu, bu gemi elimize birkaç sene evvel geçmiş olsaydı?" dediğini daima gözlerim yaşararak hatırlarım.

* * *

Rahatsızlığına rağmen yatta da, yine eskisi gibi muntazaman devlet işleriyle meşgul oluyor, Hükümet Erkânı ve Genelkurmay Başkanı ile sık sık görüşüyor, dışardan gelen Elçilerimizi kabul ederek kendilerinden bulundukları memleketlerde güdülen siyaset ve mevcut temayüllere dair esaslı malûmat alıyor, İstanbul'da bulunan, yahut memleketin muhtelif yerlerinden gelen büyük komutanları yata davet edip gerek bizim ve gerek diğer memleketlerin askerî durumu hakkında fikir teatisinde bulunuyor, bu suretle dünya ve bilhassa olağanüstü bir huzursuzluk içinde çalkanıp duran, Avrupa'nın nereye doğru gittiğini tayin ve ileride bizim tutacağımız yolu tespit etmeye çalışıyordu.

O sıralarda hususi yatı ile İstanbul'a gelmiş bulunan Romanya Kralı Karol'u kabul etmiş (19 Haziran 1938) kendisi ile Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras da hazır bulunduğu halde, günün meseleleri ve bilhassa Balkanlar'a ve küçük Antant memleketlerine ait işler üzerinde uzun bir konuşmada bulunmuştu.

24 Haziran 1938 günü de yatla Marmara'da tâ Erdek limanına kadar uzanan bir gezinti yapmış, orada bulunan donanmamız tarafından selamlandıktan sonra yata davet ettiği Donanma Komutanı Amiral rahmetli Şükrü Okan ile aynı konularda birkaç saat görüşmüştü ve nihayet 9 Temmuz 1938 günü daveti üzerine İcra Vekilleri Heyeti yatta onun başkanlığı altında 3,5 saat süren bir toplantı yapmış, mevcut iç ve dış meseleler etrafında mühim müzakerelerde bulunulmuştu. Bu toplantı, O'nun İcra Vekilleri içtimalarına iştirakinin sonuncusu olmuştur.

Şunu da belirtmeliyim ki, bütün bu kesif mesai arasında Hatay işini adım adım takip etmekten ve Dolmabahçe Sarayı'nda çalışmakta bulunan Dil ve Tarih kurumlarının mesaisi ile yakından alakadar olmaktan bir an hali kalmıyordu.

Boş zamanlarını yatak odasında yatağına uzanarak, yahut hususi salonda bulunan şezlong şeklindeki geniş koltuğuna yaslanarak istirahat etmek, kitap

okumak, gelenlerle konuşmak ve gramofonda sevdiği şarkıları ve diğer musiki eserlerini dinlemek ile geçiriyordu.

Ara sıra geminin büyük salonunda veya güvertede rahat koltuklardan birine oturup etrafı seyrettiği de oluyordu. İlk zamanlarda yemeklerini umumi yemek salonunda arkadaş ve davetlileri ile beraber yiyordu.

* * *

Bir aralık yatta sıkıldığından bahsederek bazı günler dışarıya çıkıp gezintiler yapmak arzusunu göstermeye başlamıştı. O günlerde Prof. Fissenger de, ikinci defa olarak İstanbul'a gelmiş bulunuyordu. Gösterdiği arzu, ısrar şeklini alınca doktorları, Prof. Fissenger ile de mutabık olarak ara sıra fakat yalnız denizde ve mutlaka sandal ile kısa ve sarsıntısız gezintiler yapmasına müsaade ettiler. Bunun üzerine 10 Temmuz 1938 pazar günü, şartların en önemlisine aykırı olarak sandalla değil, Acar motoruyla bir gezintiye çıktı. İlkin Florya'ya gitti ve sonra baştan başa Boğaz'ı dolaştı.

Florya'da kendisini motorun küpeştesinde gören halk, etrafını sararak sevgili liderlerine tasavvurun üstünde coşkun gösterilerle sonsuz bağlılıklarını belirtmişler, Boğaz'ın her iki kıyısını bir anda dolduran sayısız vatandaş kitleleri de saatlerce sevinç nidaları ve sürekli alkışlarla Boğaz'ı inletmişlerdi.

Bu gezi, aklımda kaldığına göre 5, 6 saat devam etmişti; ilk saatlerde pek neşeli görünen, durmadan konuşup gülen, motorun küpeştesinden derin bir aşk ile sevdiği halkı mütemadiyen selâmlayan Eşsiz Önder, gezintinin sonuna doğru motorun küçük salonuna girerek adeta çöker gibi bir koltuğa oturmuş, derhal, son süratle avdet emrini vermiş, yorgun ve takatsiz derin bir düşünceye dalmıştı.

Bu da onun sevgili vatandaşlariyle temas halinde yaptığı son gezintisidir.

* * *

Bundan sonra, hastalık galopan bir hal almıştı. Karnındaki likit gittikçe artıyor, iştihası günden güne azalıyordu. Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'in düzenlediği yemekleri pek az ve adeta zorla yiyebiliyordu.

Bu sırada mevcut arızalara sık sık yükselip iki, üç gün devam eden bir ateş de katılmış, hastayı süratle eritmeye başlamıştı.

Bir gece ateşin şiddetinden bunalıp, güverteye çıktığını ve bir şezlonga uzandığını haber verdiler, derhal yanına gittim. Arkamdan Ali Kılıç ile Sabiha Gökçen de geldiler; sıcak ve ateşten çok muztarip olduğu, biraz havaya, bilhassa serin havaya muhtaç bulunduğu belli idi, bu itibarla kendisine hak vermemek kabil değildi.

Ne çare ki, orada uzun müddet kalması da katiyen doğru olmazdı. Güverte cereyanlı, hava rutubetliydi. Üşütüp bu yüzden mevcut rahatsızlığa bir de "soğuk alma" gibi herhalde çok tehlikeli olacak bir unsurun daha katılması ihtimali vardı.

Kalbim sızlıyarak içeriye girmesi için, ricaya başladım; yanımdakiler de bana yardım ediyorlardı. İlk anlarda ricalarımı şiddetle reddediyor, ne olursa olsun, güvertede kalmak istiyordu. Ben de derece derece yalvarmalarımı arttırıyor, mümkün olduğu kadar kırılmamasına dikkat ederek, hareketinin doğru olmadığını ve muhtemel tehlikeyi anlatmaya çalışıyordum.

Bana çok üzüntü veren münakaşamız, böyle devam ederken, bir aralık –herhalde geçen beş, on dakika zarfında ıstırabı da azalmış olacak ki– yerinden kalktı; yavaş yavaş içeriye girdi.

O gece, Ali Kılıç'ın evinden getirttiği gül sirkesine batırdığımız bezlerle alnını, kol ve bacak mafsallarını ıslatarak saatlerce ateşi düşürmeye çalışmıştık; bu yürekler acısı hazin manzara hâlâ gözümün önündedir.

* * *

O zaman yapılan bütün tetkik ve tahlillere rağmen vakit vakit tekerrür eden bu ateş "Poussee"sinin menşei tayin edilememiş, meçhul kalmıştı; son zamanlarda salâhiyetli kimselerden dinlediğime göre bazı karaciğer hastalarında görülen bu nevi ateşlere normalman bağırsaklarda yaşayan koli basillerin meydana getirdiği enfeksiyonların sebep olduğu anlaşılmış imiş ve ateşin şimdiki tesirli ilaçlarla dört, beş gün içinde tamamıyla bertaraf edilmesi kabil oluyormuş.

Prof. Fissenger, bana: "Bu hastalığın sırf içkiden geldiği yolundaki düşünce doğru değildir, benim, Fas, Tunus ve Cezayir'den gelen birçok Müslüman hastalarım var ki, ömürlerinde ağızlarına herhangi ispirtolu bir içki koymamışlardır. Binaenaleyh hastalığın daha başka ve mühim amilleri olduğunu kabul etmek lazımdır. Bence bunlar arasında bilhassa tegaddi tarzı ve daimi konstipasyon gibi amiller başlı başına yer tutmaktadırlar" demişti.

Yine mütehassıslar ifade ediyorlar ki, son çalışma ve buluşlar neticesinde Fissenger'nin noktai nazarı sabit olmuş karaciğer sirozunun başlıca amilinin "muvazenesiz tegaddi" meselesi olduğu ve ispirtolu içkilerin, o da bazı hastalarda yalnız hastalığı tacil ettiği, kati olarak tespit edilmiştir.

Aynı zamanda eskiden tedavisi büsbütün imkânsız sayılan bu hastalığın, yeni keşif ve tertiplerle bugün artık tedavisi imkân dahiline girmiş bulunmakta ve hastalar arasındaki iyileşme nispeti günden güne artmaktadır.

Bütün bunları dinlediğim zamanlar, o Müstesna İnsanı bu menhus hastalık yüzünden, daha genç denilebilecek bir yaşta, hem de bütün diğer azası tam sıhhatte bulunduğu halde kaybetmiş olmamızdan doğan derin acıları tekrar ilk tazeliği ve şiddetiyle duymaktayım.

* * *

Aziz Hastamıza, çok ıstırap veren arızalardan biri de terin kesilmesi idi. Tabiîdir ki bu durumda sıcağı herkesten fazla hissediyor ve çok rahatsız oluyordu. Bir müddet yattaki yatak odasına yaptırdığımız hususi kaplar içinde kalıplarla buz koymak suretiyle sıcağı mümkün mertebe azaltmaya çalışmıştık. Temmuz ayı başında yine bu maksatla yatı daha serin olacağını tahmin ettiğimiz Büyükdere önüne götürmüş, orada birkaç gün kalmıştık. Fakat bütün bu tedbirlerden bir fayda elde edilememiş, yatın içindeki bunaltıcı sıcaklıkta ve dolayısiyle Hastanın halinde bir fark olmamıştı.

* * *

Artık yattaki kapalı yatak odasında rahat edemeyeceği anlaşılmıştı; hastalığın vehamete doğru gittiği de görülüyordu.

23 Temmuz 1938 günü yatla Florya ve Boğaz'a doğru bir gezinti daha yapıldıktan sonra, kendisinin de muvafakati ile verilen karar gereğince bir gece yarısı sessizce Dolmabahçe Sarayı'na nakledildi.

Rahmetli Dr. Asım İsmail Arar hatıratında yattan, Saraya naklin sedye ile yapıldığını yazmaktadır, bu doğru değildir. Gerçi yatta bir sedye hazırlanmıştı, fakat Atatürk buna binmeyi katiyen reddetmişti. Bunun üzerine yata yanaşmış bulunan Acar motorundaki geniş hasır koltuğu yukarıya alınmış, bu koltuk ile motora, sonra da Sarayın alt katındaki asansörün önüne kadar taşınmış, üst katta asansörden yatağına kadar da yürümüştü.

Koltuğu Ali Kılıç ile Muhafız Komutanı İsmail Hakkı Tekçe ve Faik isminde güçlü, kuvvetli genç bir sivil polis taşımıştı. Bu sırada Prof. Neşet Ömer İrdelp de yanından ayrılmayarak mütemadiyen nabzını kontrol etmişti.

Kendisi, Saraya girerken kimse tarafından görülmemesini arzu ettiğinden ben daha evvel rıhtıma çıkmış, oradaki lambaları söndürtmekle beraber, birer vesile ile içeride ve dışarıdaki nöbetçi ve hizmetçileri Sarayın o kısmından uzaklaştırmıştım.

Bundan sonra Büyük Hastamız –eski tabirle– tam "Esiri firaş" bir halde yaşamaya başlamıştı. Yalnız yatak odasının hemen karşısındaki banyo dairesine gitmek için yataktan çıkıyor ve oraya kadar yavaş yavaş yürüyordu. Sonraları yorulmaması için bundan da vazgeçirtebilmiş, banyoya tedarik edilen lastik tekerlekli bir araba ile gitmeye ikna edebilmiştik.

* * *

Savarona yatına yerleştiği gün, Atatürk, sayın Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'i davet ederek müdavi doktorları arasına almış bulunuyordu; Saraya döndükten sonra Operatör Prof. Dr. Mim Kemal Öke de bunlara iltihak etmiş, ayrıca hükümetin tensip ve kararı ile İç Hastalıkları Mütehassısı Ord. Prof. Dr. Akil Muhtar Öz-

den, Sinir Hastalıkları Mütehassısı Prof. Dr. Hayrullah Diker, İç Hastalıkları Mütehassısları Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter ile Dr. Abravaya Marmaralı ve Dr. Kâmil Berk'ten mürekkep bir İstişare Heyeti teşkil edilmişti. Yine hükümetçe İstanbul'a gönderilen Sağlık İşleri Vekâleti Müsteşarı Dr. Asım İsmail Arar, her gün Saraya uğrayıp hastalığın seyrini takip ediyor, bu hususta Vekâleti vasıtasıyla hükümete raporlar veriyordu.

* * *

Daha geniş ve havadar olması itibariyle Saraydaki yatak odasına kavuşmak, Atatürk'ü ilk anda pek memnun etmişti; fakat ne yazık ki, bu memnunluğu çok sürmedi. Sıcak, hem de gittikçe şiddetini arttırarak devam ediyordu ve tabiî bundan duyduğu rahatsızlık da o nispette ağırlaşıyordu.

Çaresizlik içinde yatak odasının pencere ve duvarlarına bahçeden hortumla su sıktırıyor, sıcağın tesirini azaltmaya gayret ediyorduk. Asıl hastalığın ıstıraplarına katılan o bunaltıcı sıkıntı ile bu beyhude çaba, Sonbahar gelinceye kadar böylece sürüp gitti idi.

Yatağın karşısındaki duvarda, o zamanki Moskova Büyükelçimiz rahmetli Zekâi Apaydın'ın Rusya'dan gönderdiği bir tablo asılı idi: İlkbaharın kır çiçekleri ile bezenmiş yemyeşil bir yamaç üzerinde birkaç azametli servi ile biri çiçek açmış, diğeri tomurcuklanmış iki meyve ağacını, arka planda bir göl parçasını ve tâ uzaklarda heybetli karlı dağları tasvir eden çok güzel, çok canlı bir tablo. Zannedersem, Kafkasya dağlarından bir köşe. (Bu tablo hâlâ yerindedir.)

Sıcak ve hastalıktan bunaldıkça uzun uzun bu tabloyu seyrederdi; herhalde öyle bir yerde, hasret kaldığı serinlik ve huzura kavuşabileceğini tahayyül ediyordu. Bana bir, iki defa "Böyle bir yer bulabilsek" de demişti.

Muhakkak, aynı hasret dolu arzuyu başkalarına da söylemişti ki, –kim olduğunu bilmiyorum– birisi, kendisine Alemdağı'nda çok güzel bir köşk olduğunu söylemiş. Bir gün bana bundan bahsetti ve Prof. Nihat Reşat Belger de dahil, icap edenlerle beraber yerine gidip köşkü görmemizi emreyledi.

Hemen ertesi günü, Prof. Belger, İstanbul Vali ve Belediye Reisi rahmetli Muhittin Üstündağ, Başyaver rahmetli Celâl Öner ve daha birkaç arkadaşla beraber, Alemdağı'na gittik. Vaktiyle Sultan Abdülaziz için yaptırılıp, sonradan Vilâyet Milli Emlâk Müdürlüğüne devredilmiş olan kasrı gördük. Etrafı çam ağaçları ile çevrili ve kuzey rüzgârlarından mahfuz bir yerde idi; her tarafından güneş de alıyordu. Profesör yeri pek beğenmişti, fakat bina bakımsızlıktan biraz harap olmuştu; iyice tamir edilmeden oturulamazdı. (Şimdi tamamen yıkılmış olduğunu öğrendim.)

Avdette vaziyeti Atatürk'e arz ettim, dikkatle dinledi, hatta kasrın vali tarafından getirilmiş olan planını da tetkik etti. Düşünceliydi; binanın tamire muhtaç

bulunması hiç hoşuna gitmemişti; bundan ve belki de o sıralarda Ankara'ya gitmek niyetinde bulunmasından olacak:

"Hele şimdi dursun bakalım! İleride tekrar görüşür, bir karar veririz" dedi; fakat bir daha bundan hiç bahsetmedi.

* * *

Atatürk hiç şüphesiz, hastalığın mahiyet ve akıbetini biliyordu; buna rağmen sakindi. Hastalık onun yalnız cismani varlığını yatağa serebilmişti. Bazılarının esassız ifadeleri hilâfına iç âlemi ve hafızası, bütün kuvveti, bütün ciyadet ve cevvaliyeti ile dimdik ayaktaydı. Derin ve uzak görüşünden eski ve yeni hadiseleri tahlil hususundaki eşsiz kudretinden, çalışma zevkinden, vazife aşkından ve hatta natıkasından hiçbir şey kaybetmemişti; kafası eskisi gibi süratle işliyordu.

Sözün kısası, Büyük Dâhi, yine bütün yüksek vasıflariyle vazife başındaydı; yine her yanına girdiğim zaman ilk sözü: "Ne haber?" suali oluyordu. Günün mühim olayları hakkında verdiğim malûmatı dikkatle dinliyordu; bahis konusu olan her mesele üzerinde derin kıyaslamalar ve tahliller yapıyor, çok açık ve isabetli mütalâalar ileri sürüyordu.

Hastalığın hiçbir safhasında moral bakımından zaafa kapılmamış, fütur getirmemişti. Sırası geldikçe –gözlerinin içi çakmak çakmak yanan ışıklarla dolu– âtiye ait düşüncelerinden de bahsediyordu. Hemen her gün birine şahit olduğum bu azametli levhalar karşısında bir taraftan o müstesna yaradılışa karşı hayranlığım artıyordu, bir taraftan da acı hakikat kızgın bir demir gibi beynime saplanarak dayanılmaz bir elem içinde bunalıyordum.

* * *

Ruşen Eşref Ünaydın; yukanda bahsettiğim kitabında (34, 35 ve 36'ncı sayfalarda) sonradan okuduğu yazılarda Atatürk'ün hafızasında –bilhassa hastalığın başlangıcına yakın zamanlarda– bir zaaf hali peyda olduğundan bahsedildiğini ileri sürerek Prof. Nihat Reşat Belger'e şöyle bir sual sorduğunu yazıyor:

"Bu hastalık Atatürk'ün zihin faaliyetinde bir azalma, bir düşkünlük, hafızasında herhangi bir zaaf, bir bozulma husule getirmiş miydi?"

Nihat Reşat Belger bu suale –özet olarak– şu katî cevabı[239] vermiş:

"Bütün bu sözler hakikatin tamamiyle aksinedir azizim. Ben; Atatürk'ün yanına her gün birkaç defa girer çıkardım, kendisiyle görüşürdüm; hiçbir vakit denildiğini söylediğiniz şekilde aklî melâkatında en küçük bir zaaf veya azalma eseri görmedim. Görmediğim şöyle dursun, bilâkis şuuruna ve iradesine tamamıyla sahip olduğu intibaı altında bulundum. Haftada muayyen günlerde hükümet Reisini ve Dışişleri Bakanını muntazaman kabul ediyor, onların maruzatını dinleyip

239 Muhterem Profesör bunları her zaman ve her yerde tekrar etmiştir.

devletimizin işlerindeki alakasını kesmeksizin devam ettiriyordu. Hasta döşeğinde dahi Reisi bulunduğu devletin umurunu yakından takip ettiği gibi, dünya siyasetini takip etmekten de geri kalmıyordu ve en vahim ve mühim meseleler üzerinde mütalâalar beyan ediyor, direktifler veriyordu. Böyle bir insanın, akli melâkatında en ufak bir kusur bile tasavvur edilebilir mi? Kaldı ki, tababet bakımından bu siroz illetine müptelâ olan hastaların şuurları, hayatlarının en son dakikalarına kadar normal kalır; tababet bunu böyle kabul etmiştir. Bazı vakalarda, sirozla birlikte mevcut olabilen asabi rahatsızlıklar müstesnadır. Halbuki Atatürk'de bu asabi rahatsızlıklardan eser bile yoktu. Ancak hastalığın tabiî seyri iktizası olarak komaya girince. O büsbütün başkadır; zaten koma, devamı müddetince hayattan ilgisi kesilmek demektir."

Ünaydın bu hususdaki yazısına; muhtelif zamanlarda rahmetli Prof. Akil Muhtar Özden ile yine rahmetli Prof. Mim Kemal Öke'ye de aynı suali sorduğunu ve tıpkı Nihat Reşat Belger'in söylediği tarzda cevap aldığını ilave etmektedir.

* * *

Atatürk'ü, hastalığının başlangıç devresinden itibaren muhtelif safhalarında görüp muayene etmiş ve kendisi ile her defasında saatlerce konuşarak her bakımdan tetkikine fırsat bulmuş olan Prof. Fissenger'yi de; o her hali ile ve her manası ile Büyük İnsan, hiç değişmeyen yüksek hasletleri; muvazeneli dehası, dimağındaki muhakeme ve tahlil kabiliyeti, derin seziş ve görüşleri, akıl ve mantığının kuvveti ve hafızasının berraklığı iledir ki adeta büyülemişti. Dünyanın içinde bulunduğu ağır şartlarla, büyük siyasi ve içtimai meseleleri üzerinde de mütemadiyen kafa yormuş, yüksek seviyeli ve çok zeki bir Fransız bilgini olan Prof. Fissenger: "Lideriniz her cepheden o kadar kuvvetli bir adam ki, biraz daha kalırsam tamamen tesiri altına gireceğim, beni bırakın da gideyim" deyip duruyor, O'nun kaybı ihtimalinden bizim kadar keder ve endişe duyuyordu.

Binaenaleyh, tekrar ediyorum: Hastalıktan evvel ve hastalık esnasında Atatürk'ün zihni faaliyetinde azalma ve hafızasında bir zayıflama olduğuna dair olan ifadeler, tamamiyle asılsızdır. Eminim ki bundan sonra anlatacağım birkaç hadiseden de okuyucularım o kabil ifadeleri çürüten çok açık yeni deliller çıkarmakta güçlük çekmeyeceklerdir.

O zamanki Başvekil Celâl Bayar'ın 18 Eylül 1938 günü 4 yıllık yeni bir iktisadi planı kendisine izah ederken gösterdiği canlılık ile gözlerinin içinde beliren haz parıltılarını ömrüm oldukça unutamayacağım.

O gün Bayar, yatak odasına girdiği zaman ben de odada bulunuyordum. Atatürk ilkin yerini değiştirerek Bayar'la karşı karşıya gelecek bir vaziyet aldı; ba-

na işaret ederek: "Sen de otur, dinle! Mühim şeyler konuşacağız" dedi, gösterdiği yere iliştim.

Doktorlar, çok yorulmamasını, görüşmelerin 5 -10 dakikayı geçmemesini, bize sıkı sıkı tembih etmişlerdi; biz de bu tavsiyeye titizlikle riayet ediyor, hatta bu yüzden birçoklarının insafsız şikâyet ve tarizlerine hedef oluyorduk. Atatürk de, doktorların bu yasağından haberdardı. Şüphesiz beni orada alıkoymasının sebepleri arasında şayet konuşma uzun sürerse tarafımdan vaki olacak bir müdahaleyi önlemek düşüncesi de vardı. Nitekim bir müddet sonra doktorlar tarafından içeriye gönderilen ve "Çok konuştunuz, yorulacak ve rahatsız olacaksınız, artık kâfi görmez misiniz?" diyen bayan Afet'e: "Gel sen de dinle! Bayar çok güzel ve mühim şeyler anlatıyor; bunlar insanı yormaz, bilâkis canlandırır" diye cevap vermiş ve onu da bir kenara oturtmuştu.

Bayar'ın mümkün olduğu kadar kısaltarak izah ettiği bu planda; bazıları soğuk havalı olmak üzere 30'a yakın vapur siparişi, Kütahya'da bir elektrik santralı inşaası, (Buradan elektriğin kilovat saatinin Anadolu Kavağı'na 35 paraya mal olacağı hesap edilmişti) yine Kütahya'da 25 bin ton sentetik benzin istihsal edecek kabiliyette bir fabrika kurulması, Sakarya nehri üzerinde sulama tesisleri yapılması ve kömür istihsalinin senede 5 milyon tona çıkarılması gibi cidden mühim işler yer almıştı. Bayar, aynı zamanda bütün bu işlerin İngiltere ve Almanya'dan temin edilen kredilerle başarılıp, normal bir bütçeye hiç yük olmayacağı hususunu ısrarla belirtmekteydi.

Başvekilin izahatı bittikten sonra Atatürk kendisine şu tavsiyede bulundu:

"Bizim bu ve buna benzer işleri başarmamız için en çok üç sene mühletimiz vardır; ondan evvel de fırtına kopmaz demiyorum. Ne yapacaksak bu dar müddetin içine sıkıştırmaya bakmalıyız. Bütçe filan düşünmeye mahal yoktur; memleketin bütün kuvvet menbalarını seferber ederek bu işleri yapmak lazımdır."

Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar* kitabında, bu görüşmeye ve Atatürk'ün tavsiyesine ait hatırasını anlatırken: "Azami üç seneye kadar dünyada bir fırtına kopacağına ve bunun bizim için tesirleri yakından duyulacak bir badire olacağına dair, Hükümet kanalı ile Atatürk'e hiçbir malûmat aksetmediğini" de söylemektedir.

* * *

Avrupa'daki derin huzursuzluğun; Almanya ile Çekoslavakya arasında, bütün şiddetiyle başgösteren Südet Almanları meselesi ile son haddine vardığı İngiliz Başvekili müteveffa Chemberlain'in, Alman şansölyesi Adolf Hitler ile görüşüp bir harbin önünü almak gayretiyle, Londra ile Münih arasında mekik dokuduğu günlerdeydi. İngiliz donanmasına mensup bir filo İstanbul'u ziyarete gelmiş ve Filo Komutanı Amiral gemisinde resmî bir çay ziyafeti tertip ederek muayyen gün-

den bir, iki gün evvel birçok kimseleri davet eylemişti; davet edilenlerin arasında ben de vardım.

Ziyafet günü, sabah erkenden İstanbul Valisi rahmetli Muhittin Üstündağ, telefon etti. İngiliz filosunun aldığı acele bir emir üzerine gece limanımızdan ayrıldığını ve Amiralin kendisine gönderdiği bir mektupta bu sebeple o gün için tertip ettiği çay ziyafetini iptal etmek mecburiyetinde kaldığını bildirerek keyfiyetin özür dilekleriyle beraber, davetlilere iblağına tavassutta bulunmasını rica ettiğini söyledi. Demek ki, umumi vaziyetteki vehamet, bir kat daha artmış ve ufukta yüzde doksan bir harp ihtimali belirmişti. O sabah müdavi ve müşavir doktorlarla beraber Atatürk'ün yatak odasına giderken hadiseyi onlara da hikâye etmiştim. Doktorlar mutad muayenelerini bitirdikten sonra Atatürk, her defasında olduğu gibi kendilerinden yatağının önünde hazırlattığı iskemlelere oturmalarını rica etti ve: "Ne var, ne yok" diye sordu.

Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, İngiliz filosunun ani hareketinden ve Amiralin, Valiye gönderdiği mektuptan bahsederek: "Buna ve Avrupa ajanslarının pek kötümser yayınlarına bakılırsa Südet meselesi, umumi bir harbi artık kaçınılmaz bir hale getirmiştir" mütalâasında bulundu; Atatürk:

"Evet! Benim de dikkatimi çekti; Sarayın önünde demirli bulunan filo, sabahleyin yerinde yoktu. Bununla beraber bilesiniz ki, şimdi harp olmayacaktır; İhtilâfı mutlaka bir pamuk ipliğine bağlayacaklardır. Çünkü, Almanlar henüz hazırlıklarını tamamlayamamışlardır; İtalyanlar ise hiç hazır değillerdir. Binaenaleyh bir umumi harbi bu yıl değil, gelecek yıldan itibaren beklemelidir," dedi ve sonra bana döndü:

"Bu görüşümü hükümetteki arkadaşlara da söyle! Telaş etmesinler." buyurdu; tabiî emri derhal yerine getirdim.

Bilindiği gibi mesele o zaman, hakikaten ve her manası ile bir pamuk ipliğine bağlanmış ve İkinci Cihan Harbi, tam bir yıl sonra yani 1939 Sonbaharında başlamıştı.

* * *

Aziz Hastamızın yorgunluk ve halsizliği ile beraber, karnındaki asit de günden güne çoğalıyor, göğsüne doğru yaptığı tazyik ile rahatça nefes almasını bile güçleştiriyordu. Bu yüzden çektiği ıstırabın dayanılamayacak bir dereceye geldiği, her halinden belli oluyordu.

Müdavi ve müşavir doktorlar ise, tereddüt içindeydiler; biriken suyu karnı delerek (yani ponksiyon usulüyle) almaktan çekiniyorlar, bu ameliyenin tekrarına mecburiyet hasıl olduğu takdirde doğacak akıbetten endişe ediyorlardı.

Bunun üzerine hükümetçe tekrar dışarıdan karaciğer hastalıkları üzerinde

milletlerarası şöhret yapmış birkaç mütehassısın daha celbedilmesine karar verildi ve Berlin Tıp Fakültesi İkinci Dahiliye Direktörü Prof. Von Bergman ile Viyana Tıp Fakültesinden Prof. Eppinger davet edildi.

Profesörler birkaç gün içinde İstanbul'a geldiler; hep beraber yapılan muayene ve konsültasyon neticesinde toplanan suyu karnı delmeden idrar yoluyla bertaraf etmek için civalı müdrir kullanılmasına karar verildi. Tecrübe mahiyetindeki bu tedavi, derhal tatbik edildiyse de maateessüf beklenilen neticeyi vermedi.

Nihayet Prof. Fissenger'yi üçüncü defa olarak İstanbul'a getirtmek lüzumu hasıl oldu ve onun da mutabakat ve huzuru ile Operatör Prof. rahmetli Mim Kemal Öke tarafından ilk ponksiyon yapıldı ve karından 12 litreden biraz fazla su çıkarıldı.

* * *

Atatürk; karnı delmek suretiyle su almayı mühim ve tehlikeli bir ameliye telâkki ediyor, ameliyat sırasında bağırsaklarının delinmesinden korkuyordu. İşte bu endişe iledir ki zaten uzun zamandan beri düşündüğü bir vasiyetname tanzimi işini daha fazla geciktirmeden bitirmek istemişti.

Güneşli bir sonbahar sabahı, müsaadesini alarak yanına girmiştim. Büyük Adam yatağında, başı biraz yüksekte, arkası üstü yatıyordu. Odayı solgun bir güneş kaplamıştı. Yüzü fildişi rengindeydi; çehresi zayıfladıkça, irileşen o güzel mavi gözleri denize ve Üsküdar sahillerine dalmıştı.

Odaya girdiğimi hissedince başını bana doğru çevirdi; yatağın ayak tarafında bir yer göstererek oturmamı işaret etti ve her zamanki sualini tekrar etti:

"Ne haber?"

Son 24 saat zarfında günün iç ve dış meselelerine dair gelen haberleri hülasa ettim. Düşünceli ve heyecanlı görünüyordu. Buna rağmen, bilhassa görünüşünü teyid eder mahiyette olan dış haberleri, dikkatle dinledi; bu haberlerle ilgili bazı şeyler sordu ve kısa cümlelerle mütalâalarını söyledi.

Maruzatım bitince, sağ elini bana doğru uzattı; doktorlar kati lüzum olmadıkça kuvvet sarf etmesini men ettikleri için hareketlerine yardım ediyorduk; elini tuttum, doğruldu; yatağın içine bağdaş kurarak oturdu. Birkaç dakika yine denize ve karşı kıyılara baktı; belliydi ki heyecanını yenmeye çalışıyordu. Gözlerini bana çevirdiği zaman uzun kirpiklerinin ıslandığını fark ettim. Bütün hastalığı boyunca benim yanımda gösterdiği yegâne zaaf –eğer bu ulvi sükûnete zaaf demek caizse– bu idi; sonra başını önüne eğdi ve ağır ağır konuşmaya başladı:

"Bu yolda konuşmak, benim için de, senin için de ağır bir şey; ama başka çaremiz yoktur, konuşmaya mecburuz çocuk! Hani seninle ara sıra bir işimizden bahsederdik; hatta bunun için bir de hususi kanun çıkarılmıştı. Şu vasiyetname meselesi. Bugün, yarın o işi bitirmeliyiz. Nasıl olsa bir gün karnımdan su alına-

Levent Şahverdi Arşivi

caktır; ne olur, ne olmaz. Bağırsaklardan biri delinebilir, başka bir arıza olabilir; herhalde ihtiyatlı olalım" dedi. Gerçekten bunu beş, altı seneden beri ara sıra görüşüyorduk. Uhdesinde kalmış olan bütün menkul ve gayrimenkul malları, Partisine bırakmak niyetinde olduğunu söyler, buna göre bir vasiyetname hazırlamaklığımı emrederdi. Zaten bunu daha 1927 senesindeki Parti kongresinde de ifade etmiş ve sonradan yukarıda izah ettiğimiz gibi, çiftliklerle, bazı binaları hazineye devreylemiş bulunuyordu.

Aynı meselenin bahis konusu olduğu bir konuşmamızda, bunun medenî kanuna göre imkânsız olduğunu, mirasçıların mahfuz hisseleri bulunduğunu arz etmiştim; cevap olarak:

"Her ne ise. Bir çaresini bulmalı ve mutlaka istediğim gibi bir vasiyetname yapmalıyız; sen bu işle meşgul ol!" buyurmuştu. Bu hususta büyük hukuk âlimi Saruhan Mebusu rahmetli Mustafa Fevzi Efendi ile istişare etmeyi düşünmüş ve kendisine meseleyi açarak mütalâasını sormuştum. Rahmetli Hoca, meseleyi bir, iki gün tetkik ettikten sonra:

"Paşa Hazretleri için hususi bir kanun çıkarmaktan başka çare bulamadım." demişti; keyfiyeti derhal Atatürk'e arz etmiştim. Ve muvafakati üzerine Büyük Millet Meclisi'nce aşağıdaki kanun çıkarılmıştı:

Kabul Tarihi: 12 Haziran 1933, numarası: 2307

"Madde l— Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin, kanunu medeninin 452'nci maddesi dairesindeki tasarrufları, mahfuz hisseler hakkındaki hükümden müstesna olup, bütün mallarında muteberdir.

Madde 2— Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3— Bu kanunun hükümlerini icraya, İcra Vekilleri Heyeti memurdur."

* * *

Bu kanun çıktıktan sonra da vasiyetname tanzimini birer suretle ihmal etmiştik. Bunda benim büyük kusurum olduğunu itiraf ederim. Ne bileyim; taşıdığı manadan dolayı olacak, böyle bir vesika tanzimine bir türlü elim varmıyordu ve her konuşuldukça bir vesile ile ileriye atıyordum.

"Hani seninle ara sıra bir işimizden bahsederdik" sözleriyle Atatürk bana işte bunları hatırlatıyordu.

Şimdi o sevgili ve kıymetli vücudun fena alemindeki günlerinin sayılı olduğunu, bu çok acı hakikati biliyordum ve öyle bir vesikanın tanzimine artık kati lüzum olduğuna da çoktan kani olmuştum. Buna rağmen sarsıldım; içimden yumak gibi bir şey kabarıp boğazımı tıkadı, güçlükle cevap verdim:

"Emrinizi sırf öteden beri düşündüğümüz bir şey olmak itibariyle dinliyorum;

yoksa buna şimdi hiç lüzum yoktur. Yapılacak şey gayet basit bir ameliyedir; buyurduğunuz tehlike katiyen varit değildir."

Ben konuşurken, O heyecanını yenmiş, kendine tamamen hakim olmuştu:

"Her ne ise" dedi, "şimdi lüzum münakaşasını bırakalım da bunu behemehal yapalım; mal olarak nemiz varsa derhal bir listesini yapıp bana getir!"

Odadan çıktım; büroma indim. Defterlere ve kayıtlara bakarak istediği listeyi yaparken ben de sükûnet bulmuştum. Tekrar yanına girdiğim zaman kendisini hâlâ aynı vaziyette buldum; listeyi aldı, tetkik etti:

"Bunları ikiye ayıracağız, bir kısmı hayatta bulunduğumuz müddetçe üzerimizde kalması lazım gelenlerdir; para, hisse senetleri, Çankaya' daki Köşkle, eşyaları gibi. Yapacağımız vesikaya işte bunları koyacağız; diğerlerini yani Çankaya'dan başka yerlerdeki evleri ve emlâki, Ankara'ya avdet eder etmez, mahalli belediyelerine veya diğer kurumlara verir, muamelesini de yaptırınız!" buyurdu ve vasiyetname hakkında düşündüğü esasları not ettirdi. Bunun evde (O daima ikâmetgâhı için bu tabiri kullanmıştı) şayi olmamasına çok itina etmemi de tembih etti.

Dikte ettiği esaslar arasında para ve hisse senetlerinin o zamana kadar olduğu gibi, İş Bankası tarafından nemalandırılması şartını ifade ederken:

"İş Bankası; Celâl Bey'in (Bayar) nezareti altında çok iyi çalıştı ve başarılı neticeler aldı. Celâl Bey yaşadıkça daima Banka ile alakadar olacaktır; onun için bu kaydı koyalım!" emrini ilave etti.

İsmet İnönü'nün çocuklarına ait maddeyi dikte ederken de: "Kendisine bir hal olursa –Hasan Rıza Temelli'yi kastederek– kardeşi çocuklarına bakmaz" buyurmuştu.

Vasiyetname açılıp, yayınlandıktan sonra İsmet İnönü'nün çocuklarına ait olan madde üzerinde türlü yersiz yorumlar yapılmış, hatta bunlara tarafımızdan Atatürk'e daha evvel İnönü'nün ölmüş olduğu söylendiğinden böyle bir vasiyette bulunmak lüzumunu duyduğu yolunda bazı dedikodular da katılmıştır.

Gerçek olan şudur: Atatürk herkesin iyiliğini isteyen, buna çalışan, politika icaplariyle özel münasebetlerini titizlikle ayırmayı bilen, arkadaşlıklarına ve dostluklarına içten bağlı olan çok mert ve vefakâr bir İnsandı; diğer yandan İnönü o sıralarda, safra kesesi iltihabı gibi tehlikeli bir hastalık geçiriyor ve Atatürk bununla yakından ilgileniyordu. Emriyle, her gün sıhhi durumu hakkında malûmat alıyor, kendisine arz ediyorduk; Hatta hastalığı zamanına rastlayan bir gelişinde Prof. Fissenger' yi de Ankara'ya göndermiş, tedavisi ile alakadar etmişti.

Atatürk'ün sıhhi durumuna dair Başbakanlığa gönderdiğimiz raporların birer sureti de yine emriyle İnönü'ne veriliyordu; bu suretle birbirleri hakkında munta-

zaman malûmat alıyorlardı. Ara sıra vasıtamla mektuplaşıyorlardı da. Buna bir misal olmak üzere Ağustos ayı içinde inönü'nün bana yazdığı bir mektubun –ki o zamandan elimde kalan tek mektuptur– bir suretini aşağıya dercediyorum.

9 Ağustos 1938

Sayın Soyak;

İstanbul'dan aldığım havadisler pek sevindiricidir. Sevgili Atatürk'ün ateşi çok şükür düştü. Birkaç günde kuvveti yerine gelir. Hayatımızda heyecanlı bir sevinç tekrar başladı; çok şükür.

Dr. Aras bana Atatürk'ün cihandeğer selamlarını getirdi. Atatürk'e en derin tazimlerle minnetlerimi ve en samimi afiyet dileklerimi takdim ederim. Bir münasip fırsatta yüce huzurlarına arz ederseniz size çok teşekkür ederim. Sevgilerle, selamlar.

İsmet İnönü

Bunu derhal Atatürk'e arz etmiş ve emri üzerine teşekkür, muhabbet ve iyi diklerini bildiren bir cevap vermiştim.

* * *

Vasiyetname için en münasip kanuni şekli tespit etmek, dikte ettikleri esasları yine kanuna en uygun tarzda ve müsvedde halinde hazırlamak lazımdı. Bu hususta bir hukukçu arkadaş ile istişare etmek ihtiyacındaydım.

Düşündüm, aklıma Kocaeli Mebusu rahmetli Selahaddin Yargı geldi; kendisini Atatürk de tanır, takdir eder ve severdi. Ona telefon ettim; mutabık kaldığımız veçhile o gece Osmanbey'deki Suna kahvesinin terasında (sonradan bu bina yıkılıp, yerine "Yasan" apartman ve çarşısı yapılmıştır) buluştuk. Beraberce bu konudaki kanun hükümlerini tetkik ettik; vasiyetnameyi kendi eliyle yazıp, kapalı bir zarf içinde notere tevdi etmesi şeklini münasip bulduk. Selâhaddin Yargı'nın tavsiyesiyle bu vazifeyi o zamanki 6'ncı noter İsmail Kunter'e yaptıracaktık, İsmail Kunter Temyiz Mahkemesi azalığından, noterliğe yeni geçmiş, muhterem bir zattı.

Meseleyi Prof. Neşet Ömer İrdelp'e de açtım. Ev halkına, noteri konsültasyon için getirdiği eski bir doktor arkadaşı olarak tanıtması hususunda mutabık kaldık.

Selâhaddin Yargı ile bir müsvedde de hazırlamıştık. Ben bunu büyük harflerle tape ettim ve ertesi sabah Atatürk'e kararımızı müsvedde ile beraber arz ettim.

Dikkatle okuduktan sonra:

"Derhal yazalım, kapıyı kapa, içeriye kimse girmesin" dedi. Doğrulup yatağın içine oturdu; önüne ayaklı yemek tablasını aldı, bunu yazı masası gibi kullanıyordu; ara sıra müsveddeye bakarak yazmaya başladı.

Ben yatağın sağ yanında ayakta duruyor, kendisini müthiş bir heyecan ve teessür içinde seyrediyordum; çok sakindi. Arada bir yazdıklarına da göz atıyordum; hem yazıyor, hem de bazı kelimeleri değiştiriyor, cümleleri manalarına hiç halel getirmeden kısaltıyor ve sadeleştiriyordu.

Eşsiz muhakeme ve zerafeti burada da kendini göstermişti; çok ince düşünüyordu. Mesela bir maddede, kendilerine aylık bağlanmasını vasiyet ettiği hanımlardan beşinin soyadları yazılı idi; yalnız bayan Afet'in soyadı yoktu; o, ailesinin soyadını kullanmıyordu. Henüz başka bir ad da almamıştı; bunu görünce diğerlerinin de soyadlarını yazmadı.

Yine aynı maddede: "Vefatlarına kadar" ibaresi vardı; bunun yerine: "Yaşadıkları müddetçe" kaydını koydu; O'na göre yaşamak esastı, bir vasiyetnamede dahi olsa, bir insanın ölümünden bahsetmeyi, nezakete ve hayırhahlığa uygun bulmuyordu.

Hemşiresinin Çankaya'da oturduğu eve ait maddede: "İkâmetine müsaade edilecektir" deniliyordu; bunu: "Emrinde kalacaktır" şeklinde değiştirdi. Dakikalar geçtikçe heyecanım artıyordu; bu tarihî hadisenin tek şahidi olmak düşüncesi beni sarsıyordu; tıkanacak, düşecek gibi oluyordum. Belki biraz da kendime nefes almak imkânını vermek için mırıldandım:

"Yoruldu iseniz bırakınız; birkaç saat sonra devam edersiniz." Sakin, fakat katî cevap verdi: "Hayır hayır, başladık bitirelim!"

Yarıda bırakmak, eline aldığı işi bitirmeden bırakmak. O'nun hayatında tanımadığı, bilmediği bir şeydi; devam etti ve bitirdi. Bana:

"Müsveddeyi de buna göre tashih etmeyi unutma!" dedi, müsveddeyi aldım; hemen orada tashih ettim. Vasiyetname aşağıdaki şekli almıştı:

"Malik olduğum bütün nukut ve hisse senetleri ile Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi, Halk Partisine atideki şartlarla terk ve vasiyet ediyorum:

1– Nukut ve hisse senetleri şimdiki gibi İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır;

2– Her seneki nemadan bana nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda 1000, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600,[240] Ülküye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki 100'er lira verilecektir;

3– Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek para verilecektir;

4– Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır;

5– İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır;

240 Sabiha'nın "Gökçen" adını soyadı olmaktan ziyade tayyareciliğini belirten bir sıfat olarak telâkki ettiğinden bunu bırakmıştı.

6–Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis edilecektir."

* * *

Artık işimiz bitmişti, yazdığını aldı, bir zarfa koyup kapadı; baş ucundaki komodinin çekmecesine yerleştirdi.

Bundan sonra, yanında kaldığım 15-20 dakika zarfında öteden beriden konuştuk; bir aralık sözü Devlet Reisliğine getirerek şu mütalâada bulundu:

"Elbette bunda söz ve intihap hakkı sadece milletin ve onun mümessili olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindir; yalnız ben bu meseledeki mütalâamı ifade edeceğim. Evvela akla İsmet Paşa gelir; evet! O, memlekete pek büyük hizmetler ifa etmiştir. Fakat nedense umumun sempatisini kazanamadığı görülüyor; bu yüzden durumu pek de cazip olmasa gerek. Bir de Mareşal Fevzi Çakmak var. O, hem memlekete büyük hizmetler etmiş, hem de herkesle iyi geçinmiş, salâhiyet sahiplerinin mütalâalarına daima kıymet vermiştir; kimse ile münazaa halinde değildir. Bu itibarla bence, Devlet Başkanlığı için en münasip arkadaş odur. Filhakika kendisi ordu işleriyle uğraşmaktan çok hazzeder, belki ordudan ayrılmak istemez. Ama Cumhurreisliğinde, aynı zamanda Başkomutanlık mevkiinde de olacağı için bu meşguliyetine devam imkânı daima mevcut demektir; binaenaleyh, kanuni bir yol bulup kendisi namzet gösterilir ve seçilirse çok iyi olur zannederim."

Bu mevzu üzerinde biraz daha konuştuk; sözlerinden anladım ki, İsmet Paşa'nın tenkide tahammülsüzlüğünü, hoşgörürlük hassasının yetersizliğini, gerek Hükümette ve gerek Parti başında salâhiyet ve mesuliyet sahibi arkadaşlarının sıfat ve haklarına lüzumu kadar, hatta bazen hiç itibar etmeyerek, her işte yalnız kendi arzu ve fikirlerini yürütmeye çalışmasını beğenmemekte, bu hal ve itiyadiyle, ilk günden beri hedef tutulup varılması için mücadele edilen, gayeye tamamen aykırı olarak, memleketi, o zamanlar Avrupa'da mevcut bazı şef idarelerine doğru götüreceğinden endişe etmektedir. Belli idi ki; rahmetli Recep Peker'in, bir Avrupa seyahatinden döndükten sonra, Partinin son kongresine teklif edilmek üzere hazırlayıp İsmet Paşa tarafından da imza edildiğini yukarıda izah ettiğim nizamname ve programın faşist esaslarını unutmamış, bunlar kafasında yer etmişti.

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına geçer geçmez, hiçbir ciddi sebep ve lüzum olmadan, kendisini milli şef ve partisinin değişmez başkanı ilan ettirmesi ve bu hali, hür âlemle beraber, yurdumuzda da alıp yürüyen fikir cereyanlarının yarattığı kuvvetli dalgalara çarpıncaya kadar devam ettirmeye uğraşması, derin ve uzak görüşlü Büyük Adam'ın endişelerinde ne kadar haklı olduğunu ispat etmiştir.

Mamafih şunu da derhal ilave etmeliyim ki, İnönü dış siyasette vatanımızı İkinci Dünya Harbi'nin felaket ve yıkıntılarından uzak tutmak maharetini ve iç

idarede 1948 senesinden sonra o zamana kadar takip ettiği hatalı yolu çok geç olmakla beraber, iktidardan düşmeyi de göze alarak terk etmek kiyasetini göstermiş, memlekette aziz milletimizin Atatürk inkılâpları ile yeniden öz benliğini bulup, eriştiği yüksek seviyeye layık bir idare kurmak için çalışma yoluna girmiştir. Bu silkiniş ve dönüş devresinde, Başvekil olan rahmetli Prof. Şemsettin Günaltay'ın kıymetli faaliyet ve hizmetlerini burada şükranla kaydetmeyi bir vazife telakki ediyorum.

Konuşmada Atatürk haricî siyasete de temas ederek bu konuda kısaca:

"Bizim şimdiye kadar takip ettiğimiz açık, dürüst ve barışçı siyaset, memlekete çok faydalı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar, hakiki ve hayati mecburiyetler müstesna, bu siyasetimiz devam eder, gider." buyurdu.

* * *

Emrettiği gün ve saatte sayın noter İsmail Kunter'i davet ettik, geldi; kendisine haber verdim, biraz vakit kazandırmamı istedi.

Noteri, Prof. Neşet Ömer İrdelp ile beraber yatak odasının altındaki odada bir müddet beklettik, bu arada bir zabıt tanzim ettik; kendilerinden haber gelince üst kata çıkıp, yanına girdik.

Yataktan çıkmış, traş olmuş, yıkanmış. İpek bir pijama ve yine ipekten koyu kırmızı bir ropdöşambr giymiş, boynuna vişne renginde bir eşarp bağlamıştı; deniz tarafındaki pencerelerin önüne koydurduğu şezlongun üzerine oturmuş, sigara içiyordu.

Bizi görünce hafifçe kımıldadı: "Buyursunlar" dedi; tam karşısına koydurduğu sandalyelerde üçümüze de yer gösterdi; oturduk.

Hatırımda kaldığına göre, bir müddet İsmail Kunter'le İstanbul'daki noter mevcudu ve o sene yeni çıkan Noterlik Kanunu üzerinde konuştu; getirilen kahvelerin içilmesini bekledi; sonra önündeki sigara masasının üzerine koyduğu kapalı zarfı aldı, notere hitaben:

"Bu benim vasiyetnamemdir, icap ettiği zaman lütfen kanuni muamelesini yaparsınız!" diyerek kendisine tevdi etti. Derhal kalkıp, hep beraber odadan çıktık. Çıkarken dikkat ettim; üzerinden büyük bir yük kalkmış gibi ferahlamış, yüzü pembeleşmişti.

* * *

Atatürk'ün Devlet Reisliği ve harici siyaset hakkındaki mütalâalarını hemen o günlerde Dolmabahçe Sarayı'ndaki Başyaverlik odasında, Başyaver rahmetli Celâl Öner ve Gaziantep Mebusu Ali Kılıç hazır olduğu halde, Başvekil Celâl Bayar'a bildirdim. Harici siyasete dair olanını da ayrıca o sırada Cenevre'de bulunan Hariciye Vekili Dr. Aras'a vekâlet eden rahmetli Şükrü Saraçoğlu'na da söyledim.

Levent Şahverdi Arşivi

Bayar, bana:

"Hasan Rıza! Benim sana itimadım vardır; fakat sen de takdir edersin ki, Devlet Reisliği meselesi çok mühimdir ve bu hususta tedbir almak için İsmet İnönü ve diğer arkadaşlarla mutabık olmamız lâzımdır. Bunun için de bizzat kendisinin aynı şeyi bize de tekrar etmesi icap eder; herhalde umarım ki görüştüğümüz zaman meseleyi bana da açacaktır" cevabını verdi. Bundan sonra, Bayar, Atatürk'le birçok defa görüştü ve her yanından çıkışında bana: "Söylediğim şeyden bu kere de bahsetmediğini" garip bir eda ile tekrarladı durdu.

Halbuki Atatürk; esas vazifesi hükümetle, Devlet Reisi arasında irtibat sağlamak olan Umumi Kâtibine ifade eylediği her mütalâanın asıl alakalılara behemehal intikal edeceğini bilirdi, bu sebeple tekrarına lüzum görmeyeceği aşikârdı.

Aslında, bizzat Bayar'ın meseleyi kendisine, hem de sıhhatinin mutlaka düzeleceğine emin olduğu cihetle bu tarzda konuşmasından çok teessür duyduğunu arz etmek suretiyle açması gerekirdi; böylece benim ifademi kontrol etmiş olurdu. Maateessüf, ricalarıma rağmen bunu yapmadı ve ben kendisinin bilmem ama, hadiseyi nasılsa öğrenenlerden birçoklarının nazarında, ağır bir töhmet altında kaldım. Bunu şerefli vazifemin bir "acı cilvesi" olarak kabul ediyorum.

* * *

İlk ponksiyondan sonra doktorlar, Hastanın mutlak istirahate olan ihtiyacının çok arttığını ileri sürerek, fazla meşgul edilmemesini, hatta fazla konuşturulmamasını ve ziyaretlerin pek zaruri haller müstesna, tamamen men edilmesini tavsiye ettiler. Bu tavsiyeyi dikkatle yerine getirmek için rahmetli Salih Bozok, Ali Kılıç, Muhafız Komutanı İsmail Hakkı Tekçe, Başyaver Celâl Öner ile ben yatak odasının yanındaki odada gece, gündüz, sıra ile nöbet tutmaya karar verdik; iki oda arasındaki kapıyı açtık ve nöbete başladık.

Bu hareketimiz, aleyhimizdeki cereyanın şiddetlenmesine sebep oldu. Büyük İnsan'ın fena alemindeki hayatını mümkün olduğu kadar uzatmak kaygısı ile bir vazife duygusundan doğan çırpınmamız, bu defa da çok kötü yorumlara uğratıldı. Hakkımızda alttan alta, türlü isnatlarda bulunuldu ve bu cidden insafsız isnatlar, sonradan neşredilen bazı hatıralarda da tekrarlandı. (Mesela Ali Fuat Cebesoy'un hatıralarındaki ağır sitemler.)

Bunları birer birer saymak, okuyucularımızı faydasız yere işgal olur; bunlardan, beni ve arkadaşlarımı, tâ can evimizden yaralamış olan birini yazmadan geçemeyeceğim: Sayın İsmet İnönü, Ankara'da geçirdiği tehlikeli hastalıktan kalktıktan sonra, Atatürk'ü ziyaret etmek için İstanbul'a gelmeye karar veriyor. Hazırlanıyor, trende yerini ayırtıyor; hatta muayyen gün ve saatte istasyona iniyor,

eşyası da kompartmanına yerleştiriliyor. Tam bu sırada rahmetli Dr. Refik Saydam telaş içinde çıkageliyor; Dolmabahçe Sarayı'nda tarafımızdan kendisine pek kötü muamele edileceğine ve Atatürk'le görüşmesine mani olacağımıza kani olduğunu söyleyerek İstanbul'a gitmekten vazgeçmesini heyecanlı bir eda ile rica ediyor. İnönü'nün tereddüdü karşısında da: "Eğer gitmekte ısrar ederseniz lokomotifin önüne yatarım (?!!)" diyor. Bunun üzerine İnönü yolculuktan vazgeçiyor, bavullarını indirtiyor ve evine dönüyor.

Şimdi, bu garip olduğu kadar, hazin olan hadiseyi yazarken bile içimde büyük bir üzüntü ve ürperme duymaktayım.

* * *

İnönü, İstanbul'a gelmekten vazgeçince, Atatürk'e olan hasret ve merbutiyetini yazı ile belirtmek istemişti; bu maksatla yazdığı bir mektubu eski Özel Kalem Müdürü Vedit Uzgören'le göndermişti.

Bir sabah, erkenden Saraydaki yatak odama gelen Uzgören, İnönü' den, bana da bir mektup getirmişti. Kendisine; yukarıda işaret ettiğimiz gibi, makamından ayrıldığı zaman Atatürk'ün de bize hatırlattığı medeni insan terbiyesinin tabiî icabı olarak daima hürmet beslediğimiz eski Başvekil, nazik bir lisanla benden arızasının takdimine tavassut etmemi istiyordu.

Ben, yeni birtakım dedikodulara meydan vermemek, hatta eskilerini mümkün mertebe azaltmak düşüncesiyle arızanın doğrudan doğruya Uzgören tarafından takdim edilmesini münasip gördüm; kendisini Atatürk'ün hususi dairesine götürdüm ve müsaadesini alarak huzuruna çıkardım.

Uzgören mektubu takdim ederken:

"İnönü; tazimlerini bizzat arz etmek için İstanbul'a gelmek istiyordu; hâlâ da bu arzusunda ısrar ediyor, fakat henüz nekahat devresinde bulunduğundan doktorları seyahatine müsaade etmiyorlar. Israrını bırakması için Efendimizin de emirlerini istirham ediyoruz" dedi. Asil, duygulu İnsan, kısa sorularla İnönü'nün sıhhi durumu hakkında tamamlayıcı malûmat aldıktan sonra cevap verdi:

"Yakında ben Ankara'ya geleceğim; orada görüşürüz. Binaenaleyh zahmet etmesin, Ankara'da kalıp istirahat etsin ve doktorların tavsiyelerine harfiyen riayette bulunsun; bunları bir emir olarak teşekkür ve selamlarımla beraber kendisine söylersiniz!"

Artık konuşulacak bir şey kalmamıştı; gözlerimiz yaşlarla dolu olarak huzurundan ayrılmıştık.

* * *

Karnındaki su alındıktan sonra bir, iki gün rahat etti; hele ilk gece çok sakin

bir uyku uyumuştu. Fakat, ne yazık ki, aradan birkaç gün geçince su, tekrar toplanmaya ve zaafı durmadan artmaya başlamıştı.

Bir gece hafif bir dalgınlık da geçirmişti. Ertesi sabah bize: "Ben dün akşam sanki başka bir insan olmuştum, bütün hatıratımı unutmuştum. Bazı isim ve kelimeleri de hatırlayamıyordum. Hasılı ben asıl dün akşam hasta idim" demişti. 16 Ekim 1938 pazar günü öğleden sonra biraz hava almak üzere şehir içinde bir gezintiye çıkmıştım; Saraya avdetimde herkesi telaş içinde buldum. Atatürk fenalaşmıştı; saat 14.30'u gösteriyordu.

Hususi dairesine girdiğim zaman, Prof. Neşet Ömer İrdelp ile hatırımda kaldığına göre, Operatör Mim Kemal Öke'nin koridorda birtakım ilaçlar hazırlamakla meşgul olduklarını gördüm. Kendisi yatağının içine oturmuş, şiddetli bir bulantı ile mütemadiyen öğürmekte, ağzından pek az miktarda san bir mayi çıkarmakta idi. Doktorlar kendisine bir enjeksyon yapmakla beraber, küçük buz parçaları da yutturmaya başladılar; biraz sonra öğürtü kesilmişti. "Beni kaldırınız" dedi; halbuki tam aksine: "yatırınız" demek istiyordu; yatırdık. Ben başı ucuna sokularak: "Buz iyi geldi mi Efendim?" diye sordum: "Evet" cevabını verdi ve akabinde kendisini kaybetti.

Vücudunda birtakım asabi araz belirmişti; sık sık başını iki tarafa çeviriyor, mütemadiyen ve "aman" kelimesini uzatarak "aman dil, aman" diye söylenip duruyordu. Acaba bu sözleriyle neyi kastediyordu; dilinden bir sıkıntı çekiyordu da onu mu ifade etmek istiyordu; yoksa şuuru altındaki dil meselesinden mi bahsediyordu; bunu ne doktorlar, ne de biz bir türlü anlayamadık.

Burada sayın Prof. Nihat Reşat Belger'in bir zühulünü tashih etmek istiyorum: Muhterem doktorun, Ruşen Eşref Ünaydın'a söylediği gibi; "Bu sözleri tekrarlama" hadisesi ikinci koma esnasında değil, birincisinde vuku bulmuştu.

* * *

Atatürk komaya girince doktorlar telefonla Paris'teki Prof. Fissenger ile de temasa geçerek hummalı bir faaliyet ile tedaviye giriştiler. Bu esnada neler yapıldığı ve ne gibi ilaçlar kullanıldığı bu hususta daha evvel tutulmaya başlanan bir deftere muntazaman kaydediliyordu. Cumhurbaşkanlığı dairesinde mahfuz bulunan bu defter; bir, iki sene evvel "Son Nöbet Defteri" adı altında İş Bankası tarafından kitap halinde neşredilmişti; filhakika kitapta bazı ilaç isimleri yanlış yazılmış ise de dikkat edilince bunların neler olduğu anlaşılmaktadır; merak edenlerin bu kitabı tedarik edip tetkik etmelerini tavsiye ederim.*

* * *

Bir taraftan da umumi efkârı, durumdan haberdar tutmak için 17 Ekim 1936 gününden itibaren Umumi Kâtiplikçe, müdavi ve müşavir doktorların raporlarını

* *Son Nöbet Defteri* 1 Ekim 1938-10 Kasım 1938, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1955, 183 s. (ed. n.)

ihtiva eden bültenler yayınlanıyordu; bunlardan yalnız doktor raporlarını aynen ve sırası ile aşağıya dercediyorum:

İlk rapor: 17 Ekim 1938

Reisicumhur Atatürk'ün duçar oldukları karaciğer hastalığı normal seyrini takip ederken 16 Birinciteşrin (Ekim) 1938 tarihine tesadüf eden pazar günü birdenbire aşağıdaki ârazı göstermiştir:

– Saat 14.30'dan, 22.00'ye kadar gittikçe artarak devam eden umumi zaaf ile birlikte hazmi ve asabi araz. Bu saate kadar nabız dakikada 116, teneffüs 22 ve hararet derecesi 36,5 idi.

– Saat 22.00'den bu sabah saat 10.00'a kadar yukarıda ismi geçen âraz kısmen hafiflemiş ve nabız dakikada 104, teneffüs 20, hararet derecesi 37 olmuştur.

– Yapılan muayene ve müşavere neticesinde tespit ve tatbik edilen mudavattan sonra umumi ahvalde hafif bir salâh görülmekle beraber vaziyet ciddiyetini muhafaza etmektedir .

Müdavi doktorlar:

Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp,

Prof. Mim Kemal Öke,

Dr. Nihat Reşat Belger.

Müşavir doktorlar :

Prof. Dr. Akil Muhtar Özden,

Prof. Dr. Hayrullah Diker,

Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter,

Dr. Abrevaya Marmaralı,

Dr. Mehmet Kâmil Berk.

17 Ekim 1938 saat: 20.00

Bugün, dün akşamkine nispetle daha iyi geçmiştir. Asabi arazlarda bir değişiklik yoktur, nabız muntazam 116, teneffüs 20, hararet derecesi 37'dir.

18 Ekim 1938 saat: 10.00

Atatürk'ün umumi vaziyetinde büyük bir değişiklik yoktur; geceyi daha iyi geçirdiler. Nabız 90 -100 arasında, teneffüs 18, hararet derecesi 36,4'tür.

18 Ekim 1938 saat: 20.00

Reisicumhur Atatürk'ün rahatsızlığı aynı halde devam etmektedir. Nabız 120, teneffüs 22 ve hararet derecesi 38'dir.

19 Ekim 1938 saat: 10.00

Umumi vaziyette değişiklik yoktur; geceyi rahatça geçirmişlerdir. Nabız muntazam 88, teneffüs 18, hararet derecesi 36,4'tür.

19 Ekim 1938 saat: 20.00

Asabi arazlarda hafif, fakat aşikâr bir iyilik vardır. Umumi hal daha iyi; nabız muntazam 108, teneffüs 20, hararet derecesi 36,9'dur.

20 Ekim 1938 saat: 10.00

Geceyi çok rahat geçirdiler. Asabi arazlar zail olmak derecesinde azalmıştır. Umumi hal daha iyi, nabız muntazam 102, teneffüs 20, hararet derecesi 36,8'dir.

20 Ekim 1938 saat: 20.00

Asabi ârazlar tamamen geçmiştir; umumi salâh artmaktadır. Nabız muntazam 94, teneffüs 20, hararet derecesi 37,1'dir.

Raporlardan da anlaşılacağı üzere, tatbik edilen tedavi ile beraber Büyük Adam'ın müstesna enerjisinin de neticesi olarak iki gün sonra mevcut âraz yavaş yavaş hafiflemeye ve umumi vaziyetinde zayıf da olsa bazı salâh emareleri görülmeye başlamıştı.

Nihayet ayın 21'inci günü sabahın erken saatlerinde Ali Kılıç ile beraber, yatağının başucunda oturuyorduk. O, yine –fakat bu sefer daha seyrek– aynı sözleri tekrar ediyordu. Ali Kılıç ile aramızda küçük ve sedef kakmalı bir sigara masası vardı; bir aralık ben buna dayandım, masa gıcırdadı; hayret! Atatürk birdenbire susmuştu. Demek ki kendisinde artık etrafındaki gürültüleri fark edecek kadar bir uyanıklık belirmişti. Derhal nöbetteki doktorlara haber gönderdik; nefes nefese geldiler, hadiseyi kendilerine anlattık; Prof. Neşet Ömer İrdelp, bana:

"Senin sesine çok alışıktır, hitap et bakalım!" dedi. Başucuna biraz daha yaklaşıp seslendim:

"Atatürk!"

Yine, tekrar ededurduğu sözleri kesti ve cevap verdi:

"Efendim"

Devam ettim:

"Nasılsınız Efendim?"

Hiç gecikmeden:

"İyiyim!" dedi; artık belli olmuştu ki yavaş yavaş açılıyor, komadan sıyrılıyordu. Sevinç gözyaşları arasında odayı terk ettik. Doktorlar, Hastanın tam bir sükûnet içinde bırakılmasını lüzumlu görüyorlardı. Buna rağmen o gün kendisi ile daha bazı kısa konuşmalar yapılmıştı.

O gün saat: 10.00'da neşredilen rapor:

Geceyi rahat geçirdiler. Umumi salâh artmaktadır; nabız muntazam 94, teneffüs 20, hararet derecesi 36,9'dur.

Levent Şahverdi Arşivi

Saat: 20.00'de neşredilen rapor:

Bugünü çok iyi geçirdiler; umumi ahvaldeki iyilik devam etmektedir. Nabız muntazam, kuvvetli 80, teneffüs 20, hararet derecesi 36,9'dur.

Bundan sonra 24 saat zarfında yalnız bir rapor neşredilecektir.

* * *

Akşama doğru sakin ve derin bir uykuya dalmıştı. Bu rahat uyku sabaha kadar devam etti. Seher vakti hizmetinde bulunanlardan biri yatak odama koşarak, normal bir halde uyandığını haber verdi; zaten giyinik olarak şezlonga uzanmış, istirahat ediyordum; derhal kalkarak yanına gittim. İlk sözü şu oldu:

"Gel bakalım, ne dersin; biz gittik, geldik! Bu doktorlar insana adeta can veriyorlar" dedi, arkasından:

"Bana ne oldu?" diye sordu. Arkadaşlarla daha evvel mutabık kaldığımız gibi cevap verdim:

"Biraz fazla ve derince uyudunuz efendim!" "Ya bu karyola niye değiştirilmiş?"

Filhakika asıl karyolası değiştirilmişti; çünkü iki kişilik ve çok genişti. Etrafında doktorların çalışması güç oluyordu. Ayrıca temizlik için şiltelerin vakit vakit değiştirilmesi icap ediyor, pek ağır şeyler olduğu için bunda da zorluk çekiliyordu. Bu sebeplerle yani her iki harekette kolaylık sağlamak maksadiyle, kendisini daha dar ve şilteleri hafif bir karyolaya nakletmiştik.

Uyanır uyanmaz, işte bunun farkına varmış, benden sebebini soruyordu.

Epeyce sıkılarak, hatta biraz da saçmalayarak kekeledim:

"Temizlik yapmak lazımdı, aynı zamanda bir değişiklik olur diye de düşündük."

Eşsiz zekâsı; nezaketi, hoşgörürlüğü, metaneti, şefkati, kısaca bütün müstesna hasletleriyle beraber tamamen yerine gelmişti ve hiç şüphesiz olup biteni tahmin etmişti; beni sıkıntıdan kurtarmak için:

"Ne ise! Gerisini sormayacağım" dedi ve muhavereyi kapattı. Arzusu üzerine bu dar karyola kaldırıldı; yerine Yalova kaplıcasındaki yatak odasından bütün takımiyle beraber getirtilen geniş karyola konuldu. Fani hayata bunun üzerinde gözlerini kapamıştır ve bugün yatak odasında; şilte, yorgan, yastık ve örtüsü ile beraber olduğu gibi muhafaza edilmektedir.

* * *

22 Ekim 1938 günü neşredilen rapor:

Bir hafta evvel zuhur eden ârazlar tamamiyle geçmiştir. Nabız muntazam, kuvvetli 80, teneffüs 19, hararet derecesi 36,8'dir. Hastalık normal seyrine avdet etmiştir; günlük tebliğ neşrine lüzum kalmamıştır.

* * *

Atatürk daha evvel de işaret ettiğimiz gibi çoktan beri Ankara'ya gitmek niyetini besliyordu. Elim akıbetini sezmiş olmakla beraber Ankara'ya dönerek

Levent Şahverdi Arşivi

vasiyetnamesini yazdırırken söylediği işleri tamamlamak ve bilhassa Cumhuriyetin 15'inci yıldönümü münasebetiyle yapılacak geçit resminde bulunarak bir kere daha halka ve orduya doğrudan doğruya hitap etmek için vakit kazanabileceğini ümit ediyordu.

Bu düşünce ile ölçüleri epeyce değişmiş bulunan vücuduna uygun yeni elbiseler ısmarlamıştı; bir taraftan da Ankara'da geçit resimlerinin yapıldığı Hipodrom'daki şeref tribününe asansör konulmakta idi.

Fakat acaba istediği vakti kazanabilecek miydi? İlk komadan çıktığının ertesi günü muhterem Dr. Nihat Reşat Belger, bana: "Ancak daha 20 gün kadar yaşayabilir" dediğine göre bu, biraz şüpheli görünüyordu. Sonra acaba böyle bir yolculuk ve faaliyet hastalığı üzerinde ne gibi tesirler yapardı; zayıf vücudu bunlara dayanabilir miydi?

Tabiîdir ki, bu suallere yine ancak doktorlar cevap verebilirdi.

Binaenaleyh biz de onlara başvurduk; bu hususiaki katî mütalâalarını açıkça bildirmelerini rica ettik. Derhal aralarında bir toplantı yaptılar; epeyce uzun süren müzakerelerde bulunduktan sonra beni yanlarına çağırdılar.

Heyet adına rahmetli Prof. Akil Muhtar Özden konuştu:

"Açık söyleyeceğim; Aziz Hastamız çok zayıf ve ümitsiz bir haldedir. Ömrü artık günlerle sayılacak kadar azalmıştır. Yolda ne kadar itina edilirse edilsin, vukuu pek muhtemel ani bir kalp durması ile bu müddetten birkaç gün daha eksilebilir. Bu duruma göre katî kararın ailesi tarafından verilmesi lazımdır" dedi. Halbuki Atatürk'ün aileden sayılacak yalnız bir hemşiresi vardı; o da fevkalade üzgün ve şaşkın bir haldeydi. Esasen o kıymettar varlığı, hangi şartlar içinde olursa olsun, bile bile ölüm tehlikesine maruz bırakmaya kim rıza gösterebilir, buna kim ve nasıl cesaret edebilirdi?

Elim bir imkânsızlık karşısında bulunuyorduk; zaten mevcut olan derin ızdırabımız tahammül edilemez bir hadde yükselmişti, kıvranıp duruyorduk.

Bereket versin ki tereddütle geçen birkaç gün zarfında hastalığın nasıl seyrettiğini gören kendisi de vaziyeti kavramış, kararından vazgeçmişti.

* * *

Verilen karar üzerine Cumhuriyet Bayramı günü Büyük Millet Meclisi'nde yapılmış olan merasimde, tebrikleri Cumhurbaşkanı adına Büyük Millet Meclisi Reisi rahmetli Mustafa Abdülhalik Renda kabul etti.

Atatürk'ün içinden yetiştiği kahraman Türk ordusuna gönderdiği aşağıda yazılı son mesaj da –ki bunu Genelkurmay Başkanı rahmetli Fevzi Çakmak ile beraber hazırlamışlardı– aynı gün Hipodrom'da yapılan geçit resminden evvel Başvekil Celâl Bayar tarafından çok heyecanlı tezahürler arasında okundu:

Levent Şahverdi Arşivi

"Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan, her zaman zaferlerle beraber medeniyet nurlarını taşıyan Kahraman Türk Ordusu;

Memleketini en buhranlı ve müşkül anlarda zulümden, felaket ve musibetlerden ve düşman istilasından nasıl korumuş ve kurtarmış isen, Cumhuriyetin bugünkü feyizli devrinde de askerlik tekniğinin bütün modern silah ve vasıtaları ile mücehhez olduğun halde, vazifeni aynı bağlılıkla yapacağına hiç şüphem yoktur.

Bugün, Cumhuriyetin 15'inci yılını mütemadiyen artan büyük bir refah ve kudret içinde idrâk eden Büyük Türk Milletinin huzurunda Kahraman Ordu; sana kalbi şükranlarımı beyan ve ifade ederken, Büyük Ulusumuzun iftihar hislerine de tercüman oluyorum.

Türk Vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini dahilî ve harici her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni her an ifaya hazır ve amade olduğuna benim ve büyük ulusumuzun tam bir inan ve itimadımız vardır. Büyük Ulusumuzun, orduya bahşettiği en son sistem fabrikalar ve silahlarla bir kat daha kuvvetlenerek büyük bir feragati nefis ve istihkârı hayat ile her türlü vazifeyi ifaya müheyya olduğunuza eminim.

Bu kanaatle Kara, Deniz, Hava ordularımızın kahraman ve tecrübeli komutanları ile subay ve eratını selamlar ve takdirlerimi bütün Ulus muvacehesinde beyan ederim.

Cumhuriyet Bayramının 15. yıldönümü hakkınızda kutlu olsun."

* * *

1 Kasım 1938 günü Büyük Millet Meclisi'nde açış nutkunu, Anayasanın 36'ncı maddesindeki hükme uygun olarak yine Başvekil okumuştu.

Bilindiği gibi bu açış nutukları, Hükümetin bir yıllık faaliyet programları mahiyetindedir ve esasları Hükümet tarafından tespit edilir.

Atatürk, her yıl Vekâletler tarafından hazırlanan esasları ve malûmatı alır, inceler, icap ederse Başvekil ve ilgili Vekillerle fikir teatisinde bulunur, sonra bunları kendi mütalâa ve tavsiyelerini de ilave etmek suretiyle bir araya getirerek nutku bizzat hazırlardı. Nutukta bilhassa bir yıl evvel yapılacağı ifade edilen işlerin ne dereceye kadar tahakkuk ettirildiğini açıklamaya çok ehemmiyet verirdi.

Bu yıl çok arzu etmesine ve hükümetten daha Eylül başında nutka mevzu olacak malûmatı istemiş olmasına rağmen maalesef o çalışmasını yapamadı. Yalnız Başvekil ile görüşerek esaslar üzerinde mutabık kaldı. Nutuk, Hükümet tarafından hazırlandı ve bir gün hazırlanan bu nutku, kendisine Başvekil Celâl Bayar okudu; dikkatle dinleyip bazı cümlelerini tekrar ettirdikten sonra tasvip etti ve sonuna:

"Büyük Kamutay; şimdiye kadar olduğu gibi, bütün işlerinizde başarılar dilerim," cümlesini ilave ettirdi.

* * *

Cumhuriyet Bayramı gün ve gecesini çok düşünceli ve heyecanlı geçirdi; bilhassa merasim dönüşü Sarayın önünden vapurla geçen Kuleli Askerî Lisesi talebelerinin bando refakatinde İstiklal Marşı okumak suretiyle yaptıkları pek hararetli tezahürat, heyecanını en yüksek haddine çıkarmıştı.[241]

Gece Kız Kulesi'nden atılan havai fişekler de hassasiyetini arttırmakta, kendisini pek muzdarip etmekteydi; telefonla ilgililerden rica etmek suretiyle bunu durdurmuştuk.

* * *

Aziz Hastamızın artık iştihası büsbütün kesilmiş, zaafı çok artmıştı. Karnındaki mayi süratle çoğalıyor, göğsünü ve kalbini tazyik ediyor, nefes almasını güçleştiriyordu, dayanılmaz bir ıstırap içindeydi.

Açıkça görülüyordu ki hastalık son safhasına girmiş ve herhalde ikinci defa su almak zarureti belirmişti; kendisi de bunu ısrarla talep etmekte idi.

Yalnız doktorlar, ölümü tesri edeceğini bildikleri için bu ameliyeyi mümkün olduğu kadar geciktirmek istiyorlardı; fakat buna imkân bulamadılar. Atatürk 7 Kasım 1938 Salı sabahı kendilerine: "Daha fazla dayanamayacağını, suyun derhal alınmasını" kati bir lisanla ifade etti. Doktorlar hiç değilse 24 saat daha kazanmak için son bir teşebbüste bulundular; ilk ponksiyonu yapan Prof. Operatör Mim Kemal Öke'nin Sarayda olmadığını, o saatte Gülhane'de talebesine ders vermekle meşgul bulunduğunu söylediler ve ameliyenin ertesi güne tehir edilmesini rica ettiler; dinlemedi:

"İşte Dr. Mehmet Kâmil Bey var; zaten bu işi en iyi beceren de o imiş. O yapsın!" emrini verdi. Çaresiz kalan doktorlar, hazırlık yapmak üzere odadan çıktıktan sonra, kaşlarını çattı; hiddetli bir sesle:

"Niçin tereddüt ediyorlar, olacak olur;" fakat karnını işaret ederek "bu 'insuportable'dır" dedi.

Hazırlık bitince rahmetli Dr. Mehmet Kâmil Berk suyu çekmeye başladı (saat 12.20) Atatürk bütün suyun alınmasını emrediyor ve her an kaç litre alındığını öğrenmek istiyordu.

Sayın Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, bu sahneyi şöyle hikâye ediyor:

"Atatürk su çekme esnasında suyun hepsinin çekilmesini ısrarla emrediyor-

241 Neşredilen bazı makale ve kitaplarda Atatürk'ün o sırada pencereye gelerek talebeyi selamladığı yazılmıştır; bu yanlıştır. Büyük Adam o günlerde kendi kendine yataktan kalkıp bu hareketi yapacak halde değildi; yandaki odanın penceresinden görünen zat, nöbette bulunan Ali Kılıç'tır ve vapura çabuk geçmesi için işaretlerde bulunmuştur.

du; bizlere kaç litre var? Sayın" diyordu. Sayan bendim ve her yarım litreyi bir sayarak on iki litre yerine hakikatte altı litre su çekmiş bulunuyorduk. Fakat bu tedbire rağmen nihaî koma 7, 8 saat sonra baş gösterdi.[242]

Ponksiyondan sonra, ateşi biraz yükselmiş olmakla beraber, epeyce rahatlamış, akşam saat 20.00'den, gece yarısına kadar sakin uyumuştu. Gece yarısı uyanmış, saat 2.00'den sonra kendisinde hafif bir unutkanlık hali başlamıştı ve bu hal dört saat kadar devam etmişti.

8 Kasım 1938 günü çok yorgun olmakla beraber sakindi. Doktorlar sıra ile yanına geliyor, icap eden tedaviyi yapıyorlardı.

O gün gıda olarak saat 6.00'da altı kaşık sütlü kahve, 8.30'da beş kaşık sütlü çay, 11.00'de bir miktar yulaf unundan puriç, 13.00'de altı kaşık süt, 15.00'i 10 geçe biraz çorba ve 17.15'de dört kaşık elma suyu almıştı. Saat 18.00'den sonra yanından ayrılıp, günlük işlerimle meşgul olmak üzere büroma inmiştim; çok geçmeden fenalaştığını telefonla bildirdiler. (Saat 18.35) Telaşla hususî daireye koştum; yatak odasının iç içe olan iki kapısı arasındaki boşlukta Ali Kılıç duruyordu. Odaya girdiğim zaman Atatürk'ü şu vaziyette gördüm: Yatağın ortasında, iki elini yanlarına dayamış, oturuyor ve mütemadiyen öğürerek: "Allah kahretsin" diye söyleniyordu. Ara sıra da hizmetçilerin tuttukları tasa koyu kahverengi bir mayi (pıhtılaşmış kan) çıkarıyordu.

Nöbetçi doktor Abrevaya ile o sırada yetişen Prof. Neşet Ömer İrdelp kendisine yine bir taraftan bazı ilaçlar enjekte etmeye, bir taraftan da buz parçaları yutturmaya başladılar. Bir aralık sağında bulunan tuvalet masası üzerindeki saate baktı; herhalde iyi göremiyordu ki bana sordu:

"Saat kaç?" Cevap verdim: "7.00 Efendim."

Aynı suali bir, iki defa daha tekrar etti, aynı cevabı verdim. Biraz sükûnet bulunca yatağa yatırdık; başucuna sokuldum:

"Biraz rahat ettiniz değil mi efendim?" diye sordum. "Evet!" dedi. Arkamdan Neşet Ömer İrdelp yanaşıp rica etti: "Dilinizi çıkarır mısınız efendim?"

Dilini ancak yarısına kadar çıkardı; Dr. İrdelp tekrar seslendi: "Lütfen biraz daha uzatınız!"

Nafile! Artık söyleneni anlamıyordu; dilini uzatacağı yerde tekrar tamamen çekti; başını biraz sağa çevirerek Dr. İrdelp'e dikkatle baktı ve "Aleykümesselâm" dedi; son sözü bu oldu ve ikinci ponksiyondan tam 30 saat sonra komaya girdi.

* * *

242 Bunda bir yazı veya baskı hatası olduğu muhakkaktır. Çünkü nihaî koma birinci pozisyondan bir gün sonra başlamıştır. Ve muhterem doktor her görüşmemizde bunu ifade etmiş ve etmektedir. Yukarıdaki ifade Ruşen Eşref'in mülakat kitabından alınmıştır.

Bu seferki koma devresi sakin geçiyor; Dev Adam, yatağında adeta uyur gibi yatıyor; gerçi ara sıra küçük ihtilaçlarla hafifçe sıçrar gibi oluyorsa da bu asabi haller her defasında ancak birkaç saniye sürüyor ve tekrar sükûna kavuşuyordu.

Saatler ilerledikçe hançeresinde yavaş yavaş kesik hırıltılar başlamıştı.

Doktorlar bir an bile Saraydan ayrılmıyorlar ve her zaman olduğu gibi canla, başla vazifelerini yapıyor, ilmin emrettiği bütün tedbirleri alıyorlar; ara sıra "Ouabain", "Huile Camphre" gibi enjeksiyonlarla beraber "Glycose" seromu yapıyorlar. Ne çare ki bunların hiçbirisi müessir olamamakta, Büyük Kurtarıcı anbean ölüme yaklaşmaktadır.

* * *

Koma devresinde yayınlanan raporlar:

8 Kasım 1938 Salı saat: 23.00

Bugün saat 18.30'da hastalık birdenbire normal seyrinden çıkarak şiddetlenmiş ve sıhhi vaziyetleri yeniden ciddiyet kesbetmiştir; hararet derecesi 36,4, nabız muntazam 100, teneffüs 22'dir.

9 Kasım 1938 saat: 10.00

Geceyi rahatsız geçirdiler; umumi hallerindeki vaziyet ciddiyetini muhafaza etmektedir. Hararet derecesi 36,8, nabız muntazam 128, teneffüs 28'dir.

9 Kasım 1938 saat: 20.00

Bugünü yorgun ve dalgın geçirdiler. Umumi ahvaldeki ciddiyet biraz daha ilerlemiştir. Nabız muntazam dakikada 124, teneffüs 40, hararet derecesi 37,6'dır.

9 Kasım 1938 saat: 24.00

Saat 20.00'den itibaren dalgınlık artmıştır. Umumi ahval vehamete doğru seyretmektedir. Hararet derecesi 37,6, nabız 132, teneffüs 33'tür.

* * *

1938 yılı Kasım ayının 10'uncu günü saat 9.00. Türk Vatanının Kurtarıcısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu, Eşsiz İnkılâpçı ve beşerin Müstesna Evlâdı Büyük insanın fena âleminde ancak 5 dakikası kalmıştır; gözleri kapalıdır; göğsü mütemadiyen inip, çıkmaktadır.

Odada ve bütün Sarayda derin ve ruhani bir sükût hüküm sürüyor.

Sağ tarafta başucunda Operatör Mim Kemal duruyor; Dr. Kâmil Berk başını onun omuzuna dayamış, hıçkırıyor...

Prof. Dr. Akil Muhtar Özden kendinden geçmiş, odanın içinde telaşlı adımlarla durmadan dolaşıyor; hem ağlıyor, hem de mütemadiyen: "Aman Yarabbi!" diye mırıldanıyor.

Ben yatağın sol tarafında ayakta duruyorum; yanımda Muhafız Komutanı

İsmail Hakkı Tekçe var. Her tarafım uyuşmuş, bütün duygularım donmuş bir halde, o güzel, o nurlu çehreye dalmış, bakıyorum. Hazin sessizlik içinde kulağıma yalnız Dr. Mehmet Kâmil ve Prof. Akil Muhtar'ın hıçkırıkları çarpıyor.

Saat tam 9'u 5 geçiyor. Birdenbire gözleri açılıyor, dikkat ediyorum: Gök mavisi gözlerinde hâlâ bildiğimiz çelik parıltıları ışıldamaktadır.

Bir an sert bir hareketle başını sağa çeviriyor. Bana öyle geliyor ki, bu hareketiyle etrafındakilerin şahıslarında ilahî bir aşk ile bağlandığı ve inandığı aziz milletini son defa askerce selamlamaktadır.

Birkaç saniye sonra o Azametli Varlık, milletinin kalp ve idrakiyle beşer tarihindeki ölümsüz hayatına göçmüş bulunuyordu.

Ben de artık hıçkırıklarımı zaptedemedim; yatağı dönüp diz çöktüm, sağ elini ellerimin içine aldım, öptüm ve yüzüme gözüme sürdüm.

Bu sırada Operatör Mim Kemal gözlerini kapatıyor, Mehmet Kâmil de çenesini bağlıyordu.

Yerimden kalktım, yapılacak vazifelerim vardı; gözyaşlarımı sildim ve odadan çıktım.

* * *

O gün öğleye doğru gazetelerin çıkardığı fevkalâde nüshalarda müdavi ve müşavir tabiplerin, Büyük Kaybımızı bildiren son raporuyla, hükümetin bu hususstaki resmî tebliği neşrediliyordu.

Resmî Tebliğ:

"Müdavi ve müşavir tabiplerinin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir.

Bu acı hadise ile Türk vatanı; büyük yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evladını kaybetti. Milletimize, içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyamdan dolayı en derin taziyetlerimizi sunarız.

Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak O'nun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki ölmez olan O'nun büyük eseri: Cumhuriyet Türkiyesidir.

Hükümetimiz, içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunu, büyük Türk milletinin Hükümetiyle tek vücut olarak teyit ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 33'üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda, Reisicumhur Vekâleti vazifesini deruhte etmiş ve ifaya başlamıştır.

Gene Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 34'üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhur intihap edecektir.

Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilatı Esasiye Kanunu'na göre geçecek zatın etrafında hükümetiyle, şanlı ordusu ile ve bütün kuvvetiyle Türk milleti, sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesine devam edecektir.

Bugün ayrılığına ağladığımız büyük şefimiz Atatürk, her vakit Türk milletine güvendi; eserlerini bu güvenle yaptı, idamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk Milleti, O'nun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği O'nun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve O'nun izinde yürüyecektir.

Kemal Atatürk, Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır."

EK*

YENİ PARTİNİN SAYIN KURUCULARINA

1924 yılında idi. O zaman Şisli'de Miko Apartmanı'nda oturuyordum. Bir sabah eski Başvekil Rauf Bey'le İstiklal Harbi yıllarında Büyük Millet Meclisi ikinci başkanlığını büyük bir dirayetle yürüten Doktor Adnan Bey ziyaretime geldiler. Rauf Bey dedi ki:

– Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cevat Paşa, Cafer Tayyar Paşa gibi arkadaşlarla beraber biz ikimiz, "Cumhuriyet Terakkiperver Fırkası" adlı bir parti kurmaya karar verdik. Buna ne dersin?

– Memlekette nâzım bir murakabe kuvveti rolünü oynayacak, ihtirasa sürüklenmeyecek, iyiye iyi diyecek, hataları yapıcı bir dille tenkit edecek, umumi hayatta bir muvazene âmili olacak bir partiye şiddetle ihtiyaç vardır. Onsuz demokrasi lafta kalır. Tebrik ederim, başarı dilerim.

O sırada memlekette İttihatçıların bir kısmı bir hoşnutsuzluk muhiti teşkil ediyorlardı. Aralarında: "Bu memlekette iktidar her zaman için bizim hakkımızdır, biz ayrıldıktan sonra gelenler işlerini bitirmişlerdir, artık çekilsinler" diye düşünenler ve söylenenler vardı. Birden bire hatırıma geldi. Rauf Bey'e sordum:

– İttihatçılara karşı ne vaziyet alacaksınız?

– Onların politikada tecrübeleri var. Bundan faydalanacağız.

– Öyle ise sözümü geri alıyorum. Hoşnutsuz İttihatçılarla işbirliği edecek bir parti, vekarlı bir nâzım kuvvet halinde kalamayacaktır, ihtiraslara sürüklenecek-

* Bu makale 27 Mayıs 1960 tarihinden sonra, yeni partiler kurulmasına müsaade edildiği sırada ve o münasebetle yayınlanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile sonradan kurulan Serbest Fırka'nın kuruluş ve işleyiş tarzına ışık tutmaktadır.

tir. Siz baştakiler ne yaparsanız yapınız, iktidarı bir an evvel ele geçirmek hevesi ortalığa hakim olacaktır.

Konuşmamız uzun sürdü. Neticede doktor Adnan Bey bana hak verdi ve partiye girmekten vazgeçeceğini söyledi, fakat teşebbüse katılmaya arkadaşları tarafından tekrar razı edildi.

Birkaç gün sonra parti teşkili işi ortaya atılınca, ben oldukça sert tenkit yazıları yazdım ve ikazlarda bulunmaya çalıştım. O sıralarda Başvekil İsmet Paşa hastalanmış bulunuyor, Heybeliada'daki köşkünde yatıyordu. Kendisini ziyarete gittim, öğle yemeğine alıkoydu. Sofrada sordu:

– Ben sizi Rauf Bey ile arkadaşlarının taraftarı sanıyordum. Büyük Millet Meclisi'nde açılan münakaşalarda hep onların tarafını tuttunuz. Nasıl oluyor da parti teşebbüsünü tenkit ediyorsunuz?

– Ben Rauf Bey'i ve arkadaşlarından bir kısmını çok severim, iyi niyetlerine ve faziletlerine derin bir imanım var, fakat yeni partinin onların mesuliyeti altında kalmayacağı, hoşnutsuzların ihtiraslarına doğru sürükleneceği hakkında endişelerim var. Bunları belirtmeyi vazife saydım.

Aradan yıllar geçti. 1925'te bütün muhalif ve müstakil gazetecilerle beraber götürüldüğüm Elazığ İstiklal Mahkemesi'nden beraat kararı almama rağmen, gazetecilik etmeme izin çıkmadı. 1930 yazında Büyükdere'de oturuyordum. Serbest Fırka'yı kurmak vazifesini üzerine alan eski Başvekil Fethi Bey bize komşu olan Necmettin Molla Bey'in yalısında parti karargâhını kurdu. Malta'daki menfa hayatı esnasında aramızda yakın bir dostluk meydana gelmişti. Kendisini her gün görüyordum. Bana dedi ki:

– Gazete çıkarmana izin alayım. Beraber çalışalım.

Gazeteciliğe dönmek için büyük bir hasret duymama rağmen reddettim. Sebep olarak dedim ki:

– Yeni bir parti, bugünkü şartlar altında ancak hayırlı, basiretli bir murakabe partisi ve nâzım bir kuvvet olarak memlekete faydalı olabilir ve demokrasinin kökleşmesine hizmet edebilir. Siz ise Arif Oruçlar'ı, filânları arkanıza katarak, derhal geniş kuvvetler toplamayı ve iktidarı ele geçirmeyi hedef diye tutuyorsunuz. Bu gidiş yürümeyecek, faydadan ziyade, zarar yaratacak ve demokrasi gelişmemizi geciktirecektir.

Fethi Bey şu cevabı verdi:

– Mücadele halinde iken, yol arkadaşları süzgeçten geçemez. Bir partinin vazifesi, inandığı davaları yürütmek üzere bir an evvel iktidara geçmektir. Oraya vardıktan sonra ölçülerimize uymayanları ayıklarız.

Şöyle cevap verdim:

– Süzgeçten geçmeyen yol arkadaşlarına dayanarak iktidara varamazsınız, varsanız bile o gibiler duruma hakim olurlar, onlar sizin gibileri kenara iterler.

Neticede tahminlerim doğru çıktı. Serbest Fırka memleketi kısa bir müddet için bir volkan haline getirmekle kaldı, iktidarı ürküttü, kendi de söndü, gitti, arkasında enkaz bıraktı.

Muhterem kurucular, memlekette üçüncü bir parti kurmak için sarf ettiğiniz gayretleri dikkat ve alaka ile takip ederken, Terakkiperver Fırka tecrübesiyle Serbest Fırka denemesinin verdiği acı tecrübeler, en canlı bir şekilde gözümün önünde duruyor. Eğer siz bu tecrübelerden ders almaya kıymet vermezseniz, umumi hayatımızdaki boşluğun ancak dürüst, kaliteli bir prensip ve ideal partisi şeklinde olabileceğini kavrayamazsanız, ilk hamlede sırf nâzım bir murakabe kuvveti sıfatıyla hareket etmek üzere kendinizi ayarlamazsanız, ihtirası temsil edenlere karşı barajlar ve süzgeçler kurmazsanız; ateşli bir iktidar yarışına katılmaya kalkışırsanız; partiniz manen doğmadan ölmeye mahkûmdur. Bu takdirde aranızdaki idealistler ürkecek, birer birer çekilecektir, bir üçüncü partiye girmek ve nâzım bir murakabe kuvveti sıfatıyla onun saflarında çalışmak, eski kötü yollara sapılmasını önlemek maksadiyle hizmet görmeyi düşünenlerin birçoğu bundan vazgeçecektir.

Üçüncü parti teşebbüsünün ağırlık merkezi bulunan Ekrem Alican'a karşı umum bir saygı ve hayranlık vardır. Sağlam bir seciyesi olduğunu; bir prensip adamı sıfatıyla kendisine güvenilebileceğini herkes biliyor. Ne çare ki bizde parti işlerinde daima rastgelindiği gibi, sabırsız bazı ihtiras adamları ortaya atılmışlar, daha kurulmadan yeni partiye sahip çıkmışlar, onu inhisar altına almaya, onun sözcüsü gibi hareket etmeye başlamışlardır. Parti teşebbüsünün bu açıkgözlülük yüzünden bir buçuk ay geri kaldığını ve idealist siyaset adamları için cazibesini kaybetmeye başladığını iddia etmek caizdir.

İhtiras halkasının nüfuzu altında kaldığı takdirde yeni partisinin istikbalinin ne olacağını anlamak için falcı olmaya lüzum yoktur. Kendileri tarafından çıkarılan bir Ankara gazetesinin sütunlarında partinin istikbalini berrak bir ayna halinde görmek mümkündür. Rey avcılığı için her türlü tavizler caiz görülecek, eski demokratların arkasından koşulacak onlara hoşgörünmek için dünki istibdadı unutturmaya çalışılacak, yolumuzu kesen ve bir askerî ihtilali çaresiz kılan eski ihtiraslar, nifaklar en şiddetli bir şekilde hortlatılacak ve iktidarı zaptetmek için: "Halk Partisinin zamanı dolmuştur, İnönü yaşlıdır" demenin kâfi olduğu zanniyle birtakım iktidar hayallerine dalınacak, bu sağlam ve kuvvetli inkılâp partisini zedelemeye çare aranacaktır.

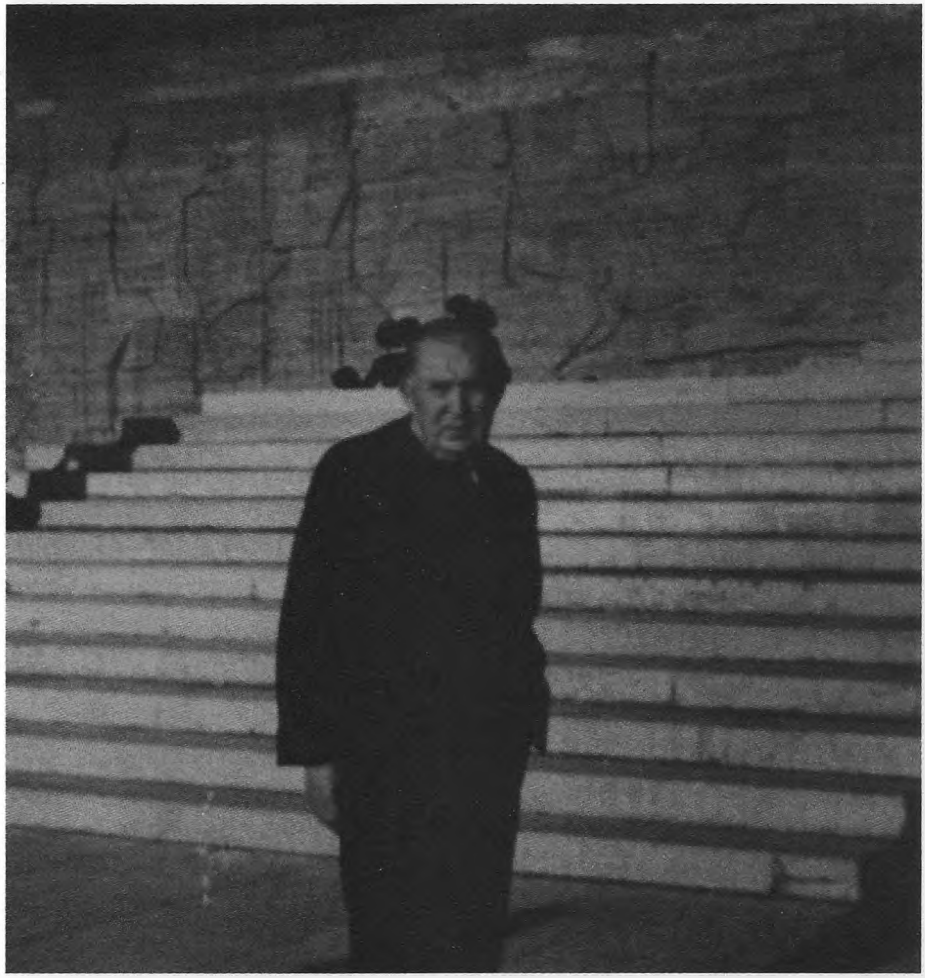
Eskiden beri çok sevdiğim sayın Ekrem Alican'ı hürmetle ikaz ediyorum: İş işten geçmeden, tehlikeleri olduğu gibi görsün. Bir defa parti kurulduktan ve mü-

cadelenin harareti ruhları sardıktan sonra uyanmak ve ihtiras halkasının tesiri altından kurtulmak çok güç olur.

Kurucular arasında ihtiras kolunu en velveleli bir şekildi temsil eden ve 27 Mayıs'tan sonra türlü türlü maceralı yollardan geçen gazete başyazarını da ikazın haricinde bırakmak istemiyorum. Kendisinin elbette ki değerleri vardır, henüz çok gençtir. Önünde uzun bir siyasi hayat uzanıyor. Sabırsızlık ve ihtiras içinde kanatlarını iptidadan yakacak yerde, üçüncü partinin yolunu kesmekten vazgeçerse ve bunun ihtirastan uzak bir prensip partisi ve sabırlı bir nâzım murakabe kuvveti halinde gelişmesine ve memleketin seçme idealistlerini içine çekmesine meydan bırakırsa; istikbalden beklediklerine en sağlam ve devamlı bir şekilde kavuşabilir.

Ahmet Emin YALMAN
Vatan, 23 Ocak 1961

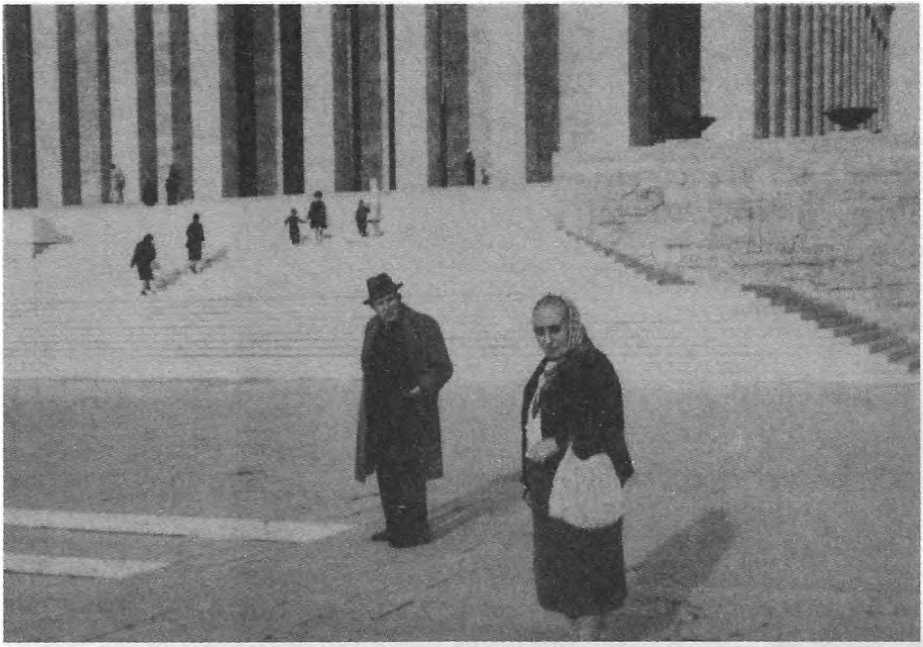
FOTOĞRAFLAR

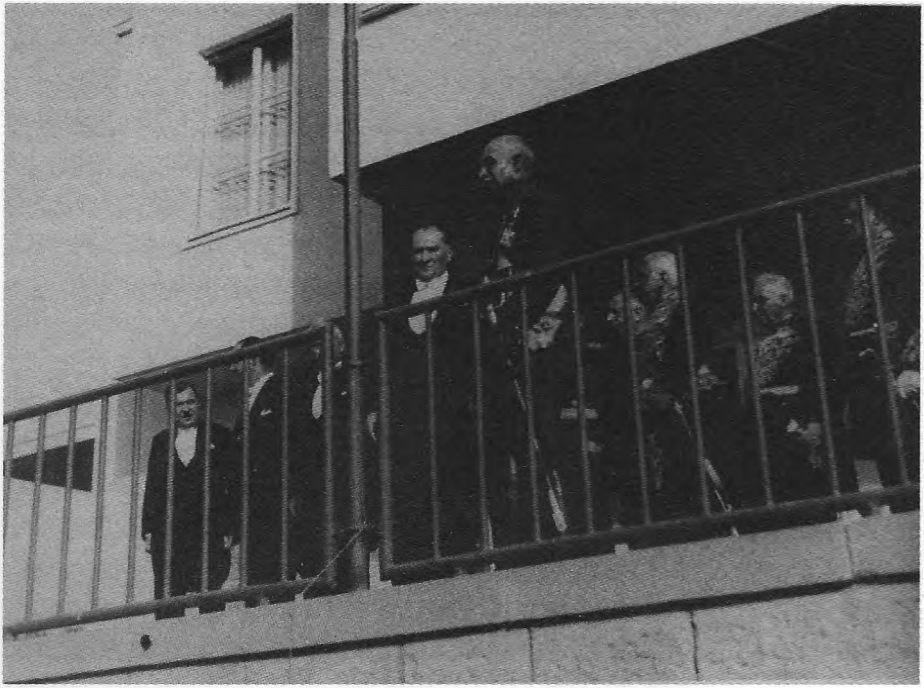
Hasan Rıza Soyak Anıtkabir'de

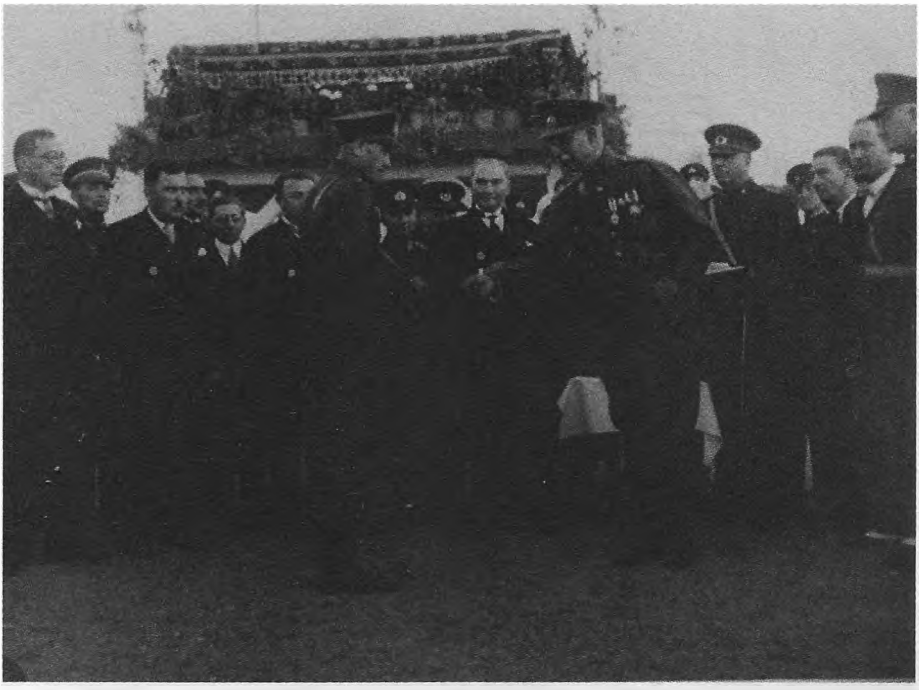

İran Şahı Rıza Pehlevi'nin 10 Haziran-6 Temmuz 1934'te Türkiye'yi ziyaretinden

• 16 - V - 1934
Ankara istasyonu

DİZİN

Abbas Hilmi Paşa 30, 31, 33, 650
Abbasî halifeleri 147
Abdurrahman Melek, Dr. 547, 619
Abdurrahman Şeref Bey 185
Abdülaziz Mecdi Efendi 114, 123, 124
Abdülaziz, Dr. 206
Abdülaziz 707
Abdülhafiz, Dr. 207
Abdülhamid II. 14, 35, 95, 96
Abdülkadir Bey 206, 230, 231, 232, 320, 336-338, 340, 345, 351, 352, 357-359
Abdülmecid 147, 201, 202, 208, 222, 304, 307, 370, 432
Abidin Bey 338, 353, 358
Acar motoru 704, 706
Açıkalın, Cevat 614, 618
Adalet Divanı 492
Adana 48, 60, 86, 88, 90, 91, 115, 133, 320, 331-333, 337, 351, 363, 369, 418, 442, 443, 450, 521, 526-528, 542, 613, 619, 702
Adana Asliye Mahkemesi 336
Adana-Mersin hattı 428
Aden kapısı 84
Adıvar, Adnan 121, 157, 183, 191, 196, 281, 289, 293, 294, 296, 310, 330, 331, 345, 357-359, 733
Adriyatik 631, 641
Afet Hanım (İnan) 21, 24, 25, 710, 716
Afganistan 32, 275
Afrika 61, 66, 142, 508, 513, 530, 699
Afyon 95, 135, 430, 450
Afyonkarahisar 43, 134, 355, 445, 455, 674
Afyonkarahisar - Dumlupınar Meydan Muharebesi 136, 137, 141
Afyonkarahisar mebusu 355, 445, 455, 674
Agence D'orient 566
Ağa Han 187, 204, 206-208, 210, 212- 214, 216
Ağaoğlu, Ahmet 399, 401, 403, 409-411, 445, 471, 477
Ağapınar istasyonu 616
Ağnam 388
Ağralı, Fuat 674
Ağrı Dağı harekâtı 387
Ahd-i Milli 109
Ahitname 168
Ahmet Bey 400, 401, 402
Ahmet Cemal Paşa 275
Ahmet Cevdet Bey 210- 213, 215, 217, 234, 235
Ahmet Haşim 11
Ahmet İzzet Paşa 75, 82, 91, 93, 98, 103
Ahmet Şükrü 331-333, 337
Akçaşar 138
Akçora, Yusuf 208
Akdeniz 110, 136, 140, 243, 369, 510, 511, 515, 518, 541, 566, 621, 623, 625, 626, 630, 631-636, 638, 641, 642, 684, 686
Akdeniz anlaşması 596, 631
Akdeniz hegemonyası 632
Akdeniz konferansı 626, 629, 630, 631, 633
Akdeniz meselesi 515
Akköprü 38
Aksaray 227, 450

Akşam 201, 218, 220, 223, 226, 227, 229, 234, 411, 417, 418
Akşehir 60
Aktuğ, Vedat 433
Akyaşar, Rasim 495
Alataş, Hulûsi 674, 681
Aleksandr 495, 499, 500, 505
Alemdağı 707
Alevi (Eti Türk'ü) 619
Alevi hükümeti 53
Alevi muhtariyeti 535
Alevi Müslüman 611
Aleviler 544
Ali 278, 430
Ali Cenani Bey 296, 312
Ali Fethi Bey 306, 310
Ali Fuat Paşa bkz. Cebesoy, Ali Fuat
Ali Hikmet (General) 369
Ali Osman Efendi 230, 232, 233, 234
Ali Rıza 13, 18, 259
Ali Rıza Paşa Kabinesi 101, 116, 117, 119
Ali Şevket Bey 498, 499
Ali Şükrü Bey 124, 125
Ali Ulvi Bey 339
Alican, Ekrem 735
Allenbi (General) 92
Alman, Almanlar 78, 80, 429, 504, 569, 597, 598, 626, 627, 711
Almanya 61, 63, 75, 80, 81, 94, 505, 506, 508, 513, 596, 597, 625, 626, 629, 631, 632, 634, 644, 651, 652, 681, 710
Almanya seyahati 652
Alpkartal, Nureddin 614
Alptekin 271
Alsace - Lorraine 559, 568
Alsancak Stadyumu 414
Altay, Fahrettin (Orgeneral) 234, 434
Altıncı Ordu 84, 88, 90, 94
Amanos 87
Amanos tünelleri 86, 87
Amanullah Han 270
Amasya 100, 101, 109
Amerika 417, 418, 461, 491, 492, 700
Amerika Birleşik Devletleri 494
Amman 363, 365, 372, 383
Amman istasyon müdürü 364
Anadolu 14, 35, 42, 75, 88, 99, 100, 101, 103, 107, 108, 120, 121, 123, 126, 127, 148, 149, 275, 276, 322, 323, 334, 370, 387, 415, 521, 676
Anadolu Ajansı 468, 511, 571, 573, 576, 579, 580-582, 586, 606, 618, 629, 631, 673, 699
Anadolu 413
Anadolu harbi 222
Anadolu Kavağı 710
Anadolu kulübü 67, 341, 670, 675
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 75, 100, 151, 155, 415
Anadolu yaylası 272
Anafartalar 77, 157, 377
Anafartalar Grubu Komutanlığı 73
Anafartalar Muharebesi 73
Anayasa 177, 180, 396, 604
Andirin 362, 366, 367
Angriff 513
Ankara 12, 13, 18, 27, 29, 30, 38, 44, 45, 48, 49, 56, 66-68, 75, 81, 82, 102, 109, 111, 112, 114, 115, 120, 122, 123, 126, 127, 133, 134, 145, 147-149, 151, 156, 165, 169, 171-173, 175, 176, 183, 191, 193, 194, 196, 211, 220, 233, 236, 237, 247, 250, 253, 256, 263, 286, 289, 290, 292, 293, 299, 305, 320, 322, 323, 326, 338-346, 351, 355, 359, 360, 369, 371, 379, 387, 394, 417, 428, 429, 431, 434, 436, 437, 443, 455, 463, 464, 490, 495, 496, 497, 500, 501, 503, 522, 523, 529, 540, 547, 549, 561, 565, 566, 570, 571, 572, 573, 575, 576, 578, 581, 582, 586, 599, 607, 608, 612-614, 616, 617, 624-627, 630, 631, 632, 647, 648, 650, 652, 661, 662, 666, 669, 671, 682-686, 688, 692, 695, 699, 700, 701, 708, 714, 719, 720, 724, 725
Ankara Belediyesi 650, 661
Ankara Emniyet Müdürlüğü 377
Ankara fabrikası 665, 668, 669
Ankara Gan 154
Ankara 206, 735
Ankara Halkevi 27
Ankara Hükümeti 581
Ankara İstasyonu 178
Ankara İstiklal Mahkemesi 277, 279, 281, 284, 299, 324, 325, 328, 337, 355, 357
Ankara İtilâfnamesi 133, 154, 523, 526, 527, 531, 532, 537, 538, 540, 542
Ankara Numune Hastahanesi 682

Ankara Palas 56, 66, 490
Ankara Radyosu 27
Ankara sefiri 600
Ankara Stadyumu 551
Ankara Telgrafhanesi 303
Ankara Türk Ocağı 454
Ankara Üniversitesi 460
Antakya 521-523, 527, 531-536, 538-546, 548, 549, 551-553, 555, 556, 561, 567, 568, 575, 579, 588, 604, 610, 614, 615, 618
Antakya, İskenderun ve Havalisi Halk Grubu 536
Antakya, İskenderun ve Havalisi Halk Grubu İdare Heyeti 536
Antakya - Diricemal - Ahterin hattı 90
Antalya 95, 323, 389, 442, 450, 529
Antant memleketleri 703
Antenosco 590
Antep 90
Antonesko (Romanya'nın Dış İşleri Bakanı) 56, 490
Apaydın, Zekâi 707
Arabistan 272
Arap, Araplar 548, 549, 581, 619
Arap Devleti 550
Arap dili 588
Arap düşmanları 549
Arap harfleri 421
Arap istiklali 549
Arap memleketleri 548, 549
Arap milleti 549, 550, 551
Arap yarım adası 203
Arapça 539, 602
Arar, Asım İsmail 681, 686-692, 697, 706, 707
Aras, Tevfik Rüştü 44, 45, 57, 383, 489, 501, 505, 508, 510, 516, 531, 533-535, 543, 547, 554, 556-561, 565, 569-572, 576, 580-583, 587, 590, 592, 594, 596-600, 608, 609, 616, 617, 627, 630, 632, 633, 635-639, 640-647, 674, 690, 703, 715, 718
Ardahan 110, 358
Arıburnu 77, 157
Arıkan, Baha 371, 375, 381, 382, 383
Arıkan, Saffet 290-292, 317, 369, 371, 416, 624, 640, 674
Arif Bey 338-341, 343, 344, 348, 350, 358, 365, 367, 378, 379
Arif, Ayıcı 338, 342
Arif, Şoför 364
Arnavutlar 549
Arnavutluk 498, 499, 504, 506, 507, 630
Arnavutluk isyanı 308, 309
Artvin 110
Asaf 209
Asamble 603
Asım Bey 234
Asım, Arap 324
Asi - Yozgat istasyonu 18
Asker kaçağı 367
Askerî Heyet 615, 616, 618
Asya 61, 66, 142, 207, 275, 513
Asya statükosu 601
Aşar usulü 152
Ataç, Hasan Fehmi 167, 285, 296
Ataşemiliter 77
Atatürk inkılâplan 718
Atatürk Kız Lisesi 210
Atatürk ve Kemalizm 271
Atatürk'ten Hatıralar (Bayar) 710
Atatürk'ün geçirdiği hastalıklar 687
Atatürk'ün Hastalığı (Ruşen Eşref Ünaydın) 695
Atatürk'ün mühim hastalıkları 683
Atay, Falih Rıfkı 38, 41, 81, 623, 624
Ateş, Mehmet 363
Atina 105, 323, 500, 501, 569, 570, 599, 690
Atlas 88
Avam kamarası 512
Avcılık 457
Avni Bey (Savcı) 331, 334
Avni Paşa 84
Avrupa 16, 20, 25, 46, 60, 61, 77, 142, 236, 328, 357, 361, 403, 461, 490, 491, 494, 498, 508, 510, 511, 524, 530, 541, 566, 576, 596, 597, 625, 629, 699, 703, 710, 717
Avrupa memleketleri 569
Avrupa meselesi 515
Avrupalılar 104
Avusturya 513
Ayaslog harabeleri 685
Aydın 389, 442, 450
Aydınlık 320
Azad, Mevlâna Abdülkelâm 207
Azerbaycan 84, 275
Aziz 363, 365
Azmi Bey 275, 276, 277

Babaeski 434
Babıâli baskını 343
Badoglio (Mareşal) 506
Bağdat 79, 147, 323, 531
Bağdat cephesi 60
Bağdat Demiryolu Şirketi 153
Bağdat demiryolu 387
Baker, Gladys 12, 60, 491
Baladız istasyonu 389
Balcı, Şükrü 536
Bale 27
Balgat köyü 39
Balıkesir 35, 149, 241, 264, 265, 352, 362, 433, 434, 442, 450
Balıkesir halkevi 51
Balkan Andlaşması 46, 502
Balkan Antantı 569, 690
Balkan Antantı Konseyi 514, 699
Balkan devletleri 504
Balkan Harbi 309, 498
Balkan İtilafi 633, 634
Balkan Konseyi 599
Balkan milletleri 499
Balkan Misakı 641
Balkan Muharebesi 308
Balkan müttefik devletleri 628
Balkan Paktı 487, 505, 506, 579
Balkan yolu 630
Balkanlar 487, 499, 503, 504, 505, 506, 582, 703
Balkanlılar 634, 635
Baltacı çiftliği 649, 650
Bandırma 234
Bankacılık 388
Basarabya 501
Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü 507
Bastille 223, 227
Baş murahhas 633, 641
Baş Oturak 352
Başbakan 383, 623, 624, 632, 652, 654, 668
Başgil, Ali Fuat 598
Başkomutan 134
Başkomutan vekili 190
Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı 88, 90
Başkomutanlık Meydan Muharebesi 136
Başvekâlet 18, 164, 414, 652, 674
Başvekil 15, 24, 30, 49, 57, 172, 179, 186, 204, 208, 210, 236, 281, 295, 305, 306, 310, 312-314, 319, 355, 361, 382, 413, 543, 551, 558, 565, 572, 573, 575, 576, 595, 616, 627, 658, 665, 666, 667, 669, 670-673, 676, 690, 695, 697, 710, 718, 720, 725, 726, 733, 734
Başyaver 572, 588, 589, 700
Batı Cephesi Komutanlığı 649
Batı devletleri 629
Batı Trakya 496, 497
Batu, İzzet 364, 372
Batum 275, 277
Bayar, Celâl 15, 45, 154, 179, 184, 198, 382, 430, 438, 605, 613, 616, 619-621, 649, 673, 674, 690, 691, 692, 695, 697, 709, 710, 714, 718, 719, 725, 726
Baydur, Hüseyin Ragıp 506
Bayır nahiyesi 536, 599
Baysal, Faik 674
Baytar miralaylığı 358
Bayur, Hikmet 32, 46-48, 252, 583
Bedri 278
Behçet Bey 379
Bekir Sami bey 101, 104, 293, 345, 521-523, 524
Belçika 609
Belçikalı eksperler 598
Bele, Refet 103, 120, 128, 129, 148, 170, 183, 191, 196, 281, 282, 289, 293, 294, 345-347, 355, 358, 451, 733
Belediye Dairesi 69
Belediye Meclisi 15
Belediye seçimleri 407
Belediyeler Bankası 429
Belger, Nihat Reşat 692, 695-698, 704, 706, 707-709, 711, 721, 722, 725, 727
Belgrad 514, 569
Belgrad istasyonu 569
Belleten 252
Belli, Sırrı 48, 451
Benbow dritnotu 125
Berk, Mehmet Kâmil 707, 722, 727, 729
Berlin 275, 276, 513, 566
Berlin büyükelçisi 687
Bern Elçiliği 416
Bestenigâr 27
Beşiktaş 112
Beşinci Kolordu 72
Beşinci Tarih Kongresi 247
Beşler Komisyonu 609
Beylan 536
Beyoğlu 28, 122, 238

Beyrut 553, 561, 612
Beyrut valisi 275
Bıyıklıoğlu, Tevfik 29, 30
Bilardo 67
Bingazi 683
Binicilik 457
Bira fabrikası 621, 624, 654, 661, 662, 670
Birinci Büyük Millet Meclisi 279, 431, 676
Birinci Dünya / Cihan Harbi 60, 61, 73, 75, 77, 97, 136, 189, 203, 243, 247, 274, 278, 301, 373, 387, 490, 498, 529, 547, 683
Birinci İnönü Muharebesi 133, 526
Birinci Kuvve-i Mürettebe 87
Birleşmiş Milletler 494
Birleşmiş Milletler Anayasası 487
Birleşmiş Milletler Andlaşması 493, 494
Birleşmiş Milletler Cemiyeti 494
Birleşmiş Milletler halkı 494
Bitlis 158, 306, 307
Bizans Meclisi 215
Blum und Fos şirketi 700
Blum, Leon 547, 558, 565, 571, 572, 580, 583, 585, 586, 600
Boğaz 704, 706
Boğaziçi 67, 98, 491
Boğazlar 493, 504, 508, 566, 626, 631
Boğazlar Konferansı 515, 516
Boğazlar meselesi 487, 491, 507, 508, 512, 513, 515, 519, 520, 581
Boğazlar Mukavelesi 509, 510, 511, 513, 596, 634, 635
Boğazlar rejimi 511, 519, 598
Bolşevik 61
Bolşeviklik 492
Bolu 450, 451
Bombay Chronicle 202
Bombiç 366
Bomonti - Nektar Müttehit Fabrikaları Anonim Şirketi 662, 663, 664, 665, 667, 668
Bomonti 666-668
Bomonti Fabrikası 624, 625, 665, 668, 669
Bouillon, Franklin 133, 154, 523, 524, 525, 526, 542, 578
Bozan Ağa 308
Bozkurt, Mahmut Esat 59, 269, 296, 312, 317, 318
Bozok, Salih 17, 30, 31, 32, 42, 677, 719
Börekçi, Rıfat 263
Briand 521, 522, 523
Britanya Hükümeti 92, 93, 94
Bruce 516
Bucak nahiyesi 536, 599
Bulgaristan 70, 285, 359, 514, 517, 569, 630
Bulgarlar 40, 504
Burdur 450, 451
Bursa 20, 21, 68, 69, 95, 140, 149, 201, 218, 241, 264, 265, 285, 289, 299, 351, 352, 428, 436, 450, 467, 697, 698, 699
Bursalılar 698
Buz fabrikası 654
Bükreş 514
Büyük Britanya mümessili 590
Büyük Erkânı Harbiye 627, 628, 636
Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk 247
Büyük Millet Meclisi 27, 44, 48, 49, 59, 63, 131, 133, 145, 146-149, 151, 152, 156-160, 166, 169, 178-181, 185, 187, 191, 193, 194, 204, 205, 208-211, 218, 228, 229, 233, 234, 238, 253, 269, 284, 286, 288, 290, 293, 294, 302-304, 306, 309, 310, 314-317, 320, 321, 324, 329, 336-338, 341, 355, 356, 369, 371, 392, 394, 397, 398, 404, 406, 411, 415-417, 419, 420, 423, 424, 434, 437, 441, 443, 444, 451, 453, 529, 536, 541, 542, 543, 545, 571, 579, 595, 605, 613, 619, 620, 645, 646, 651, 654, 657, 658, 660, 661, 662, 671, 672, 674, 676, 685, 713, 725, 726, 731, 733, 734
Büyük Millet Meclisi Birinci Devresi 281
Büyük Millet Meclisi Hükümeti 145, 191, 523
Büyük Millet Meclisi İkinci Devre seçimi 279, 280
Büyük Millet Meclisi Muhafız Kıtası 454
Büyük Millet Meclisi Reisliği/Riyaseti 17, 160, 594, 654, 673
Büyük Millet Meclisi Reisliği Kalemi 160
Büyük Taarruz 131, 244, 649
Büyük Zafer 495, 497
Büyükada 67
Büyükdere 701, 706, 734
Büyükelçi 541
Büyükelçi notası 545

Cafer Tayyar bkz. Eğilmez, Cafer Tayyar
Cahit Bey 215
Can, Lütfi 661

Canik 157
Canpolat, İsmail 278, 279, 280, 281, 293, 345, 358
Caron, J. 569
Cassa 506
Cauterisation usulü 682
Cavit 278, 279, 281, 338, 358
Cebeci Hapishanesi 359
Cebeli Duruz hükümeti 539
Cebelibereket 192, 208, 210
Cebesoy, Ali Fuat 103, 120, 128, 147, 148, 154, 169, 170-176, 181, 183, 184, 191, 281, 282, 286-291, 293, 294, 296, 310, 315, 330, 331, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 357, 358, 361, 719, 733
Celâl (Başyaver) 25
Celâl Bayar Kabinesi 674
Celâl Bey 371
Celâlettin Arif Bey 117, 118, 122, 123, 124
Celâlettin, Bedrihanî 370
Celebes valisi 569
Cemal Hüsnü Bey bkz. Taray, Cemal Hüsnü
Cemal Paşa 84, 105, 107, 358, 368
Cemil Bey bkz. Uybadın, Cemil
Cemiyeti Akvam 507, 508, 593
Cemiyeti Akvam Konseyi 593
Cemiyeti Akvam Meclisi 646
Cenevre 30, 31, 33, 513, 531, 532, 533, 535, 547, 553, 559, 568, 569, 570, 575, 581, 585, 587, 588, 594, 596, 599, 600, 606, 608-610, 627, 630, 646, 699, 718
Cenevre anlaşmaları 612
Cevat Abbas bkz. Gürer, Cevat Abbas
Cevat Paşa 290, 733
Cevdet (Yaver) 25
Cevdet Bey 209, 213
Ceyhan 363, 364, 368
Cezayir 705
Cezîret-ül Arab 203
Chambrun, Kont de 11, 59, 60
Chemberlain 710
CHP 385, 650
Ciçerin 275, 278
Cihan sulhu 168
Cimcoz, Salâh 451
Collet (Albay) 614, 619
Conker, Nuri 18, 24, 25, 369, 417, 423
Coşkan, Tahsin 650, 661, 665, 666, 674
Cuma alayları 237
Cumhur Riyaseti umumi kâtibi 572
Cumhurbaşkanı 35, 41, 48, 49, 59, 174, 655
Cumhurbaşkanlığı 12, 58, 59
Cumhurbaşkanlığı Başyaverliği 32
Cumhurbaşkanlığı büroları 689
Cumhurbaşkanlığı dairesindeki memurlar 693
Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği 560, 699
Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliği 34, 531
Cumhuriyet 75, 99, 100, 131, 175-181, 185, 186, 189-191, 585
Cumhuriyet Askerî Kuvvetleri 626
Cumhuriyet Bayramı 418, 725, 726, 727
Cumhuriyet devri 274
Cumhuriyet 414, 519, 551, 574, 697
Cumhuriyet Halk Partisi/Fırkası 61, 151, 192, 259, 314, 315, 371, 397, 398-400, 404, 406, 412, 414-416, 418, 423, 429, 430, 431, 437, 438, 444, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 454, 456, 458, 459, 468, 579, 599, 658
Cumhuriyet Halk Partisi Grubu 582
Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi 455
Cumhuriyet Halk Partisi umumi kâtibi 455
Cumhuriyet Hükümeti 175, 307, 528, 537, 540, 545, 557, 559, 590, 593, 608, 619, 620, 626, 628, 629, 635, 638, 643, 649, 660
Cumhuriyet ilanı 187
Cumhuriyet Kabinesi 186
Cumhuriyet kasrı/köşkü 69, 264
Cumhuriyet Terakkiperver Fırkası 733
Cumhuriyetçi 446, 450
Cumhuriyetçilik 419
Cumhuriyetin 10. yıldönümü 46
Cumhurreisliği 185
Cummen 699

Çakmak, Fevzi 16, 169, 285, 290, 306, 434, 435, 443, 523, 572, 624, 636, 702, 717, 725
Çal köyü 137, 138
Çal tepesi 136
Çanakkale 35, 73, 77, 84, 95, 110, 373, 491, 513
Çanakkale Boğazı 35, 508, 625, 626
Çankaya (Falih Rıfkı Atay) 623
Çankaya 13, 36-39, 48, 64, 67, 182, 285,

Levent Sakverdi Arşivi

289, 303, 316, 339, 340, 342, 343, 361, 454, 497, 623, 624, 675, 676, 681, 684, 699, 714, 716
Çankaya Köşkü 12, 30, 35, 38, 153, 174, 178, 285, 305, 467, 501, 577, 714
Çankırı 253, 254, 255, 256, 263
Çapakçur 302, 304
Çanklı, Hacim Muhittin 462, 463
Çarşamba ilçesi 362, 367
Çekoslavakya 597, 710
Çelenk, Selim 536
Çelik Palas Oteli 697
Çeltik fabrikası 654
Çerkes Cemiyeti 364
Çerkes Ethem 363, 364, 370, 383
Çerkesler 363, 370, 544
Çetinkaya, Ali 154, 355, 383, 445, 674, 697
Çınar, Vasıf 104, 106, 126, 209, 213, 214, 239, 438
Çiano (Kont) 596-598
Çiftlik idaresi 666
Çiftlikler 152, 652, 653-655, 657-659, 661, 665, 667, 668, 700, 713
Çiftliklerin kuruluşu 621
Çin murahhası 590
Çocuk Sarayı 342
Çokak bucağı müdürü 367
Çopur, Hilmi 338, 352, 353, 358
Çorlu 466

Daday 262
Dahiliye nazırı 278, 303
Dahiliye Vekâleti 181, 182, 414
Dahiliye Vekilliği 181
Damat Ferit Paşa 117
Darülfünun 225, 227
Davaz, Suat 558, 580-583, 616
David 363
Delbos 547, 558, 559, 560, 590, 600, 609, 641, 642, 647
Delhi 207
Demir ve çelik fabrikaları 429
Demirel, Vehbi 379
Demiryolu 87, 95
Demokrat Parti 427, 451, 695
Denis 359
Deniz Köşkü 70, 627
Denizaltı 518, 623, 625, 626, 628, 630, 631, 634, 642
Denizaltı korsanlığı 634
Denizbank 429
Denizli mebusu 355, 674
Dersim 306
Derviş Bey 139
Derviş Mehmet 432, 433
Destroyer 636
Devlet Bankası 388, 451
Devlet Demiryolları 154
Devlet Demiryolları telgraf hattı 616
Devlet Mahallesi 429
Devlet Operası 27
Devlet Reisliği 175, 717, 719
Devlet Reisliği tahsisatı 656
Devletçi 446
Devrin, Şinasi 598, 609
Dışişleri Bakanlığı 579, 580
Dışişleri Bakanlığı Birinci Daire başkanı 614
Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri 560
Dışişleri Bakanlığı müsteşarı 580
Digenis (General) 138
Diker, Hayrullah 707, 722
Dil Kurumu 23, 270, 703
Dil meselesi 588, 602
Dilâver Bey 355
Diller meselesi 603
Dirik, Kâzım 353, 414, 443, 462, 465, 466
Divanı Riyaset 114
Diyanet İşleri Başkanlığı 261
Diyarbakır 158, 305-307, 321, 323, 327, 332, 333, 368, 428, 522, 541
Diyarbakır İstiklal Mahkemesi 328
Diyarbakırlı Cemil Paşazade Ekrem Bey 368
Doğu 253, 299, 304, 311
Doğu Afrika 513
Doğu Akdeniz 598, 632, 637
Doğu Almanya 61
Doğu Orduları komutanı 614
Doğu Üniversitesi 385
Doktor Adnan Bey bkz. Adıvar, Adnan
Dokuma sanayii 387, 428
Dokuzuncu Ordu Müfettişliği 99
Dolmabahçe rıhtımı 382
Dolmabahçe Sarayı 11, 15, 28, 29, 123, 270, 382, 413, 466, 491, 500, 531, 571, 614, 666, 671, 673, 681, 689, 698, 699, 702, 703, 706, 718, 720
Döğer mevkii 134
Dömartel 606
Dördüncü Kolordu 139
Dördüncü Ordu 368

Dörtyol 351, 368, 436, 437, 529, 536, 543, 649
Dr. Adnan Bey bkz. Adıvar, Adnan
Dr. Mazhar Bey bkz. Germen, Mazhar
Dr. Refik Bey bkz. Saydam, Refik
Dumlupınar 134, 136, 289
Dumlupınar Zaferi 43, 100, 131
Dünya 41, 341, 691
Dürzü muhtariyeti 535
Düşünsel, Feridun Fikri 293, 317, 318, 342, 345
Düveli Muazzama 96

Ebedi Şef 16
Ebu Hanife 252
Eden 587, 588, 590, 598, 609, 635, 636, 640, 641, 647
Edip Bey 353, 358
Edirne 108, 160, 432, 434, 465
Efkâr 204
Ege 422, 429
Ege denizi 636, 641, 642
Ege iktisat mıntıkası 441
Ege mıntıkası 630, 634
Ege vapuru 698
Eğil nahiyesi 301
Eğilmez, Cafer Tayyar 281, 282, 290, 293, 294, 327, 328, 342, 355, 358, 733
Eksperler 602
Eksperler Komitesi 599, 600, 602, 603, 604
El Kıble 203
Elazığ 68, 301, 305, 306, 332, 428, 522
Elazığ İstiklal Mahkemesi 734
Elaziz 333
Elbistan 367
Elektrik santralı 710
Emin 157, 159, 363
Emir Ali 204, 206, 208, 210, 212- 214, 216
Emir Arslan Bey 617
Emlak Bankası 388
Emniyet Genel Müdürlüğü 362, 368
Emperyalizm 583
Endaht mektebi 121
Entite 586
Entite distinete 591
Enver Paşa 75, 77, 82-84, 190, 275, 277
Eppinger 712
Erdek limanı 703
Ereğli 428, 448
Erenköy 433
Ergani 301, 302, 306, 448
Ergani maden imtiyazı 522
Eriş, Muammer 16, 28, 29
Erkânı Harbiye Vekilliği 239
Erkânı Harbiyei Umumiye 288
Erkânı Harbiyei Umumiye Riyaseti 289
Ermeni 86, 105, 115, 369, 370, 535, 544, 619
Ermeni çeteleri 90
Ermeni kıtaları 115
Ermeni komitecileri 548
Ermenistan 370
Ertem, Sadri Ethem 320, 331, 337, 377, 379
Erten, Ali Rıza 674
Ertuğrul Şakir 325
Erzurum 14, 101, 111, 289, 301, 305, 306, 307, 428, 448
Erzurum Kongresi 75, 82, 100, 109
Esas Teşkilat Kanunu 434
Esat Mehmet Bey 29, 30
Eskişehir 14, 95, 108, 156, 339, 496, 572, 574, 575, 576, 579, 616, 669
Eskişehir Afyonkarahisar hattı 133
Eskişehir Lisesi 159
Eşref Edip 320, 331, 334, 336, 337
Eşref, Kuşçu 370
Ethem 366, 375
Eti Türkleri 611
Etibank 429
Etimesut 49
Etimesut İstasyonu 50
Etimesut numune köyü 650
Etlik bağları 293
Euvre 579
Evkaf 187
Evkaf Vekilliği 239
Ezer, Sami Azmi 536

Fahrettin Bey 120
Fahrettin Paşa bkz. Altay, Fahrettin
Faik Bey bkz. Günday, Faik
Falkenhayn (General) 80
Farmasonluk 326
Fas 203, 705
Faşistler 596
Fatih 382
Fatin Bey (Vali) 258
Felah-ı Vatan Grubu 117, 121
Fener resmi 526
Feridun Fikri bkz. Düşünsel, Feridun Fikri
Feriköy 668

Ferit Paşa 117, 118, 119
Fethi Bey 305, 312, 313
Fethi Bey bkz. Okyar, Fethi
Fethi Bey Kabinesi 313, 316
Fevzi Bey 277, 296
Fevzi Lütfi Bey bkz. Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi
Fevzi Paşa 122, 136, 137, 138, 140, 170, 182, 183, 289
Fındıklı 124, 210
Fındıklı sarayı 125, 218
Fırat nehri 323
Fırka Grubu Reisliği 192
Fırka İdare Heyeti 183, 184
Fırka nizamnamesi 155
Fırka Umumi Heyeti 184, 306
Filistin 81, 531
Fissenger 690, 691, 692, 699, 704, 705, 709, 712, 721
Florya 70, 465, 466, 531, 623, 627, 702, 704, 706
Florya Köşkü 623
Fokas, Aristidis 610
François I. 568
Fransa Suriye Muahedesi 531, 532, 580, 585, 586
Fransa 11, 201, 203, 220, 223, 226, 238, 273, 283, 468, 508, 510, 514, 516, 518, 522, 524, 530, 532-542, 545-548, 550, 551, 554, 555, 557-561, 566-569, 572, 574-579, 581-586, 590, 591, 592, 595-598, 600, 601, 605, 607, 609, 613, 617, 625, 626, 630-633, 646, 681, 690, 698, 699
Fransa Ankara büyükelçisi 558
Fransa Dışişleri Bakanlığı 579
Fransa Hariciye Nezareti 546, 560, 565, 580
Fransa Hükümeti 154, 521, 523, 525, 528, 530, 535, 537, 539, 540, 543, 545, 554, 555, 558, 579, 583, 584, 585, 587, 592, 607
Fransa mandası 538
Fransa Murahhasları 560
Fransa partileri 534
Fransız İngiliz donanması 641
Fransız Suriye Muahedesi 555, 558
Fransız Türk ihtilafı 546
Fransız Türk konferansı 560
Fransız Askerî Heyeti 608
Fransız askerî makamları 617
Fransız askerleri 542, 545
Fransız basını 628
Fransız Cumhuriyeti hükümeti 606
Fransız Deniz Kuvvetleri 634
Fransız donanması 636, 637, 641
Fransız Hariciyesi 565, 569
Fransız Heyeti 560, 614
Fransız Hükümeti 528, 533, 534, 556, 558, 560, 580, 590, 591, 609, 614
Fransız idarecileri 578
Fransız ihtilali 223, 578
Fransız karakol gemileri 634
Fransız kuvvetleri 614, 634
Fransız mandası 600, 601, 603, 612
Fransız matbuatı 566, 629
Fransız Mebuslar Meclisi 547
Fransız memurları 605
Fransız murahhasları 587
Fransız mümessili 555
Fransız müstemleke memurları 574, 575
Fransız ordusu 538
Fransız otoritesi 545, 553, 554
Fransız Parlamentosu 530, 558
Fransız ricali 565
Fransız tabiyeti 591
Fransız tezi 587
Fransız Türk İtilafı 528
Fransız zabitleri 571
Fransız, Fransızlar 521, 527, 529, 530, 535, 537, 541, 543, 553, 554, 556-561, 566, 571, 573, 574, 577, 582, 587, 588, 598-600, 605, 606, 607, 608, 609, 611, 612, 614, 615, 618, 619, 630, 633-636, 641-644, 647, 699, 700
Fransızca 271, 539, 636, 638
Frigorifik vagon 669
Fuat Paşa 129, 170

Gaffarzade Oteli 352
Galata 668
Galata rıhtımı 532, 669
Galip Bey 193, 265, 451
Galtrop, Visamiral 89, 92
Gardenbar 67
Garnizon binaları 36
Garnizonlar 88
Garp Cephesi 137
Garp Cephesi Kumandanlığı 147, 244
Garp Trablusu harbi 205, 377
Garro 612, 614

Gazi (Orman) Çiftliği 624
Gaziantep 133, 521, 526
Gazino 67
Gemlik 428, 697
Genbaşkur (Genel Başkanlık Kurulu) 468
Genç 302, 306, 307
Genç hadisesi 317
Genel sekreter 331
Genelkurmay 187
Genyönkurul (Genel Yönetim Kurulu) 468
George VI 600, 651
Gerard, Jean Pierre 567
Gericiler 400
Germen, Mazhar (Doktor) 296
Geyve boğazı 495
Gökçen, Sabiha 704, 716
Göksun ilçesi 365, 367
Gölcü 428
Göring 597
Göztepe 235, 685
Grup karargâhı 92
Güleç, Fazlı 20, 22
Gülhane 727
Gümrük usulü 591
Gümrük ve İnhisarlar vekili 666, 674
Günaltay, Şemsettin 364, 718
Günday, Faik 125, 293, 341, 343, 345, 346, 348-350, 356, 358
Gündüz, Nadir 331, 333, 337
Gündüz, Asım 614, 615, 616
Güney Anadolu 577
Güneydoğu 253
Gürer, Cevat Abbas 46, 178, 179, 671
Güreş 457
Güvendiren, Fatin 258
Güvercin Çiftliği 650
Güzel sanatlar akademileri 461

Habeş meselesi 515
Habeşistan 506, 508, 513, 514, 515, 596
Hacı Ali 325
Hacı Anesti 135
Hacı Mehmet Esat Efendi 433
Hacı Sami 370
Hacıbayram 345
Hacim Muhittin Bey bkz. Çarıklı, Hacim Muhittin
Haço Ağa 368
Hakimiyeti Milliye 81
Hakkâri 289, 306
Halep 81, 82, 88-90, 93, 158, 301, 302, 323, 363, 364, 377, 545, 569, 571, 595
Halep - İskenderun şosesi 93
Halet 342
Halide Edip Hanım 121, 345
Halifax, Lord 505
Halife 128, 142, 177
Halifelik 142, 147, 149, 191
Halil (Romanyalı) 325
Halil Bey 48, 49, 282, 283
Halil Hulki Efendi, Hoca 239
Halis 342
Halis Turgut 233, 293, 338, 342, 345, 358
Halit Bey 238, 293, 358
Halk Cephesi 547, 625
Halk Fırkası Grubu 184, 187, 201
Halk Fırkası/Partisi 131, 151, 153-155, 171, 172, 178, 180, 182, 191, 196, 198, 199, 208, 279, 280, 281, 288, 292-294, 311, 313, 331, 335, 345, 394, 404, 405, 410-413, 416, 420, 431, 455, 716, 735
Halk Şûraları Fırkası 276
Halkçı 446
Halkçılık 419, 455
Halkevleri 385, 456, 457, 458, 459, 461
Halkodaları 458
Hamburg 700
Hamdi Bey 53, 345, 346, 363, 365, 366
Hamdi Paşa, Kiraz (Ferik) 303
Hamdullah Suphi Bey bkz. Tanrıöver, Hamdullah Suphi
Hamid, Sultan 48, 365, 549
Hamit Şevket bkz. İnce, Hamit Şevket
Hani 302, 307
Harb Akademisi 26
Harbiye 22, 89, 91
Harbiye Mektebi 26, 30
Harbiye nazırı 77, 82, 83, 105, 107, 108, 122, 190
Harbiye Nezareti 83, 84, 119, 617
Hariciye 540, 546, 619, 627, 629
Hariciye Bakanlığı 560
Hariciye Köşkü 690, 692, 694, 699
Hariciye Nezareti 585, 617
Hariciye Vekâleti 164, 391, 501, 626, 633, 636
Hariciye Vekâleti Siyasi Müsteşarlığı 598
Hariciye Vekili 57, 147, 156, 159, 171, 172, 296, 310, 316, 534, 535, 541, 542, 545, 547, 554, 558, 559, 565, 571,

572, 573, 576, 582, 587, 589, 590, 592, 596, 597, 598, 599, 600, 608, 609, 616, 617, 627, 633, 636, 643, 674, 690, 703, 718
Hariciye Vekilliği 44, 147
Harp Divanları 306
Harp esirleri 86
Hasan Bey bkz. Saka, Hasan
Hasan Fehmi bkz. Ataç, Hasan Fehmi
Hasan Kâhya, Rizeli 230, 232
Hasan, Kâhya 230
Hassa 618
Hasta Adam 249
Haşim Bey 122
Hatay 46, 82, 133, 527-530, 533, 535, 542, 559, 565, 571-575, 577-579, 584, 592, 594, 595, 598, 599, 600-608, 611-614, 616-619, 698, 699, 700, 703
Hatay Cumhuriyeti Başvekilliği 547
Hatay davası 547, 563, 593
Hatay Devleti 619
Hatay halkı 536, 605
Hatay hükümeti 601
Hatay ihtilafi 574
Hatay meselesi 487, 507, 571, 576, 578, 607, 691
Hatay Millet Meclisi 619, 620
Hatay müzakereleri 576
Hatay Reisliği 620
Hatay rejimi 606
Hatay Teşkilatı Merkezi 572
Hatay Türkleri 541, 606
Hatay Türklüğü 606
Hatay vatandaşı 601, 602
Hatay'ın Asamblesi 603
Hataylılar 531, 606
Hava Kuvvetleri 635
Havas Ajansı 560, 580, 631
Havza 448
Hayati Bey 160, 178, 303, 304, 356, 454, 648
Haybon Cemiyeti 370
Haydar Rıfat Bey 211
Haydarpaşa 30, 98, 359, 382, 569, 571, 573, 669, 684
Hayfa 363
Hayrettin Bey, Reis 265
Hayri Muhiddin 216, 217
Hayrullah Bey 371
Hayvancılık 465
Hazine 654, 657, 658, 661, 667, 668, 669, 700, 713
Hazine hissesi 668
Hazine nahiyesi 599
Hereke fabrikası 428
Hergele meydanı 341
Herriot, Edouard 271, 273
Herriot, M. 241
Heybeliada 734
Heyeti Temsiliye 101, 106, 107, 108, 109, 112, 115, 118, 170
Heyeti Temsiliye reisi 102, 104
Heyeti Vekile 645
Hınıs 301, 302, 306, 307
Hicaz 86, 95, 202, 203
Hicaz cephesi 79, 80
Hicaz Hükümeti 203
Hicaz seferî kuvveti 87
Hicaz seferi 84
Hicazkâr 27
Hidiv 31, 33
Hikmet 377, 378
Hilafet 131, 150, 176
Hilafet makamı 175
Hilafet meselesi 187
Hilafet Ordusu 100
Hilmi Bey 338, 358
Hindistan 202, 203, 207, 237, 239, 244, 621, 648
Hint Müslümanları 205, 206, 207
Hipodrom 725
Hitler, Adolf 597, 710
Hiyaneti Vataniye Kanunu 211, 213-217, 226-230, 325, 336
Hoca Rıfat Efendi bkz. Börekçi, Rıfat
Hollandalı 610
Hollandalı eksperler 598
Holstad, Hans (Norveçli) 569
Hoybun 370
Hristaki, Zambaoğlu 325
Hukuk Mektebi 429
Hukuk ve Ceza Muhakeme Usûlleri Kanunu 451
Hulusi Bey 698
Hususi İdareler İçin Kanun 451
Hususi Kalem memurları 655, 656
Hususi Kalem müdürü 303, 356
Hutsinger 608, 614
Hükümet beyannamesi 619
Hükümet buhranı 624

Hükümet erkânı 693, 695, 703
Hükümet heyeti 161
Hükümet konağı 52, 544
Hükümet murahhasları 88
Hükümet Reisliği 403
Hükümet-i Merkeziye 118
Hülâgü 147
Hürriyet oteli 496
Hürriyet ve İtilâf devri 328
Hürriyet ve İttilâfçılar (Muhalif parti) 117
Hüseyin Avni Bey 279
Hüseyin Cahit Bey bkz. Yalçın, Hüseyin Cahit
Hüseyin Efendi, İkizzade 529
Hüseyin Kâzım Bey 114
Hüseyin Rauf bkz. Orbay, Hüseyin Rauf
Hüseyin Şükrü Bey 234
Hüsnü (Kitapçı), 451

Irak 79, 89, 370, 530, 532-534, 541, 550
Irak Hariciye nazın 604
Irak hududu 88
Irak Hükümeti 604
Irak-Türk hududu 550
Islâhiye 90

İaşe nazın 278
İbrahim Efendi, Ankaralı Hafız 230-234
İbrahim Efendi, Laz 433, 434
İbrahim Tali Bey (Öngören) 676
İbrahim, Komünist 230
İbrahim, Kör 232
İcra Heyeti 603
İcra Komitesi 584
İcra Vekilleri 31, 159, 164, 179, 181, 445, 577, 593, 627, 637, 641, 703
İcra Vekilleri Başkanlığı 131
İcra Vekilleri Heyeti 31, 156, 168, 174, 208, 264, 269, 285, 303, 306, 316, 328, 341, 434, 571, 607, 636, 637, 639, 640, 643-645, 649, 674, 703, 713
İcra Vekilleri Heyeti Reisliği 160
İcra Vekilleri Kalemi 160
İcra Vekilleri Reisliği 181
İcra Vekilleri toplantıları 160
İç Anadolu 429
İçişleri Bakanlığı 362
İdris 352, 363, 364, 367
İhsan Bey 167, 192, 193, 194, 208, 210, 234, 269, 312, 358
İhtisas Heyeti 599
İhtisas Komitesi 598
İkdam 204, 210, 211, 216, 217, 234, 684
İkinci Dünya/Cihan Harbi 427, 487, 493, 494, 503, 504, 506, 576, 711, 717
İkinci İnönü Muharebesi 133, 526
İkinci Meşrutiyet 96
İkinci Ordu 139
İkinci Ordu müfettişi 289
İkinci seçmenlik 544
İkinci seçmen intihabı 445
İktisat bakanı 382
İktisat Kongresi 149, 151, 248, 439
İktisat Vekâleti 674
İktisat Vekâleti siyasi müsteşarı 674
İktisat vekili 605, 673, 674, 697
İlayı Vatan 322
İleri 234, 331
İleri, Suphi Nuri 234, 331, 332, 333, 337
İlericiler 400
İltekin, Osman Talât 371, 380
İlyas Sami Bey 230, 232
İlyönkurul (İl Yönetim Kurulu) 469
İnan, Nazif 598
İnce, Hamit Şevket 371, 372, 374, 375
İnce, Refik Şevket 541, 582, 659
İncedayı, Cevdet Kerim 412
İnebolu 108, 255, 256, 258, 259, 261
İngiliz, İngilizler 75, 79, 88-90, 92-94, 102, 104, 112, 117, 120-123, 125-127, 304, 429, 518, 569, 610, 623, 628, 630, 633-637, 641-644, 647
İngiliz - Arap kuvvetleri 81
İngiliz - Fransız donanması 636, 642
İngiliz - Fransız kuvvetleri 635
İngiliz - Fransız yolları 630
İngiliz Başkomutanlığı 93
İngiliz Cemiyeti İslâmiyesi 205
İngiliz Deniz Kuvvetleri 634
İngiliz donanması 636, 637, 641, 710
İngiliz eksperler 598
İngiliz filosu 711
İngiliz gazeteleri 700
İngiliz gemileri 625, 628
İngiliz Irak Ordusu Komutanlığı 89
İngiliz karakol gemileri 634
İngiliz Komutanlığı 88
İngiliz kuvvetleri 634
İngiliz müfrezesi 124
İngiliz orduları 89, 90
İngiliz Suriye ordusu 90

İngiliz zabitleri 125
İngiliz zırhlısı 147
İngilizce 88
İngiltere 196, 202, 203, 289, 402, 476, 505, 508, 510, 514, 516, 517, 533, 534, 558, 568, 579, 582, 583, 596, 597, 609, 625, 626, 631-633, 646, 681, 683, 710
İngiltere - Irak muahedesi 534
İngiltere Dışişleri Bakanlığı 579
İngiltere Hariciye Nezareti 115
İngiltere Hükümeti 512, 579
İngiltere İslâm Cemiyeti 204
İngiltere Krallığı 237
İnhisar İdaresi 662, 663, 664, 665, 667
İnhisar resmi 662, 664
İnkılapçı 446
İnönü muharebeleri 147
İnönü, İsmet 31, 48, 49, 57, 62, 63, 131, 137, 138, 140, 147, 148, 153-156, 159-174, 186, 192, 195, 198, 204, 207, 208, 210, 236, 282, 287, 295, 296, 305, 306, 312, 314, 315, 319, 355, 356, 361, 382, 383, 395, 398, 399, 400, 401, 403, 405, 406, 408, 409, 412-414, 416, 417, 421, 427, 434, 443-445, 451, 453, 468, 471, 477, 510, 528, 547, 548, 572, 583, 587, 592, 594, 599, 600, 605, 621, 623, 624, 627, 629, 630, 632, 633, 637-640, 642, 644, 645, 647, 651, 652, 654, 655, 657-661, 665, 667, 668, 670-677, 698, 699, 714-717, 719, 720, 734, 735
İpekiş 428
İplik 428
İran 272, 541
İrdelp, Neşet Ömer 681-686, 688, 689-696, 698, 699, 702, 706, 715, 718, 721, 722, 723, 728
İrtica 404
İskeçe 323
İskender 60
İskenderiye 323
İskenderun 88-93, 521, 522, 527-546, 548, 549, 551-556, 560, 561, 567, 568, 569, 575, 579, 581, 588, 602, 604, 605, 615
İskenderun - Halep yolu 89, 90, 93
İskenderun - Kırıkhan - Katma yolu 90
İskenderun bölgesi 527
İskenderun körfezi 522, 567, 585
İskenderun limanı 89, 93, 526, 540, 551, 559, 586, 592
İskenderun meselesi 580, 596
İskenderun mıntıkası 526
İskenderun Türkleri 567
İslam âlemi 105, 158
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı 275
İsmail 341, 365, 367
İsmail Hakkı Bey, Kavalalı 30
İsmail Kemal 43
İsmail Müştak 331, 337
İsmail, Laz 340, 343, 344, 345, 350, 351, 352, 358
İsmailiyye mezhebi reisi 204
İsmet İnönü Köşkü 623
İsmet Paşa bkz. İnönü, İsmet
İsmet, Darendeli 324
İspanya 508, 596, 625, 626, 629, 635, 636
İspanya İç Harbi 623
İspanyol 626
İspanyol gemileri 626
İsparta 389, 450
İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı 662
İstanbul 12, 14, 18, 27, 28, 30-33, 34, 39, 42, 48, 67, 70, 72, 75, 80, 81, 82, 84, 87, 93, 95, 98, 99, 101-116, 118-121, 123, 126-128, 142, 148, 157, 163, 166, 176, 180, 182, 183, 185, 187, 189-192, 194, 195, 200, 201, 204, 208, 209, 211, 218, 230, 233, 236, 270, 273, 279, 281, 284, 286, 293, 302, 303, 305, 310, 319, 320, 321, 323, 326, 328, 332, 340, 342, 351, 353, 359, 362, 372, 380, 382, 383, 421, 429, 433, 434, 436, 450, 451, 461, 467, 474, 495, 503, 506, 524, 530, 531, 533, 547, 569, 570, 571, 572, 573, 583, 587, 588, 589, 599, 614, 616, 624, 627, 640, 648, 650, 652, 654, 660, 662, 666, 669, 671, 673, 684, 689, 690, 696-699, 702-704, 707, 710, 712, 715, 718, 719, 720
İstanbul belediye seçimi 408
İstanbul Belediyesi 268
İstanbul cephesi 227
İstanbul gazeteleri 183
İstanbul Hükümeti 85, 100, 108, 116, 145

İstanbul İstiklal Mahkemesi 324, 338
İstanbul Meclisi 110, 112, 127
İstanbul sokakları 98
İstanbul Üniversitesi 429, 460
İstanbul Valiliği 70
İstikbal 320
İstiklal Harbi/Savaşı 222, 224, 227, 247, 295, 373, 387, 733
İstiklal Harbinin Esasları 148
İstiklal Mahkemeleri Kanunu 210, 356
İstiklal Mahkemesi 68, 187, 208-213, 218, 226, 230, 233, 234, 253, 275, 293, 299, 316, 317, 319-322, 327, 333, 345, 350, 351, 353, 368, 375, 685
İstiklal Marşı 727
İsveç 559, 609
İsveçli 610
İsviçre 569, 623, 630
İsviçre Hariciye Nezareti 516
İsviçreli 610
İş Bankası 28, 388, 441, 621, 648-650, 675, 676, 714, 716, 721
İşgal Kuvvetleri 87
İtalya 61, 63, 303, 504, 508, 510, 513, 515, 516, 566, 596-598, 623, 625-629, 631-636, 638, 642, 644
İtalya donanması 632
İtalyan, İtalyanlar 387, 504, 506, 513, 626, 628, 630, 632, 637, 711
İtalyan bahriyesi 625
İtalyan Cemiyet-i Akvam muavini 642
İtalyan devlet adamları 597
İtalyan Hükümeti 514
İtalyan kaynakları 119
İtilaf Devletleri 85, 103, 104, 110, 113, 115, 116, 119, 123, 127, 148, 156, 161, 163, 165
İtilaf Kuvvetleri 87, 102, 116
İtilafçılar 102, 104, 116, 119
İtilafname 537, 538, 542
İttihat ve Terakki 82, 190, 221, 230, 274-276, 278, 279, 280, 281, 283, 292, 330, 337, 345, 355, 358, 464
İttihat ve Terakki murahhasları 463
İttihatçılar 324, 733
İzmir 14-18, 21, 35, 52, 95, 99, 116, 135, 136, 140, 149, 156, 170, 173, 187, 234-236, 241, 243, 244, 248, 264, 267, 283, 323, 324, 338, 351, 352, 353, 355-359, 385, 389, 412-415, 421, 433, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 450, 462, 649, 662, 666, 685, 686
İzmir Belediyesi 16
İzmir İktisat Kongresi 151
İzmir İstiklal Mahkemesi 281, 293, 350
İzmir Kız Muallim Mektebi 385
İzmir suikast teşebbüsü 299, 338, 341, 345, 350
İzmir suikastı 342
İzmir-Aydın hattı 428
İzmirliler 15, 136
İzmit 149, 264, 429, 495
İzoli 308
İzoli geçidi 323
İzvestiya 518, 626, 628
İzzet Fuat Paşa, Keçecizade 37
İzzet Paşa 83, 85, 87, 89, 93

Japonlar 518
Japonya 508, 510, 513, 514
Jurnal dö Jönev 206

Kabil 32
Kadıköy 698, 702
Kafkas cephesi 77
Kafkasya 79, 275
Kâğıt Fabrikası 429
Kâğıt para 78
Kalamış 183
Kaltakkıran, Faik 467
Kâmuran 370
Kamutay 659
Kanatlı, Şükrü 618
Kansu, Nafi Atuf 674
Kanunu Esasi 113
Kanunu Esasi Encümeni 185
Kapalıçarşı 340
Kapitülasyonlar 271, 397, 525, 603
Kaplan, Rasih 668
Kara Kemal 278, 279, 281, 282, 284, 330, 338, 351, 357, 358, 359
Karaağaç 160, 161
Karabasamak Çiftliği 529, 649
Karabekir, Kâzım 16, 120, 148, 170, 183, 191, 281, 282, 288, 289, 293, 294, 310, 317, 319, 331, 355, 356, 358, 451, 733
Karabey, V. Münir 536
Karaborsa 19

Karaburun 73
Karabük 429
Karadeniz 110, 289, 429, 511, 517, 518, 634, 641, 652
Karadeniz havuzu 650, 670
Karahisar 137
Karaköy 496
Karamezar köyü 363, 364
Karantina resmi 526
Karaoğlan 67, 343
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi 320, 331, 337
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 99, 250
Karasu, Mesta 496
Karlsbat 81, 498, 683
Karol (Romanya Kralı) 703
Kars 110
Karşıyaka 14, 136, 352, 353
Kartal yolu 121
Kasım Bey (Binbaşı) 326
Kasımpaşa 227
Kastamonu 68, 241, 253, 254, 255, 256, 259, 262, 263, 264, 269, 450
Katma - Islahiye istikameti 90
Katma - Subaşı hattı 92
Kavaklıdere 339, 340, 341, 360
Kaya, Şükrü 23, 24, 269, 296, 310, 316, 317, 362, 380, 382, 383, 429, 434, 501, 504, 505, 506, 530, 531, 533, 573, 587, 661, 669, 670, 674, 682, 683, 690, 692, 695, 697
Kayseri 133, 323, 428, 450
Kazanç Vergisi 451
Kâzım Karabekir Paşa bkz. Karabekir, Kâzım
Kâzım Paşa bkz. Dirik, Kâzım
Kâzım Paşa bkz. Özalp, Kâzım
Keçiören 128
Kemah 323
Kemal Bey 284, 324
Kemal Fevzi, Bitlisli 326
Kemaleddin Paşa 138, 139, 184
Kemalist Türkiye 567, 594
Kemalistler 567
Kemalizm 61, 271, 619
Kemeraltı 352
Kerkük 368
Kesebir, Şakir 670, 674, 697
Keşan 31
Kılavuzluk resmi 526
Kılıç Ali 45, 355, 356
Kılıç Dede İlkokulu 65
Kılıç, Ali 704, 705, 706, 718, 719, 723, 728
Kılıç, Muzaffer 18, 134, 340
Kılıç, Salih 379
Kılıç, Ziya 72, 73
Kınkhan 536, 544
Kırıkkale 387, 428
Kız Kulesi 727
Kız Muallim Mektebi 440
Kızılay 239
Kızılırmak 323
Kiğı 306
Kilikya 86, 88, 94, 95, 568
Kilikya hududu 87, 88, 90
Kilis 90, 363, 364
Kilis - Payas hattı 93
Kocaeli 450
Kocatepe 134
Kolordu 72
Kolordu komutanları 108, 281
Komünistler 596
Konak İskelesi 353
Konak Oteli 570
Konfederasyon İcra Komitesi 584
Konfedere devlet 584
Konservatuar 27
Konsey 534
Kontrol Heyeti 606, 608, 611
Kontrol Komisyonu 609
Konya 55, 60, 200, 241, 264, 268, 286, 288-291, 442, 450, 572, 573, 576, 662
Konya - İzmir hattı 94
Kooperatifçilik 442
Koral, Hüsamettin 692
Koraltan, Refik 55, 209, 269, 317, 318
Kordonboyu 462
Kostantin 136
Kozan 433
Köstence 323
Köşk 23, 24, 35, 38, 39, 40, 45, 48, 49, 63, 67, 69, 178, 180
Köy Enstitüleri 385, 457, 458, 459
Köy Kanunu 467
Kraus 686
Kubilay Bey 432, 433, 434, 435
Kubilay hadisesi 385
Kuleli Askerî Lisesi 727
Kuneytire kasabası 363, 364, 370
Kunter, İsmail 715, 718
Kur'an 21, 65, 252

Kurdoğlu, Faik 661
Kurmay Heyetleri 615
Kurttepe köyü (Taşköprü) 262
Kurtuluş Mücadelesi 99, 128
Kurtuluş Savaşı 395
Kuşadası 685
Kuvayi İnzibatiye 100
Kuvayi Milliye 103, 105, 106, 112-114, 118, 119
Küçüka, Necip Ali 355, 674
Kültür İşleri Bakanlığı 27
Kültür Vekâleti 460
Kültür, Asım 50, 51
Kümbedir köyü 362, 364, 366, 367, 379
Kürdistan 68, 304, 307, 370
Kürt 548
Kürt Hükümeti 303
Kürt İstiklal Komitesi 326
Kürt İstiklal Komitesi reisi 303, 321
Kürt istiklali 302
Kürt milliyetçisi 370
Kürt sergerdeleri 368
Kürt Tealî Cemiyeti 301, 321
Kürtçüler 304, 326
Kürtçülük 307
Kütahya 155, 209, 234, 416, 429, 450, 451, 710

L'ere Nouvelle 568, 581
La Tribuine Des Nations 567
Laik 446
Laiklik 326, 394, 419, 475
Latife Hanım 14, 15, 16, 17, 18, 53, 174, 178, 287, 288, 683, 684, 685
Latin harfleri 271
Le Journal 568
Le Republique Ottomane 574
Liberte 568
Lice 307
Litvinof 590, 632, 634, 642
Londra 89, 119, 133, 201, 220, 357, 521, 523, 524, 600, 651, 710
Londra İslam Cemiyeti 202
Loren, Sir Persi 362, 579
Lozan 82, 145, 156, 159, 167, 168, 173, 174, 508, 510, 538
Lozan Konferansı 82, 131, 149, 150, 244
Lozan Muahedesi 35, 131, 168, 178, 200, 245, 397, 493, 509, 513, 527, 532, 538, 549, 585, 618, 701
Lozan Müzakereleri 247, 285
Lozan Sulhu 171, 335, 527
Lübnan 534, 535, 537, 538, 539, 540, 554, 559, 560, 578, 584, 600, 601, 611, 618
Lübnan mandası 603
Lütfi Fikri Bey 187, 201, 218, 220, 221-230, 233, 234, 324, 325, 371

Maarif Vekâleti 154
Maarif Vekâleti siyasi müsteşan 674
Maarif Vekilliği 30, 371
Mabeyin başkâtibi 117
Macaristan 367, 513
Mahalli Polis Kuvvetleri 591
Mahmut 364
Mahmut Celâl Bey bkz. Bayar, Celâl
Mahmut Esat bkz. Bozkurt, Mahmut Esat
Mahmut Şevket Paşa vapuru 353
Mahmut, Tasabeyzade 544
Makbule Hanım 716
Maksimos 501
Malatya 306, 428, 442
Maliye Vekâleti 16, 662
Malt fabrikası 654
Malta 102, 125-127, 278, 630, 734
Malta zindanlan 127
Maltepe 121
Malûl Gaziler Yurdu 125
Manakyan 22
Manda 539, 540, 548-550, 554, 557, 558, 583
Manda yasası 537, 538, 540
Mandacı 544, 545
Mandalar meselesi 533
Mandalar raportörü 535
Mandater devlet 534, 585
Mandater hükümet 540, 546, 608
Manisa 433, 434, 450, 451
Manol 363
Maraş 88, 115, 133, 285, 362, 364, 367, 521, 526
Marchionini (Cild Mütehassısı) 682
Mardin 306
Mareşal Fevzi Çakmak bkz. Çakmak, Fevzi
Marmara 110, 136, 140, 517, 626-628, 630, 703
Marmara havuzu 650
Marmara Köşkü 661, 700
Marmaralı, Abravaya 707, 722, 728
Marsilya 505

Matbuat genel müdürü 27
Matbuat Kanunu 215, 217, 336
Mayakon 331
Mayer, Max 682
Mazbata muharriri raporu 603, 604
Mazhar Müfit Bey 337
Mc Arthur 507
Mebus aylıkları 443
Mebus seçimi 445, 612
Mebuslar Heyeti 104, 122
Mebuslar Meclisi 101, 103, 104, 106, 109, 111, 116, 121, 122, 126, 127
Meclis başkanlığı 101, 112, 118
Meclis binası 124
Meclis kapısı 125
Meclis muhafız kıtası 124
Meclis Reisliği 119, 186
Meclisi Mebusan 118
Meclisi Mebusan Riyaseti 112
Meclisi Milliye 112, 114
Meclisi Umumi 233
Meclisi Umumi Heyeti 112, 181, 183
Mehmet Abdüsselâm 551
Mehmet Ali 303, 433, 434
Mehmet Bey, Diyarbakırlı Cemil Paşazade 368
Mehmet Emin, Manisalı 432
Mehmet Fuat Bey 259
Mehmet Kâmil (Doktor) 730
Mehmet VI 98
Mehmet Zeki Bey 304
Mehmet, Adalı 544
Mehmet, Hafız 338, 358
Mehmet, Komünist 230, 232
Mehmetbey köyü 365, 367
Mehmetçe Bey, Üsküplü 359
Melek, Abdurrahman (Hataylı Doktor) 614
Memurin ve müstahdemin iaşesi 657
Menemen 385, 432, 433, 434, 435, 443
Menemencioğlu, Ethem 598, 609
Menemencioğlu, Numan 514, 547, 553, 554, 559, 560, 589, 598, 599, 600, 605, 609, 627, 674
Mengüç, Fevzi 614
Menteşe, Halil 48, 451
Merinos 428
Merinos fabrikası 698
Merkez Bankası 429
Mersin 48, 277, 351, 362, 442, 448, 521, 526, 613, 700, 702
Mesadet Hanı 281, 284
Mesut Bey, Dayı 230, 232
Meşrutiyet 274, 283, 324, 368
Meşrutiyet devri 274
Meşrutiyet Fırkası 324
Metaksas 514, 699
Meydanı Ekbez 522
Mısır 37, 147, 239, 597, 630
Mısır hıdivi 30, 650
Mısır radyosu 28
Miko Apartmanı 733
Milano 596, 597
Milano mülakatı 597
Milas 282, 367
Millet çiftliği 649, 650
Millet Meclisi 105, 121
Millet Partisi 451
Millet Vekilleri 106
Milletler Cemiyeti 30, 492, 507-510, 513-515, 530, 532, 534, 535, 538, 540-543, 545-551, 553-555, 557, 558, 560, 566, 568, 569, 571, 575, 580-583, 585, 586, 587, 591, 592, 594, 595, 597- 601, 605, 606, 607, 608, 610, 611, 613, 614, 625, 627
Milletler Cemiyeti Başkâtiplik Dairesi 600
Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği 546, 569, 608
Milletler Cemiyeti Konseyi 510, 533, 535, 540, 546, 547, 560, 570, 580, 586, 591, 606, 608
Milletler Cemiyeti Konseyi raportörü 560
Milletler Cemiyeti Kontrol Heyeti 609
Milletler Cemiyeti Kontrol Komisyonu 612, 615
Milletler Cemiyeti Misakı 545
Milletler Cemiyeti Paktı 518, 538
Milletlerarası Boğazlar Mukavelenamesi 626
Milli And 109
Milli blok 424
Milli devlet 549
Milli hükümet 121
Milli kuvvetler 116
Milli Meclis 104, 106, 108, 119, 126
Milli Misak 75, 82, 109, 121, 123, 523, 524, 525, 526, 549
Milli Mücadele 31, 47, 55, 99, 100, 133, 148, 153, 186, 194, 216, 232, 244, 247, 263, 274, 286, 292, 322, 338, 350, 352, 364, 368, 375, 377, 548, 657
Milli Müdafaa 38, 290

Milli Müdafaa Vekâleti 16, 32, 38, 289, 291, 391
Milli Müdafaa Vekilliği 183
Milli Şef 503
Milli Şeflik devri 331
Milli Teşkilat 103
Milli Türk Ordusu 136
Milliyet 81
Milliyetçi 446, 450
Milliyetçilik 455
Misakı Milli bkz. Milli Misak
Misalidis 322
Mithat Bey 285
Mondros 89
Mondros Mütarekenamesi 75, 98, 102, 127, 167, 168, 199, 200, 521
Montreux 514, 516, 547, 596
Montreux Anlaşması 597, 598
Montreux Boğazlar Mukavelesi 46
Montreux Konferansı 487, 515
Montreux Palas oteli 516, 520
Moskova 129, 275, 277, 278, 625, 627
Motta 516
Muallim Mektebi 433
Muamele ve müsakkafat vergileri 451
Muammer Bey bkz. Eriş, Muammer
Muammer Bey, Uşakizade 16
Mudanya 140, 147, 698
Mudanya Mütarekesi 145
Muğlalı, Mustafa 434
Muhafazakârlar 400
Muhafız komutanı 706, 719, 729
Muhafız polisler 655
Muhiddin Bey 210
Muhtar Bey 45
Mukaddes Cihat 189
Murahhas 632
Murahhas Heyeti 149, 159, 161, 163, 165, 167, 172, 547, 548
Murahhas Heyeti Reisliği 148, 167
Muratlı istasyonu 466
Museviler 535
Musiki Muallim Mektebi 429
Mussolini 503, 504, 506, 513, 515, 516, 597
Mustafa Abdülhalik Bey bkz. Renda, Mustafa Abdülhalik
Mustafa Behçet Efendi 65
Mustafa Efendi, Hoca 146
Mustafa Fevzi Bey 455, 713
Mustafa Paşa 434, 529
Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm 303
Mustafa Selim Bey 255
Mustafa, Kuseyrî 544
Mustafasım (Abbasi Halifesi) 147
Musul 79, 84, 89, 90, 94, 159
Musul ihtilafları 387
Musul meselesi 301, 472
Muş 158, 306, 307
Muzaffer Bey bkz. Kılıç, Muzaffer
Mübadele 243, 436
Mübadele Komisyonu 610
Mübadele Vekâleti vekili 295
Müdafaai Hukuk Cemiyeti 155, 171, 196
Müdafaai Hukuk Cemiyeti Grubu 109, 110, 111
Müdafaai Hukuki Hilafeti Kübra 303
Müdafaai Milliye 114
Müfit Efendi, Hoca 146
Müftü Efendi 52
Mülki Taksimat ve Memurlar Kanunları 451
Münih 710
Mürdüm, Cemil 599
Mürsaroğlu, Abdullah 536
Mürseloğulları 529
Müsteşar 379
Müşahitler 571
Müşahitler Heyeti 569
Müşahitler Komitesi 557
Müşavirler Heyeti 168
Müşir Fevzi bkz. Çakmak, Fevzi
Müştak 332, 333
Müşterek Encümen 146
Mütareke 81, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 147
Mütarekename 87, 89, 92, 147, 168
Müttefikler 78
Müzik 27

Nafia Vekâleti 674
Nail Bey 338, 358
Naim Palas 234, 462
Nakşibendi 433
Nakşibendi tarikati 301
Napolyon 60
Nasturi 289
Nasturi hareketi 196
Nazım Bey (Doktor) 277, 279, 282, 358
Nazifi Şerif Bey (Doktor) 264
Nazilli 428
Nebile 716
Necati (İzmir Mebusu) 269

Necati Bey, Erzurumlu 159
Necip Ali bkz. Küçüka, Necip Ali
Necmettin Molla Bey'in yalısı 734
Neu Freie Presse 180
New York Times 270, 271
Nigâhbancılar 117
Niğde 450, 576
Nihat (Yüzbaşı) 323, 324
Nimet Naciye 351
Norveçli 610
Nota 538, 629
Noterlik Kanunu 718
Numune çiftlikleri 650
Nureddin Paşa 135, 269
Nuri Bey bkz. Conker, Nuri
Nuri Sait Paşa 531, 533
Nuri, Distolcu 323, 324
Nusaybin - Cerablus - Halep 94
Nutuk 46, 47, 100, 102, 107, 110, 115, 118, 128, 147, 161, 166, 168, 169, 173, 175, 176, 181, 199, 239, 247, 269, 288, 290, 311, 329, 636, 637, 686
Nyon 623, 630, 631, 646
Nyon Anlaşması 636, 640, 642, 643, 645, 646, 661, 669, 671
Nyon Konferansı 621, 623, 630, 642, 646

Ocaklar Merkez Heyeti 455
Okan, Şükrü 703
Okyar, Ali Fethi 169, 174, 181-184, 186, 285, 295, 296, 302, 306, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 327, 328, 377, 378, 395, 396, 399, 404-409, 412-417, 420-422, 424-426, 431, 445, 503, 504, 676, 701, 734
Omurtak, Salih 466, 616
On Birinci Tümen 139
Opera 27
Opera binası 578
Orak-Çekiç 320
Orbay, Hüseyin Rauf 75, 101-104, 106, 112-115, 117, 119, 120-129, 131, 147, 148, 153, 156, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 168-175, 181, 182, 183, 187, 190-200, 208, 209, 279, 281, 282, 284, 285-287, 289, 293-295, 314, 317, 319, 320, 330, 331, 342, 343, 345-349, 351, 357-362, 733, 734
Orbay, Kâzım 306
Ordu Köşkü 38
Ordu Müfettişliği 100
Ordunun Sağlık Başkanlığı 676
Orient 612
Orman Çiftliği (Ankara) 39, 649, 650, 661, 664, 700
Orman Çiftliği bira fabrikası 624
Ormanlar 152
Orta Afrika 203
Ortadoğu 95, 554, 559, 605
Ortodoks mezhebi 322
Ortodokslar 544
Oruç, Arif 409, 734
Osman Daver, Distolcu 324
Osman Nuri bey 198
Osman Paşa Mescidi (Karşıyaka) 14
Osmanbey 503, 715
Osmanlı - Yunan Muharebesi 35
Osmanlı askeri 35
Osmanlı Ayan Meclisi azası 301
Osmanlı Bankası 122, 245, 649
Osmanlı Devleti 85, 94, 102, 115, 118, 128, 167, 221, 574
Osmanlı generali 37
Osmanlı hakimiyeti 105
Osmanlı İmparatorluğu 75, 77, 81, 95-97, 100, 142, 145, 178, 244, 248, 249, 273, 274, 429, 495, 499, 524, 532, 547, 549, 676
Osmanlı kabinesi 85
Osmanlı Kanunu Esasisi 180
Osmanlı Mebuslar Meclisi 210
Osmanlı Vekiller Heyeti 94
Osmanoğulları 146

Öğretmenler Birliği 53
Öke, Mim Kemal (Operatör) 706, 709, 712, 721, 722, 727, 729, 730
Öker, Abdülmuttalip 674
Ömer İzzeddin Bey 216, 217
Öner, Celal 24, 572, 661, 683, 697, 707, 718, 719
Öner, Kenan Ömer 451
Örfî Harp Divanı 434
Örgeevren, Süreyya 317, 370
Özalp, Kâzım 30, 122, 123, 160, 167, 191, 285, 306, 357, 414, 434, 445, 463, 467, 468, 674
Özden, Akil Muhtar 692, 706, 709, 722, 725, 729, 730

Özel Kalem müdürü 720
Özsoy operası 27

Padişah 14, 80, 98, 99, 101, 127, 176, 177
Palo ilçesi 301, 302
Para usulü 591
Paris 133, 396, 468, 521, 530, 552, 558-560, 565, 568, 569, 570, 572, 579, 580-583, 588, 599, 600, 607, 614, 617, 651, 652, 721
Paris Büyükelçiliği 395
Paris Hükümeti 582
Paris Konferansı 107, 108, 582
Paris müzakereleri 552, 553
Paris toplantısı 569
Park Otel 67, 533, 570, 572, 697, 698
Pastörize süt fabrikası 654
Payas 522, 618
Payas - Kilis hattı 94
Peker, Recep 48, 49, 61, 63, 234, 295, 302, 318, 416, 429, 451, 455, 465, 467, 468, 717
Pelle (General) 527
Pera Palas 67, 383, 587, 690
Petit Journal 567
Petrol 31, 134
Piloğlu çiftliği 649
Pilotti 642
Piran köyü 301, 302, 307
Pire 570
Plaj gazinoları 67
Polatlı 133
Politis 516
Ponsot, Henri 558, 565, 578, 582, 600, 617
Populaire gazetesi 81
Port Parol 409
Pravda gazetesi 518, 626, 628

Rafet Bey 106
Ragıp Paşa Oteli 352
Rahmi Bey 279, 283, 284, 358, 359
Raportör vekili 559
Rasih Efendi, Hoca 239
Rasim Bey 351, 352, 358, 359, 497
Rast makamı 27
Rauf Bey bkz. Orbay, Rauf
Raybank 154
Recep Bey (Milli Müdafaa Vekili) 346
Recep Bey bkz. Peker, Recep
Refet Paşa bkz. Bele, Refet
Refik Bey bkz. Koraltan, Refik
Reisicumhur 731
Reisicumhur Vekâleti 730
Reisicumhurluk 417
Ren 513, 597
Ren havzası 508
Renan 223, 227
Renda, Mustafa Abdülhalik 16, 17, 296, 659, 725, 730
Reşat Hikmet Bey 114
Reşat Paşa (Doktor) 322
Reşit 363, 375
Reşit Galip Bey (Doktor) 29, 30, 355
Reyd (İngiliz) 610
Reyhaniye 370, 536
Rıhtım resmi 526
Rıza Nur 147, 148, 167, 168
Rıza Pehlevî (İran Şahı) 27, 35
Rıza Tevfik 303
Roma 566
Roma Büyükelçiliği 506
Romanya 490, 500, 501, 502, 513, 514, 517, 630
Roosevelt, Franklin 494
Royter 580
Roz - Nuvar 28, 30, 67
Rukiye 716
Rum 105, 322, 619
Rumeli 95, 97, 309
Rumeli Caddesi 503
Rumeli kıyısı 273
Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti 149
Rumeli türküleri 27
Rumlar 610
Rus, Ruslar 28, 79, 369, 626, 627, 628, 629, 637
Rus - İtalyan münasebetleri 631
Rus donanması 631, 633, 641
Rus gazeteleri 626
Rus gemileri 625, 628
Rus notası 630
Rus Sovyet devleti 633
Rusuhî Bey 18, 31, 32, 33
Rusya 276, 501, 514, 596, 625, 626, 628, 630, 632, 633, 707
Rusya Ankara Büyükelçisi 501
Ruşen Eşref Bey bkz. Ünaydın, Ruşen Eşref
Rüstem (Nazım Bey'in takma adı) 277
Rüsumat müfettişi 230
Rüştü Paşa 293, 338, 358

Sabit Bey 182, 283, 341, 343, 345, 346, 350, 356, 358
Sabri Bey 262
Sabriye Hanım (Muallim) 268
Sadâbat Paktı 579
Sadak, Necmeddin 201, 218, 220-223, 225-227, 234, 547, 558, 598, 608
Sadeddin Bey 72
Sadettin Ferit Bey 233
Sadrazam 91, 93, 103, 104, 119
Sadri Ethem bkz. Ertem, Sadri Ethem
Sadullah Cabirî 599
Saffet Bey bkz. Arıkan, Saffet
Sağıroğlu, Sabit 181, 284
Sağlık İşleri vekilleri 681
Sahte mebuslar 545
Sait Paşa fırkası 84
Saka, Hasan 148, 167, 168, 430, 445
Sakarya 140, 276, 277, 701, 710
Sakarya Büyük Savaşı 526
Sakarya Muharebeleri 133, 683
Sakarya Zaferi 275
Sakız adası 353
Salih Bey (Başyaver) 14, 30, 119, 122
Salih Fuat Bey 323
Salih Paşa 101, 119, 120
Saltanat 152, 176, 177
Samanpazarı 67
Samsun 53, 65, 100, 108, 338, 340, 362, 428, 448, 450, 451
San Francisco 493
San Remo 37, 303, 322, 323, 538
Sanat enstitüleri 461
Sanayi ve Ticaret Bankası 31
Sancak meselesi 581
Sancak-ı şerif 432
Sandalcılar Cemiyeti 230
Sanders, Liman Fon 73, 82
Saraçoğlu, Şükrü 59, 296, 382, 383, 533, 663, 674, 718
Sarayburnu 67
Sarıefe, Edip 338, 350-353, 358
Savarona yatı 616, 700, 703, 706
Saydam, Refik 16, 31, 33, 34, 530, 673-676, 681, 684, 686, 688-690, 694, 699, 720
Sayha 320
Sayım vergisi 451
Sckretan (İsviçreli) 610
Sebilür-Reşat mecmuası 320, 326, 331, 334
Selâhattin 157, 358
Selâhattin Bey, Çolak 279
Selanik 14, 21, 44, 60, 72, 73, 105, 292, 323, 496, 497
Seligorski (General) 567
Selim 365
Semplon Ekspresi 31, 553, 569, 599
Serbest Cumhuriyet Fırkası 385, 395, 399, 404-409, 412-415, 418, 420, 423-427, 429, 431, 445, 451, 453, 455, 734, 735
Serbesti 412
Sergi evi 578
Serhat türküleri 27
Serter, Süreyya Hidayet 707, 722
Sevr Muahedesi 75, 127, 145, 166, 168, 204, 523, 524
Seyfi Bey 123
Seyyit Abdülkadir 301, 302, 303, 321, 326
Seyyit Bey (Adliye Vekili) 180, 185
Seyyit Bey (Profesör) 238
Seyyit Emir Ali 202, 207
Sherrill (General) 12
Sıhhat enstitüleri 429
Sıhhat ve İçtimai Muavenet vekili 674
Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği 674
Sıhhiye müsteşarı 690, 693
Sıhhiye Vekilliği 675
Sıkıyönetim 312
Sırrı Bey 48, 49, 50
Sıtma 676
Siirt 88, 179, 239, 306
Silah 412
Silah ve mühimmat fabrikaları 428
Silahlı Kuvvetler 636
Silifke 48, 277, 351, 368, 442, 649, 702
Sina cephesi 79, 80
Sinop 124, 148, 450, 541
Sirkeci 33, 359, 668
Sirkeci İstasyonu 587
Sirkeci rıhtımı 14
Siroz hastalığı 697
Sivas 101, 102, 107, 109, 111, 112, 169, 170-174, 387, 412, 421, 448, 451, 522
Sivas kongresi 75, 82, 100, 109, 452
Sivaslılar 170
Siverek 306, 323
Siyasal Bilgiler Okulu 429
Soda ve gazoz fabrikası 654
Sofya ataşemiliterliği 77

Sofya Elçiliği 77
Son Nöbet Defteri 721
Son Osmanlı Mebuslar Meclisi 75
Son Osmanlı padişahı 303
Son Telgraf 320, 331
Sovyet 632
Sovyet donanması 632
Sovyet idaresi 626
Sovyet maslahatgüzarı 627
Sovyet Rusya 501, 514, 517, 582, 583, 630, 632
Sovyetler Hariciye komiseri 590
Soyak, Hasan Rıza 24, 536, 560, 572, 623
Soyak, Recep Zühtü 18
Soyer, Şefik 698
Söğütözü 39, 40
Söke 685
Sökmen, Tayfur 529, 531, 536, 543, 619, 620
Sökmensüer, Şükrü 379, 380, 382, 383, 547, 573
Sömürgeciler 548
Standler 554, 556, 560, 587, 590, 599, 601, 602
Stoyadinoviç 699
Sulh Konferansı 145, 147, 156, 159
Sulh Muahedenamesi 166
Sulh Muahedesi 161, 165, 174
Sultanlık 142
Suna kahvesi 715
Suni ipek 428
Suni ipek fabrikası 697
Suphi Nuri bkz. İleri, Suphi Nuri
Suriç 501
Suriye 80, 87, 88, 95, 158, 301, 362-366, 368, 370, 371, 373, 379, 528-531, 533-535, 537- 542, 544, 547-554, 559-561, 567, 568, 574, 575, 578, 581, 584, 590-592, 595, 599-604, 608, 611, 618, 700
Suriye delegeleri 539
Suriye devleti 534, 537, 538, 551, 591, 601
Suriye halkı 551, 553
Suriye hududu 86, 88, 387, 600
Suriye Hükümeti 537, 604
Suriye idarecileri 604
Suriye istiklali 552
Suriye lirası 601
Suriye Mebuslar Meclisi 530, 541, 544
Suriye Meclisi 586
Suriye mümessili 617
Suriye parlamentosu 533
Suriye partileri 534
Suriye siyaset adamları 549
Suriye tebası 601
Suriye vilayeti 86
Suriye - Lübnan - İskenderun Muhtar Devletleri Federasyonu 581
Suriyeliler 530, 533, 542, 547, 549-552, 566, 595, 596
Suzinak 27
Südet Almanları 710
Südet meselesi 711
Süleyman Necati 157
Süleyman Numan Paşa 676
Süleyman Sami, Şeyh 544
Sümerbank 429
Sünni Müslüman 611

Şaban Bey 31
Şaban Çavuş, Çerkes 365, 367
Şahturla 79
Şam 363, 367, 549, 551, 553, 561, 595
Şamlılar 567
Şapka Kanunu 241
Şark 299
Şark İstiklal Mahkemesi 320, 331, 334
Şark isyanı 323, 337
Şark teokrasisi 271
Şark veya Şeyh Sait isyanı 302
Şat-araban 27
Şehinşah 36
Şehzadebaşı karakolu 122
Şeker İnhisarı 411
Şemsettin, Elbistanlı 367
Şer'iye 187
Şer'iye Encümeni 146
Şer'iye Vekilliği 239, 253
Şeref Bey 114, 115, 125
Şerif Yahya Adnan 322
Şevket Bey 102, 104, 113, 114
Şevki (Yarbay) 598
Şevki, Giritli 352, 353
Şeyh Esat 433, 434
Şeyh Saffet 238
Şeyh Sait 301, 302, 304, 305, 307, 308, 321, 326, 335
Şeyh Sait İsyanı 299, 302, 341, 350, 368, 370, 375, 387, 393
Şimendifer 407
Şimendifer istasyonları 95

Şişli 42, 122, 382, 733
Şövalye çiftliği 649
Şuhut kasabası 134
Şükrü Bey 230-232, 278-282, 338, 340-349, 351, 352, 358, 360
Şükrü Bey, Yenibahçeli 121
Şükrü Nailî Paşa 305

Tahsin Bey 407, 413, 662
Tahsin Paşa, Kara 639
Taine, Hippolyye 223, 227
Takriri Sükûn Kanunu 299, 315, 317, 319
Talât Bey, Küçük 275, 277
Talât Paşa 82, 84
Talât Paşa Kabinesi 83
Tan gazetesi 512
Tandler 554, 580, 588, 589, 590
Tandoğan, Nevzat 379, 380, 661
Tanin gazetesi 189, 201, 204, 217, 218, 234, 320
Taray, Cemal Hüsnü 416, 647
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 198, 318, 454, 455, 456
Tarhan, Ali Rana 666, 674
Tarım kooperatifleri 441
Tarım ve Satış Kooperatifleri 385
Tarih Kongresi 671, 673, 681
Tarih Kurumu 34, 270, 703
Tarikatı Fesadiye 325
Tarikatı Salahiyye 303, 322-325
Tarsus 351, 368, 649
Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası 547
Taşnak komitesi 370
Taşnaklar 544
Tataresco 578
Tavukçuluk 465
Tawsend (İngiliz Generali) 60
Tayfur 543
Tayfur Bey bkz. Sökmen, Tayfur
Tayfur Bey, İskenderunlu 529
TBMM 177, 186
TBMM ikinci başkanı 281
Tecirli, Mehmet 536
Tekçe, İsmail Hakkı 31, 69, 285, 454, 706, 719, 730
Tekel Bakanlığı 625
Tekel İdaresi 19
Tekir çiftliği 649
Tekirdağ 450, 451, 467
Telgraf hattı 18
Temelli, Hasan Rıza 714
Temelli, Hayri 671
Temen yeri 69, 264
Temps gazetesi 581, 582
Temyiz Mahkemesi 715
Tengirşenk, Yusuf Kemal 124, 147, 148, 183, 523, 526, 527, 541, 542
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 196, 241, 274, 280-282, 284, 288, 293, 296-299, 304, 310, 317, 325-329, 337, 341, 342, 350, 353, 355, 357, 361, 393, 396
Terakkiperver Fırka 284, 327, 330, 338, 341, 344, 345, 393, 735
Terakkiperverler 400
Tercüman gazetesi 99, 234
Tercüman-ı Hakikat gazetesi 200
Termal otel 695, 697
Termal tedavisi 696
Tersane 428
Teşkilat Kanunu (Anayasa) 269
Teşkilatı Esasiye 180, 208, 221, 323
Teşkilatı Esasiye Encümeni 146
Teşkilatı Esasiye Kanunu 177, 179, 180, 181, 185, 646, 730, 731
Teşrîî Meclis 603
Tevfik Bey 29, 30, 31, 32, 33, 34, 137, 304, 370, 375
Tevfik Elsüveydî 604
Tevfik Hamdi 325
Tevfik Paşa 112, 117
Tevfik Rüştü bkz. Aras, Tevfik Rüştü
Tevhidi Efkâr 189, 198, 216, 217, 234, 320
Tevrat 21
Tıp Kongresi 691, 692
Ticaret ve Sanayi Odası 441
Ticaret vekili 296, 312
Tiflis 277
Times gazetesi 201, 220, 396, 512
Titulesco 501, 517, 559
Tiyatro 27
Tok Söz gazetesi 336, 337
Tokatlıyan 67, 570
Tokatlıyan gazinoları 215
Tokgöz, Ahmet İhsan 625, 668
Tolgay, Cevdet 24
Tonilâto resmi 526
Tophane 125
Tophane nıhtımı 125
Toprakkale istasyonu 529
Toros 94

Toros tünelleri 86, 87, 88
Torpido 637
Torpido muhribi 635
Totaliter idareler 63
Tör, Vedat Nedim 27, 61
Trablus 97, 553
Trabzon 108, 275, 305, 320, 431, 652, 660
Trakya 31, 110, 429, 465, 466, 662, 669
Trikopis (General) 138
Tunca, Cemal (Doktor) 582, 659
Tunus 705
Turan kıyafeti 257
Türel, Ali Rıza 674
Türk 555, 556, 567, 602, 606, 619
Türk - Fransız anlaşması 580
Türk - Fransız dostluğu 613
Türk - Fransız ihtilafı 590
Türk - Fransız Muahedesi 584, 591
Türk - Fransız münasebetleri 581, 605
Türk - Yunan Muhtelit Mübadele Komisyonu 569
Türk ahali 558, 571, 577, 581, 586, 606, 611
Türk Anonim Şirketi 662, 663
Türk bayrağı 539, 619
Türk Cumhuriyet ve İnkılâp Tarihi 247
Türk Cumhuriyeti 207, 273, 290, 308, 374, 549
Türk delegesi 557, 558
Türk Dil Kurumu 717
Türk dili 272, 588, 589, 591
Türk donanması 641
Türk düşmanlığı 548
Türk ekalliyetleri 561
Türk gazetecileri 596
Türk halkı 540, 606
Türk Hatay Devleti 614
Türk heyeti 560, 614, 615
Türk hükümeti 206, 556, 580, 586, 590, 591
Türk ihtilali 272
Türk illeri 551
Türk inkılâbı 272, 374, 600
Türk inkılâpçıları 401
Türk İstiklal Savaşı 491
Türk matbuatı 546
Türk Milli Hükümeti 525
Türk Murahhas Heyeti 581
Türk Murahhası 542, 560
Türk musikisi 27, 28
Türk müfrezesi 617
Türk Ocağı 43, 255, 385, 442, 443, 454, 455
Türk Ocağı mesul murahhası 264
Türk Operası 27
Türk Ordusu 136, 538, 725, 726
Türk sanatkârları 27
Türk Tarih Kurumu 252, 717
Türk tezi 566
Türk Ulusal Musikisi 27
Türk Zabitan 136
Türkçe 271, 539, 585, 592
Türkiye - Fransa Muahedesi 600
Türkiye - Suriye hududu 579, 592, 600
Türkiye - Suriye iyi komşuluk mukavelesi 607
Türkiye 30, 46, 61, 85, 126, 143, 150, 152, 155, 157, 168, 179, 196, 203-208, 214, 225, 228, 238, 257, 265, 274, 319, 322, 354, 362-365, 369, 370, 373, 417, 500, 502, 505, 534, 537, 538-542, 546, 547, 552, 554-556, 559, 561, 566-568, 572, 574, 575, 577-583, 585, 586, 590-592, 595-598, 600, 601, 604-609, 613, 617, 618, 630, 631, 633, 638, 640, 643, 650, 662, 698, 731
Türkiye Cumhuriyeti 56, 202, 203, 206, 237, 238, 256, 257, 258, 260, 292, 303, 318, 354, 370, 380, 417, 426, 490, 495, 509, 536, 539, 548, 550, 551, 556, 575, 612, 618, 650
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 599
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti 197, 508, 527, 538, 539, 540, 578, 592, 593, 606, 626, 629
Türkiye Devleti 150, 172, 178-180, 222, 286, 370, 646
Türkiye Dışişleri bakanı 560
Türkiye Halk Şuraları Fırkası 275
Türkiye Hariciye Vekâleti 511
Türkiye mümessili 534, 555
Türkiye Riyaseticumhur umumi kâtibi 536
Türkler 363, 540, 542, 544, 545, 549, 551, 552, 553, 566, 567, 574, 581, 588, 604, 607, 610, 611, 612, 615, 699
Türkmen, Abdülgani 536, 619
Tütün 152

Ulaştırma Bakanlığı 383
Uludağ 22
Ulukışla 576
Ulus gazetesi 23, 250, 606
Umumi Vekillik 648
Un değirmeni 654

Urfa 133, 306, 323, 327, 368, 521, 526
Ursavaş, Ali Saip 299, 362, 364, 365, 366, 368, 369, 371, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383
Us, Hakkı Tank 269, 420
Uşşak 27
Uybadın, Cemil 295, 302, 430, 445
Uz, Behçet 15
Uzer, Tahsin 408
Uzgören, Vedit 572, 623, 632, 639, 720

Üçüncü Kolordu 92
Üçüncü Kolordu Komutanlığı 102
Ülkü 64, 700, 716
Ünaydın, Ruşen Eşref 455, 578, 695, 699, 708, 709, 721
Ürdün 362
Üsküdar 712
Üsküp 569
Üstündağ, Muhittin 707, 711
Üzeyir 362, 363, 364, 365, 366, 367, 376, 378, 379

Vahdettin 37, 75, 80, 83, 98, 117, 119, 121, 123, 124, 131, 147, 303, 304, 322, 323, 328
Vakit gazetesi 234
Van 306, 460, 461
Van gölü 541
Vaniköy 121, 123
Vardar Ovası 27
Vasıf Bey bkz. Çınar, Vasıf
Vasıf Bey, Kara 103, 107, 117, 118, 124, 125
Vasiyetname 712, 713, 714, 715, 716, 725
Vatan gazetesi 189-191, 198, 234, 330, 331, 345
Vaytman 73
Vedide 433
Vehbi Hoca 122, 123
Vekâlet Genel Sekreterliği 605
Vekâlet Müsteşarlığı 674, 686
Vekiller Heyeti 18, 156, 159, 161-164, 167-169, 173, 175, 178, 179, 182-184, 312, 313, 317, 320, 356, 415, 416, 579, 627, 640, 643, 644, 645, 647, 669, 670, 689
Vekiller Heyeti reisi 147, 153, 167, 182, 190, 192
Velibeşe, Zühtü 371
Velit Ebüzziya 190, 210, 212, 214, 215, 217, 234, 235, 320, 331, 337
Vendredi gazetesi 568
Venedik 532
Venizelos 104, 105, 160, 394, 500
Veraset ve intikal vergileri 451
Vergi meselesi 657
Versay Muahedesi 538
Vezir 549
Vienot 533, 535, 547, 558, 559, 560, 566, 580, 581, 582, 600
Vilâyet Milli Emlâk Müdürlüğü 707
Vilâyet Tapu Müdürü 661
Vilna 567
Viranşehir 702
Viyana 81, 180
Viyana Bira Enstitüsü 665
Viyana Enstitüsü 666
Viyana Tıp Fakültesi 712
Volkan 412
Von Bergman 712
Von Papen 507
Von Papen'in hatıratı 507
Von Romberg 687

Washington büyükelçisi 700
Wattewyl, Karl (İsviçreli Piyade Albayı) 569
Westman 558, 559, 560
Wilson 82

Yaeschke, G. 247
Yahya 362, 363, 366, 367, 369, 371, 373, 376, 379, 380, 383
Yakup 363, 365, 366
Yalçın, Hüseyin Cahit 84, 210, 211, 213, 215, 216, 217, 234, 280, 284
Yalman, Ahmet Emin 190, 234, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 736
Yalova 399, 408, 649, 650, 695, 696, 697, 699
Yalova kaplıcası 724
Yaltırım, Ziya Naki 681, 682, 692, 693, 694
Yargı, Selahaddin 674, 715
Yarın gazetesi 409
Yasan apartman ve çarşısı 715
Yaver 655, 656
Yavuz Kütüphanesi 451
Yedi Gün dergisi 84
Yedinci Ordu 80, 88, 90, 92
Yedinci Ordu Karargâhı 91, 92

Yedinci Ordu Komutanlığı 80, 81, 92
Yeftiç 501
Yemen 95
Yemiş çarşısı 352
Yeni Gün gazetesi 612
Yeniköy belediye müdürü 324
Yenişehir 429
Yeşil Ordu 44
Yıldırım Orduları Grubu 92, 98
Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı 84, 85, 87, 89, 91
Yıldız 117
Yıldız Sarayı 119, 123
Yirminci Kolordu 92
Yoğurt imalathanesi 654
Yozgat 323
Yugoslavya 496, 500-502, 514, 516, 569, 610, 630, 641
Yugoslavya başvekili 699
Yukarı Otluk köyü 362, 367
Yunan 35, 162, 514, 630, 641
Yunan bayrağı 135
Yunan donanması 641
Yunan esirleri 38
Yunan ordusu 99, 100, 133, 163
Yunan serpuşu 258, 265
Yunanistan 89, 90, 136, 160, 161, 243, 246, 387, 394, 436, 496, 497, 500-502, 506, 507, 514, 516, 569, 570, 610, 630, 632
Yunanlılar 115, 116, 131, 136, 160, 161, 163, 387, 496, 610, 649, 701
Yunus Nadi (Abalıoğlu) 45, 414, 519, 522, 574
Yusuf 341
Yusuf Kemal Bey bkz. Tengirşenk, Yusuf Kemal
Yusuf, Gürcü 340, 345, 350, 351, 352, 358
Yün 428
Yüniş 428
Yüz Ellilikler 303, 548

Zafer gazetesi 44
Zafertepe 135
Zeki 124, 293, 317
Zeyrek 148
Ziraat aletleri ve demir fabrikası 654
Ziraat Bankası 152, 441, 667
Ziraat enstitüleri 429, 461
Ziraat makineleri 152
Ziraat Vekâleti 651, 658, 665
Ziya Gökalp 180
Ziya Hurşit 338, 340-343, 345, 346, 350-353, 355, 357, 358
Zonguldak 448
Zorlu, Fatin Rüştü 598
Zübeyde Hanım 13, 15

Levent Sahverdi Arşivi

Mustafa Akdağ
Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Davası
"Celâlî İsyanları"
İktisadî ve İçtimaî Tarih

Celal Bayar
Kayseri Cezaevi Günlüğü

Ernst Breisach
Tarihyazımı

Fanny Davis
Osmanlı Hanımı

Selim Deringil
İktidarın Sembolleri ve İdeoloji

Güney Dinç
Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla
Balkan Savaşı (1912-1913)

Nihat Erim
Günlükler 1925 - 1979 (2 Cilt)
12 Mart Anıları

Suraiya Faroqhi
Osmanlı Dünyasında Üretmek,
Pazarlamak, Yaşamak

John Lewis Gaddis
Soğuk Savaş - Pazarlıklar, Casuslar,
Yalanlar, Gerçek

François Georgeon
Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)

Irene Fenoglio-François Georgeon
Doğu'da Mizah

Fabio L. Grassi
İtalya ve Türk Sorunu
1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika

Federico Gravina
İstanbul'un Anlatımı

Timothy E. Gregory
Bizans Tarihi

John M. Hobson
Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Robert Irwin
Oryantalistler ve Düşmanları

Ekrem Işın
İstanbul'da Gündelik Hayat
Everyday Life in Istanbul

Halil İnalcık
Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ
(1300-1600)

Cevdet Kerim İncedayı
İstiklal Harbi (Garp Cephesi)

Tony Judt
Soğuk Savaş
Savaş Sonrası

Kâzım Karabekir
İstiklâl Harbimiz (2 cilt)
Hayatım
İttihat ve Terakki Cemiyeti
Günlükler (1906-1948) (2 cilt)

Ahmet T. Karamustafa
Tanrının Kuraltanımaz Kulları-İslam
Dünyasında Derviş Toplulukları
(1200-1550)

Bernard Lewis
Demokrasinin Türkiye Serüveni

David N. Livinstone-Charles W. J. Withers
Coğrafya ve Devrim

Amin Maalouf
Arapların Gözünden Haçlı Seferleri

Gerald Maclean
Doğuya Yolculuğun Yükselişi

Cyril Mango
Bizans Yeni Roma İmparatorluğu

Mark Mazover
Selanik: Hayaletler Şehri - Hıristiyanlar,
Müslümanlar ve Yahudiler
(1430-1950)

Gülru Necipoğlu
15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı

Ziver Öktem (haz.)
Edirne Hatıraları / Kâzım Karabekir

Yücel Özkaya
18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu

Catherine Pinguet
İstanbul'un Köpekleri

Donald Edgar, Pitcher
Osmanlı İmparatorluğu'nun
Tarihsel Coğrafyası

Levent Şahverdi Arşivi

John Reader
Şehirler
Necdet Uğur
İsmet İnönü
İsmet İnönü
Defterler (1919-1973)
Necdet Sakaoğlu
Türk Anadolu'da Mengücekoğulları
Hasan Rıza Soyak
Atatürk'ten Hatıralar
Banu İşlet Sönmez
II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti
Houari Touati
Ortaçağda İslam ve Seyahat
Şehzade Ali Vâsıb Efendi
Vatan ve Menfâda
Gördüklerim ve İşittiklerim
Istvan Vasary
Kumanlar ve Tatarlar - Osmanlı Öncesi
Balkanlar'da Doğulu Askerler
(1185-1365)
Wolfgang Müller-Wiener
İstanbul'un Tarihsel Topografyası

Cumhuriyet Ansiklopedisi (4 cilt)
Cumhuriyetin 75 Yılı Ek (1998-1999-2000)
II. Meşrutiyet'in İlk Yılı /
23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909
Yaşamları ve Yapıtlarıyla
Osmanlılar Ansiklopedisi

YAPI KREDİ YAYINLARI / TARİH

Levent Sahverdi Arşivi

Hasan Rıza Soyak devletin en üst kademesinde Özel Kalem Müdürlüğü görevini sürdürdüğü yıllar boyunca edindiği izlenimlerden, kendince önemli gördüklerini *Atatürk'ten Hatıralar* kitabında topladı. Soyak, Atatürk'ün günlük yaşamına ilişkin pek çok ilginç ayrıntı yanında, hilafetin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı, Şeyh Sait isyanı, İstiklal Mahkemeleri, İzmir suikastı, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu, Montreaux Konferansı, Hatay meselesi gibi devletin iç ve dış politikalarını belirlemiş olay ve kişilerle de ilgili geniş bilgi vermektedir. Atatürk'ün yakın çevresindeki kişilerle ilişkilerinin, üzüldüğü, sinirlendiği, eğlendiği anların ve Hasan Rıza Soyak'a duyduğu mutlak güvenin dile getirildiği hatıralarda, Soyak'ın Atatürk'e duyduğu derin ve içten bağlılık da anlatılmıştır. Atatürk hakkında yapılmış pek çok araştırmada kaynak olarak kullanılabilecek bu kitap, birinci elden tanıklıklarla kişi olarak Atatürk'ü ve dönemin siyasal, sosyal gelişmelerini ayrıntısıyla incelemektedir.

Levent Zahiroğlu Arşivi